श्रीशिवाजी छत्रपति

सचित्र-विस्तृत जीवनचरित्र

૧ કૃષ્ણાજી અર્જુન કેળુસ્કરના મરાઠી ગ્રંથે

अनुवादकः डाह्याभाइ रामचंद्र महेता

અધિપતિ " ભારતજીવન " અમદાવાદ.

પુષ્કળ સુધારાવધારાસાથે આવૃત્તિ બીજી, છપાવી પ્રસિદ્ધકર્તા:

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी

ભિક્ષુ–અખંડાનંદ. સ્થળ: અમદાવાદ અને મુંબઇ

પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૪૪–પ્રત ૩૩૦૦– સં૦ ૧૯૮૨–કુલ પ્રત ૬૬૦૦

મૂલ્ય રૂા. રા, પો૦ જુદું. બહારગામવાળા ૦)= વધુ લેશે.

काशी हुं ते कला गई मथुरां मसीद भई ।
शिवाजी न होतो तो सुन्नत होत सबकी ॥

અમદાવાદ–'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય'માં
ભિક્ષુ અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

शिवाजी न होतो तौ सुन्नत होत सबकी

वारिधिके कुंभज घन वनके दावानल, तरुण तिमिर हूके किरण समाज हौ;
कंसके कन्हैया कामधेनूहुंके कंटकाल, कैटभके कालिका विहंगमके बाज हौ।
भूखन भनत जगजालिम सचीपति, पन्नगके कुलके प्रबल पक्षिराज हौ;
रावणके राम सहस्रबाहुके परसराम, दिल्लीपति दिग्गजके सिंह सिवराज हो ।

छूटत कमाननके तीर गोली बाननके, मुसकिल होत मुरचान हूकी ओटमे;
ताही समै शिवराज हुकुम कै हल्ला किन्हो, दावा बांध परहल्ला वीरभट जोटमे।
भूखन भनत तेरी हिम्मत कहाँलो गिनौं, किमत इहां लग है जाके भट जोटमे;
ताव दै दै मूंछन कंगूरनमे पाव दे दे; धाव दे दे आरिमुख कूदे परे कोटमे।

दाराकी न दौर यह रार नहीं खजुवेकी, बांधिवो नहीं है कैधों मीर सेहवालको;
मठ विश्वनाथ को न बास ग्राम गोकुलको, देवीको न देहरा न मंदिर गुपालको।
गाढ़े गढलीन्हे अरु वैरी कतलान कीन्हे, ठौर ठौर हांसिल उगाहत है सालको;
बूडतहै दिल्लीसो संभारे क्यौंन दिल्लीपति धक्का आनि लाग्यो सिवराजमहाकालको

मारकर बादशाही खाकसाही कीन्ही जिन, जेर किन्ही जोरसो लै हद्द सबमारेकी
खिसगई सेखी फिसगई सूरताई सब, हिसगई हिम्मत हजारों लोग प्यारे की।
बाजत दमामे लाखौं धौंसा आगे धुरजात, गरजत मेघ ज्यों बरात चढे मोरकी;
दूल्हो शिवराज भयो दच्छनी दमाले वाले, दिल्ली दुलहिन भई शहर सितारे की

दक्षिण जीतलियो दल केवल, पश्चिम जीतके चामर चाख्यो;
रूप गुमान हर्यो गुजरातको सुरत को रस चूसके चाख्यो।
पंजनपेल मलेछ मले सब, भूखन बचो जो दीन व्है भाख्यो;
सो रंगहै सिवराजवली जिन, नौरंगमे रंग एक न राख्यो ॥

गरुडको दावा जैसे नागके समूह पर, दावा नागयूथपर सिंह सिरताजको।
दावा पुरहूतको पहारनके कूलपर, पक्षिनके गणपर दावा जैसे बाजको।
भूखन अखंड नवखंड मही मंडलमै, तमपर दावा रवि किरण समाजको;
पूरब पछांहदेस उत्तरते दखिनलौं, जहां बादसाही तहां दाव सिवराजको ॥

वेद राखे विदित पुरान राखे सारसुत, राम नाम राख्यो अति रसना सुघरमै,
हिंदुनकी चोटीरोटी राखिहै सिपाहिनकी कांधमे जनेऊराख्योमालाराखीगरमै
मिडराखे मुगल मरोड राखे बादशाह, वैरी पीसराखे बरदान राख्यो करमै;
राजनकी हद्द राखी तेग बल शिवराज, देव राखे देवल स्वधर्म राख्यो घरमै

देवल गिरावते फिरावते निसान अली, ऐसे डूबे राव राने सबी गए लबकी;
गौरा गनपत्त आप औरनको देत ताप, सब आपके मकान सार गए दबकी।
पीरा पैगंबरा दिगंबरा दिखाई देत, सिद्धकी सिद्धाई गई रहत पूर सबकी;
कासिहुंते कला गई मथुरा मसीद भई, सिवाजी न होतो तौ सुनत होत सबकी;

(कविराज भूषणकृत शिवाबावनीमांथी)

शिवाजी–मुक्तिनो युगनो पिता

શિવાજી એ તો મહારાષ્ટ્રની અણમોલ દોલત છે. મહારાષ્ટ્રજ નહિ પરંતુ આખા હિંદનો તે આત્મા છે. હું ધારૂં છું કે એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે દૂરદેશ પુરૂષોના ચુકાદાવડે મહારાજા શિવાજીને માનવસમાજના શૂરવીર પુરૂષોને મોખરે મૂકવામા આવશે. ટીકાકારો એનામા ખામીઓ શોધે છે અને એની લડાઈઓને ખામીતરીકે આગળ ધરે છે; પરંતુ આ લડાઈઓ પોતાની જાતિને સ્વતંત્ર કરવાની ભાવનાથી લડવામા આવી હતી. એના વિગ્રહો લોકરક્ષણને કાજે હતા એ માટેજ એને ધર્મના રક્ષકતરીકે ઓળખવામા આવે છે તે વ્યાજબી છે હિંદુઓના એ નરવીરે ઇસ્લામ ઉપર આક્ષેપો કદિ કર્યાજ નથી. એણે એક પણ મસજીદ તોડી નથી એ ભણેલો ન હતો છતા એણે હિંદુધર્મના સાર્વજનિક સિદ્ધાંતો પચાવ્યા હતા તે મોગલોની આપખુદ સત્તાનો વિરોધી હતો પણ મુસલમાનધર્મનો વિરોધી ન હતો કેટલાકો તેને કાયદાનો ઉચ્છેદક ગણે છે; પણ કર્મવીરો કાયદાના ગુલામ નથી હોતા કર્મવીરો નવી સમાજરચના અને તેની સુધારણા માટે બનાવટી કાયદાઓનો ભંગ કરે છે કેટલાકો કહે છે કે શિવાજી બળવાખોર હતો, પણ ત્યારે તો જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન પણ એવોજ હતો. આવા બળવાખોરો તો જગતના ઉદ્ધારકો હોય છે હું માનું છું કે શિવાજી જગતની મહાશક્તિનો અંશ હતો, તેનું હથીઆર હતો એણે ઇતિહાસને નવું રૂપ આપ્યું અને મુક્તિનો નવો યુગ આરંભ્યો હાલના યૂરોપમા નેપોલીઅન કરતા વધારે લશ્કરી ભેજાનો પુરૂષ જન્મ્યો નથી યૂરોપ આ બળવાન વીરની ગર્જનાથી ધ્રૂજતું હતું; પણ તે હાર્યો, અને તેની હાર માટે તેનોજ દેશવાસી મારશલ ફોશ જણાવે છે કે તેનામા એક મોટી ખોડ હતી અને આ ખોડ તેનું અહંપણું હતું. નેપોલીઅન મહાન હતો છતા તેનામા અહંભાવ રહી ગયો હતો. એક જગવિખ્યાત વ્યક્તિ હોવા છતા તે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ આગળ પોતાની લઘિમા સમજી શક્યો નહિ અને તેની પાસેથી બળ અને શક્તિ માટે તેણે પ્રાર્થના કરી નહિ.

શિવાજી તો અધ્યાત્મવાદી હતો. તેને દૈવી સ્વપ્નો આવતા હતા. તે દુર્ગાનો ભક્ત હતો અને એજ ભક્તિના પ્રતાપે તે ગરીબો અને નિરાધારોની વહારે જતો. તેનામા અક્ષરજ્ઞાન ન હતું છતા ડહાપણ અગાધ હતું શૂરવીરના અને શક્તિની આ મૂર્તિમા નિર્બળો, બચ્ચાઓ સ્ત્રીઓ અને નિરાધારોનું રક્ષણ કરવાની ઊંડગ ભાવના હતી. એના નિખાલસ અને પ્રેમી હૃદયમા ભક્તિનો ઝરો વહેતો હતો. એ મહાન રાજ્ય મેળવીને પોતાના ગુરુ રામદાસ પાસે ગયો અને તેને પોતાનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું શિવાજીને પોતાને માટે રાજ્યની જરૂર ન હતી. પોતાના ગુરુની સાથે લોકોની સેવામા પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાની તેણે કેટલીએકવાર પોતાના ગુરુને ઇચ્છા દર્શાવી હતી જ્યારે લોકોએ તેને પોતાનો મહારાજા બનાવ્યો ત્યારે તે માનવા લાગ્યો કે તે મહાદેવીનો સેવક થયો હતો. શિવાજીનું જીવન ઉચ્ચ આશયો માટે અર્પણ કરવામા આવ્યું હતું. જે પુરૂષો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પ્રભુભક્તિમા કરશે તેઓનાજ હાથે હિંદનો ઉદ્ધાર થશે; કારણ કે સ્વાર્થમાટે કરેલો શ્રમ ઘસાઇ જાય છે અને નાશ પામે છે; પણ ઇશ્વરને માટે કરેલો શ્રમ અમર રહે છે (લેખક સાધુ વસવાણી–'હિંદુસ્થાન' તા.૨૧–૧૦–૨૪)

આ આવૃત્તિ વિષે પ્રકાશકના બે બોલ

આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ સં. ૧૯૬૯ માં નીકળ્યા પછી આજે લગભગ બાર વર્ષે બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ દરમિયાન મરાઠીમાં મૂળ ગ્રંથની પણ બીજી આવૃત્તિ નીકળી ચૂકી છે. ગ્રંથમાંના વિષયો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ આપનારી જે જે વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો પાછળથી મળી આવેલી, તેમનું સંશોધન તેમજ ટિપ્પણીઓરૂપે સમાવેશ કરી લઈને એ આવૃત્તિને બનતી, લેખક મહાશયે બને તેટલી ઉત્તમ બનાવવામાં કસર રાખી નથી.

અત્ર તરફની આ આવૃત્તિ પણ એ મરાઠી બીજી આવૃત્તિમાંથી સઘળાં સંશોધન તેમજ ઉપયોગી ટિપ્પણીઓ ઉમેરાવી લઈનેજ છપાવવામાં આવી છે. એ કાર્યમાં મુખ્ય પરિશ્રમ ભાઈ પૃથુલાલ હરિકૃષ્ણ શુકલનો હોવા બદલ તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ઉપર મુજબના સુધારાવધારાને લીધે આ પુસ્તકનું કદ તેમજ મૂલ્ય વધે નહિ, તેટલા સારૂ મૂળ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિનું અનુકરણ કરીને આ (ગુજરાતી બીજી) આવૃત્તિ પણ સહજ નાના અક્ષરોમા છપાવી છે.

આગલી આવૃત્તિમા આર્ટપેપર ઉપર છાપેલું એકજ ચિત્ર હતું, તેને બદલે આ આવૃત્તિમાં જૂદા જૂદા પ્રસંગનાં ૧૦ ચિત્રો અપાયલા જણાશે. એમાંનાં ઘણાંખરાં ચિત્રોના બ્લૉક લક્ષ્મીઆર્ટ વર્કસના વ્યવસ્થાપકે વાપરવા આપ્યા તે બદલ તેમના કૃતજ્ઞ છીએ.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન આ સંસ્થા તરફથી નીકળેલાં ઘણાખરાં પુસ્તકોની પેઠે આ પુસ્તક પણ સ્વદેશી કાગળોપરજ છપાયું છે. ઉપરાન્ત આ પુસ્તકના તો પૂંઠાં પણ સ્વદેશી ખાદીવડેજ બંધાવ્યા છે. દેશના દુઃખદારિદ્રયના ઉપાય તરીકે મહાત્માજી તરફથી ખાદીના ઉપયોગની ભલામણમા જે રહસ્ય અને ઉપકારકતા રહેલી છે, તેનો વિચાર કરીને આશા છે કે ગુજરાતી વાચકવર્ગ આવી બાબતોમા પણ ખરખાદીમાં બુડાવનારા વિદેશી ભપકાનો મોહ ત્યજી દેશે અને સ્વદેશી ખાદીની સાદી છતાં મજબૂત બનાવટોમાજ અનાદિ પ્રભુની પ્રસાદી પોતાની આબાદી અને સાચું સૌન્દર્ય જોવા માંડશે.

આ પુસ્તકની છેવટે આપેલા અનેક વાચવા યોગ્ય પરિશિષ્ટો તરફ તેમજ આપેલા શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારીનેજ વાચવા તરફ વાચક બંધુઓનું લક્ષ ખેંચી ૐ तत्सत्

ફાલ્ગુનપૂર્ણિમા-સં૦ ૧૯૮૧ ભિક્ષુ:-અખંડાનંદ

आ आवृत्तिना मूल्यनी गणना

छपाई (पेज) दरेक फरमा दीठ (प्रत ३००० तथा चेट, फिगाझ, ?६ ४. आमननी वधारानी प्रत ३०० अलग) कागळना रू. १६॥; कंपोज, छपाई तथा बाइंड गणीने रू २०) सुधारो वधारो, मुद्र तथा छपाई जतां सुधीनो तमाम अवस्था गणीने रू. ५। कुल रू ४१॥ तेने फरमा ६८ नी साथे गुणतां रू ३००८। थया एमां पाका पूठा, १० मां तथा सामान्य पेकिंग वगेरेना दर अने आज प्रमाणे रू. १२४२॥। उमेरतां कुल रू. ४२५०॥। थया.

आ पुस्तकनुं मूल्य रू. ३॥ राख्युं छे, तेमांथी आखुं ओरण मुजब पुस्तक वेचाई रहेतां सुधीना तमाम खर्च (पगार, भाडुं, कमिशन, व्याज, जाहेरात वगेरे) बदल रूपीए २ आना बाद जतां जे रकम रहे, तेने प्रत ३००० साथे गुणवाथी उपजी रकम करतां केटलीक ओछी आवशे. नजदीकमां लेनार माटे खर्चनुं प्रमाण ओछुं गणीने १९८१ ना वैशाख सुधी रू. ३ ओछी लेवाशे.

गिरधरकृत रामायणनुं कद आ पुस्तकथी हेटुं होवा छतां मूल्य आ पुस्तकना जेटलुं ज छे, तेनुं कारण आ छे. (१) आ ग्रंथमां चित्रोनी संख्या वधारे छे. (२) आ ग्रंथ जेवा करतां नाना अक्षरमां छपायलो छे. (३) ते ग्रंथ सत्वर खपी जवाना संभवने लीधे तेनापर खर्चनुं प्रमाण ओछुं गणायलुं छे.

आ आवृत्तिनुं शुद्धिपत्र

खास सुधारी लेवा योग्य अशुद्धिओ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	२८	ससो दिया	सिसोदिया
१०	५	प्रमथीज	प्रथमथीज
१०	२८	जाधवाराव	जाधवराव
१५	२८	निजमशाहनी	निजामशाही
२८	२१	ओफिसारे	ओफिसरे
२९	१५	सोप्युकहतुं	सोंप्युं हतुं
३३	२१	रायारायथ	रायरायथ
४३	९	पत्नोमा	पत्नोना
५५	२	नासी	नासी
५८	२५	मानना न	न मानना
६२	२२	करवा	करवा
७८	१२	सर्वो	सर्वे
८८	२०	वधुतेर्ने	वधुतेने
९८	२७	मुरदखा	मुरादखान
९९	टिप्पणी पृष्ठ १०० नी नीचे जोइए.		
११४	२८	आवाथी	आवनारी

૧૩૩	૩૪	બાઇલ	માઇલ
૧૩૪	૯	અબુલખાન	અફઝુલખાન
૧૩૭	૩૬	બુકી	હુકી
૧૪૩	૯	આસાવધ	અસાવધ
૧૪૩	૩૩	રાનાડે	રાનડે
૧૫૯	૪	પોતાન	પોતાના
૧૫૯	૨૨	સ્વપ્નની	એ સ્વપ્નની
૧૬૦	૧૫	તલવારે	તલવારો
૧૯૬	૪	આપનમા	આપવામા
૨૩૩	૨૫	યોગ્યો	યોગ્ય
૨૫૨	૧૩	પણ હતો	હતો
૨૭૮	૩	ઓએ	એઓએ
૩૪૭	૩૬	સદ્રાસ	મદ્રાસ
૩૮૪	૩૪	જરમાર્ગે	જળમાર્ગે

છાપવામાં રસ્વદીર્ઘ ઈ ઉ, રેફ, માત્રા વગેરે ભાગી જવાથી ઉપજેલી અશુદ્ધિઓ

૩	૯	હમીરાસહ	હમીરસિંહ
૧૧	૧૨	વિનત	વિનતિ
૨૩	૨૪	શત્ર	શત્રુ
૩૨	૧૫	રાજકાય	રાજકાર્ય
૩૪	૧૯	મહારાષ્ટ	મહારાષ્ટ્ર
૮૪	૨૯	કાયભારી	કાર્યભારી
૧૦૩	૧૧	આરંગાબાદ	ઔરંગાબાદ
૧૦૪	૧૭	આર ગઝેબે	ઔરંગઝેબે
૧૦૪	૨૭	આર ગઝેબને	ઔરંગઝેબને
૧૧૪	૩	સન્ય	સૈન્ય
૧૨૧	૧૫	સન્યથી	સૈન્યથી
૧૨૩	૧૮	સન્ય	સૈન્ય
૧૨૮	૩૨	ક્રાધ	ક્રોધ
૧૩૦	૨૬	તયાર	તૈયાર
૧૪૦	૩૫	સન્યે	સૈન્યે
૧૪૧	૨	શત્રઓ	શત્રુઓ
૧૪૧	૨૬	સન્ય	સૈન્ય
૧૫૩	૨૪	સન્યને	સૈન્યને
૧૫૮	૧૯	કર્યુ	કર્યું
૧૬૨	૧૩	પયત	પર્યંત
૧૭૪	૨૧	આરગાબાદ	આરંગાબાદ

૧૭૪	૩૧	સન્યની	સૈન્યની
૧૮૩	૧૧	ધૈય	ધૈર્ય
૧૮૩	૧૫	સનિકો	સૈનિકો
૧૮૫	૧	લુંટ	લૂંટ
૧૮૯	૧	લંટ	લૂંટ
૧૯૦	૨૭	સાનકો	સૈનિકો
૧૯૧	૩	તયાર	તૈયાર
૧૯૫	૬	શાર્ય	શૌર્ય
૨૦૧	૨૧	સનિકોએ	સૈનિકોએ
૨૦૧	૨૯	શાર્ય	શૌર્ય
૨૧૬	૧૬	મનુષ્યા	મનુષ્યો
૨૩૧	૨૨	પૂણુ	પૂર્ણ
૨૩૩	૨૫	આરંગાબાદ	ઔરંગાબાદ
૨૫૧	૩૬	ઐરંગઝેબે	ઔરંગઝેબે
૨૬૩	૨૩	આરંગઝેબે	ઔરંગઝેબે
૨૬૮	૨૧	વજાપુર	વિજાપુર
૨૬૯	૩૧	નિકળેવે	નિકળેલો
૨૭૦	૨	વુ	કેવું
૨૭૬	૧૦	ધૂત	ધૂર્ત
૨૮૩	૧૭	ઉભો	ઉભા
૨૮૬	૨૬	સાથી	સૌથી
૩૦૬	૨૭	સનિકો	સૈનિકો
૩૧૯	૨૦	સાર્વભામ	સાર્વભૌમ
૩૨૬	૩૪	સન્યે	સૈન્યે
૩૪૯	૬	કલ્લાની	કિલ્લાની
૩૬૩	૨૮	આરંગાબાદમા	ઔરંગાબાદમા
૩૬૪	૨૫	મલો	હુમલો
૩૭૩	૧૮	કાયે	કાર્યો
૩૯૩	૨૯	અહિક	ઐહિક
૩૯૪	૨૮	શ્રે	શ્રેય

पहेली आवृत्तिना निवेदननो सारांश

મહાન જનોના ચરિત્રોની ઉપકારકતાવિષે હવે લંબાણથી લખવું પડે તેમ નથી એવા ચરિત્રોમા તેના અભ્યાસીઓને મહત્તાપ્રત્યે આકર્ષવાની શક્તિની સ્વાભાવિકતાને લીધે દરેક દેશમા તેની આવશ્યકતા સમજવામા આવે છે, અને ઉત્તમ વિદ્વાનો તેવા ચરિત્રો પૂરા પાડવાના કાર્યને પોતાના એક મુખ્ય કર્તવ્યતરીકે સમજે છે

જ્યારે કોઇ રાજ્ય તરફથી પ્રજાનુ હિત થવાને બદલે અન્યાય, પક્ષપાત કે અત્યાચાર વધી જતા વિશ્વના અબાધ્ય નિયમાનુસાર તેના નિવારણ માટે અસાધારણ કળા-કૌશલ્ય અને સામર્થ્યસંપન્ન વ્યક્તિઓ યોગ્ય સમયે ઉદ્‌ભવવાનીજ

મહારાજ શિવાજી એક એવીજ અસામાન્ય વ્યક્તિ હતા સામર્થ્ય, ન્યાય અને સમભાવનાના મત ભોપર અકબર જેવા મહાન શાહેનશાહે સ્થાપેલા મોગલ સામ્રાજ્યના પાયાને અધિક સ્થિરતા અર્પવાને બદલે અન્યાય, અત્યાચાર, ધર્માંધતા ઇ૦ અવગુણોરૂપી સડાથી તેને નિર્બળ કરનારા એજ વંશના અન્ય શહેનશાહોના ત્રાસથી પ્રજાને મુક્ત કરવી, એ મહારાજનો મહાન ઉદ્દેશ હતો એ ઉદ્દેશ તેમણે કેવા અસાધારણ સામર્થ્ય અને કળાકૌશલ્યથી કેટલે અંશે પાર પાડ્યો, એ કાર્યમા તેમને કયા કયા સંયોગો, સાધનો અને વ્યક્તિઓ કેવી કેવી રીતે સહાયભૂત થયા; કેવી કેવી પ્રતિકૂળતાઓ એ કાર્યમા તેમને નડી અને તેને તેમણે કેવી રીતે દૂર કરી, એ આ ચરિત્રમા વિસ્તારથી આલેખાયલુ જણાશે

મરાઠી ભાષામા આ પુસ્તકની અગાઉ શિવાજીમહારાજનુ પ્રસિદ્ધ થયેલુ સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર એવા એક મહાન રાજકર્તા માટે પૂરતી હકીકતવાળુ ન હોવાથી મુંબઇનિવાસી પ્રખ્યાત મહારાષ્ટ્રીય લેખક શ્રીયુત કૃષ્ણરાવ અર્જુન કેળુસ્કર કે જેઓ "જગદ્‌વૃત્ત" નામક સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રના એડીટર તથા ત્યાંની વિલ્સન સ્કુલના શિક્ષક છે, તેમણે આ ચરિત્ર લખવાનુ કાર્ય ઉપાડી લીધુ અને જૂદા જૂદા ગ્રંથો ઇ૦ નો અતિ શ્રમપૂર્વક ઉપયોગ કરીને આ વિસ્તૃત ચરિત્રગ્રંથ મરાઠીમા તૈયાર કર્યો, જે ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૭મા 'મરાઠા પ્રોવીડન્ટ ફંડ'ના ચાલકે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો

મુંબઇ સરકારના કેળવણી ખાતાએ એ પુસ્તક સ્કુલલાયબ્રેરી ખાતે મંજુર કરવા ઉપરાંત કોલ્હાપુર અને વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેમજ દક્ષિણ પ્રાઇઝ કમિટિ તરફથી પણ એ ઉપકારક ગ્રંથ રચવા બદલ શ્રીયુત કેળુસ્કરને સારી જેવી બક્ષિસો તેમજ ઇનામ મળ્યા હતા

આવા ઉપયોગી વિસ્તૃત ચરિત્રનો લાભ ગુર્જર વાચકવર્ગને મળે એવા હેતુથી તેનો ગુર્જરાનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ માગતા શ્રીયુત કેળુસ્કરે આનંદ અને પૂર્ણ નિષ્કામતાપૂર્વક તે આપી છે, જે બદલ વાચકવર્ગ તેમજ આ સંસ્થા તરફથી તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે

આ ગ્રંથનો ગુર્જરાનુવાદ કરવાનુ કાર્ય "ભારત જીવન" નામક લોકપ્રિય

છે * ગુજરાતી ભાષા જાણનાર દરેક વ્યક્તિને અમે આ પુસ્તક વાચવાની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ. * * *

પ્રજાબંધુ (ઑક્ટોબર ૧૯૧૪) * * ઉક્ત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક ઉત્તમ પુસ્તકનો ઉમેરો કર્યો છે. * * પુસ્તકની લીટીએ લીટી વાચનારને બળ-ઉત્સાહ ને આનંદ બક્ષે છે વાચવુ શરૂ કર્યા પછી તે અધુરૂં છોડવું ગમતુંજ નથી. અમો અમારા વાચક બંધુઓને ઉક્ત પુસ્તક ખરીદવા ભલામણ કરીએ છીએ

ઇન્ડિયન ડેલીમીરર (તા ૭-૧-૨૫) * * * *
ગુજરાતીમા શિવાજીને લગતો એક ઉપન્યાસ બહાર પડી ગયો છે; પરંતુ જેમાં તેમના સર્વ ચરિત્રનો સમાવેશ થયો હોય એવા એક ખાસ-ગ્રંથની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી, જે 'સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે' આ ગ્રંથ પ્રકટ કરીને પૂર્ણ કરી છે * આવા વીર પુરૂષનું જીવનચરિત્ર વાચનારના હૃદયમા દિવ્ય ભાવનારૂપી જળનુ સિંચન કરે છે. * * એકંદરે આખુ ચરિત્ર વાચતા આપણા હૃદયમા વીરશ્રી ચમકતી હોય તેમ લાગે છે. મરાઠીમાથી ગુજરાતીમા અનુવાદ પણ સંભાળપૂર્વક થયેલો જણાય છે અને કિલષ્ટતા ન રહેતા ભાષા સરળ થયેલી હોવાથી સર્વને તે વાંચવામા રસ ઉપજે એમ છે, તેથી અમે અમારા દરેક વાચકોને આ ગ્રંથ એકવાર વાચવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ * * *

સાંજવર્તમાન (માગશર ૧૯૭૧) આ પુસ્તક જોતાં, તેના મુખપ્રતિ દૃષ્ટિ કરતાં કોઇ પણ મનુષ્યને સતોષ થયા વિના રહે તેમ નથીજ. * * નિઃશંક આ પુસ્તક પ્રગટ કરીને આ કાર્યાલયે પોતાના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે * * * *
શ્રી શિવાજી મહારાજના સબંધમા જાણવા યોગ્ય ખરી હકીકત તેના ઉપરથી જાણી શકાય છે, અને આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શિવાજીમહારાજનાં ચરિત્રોમા આજ ચરિત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ છે ભાષા પણ સરળ અને રમણીય છે દરેક મનુષ્યે આ પુસ્તક વાચવા યોગ્ય અમને લાગે છે, અને આટલું અલ્પ મુલ્ય ખરચી વાચી દરેક મનુષ્યને તેનો લાભ લેવા અમારી સૂચના છે.

હિન્દવાસી અભ્યુદય (શ્રાવણ-૧૯૭૧)
આ પુસ્તક પ્રત્યેક હિન્દુએ વાચી જવાની જરૂર છે; કારણ કે પરમાત્માની કૃપાએ હિન્દુઓને મુસલમાનધર્મથી બચાવવા આ નરવીરનો અવતાર હતો એ ન હોત તો આપણા સનાતન ધર્મનું શું થયું હોત, તે ખ્યાલ કરી શકાય તેમ નથી. ખાસ કરી ભોળા ગુજરાતીઓને આવા વાચનની જરૂર છે.

मूळ लेखकनी प्रस्तावनानो सारांश

પહેલી આવૃત્તિવિષે

મરાઠા-પ્રોવિડન્ટ ફંડના ઉત્પાદક કૈ. રા. રા. ગોવિંદરાવ કૃષ્ણરાવ હળવીના મનમા શિવાજીમહારાજનું જીવનચરિત્ર લખવાની પ્રથમ કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ હતી; પરંતુ અલ્પ વયમાજ તેઓ પંચત્વ પામ્યાથી તેમનો સંકલ્પ અસિદ્ધ રહ્યો. ત્યાર પછી એ ફંડના ચાલકોએ પ્રસ્તુત લેખકને તે કાર્ય સોંપ્યું; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીય એક બે વિદ્વાન ગૃહસ્થો શિવાજીમહારાજનું જીવનચરિત્ર લખતા હોવાની ખબર મળ્યાથી અને કેસરી પત્રકાર પાસે શિવાજીમહારાજના સ્મારકનિમિત્ત ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૫ થી એકઠા થવા લાગેલા હજારો રૂપીઆ પૈકી થોડી રકમનો વિનિયોગ મહારાજનું એકાદ જીવનચરિત્ર લખાવી છપાવવામાં થઇ, સર્વ લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મના પુસ્તકોની પેઠે તે તદ્દન અલ્પ કિંમતમાં વેચાતું મળવાનો યોગ પ્રાપ્ત થશે; એવું જણાયાથી લેખકે એ કામ હાથમા લીધુ નહોતું. પરંતુ ૭ સાત વર્ષ થવા છતા ઉક્ત વિદ્વાનો તરફથી મહારાજનું એક પણ ચરિત્ર પ્રકટ થયું નહિ અને કેસરીકાર પાસે એકત્ર થએલી રકમ અનામત પડી રહી. એ જોઈ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાંપ્રત પ્રાપ્ત થતી અનુકૂળ માહિતીનો આધાર લઇ લેખકને શિવરાયનું જીવનચરિત્ર લખવાની અને પોતાના પરમપ્રિય મિત્રનો સદુદ્દેશ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે તે ઉદ્યોગ કર્યો છે. આજ મહારાષ્ટ્રીય પ્રજા સમક્ષ તેનું ફળ સાદર કરવા સમર્થ થવાયું છે તેથી લેખકનો આનંદ થાય છે. ભિન્ન રુચિના વાચકોને ક્વચિત્ એ ફળ નાનું કિંવા અપક્વ દેખાઇ તેમાં જોઇએ તેવો મિષ્ટરસ નહિ જણાય, કિંવા તદ્દન નિઃસ્વાદ જણાશે; પરંતુ એક કુશળ માળી અદ્યાપિપર્યંત માત્ર બીજ અને ખાતર એકત્ર કરવામા ગુંથાયો છે અને બીજે દેશાતરમાથી વૃક્ષની કલમો લાવવાના ઉદ્યોગમા નિમગ્ન થયો છે; ત્યાસુધી જેઓ વિશેષ સ્વાદ (સાર) ગ્રાહી નથી એવા સરળ જનોની ક્ષુધાતૃપ્તિ માટે અન્ય રસભરિત ફળની ગેરહાજરીમાં એ ફળ થોડું ઘણું પણ ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે.

જગતના ઇતિહાસમા મરાઠાઓનું નામ અજરામર રાખનાર એ મહા પ્રતાપશાળી રાષ્ટ્રીય વીરના અતુલ પરાક્રમનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વતંત્ર ચરિત્રગ્રંથના રૂપમાં કરવાના કાર્યમા મહારાષ્ટ્રના મોટા મોટા વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ આજપર્યંત આળસ કિંવા અનાસ્થા શામાટે દર્શાવ્યા તે જાણી શકાતું નથી. પૂર્વકાળના બખરકારોએ અને કવિઓએ પોતાની શક્તિ અને માહિતી પ્રમાણે શિવાજીમહારાજનો ચરિત્રમહિમા આટલો બધો વર્ણવ્યો છે; છતાં આધુનિક વિદ્યાચારસંપન્નતાના સમયમાં સ્વદેશ, સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ સંબંધી સહોદિત વિચાર પ્રકટ કરનાર પંડિતો તરફથી એ મહા પુરુષસંબંધી માત્ર મોઢેથી અભિમાન પ્રકટ કર્યા સિવાય વિશેષ કંઇજ થાય નહિ એ આશ્ચર્યજનક જણાય છે. અન્યના સ્વાતંત્ર્યનો અપહાર કરનારા, કિંવા સ્વદેશનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થનારા એવા અનેક પુરુષોનાં ચરિત્રો મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થાય; અને જે પ્રૌઢ પ્રતાપી વીરમણિએ સ્વદેશને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનો સુયશ સંપાદન કર્યો, તેનું સવિસ્તર

જીવનચરિત્ર લખવાની કોઈને પણ સ્ફુર્તિ થાય નહિ એ શું ? ગુરુવર્ય પ્રો॰ રાજારામશાસ્ત્રી ભાગવતે ઘણા વર્ષ ઉપર શિવાજીમહારાજનું સંક્ષિપ્ત જીવન-ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, પરંતુ તે ઘણું ટૂંકું હતું. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃત જીવનચરિત્રની જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ થયા પછી પણ ધાર્યુંખરૂ તેટલાજ આકારનું એક ચરિત્ર ઉતાવળે છપાઈ બહાર પડ્યું છે; પરંતુ એટલા નાના ગ્રંથમાં શિવરાયનાં પ્રતાપી કિરણોનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ એ બહુશ્રુત વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકૃત જીવનચરિત્ર લખવામાં સાંપ્રત ઉપલબ્ધ થઈ તેટલી સર્વ માહિતીનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે અને બનતે પ્રયત્ને તેને પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી શિવાજીમહારાજસંબંધી ગ્રંથો લખનાર સર્વ નવાજૂના ગ્રંથકારોનો પ્રસ્તુત લેખક ઋણી છે. "બખરો" માંથી જે બનાવો સત્ય જણાયા અને જે ક્રમ પ્રમાણે તે બનાવો બન્યાની ખાત્રી થઈ, તે બનાવો તેજ ક્રમ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં લખ્યા છે. કેટલાક પંડિતોદ્વારા ઇતિહાસસંશોધનનું કામ હજી પણ ચાલુ છે. તેમની શોધ જનસમાજ પ્રસિદ્ધ થયા પછી પ્રકૃત જીવનચરિત્રમાં કંઈક સુધારો કરવો પડશે એ ખુલ્લુંજ છે, પરંતુ તેજ કારણને લીધે શંકાગ્રસ્ત થઈ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરતા અટકી પડવું યોગ્ય નહિ જણાયાથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સુજ્ઞ વાચકોને એમાં જે કાંઈ દોષ અથવા ન્યૂનતા જણાય તે માટે લેખકને ક્ષમા કરશે અને શિવરાયનું યશોવર્ણન લક્ષમાં લઈ તેનો યથોચિત આદર કરશે એવી આશા છે.

દાદર, મુંબઈ તા॰ ૨૦ ડિસેંબર ઇ॰ સ॰ ૧૯૦૧. **ચરિત્રલેખક**

(કૃ॰ અ॰ કેળુસ્કર)

બીજી આવૃત્તિવિષે

આજે બરોબર ચૌદ વર્ષે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુયોગ આવ્યો છે.

જ્યારે લોકોમાં શિવાજી મહારાજસંબંધી જાગૃતિ આવી હતી અને તેમના નામનો લોકો સર્વથી જયજયકાર કરતા હતા, ત્યારે પોતાની અલ્પસ્વલ્પ શક્તિ પ્રમાણે પડે પણ એ જયજયકારમાં પોતાનો અવાજ મેળવવો જોઈએ, એમ લાગવાથી પ્રકૃત લેખકે આ ચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને શિવાજીમહારાજના ચારિત્ર્યમાં લઘુતા અને ઉણપ દર્શાવનારી કેટલીક નિરાધાર અને નિરર્થક વાતો ઘણા દિવસથી પ્રચલિત હતી તેની અસત્યતા યોગ્ય પુરાવા આપીને સિદ્ધ કરવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો હતો. કેટલાકને આ પ્રયત્ન પસંદ પડ્યો ન હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ પ્રકૃત લેખકનો એ બાબતનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અસત્ય અને આધાર વગરનો છે, એવું સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવાને કોઈપણ ઉદ્યુક્ત અને શક્તિવાન થયું નથી, તે માટે અમને નવાઈ લાગે છે. આથી વિરુદ્ધ પુરાવાના અભાવને લીધે પ્રથમ આવૃત્તિના અભિપ્રાયોજ આ બીજી આવૃત્તિમાં પણ કાયમ રાખવામાં આવેલા છે. પોતાના લેખમાં પ્રસિદ્ધ થએલા કેટલાક મત કેટલાક માણસોને પસંદ નથી એટલાજ માટે બીજી આવૃત્તિમાંથી તે બાતલ કરવા; એ વાત કોઈ પણ સત્યનિષ્ઠ માણસને સહસા યોગ્ય લાગે એમ નથી. જ્યાંસુધી એ મત ખોટો છે

એમ સાબિત થાય નહિ ત્યાંસુધી તેનું અવલંબન કરવું એજ યોગ્ય છે.

યૂરોપની સમરભૂમિપર અમારા મરાઠા બંધુઓએ પોતાના શૌર્યની જે પરાકાષ્ઠા કરી બતાવી તેથી ચારે દિશામાં તેમની વાહવા થઇ છે. પૂર્વકાળમાં જે પ્રૌઢ પ્રતાપ રાજમણિના પ્રોત્સાહનથી અને કર્તૃત્વશક્તિથી મરાઠાઓમાં આ શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે યુદ્ધોપયોગી ગુણોનો આવિર્ભાવ અને ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેનું સ્મરણ અમારા મરાઠા બંધુઓને થયું અને તેનું કંઈ પણ શાશ્વત સ્મારક કરવું એવો વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો અને તે માટે તેઓ ફંડ એકઠું કરવા લાગ્યા. તે વખતે પ્રકૃત લેખકને પણ એમ લાગ્યું કે મહા તેજસ્વી શિવ[illegible] મહારાજના ચારિત્ર્યની બાબતમાં કેટલાક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસના વિદ્વાનોનો જે વિપરીત અભિપ્રાય છે તે કહાડી નાખ્યા વગર તેના સ્મારકને નિર્દોષ સ્વરૂપ [illegible] થશે નહિ. તેથી તેણે પોતાના આ ગ્રંથનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરાવવાનો [illegible]ર કર્યો અને તેનો આ વિચાર પોતાના મિત્ર પ્રો. ની. સ. તાકભાવ, એમ. એ. ની મદદથી સફળ થયો. આ ભાષાંતરગ્રંથ હવે એકાદ બે માસમા પ્રસિદ્ધ થવાનો યોગ આવેલો છે. તે વખતે અમારા મહારાષ્ટ્રીય ભાઇઓને પણ શિવાજીમહારાજનું સાદ્યંત ચરિત્ર વાંચવાની ઇચ્છા થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તેથી પ્રકૃત લેખકે પોતાના આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ કર્યું છે. આ ચરિત્રગ્રંથ વાંચીને મહારાષ્ટ્રીઓના મનમા—અને ખાસ કરીને મરાઠા ભાઇઓના મનમાં શિવાજીમહારાજસંબંધી ખરું અભિમાન અને યથાર્થબુદ્ધિ જાગૃત થઇને તેઓ સ્મારક ફંડના કાર્યમાં અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરશે અને પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં આજ કાર્ય માટે એક મોટું ફંડ ઉભું કરાવા છતાં તે કરનારાઓના મનમાં શિવાજીમહારાજ સંબંધી ખરા અભિમાનનો તેમજ પ્રમાણિકપણાનો અભાવ હોવાથી જમા થયેલી મોટી રકમ ગડપ થઇ જઇને સ્મારકકાર્ય અસિદ્ધજ રહ્યું; એવું ફરીથી આ વખતે બનશે નહિ એ બાબતનો પાકો ભરોસો છે.

આ ચૌદ વર્ષની મુદતમાં ઇતિહાસસંશોધકોએ જે માહિતી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે તેનો ઉપયોગ કરીને આ આવૃત્તિમા સુધારોવધારો કરેલો છે; જેને માટે એ ઇતિહાસસંશોધકોનો પ્રકૃત લેખક ઋણી છે. એ સર્વમા પણ બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રો. જદુનાથ સરકારનું ઋણ ઘણુંજ મોટું છે. શિવાજીમહારાજસંબંધી જે જે માહિતી આજપર્યંત અનુપલબ્ધ હતી તે આ વિદ્વાન ઇતિહાસકારે સ્તુત્ય પરિશ્રમ કરીને અંગ્રેજીમા શિવાજીમહારાજનું જે જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે દ્વારા અંગ્રેજી વાચકોને ઉપલબ્ધ થઇ છે. તેમની આ બહુમૂલ્ય માહિતીના આધારથી આ (મરાઠી) ગ્રંથને પણ સારું જેવું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થએલું છે.

દાદર, મુંબઇ. તા० ૨० ડિસેંબર સને ૧૯૨०

ચરિત્રલેખક (કૃ० અ० કેળુસ્કર)

अनुक्रमणिका

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ.

श्रीशिवाजी छत्रपति

प्रकरण १ लुं–पूर्वजोनुं वृत्तान्त

મહા પ્રતાપશાળી ક્ષત્રિયકુલદીપક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો જન્મ, ભોંસલે નામથી ઓળખાતા એક નામાંકિત કુલમાં થયો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં એ ક્ષત્રિયકુલની સ્થાપના, મહારાણા દેવરાજજી નામક એક રાજપૂત રાજાએ કરી હતી. એ મહારાણાનું પૂર્વવૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે છે. અયોધ્યા પ્રાન્તમાં સિસોદિયા નામક સૂર્યવંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમાંના કોઈ પુરુષે, નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે આવી, સ્વતંત્રરીતે રાજ્ય સ્થાપી ત્યાં વસવાટ કર્યો. ત્યાર પછી શાલીવાહન નામનો શક-કર્તા રાજા થયો. તેણે મહારાણા દેવરાજજીના વંશના એક રાજાને પરાજિત કરી તેનું રાજ્ય જીતી લીધું. પરાજિત થયેલા રાજાની પત્ની, પોતાના પાંચ ૭ વર્ષના રાજકુમારને પોતાની સાથે લઇ નર્મદા નદીના ઉત્તર વિભાગમાં મેવાડ પ્રાન્તના વિંધ્યાદ્રિ પર્વત તરફ ચાલી ગઈ. ત્યાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર પોતાના પુત્રને ગાયો ચારવા રાખી, તેનાજ આશ્રયમાં નિવાસ કરવા લાગી. ગાયોનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તે છોકરાને એક દિવસ એક સ્થળે દાટેલું પુષ્કળ ધન મળ્યું. છોકરાએ તે ધન બ્રાહ્મણને બતાવ્યું અને પોતે કોણ તથા ક્યાંથી આવ્યો, તેસંબંધી સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બ્રાહ્મણે છોકરાની શુભ નિષ્ઠા અને રાજબીજ વગેરે જાણવાથી તેને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં

ખરી અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરી. તે સમયે એ પહાડી પ્રદેશ, જે બીજા લોકોના તાબામા હતો, તેમની સાથે તેઓ લડયા અને તેમને હરાવ્યા. એ પહાડોમા એક સ્થળે ભવાનીનુ દેવળ હતુ. તેની આસપાસ એક કિલ્લો બાધી તેનું નામ ચિત્રકૂટ પાડયું. ભવાનીના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો પછી તેજ કિલ્લામા એકલિંગજી મહાદેવનુ એક દેવાલય બાધ્યુ. એ પુરૂષના વંશજોએ ચિત્રકૂટમાં પાંચસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતુ, એમ કહેવામા આવે છે. એજ ચિત્રકૂટ નામક કિલ્લો, તે પાછળથી ચિતોડના નામથી ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ થયો છે.

દિલ્હીમા પાછળથી મુસલમાની રાજ્યગાદી સ્થપાઇ અને મુસલમાન બાદશાહો તથા રાજપૂત રાજાઓ વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ થવા લાગ્યા. કેટલાક હિંદુ રાજાઓ, મુસલમાન બાદશાહોના પ્રચંડ જોર આગળ નબળા પડી ગયા અને તેમના ખંડિયા થઈ રહ્યા ચિતોડના રાજપૂત રાજાઓ સાથે પણ દિલ્હીના બાદશાહોએ અનેક વખત ઘોર સંગ્રામો કર્યા; પરંતુ ઘણા વર્ષ સુધી તેમણે શત્રુઓને નહિ લેખવતા અપ્રતિમ શૌર્યવડે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનુ રક્ષણ કર્યું. ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૫ ના અરસામા, લક્ષ્મણસિંહ નામક મહારાણો ચિતોડની રાજગાદી ઉપર બેઠો; પણ તેનો કાકો ભીમસિંહ રાજ્યકારભાર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. ભીમસિંહે પદ્મિની નામક એક અતિલાવણ્યવતી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.[1] એ સ્ત્રીને તે સિંહલદ્વીપથી લાવ્યો હતો, એમ કહેવામા આવે છે. એ રૂપવતી સ્ત્રીના અલૌકિક સૌંદર્યની વાત દિલ્હીના બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીને કાને જવાથી તેને તે સ્ત્રી મેળવવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ. અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહે પ્રબળ સેનાસહિત મેવાડ પ્રાંત ઉપર ચઢાઇ કરી અને ચિતોડના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. કિલ્લામાના રાજપૂતો શત્રુઓ સાથે ઘણા શૌર્યથી લડયા અને કેટલાક દિવસ સુધી તો તેઓ જરા પણ પાછળ હઠયા નહિ. તેમ છતા અલ્લાઉદ્દીન ઘેરો ઉઠાવે તેવો નહોતો કિલ્લાસામુ તેનુ પ્રચંડ લશ્કર ઘેરો ઘાલીને પડેલુંજ હતું. રાજાએ નિરૂપાયે અંતે એવો વિચાર કર્યો કે–"કિલ્લામાના એકે એક રાજપૂતોએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર એકદમ હુમલો કરવો અને સમરક્ષેત્રમાં મરણ પામતા સુધી યુદ્ધ કરવુ ' રાજાની આ યુક્તિ તેના સર્વ શૂરા સરદારોને પસંદ પડી; પરંતુ આ વખતે રાજાને એવો વિચાર સૂઝયો કે, ' મેવાડના સસોદિયા વંશનો સમૂળગો ઉચ્છેદ થાય તે ઠીક નહિ આપણા વંશના બીજ રાખવાને કંઈ પણ ઉપાય શોધવો જોઇએ. ' રાજાને બાર પુત્રો હતા તે સર્વ સમરયજ્ઞમા પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાને તૈયાર થયા હતા લક્ષ્મણસિંહને પોતાના બધા પુત્રો કરતાં બીજા પુત્ર અજયસિંહપર ઘણો પ્રેમ હતો. તેને રાજાએ કહ્યું કેઃ–" આપણો વંશ નિર્મૂળ થાય તે ઇષ્ટ નથી અરવલ્લી પર્વતમા, કૈલવાડા નામનું એક વિકટ સ્થળ છે. ત્યાં તું નાસી જઈ તારા પ્રાણનું રક્ષણ કર. " પિતાની એ સલાહ વીર્યશાળી પુત્રને પસંદ પડી નહિ; પરંતુ ઘણોજ આગ્રહ થવાથી પુત્ર અજયસિંહ નિરુપાયે પિતા-

1 કેટલીક બખરોમાં (જેમા રાજવંશની હકીકત અને બનાવો લખેલા હોય તે દફતરને 'બખર કહેવામાં આવે છે) લખ્યું છે કે. 'પદ્મિની એ લક્ષ્મણસિંહની રાણી હતી.

ની આજ્ઞા પ્રમાણે કૈલવાડા નામક સ્થાનમા જઇ ત્યા રહ્યા [1] બીજી તરફ રાજા પોતાના આપ્તજનોસહિત શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યો એ રણસંગ્રામમા ચૌદમો રાજપૂતો પંચત્વ પામ્યા કિલ્લો શત્રુને હાથ ગયો કિલ્લામાની સર્વ સામગ્રી મુસલમાનોએ લૂંટી લીધી અને સર્વ રાજચિન્હો લઈ ગયા કિલ્લામા એક ભવ્ય નોબત હતી અને પંચરસી દરવાજા હતા તે પણ તેઓ કાઢી લઇ ગયા

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, અજયસિંહે નાસી જતી વખતે, પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુના નાના પુત્ર હમીરસિંહને સાથે લીધો હતો મોટી ઉમરનો થતા તેણે લશ્કર એકઠું કરીને પોતાના ઘણા રાજ્યો પાછા મેળવી લીધા. હમીરસિંહ મોટો થયો ત્યારે ઘણો પરાક્રમી નિવડ્યો અજયસિંહ ધર્મનિષ્ટ હોવાથી તેને પોતાના ભત્રિજા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો, તેથી તેને પોતાના વડિલોની રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે તેનો રાજ્યકારભાર તપાસવા લાગ્યો તેણે રાજનગર નામક એક બીજો કિલ્લો બંધાવી ત્યા પોતાની રાજ્યગાદી સ્થાપી; કારણકે ચિતોડમાથી નોબત વગેરે રાજચિન્હો શત્રુઓ લઈ ગયા હોવાથી, તે પાછા મેળવતા સુધી અમલ કિલ્લાને પગથિયે ચડવુ નહિ, એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે શત્રુના પગવડે પોતાના કુટુંબનો ભયકરરીતે સહાર થયો અને વડિલોની રાજ્યધાની પાયમાલ થઈ, તે શત્રુઓનો પૂરેપરો પરાજય કરી, વૈર વાળતા સુધી પોતાના નિશાન પાછળ ચલાવવા, થાળીમા જમવુ નહિ, પલગપર સૂવુ નહિ અને હજામત કરાવવી નહિ, એવો તેણે નિયમ કર્યો. સિસોદિયા રાજવંશી એવો યવનદ્વેષ, આગળ ચાલુજ રાખ્યો તેઓએ ઠેકઠેકાણે પોતાના થાણા બેસાડ્યા અને નવીન કિલ્લા બાધી પોતાની સત્તા પુષ્કળ વધારી, તેમજ ઉદેપુરમા પોતાની રાજ્યગાદી સ્થાપી પોતાની સત્તા જાળવી રાખી

અજયસિંહ મરણ પામ્યા પછી તેના પુત્ર સજનસિંહે એવો વિચાર કર્યો કે—"રાજ્યમા ભાગ મેળવવાને માટે આપણા કાકાના પુત્ર-ભાઈ સાથે કલહ કર્યા કરવો એ યોગ્ય નથી; પણ પોતાના બાહુબળવડે નવુ રાજ્ય સપાદન કરવુ એમાજ ખરો પુરુષાર્થ છે." આવો વિચાર કરી તે શૂર પુરુષ દક્ષિણ તરફ ગયો ત્યા તેણે સોંધવાડ પ્રાંત કબજે કરી પોતાની ગાદી સ્થાપી. એ મહારાણાના વંશમા દિલીપસિંહજી મહારાણા, સિંહજી મહારાણા,[2] ભોજામી મહારાણા અને દેવરાજજી મહારાણા, એમ અનુક્રમે રાજા થયા. એસર્વ રાજાઓએ મુસલમાન બાદશાહો જોડે હમેશા યુદ્ધ કરીને પોતપોતાના રાજ્ય કાયમ રાખ્યા હતા; પરંતુ મુસલમાન બાદશાહ તરફનો સતત ત્રાસ સહન નહિ

૧ ચિટણીસકૃત બખરમા લખ્યુ છે કે, લક્ષ્મણસિંહ પોતાના સર્વ મનુષ્યોસહિત શત્રુઓ જોડે લડતાં છેવટ પંચત્વ પામ્યો, ત્યારે તેની પત્ની આરસસિંહજી અને સજનસિંહજી નામના પોતાના બે પુત્રોસહિત કિલ્લામાથી નાસી ગઈ અને ભીલોના આશ્રયમા રહી તે રાજપુત્રો મોટી ઉમરે જ્યારે પરાક્રમી થયા, ત્યારે તેમણે યવનો પાસેથી ચિતોડ વગેરે સ્થળો પાછા જીતી લીધાં પ્રતાપસિંહ મહારાજે તૈયાર કરાવેલી વંશાવળીમા લક્ષ્મણસિંહના તો બેજ પુત્રોના નામ આપ્યાં છે, તેમા આરસસિંહને બદલે અરસીસિંગ એવુ નામ લખ્યું "સિંહ" એ શબ્દનુ અપભ્રંશ "સિંગ" થયુ છે

૨ બીજે સ્થળે એનુ નામ સિંહજી મહારાણા જણાય છે

થવાથી, છેવટે કંટાળીને દેવરાજજી મહારાણા પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી દક્ષિણદેશમાં આવ્યા અને કૃષ્ણા તથા ભીમા નદીઓને કિનારે લૂંટફાટ કરી જેમ તેમ પોતાનું પોષણ કરવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં આવ્યા પછી મુસલમાનોની બીકથી તેમણે પોતાનું નામ બદલ્યું અને પોતાને ભોસાવંત ભોંસલે કહેવડાવવા લાગ્યા. એ શૂર પુરૂષના મનમાં એ પ્રાંતમાં બની શકે તો એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવું, એવી ઇચ્છા હતી; પરંતુ જ્યાં ત્યાં મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તેમનો ઉદ્દેશ જ્યારે ફળીભૂત થયો નહિ, ત્યારે છેવટે સિંગણાપુરની પટેલાઈ મેળવી સ્વસ્થ રહેવું પડ્યું.

એમના વંશજોએ આગળ ચાલતાં ખાનવટ, હિંગણી, બેરડી, દેઉળગાવ, જીંતી, વેરૂળ, બનમેંઢ, નાનજ્ય કળમવાડી, મુંગીપૈઠણ વગેરે ગામોની પટેલાઈ વેચાતી લીધી દેવરાજજીની વંશપરંપરા આ પ્રમાણે છે—ઇંદ્રસેન, શુભકૃષ્ણજી, રૂપસિંહજી, ભૂમીંદજી, ધાપજી, બરહટજી,[1] ખલાજી[2] ઉર્ફે ખલકર્ણ, કર્ણસિંહજી ઉર્ફે જયકર્ણ, સંભાજી અને બાબાજી ઉર્ફે શિવાજી. બાબાજીનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૩માં થયો.[3] બાબાજી એ ઘણો સદાચારી અને ધર્મશીલ હતો. એને માલોજી અને વિઠોજી નામના બે પુત્રો હતા. માલોજીનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૦ માં અને વિઠોજીનો

---

૧ ચિટણીસની વંશાવળીમાં એનું નામ બરબટજી આપ્યું છે

૨ બીજે સ્થળે ખેલોજી નામ પણ છે

૩ આ વંશાવળી ચિટણિસકૃત બખરમાંથી લીધી છે, અને સતારાના છત્રપતિ પ્રતાપસિંહ મહારાજાએ તૈયાર કરાવેલી વંશાવળી સાથે બરાબર મળતી આવે છે એ વંશાવળી હમણાં સંસ્થાન કરવીરના છત્રપતિ શાહુ મહારાજના આશ્રયથી કોલ્હાપુરમાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. રાજસ્થાનના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર મિ૦ ટૉડ સાહેબે પોતાના ગ્રંથમાં, મેવાડના ભાટો પાસેથી મેળવેલી, શિવાજીની વંશાવળીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે પણ સદરહુ વંશાવળી સાથે ઘણે ભાગે મળતી આવે છે. એ વંશાવળીનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે:- લક્ષ્મણસિંહ, અજયસિંહ, સજનસિંહ, દિલીપસિંહ, શિવાજી, ભોસજી, દેવરાજજી, ઉગ્રસેન, માહુલજી, ખેલોજી, જનકોજી, સતુજી, સંભાજી અને શિવાજી ઉર્ફે બાબાજી. એ અંગ્રેજ ગ્રંથકારે સદરહુ વંશાવળીનો જે સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સ્થળે એવું લખ્યું છે કે:-"સજનસિંહના વંશમાં આગળ એક મહાપુરૂષ ઉત્પન્ન થઈ, હિંદુસ્તાનમાંની મુસલમાની બાદશાહી ઉથલાવી નાખે અને તેના પૂર્વજોની જે દુર્દશા મુસલમાન બાદશાહોએ કરી હતી, તેનું બરોબર વેર લે એવો યોગાયોગ હતો; કારણ કે સતારાની ગાદીનો મૂળ સ્થાપક શિવાજી એ એજ સજનસિંહના વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો." મૂળમાં આપેલી વંશાવળીની સત્યતા માટે આટલો પુરાવો પૂરતો છે. રાજસ્થાનના ભાટ લોકોના મોઢાની રાજવંશાવળી સુદ્ધાં બનાવટી હોઈને, શિવાજી મહારાજના દોરદમામ અને વૈભવને લીધે જ માત્ર તે અસ્તિત્વમાં આવી. વસ્તુતઃ જોતાં તે સત્ય નથી, એવો તર્ક જેઓ કરતા હશે તેમનો તર્ક નિરાધાર છે, એમ કહેવામાં આશ્ચર્ય નથી. એકંદર રીતે જોતાં શિવાજી મહારાજના પૂર્વજસંબંધી માહિતી આપતાં, ઘણાક બખરકારોએ, મરજી પડે તેમ પ્રવાદ એકઠા કરીને ગમે તેમ વંશાવળી નોંધી લીધી છે, તેથી તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી એ પૈકીમાંનું કેટલુંક અત્રે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. શ્રી શિવદિગ્વિજય નામક બખરમાં મહારાજનો વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે:-"સિસોદિયા ભોંસલેના કુળમાં ઉદેસિંગ નામનો કોઈ રાજ્યસ્થાપક ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે ઉદેપુરનગર વસાવ્યું તેના વંશના એક પુરૂષને, એક

જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૩ માં થયો હતો. તેઓ બહાદુર અને સદ્‌ગુણી ઉત્પન્ન થયા. તેઓ મોટા થતાંજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડ્યા. તે વખતે દેઉળગાંવના ખેડુતોનો જમીનસંબંધી કલહ ઉપસ્થિત થયો. ખેડુતો સાથે તેમને બનતું નહોતું, તેથી તેમણે દૌલતાબાદ નજીક વેરૂળગાંવમાં આવી નિવાસ કર્યો; પરંતુ ખેડુતોની રકતી કમાણી ઉપર નિર્વાહ કરવા કરતાં પોતાના શરીરનું બળ અને તેજસ્વિતાની યોગ્ય કદર થાય એવો કાંઇક વ્યવસાય શોધી કહાડવાનું તેના મનમાં આવ્યું; તેથી

મુસલમાન બાદશાહ પાસેથી ચિતોડનો કિલ્લો મળ્યો. કિલ્લા ઉપર તેણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ કિલ્લા ઉપર એક ઘણીજ મોટી પચરસી નોબત હતી. ત્યાંનો રાજા બાદશાહને સલાહસંપથી એ નોબત આપતો નહોતો, તેથીજ દિલ્હીના બાદશાહે તેના ઉપર ચઢાઇ કરી અને ચિતોડના કિલ્લાને વિશાળ લશ્કરવડે ઘેરી લીધો. છેવટે પંદર વીશ હજાર રાજપૂતો શત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યા તે સઘળા રણમાં મરણ પામ્યા. નોબત, કિલ્લો અને સર્વ માલમત્તા બાદશાહના હાથમાં આવી આ ઉથલપાથલ વખતે કાકાજી ભોંસલે નામનો રાણાનો ભાઈ–કાકાનો પુત્ર–કારભારી હતો. તે પોતાનું કુટુંબ અને રાજપત્નીને લઈ કિલ્લામાંથી ગુપ્તમાર્ગે નીકળી નાસી ગયો અને ઉદેપુરના રાણાના આશ્રયમાં જઈ રહ્યો. એ સમયે રાજપત્ની ગર્ભિણી હતી. તેને પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ ચંદ્રસેન પાડ્યું ઉદેપુરના રાણાએ પોતાના આશ્રિત જનોને કેટલોક પ્રદેશ જુદો કાઢી આપ્યો. આગળ જતાં ચંદ્રસેન જ્યારે મોટી ઉંમરનો થયો ત્યારે તેને પોતાના કાકા સાથે બન્યું નહિ. તેથીજ કાકાજીને ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું. તેણે દક્ષિણમાં આવી દૌલતાબાદસરકારનો આશ્રય લીધો અને હિંગણી, બેરડી, દેઉળગાંવ, વેરૂળ વગેરે ગામોની પટેલાઈ વેચાતી લઈ, ત્યાં સુખરૂપ રહેવા લાગ્યો. એ કાકાજીના વંશમાં બાબાજી ઉત્પન્ન થયો " મરાઠી સામ્રાજ્યની બખરમાં તે વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે પ્રકટ થયો છેઃ–" ભોંસલેના કુળનો મૂળ પુરુષ શિવરાવ ચિતોડકર ઉદેપુરમાં રહેતો હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા–રામરાવ, ઉદેસિંહ અને ભીમસિંહ." અકબરે ઉદેપુર ઉપર ચઢાઇ કરીને યુદ્ધ કર્યું. તે વખતે રામરાવ અને ઉદેસિંહ એ બંને રણમાં પડ્યા અને ભીમસિંહે ઉદેપુરના રાણાને ભોંસના કિલ્લામાં લઇ જઈ રાખ્યા. કિલ્લાના નામ ઉપરથી તે વંશનું નામ ભોંસલે પડ્યું. ભીમસિંહને વિજયભાન અને રાયભાન નામના બે પુત્ર હતા. રાયભાનના વંશજો ચિતોડમાંજ રહ્યા અને વિજયભાનનો પુત્ર ખેલકર્ણ એ ચિતોડથી મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો. તેના વંશજોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છેઃ–" ખેલકર્ણ, જયકર્ણ, મહાકર્ણ, શિવાજી, (એ ભીમાને કિનારે ભીમખેડ માહુલી આગળ કરાડીમાં ડૂબીને મરણ પામ્યો) બાબાજી ભોંસલે, એ ગાંડા જેવો હતો." ભીડેકૃત શિવાજી મહારાજના વખતના અને અષ્ટપ્રધાનના ઇતિહાસમાં એવું વર્ણન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે, મૂળ પુરુષ સજનસિંહ મહારાણા, એ ઉદેપુર નજીક ચિતોડ શહેરમાં રહેતા હતા. એમને દિલીપસિંહ, સિંદાજી અને ભોંસાજી એ નામના ત્રણ પુત્રો હતા." એમાંનો ભોસાજી નામનો પુરુષ, ચિતોડની પાસે ભોંસાવંત નામક એક ગામ છે, ત્યાં આવી રહ્યો. તે ઉપરથી તેનું ઉપનામ ભોંસલે પડ્યું. એ ભોંસાવંતના કોઈ ખેલકર્ણ અને માલકર્ણ નામના બે મિત્રો હતા. તેઓ અહમદનગરના બાદશાહ પાસે નોકરી રહ્યા. તેમને લોકો ખેલોજી અને માલોજી કહેવા લાગ્યા. એ પ્રત્યેકને બાદશાહ તરફથી પંદરસો સ્વારોની નિમણૂક (ઉપરિપણું–મનસબદારી) મળી. ચ.કણુબોર્યાશી, પુરંદર પરગણું અને સુપા મહાલ, એ તેમને જાગીર દાખલ મળ્યાં. આગળ જતાં ખેલોજી એક લડાઈમાં પડ્યો અને માલોજી અહમદનગરની ગાય આગળ કરાડીમાં ડૂબી મરણ પામ્યો. માલોજીને બાબાજી નામક એક પુત્ર હતો. તે નાની વયનો

તેમણે સિંદખેડના લુકજી જાધવરાવની પાસે પ્રથમજ સાધારણ સિપાઈની નોકરી લીધી. જાધવરાવ એ દેવગિરિના યાદવોનો વંશજ અને સિંદખેડનો દેશમુખ હતો. અહમદનગરની નિજામશાહીમાં તેને બાર હજાર (ઘોડેસ્વાર)ની મનસબદારી હતી.[1] એ લશ્કરના ખર્ચને માટે તેમને નિજામ સરકાર તરફથી મોટી જાગીર મળી હતી. સરકારમાં તેમનું ઘણું માન હતું; એટલુંજ નહિ પણ તેમના જેવા બળવાન અને શૂરા સરદાર નિજામશાહીમાં ઘણાજ થોડા હતા. જાધવરાવે માલોજી અને વિઠોજીને ઘણાજ આનંદપૂર્વક આશ્રય આપ્યો; તેમજ પ્રત્યેકને પાંચ હોન[2] પગાર ઠરાવ્યો. એ ઉપરાંત પોતાની સાથે એક પંક્તિમાં ભોજન કરવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ હકીકત ૧૫૭૭ માં બની.[3]

માલોજી રાજાનું વૃત્તાન્ત

માલોજી એ શરીરે બળવાન, લાંબો, પહોળો અને હૃષ્ટપુષ્ટ હતો. તે એટલે સુધી કે જ્યારે તે ઘોડેસ્વાર થતો ત્યારે કોઈ ઘોડો તેનો ભાર ઝીલી શકતો નહોતો. તેની આગળ કોઈ ઘોડા ટકતા નહોતા; એટલા માટે જાધવરાવે પોતાની દેવડી ઉપર તેની નિમણુંક કરી. તે ચતુર, તેજસ્વી અને ગુણવાન હોવાથી જાધવરાવને તેના પર સત્વર સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. જાધવરાવે તેને મૂર્તિજા નિજામશાહ પાસે લઈ જઈ એવી ભલામણ કરી કે, આ પુરુષ ઘણોજ પ્રમાણિક અને ચાલાક છે. બાદશાહ તેનું પાણી અને ચપળતા જોઈ ખુશી થયા અને તેને પોતાના લશ્કરમાં શિલેદારની નોકરી આપી. ત્યાર પછીથી માલોજી, પોતાના ખર્ચે એક ઘોડી અને નોકરો રાખી નિજામશાહની નોકરી કરવા લાગ્યો; તેમ છતાં તે જાધવરાવના તાબામાંજ હતો, એવું જણાતું હતું.

માલોજીના લગ્ન, ફલટણના દેશમુખ ગોપાળરાવ નિંબાળકરની ભગિની, દીપા-

હોવાથી માલોજીની જાગીર જપ્ત કરવામાં આવી. બાબાજીની માતા તેને લઈને વેરૂળ ઘુમેશ્વર નામના સ્થાને જઈ રહી. બાબાજી મોટી વયનો થયો તે વખત તેણે દેઉળગાવ, ખાનવટે, ઈ૦ની વગેરે ગામોની પટેલાઈ વેચાતી લીધી અને ગુમાસ્તાઓ રાખીને તેની વ્યવસ્થા કરવા માંડી" એ પ્રમાણે બાબાજી ભોસલેપર્યંતની વંશાવળીસંબંધી અનેક મનુષ્યના અનેક તર્ક છે. છત્રપતિ પ્રતાપસિંહે તૈયાર કરાવેલી વંશાવળી બીજા કરતાં વધારે વિશ્વાસનીય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જણાયાથી મૂળમાં તેનોજ આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

૧ બાદશાહી રાજસત્તા વખતે જેટલા ઘોડેસ્વારની મનસબદારી મળતી, તેપ્રમાણે અમલદારનું માન ગણાતું. જેમકે બાર હજારી મનસબદારી; એટલે તે બાર હજાર ઘોડેસ્વારોનો માલિક ગણાતો. એજ રીતે અમલદારોના માન જળવાઈ આવતાં. અનુવાદક

૨ તે વખતે હોન નામક સિક્કાનુંજ ચલણ હતું. અનુવાદક

૩ મિ. કિંકેડ અને રા૦ બા૦ પારસનીસ પોતાના મરાઠાના ઇતિહાસમાં શેડગાવકરના બખરના આધારે એવું જણાવે છે કેઃ—"આ બે ભાઈઓ પ્રથમ તો ફલટણના સરદાર જગપાળરાવ ઉર્ફે વણગપાળની પાસે નોકરી રહ્યા. ત્યાં પેગના શૌર્યવીર્ય આદિ ગુણોને લીધે તેઓ આગળ વધ્યા હતા. એક દિવસે તેઓ પોતાના સ્વામી સાથે તળાવમાં સ્નાન કરવાને ઉતર્યા હતા. તે વખતે તેમના પર વિજાપુરની સરકારના માણસોએ હુમલો કર્યો અને બંને પક્ષના લોકો વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. આ યુદ્ધમાં આ બંને ભાઈઓએ ભારે શૌર્ય-

ભાઈ સાથે થયાં હતા.૧ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉન્નતિ થયા પછી તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ સારી પેઠે ચાલવા લાગ્યો. તેના ભાઈ વિઠોજીને પણ શિલેદારની નોકરી મળી હતી. વિઠોજીને આઠ[૨] પુત્ર થયા હતા; પરંતુ માલોજીને કંઈ સંતતિ નહોતી. પોતાને પેટે કાંઈ સંતતિ થઈ નહિ તેથી દીપાબાઈના અંતઃકરણમાં ઘણું દુઃખ થતુ હતું. પતિપત્નીએ પુત્રપ્રાપ્તિને માટે ઘણા દાનધર્મ અને અનુષ્ઠાનો કર્યાં હતાં તથા બાધાઓ પણ રાખી હતી. છેવટે તેમણે નગરના પીર શાહશરીફની બાધા રાખી. પ્રત્યેક ગુરવારે માલોજી ફકીરોને દાનધર્મ કરતો હતો. એ પ્રમાણે તેણે લાગલાગટ ૭ મહિના સુધી દાનધર્મ કર્યું; એટલામાં સદ્ભાગ્યે દીપાબાઈ ગર્ભવતી થઈ અને ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૪ માં તેને પેટે પ્રથમ પુત્રરત્ન સાંપડયું. પીરની કૃપાથી એ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, એમ માની માલોજીએ તેનું નામ શાહજી પાડયું. ત્યાર પછી બીજો પુત્ર થયો તેનું નામ શરીફજી પાડયું.

શાહજી, એ સુંદર દેખાવનો તથા ઘણો ચાલાક, બુદ્ધિમાન અને ગુણવાન હતો. તેની વાણી સુમધુર હતી અને વર્તણુક ઘણીજ મોહક હતી. એ છોકરાની વર્તણુક જોઈ જાધવરાવને ઘણુંજ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું. તેને વખતોવખત પોતાને ઘેર લઇ જતો, વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવી શણગારતો અને એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં લાડ કરતો. જાધવરાવને જીજાઉ નામની બે ત્રણ વર્ષની એકની એક પુત્રી હતી. શાહજી તેની સાથે કલાકના કલાક સુધી રમતો. બાળક અને બાળકી વચ્ચે બાલ્યાવસ્થાથીજ મૈત્રી બંધાઈ હતી. શાહજી પાચ વર્ષનો હતો, તે વખતે હોળાનું પર્વ આવ્યુ.[૩] જાધવરાવે રંગપંચમીને દિવસે પોતાને ઘેર એક મોટો સમારંભ કર્યો અને શ્રીમંત લોકોને તેમજ પોતાના આપ્તજનોને આમંત્રણ કર્યું. બીજા લોકોની સાથે માલોજીને પણ આમંત્રણ થયું હતું, તેથી તે પોતાના પુત્ર શાહજીને લઈ જાધવરાવને ઘેર સમારંભમાં ગયો. જાધવરાવે શાહજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે જઇ તેમના ખોળામાં બેઠો; એટલામાં પુત્રી જીજાઉ ઘરમાંથી દોડતી

પૂર્વક યુદ્ધ કરીને દુશ્મનને મારીને હાંકી કાઢયા આ એમના શૌર્યની વાત મૂર્તિજા નિજામશાહના સાંભળવામાં આવી. તેણે તેમને બોલાવીને સરદારની પદવીઓ આપીને પોતાની પાસે રાખ્યા."

૧. એક બે બખરમાંથી એવું જાણવામાં આવે છે કે, જાધવરાવે આપેલી નોકરીથી માલોજીને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તે ફલટણના નિંબાળકર જગપાળરાવની પાસે ગયો. તેની હુશિયારી જોઇને નિંબાળકરે પોતાની બેન દીપાબાઈનાં તેની સાથે લગ્ન કરી આપ્યાં; પણ તેણે આ વખતે જાધવરાવનો આશ્રય છોડી દીધો હતો, એમ જણાતુ નથી. મિ. કિંકેડ અને રા. બ. પારસનીસ શેડગાવકરના બખરના આધારે એવું જણાય છે કે, લુકજી જાધવરાવની શીફારસને લીધે જગપતરાવે (જગપાળે) પોતાની બહેન માલોજી સાથે સાથે પરણાવીહતી.

૨ આમાના નાગોજીના વંશજ બનસેંદ્રેમાં હજુ હયાત છે.

૩. મહારાષ્ટ્રમાં હોળીના પર્વને "શિમગ્યાચા સણ" કહે છે. તે દિવસોમાં દક્ષિણીઓ ઘણો આનંદોત્સવ કરે છે અને ઘણા દક્ષિણીઓ હોળીના તહેવારોપર ઘરે હોય છે, ત્યાંથી પોતાને દેશ જઇ એ તહેવારોમાં આનંદોપભોગ કરે છે.

અનુવાદક

આવી અને પિતાના ખોળામા શાહજીની પાસેજ બેસી ગઈ. બન્ને બાળકો લગભગ સમાન વયના તેમજ દેખાવડાં હોવાથી જાધવરાવે લાડમાજ કહ્યું કેઃ—"બેટા! તને આ વર જોઈએ છે કે? ખરેખર, આ જોડું યોગ્ય જણાય છે." એટલામાં તે બન્ને બાળકો પાસે પડેલી રકાબીમાથી રંગ અને ગુલાલ લઇ એકબીજા ઉપર છાંટવા લાગ્યા. તેમની બાળકોના સ્વભાવને લાયકની રમત જોઈ, સભામાં બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોને ઘણું કૌતુક લાગ્યુ અને હસતાં હસતાંજ તેમણે કહ્યું કેઃ—"જોડું યોગ્યજ છે." તે સમયે માલોજી અને વિઠોજી ઉભા થઈ સભાસદોને કહેવા લાગ્યા કે—"સાભળજો, જાધવરાવ આજથી અમારા વેવાઈ થયા અને જીજાઈ અમારી પુત્રવધૂ થઈ. તેઓ જે કાઈ બોલ્યા છે તે તમે સઘળાએ સાંભળ્યું છે. હવે એ નિશ્ચય બદલાવાનો નથી. મોટા મનુષ્યો સભામા બોલ્યા પછી પાછળથી ફરી જતા નથી" આ પ્રમાણે કહીને સર્વ સભાજનોને સાક્ષી રાખી તેઓ બેસી ગયા. તેમનુ આવુ બોલવુ સાભળી સભાજનોએ કહ્યું કેઃ—"યોગ્ય છે." વસ્તુસ્થિતિ જોતાજ જાધવરાવ ચકિત થયો; પણ તે વખતે તેણે કાઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

બીજે દિવસે જાધવરાવે સર્વ આપ્તજનોને જમવાનું આમંત્રણ કહાવ્યું. અન્ય જનોની સાથે માલોજીને પણ બોલાવવા મોકલ્યું. માલોજીએ વળતો ઉત્તર કહાવ્યો કેઃ—'અમે અને તમે વેવાઇ થયા છીએ. હવે લગ્નસમારંભ વખતે તમારી સાથે બેસીને ભોજન કરીશુ વચમા અમને જમવા બોલાવશો નહિ.' આ વાત જાધવરાવની પત્ની મ્હાળસાબાઇએ જાણી, એટલે માલોજીના ઉદ્ધતપણા માટે તેને ઘણોજ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો જાધવરાવ જેવા શ્રીમંત મનસબદાર સાથે, માલોજી જેવા તુચ્છ શિલેદારે વેવાઈપણાનો દાવો કરવાનું ઉચ્છૃંખલપણું કરવું, એ તેને મનથી ઘણું મૂર્ખાઈભરેલુ હતુ મ્હાળસાબાઇએ પોતાના પતિને કહ્યું કે—"આપના મુખમાથી સભાની વચમા જે શબ્દો નીકળ્યા તે અનુચિત થયું. તેઓ બોલવા ઉઠ્યા તેજ વખતે તેમને ધમકી આપવી જોઇએ તે આપે આપી નહિ અને ચુપચુપ બેસી રહ્યા તે પણ અયોગ્ય થયું. માલોજી આપણા તાબાનો નોકર છે. તેને ઘેર છોકરી આપવાથી લોકોમા આપણને કલંક લાગશે નિંબાળકર, શિર્કે અને મહાડીક જેવા આપણી બરાબરીના સરદાર, મનસબદાર તથા દેશમુખ છે. તેમના કુટુંબમા છોકરાઓ છે, તે મૂકીને માલોજીનાજ છોકરા સાથે આપણી છોકરી પરણાવવામા આપે તેની કયા પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા જોઇ?" જાધવરાવે પત્નીના મનનું સમાધાન કરતા કહ્યું કે—"સભામા હું તો માત્ર વિનોદને માટેજ બોલ્યો હતો. તેને કાઈ વચન આપી ચૂક્યો નથી" તેમણે માલોજીને પાછું કહાવી મોકલ્યું કેઃ—"શરીરસંબંધ કરવાની વાત બિલ્કુલ ઉચ્ચારશો નહિ; કારણ કે અમારા ઘરમાં તે વાત કોઈને પસંદ આવતી નથી. સભામા હું જે કાંઇ બોલ્યો હતો તે માત્ર હાસ્યવિનોદ માટેજ હતુ. તેને સત્ય માની લઈને હઠ પકડી બેસવું, એ સમજુ મનુષ્યને શોભતું નથી. ભોજન કરવા અવશ્ય આવવું. પછી તો વિધાતાએ જેવું લખ્યું હશે તેવું બનશે" એ સાભળી માલોજીએ કહાવ્યું કેઃ—"આટલા બધા મનુષ્યોની વચમા તમે જે કાઇ બોલ્યા છો, તે ગેરવ્યાજબી શી રીતે ઠરશે? તમારી સાથે વેવા-

ઇના સંબંધથી જોડાવું એજ અમારે માટે યોગ્ય છે." તેનો આવો ઉત્તર સાંભળી જાધવરાવને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ભોજનનું કામ પૂરૂં થયા પછી તેમણે કારકુનને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે:–" માલોજીનો અને વિઠોજીનો જે કાંઈ હિસાબ હોય તે તેમને ચૂકવી આપો અને નોકરી છોડી કુટુંબસહિત હમણાં ને હમણાંજ અહિંથી ચાલ્યા જવાનું કહો." આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈઓને જાધવરાવની નોકરી છોડવી પડી અને વેરૂળગાંવ જઈ રહેવું પડ્યું. પુનઃ તેમના હાથમાં હળનો દાંડો આવ્યો!

આવું અપમાન થવાથી માલોજીને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું. તેણે વિચાર કર્યો કે:– "મારી વિશેષ યોગ્યતા નથી અને મારી પાસે વિશેષ ધન નથી; તેથીજ જાધવરાવે મારૂં આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું. ત્યારે તો કોઇ પણ રીતે મારે મારી યોગ્યતા વધારવીજ જોઇએ," એવો તેણે નિર્ણય કર્યો. તેને રાતદિવસ એજ ધ્યાન લાગ્યું. તે અભિમાની પુરુષના મનમાં એવો પણ વિચાર આવ્યો કે:–" સભામાં સર્વ સભાસદોની સન્મુખ જાધવરાવે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનો ભંગ કરી, પોતાની પુત્રી અન્ય પુરુષ સાથે પરણાવશે તો સમાજમાં મારી આબરૂને કલંક લાગશે. એવું અપમાન સહન કરવા કરતાં મરણ પામવું એજ સારૂં છે." એવા એવા વિચારોથી માલોજીના હૃદયમાં સતત વેદના થવા લાગી. બન્ને ભાઇના મનની એવી ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિ હતી તે વખતે તેઓ એક દિવસ રાતે ખેતરમાં ચોકી કરવા ગયા. તે માઘ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રી હતી. બન્ને ભાઇઓએ વારા બાંધ્યા. પ્રથમ વિઠોજી નિદ્રાવશ થયો અને માલોજી ખેતર સાચવવા બેઠો. જે સ્થળે તે બેઠો હતો તે જગ્યાએ સાપનું એક દર હતું. થોડો વખત વીત્યા પછી તે દરમાંથી સુવર્ણકંકણજડિત, ભવાનીનો એક હાથ ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યો અને તે હાથ જાણે તેને કંઇ નિશાની કરતો હોય એવો ભાસ થયો. પછી ધીમે ધીમે તે હાથ પાછો દરમાં સમાઈ ગયો. માલોજીએ વિઠોજીને જાગૃત કરી પોતે જોયલું દૃશ્ય કહી સંભળાવ્યું. વિઠોજીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે:–" એ તમારી નકામી ભ્રમણાજ છે." હવે વિઠોજી ખેતરની ચોકી કરવા લાગ્યો અને માલોજી નિદ્રાવશ થયો. નિદ્રાવશ થતાંજ તેને સ્વપ્ન આવ્યું. જેણે શુભ્ર અમૂલ્ય ચુંદડી ધારણ કરી છે, કપાળમાં કુમકુમની આડ કરેલી છે અને સર્વ અલંકારોથી યુક્ત છે, એવી ભવાની દેવીની મૂર્તિ, તેની સામે આવીને ઉભી રહી. તેણે માલોજીની પીઠ ઉપર થાપડ મારી જાગૃત કરીને કહ્યું કે:–" હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું. આ દરમાં એક સર્પ રહે છે, તે મારૂં સ્વરૂપ છે. તેને નમસ્કાર કરીને દર ખોદજે એટલે તેમાંથી તને દ્રવ્ય મળશે. તે તું લેજે. સર્પ જે માર્ગે ચાલ્યો જાય તે માર્ગે તું જતો નહિ. તારા વંશની સત્તાવીશ પહેડીને હું રાજ્ય આપું છું." સ્વપ્ન થયા પછી માલોજી જાગૃત થયો અને સ્વપ્નની વાત પોતાના બંધુને કહી સંભળાવી. સ્વપ્નની ખાત્રી કરવા માટે બન્ને બંધુઓએ પેલું દર ખોદી જોયું; તેમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. તેમણે સઘળું દ્રવ્ય ઘરમાં લાવીને પાછલી પરસાળમાં દાટી દીધું.[1]

1 મી૰ ગ્રાન્ટ ડફ કહે છે કે:–"માલોજીએ કોઇને લૂંટીને એ દ્રવ્ય મેળવેલું હોવું

આ પ્રમાણે અણચિન્તવ્યો ધનલાભ થવાથી માલોજીને ઘણોજ ઉત્સાહ આવ્યો. તેણે જનસમાજમાં એવી વાત ફેલાવી કે–"મારા ઉપર ભવાની દેવી પ્રસન્ન થઈ છે. તેણે મને પુષ્કળ દ્રવ્ય બતાવ્યું છે અને અમારા કુળમાં શક–કર્તા રાજા ઉત્પન્ન થશે, એવું વરદાન આપ્યું છે" માલોજીએ તે દ્રવ્ય, શ્રીગોંદ નામક ગામમાં, શેષાવા નાઇક પાંડે નામનો શાહુકાર રહેતો હતો તેને ઘેર અનામત મૂક્યું. એ શાહુકારને અને માલોજીને ઘણા દિવસનો ઘર જેવો સંબંધ હતો. માલોજીએ તેનીજ મદદથી હજારેક ઘોડા વેચાતા લીધા અને પુષ્કળ સિપાઇઓ તથા શિલેદાર નોકરીએ રાખ્યા તે પ્રથમથીજ ધર્મશીલ હતો, તેમાં વળી દેવીકૃપાથી એટલું બધું દ્રવ્ય મળ્યું તેથી તેની ધાર્મિક ભાવના વિશેષ વધી. તેની મનોવૃત્તિ પણ એવી થઈ કે જે દ્રવ્ય મળ્યું છે, તેનો ઉપયોગ ધર્મના કાર્યોમાં કરવો. જે ખેતરના દરમાંથી તેને દ્રવ્યભંડાર પ્રાપ્ત થયો હતો, તે ખેતર તેણે બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું અને જે સ્થળે દર હતું તે ઠેકાણે એક સુંદર દેવાલય બાંધ્યું. સતારા જીલ્લામાં શંભુ મહાદેવનો એક ડુંગર છે ચૈત્ર મહિનામાં તેના શિખર ઉપર મોટી જાત્રા ભરાતી હતી એ સમયે ત્યાં પાંચ સાત લાખ યાત્રાળુઓ આવતાં હતાં. તેઓને પાણી પીવાની ઘણી અડચણ પડતી હતી. યાત્રાળુઓને ત્રણ ત્રણ ગાઉથી પાણી સાથે લઇ આવવું પડતુ હતું એ અડચણ દૂર કરવાને માટે માલોજીએ ડુંગર ઉપર ઉત્તમ સ્થળ જોઈ, એક વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું આ કાર્યમાં તેણે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચ્યા. તળાવ બંધાયા પછી તેમાં પુષ્કળ પાણી આવ્યું તે વખતે માલોજીએ બ્રાહ્મણભોજન કરાવ્યુ અને ફકીરોને ભિક્ષા અપાવી. તે ઉપરાંત એક ધર્મશાળા પણ બંધાવી વેરૂળમાં કૃષ્ણેશ્વરનું દેવાલય ઘણું જીર્ણ થઇ ગયું હતું, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તે ગામ પાસે એક તળાવ બંધાવ્યું. એ પ્રમાણે તેણે બીજાં પણ કેટલાક ક્ષેત્રસ્થાનોમાં તળાવ, કૂવા વગેરે બંધાવીને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું.

માલોજીએ એવા અનેક ધર્મકૃત્યો કરીને, પોતાની શ્રીમંતતા તથા પુણ્યશીલતાસંબંધી લૌકિક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ત્યાર પછી તેણે પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે પુન ઉદ્યોગ આરંભ્યો ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે–"તેણે હજાર બારસો ઘોડેસ્વારો નોકરીએ રાખી પોતાનો ઠાઠમાઠ ઘણોજ વધાર્યો હતો." આ સમયે માલોજીએ જાધવરાવ પાસે તેની કુમારિકા પુત્રીની પુનઃ માગણી કરી; પરંતુ જાધવરાવ તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો શરીર–સબંધ જોડવા ખુશી નહોતો. તેથી માલોજીએ જાધવરાવના તાબાના પરગણામાં તોફાન કરવાનું શરૂ કર્યું. તેણે નિંબાળકરોને મળી કહ્યું કે–"જાધવરાવ પોતાની પુત્રી મારા પુત્ર સાથે પરણાવવાનું કબૂલ કર્યા પછી હવે ના કહે છે; તેની ખોડ ભૂલાવવા માટે તમારે અમને બે હજાર ઘોડેસ્વારની મદદ આપવી" એ મદદ મળતાજ તેણે જાધવરાવની જાગીરમાં તોફાન

જોઇએ." એવો નિરાધાર તર્ક કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી, કારણ કે તેવા રાજ્યપરિવર્તનના અને તોફાનના સમયમાં દ્રવ્ય સતાડી સુરક્ષિત રાખવાનો ઉપાય માત્ર પૃથ્વીમાં દાટી રાખવું એજ હતો એ વિચાર કરી જોતાં તેને આ પ્રમાણે આકસ્મિક દ્રવ્ય મળે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

મચાવવા માંડ્યું. એટલું થવા છતાં જાધવરાવે પોતાની હઠ છોડી નહિ, ત્યારે માલોજીએ એક નવીન યુકિત શોધી કહાડી. માલોજી અને વિઠોજી એ બન્ને નિંબાળકરોના ઘોડેસ્વારો સાથે શ્રીગોંદમા આવ્યા. ત્યાં સઘળો સરસામાન મૂકયા પછી નિંબદેવ્હારને કિનારે ઉતર્યા અને નેવાસા ગામમા થઇ ગોદાવરીને કિનારે આવ્યા. ત્યા તેમણે બે ડુકકરોનો શિકાર કર્યો અને તે ડુક્કરો દૌલતાબાદ પાસેની એક મસ્જીદમાં નાખ્યાં. ડુકકરોના ગળામાં ચીઠ્ઠીઓ બાંધી હતી; તેમાં નિજામશાહને એવી વિનતિ કરવામાં આવી હતી કે-" જાધવરાવે મારા પુત્ર સાથે તેની પુત્રી પરણાવવાનું ભરસભામા કબૂલ કર્યું છે, પણ હવે તેની પત્નીની શિખવણીથી પોતાનું વચન ભંગ કરે છે. અમને બન્ને ભાઇઓને તેણે નોકરી ઉપરથી પણ કાઢી મૂકયા છે, તેથી અમે નિરુપાયે નિંબાળકરોનો આશ્રય લઇ આ કૃત્ય કર્યું છે. જો બાદશાહ અમારી વિનતિ સાભળી જાધવરાવ સાથે અમારો વેવાઈનો સંબંધ જોડી આપશે તો સારું છે, નહિ તો પછી બીજી મસ્જીદોમાં પણ એવુંજ કૃત્ય કરીશું." નિજામશાહને જ્યારે આ બનાવની ખબર પડી ત્યારે તેને જાધવરાવ ઉપર અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેને તરતજ પોતાની હજુરમાં બોલાવી મંગાવી ઘણીજ ધમકી આપી તેમણે જાધવરાવને કહ્યું કે-" તમે તેમને વચન આપ્યા પછી વચનનો ભંગ કરો છો એ ઉચિત નથી. તમારે લીધેજ માલોજી ભાંસલેએ અમારી મસ્જીદોમા ભ્રષ્ટાચાર કર્યો છે. તમે વિનાકારણે કલહ ઉત્પન્ન કર્યો છે. માલોજીના પુત્ર સાથે તમારી પુત્રી પરણાવી તેની સાથે સલાહ કરો. " એ સાભળી જાધવરાવે ઉત્તર આપ્યો કેઃ " ભોસલેના પુત્ર સાથે મારી પુત્રી ન પરણાવવાનું કારણ એટલુંજ છે કે તેઓ પણ અમારા સગા તો છે; છતા અમારી અને તેની યોગ્યતા એકસરખી નથી. મારા ઘરનાં બધા મનુષ્યોનો એવો વિચાર છે કે, સમાન પાત્ર મળે ત્યાજ પુત્રીનો વિવાહ કરવો. "

જાધવરાવનો આવો જવાબ સાભળતાજ બાદશાહે વિચાર્યું કે-" મારા કહેવા પ્રમાણે જાધવરાવ કબૂલ કરતો નથી-ઉલટો ઉચ્છૃંખલતા બતાવે છે; તેથી એનો ગર્વ ઉતારવા માટે માલોજીને મોટી મનસબ આપી, જાધવરાવ કરતા તેની યોગ્યતા વધારવી." ખરૂ જોતા તો માલોજી અને વિઠોજીએ મોટો અપરાધ કરેલો હોવાથી બાદશાહના મનમા તેમને શિક્ષા કરવાનો વિચાર આવવો જોઇએ; પરંતુ તે સમય નિજામશાહીને પ્રતિકુળ હતો. એ રાજ્યપર મોગલોની વક્રદૃષ્ટિ હતી. અકબર બાદશાહે તેનું જડમૂળ ઉખાડી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આવા આપત્તિના પ્રસંગે પોતાના રાજ્યના મરાઠા સરદારો પરસ્પર કલહ કરે અને તેમાનો કોઈ, શત્રુના પક્ષમા જઈ મળી જાય, તો પોતાનો પક્ષ તેટલોજ નિર્બળ થાય, એવો વિચાર કરી બાદશાહે માલોજીને પોતાના પક્ષમા મેળવી લેવાની ગોઠવણ કરી. બાદશાહે માલોજી અને વિઠોજીને ઘણા સન્માનપૂર્વક-સ્નેહપૂર્વક દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યા. પ્રત્યેક ભાઇને બાર હજાર[1] ઘોડેસ્વારની મનસબદારી આપી અને માલોજીને

[1] આવી મનસબ ફક્ત માલોજીનેજ આપી હતી અને તે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારની હતી, એવું કેટલેક સ્થળે લખ્યું છે.

" રાજા " ની પદવી આપી. શિવનેરી અને ચાકણુ નામક કિલ્લા તથા તેની તળેટીનો પ્રદેશ, ખર્ચ માટે આપ્યો. તે ઉપરાંત પુના તથા સુપા પરગણાં જાગીરમાં આપ્યા[1] (ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૪, માર્ચ.)

બાદશાહે માલોજીનો પક્ષ લઈ તેમની યોગ્યતા વધારી, એ જોઈને જાધવરાવ માલોજીની માગણી પાછી ફેરવી શકયો નહિ. બાદશાહે બન્ને પક્ષને તેમના કુટુંબ તથા આપ્તજનોને દૌલતાબાદમા તેડાવવાનું કહ્યું અને પોતાની સમક્ષ લગ્નસમારંભ કર્યો. બાદશાહ પોતેજ સમારંભમા હાજર રહેલા હોવાથી દરબારના એકેએક અમીરો પણ આવ્યા હતા આ પ્રમાણે શાહજી અને જીજાબાઈના લગ્ન ઘણા ઠાઠમાઠથી થયા. એ પ્રસંગે માલોજી રાજાએ પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. દરબારના સર્વ અમીરોને મોટી મિજબાની આપી હતી અને બ્રાહ્મણોને દાનધર્મ તથા ફકીરોને ભિક્ષા આપી હતી. એ લગ્ન ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૪ ના એપ્રિલ માસમા થયું હતું. આ પ્રમાણે માલોજીના સંકલ્પની સિદ્ધિ થઇ; ઉપરાંત મનસબદારી અને " રાજા "ની પદવી મળી.

લગ્ન થઈ ગયા પછી, માલોજી રાજા નિજામશાહી રાજ્યના મનસબદાર થયા અને એ ક્રાન્તિના કાળમા પોતાની સરકારને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડયા. માલોજી ઘણા શૂરવીર અને ચતુર હોવાથી દરબારમા તેમનું માન વધવા લાગ્યું. તેમણે સરકારના અનેક વિકટ કાર્યો કરી દરબારમા પ્રશંસા મેળવી. આ રીતે જાધવરાવની હઠ હોવા છતા, બાદશાહે માલોજીને એકદમ મોટી મનસબ આપી, તેને તે પાત્ર હતા, એવું સાબિત થયું. મોટા મોટા કામોમા સરકારના મુત્સદ્દીઓ પણ તેમની સલાહ લેવા લાગ્યા. તેમનો સ્વભાવ અતિ પ્રેમાળ અને પરોપકારી હોવાથી દરબારના મનુષ્યો હમેશા તેમની સાથે અનુકૂળ રીતે વર્તતા હતાં. શાહજી પોતાના પિતાની સાથે હમેશા દરબારમા જતા હતા. તે અતિ સુંદર દેખાવનો, કુશાગ્ર બુદ્ધિનો, નમ્ર અને સુશીલ હોવાથી બાદશાહ પણ તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા અને દરબારના અમીરઉમરાવો પણ તેને ચહાતા હતા. માલોજી રાજાએ પંદર વર્ષ સુધી આબરૂસહિત મનસબદારી ભોગવી અને દરબારમાં પોતાનું અતિશય સન્માન વધારી ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૯ મા તેઓ મરણ પામ્યા. માલોજીના મરણ પછી નિજામશાહે તેમનુ દ્રવ્ય અને મનસબ શાહજી રાજાને આપી.

૧ આ સમયે માલોજીને મળેલી જાગીરની વાતે "શિ દિ" માં ઘણી મોટી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે સત્ય માનીએ તો તેમને પુના, નાસિક, અહમદનગર અને ખાનદેશ પ્રાંતોમાંથી કેટલાંક પરગણાં મળ્યાં હતાં, એમ માનવું જોઇએ, પણ તે સમયે આમાંના કેટલાક પ્રાંતોપર મોગલોનો અમલ બેસી ચૂકયો હતો, તેથી આ વાત સંભવિત લાગતી નથી.

શિવાજી મહારાજના પિતા શાહજી રાજા

Lakshmi Art, Bombay, 8

प्रकरण २ जुं--शाहजी राजानुं वृत्तान्त

નિજામશાહીમાં નોકરી

શાહજી રાજાને મનસબદારી મળી તે સમયે નિજામશાહી રાજ્યનો કાર્યભાર માલકંબરના હાથમાં હતો. તે સમયે એ સરકારની કેવી સ્થિતિ હતી, તે પ્રથમ ટુંકમાં લખવામાં આવે છે. ઈ૦ સ૦ ૧૬૦૦ માં મોગલોએ અહમદનગર કબજે કર્યું. સુલ્તાના ચાંદબીબીના સરદારોએજ તેણીનું ખૂન કર્યું. ચાંદબીબીએ નિજામશાહી રાજગાદીપર બહાદૂર નિજામશાહ નામનો એક બાળરાજા બેસાડયો હતો, તે મોગલોના હાથમાં ગયો. તેને તેઓએ ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં[1] કેદ પૂર્યો. નિજામશાહી રાજધાની અને નિજામશાહ, એ બન્ને શત્રુના હાથમાં જવા છતાં મલિકંબર જરા પણ નિરાશ થયો નહિ. તેણે બીજું લશ્કર ભેગું કરી, નિજામશાહી રાજગાદી ઉપર નાની વયનો એક બીજો શાહજાદો બેસાડયો. તેનું નામ મૂર્તિજા નિજામશાહ[2] પાડયું. તેને દૌલતાબાદના મજબૂત કિલ્લામાં રાખ્યો અને બહિરી કુલનું નિશાન પુનઃ ફરકાવ્યું. મલિકંબરના હાથમા સર્વ સત્તા આવવાથી દરબારમા હબસી જાતિનું ચલણ થયું. તે કારણને લીધેજ નિજામશાહીના મરાઠા સરદારોના મનમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો અને રાજ્યમા બે પક્ષ થઈ ગયા. મીઆન રાજૂ નામક એક સરદાર, મરાઠા સરદારોના પક્ષનો પ્રમુખ હતો. નિજામશાહીના જે દેશ મોગલોએ પોતાના તાબામા લીધા હતા, તેમાંના ઘણા દેશો મલિકંબર અને મીઆન રાજૂએ પાછા મેળવ્યા હતા. મીઆન રાજૂએ દૌલતાબાદથી ઉત્તરમા ગુજરાત સુધીના અને દક્ષિણમા અહમદનગર સુધીના સઘળા પ્રદેશો પોતાના તાબામાં લીધા અને દક્ષિણ તરફના સઘળા પ્રાંત મલિકંબરના તાબામાં આવ્યા. એ બન્ને સરદારો બહારથી એવું કહેતા હતા કેઃ–"અમે નિજામશાહના તાબેદાર છીએ;" પરંતુ તે દેશોની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાજ રાખી

---

1 કેટલાક વળી કહે છે કે, તેને આગ્રામાં કેદ કરવામા આવ્યો હતો.

2 પ્રો૦ જદુનાથ સરકાર એને બુરાણ નિજામશાહ એવું નામ આપે છે. બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારો તેને બીજો મૂર્તિજા નિજામશાહ એવું નામ આપે છે. એના દાદાનું નામ પહેલા બુરાણ નિજામશાહ એવું હતું. આથી ગાદીપર બેસતાં પહેલાં તેનું નામ બુરાણ નિજામશાહ હોવાનો સંભવ છે.

હતી. મર્તિજા નિજામશાહને આવશાના કિલ્લામા રાખ્યા હતા, તે શાહના ખર્ચ માટે, કિલ્લાની સન્મુખના કેટલાક ગામોની ઉપજ તેમને કરી આપી હતી.

મીઆન રાજૂએ મોગલો સાથે મૈત્રી બાંધી અને મલિકંબર સાથે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ તે યુદ્ધમા મલિકંબરને વિજય મળ્યો અને મીઆનરાજૂ તેને હાથે કેદ પકડાયો મરાઠા સરદારોનો પક્ષ તૂટી ગયો અને તે સઘળા મલિકંબરના તાબેદાર થઈ રહ્યા પ્રત્યેક પક્ષને નિર્બળ કર્યા પછી મલિકંબર નિશ્ચિંતપણે રાજકાર્યભાર કરવા લાગ્યો તેણે સર્વ રાજ્યની વ્યવસ્થા યથાસ્થિત કરી અને મહેસુલ માટે ઉત્તમ પ્રકારનો નિયમ કર્યો. આવો સુધારો કરવાથી મહારાષ્ટ્રમા તેની કીર્તિ ઘણી વધી. ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૦ મા દોલતાબાદની પાસે ખડકી[1] નામનુ એક નવું શહેર વસાવી ત્યા નિજામશાહી રાજસિંહાસન સ્થાપ્યુ તેણે મોગલો સાથે અનેક યુદ્ધ કરીને પુષ્કળ યશ સંપાદન કર્યો અહમદનગર મોગલોના હાથમા ગયું હતું, તે તેણે પુનઃ સ્વાધીન કર્યું મલિકંબર પ્રબળ થયો હતો, તેના આગળ મોગલોનું કાંઈ ચાલતું ન હોવાથી દિલ્હીના જહાંગીર બાદશાહે પોતાના પુત્ર શાહજહાનને મોટા લશ્કર સાથે, ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૭ મા નિજામશાહી પ્રદેશ પુનઃ તાબે કરવા દક્ષિણમા મોકલ્યો અને બાદશાહ પણ સૈન્ય લઈને તેની પાછળજ રવાના થયો. ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૦ મા મોગલસૈન્ય અને મલિકંબર વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયુ. એ યુદ્ધમા મરાઠા સરદારો ઘણા શૌર્યપૂર્વક લડયા. શાહજી રાજાના શૌર્ય, વીર્યાદિ ગુણ પ્રથમ આ યુદ્ધમાંજ જણાયા. મલિકંબરનો પરાજય થયો તેને રણમાથી પાછું હઠવું પડયું. શાહજી રાજાએ નીડરતાપૂર્વક મોગલોના સૈન્ય ઉપર ધસી જઈ, વખતોવખત છાપા માર્યા અને તેમની પૂરેપૂરી દુર્દશા કરી નાખી શાહજીની આવી બહાદુરીને લીધે નિજામશાહી દરબારમા તેમની ખ્યાતિ વધી ગઈ. તેઓ શૂરવીર અને યુદ્ધકુશળ સરદાર છે, એવી સર્વની ખાત્રી થઈ મલિકંબરના અંતઃકરણમા તેમનાપર ઘણોજ સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો

શાહજહાને જાણી લીધુ કે, મરાઠા સરદારોનું પૂંઠબળ છે ત્યાસુધી નિજામશાહીપર વિજય મેળવવાનુ કામ કઠિન છે બાદશાહે તેઓ સાથે પ્રપંચ રમવા માંડયો. લુકજી જાધવરાવ વગેરે સરદારોને મોટી મોટી લાલચો આપી પોતાને વશ કરી લીધા. એ સરદારોને મલિકંબર સાથે સારો બનાવ નહિ હોવાથી તેઓ બાદશાહ સાથે મળી ગયા એવુ કહેવામા આવે છે કે, લુકજી જાધવરાવને મોગલો તરફથી ચોવીસ હજારની મનસબદારી મળી હતી[2] તે ઉપરાંત તેના આપ્તજનોને પણ મોટી મોટી મનસબદારી મળી (ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૨) મોગલોની આવી લાલચમા માત્ર શાહજી રાજા ફસાયા નહોતા તે તો પોતાના અસલપક્ષમાજ રહ્યા.

---

૧ ઔરંગઝેબે પાછળથી આ શહેરનુ નામ ઔરંગાબાદ પાડયું.

૨ કેટલીક બખરોમા લુકજી જાધવરાવને મોગલો સાથે મળી જવાનું કારણ એવું બતાવ્યું છે કે, બીજો મૂર્તિજા નિજામશાહ મૃત્યુ પામ્યો તે સમયે તેના છ સાત વર્ષના બે નાના પુત્રો હતા બાદશાહની બેગમોએ સાબાજી અનંત નામના નિજામશાહીના એક ચતુર મુત્સદ્દીને પૂછ્યું કે –" આપણા રાજ્યમાં વજીરી ચલાવવાલાયક દક્ષ પુરુષ કોણ

એ પ્રમાણે સર્દ રાજદ્રોહી થવાથી પોતાનો પક્ષ દુર્બળ થયેલો જાણી, મલિકંબરે નિરુપાયે અહમદનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મોગલોને આપી, તેની સાથે મિત્રતા બાંધી શાહજહાનને જ્યારે દિલ્હી જવુ પડ્યુ ત્યારે તે સમય ના લાગ સાધી મલિકંબરે મોગલોના લશ્કરો હાંકી મૂક્યુ અને તેમના તાબામા ગયેલો પ્રદેશ પુન પોતાને કબજે કરી લીધો એમ થવાથી શાહજહાન પાછો દક્ષિણ માં આવ્યો અને રાજદ્રોહી થયેલા મરાઠા સરદારોની મદદવડે મલિકંબરે તાબે ગયેલો પ્રદેશ પાછો જીતી લીધો આ વખતે મલિકંબર ઘણોજ નિરાશ થયો શાહજી રાજાએ તેને પ્રમાણિકપણે મદદ કરી હતી પરંતુ મોગલોનુ સૈન્ય પ્રચંડ હોવાથી મલિકંબરનુ બળકૌશલ્ય ચાલ્યુ નહિ મલિકંબર આખરે એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે આવા પ્રબળ શત્રુ સાથે લડતા ફરવુ અને કોઈક વખત નિજામશાહી ગુમાવી દેવી એના કરતા સંધિ કરી તેની સાથે મિત્રભાવ રાખવો એજ યોગ્ય છે ચતુર મલિકંબરે મોગલો સાથે સંધિ કરી અને મહાસુલીબતે તેમના પંજા માંથી છૂટયો ત્યાર પછી તેણે કોઇ પણ વખત મોગલો સાથે વિરોધ કર્યો નહિ, પણ એ પછી મલિકંબર ઘણા દિવસ જીવ્યો નહિ અચાનક કંઈ વ્યાધિ થવાથી ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૬ મા મરણ પામ્યો મરણસમયે તેનુ વય ૮૦ વર્ષનુ હતુ

મલિકંબરનુ મૃત્યુ થતાજ મોગલોએ લુકજી જાધવરાવની મદદ લઇ નિજામ શાહી સાથે યુદ્ધ કરવાનુ પુન શરૂ કર્યુ એ અરસામા જહાંગીર બાદશાહનુ મરણ થવાથી શાહજહાનને દિલ્હી જવુ પડ્યુ તેથી તેણે જાધવરાવની મદદ માટે કેટલુંક લશ્કર રહેવા દીધુ અને પોતે દિલ્હી ગયો આ સમયે શાહજી રાજાએ મલાજી અનંત નામના એક ચતુર માણસની મદદથી બાળક નિજામશાહની માના મનમા પોતાને માટે સંપૂર્ણ ભરોસો બેસાડ્યો હતો અને બધો કારભાર પોતાના હાથમા લીધો હતો જ્યારે મોગલોએ દૌલતાબાદપર સવારી કરી ત્યારે નિજામશાહ અને તેની માતાને ત્યાથી કાઢીને કાસારઘાટમા કલ્યાણની પાસે આવેલા માહુલી નામના એક કિલ્લામા તેમને તેણે રાખ્યા તેમની સાથે શાહજી રાજા પણ હતા જાધવરાવે મોગલ લશ્કરસહિત એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો શાહજી રાજા તેની સાથે ૭ મહિ

છે? તે વખતે સાબાજીએ શાહજી રાજાનુ નામ દીધુ તેપ થી બેગમે એ શાહજી રાજાને વજીર બનાવી રાજ્યકારભારની સર્વ સત્તા તેમના હાથમા સોંપી નિજામશાહના પુત્રને ખોળામા લઇને શાહજીરાજ રાજસિંહાસન ઉપર બેસતા હતા લુકજી જાધવરાવ વગેરે મોટા મોટા સરદારોને સિંહાસન આગળ આવી નમન કરવ પડતુ હોવાથી જાધવરાવને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યુ જાધવરાવને એવુ લાગ્યુ કે જે મનુષ્ય એક વખત મારી દેવડી ઉપર નોકર હતો, તેના પુત્રની ચઢતી થઈ તે સિંહાસન ઉપર બેઠા અને આપણે તેના સામા ઉભા રહીને નમન કરવુ એથી આપણી કિંમત હલકી થાય છે જાધવરાવના મનમા એવા વિચાર આવવાથી તેને નિજામ સરકાર ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો તેણે પોતાના વકીલને એક પત્ર લખી આપી દિલ્હીના બાદશાહ પાસે મોકલ્યો પત્રમા બાદશાહને નિજામશાહીપર ચઢાઈ લાવવાની વિનામણી કરી હતી બાદશાહે મિરજુમ્લા નામના એક સરદારને સાઠ હજાર સિપાઇઓના લશ્કર સાથે જાધવરાવની મદદે જવા મોકલ્યો જાધવરાવ અને બીજા કેટલાક મરાઠા સરદારો, સરદાર મિરજુમ્લા સાથે મળી ગયા.

ના સુધી લડ્યા. શત્રુઓને જરા પણ મચક આપી નહિ; તેમ છતાં કોઈ ક તેને શત્રુઓનો ઘેરો ઉઠતો નહોતો. મોગલોનું લશ્કર, કિલ્લા સામે વધારે ને વધારે એકઠું થવા લાગ્યું એટલું થવા છતાં શાહજી રાજામાં, શત્રુઓ સાથે છેવટ સુધી ટક્કર ઝીલવાની હિંમત હતી ખરું જોતાં તે વખતે નિઝામશાહીનું રક્ષણ કરવા માટે, પ્રમાણિકપણે અને શૌર્યથી લડનાર શાહજી રાજા સિવાય બીજો કોઈ પણ કમી સરદાર નહોતો; પરંતુ તે અવનતિને સમયે નિઝામશાહની માતાને દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી રાજાનું મન ઉદાસ થયું અને પોતાના સ્વામીને છોડી જવાનો પ્રસંગ આવ્યો લુકજી જાધવરાવે નિઝામશાહની માતા સાથે મૈત્રીભાવ બનાવી તેને વશ કરી લીધી અને એકદમ નિઝામશાહી પાયમાલ કરવાનો ઘાટ ઘડ્યો એ જોઈ શાહજી રાજાને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે:–" જ્યારે રાજ્યના માલિકનુંજ મન બદલાયું છે, ત્યારે રાજગાદી બચાવવા માટે યુદ્ધ કરી, આપણા પ્રાણને સંકટમાં નાખવાની શી જરૂર ? અત્યારસુધી તેના સેવક થઈ મેં નિમકહલાલીથી વર્તન કર્યું. હવે પછી તે નિમકહલાલીની કદર થશે એવું જણાતું નથી, ત્યારે પછી મારે લીધે બાદશાહી પાયમાલ થઈ, એવું કલંક મારે શામાટે લેવું ? મારે અહીંથી નીકળી જવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. " એવો વિચાર કરી શાહજીએ પોતાની ઇચ્છા નિઝામશાહ અને તેની માતાને જણાવી, તેમજ પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ મનુષ્યો સાથે કિલ્લા બહાર નીકળી જવાની ગોઠવણ કરી રાજા એક રાત્રે એકાએક કિલ્લા બહાર નીકળી શત્રુની છાવણી વચ્ચે થઈ પેલે પાર નીકળી ગયા જાધવરાવને એટલુંજ જોઈતું હતું. શાહજીરાજા કિલ્લામાંથી નાસી ગયાના સમાચાર મળતાજ તેણે તેમની પૂંઠ પકડી અને કેટલાક દિવસ સુધી એકસરખી રીતે જુસ્સાબંધ પાછળ ગયો. ફલટણ નજીક પહોંચતાજ સસરાએ જમાઈની ધરપકડ કરી એટલે વેગળેસુધી જવા છતાં શાહજીરાજા પકડાયા નહોતા ફલટણની સરહદ આગળ પહોંચતાજ જાધવરાવે પાછાં પગલાં ભર્યાં; કારણ કે તેને ખબર હતી કે, નિંબાળકરોની મદદ મળતાજ, શાહજીરાજાને વિશેષ હિંમત આવશે અને તેમ થવાથી તે આપણપર ધસી આવીને આપણી પાયમાલી કરવામાં જરા પણ કચાશ રાખશે નહિ.

જે સમયે શાહજી રાજા માહુલીના કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યા, તે સમયે તેમની પત્ની જીજાબાઈ અને ત્રણ ચાર વર્ષનો પુત્ર સંભાજી તેમની સાથે હતા જીજાબાઈને સાત માસનો ગર્ભ હતો. પૂંઠ પાછળ શત્રુઓ આવતા હોવાથી જીજાબાઈને વેગપૂર્વક દોડવું પડતું હતું, જીજાબાઈને ઘોડા ઉપર બેસાડવામાં આવી હતી કેટલાક ગાઉ જતાજ તેના પેટમાં એવો દુખાવો થયો કે તેનાથી એક ડગલું પણ આગળ જવાય તેમ નહોતું. આવી સ્થિતિ હોવાથી શાહજી રાજાએ જીજાબાઈને કોઈ સ્થળે સુરક્ષિતપણે રાખી આગળ વધવાનો વિચાર કર્યો એ સમયે જુન્નરમાં શ્રીનિવાસરાવનું થાણું હતું. તેઓ ત્યાં સ્વતંત્ર થઈ રહ્યો હતો તેની સાથે શાહજી રાજાને પૂર્વની મૈત્રી હતી; તેથી જીજાબાઈને તેના આશ્રયમાં શિવનેરીના કિલ્લામાં રાખી, તેના રક્ષણમાટે

ઘોડેસ્વાર અને બીજા મનુષ્યો પણ આપ્યા [1] શાહજી રાજા આગળ ચાલ્યા પછી જાધવરાવ પાછળજ કિલ્લા પાસે આવી પહોચ્યો લોકોએ તેમને કહ્યુ કે-" શાહજી રાજા સાથે તમારે શત્રુતા છે, તમારી પુત્રીએ તમારો કઈ અપરાધ કર્યો નથી, તેથી જીજાબાઇને મળી તેના રક્ષણમાટે બદોબસ્ત કરવો ઉચિત છે તે જો મોગલોના હાથમા સપડાશે તો વિડબના કોને થશે? એ બાબતનો વિચાર કરો " એવુ યુક્તિપુરસર કથન સાભળતાજ જાધવરાવનુ મન પીગળ્યુ અને એ પોતાની પુત્રીને મળવા ગયો જીજાબાઇએ પિતાને ઘણો ઠપકો આપ્યો અને કહ્યુ કે-" મારા પતિને બદલે હુ તમારા હાથમા આવી છુ જે કાઈ શિક્ષા કરવી હોય તે મને કરો " જાધવરાવે પુત્રીને માથે સ્નેહપૂર્વક હાથ ફેરવતા કહ્યુ કે " જેવી બુદ્ધિ સૂઝવાની હતી તેવી સૂઝી અને વૈરભાવ બધાયો હવે તેનો કઈ ઉપાય નથી તારે કયા જવુ છે, તે મને કહે તારે સિદખેડા જવુ હોય તો હુ તને સુરક્ષિતપણે ત્યા પહોચાડી દેવાની વ્યવસ્થા કરુ " જીજાબાઇએ ઉત્તર આપ્યો કે-" મારે અહિંજ રહેવુ છે, પિયેર જવુ નથી " પુત્રીનો એવો નિશ્ચય જોઇ, જાધવરાવે તેના રક્ષણમાટે ત્યા બીજા કેટલાક માણસો રાખ્યા એ પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિએ નક્કી કરી આપેલે સ્થળેજ રહી પોતાના પતિ સાથે પિતાએ વૈર કર્યુ હતુ તે જીજાબાઇને બિલકુલ પસદ પડયુ નહોતુ ચારે દિશામા ઉથલપાથલ થઈ રહી હતી, છતા તેણે તેજ સ્થળે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને ત્યાર પછી પણ તે કદિ પિયેર ગઈ નહોતી

શાહજી રાજા નાસીને ઠેઠ વિજાપુર ગયા નિજામશાહની માતા જાધવરાવના મીઠા શબ્દોથી ભોળવાઈ ગઈ અને ઘરમાજ ફાટફૂટ થઇ એ બનાવ જોતાજ શાહજી રાજાએ, બાળકૃષ્ણપત હનુમતેને રાજકીય સનાદમસલત ચલાવવા માટે પ્રથમથીજ વિજાપુર સરકાર પાસે મોકલી દીધો હતો વિજાપુર સરકારના તે વખતના મુખ્ય સનાદકાર મુરાર જગદેવ અને રણદુલ્લાખાન, એ બન્ને શાહજીરાજાની યોગ્યતા સારી પેઠે જાણતા હતા આદિલશાહ બાદશાહે શાહજી રાજાને બહુમાન આપ્યુ અને નિજામશાહી પાયમાલ થતી અટકાવવાનો હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા માટે જે સહાયતાની જરૂર પડે તે આપવાનુ વચન આપ્યુ, તેમજ મદદને માટે કેટલુક સૈન્ય પણ આપ્યુ

આ તરફ નિજામશાહીમા મુખ્ય અધિકારી બદલાયો મલિકબરના મરણ પછી તેનો પુત્ર ફત્તેહખાન વજીર થયો ફત્તેહખાનનો સ્વભાવ ઘણોજ ગર્વિષ્ઠ અને ઉદ્ધત હતો તેનામા મલિકબરના જેવી કાર્યદક્ષતા, ધૈર્ય અને રાજ્યના મોટા મોટા સરદારો સાથે મળતા રહેવાની શૈલી જરા પણ નહોતી તેણે મોગલો સાથે કેટલીક

૧ કેટલીક બખરમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, શાહજી રાજાએ નિરુપાયે જીજાબાઈને ત્યાંમાજ પડતી મૂકી અને તેના રક્ષણ માટે કેટલાક માણસો રાખી આગળ નાસી ગયા પાછળથી જ્યારે જાધવરાવ ત્યા આવ્યો ત્યારે તેને પોતાની પુત્રીની દયા આવી અને તેને શિવનેરીના કિલ્લામા સુરક્ષિતપણે પહોચાડી દીધી તથા તેના રક્ષણ માટે પાચસો ઘોડેસ્વાર રાખ્યા

વખત યુદ્ધ કર્યાં હતાં; પરંતુ તેમાં તેને વિજય મળ્યો નહોતો. આ સમયે તે મોગલોના સરદાર ખાનજહાન લોદી સાથે દક્ષિણમાં યુદ્ધ ચાલતું હતું. એ સંબંધ પાછળથી ફતેહખાન સાથે સલાહ સંધિ કરી તેથી લડાઈ બંધ થઈ અને કેટલોક વખત સુધી નિઝામશાહી રાજગાદી ટકી રહી.

ફતેહખાનનો બોજો દંભ, નિઝામશાહથી સહન થયો નહિ; તેથી તેમણે તેને અધિકારપદથી વેગળો કરી કેદમાં નખાવ્યો અને તકરિબખાન નામના એક બીજા સરદારને પોતાનો વજીર બનાવ્યો.[1] અધિકારીઓમાં ફેરફાર થવાથી જાધવરાવને પુન નિઝામશાહ પાસે જવાની ઈચ્છા થઈ. તેણે પોતાની ઈચ્છા જાહેર કરાવી. નિર્બળ નિઝામશાહ ઘણો ક્રૂરી હતો. તેની વર્તણુક પ્રપંચમય હતી. તેના મનમાં જાધવરાવપ્રત્યે વૈર વાળવાની ઈચ્છા હતી. તેના મનમાં એવો વિચાર ન આવ્યો કે, આવો મોટો બળવાન સરદાર પોતાની મેળેજ આપણી પાસે આવે છે ત્યારે પાછલી વાતો ભૂલી જઈ તેને આપણા પક્ષમાં લઈ લેવો અને આપણા રાજ્યને બળવાન બનાવવું. જાધવરાવે પ્રથમ જે નિમકહરામીપણું કર્યું હતું, તેનું વૈર વાળવાનો પ્રપંચ કરી તેને દોલતાબાદના કિલ્લામાં પોતાને મળવા બોલાવ્યો અને તેની શી માગણી છે, તે સમક્ષ સાંભળવાનું બહાનું કર્યું. જાધવરાવ પોતાના પુત્ર અચલોજીસહિત, નિઝામશાહને મળવામાટે શાહના દરબારમાં આવ્યો. એટલામાં 'કંઈ ગુપ્ત સલાહ કરવી છે' એવું બહાનું કહાડી બાદશાહ કચેરીમાંથી ઉઠી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. પ્રથમથી કરી રાખેલી ગુપ્તમંત્રણા પ્રમાણે ત્રણે મુસલમાન સરદારો પોતાની તલવાર ઉગામી જાધવરાવ તથા તેના પુત્રના શરીર તરફ ધસી આવ્યા અને તેઓના હાથમાંની તલવારો છીનવી લીધી. બન્ને પિતાપુત્રે પોતાને દગો થયેલો જોઈ, પોતાની કમ્મરે ખોસેલી કટારીએ હાથમાં લીધી અને તેમની સાથે ઘણા શૌર્યપૂર્વક લડયા; પરંતુ તેઓ મુસલમાન સરદારો સામે ટકી શક્યા નહિ અને છેવટે મરણ પામ્યા.[2] જાધવરાવની પત્ની કેટલાક લશ્કરી સિપાઈઓ સહિત શહેર બહાર એક મકાનમાં ઉતરી હતી

1 ખફીખાન કહે છે કે ફતેહખાન પછી હમીદખાન વજીર થયો. આ હમીદખાન હલકી સરદાર હતો. એની સ્ત્રી ઘણીજ ખૂબસુરત હતી અને તેનાપર સુલતાનનો મોહ થયેલો હોવાથી, તેને આ મોટો હોદ્દો મળ્યો હતો.

2 મોડકના અહિલ્યાદીના ઇતિહાસમાં જાધવરાવની આ હકીકત જુદીજ રીતે લખવામાં આવી છે તેમાં લખ્યું છે કે, ફતેહખાનને કેદ કર્યાથી જાધવરાવ વગેરે મરાઠા સરદારોને પોતાના જીવનું અને આબરૂનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેની ચિંતા થઈ. જાધવરાવે નાસી જઈ મોગલોનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. આ વાત નિઝામશાહને કાને જતાં તેને વિચાર થયો કે જાધવરાવ જેવા બળવાન સરદાર મોગલો પાસે જઈ તેના પક્ષમાં મળી જાય તો પોતાનો પક્ષ ઘણોજ દુર્બળ થઈ પડે, એવું જણાયું તેથી તેને પકડી કેદમાં પૂરવો, એવી વ્યવસ્થા કરી. ત્યાર પછી જાધવરાવ તેના પુત્રસહિત એક દિવસ કોઈ કાર્યનિમિત્તે દરબારમાં આવ્યો, તે વખતે દગો કરીને તેમનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં. તેની સાથે તેના એક બીજા દીકરાનું તેમજ ભાણેજનું ખૂન પણ થયું હતું. એમ કેટલેક મુસલમાન બખરમાં લખેલું છે.

પતિપુત્રના મરણના સમાચાર મળતાંજ તે સિંદખેડા નાસી ગઈ. ત્યાર પછી તેણે મોગલ બાદશાહને અરજી કરી, પોતાના દિયર ભોતાજીરાવને પતિની મનસબ અને જાગીર અપાવી. જાધવના વંશજો, એ સમયથી અંતસુધી મોગલોની નોકરીમા રહ્યા.

એ સમયે શાહજી રાજા પરિંડ્યાના કિલ્લામાં રહેતા હતા. આસપાસનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લઈ તેપર સ્વતંત્રપણે સત્તા ચલાવતા હતા. પોતાના સસરાને દગાથી મારી નાખવાના સમાચાર સાભળતાંજ તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, નિજામ સાથે પુનઃ મિત્રભાવથી વર્તવાની વ્યવસ્થા કરવાની કિંવા તેનો પક્ષ લઇ, મોગલો સાથે વૈર રાખવાની અગત્ય નથી. મૂર્તિમા બાદશાહ દ્વેષી અને ઘાતકી મનુષ્ય છે, એવી તેમની ખાત્રી થઈ. શાહજી રાજાએ એવોજ નિશ્ચય કર્યો કેઃ—'બની શકે તેટલો પ્રદેશ તાબામા લઈ સ્વતંત્ર થવું.' તેમણે સંગમનેરથી પુના સુધીનો સઘળો પ્રદેશ કબજે કર્યો અને આસપાસના સઘળા કિલ્લા પોતાના તાબામાં લીધા. તેમણે એ ઉથલપાથલમા, વિજાપુર સરકારનો પણ કેટલોક પ્રદેશ પોતાને કબજે કર્યો. તેપરથી વિજાપુર સરકારને ગુસ્સો ઉપજ્યો અને શાહજીરાજનું દમન કરવા માટે, મુરારપંતને પુષ્કળ સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તેણે રાજાના સ્વાધીનના કેટલાક કીલ્લા તાબે કર્યા. પુના શહેર કબજે કરી, રાજાનો વાડો વગેરે ઘરો બાળી નાખ્યાં. તે સમયે શાહજી રાજામા વિજાપુર રાજ્યના વિશાળ સૈન્ય સાથે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય નહોતું, તેથી તેમણે જુન્નરના શ્રીનિવાસરાવનો આશ્રય લીધો. મુરારપંતે ભીલસારની ટેકરીપર એક કિલ્લો બાંધ્યો અને તેનું નામ 'દૌલતમંગળ' રાખ્યું તેમજ રામરાવને બે હજાર માણસો આપી ત્યાં મૂક્યો. તે ઉપરાત ચંદ્રરાવ; બાજી દળવી વગેરે સરદારોને સૈન્ય આપીને તળ કોકણ જીતવાને મોકલી પોતે વિજાપુર પાછો ફર્યો. વિજાપુરીઓનો વાવંટોળીયો ત્યાથી નીકળી ગયા પછી તેઓ જુન્નરમાથી બહાર નીકળ્યા અને પમેગડ નામક કિલ્લો ભાગી જવાની તૈયારીમા હતો, તેમાં કોઇપણ થાણું ન હોવાથી તેને દુરસ્ત કરાવ્યો અને તેનું શામગડ[1] નામ પાડી તેમા નિવાસ કર્યો. આ સ્થળમા રહી તેમણે ગુમાવી દીધેલા સઘળા કિલ્લા એક પછી એક કબજે કર્યા. પાચ છ હજાર સિપાઇઓનું લશ્કર એકઠું કર્યું. જુન્નર અને સંગમનેરથી અહમદનગર અને દૌલતાબાદ સુધીનો સઘળો પ્રદેશ ધીમે ધીમે પોતાના તાબામાં લીધો અને બાલાઘાટનો પ્રદેશ પણ તેમણે કબજે કર્યો.

એ અરસામાં મોગલોના ખાનજહાન લોદી નામક એક સરદારપર શાહજહાન બાદશાહની ઇતરાજી થવાથી તે દક્ષિણમાં નાસી આવી નિજામશાહી સરકારના આશ્રયમા રહ્યો. તેને સજા કરવાને દિલ્હીના બાદશાહે લશ્કર મોકલ્યું. એ સમયે નિજામશાહના દેશમુખ અને જાગીરદારે એ લોદીનો પક્ષ લઈ મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. શાહજી રાજાએ પણ તેનો પક્ષ લઈ લોદીને ઘણી સહાયતા કરી

1 "બુસાતીન તુસ્સલાતીન" ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, રાજાએ ભીમગડ દુરસ્ત કરાવ્યો અને તેનું નામ શાહગડ રાખ્યું હતું. તેમાં પમેગડનેજ ભીમગઢ એવું નામ આપેલું છે. આ ગઢમાંજ શાહજી રાજાએ બાળ નિજામશાહને ગાદીપર બેસાડીને કારભાર ચલાવેલો હતો.

તેથી મોગલોના સૈન્યનું કાંઈ વળ્યું નહિ. શાહજહાને જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેને એવી બીક લાગી કે દક્ષિણના મરાઠા સરદારો અને મુસલમાન બાદશાહ લોદી સાથે મળી જઈ, આપણી સત્તાને અને રાજ્યગાદીને ધોકો પહોંચાડશે; તેથી લોદીનો અને તેના પક્ષનો સવેળા નાશ કરવો જોઇએ. એવો નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિશાળ લશ્કર સાથે દક્ષિણમા આવ્યો. તેણે એવું જાહેર કર્યું કેઃ–" જે કોઇ મનુષ્ય લોદીને મદદ કરશે અથવા તેના પક્ષમા ભળશે, તેનો સમૂળો નાશ કરવામા આવશે." બાદશાહે પોતાના સૈન્યની ત્રણ ટુકડી કરી તેને ત્રણ સરદારોની સત્તામા સોંપી, લોદીપર અને તેના પક્ષનાં મનુષ્યોપર ચઢાઈ મોકલી. લોદી આ ચઢાઇ સામે ટકી શકયો નહિ. તે દક્ષિણ તરફ નાસી છૂટયો. તેણે વિજાપુર સરકારની મદદ માગી પણ તે તેમણે આપી નહિ, ત્યારે દૌલતાબાદ તરફ પાછો વળ્યો. એટલે નિજામશાહે તેને મદદ કરી. મોગલો અને નિજામશાહના સૈન્ય વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું તેમા મોગલોને વિજય મળ્યો. એ પ્રમાણે ચારે દિશાએથી નિરુપાય થવાથી લોદી કાબૂલ નાસી જવાની ઇચ્છાએ ઉત્તર તરફ દોડયો. મોગલોના લશ્કરે તેની પૂઠ પકડી. લોદી તેમા અંતે નિરાશ થઈ, પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યો સાથે એકદમ પાછો ફર્યો અને શત્રુના સૈન્યપર હુમલો કરી અતિ શૌર્યપૂર્વક લડતા સમરભૂમિમા પડયો.

લોદીનો નાશ થયા પછી શાહજીરાજાને એવી બીક લાગી કે, હવે શાહજહાન પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવાને પ્રવૃત્ત થશે અને પોતાનું પ્રચંડ સૈન્ય મારા તરફ મોકલશે એ પ્રસંગે પોતાનો બચાવ કરવાની એક અજબ યુક્તિ તેના ધ્યાનમા આવી કે, બાદશાહને શરણે જઈ કરેલા અપરાધની ક્ષમા માગવી અને નોકરી સ્વીકારવી તેણે અજિમખાન નામક સરદારદ્વારા બાદશાહને એવાજ આશયની એક અરજી મોકલી તેણે બાદશાહને અરજીમા એવી વિનતિ કરી હતી કેઃ– " હું આપની નોકરી કરવા તૈયાર છું. મારા અપરાધને માટે આપ ક્ષમા કરશો. મારા જીવને કાંઇ નુકસાન ન થાય એવી ખાત્રી આપશો તો હું આપ નામદાર સમક્ષ હાજર થઇશ." શાહજહાનને રાજાના શૌર્ય–વીર્ય આદિ ગુણોની ખાત્રી હતી. વળી બાદશાહે વિચાર્યું કે, નિજામશાહી ગાદી પાયમાલ કરવાના આપણા સંકલ્પની સિદ્ધિ કરવામા શાહજીરાજ જેવા બલાઢ્ય અને પરાક્રમી સરદારની સહાયતા મળે તો ઘણુજ સારું થાય. બાદશાહે રાજાની વિનતિ તરતજ સ્વીકારી, અભયવચન આપ્યું અને તત્કાળ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. રાજા પોતાના બે હજાર ઘોડેસ્વાર સાથે લઈ બાદશાહની મુલાકાત લેવા ગયા. બાદશાહે તેમને ઘણું સન્માન આપ્યું અને બાવીશ હજાર ઘોડેસ્વારની મનસબ આપી. નિજામશાહી સરકાર તરફથી તેમને અગાઉ મળેલી જાગીર તેમની પાસેજ હમેશા રહેવા દીધી. તે ઉપરાત બીજા કેટલાક મહાલો આપ્યા.[1] શાહજહાન એટલુંજ કરીને અટકયો નહિ પણ

૧. આ નવા મળેલા પ્રાતોમાં અહમદનગરનો પ્રાંત હોવો જોઇએ, કારણ કે પાછળથી શિવાજી મહારાજે એ પ્રાંતનો હક્ક માગ્યો હતો, ફિરિસ્તા કહે છે કે, તે ઉપરાત ફત્તેહખાનની જાગીર પણ તેમને આપવામાં આવી હતી

તેમણે રાજાનાં આપ્તજનોને અને ઇતર સરદારોને પણ મનસબો આપી. વિઠોજીને ખેલોજી નામનો એક પુત્ર હતો.[1] તે આ સમયે રાજાની સાથે હતો. તેને પણ બીજાં મનુષ્યોની સાથેજ મનસબ આપવામાં આવી. (ઈ૦ સ૦ ૧૬૩૦)

આ વખતે જુન્નર, સંગમનેર અને બૈઝાપૂર પ્રાંતો શાહજીરાજાને મળ્યા અને તે હસ્તગત કરવાને રાજાને મોકલ્યા; અને પછી તેમનો મુકામ નાશિકમાં રાખ્યો.

એ સમયે દક્ષિણમાં મોટો દુષ્કાળ પડવાથી ત્યાંની પ્રજા દુઃખી થતી હતી. નિજામશાહી પ્રજાનો ઘણો નાશ થયો. તેમાં વળી કૉલેરા ફાટી નીકળ્યો. ઝપાટાબંધ હજારો લોકો મરવા લાગ્યા. સર્વ દેશમાં ઝાકળ પડ્યું, તેથી સરકારી વસુલાતને મોટો ધક્કો પહોંચ્યો. એ તરફથી ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો તેમાં વળી મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ નિજામશાહીમાં સતત ધમાચકડી મચાવી રહ્યા હતા. મોગલોએ નિજામશાહીના ઘણા જાગીરદારો અને મનસબદારોને નિર્મૂળ કર્યા અને તેમની જગ્યાએ પોતાના સરદારો નિમ્યા. ચારે તરફ એવો ત્રાસ વર્તવાથી નિજામશાહને એવું લાગ્યું કેઃ-"પોતાની ગાદી નાશ પામશે. પોતાના મોટા મોટા સરદારો રાજદ્રોહી થયા છે અને મોગલોએ તેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા છે. હવે કંઇ પત્તો લાગશે નહિ," એવો વિચાર કરી સર્વ કલેશનું મૂળ શોધવા લાગ્યા. અંતે તેમના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, આ સર્વ સંકટનું મૂળ આપણો નવો વજીર છે. તેથી શાહે તેને અધિકાર ઉપરથી કહાડી મૂક્યો અને ફત્તેહખાનને બંદીખાનામાંથી મુકત કરી પુનઃ વજીર બનાવ્યો. પોતાનું માન ખંડન થયું, તે તકરીબખાનથી સહન થયું નહિ, તેથી તે મોગલોને જઈ મળ્યો. મોગલોએ તેને ૭ હજારી સરદાર બનાવી પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યો.

ફત્તેહખાનના હાથમાં પુનઃ અધિકાર આવતાંજ તેણે નિજામશાહ ઉપર પાછલું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિજામશાહને ગાડપણ લાગ્યું છે, એવી અફવા લોકોમાં ફેલાવી તેને નજરકેદ કર્યો અને થોડા વખતમા ગળામાં ફાંસો દઈ મારી નાખ્યો. તેમના પક્ષના મોટા મોટા પચીશ સરદારોને એકેદિવસે મારી નખાવી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. (ઇ૦સ૦ ૧૬૩૨) આવું ક્રૂર કર્મ કર્યા પછી સર્વ રાજ્યાધિકાર તેના પોતાના હાથમા આવ્યો. તે અધિકાર હમેશા પોતાનાજ હાથમા રાખવા માટે તેણે શાહજહાન બાદશાહને એવી વિનતિ કરી કેઃ-"દિલ્હીપતિના ખંડિયા થઈ રહેવાની મને કેટલી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, તેસંબંધી ખાત્રી કરવા માટેજ મે આવાં આવાં સાહસ કર્યા

૧. એને પાંચ હજારની મનસબ આપવામા આવી-હતી, તેની સાથે તેના બંને ભાઈ માલોજી અને પરસોજી પણ મોગલોના પક્ષમાં ગયા. પછી દૌલતાબાદ મોગલોના હાથમાં જઈને નિજામશાહી નાશ પામે છે, એવું જોઈને તે મોગલોને છોડી દઈને વિજાપુરના પક્ષમા ગયો. તેની સ્ત્રી ગોદાવરી નદીમાં સ્નાન કરવાને ગઈ હતી, તેને એક મુસલમાન સરદારે કેદ કરી અને ચારલાખ હોન ખંડણીતરીકે લઈને પછી છોડી દીધી. મોગલ અને વિજાપુર સરકાર વચ્ચે તહ થવાથી તે સરકારે તેને નોકરીમાંથી રજા આપી, ત્યારે તે દૌલતાબાદ પાસે પોતાના વડીલના ગામમાં રહીને મોગલોના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. ઔરંગઝેબે તેને પકડી મંગાવીને ઠાર માર્યો (પ્રો. સરકારકૃત ઔરંગઝેબનું જીવનચરિત્ર ભા૦ ૧. પુ૦ ૫૫)

છે. મેં મૂર્તિજા બાદશાહના દશ વર્ષના શાહ હુસેન નામના શાહજાદાને હમણાંજ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો છે. એ સંબંધી બાદશાહનો શો અભિપ્રાય છે તે જણાવશો." શાહજહાન ઘણો પ્રપંચી હોવાથી ફત્તેહખાનનો વિચાર તરતજ જાણી ગયો. એ વખતે નિજામશાહીના ઘણા પરગણા તેના તાબામાં આવ્યાં હતા. મજબુત બંદોબસ્ત હોવાથી માત્ર થોડાક કિલ્લા કબજે આવ્યા નહોતા; તેથી ફત્તેહખાનને હાથમાં લઇ પોતાની મતલબ પાર પાડી લેવી, એવો વિચાર કરી તેને કહાવ્યુ કે:–"નિજામશાહી ધનભંડારમાંથી સઘળા મૂલ્યવાન જવાહીર અને ઉત્તમ હાથી મને મોકલી આપશો તો જે પ્રદેશ અદ્યાપિપર્યંત તમારા હાથમાં અાવ્યા છે, તે બાળરાજાને આપી દેવામાં આવશે; તેમજ તમને પણ ખાનગીરીતે જાગીરતરીકે કેટલાક પ્રાંત બક્ષિસ આપવામાં આવશે." પ્રથમ તો ફત્તેહખાનને આ માગણી પસંદ પડી નહિ. ઝવેરાત અને હાથી મોકલવાને તે તદ્દન ખુશ નહોતો એ જાણી શાહજહાને તેનો પરાજય કરવા મોટું લશ્કર મોકલ્યુ. ફત્તેહખાનમાં મોગલો સાથે લડવાની હિંમત નહોતી, તેથી તે ગભરાઈ જઈ બાદશાહને શરણે ગયો. બાદશાહે માગણી કરી હતી તેટલી સર્વ વસ્તુઓ તેણે વગરઆંચકે મોકલી દેવાની વ્યવસ્થા કરી. આઠ લાખ રૂપિયા રોકડા આપ્યા; તે ઉપરાંત કાંઈક વાર્ષિક ખંડણી ભરવાનું પણ કબૂલ કર્યું. એ પ્રમાણે થવાથી શાહજહાને તેને બક્ષિસ આપવા કહેલી જાગીર તેના નામ ઉપર ચઢાવી આપી અને બાળરાજા તરફથી સર્વ રાજ્યકાર્યભારપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા પણ આપી. ફત્તેહખાનને જે જાગીર આપી હતી, તેમાં શાહજીરાજાને પૂર્વે બક્ષિસ આપેલા કેટલાક મહાલોનો[1] સમાવેશ થતો હતો. તેથી શાહજીરાજાને ઘણું અપમાન લાગ્યું હતું; તેમણે મોગલોની તાબેદારી વેગળી ફેંકી દઇ પુનઃ સ્વતંત્ર થઈ રહેવાનો વિચાર કર્યો ફત્તેહખાનની દશા પડતી આવે છે તે જોઇને, પોતાનાથી બને તેટલો નિજામશાહીનો મુલક તાબે કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને નાશિક, ત્ર્યંબક, સંગમનેર, જુન્નર અને ઉત્તરકોકણનો કેટલોક ભાગ કબજે કર્યો. માહુલીનો કિલ્લેદાર ફત્તેહખાનના જુલમથી ત્રાસી ગયો હતો, તે કંઇક પૈસા લઇને કિલ્લો શાહજીરાજાને સ્વાધીન કરવાને તૈયાર હતો; પણ આ સમાચાર મોગલ સરદારને મળતાજ કિલ્લેદારને મોટી લાલચ આપીને તેણે કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

શાહજીરાજાએ વિજાપુર સરકાર સાથે પુન મૈત્રી બાંધવાનો મનમાં વિચાર કરી, દરબારના મુખ્ય કાર્યભારી મુરારપંતને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેની મારફતે વિજાપુરસરકારને કહાવ્યુ કે–"નિજામશાહીમાં ચારે તરફ અરાજકતા થઇ રહી છે, ફત્તેહખાન ઉપર કોઇનો વિશ્વાસ નથી. મોગલોએ તેને અતિ કંગાલ બનાવી દીધેલ છે. એવે પ્રસંગે નિજામશાહી પ્રાંત તાબે કરી લેવામાં કઠિનતા નડશે નહિ. પ્રથમજ દોલતાબાદનો કિલ્લો સારીરીતે હસ્તગત કરી લેવા યોગ્ય છે. ત્યાંનો બંદો-

1. મી. કિંકેડ જણાવે છે કે, ફત્તેહખાનની જે જાગીર શાહજીરાજાને મળી હતી તે ફત્તેહખાનને પાછી આપવાથી શાહજી રાજાને ખોટું લાગ્યું અને તેમણે મોગલોની નોકરી છોડ દીધી.

બસ્ત સારો નથી તે ઉપરાંત કિલ્લો જે સરદારના તાબામાં છે, તે મનુષ્ય વિદ્રોહી થયો છે સરકારની ઈચ્છા થતી હોય તો તે કિલ્લાપર લશ્કર મોકલવું હું સરકારની નોકરીમાં રહી, તે કિલ્લો હિંમતથી અને યુક્તિથી સરકારને કબજે અપાવીશ." આ સલાહ સરકારને પસંદ પડી તેઓને એવું પણ જણાયું કે, શાહજીરાજા જેવો બળવાન અને પરાક્રમી સરદાર આપણને મળ્યાથી મોગલો સાથે ટક્કર ઝીલવાનું આપણામાં સામર્થ્ય આવશે આદિલશાહે પોતાનું લશ્કર શાહજીરાજાની મદદે મોકલ્યું અને મુરારપંતને રાજા સાથે દૌલતાબાદ તરફ મોકલ્યો

શાહજીરાજા વિજાપુર સરકાર જોડે મળી જઈ મોટા લશ્કરસહિત આપણા ઉપર ચઢી આવે છે, એવું જાણતાજ ફત્તેહખાન ગભરાઈ ગયો યુદ્ધ કરવાની તેનામાં બિલકુલ હિંમત નહોતી તેથી તેણે મોગલ સરદાર મહોબતખાનને કહાવી મોકલ્યું કે –" શાહજીરાજા મારાપર ચઢાઈ કરીને આવે છે, કિલ્લામાં કશીએ સામગ્રી નથી; માટે તમે આવીને કિલ્લો તમારે સ્વાધીન લઇ લો અને મારો બચાવ કરો હું બાદશાહનો તાબેદાર થવાને તૈયાર છું" આથી મહોબતખાન તેની મદદે ગયો એ મોગલસરદારે વિજાપુરસરકારનું લશ્કર દૌલતાબાદ ઉપર ચઢી આવતું હતું તેને પ્રચંડ વેગપૂર્વક અટકાવી સામો ધસારો કર્યો એ સમયે શાહજીરાજે પોતાનું શૌર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્ય બતાવી આપ્યું; પરંતુ શત્રુઓનું સૈન્ય પુષ્કળ હોવાથી વિજાપુર સરકારના લશ્કરે રણભંગ કર્યો તેથી તેમને પાછું હઠવું પડ્યું

શાહજીરાજા અને આદિલશાહના સરદારે જાણી લીધું કે, યુદ્ધ કરવાથી કિલ્લો જીતી શકાશે નહિ તેમણે પ્રપંચ કરીને કિલ્લો તાબામાં લેવાની ગોઠવણ કરી. ફત્તેહખાનને કહાવી મોકલ્યું કે –" દૌલતાબાદનો કિલ્લો મોગલોના તાબામાં સોંપશો તો સર્વસહિત તમારો નાશ થશે શાહજીરાજાનું જે નુકસાન થયું છે, તે ભરી આપી કિલ્લો અમારે કબજે સોંપશો તો અમારા દરબારનો તમારા ઉપર પહેલાના જેવોજ સ્નેહ કાયમ રહેશે અને તમારો શત્રુ તે અમારો શત્રુ માની અમે તમને સર્વ પ્રસંગે સહાય કરીશું" તેની એ માગણી ફત્તેહખાને કબૂલ રાખી, મોગલોને દગો કરવાનું સાહસ કર્યું આથી વિજાપુરની સરકારે તેને અન્નસામગ્રી અને પૈસાની મદદ કરી આ મદદ મળવાથી મોગલ લશ્કરે કિલ્લા નીચે પડાવ નાખ્યો હતો, તેપર ફત્તેહખાને કિલ્લાપરથી અચાનક તોપોનો મારો ચલાવ્યો શાહજીરાજા વિજાપુર સરકારના લશ્કરસહિત ફત્તેહખાનની મદદે આવ્યા બહારથી મોગલોની છાવણીપર હલ્લા કરીને તેમને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા આ રીતે પાંચ મહીના સુધી કિલ્લો તેમણે શત્રુને હાથ જવા દીધો નહિ અને બન્ને વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થયો, પરંતુ મોગલોના પ્રબળ લશ્કર આગળ તેઓ ટકી શક્યા નહિ અંતે મહોબતખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેણે દૌલતાબાદનો કિલ્લો જીતી લીધો[1] (ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૩)

૧ પ્રો. સરકાર આ કિલ્લો મોગલોના હાથમાં જવાની હકીકત તદ્દન બીજીજ આપે છે કિલ્લામાંના માણસોને જ્યારે ભૂખમરો સહન કરવો પડ્યો ત્યારે ફત્તેહખાને મુરારપંત પાસે અન્નસામગ્રીની માગણી કરી ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે,

એ યુદ્ધમા ફત્તેહખાનની પૂરેપૂરી દુર્દશા થઈ. તે તદ્દન નિરાશ થઈ મોગલોને શરણે ગયો. દિલ્હીના બાદશાહે તેની સર્વ સત્તા છીનવી લીધી અને તેને વાર્ષિક પેન્શન બાંધી આપી, શાંતરીતે બેસી રહેવા કહ્યું. જે બાળરાજાને નિજામશાહીની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો તેને ગ્વાલિયરના કિલ્લામા કેદ કર્યો અને બાદશાહે નિજામશાહી રાજ્ય ખાલસા કરી સઘળો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. એ પ્રમાણે ઈ૦ સ૦ ૧૬૩૩ મા નિજામશાહીનો અંત આવ્યો. એ કાર્ય પૂરૂં કર્યાથી શાહજહાન બાદશાહે પોતાનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું અને પોતે શત્રુથી નિર્ભય થયો, એમ તેને જણાયું. શાહજીરાજા પ્રબળ થઇ પુનઃ નિજામશાહીની સ્થાપના કરશે અને તેની સાથે પુનઃયુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવશે, એવું તેના લક્ષમાં પણ નહોતું.

એ યુદ્ધપ્રસંગે મોગલસેનાપતિએ એવો પણ નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તે ઉપાયે શાહજીરાજાનો પરાજય કરવો. દૌલતાબાદની આસપાસ મોગલોનો ઘેરો ચાલુ હતો. શાહજીરાજાએ તેમનાપર વખતોવખત છાપો મારી તેમને હેરાન કરવા માંડ્યા. મહોબતખાને તેનું વૈર વાળવાને એવો પ્રપંચ રચ્યો કે, શાહજીરાજાની પત્ની જીજાબાઇ,[1] બીજાપુરમા હતી તેને કોઈપણ રીતે પકડી મંગાવવી. એટલામાં નિજામશાહીનો એક કિલ્લેદાર[2] મહોબતખાનને શરણે આવી મોગલ બાદશાહના તાબામાં નોકરી માગવા લાગ્યો મહોબતખાને કિલ્લેદારને ઉત્તર આપ્યો કેઃ—" શાહજી રાજાની પત્ની બૈજાપુરમા છે તેને પકડીને મારે સ્વાધીન કર. તેમ કરવાથી તારા પ્રમા-

પ્રથમ કિલ્લો અમારે તાબે કર્યો એટલે અન્નસામગ્રી પછીથી આપીશું. આ માગણી ફત્તેહખાનને માન્ય ન હોવાથી આ અભેદ્યકિલ્લો તેણે મોગલોને સ્વાધીન કર્યો. મી કિંકેડ એવું જણાવે છે કે, મહોબતખાનનો દીકરો ખાનજમાન દોલતાબાદપર આવે છે એવી હકીકત શાહજી રાજાને મળતાજ તેઓ દૌલતાબાદપર ચઢી આવ્યા અને ફત્તેહખાન જોડે એવી સન્ધિ થવાથી કે તેણે મોગલોનો નાદ છોડી દઇને વિજાપુર સરકાર જોડે દોસ્તી કરવી અને સોલાપુર તેમજ બીજા પાંચ પ્રાંતોપરથી પોતાની સત્તા ઉઠાવી લેવી, એટલે કે દૌલતાબાદ અને બીજા કિલ્લા નિજામશાહની સરકાર પાસે રહેવા દેવા આ સરતે ફત્તેહખાને કબૂલ કરી આથી શાહજીરાજાએ કિલ્લામા કંઈક અન્નસામગ્રી અને માણસોની મદદ મોકલી, પોતે મોગલો સાથે ટક્કર ઝીલવાને તૈયાર થયા

૧ ઔરંગાબાદની પશ્ચિમે પચીસ માઇલપર આ શહેર આવેલું છે. ખાનજહાન લોદીનો પક્ષ છોડીને શાહજીરાજા જ્યારે મોગલ સરદાર તરફથી લડતા હતા ત્યારે તેમને જુન્નર, નાશિક, નગર, સંગમનેર વિગેરે પ્રાંતો જાગીરતરીકે મળેલા હતા. તેજ સમયે બૈજાપુર પણ તેમનાજ હાથમા આવ્યું હતું જાધવરાવનું કુટુંબ આ સમયે આજ ગામમાં રહેતું હતું અને જીજાબાઇ પણ તે વખતે પોતાની માતા સાથે ત્યા રહેતા હતા, એવું જે રા. સરદેસાઈનું કહેવું છે, તે તદ્દન નિરાધાર છે જુન્નરના શ્રીનિવાસરાવને પકડવાની ધમાલ વખતે જીજાબાઇને અને શિવાજીને શિવનેરીના કિલ્લામાથી કાઢીને બૈજાપુરમા શાહજીરાજાએ રાખ્યાં હતાં, એવું તેઓ પોતાના મરાઠી રિયાસતમા જણાવે છે. (પૃ. ૧૫૨) પ્રો સરકાર જીજાબાઇને પકડવાની હકીકત જણાવતા નથી. માત્ર ભોંસલેજીની સ્ત્રીને પકડી ગયાની હકીકતજ લખે છે; પણ ઘણીખરી મરાઠી બખરોમા જીજાબાઇને પકડી ગયાનું જણાવેલું છે.

૨. મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, એ ત્ર્યંબકનો કિલ્લેદાર હતો અને તેનું નામ શાહદારખાન હતું

નિષ્ઠપણાની બાદશાહને ખાત્રી થશે ને તને નોકરી પણ મળશે." એ સરત કબૂલ કરી કિલ્લેદાર પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો. અનેક યુક્તિપ્રપંચવડે જીજાબાઇને પકડી મોગલોની છાવણીમાં લાવ્યો. એ સમયે જાધવરાવનો ભાઈ જગદેવરાવ મોગલોના લશ્કરમાં નોકર હતો. તેને એ કાર્ય પસંદ પડયું નહિ. તેણે ખાન પાસે જઈ યુક્તિપૂર્વક જણાવ્યું કે:—" શાહજીરાજા અને અમારા કુટુંબ વચ્ચે કલહ છે, તે આપને વિદિતજ છે. એ કલહને લીધે તેણે જીજાબાઇને અને તેના પુત્રને ત્યજી દીધાં છે અને બેત્રણ વર્ષ ઉપર મોહિતેની કન્યા તુકાબાઈ સાથે વિવાહ કર્યો છે. તેમ થવાથી જીજાબાઈ અને તેમની વચ્ચે અણબનાવ થયો છે. જીજાબાઇને કેદ કરવાથી શાહજીરાજાને તો કાંઇ ખોટું લાગશે નહિ પણ અમારા કુટુંબની આબરૂ લેવા જેવુંજ થશે." તેનું બોલવું ખાનને સાચું લાગવાથી જીજાબાઇ જાધવને સોંપી દીધી. જાધવે જીજાબાઇને શાહજી રાજાના તાબાના કોંડાણાના કિલ્લામાં સુરક્ષિતપણે પહોચાડી દીધી. આપણા ચરિત્રનાયક ઉપર એ પ્રમાણે બાળપણામાં આવી પડેલી વિપત્તિ ટળી ગઈ.

દૌલતાબાદ પાસે વિજાપુરસરકારના લશ્કરનો કચ્ચરધાણ નીકળી ગયો અને તેમને પાછું ફરવું પડયું. શાહજીરાજા નિરુપાયે લશ્કર સાથેજ પાછા ફર્યા હતા; પરંતુ પરાજિત થવાથી કિંવા આશાભંગ થવાથી બિલકુલ હતાશ થયા નહિ. તેમનામાં જે શૌર્ય અને ઉત્સાહ હતો, તે તો કાયમજ રહ્યો; એટલુંજ નહિ પણ યુદ્ધમાં અપયશ મળવાથી ઉલટો તેમાં વધારો થયો. તેમણે આ સમયે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, મોગલોએ નિજામશાહી પાયમાલ કરી છે તેને પુનઃ સ્થાપવી. એ પ્રતિજ્ઞા કોઈ જેવી તેવી નહોતી. મોગલો જેવા બળવાન શત્રુ સાથે તેમને યુદ્ધ કરવાનું હતું. વિજાપુર સરકારના સૈન્ય સાથે વિજાપુર પાછાં નહિ જતાં તેને માર્ગમાંજ રહેવા દઈ શાહજીરાજા નાસક પાસેના ભીમગઢ તરફ ગયા.[1] એ કિલ્લો પ્રથમથીજ તેમના તાબામાં હતો. ત્યાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રહી તેમણે પુનઃલશ્કર એકઠું કર્યું. પુષ્કળ લશ્કર એકઠું થયા પછી રાજાએ મોગલોના તાબાનો પુના અને ચાકણથી બાલાઘાટ સુધીનો સઘળો પ્રાત ઝુંટવી લીધો અને મોગલોના થાણા એક પછી એક ઉઠાડી મૂકવા લાગ્યા. તે સમયે દૌલતાબાદના બંદોબસ્ત માટે ઇરાદતખાન નામક એક સરદારની નિમણુક થઈ હતી. તેણે શાહજીરાજાની એ ધામધૂમ બંધ પાડવાની એક યુક્તિ શોધી કહાડી. તે યુક્તિ એ હતી કે, માલોજી ભોંસલે નામક વિઠોજીનો પુત્ર હતો, તેની સાથે તેણે મૈત્રી બાંધી અને તેની સાથે શાહજીરાજાને કહાવ્યું કે, તમે મોગલોના પ્રદેશમા ઉપદ્રવ કરવાનું છોડી દેશો તો તમને મોગલ બાદશાહ પાસે પુનઃ બાવીશ હજારની મનસબ અપાવીશ. શાહજીરાજાએ એ માગણી સ્વીકારી નહિ ! એ સમયે એવી લાલચથી તેમનું મન બદલાય તેમ નહોતું.[2]

૧ મિ૦ કિંકેડ બાદશાહનામાને આધારે જણાવે છે કે, દૌલતાબાદમાં પોતાનાં માણસો મૂકીને મહોબતખાન પાછો ફર્યો કે તરતજ શાહજીરાજાએ દૌલતાબાદપર હુમલો કર્યો હતો. તે વખતે કિલ્લાના રખેવાળ ખાનદૌરાને શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરીને રાજાનું કશું પણ ચાલવા દીધું નહિ.

૨ મોડકકૃત આદિલશાહીના ઇતિહાસમાં આ બાબતસબંધી વર્ણન તદ્દન જૂદીજ

એ સમયે શાહજીરાજા પાસે આઠ દશ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર હોવાથી મોગલોના તાબામાં ગએલા નિઝામશાહના ઘણા પ્રાંત તેમણે તાબે કર્યા. એમ કરવાથી મોગલોનું લશ્કર પોતાના ઉપર જબર હુમલો કરશે, એવી પણ તેમને ખાત્રી હતી. મોગલો સાથે એકલા લડવાનું શાહજીરાજામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેથી તેમણે વિચાર કર્યો કે, વિજાપુરસરકારની મદદ મેળવ્યા સિવાય પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ થશે નહિ. તે સમયે વિજાપુરના રાજ્યદરબારમાં ખવાસખાન મુખ્ય કારભારી હતો. તેને રાજાએ મુરારપંત દ્વારા કહાવી મોકલ્યું કે—"નિઝામશાહના હાથમાંથી કિલ્લાઓ ગયા તે તેમાં શું થઈ ગયું ! તમે મને સહાયતા કરશો તો મોગલો સાથે ખટપટ કરી પુનઃ નિઝામશાહી સ્થાપન કરીશ અને અહિંતને પુનઃ હુમલા..." રાજાનું એ કહેવું કારભારીને પસંદ પડ્યું નહિ, પરંતુ રાજાએ જ્યારે તેમની સર્વ પ્રકારની અડચણો અને સંશયનું સમાધાન કરી પોતાના પક્ષમાં તેના મનના વિચારો શુદ્ધ કર્યા, ત્યારે કારભારીએ રાજાની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું તથા તેમને જોઈએ તેટલી મદદ આપવાનું સ્વીકાર્યું. તેઓએ રાજા પાસેથી એવી કબૂલાત કરાવી લીધી કે નિઝામશાહી વંશમાંથી કોઈ પણ વારસ શોધી કહાડી, તેને રાજગાદી ઉપર બેસાડી, તેના તરફથી રાજાએ નિઝામશાહીનો કારભાર કરવો. એ કબૂલાત પ્રમાણે રાજાએ મુર્તિજા નામક દશ વર્ષનો એક છોકરો જુન્નરનજીક[1] હતો તેને શોધી કહાડ્યો અને ભીમગઢમાં ગાદી સ્થાપન કરી તેને રાજ્યગાદીએ બેસાડ્યો. આ ઘટના ૧૬૩૩ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બની.

આ પ્રકારે રાજાના નામનો ડંકો ફેરવી રાજાએ દેશ અને કિલ્લા લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો. તેની એવી હિંમત અને કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ અને એ સુત્ય કૃત્યથી સંતોષ પામી નિઝામશાહી વંશનું અભિમાન ધરાવનાર સર્વ સરદારો, જાગીરદારો અને દેશમુખ તેમના પક્ષમાં ભળી ગયા અને જોઈતી મદદ આપવા તૈયાર થયા. નિઝામશાહી લશ્કરના સિપાઈઓ, નોકરી વગરના થઈ આમ તેમ રખડતા હતા, તેઓ શાહજીરાજાના ઝુંડા નીચે આવ્યા; તેથી રાજાનો પક્ષ બળવાન થયો. સૈન્યબળ પણ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. રાજાએ નિઝામશાહીના તાબાઆની સઘળી કોંકણપટ્ટી પૂર્વમાં અહમદનગર સુધીનો સઘળો દેશ અને દક્ષિણમાં નીરા નદીથી

બીજે લખ્યું છે તેના લખ્યું છે કે, વિજાપુરદરબારના એક સરદારે રાજાને જ્યારે એવું કહ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, "આદિલશાહ અને પોતાના પુત્ર એવો વજીરી ભાઈશાહ ... જો તમે કહેશો તેમ હું વર્તીશ" એ સાત સરદારોને આપ્યા ... તેણે આદિલશાહ પાસેથી આજ્ઞાપત્ર લાવી આપ્યું તથા ... એવી સમજ કરી કે, નિઝામશાહી માત્ર ... પ્રથમાં વિજાપુર સરકારને લશ્કરની મદદ આપવી અને ... શાહજીરાજાની હકીકત ... વિશેષ લીધો છે.

1 મિ૦ ડગ્રાન્ટ જણાવે છે કે, જુન્નર પાસેના જોગાઈ નામનો કિલ્લો જુન્નરની ... ખેડેશ્વર આવેલો છે. તે કિલ્લામાં આ બાળકને નજરકેદ રાખ્યામાં આવેલો હતો.

2. મિ૦ ડગ્રાન્ટ જણાવે છે કે, ... એક આદિલખાન નામનો નિઝામશાહી

ચાંદોરના ડુંગરપર્વતનો સઘળો પ્રાંત તાબામાં લીધો જુન્નરના કિલ્લા ઉપર રાજાની તીવ્ર નજર હતી શ્રીનિવાસ રાવ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતો હતો તે રાજાનો મિત્ર હતો નિઝામશાહીના પ્રાંત પચાવી પડી, જે સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા, તેને તાબે કર્યાં સિવાય રાજ્ય બળવાન થશે નહિ, એવું રાજાના લક્ષમાં આવતાજ તેમણે શ્રીનિવાસરાવને, પોતાના તાબેદાર થઈ રહેવા-મિત્રભાવે -ઘણી વખત કહાવ્યું, પરંતુ સંપનું બળ કેવું છે તે સ્વાર્થી સરદારના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ તેથી રાજાની માગણી કબૂલ કરી નહિ તેને તાબે કરવા માટે રાજાને કપટ-વિદ્યાનો પ્રયોગ કરવો પડયો રાજાએ તેની સાથે શરીરસંબંધ કરવાનું અને તેની પુત્રી પોતાના પુત્ર સંભાજી સાથે પરણાવવાનું કહાવ્યું વેવાઈનો સંબંધ કરવાને બહાને તેને પોતાને ઘેર જમવાનું આમંત્રણ કહાવ્યું શ્રીનિવાસરાવ ભોજન કરવા આવ્યો તે વખતે તેને કેદ પકડયો અને તેના તાબાના જુન્નર, જીવધન, સોદા, મોરગ વગેરે થાણાં હસ્તગત કર્યાં ગાદી ઉપર બેસાડેલા બાળરાજાને લીમગઢથી જુન્નર મોકલી દીધો શ્રી નિવાસરાવની પેઠેજ ભિવંડીમાં સીદી સાયાસૈફખાન અને જંજિરામાં સીદીઅંબર,[1] એ બન્ને સ્વતંત્ર થઈ બંડ કરતા હતા રાજાએ તેઓને પણ પોતાના તાબામાં લઇ લીધા

મોગલોએ નિઝામશાહીનો કબજે કરેલો ઘણો પ્રદેશ શાહજીરાજાએ હસ્તગત કર્યો અને નિઝામશાહી રાજગાદી પુનઃ સ્થાપન કરી શાહજહાન બાદશાહે એ સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ શાહજીરાજાનો પરાજય કરવા માટે લશ્કર મોકલ્યું-રાજાએ તેઓને હરાવી કાઢયા મોગલોના સૈન્ય સાથે વિજાપુર સરકારની સહાયતા-વડે, પરિંડે નામક સ્થળ આગળ શાહજીરાજાએ મોટું તુમુલ યુદ્ધ કર્યું અને તેઓનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખી હાંકી કાઢયા અને મારીને ખાનદેશ તરફ નસાડી મૂક્યા, એથી શાહજહાન વિશેષ ચીડાયો અને ખાનદૌરાન[2] તથા ખાનજમાન-ને વિશાળ લશ્કર આપી શાહજીરાજાનો બળવો ઘાત પાડવા મોકલ્યા, પરંતુ એ સરદારોને પણ રાજાએ હરાવી પાછા નસાડયા વિજાપુર દરબારના રણદુલ્લા-

સીદી સરદાર સ્વતંત્ર થઇને રહેતો હતો મુરારપંતની સલાહથી શાહજીરાજાએ તેને એવું લખી જણાવ્યું કે "તમારે આ નવા નિઝામશાહને મુજરો કરવાને માટે આવવું અને અમને મદદ કરવી" તેમનું આ કહેવું તે સીદીએ માન્ય કર્યું નહિ. તળકોકણનો બધો પ્રદેશ શાહજીરાજાને અર્પી દઇને વિજાપુર સરકારના દરબારમાં જઇને રહેવાની તેણે યોજના કરી શાહજીરાજાને આ વાત પસંદ પડી નહિ શાહજીરાજાની મદદમાટે થોડાક માણસો મૂકીને મુરારપંત જ્યારે પાછો વિજાપુર જવાને નીકળ્યો ત્યારે તેની સાથે મળીને વિજાપુર જવા માટે આ સરદાર પણ પોતાના પ્રદેશમાંથી નીકળ્યો હતો તે વખતે શાહજીરાજાએ તેનાપર હલ્લો કરીને તેને બહુ હેરાન કર્યો હતો, પણ મુરારપંતના વચ્ચે પડવાથીજ તેનો છુટકારો થયો હતો

૧ આ અંબર સાઇફખાનના વતી શાહજીરાજા જોડે લડતો હતો રાજાએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો, એવું પ્રો૦ સરકાર જણાવે છે

૨ પ્રો સરકાર જણાવે છે કે આ સરદારે શાહજીરાજાની એક ટુકડીને હરાવી હતી અને ભારે કતલ ચલાવીને ત્રણ હજાર માણસોને કેદ કર્યા હતા ૮૦૦૦ પોઠ અનાજ વગેરે સામગ્રી જતી હતી તે પકડી લીધી હતી

ખાન અને મુરારપંત, એ ઉભયની પણ રાજાની હિંમતને મદદ હોવાથી તેમની પાસે પણ ઘણું લશ્કર ભેગું થયું હતું; તેથીજ શાહજી રાજા મોગલોના લશ્કરનો પરાજય કરવાને શક્તિમાન થયા. તેમણે અહમદનગરમાં સૈન્ય એકઠું કરીને દોલતાબાદ સુધીના મોગલોના પ્રદેશમાં લુટફાટ શરૂ કરી.

એ વખત સૈન્ય મોકલવા છતાં શાહજીરાજાએ તેમની દુર્દશા કરી હરાવી પાછાં કઢાડયાં; તે જોઈ શાહજહાન ઘણો ગુસ્સે થયો. તેમાં વળી એ બળવાખોરોને વિજાપુર સરકારે મદદ કર્યાની વાત જાણતાં બાદશાહને ઘણોજ ક્રોધ ચડયો. નિજામશાહીને તદ્દન નિર્મૂળ કરી તે પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માટે બાદશાહને જે સરળતા લાગતી હતી તે માત્ર ભ્રમ છે, એવું શાહજી રાજાએ રોકડું સમજમાં બતાવી આપ્યું જ્યારે બાદશાહના સમજવામાં આવ્યું કે, નિજામશાહી સાથે પ્રારંભમાં કલહ શરૂ કર્યો તે વખતે તેની જે સ્થિતિ હતી તેજ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે અને પ્રથમના કરતાં ઘણા વિશેષ બળવાન શત્રુ સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; ત્યારે તેના શરીરમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. ક્રોધના આવેશમાં તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે, પ્રચંડ લશ્કર લઈ દક્ષિણમાં જવું, શાહજીરાજાને પાયમાલ કરીને નિજામશાહી સર્વ પ્રદેશ પુનઃ તાબે કરવો અને લાગ મળતાં વિજાપુરની આદિલશાહી તથા ગોવળકોંડાની કુતુબશાહી, એ બે મુસલમાની રાજ્યોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાં. એ પક્કો નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિશાળ સૈન્યસહિત[1] શાહજી રાજાના પરાજય માટે ક્રોધે ભરાયલા સિંહની પેઠે દક્ષિણમાં ધસી આવ્યો.

બાદશાહે પ્રથમ એવો વિચાર કર્યો કે, પ્રથમ આદિલશાહને ધમકીનો સંદેશો કહાવી શાહજીરાજાના પક્ષમાંથી જુદો પાડવો. એ વિચાર પ્રમાણે તેમણે આદિલશાહ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે—" નિજામશાહીના જે કિલ્લા તમે લીધા છે તે સર્વ અમારે સ્વાધીન કરવા; મુલ્કમેદાન[2] નામની તોપ તમે પરિંડાના કિલ્લામાંથી વિજાપુર લઈ ગયા છો તે પાછી મોકલવી; શાહજીરાજા અને તેના પક્ષના કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા કરવી નહિ; એ

[1] ગ્રાંટ ડફ લખે છે કે, પચાસ હજારનું સૈન્ય લઈને બાદશાહ આ વખતે દક્ષિણમાં ઉતરી પડયો હતો.

[2] એ નામનો અર્થ રણભૂમિનો રાજા કિંવા શિરોમણિ થાય છે. એ તોપ નિજામશાહની આજ્ઞાથી કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના એક કારીગરે અહમદનગરમાં ઓતીને (જેમ કે ખાંડન-ઓડના-કારખાનામાં બીબાં ઢાળીને તૈયાર કરે છે તેમ) તૈયાર કરી હતી. એનું વજન ૪૦ ટન આશરે છે. એક અંગ્રેજ ઓફિસરે એનું વજન લગભગ ૩૨૦૦૦ રતલ કહ્યું છે. એની લંબાઈ નવ હાથ છે અને ઘેરાવ પણ તેટલોજ છે. એમાં દારૂગોળો રહેવાની જગ્યા એટલી મોટી છે કે તેમાં માણસને પાઘડી સહજરીતે બાંધી શકાય છે. એના મોઢાનો વ્યાસ ચાર ફુટ અને આઠ ઇંચ છે. એવું કહેવાય છે કે હુસેન નિજામશાહે રામરાજા ઉપર સ્વારી કરી તે સમયે એ તોપ સાથે લઈ ગયા હતા. એ તોપ હુસેનના મહાકાળીનરનામથી પ્રસિદ્ધ છે. ખાફિખાન પણ હજુ તેની પૂજા કરે છે. ઔરંગજેબે વિજાપુર લીધું તેના સ્મરણાર્થે ઇ. સ. ૧૬૮૫ માં તેના ઉપર એક લેખ કોતર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં કંપની સરકારે એ તોપ ઈંગ્લાંડના રાજાને ભેટ આપવા ધાર્યું હતું, પણ એક એન્જિનિયરે એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે, તેને કિનારા સુધી લઈ જવાનો રસ્તો સગવડવાળો નથી, તેથી તે હજુ ત્યાંજ પડી રહી છે.

સરતો કબૂલ કરી તે પ્રમાણે વર્તવા તમે તૈયાર હો તો નિઝામશાહીની સત્તા નીચેની સર્વ કોકણપટ્ટી, સોલાપુરનો કિલ્લો અને તેની તળેટીનો સઘળો પ્રદેશ અમે તમને આપીશું; પણ જો એ સરતો કબૂલ નહિ કરશો તો તમારૂં રાજ્ય તદ્દન પાયમાલ કરવાનો અમે ઉદ્યોગ કરીશું." તેમની એ સરત વિજાપુર સરકારે કબૂલ કરી નહિ; કારણ કે રણદુલ્લાખાન વગેરે સરદારોને શાહજીરાજાના પક્ષમાં રહેવાનુંજ વિશેષ ઇષ્ટપ્રદ જણાયું હતું.

શાહજહાન એ યુકિતમાં ફાવ્યો નહિ, એટલે એકીવખતે બન્નેનો પરાજય કરવાનો તેણે ઘાટ ઘડયો. પોતાના લશ્કરના ચાર વિભાગ પાડયા. તેમાંથી બે વિભાગ શાહજીરાજા તરફ અને બે વિભાગ વિજાપુર સરકાર તરફ મોકલ્યા. શાહજીરાજા તરફ મોકલેલી બે ટુકડીમાં એક ઉપર શાહિસ્તેખાન નામક સરદાર પ્રમુખ હતો. તેને ચાંદોર, નાશિક, સંગમનેર વગેરે શહેરો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ તથા કિલ્લા, કે જે શાહજી રાજાના તાબામાં હતા તે જીતી લેવાનું કામ સોંપ્યું. બીજી ટુકડી ઉપર ખાનજમાન નામનો સરદાર નિમ્યો હતો. તેમાં વીશહજાર ઘોડેસ્વાર હતા. તેને એવું કામ સોંપ્યુંહતું કે, શાહજીરાજા સાથે રણમેદાનમાં યુદ્ધ કરી તેને ત્યાંથી હાંકી કઢાડવો અને કોકણપટ્ટીના કિલ્લા જીતી લઈ શાહજીરાજાને નિઝામશાહી પ્રદેશમાં કોઈ પણ સ્થળે ઠેરવા દેવા નહિ.

મોગલોના પ્રચંડ સૈન્યે શાહજીરાજા ઉપર બે બાજુથી એકદમ મારો ચલાવ્યો, તેમ છતાં તેઓ જરા પણ ગભરાયા નહિ. તે તેજસ્વી અને ઓજસ્વી પુરુષે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, શત્રુ સાથે અટલ ધૈર્યપૂર્વક છેવટ સુધી યુદ્ધ કરવું, ડરીને નાસી જવું નહિ. આ પ્રસંગે રાજાએ પોતાનું સર્વ ક્ષાત્રતેજ પ્રકટ કર્યું. શાહજી-રાજાનું અપ્રતિમ યુદ્ધકૌશલ્ય, વિલક્ષણ રણવેગ અને વિચક્ષણ રણચાતુર્ય જોઇને તેમના કટ્ટા શત્રુઓએ પણ દાતમા આંગળાં કરડયાં! રાજાએ મોગલોના સૈન્યને પુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો; પરંતુ તેઓની સંખ્યા વિશાળ હોવાથી રાજાના લશ્કરમાં ભંગાણ પડવા લાગ્યું. નાસિક અને ચાદોર પ્રાંતમાના પચીશ કિલ્લા મોગલોએ તાબે કર્યાં. રાજાના તાબાનો સોલાપુર અને બેદર શહેરની વચમાંનો સઘળો પ્રદેશ તથા કોકણપટ્ટીનાં ઘણાં થાણાં તેઓએ જીતી લીધાં. કોકણમાંથી શત્રુઓએ નસાડી મૂકયાથી શાહજીરાજા અહમદનગર તરફ જઈ ભરાઈ બેઠા. શત્રુની બન્ને લશ્કરી ટુકડીઓ તેમની પૂંઠ શોધતી ફરતી હોવાથી, તેઓના પંજામાંથી છૂટવા માટે નિરુપાયે ઘણી ચાલાકીથી તેઓ ચાંભારગોદા અને બારામતીની વચમાના પ્રદેશમાં સંતાઇ રહ્યા. ત્યાં પણ શત્રુઓએ પૂંઠ પકડેલી હોવાથી તે કોલ્હાપુર અને મિરજ પ્રાંત તરફ ગયા. ત્યા તેમને વિજાપુર સરકારની સહાયતા મળતાંજ પાછા ફરી મોગલોના સૈન્ય ઉપર હુમલા કરવા માંડયા. તેમનો અન્નભંડાર લૂંટી લીધો. મોગલ લશ્કરને અન્ન મળતું નહિ હોવાથી રાજા સાથે યુદ્ધ કરવાની કિંવા તેમની પૂંઠે પડવાની તેઓની હિંમત ચાલી નહિ.

એ સમાચાર સાંભળી શાહજહાને ખાનજમાનને આજ્ઞા કરી કે:-"શાહજી-રાજાની પાછળ જવામાં લશ્કરની ઘણી પાયમાલી થાય છે; તેથી હમણાં તેની

પૂરી થતાં હું વિજાપુર સરકારના દેશ ઉપરજ સ્વારી કરી જઈશ. ને સરકારનો પરાજય કર્યા પછી શાહજીરાજાને તાબે કરવામાં વિલંબ થશે નહિ." એ જવાબ આપ્યો. ને તરત મોગલ સરદારોએ વિજાપુર રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી અને સર્વ જગ્યે એકસામટી ધમાચકડી મચાવી મૂકી. તેઓએ ઘણા કિલ્લા અને શહેર તાબામાં લીધાં અને હજારો મનુષ્યોને કેદ પકડ્યા. શત્રુની વિશાળ સેના ઠેઠ વિજાપુર નજીક આવી પહોંચી એ સમયે આદિલશાહ બાદશાહ ગભરાયો. તેનામાં શત્રુ સામે ટકવાનું સામર્થ્ય નહોતું તેથી તેણે સંધિ કરવાનું કહાવી મોકલ્યું અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે સંધિ થઈ.[1] આ સંધિ વિજાપુર સરકારને અનુકૂળ થઈ તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે પરિંડા અને ગોવળપુરના કિલ્લા અને તેની તાબેદારીનો સર્વ પ્રદેશ મહમદ આદિલશાહને મળે, ગોવળપુરની પૂર્વના બેદર, કલ્યાણી અને નળદુર્ગ, એ પ્રાંતો ઉપર પણ આદિલશાહનીજ સત્તા કાયમ રહે. મુરતઝાન તોપ તેમણે પોતાની પાસેજ રાખવી, કોકણપટ્ટામાં વિજાપુર સરકારના પ્રદેશની સાથે જોડાયલો નિઝામશાહીનો જે પ્રાંત વનકની નજીકનો છે તે આદિલશાહના તાબામાંજ રહે; તેજ પ્રમાણે ભીમા અને નીરા નદીઓની વચ્ચેનો, ચાકણના કિલ્લા સુધીનો જે દેશ પ્રથમ નિઝામશાહીના તાબામાં હતો તે આદિલશાહને મળે. એટલો મોટો વિશાળ દેશ આદિલશાહને મળે તેના બદલામાં તેણે મોગલ બાદશાહને દરવર્ષે બાર લાખ હોન ખંડણી આપવી. શાહજીરાજા પોતાના તાબાના એકેએક કિલ્લાસહિત પોતાની પાસેની સર્વ તોપો અને લશ્કર યુદ્ધસામગ્રી મોગલોને સોંપી દે તો તેમને અને તેમના પક્ષના સર્વ મનુષ્યોને શાહજહાન બાદશાહે ક્ષમા બક્ષવી; નહિ તો વિજાપુર સરકારે તેને પોતાના રાજ્યમાં તેને કોઈ પણ સ્થળે રહેવા દેવો નહિ અને મોગલોના શત્રુ પ્રમાણેજ આદિલશાહે પણ તેને પોતાનો શત્રુ માનવો. આ સંધિ ઈ૰ સ૰ ૧૬૩૬ માં થઈ.[2]

---

૧ એ વખતની આ લડાઈનું વર્ણન પ્રો૰ સરકારે ઔરંગઝેબના ચરિત્રમાં કર્યું છે. તે એ પ્રમાણે છે કે, [illegible] નો નાશ કર્યો, મોગલોએ ગામોગામ દેહ[illegible] કરવા અને [illegible] ની [illegible] કરવા માંડ્યું. કરપુર [illegible] ને પકડીને [illegible] આ [illegible] લોકોને તેમણે [illegible] કરી નાખ્યા. વિજાપુરથી ઉત્તરે [illegible] ના [illegible] બંધ તોડી નાખી આજુબાજુના પ્રદેશને [illegible] કરી નાખ્યો. તેથી તે [illegible] પણ જવું પડ્યું.

૨ પ્રો૰ સરકારે આ સંધિની કલમો ઔરંગઝેબના ચરિત્રમાં નીચે પ્રમાણે આપેલી છે (૧) આદિલશાહે મોગલ બાદશાહને તાબે રહીને તેની આજ્ઞાઓનું પાલન કરવું (૨) નિઝામશાહીનો નાશ થયો છે, એવું કબૂલીને તેનો મુલક આદિલશાહે અને મોગલ બાદશાહે આપસઆપસમાં વહેંચી લેવો અને આ વહેંચી લીધેલો મુલક તાબામાં લેતી વખતે મોગલ સરદારોએ હરકત કરવી નહિ. (૩) આદિલશાહનો મુલક તેની પાસે કાયમ રહે અને નિઝામશાહીના ગોવળપુર, પરાંડી [illegible], ચાકણ, શિરૂર, પુના, સૂપા અને [illegible] વગેરે પરગણા પણ તેને મળે. (૪) આદિલશાહે વીસ લાખ રૂપિયા આપવા. (૫) ગોવળકોંડાના કુતુબશાહ સાથે આદિલશાહે કોઈપણ જાતનો ઝઘડો કજીયો કરવો નહિ; તેની સાથે [illegible] ભાઈચારાના નાતાથી વર્તવું (૬) [illegible] [illegible] [illegible] ના સરદારોને [illegible]

વિજાપુર સરકાર એ પ્રમાણે સંધિ કરી, આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી મુક્ત થયા; આથી શાહજીરાજા એક મોટા મદદગાર નિરુપયોગી થવાથી એકલા પડયા, તેમ છતાં હજી પણ તેમણે ધૈર્ય ત્યજ્યું નહિ. શત્રુ સાથે છેવટસુધી યુદ્ધ કરવું, એજ તેમનો નિશ્ચય હતો. વિજાપુર સરકાર સાથે મૈત્રી થયા પછી શાહજહાનનું સર્વ સૈન્ય છૂટું થયું; એટલે તેણે એકલા શાહજીરાજા ઉપર ચઢાઈ કરી. આટલી બધી વિશાળ સેનાએ રાજાની સતત પૂંઠ પકડી. વચમા થોડો અવકાશ મળતાંજ રાજાએ કોકણમા જઈ પોતાના બચેલા કિલ્લાનો સખ્ત બદોબસ્ત કરવા માંડયો હતો, પણ એટલામા તો મોગલોનો પ્રચંડ સૈન્ય-સાગર તેમના ઉપર ઉછળી પડયો અને તેમાં વિજાપુરની સરકાર પણ સામેલ થઇ. તેનો સરદાર રણદુલ્લાખાન સૈન્ય લઇને મોગલોની મદદે ગયો. આથી તેમના કિલ્લા શત્રુના હાથમાં જઈ પડયા અને તેઓ પોતે ઘેરાઈ ગયા અને આખરે માહુલીના[1] કિલ્લામા જઇને રહ્યા. મોગલોનો સરદાર ખાનજમાન તેમની પૂઠેજ હતો. તેણે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને તોપોનો મારો શરૂ કરી દીધો. રાજાએ કેટલાક સમય સુધી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો; પણ આખરે તેમને કિલ્લો સ્વાધીન કરવો પડયો. છેવટે શાહજીરાજાએ નિરુપાયે શાહજહાન બાદશાહને નમ્રતાપૂર્વક કહાવ્યું કે:-"મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરવા અને મને નોકરી આપવી." બાદશાહે રાજાની એ વિનતિ સ્વીકારી નહિ. તેમણે ઉત્તર વાળ્યો કે:-"તમને પ્રથમ મનસબ આપી હતી, તેમ છતાં તમે દિલ્હીની બાદશાહી સાથે વિરોધ કર્યો અને અંતે બળવો કરી અમારું પુષ્કળ નુકસાન કર્યું; તેથી તમને અમારી પાસે પુનઃ નોકરી મળશે નહિ. તમને માત્ર વિજાપુર સરકારની નોકરી કરવાની પરવાનગી આપી છે." એવો ઉત્તર મળ્યાથી શાહજીરાજાએ માહુલીમાં નિજામશાહી ગાદીપર બેસાડેલા બાળરાજા બાદશાહને સ્વાધીન કર્યો અને પોતાના બચેલા મનુષ્યોસહિત વિજાપુર આવ્યા. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૭)[2]

શાહજીરાજાની આદિલશાહીમાં નોકરી

શાહજીરાજા વિજાપુર આવ્યા તે સમયે આદિલશાહે તથા રણદુલ્લાખાન અને મુરારપંત વિગેરે કારભારીઓએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો તથા તેમને ઘણા સન્માનપૂર્વક પોતાની પાસે રાખ્યા. એવો કર્તવ્યપરાયણ, બળવાન અને શૂર સરદાર પોતાને મળ્યો તેથી તેઓને અતિશય આનંદ થયો. મોગલો સાથે તેમને હમણાજ સંધિ થઇ હતી. તેની સરત પ્રમાણે શાહજીરાજાની પ્રથમની સર્વ જાગીર આદિલશાહના તાબામાં આવી હતી. તેમાના પુના અને સુપા

નહિ, અને જે સરદારે ટંટો બખેડો કરેલો હોય તેને પોતાની નોકરીમાં રાખવો નહિ. (૭) શાહજી ભોસલેએ નિજામશાહી વંશનો એક રાજપુત્ર ઉભો કરેલો હતો પણ તેણે પોતાના તાબાના જુન્નર, ત્ર્યંબક, વગેરે કિલ્લા મોગલોને પાછા આપ્યા નથી, માટે આદિલશાહે તેને આશ્રય આપવો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ વિજાપુર સરકારના મુલકમાં ક્યાંયે તેને રહેવા દેવો નહિ.

૧ આ સ્થાન મુંબઇથી ઇશાન ખુણે લગભગ ૩૨ માઇલને અંતરે આવેલું છે.

૨ પ્રો. સરકાર તવારીખ-ઇ-શિવાજી નામના ગ્રંથને આધારે ૧૬૩૬ ના અકટોબર મહિનામાં રાજા વિજાપુરના સરકારની નોકરીમાં રહ્યા, એવું જણાવે છે.

પરગણા,[1] રાજાને જાગીરતરીકે આપ્યાં હતાં. રાજાએ એ જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ, દાદાજી કોંડદેવ[2] નામના એક હુશિયાર અને વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને સોંપ્યું હતું. જાગીરના રક્ષણ માટે તેની પાસે એક હજાર ઘોડેસ્વારો રાખ્યા હતા. તેમણે એ સ્વારો ઉપર સીદી હિલાલને પ્રમુખ નિમ્યો હતો.

આદિલશાહને, મોગલો પાસેથી ભીમા અને નીરા નદીઓની વચમાંનો પ્રાંત પ્રાપ્ત થયો હતો. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મુરારપંતને[3] સોંપ્યું હતું. એ કાર્યભારીએ નોકરીપર જતી વખતે શાહજીરાજાને પોતાની સાથે લીધા હતા. શાહજીરાજા એ દેશના પક્કા ભોમિયા હતા તેથી એ કામમાં તેને રાજાની ઉત્કૃષ્ટ મદદ મળી. તે જેવા અપ્રતિમ યોદ્ધા હતા, તેવાજ ચતુર અને બુદ્ધિમાન કાર્યભારી હતા. તેમનામાં એવા અલૌકિક ગુણ હોવાથી મુરારપંતના મનમાં તેમનાસંબંધી અધિક આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ અને તેમનાપર સંપૂર્ણ સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. સુલતાને સોંપેલું કાર્ય પૂરું કરી, મુરારપંત દરબારમાં આવ્યો. તે સમયે તેમણે સુલતાન પાસે રાજાના અતિશય વખાણ કર્યાં અને એવી ભલામણ કરી કે, એવો શૂર યુદ્ધકલાનિપુણ અને રાજકાર્યધુરંધર પુરુષ છોડવો નહિ, તેનું અને તેકલું ગૌરવ વધારી આપણી પાસે હમેશાં રાખવા માટે તેને ઉત્તેજન આપવું.

શાહજીરાજાનું ચાતુર્ય જોઈ મુરારપંત આશ્ચર્યચકિત થયો હતો; કેટલીક બખરોમાંથી તેસંબંધી એક કથા મળી આવે છે. રાજાએ વિજાપુર સરકારને સલાહ આપી દૌલતાબાદના કિલ્લાપર ચઢાઇ કરવાની મદદ માગી, ત્યારે તેમણે મુરારપંતને ચઢાઇ કરવા મોકલ્યો. લશ્કર ચાલ્યું જતું હતું, ત્યાં માગમાંજ સૂર્યગ્રહણ[4] થયું, તેથી ભીમા ઈંદ્રાયણીના સંગમ પાસેના નાગરગાંવ[5] નામક ગામ આગળ લશ્કરનો પડાવ નાખ્યો. ત્યાં તેમણે પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. આ સમયે મુરારપંતના

૧ ગ્રાંટડફની બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, દૌલતાબાદની લડાઈમાંથી પાછા ફરતી વખતે, શાહજીરાજાની હોંશિયારી અને યોગ્યતા જોઇ મુરાર જગદેવે તેમને એ પરગણાં બક્ષિસ આપ્યાં હતા. તવારીખ-ઇ-શિવાજી નામના બખરમાં ચાકણથી તે ઇંદાપુરસુધીનો પ્રાંત અને શિરવળ એટલું રાજાને જાગીરમાં મળેલું હતું, એમ જણાવેલું છે.

૨ દાદાજી, એ પ્રાંત પુના, પરગણા પાટસ, મોજે મલઠણનો પટવારી હતો. રા. ર. જ્યાર્જ્ઝ અડાર ઓગણીશ સાલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા તે વખતના કાગળપત્રોમાં તેના નામની આગળ કોંડાણા કિલ્લાનો સુબેદાર અને જુન્નરનો મજમુદાર એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૩ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે-"બસાતીન-ઇ-સુલાતીન" ને આધારે મુરારપંત જગદેવનો વધ સને ૧૬૩૯ ના સુમારમાં થયો હતો. જો આ હકિકત ખરી હોય તો શાહજીરાજા બીજા કોઈ સરદારની સાથે સ્વારીમાં ગયેલા હોવા જોઈએ, પરંતુ મરાઠી બખરમાં તો મોરારપંતનુંજ નામ આપવામાં આવેલું છે.

૪ શકે ૧૫૫૫ ના શ્રીમુખ નામ સંવત્સરમાં ભાદ્રપદ મહિનાની અમાવાસ્યાને દિવસે એ ગ્રહણ થયું હતું.

૫ આ ગામ આગળ દાદાજીની તુલા થવાથી તેનું નામ તુલાપુર પડ્યું હતું. આ ગામને એવું નામ ઔરંગઝેબે આપ્યું હતું, તે હકીકત સાચી નથી.

મનમાં વિચાર થયો કે, પોતાને સ્વારી કરવાના હાથીની રૌપ્યતુલા કરવી અને તે રૂપું બ્રાહ્મણોને દાન કરવું; પરંતુ હાથીની તુલા કરવી શી રીતે? એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. કોઇની બુદ્ધિ ચાલી નહિ ત્યારે શાહજીરાજાએ સૂચના કરી કે, હાથીને હોડીમાં ચઢાવવો, તેના ભારથી હોડી પાણીમાં ડુબે એટલે ત્યાં આગળ નિશાની કરવી; પછી હાથીને બહાર કાઢી હોડીમાં પથરા ભરવા અને નિશાની સુધી પાણીમાં ડુબે એટલે તે સર્વ પથ્થરનું વજન કરવું એટલે હાથીનું વજન થશે. રાજાએ આવી સાદી પણ કોઇને નહિ સૂઝેલી યુક્તિ બતાવી, તેથી મુરાર પંતે તેમનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. મુરારપંતે હાથીનું વજન થયું તેટલી કિંમતનાં ગામ બ્રાહ્મણોને ઇનામ આપ્યાં.

મુરારપંતની સાથે જઇ સુલતાનનું કામ કર્યા પછી શાહજીરાજા વિજાપુર પાછા આવ્યા; પણ ત્યા ઘણા દિવસ રહ્યા નહિ. બીજે વર્ષે આદિલશાહના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, કર્ણાટકના હિંદુ જમીનદારોનો પરાજય કરી ત્યાં આપણી સત્તા વધારવી. તેમણે એ ચઢાઇ માટે રણદુલ્લાખાનની નિમણુક કરી, તેને "સર લશ્કર" ની પદવી આપી તથા શાહજીરાજાને તેના મદદગાર નિમ્યા. એ ચઢાઇમાં રાજાએ રણદુલ્લાખાનને ઘણા અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરવાથી સુલતાને તેમને તે પ્રાંતમાની કેટલીક જાગીર આપવાનું વચન આપ્યું. રાજાએ રણદુલ્લાખાનને ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક સહાયતા કરી તેથી સુલતાનનો ઉદ્દેશ ઘણે ભાગે સિદ્ધ થયો. તેમણે ત્યાના જમીનદારો સાથે બે ત્રણ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કર્યાં અને તેમાંના ઘણાને તાબે કર્યાં. એમાંના એક યુદ્ધનો ઉલ્લેખ એક બે બખરોમાથી મળી આવે છે. રાયારાયલ[1] નામક એક હિંદુ રાજા કર્ણાટકમાં પ્રબળ થઇ વિજાપુર રાજ્યના, તે બાજુના પ્રાંતમા મોટો ઉપદ્રવ કરતો હતો. શાહજીરાજાએ તેની સાથે બે વખત મોટાં યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને અફઝલકોટ, બાગલકોટ, કોલ્હાર, બેંગરૂળ,[2] વાસકોટ, બાળાપુર અને ચિરડા પરગણાં તાબે કર્યાં. શાહજીરાજાએ આવા પરાક્રમના કૃત્યો કર્યાથી રણદુલ્લાખાનને તેમનાપર અતિશય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. વિજાપુર પાછા ફર્યા પછી ખાને સુલતાન પાસે વારંવાર રાજાની સ્તુતિ કરી. સુલતાન રાજા ઉપર ઘણા ખુશ થયા. તેમણે કર્ણાટકમાંના જે પરગણાં જીતી લીધાં હતા તેજ રાજાને જાગીરમા પાછા આપ્યા. કેટલાક દિવસ પછી આદિલશાહે તે જાગીરમાં રતનપુર, દેવગઢ, કનકગિરિ અને રાજદુર્ગ નામક તેજ દેશનાં પરગણાં જોડી આપ્યાં; તેજ પ્રમાણે રાજાને વિશેષ જાગીરતરીકે મહા-

૧ વિજયનગરના રાજકુટુંબનો એ હશે, એમ માનવામા આવે છે. કેટલાક ગ્રંથમા તેનું નામ શ્રીરંગ રાયલ એવું પણ જણાવેલું છે.

૨ હાલમા તેનું નામ બેંગલોર છે. મિ૦ કિંકેડ જણાવે છે કે, કેપગૌડા નામના એક રાજાની રાજધાની એ શહેરમા હતી. ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૭મા શાહજી રાજા અને રણદુલ્લાખાન કર્ણાટકપર સવારી લઈ ગયા ત્યારે આ રાજાને તેમણે લડાઈમા જીત્યો. બીજે વરસે વિજાપુર સરકારે રણદુલ્લાખાનને પાછા બોલાવી કર્ણાટકની ચઢાઈની બધી વ્યવસ્થા એકલા શાહજીરાજાને સોંપી. તેમણે કોલ્હાર, બાળાપુર, વગેરે પ્રાંતો હસ્તગત કર્યા. આ જીતેલા પ્રાંતો વિજાપુરની સરકારે રાજાને જાગીરતરીકે ભેટ આપ્યા.

રાષ્ટ્રમાં ઇદાપુર, બારામતી અને માવળપ્રાંત મળ્યા. તેમજ કરાડ પ્રાંતના બાવીસ ગામોની દેશમુખીની સનંદ પણ મળી.

શાહજીરાજાના શૌર્યવીર્યાદિ ગુણનું યોગ્ય દર્શન થવાથી આદિલશાહે તેમની સારી પેઠે કદર કરી. તેઓ ઘણા હુશિયાર અને વિશ્વાસુ નોકર છે, એવી સુલતાનની ખાત્રી થઇ. કર્ણાટક અને દ્રવિડ દેશનો જે મુલક આદિલશાહીની સત્તામાં આવ્યો હતો તેની સુવ્યવસ્થા કરવાનું અને રક્ષણ કરવાનું કામ ઘણું વિકટ હતું. આદિલશાહને ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે, હુશિયાર અને વિશ્વાસુ સરદાર સિવાય તે કામ પરિપૂર્ણ થશે નહિ. સર્વ સરદારોનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો કે, એ કાર્યપર શાહજીરાજાને મોકલવામાં આવશે તો તે ઉત્તમ રીતે પાર પડશે. એ પરથી શાહજીરાજાને તે પ્રાંતની સુબેદારી આપી ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. એ પ્રાંત વિજાપુર સરકારની સત્તા નીચે નવોજ આવેલો હોવાથી ચારે દિશામા જે અરાજકતા પ્રસરી રહી હતી, તે બંધ પાડી સરકારની સત્તા વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપવાની હતી રાજાએ સર્વ પ્રકારની અરાજકતા અને તોફાનો બંધ પાડી દઇ સુવ્યવસ્થિત બંદોબસ્ત કર્યો. એ પ્રાંતમા જમાબંધીની નવી પદ્ધતિ શરૂ કરી ત્યાની પ્રજાને સુખી-આબાદ કરી. તેમ થવાથી સરકારી ઉપજ પણ સારી પેઠે વધી એ સુવ્યવસ્થા કરવા માટે રાજાએ મહારાષ્ટ્રમાથી પુષ્કળ બ્રાહ્મણ કારકુનોને ત્યા બોલાવ્યા હતા. હમણા તે પ્રાંતમા જણાતા દેશમુખ, દેશપાંડે, કુલકર્ણી, શિરસ્તેદાર વગેરે ઉપનામના લોકોનો મૂળ નિવાસ મહારાષ્ટ્રમા હતો, તેમને શાહજીરાજા લઇ ગયા હતા. રાજાએ સ્વતઃ મલિકંબરનું શિક્ષણ મેળવેલું હોવાથી સારી વ્યવસ્થા કરવામા તેમને જરા પણ અઘરૂં લાગ્યું નહિ. સુવ્યવસ્થા કરતાં પ્રજાને વગરકારણે જરા પણ દુભવવામા આવી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ઉપર ત્યાની પ્રજાનો સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે વર્તવામા તેઓ સદા તત્પર રહેતા વિજાપુર-સરકારને પ્રતિવર્ષે મોકલવામાં આવતી મહેસુલ નિયમિત મોકલી દેતા; ઉપરાત પોતાની પાસે પણ કાંઇ અર્થસંચય થાય તે માટે હમેશા કાળજી રાખતા હતા.

શાહજીરાજા કર્ણાટકમા ગયા પછી, પ્રથમ બેંગરૂળમાં નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસર્યા પછી તેમણે બાળાપુરમા નિવાસ કર્યો. એ સમયે તંજાવરમા વિજયરાઘવ નામક એક બળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ત્રિચિનાપલ્લીના રાજા સાથે શત્રુતા થઇ. બન્ને વચ્ચે કલહ જાગ્યો. ત્રિચિનાપલ્લીની સરકરે શાહજી રાજા સાથે મૈત્રી કરી અને કહેવડાવ્યું કે-"તમે અને અમે એકત્ર થઇ તંજાવરના રાજાનો પરાજ્ય કરી તેનો દેશ તાબે લઇએ. તમારી ચઢાઇનો ખર્ચ પાચ લાખ રૂપિયા અમે આપીશું. લૂંટ કરતાં જે મળે તે તમારે લેવું." એ પરથી રાજાએ વિજયરાઘવ ઉપર ચઢાઇ કરી યુદ્ધ કર્યું; તેમાં વિજયરાઘવનો પરાજ્ય થયો અને તે રણમા મરણ પામ્યો. તંજાવર શાહજીરાજાના તાબામાં આવ્યું તેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. એ પ્રાંત સારો જાણી રાજાએ પોતાના તાબામા રાખવાનો વિચાર કર્યો; અને ત્રિચિનાપલ્લીની સરકારને સમજાવ્યું કે,

તજાવર પ્રાત અમે અમારા તાબામા રાખીશુ અમારી ચઢાઇનો ખર્ચ તમે કાઇ પણ આપશો નહિ,[1] તે તેને પસદ નહિ પડ્યાથી રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો રાજાએ તેનો પણ પરાજય કર્યો અને તેનો દેશ પોતાને તાબે કર્યો અને જે નવા બે પ્રાત રાજાએ જીત્યા તે વિજાપુરસરકારે રાજાની સત્તા તળેજ રહેવા દીધા

આટલે સુધી શાહજીરાજાનુ ચરિત્ર જોતા સહજ રીતેજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, આવો તેજસ્વી મહાપરાક્રમી અને ધૈર્યશાળી પુરુષ, વિજાપુર સરકારની તાબેદારી સ્વીકારીનેજ કેમ બેસી રહ્યો ? જેણે મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે ટક્કર ઝીલી, તેમના મોટા મોટા સરદારોને પણ કેટલાક વખતસુધી દાદ આપી નહિ તે પુરુષસિંહ આ પ્રમાણે પરવશ થઇ રહ્યા એ શુ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે શાહજીરાજા મોગા ધૂર્ત અને ધૈર્યશીલ હતા કેવળ આવેશાદિ વૃત્તિઓને વશ થઇ એકાદ અવિચારી કૃત્ય કરી પોતાનો નાશ કરવો બુદ્ધિમાન પુરુષને માટે ઉચિત નથી બુદ્ધિમાન પુરુષો તો જેવો પ્રસગ આવી પડે તેવુ વર્તન કરી પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સાધ્ય કરવા મથન કરે છે મોગલોએ નિજામશાહી પાયમાલ કરી હતી, છતા શાહજીરાજાએ વિજાપુર સરકારની સહાયતાવડે તેની પુન સ્થાપના કરી, પરતુ મોગલ બાદશાહે વિજાપુર સરકારને મોટી લાલચ બતાવી તેમના પક્ષમા ફાટફુટ પડાવી અને સઘળો નિજામશાહી પ્રદેશ તાબે કરી બને બાદશાહોએ વહેચી લીધો તેમ થવાથી શાહજીરાજા નિરુપાય થયા તેમને હવે કોઇનો પણ આધાર રહ્યો નહોતો પોતાની સત્તામાથી ગુમાવેલો પ્રદેશ પુન મેળવવા ખટપટ કરવા જતા બે પ્રબળ બાદશાહ સાથે ભયકર બાથ ભીડવી પડશે અને તેમા પોતાનીજ પાયમાલી થશે, એમ તેઓ જાણી ગયા હતા માત્ર થોડુ તોફાન અને ધામધૂમ કરી પોતાનો સપૂર્ણ નાશ કરવો તેના કરતા કોઇ પણ સ્થળે હમેશની જાગીર મેળવી ભવિષ્યમા શુ બને છે તે જોવુ, એવો વિચાર કરીનેજ તેમણે તે સમયે વિજાપુર સરકારની નોકરી સ્વીકારી હતી

કર્ણાટકની સુબેદારી મેળવ્યા પછી અને આદિલશાહની સપૂર્ણ કૃપા અને વિશ્વાસ સપાદન કર્યા પછી શાહજીરાજાએ ધીમે ધીમે પોતાનુ પૂર્વસ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનો આરભ કર્યો કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે કે, શાહજીરાજાની ઇચ્છા કર્ણાટક પ્રાતમા બની શકે તો સ્વતત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની હતી[2] ત્યાની પ્રજાની પ્રીતિ સપાદન કરવામા અને દ્રવ્યસગ્રહ કરવામા તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે-" સ્વતત્ર થવાનો યોગ આવે તો તેજ પ્રજાની

1 સ્કૉટ વેરિગ અને ખુદેલા લખે છે કે, તજાવરના રાજાનુ નામ પચીરગુ હતુ મુદ્ગલના બડખોર જગાપ્પા નાઇક સાથે તેને કલહ ઉત્પન્ન થયો શાહજીરાજાએ જગાપ્પાને સહાયતા કરી, પચીરગુનો પરાજય કર્યો અને એ પ્રાત પોતાને તાબે કર્યો જગાપ્પાને તે પસદ પડ્યુ નહિ તેથી રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યુ તેમા તે મરણ પામ્યો રાજાએ તેનો પ્રાત પણ પોતાને તાબે કરી લીધો

2 વિલ્ક્સકૃત મૈસુરનો ઇતિહાસ જુઓ

સહાયતા મળે અને વડી સરકાર સાથે યુદ્ધ કરવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય આવે." તેમનો એજ ઉદ્દેશ હતો, તેનો બીજો પૂરાવો એ છે, કે તેમના હાથની કેટલીક સનદો અને દસ્તાવેજો કર્ણાટકની પ્રજા પાસેથી મળી આવે છે. તેમાં હમેશની પદ્ધતિઅનુસાર "વડી સરકારની વતી" વગેરે આશયનો સ્પષ્ટ અર્થ હોવો જોઈએ તે જણાતો નથી; પણ "શાહજીરાજા ભોસલેના દરબારમાંથી" એવો ઉલ્લેખ જણાય છે. બીજો પૂરાવો એ છે કે, શિવાજી મહારાજે જે સમયે વિજાપુર સરકારના પ્રાંતમાં ધામધૂમ શરૂ કરી, તે સમયે દરબારના કેટલાક સરદારો પ્રકટરીતે કહેવા લાગ્યા કેઃ—" શાહજીરાજા પોતાના પુત્ર સાથે ગુપ્તરીતે સલાહ રાખી આવી ધામધમ કરવાનું તેને ઉત્તેજન આપે છે." તેપરથી આદિલશાહે રાજાને આજ્ઞા કરી કે—"તમે તમારા પુત્રના ગેરકાયદેસર વર્તનનો અટકાવ કરી યોગ્ય બદોબસ્ત કરો." રાજાએ દરબારને સમજાવ્યું કેઃ—"મેં મારી પ્રથમની પત્નીનો અને તેના પુત્રનો ત્યાગ કરી દ્વિતીય લગ્ન પણ કર્યું છે. ઘણા દિવસ થયા તેનો અને મારો કોઈ પણ પ્રકારનો સબંધ નથી. સરકારની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો બદોબસ્ત કરવો." એવું જણાય છે કે, રાજાના એવા પ્રત્યુત્તરથી તે સમયે આદિલશાહના મનનું સમાધાન થયેલું હોવું જોઇએ; કારણ કે તેમણે તે સમયે રાજાને કાંઇ પણ શિક્ષા કરી નહોતી એવા ઉડાઉ જવાબમાં ખરો ઇસારો શું હતો તે કોઇને કહેવાની અગત્ય રહેતી નથી રાજાને જણાયું હોત કે પોતાનો પુત્ર ઉદ્ધત વર્તન ચલાવે છે તે નિષિદ્ધ છે, તો તેનું ઉચ્છૃંખલ વર્તન અટકાવી તરતજ જોઇએ તેવો બદોબસ્ત કરી શકત; પરંતુ પોતાનો પુત્ર જે કાર્ય કરે છે, તે પોતાના ઇષ્ટ ઉદ્દેશની વૃદ્ધિકર્તા છે, એવું જણાયાથી શાહજીરાજા ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર આપી કોઇ પણ રીતે પોતાના ઉપરનો વહેમ ઉડાવી દઇ વેગળા રહ્યા.

આગળ ચાલતા શિવાજી મહારાજનું તોફાન ઘણુંજ વધી પડ્યું. એ તોફાન વિજાપુર સરકારને અસહ્ય થઇ પડવાથી તેમણે શાહજીરાજાને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો રાજાએ પોતાના પુત્ર સાથે કાંઈ પણ સબંધ નથી, એવું સ્પષ્ટ કહેવા છતા પુનઃ તેજ સંશય ઉત્પન્ન થવાથી વિજાપુર સરકારે તેમને શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમાં મુખ્ય કારણ એવું ઉત્પન્ન થયું કે, શાહજીરાજાનો પ્રતાપ કર્ણાટકમાં અતિશય વધી જઇ તેઓ સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરે છે અને તે કાર્યમા સિદ્ધિ મેળવવા માટે જોઇતા સાધન-સામગ્રી એકઠાં કરે છે; એવી દરબારની પક્કી ખાત્રી થઇચૂકી હતી શાહજીરાજાપર વહેમ આવવાનાં સબળ કારણો સરકારને જણાયા હશે, એમા કાંઇ સંદેહ નથી. વિજાપુર સરકારે શાહજીરાજાને શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરી તેમને પકડી લાવવાનું કામ મુસ્તફાખાન નામના એક સરદારને સોંપ્યુ. આ સરદાર તે વખતે કર્ણાટકની સવારીમા હતો અને શાહજીરાજા તેની મદદમા હતા. તેમણે તે વખતે જીંજીસને ઘેરો ઘાલેલો હતો. મુસ્તફાખાને શાહજીરાજાને પકડવાનું કાર્ય બાજી ઘોરપડે મુધોળકરને સોંપ્યું. રાજા સાથે સમરાંગણમાં પ્રકટરીતે યુદ્ધ કરી તેને પરાજય પમાડી કેદ પકડી લાવવાનું કામ બહુ વિકટ હતું. વળી ઘોરપડે જેવા સરદારને માટે તો તે કામ કેવળ અ-

શક્યજ હતું. જે વીર પુરુષ, મોગલો જેવા પ્રચંડ શત્રુંને પૂરો પડયો હતો અને તેના મોટા મોટા સરદારોએ જેને પકડવાની ખટપટ કરી છતાં જે તેમના હાથમાં સપડાયો નહિ, તે વિજાપુર સરકારના તુચ્છ સરદારથી શી રીતે પરાજય પામે ? ઘોરપડેએ રાજાને પકડવાની એવી જાતની કશીજ ખટપટ કરી નહિ; પણ રાજાને મિજબાનીનું આમંત્રણ કહાવી પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને રાજા તેને ઘેર ગયા. તે વખતે ઘોરપડેએ પોતાનું ઘર બતાવવાનું બહાનું કાઢીને તેમને અંદર લીધા અને તેઓ એક ઓરડામાં હતા, તે વખતે બારણાં બંધ કરી દીધાં. એ ઓરડામાં હથિયારબંધ માણસો સંતાઇ રહેલા હતાં તેમણે તેમને કેદ કરી વિજાપુર મોકલી દીધા.[1] ઘોરપડેએ રાજા સાથે જે સમયે એવો વિશ્વાસઘાત કર્યો તે સમયે રાજા ચંદાવરા પાસે છરાવાડીમાં થોડા મનુષ્યો સાથે પડાવ નાખી રહ્યા હતા. શિવાજી મહારાજે રાજાના કહેવાથી ઘોરપડેના એ વિશ્વાસઘાતનું વૈર કયા પ્રકારે લીધું, તે તેમના ચરિત્રમાં યોગ્ય સ્થળે પ્રકટ કર્યું છે.

શાહજીરાજાને પકડી વિજાપુર લાવ્યા તે વખતે દરબારમાં તેમને દેહાંતની શિક્ષા આપવાનો વિચાર થયો. એ સબંધી વાદવિવાદ ચાલતાં અંતે નક્કી થયું કે તેમને ભીંતમાં ચણી લઈ મારી નાખવાની બીક બતાવવી. તેમ કરવાથી રાજા પોતાના પુત્રનો બંદોબસ્ત કરી તેને યોગ્ય શિક્ષા કરશે. એ સંબંધી સંપૂર્ણ હકીકત આગળ યોગ્ય સ્થળે પ્રકટ થશે.[2] આ સ્થળે એ સબંધી એટલુંજ લખવું ઉચિત છે કે, આદિલશાહે શાહજીરાજા જેવા પરાક્રમી અને શૂરા સરદારને દેહાંત શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો, તે તેમના વર્તનસંબંધી સંપૂર્ણ વહેમ આવવાને લીધેજ હતો, તેમાં કાંઇ પણ સંદેહ નથી; પણ શિવાજી મહારાજે મોગલ બાદશાહ સાથે સુલેહ કરી પોતાના પિતાને અઘોર મૃત્યુમાંથી છોડાવ્યા.[3] દિલ્હીના રાજ્ય સ-

1. મોડક જણાવે છે કે, મુસ્તફાખાનની આજ્ઞાથી ઘોરપડે અને આસદખાને એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં શાહજીરાજાની છાવણીપર હલ્લો કર્યો. રાજા રાત્રિ આનંદપૂર્વક સ્વસ્થ નિદ્રાવશ થયા હતા. શત્રુ પોતાને પકડવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાજ તે ગભરાઈને ઉઠયા અને ઘોડાપર સવાર થઇને ગમે ત્યાં નાસી જવાના ઇરાદાથી એકદમ ઘોડાને મારી મૂક્યો; પણ ઘોરપડેએ તેમની પૂઠ પકડી કેદ કરીને ખાનની પાસે આણ્યા. તેણે તેમને કેદમાં રાખી તેમના ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વારોને તરવારે મૂકીને છાવણીમાંની દરેક વસ્તુ લૂંટી લીધી. આદિલશાહને આની ખબર પડતાંજ શાહજીરાજાને વિજાપુર બોલાવી મંગાવ્યા અને અફઝુલખાનને મોકલીને કર્ણાટકમાની તેમની પૂર્ણ મિલ્કત જપ્ત કરી

2 આઠમું પ્રકરણ જુઓ.

3 કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, રણદુલ્લાખાન એ શાહજીરાજાનો જીવજાન મિત્ર હતો. તેણે બાદશાહ પાસે હુકમ રદ કરાવી રાજાને છોડાવ્યા. રાયરીની બખરમાં એ હુકમ રદ કરાવવા સંબંધી લખ્યું છે કે, શાહજી રાજાને ઘોરપડેએ પકડયા. પછી શાહે એવી આજ્ઞા કરી કે, શાહજી રાજાને વિજાપુર ન લાવતાં ત્યાંજ તેમને ઠેર મારવા. એ સાંભળતાંજ રણદુલ્લાખાને સંસારત્યાગ કરવાનો ઢોંગ કરી ફકિરી વેષ ધારણ કર્યો અને બાદશાહ પાસે જઈ તેણે મક્કે જવાની પરવાનગી માગી. બાદશાહને જણાયું કે, એવો બળવાન સરદાર ચાલ્યો જવાથી આપણા રાજ્યને મોટું નુકશાન થશે; તેથી બાદશાહે તેનો

ધ્યસ્થ હોવાથી રાજાને મારી નખાય તેમ નહોતું; તેથી આદિલશાહે એવો નિશ્ચય કર્યો કે રાજાને પુનઃ કર્ણાટક જવા દેવા નહિ; પણ તેમને વિજાપુરમાંજ નજરકેદ રાખવા. શાહજીરાજા લગભગ ચાર વર્ષપર્યંત વિજાપુરમાંજ અટકી પડ્યા હતા. એટલા સમયમા શિવાજી મહારાજે વિજાપુર સરકારના પ્રદેશમાં કાંઇ પણ તોફાન કર્યું નહિ. શાહજીરાજાએ અનેક ઉપાયો યોજીને દરબારના કારભારીઓનાં મન મેળવી લઇ પોતાના ઉપરનો વહેમ દૂર કરાવ્યો અને પોતાના ઉપર દરબારનો પૂર્વવત્ પુનઃ વિશ્વાસ બેસાડી કર્ણાટકની સુબેદારી પાછી મેળવી ત્યા ચાલ્યા ગયા. શાહજીરાજાએ જીવ ઉપર આવેલું સંકટ વેગળું કર્યા પછી વિજાપુર સરકાર સાથે પ્રકટરીતે કઇ પણ વિરોધ કર્યો નહોતો; પરંતુ બની શકે તેટલી સ્વસત્તા વધારી કોઇ પણ વખતે સ્વતંત્ર થવાનો તેમનો વિચાર અંતસુધી કાયમજ હતો. એ પછી શાહજીરાજાએ કર્ણાટકમા કયા કયાં યુદ્ધ કર્યાં, તેસંબંધી ઇતિહાસ મળતો નથી; તેથી એ મહાપરાક્રમી પુરષનું છેવટ સુધીનું જીવનવૃત્તાન્ત અત્રે લખી શકાતું નથી. વિજાપુર સરકારની કર્ણાટકપર જે જે ચઢાઇઓ થઇ તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે, તેમા કોઇક કોઇક સ્થળે શાહજીરાજાસબંધી લખ્યું છે. તેમા વિજાપુર સરકાર તરફથી શાહજીરાજાએ, ઘણા શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું, એમ પણ લખ્યુ છે. વિજાપુર સરકારે તેમને કર્ણાટકમાં જે જાગીર આપી તે તેમની પાસે કાયમ હતી અને ઉલટો તેમાં વધારો કર્યો હતો. તંજાવર અને ત્રિચિનાપલ્લી એ બે પ્રાંત તેમને કેવી રીતે મળ્યા તે પૂર્વે લખવામાં આવ્યું છે. એ સિવાય આર્નીનો કિલ્લો, પોર્તોનોવો વગેરે સ્થાનોપર તેમની સત્તા હતી.

શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો તે સમાચાર રાજાનાં કાન ઉપર વારંવાર જતા હોવાથી તેમને ઘણો સતોષ થતો હતો. એવા પરાક્રમી પુત્રની મુલાકાત કરવા માટે તેમને ઘણીજ ઉત્કંઠા થઇ હતી; પરંતુ મહારાજનું સઘળું તોફાન વિજાપુર સરકારના રાજ્યમા થતુ હોવાથી તેમને પુષ્કળ દિવસ સુધી પોતાની ઉત્કટ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ. શિવાજી મહારાજ અને વિજાપુર-સરકાર વચ્ચે જ્યારે થોડો વખત સધિ રહી અને વૈરભાવ લુપ્ત થયો ત્યારે તરતજ રાજાએ વિજાપુર સરકાર પાસે સ્વદેશ જવાની માગણી કરી અને

હાથ પકડી નીચે બેસાડ્યો અને તેના વિચાર ફેરવવા માટે અનેક પ્રકારે સમજાવ્યો. તેમણે છેવટે કહ્યુ કે, 'તમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો; હું તરતજ પૂર્ણ કરીશ.' એ સાંભળી રણદુલ્લાખાને કહ્યુ કે, 'આપણા રાજ્યને કંઇ પણ નુકશાન થયું હોય તો તે શિવાજીએ કર્યું છે. શાહજીરાજા આપણા રાજ્ય સાથે ગેરવર્તણૂક વર્ત્યા નથી. કુરાનમાં લખ્યું છે કે, ' સારા મનુષ્યને ઇનામ આપવું અને નઠારા મનુષ્યને શિક્ષા કરવી.' એ ધર્માજ્ઞા પ્રમાણે જોતાં શાહજીરાજાને જે શિક્ષા કરી છે તે અન્યાયપૂર્વક છે.' રણદુલ્લાખાનનું કહેવું બાદશાહે માન્ય કરીને શાહજીરાજાની શિક્ષા રદ કરી.' ભવિષ્યમાં સારી વર્તણૂક રાખવા સબંધી ખાનને જામીન લઈ રાજાને દરબારમા બોલાવ્યા. ત્યાં તેમને ઘણું સન્માન આપ્યું અને પુનઃ મોટા દમામ સાથે કર્ણાટક મોકલ્યા.

પોતાના મહા પ્રતાપી પુત્રની મુલાકાત લીધી [1] સ્વપુત્રના આગ્રહને લીધે શાહજી રાજા એ સમયે મહારાષ્ટ્રમાજ રહ્યા હોત, પરંતુ ત્યા જવાની પરવાનગી આપતી વખતે વિજાપુર સરકારે એવી સરત કરી હતી કે, કાર્ય પૂરૂ થતાજ રાજાએ કર્ણાટક પાછા જવુ પુત્રની સાથે મળ્યા પછી ત્યા રહેવુ નહિ રાજાએ જો એ સરતનો ભંગ કર્યો હોત, તો આદિલશાહ તેમની કર્ણાટકમાની તમામ ધન-સંપત્તિ જપ્ત કરી લેત આટલો બધો શ્રમ વેઠી મેળવેલી સંપત્તિ નહિ ગુમાવવા માટેજ રાજા કર્ણાટક પાછા ચાલ્યા ગયા હતા

પુત્રની મુલાકાત લઇ આવ્યા પછી શાહજી રાજા ઘણા દિવસ જીવ્યા નહિ એ વર્ષ પછી તેમનુ દેહાવસાન થયુ તેમના મૃત્યુનુ વર્ણન એવુ છે કે, બેદનૂરના બંડખોર ભદ્રાપ્પા નાઇક અને શિવાપ્પા નાઇકે વિદ્રોહી થઇ વિજાપુર સરકારના તાબાના દેશોમા તોફાન મચાવ્યુ તેમનો પરાજય કરવાનું કામ આદિલશાહે શાહજીરાજાને અને સર્જાખાનને સોપ્યુ શાહજીરાજાએ ભદ્રાપ્પાનો પરાજય કરી તેને તાબે કર્યો વિજાપુરસરકારના જે પ્રાંત તેણે કબજે લીધા હતા તે રાજાને પાછા સોપી દીધા એટલે તેને થોડીક જાગીર આપી વિજાપુર સરકારનો ખંડીઓ જાગીરદાર બનાવ્યો શાહજીરાજાની એ કાર્યકુશળતા સાભળી ત્યારે આદિલશાહ ઘણાજ ખુશી થયા અને વિશેષ ગૌરવસહિત એક પત્ર લખ્યો તથા તેમને વસ્ત્રો, અલંકાર, હાથી ઘોડા વગેરે નજરાણુ ભેટ મોકલ્યુ. દરબારના સર્વ કારભારીઓએ જૂદા જૂદા પત્રો લખી રાજાની ઘણીજ પ્રશંસા કરી શાહજી રાજા લડાઇના કાર્યમા ગુંથાયા હતા, ત્યાથી એક દિવસ બસ્કેકીર [2] નામક ગામ તરફ શિકારે ગયા શાહજીરાજાએ શિકારને માટે સસલાની પાછળ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો દોડતાં દોડતા એક ખાડામા ઘોડાનો પગ પડયો તેજ સમયે ઘોડો રાજાસહિત પૃથ્વી ઉપર પટકાઇ પડયો રાજાની છાતી ઉપર ઘોડાનો પગ પડવાથી તરતજ તેમનો જીવ નીકળી ગયો રાજાની સાથેના મનુષ્યો તેમની શોધ કરતા કરતા ત્યા આવી પહોચ્યા તેમણે રાજાની એવી સ્થિતિ જોઇ કે તરતજ વ્યંકોજી રાજાને બોલાવ્યા તેમણે રાજાની યથાવિધિ ઉત્તરક્રિયા કરી મરણસમયે રાજાનુ વય સિત્તેર વર્ષનુ હતુ ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૪ ના જાનેવારી મહિનામા એ શોકજનક બનાવ બન્યો આદિલશાહે વ્યંકોજીરાજાને દિલાસાપત્ર મોકલ્યો અને મનસબદારીનો પોષાક તેમના નામ ઉપર ચઢાવી આપ્યો શાહજીરાજાનુ જે સ્થળે મરણ થયુ, તે સ્થળે તેમના સ્મરણચિન્હતરીકે છત્રી બાધી અને વિજાપુર સરકાર પાસેથી સનદ મેળવી તે ગામની ઉપજ ફક્ત છત્રીના ખર્ચ માટે વાપરવાની ગોઠવણ કરી

શાહજીરાજાને ત્રણ ઔરસ પુત્ર હતા ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૩ મા દૌલતાબાદમા જીજાબાઇને પેટે વડિલ પુત્ર સંભાજીનો જન્મ થયો હતો તેના ઉપર રાજાનો ઘણોજ પ્રેમ હતો તેઓ હમેશાં રાજાની સાથેજ રહેતા હતા ઇ૦ સ૦ ૧૬૫૩મા

૧ એ મુલાકાતનુ વર્ણન ચૌદમા પ્રકરણમા પ્રકટ થયુ છે

૨ એ ગામ તુંગભદ્રા નદીને કિનારે છે તેનો વસવપાટણ અને વાસવપટ્ટણ એવા નામો બીજે સ્થળે લખેલામા આવ્યા છે

કનકગિરિના યુદ્ધમાં, તોપનો ગોળો વાગવાથી તેમનું મૃત્યુ થયું. એ યુદ્ધની હકીકત એવી છે કે, શાહજીરાજાના તાબાના બાળાપુર નામક તાલુકામાં કનકગિરિના સંસ્થાનિકોએ તોફાન મચાવ્યાના સમાચાર મળતાંજ રાજાએ સંભાજીને લશ્કર આપી તેમને શિક્ષા કરવા મોકલ્યા. તેમણે કનકગિરિની આસપાસ ઘેરો ઘાલી કિલ્લાપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. તેમા ગોળો વાગતા સમરાંગણમાં સંભાજી મરણ પામ્યા[1] એ શોકજનક સમાચાર સાંભળતાજ શાહજીરાજાને ઘણું દુઃખ થયુ સંસ્થાનિકોપર તેમને અતિશય ક્રોધ ચઢવાથી જાતે ચઢાઇ કરી, તેમનો પરાજય કરી કનકગિરિ હસ્તગત કર્યું. એ કલહમા સંસ્થાનિકોને અફઝુલખાન તરફથી ગુપ્તરીતે સહાયતા મળી હતી, તેથી રાજાએ વિચાર્યું કે, તેને પણ શિક્ષા કરવી; પરન્તુ તેની સાથે પ્રકટરીતે વૈર કરી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવાથી આદિલશાહને ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે, તેમજ તે આપણા ઉપર ચઢાઇ કરશે એવી બીક લાગવાથી રાજાએ તેને છંછેડ્યો નહિ. થોડાજ વખતમા સંભાજીનો નાનો ભાઇ તેનુ વૈર વાળશે, તેવું શાહજીરાજા સ્વપ્ને પણ જાણતા નહોતા.

લુકજી જાધવરાવે પૂઠ પકડી તે વખતે રાજાએ પોતાની પત્ની જીજાબાઇને શિવનેરીના કિલ્લામા મૂકી હતી, તે પાછળ લખવામા આવ્યું છે. ત્યાં ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૭ મા આપણા ચરિત્રનાયકનો જન્મ થયો. જીજાબાઇને પેટે એ દ્વિતીય પુત્ર જન્મ્યા હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૦મા રાજાએ મોહિતેની કન્યા તુકાબાઇ સાથે લગ્ન કર્યું. તેને પેટે ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૧ મા એક પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ વ્યંકોજી હતું. શાહજીરાજાએ ચન્દાવર પ્રાંત તાબે કર્યા પછી તુકાબાઇ, અને વ્યંકોજી રાજાને ત્યાજ રાખ્યા હતા. શાહજીરાજા પછી વ્યંકોજી રાજાએ કર્ણાટકની સઘળી જાગીર તાબે કરી. એ માલમિલ્કતમાંથી ભાગ લેવા શિવાજી મહારાજે

[1] એક સ્થળે લખવામા આવ્યું છે કે, સંભાજીને વિજાપુર સરકાર પાસેથી સ્વતન્ત્રરીતે દ્રવ્ય મળતું હતુ તેમને મહમદ આદિલશાહની સ્ત્રી બડી બહેને વિશ્વાસઘાત કરી વિષની ગોળી ખવડાવી હતી તેથી તે મરણ પામ્યા. શિવદિગ્વિજયમાં કનકગિરિના યુદ્ધનું કારણ એવુ લખવામા આવ્યુ છે કે, કનકગિરિ શાહજીરાજાને જાગીર દાખલ મળેલુ હોવાથી ત્યાનો સરદાર આપ્પાખાન એ કિલ્લો સીધીરીતે આપતો નહોતો, તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવુ પડ્યુ હતુ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે શાહજી રાજા કેદમાથી મુક્ત થયા પછી પોતાની જાગીરમા કેટલાક સરદારોએ બળવો કર્યો હતો, તે સમાવવાને માટે તેમની સાથે તેમને લડાઈ કરવી પડી હતી એવી એક લડાઈમા સંભાજી મરાયો. મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે શાહજીરાજા કેદમા પડેલા હતા તે વખતે કેટલાક સરદારોએ બંડ મચાવ્યું હતુ. આ વખતે મુસ્તફાખાન નામના એક સરદારે રાજાની માલિકીનો કનકદુર્ગ નામનો કિલ્લો પોતાને હાથ કર્યો સંભાજી સૈન્ય લઇને કિલ્લા પાસે આવ્યો અને સરદારને કહાવ્યું કે આપણો ન્યાય બાદશાહ પાસે કરાવીએ આ વાટાઘાટ ચાલતી હતી તે વખતે મુસ્તફાખાને પોતાના તોપખાનાના માણસોને આજ્ઞા કરી કે નીચે વજીરીમા સંભાજી અને તેના કામદારો છે, તેમને તોપો ચલાવી ઠાર કરો તે લોકોએ તોપો ચલાવી; તેમાં સંભાજી મરાયો મુસ્તફાખાને અફઝુલખાનને ચઢાવીને તેની પાસે આ કામ કરાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. બીજે વરસે ફરીને શાહજીરાજાએ એ કિલ્લો પાછો જીતી લીધો. /

કર્ણાટકપર સ્વારી કરી હતી, તેનુ વર્ણન યોગ્ય સ્થળે લખવામા આવશે શાહજી રાજાએ મહારાષ્ટ્રમા પુત્રને મળી તેના વૈભવ જોઇ કર્ણાટક પાછા આવ્યા પછી વ્યંકોજીને પોતાની પાસે બોલાવી એવો બોધ કર્યો કે – 'તારા જ્યેષ્ઠ બધુ શિવાજી રાજાએ પોતાની બહાદુરીવડે નવુ રાજ્ય સપાદન કર્યુ છે મારી આ સ્થળની સપત્તિનો તુ માલિક છે મારા કાકા વિઠોજી રાજા અને મારા બધુ શરીફ રાજાના કુંટુબનુ તુ પાલનપોષણ કરજે ન્યાયપૂર્વક પ્રજાપાલન કરી રાજ્ય ચલાવજે તારા જ્યેષ્ઠ બધુ શિવાજી રાજાએ સર્વ પૃથ્વીપર ચઢાઈ કરવાનો પ્રચડ ઉદ્યોગ આરભ્યો છે ઈશ્વરકૃપાએ તેનો મનોરથ પરિપૂર્ણ થશે તો તે સર્વનુ પરિપાલન કરશે, પરતુ તેના ઉપર કવચિત્ આપત્તિ આવી પડે તો મે અત્રેની સપત્તિનો બાદશાહ પાસેથી સ્વતત્ર હકક મેળવી લીધો છે એ સમ્પત્તિ તમારી બનેની છે, પરતુ એ સપત્તિનુ રક્ષણ હમણા તારે બુદ્ધિપૂર્વક કરવુ તુ મારો લાડકો પુત્ર અને શિવાજીરાજાનો બધુ છે, એ લક્ષમા રાખજે આપણી પાસે ચાર વિશ્વાસુ મનુષ્યો છે તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાથી તારૂ કલ્યાણ થશે "

प्रकरण ३ जुं—शिवाजी महाराजनी बाल्यावस्था

શાહજીરાજાએ નિઝામશાહીનો ત્યાગ કર્યો અને લખુજી જાધવરાવ, મોગલ સૈન્યસહિત તેમની પાછળ પકડવા ગયા, તે સમયે જીજાબાઈ સાત આઠ માસનો ગર્ભ હોવાથી તેને શિવનેરીના કિલ્લામાં મુકી રાજા આગળ ચાલ્યા ગયા હતા, એ પાછલા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યું છે. જીજાબાઈના રક્ષણમાટે જે મનુષ્યો રાખ્યા હતા; તેમાં બાળકૃષ્ણ હનુમંતે,[1] શામરાવ[2] નીલકંઠ અને રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડે, નામક ત્રણ[3] વિશ્વાસુ કારકુનો હતા. જાધવરાવે પણ જીજાબાઈના રક્ષણમાટે પોતાના કેટલાક ઘોડેસ્વાર આપ્યા હતા. તે ઉપરાંત જીજાબાઈને જુન્નરના શ્રીનિવાસરાવનો આશ્રય હતો એમ જણાય છે. જીજાબાઈ કેટલીક રીતે સુરક્ષિત સ્થળમાં હતાં એ ખરૂં; પરંતુ પોતાના પ્રિય પતિપર ભયંકર સંકટ આવી પડ્યું છે, તેમજ એ તોફાનમાં પોતાનો સવાચાર વર્ષનો પુત્ર તેમની સાથે છે, તે બન્નેનું શું થશે ! એવી ચિંતા તેમને સતત થયા કરતી હતી. એજ ચિન્તામાં તેને ચિન્તાજ્વર થવાથી દિવસે દિવસે કૃશ થતાં ગયાં. ચિન્તાજ્વર લાગુ પડ્યો તે સમયે જીજાબાઈએ કિલ્લામાંની શિવાઈદેવીને બાધા માની કે, આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી રાજા મુક્ત થશે અને મારે પેટે પુત્રનો જન્મ થશે, તો બાળકનું નામ તમારા જેવુંજ પાડીશ. ત્યાર પછી જીજાબાઈને પૂરા દિવસ થતાંજ શકે ૧૫૪૯ પ્રભવ નામ સંવત્સર વૈશાખ શુદ્ધપંચમી સોમવાર, તા. ૧૦ મી એપ્રિલ, ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૭ ને દિવસે જીજાબાઈ પ્રસૂતા થયાં.[4] આજે પ્રચંડ

---

૧ મલ્હાર રામરાવકૃત બખરમાં કૃષ્ણાજીપંત હનુમંતે નામ લખ્યું છે. નારો ત્ર્યંબક હનુમંતે એવું પણ તેનું નામ એક બે ઠેકાણે મળી આવે છે

૨ કેટલેક ઠેકાણે શામરાજ નીલકંઠ નામ છે.

૩ મલ્હાર રામરાવ, સોનોપંત ડબીર નામનો એક બીજો કારકુન હતો એમ લખે છે. સભાસદ લખે છે કે, એ કારકુનને શહાજીએ બેંગરૂળથી જીજાબાઈ સાથે મોકલ્યો હતો. ગોમાજી નાઈક પાનસંબળ નામના એક માણસને જીજાબાઈનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી જાધવરાવે તેની દહેજમાં આપેલો હતો, તે માણસ પણ સાથેજ હતો એવું કહેવામાં આવે છે

૪ મલ્હાર રામરાવકૃત બખરમાં અને શિવદિગ્વિજયમાં શિવાજી મહારાજનો જન્મ-સમય, વૈશાખ શુદ્ધ દ્વિતીયા, ગુરુવાર લખ્યો છે; પરંતુ એ તિથિને દિવસે ગુરુવાર આવતો

ક્રાંતિને સમયે પૂનાથી આશરે પચાસ મૈલ ઉપર શિવનેરીના[1] કિલ્લામાં મરાઠી રાજ્યના સંસ્થાપક શિવાજી મહારાજનો જન્મ થયો જીજાબાઇને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ આશ્રિતજનોને પરમ આનંદ થયો સર્વેએ તે સ્થળે સ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવો ઉત્સવ કર્યો આસપાસના ગામોમાંથી જેટલા હેતકરીઓ (મજુરો) હેલ લઇને આવ્યા તેટલા સ્ત્રીપુરુષોને બાર તેર દિવસ સુધી ભોજન જમાડી, લુગડા અને ચોળીના ખણ વગેરે બક્ષિસ આપ્યા તે સમયે શાહજીરાજા વિજાપુર હતા તેમને હજુરીઆ અને કારકુનો મોકલી પુત્રપ્રાપ્તિના સમાચાર કહાવ્યા રાજાને જેઓએ શુભ સમાચાર કહ્યા તેઓને સોનાના કડા અને વસ્ત્રોમાં ઇનામ આપ્યા અને બીજુ પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું શિવાઇ દેવીના કૃપા-પ્રસાદવડે એ પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયુ હતુ તેથી માતાની બાધા પ્રમાણે બાળકનુ નામ શિવાજી પાડ્યુ

એ કિલ્લામાં જીજાબાઇ પોતાના પુત્રસહિત ત્રણ વર્ષપર્યંત રહ્યા હતા. ત્યાંથી શાહજીરાજા તેમને બીજાપુર લઇ ગયેલા હોવા જોઇએ કારણ કે ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૩ માં તેમને એ સ્થળેથી પકડી લઇ જવાનુ પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યુ છે મોગલોના હાથમાંથી છોડાવ્યા પછી ભોતાજીરાવ ઉર્ફે જગદેવરાવ જાધવે તેમને કોંડાણાના કિલ્લામાં લાવી રાખ્યા હતા ત્યાંથી કેટલાક દિવસ શિવનેરીના કિલ્લામાં અને કેટલાક દિવસ માહુલીના કિલ્લામાં રહ્યા હોય એમ જણાય છે[2] શાહજીરાજાએ મોગલોના તાબાનો નિજામશાહી પ્રદેશ, પુન પોતાના તાબામાં લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો, તેથી જીજાબાઇ એ કિલ્લામાં રહેતા હતા મોગલો અને રાજા વચ્ચે યુદ્ધ થતુ તથા ઉથલપાથલ ચાલતી તે સમયે જીજાબાઇને ક્યાં રાખ્યા હો... તે જાણી શકાતુ નથી, પરંતુ એટલું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય છે કે, પોતાના

નથી. રાયગઢ... બખરમાં શાકે ૧૫૪૮, ક્ષય નામ સંવત્સર વૈશાખ શુક્લપંચમી અને સોમવાર લખ્યો છે, પરંતુ એ તિથિએ સોમવાર આવતો નથી તેથી એ બન્ને તિથિઓ વિશ્વાસપાત્ર નથી ક... ઇતિહાસ સમહર્તા પારો કાશીનાથ કૃષ્ણ લેલેએ એક જન્મકુંડળી મોકલી હતી તેમાં ... અને રોહિણી નક્ષત્ર લખ્યુ છે એ નક્ષત્ર તે તિથિએ હોવાથી એક૨ ૨ રીતે ... ય જણાય છે (રા રાજવાડેકૃત મ. ઇ સા ખંડ ૪ જુઓ) મરાઠી સામ્રાજ્યની બખર અને ચિટ્ણીસકૃત મૈમુસનો ઇતિહાસ, એ બન્નેમાં વૈશાખ શુક્લપંચમી લખી છે તેથી એજ તિથિ સાચી જણાય છે શેડગાંવકર ભોસલેના કુટુંબમાંથી મળેલી બખર પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તેમાં આ જન્મકાળ શકે ૧૫૫૧ ફાલ્ગુન વદ ૩ શુક્રવાર એમ આપેલ છે રા બાળગંગાધર તિલકે, તા ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૦૦ ની સાલના કેસરીમાં આ કાળ ૧૫૪૮ પ્રભવનામ સંવત્સર વૈશાખ સુદ ૧ ગુરુવાર ઉત્તર રાત્ર, અશ્વિનિ નક્ષત્ર તા ૬ એપ્રીલ સને ૧૬૨૭ એ પ્રમાણે આપેલ છે

૧ આ કિલ્લામાં જીજાબાઈ જે મકાનમાં રહેતા હતા તે મકાનની હજુ એક ભીંત શેષ છે નાશિકના માજી કલેક્ટર મિ જેક્સને મુંબઈ સરકારના હુકમથી તે ભીંતપર સંગેમરમરના પથ્થરો જડી દીધા છે અને ભારતવર્ષના એક પ્રૌઢપ્રતાપી રાજરત્નનુ ચિરકાળ સ્મરણ રહે એવુ કરેલુ છે

૩ શાહજીરાજાને વશ કરવાને માટે બાળક શિવાજીને પકડવાનો મોગલોએ ત્રણ વરસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો પણ જીજાબાઈ શિવાજીને એવી તજવીજથી છુપાવી રાખતા કે તેમની સર્વ મહેનત વ્યર્થ ગઈ

પ્રિય પુત્રનું અને પોતાનું રક્ષણ થાય એવી ઇચ્છાથી પોતાના પિયરનાં મનુષ્યોના આશ્રયમાં કદિ પણ ગયાં નથી કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, જીજાબાઇએ એવો આશ્રય મેળવ્યો હતો; પણ એવા કથનની સત્યતામાટે તેમની પાસે કાંઇ પણ પુરાવો નથી. ગર્ભિણી સ્થિતિમાં કેવળ નિરાધાર હોવા છતાં જીજાબાઇનો પિતા તેમને પોતાને ગામ લઇ જવા તૈયાર હતો; છતાં જે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ત્યાં જવાનું કબૂલ કર્યું નહિ, તે પાછળથી કોઇ પણ સમયે પિયેર જઇ રહ્યાં હોય, એ બિલકુલ સંભવિતજ નથી. તેમાં વળી જાધવનું કુટુંબ મોગલોના આશ્રયમાં જઇ રહ્યું હતું, તેથી જીજાબાઇના મનમાં કદિ પણ પિયેર જવાનો સંકલ્પ થાયજ નહિ; કારણ કે શાહજીરાજાએ ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૪ થી મોગલો સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું; તેથી મોગલ સરદારોના આશ્રયમાં જવું, એ ઘણુંજ ભયભરેલું હતું અને તે કામ જીજાબાઇના પતિને જરા પણ પસંદ પડત નહિ. સારાંશ એજ છે કે, શિવાજી મહારાજના જન્મથી દશ વર્ષ સુધી શાહજીરાજાએ ચલાવેલી ઉથલપાથલને સમયે જીજાબાઇ પોતાના પુત્રસહિત રાજનના તાબામાંના કોઇને કોઇ કિલ્લામાં રહેતાં હતાં અને તેમનું બની શકે તેટલું રક્ષણ કરવાને શાહજીરાજા ચિંતા રાખતા હતા. જેન્નાપુરમાં નિવાસ હતો, ત્યારે જીજાબાઇને એક કિલ્લેદારે મોગલોના હાથમાં સોંપ્યાં તે સમયે તેમના બંધુએ તેમને છોડાવ્યાં હતાં; એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગે ખરું જોતાં તેમણે પિયેરમાં જઇ સુખરૂપ રહેવું યોગ્ય હતું, પરંતુ પુનઃ તે પોતાના પતિના તાબાના કોંડાણાના કિલ્લામાં આવી રહ્યાં એ પરથી તેમનો આત્માભિમાની સ્વભાવ સારીપેઠે જણાઇ આવે છે. જ્યાં ત્યાં મોગલોના સૈન્યની દોડધામ થઇ રહી હતી અને રાજનના તાબાના કિલ્લા અને થાણાં એક પછી એક શત્રુઓ જીતી લેતા હતા, છતાં જીજાબાઇનો દૃઢ નિશ્ચય અડગ રહે, એજ આશ્ચર્યની વાત છે

એ દશ વર્ષમાં જીજાબાઇના મનની સ્થિતિ કેવી હશે અને તેમને અહર્નિશ કેટલી ચિન્તા થતી હશે, તેની કલ્પના થઇ શકે એમ છે. તેમને આજે એક કિલ્લામાં તો કાલે બીજા કિલ્લામાં, એમ નાસભાગ કરવી પડતી હતી. શત્રુઓ ક્યારે આવી પરમપ્રિય પુત્રનો અને પોતાનો નાશ કરશે, તે સંબંધી તેમને સતત ચિન્તા થતી હતી. તેજ પ્રમાણે શાહજીરાજાએ મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે ઘોર સંગ્રામ ચલાવ્યો છે, તેનું પરિણામ અંતે શું આવે છે, એ ચિન્તામાં તેમને ચિંતાજ્વર લાગુ પડ્યો હતો; પરંતુ જીજાબાઇ અત્યંત સ્વાભિમાની અને પતિવ્રતા હોવાથી ધૈર્યપૂર્વક અને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક દશ વર્ષ વીતાડ્યાં. એટલા સમય સુધી તેમણે શિવાજી મહારાજનું લાલનપાલન કેવે પ્રકારે કર્યું અને તેમને સુશિક્ષણ આપવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરી, તે સંબંધીનો ઉલ્લેખ કોઇ પણ બખરમાંથી મળતો નથી; તેમ છતાં એટલી વયમાં મહારાજાએ ઘોડા ઉપર સ્વાર થવું, તીરંદાજી કરવી, બંદૂક મારવી, પટ્ટા ફેરવવા, ઇત્યાદિ યુદ્ધોપયોગી કળાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સારી પેઠે વાચતાંલખતાં પણ શિખ્યા હતા.

શાહજીરાજાને ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૭ માં આદિલશાહીમાં જ્યારે આશ્રય મળ્યો

અને તેમણે વિજાપુરમાં નિવાસ કર્યો, ત્યારે પોતાના ગુણવાન પુત્રને અને જીજાબાઇને પોતાની પાસે તેડાવી લીધાં.[1] વિજાપુર સરકાર પાસેથી મળેલી જાગીરોની વ્યવસ્થા દાદાજી કોંડદેવને સોંપી શાહજીરાજા રણદુલ્લાખાન સાથે કર્ણાટક ગયા. તે સમયે જીજાબાઇને અને શિવાજી મહારાજને એજ વિશ્વાસુ કારકુનને સોંપ્યાં અને કહ્યું કે, 'મહારાજને યોગ્ય થઇ પડે એવું શિક્ષણ આપી પુત્રને સદવર્તનશાળી બનાવવો.' દાદાજી કોંડદેવે માતાપુત્રને મોટી ધામધુમસહિત પૂને લાવી ત્યાં એક ભવ્ય સુંદર મકાન[2] બંધાવી તેમાં રાખ્યાં. બીજે વર્ષે શાહજીરાજા કર્ણાટક પ્રાંતના બેંગરૂળ મુકામે હતા તે વખતે દાદાજીને પરગણાનો હિસાબ લઇ ત્યાં જવું પડ્યું. તે સમયે દાદાજી શિવાજી મહારાજ અને જીજાબાઇને શાહજીરાજાને મળવા પોતાની સાથે લઇ ગયો હતો; પણ તેઓ સત્વર પૂને પાછાં આવ્યાં હતાં. આ વખતે રાજાએ તેમની સાથે શામરાવ નીલકંઠ પેશ્વા, બાળકૃષ્ણ પંત મજમુદાર, સોનોપંત ડબીર, રઘુનાથ બલ્લાળ, કોરડે સબનીશ વગેરેને મોકલ્યા.[3]

શાહજીરાજા કર્ણાટકપરની ચઢાઇમાં વિજય મેળવી વિજાપુર પાછા આવ્યા તે સમયે તેમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, શિવાજી મહારાજને વિજાપુર લાવી ત્યા તેમનો વિવાહ કરવો. રાજાએ એ વિચાર દાદાજીને પત્રદ્વારે લખી જણાવ્યો. પિતાના મનોવિચાર શિવાજી મહારાજના જાણવામાં આવ્યા. તેમણે ઉત્તરમાં દાદાજીને કહ્યું કે, મારૂં લગ્ન વિજાપુરમા યવનોની વસ્તીમાં નહિ થતાં પૂનામાજ થવું જોઇએ; કારણ કે ત્યાં લગ્નના ધર્મકાર્યસમયે યવનો આવે તો આપણે ધર્મ ભ્રષ્ટ થઇએ. મહારાજની ઇચ્છા દાદાજીએ શાહજીરાજાને લખી જણાવી અને વિશેષમાં લખ્યું કે, અમે અત્રે સુંદર કન્યા જોઇ લગ્નકાર્ય પૂર્ણ કરીશું. રાજાને એ વિચાર પસંદ પડવાથી દાદાજીના કાર્યને સંમતિ આપી. સંમતિ મળતાંજ દાદાજીએ શિરકેની કન્યા સઇબાઇ સાથે ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૦ માં પૂનામાં મોટા ઠાઠમાઠથી શિવાજી મહારાજનાં લગ્ન કર્યાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૧ માં શાહજીરાજાએ મહારાજને અને જીજાબાઇને વિજાપુર બોલાવી પોતાની પાસે રાખ્યાં. ત્યાં જીજાબાઇ બે ત્રણ વર્ષ રહ્યાં હતાં એવું જણાય

૧ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૬ માં શાહજીરાજાએ પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા દાદાજી કોંડદેવના હાથમાં સોંપી તે વખતે તેને કહ્યુ કેઃ—"મારી સ્ત્રી જીજાબાઇ અને પુત્ર શિવાજી શિવનેરીના કિલ્લામાં છે તેમને બોલાવીને તારી સંભાળ નીચે પુનામાં રાખજે અને ખરચને માટે તેમને જેટલા પૈસાની જરૂર પડે તેટલા આપજે."

૨ આ મકાનનું નામ તેણે "રાજમહાલ" રાખ્યું. મુઠા નદીના તીરપર જમણી બાજુએ શનવારવાડાની પૂર્વમાં આ મકાન હતું હાલમાં ત્યાં મ્યુનિસીપાલિટીનો બાગ છે.

૩ દાદાજીની મદદમાટે આ લોકોને મોકલ્યા હતા. તેમની અટકપરથીજ તેમના હોદ્દા માલમ પડી આવે છે. દાદાજી કોંડદેવ પોતાના નામની આગળ "સુબેદાર નામજાદ કિલ્લે કોંડાણા" એ પ્રમાણે લખતો હતો. આ કિલ્લો શાહજીરાજાની જાગીરના મધ્ય ભાગમાં આવેલો હતો તેથી દાદાજી કોંડદેવે ત્યા લશ્કરનું થાણું રાખ્યું હતું અને પોતે પણ વારંવાર ત્યાં જઇને રહેતો હતો.

છે. યવનોની રાજધાનીમા એટલા દિવસ નિવાસ કરવાનું મળ્યું, તેથી ત્યાંની યથાસ્થિત સ્થિતિ મહારાજના જોવામા આવી. પ્રથમથી થોડોઘણો યવનદ્વેષ તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ચૂકયો હતો, તે આ સમયે દૃઢ થયો. શિવાજી મહારાજે પ્રત્યેક પ્રસગે પોતાનુ અગાધ રાજકીય જ્ઞાન પ્રકટ કરી સર્વ જગતને ચકિત કરી દીધું. તે ઉચ્ચ જ્ઞાનનું સંપાદનકાર્ય આ સ્થળેજ થયું હતું.

શિવાજી મહારાજ આ સમયે માત્ર ચૌદ વર્ષનાજ હતા; છતાં પણ સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળામા દક્ષ થયા હતા. તેઓ શરીરે બળવાન અને સુંદર દેખાવના હતા. તેમજ અતિશય ચપળ અને ચોક્કસ હતા. હાથી, ઘોડા, તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર આદિનાં કાર્યાલય લક્ષપૂર્વક તપાસી તેસબંધી સર્વ સૂક્ષ્મ માહિતી મેળવવાનો તેમને શોખ લાગ્યો હતો. બુદ્ધિમાન અને મોટા મનુષ્યોનું યથોચિત સન્માન કરી, પોતાના પર તેનો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે તેઓ વર્તતા અને તેમને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પછી જેટલી માહિતી મળે તેટલી મેળવવાનો યત્ન કરતા. હલકા સ્વભાવના મનુષ્યોનો તેઓ જરા પણ સંબંધ રાખતા નહિ. વ્યસની અને ઉડાઉ મનુષ્યોપર તેમને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. તેમણે કોઈ દિવસ વડિલોની અવજ્ઞા કિંવા અપમાન કર્યું નથી તેમના એવા સદ્‌ગુણ જોઇ રાજા પાસે આવનાર સરદારો તેમની સાથે વાતચીત કરી હર્ષ પામતા. રાજાનો પરમ મિત્ર મુરાર જગદેવ તો મહારાજની વર્તણુક જોઇ ઘણોજ ખુશ થતો હતો.

મુરારપતે આદિલશાહ બાદશાહ પાસે એક દિવસ શાહજીરાજાના પુત્ર શિવાજી મહારાજના સદ્‌ગુણની ઘણી પ્રશંસા કરી. તે સાભળતાંજ બાદશાહને એવો ગુણિયલ છોકરો જોવાની ઈચ્છા થઇ. બાદશાહે શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસે તેડી લાવવા મુરારપતને આજ્ઞા કરી. એ પરથી શિવાજી મહારાજને બાદશાહની મુલાકાતે લઈ જવાનુ ઠર્યું; પરંતુ શિવાજી મહારાજને એ વાત પસંદ પડી નહિ. તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક પિતાને પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કે:—"યવનો પરમ નીચ ગણાય છે. તેમને કાલાવાલા કરવા અને તેમને સલામ કરવી એ મને જરા પણ ગમતુ નથી. એમ કરતા મને ત્રાસ થાય છે. એ ઠેકાણે સ્વધર્મ અને બ્રાહ્મણની નિત્ય નિંદા થાય છે, તે મારાથી ખમાતું નથી. રસ્તામાં જતાં-આવતા ગોવધ થતા નજરે પડે છે, ત્યારે મને ઘણુંજ દુઃખ થાય છે અને એવો ક્રોધ આવે છે કે, ગોવધ કરનારાઓનો શિરચ્છેદ કરાવવો; પરંતુ આપ ઠપકો આપો અને કાંઇ બીજુજ પરિણામ આવે, એવો વિચાર આવતાં શાંત થાઉ છું. મારે મુસલમાનોનો સંસર્ગ રાખવો નહિ, એવો વિચાર થાય છે. અમીરઉમરાવોને ઘેર જવું અને તેમની સાથે ઓળખાણ કરવી, એ મારા ચિત્તને યોગ્ય લાગતું નથી. તેમનો સ્પર્શ થતા મારે વસ્ત્રો બદલવાં પડે છે." શિવાજી મહારાજનું કહેવું શાહજીરાજાના જાણવામા આવ્યું, ત્યારે તેમણે પોતાના કારભારીઓદ્વારા મહારાજને બોધ કરાવ્યો કે:—"વિધર્મીઓની સેવા કરીનેજ તમારા પિતા આટલા વૈભવે ચઢી શક્યા છે. તેમનો દ્વેષ કિંવા તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી. તમે બુદ્ધિમાન છો. એવું બોલવું તમને શોભતું નથી. એમ કરવાથી પિતાની અવજ્ઞા થાય

છે." સમાન વચના મુવકો સાથે પણ મહારાજને ઘણું કહેવડાવ્યું. માતા જીજાબાઇએ પણ પ્રત્યક્ષરીતે અનેક પ્રકારની શિખામણ આપી, તેમ છતાં શિવાજી મહારાજે હઠ છોડી નહિ. ત્યારે શાહજીરાજાએ મહારાજને પોતાની સમક્ષ બોલાવી બોધ આપ્યો કે:-" યવનો પૃથ્વીપતિ છે. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરી તેમની સેવા કરવામાં શી અડચણ છે? ઇશ્વરી સત્ર પ્રમાણે આપણે હમણાં તેમની સેવા સ્વીકારી આનંદ ભોગવવો, એજ આવશ્યકીય છે. ઇશ્વરની એવી ઇચ્છા ન હોત તો હિંદુઓનું રાજ્ય તેમના હાથમાં શા માટે જાત વારૂ? અમે સમય પ્રમાણે વર્તી જે વૈભવ સંપાદન કર્યો છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે તમારે બ દશાહની કૃપા સંપાદન કરવી જોઇએ." એ ઉપદેશ સાભળી મહારાજાએ વિનયપૂર્વક અને માનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે:-" વડિલોની આજ્ઞા મારે શિરસાવંદ્ય છે; પરંતુ યવનો ગોહત્યા અને દેવ-બ્રાહ્મણને અડચણ કરે છે તે મારાથી કિંચિત્ પણ સહન થતું નથી."

શિવાજી મહારાજના હૃદયમા યવનદ્વેષ સંપૂર્ણરીતે વિકાસ પામેલો જોઈ શાહજીરાજાને ઘણું ખોટું લાગ્યું; પરંતુ બુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી પુત્ર સાથે સખ્તાઈથી વર્તવું અથવા તેને શિક્ષા કરવી, એ તેમને ઇષ્ટપ્રદ લાગ્યું નહિ. ખરૂં કહીએ તો તેમને પણ યવનોપર તિરસ્કાર હતો; પરંતુ તેઓની સાથે સામોપચારથી વર્તી પોતાનું કાર્ય સાધ્ય કરી લેવું, એ તેમનો વિચાર હતો. પુત્રનો મનોનિગ્રહ જોઈ તેમને ગુસ્સો નહિ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. રાજાએ મહારાજા સાથે અનેક વેળા વાતચિત કર્યા પછી અંતે તેમને આગ્રહપૂર્વક દરબારમા જવા તૈયાર કર્યા. દરબારમાં ગયા પછી શિવાજીને પૃથ્વી સાથે હાથ લગાડી બાદશાહને મુજરો કરવાનું શિખવ્યું હતું; પરંતુ શિવાજી મહારાજ તો દરબારમા ગયા તેવાજ સલામ કરી પિતાની પાસે બેસી ગયા. બાદશાહે દરબારમાં કોઈ છોકરો આવેલો જોઈ મુરારપંતને પૂછ્યુ કે:-"શાહજીરાજાનો પુત્ર તે આજ કે?" પંતે ઉત્તરમા " હા " કહ્યું. શિવાજી મહારાજે દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુર્નિસ (સલામ) કરી નહિ તેસંબંધી બાદશાહના મનમા કંઇ વહેમ આવે નહિ તે માટે પંતે બાદશાહને કહ્યું કે:-" છોકરાએ દરબાર કદિ પણ જોયો નથી, આજે તેને પહેલોજ પ્રસંગ છે. ઘેર સર્વને સલામ કરવાની ટેવ પડેલી હોવાથી એણે બાદશાહને સીધી રીતે સલામ કરી છે. બાળક અજ્ઞાન છે. " તેમણે શિવાજી મહારાજને વસ્ત્રો તથા ઝવેરાત આપ્યાં. તેમને ઘેર જવાની રજા મળી એટલે ઘેર આવ્યા પછી તેમણે દરબારનાં વસ્ત્રો વેગળા ફેંકી સ્નાન કર્યું.

શિવાજી મહારાજ બાદશાહના દરબારમા વખતોવખત જવા લાગ્યા; પરંતુ હમેશાં બાદશાહને ઊભા ઊભા સલામ કરીનેજ પોતાને સ્થાને બેસી જતા. તેમનો એવો હમેશનો નિયમ જોઈ બાદશાહના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો. શિવાજી મહારાજ જાણીજોઈને કુર્નિસ કરતા નથી કે કેમ તેસંબંધી ખાત્રી કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે મહારાજને પોતાની પાસે બોલાવી તેસંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા. મહારાજે યુક્તિપુરઃસર ઉત્તર આપી વખત સાચવી લીધો. તેમણે ઉત્તર દીધો કે:- "મારા પિતાજી મને મુજરો કરવાનું કહે છે પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ હું ભૂલી જઈ જુહાર કરું છું તે માટે ક્ષમા બક્ષવી. એ જુહારમાંજ બાળકની કુર્નિસ છે

એમ હુજુરે માની લેવું. હુજુર અને માતા પિતા એ બન્ને મને એકસરખાજ વન્દ્યનીય છે. હુજુર ખુશ છે એવું જાણીશ ત્યારે મુજરો કરતા શીખીશ." મહારાજનું સમયાનુકૂળ બોલવું સાંભળી બાદશાહને હસવું આવ્યું.

દરબારમાંથી જનાજ માર્ગમાં કસાઈઓની દુકાનો હતી. તેમાં કાચું ગોમાંસ અને પશુઓના માથા વેચવા માટે ટાંગેલા હતા. રાજદરબાર સામે પણ કેટલાક બકરિયા રાખીને માંસ વેચતા એમ હતા એ જોઈ શિવાજી મહારાજના અંતઃકરણમાં અતિશય દુઃખ થતું અને એ કસાઈઓને તથા બકરિયાઓને કચરથી મારવા એવો તેમને ક્રોધ આવતો; પરંતુ શું કરે ? તેમને ચુપચુપ તે માર્ગે થઈને જવું આવવું પડતું એક દિવસ મહારાજ તે રસ્તે થઈને જતા હતા એટલામાં એક કસાઈ ગાયેનો વધ કરતો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેજ ક્ષણે તેઓ કસાઈના શરીરપર ધસી ગયા અને તેને પુષ્કળ માર મારીને તેના હાથમાંથી ગાયને છોડાવી. એ સમાચાર ચારે દિશામાં ફેલાઈ ગયા; પરંતુ દરબારમાં શાહજીરાજાનું વિશેષ ગૌરવ હોવાથી કોઈએ તેમનું નામ લીધું નહિ અને બાદશાહ પણ તે વાત મનમાં લાવ્યા નહિ. ગોવધનો બનાવ નિત્ય શિવાજી મહારાજની દૃષ્ટિએ પડતો હોવાથી તેમને ઘણોજ કંટાળો આવ્યો એ વાત તેમને અસહ્ય થઇ પડી યવનોની રાજધાનીમાં હવે પછી રહેવું નહિ અને દરબારમાં પુન: કદિ પણ જવું નહિ, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ મહા પાપ છે, એમ તેઓ સમજતા હતા તેથી તેમણે એક દિવસ તીર્થસ્વરૂપ પિતાને સવિનય પ્રાર્થના કરી કે—"મને આપની સાથે દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરશો નહિ. માર્ગમાં ગોમાંસ વેચવાની દુકાનો માંડેલી હોય છે તે મારાથી જોઇ શકાતું નથી. આપ બાદશાહના નોકર હોવાથી આપને એ બાબત આંખઆડા કાન કરવા પડે છે બાદશાહના મનને ખોટું લાગે એવું કોઈ પણ બોલવું કે કાર્ય કરવું આપને પસંદ નથી. માર્ગમાં થતો ગોવધ અને ગોમાંસની દુકાનો બંધ થતા સુધી હું દરબારમાં આવીશ નહિ. એ દશ્ય બંધ થવાની કાંઇ ગોઠવણ થયા પછી મને દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરવી." પુત્રનું એવું સ્પષ્ટ બોલવું સાંભળી શાહજીરાજા વિચારમાં પડયા—"દરબારમાં એકલા જવાથી બાદશાહ પૂછશે કે પુત્રને શામાટે લાવ્યા નહિ ? તેનો મારે શું ઉત્તર આપવો !" એ ચિન્તા કરતા હતા એટલામાં મિરજુમ્લા નામક સરદાર તેમની સાથે કાંઇ મસલત ચલાવવા આવ્યો તેની સાથે કેટલીક વાતચિત થયા પછી શાહજીરાજાએ તેને પોતાના ધર્મસંકટની વાત કહી. સરદારે રાજાને સલાહ આપી કે પુત્રને આજે ઘેરજ રહેવા દો આપણે બન્ને દરબારમાં જઇએ, હુજુરની તબિયત જોઇ એ સંબંધી વાત કહાડીશું.

બન્ને દરબારમાં ગયા. સરકારી કામકાજ પૂરું થયા પછી બાદશાહની ખુશ-મરજી જોઇ સરદાર મિરજુમ્લાએ તેમને વિનતિ કરી કે—"આપ હુજુર સર્વના માતાપિતા સમાન છો; અને હિંદુ અને મુસલમાન એ બન્ને આપની પ્રજા છે. સર્વ ઉપર આપની એકસરખી કૃપા છે. આપની શહેનશાહતમાં જેમ મુસલમાન નોકર છે તેમજ હિંદુ નોકર પણ પુષ્કળ છે. તેમને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવા, એ

આપના મહારને ઉચિત છે ગોવધ અને ગોમાંસસેવન કરવું એને હિંદુઓ મોટું પાપકર્મ ગણે છે આપના રાજમાર્ગ ઉપર અને રાજદરબાર આગળ આસપાસ ગોમાંસ વેચવાની દુકાનો હોવાથી સર્વના દેખતા ગોહત્યા થાય છે, એ જોઇ હિંદુઓનુ મન ઘણુંજ દુખાય, એ સ્વાભાવિક છે શાહજીરાજા જેવા આબરૂદાર અને વજનદાર સરદાર આપની નોકરીમા છે તેમના મનમા કોઇ પ્રકારે ખોટુ ન લાગે તેમ કરવું આપને ઉચિત છે પોતાની જાતે આપ નામદારને પ્રાર્થના કરવાની તેમનામા હિંમત નથી. શાહજીરાજાનો પુત્ર શિવાજી આજે દરબારમા આવ્યો નથી, તેનુ કારણ પણ મે કહ્યુ તેજ છે ગોવધ થાય અને ગોમાંસ વેચાય એ દૃશ્ય તેનાથી જોઇ શકાતું નથી તે તેના પિતા ઉપર ઘણોજ ક્રોધે ભરાયો છે હુઝુરે એ બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ " બાદશાહે સરદારની વિનતિ શાંતપણે સાભળી યોગ્ય વિચાર કરતા તેમને જણાયુ કે, એ સબધી બદોબસ્ત અવશ્ય થવો જોઇએ બાદશાહે તરતજ એવી આજ્ઞા ફેરવી કે—" શહેરમા કોઇએ ગોવધ કરવો નહિ, તેમજ શહેરમા કોઇ દુકાને ગોમાંસ વેચવું નહિ એ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર મનુષ્યને સખ્ત શિક્ષા કરવામા આવશે એ કાર્ય હિંદુઓના ધર્મવિરુદ્ધ હોવાથી તેમના દેખતા કોઇ ગોહત્યા કરશે કે માર્ગમા ગોમાંસ વેચવા બેસશે અને તેને કોઇ હિંદુ મારી નાખશે, તો સરકારમા તેની ફરિયાદ સાભળવામા આવશે નહિ " શહેરમા ચારે તરફ સખ્ત આજ્ઞા ફેરવી દીધી અને શહેરની દક્ષિણ દિશામા કસાઇપરુ વસાવ્યુ સર્વ કસાઇઓને ત્યા રહેવાનો હુકમ કર્યો એ બદોબસ્ત થયા પછી શિવાજી મહારાજ પોતાના પિતા સાથે નિત્ય દરબારમા જવા લાગ્યા તેમની હુશિયારી, તેજ અને ચતુરતા જોઇ બાદશાહની તેમના પર પ્રીતિ થઇ બાદશાહ તેમને વારંવાર વસ્ત્રો, આભૂષણો, મેવા, મિઠાઇ વગેરે આપીને સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ, એક કસાઇ ગોમાંસનો ટોપલો ભરી, શહેર પાસેના દરવાજામા આવી વેચવા બેઠો, એટલામા શિવાજી મહારાજ પોતાના સમાન વયના કેટલાક મિત્રો સાથે ઘોડેસ્વાર થઇ તે રસ્તેથી જતા હતા પેલા કસાઇ ઉપર તેમની નજર પડતાજ કમરેથી લટકતી તલવાર કાઢી ત્યાને ત્યાજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો કસાઇની સ્ત્રીએ દરબારમા બાદશાહ પાસે જઇને ફરિયાદ કરી અને દરવાજા પાસેના લોકોએ તે સબંધી પૂરાવો આપ્યો. ફરિયાદ સાભળ્યા પછી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે—"શિવાજી મહારાજે જે કર્યું છે તે યોગ્યજ છે શહેરમા આવી ગોમાંસ વેચવું નહિ, એવી આજ્ઞા ફરમાવવા છતા તમે દરકાર કરી નહિ, તેથી તમને જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્યજ છે. " બાદશાહે કસાઇની સ્ત્રીને ચાર રૂપિયા ખુશીહાલ માટે આપ્યા અને ભઠિયારખાનામાથી દરરોજ એક શેર રોટલી મળે એવું વર્ષાસન બાધી આપ્યુ

શહેરમા આ વાતની પુષ્કળ ચર્ચા ચાલી કોઇ કહેવા લાગ્યુ કે—"આ રાજધાનીમા હવે મુસલમાનોનું કાંઇ ચલણ રહ્યુ નહિ મુસલમાની બાદશાહી આજથી ડૂબી ગઈ કે શુ ? બાદશાહ કંઇ પણ ફરિયાદ કાને સાભળતા નથી. શિવાજી તો

એવો ઉન્મત્તપણું છે કે, બાદશાહને કુર્નિસ સુદ્ધાં કરતો નથી તેને ખોટું લાગે છે માટે સઘળા કસાઈઓને શહેર બહાર કાઢી કાઢી તેમની દુકાનો ગામ બહાર રખાવી. સર્વ મુસલમાનોને મોટી અડચણ થઈ પડી છે. શાહજીરાજાનો છોકરો ઘણોજ ઉદ્ધત થઈ ગયો છે અને હવે તો રસ્તા વચ્ચે નીડરપણે મુસલમાનોનાં ખૂન પણ કરવા લાગ્યો છે, એ યોગ્ય થતું નથી."

એ સર્વ વાતો શાહજીરાજાને કાને આવતાંજ તેમને મોટી ચિંતા થઈ પુત્રને ઘણોજ ચાલાક, બુદ્ધિમાન અને ગુણવાન જાણીને પાસે રાખ્યો તે એટલા માટે કે, મારી મેળવેલી સંપત્તિ જાળવી તેમાં સ્વપરાક્રમવડે વધારો કરે; પરંતુ તે તો આવું ઉદ્ધતપણું કરે છે હવે શું કરવું ? જો કાંઈ શિક્ષા કરું તો એનો સ્વભાવ બહુ તીખો હોવાથી કાંઈ જુદુંજ પરિણામ આવે. અને શિખામણના બે શબ્દો કહેવાથી કંઈ ઠેકાણે આવે છે કે નહિ, તે જોવાને માટે શાહજીરાજાએ શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસે બોલાવી, જીજાબાઈ સમક્ષ ઉપદેશ કર્યો કે—" હજુ તું નાહાનો છે. તને જગતનો અનુભવ નથી. નજીવી બાબતો માટે ગુસ્સે થઈ જવું અને ઉચ્છૃંખલપણું કરવું, એ તારા જેવા બુદ્ધિમાન છોકરાને શોભતું નથી. યવનોને મુજરો કરવો નહિ અને ગોવધ થતો જોતાંજ તલવાર ઉગામવી એ શું ! એવી ઉદ્ધતાઈ કરવાથી મુસલમાની રાજ્યમાં કેમ રહેવાશે ? તેમની નોકરી કરવી હોય તો એવું અભિમાન કરીને જરાપણ રહેવાશે નહિ. અમે એ પ્રમાણે વર્ત્યા હોત તો અમને ઉભા રહેવાની જગ્યા પણ મળત નહિ. અમે આજ સુધી યવનોની નોકરી કરી છે અને પોતાના કર્તવ્યના બળવડે માનવંતપદ પામ્યા છીએ. અમે આજપર્યંત કેટલું કષ્ટ અને ત્રાસ સહન કરીને સંપત્તિ મેળવી છે, તે અમારું મન જાણે છે. નિઝામશાહીમાં મને કેટલા સંકટો અને ત્રાસ ભોગવવાં પડ્યા છે, છતાં તેમાં ટકી રહેવાથી આજે રાજદરબારમાં હું કેવું માન પામ્યો છું તેનો કાંઈ વિચાર કર. તારે પણ મારી પેઠે એ દરબારમાં રહીને વિનયપૂર્વક અને ભક્તિપૂર્વક વર્તવું અને મારી ધનસંપત્તિમાં વધારો કરવો, એવી મારી ઉત્કટ ઈચ્છા છે. વડીલો વર્તતા આવ્યા છે તેમ વ્યાવહારિક નીતિ પ્રમાણે વર્તશે અને પ્રત્યેક કાર્ય દક્ષતાપૂર્વક અને ચતુરાઈથી કરશે તો તારા જેવો શ્રીમંત અને સુખી બીજો કોઈ થઈ શકશે નહિ. તું સાંપ્રત જે ઉદ્ધતપણું બતાવે છે તે ભુલી નહિ જાય તો તારી તેજ કુટેવ મને અહિંથી નસાડી દેશે અને મારી સઘળી ધનસંપત્તિ જપ્ત કરાવશે. દરબારમાં મારૂં માન-ગૌરવ છે અને કેટલાક અમીરઉમરાવો મારા મિત્ર છે એટલું સારૂં છે, પરંતુ જેઓ મારો ધનવૈભવ જોઈ શકતા નથી તેઓ મારા સંબંધી બાદશાહનું મન કલુષિત કરશે તો મારાથી અહીં એકક્ષણ પણ ટકાશે નહિ. એ સંબંધી પુરેપુરો વિચાર કરજે અને તારૂં ભવિષ્યનું વર્તન સુધાર. મત્ર વૈર ઉત્પન્ન કરીને સ્વહિતનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું, એ તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુત્રને જરા પણ યોગ્ય નથી. " પિતાનો ઉપદેશ શિવાજી મહારાજે શાંતપણે સાંભળી લીધો. કોઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ.

શાહજીરાજાએ મહારાજને ઉપદેશ આપ્યા પછી તેમને એકાંતમાં શિખામણ

આપવાની જીજાબાઈને પણ ભલામણ કરી. તે પ્રમાણે માતાએ મહારાજને મમતા-ભરેલા મધુર શબ્દોમાં બોધ કર્યો કે:–"પુત્ર ! તું હવે કાંઈ બાળક નથી. તારા પિતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તન કરી, તેમને કોઇ પણ વાતે કલેશ કરવા દેવો, એ તારા જેવા નીતિ-માન પુત્રને શોભતું નથી. તામસિક વૃત્તિનો ત્યાગ કરી નમ્રતાપૂર્વક વર્તશે તો તારૂં કલ્યાણ થશે. તારા પિતાએ આટલા દિવસ સુધી પરિશ્રમ અને ત્રાસ સહન કરી પ્રાપ્ત કરેલી ધનસંપત્તિનું તારે રક્ષણ કરવું એજ યોગ્ય છે. તારા પિતાને પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરવા જેવું તારૂં વય થયું છે. તારી શૂરતા પણ કંઈ ઓછી નથી. તેમના મનમાં ખોટું લાગે એવું અથવા ધન-સંપત્તિને નુકશાન થવા જેવું વર્તન ચલાવવું તને શોભાપ્રદ નથી. પિતાની અવજ્ઞા કરી પોતાનું સર્વરીતે અકલ્યાણ કરી લેવું, એ તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુત્રને ઉચિત નથી. અયોગ્ય વર્તન રાખીને અને અવિચારીપણે વર્તીને તારૂં અમંગલ કરી લઇશ નહિ. તારા કુળની શીલતાનો વિચાર કરીને વર્તન કર. તેને કલંક લાગવા દઇશ નહિ." માતાનો મમતાભરેલો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:–"તમારો ઉપદેશ મને શિર-સાવંદ્ય છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ તુર્કોને પૃથ્વીપર હાથ લગાડી મુજરો કરવો તથા સ્વધર્મઘાતકતા અને ગોવધ આદિ નિંદ્ય કાર્યો થાય છે તે મારાથી જરા પણ જોઇ શકાતાં નથી. એવાં કાર્યો જ્યારે મારી દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યારે મને એટલો બધો કલેશ થાય છે કે તે વખતે મને મારા દેહનું પણ ભાન રહેતું નથી. માતા ! એમાં મારૂં કંઇ ચાલતું નથી. હું શું કરૂં ? ઇશ્વરની જે ઇચ્છા હોય તે ખરી. તુર્કોનું અન્ન ખાવાથી સ્વધર્મની હાનિ થાય છે, એમ હું ધારૂં છું. મારે હાથે આજ પછી કાંઈ અવિચારી કૃત્ય થાય નહિ એવી આપની ઇચ્છા હોય તો મને અહીં રાખશો નહિ. યવનોના રાજ્ય બહાર કોઈ અન્ય સ્થળે વેગળો રહેવા દો. હું જે કાંઇ સ્પષ્ટ કહું છું તે આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા કિંવા અપમાન કરવા માટે નથી. હું એ હાથ જોડીને આ વિનતિ કરૂં છું."

શિવાજી મહારાજની વિનતિ શાહજીરાજાને નિવેદન કરતાં જીજાબાઇએ કહ્યું કે:–"પુત્ર સારો બુદ્ધિમાન તથા વિવેકી અને વિનયી હોવા છતાં જે ઉદ્ધતપણું કરે છે તે માટે તેના ઉપર ક્રોધ કરી તેને કંઈ પણ શિક્ષા કરવા તૈયાર થવું, એ યોગ્ય નથી. યવનો સાથે તેને પૂર્વજન્મનુંજ વૈર હોવું જોઇએ, નહિ તો એ પ્રમાણે તે વર્તે નહિ. ગમે તેમ હો પણ તેને યવનોની તાબેદારી કદિ પણ પસંદ પડશે નહિ. મેં તેને ઘણી શિખામણ આપી પણ તે ઠેકાણે આવતો નથી. તેને આપણી પાસે રાખી નકામી વિપત્તિ વેઠવી તથા ધનસંપત્તિને નુકશાન પહોંચાડવું તે કરતાં તેને ચાર ડગલાં વેગળો રાખવો એજ મને સારૂં લાગે છે. માયા-જાળમાં ગુંચાઈ તેને આપણી પાસે રાખવાથી આપણી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહ[illegible]વ છે. હવે આપના મનને યોગ્ય લાગે તેમ કરવું." એ સાંભળી શાહજીરાજાના મનમાં ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. તેમણે એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂકયો. મુરારપંત વગેરે અમીરોની સલાહ લઇને શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસેથી વેગળા રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ અરસામાં દાદાજી કોંડદેવ તેમની જાગીરનો હિસાબ લઇ વિજાપુર આવ્યો. તેની સાથે જીજા-

બાઇને અને શિવાજી મહારાજને પુને મોકલી દીધાં.

શિવાજી મહારાજને પુને મોકલવા પહેલા વિજાપુરમાં તેમનું દ્વિતીય લગ્ન થયું. દ્વિતીય લગ્ન કરવા માટે આદિલશાહ બાદશાહેજ આગ્રહ કર્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. શાહજીરાજા શિવાજી મહારાજને લઇ એક દિવસ દરબારમાં ગયા હતા. બાદશાહે તેમને પૂછ્યુ કે-" શિવાજીનું લગ્ન કર્યું છે કે ?" શાહજીરાજાએ ઉત્તર દેતાં કહ્યું: " હા, હુઝુર ! એ પુનામા હતો તે સમયેજ તેનું લગ્ન થયું છે." બાદશાહે કહ્યું:— " હું અને તમે હાજર નહોતા અને લગ્ન થયું એ કેવું લગ્ન ? અહીં મોટા ઠાઠ-માઠથી એનું દ્વિતીય લગ્ન કરો." બાદશાહે આગ્રહ કર્યાથી રાજાએ એક મરાઠા સરદારની સુલક્ષણી કન્યા સાથે શિવાજી મહારાજનું મોટી ધામધૂમથી લગ્ન કર્યું. દરબારના સર્વ અમીરઉમરાવો અને બાદશાહ પોતે લગ્નસમારંભમાં આવ્યા હતા. કેટલાં નજ-રાણા અને બક્ષિસો મળી તેની ગણત્રી નથી. રાજાએ દાન, ધર્મ, ભોજનો, મિજ-બાનીઓ ઇત્યાદિ કાર્યમા પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતુ. મહારાજની દ્વિતીય પત્નીનું નામ સોયરાબાઇ પાડવામા આવ્યું.

શિવાજી મહારાજ અને જીજાબાઇને દાદાજી કોંડદેવ સાથે પુને મોકલી દીધા પછી તેમને પુન: કદિ પણ શાહજીરાજા સાથે રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. એ પછી રાજા કર્ણાટકની સુબેદારી કરવા ગયા. તે પુનઃ વિજાપુરમા કે પુનામાં હમેશા રહ્યા હોય એવું કદિ પણ બન્યુ નહિ. તે ઉપરથી કેટલાક ઇતિહાસકર્તાઓ એવી કલ્પના કરે છે કે, જીજાબાઇઉપર અને પુત્ર શિવાજી ઉપર શાહજીરાજાની અપ્રીતિ થવા-થી તે બન્નેને પોતાની પાસેથી વેગળા રાખ્યા હતા; અને એ કલ્પનાનો પૂરાવો એજ કે શ્વશુરજામાતા વચ્ચે કલહ થવાથી પરસ્પર યુદ્ધ કરવું પડ્યું; પરંતુ શાહજીરાજા-એ પોતાના સ્ત્રીપુત્ર સાથે ચલાવેલી વર્તણૂક જોતા એ કલ્પનાને જરા પણ આ-ધાર મળતો નથી, એમ કહેવુંજ પડશે. મહારાજના જન્મથી સતત દશ વર્ષ સુધી રાજા કેવી ઉથલપાથલમાં ગુંથાયા હતા; તે જોતા જણાશે કે તે સમયે તેમને કૌટુંબિક સુખ અનુભવવાની જરા પણ સ્વસ્થતા નહોતી. રાજાએ દ્વિતીય લગ્ન કર્યું તેથી જીજાબાઇપર તેમને અપ્રીતિ થઈ એવી કલ્પના કરે તો તે પણ નિરા-ધાર છે; કારણ કે તે સમયે મરાઠા સરદારોમા બે બે ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હતો અને હજુ પણ તેવો રિવાજ છે. જીજાબાઇપર અપ્રીતિ થવાથી રાજાએ દ્વિતીય લગ્ન કર્યું, એમ કહેવું અનુચિત છે. શિવાજી મહારાજે વિજાપુર સરકારના પ્રદેશમા તોફાનો કરવા માડયા. તે સમયે રાજાએ, પોતાનો સ્ત્રીપુત્ર સાથે કંઇ સંબંધ નથી, એવો ઉત્તર આપી પોતાના પરનો વહેમ કહાડી નખાવ્યો, તે પરથી જો કોઇ એવી કલ્પના કરે તો તે પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે તેમનો એ ઉત્તર કપટી હતો એવું અમે તે સમજી શકે[illegible] તેમને અણબનાવજ થયો હોત તો વિજાપુર ગયા પછી સ્વરક્ષ[illegible]જ સ્ત્રીપુત્રને ત્યાં બોલાવી લીધાં ન હોત. ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૩ ના અરસામા મ[illegible]ને અને જીજાબાઇને, પુનામાં દાદાજી કોંડદેવ પાસે હમેશને માટે રાખ્યા, તેનું કાર[illegible] પણ એવુંજ અપરિહાર્ય બનેલું હોવું જોઇએ. મહા-રાજનામા યવનદ્વેષ સંપૂર્ણ[illegible] ભરાયલો હોવાથી તેમને પોતાની પાસે રાખવાની

સગવડ નહોતી, એમ જાણી રાજાએ કેવળ નિરુપાયે તેમને પુને મોકલી દીધાં હતાં. એ બાબતનો બરોબર વિચાર કરીશું તો તેમની કલ્પના કેવળ નિરાધાર છે, એમ કહેવુંજ પડશે. જીજાબાઈનો પ્રથમ પુત્ર સંભાજી પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાં સંતોષ માની હમેશાં રાજાની સાથેજ રહેતો હતો. એ ઉપરથી પણ શિવાજી મહારાજ, શાહજીરાજાને ઓછા પ્રિય હતા, એમ કોઈ કહે તો તે કહેવું અસત્યજ છે.

प्रकरण ४ थुं—शिवाजी महाराजनुं शिक्षण

મહાપુરુષ નિર્માણ થવાને માટે અનુકૂળ સ્થિતિ અને સુશિક્ષણની અગત્ય હોય છે. શિવાજી મહારાજને એ બન્ને પ્રાપ્ત થયાં હતાં, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તેમનાં પ્રથમનાં દશ વર્ષ, માતા જીજાબાઈની નજર હેઠળ વીત્યાં હતાં. મનુષ્યના મન ઉપર કાયમનો સંસ્કાર પડવાને માટે એ વય અતિશય મહત્ત્વની હોય છે. એ વયમાં સદ્‌વૃત્તિનાં જે બીજારોપણ થાય છે, તે આગળ જતાં અનુકૂળ સંસ્કારોથી વિકસિત થવાનો દૃઢ સંભવ હોય છે. વૃત્તિવિકાસનું કાર્ય અત્યંત કોમળ હોય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને માતાપિતાના આચરણ ઉપર અવલંબન કરે છે. તેમાં વળી માતૃશિક્ષણનો પ્રભાવ વિશેષ હોય છે. માતાનો સ્વભાવ અને આચરણ જેવાં હોય છે, તેવાં તેની સંતતિમાં ઉતરવાનો ઘણો સંભવ છે. ગર્ભધારણ સમયથીજ એ શિક્ષણનો પ્રારંભ થાય છે, એમ કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞોનું કહેવું છે. તે સત્ય માનીએ તો જીજાબાઈ સગર્ભાવસ્થામાં હતી ત્યારથી કેવી સંકટાવસ્થામાં હતી અને તે અવસ્થામાં તેમના મનની વૃત્તિ કેવી હોવી જોઈએ, તે કોઈને પણ કહેવું પડશે નહિ. શિવાજી મહારાજના હૃદયમાં અતિ બાળવયથીજ યવનદ્વેષ એટલો બધો વિકાસ પામ્યો હતો, તેનું કારણ તપાસતાં જતાં તેમની માતાનીજ મનોવૃત્તિ દ્વેષપૂર્ણ થઈ હતી, એમ જણાય છે. બાળરાજાનાં પ્રથમનાં છ વર્ષ તો કેવળ ઘોર સંકટમાંજ વીત્યાં. જે યવનો તરફથી તેમને એવી સંકટમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, તે યવનો સંબંધી તેમના હૃદયમાં દ્વેષ અને તિરસ્કાર-વૃત્તિ સંપૂર્ણરીતે વિકાસ પામે; તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? તેમાં વળી જીજાબાઈ જેવી અત્યંત સ્વાભિમાની, મહત્ત્વાકાંક્ષી, બુદ્ધિમાન અને અહર્નિશ પુત્રને એ સંબંધીજ બોધ કરનાર માતા સર્વદા સન્નિધ રહ્યા પછી, તેમનો વૃત્તિવિકાસ જોઈએ તેવો થાય તેમાં પણ આશ્ચર્ય શું ?

જીજાબાઈનો જન્મ જે કુળમાં થયો હતો, તે એક સમયે દેવગિરિનો રાજવૈભવ ભોગવતું હતું. તેમનો રાજવૈભવ યવનોએ હરણ કરી લીધો ત્યારથી તે કુળને દરિદ્રતા અને પરવશતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે કુળના મનુષ્યો પોતાને વીતેલી દુઃખદ વાર્તા સહસા ભૂલે નહિ અને જીજાબાઈ જેવી સ્વાભિમાની સ્ત્રી તો કદિ પણ વિસ્મૃતિ થાયજ નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. નિજામશાહે વિશ્વાસઘાત કરી તેના પિતા અને બંધુનો વધ કર્યો હતો, તેથી યવનોપર તેને ક્રોધ થયો હતો, તેજ પ્રમાણે ભોસલેના કુળનો રાજવૈભવ

શિવાજીને અશ્વારોહણની શિક્ષા

Lakshmi Art, Bombay, 8

યવનોના પગતળે નષ્ટ થયો, તે કુળના પુરુષોને નાસી જવું પડયું અને કેવળ કંગાલ સ્થિતિમાં સમય વ્યતીત કરવો પડયો, તે પણ જીજાબાઇ કદિ ભૂલી નહોતી. આગળ જતાં શાહજીરાજાએ સ્વબાહુબળવડે યવનો સાથે કેટલોક સમય યુદ્ધ કરી પોતાના શરીરનું અપ્રતિમ ક્ષાત્રતેજ અને વિલક્ષણ શૌર્ય બતાવી આપી તેમને ચકિત કરી દીધા હતા; પરંતુ યવનોનું સૈન્યબળ પ્રચંડ હોવાથી શાહજીરાજાએ પરાજય પામી કેવળ નિરુપાયે પુનરપિ યવનોની તાબેદારી સ્વીકારી હતી. સ્વપતિનું એવું અલૌકિક પરાક્રમ જોઇને અને થોડો વખત સમરવિજયી થઇ એક યવનની બાદશાહી રાજાના તાબામાં આવ્યા છતાં અંતે તેમનો પરાજય થયો; એ સંબંધી વિચાર કરતાં જીજાબાઇના હૃદયમાં કેવી તીક્ષ્ણ વૃત્તિ ઉદ્દભવી હશે વારુ ? " ભોંસલેના કુળમાં શકપ્રવર્તક પુરુષ ઉત્પન્ન થઇ યવનોના ત્રાસમાથી સર્વ હિંદુઓને મુક્ત કરશે" એવું ભવાની દેવીએ તેને જે વરદાન આપ્યું હતું, તે વરદાન હવે સત્વર ખરું પડશે, એ આશા જીજાબાઇના હૃદયમાં કેટલીક વખત સ્ફુરણ થવા જેવી કૃતિ શાહજી રાજાને હાથે બનતી હતી; પરંતુ તેની ગતિ બીજેજ રસ્તે વળતાં પુનરપિ તેમને યવનોની તાબેદારી સ્વીકારવી પડી. એ જોતા તેને કેટલી નિરાશા થઇ હશે અને કેટલું કષ્ટ થયું હશે, તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

એ શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીને સર્વદા એવો ભાસ થતો કે, પૂર્વજોનો ગતવૈભવ પોતાને પુનઃ પ્રાપ્ત થશે અને પોતાના કુળમાં શકકર્તા પુરુષ અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે. શાહજીરાજાએ કરેલાં પરાક્રમોપરથી તે એમ બનવું અસંભવિત સમજતી નહોતી. યવનોએ ઉભય કુળનો રાજવૈભવ હરણ કર્યાથી પોતાને કેવી હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તે જીજાબાઇ પોતાના પુત્રને વખતોવખત કહેતાં હતાં અને શાહજીરાજાએ તે સમયે જે પરાક્રમ બતાવ્યું હતુ, તેનું પુનઃ પુન- વર્ણન કરીને જીજાબાઇ શિવાજીના હૃદયમાં તેવુંજ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતા. હિંદુધર્મપર દ્વેષ રાખી, તે ધર્મને માનનાર પ્રજાને ત્રાસ આપનાર, ક્રૂર અને વિશ્વાસઘાતી યવનોની સેવા કરી સંપત્તિવૈભવ ભોગવીને આનંદ કરવો, એ નિંદ્ય અને વિપત્તિજનક છે, એવું જીજાબાઈ પુત્ર શિવાજીને અહર્નિશ કહેતા હતાં. જીજાબાઇ દૃઢ ધર્મશીલ હોવાથી ઘરમા હમેશાં ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચતાં હતાં. શિવાજી મહારાજને પણ બાલ્યાવસ્થાથીજ કથા સાંભળવાનો શોખ લાગ્યો હતો, તેથી બાલ્યાવસ્થામાથીજ તેમના હૃદયમાં સ્વધર્મનું અભિમાન અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. રામરાવણ, પાંડવકૌરવ વગેરેના યુદ્ધના વર્ણનો સાભળતાજ તેમનું શરીર કંપાયમાન થતું હતું અને સ્વમાતાના મુખથી પોતાના પૂર્વજોનું પરાક્રમ પુનઃ પુનઃ સાંભળવાથી તેજ પ્રમાણે વર્તન કરી, સ્વજીવનનું સાર્થક કરવું; એવી મહેચ્છા શિવાજી મહારાજ સમજણા થયા ત્યારથી તેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામવા લાગી હતી.

શિવાજી મહારાજ નાનપણથીજ બુદ્ધિમાન અને ચપળ હોવાથી તેમને જે કહેવામાં આવતું, તે તેઓ સારી પેઠે સમજીને યાદ રાખતા. જીજાબાઇનો સ્વભાવ ઘણો ધીર, ગંભીર અને અભિમાની હતો. શિવાજી મહારાજમાં માતાના સહ-

જન્મથી અને બોધથી માતાના ગુણો સંપૂર્ણરીતે આવ્યા હતા. મહારાજ ઉત્તમ આચરણવાળા થાય, કુસંગતિમાં પડે નહિ, તેમ કોઇ દુર્વ્યસન કે એશઆરામ તેમને ઘેરે નહિ, એ સંબંધી જીજાબાઇ ઘણીજ કાળજી રાખતા. જીજાબાઇએ મહારાજને બાલ્યાવસ્થાથીજ સુબોધપ્રેમી કળા શિખવવાની વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. જીજાબાઇના એવા સુશિક્ષણથી મહારાજના શરીરમાં સાહસ, શૌર્ય, વીર્ય, ધૈર્ય, સદાચારપ્રીતિ, સ્વધર્મનિષ્ઠા, વગેરે સદ્ગુણોનો વિકાસ ઉત્તમરીતે થયો; પરંતુ મહારાજના હૃદયમાં એ સર્વ વૃત્તિ કરતાં એક વિશેષ મહત્ત્વની વૃત્તિ પ્રેમાળ માતાના બોધવડે ઉત્પન્ન થઇ ઉત્તરોત્તર વિકસિત થતી ગઇ અને તેના પ્રભાવવડે મહારાજનું નામ જગતના ઇતિહાસમાં અજરામર થઇ રહ્યું છે. એ વૃત્તિનું નામ 'સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ' છે. "મુસલમાનોના તાબેદાર થઇ પરતંત્રતામાં આયુષ્ય વ્યતીત કરી તેમનાપર વિશ્વાસ રાખી એકનિષ્ઠાવડે અને પ્રમાણિકપણે ગમે તેટલી તેમની સેવા કરવામાં આવશે તોપણ તેની કાંઇ પણ કદર થવાની નથી અને ખરું સુખ મળવાનું નથી" એવા વિચારની ગળથુથી માતા જીજાબાઇએ શિવાજી મહારાજને સુવાવડમાંથીજ પાઇ હતી, તેથી પરતંત્રતાથી કેટલું નુકસાન થાય છે, કેટલો ત્રાસ અને વિપત્તિ ભોગવવા પડે છે અને જીવન-રક્ષણ કરવામાં કેટલી આપત્તિઓ વેઠવી પડે છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ શિવાજી મહારાજને બાળપણથીજ સારી પેઠે સમજાયો હતો. સ્વાનુભવ અને માતૃબોધ, એ બન્નેના યોગવડે, મહારાજના હૃદયમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ સંપૂર્ણરીતે ઠસેલી હોવાથી, તેમણે નાનપણથીજ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે પ્રાણ જતાં સુધી મુસલમાનોની તાબેદારી કરવી નહિ. એ નિશ્ચય પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ કાર્યસિદ્ધિ કરવા પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેમને દાદાજી કોંડદેવે પોતાના સંકલ્પથી વિમુખ થવા માટે અનેક પ્રકારનો બોધ આપ્યો હતો અને ઇતર ઉપાયો કર્યા હતા; પરંતુ જીજાબાઇએ એવો પ્રયત્ન કર્યાનું કોઇ પણ સ્થળમાં જાણ્યું નથી. એથી સ્પષ્ટરીતે જણાઇ આવે છે કે, તેમના હૃદયમાં પ્રથમથી માતૃબોધવડેજ સ્વતંત્ર રાજ્યના સ્થાપનાની સ્ફુર્તિ, આવેશ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયા હતા એમાં કાંઇ પણ શંકા નથી. બિજાપુરમાં નિવાસ હતો તે સમયે મહારાજે યવનો ઉપર પ્રથમજ તિરસ્કાર પ્રકટ કર્યો થી જીજાબાઇએ પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે તેનો નિષેધ કર્યો હતો, એવું પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે એ પરથી કોઇ કહેશે કે, યવનોની તાબેદારી સ્વીકારવી એવોજ જીજાબાઇનો મહારાજને બોધ હતો; પરંતુ એ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તેમનો અંતર્યામી ગમે તેવા વિચાર કરતો હશે છતાં પતિની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય માની તે પ્રમાણે વર્તવું, એ સાધ્વી સ્ત્રીનો ધર્મ છે; એમ જાણીને જીજાબાઇએ તે સમયે શિવાજી મહારાજને બોધ કર્યો હતો; પરંતુ તેમના વિચારો તો સહજ પણ બદલાયા નહોતા. શિવાજી મહારાજ જેવા પરમ માતૃભક્ત અને અત્યંત બુદ્ધિમાન પુરુષને પણ સદ્ભાગ્યે જીજાબાઇ જેવી પરમસાત્વિક, ભાવિક અને સ્વાભિમાની તથા સ્વતંત્રપ્રિય માતા પ્રાપ્ત થવાથીજ તેમના અતિ પ્રેમાળ બોધની અસર પુત્ર શિવાજીના મન ઉપર ઉત્કૃષ્ટ રીતે થઇ અને તેમને હાથે સર્વ જગતને અચિત

ફેરી નાખે એવા અને હિંદુ પ્રજાને મુસલમાનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરાવે એવા પરાક્રમો થયા

જીજાબાઈ પાસેથી શિવાજી મહારાજને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું તે અમે ઉપર લખ્યું છે ઈ૦ સ૦ ૧૬૩૭ માં શાહજીરાજાએ દાદાજી કોંડદેવને મહારાષ્ટ્રની પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સમજાવી શિવાજી મહારાજને સોંપ્યા અને કહ્યું કે, એને યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું તે સમયથી મહારાજને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય મુખ્યત દાદાજી પાસે આવ્યું તેમ છતાં માતાના સુશિક્ષણનો અંત આવ્યો હતો, એમ સમજવાનું નથી તેમનો જીવ મહારાજમાંજ હતો જીજાબાઈ એવુંજ જાણતા હતા કે, સર્વ આશાનું અને ભાવી ઉત્કર્ષનું મૂળ એ પુત્રજ છે ઉભયકુળનો ગત વૈભવ યવનો પાસેથી પુન ખેંચી લાવવાનું સામર્થ્ય શિવાજી મહારાજમાં આવશે, એવું તેમને જણાતું હતું, એટલુંજ નહિ પણ ભવાનીના વરદાનથી પોતાના કુળમાં એક શકપ્રવર્તક રાજા ઉત્પન્ન થશે, એવું પણ તે ભાવિક સ્ત્રીને લાગતું હતું તેવો પુરુષ કદાચિત્ પોતાના એ પુત્રના રૂપમાંજ પ્રકટ થશે એવું અનુમાન કરવા જેવા કાંઇક ચિન્હો અત્યારથીજ મહારાજના સ્વભાવમાં તેમને જણાતા હતા, તેથી તે સદા મહારાજમાં સદ્ગુણ અને સ્વધર્મસંબંધી પ્રીતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા પામે એવોજ યત્ન કરવાની કાળજી રાખતા હતા

દાદાજી કોંડદેવ પાસેથી મહારાજને કયા પ્રકારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું, તે હવે લખવું જોઇએ પ્રથમત આ સ્થળે એ પુરુષની થોડીક ઓળખાણ આપવી અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ દાદાજી[1] શાહજીરાજાની નોકરીમાં ક્યારથી રહ્યો હતો, તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ તે ઘણોજ બુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ, પ્રમાણિક અને સ્વામિનિષ્ઠ છે, એવી ખાત્રી થવાથી રાજાએ પુના, સુપા, બારામતી, ઇંદ્રાપુર, માવળ વગેરે મહારાષ્ટ્રની પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું તેણે પોતાના સ્વામીની નોકરી ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી છે મોગલ અને મુસલમાનો વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત ચાલેલા કલહને લીધે એ પ્રાંત ઘણો ખરો ઉજ્જડ જેવો થઇ પડ્યો હતો, તે ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં સન ૧૬૩૦-૩૧ માં ભયંકર દુકાળ પડ્યો, તેથી એ પ્રાંત લગભગ વેરાન થઇ ગયો હતો, તેમાં તેણે પુન વસ્તી કરાવી તેને આબાદ કર્યો ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી તેઓની જમીનનું મહેસુલ કેટલાક વર્ષ સુધી માફ કર્યું આસપાસના ગામોના ખેડુતો એ પ્રાંતમાં

1 પ્રો સરકાર મુસલમાની બખરના આધારે એવું જણાવે છે કે વિજાપુર સરકારના સરદાર મુરાર જગદેવને શાહજીરાજાએ ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૩માં મદદ કરી હતી, તેથી તેમને ચાકણના કિલ્લા પાસેનાપુના, સુપા, ઇંદાપુર અને વાઈ એ પરગણા જાગીરતરીકે મળેલા હતા આની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ દાદાજીને સોંપવામાં આવ્યું હતું ત્યાર પહેલા આ ગૃહસ્થ હિંગણી, બેરડી અને દેઉળ એ ગામના કુલકર્ણીતરીકે કામ કરતો હતો આ ગામોનું પાટીલપણું માલોજી રાજાએ ખરીદ્યું હોવાથી દાદાજીનું ઘણું આયુષ્ય ભોસલેની નોકરીમાં ગયું હતું અને તેની કૃતજ્ઞનિષ્ઠા અને પ્રમાણિકપણાની શાહજીરાજાને બરોબર ખબર હતી. આથીજ શાહજીરાજાએ તેને ઉપરનું જવાબદાર કામ સોંપ્યું હતું

આવીને જમીનો ખેડવા લાગ્યા. તેમ થવાથી જમીનની ઉપજ વધી અને ત્યાંની પ્રજા પણ સુખી થઇ. દાદાજીએ જમીનની સર્વે-માપણી કરીને મલીક અંબરના જેવી મહેસુલી પદ્ધતિ શરૂ કરી. એ રીત એવી હતી કે, દર વર્ષે જે પાક ઉત્પન્ન થાય તે જોઇને અનુમાન કરી તે પર મહેસુલ લેવાનું ઠરાવવું. એમ થવાથી લોકોને વધારે પાક ઉત્પન્ન કરવાની હોંસ થઇ. જમીન હમેશા પોતાની પાસે રહેશે અને તેમાં વાવેતર કરવાથી જે કાંઇ ઉત્પન્ન થશે તેમાંથી નિશ્ચિતપણે યોગ્ય ભાગ મળશે, એવી ખાત્રી થવાથી તેઓ દાદાજીની વ્યવસ્થા નીચેના પ્રાન્તમાં આવી સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.

એ સમયે માવળના માવળી લોકોની સ્થિતિ અતિ નિકૃષ્ટ હતી. રાતદિવસ શ્રમ કેટલું કંઇ વેઠ્યા છતાં તેઓને પેટ ભરીને અન્ન તથા ઓઢવાને વસ્ત્ર મળવાનું પણ કઠિન થઇ પડતું હતું. એ લોકોને ઘણા ઉદ્યોગી અને વિશ્વાસપાત્ર જાણીને દાદાજીએ તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે વિશેષ પરિશ્રમ કર્યો. તેમને મહેસુલની માફી આપી જમીનની ખેતી કરવાના કાર્યમાં ઉત્તેજન આપ્યું. પુષ્કળ મનુષ્યોને પોતાની પાસે સિપાઇની નોકરીઓ આપી, મહેસુલ ઉઘરાવવી વગેરે કામો સોંપ્યાં. એક બે રૂપિયા પગાર અને થોડું ઘણું અનાજ તેમને પૂરતું થઇ પડતું. પહાડી પ્રદેશમાં વાઘવરૂનો ઉપદ્રવ વિશેષ હતો, તેનો નાશ કરવા માટે દાદાજીએ માવળા બરકંદાજ રાખી વાઘવરૂ મારી લાવે તેને ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરી; જેથી તે લોકોએ તે પ્રાન્તમાંથી પુષ્કળ હિંસક પશુઓનો સંહાર કરી ઘણો ત્રાસ ઓછો કર્યો.

એ પ્રાન્તમાં ઘણી ચોરીઓ થતી હતી, તેથી દાદાજીએ સ્થળે સ્થળે ચોકી-પહેરા બેસાડી ચોરીઓ માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો. સારી ઉપજ થાય એવાં વૃક્ષો રોપવા અને બગીચા વધારવા તેણે લોકોને ઉત્તેજન આપ્યું, તેમ થવાથી જ્યાં ત્યાં બાગબગીચા અને આંબાવાડિયા વગેરે નિર્માણ થયાં. શાહજીરાજાના તાબાના કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી ત્યાં રહેવાને માટે ફોજ રાખી અને માવળી લોકોની એક પલટણ તૈયાર કરી. એ ધમાધમીના વખતમાં કોઇ કોઇનું માનતા નહોતા, સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હતા, એવા દેશમુખોને શાહજીરાજાના તાબામાં લાવતાં દાદાજીને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો. પ્રસંગાનુસાર તેને સામ, દામ, ભેદ અને દંડ દરેકની યોજના કરવી પડતી. આપસ આપસના ટંટા તેણે ચતુરાઇથી પતાવ્યા. આ તેના કાર્યની કલ્પના પ્રસિદ્ધ થયેલા કાગળપત્રોપરથી સારી રીતે થાય છે. આ રીતે દાદાજી કોંડદેવના પરિશ્રમને લીધે શાહજીરાજાની જાગીરની વ્યવસ્થા ઉત્તમરીતે થઇ અને તેની ઉપજ પણ પુષ્કળ વધી. એ ઉપજમાંથી સિપાઇ, નોકર, કારકુન વગેરે મનુષ્યોને અપાતો પગાર તથા બીજો પરચુરણ ખર્ચ બાદ જતાં જે રકમ વધતી તે સર્વ દાદાજી પ્રમાણિકપણે વર્ષોવર્ષ શાહજીરાજાને પહોંચાડતો. એ વિશ્વાસુ કારભારીના પ્રામાણિકપણા બાબત એવી દંતકથા કહેવામાં આવે છે કે, દાદાજી એક દિવસ શિવાજી મહારાજને સાથે લઇ રાજાના એક બાગમાં ફરતો હતો. તે સમયે તેણે પોતાને હાથે એક પક્વ કેરી તોડી લીધી; પરંતુ તુરતજ તેના મનમાં આવ્યું કે, 'એ કામ અયોગ્ય થયું છે, તેથી તેની મને પોતાને શિક્ષા થવી જોઇએ' તેમણે

સાથેના નોકરોને કહ્યું કેઃ—"જે હાથવડે મેં કેરી તોડી છે, તે હાથ તમે ભાગી નાખો." એ સાંભળી શિવાજી મહારાજે કહ્યું કેઃ—"તમારૂં કહેવું વ્યાજબી નથી. આ બાગ તમેજ બનાવ્યો છે, તમેજ તેના માલિક છો." શિવાજી મહારાજે આ પ્રમાણે ના કહ્યા છતા પણ દાદાજીએ પોતાની જાતને શિક્ષા કરી. પોતાના અંગરખાની એક બાંય તોડી નાખી અને તેવું અંગરખું તેણે મરણપર્યંત પહેર્યું.[1]

દાદાજીનો કાર્યક્રમ જોતાં જણાય છે કે, તે ઘણો પ્રમાણિક અને સ્વામિકાર્યદક્ષ હતો. શાહજીરાજાએ તેને પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપ્યું, તે સમયે તે પુખ્ત વયનો અને ઘણો અનુભવી હતો. તેનું વર્તન પવિત્ર હતું. સ્વધર્મપર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ધર્મનાં કાર્યો તે નિયમ પ્રમાણે કરતો હતો. તેની મનોવૃત્તિ એવી હતી કે, સ્વામીના કાર્યમાટે જીવતોડ મહેનત કરી, દક્ષતાપૂર્વક તથા પ્રમાણિકપણે વર્તી પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવો. એવા પ્રમાણિક, ધર્મશીલ અને પાપભીરૂ પુરુષને પોતાનો પુત્ર સોંપવામાં શાહજીરાજાને કાંઇ પણ અડચણ હોય નહિ, એ સ્વાભાવિકજ છે. દાદાજીએ પણ પોતાના સ્વામીના સદ્‌ગુણી તથા શૂર-વીર પુત્રનું અતિ પ્રેમપૂર્વક તથા દક્ષતાપૂર્વક લાલનપાલન કર્યું હતું.

શિવાજી મહારાજ અને જીજાબાઇને કોઇ પણ વાતની ઉણપ ન પડે તે માટે દાદાજી અંતઃકરણપૂર્વક કાળજી રાખતો. ક્ષત્રિયપુત્ર ક્ષાત્રકર્મમાં દક્ષ થાય તે માટે તેણે મહારાજને યુદ્ધકળા શિખવવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી. શરીર બળવાન અને ચંચળ થવા માટે તે તેમને નિયમિતરીતે વ્યાયામ કરાવતો. જીજાબાઇએ શિવાજી મહારાજને એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું પ્રથમથીજ આરંભ્યું હતું. દાદાજીએ તે શિક્ષણ દક્ષતાપૂર્વક આગળ ચાલુ રાખ્યું. એ શિક્ષણ ઉપરાંત શિવાજી મહારાજને વિદ્યાભ્યાસ પણ કરાવ્યો હતો. પ્રથમ જીજાબાઇએ વિદ્યાભ્યાસની વ્યવસ્થા કરી હતી.[2] પુને ગયા પછી દાદાજીએ તે અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. મહારાજને ઉર્દૂ તથા ફારસી ભાષા સારી પેઠે શિખવી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તેમને થોડુંક સંસ્કૃત પણ શિખવ્યું હતું. એવું કહેવામા આવે છે કે, મહારાજે કેટલાક પદ અને આરતિયો રચી છે, તેમાં ઉર્દુ ભાષાના ઘણા શબ્દો છે.[3] દાદાજી સ્વતઃ

૧ રાયરીની બખરમાં એ દંતકથા તદ્દન જૂદીજ રીતે પ્રકટ થઇ છે. તેમાં લખ્યું છે કે, એ કેરી દાદાજીએ એક કણબીના બગિચામાથી તોડેલી હોવાથી તેમણે તે કણબીને પોતાનો હાથ ભાગવાનું કહ્યું; પરતુ કણબીએ તે માગણી તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ, તેથી દાદાજીએ તે હાથે ચામડાનું મોજું પહેરવા માંડ્યું. એ વાત જ્યારે શાહજીરાજાના જાણવા-માં આવી ત્યારે દાદાજીના પ્રમાણિકપણાપર તેમને ઘણોજ સંતોષ થયો અને દાદાજીને સાવર્ણ હોન અને એક ખિલાત (ઝભ્ભો) ભેટ મોકલ્યા; તથા હાથમોજું પુનઃ વાપરવું નહિ એવું કહાવ્યું. તેજ પ્રમાણે જે ઘરખર્ચ થાય તે તેમની ઉપજમાંથી કરવાની પરવાનગી આપી.

૨ ચિટણિસકૃત બખરમાં જુઓ. શિવદિગ્વિજયમાંનું અત્યુક્તિરૂપ વર્ણન સત્ય માનીયે તો પૌરાણિક ક્ષત્રિયોમાં સર્વ વિદ્યા અને સર્વ કળા શિખવાનો રિવાજ હતો, તે પ્રમાણે શિવાજી મહારાજને સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, એમ કહી શકાશે.

૩ રા. રાજવાડેકૃત મ. ઇ. સા. ખં. ૪ પૃ. ૭૪ જુઓ. એ વિદ્વાન ઇતિહાસ-

ધર્મશીલ પુરુષ હોવાથી મહારાજનું મન પણ ધર્મ તરફ વળ્યું હતું. નિત્ય કથા અને પુરાણનું શ્રવણ કરવામાં આવતું તેથી તેમના અંતઃકરણમાં સ્વધર્માભિમાન વિશેષ દૃઢ થયું હતું.

શિવાજી મહારાજને દાદાજી પાસેથી જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું તેમાં કાંઈ વિશેષત્વ નહોતું. ઉત્તમ બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. દાદાજી પાસેથી મળેલું શિક્ષણ એથી જુદું જ હતું. દાદાજી જમાબંધીના કાર્યમાં અતિ કુશળ હતા. તેની વ્યવસ્થા નીચેના પ્રાંતોની ઉપજ વધારવા માટે અને રૈયતને સુખી ગણવા માટે, યોગ્ય લાગે તેવા ઉપાયો યોજવામાં તે પૂરો વાકેફગાર હતો. હાથ નીચેના લોકો સાથે ઉદારતાથી વર્તીને તેમની પાસેથી [illegible] આવે તે કામ કરાવી લેવામાં દાદાજી સિદ્ધહસ્ત હતા. ન્યાય અને સલાહના કાર્યમાં પણ તે બુદ્ધિમાન, નિષ્પક્ષપાતી અને નિસ્પૃહ હતા. તાબાની પ્રજાનું યોગ્ય રક્ષણ થાય અને તે આબાદ રહે, એવી યોજના યોજવા માટે તે અંતઃકરણપૂર્વક મહેનત કરતો. સ્વામીહિતના પ્રત્યેક કાર્ય તે દક્ષતાપૂર્વક અને ચપળતાપૂર્વક કરતો. દાદાજી સર્વ કારભાર કેવી રીતે કરે છે, તે શિવાજી મહારાજ હમેશાં પાસે રહીને ધ્યાનપૂર્વક જોતા હતા. પ્રત્યેક બાબતની બારીકી જાણી કરીને જગતનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન સંપાદન કરવાની તેમને અતિશય હોંસ હતી. તેમનું ચોકસપણું એવું અમર્યાદ હતું કે, પોતાના અનુભવી તેઓ પ્રત્યેક બાબતમાં કેટલા પ્રશ્નો પૂછી તેને ગભરાવી નાખતા. તેમનામાં એવી જિજ્ઞાસા અને ચોકસપણું હોવાથી દાદાજીનું પ્રત્યેક કાર્ય ચોકસપણે સમજી લેવાને તેઓ સર્વદા ઉત્સુક રહેતા. એકાદ વિષય બરાબર સમજાતો નહિ તો તેમને ઘણું જ દુઃખ થતું. શિવાજી મહારાજ દાદાજીને ઘણુંજ માન આપતા હતા. તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક જાણતા હતા કે, દાદાજીની પાસે રહી તેમના સર્વ પ્રકારના અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનો લાભ મેળવવો જોઈએ;

જોકે, સરસ્વતીમંદિર વ. ૫ અં. ૫ માં "શિવાજીની સાક્ષરતા" એ નામનો લેખ લખી મહારાજની નિરક્ષરતા જેવી માન્ય કરેલું વિધાન સર્વથા અસત્ય છે, એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે શિવાજી મહારાજના સમયના, તેમના પૂર્વે ઘણા મરાઠા અને રજપૂત લોકો, ઘણા મરાઠા સરદારોને લખતાંવાંચતાં આવડતું હતું, એ તેમનું કહેવું સત્ય છે. આવો પુરાવો તેણે આપેલો છતાં પ્રો. સરકારને તે કબૂલ નથી અને શિવાજી નિરક્ષર હતા, એવો આગ્રહ તેમણે પકડી રાખ્યો છે. મિ. ડેલ કહે છે કે, રામદાસ સ્વામીને લખેલા પત્રમાંનો પાછળનો થોડોક ભાગ મહારાજના હાથનો લખેલો હતો એ વાત પ્રો. સરકારને વિશ્વસનીય લાગતી નથી. આ બાબત પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો વગેરે વાંચતાં તો એમ સાબિત થાય છે કે શિવાજી મહારાજને તો શું પણ તેમના માતુશ્રી જીજાબાઈને, તેમના કાકા [illegible] બાબાજીને, તેમના દાદા માલોજીને અને તેમના પિતા શાહજીરાજાને પણ વાંચતાં-લખતાં આવડતું હતું. મરાઠા એ ક્ષત્રિય હતા અને શૂદ્ર ન હતા, એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી. સને ૧૬-૧૭ મા સૈકામાં કુલિન મરાઠાઓમાં સર્વત્ર લખવાંવાંચવાનો પરિપાઠ હતો, એટલું નહિ પણ તેમાંના કેટલાક તો કવિ હતા, દ્રૌપદીસ્વયંવરના કર્તા [illegible] અને શિશુપાલવધના કર્તા શાહમુનિ એ મરાઠા હતા. સાધુવર્ય તુકારામનું અધ્યયન અને કવિત્વ તો સર્વશ્રુત છે.

પરંતુ દાદાજી સર્વ વાત તેમની સમક્ષ કરતા નથી, એવું જણાયાથી મહારાજે એક દિવસ તેમને સ્પષ્ટરીતે કહ્યું કે:-"હું નાનો છું તેથી શું થયું? પ્રત્યેક કાર્ય મને સમજાવીને કરવું, તમે મારા પિતાને સ્થાને છો. મને હુશિયાર બનાવવા માટે પિતાએ તમને સોંપ્યો છે. પ્રત્યેક કામની વ્યવસ્થા મને સમજાવીને કરશો નહિ તો હું શી રીતે હુશિયાર થઇશ?" શિવાજી મહારાજની ઉત્સુકતા જોઇ દાદાજીએ પ્રત્યેક કામમાં તેમની સલાહ લેવા માંડી. મહારાજ પ્રત્યેક બાબતનો અંતઃકરણપૂર્વક વિચાર કરતા અને તે કાર્યસંબંધી અનુભવી તથા ઇરલ પુરુષ દાદાજીના હિતાહિત વિચારો એકચિત્તે સાંભળતા. કોઇ સમયે વિકટ કાર્યોં-સંબંધી તકરાર ઉપસ્થિત થતા તેપર અભિપ્રાય કિંવા ન્યાય આપવાનું કામ કઠિન થઇ પડતું. દાદાજી પાસેથી એવા ભાંજગડના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી યોગ્ય ન્યાય આપવાનું શિક્ષણ શિવાજી મહારાજને અલ્પ વયમાંજ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમની ધૈર્યશક્તિ અને કુશાગ્રબુદ્ધિ અલૌકિક હોવાથી ગમે તેવું વિકટ કાર્ય હોય તોપણ તેમાં વિજય મેળવવામાં અને તે લક્ષમાં રાખીને તેમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવામાં દાદાજીને કાંઇ પણ કઠિનતા જણાતી નહિ.

જમાબંધીની સુવ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી, પ્રજાને કેવી રીતે સુખી રાખવી, ખેડુતોને ઉત્તેજન આપી જમીનની ઉપજ કેવી રીતે વધારવી, ઘોડા વગેરે જાનવરોની સંભાળ કેવી રીતે લેવી, સિપાઇ વગેરે નોકરો કેવી પરીક્ષા કરીને રાખવા, નોકરોને ખુશી રાખી તેમની પાસેથી અગત્યના કામો કેવી રીતે કરાવવાં, પાગા અને લશ્કરની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, વગેરે બાબતનું જ્ઞાન મહારાજને દાદાજી પાસેથી નાનપણથીજ સારી પેઠે મળ્યું હતું. એ અનુભવ અને જ્ઞાન આગળ જતાં કેવું ઉત્તમ પ્રકારે પરિપક્વ થયું અને તેદ્વારા કેવા કાર્યો ઉદ્ભવ્યાં તે સર્વ જગતને વિદિતજ છે.

તેમને યવનદ્વેષની ગળથુથી પ્રિય માતા જીજાબાઇએજ પાઇ હતી, એ ઉપર લખ્યું છે. પ્રાણ જતાં સુધી સ્વધર્મના દ્વેષી મુસલમાનોની તાબેદારી કરવી નહિ. તેમનું અન્ન ખાવું એ વિષ ખાવાતુલ્ય છે અને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરી હિંદુ-પ્રજાને તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવાનો અંતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરવો, વગેરે બહાદુરીના વિચારો તેમના હૃદયમાં નાનપણથીજ ઉદ્ભવી ઉત્તરોત્તર દૃઢ થયા, તે મુખ્યતઃ તેમની માતાના શિક્ષણને લીધેજ હતું. એ સંબંધી સર્વ શ્રેય જીજાબાઇનેજ આપવું જોઇએ.

દાદાજી કોંડદેવના મનમાં એવા વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો કાંઇ પણ સંભવ નહોતો. તે એટલી દીર્ઘદૃષ્ટિનો પણ નહોતો. જેની કૃપાથી પોતાના સ્વામીને એ જાગીર મળી છે, તેની સાથે નમ્રતાથી વર્તી, તેની અવકૃપા ન થવા માટે કાયા, વાચા અને મનપૂર્વક નોકરી કરવી અને કોઇ પણ રીતે જાગીરનું સંરક્ષણ કરવું, એજ આપણું કર્તવ્ય છે; એજ તે વિશ્વાસુ અને સરળ મનના પુરુષને યોગ્ય લાગતું હતું. સ્વામીની જાગીર વધારવા માટે સાહસ કરી, યવનના ક્રોધને પાત્ર થવાનો વિચાર તેના મનમાં કદિ પણ આવ્યો નહોતો; એ સ્પષ્ટજ છે.

મહારાજને અને જીજાબાઈને દાદાજી કોંડદેવ સાથે ઉક્ત વખત વિજાપુરથી પુને મોકલી દીધા પછી મહારાજે દાદાજીને પોતાનો સંકલ્પ કહી સંભળાવ્યો કે- "પિતાએ મુસલમાનોની તાબેદારી સ્વીકારી સંપાદન કરેલી ધનસંપત્તિ ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ મને યોગ્ય લાગતું નથી. પોતાના પરાક્રમથીજ નવીન સંપત્તિ મેળવવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે મારે હાથે કાંઈ નવીન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીશ ત્યારેજ ભોંસલેના કુળમાં જન્મ લીધાનું સાર્થક થશે. પુરુષોએ પોતે પ્રાપ્ત કરેલું અન્ન ગ્રહણ કરવું, એમાંજ પુરુષાર્થ છે. દૈવ ઉપર ભરોંસો રાખી બેસવું, એ સર્વથા યોગ્ય નથી દૈવ એ પંગુ છે પુરુષોએ સ્વપ્રયત્નવડે તેને નિર્મળ કરવું જોઈએ. મુસલમાનોએ આપણા હિંદુઓની સ્વતંત્રતા લૂંટી ગોબ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આદિને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપ્યો છે, તેમજ ચારે દિશામાં હિંદુધર્મની ગ્લાનિ થતી જાય છે અનિષ્ટ કાર્ય બંધ પાડી સ્વતંત્રતાની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે તન, મન અને ધનપૂર્વક ઉદ્યોગ આરંભવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે એ સત્કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતાં સર્વસ્વ નાશ થાય અને સ્વપ્રાણ ખોવા પડે તોપણ તેની સહે ચિંતા નથી માત્ર આયુષ્ય આજપર્યંત નિરર્થક ગયું, તેનો હવે ઉપાય નથી; પણ હવે પછી મહતના ભાવ ઉપર તાગડધિન્ના કરી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાં સંતોષ માની લેવામાં કાંઈ સાર નથી." શિવાજી મહારાજનો એ સંકલ્પ દાદાજીએ જાણ્યો ત્યારે તેણે તેમને એ કાર્યથી નિવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપદેશ કર્યો કે- "તમે મનમાં ધારેલો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થવો પરમદુર્ઘટ છે. સર્વ પ્રદેશ મુસલમાનોએ જીતી લીધો છે. સર્વ કિલ્લા અને થાણા હસ્તગત કરી ત્યાં તેમણે પોતાનું લશ્કર રાખ્યું છે તમારા પિતાએ સંપાદન કરેલી સંપત્તિનું તમે રક્ષણ કરશો તોજ પૂરતું છે નવીન સંપત્તિ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરાય જતાં યવનો સાથે વિરોધ થશે. તમારા પિતાએ જે સંપત્તિ મેળવી છે, તે હાથમાંથી જતી રહેશે, તમારા પિતાના તથા તમારા પ્રાણ સંકટમાં નાખશો તમારા પિતા કાંઈ ઓછા પરાક્રમી નથી; પરંતુ પ્રબળ યવનો આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને અંતે તેમની તાબેદારી સ્વીકારવી પડી. એ બાબતનો સારી પેઠે વિચાર કરો. અવિચારી કૃત્ય કરશો નહિ." દાદાજીના આ ઉપદેશપરથી તેના વિચારો અને તેને કયું કર્તવ્ય પસંદ હતું, એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

શિવાજી મહારાજે સંકલ્પ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો વિજાપુર સરકારના પ્રદેશમાં તોફાન શરૂ કર્યાં, ત્યારે દાદાજી ઘણોજ ગભરાયો. તેણે મહારાજને કહ્યું કે-" તમે જે કર્તવ્ય કરવા માંડ્યું છે, તે સર્વથા અનિષ્ટ છે. એવું કરવાથી તમને અને તમારી જાગીરને અવશ્ય નુકશાન થશે. યવનોની ચાર બાદશાહી ચારે દિશામાં પ્રબળ થઇ રહી છે. તેમના આગળ તમારું સામર્થ્ય શા હિસાબમાં છે! એવા ઉપદ્રવથી તમારા પિતાને વિનાકારણે વિપત્તિમાં નાખશો. તેઓ પોતાની નોકરી ઉપર છે. તમારા કર્તવ્યથી આદિલશાહ બાદશાહનો તેમના પર ક્રોધ થશે અને તેમને ભારે શિક્ષા કરશે. તમે તમારી જાગીર છોડીને ઉદયપાશ્રમમાં ગુમાશો તો પિતાએ પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ અવિચારીપણામાં ગુમાવી દેશ-

માટે તમારી અપકીર્તિ થશે બિજાપુર સરકાર સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તન કરી પિતાની સંપત્તિ સાચવી રાખશો તો તમારૂં કલ્યાણ થશે " દાદાજી પાસેથી એવો નિરાશાઉત્પાદક બોધ મળતો તે શિવાજી મહારાજ શાંતપણે સાંભળી રહેતા તેમને પ્રત્યુત્તર આપતા નહિ. દાદાજીનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં મહારાજનું મન પોતાના સંકલ્પથી જરાપણ ચલિત થયું નહિ.

એવું કહેવામાં આવે છે કે –" શિવાજી મહારાજને નમ્રતાપૂર્વક કાલાવાલા કરીને તેમના હિતનો ઉપદેશ આપવા છતાં તેઓ સન્માર્ગે વળતા નથી, ત્યારે હવે શું કરવું?" એજ વિચારોમાં પ્રમાણિક દાદાજીને ચિંતાજ્વર ઉત્પન્ન થયો. " પોતાના સ્વામીએ એ બાળક મને સોંપી તેને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાનું કહ્યું છે, પણ તે તો સ્વચ્છંદપણે વર્તી સ્વામી ઉપર સંકટ લાવશે, સ્વામીને એવી દુઃસ્થિતિમાં લાવી મૂકવાનો અપયશ છેવટે મારે માથે ચોંટશે અને મેં પાસે રહેવા છતાં તેમને એવી વર્તણુક ચલાવવા દીધી તે માટે મને ઠપકો મળશે, તેમજ આજપર્યંત પ્રમાણિકપણે બજાવેલી સેવા ઉપર પાણી ફરી વળશે ' " દાદાજીના મનમાં એવા વિચારો આવવાથી તે ઝુરવા લાગ્યો અને શરીર ક્ષીણ થવા લાગ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તેજ ચિંતામાં ને ચિંતામાં તેનું વહેલું અવસાન થયું. [1]

પોતાના ઉપર કાંઇ પણ દોષ આવે નહિ, એ વિચારથી દાદાજીએ ટુંક હકિકત શાહજીરાજાને લખી જણાવી અને વિનતિ કરી કે –" મેં પ્રમાણિકપણે યથામતિ આપની અહિંની જાગીરોની વ્યવસ્થા અને રક્ષણ આજપર્યંત કર્યું છે આપના પુત્ર હવે મનમાં આવે છે તેમ સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે; તેથી ભવિષ્યમાં આવી પડનાર દુષ્પરિણામનું કલંક મારા ઉપર ન આવે તે માટેજ આપને સવેળા લખી જણાવ્યું છે આપને યોગ્ય લાગે તેવો બંદોબસ્ત કરશો " શાહજીરાજાએ દાદાજીનો પત્ર વાંચવા છતાં જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત કર્યો નહિ, તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે, એ સમયે શાહજીરાજાના મનમાં પણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ઘોળાતો હતો, તે સંબંધી યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે તાત્પર્ય એ છે કે, મહારાજના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર દાદાજી કોંડદેવના શિક્ષણથી યત્કિંચિત્ પણ ઉત્પન્ન થયો નહોતો, પણ તેમના એ વિચાર વિરુદ્ધ તેણે મહારાજને વારંવાર ઉપદેશ કર્યો હતો વળી એ શિષ્ય ક્ષુદ્ર વિચારનો હોત તો ગુરુનો બોધ ઉપદેશ સાંભળી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાંજ સંતોષ માની શાંત થયો હોત; પરંતુ મહારાજનું તેજસ્વિપણું વિલક્ષણ હોવાથી, અંગીકૃત કાર્યનું મહત્ત્વ અને તેની સિદ્ધિ કરવા માટે

1 મરાઠી સામ્રાજ્યની બખરમાં લખ્યું છે કે, દાદાજીને જે હૃદ્રોગ (ચિંતાજ્વર) ઉત્પન્ન થયો હતો, તે અસહ્ય હોવાથી તેણે વિષ ખાઇને આપઘાત કર્યો તવારીખ-ઈ-શિવાજીમાં પણ એવોજ ઉલ્લેખ છે આ યત્નની બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, શિવાજી મહારાજ ૧૬ વર્ષના હતા તે વખતે દાદાજીનું મૃત્યુ થયું એવું લખાણ પણ મળી આવે છે કે, તે ઈ સ ૧૬૪૭ ઓક્ટોબર મહીનામાં મરણ પામ્યો ભા૦ ઈ૦ સં૦ મં૦ અ૦ શુ૦ ૧૮૩૫ અંક ૫૩ પરથી એમ કહી શકાય કે શિવાજી મહારાજે તોરણાનો કિલ્લો લીધો (૧૬૪૬) અને રાજગઢપર ગઢ બાંધી બાંધી (૧૬૪૫) તે વખતે દાદાજી હયાત હતો, પણ આ બંને કારસ્થાનમાં તેનો ભાગ હોવાનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે નથી

જરૂર પડતા સાધનનું જ્ઞાન તેમના મનમા સંપૂર્ણરીતે ઠસેલું હોવાથી, તેઓ એ કાર્યથી કિંચિત પણ વિમુખ થયા નહિ ! માતૃબોધનું પરિણામ કેવું વિલક્ષણ હોય છે તે જુઓ ! માતૃમુખમાંથી નીકળેલો પ્રેમાળ અને મધુર એક શબ્દ હશ-સહસ્ર ઉપદેશકોના પુષ્કળ વ્યાખ્યાનો કરતા પણ વિશેષ છે, એ કહેવતની સત્યતા શિવાજી મહારાજના જીવનચરિત્રમાથી જણાઇ આવે છે.

શિવાજી મહારાજ દાદાજીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્ત્યા નહિ તેપરથી એવું સમજવાનુ નથી કે, સર્વ બાબતમા તેઓ ઉદ્ધતાઇથી વર્તતા હતા. પોતાના ગુરુ દાદાજીને તેઓ પિતાસમાન માન આપતા હતા. તેઓ તેની સાથે હમેશા નમ્રપણે વર્તતા અને તે જે કાઇ કાર્ય સોપતા તે અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા અને તેને પિતાનો વિશ્વાસુ નોકર જાણી તેનાપર સ્નેહ રાખતા હતા. મહારાજનાં ઉદ્ધત–સાહસિક કૃત્યો ઉપદેશથી અટકાતા નથી, એમ જાણીને તેમની વધતી જતી શૌર્યતા અને તેજસ્વિપણાને કોઇક બીજે માર્ગે વાળવાની ઇચ્છાથી દાદાજીએ તેમની સાથે ગામોગામ ફરીને જમીનમહેસુલ વગેરે વ્યવસ્થા બતાવવા માડી દાદાજીએ પોતાનો ઘણોખરો કાર્યભાર તેમને સોપી મહારાજનો ઘણો સમય તેજ કાર્યમા વ્યતીત થાય, એવું કરવા માડ્યુ. તેઓ પણ તે કામ ઉત્સાહપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક કરતા હતા; તેમ છતા તેમણે પોતાના સકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નહિ. ઉલટું એવું બન્યું કે, મહારાજને જાગીરમાના દેશમુખ, દેશપાડે, દરકદાર, કારકુનો વગેરે સાથે ઓળખાણ થઇ, પ્રત્યક્ષ સંબધ થયો અને સ્વતત્રપણે કાર્યભાર ચલાવવાની શકિતમા વધારો થયો.

પોતાની યુકિત નિષ્ફળ થયેલી જોઇ દાદાજીને વિશેષ દિલગીરી થઇ. ભવિષ્યમાં શું થશે તેની વિશેષ ચિંતા થવાથી શરીર લથડી ગયું. શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થવાથી તે માદગીની પથારીએ પડ્યો. એસમયે જીજાબાઇ અને શિવાજી મહારાજે તેની સેવા–શુશ્રષા ઉત્તમ પ્રકારે કરી મહારાજ હમેશા દાદાજીની પથારી આગળ બેસી રહેતા. જેણે જે ઔષધો બતાવ્યા તે કરી જોયા; પરંતુ કોઇ ઔષધથી ગુણ લાગ્યો નહિ દાદાજીનો અતસમય પાસે આવી પહોચ્યો ત્યારે તેણે પોતાના તાબાનો સર્વ ખજાનો વગેરે મહારાજને સોપી દીધો. કિલ્લા, કોટ, પાગા, લશ્કર વગેરેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, તાબાના નાનામોટા મનુષ્યો સાથે કેવી રીતે વર્તવું અને તેમની પાસેથી ક્યા ક્યા કાર્યો કેવી રીતે કરાવવાં, વગેરે બાબત તેમણે મહારાજને સારી પેઠે સમજાવી દીધી કારકુન, દરકદાર, કામદાર અને ઇતર નોકરવર્ગને પોતાની પાસે બોલાવી શાહજીરાજાની નોકરી પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતાપૂર્વક કરવાની શિખામણ આપી. મહારાજનાઅને તેમના હાથ હાથમાં લઇને કહ્યું કે:–" એમને આજથી તમારાસ્વામી સમજી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તજો. કોઈ પણ પ્રકારે એમને ઉણું પડવા દેશો નહિ. " એ કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી તેણે મહારાજને પોતાની પાછળ પોતાની સતતિ તથા કુટુંબનું પાલનપોષણ કરવાની ભલામણ કરી અને છેવટે એવી ઇચ્છા દર્શાવ્યાનું કહેવાય છે કે:–" તમે સ્વરાજ્ય સ્થાપી, ગોબ્રાહ્મણ અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, તે કાર્યમાં ઇશ્વરકૃપાથી તમને યશ મળશે અને તમે જગતમાં કીર્તિ તથા ધન્યવાદ મે-

જવશો, એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે.” એ પછી તે પ્રામાણિક, સ્વામિભક્ત અને એકનિષ્ઠ પુરુષે પ્રાણ ત્યજ્યા. મરણસમયે તેનું વય સિત્તેર વર્ષનું હતું.

અહિં સુધી જે લખવામાં આવ્યું છે, તેપરથી શિવાજી મહારાજને જીજાબાઇ અને દાદાજી પાસેથી કયા પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, તે વાચકવર્ગના ધ્યાનમાં આવશે. મહારાજને મળેલા એક બીજા પ્રકારના શિક્ષણનો ઉલ્લેખ કરી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. તેમને એ શિક્ષણ વિજાપુરમાં પિતૃસમાગમથી પ્રાપ્ત થયું હતું. વિજાપુર દરબારમાં શાહજી રાજાનો વિશેષ પ્રભાવ હોવાથી ઘણા મરાઠા અને મુસલમાન સરદારો સાથે તેમને સંબંધમાં આવવું પડતું હતું. તેમ થવાથી દરબારની નીતિ, અમીરઉમરાવોનું વર્તન, રાજકાર્યભારની પદ્ધતિ, જૂદાં જૂદાં સરકારી ખાતાંની વ્યવસ્થા વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મહારાજે ધૈર્ય રાખી પૂર્ણ ઉત્સાહથી સંપાદન કર્યું હતું. સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યોને એ વિષયસંબંધી અનેક પ્રશ્ન પૂછી તેસંબંધી જેટલું જ્ઞાન હોય તેટલું મેળવવાનો નિત્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો. વિજાપુરમાં નિવાસ કર્યો તે સમયે તેમણે પોતાની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવી નહોતી. અન્ય સરદારોના બાળકો માત્ર આનંદ ભોગવવાને માટેજ આમ તેમ ફરતાં ફરવામા સમય વ્યતીત કરે છે, તેમ મહારાજાએ કદિ પણ કર્યું નથી. લશ્કરની વ્યવસ્થા, પાયગાનો બંદોબસ્ત તથા દારૂગોળાની અને બંદુકતોપોની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે રખાય છે, તે તેઓ પુનઃ પુનઃ તપાસતા અને તેસંબંધી મોટા મોટા અનુભવી પુરુષોને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી તેનો સારાંશ પોતાના મનોગ્રંથમાં ચોક્કસરીતે લખી રાખતા હતા. પોતાનો પુત્ર આવો બુદ્ધિમાન અને ચતુર છે તેમજ તેને ઉત્તમ વિષયોનો શોખ છે, એમ જાણી શાહજીરાજાને ઘણો સંતોષ થતો. પુત્રની એ સંબંધી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામા પિતાએ જરા પણ કસર કરી નહોતી. દરબારના કાર્યભારીઓ સાથે સલાહમસલત ચાલતી તે સમયે શાહજીરાજા શિવાજી મહારાજને પાસે રાખતા અને દરબારમાં જતી વખતે તેમને પોતાની સાથે લઇ જતા. એમ થવાથી મહારાજને પુષ્કળ વાતો સાંભળવાની અને જોવાની તક મળતી. મહારાજની ગ્રાહકશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અપ્રતિમ હોવાથી ભવિષ્યમાં જતાં એ વાતોથી અમૂલ્ય લાભ થયો. પિતૃસમાગમથી તેમને અત્યંત અગત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેમજ તેમના મનમા યવનદ્વેષ પણ સંપૂર્ણરીતે વિકસિત થયો. પાછલા પ્રકરણમા એ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

અહિં સુધી મહારાજની ઘણીખરી વ્યાવહારિક અને નૈતિક શિક્ષણપદ્ધતિ લખવામાં આવી છે. તુકારામ, રામદાસ વગેરે સાધુપુરુષોએ તેમના સંબંધી સ્તુતિજનક ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે; તેપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેમણે ઘણો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોવો જોઇએ; પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લખનારને એ પ્રકારનું શિક્ષણ વિશેષ મહત્ત્વનું જણાયું નથી, એ નિર્વિવાદ છે. ગ્રંથવાચનથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન કરતાં વ્યાવહારિકજ્ઞાનનું તેજ ક્વચિત પ્રખર હોય છે, એજ્યણ મહારાજના ઉજ્જ્વલ ચરિત્રપરથી જગતને સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યું છે અને ઇતિહાસલેખકો તેમની એ તેજસ્વિતામાં અંજાઇ જવાથીજ ઇતર વિષયસંબંધી તદ્દન ચૂપ રહ્યા છે, તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી.

प्रकरण ५ मुं–स्वराज्यस्थापनानी सिद्धता

વિજાપુરથી પાછા આવતાંજ મહારાજે સંકલ્પ કર્યો કેઃ—" મુસલમાનોની મહા કલેશપ્રદ તાબેદારી વેગળી કરી દઈ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરવું, તેમની સત્તામાંથી સ્વધર્મીઓની મુક્તિ કરવી અને સ્વધર્મ ભ્રષ્ટ કરનારા યવનોને સ્વદેશમાંથી હાંકી મૂકવા ' એ સંકલ્પાનુસાર તેમણે પ્રારંભમાં શું કર્યું તેનું વર્ણન ઉપલબ્ધ બખરોમાંથી લખવા જેવું મળી આવતું નથી. કોઈ કોઈ સ્થલેથી થોડું-ઘણું જે કાંઈ મળી આવે છે, તેનું વ્યવસ્થિત વર્ણન આ સ્થલે પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

પુને પાછા આવ્યા પછી શિવાજી મહારાજે પોતાની સઘળી જાગીર પ્રત્યક્ષ જોવાનું બહાનું કાઢી આસપાસના પહાડી પ્રદેશોમાં લાગલાગટ ફરવા માંડ્યું. તેમણે અનુભવી મનુષ્યોને સાથે રાખીને અને જૂદા જૂદા ગામોનાં મનુષ્યો સાથે નવીન સ્નેહ બાંધી તેમની સહાયતાવડે નજીકના ઘણાખરાં સ્થલોનું અને કિલ્લાનું ઉત્સાહ-પૂર્વક અવલોકન કરી પ્રત્યેક કિલ્લાના એકેએક ગુપ્ત માર્ગ તથા પહાડપર્વતના વિકટ રસ્તા જોઈ લીધા. તેમની એ સ્થળો જોવાની એટલી બધી ઉત્કંઠા જોઈ સાથેના મનુષ્યોને આશ્ચર્ય લાગતું. ટાઢ કે વરસાદ, વિકટ ચઢાવ કિંવા હિંસક પશુઓની બીક કે દરકાર જરા પણ નહિ કરતા અલ્પવયનો રાજપુરુષ કષ્ટ સહન કરનાર ખડતલ જંગલી મનુષ્યપેઠે જંગલે જંગલ અવિશ્રાંતપણે ભ્રમણ કરતો હોવાથી તેમને મહારાજમાં અત્યંત ચમત્કારિકપણું જણાય, એ સ્વાભાવિકજ છે; પરંતુ જે પુરુષ ભવિષ્યમાં મરણપર્યંત દોડધામ કરનાર હતો તેને એવો અનુભવ લેવાની અગત્ય હતી, તે એ બિચારાઓના લક્ષમાં ક્યાંથી આવે ? તે જે પ્રાન્તમાંથી પોતાની ચળવળનો આરંભ કરવાનો હતો, તે પ્રાન્તનું યથાસ્થિત અવલોકન કરતી વખતે તેમણે એક બીજી સુવ્યવસ્થા સતત કરવા માંડી હતી. એસંબંધી પૂછવામાં આવે તો એટલુંજ કહેવું જોઈએ કે, મનુષ્યોની અનુકૂળતા.

જે મનુષ્ય શિવાજી મહારાજના સમાગમમાં આવતું તેની સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધી વશ કરી લેવાની કળામાં મહારાજ સિદ્ધહસ્ત હતા. ગમે તેવો મનુષ્ય હોય તોપણ તે મહારાજ સાથે થોડો સમય વાતચિત કરતાંજ તેમનાપર મોહ પામી જતો. એ અપ્રતિમ કળા તેમણે નાનપણથીજ સાધ્ય કરેલી હોવાથી, મુખ્યતઃ અંગીકૃત કાર્યમાં તેમને ઉજ્જવલ યશ પ્રાપ્ત થયેલ હતો. મહારાજ પોતાના તાબાના

પ્રત્યેક મનુષ્ય સાથે અતિ પ્રેમપૂર્વક મધુર સભાષણ કરતા હતા પોતાની સાથે સમાગમમા આવનાર મનુષ્ય સાથે વર્તન કરતી વખતે આપણે શ્રેષ્ઠ અને તે કનિષ્ઠ એવો સહજ પણ આભાસ થાય નહિ, એવી તેઓ સર્વદા સાવચેતી રાખતા હતા તેનાપર કઇ સકટ કિવા વિઘ્ન આવતાજ તેઓ અતિ સ્નેહપૂર્વક પોતાનાથી બની શકે તેટલી સહાયતા કરવાને સદા તત્પર થતા અને પોતાના તાબાના મનુષ્યોને પૈસાની અડચણ પડતી તે વખત તેમને મદદ કરવામા પણ પાછા હઠતા નહિ

મહારાજનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી ઘણા પૈસા ખર્ચાવા લાગ્યા, ત્યારે દાદાજીએ એક દિવસ કહ્યુ કે –“ આપ માલિક છો આપ કોઇને કાઇ આપવાનુ કહો છો ત્યારે અમારે તેમને આપવુજ પડે છે, પરતુ આપને જે વર્ષાસન નક્કી કરી આપ્યુ છે તેથી વિશેષ ખર્ચ થાય અને આપના પિતાને ખર્ચવા માટે જે રકમ મોકલવામા આવે છે, તેમા કાઇ ઓછુ થાય તો વિનાકારણ તેમના તરફથી મને ઠપકો મળે; માટે વધારે ખર્ચ કરવાની આપે તેમની પરવાનગી મગાવવી એટલે પછી મને અડચણ નથી ” એ સાભળતાજ મહારાજે ઉત્તર દીધો કે –“ તમને તેની શી પચાત ? અધિક ખર્ચ થશે તેની હુ પિતાની પાસેથી પરવાનગી મગાવી લઇશ ” એ સાભળી દાદાજી સ્તબ્ધ થઇ ગયો તે બિચારાને મહારાજના ભવિષ્યની કલ્પના ક્યાથી આવે ? મહારાજે પોતાના તાબાના મનુષ્યોનો નિસીમ પ્રેમ સપાદન કરી તેમને હાથે ભવિષ્યમા મહત્ કાર્યસિદ્ધ કરાવવાનો સકલ્પ કર્યો હતો, એ વિચાર તેને ક્યાથી હોય ? પોતાના સ્વામીની ઉપજની વ્યવસ્થા કરકસરથી કરીને બને તેટલી મોટી રકમ વખતસર તેમને પહોચતી કરવી, એજ દાદાજી તો પોતાનુ કર્તવ્ય સમજતો હતો અને તે કઇ ખોટુ નહોતુ

શિવાજી મહારાજ પોતાના તાબાના મનુષ્યોને ખુશી રાખી તેમની સાથે મમતાપૂર્વક વર્તવા લાગ્યા તેપરથી સર્વને જણાયુ કે –“ એ સ્વામી પરમ દયાળુ અને ઉદાર છે, આપણુ હિત જોનાર છે, એમની સાથે પ્રમાણિક વર્તન રાખી એમની આજ્ઞાનુ પાલન કરવાથી આપણુ કલ્યાણ થશે ” મહારાજે સર્વના મનમા એવાજ વિચારો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તાબાના નોકરોમા માવળા જાતિપર મહારાજની ઘણી મહેરબાની હતી તે જાતિના મનુષ્યો જગલી અને અણઘડ જેવા જણાતા હતા, પરતુ ઘણાજ પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી સોપેલુ કામ અત કરણપૂર્વક હુશિયારીથી કરતા હતા અત્યત વિશ્વાસનુ કોઇ પણ કામ તેમને સોપતા તેઓ કદિ પણ દગો કરતા નહિ તેઓ અત્યત કગાલ સ્થિતિના હોવાથી, તેમને કોઇ નોકરીએ રાખી, અન્નવસ્ત્રની સગવડ કરી આપે તો તેઓ ઉપકાર માનતા, અને પોતાના અન્નદાતાને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થતા. દાદાજી કોડદેવે એ લોકોના સદ્ગુણો જોઇને તેમને પ્રથમજ પોતાની પાસે નોકરી-એ રાખ્યા મહારાજને પણ માવળી જાતિના સદ્ગુણની ખબર પડતા કઇ વિલબ થયો નહિ તેમણે એ લોકો સાથે મમતાથી અને ઉદારતાથી વર્તન કરી તેમને સત્વરજ વશ કરી લીધા મહારાજને તેઓ ભવિષ્યમા કેટલા ઉપયોગી થઇ પડ્યા તે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે એ લોકો મહારાજની જાગીરની આસપાસના પહાડી પ્રદેશ-

ના નિવાસી હતા. પોતાના પોષણને માટે તેમને ઘોર જંગલમાં રાતદિવસ ફરવું પડતું હતું. તેથી ત્યાંના સર્વ રસ્તા, ગુપ્ત માર્ગ અને પગથી, હમેશાં તેમના પગ નીચે આવી ગયા હતા. મહારાજ જ્યારે ગામેગામ ફરવા જતા, ત્યારે માવળી લોકોને પોતાની સાથે લઇ જતા અને તે લોકો પણ દરેક પ્રકારે પોતાના તરુણ અને પ્રેમી સ્વામીના ઉપયોગમાં આવી તેમને ખુશી રાખવાને અંતઃકરણપૂર્વક કામ કરતા. કોઇ કામ કર્યા પછી તેમને થોડીક મજુરી મળતી, તો તેટલામાંજ સંતુષ્ટ થઇ પોતાના સ્વામી સાથે અધિક પ્રમાણિકપણે વર્તતા હતા. મહારાજનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી અને સર્વ સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતા હોવાથી માવળી લોકો તેમને તાબે થઇ ગયા. આજપર્યંત લોકોએ આપણને તુચ્છ અને જંગલી માનવા છતાં એ દયાળુ સ્વામી આપણી સાથે પ્રેમાળપણે વર્તે છે અને મધુર સંભાષણ કરે છે, એ હેતુ તેઓ મહારાજપર અતિશય પ્રેમ બતાવવા લાગ્યા. તેમના મનમાં શિવાજી મહારાજસંબંધી અત્યંત અભિમાન અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થયાં અને જ્યાં એ સ્વામીનું ચરણ ત્યાં આપણું માથું રાખી તેમના ઇષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે સમય આવે પ્રાણ આપવો પડે તોપણ ચિંતા નહિ, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. અને તેટલા વિકટ પ્રસંગ આવ્યા છતાં તેમનો એ નિશ્ચય કિંચિત્ પણ ડગ્યો નહોતો. કેટલાક દેશમુખો માવળી લોકોના આગેવાન હતા, તેમને મહારાજે પ્રથમથીજ મિત્રના ભાવે પોતાના ઇષ્ટકાર્ય માટે અનુકૂળ કરી લીધા હતા. તેમાં યેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે[1] અને બાજી ફલસકર[2] એ ત્રણે પેઢી દરપેઢીથી વતનદાર હોવાથી માવળી લોકો તેમને પોતાના આગેવાનો સમજતા હતા. એ ત્રણે પુરુષો મહારાજના કાર્યોમાં પ્રથમથીજ ઉપસ્થિત હતા. ભવિષ્યમાં તેમણે પ્રમાણિકપણાથી તથા બહાદુરીથી મોટાં મોટાં કર્તવ્ય કેવી રીતે પરિપૂર્ણ કર્યાં, તેમજ સ્વામીના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાને તેઓ કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થયા તે યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવશે.

મહારાજે કરેલો સંકલ્પ દાદાજીને પસંદ આવ્યો નહિ; એ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. દાદાજી પોતાના ઉદ્દેશને ઉત્તેજન આપતા નહિ હોવાથી મહારાજે તેના હાથ નીચેના કારકુનોને પોતાની ઇચ્છા કહી સંભળાવી અને તેમને પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ કરી લીધા. ગામેગામના દેશમુખ કાર્યનિમિત્તે પુને આવતા ત્યારે તેઓ તેમને એકાંતમાં લઇ જઇ પોતાની ઇચ્છા જણાવતા અને તે કાર્યસંબંધી તેમનો કેવો અભિપ્રાય છે તે માલમ લઇ સારી એવી યુક્તિથી મોહકરીતે

૧ આ માવળ પ્રદેશનો દેશમુખ ન હતો પણ માવળ પ્રદેશ નજીક આવેલી રોહીડખોરીનો દેશમુખ હતો.

૨ મુસેખોરેશનો દેશમુખ હતો. માવળા લોકોમાં તેનું વજન ઘણુંજ હતું. દેશમુખોને વશ કરવામાં અને તેમને તાબે કરવામાં દાદાજીને આ માણસે ઘણીજ મદદ કરી હતી. દાદાજીએ દંગાઓનો નિકાલ લાવી કરાર કર્યા. તેમાંના કેટલાક ઉપર સાક્ષીતરીકે આ માણસની સહી છે. દેશમુખ કાન્હોજી જેધેનો એ જમાઇ થાય. સંકટમાં આવી પડેલા દેશમુખોને આના તરફથી સારી મદદ મળતી હતી. તે શિવાજી મહારાજની સ્વરાજ્યસ્થાપનાની યોજનામાં અનુકૂળ થઇને તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થયો, તે વખતે તેની ઉંમર ખૂબ હતી.

આપણું કરતા કે જેથી તેઓ મન, વાણી અને કર્મવડે મહારાજની ઇચ્છાને આધીન થતા ગામે ગામ ફરતી વખતે મહારાજ પ્રત્યેક દેશમુખને મળવા જતા અને તેની સાથે સભ્યતાપૂર્વક વાતચિત કરી વિશ્વાસ બેસાડી પોતાનો કરી લેતા તેજ પ્રમાણે જે મરાઠા સરદારો મળતા તેમની સાથે પણ વિનયયુક્ત વર્તન કરી તેમને વશ કરી લેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા મહારાજનુ વય નાનુ હતુ છતા તેમના ઉત્સાહજનક અને તેજસ્વી ભાષણ સાંભળી તેમણે યોજેલી યોજનાની સાધ્યતા કેવી ફળદાયક છે, તે બરોબર લક્ષમા લઇ સર્વ દેશમુખ અને મરાઠા સરદારો તેમના કાર્યપ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા તથા તેમના કાર્યમા સહાયતા કરવા તત્પર થતા એ સિવાય તેમનુ આદરશીલપણુ, તેમનો વીર્યોત્સાહ, મુસલમાનોસબધી તેમની તમેનમમા ભરી રહેલો અનત વૈરભાવ, સ્વધર્મના સરક્ષણમાટે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાથી વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યમા થનાર અત્યત ફાયદાનુ ઉત્તમ પરિણામ, એ સર્વ મનોવેધક રીતે પ્રતિપાદન કરવા-ની ઉત્કૃષ્ટ શૈલી જોઇને ગમે તેવો પ્રપચી, દભી કિંવા આપસ્વાર્થી મનુષ્ય હોય તોપણ મહારાજ સાથે મળી જતો. વળી તે સમયમા મહારાજના વીર્યશાલી પિતાએ કરેલા પરાક્રમ અને સપાદન કરેલી કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી એવા પ્રતાપી પુરુષ-નો પુત્ર પોતાના પિતાના જેવોજ શરીર નિવડી બહાદુરી બતાવી આપણને યવનોના ત્રાસબધનમાથી અવશ્ય મુક્ત કરશે, એવા ઉત્સાહજનક વિચાર તેમના મનમા ઉત્પન્ન થઇ મહારાજ અલ્પ વયના હોવા છતા તેમના કાર્યમા સહાયતા કરવા તેઓ તૈયાર થયા હતા તેમના એ મહત્કાર્યમા જેમણે સહાયતા કરી નહિ તેમને મહારાજે કેવી શિક્ષા કરી તે પણ આગળ લખવામા આવશે

શિવાજી મહારાજ પોતાની જાગીરના અને આસપાસના ગામોના દેશમુખ અને સરદારોને વશ કરી લેવાનો ઉદ્યોગ કરતા હતા તેમણે સ્વીકારેલા દુર્ઘટ કાર્ય-મા યશ મળવાનો કેટલો સભવ હતો, તેમજ આગનો પાછળો વિચાર નહિ કરતા એ કાર્ય તેમણે કેવળ ઉદ્ધતપણાથી અને સાહસિકપણાથીજ આરભ્યુ હતુ કે કેમ તેનો નિર્ણય આ સ્થળે અવશ્ય થવો જોઇએ

મહારાજના એ ઉદ્દેશને અત્યત પ્રોત્સાહક પ્રથમ સધિ જોઇએ તો તે તેમના મહા પરાક્રમી તીર્થરૂપ પિતાનુ અત્યાર સુધીનુ જીવનચરિત્રજ જણાય છે. નિજામશાહીમા નોકરી કરતી વખતે તેમણે જે પરાક્રમો કર્યા, નિજામશાહી પાયમાલ કરવા મોગલો પ્રવૃત્ત થયા તે સમયે તેમની સાથે જે યુદ્ધ કર્યા અને મોગલો-એ નિજામશાહી પાયમાલ કર્યા પછી તેની પુન સ્થાપના કરવા માટે તેમણે જે પ્રચડ ઉદ્યોગ કર્યો, તેનો ચિતાર મહારાજની દૃષ્ટિસમક્ષ જીવતરૂપે તરવરતો હતો. મોગલો જેવા જબરદસ્ત શત્રુ સાથે ઝઝુમવામા શાહજીરાજે પાછા હઠ્યા નહોતા; પણ પાછળથી શત્રુએ તેમને પરાજિત કર્યા, તે માત્ર શત્રુઓના પ્રચડ સૈન્યબળને લીધેજ હતુ તેજ પ્રમાણે વિજાપુર સરકારના તાબામા નોકરીએ રહ્યા પછી તેમ-નીજ સહાયતાવડે એ સરકારનો કર્ણાટકની ચડાઇમા યશ પ્રાપ્ત થયો અને ત્યાં દૃઢ સત્તા સ્થાપવામા આવી, એ સર્વ વાત મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા એ

પરથી મહારાજની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઇ હતી કે, આપણે પુષ્કળ મનુષ્યો એકઠાં કરી તેમને યોગ્ય રીતે શિક્ષણ આપ્યું હોય તો તેમની સહાયતાથી મહારાષ્ટ્રમાંથી ધીમે ધીમે યવનોની સત્તા નિર્મૂળ કરી શકાશે. પ્રતાપશાળી પિતાએ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખેલું અત્યંત ઉત્સાહજનક દૃષ્ટાંત લક્ષમાં લઇ શિવાજી મહારાજ જેવા સત્પુત્રના હૃદયમાં પોતાને યોગ્ય લાગે તેવું કર્તવ્ય કરવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું? સત્કૃત્યો કરીને "બાપ કરતા બેટા સવાયો ચઢે" એવું કહેવડાવવાનો સુયોગ અને સદ્બુદ્ધિ ઘણાજ થોડા પુત્રોને પ્રાપ્ત થાય છે. નિઝામશાહીની પુનઃ સ્થાપના કરી સર્વરાજ્યસૂત્ર પોતાના હાથમાં રાખવાની પિતાની ઉત્કટ આકાંક્ષા હતી, તે શત્રુઓ અતિ પ્રબળ હોવાથી તૃપ્ત થઇ નહિ અને અતિ નિરુપાયે પુનઃ યવનોનીજ તાબેદારી સ્વીકારવી પડી, એ સારૂ થયું નહિ; એવું મહારાજને હમેશાં લાગતું હતું અને તેઓ વારંવાર કહી સંભળાવતા પણ હતા. વિજાપુરમાં નિવાસ કર્યો હતો તે સમયે જે સ્થિતિનું અવલોકન કર્યું હતુ તેપરથી યવનોની તાબેદારી માટે તેમને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. મહારાજે અલ્પ વયમાજ એવો સ્તુત્ય સંકલ્પ કર્યો હતો કેઃ—"આપણી અવનતિનો સમય હોવાથી આપણા પિતા જેવા પુરુષસિંહને પણ જે હીન સ્થિતિ સહન કરવી પડી છે, તે કનિષ્ટ સ્થિતિમાંથી બનતે ઉપાયે તેમને મુક્ત કરવાનો ઉદ્યોગ કરવોજ જોઇએ." એ વિચારથી અલ્પ વયમાંથીજ તેમનામાં તેજસ્વિતા, સ્વાભિમાન અને સ્વાતન્ત્ર્યપ્રીતિ જેવી સદ્વૃત્તિઓ કેટલે દરજ્જે વિકાસ પામતી હતી તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

એ રાજ્યક્રાન્તિને સમયે પુના, સુપા, માવળ વગેરે પ્રાંતના કેટલાક દેશમુખ યવન રાજાના અમલથી ત્રાસ પામી તોફાન મચાવતા હતા અને હમેશાં પરસ્પર કલહ કરતા હતા. આવા નારાજ થયેલા દેશમુખને ઐક્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ્ય ઉપાય બતાવ્યો હોય તો તે તેમને કેટલો રુચિકર થઇ પડે, એ કહેવાની અગત્યજ નથી. મહારાજે એ કાર્ય યુક્તિ પ્રયુક્તિવડે પાર પાડી તેમની વચ્ચે પરસ્પર થતુ તોફાન-કુસંપ બંધ પાડ્યા અને પોતાના ઇષ્ટ કાર્યમાટે તેમને અનુકૂળ બનાવી લીધા.

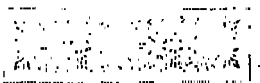
મહારાજના ઇષ્ટ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અનુકૂળ થઇ પડે એવો એક બીજો યોગ એ હતો કે, પુના, સુપા અને માવળ વગેરે નિઝામશાહી પ્રાંત વિજાપુરસરકારના તાબામાં તાજાજ આવેલા હોવાથી સરકારે અદ્યાપિપર્યંત તે પ્રાંતની સુવ્યવસ્થા કરી નહોતી; તેમજ આસપાસના કિલ્લાઓપર લશ્કર વગેરે જોઇએ તેવું રાખ્યું નહોતુ. એ સિવાય દરબારના કાર્યભારીઓમાં માંહોમાંહે કુસંપ-દ્વેષ ચાલતા હોવાથી ઘણા નવા પ્રાંતોમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તેમાં વળી શાહજીરાજાને નવા પ્રાંતો જાગીરમાં આપેલા હોવાથી તે પ્રાંતોમાં સ્વસ્થતા રહેશે, એમ વિજાપુર સરકારને લાગે એ સ્વાભાવિકજ હતું. એ પ્રાંતો માલોજીરાજા અને શાહજીરાજાના તાબામાં ઘણાં વર્ષ થયા હતા. તેમને દાદાજી કોંડદેવ જેવો ઉત્તમ કાર્યભારી મળેલો હોવાથી તે પ્રાંતોની વ્યવસ્થા એવી ઉત્કૃષ્ટ થઇ હતી કે જેથી ત્યાંની પ્રજા સુખી થઇ. તેમને

જણાયુ હતુ કે હિંદુઓના રાજ્યમા આપણે સુખી થઇશુ. શાહજીરાજા જેવા લસ્કરને તાબે રાખનાર મહાપરાક્રમી પુરુષના તેજસ્વી પુત્રના મનમા સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થતા અને તેની સિદ્ધિને માટે ઉપાય યોજવામા પણ તે પરમકુશળ છે એવી ખાત્રી થતા, તેઓ તેમને તન, મન અને ધનવડે મહાયતા કરવા તૈયાર થાય તેમા નવાઇ શી? મનુષ્યોની અનુકૂળતા જોતાજ શિવાજી મહારાજને અધિકાધિક ઉત્સાહ થાય એ પણ સ્વાભાવિકજ છે

સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો સદ્દ્દેશ સિદ્ધ થતા શિવાજી મહારાજમા રાજ્ય ચલાવવાની યોગ્યતા અને બુદ્ધિમતા કેવી હતી તે જગતના અનુભવમા આવ્યુ છેજ મહારાજને ઘરમાથીજ રાજકીય શિક્ષણ મળ્યુ હતુ માતા જીજાબાઈ, દાદાજી કોંડદેવ અને ઇતર કાર્યભાગીઓ ઘરમા હમેશા એ સબધીજ વાતો કરતા હતા તેમની જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવા માટે જે વ્યવહાર નિત્ય ચાલતો તે સદોદિત મહારાજની દૃષ્ટિસમક્ષજ થતું હતુ જમીનનુ મહેસુલ, લશ્કરી વ્યવસ્થા, ન્યાય, તર્ક વગેરે વિષયોમા મહારાજ નાનપણથીજ ધ્યાન આપતા હતા, એ પાછળ લખ્યુ છે એ પ્રમાણે થોડા ઘણા અનુભવમા વળી વિજાપુરમા મળેલા અનુભવથી વૃદ્ધિ થઈ હતી. દ્વિતીય અનુભવ તેમને થોડા વખતજ મળ્યો હતો એ ખરુ, પરતુ મહારાજ જેવા સૂક્ષ્મબુદ્ધિના, તેજસ્વી અને ઉત્સાહી પુરુષને માટે તો તેટલુજ પુરતુ થઇ પડે એમ હતુ તે સમયે વિજાપુર સરકારની સપૂર્ણ ઉન્નતિ ટોચાયી સમયના પ્રમાણુમા પ્રત્યેક રાજકીય વિષય સપૂર્ણ અવસ્થાએ પહોચ્યા જેવું હતુ દરબારમા શાહજીરાજાનુ સપૂર્ણ ગૌરવ હોવાથી દરબારની પ્રત્યેક ભાજગડ મહારાજને સમજવામા સહજ પણ અડચણ પડી નહિ, એ પાછળ લખવામા આવ્યુ છે

મહારાજ જેવા અલૌકિક પુરુષને પ્રારભમાજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના સાહિત્ય અનુકૂળ થયા એજ સતોષકારક હતુ માતુશ્રી જીજાબાઇએ તેમની કોમળ મનોભૂમિમા રોપેલા સ્વરાજ્યસાધનપ્રાપ્તિના સદ્બીજ ઉત્તમ પ્રકારે અકુરિત થઈ તેમા વારવાર તે ભક્ષી માતાનેજ હાથે યથાસ્થિત સિચન થયુ અને તેને અનુકૂળ પરિસ્થિતિનુ અને ઉત્સાહ, આવેશ, સ્વોત્કર્ષપ્રીતિ, યવનદ્વેષ અને પિતાનુ પ્રોત્સાહક ચરિત્ર વગેરે વાતોનુ ઉત્કૃષ્ટ ખાતર મળવાથી તે અકુરનુ સુદર વૃક્ષ થયુ તથા સમગ્ર જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવો તેનો શાખાવિસ્તાર થયો એ સ્વરાજ્યરૂપ વિશાળ વૃક્ષના મધુરા ફળોનો આસ્વાદ, કેટલાક સમયસુધી મહારાષ્ટ્રીઓને મળવાથીજ તે જાતિ સુખી, સમૃદ્ધ અને કીર્તિમાન થઈ હતી

प्रकरण ६ ठुं–स्वराज्य स्थापनानो आरंभ

શિવાજી મહારાજે પોતાની જાગીર પુનામાં આવી નિવાસ કર્યા પછી એ-દાદ સંપત્તિસંપન્ન સરદારના શિરછત્ર નીચે મોજશોખમાં મગ્ન થઈ ન રહેતાં અનુભવી મનુષ્યોને સાથે લઈ, પોતાની જાગીરના અને આસપાસના પ્રાંતોના પ્રત્યેક મહત્ત્વના સ્થળો અને કિલ્લા બારીકાઈથી તપાસી લીધા. પ્રત્યેક કિલ્લાપર યવનોએ કેવો બંદોબસ્ત રાખ્યો છે, તેની માહિતી મેળવી લીધી. સપાટ ભૂમિ અને વિકટ માર્ગોનો અનુભવ મેળવી લીધો. ઘણાખરા દેશમુખ સાથે ઓળખાણ કરી સલાહમસલત ચલાવવા માંડી. ક્યા મનુષ્યો આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે અને ક્યા મનુષ્યો આપણા કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડશે તે સર્વ લક્ષમાં રાખી લીધું, તેજ પ્રમાણે કયી રીતે આપણા ઇષ્ટ કાર્યનો આરંભ કરવો, ક્યારથી શરૂઆત કરતાં વિશેષ યશસ્વી થવાશે તેનો પણ શાન્તચિત્તે સારી પેઠે વિચાર કરી, એ કાર્યસંબંધી પાસેના મનુષ્યો સાથે વારંવાર તર્ક કર્યો અને ત્યાર પછીજ કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો.

શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો આરંભ પોતાની મેળે કર્યો નથી; પણ મહારાજ અગીઆર-બાર વર્ષના હતા તે સમયે શાહજીરાજાની આજ્ઞાથી દાદાજી કોંડદેવ અને તેની સાથેના બીજા કારકુનોએ કર્યો હતો, એવું એક ઇતિહાસ સંશોધકે[1] લખ્યું છે ને તેમણે પોતાના લેખની પુષ્ટિમાં રા. સભાસદે લખેલા કેટલાક વચનો ટાંકી બતાવ્યા છે. રા. સભાસદે લખ્યું છે કે—"બેંગલૂરથી પૂને આવતાંજ બાર માવળ કબજે કર્યા. માવળદેશમુખોને બાંધી લાવતા જેઓ સામા થયા તેમને મારી નાખ્યા." પરંતુ એ એટલાજ વાક્યપરથી શાહજીરાજાએજ આરંભમાં સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો ગુરુમંત્ર આપ્યો અને તેથીજ એ મહત્ કાર્ય દાદાજી કોંડદેવની મદદથી સાધ્ય કરવાનું તેમને સુઝી આવ્યું હતું, એ કહેવું સર્વથા યુક્તિયુક્ત નથી રા. સભાસદના એ વાક્યનું તાત્પર્ય વાસ્તવિકરીતે જોતા જણાય છે કે, શાહજીરાજાએ કર્ણાટકની સ્વારીમાં ઉત્તમ કાર્ય કર્યાથી બાર માવળ, બારામતી અને ઇંદાપુર નામક પ્રાંતો શાહે તેમને પોતાના ખર્ચ માટે આપ્યા હતા. પ્રાપ્ત થયેલા તે નવીન પ્રાંત પોતાની સત્તામાં લેવા માટે રાજાએ દાદાજી કોંડદેવને કહાવ્યું

1 રાજવાડે કૃત ખંડ ૪ પૃષ્ઠ ૭૩

ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૮ માં બેંગલુરથી પાછા ફર્યા પછી રા. સભાસદ કહે છે તેમ તેણે માવળા તાબે કરી ત્યાંના દેશમુખોને પોતાની સત્તામાં લીધા હતા. એ સમયે શાહજીરાજાએ વિજાપુર દરબારમાં તરતજ પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તેમને સ્થિર થવાની શરૂઆત થઇ હતી. એવે સમયે પુનઃ તોફાન કરી અવિચારી કૃત્ય આરંભવાનું તેમનાપર કલંક ચઢાવવું એ કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે. શાહજીરાજાને દાદાજી કોંડદેવની સલાહથી માવળામાં રાજ્ય સ્થાપન કરવાની ઇચ્છા શી રીતે થઈ તેનું કારણ જણાવતાં ઉક્ત ઇતિહાસકર્ત્તા લખે છે કે, કર્ણાટકમાં અફઝલખાન, માલોજી ઘોરપડે વગેરે વિજાપુરના સરદારો શાહજી ઉપર દ્વેષ રાખી તેમનો પગ ટકવા દેતા નહોતા; એ કારણ ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૮ માં બિલકુલ સંભવતું નથી. શાહજીરાજાપર અફઝલખાન વગેરે સરદારો તો આઠ દશ વર્ષ પછી દ્વેષ કરવા લાગ્યા હતા. કર્ણાટકના ઇતિહાસમાં તે વર્ષમાં એવી પ્રતિસ્પર્ધાના નામનો ઉલ્લેખજ નથી. એ અપ્રયોજક અનુમાનને "મૂલં નાસ્તિ" ન્યાય પ્રમાણે અપવાદ આવે છે કે, દાદાજીએ જ્યારે શાહજીરાજાને માવળામાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની સલાહ આપી ત્યાર પછી સાત આઠ વર્ષે મહારાજે પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરી હતી તો પછી તે વખતે તેણે મહારાજને બોધ આપવાની નકામી ખટપટ શામાટે કરી? શિવાજી મહારાજે જ્યારે દાદાજીનો નિર્માલ્ય બુદ્ધિવાદ સાભળ્યો નહિ, ત્યારે તેણે ચિંતા-જ્વરવડે દુઃખી થઈ કિંવા કેટલાકના મત પ્રમાણે વિષપ્રાશન કરી પોતાનો પ્રાણનાશ કરવાનું શું પ્રયોજન હતું? એ સમયે શાહજીરાજાના મનમા સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર આવ્યો હતો, એ ખરૂં માનીએ તો તે સમયે દાદાજી કોંડદેવના હાથ નીચે હજાર બારસો મનુષ્યો હતાં તેની સહાયતાવડે તે કાર્ય સિદ્ધ થવા જેવું હતું, એવું માનવા જેવી તેમની મૂઢ બુદ્ધિ હતી કે? બેંગલુરથી પાછા ફરતી વખતે દાદાજી કોંડદેવ સાથે દશવીશ હજાર મનુષ્યો મોકલવામા આવ્યા હતા, એવું અનુમાન સાચું માનનારને એકાદ જૂના ખંડિયેરમાંથી કોઇ પૂરાવો[1] મળી આવ્યો છે કે? એવું ભગીરથ કાર્ય નિર્માલ્ય કાર્યભારીને સોંપવાને બદલે શાહજીરાજા પોતેજ પોતાના સૈન્યસહિત કેમ એકદમ ચઢાઈ લઈ ગયા નહિ? પ્રત્યેક કલ્પના તપાસતાં જણાય છે કે, તેમનાં એવાં અનુમાન અત્યંત નિરાધાર છે અને તે મહારાજને માત્ર લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ પરથી કોઇએ એવું સમજવાનું નથી કે, શાહજીરાજાના મનમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કદિ પણ ઉત્પન્ન થયો નહોતો. આ પ્રકરણમાં એ સંબંધી પાછળ થોડોક ઉલ્લેખ થયો છે.[2] હવે વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન માત્ર એજ છે કે, શિવાજી મહારાજે સ્વતઃ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આ-

૧ રા. રાજવાડેએ શિવાજી મહારાજના તે સમયના પુષ્કળ કાગળપત્રો એકઠા કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. તે સમયે માવળાદેશમુખો આપસઆપસમાં લડતા હતા, તેમને એકઠા કરીને તેમનામાં એકસંપ શી રીતે કર્યો અને દાદાજીએ શાહજીરાજાની જાગીરની વ્યવસ્થા કેવી ઉત્તમરીતે કરી, તે બાબત પુષ્કળ હકીકત મળી આવે છે. આ દેશમુખોને વશ કરવામાં શિવાજી મહારાજે કેવી કેવી ખટપટ કરી તેનો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

૨ પૃષ્ઠ ૩૫-૩૬ જુઓ.

રંભ કરવા પહેલાં સાત આઠ વર્ષ પૂર્વે શાહજીરાજાના કહેવાથી મહારાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હતો કે કેમ? અને તે પ્રમાણે શરૂ થયો હતો એ વાત સત્ય માનવામા આવે તો પછીથી તે બંધ કેમ પડયો? તેમજ દાદાજી કોંડદેવની મતિ પાછળથી બદલાઈ ગઈ શામાટે? એટલી વાત સાચી કે દાદાજીએ શાહજીરાજાની જાગીરની સુંદર વ્યવસ્થા કરીને તેને એક નાના સરખા સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ આપેલું હતુ અને આ બાબતનો સઘળો કારભાર અલ્પવયના પણ કુશાગ્ર બુદ્ધિના શિવાજી મહારાજની નજર આગળ થયો હતો; અને તેથી તેમને એ બાબતનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળેલુ હતુ. આટલા પૂરતો સ્વરાજસ્થાપનનો આરંભ થયો એમ કહીએ તો કશી હરકત નથી; પણ આ જાગીર આદિલશાહની કૃપાથી મળી હતી અને તેનાપર તેનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો. તે કાબૂ કાઢી નાખવાનું સાહસ દાદાજી કે શાહજીરાજાએ કર્યું નહોતું; પણ તે શિવાજી મહારાજાએજ પ્રથમ કર્યું.

આ સ્થળે એક પ્રશ્ન થાય છે કે, શાહજીરાજાના મનમાં મહારાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ન હોત તો દાદાજી કોંડદેવે, શિવાજી મહારાજસંબંધી તેમની પાસે ફરિયાદ કરવાથી અને વિજાપુરસરકાર તરફથી તેમને એ બાબત ઠપકો મળવાથી તેનો બંદોબસ્ત કરવાનું અથવા તેમને પોતાની જાગીરમાંથી કાઢી મૂકવાનુ રાજાના મનમા કેમ આવ્યુ નહિ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલાઇથી આપી શકાશે મહારાજે જે સમયે વિજાપુર સરકારના તાબાના દેશમાં ઉથલપાથલ શરૂ કરી, તે અરસામા કર્ણાટકમા શાહજીરાજાનું વર્ચસ્વ સારી પેઠે જામ્યું હતુ અને તેમના હાથમા જાગીરતરીકે ઘણાં પ્રાંતો આવ્યા હતા; તેમજ ત્યા તેઓ પ્રબળ થઇ વિશેષ ગૌરવાન્વિત થયા હતા. વિજાપુર-દરબારમા બે પક્ષ બંધાયલા હોવાથી રાજ્યમા જ્યા ત્યા અવ્યવસ્થા થઇ હતી. એ સમયે રાજા સ્વતઃ કર્ણાટકમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. એ સમયે સ્વપુત્રે યુક્તિપૂર્વક આરંભેલું કાર્ય યશસ્વી થવાનો સંભવ જાણી દાદાજીની ફરિયાદ સાંભળતા તેઓ અજાણ્યા થઇ અલગજ રહ્યા. તેમના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર સંપૂર્ણરીતે જામ્યો હતો અને તેમને યવનોની સેવા કરવાનું અંતઃકરણપૂર્વક પસંદ નહોતું, એ નિર્વિવાદજ છે; પરંતુ ઉક્ત ઇતિહાસશોધક લખે છે તેમ તેજ વર્ષમા તેમણે એ કાર્યનો આરંભ કર્યો એ તદ્દન અયોગ્ય છે; શાહજીરાજાએ આગળ જતા કર્ણાટકમા થોડી ચળવળ કરી હતી એ સત્ય છે. પરંતુ શિવાજી મહારાજ્પેઠે વિજાપુર સરકાર સાથે તેમણે ખુલ્લી રીતે વિરોધ કર્યો હોય એવું કદિ પણ બન્યું નથી. શાહજીરાજા તો અંતસુધી વિજાપુર-સરકારની તાબેદારી કરતા હતા.[1]

1 જેધેની શકાવલીમા જણાવે છે કે, શિવાજી મહારાજના તોફાનને લીધે શાહજીરાજાને ૧૬૪૮ મા કેદ કર્યાં હતા પછી તેમને અને તેમની સાથે કાનોજી નાઇક જેધે એ બંનેને ૧૬૪૯ માં છોડી મૂક્યા હતા. તે વખતે શાહજીરાજાએ જેધે નાઈકને કહ્યુ હતું કે: "મને કર્ણાટકમાં બેંગરૂળ પ્રાંતમાં પાંચલાખ હોનની જાગીર મળેલી છે માટે ત્યાં જવાનું છે. તમારૂ વતન માવળા છે અને તે પ્રદેશમાં તમારૂં પ્રાબલ્ય છે. મારો પુત્ર ચિરંજીવ

અસ્તુ. ત્યારે હવે મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની કલ્પના શરૂઆત કરવાનું સર્વ શ્રેય માતુશ્રી જીજાબાઇને અને શિવાજી મહારાજનેજ આપવું જોઇએ. મહારાજે એ આરંભ શી રીતે કર્યો તેનું સવિસ્તર નિરૂપણ કોઇ પણ બખરમાં કર્યું નથી. જે ત્રુટક વર્ણન અવ્યવસ્થિતરીતે પ્રકટ થયું છે, તે વ્યવસ્થિત કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

મહારાજે દેશસ્થિતિનું એકંદર અવલોકન કરીને અને મુસલમાન, મોગલ તથા આપણા હિંદુ લોકોની સ્થિતિનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો કે, મોગલ અને મુસલમાનોના તાબામાં સિંહાદ્રિનો પ્રદેશ છે; પરંતુ તેપર તેમની જોઇએ તેવી દૃઢ સત્તા થઇ નથી, તેમજ તે પ્રદેશ તેમના તાબામાં હમેશને માટે રહેશે તો વિશેષ લાભ થશે નહિ, એવું જણાયાથી ત્યાના કોટકિલ્લા વગેરેપર તેમણે પૂરતો બંદોબસ્ત રાખ્યો નથી; તેથી એજ પ્રાંત પ્રથમ આપણા તાબામાં લેવા જોઇએ. ત્યાંના કિલ્લા હાથમાં આવવાથી તેની આસપાસનો પ્રદેશ સહજ રીતે આપણા હાથમાં આવશે અને યવનો ગમે તેટલા પ્રપંચ કરશે તોપણ એ પ્રાંતમાંની હિંદુ પ્રજા અનુકૂળ થયા સિવાય તેમના હાથમાં એ પ્રાંત હમેશને માટે કદિ પણ રહેશે નહિ; તેથી યવનો સહેલાઇથી પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવા પ્રાંત આપણી સત્તામાં લેવા. ત્યાંના વિકટ કિલ્લાના આશ્રયવડે યવનો સાથે થોડાં મનુષ્યોની સહાયતાથી ઝઝુમતા ફાવશે અને પ્રસંગ આવતાં એ કિલ્લામાં સંતાઇ રહીને સ્વરક્ષણ કરી શકાશે. તેજ પ્રમાણે આપણી જાગીરના અને આસપાસના પ્રાંતના દેશમુખપર કરપ રાખી, તેમને આપણા હમેશના તાબેદાર બનાવવા માટે એ પહાડી કિલ્લા ઘણાજ ઉપયોગી થઇ પડશે, એ વિચાર કરી મહારાજે પ્રથમ કેટલાક કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. તે સમયે મોગલ સરકારે આસપાસના ઘણાખરા કિલ્લાપર રખેવાળો રાખ્યા હતા, તેમની સાથે પ્રકટરીતે વિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી કોઇ બીજીજ યુક્તિવડે કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો. પુનાથી નૈઋત્ય ખુણામા આશરે વીશ માઇલ વેગળે તોરણા નામનો કિલ્લો છે. મહારાજે તે કિલ્લાપરના અમલદારો સાથે વાતચિત કરવા યેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે અને બાજી ફણસલકરને મોકલ્યા. તેમણે કિલ્લેદારોને કહ્યું કે: "એ કિલ્લો હમણાંજ અમારે સ્વાધીન કરો, અમે બાદશાહ પાસેથી લેવાનાજ છીએ." એ સાંભળી તેમણે કિલ્લો સોંપી દીધો. તેમની સાથે સરળ વાતચિત કરીને અને કાંઇક

શિવબા પુનામાં છે, તેની સાથે તમારાં માણસો લઇને રહેજો માવળાના દેશમુખો તેને તાબે થઇને તેના આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે, એવું તમે કરજો. મોગલોનું કે આદિલશાહનું સૈન્ય આવે તો-તેની સામે બરોબર યુદ્ધ કરજો." આ પ્રમાણે તેને શપથ આપીને તેની પાસે કરાર કરાવી લીધો અને તેને પત્ર આપીને શિવાજી મહારાજ પાસે મોકલ્યો. આ પરથી શ્રીમાન બા૦ ગં૦ તિલક એવું અનુમાન કરેછે કે, શિવાજી મહારાજની યોજનામાં શાહજીરાજની સંપૂર્ણ અનુમતિ હતી. આ અનુમાન ૧૬૩૮-૩૯ ની સાલમાં શી રીતે બેઠું આવું નથી તે તો અતાર્કિકજ છે. ૧૬૪૯ પછી શિવાજી મહારાજના કાર્યમાં શાહજીરાજની સંપૂર્ણ અનુમતિ હતી, એ વાત સાચી છે. (દાદાજી કોંડદેવની ન હતી).

લાંચ વગેરે આપીને મહારાજે એ કિલ્લો ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૬ માં પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.[1]

શિવાજી મહારાજે વિજાપુરસરકારની મહેરબાની મેળવવા પ્રથમથી જ પાડવા માટે બુદ્ધિ વાપરી. તેમણે વિજાપુર દરબારમાં તરતજ વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે— " એ કિલ્લો અમે સરકારના કલ્યાણને અર્થેજ લીધો છે. નિર્જન પ્રદેશમાં આમારા જેવા વિશ્વાસુ નોકર હોવાથી બાદશાહનું ઘણું પ્રકારે હિત થાય એમ છે. આ તરફના પ્રદેશોમાં દેશમુખોએ જમીનમહેસુલ ઉઘરાવતા હોવાથી તેનું યોગ્ય મૂલ્ય થતું નથી તેમજ દેશમુખોએ ખરું મૂલ્ય કેટલું છે, તે જાણવા દેતા નથી. એમ થવાથી તેમને લાભ થાય છે અને સરકારને નાહક નુકસાન થાય છે; પણ એ પ્રદેશ આમારા તાબામાં આવ્યાથી મહેસુલ યોગ્યરીતે નક્કી કરવામાં આવશે. " એ વાતની બાદશાહને ખાત્રી થાય તે માટે મહારાજે વિજાપુરસરકારને પાછલાં દશ વર્ષમાં જે મહેસુલ મળ્યું હતું તેના કરતાં અધિક મહેસુલ મોકલવાનું કબૂલ કર્યું હતું. પ્રાર્થનાનો ઉત્તર મળતાં ઘણા દિવસો વીતી ગયા. મહારાજને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. તેમના વકીલે દરબારના મનુષ્યોને લાંચરુશ્વત આપીને અરજીનો મનગમતો પોતાને અનુકૂળ જવાબ મેળવી લીધો. શિવાજી મહારાજે માવળી લોકોને ભેગા કરી તોરણાનો કિલ્લો દુરસ્ત કરાવ્યો અને તેને સારો મજબૂત બનાવી તેનું નામ પ્રચંડગઢ રાખ્યું. એ કિલ્લામાં ખોદકામ કરતાં મહારાજને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. ભવાની દેવીની કૃપાવડે એ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું અને પોતાના સત્કૃત્યોમાં દેવીની સંપૂર્ણ સહાયતા છે, એવો પ્રવાદ તેમણે માવળી જનસમૂહમાં ફેલાવ્યો; તેથી મહારાજપર અધિક શ્રદ્ધા થવાથી તેઓ વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક સહાયતા કરવા લાગ્યા. તેમણે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ દારૂગોળા અને ઈતર યુદ્ધોપયોગી સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવામાં અને એક નવીન કિલ્લો બાંધવામાં કર્યો.

તોરણા કિલ્લાના અગ્નિખૂણાથી ત્રણ માઈલ ઉપર મુરબાદ[2] નામક ડુંગર આવેલો છે, એમ જાણી મહારાજે ત્યાં વસ્તી વસાવી કિલ્લો બાંધવાનું કામ જપાટાબંધ શરૂ કર્યું. એ ડુંગરમાં ત્રણ માચી હતી. તેને પણ મજબૂત કિલ્લા જેવી બનાવી,

1 ખાફીખાન જણાવે છે કે, મહારાજે પ્રથમ ચાકનનો કિલ્લો કબજે કર્યો હતો. રાજવાડે જણાવે છે કે—"તોરણા અને રાજગઢ કિલ્લા તાબે કરવાનું કારણ એવું છે કે, દક્ષિણમાં શીદી લોકોમાં આદ્ય દેશમુખ રહેતો હતો. તે મહારાજને અનુકૂળ ન હતો. તેને કબજે કરવાને માટે આ બે કિલ્લા હસ્તગત કરવામાં આવ્યા આ રીતે ૧૬૪૬ માં મહારાજના રાજ્યની જડ નાખવામાં આવી" આ કિલ્લા લીધાનો યુક્તિ પણ એક સુંદર જણાવવામાં આવે છે. ચોમાસાની મોસમમાં કિલ્લેદાર પોતાના માણસોને લઈને તળેટીના ગામડાંમાં રહેતો હતો એ તક સાધીને મહારાજના હજારબારસો માણસોની મદદથી એ કિલ્લો પોતાને કબજે લીધો. કિલ્લેદારે બાદશાહને ફરિયાદ કરી ત્યારે મહારાજે ઉલટી એવી ફરિયાદ કરી કે કિલ્લેદાર પોતાનું કામ બરાબર ચલાવતો નહતો, તેથી ઉલટું તેનું રક્ષણ કરવાને માટે અમારા માણસો મોકલવા પડયા.

2 એ ડુંગરને કેટલાક મુરુંબદેવ અને કેટલાક મુરુંબદેવનો ડુંગર પણ કહે છે. પોર્ટુગીઝ લોકોની ભાષામાં "મુરબદેવ" એવું નામ આપેલું છે.

મુખ્ય કિલ્લાનું નામ રાજગડ પાડ્યું અને ત્યાં એક વિશાળ મકાન બંધાવ્યું.[1] એ ત્રણે માંચીનાં નામ સુવેળા, સંજીવિની અને પદ્માવતી રાખ્યાં. ચારે કિલ્લા નવીનજ તૈયાર થયા. શિરવળા પાસે ખેડબેર નામક ગામ આગળ વિશાળ જંગલ હતું. તે સ્થળે ઉત્તમ પ્રકારનાં આમ્રવૃક્ષ રોપી તેની પાસે પરૂં વસાવ્યું અને તેનું નામ શિવાપુર રાખ્યું. ત્યાં માવળી અને કોંકણી લોકો વસાવી મહારાજ રાજકાર્ય કરવા લાગ્યા.

કિલ્લાનું બાંધકામ ચાલતું હતું, તે સંબંધી સમાચાર આદિલશાહને કાને ગયા. તેમણે શિવાજી મહારાજને એ કામ બંધ રાખવાની આજ્ઞા કરી અને કર્ણાટકમાં શાહજીરાજાને એક પત્ર લખી એ સંબંધી ઉત્તર માગ્યો. તેમણે એવો ઉત્તર આપ્યો કેઃ—" એ કાર્યસંબંધી શિવાજીએ મને કંઇ પણ પૂછ્યું નથી. હું અને મારૂં સર્વ કુટુંબ બાદશાહના પ્રમાણિક સેવકજ છીએ. શિવાજી જે કાર્ય કરે છે તે અમારી જાગીરોની સુધારણામાટે કિંવા સુરક્ષિતપણા માટેજ હોવું જોઇએ. અમારી જાગીરોને લગતો અમારી માલિકીનો કોઇ મજબૂત કિલ્લો નથી, તેથી મારો પુત્ર એ કિલ્લો બાંધતો

1 શિવદિગ્વિજયમા લખ્યુ છે કે, એ કિલ્લો પ્રથમથીજ હોવાથી તેને મહારાજે રાજકીય કાર્યોના ઉપયોગમાં લીધો અને તેમાંની ત્રણ માચી માત્ર નવી બધાવી. મહારાજના આ કાર્યની ખબર જ્યારે બાદશાહના અધિકારીઓને પડી ત્યારે તેમણે રોહીડ ખોરાના દેશપાંડે દાદાજી નરસ પ્રભુને (ગુપ્તે) એક ધમકીનો કાગળ લખીને જણાવ્યું કે, રોહિડેશ્વરના ડુંગરોના આશ્રયથી માવળા વગેરે લોકોને એકઠા કરીને શિવાજી મહારાજે બળવો શરૂ કર્યો છે. કિલ્લાપરનું થાણું ઉઠાડી મૂકી તે કબજે કરેલો છે અને તેને રાજગડ એવું નામ આપેલું છે. એ કામમાં તું સામીલ છે. ઉત્પન્ન વગેરે પહોંચતું નહિ કર અને જો એ કાર્યમાંથી છૂટો નહિ પડ, તો તને વિજાપુર લઈ જઇને ગરદન મારવામાં આવશે. આ વાત તેણે શિવાજી મહારજને જણાવી. મહારાજે તેને તરતજ પત્ર લખ્યો કેઃ— "વિજાપુરથી તમારાપર હુકમ આવ્યો તે સમજ્યો. તમે કે અમે કોઈ શાહની સાથે બેઈમાનગીરી કરતા નથી તમારા કુલદેવતા રોહિડેશ્વરે અમને આ કાર્યમાં યશ આપેલો છે અને હિંદુસ્વરાજની સ્થાપના કરીને સર્વ મનોરથો તે પૂર્ણ કરનાર છે. દાદાજી પંતની હાજરીમા તમારા વડીલને, તમારે અને અમારે જે કરાર થયો છે તેમાં જરાય ફેર પડનાર નથી. તમે અમારી પાસે ચાલ્યા આવો." રા. રાજવાડેએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ૧૫ મા ભાગના ૨૯૭-૨૯૮મા પત્રમાં ઉપરની મતલબ છે. આ હકિકત સ. ૧૬૪૫ની છે, અર્થાત તે વેળા જેને રાજગડનું નામ આપ્યું હતું, તે પ્રથમથીજ હતો અને તોરણાનો કિલ્લો હાથ કરતાં પહેલાં ત્યાંનું સમારકામ શરૂ થઈ ગયુ હતું. શિવાજી મહારાજે લખેલા પત્રમા દાદાજીપંતની હાજરીમાં એવા જે શબ્દો છે, તે પરથી રિયાસતકાર જણાવે છે કે, આ કાર્યમા દાદાજીનો પ્રથમથીજ હાથ હતો; પણ આ મુદ્દાથી તેના કહેવાને લગારે પુષ્ટિ મળતી નથી. શાહજીરાજાની જાગીરના કેટલાક દેશમુખો કોઇને ગણકારતા ન હતા તેથી તેમને વશ કરવાની દાદાજીની આ યોજનામાત્ર હતી. શાહજીરાજાની જાગીરની સીમા કંઈ સ્પષ્ટ નક્કી થઇ ન હતી, તેથી જેટલો બને તેટલો વધારે મુલક શાહજી રાજામાટે લઇ લેવો, એવી દાદાજીની યોજના હતી. જો એમાં કંઇ વધારે મહત્વ હોત તો ઉપરનો પત્રવ્યવહાર ૧૭-૧૮ વરસના છોકરાને હાથે ન થતાં દાદાજી જેવા વયોવૃદ્ધ માણસને હાથેજ થાત; પણ દાદાજીની સલાહને માન ન આપતાં શિવાજી મહારાજ સ્વતન્ત્રપણે વર્તતા હતા તેથીજ સીધો તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર થયો છે.

હવે મહારાજે એ સંબંધી કંઈ પણ સંદેહ રાખવો નહિ. તે સરકારવિરુદ્ધ કંઈ પણ કરશે નહિ " આદિલશાહને પ્રત્યુત્તર મોકલી શાહજીરાજાએ દાદાજી અને શિવાજી મહારાજને એ બાબતસંબંધી પત્રો લખ્યા. મહારાજને ઠપકો લખી એ કૃત્ય કરવા સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો તેમજ ભવિષ્યમાં તેવું કાર્ય નહિ કરવા માટે લખ્યું એ પહેલાંજ દાદાજીએ શાહજીરાજાને એક પત્ર લખી સવિસ્તર સમાચાર જણાવ્યા હતા તેણે શિવાજી મહારાજને પણ તેમના કાર્યસંબંધી પુષ્કળ બોધ આપ્યો હતો, પણ તેનું કશું ફળ મળ્યું નહિ એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે.

દાદાજી કોંડદેવ થોડા સમયમાંજ મરણ પામ્યા. મહારાજ સ્વતઃ પોતાના પિતાના નામથી જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા. એ અરસામાં જાગીરની પાછળી બાકી રહેલી ઉપજ લેવા માટે શાહજીરાજાના નોકરો આવ્યા, તેમને મહારાજે એવો ઉત્તર આપી પાછા મોકલ્યા કે-" દાદાજીપંત મરણ પામ્યા છે. અહિંનો ખર્ચ વધેલો હોવાથી જાગીરના ખર્ચ માટે કરાણ જમીનોની ઉપજ પૂરતી થઈ પડતી નથી. કર્ણાટકમાં આપના તાબામાં પુષ્કળ પ્રાંતો છે, તે સારા ફળદ્રુપ છે; તેથી હવે પછી આપે ત્યાંની ઉપજપર નિર્વાહ કરવો. એજ યોગ્ય છે." એ ઉત્તરથી શાહજીરાજાને ક્રોધ ઉપજ્યો નહિ, એમ જણાય છે. ઉલટું પોતાનો પુત્ર કર્મનિષ્ઠ થઈ મનતકાર્યો કરી સ્વોત્કર્ષ સાધવા તત્પર થયો છે, એ જાણી તેમને અતિ સંતોષ થયો હતો તેમણે શિવાજી મહારાજને પોતાની જાગીરની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર આપ્યો અને કહાવ્યું કે-" તમારી તેજસ્વિતા અને કર્તવ્ય-પરાયણતા સાંભળીને હું ઘણો આનંદ પામ્યો છું." એ સમયે વિજાપુર-દરબારમાં બે પક્ષ પડેલા હોવાથી ત્યાં ગોટાળો ચાલતો હતો. શાહજીરાજાએ વિચાર કર્યો કે, કર્ણાટકની આપણી જાગીરનું રક્ષણ કરી સ્વસ્થ બેસી રહેવું એજ યોગ્ય છે. શિવાજીમહારાજે જે તોફાન ઉભું કર્યું છે, તેપરથી બાદશાહને આપણાપર શંકા ઉત્પન્ન થાય તેના કરતાં ચાર ગાઉ વેગળે રહેવાથી તેની સાથે આપણો કાંઈ સંબંધ નથી, એમ કહી શકાશે, એવો વિચાર કરી શાહજીરાજા કર્ણાટકમાંજ સ્થાયી નિવાસ કરી રહ્યા

શાહજીરાજાની જાગીરના સુપા પ્રાંતની વ્યવસ્થા બાજીમોહિતેના તાબામાં હતી બાજી એ શાહજીરાજાનો સાળો અને તુકાબાઈનો બંધુ હતો. એના તાબામાં સુપાના થાણું તથા ત્રણસો ઘોડાની પાયગા હતી દાદાજીનું મૃત્યુ થયા પછી મહારાજે તેને પત્ર લખ્યો કે-" તમારે તમારી પાસેની વસુલાતનો હિસાબ તથા સર્વ પાયગા લઈને મુને આવવું." બાજીએ તે માન્યું નહિ તેમજ પત્રનો ઉત્તર પણ લખ્યો નહિ તેણે પત્ર લઈ જનારને કહ્યું કે-" શાહજીરાજા જીવતા છતા શિવાજી શી રીતે માલિક થયા? આવી આજ્ઞા કરવાનો તેમને અધિકાર શો છે? આદિલશાહના રાજ્યમાં તોફાન મચાવી કિલ્લા હસ્તગત કરે છે, તે માટે તેમને શિક્ષા થવી જોઈએ; પરંતુ તેમના પિતાને લીધે ક્ષમા થાય છે, તેથીજ તે વિશેષ ઉત્તેજિત થયા છે એજ પ્રમાણે તોફાન અને પ્રપંચ કર્યા કરશે તો એમના પિતાનું માન ખંડન થશે અને પોતાનો જીવ પણ જોખમમાં નાખશે, એ બાબત-

ની તેમને ચિંતાજ જણાતી નથી. બની શકે તે કામ કરવું; સ્ત્રેવા પણ પ્રપંચમાં તેમણે પડવું જોઇએ નહિ." મહારાજાને પત્રવાહકે મોહિતેનું કહેવું સવિસ્તર નિવેદન કર્યું. મામાના શબ્દો સાંભળતાજ તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી હોળીના પર્વ ઉપર કેટલાક માવળી લોકોને સાથે લઇ ઇનામ લેવાને બહાને મામાને મળવા ગયા. ત્યાં તેને એકાએક પકડી કેદ કરી[1] તેના તાબાના પ્રાંત તથા પાયગા હસ્તગત કરી લીધાં, તે ઉપરાંત તેની પાસેનું પુષ્કળ દ્રવ્ય, ઝવેરાત, ઉંચી જાતના વસ્ત્રો વગેરે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હસ્તગત કરી. મહારાજે મોહિતેને પોતાનો મામો જાણી તેનો વિશેષ સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાની સાથે રહી આરંભ કરેલાં કાર્યોમાં સહાયતા કરવાનું કહ્યું; પરંતુ મોહિતેએ કેમે કરતાં માન્યું નહિ. અંતે તેને તથા તેના પક્ષનાં મનુષ્યોને માનપૂર્વક કર્ણાટકમાં શાહજીરાજા પાસે મોકલી દીધાં.

આ એકજ કૃત્યથી તાબાના અને ઇતર સર્વ મનુષ્યોપર મહારાજનો સારો કરપ બેઠો. સર્વને ખાત્રી થઇ કે, જેણે પોતાના મામાનું સુદ્ધાં માનરાખ્યું નહિ તેની સાથે ઘણીજ સાવચેતીથી વર્તવું જોઇએ. તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતાં કિંવા તેમની વિરુદ્ધ પ્રપંચ રચતાં અમે તેને શિક્ષા કરવામાં તેઓ આઘુંપાછું જોશે નહિ. સર્વ મનુષ્યો મહારાજથી ઘણાંજ બીવા લાગ્યાં.

પુનેથી પૂર્વ દિશામાં ચાકણનો કિલ્લો છે. એ કિલ્લો પુને જવાઆવવાના માર્ગમાંજ હોવાથી મહારાજે જાણ્યું કે એ કિલ્લો આપણા તાબામાં આવે તો ઘણી સગવડ થાય. એ કિલ્લાની હકિકત એવી છે કે, નિઝામશાહી સરકાર પાસેથી પ્રથમ તે કિલ્લો શાહજીરાજાને પ્રાપ્ત થયો હતો. જાધવરાવે પુઠ પકડેલી હોવાથી તેમને વિજાપુર નાસી જવું પડયું ત્યારે તે ધમાધમ વખતે માતંડદેવ અનેહોનાપા દેશપાંડે નામક બળવાખોરોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કરી તાબામાં લીધો. ત્યાર પછી મુરાર જગદેવના દિવાને એ બળવાખોરોને કેદ પકડી તે કિલ્લો પોતાના તાબામાં લીધો અને મુરારદેવે રાજાને સ્વાધીન કર્યો. દાદાજી કોંડદેવે રાજાની જાગીરીની વ્યવસ્થા કરતી વખતે એ કિલ્લાપર ફિરંગોજી નરસાને હવાલદાર નિમ્યો હતો. દાદાજીનું મરણ થયા પછી ફિરંગોજી એ કિલ્લામાં સ્વતંત્ર થઇ બેઠો હતો; તેની સાથે યુદ્ધ નહિ કરતાં સામોપચારથી વશ થાય છે કે કેમ, તે જોવા માટેજ મહારાજે તેની પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કિલ્લો સોંપી દેવાનું કહાવ્યું. કિલ્લેદારે મહારાજનું કહેવું માન્ય કરી કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કર્યો અનેમહારાજની મુલાકાત લઇ તેમની સત્તા સ્વીકારી નોકરી કરવાનું કબૂલ કર્યું. તેનું એવું નમ્રતાભરેલું વર્તન જોઇ મહારાજ તેનાપર ખુશી થયા અને તે કિલ્લાપર પાછો તેનેજ હવાલદાર નિમી, આસપાસની જમીનોનું મહેસુલ ઉઘરાવવાનું કામ તેનેજ સોંપ્યું. એ કિલ્લાપર

[1] કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, શિવાજી મહારાજ કેટલાક માવળીઓને સાથે લઇ મોહિતેને ખબર ન પડે તેવી રીતે તેના પ્રાંતમાં ગયા અને મધ્યરાત્રીએ સુપાના થાણાપર છાપો મારી તાબામાં લીધો અને મોહિતેને તથા તેના પક્ષનાં મનુષ્યોને કેદ પકડયાં વળી એક બે બખરમાં એવું છે કે, મહારાજે ત્રણસો ચૂંટી કાઢેલાં માણસો લઇને તેના કિલ્લાપર જઈ તે સુઇ ગયેલો હતો તે વખતે તેને પકડીને કેદ કર્યો.

શિવાજીપાત્ર નામક એક જૂનો નોકર હતો. મહારાજ પાસે રહેવાની તેની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તેને તેમણે શાહજીરાજ પાસે જવા દીધો. પહેલાંના જે જૂના નોકરોએ મહારાજની નોકરીમાં રહેવા ખુશી બતાવી, તેમને પોતપોતાના કામ ઉપર નિમ્યા. ચાકણ કિલ્લો મહારાજના તાબામાં આવ્યાથી આસપાસની અને ઇંદાપુરસૂબા સુધીના ભાગના દેશમુખો મહારાજને વશ થયા અને તેમની આજ્ઞા માનવા લાગ્યા.

ફિરંગોજી નરસાળેએ મહારાજની આજ્ઞાથી શિવનેરીનો કિલ્લો પાછળથી હસ્તગત કર્યો. એ કિલ્લાની દેખરેખ મહારાજે તેનેજ સોંપી અને એ બન્ને કિલ્લાની આસપાસના ગામોમાં દાદાજી કોંડદેવે શરૂ કરેલી મહેસૂલ-પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય પણ તેને સોંપ્યું.

એ પછી મહારાજનું લક્ષ પુના પાસે આવેલા કોંડાણા નામક કિલ્લા તરફ ગયું. તેમને જણાયું કે, પુનામાં સુરક્ષિતપણે નિવાસ કરવા માટે એ મજબૂત કિલ્લો આપણા હાથમાં અવશ્ય આવવો જોઇએ. એ કિલ્લો સ્વાધીનમાં આવ્યાથી મહારાજના પુના પ્રાંતની જાગીર સુરક્ષિત થાય એમ હતું; પરંતુ તે હસ્તગત શી રીતે થાય તેની તેમને મોટી ચિંતા થઇ પડી. તે કિલ્લાપર વિજાપુરસરકારે એક મુસલમાન કિલ્લેદાર નિમ્યો હતો. તેની સાથે પ્રકટ રીતે યુદ્ધ કરીને એ કિલ્લો જીતી લેવા જેટલું તે સમયે મહારાજમાં સામર્થ્ય નહોતું. કદાચિત્ મહારાજ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાય તો વિજાપુર-સરકાર સાથે ખુલ્લીરીતે વૈર કરવા જેવું થઇ પોતાનો નાશ થવામાં વિલંબ લાગે નહિ, એ પણ તે સારી પેઠે જાણતા હતા, તેથી તેમણે તે કિલ્લેદારને લાંચ આપી વશ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેમનો એ વિચાર સફળતાથી સિદ્ધ થયો. કોંડાણાનો કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી તેની સુવ્યવસ્થા કરી તેનું નામ સિંહગઢ પાડ્યું.

એ સમયે પુરંદર નામક કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો પ્રાંત, નીલકંઠ હૈબતરાવ નામક એક બુદ્ધિવાન બ્રાહ્મણના તાબામાં હતો. તે તેને નિજામશાહી સરકાર તરફથી ઇનામમાં મળ્યા હતા. નિજામશાહી પ્રદેશ જ્યારે મોગલોના તાબામાં ગયો ત્યારે નીલકંઠરાવ સ્વતંત્ર થઇ બેઠો હતો. શાહજીરાજ અને દાદાજી કોંડદેવ સાથે તે મિત્રભાવથી વર્તતો હતો. દાદાજી મરણ પામ્યો તેજ અરસામાં નીલકંઠરાવ પણ મરણ પામ્યો હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર નિળોપંત સર્વ કારભાર ચલાવતો હતો. તે પોતાના નાના બંધુઓને ગાંઠતો નહોતો. એ બે બંધુઓના નામ પિલાજી અને સંક્રાજી હતાં. તેમનું કહેવું એવું હતું કે કિલ્લાનું સ્વામિત્વ ત્રણે બંધુના હાથમાં સરખીરીતે રહેવું જોઇએ. એજ કારણને લીધે ત્રણે બંધુઓમાં કલહ ચાલી રહ્યો હતો. શિવાજી મહારાજ પરાક્રમી નિવડી, પોતાની જાગીરમાં વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ જોઇને નિળોપંત તેમની સાથે સ્નેહભાવથી વર્તતો હતો.

કોંડાણાનો કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં શી રીતે આવે, તેસંબંધી મહારાજ વિચાર કરવા લાગ્યા. કિલ્લાના માલેક જોડે ખુલ્લીરીતે વૈર પણ કેમ થાય ? તેઓ વંશાનુક્રમે મિત્ર થતા હતા. તેમની સાથે વૈર કરવું એ જનસમૂહના આ-

ચારથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતું બારામતી, ઈંદાપુર અને સુપા એ ત્રણે પરગણાનું સંરક્ષણ અને બંદોબસ્ત યથાસ્થિતરીતે થવા માટે એ કિલ્લાની સહાયતાની અવશ્ય જરૂર છે, એ પણ મહારાજ જાણી ગયા ત્રણે બંધુઓ વચ્ચે કલહ ચાલે છે, એમ જાણીને મહારાજ કેટલાક ચુંટી કાઢેલા માવળીઓસહિત સુપા પ્રાંતમાં જવાને બહાને[1] રાજગઢથી ઉપડયા મહારાજ પાસે આવી પહોચ્યાના સમાચાર મળતાજ નાના બંધુઓએ પોતાની તકરારનો નિવેડો લાવવા મહારાજને પુરંદર બોલાવ્યા[2] તે પરથી તેમણે એ કિલ્લાના પગથિયા પાસેના નારાયણના દેવાલયમાં પડાવ નાખ્યો તેમણે વિચાર્યું કે, એકદમ કિલ્લાપર ચઢી જવાથી નિળોપંતને સંશય આવશે ખુલ્લીરીતે શિવાજી મહારાજને જઇ મળવાની નાના બંધુઓની હિંમત ચાલતી નહોતી એ પ્રમાણે બન્ને પક્ષ ગોટાળામાં પડ્યા કિલ્લાપરના મનુષ્યોએ વિચાર કર્યો કે, ત્રણે બંધુઓ પરસ્પર કલહ કરતા હોવાથી અંતે કિલ્લો કોના હાથમાં જશે તે નક્કી નથી તેના કરતાં કિલ્લો શિવાજી મહારાજના તાબામાં જાય તો ઘણું સારૂં આસપાસના દેશ ઉપર તેમની સત્તા હોવાથી તેઓ બીજા દેશો અને કિલ્લા પણ સ્વાધીનતામાં લેવાનો ઉદ્યોગ કરે છે આપણે તેમના જેવા પરાક્રમી અને વીર પુરુષના તાબામાં જવું, એજ સારૂં છે, એવો વિચાર કરી તેમણે મહારાજને કિલ્લાપર લાવવાની એક યુક્તિ કરી તેમણે ત્રણે બંધુઓને કહ્યું કે—"શિવાજી મહારાજ સાથે તમને સ્નેહભાવ છે, તેઓ આજે કિલ્લા નીચે આવ્યા છે, તેમને મળી આદરસત્કાર કરી કિલ્લાપર લઇ આવો, વળી દિવાળીના દિવસો છે તેથી તેમને સ્નાન કરવાનું આમંત્રણ કરો કિલ્લાપર આવ્યા પછી તેમને તમારા ગૃહકલહનું કારણ કહેજો અને પછી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તજો" એ સલાહ ત્રણે બંધુઓએ માન્ય કરી અને ગઢની નીચે મહારાજને મળવા ગયા, તથા કિલ્લાપર સ્નાન કરવાનું આદરપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું મહારાજે કહ્યું કે—"મારી સાથે ચાર મોટા શ્રીમાન ગૃહસ્થો છે તેમને નીચે મૂકી હું એકલો કિલ્લાપર શી રીતે આવું?" એ સાંભળી તેમણે કહ્યું કે—"સર્વને લઈ ઉપર આવો" મહારાજ સર્વને લઈ કિલ્લાપર ગયા ત્રણ દિવસ અતિથિસત્કાર મેળવ્યો મહારાજે ત્રણે ભાઇઓની તકરાર સાંભળી લઇ કલહ શાંત કરવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ કોઈ પણ રીતે તેમની વચ્ચે સંપ થયો નહિ કનિષ્ટ બંધુઓએ મહારાજને વિનતિ કરી કે—"અમારો મોટો બંધુ અમને કંઇ આપતો નથી અમને આપની પાસે નોકરી આપો" ત્રીજે દિવસે રાત્રે મહારાજ ત્રણે બંધુઓ સાથે વાર્તાચિત કરતા બેઠા હતા, એટલામાં નિળોપંતને નિદ્રાના ઝોકા આવતાં તે ઉઠીને શયનગૃહમાં ગયો એ સંધિ જોઈ મહારાજે કનિષ્ટ બંધુઓને એવી યુક્તિ સૂચવી કે—'તમારો

૧ શિવદિગ્વિજયમાં એવું લખેલું છે કે, ફલટણના નિબાળકરપર હુમલો કરવાનું બહાનું કાઢીને કિલ્લાની પાસે છ માઇલપર સાસવડ મુકામે તેમણે પોતાનો પડાવ નાખેલો હતો

૨ શકાવલીની બખરમાં લખ્યું છે કે, મહારાજે એક ચોમાસું તેમના કિલ્લામાં રહેવાની માગણી કરી, તે તેમણે માન્ય કર્યાથી જીજાબાઇને સાથે લઈ મહારાજે પુરંદરના કિલ્લા નીચે મુકામ કર્યો

પરિણામે તમારી પ્રાર્થના શાંતરીતે સાંભળતો નથી, તેથી તેની શુદ્ધિ ઠેકાણે લાવવાનો મને એક ઉપાય જણાય છે, તે હમણાં નિદ્રાવશ થયો છે તેને ત્યાંજ કેદ પકડો.' એ યુક્તિ બન્ને બંધુઓએ કબૂલ કરી. એટલે મહારાજે કિલ્લા નીચેના પોતાના માવળી લોકોને ઉપર બોલાવ્યા અને કિલ્લા ઉપરનાં જે મનુષ્યો અનુકૂળ હતા, તેમની સહાયતા લઈ [illegible]ને નિદ્રાવસ્થામાંજ કેદ પકડ્યો. અને બંધુઓને કિલ્લા નીચે લાવી કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો.[1] તેમનાં કુટુંબની સાથ તેમને સરખેભાગે વહેંચી આપ્યા અને તેમને કિલ્લા નીચેની માચીમાં નિવાસ કરવાની પરવાનગી આપી.[2] પાછળથી મહારાજે તેમને પોતાના તાબામાં નોકરીઓ આપી તેમની ઉન્નતિ કરી. એ પ્રમાણે રક્તપાત અને તોફાન કર્યા વગર પુરંદરનો કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ સૂપા, ઇંદાપુર વગેરે પરગણાં સુદૃઢ બનાવ્યાં.

એ પછી મહારાજની આજ્ઞાથી [illegible] દેશમુખે વિસાપુરનો કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો. ત્યાં આદિલશાહના હાથ નીચેનો સીદી મિહાલ નામક એક હબસી સરદાર રહેતો હતો. મહારાજની ઇચ્છા હતી કે-" તેની પાસેજ કિલ્લાનો કબજો રહેવા દેવો;" પરંતુ એ સંબંધી પૂછતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે-"મહારાજ ઉદ્ધતાઈ કરે છે, તેમનું આચરણ અયોગ્ય છે, તેમણે એ ઉદ્યોગ પોતાના પ્રાણ નાશ કરવાને માટે આરંભ્યો છે. હું એવા મનુષ્યની નોકરી કરવા ચાહતો નથી." હબસી સરદારનો ઉત્તર સાંભળી મહારાજને ક્રોધ આવ્યો નહિ; કારણ કે તે આદિલશાહના તાબાનો જૂનો નોકર હતો તેનું અપમાન નહિ કરતા તેને સારી બક્ષિસ આપી આદિલશાહ પાસે મોકલી દીધો.

શિવાજી મહારાજે શરૂઆતમાં પોતાની જાગીરની આસપાસના મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લઈ તેને સુદૃઢ બનાવ્યા. એ સમયપર્યંત તેમણે વિજાપુર સરકાર સાથે સાક્ષાત્રીતે વિશેષ વિરોધ પ્રકટ કર્યો નહોતો. તે સરકારના તોરણા, કોંડાણા વગેરે બે ત્રણ કિલ્લા કિંચિત્ પણ રક્તપાત કર્યા વગર તાબામાં લીધા હતા અને તે સંબંધી એવું કારણ જણાવ્યું હતું કે-"એ કિલ્લા અમારી જાગીરની આસપાસ હોવાથી અમારે હાથે તેની સુવ્યવસ્થા થશે અને અમારી જાગીર પણ સુરક્ષિત થશે; તેમજ આસપાસના દેશમુખો તોફાન કરે છે તેમના

૧ મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે દિવાળી થઈ ગયા પછી બીજે દિવસે મહારાજે એ ત્રણે ભાઈઓને કહ્યું કે, અમે સાસવડ પાસેની નદીમાં સ્નાન કરી આવો. આ વાત તેમને પસંદ પડવાથી તે ઘોડા [illegible] પ્રાતઃસ્નાન કરવાને માટે ગયા; પણ સ્નાન કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે મહારાજના માણસોએ એ કિલ્લો દસ્તગત કરી લીધો છે અને તેના પર પોતાનું નિશાન ચડાવી દીધું છે.

૨ કેટલીક બખરોમાં એવું લખેલું છે કે, [illegible] પાસે પહેલાંની મિલકત રહેવા દીધી અને બીજા બે ભાઈઓને બીજે ઠેકાણે જમીન આપી [illegible] તોપખાના અને દારૂખાના પર નિમ્યો અને સૌથી નાનાને ફક્ત પોતાની પાસે રાખી લીધો.

પર સખ્ત કરપ રાખી શકાશે અને સરકારનુ મહેસુલ ભરવા માટે તેઓ બહાના બતાવતા હોવાથી વખતસર મહેસુલ વસુલ કરી શકાશે ચાકણ, પુરંદર વગેરે ઇતર કિલ્લા જે બળવાખોરોએ સ્વાધીન કર્યા છે, તેઓ સરકારને બિલકુલ ગાંઠતા નહોતા તેથી એવા તોફાની લોકોને જેર કરવામા મે વિજાપુર સરકારનુ હિતજ કર્યુ છે" એવુ મહારાજ તેમને સમજાવી શક્યા અસ્તુ એવા ક્ષુલ્લક જણાતા આંદોલનથી, વિજાપુર સરકારને તે સમયે વિશેષ મહત્વ જણાયુ નહિ, એ યોગ્યજ થયુ સ્વાભાવિકરીતેજ તેઓ સમજતા હતા કે, શાહજીરાજા આપણી સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તી બહાદુરીપૂર્વક રાજ્યની નોકરી કરતા હોવાથી તેનો એ અલ્પવયસ્ક પુત્ર આપણી સત્તાવિરુદ્ધ કંઇ ધમાલ કરે એવો નથી તે જે કાંઇ કરે છે તે આપણા હિતને માટેજ કરે છે વળી આદિલશાહ મોટી મોટી ઇમારતો બાંધવામા ગુંથાયેલો હોવાથી કર્ણાટકમા સ્વસત્તાવૃદ્ધિ કરવા તરફજ તેનુ લક્ષ વિશેષરીતે લાગી રહ્યુ હતુ શાહજીરાજા જેવા શૂરા અને બળવાન સરદારની સહાયતાવડે તેણે તે દેશમા પોતાની સત્તા સારી પેઠે બેસાડેલી હોવાથી રાજાપર તેમની સંપૂર્ણ કૃપા હતી તેથી બાદશાહને એવો પણ વિચાર થયેલો હોવો જોઇએ કે, રાજાના અલ્પવયસ્ક પુત્રદ્વારા મહારાષ્ટ્રમા થતા આંદોલનનો બંધ કરી, રાજાના તાબાની જાગીર ખાલસા કરવાથી તો તેમને દુખ ઉત્પન્ન કરવા જેવુ થશે

પરતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ અને યુક્તિ કેવા હતા, તે આ સ્થળે જણાવવાનુ કંઇ પ્રયોજન નથી સ્વસત્તા વધારી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો જે વિકટ અને દીર્ઘ ઉદ્યોગ જીવનપર્યંત આગળ ચલાવવાનો હતો, તેનો દૃઢ પાયો શિવાજીમહારાજ રચતા હતા મજબુત કિલ્લાનો આશ્રય મળ્યાથી પોતાના તાબાના દેશનુ સંરક્ષણ કરી શકાશે તથા શત્રુના દેશપર અકસ્માત હુમલો કરી તેને જીતી લઇ, પુન સુરક્ષિતપણે કિલ્લામા ચાલ્યુ જઇ શકાશે, એવુ તેમના લક્ષમા આવવાથી પ્રથમજ તેમણે તે પહાડી કિલ્લા પોતાના તાબામા લેવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો

મહારાજે ચાકણના કિલ્લાથી તે નીરા નદીપર્યંતના સઘળા પ્રાંત પોતાની સત્તામા લીધા તાબે કરેલા પ્રત્યેક કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી તેપર માવળી લોકોને રખેવાળતરીકે રાખ્યા અને તેપર બની શકે તેવો ઉત્તમ બંદોબસ્ત કર્યો તેમ થવાથી આસપાસના દેશમુખ જમીનમહેસુલ વગરતકરારે આપવા લાગ્યા દાદાજી કોંડદેવે ચાલુ કરેલી વસુલપદ્ધતિ સર્વત્ર શરૂ કરવામા આવી ખેડુતોને પૈસા ધીરી, રાજી રાખી તેમની પાસેથી વખતસર મહેસુલ આવે, એવી ગોઠવણ કરી રૈયતને સુરક્ષિત પણ જણાય અને જમીનનો પાક વધારે ઉત્પન્ન કરવા માટે અંત કરણપૂર્વક શ્રમ કરે, એવુ કરવા મહારાજ હમેશા તત્પર રહેતા તેમ કરવાથી તેઓ મહારાજને ઘણુંજ ચહાવા લાગ્યા સર્વ હિંદુપ્રજાને જણાવા લાગ્યુ કે, એજ આપણા રાજા છે મહારાજની સ્વસત્તાવૃદ્ધિની એવી અજાયબીભરેલી યોજના જોઇ તેમના તાબાના મનુષ્યોને અતિશય કૌતુક લાગ્યુ મહારાજની યુક્તિ અને કુશળતા જોઇ સર્વ મનુષ્યોના મનમા તેમનાઉપર પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ અને તેઓ મહારાજની વિશેષ ભક્તિ કરવા લાગ્યા માવળી લોકોને મન તો મહારાજ કેવળ માતાપિતા જેવાજ

જણાવા લાગ્યા. તે લોકો તેમને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થયા. મહારાજ જે કાર્ય કહે તે પોતાના જીવની દરકાર કર્યા વગર એકનિષ્ઠાથી કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

મહારાજે જમીનમહેસુલ વગેરેની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય કર્યા પછી જેમ બને તેમ પોતાના તાબામાં સિપાઈઓ વધારવાનો યત્ન કર્યો. પ્રત્યેકને તેમની નોકરીમાં રહેવાની ઉત્કંઠા થવાથી પુષ્કળ મનુષ્યો તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. એવા માલિક મળવાથી તેઓ પોતાને ઘણા ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. મનુષ્યની યોગ્ય પરીક્ષા કરવામાં મહારાજ અતિશય ચતુર હતા. ગમે તેવો મનુષ્ય તેમની પાસે આવતા તેઓ તેની પરીક્ષા કરી તે જે કામને લાયક જણાતો તેનું તેને કામ સોંપતા. શૂર સિપાઈઓ અથવા બુદ્ધિમાન કારકુનો જેટલા મળી આવતા તેટલાને તેમણે નોકરીએ રાખવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો. તેમણે બુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક નોકરો એકઠા કરી તેમનામાં ઉત્કૃષ્ટ અનુભવ આવતા ભવિષ્યના મહત્કાર્યમાં તેઓ ઉપયોગી થઈ પડે, એવી દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખવામાં જરા પણ આળસ કર્યું નહોતું.

એ પ્રમાણે નોકરો રાખતા રાખતા દશહજાર માવળી લોકો ભેગા થયા. શાહજીરાજાની પાયગા જુદે જુદે સ્થળે હતી તે એકત્ર કરી તેમાં નવા નોકરો વધારી તેને ત્રણ હજાર સિપાઈઓની બનાવી દીધી. શાહજીરાજાએ તાબામાં મોપેલા અને દાદાજી કોંડદેવે પોતાની પસંદગીથી નોકરીએ રાખેલા કેટલાક કારકુનો અ-ધાપિપર્યંત મહારાજ પાસેજ કાયમ હતા તેથી પ્રત્યેક પ્રસંગે તેમના તરફથી ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા મળવા લાગી. પોતાના તરુણ સ્વામીનો સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉત્સાહ, ઉદ્યમ અને હિંમત જોઈ તેમના શરીરમાં પણ સ્ફૂર્તિ થઈ. તેઓ મહારાજને પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રમાણિકપણે યોગ્ય લાગે તે સલાહ આપતા. મહારાજનું વય નાનું હોવા છતાં તેમનામાં સતત કર્તવ્યપરાયણતા અને અલૌકિક કલ્પનાશક્તિ હતી એ જોઈ તેઓ તેમને અતિશય માન આપવા લાગ્યા અને તેમનો પક્ષનો જોસ થીરે થીરે વધવા લાગ્યો. મહારાજે પણ તેમના સદ્‌ગુણો જોઈ યોગ્ય કદર કરી અને તેમને મોટી મોટી પદવીઓ આપી આગળ વધાર્યા. હાલ તુરત પોતાની જાગીર જેટલાજ સ્વરાજ્યનો પાયો નાખવો અને તાબાના નોકરોના મનમાં એ કલ્પનાનું બીજ રોપવું, એવો વિચાર કરી મહારાજે શામરાવ નીલકંઠ રાંઝેકરને પેશ્વા બનાવ્યો. બાળકૃષ્ણપંત દીક્ષિતને મુજુમદારી આપી. સોનોપંતને દબીરીનું કામ સોંપ્યું અને રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડેને સબનીસ નિમ્યો. એ સિવાય યેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે અને બાજી ફસલકરને માવળા લશ્કરના સરદાર બનાવ્યા અને શિવાજી મહારાજ સ્વતઃ સર્વ સૈન્યના સેનાધિપતિ થયા. સરનોબતનો હોદ્દો હજુસુધી કોઈને અર્પ્યો નહોતો. પોતાની જાગીર બહાર સ્વસત્તાનો વિસ્તાર વિશેષ વધ્યો નહોતો તેમ છતાં મહારાજે એટલાજ વિસ્તારમાં સ્વરાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તેને કાયમ રાખવાનો અને તેના ઉપર ભવ્ય મહાલય બાંધવાનો ઉદ્યોગ આગળ કેવી રીતે વધાર્યો તે યથાક્રમ લખવામાં આવે છે.

प्रकरण ७ मुं–स्वसत्तानी वृद्धि

શિવાજી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ કર્યા પછી તેને આવશ્યક થઈ પડે એવી થોડીઘણી વ્યવસ્થા કરી સ્વ-સત્તા વધારવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડયો. તેમણે એ ઉદ્યોગનો આરંભ શી રીતે કર્યો, તેનું વર્ણન કરતાં પહેલા પોતાની જાગીરની આસપાસના પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કેવી હતી, તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે.

નીરા નદીના દક્ષિણ કિનારાનો પ્રદેશ, પૂર્વમા શિરવળપર્યંત અને દક્ષિણમાં કૃષ્ણાનદીની ઉત્તર તરફના ડુંગરપર્યંત હતો. તે પ્રદેશ હિરડસ માવળના બાંદલ નામક દેશમુખના તાબામા હતો. બાદલ તેનું મહેસુલ વસુલ કરતો હતો. રોહિડા નામક કિલ્લો પણ તેના સ્વાધીનમાં હતો. એ દેશમુખ શિવાજી મહારાજ ઉપર પહેલાંથીજ ઈર્ષ્યા રાખતો હતો.[1] તેણે પોતાના તાબાના કિલ્લાપર ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત રાખેલો હોવાથી તેના રક્ષણમાટે મનુષ્યો પણ પુષ્કળ રાખ્યાં હતાં. મહારાજ નજીકના કિલ્લા હસ્તગત કરવા લાગ્યા ત્યારે તેણે એ કિલ્લો તેમના હાથમાં નહિ જવા દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો પુરંદરના કિલ્લાની આસપાસના પ્રદેશો ઉપર બાદલની સપૂર્ણ નજર હતી. શિવાજી મહારાજે જ્યારે એ કિલ્લો તાબામાં લીધો ત્યારે તેને પોતાના કિલ્લાસંબંધી મોટી ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

કૃષ્ણા નદીથી વારણા નદીપર્યંતના કિનારાનો પ્રદેશ, ચંદરાવ મોરે નામક મરાઠાના સ્વાધીનમાં હતો. જાવલી પ્રાંત ઉપર તેની સત્તા હતી અને દશમગઢ ઉપર તેનું થાણું હતું. એ મનુષ્ય મહારાજને સીધીરીતે વશ થાય તેવો નહોતો. એની પાસે મનુષ્યોની મોટી ટોળી હોવાથી તેના બળને લીધેજ તે કોઇને

---

1 આ બાંદલ પુનાના બાર માવળાઓમા બહુ જોરાવર હતો અને ત્યાંની વસુલ તે લેતો હતો દાદાજીને તે બીલકુલ ગણકારતો ન હતો તેથી તેનાપર દાદાજીએ સવારી કરી; પણ બાંદલે દાદાજીનાં માણસોને મારીને હાંકી કાઢયાં. પાછળથી કાનોજી નાઈક જેધે તેને સમજાવીને દાદાજીની મુલાકાતે લઈ આવ્યા હતા; પણ આ દેશમુખ શિવાજી મહારાજને અનુકૂળ થયો નહિ. બીજો એક ખોપડે નામની અટકનો દેશમુખ હતો તે પણ મહારાજ સાથે વિરોધ રાખતો હતો. જ્યારે મહારાજે તોરણા વગેરે કિલ્લા હસ્તગત કર્યા, ત્યારે આ બે દેશમુખોએ વિજાપુર સરકારના સરદારને ફરિયાદ કરી હતી.

મારતો નહોતો.

વાઈ નામક ગામમાં વિજાપુર-સરકારે નિમેલો એક ફોજદાર રહેતો હતો. પાંડવગઢ, કમળગઢ, વગેરે આસપાસના કિલ્લા તેના સ્વાધીનમાં હતા. કોલ્હાપુર પ્રાંત એક મુસલમાન અધિકારીની વ્યવસ્થા નીચે હતો અને ત્યાંનો પન્હાળા નામક કિલ્લો તેનાજ સ્વાધીનમાં હતો.

કલ્યાણ પ્રાંત પૂર્વે નિઝામશાહીની સત્તા નીચે હતો. ઈ૰ સ૰ ૧૬૩૬ માં મોગલો સાથે થયેલા તહનામા પ્રમાણે તે પ્રાંત વિજાપુરસરકારની સત્તામાં આવેલ હતો. એ પ્રાંતના બે વિભાગ પાડી તેના ઉપર બે અધિકારીઓ નિમવામાં આવ્યા હતા. કલ્યાણ-ભીમડીથી નાગોટણા સુધીના ઉત્તર તરફના પ્રાંત ઉપર મુલાણા અહમદ નામક એક કુલીન મુસલમાન સરદાર નિમવામાં આવ્યો હતો. તેનું મુખ્ય થાણું કલ્યાણ-ભીમડીમાં હતું. તેના તાબાનો પ્રદેશ ઘણો વિસ્તીર્ણ હોવાથી ડુંગર ઉપરના અને ડુંગરનીચેના ઘણા કિલ્લા તેના સ્વાધીનમાં હતા. એ કિલ્લાપર સારો બંદોબસ્ત નહોતો. દક્ષિણ તરફના ભાગ ઉપર એક હબશી સરદારની નિમણુક કરી હતી અને તેની પાસે તે ભાગ માત્ર જાગીરદાખલ હતો. એ જાગીર નિઝામશાહીસરકાર પાસેથી તેઓ પૂર્વે તેને મળી હતી. એ જાગીર તેઓને એટલા માટે આપવામાં આવી હતી કે, તેમણે વહાણો રાખી વ્યાપારનું રક્ષણ કરવું અને મક્કે જનારા યાત્રાળુઓને દરિયા સમુદ્ર સુધી લઈ જવા. એ જાગીર વંશપરંપરાથી મળી નહોતી; પણ જે હબશી સરદાર વહાણ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કામ કરી બતાવે તેને મળતી હતી. તે કાર્યમાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે સરદારને વજીરની પદવી મળતી હતી એ સીદી પાસે વહાણ ઉપરના ખલાસી વગેરે ઘણા માણસો હબશી જાતિનાજ હતા; તેથી કોકણમાં આફ્રિકાના લોકોનું એક નાનું સંસ્થાનજ વસ્યું હતું. સીદીના સર્વ વહાણો દંડારાજપુરી નામક બંદર આગળ ઊભાં થતાં હતાં. એ બંદર પાસે એક નાનો બેટ હતો, તેની આસપાસ મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો હતો. તેનું નામ જંજીરા છે. હબશી લોકોનો મુખ્ય સરદાર ફત્તેખાન નામનો સીદી હતો. તેના તાબામાં પુષ્કળ કિલ્લા હતા. તેમાં પણ તળા, ઘોસાળા અને રાયરી એ ત્રણ કિલ્લા મુખ્ય હતા. એ સઘળા કિલ્લા તેણે મરાઠા સરદારોના તાબામાં સોંપ્યા હતા.

કોકણપટ્ટીમાં ઘણા વર્ષથી વિજાપુરસરકારની સત્તા ચાલતી હતી. તે પ્રાંતમાંના પરગણા સરકારે જાગીરદાખલ આપેલા હોવાથી ત્યાંના દેશમુખ વંશપરંપરાથી જાગીરોનો ઉપભોગ કરતા હતા અને જમીનોનું મહેસુલ પણ તેઓજ વસુલ કરતા હતા. સરકારી અધિકારીઓ દાભોળ, અંજનવેલ, રત્નાગિરિ અને રાજાપુર નામક બંદરની વ્યવસ્થા કરતા હતા અને તે શહેરોની આસપાસના પ્રાંતોની મહેસુલ તેઓજ ઉઘરાવતા હતા. એ સર્વ દેશમુખોમાં વાડીના સાવંત દેશમુખ અત્યંત પ્રબળ હતા. ફિરંગીઓના તાબાના ગોવા પ્રાંતને લગતો મલબાર પહાડી પ્રાંત પણ દેશમુખના તાબામાં જાગીરદાખલ હતો. શૃંગારપુરના સુર્વે[2] એ સાવં-

૧ કેટલાક બખરકાર તેનું નામ મુલાણા હતું એમ જણાવે છે.

૨ પ્રાંત ને એનું નામ હતું એવે છે અને ચિપળુણ, સંગમેશ્વર તથા વિજાપુર

તેથી બીજી પંક્તિની યોગ્યતાના દેશમુખ હતા તેમના તાબાનો પ્રાંત તદ્દન એકાંત હોવાથી તેઓ સિંહાસનમાના ગણપતિ પેરે ઘણે દરજ્જે સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા

શિવાજી મહારાજ સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરવાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેમની જાગીરની આસપાસના પ્રાંતોની એવી વ્યવસ્થા હતી એ પ્રાંતોપર તેમની દૃષ્ટિ હોય એ પણ સ્વાભાવિકજ છે મહારાજે માવળાઓની સહાયતાવડે ઘાટ ઉપરના અને તેની નીચેના પ્રાંતનો અનુભવ મેળવેલો હતોજ તથા ત્યાના કેટલાક દેશમુખોઓને વશ કરી લીધા હતા, તેજ પ્રમાણે કોકણ દેશની સ્થિતિનુ અવલોકન કરવા માટે અને ત્યાના દેશમુખો અને કિલ્લેદારોને સમક્ષ મળી તેમની યવનતાબેદારી વેગળી ફેંકી દેવાનો સંકલ્પ પ્રસિદ્ધ કરી તેઓ આપણા સંકલ્પને અનુકૂળ થાય છે કે કેમ ? તે જાણવા માટે મહારાજે પોતાના તાબાના બ્રાહ્મણ અને પ્રભુનોકરોને તે પ્રાંતોમા મોકલ્યા તેમણે સર્વ સ્થળે જઇ ઘણા દેશમુખ અને મરાઠા સરદારોને સમજાવી તેમને મહારાજના સત્સંકલ્પને અનુકૂળ કરી લીધા

એ સમયે શિવાજી મહારાજ પાસે લશ્કરનો મોટો સંગ્રહ થયો હતો અને બીજા વધારાના મનુષ્યો પણ તેમની પાસે નોકરીએ રહેવા તૈયાર હતા, પરંતુ એટના બધા મનુષ્યોને પગાર ક્યાથી આપવો, તેજ અડચણ આવી પડી હતી તાબામા આવેલા દેશની ઉપજ એકસરખા વધતા જતા ખર્ચને પહોચી વળવા પૂરતી નહોતી નોકરોને વખતસર પગાર મળે તો તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક કોઈ પણ કામ કરવા તૈયાર હોય છે લશ્કર અને પાયગા વધે તેટલી વધવા દીધા સિવાય આરંભેલુ કાર્ય સિદ્ધ થવાની બિલકુલ આશા નહોતી તેજ પ્રમાણે તાબે લીધેલા કિલ્લાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી, તે ઉપર અન્નાદિ સામગ્રી પુષ્કળ રાખ્યા સિવાય શત્રુના ભવિષ્યના હુમલામાથી તેનુ રક્ષણ થવુ શક્ય નહોતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવાથી કોઈ પણ રીતે દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય ગતિ નથી, એ મહારાજના લક્ષમા આવતાજ તેમણે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઉદ્યોગ કરવા માડ્યો કોઈ પણ ધનાઢ્ય શાહુકાર મળી આવતા તેની પાસેથી ઉછીનુ દ્રવ્ય લેવા માડ્યુ અને જે શાહુકાર સીધીરીતે દ્રવ્ય આપતો નહિ તેની પાસેથી જોરજુલમથી દ્રવ્ય કઢાવતા એ અન્યાયી કામ તો ખરુંજ પરંતુ જે દેશકાર્યમા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા તે કાર્ય અત્યંત મહત્ત્વનુ હોવાથી તે સિદ્ધ થતાજ સર્વનુ કલ્યાણ થાય એમ હતુ, તેથી અને તે માર્ગે મનુષ્યોની અને દ્રવ્યની અનુકૂળતા કરવાની અગત્ય હતી દ્રવ્યની લાલચવડે મનુષ્યો અનુકૂળ થઈ શકે, પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય હોય તેને મોહક વાણી કહીને વશ કરવાનો ઉપાય ન રહે તો બીજો ઉપાય જોરજુલમ કરવાનોજ બાકી રહે છે

એ સમયે મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, કલ્યાણના સુબેદાર મુલાણા અહમદ તરફથી વિજાપુર દરબાર તરફ મોટો ખજાનો મોકલવામા આવે છે એ ખજાનો કોકણમા વાઇને માર્ગે થઇને જતો હતો તે લૂટવાના ઇરાદાથી મહારાજે ત્રણસો ઘોડેસ્વાર અને કેટલાક માવળાસહિત ખજાનો લઇ જનાર ઉપર

એનુ નામ મુતેં લખે છે

હુમલો કર્યો,[1] ખજાનો લૂંટી લઇ સઘળું દ્રવ્ય તત્કાળ રાયગઢપર લઇ ગયા. ખજાના સાથે મજબૂત લશ્કરી બંદોબસ્ત હતો; કારણ કે શિવાજી મહારાજ કિંવા બીજો કોઈ પણ લડાઇ કરીને તે લૂંટી લેશે, એવી સરકારને બીકજ હતી. બન્ને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થતાં મહારાજના દશ પંદર મનુષ્યો મરણ પામ્યા અને પાંચ પચાસ ઘાયલ થયા હતા, ત્યારે મુસલમાનના પચાસ મનુષ્યો મરણ પામ્યા અને સો પચાસ મનુષ્યો ઘાયલ થયા હતા. મહારાજના જે મનુષ્યો મરણ પામ્યા તેના કુટુંબનો નિર્વાહ તેમણેજ ચલાવ્યો અને જેણે બહાદુરી બતાવી હતી તેને યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામ વગેરે આપી ઉત્તેજન કર્યું તેપરથી સર્વ મનુષ્યોને જણાયું કે, આપણા સ્વામી દયાળુ અને ઉદાર છે આપણા ગુણની કદર અવશ્ય કરશે. એમની સેવા પ્રમાણિકપણે કરવાથી મહેનત વ્યર્થ જશે નહિ. મહારાજના માયાળુપણાને લીધે તેમના તાબાના નોકરોમાં ઉત્સાહ અને હિંમત વધવા લાગ્યાં.

સરકારી ધનજ પર લૂંટવાથી કલ્યાણના મુસલમાન સાથે પ્રકટરીતે વેર બંધાયું, તેથી મહારાજે આબાજી સોનદેવને તેના ઉપર ચડાઇ લઇ જવા કહ્યું, તેણે એકદમ કલ્યાણ ઉપર અચાનક છાપો મારી ત્યાંને તે સર કરી મુલાણા અહમદને[2] કેદ પકડયો; તેમજ તેના તાબાનાં સઘળાં કિલ્લા પોતાના તાબામાં લીધા. મહારાજે જ્યારે એ વિજયવાર્તા સાંભળી ત્યારે તેમને ઘણો આનંદ થયો. તેઓ સ્વતઃ કલ્યાણ ગયા. મુલાણાને કેદ કર્યો હતો તેને બંધનમુક્ત કરાવી તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને માનપૂર્વક વિજાપુર મોકલી દીધો. આબાજીપંતે એ મુલાણાની પુત્રવધૂને[3] યુદ્ધની ધાંધલમાંથી પકડી લીધી હતી. મહારાજ કલ્યાણ આવ્યા ત્યારે આબાજીએ તેમને વિનતિ કરી કે—'યુદ્ધમાંથી એક લાવણ્યસંપન્ન તરુણ સ્ત્રી મળી છે. મહારાજની સેવા કરવા યોગ્ય જણાયાથી તેને સાચવી રાખી છે.' એ સાંભળી મહારાજે તેને આજ્ઞા કરી કે—"જે સુંદર સ્ત્રી તમે સાચવી રાખી છે તેને સભામાં લઇ આવો." આજ્ઞા મુજબ કારભારીએ યુવતીને સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ કરી સભામાં હાજર કરી. તેને જોઇ મહારાજે હસતા હસતાંજ કહ્યું કે—"એ યુવતીના જેવુંજ મારી માતુશ્રીનું રૂપલાવણ્ય હોત તો હું પણ એના જેવોજ સુંદર સ્વરૂપવાન થાત." એમ બોલતા સર્વે મનુષ્યોને આશ્ચર્ય લાગ્યું. મહારાજના મનોનિગ્રહ માટે

૧ શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, મહારાજની આજ્ઞાથી પેશવા [illegible] અને તાનાજી માલુસરેએ ૩૦૦ માવળા સાથે એ ખજાનો લૂટયો હતો.

૨ પ્રો. સરકાર એનું નામ અહમદ હતું એમ જણાવે છે. વળી તે આગળ જણાવે છે કે, અહમદ અલિઆદિલશાહ સાથે [illegible] હોવાથી આ સુબા પણ દિવસથી વિજાપુરમાં હતો અને તેની પાછળ તેની આ બદલીમાં અવ્યવસ્થા થવાથી એ સ્થાન સહેલાઈથી મહારાજના હાથમાં આવ્યો.

૩ શિ. દિ. માં લખ્યું છે કે, તે મુલાણાની કન્યા હતી. તેને આબાજી સોનદેવે મુલાણા પાસેથી એ બાળાને રાજ્યસત્તાથી પકડી લીધી હતી. "તવારીખ-ઇ-શિવાજી" નામના ગ્રંથમાં એમ લખેલ છે. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે એ બીજાજ કોઇ મુસલમાનની દીકરી હતી.

સર્વને મોગી નવાઇ લાગી મહારાજે આબાજી સોનદેવને કહ્યું કે –"જેને યશ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પરસ્ત્રીની અભિલાષા કદિ પણ રાખવી નહિ રાજાએ ઉચ્છિષ્ટ સ્ત્રીનો અંગીકાર કરવો નહિ, પરસ્ત્રીની અભિલાષાથી રાવણ જેવા બળવાન રાજાનો નાશ થયો છે, તો પછી મારા જેવાની શી ગતિ? રાજાના મનથી સર્વ પ્રજા પોતાના સંતાન જેવી છે " એ બોધપૂર્ણ ભાષણ સાંભળી સર્વના મન ઉપર એવી છાપ પડી કે –" મહારાજ મહાપુરુષ છે. એમને હાથે કદિ પણ અનાચાર થશે નહિ અને હાથ નીચેના માણસોએ જો કદિ અપકૃત્ય કર્યું તો તે તેમને પસંદ પડશે નહિ." મહારાજે તે યુવતીને વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કરી સન્માનપૂર્વક તેના સસરા પાસે વિજાપુર મોકલી દીધી[1]

કલ્યાણ પ્રાંત જીતવાથી મહારાજે આબાજી સોનદેવની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેને તે પ્રાંતનો સુબેદાર નિમ્યો તે પ્રાંતમા જમીનમહેસુલની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ શરૂ કરી યવનરાજ્યઅમલથી પ્રજા ઘણી કંટાળી ગઈ હતી, તેને આશ્વાસન આપી જાગૃત બનાવી તે પ્રાંતમા જે પ્રાચીન સંસ્થાઓ લુપ્તપ્રાય થઈ હતી, તેનું પુનરુજ્જીવન કર્યું. દેવસ્થાનોને અને બ્રાહ્મણોને પૂર્વે જે વર્ષાસનો મળતા હતા, તે પુનઃ શરૂ કર્યાં અને જે વર્ષાસનો ચાલુ હતા તેને ચાલુ રહેવા દીધા, એથી સર્વ હિંદુપ્રજાને સંતોષ થયો મહારાજની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી રહી

એ પ્રાંતમા વિજય પ્રાપ્ત થવાથી મહારાજને અને તેમના તાબાના નોકરોને ઘણો ઉત્સાહ થયો મુલાણાની ચિંતા દૂર કર્યા પછી તેમણે આસપાસના કિલ્લા સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો તેમણે કિલ્લેદારોને પ્રથમ સરળરીતે કહાવી મોકલ્યું અને રક્તપાત વગર તેઓ કિલ્લા સ્વાધીન કરે છે કે કેમ, તે તપાસી જોયું એમ કરતા જેઓએ કબૂલ ન કર્યું તેઓના ઉપર અકસ્માત છાપો મારી કિલ્લા સર કર્યા મહારાજે એ નીતિ પ્રમાણે વર્તવા માડ્યું તેમણે વિચાર કર્યો કે, માવળા અને ધારકરી લોકોને કિલ્લાની ગુપ્ત માહિતી હોય છે જે કિલ્લાની તેમને માહિતી ન હોય તે કિલ્લાના માહિતગાર મનુષ્યો મેળવવા. તેમ છતા એકાદ કિલ્લામા પ્રવેશ ન કરી શકાય તો તે કિલ્લાપરના રખેવાળમાના કોઈક મનુષ્યને ફોડવો અને તેને આપણા પક્ષમા લઈ કિલ્લા નીચેના ગામલોકોએ કોટની અંદરના ઘરો માટે ચાર, કડબના પૂળા વગેરે સરસામાન પૂરો પાડવાનો કરાર કર્યો હોય તેમાના કેટલાક મનુષ્યોને લાંચ આપી આપણા પક્ષમા લઇ લેવા અને ધારકરીઓના માથા ઉપર ઘાસના ભારામા તલવારો સંતાડી ઘાસ વેચવાને બહાને કિલ્લાપર જવું અને આપણા પક્ષમા લીધેલા રખેવાળોની મદદવડે બાકી રહેલા રખેવાળો ઉપર એકદમ હલ્લો કરી કિલ્લો સર કરવો એ યુક્તિવડે તેમણે કાગારી (કાગુરી) દુર્ગ, તિકોની, લોહગઢ, રાજમાચી, કુવારી, ભોરપ, ધનગઢ, કેલના, માહુલી વગેરે કિલ્લા તાબે કર્યા. એ પ્રાંતમા કેટલાક દેશમુખ લૂંટફાટ કરી તોફાન મચાવતા હતા અને પાળેગાર લોકો રૈયતને હેરાન કરતા હતા તેમને જેર કરી

[1] તે વખતનો ટાવર્નિયર નામનો એક યૂરોપીયન પ્રવાસી જણાવે છે કે, મહારાજને કલ્યાણ શહેરમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું હતું.

કિંચિત્ મમતા બતાવી તાબે કરીને મહારાજે સર્વ સાવળાપ્રાંત તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યો અને ત્યાંની પ્રજાને સુખી કરી. યવનોનો ત્રાસ તદ્દન બંધ પડ્યો. હિંદુ રાજ્ય થવાથી કોઈ પણ બાબતમાં કોઈનો જોરજુલમ ચાલતો નથી, એ જાણી સર્વ હિંદુ પ્રજાજન મહારાજને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. સ્વધર્મનું રક્ષણ સતત સાચું અને સ્વરાજ્યનો અનુભવ થવાથી સર્વને સુખ થયું.

કલ્યાણ પ્રાંતના ઉત્તર ભાગની પ્રજા સુખી અને આબાદ થઈ છે, એ સાંભળી સીદીના તાબાના દક્ષિણ વિભાગની હિંદુપ્રજાના મનમાં પણ પોતાનાપર શિવાજી મહારાજની સત્તા થાય, એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તે સમયે હબશીઓની નોકરીમાં મોહનભિકર અને કોડવભિકર નામક બે મરાઠા જમાનદાર હતા. તેમણે મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે:-"અમને હબશીઓની તાબેદારીનો કંટાળો આવ્યો છે. તેઓ અમને અનેક પ્રકારે છેતરે છે. આપ કોકણમાં પધારો તો અમે તળા અને ઘોસાળાના કિલ્લા આપને અપાવી શકીશું. એ કિલ્લા સ્વાધીનમાં આવવાથી આપના તાબામાં પુષ્કળ પ્રાંત આવશે અને અમે યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઈ આપના તાબામાં આવીશું." એ પ્રજાની અનુકૂળતા જોઈ મહારાજ કેટલાંક મનુષ્યોસહિત ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને તે કિલ્લા તેમણે સ્વાધીન કરી લીધા. એ કિલ્લાની પાસેજ સુરગઢ નામક કિલ્લો હતો, તે પણ હસ્તગત કર્યો અને આસપાસના પ્રાંતોપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. હબશીઓનો પ્રાંત તેમના હાથમાં આવ્યો તો ખરો; પરંતુ તે હમેશને માટે તેમના સ્વાધીનમાં રહેવો એ અતિ કઠિન હતો. સીદી અતિ પ્રબળ હતો. તેથી મહારાજે બીરવાડીને સારું નાકું જાણી ત્યાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો. તેમજ રાયરીના[1] મજબૂત ડુંગરપર લિંગાણા નામક કિલ્લો બંધાવ્યો. પાછળથી એજ કિલ્લાને વિશેષ મજબૂત બનાવી તેનું નામ રાયગઢ પાડ્યું. એ કિલ્લાપર મહારાજે પોતાનું સર્વ લશ્કર રાખી મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો. આ પ્રમાણે કોલાબા પ્રાંતનો પૂર્વ ભાગ હબશીના હાથમાંથી મહારાજના તાબામાં આવ્યો.

એ ચઢાઈમાં શિવાજી મહારાજને પ્રસિદ્ધ ભવાનીતલવાર પ્રાપ્ત થઈ. મહારાજ હરિહરેશ્વરના દર્શન કરી પાછા આવતા હતા તે સમયે તેમને કોઈએ કહ્યું કે:-"ગોવલકર સાવંતને ઘેર એક પ્રસિદ્ધ તલવાર છે. તેનું મૂલ્ય ગણુંજ હોય છે." પાસેના મનુષ્યોએ મહારાજને આગ્રહ કરી કે, તેમની પાસેથી એ તલવાર આપે લેવી એ સાંભળી મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે:-"કોઈ પણ સામાન્ય પુરુષ પાસે કોઈ વસ્તુ હોવાનું સાંભળી ખરા વીરપુરુષે તેની અભિલાષા રાખવી નહિ. પુરાણમાં લખેલી સ્યમંતમણિની કથા તમારા લક્ષમાં હશેજ. તે મણિને માટે માંહોમાંહે ઉત્પન્ન થયેલું વૈર તો સ્વયં ભગવાનજ નિભાવી શકે. મનુષ્યે ક્ષુદ્ર વસ્તુમાટે નિરર્થક વૈર બાંધવું ઉચિત નથી." મહારાજનું નિસ્પૃહપણું જોઈ પાસેનાં મનુષ્યો ચૂપજ થઈ ગયાં. સાવંતના કાર્યભારીઓએ પોતાના સ્વામીને

[1] રાયરી અને લિંગાણા એ બે કિલ્લા જૂદા જૂદા છે અને રાયરીના કિલ્લાનેજ પાછળથી રાયગઢનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

સલાહ આપી કે, શિવાજી મહારાજ જેવા પ્રતાપી પુરુષ સાથે મૈત્રી કરવાની અમૂલ્ય સંધિ આવી છે તે વ્યર્થ જવા દેવી નહિ. તમારી પાસેની તલવાર તેમને અર્પણ કરી તેમની સાથે મિત્રતા બાંધવી ઉચિત છે. એ સલાહ સાવતને રુચિકર થઇ પડી. તેમણે મહારાજની મુલાકાત લઇ, તેમને ભવાનીતલવાર ભેટ આપી, એથી મહારાજ ખુશી થયા તલવારની ભેટના બદલામાં તેમણે તેમને ત્રણસો હોન, તથા પોષાકની ભેટ આપી અને તેમને પોતાના તાબામાં નોકરીએ રાખ્યા એ તલવાર ઉપર મહારાજને ઘણો પ્રેમ હતો કોઇ પણ ચઢાઇમાં જતી વખતે મહારાજ તેને સાથે લીધા સિવાય ક્યાય જતા નહોતા એનુ નામ તેમણે “ભવાની” રાખ્યુ હતું. એ તલવાર હાથમા આવ્યા પછી પ્રત્યેક ચઢાઇમા મહારાજને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી તેઓ તેની નિત્ય પૂજા કરતા હતા નવરાત્રિનો દિવસમા એ તલવાર દેવીના સ્થાપન આગળ મુકી, તેની પૂજાઅર્ચનાકરતા અને દશરાને દિવસે પુન: હાથમા પકડી નવીન ચઢાઇમા જવાનો નિયમ રાખ્યો હતો.

મહારાજે નવીન ચઢાઇ કરતા રાજાપુર શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. એ શહેર સીદીના તાબામા હતુ, ત્યા મોટો વેપાર ચાલતો હોવાથી સીદીઓ ઘણા શ્રીમંત થઇ પડ્યા હતા મહારાજે શહેરના નાકાપર લશ્કર મૂકી લૂટવાની ગોઠવણ કરી. શહેરના અધિકારીએ મહારાજની સામા થવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેને સખ્ત શિક્ષા કર્યાથી તે શરણે થયો ત્યાર પછી શહેર તાબામા લઈ ત્યાના વ્યાપારી અને શ્રીમંત મનુષ્યો પાસેથી જેટલુ કઢાવાય તેટલુ દ્રવ્ય કઢાવ્યુ એ શહેરમાથી મહારાજને બાલાજી આબાજી નામક એક મોટો બુદ્ધિમાન અને લાયક મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયો તેનો પિતા આબાજી હરિ ચિત્રે જજીરાના સીદી પાસે દિવાન હતો તેના ઉપર સીદીની ઇતરાજી થતા તેને અને તેના બંધુને મારી નખાવ્યા અને તેમના મસ્તક પોતાની પાસે મંગાવી લઇ તેમની સ્ત્રી તથા સંતતિને તરાપામા બેસાડી પોતાના ખલાસી નોકરોદ્વારા તેમને, ગુલામતરીકે વેચવા મોકલ્યા બાલાજીની માતા બુદ્ધિમાન અને પ્રપંચી હતી તેણે ખલાસીઓના મન ભોળવી પોતાને રાજાપુર લઈ જઇ વેચવાનુ સમજાવ્યુ ત્યા તેનો બંધુ વિસાજી શંકર નામક મનુષ્ય મોટો વ્યાપારી હતો ત્યા જતા વિસાજીએ તેમને ખલાસીઓ પાસેથી વેચાતા લીધા તેણે ખલાસીઓને જાણવા દીધુ નહિ કે, તેઓ પોતાના સગા છે એ સ્ત્રીને ત્રણ પુત્રો હતા જ્યેષ્ઠ પુત્રનુ નામ બાલાજી આબાજી અને બીજા બેના નામ ચિમણાજી અને શામજી હતા. વિસાજીએ ત્રણ પુત્રોને ઉત્તમ પ્રકારનુ શિક્ષણ આપ્યું હતુ બાલાજી એક કસબાદારના હાથ નીચે કારકુન હતો. શિવાજી મહારાજની સ્વારી કોકણમા આવી છે, તે સાંભળી તેણે તેમને પોતાની દૈન્યાવસ્થાના વર્ણનસહિત એક પત્ર લખ્યો. તે પત્રમા લખેલા અક્ષર જોઇને મહારાજ ઘણાજ ખુશી થયા, પત્રના ઉત્તરમા લખ્યું કે–“તમારે અમારા તાબામા કારકુનની નોકરી સ્વીકારવી” બાલાજીએ પ્રતિઉત્તરમા લખી જણાવ્યુ કે–‘મારા મામાનુ દેવુ વાળ્યા સિવાય મારાથી આપની નોકરીમા આવી શકાય તેમ નથી’ મહારાજ જ્યારે રાજાપુર ગયા ત્યારે

અમીર હોવા છતાં તમારો પુત્ર પુના પ્રાંતમાં રહીને અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે. તેણે અમને વિશ્વાસઘાત કરી અમારા તાબાના કિલ્લા હસ્તગત કર્યા છે અને કલ્યાણ પ્રાંત પણ કબજે કર્યો છે, એ વાત સારી નહિ. એમાં અમારૂં હિત શું છે? તમને આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવે છે કે, શિવાજીએ વિશ્વાસઘાતકતા, બેદરકારી અને ઉદ્ધતાઈ કરવી જોઈએ નહિ, એવી તેને તમારે ચેતવણી આપવી. તેણે અમારા તાબામાં રહીને અમારી કૃપા સંપાદન કરવી. એ પ્રમાણે વર્તવાને તે ખુશી નહિ હશે, તો તમારા ઉપર અમારી ઇતરાજી થશે, તમારી જાગીરો છીનવી લેવામાં આવશે, અને તેને તથા તમને શિક્ષા કરવામાં આવશે. તમારાથી એને આજ્ઞામાં રખાતો ન હોય કિંવા એનો પરાજય થતો ન હોય તો તેને અમારા દરબારમાં લાવવો."

શાહજી રાજાએ બાદશાહને ઉત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે-"શિવાજી મારો પુત્ર છે; પરંતુ તે મારી આજ્ઞામાં રહેતો નથી. તે વિરુદ્ધ છે તેમાં મારો કાંઈ ઇલાજ નથી. હું બાદશાહનો રાજભક્ત નોકર છું. એના કાર્યમાં મારી જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. મારો અપરાધ હોય તો હું અંતઃકરણપૂર્વક હુઝુરની પાસે હાજર થવા તૈયાર છું. આપ નામદારે શિવાજી ઉપર ચઢાઈ મોકલી તેને જીવતો પકડી મંગાવવો અથવા તેની સાથે ઇચ્છાનુસાર વર્તવું. હું એ કામની વચમાં આવું તો મારી ગરદન રાખવી નહિ. શિવાજીને ભય બતાવી-કોઈ પણ રીતે આપે તેને તાબે કરવો એજ મારી વિનંતિ છે. મને એ સિવાય બીજું કાંઈ યોગ્ય લાગતું નથી." શાહજીરાજા તરફથી એવો ઉત્તર મળવા છતાં બાદશાહની ખાત્રી થઈ નહિ.[1] તેથી તેમણે કર્ણાટકમાં મસારી લઈને ગયેલા પોતાના એક મુસ્તફાખાન નામના સરદારને એમ આજ્ઞા લખી મોકલી કે -"શાહજીરાજાને યુક્તિપૂર્વક પકડી વિજાપુર લાવવા." બાદશાહે વિચાર્યું કે, એ પ્રમાણે વર્તવાથી શિવાજીમહારાજ ઝટ ઠેકાણે આવશે. મુસ્તફાખાને આ કામગીરી મુધોળના બાજી ઘોરપડેને સોંપી.

ઘોરપડેએ શાહજીરાજાને કેવો પ્રપંચ કરી કેદ પકડયા, તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. રાજાને વિજાપુર લાવ્યા પછી બાદશાહે તેમને પુનઃ સ્પષ્ટરીતે કહ્યું કે:- "તમે તમારા પુત્રનું તોફાન અને ઉદ્ધતાઈ બંધ કરો." બાદશાહે અન્ય સરદારો દ્વારા પણ રાજાને ઘણું કહેવરાવ્યું, પરંતુ રાજા સર્વને એકજ પ્રકારનો ઉત્તર આપતા હતા કે -"શિવાજી સાથે મારે કંઈ સંબંધજ નથી. તે સરકાર સામે જેમ બળવો કરે છે, તેમ મારી સાથે પણ બળવાખોર જેવોજ વર્તાવ ચલાવે છે." અંતે બાદશાહે રાજા પાસે પોતાની સમક્ષ શિવાજી મહારાજ પર એવા આશયનો પત્ર લખાવ્યો કે: "તમારે એકદમ વિજાપુર આવવું અને બાદશાહના જે કિલ્લા, કોટ વગેરે સ્વાધીનમાં લીધા હોય તે તેમને સ્વાધીન કરવા. તમારા એવા વર્તનને લીધેજ બાદશાહની મારાપર અતિશય ઇતરાજી થઈ છે."

1 કોઈ ઠિ. આ લખેલું છે કે, આજ વખતે આદિલશાહે શિવાજી મહારાજને એક ધમકીનો પત્ર લખેલો હતો અને તેમાં તેમને તોફાન ન કરવાની અને વિજાપુર આવવાની આજ્ઞા કરી હતી. તેનો જવાબ મહારાજે એવો આપ્યો હતો કે, મારા કબજામાં આવેલા મુલક મારો હોઈ તમે મને જાગીરદારી આપવાનું કબૂલ કરતા હો તોજ હું વિજાપુર આવું.

પિતાનો પત્ર પ્રાપ્ત થતાજ શિવાજી મહારાજ ઉંડા વિચારમાં પડ્યા "મારે લીધેજ પિતાને માથે સંકટ આવી પડ્યું હવે શું કરવું ? તેમની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરી આજપર્યંત મેળવેલા કિલ્લા અને પ્રાંત છોડી દેવાથી, તેમજ યવનોના તાબે દાર થઈ રહેવાથી મેં શરૂ કરેલું સ્તુત્ય કાર્ય અપૂર્ણ રહેશે અને જે સ્થિતિનો મને અતિશય તિરસ્કાર છે, તેજ સ્થિતિ સ્વીકારવી પડશે." શિવાજી મહારાજના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થતાં તે ચિંતાગ્રસ્ત થયા તેમની ચિંતાગ્રસ્ત–ઉદાસીન–અવસ્થા જોઈ સઈબાઈએ તેમને ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું મહારાજે તેને પોતાના પિતાનો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો અને હવે શું કરવું તે પૂછ્યું સઈબાઈએ ઉત્તર આપ્યો કે–" અમે તો સ્ત્રીજાતિ છીએ અમારી બુદ્ધિ કેટલી ? આપની પાસે બુદ્ધિમાન–ચતુર–કારભારીઓ અને સરદારો છે, તેમની સલાહ લેવી જોઇએ, તો પણ મને પૂછો છો ત્યારે કહું છું કે–" આપે રાજ્ય મેળવવાનો અને સ્વધર્મનું તથા ગોબ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે યોગ્યજ છે ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી કાર્ય આગળ ચલાવવું યશ આપનાર તે મહાપ્રભુ સમર્થ છે રાજ્ય મેળવવુંજ છે ત્યાં પછી મોહ શા કામનો ? મોટા મહારાજ દૂર પ્રદેશોમાં છે, નહિ તો આ સ્થિતિમાં શું કરવું તેનું નિરાકરણ તેમનીજ પાસે કરાવત " સઈબાઈના વચનો સાંભળી મહારાજને સંતોષ થયો ત્યાર પછી માતુશ્રી, સરદાર અને કારભારીઓને પૂછતાં તેમણે પણ એવીજ સલાહ આપી શિવાજી મહારાજે શાહજીરાજાના પત્રનો ઉત્તર લખતાં જણાવ્યું કે–" મારા ત્યાં આવવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ફળપ્રાપ્તિ થવાની નથી મેં જીતી લીધેલા કિલ્લાકોટ અને તે સાથેના પ્રાંતો તમે છોડી દેવાનું કહો છો પણ તે છોડી દેવાને હું ખુશી નથી માટે જે તમારા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તે પ્રમાણે તમારૂં થશે અને મારા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તે પ્રમાણે મારૂં થશે "

શાહજીમહારાજને પ્રત્યુત્તર મળતાંજ તેમણે તે પત્ર બાદશાહને વંચાવી વિનતિ કરી કે–" મારો પુત્ર મારા આધીનમાં નથી આપ નામદારને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે તેનો પરાજય કરવો મારાપર વિનાકારણે દોષારોપ કરી કોપાયમાન થશો નહિ " તેમ છતાં બાદશાહને સંતોષ થયો નહિ બાદશાહને એવુંજ લાગ્યું કે, એ કામમાં શાહજીરાજાનોજ સર્વ પ્રપંચ છે તેમને શિક્ષા કર્યા સિવાય શિવાજી મહારાજની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવશે નહિ બાદશાહે ભીંતમાં પથ્થરનો એક ગોખલો કરાવી તેમાં બેસવા જેટલી જગ્યા રખાવી અને તેમાં રાજાને ચણી લઈ ફક્ત એક ફાટ જેટલી જગ્યા ચણી લેવાનું બાકી રહેવા દીધું તેમને બાદશાહે કહ્યું કે, અમુક મુદતમાં તમારો પુત્ર મારે શરણ નહિ આવે, તો આ ફાટ પણ ચણી લેવામાં આવશે. રાજાને એ ગોખલામાંથી દિવસમાં એક બે વખત બહાર કાઢી પુનઃ તેમાં બેસાડી દેતા જો શિવાજીમહારાજ બાદશાહને શરણે આવે નહિ તો શાહજીરાજાને જીવતાજ ભીંતમાં ચણી લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો.

શિવાજી મહારાજે જ્યારે પિતા ઉપર અતિ ભયંકર પ્રાણાંત પ્રસંગ આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેમના હૃદયમાં અતિશય વેદના થઈ અને ભવિષ્યમાં

કેવી રીતે વર્તવું તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યા. પોતાને લીધે પિતાના પ્રાણનાશ થવાના વિચાર આવતાં તેમનું હૃદય શોકવિહ્વળ થયું. એવા મહાપરાક્રમી નરરત્નનો ક્લેશકારક રીતે અંત થાય અને તે પણ પુત્રની ઉદ્ધતાઈને લીધે થાય તો તે બનાવ એક સુશીલ પિતૃભક્ત પુત્રના હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરેજ. આજપર્યંત મેં જે જે કાર્યો કર્યાં છે, તે રાજાના જાણવામાં આવ્યાં છે અને તે માટે રાજાએ મને કાંઈ પણ શિક્ષા કરી નથી; તેથી તે કાર્યો તેમને પસંદ હોવાં જોઈએ, એમ જાણીને શિવાજી મહારાજે પોતાનાં કાર્યો નિશ્ચયપૂર્વક આગળ ચલાવ્યાં હતાં. તેમણે કરેલું કામ આટલું બધું ભયંકર સંતાપજનક-પરિણામકારી એવું તેમને જણાયું નહોતું. તેમને ખબર હતી કે—'કર્ણાટકમાં મારા પિતાનું માન-ગૌરવ અતિશય વૃદ્ધિ પામ્યું છે, તેથી તેઓ બાદશાહને એકાએક હાથ આવશે નહિ; પરંતુ ઘોરપડે તેમને પ્રપંચથી પકડી વિજાપુર લઈ ગયો, તેથી તેમના ઉપર એવો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડ્યો છે.'

કદાચિત્ વીર પુરુષોની પરીક્ષા તો એવા ભયંકર અને વિકટ પ્રસંગેજ થાય છે. શિવાજીમહારાજના અંતઃકરણની ખરી કસોટી આ સમયે થઈ, તેમની પિતૃભક્તિ કેવી નિઃસીમ હતી તે પણ એ પ્રસંગેજ જાણવામાં આવ્યું. જો તેઓ કેવળ સ્વાર્થસાધુ અને રાજ્યલોભી હોત, તો તેમણે પિતાના છૂટકાની દરકાર કરી ન હોત. રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઈ ઔરંગઝેબ જેવો બાદશાહ પિતૃહત્યા કરવાને તૈયાર થાય છે, ત્યારે પિતાના પ્રાણરક્ષણને માટે આત્મબળથી સંપાદન કરેલું રાજ્ય છોડવા કોણ તૈયાર થાય? પરંતુ શિવાજીમહારાજ એવા સ્વભાવના મનુષ્ય નહોતા. તેમનામાં બીજો એક ઉત્કૃષ્ટ ગુણ એ હતો કે—"ગમે તેવું સંકટ આવે તોપણ આરંભેલું સત્કાર્ય કદિ અપૂર્ણ છોડવું નહિ." તેઓ અત્યંત આગ્રહી પુરુષ હતા. યવનોના ધાર્મિક જુલમમાંથી સ્વદેશને મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કરવાનો તેમણે જે સંકલ્પ એક વખત કર્યો હતો, તે પિતૃમોહને લીધે કમજોર ચલિત થવાનો સંભવ આવ્યો હતો. તેમણે વિચાર્યું કે— "સંકલ્પનો ત્યાગ નહિ કરવાના આવે તો આપણે પિતૃહત્યાનું કારણ થવું પડે, અને પિતૃરક્ષણ કરવા માટે યવનોને શરણે જઈએ તો કરેલ નક્કી અનિષ્ટ રહેવાથી જગતમાં આપણું હાસ્ય થશે." શિવાજી મહારાજની સ્થિતિ એક તરફ વાઘ અને બીજી તરફ કૂવા જેવી થઈ પડી હતી; પરંતુ એ પ્રસંગે સ્વસંકલ્પત્યાગ નહિ કરતાં પિતૃસંકટનિવારણ કરવાની તેમણે જે અલૌકિક યુક્તિ શોધી, તે ઉપરથી તેમની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાશક્તિ અને કાર્યદક્ષતા સારી પેઠે જણાઈ આવે છે.

શિવાજી મહારાજને અત્યારસુધી મોગલોના દેશમાં થોડીઘણી પણ ઉપદ્રવ કર્યો નહોતો. તેનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, બે બાદશાહો સાથે એકદમ વિરોધ કરવો એ ડહાપણ નહોતું. વળી સરહદના મુલકોમાં મોગલોનો બંદોબસ્ત ઘણો સારો હતો. બીજું કારણ એ હતું કે, વિજાપુરસરકારની સત્તા દુર્બળ કરી નાખનાર રિપુ ઉત્પન્ન થાય અને શાહજીરાજા જેવો શૂરો અને બળવાન સરદાર કિંવા તેનો તેજસ્વી પુત્ર એ સરકારના રાજ્યમાં ઉપદ્રવ કરે, એ મોગલ બાદશાહને ઈષ્-

પ્રદ લાગવા જેવુ હતુ વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થતા ક્વચિત પાછા હઠવુ પડશે, તો મોગલોનો આશ્રય લઇને આત્મરક્ષણ કરી શકાશે, એવુ જણાયાથી મહારાજે તે સરકારને સહજ પણ દુભવી નહોતી

શિવાજીમહારાજને મોગલ બાદશાહનો ઉદ્દેશ બરાબર સમજાયો હતો, તેથી તેમને આ પ્રસગે ખાત્રી થઈ કે–" હમણા તેમની પાસે મદદ માગવામા આવશે, તો તેઓ તત્કાળ આપશે " તેથી મહારાજે શાહજહાન બાદશાહને તેનો દીકરો મુરાદબક્ષ કે જે તે વખતે દક્ષિણનો સુબેદાર હતો, તેની મારફતે વિનતિ કરી કે–" મારા પિતા શાહજીરાજા ઉપર વિજાપુરસરકારની ઇતરાજી થવાથી તેઓએ તેમને ભીતમા ચણી લઇ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેમને પ્રાણસકટમાથી છોડવવાની કૃપા કરવી અને તેમને આપના તાબામા લેવા, હુ પણ આપની નોકરીમા રહેવા ખુશી છુ નિજામશાહીના સબધને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ક્લેશ મનમા નહિ લાવતા એ શૂરવીર અને પ્રમાણિક સરદારને જીવતદાન દેવાથી દક્ષિણમા મોગલાઇ સત્તા વૃદ્ધિગત અને મજબૂત કરવા માટે, તેમના તરફથી તેમજ મારા તરફથી આપને ઘણી સહાયતા મળશે " એ મતલબની અરજી જ્યારે રઘુનાથપત મુરાદબક્ષ પાસે લઇને ગયો તે વખતે તેના મોમાથી પાણી છૂટયુ હશે। નિજામશાહીને મદદ કરતા, શાહજીરાજાએ વિલક્ષણ શૌર્ય અને પરાક્રમ બતાવ્યુ હતુ, તે મુરાદબક્ષ વિસર્યો નહોતો, તેજ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના માર્ગમા શિવાજીમહારાજે પ્રદર્શિત કરેલી કર્તવ્યદક્ષતા અને યુક્તિમત્તા તેમના કાને વખતોવખત ગયેલી હતી એવો પરાક્રમી અને શૂરો સરદાર પોતાને અનુકૂળ થાય તો નિજામશાહી પ્રમાણે આદિલશાહી અને કુતુબશાહી, પાયમાન કરવામા વિલબ લાગે નહિ, એવુ તેમણે વિચાર્યું હોય તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે

મહારાજની આ નમ્રતાભરેલી અરજીનો મુરાદબક્ષે સને ૧૬૪૮ ના માર્ચ માસમા એવો જવાબ આપ્યો કે–" તમારી માગણી શી છે તે જણાવવાને તમારા કોઇ વિશ્વાસુ વકીલને અમારી પાસે મોકલો ' મહારાજે પોતાના વકીલને મોકલી આપ્યો મુરાદે એ વાત બાદશાહને જણાવી અને મહારાજની અરજ કબૂલ કરવાની ભલામણ કરી આથી શાહજહાન બાદશાહનુ મન પીગળ્યુ અને તેમણે વિજાપુરસરકારને ખરિતો લખી મોકલ્યો કે– શાહજીરાજા ભોસલેને કોઇપણ પ્રકારની શિક્ષા નહિ કરતા છોડી દેવા ' અને મહારાજને સને ૧૬૪૯ ના ઓગસ્ટ મહીનામા મુરાદબક્ષ મારફતે એવો ઉત્તર લખી મોકલ્યો કે–' શાહજીરાજાનુ પૂર્વનુ ગેરવર્તન મનમા નહિ લાવતા, અમે તેમને નોકરીમા રાખવા ખુશી છીએ તમને પણ પાચહજાર ઘોડેસ્વારની મનસબ આપવા તૈયાર છીએ, માટે તમારે તમારા પિતા અને બીજા સગાસબધીઓને લઇને દરબારમા રજુ થવુ " બે માસ પછી મુરાદબક્ષે શાહજીરાજાને એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો કે–"તમારા પુત્ર શિવાજીએ તમારા છુટકારામાટે અરજ કરીને તમે બાદશાહની નોકરી કરવાને રાજી છો, એવુ જણાવ્યુ છે, એથી અમારા મનનુ સમાધાન થયુ છે અને તમારા પ્રથમના અપરાધો મનમા ન લાવતા તમારો છુટકારો કરવા માટે લખી જણાવ્યુ છે હુ બાદ-

શાહ પાસે જવાનો છું ત્યાં તમારે માટે ભલામણ કરીને, તમારી નોકરીની અરજી મંજુર કરાવીશ. તમે કોઈને વકીલતરીકે મોકલો. તેની સાથે કરારપત્ર તેમજ આજ્ઞાપત્ર મોકલી આપવામાં આવશે. તમારા પુત્ર સંભાજીને પહેલાં પ્રમાણે મનસબ આપવામાં આવશે; પણ તમારે હવે મોગલ બાદશાહ સાથે ઇમાનદારીથી વર્તવું પડશે. આ દરબારની તમારાપર પૂર્ણ કૃપા છે, તે જણાવવાને માટે આ પોશાક મોકલેલો છે તેનો સ્વીકાર કરજો."

શાહજહાન બાદશાહના ખરિતાનું અપમાન કરવાની આદિલશાહની હિંમત નહોતી તે બન્ને વચ્ચે પહેલાં તહનામું થયું હતું, તેથી આદિલશાહને એવી બીક હતી કે—"મોગલબાદશાહને નાખુશ કરવાથી આપણા રાજ્યને મોટું નુકશાન થશે." તેથી તેણે શાહજીરાજાને જામીનપર છોડયા; પરંતુ તેમને વિજાપુર શહેર બહાર જવાની સખ્ત મના કરી, ત્યાં નજરકેદ રાખ્યા. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૯) શાહજીરાજા લગભગ ચાર વર્ષ સુધી વિજાપુરમાંજ નજરકેદ રહ્યા હતા; ત્યાંથી મુક્ત થવા માટે તેમણે નાના પ્રકારના યત્નો કર્યા; પરંતુ આદિલશાહ તેમને કોઇપણ રીતે કર્ણાટકમાંની પોતાની જાગીરમાં જવા દેતા નહોતા. તેમના તરફથી મોટા મોટા સરદારોએ બાદશાહને ઘણું સમજાવ્યું; પરંતુ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. ચાર વર્ષ પછી રાજાને કર્ણાટકમાં જવા દેવાનું મુખ્ય કારણ એ બન્યું કે, તે પ્રદેશમાં જ્યાં ત્યાં અરાજકતા થઇ રહી અને બાદશાહની સત્તા નિરર્થક થઇ

૧ કેટલાક બખરકારો લખે છે કે, રણદુલ્લાખાન અને મુરારપંત એ બન્નેની મધ્યસ્થીથી શાહજીરાજાને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. તેમણે બાદશાહને કહ્યું કે—"એવા શૌર્યશાળી અને ચૂસ્ત સરદારને નિષ્કારણ બંધ કરવાથી લોકોમાં ફજેતી થશે અને સર્વ મરાઠા સરદારો આપણા ઉપર કોપે ભરાશે; પરંતુ એ પણ નથી; કારણ કે એ બન્ને કાર્યભારીઓ તે સમયે હયાત નહોતા એમ જણાય છે. રણદુલ્લાખાનના ચાકરમાંસો ઐતિહાસિક મસ્ર અગાઉ ટીપણીમાં જણાવ્યો છે. પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે શાહજહાને આદિલશાહને પત્ર લખ્યો હોય એમ લાગતું નથી, તો પછી રણદુલ્લાખાનની મધ્યસ્થીથી શાહજીરાજાનો છુટકારો થયેલો હોવો જોઇએ; મુરાદ શાહજીરાજ અને શિવાજી મહારાજપર મુરાદબક્ષ તરફથી આવેલા પત્રો રા. બ. પારસનીસ પાસે મૂળ ફારસી ભાષામાં છે, તે ભાગ મળીને તેનો અનુવાદ કરેલો છે. તેમાંનો ત્રીજો પત્ર શિવાજીમહારાજના માર્ચ મહીનાની આરંભ પછી મુરાદબક્ષે શાહજીરાજાને લખેલો છે અને તેણે તે સાથે પોશાક પણ મોકલેલો છે તેણે મોગલો સાથે વર્તતા કરવાને માટે વકીલ પણ મોકલવાનું લખેલું છે. ઑગસ્ટ મહીનામાં શિવાજીમહારાજને શાહજીરાજ વગેરેને બુર્હાનપુરના દરબારમાં આવવાનું લખ્યું હતું એ બેનેની રાજાવલી ખરી માનીએ તો શાહજીરાજ આશરે જૂન મહીનામાં (જેઠ સુદ પૂર્ણિમા) છુટેલા હોવા જોઇએ. મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, શાહજહાન બાદશાહનો હુકમ આવવાથી આદિલશાહના મનમાં ફાસ્કોજ ડર પેઠો. તેને લાગ્યું કે, જો આપણે શાહજીરાજાનો વધ કરીશું તો શિવાજી મહારાજ મોગલોના તાબામાં જતા રહેશે અને તેથી પોતાનો કબજેનો મુલક પણ મોગલોની સત્તા નીચે જતો રહેશે. ઉપરાંત શાહજીરાજાએ મોગલોની નોકરી સ્વીકારેલી હોવાથી જો તેનો વધ કરીશું તો મોગલબાદશાહ આપણું નામ જ ભાગશે આ બાબતનો તેને વિચાર થઇ પડયો. પછી રણદુલ્લાખાન અને મુરારપંતની સલાહથી આદિલશાહે શાહજીરાજાને મુક્ત કર્યો.

પકડવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો ત્યાના રાજદ્રોહી બળવાખોરોનો પરાજય કરવાનુ કામ અત્યત કઠિન હતુ. શાહજીરાજા જેવો બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર સરદાર તે કામમા વિજય મેળવે તેમ હોવાથી આદિલશાહે રાજાને ત્યા મોકલ્યા, પરતુ રાજાને ત્યા મોકલતા પહેલા તેમની પાસે કબૂલાત કરાવી લીધી કે–" તેમણે મુધોલકરને અને તેની જાગીરને કઇ પણ ઉપદ્રવ કરવો નહિ " બાદશાહ એટલુજ કરીને અટકયા નહિ પણ તેમણે અનેવી વાત ભૂલી જઇને પરસ્પર વચ્ચે સ્નેહ સબધ થાય તે માટે રાજાને કહ્યુ કે–' તમે તમારી ઇનામી જમીન ફેરબદલ કરો ઘોરપડેએ પોતાની કર્ણાટકની સઘળી જાગીર શાહજીરાજાને આપવી અને રાજાએ કરાડ પ્રાત ઉપરનો હક્ક ઘોરપડેને આપવો ' બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે પોતાની જાગીરો ફેરબદલ કરી લીધી

પરતુ શાહજીરાજાના અત કરણમાથી ઘોરપડે ઉપરનો દ્વેશ જરા પણ ઓછો થયો નહોતો નજરકેદમાથી મુક્ત થઇ કર્ણાટકમા પગ મૂકતાજ રાજાએ શિવાજી મહારાજને પત્ર લખ્યો કે–' જો તુ મારો ખરો પુત્ર હોય તો બાજી ઘોરપડેને શિક્ષા કરજે ' ખરૂ જોતા શિવાજીમહારાજને રાજા તરફની એવી આજ્ઞાની અગત્યજ નહોતી તેમના અત કરણમા ઘોરપડે ઉપર સપૂર્ણ દ્વેષ ઉત્પન્ન થયોજ હતો અને તેઓ તેને શિક્ષા કરવાની યોગ્ય તક જોતાજ હતા એ તક તેમને આગળ જતા આઠ નવ વર્ષે પ્રાપ્ત થઇ શાહજીરાજાએ ધાર્યું હોત તો તેના ઉપર વૈર વાળવાનો વિલબ કરત નહિ, પરતુ તેઓ બાદશાહના આશ્રયમા હોવાથી ઘોરપડે સાથે પ્રકટરીતે વૈર કરી શકતા નહોતા ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૧ ના અરસામા ખેમસાવત અને લખમસાવત દેસાઇએ વિજાપુરસરકારની મદદ લઇને શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરી, ત્યારે સરકારે બાજી ઘોરપડેને તેમની મદદ માટે મોકલ્યો ઘોરપડે વિજાપુરસરકારના સૈન્યસહિત કોકણમા આવવા નીકળ્યો. ત્યા જતા પહેલા ઘોરપડે પોતાને ગામ મુધોલ ગયો ઘોરપડે મુધોલ આવ્યાના સમાચાર મળતાજ શિવાજીમહારાજે વિશાળગઢ ઉપરથી ઝપાટાબધ કુચ કરી એકદમ મુધોલ ઉપર છાપો માર્યો મહારાજ અને ઘોરપડે વચ્ચે મોટુ યુદ્ધ થયુ; તેમા ઘોરપડે મરાયો મહારાજે સમસ્ત મુધોલ શહેર લૂટી, બાળી ભસ્મ કરી પાયમાલ કર્યું ઘોરપડેના સર્વ સગા વગેરે જેટલા મનુષ્યો હાથમા આવ્યા તેમને પકડી મારી નાખ્યા કહેવામા આવે છે કે, મહારાજે એ સમયે લગભગ ત્રણ હજાર મનુષ્યોનો સહાર કર્યો હતો ' અત્યાર પહેલા કિવા અત્યાર પછી મહારાજ-

૧ બાજી ઘોરપડેનો એક પુત્ર માલોજી એ તોફાનમાથી બચેલો હોવાથી તેના પિતાની જાગીરનો તેજ માલિક થયો માલોજી મોટો પરાક્રમી નિવડ્યો, એ બળવાન સરદાર વશ થવાથી આપણા મહત્ કાર્યો સિદ્ધ થશે,' એવો વિચાર કરી મહારાજે તેને ભાગાનગરથી એક પત્ર મોકલ્યો તેમા લખ્યુ હતુ કે, ઘોરપડે અને ભોસલેના વશજો માથી કલહ નાશ પામે, પરસ્પર બધુભાવ થાય અને બન્ને મળીને યવનોનો પરાજય કરી મરાઠાનુ રાજ્ય સ્થપાય એવો વિચાર અમારા મનમા છે, પરતુ એવા બધુભાવદર્શક પત્રથી માલોજીનુ મન ડગ્યુ નહિ તે અત સુધી વિજાપુર-સરકારની નોકરીમાજ રહ્યો

ને હાથે એવું ભયંકર કૃત્ય કદિપણ થયું નહોતું; પરંતુ યવનોનો પક્ષ લઇને માત્ર પોતાનું તળિયું ટાઢું કરવા માટે ઘોરપડેએ શાહજીરાજાનો જીવ સંકટમાં નાખ્યો હતો, તે માટે મહારાજના અંતઃકરણમાં કેવો સખ્ત ડંખ હતો તે ઉપલા ભયંકર કાર્યપરથી જણાઇ આવે છે, તેમજ તેમના અંતઃકરણમાં પિતૃભક્તિ કેટલી ઉજ્જ્વળ હતી તે પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે.

શાહજીરાજા ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૯ થી ૧૬૫૩ સુધી વિજાપુરમાં નજરકેદ રહ્યા હતા. તે અરસામાં શિવાજીમહારાજે વિજાપુરસરકારના પ્રદેશમાં કંઇ પણ ખીલ-ખાલ કરી નહોતી, એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે. શિવાજી મહારાજ જાણતા હતા કે, પોતાના પૂર્વક્રમને અનુસરીને તે સરકારના પ્રાંતમાં કિંચિત પણ ગડબડ કે તોફાન કરવામાં આવશે તો પોતાના પ્રિય પિતાના જીવનું જોખમ; અને મોગલો-ના પ્રદેશમાં કંઇ પણ ઉપદ્રવ કરવામાં આવે, તો ત્યાંના મોગલ બાદશાહ સાથે વેર થતાં પોતાના પિતાપર પુનઃ પ્રાણસંકટ આવે, તે પણ નક્કીજ હતું; તેથીજ તેમને એટલા બધા લાંબા સમયપર્યંત એકજ સ્થળે સ્વસ્થ બેસી દિવસો નિર્ગમન કરવા પડ્યા. તેમાં આનંદ પામવા જેવી એક વાત એ હતી કે, વિજાપુર-સરકારે મોગલબાદશાહની બીકથી મહારાજ સાથે સરત કરી નહિ કે—"અમારા કિલ્લા અને પ્રાંત તમે તાબે કર્યાં છે, તે અમને પાછા નહિ આપો તો અમે શાહજી-રાજાને દેહાંત શિક્ષા કરીશું" મહારાજે એટલા લાંબા સમયમાં તાબે કરેલા કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી મજબૂત બનાવ્યા અને તેપર સુવ્યવસ્થા કરી દીધી. તેમજ પોતાની સત્તામાં આવેલા પ્રાંતોમાં જમાબંધી વગેરે પદ્ધતિસર ચાલુ કર્યું.

એટલા સમય દરમ્યાન વિજાપુરસરકારે શિવાજી મહારાજનો પરાજય કરવા-નો પ્રયત્ન કર્યો નહિ, તેનું કારણ એ હોવું જોઇએ કે, મહારાજે મોગલોને શરણે જઇ તે સરકારને આશ્રય આપી હતી અને મોગલો પાસે નોકરી રહેવા તૈયાર થયા હતા, એ સર્વ આદિલશાહ જાણી શક્યા હતા. જો શિવાજીમહારાજ, સાથે કલેશ ઉત્પન્ન થાય તો તેઓ આપણી માલેકીના જે કિલ્લા અને પ્રાંતો કબજે કર્યાં છે, તે મોગલોને સોંપી દઇ તેમના શરણમાં જશે અને તેમને આપણા ઉપર સ્વારી કરવા ઉશ્કેરણી કરશે, તો પછી આપણો બચાવ થતાં લાગશે નહિ. આદિલ-શાહના મનમાં એવી પણ કલ્પનાનો પ્રવેશ થાય એ પણ સંભવિત હતું

प्रकरण ९ मुं–मोगलो साथे संबंध

પિતૃસંકટનિવારણ કરવા આરંભેલા કાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે અને આવી પડેલું ભયંકર વિઘ્ન ટાળવામાટે મહારાજ નિરુપાયે પૂર્વોક્ત પ્રકારે શાહજહાન બાદશાહને શરણે ગયા હતા અને માત્ર બાહ્યદષ્ટિએજ તેમની નોકરી સ્વીકારી હતી. તેમની સહાયતાવડે પિતાની મુક્તિ થયા પછી મહારાજે તેઓ સાથે કરેલી કબૂલાત પાળવામા બહાનાં બતાવવા માંડયાં. સત્ય કહીએ તો તેમણે મોગલ બાદશાહ સાથે બુદ્ધિ–પ્રપંચ રચ્યો હતો. તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે:–' પ્રાણ જતાં સુધી યવનોની તાબેદારી કરવી નહિ.' ગમે તેવાં સંકટ આવવા છતાં તે સંકલ્પ સ્ખલિત થયો નહિ.

દિલ્હીપતિ તરફથી મહારાજપ્રતિ વારંવાર માગણી થવા લાગી કે:–" તમે તમારી કબૂલાત પ્રમાણે વર્તો અને અમારી નોકરીમાં આવી અમારી મનસબદારી સ્વીકારો." મહારાજે એ માગણી યુક્તિપૂર્વક દૂર કરી. તેમણે મુરાદબક્ષ પાસે પોતાનો રઘુનાથપંત નામનો એક વકીલ મોકલીને એવી માગણી કરી કે:–" જુન્નર અને અહમદનગર પ્રાંતમાં અમારા પિતાએ ઉપાર્જિત કરેલો સરદેશમુખીનો હક્ક હજુસુધી વસુલ થયો નથી; તે હક્ક આ પ્રાંતમાં મંજુર કરવો. " તેનો ઉત્તર મહારાજને એવો મળ્યો કે:–" જ્યારે હું બાદશાહ પાસે જઈશ ત્યારે તમારી માગણીનો યોગ્ય વિચાર થશે. તમે તમારા વકીલને મોકલજો; પરંતુ તેને તમારી વાત બરોબર સમજાવતાં આવડવી જોઈએ, તો કામ થવામાં હરકત નડશે નહિ." શાહજાદા પાસેથી, આ મતલબનો ઉત્તર ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૯ ની આખરે મહારાજપર આવ્યો હતો. મહારાજે શાહજહાનની નોકરી કરવા સંબંધીનો આગ્રહ એ પ્રમાણે ટલ્લે ચડાવ્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૭ મા શાહજહાને પોતાના પુત્ર આરંગઝેબ અને મીરજુમ્લાને મોટું સૈન્ય આપી વિજાપુર રાજ્ય તાબે કરવા મોકલ્યા.[1] તેમણે સરહદ ઉપરના

1 પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, ઔરંગઝેબ સને ૧૬૫૩ થી દક્ષિણના સુબેદારવરીકે આવ્યો હતો. સને ૧૬૫૬ માં તે ગોવળકોંડાના શાહ સાથે લડતો હતો. સને ૧૬૫૬ ના નવેંબરમહીનામાં આદિલશાહ મરી ગયો, ત્યારે ઔરંગઝેબે વિજાપુરપર સવારી કરવાની તૈયારી કરી અને વિજાપુરદરબારના સરદારો અને માંડળીકોને વશ કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. આ વખતે શિવાજીએ મોગલ સુબેદાર મુલતફાતખાનની મારફતે આ સંદેશા ચલાવ્યા હતા:

કલ્યાણ, બેદર વગેરે કિલ્લા સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. તે સમયે શિવાજી મહારાજે ઔરંગઝેબને સ્નેહભાવે કહાવી મોકલ્યું કે-"હું દિલ્હીપતિનો નોકર છું. આ ચઢાઈમાં તેમને જે સહાયતા જોઈએ તે આપવા હું તૈયાર છું. મેં વિજાપુર-સરકારના જે કિલ્લા અને પ્રાંત હસ્તગત કર્યા છે, તે મારી સત્તામાંજ રહેવા દેવા. વિજાપુરસરકારના સમુદ્રકિનારાપરના દાભોળ વગેરે પ્રાંત હું તમારે માટે કબજે કરવા તૈયાર છું." મહારાજની એ માગણી શાહજાદો સ્વીકારે, એ સંભવિતજ હતું; કારણ કે તે મહારાજની યોગ્યતા સારીપેઠે જાણતો હતો. તેણે મહારાજને પત્ર લખી જણાવ્યું કે-"તમારા તાબામાં વિજાપુરસરકારના જે પ્રાંતો છે તેને અમે હવે પછી સ્પર્શ કરીશું નહિ. સમુદ્રકિનારાપરનો જે પ્રાંત કબજે કરવાની તમારી ઇચ્છા છે, તે પ્રમાણે અવશ્ય કરજો."

એ સમયે શાહજાદા ઔરંગઝેબના મનમાં શિવાજી મહારાજની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈ, તેમને કહેવાની ઇચ્છા હતી કે-" એ ચઢાઈમાં તમારો અને અમારો હિતસંબંધ એકસરખોજ છે. અમારી સાથે મળી જઈ અમને અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરશો તો તમારું વિશેષ કલ્યાણજ થશે." પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવાનું બન્યું નહિ, ત્યારે ઔરંગઝેબે, એજ આશયનો પત્ર મહારાજને લખી મોકલ્યો. શાહજાદાએ બહાના અને લાલચ બતાવી મહારાજને વશ કરવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ મહારાજ બુદ્ધિમાન અને ચતુર હતા. શાહજાદાની લોભ-જાળમાં તેઓ ફસાયા નહિ. મહારાજ દિલ્હીપતિનાજ નોકર છે, એવું તેમને વારંવાર યાદ લખતા હતા એટલુંજ. તેમણે ઔરંગઝેબને નમતા બતાવી તેનું લશ્કર પોતાના પ્રદેશમાં કોઈ પણ ઉપદ્રવ કરે નહિ, એવી યુક્તિ કરી વેગળું રખાવ્યું. મોગલોનું સૈન્ય ઘણો વખત વિજાપુર-સરકાર સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગુંથાયું છે, એ જાણીને મહારાજે બને તેટલું પોતાનું સામર્થ્ય વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

વરની બખરના આધારે મો. સરકાર જણાવે છે કે, મોગલોએ વિજાપુર-સરકારના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી, ત્યારે તે સરકારે શિવાજી મહારાજને મોટી લાલચ આપીને મોગલોના કબજામાં આવેલા પ્રાંતોપર હલ્લો કરવાને સમજાવ્યા. તેમાં તેનો ઇરાદો એવો હતો કે, આદિલશાહના ઇશાન ખૂણામાં આવેલા બેદરસ નામના કિલ્લાને મોગલોએ ઘેરો નાખ્યો હતો, તે ઉઠાવી લઈને પોતાના પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાને તેઓ પાછા જાય. આ પ્રમાણે શિવાજીએ મિનાજી ભોંસલે અને કાશીને તે પ્રાંતપર હલ્લો કરવાને મોકલ્યા. ઇ૦ સ૦ ૧૬૫૭-ના માર્ચ મહીનામાં તેમણે ભીમા નદી ઓળંગી અને મોગલોના પ્રાંતમાં લૂંટફાટની શરૂઆત કરી તથા એ પ્રમાણે લૂંટફાટ કરતા એ લોકો ઠેઠ અહમદનગરની નજીક_ગયા,,પહોંચી,,ગયા...

એ પ્રમાણે મિનાજીને પૂર્વમાં અહમદનગર પ્રાંતપર મોકલીને પોતે જુન્નર શહેર-પર ચઢાઈ કરી. એ સમયે જુન્નર શહેર સંપત્તિસંપન્ન હોવાથી મહારાજ દિલ્હીપતિ પાસે જુન્નર અને અહમદનગરનો હક્ક માગતા હતા; પરંતુ તેણે મહારાજના હક્કસંબંધી ફરિયાદ સાંભળી નહોતી, તેથી મહારાજે તેનાપર ચઢ

વાળવાની ઇચ્છાથી તે શહેરો લૂટવાનો વિચાર કર્યો અને જુન્નર શહેર ઉપર રાત્રે છાપો મારી થાણાપરના લોકોની ભારે કતલ કરી શહેરને સારી પેઠે લૂટી લીધુ એ લૂટમા મહારાજને ત્રણ લાખ હોન, બસો ઘોડેસ્વાર અને બીજી પુષ્કળ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હાથ લાગી, તે સર્વ તેમણે તરતજ પુને પહોચાડી દીધી, અને પ્રથમથીજ કેટલાક મનુષ્યો પુનામા રાખ્યા હતા તેમને સઘળો માલ રાજગઢ ઉપર તરતજ પહોચાડી દેવાનુ કહ્યુ આ વાતની ઔરંગઝેબને ખબર પડી ત્યારે તેણે થાણેદારને ઘણોજ ઠપકો આપ્યો અને તેની મદદને માટે કઇંક સૈન્ય રવાના કર્યુ. નાસિરખાન, ઇરાજખાન અને બીજા કેટલાક સરદારોને ત્રણ હજારનુ સૈન્ય લઇને અહમદનગર પ્રાતનુ રક્ષણ કરવાને અને શિવાજી મહારાજના મુલકપર સવારી કરવાને તેણે મોકલ્યા તેજ પ્રમાણે એક રાવકર્ણ નામનો સરદાર આરંગાબાદથી શાહજાદાની મદદ માટે આવતો હતો તેને પણ શિવાજી મહારાજપર મોકલ્યો; અને શાસ્તાખાનને પોતાની પાસેથી એક હજાર માણસો લઇને જવાની આજ્ઞા કરી આ બાજુ મરાઠાઓ લૂટફાટ કરતા કરતા અહમદનગર સુધી આવી પહોચ્યા છે એવા સમાચાર મળતા ત્યાનો થાણેદાર મુલતફાતખાન તેમનાપર ચઢી આવ્યો અને તેણે ચમારગોદનો ઘેરો ઉઠાવીને મિનાજીની પૂઠ પકડી, પણ મિનાજીએ તેને કશી દાદ આપી નહિ તેનુ તોફાન એ પ્રાતમા એકસરખુ ચાલુ રહ્યુ જે વખતે મહારાજ જુન્નર શહેરની આજુબાજુનો પ્રાત લૂટતા હતા, તે વખતે રાવકર્ણ અને શાસ્તાખાન તેમનાપર ચઢી આવ્યા, એટલે તેઓ જુન્નર પરગણામાથી છટકીને અહમદનગર પરગણામા ઘુસ્યા અને ત્યા લૂટફાટ કરવા લાગ્યા અને કેટલાક માણસો સાથે તેઓ અચાનક અહમદનગર પાસે આવી પહોચ્યા તથા શહેરને લૂટવા લાગ્યા આ ખાતમી કિલ્લાપર પહોચતાજ મુલતફાતખાને કેટલાક માણસો શહેરના રક્ષણ માટે રવાના કર્યા આથી તેઓ શહેરને જેવું જોઇએ તેવુ લૂટી શક્યા નહિ, છતા પણ આ ચઢાઇમા તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યુ તેમના હાથમા સાતસો ઘોડા અને ચાર હાથી આવ્યા એ લઇને મહારાજ શત્રુઓના સપાટામાથી છટકી ગયા આ ઝપાઝપીમા તેમના કેટલાક માણસો મરાયા. આ વખતે ઉપર જણાવેલા નાસિરખાને પણ તેમની પૂઠ પકડી હતી આ સરદારની જોડે સૈન્ય પુષ્કળ હોવાથી તેની સાથે નિભાવ થાય એમ હતુ નહિ, તેથી તેને થાપ આપીને મહારાજ પાર નીકળી ગયા મોગલોના ઘોડાઓ અત્યત થાકી ગયેલા હોવાથી તેમની પૂઠ પકડવાનુ તેમનામા બળ રહ્યુ ન હતુ

એ લૂટ મળ્યા પછી મહારાજે પોતાનુ ઘોડેસ્વાર લશ્કર વધારવાનો સપાટો ચલાવ્યો જુન્નર અને અહમદનગરની લૂટમાથી તેમને પુષ્કળ ઘોડા મળ્યા હતા. તે સિવાય જ્યા ઘોડા વેચાતા હતા ત્યાથી કેટલાક વેચાતા મગાવ્યા તે ઉપર પોતાના પાયદલ સિપાઇઓને સ્વાર બનાવ્યા અને મરાઠા શિલેદાર મળ્યા તેટલાને નોકરીપર રાખી લીધા અત્યાર પહેલા મહારાજ પાસે જે ઘોડેસ્વાર લશ્કર હતુ, તે ઉપર માણકોજી દહાતોડેને મુખ્ય અધિકારી નિમી તેને સરનૌબતનો ખિતાબ આપ્યો હતો માણકોજી પ્રથમ શાહજીરાજાની નોકરીમા હતો તે ઘણો અનુભવી

હતો. તેણે ઘોડેસ્વાર લશ્કરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની રાખી હતી. બાજીરાજી મરણ પામ્યો ત્યારે તે જગ્યાએ નેતાજી પાલકર નામક એક શૂરા સરદારની નિમણુક કરવામાં આવી. પાલકર શૂરવીર અને સાહસિક હતો. મરાઠા શિલેદારોમાં તેનું વિશેષ માન હતું. તેની લાગવગથી ઘણા મરાઠા શિલેદાર મહારાજની નોકરીમાં આવી રહ્યા.

શિવાજી મહારાજે મોગલોનું સૈન્ય પોતાની પીઠ પાછળ લાગેલું હોવા છતાં તેમના જુન્નર અને અહમદનગર પરગણામાં ધમાલ મચાવી મૂકી અને તે શહેરોને લૂંટી લીધાં; અને તેમના સરદારોને કંઇ પણ દાદ દીધા વગર સહીસલામત છટકી ગયા. આથી ઔરંગઝેબને ઘણોજ ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેણે નસીરખાન વગેરે સરદારોને એવો હુકમ કર્યો કે:–" જ્યાં જ્યાં મરાઠા હાથમાં આવે ત્યાં ત્યાં તેમની કતલ કરી નાખવી. શિવાજી મહારાજના પ્રાંતમાં સવારી લઇ જઇને ત્યાંના લોકોનો સંહાર કરવો અથવા તો તેમને ગુલામ બનાવવા. તેના પુના, ચાકણ વગેરે ચાણું સર કરીને તેનો સદંતર નાશ કરવો. મોગલ સલ્તનતના જે દેશમુખોએ અથવા ખેડુતોએ મરાઠાઓને મદદ કરી હોય તેમનો વધ કરવો. તેમાં જરાયે દયા કરવી નહિ. " વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વખતે નેકનામ જૂન્નરના પોતાના પ્રાંતો મરાઠાઓના હાથમાં જાય નહિ, તેટલા સારૂ ઔરંગઝેબે ચારપાંચ ઠેકાણે થાણાં સ્થાપ્યાં અને તે ઠેકાણે સૈન્ય મૂક્યું. તેણે એવી આજ્ઞા કરી કે:–" મોગલોના પ્રદેશમાં મરાઠાઓને બીલકુલ પ્રવેશ થવા દેવો નહિ અને તેમના પ્રદેશપર વારંવાર છાપા મારીને તેને તદ્દન પાયમાલ કરવો; " પણ ઔરંગઝેબના હુકમની બજાવણી કરી શકાય એવી સગવડ તેના સરદારોને મહારાજે કદિ પણ આપી નહિ.

વિજાપુર–સરકારને મોગલોએ જ્યાં ત્યાંથી નસાડી તદ્દન પાયમાલ કર્યા, એ સમાચાર મહારાજને કાને આવતાંજ પોતાની શી વલે થશે તેની તેમને બીક પેઠી. વિજાપુરસરકારનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યા પછી ઔરંગઝેબ પોતાનાપર ઉતરે તો તેની સામે ટક્કર ઝીલવાનુ સામર્થ્ય અદ્યાપિપર્યંત તેમનામાં આવ્યું નહોતું, એ મહારાજ જાણતા હતા. આવી પડેલું સંકટ નિર્વિઘ્ને ટળી જતું હોય, તો તેમ કરવું જોઇએ; એવો વિચાર કરી શિવાજી મહારાજે ઔરંગઝેબને અતિ નમ્રતાપૂર્વક વિનતિ[1] કરી કે:–" મે આપના બે શહેરોમાં તોફાન કર્યું છે, તે માટે મને ક્ષમા કરશો. હું એવી મૂર્ખતા પુનઃ કદિ પણ કરીશ નહિ. હવે પછી આપની સેવામાં હાજર રહી આપની સાથે પ્રમાણિકપણેજ વર્તન કરીશ. આપનો પક્ષ હું કદી પણ છોડીશ નહિ. " એ આશયનો પત્ર લખવા સાથે પોતાના કહેવાની ખાત્રી કરી આપવા માટે મહારાજે પોતાના રઘુનાથપંત બલ્લાળ કોર્ડે નામક વિશ્વાસુ

1 પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે આ અરજ તેમણે નસીરખાનને કરી હતી. તે પરથી તેણે કહેવડાવ્યું કે, " તમારે જે કંઇ માગણી કરવી હોય તે તમારા વકીલને અમારી પાસે મોકલીને કરો. " આ પરથી મહારાજે રઘુનાથપંતને પ્રથમ તે સરદાર પાસે મોકલ્યો. એટલે તે સરદારે ઔરંગઝેબને આ હકીકત જણાવી; પણ તેણે કાંઇ નિશ્ચિત જવાબ આપ્યો નહિ તે પરથી તેમણે ફરીથી ખુદ ઔરંગઝેબને ઉદ્દેશીને અરજ કરી.

અને બુદ્ધિમાન વકીલને શાહજાદા તરફ મોકલ્યો.

પરંતુ એટલામાં ઔરંગઝેબને પોતાની બ્હેન રોશન–આરા તરફથી શાહજહાનના ચંદવાડનો પત્ર મળ્યો. વિજાપુર–સરકાર સાથે તહનામું થવાથી ઔરંગઝેબનું દક્ષિણ-નું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયા બરોબરજ હતું, તેથી તે પોતાના લશ્કરસહિત સત્વર દિલ્હી ગયો. ઔરંગઝેબને ઉત્તર તરફ જતો જાણી, મહારાજે કૃષ્ણાજી ભાસ્કર[૧] નામક એક બીજો વકીલ તેમની પાસે મોકલી કહાવ્યું કે:–" મેં દિલ્હીપતિનો અપરાધ કર્યો છે, તેથી હવે મને ઘણોજ પસ્તાવો થાય છે. મેં અહીં પુષ્કળ ઘોડેસ્વાર ભેગા કર્યા છે. અગત્યને પ્રસંગે આપને મદદ કરવા હું તૈયાર છું, તમારી પાછળ દક્ષિણના તમારા મુલકોનું રક્ષણ કરવાનું કામ મને સોંપશો તો તે હું ઘણી ખુશીથી સ્વીકારીશ; પરંતુ આપના તાબામા આવેલા કેટલાક પ્રાંતોમાં, અમારા વંશપરંપરાગતથી ચાલતા આવેલા હક્ક છે તે આપ ચાલુ કરશો, અમારા કુટુંબની જાગીરનો કેટલોક વિભાગ આપના કબજામા છે તે અમને પાછો સોંપશો અને જુન્નર તથા અહમદનગર પ્રાંતની દેશમુખી અમને પાછી આપશો તો સારું. મનુષ્યો સાથે હું દિલ્હીપતિની જે નોકરી બજાવીશ, તેનો મને બદલો મળવા જેટલું થશે. કોંકણપ્રાંત આદિલખાનના તાબામાં સોંપ્યો છે; પરંતુ તેને હાથે તેની સુવ્યવસ્થા થતી નથી. એ પ્રાંત મને સોંપવાથી આપને ઘણો ફાયદો થશે. "

શિવાજી મહારાજનો વકીલ પત્ર લઇને શાહજાદા ઔરંગઝેબ સમક્ષ ગયો તે વખતે શાહજાદો ગડબડમાં હતો; તેથી પત્રમા લખેલી માગણીઓ વાચતાં તે ગુસ્સે થયો નહિ. ઉલટો તેણે વિચાર કર્યો કે, શિવાજી મહારાજ આપણા પ્રાંતમાં હક્ક વગેરેની જે માગણી કરે છે તેની હમણાં આશા આપવી; વિજાપુર રાજ્યમાં તેમણે જે હીલચાલ ચલાવી છે, તે તેવીજ રીતે ચલાવવાનું તેમને ઉત્તેજન આપવું. તેમ થવાથી આપણા તાબાના મુલકોનું રક્ષણ થશે ઔરંગઝેબે મહારાજના પત્રનો યુક્તિપૂર્વક ઉત્તર લખાવ્યો કે:–"તમારા અપરાધ માટે તમને પશ્ચાત્તાપ થયો છે, તેથી તેની તમને ક્ષમા આપવામા આવે છે. કોંકણ પ્રાંત ખુશીથી તમારે કબજે લેવો. સોનોપંત (આબાજી સોનદેવ) ને અમારી તરફ મોકલજો, એટલે તમારા વડિલોપાર્જિત હક્કસંબંધી ખુલાસો જાણી શકાશે. આપણા વચ્ચે પરસ્પર છેવટની સલાહ નક્કી થાય ત્યારે તમારે પાચસો ઘોડેસ્વાર અમારી મદદમાટે મોકલવા. અમારા મુલકમાં બંદોબસ્ત અને શાંતતા રાખવા માટે તમારું સૈન્ય હમેશા તૈયાર રાખશો."

ઉભય પક્ષનો પત્રવ્યવહારમાથી કાંઈ સારું પરિણામ આવ્યું નહિ. બન્નેએ માત્ર એકબીજાને મંથલરેલી આગળી બતાવી એટલુંજ ! પરસ્પર વચ્ચે હમેશને માટે કોઈ પ્રકારનો નિશ્ચય થયો નહિ; કારણ કે ઔરંગઝેબ પોતાના ભાઇઓ સાથે લડવામાં અને પિતાને કેદ કરી રાજગાદી પચાવી પાડવાની ગોઠવણમાં ગુંથાયો હતો. શિવાજી મહારાજને પણ એવુંજ જોઇતું હતું. તેમને ખાત્રી હતી કે, આપણી માગણી ઔરંગઝેબ કદિ પણ કબૂલ કરશે નહિ; પરંતુ તેને એ રીતે અદ્ધરતાલ

૧ પ્રો. સરકાર આ વકીલનું નામ રઘુનાથપંત હતું એમ જણાવે છે.

રાખવાથી તાત્કાલિક અનર્થ થવા અટકશે અને આપણું કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવાને અવકાશ મળશે; એ વિચાર કરીને જ તેમણે શાહજાદાને નમ્રતા બતાવી હતી. ઔરંગઝેબ કંઇ એવો તેવો ધૂર્ત હતો નહિ. શિવાજી મહારાજની આ નમ્રતા માત્ર ઉપર ઉપરની હતી અને પોતાની પૂંઠ વળતાંજ પોતાના પ્રદેશમાં પેસીને તે લૂંટ-ફાટ શરૂ કરી દેશે, એ બાબતની તેને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી. આથી દિલ્હીમાં જતાં પહેલાં તેણે પોતાના સરદાર મીરજુમ્લાને એવી સૂચના આપી કે—"નૈઋત્યના પ્રાંતોપર બરોબર ધ્યાન દેજો. પેલો લુંટારાનો બચ્ચો તાકી રહેલો છે." તેજ પ્રમાણે તેણે આદિલશાહને એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો કે—"શિયાળ કિલ્લામાં સંતાઇ ગયું છે માટે તેને હાંકી કાઢજો અને જો તમારે તેને પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા હોય તો દૂર કોંકણ પ્રાંતમાં કંઇ જાગીર આપીને ત્યાં તેને રાખજો એટલે અમારા પ્રદેશમાં તેનો ઉપદ્રવ થાય નહિ."

ઇતિહાસકારો કહે છે કે, ઔરંગઝેબે દિલ્હી જઇ તેના પિતાને કારાગૃહમાં નાખી દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડવાનો ઇરાદો કર્યો હતો અને તેણે દક્ષિણના સરદારોને પત્ર લખી પોતાની સહાયતામાટે બોલાવ્યા હતા. તેવા તરેહથી અન્ય સરદારો સાથે શિવાજી મહારાજપર પણ તેવાજ આશયનો પત્ર આવ્યો. તે વાંચતાંજ મહારાજના શરીરમાં રોમાંચ થયા. સ્વપિતાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી પુત્રે તોફાન કરવું એ તેમને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહિ. મહારાજે તેને ધિક્કાર આપ્યો અને પત્ર લઇ આવનાર મનુષ્યને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષથી બહાર કઢાવ્યો. મહારાજ એટલેથીજ થોભ્યા નહિ; પરંતુ તે પત્ર દૂતની પુંછડી સાથે બાંધી દૂતને પુના શહેરના રસ્તાઓમાં ફેરવ્યો અને પિતૃઆજ્ઞાવિરુદ્ધ વર્તનાર ઔરંગઝેબની ફજેતી કરી. ઔરંગઝેબે પોતાના પત્રની ફજેતીસબંધી જાણ્યું ત્યારે તેને મહારાજ ઉપર અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો અને એ બાબતનું સખત વેર લેવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી; પરંતુ તે વેર કદિ પણ લઇ શક્યો નહિ. એટલુંજ નહિ પણ મહારાજપર ચઢેલો ગુસ્સો ઔરંગઝેબ સત્વર ભુલી ગયો હશે, એવું અનુમાન થાય છે; કારણ કે બાદશાહે ઇ૦ સ૦ ૧૬૫૯ માં મહારાજને હાથે અફઝુલખાનનો વધ થવાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે મહારાજને અતિ ગૌરવપૂર્ણ પ્રશંસાપત્ર લખી મોકલ્યો અને તેમના એ પરાક્રમના પ્રશંસાર્થે બાદશાહે તેમને વિજાપુરનરેશની સરહદ ઉપરના બે ત્રણ કિલ્લા બક્ષિસ આપ્યા; એટલુંજ નહિ પણ તેણે મહારાજને એવોજ કાર્યક્રમ આગળ ચાલુ રાખવાની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરતા વચન આપ્યું કે, તમે વિજાપુર-સરકારના જે પ્રાંત કબજે કરશો તેપરથી તમારી ખંડણી માફ કરવામાં આવશે. ઔરંગઝેબે શિવાજીમહારાજને એ પ્રમાણે ઉત્તેજન આપ્યું, તેમાં તેનો એ ઉદ્દેશ હતો કે, શિવાજીમહારાજને હાથે આદિલશાહી ઘણીજ નિર્બળ થઇ જશે તો તેને પાયમાલ કરવાનું કામ આપણને બહુજ સહેલું થઇ પડશે અને શિવાજી જેવા તોફાનીને પણ ઉખેડી નાખતાં ફાવશે; પરંતુ ઉપરનું કામ કેટલું કઠિન હતું તે ધૂર્ત બાદશાહની કલ્પનામાં પણ નહિ હોય એમ જણાય છે.

प्रकरण १० मुं-विजापुर सरकारना बीजा प्रांत तावे लेवा

વિજાપુરથી મુક્ત થઇ શાહજીરાજા સુખરૂપ કર્ણાટક જઇ પહોંચ્યા પછી, શિવાજી મહારાજે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં પુનઃ તોફાન શરૂ કર્યું. કિનારાનો સઘળો પ્રદેશ અને કોકણપટ્ટી તેમણે પોતાને હસ્તગત કરવાનો વિચાર કરી, બીજા કિલ્લા તાબે કરવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. વિજાપુર સરકારને જ્યારે એ સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેઓને ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. સૈન્ય મોકલી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તેઓ કાલનું વિઘ્ન આજે ઉભું કરે એમ હતું. મોગલબાદશાહ ઘણા દિવસથી આદિલશાહનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેથી મહારાજ સાથે યુદ્ધ નહિ કરતા તેમને યુક્તિપૂર્વક પકડી મંગાવવાનો વિચાર કર્યો. તે કાર્ય માટે બાજી શામરાજ નામક એક સરદારને દશહજાર મનુષ્યોસહિત મોકલ્યો. એ સમયે મહારાજ મહાડ પ્રાંતમાં હતા. બાજી શામરાજે વાઇને રસ્તેથી આવી જાવલીના ચંદ્રરાવ મોરેનો આશ્રય લીધો અને પારઘાટ પાસે સંતાઈ બેઠો. તેણે ધાર્યું હતું કે, મહારાજ આવે કે તરતજ તેમને અચાનક પકડવા; પરંતુ શિવાજી મહારાજના છુપા જાસુસો અનેક વેષ ધારણ કરી હમેશાં ચારે દિશામાં ફરતા હોવાથી તેમણે મહારાજને એ સંબંધી ખબર આપી. ખબર મળતાજ મહારાજ સાવચેત થયા અને પોતાના લશ્કરસહિત પારઘાટનાં રસ્તામાં આગળ જઇ બાજી શામરાજ ઉપર તૂટી પડ્યા. તેના મનુષ્યો ત્રાસ પામીને ગભરાઇ ગયાં અને તેઓને જંગલમાં નાસી જવું પડ્યું.[1] બાજીનો પરાજય થવાથી તે નિરુત્સાહ અને નિરાશ થઇ પાછો વિજાપુર ચાલ્યો ગયો.

જાવળીના કૃષ્ણાજી બાજી ચંદ્રરાવ મોરેએ બાજી શામરાજને પોતાના પ્રાંતમાંથી આવવા દઇને પ્રસંગે મદદ પણ કરી હતી, એ જાણી મહારાજને તેના ઉપર ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને એ કાંટો વચમાંથી કાઢી નાખ્યા વગર તેના પ્રાંત સાથે જોડાયલો પોતાનો પ્રદેશ

१ ચીટણીસ જણાવે છે કે, બાજી શામરાજ જ્યારે મહાડ પહોંચ્યો, ત્યારે શિવાજી મહારાજ ચેઉલબંદર લૂંટીને તે હસ્તગત કરવાના કાર્યમાં રોકાયા હતા. ત્યાંથી તેઓ સીધા રાજગઢમાં ગયા અને શિવાજી મહારાજની એક ટુકડીએ બાજી શામરાજપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો. ચેડગાંવકરની બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજને પકડવાને રહિમતપુરના ફત્તુલ્લાખાન અને ફલટણના બાજી ઘોરપડેને ૮૦૦૦ નું સૈન્ય આપીને મોકલ્યા હતા. તેમનાપર એક તરફથી મહારાજે અને બીજી તરફથી નેતાજી પાલકરે એમ બન્ને જણાએ એકસાથે હુમલો કરીને તેમનો પરાજય કર્યો.

સુરક્ષિત થશે નહિ, એમ તેમને જણાયું. કૃષ્ણા અને વારણા નદીઓની વચમાંનો કિનારો ઉપરનો પ્રાંત ચંદ્રરાવ મોરેના તાબામાં હતો. તેની પાસે દશબાર હજાર માવળા વગેરે મનુષ્યો હતાં. તે પોતાને રાજા કહેવડાવતો હતો. આ જાગીર તેને વિજાપુર-સરકાર પાસેથી સોળમા સૈકામાં મળી હતી અને તે વિજાપુરસરકારના તાબામાં હતો. તે ઉપજની બેઠક રકમ સરકારને આપતો અને બાકીની ઉપજ પોતાના ઉપભોગમાં લેતો. વળી તે આસપાસના મુલકોમાં લૂંટફાટ ચલાવી ગભરાટ થયો હતો. કલમગઢમાં તેનું થાણું હતું. ઘણા કિલ્લા અને કોતરો તેના તાબામાં હતાં. મહારાજે તેને પોતાની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું પ્રથમ ઘણી વખત કહાવ્યું હતું. મહારાજે તેને કહેવડાવી મોકલ્યું કે—"તું તારી જાતને રાજા કહેવડાવે છે, તે તદ્દન વ્યર્થ છે. ખરો રાજા તો હું છું. મને શ્રીશંભુએ રાજ્ય આપેલું છે. તમે વિજાપુર સરકારને જે કર આપો છો, તે બંધ કરી અમને આપો અને અમારા આશ્રિત થાઓ. એ સરત કબૂલ ના હોય તો સર્વ ઉપજ તમે લેજો; પણ અમને અગત્ય હોય ત્યારે પાંચ હજાર મનુષ્યોની મદદ આપજો. તમારા ઉપર સંકટ આવશે તે વખતે અમે તમને મદદ કરીશું. જો અમારી આજ્ઞાને માન આપી આશ્રિત નહિ થાઓ અને બહારવટું કરશો તો બળવડે હુમલો કરી તમને કેદ કરવામાં આવશે." ચંદ્રરાવે તે પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું નહોતું.[1]

તેણે મહારાજને સામો જવાબ વાળ્યો કે—"તમે તો કાલેજ રાજા થયા છો.[2] તમને રાજા કોણે બનાવ્યા? પોતાનાજ ઘરમાં પોતે મનમાનતા રાજા કહેવડાવી લીધું પણ તે બીજું કોણ માનશે? જાવળી આવશો તો તમારો એક પણ માણસ પાછો જીવતો ફરવાનો નથી. જો તમારામાં ખરો પુરુષાર્થ હોય, તો કાલે આવનાર હો તો આજેજ આવજો. અમે કોકણના રાજા છીએ, શ્રી મહાબળેશ્વરની કૃપાથી અમે રાજ્ય કરીએ છીએ. શ્રીની કૃપાથી અમને બાદશાહે રાજાનો ખિતાબ આપેલો છે. કેટલીએ પેઢીઓથી અમે જાવળીમાં રાજ્ય કરીએ છીએ. અમારી પાસે વધારે ટકટક કરશો, તો વિચારીને કરજો. તમારે લૂંટફાટ કરવી હોય તો બીજો મુલક મુલક પડેલો છે. આ પ્રદેશમાં આવશો તો જરૂર કાંટા ઈટ પેસી જશે. યશ ન મળતાં ઉલટા અપયશના ભાગીદાર થશો." મહારાજે તેને એવો ધમકીનો પત્ર મોકલ્યો કે—"તમે રાજા કહેવડાવવાનું છોડી દેજો અને ગઢમર, છત્ર વગેરે રાજચિન્હો એક બાજુએ રહેવા દઈને રૂમાલવડે હાથ બાંધીને અમારે શરણે આવશો અને અમારી

૧ એમ કહેવાય છે કે, મહારાજે તેને મળીને સલાહમસલતથી તેને વશ કરવાનો યત્ન કર્યો હતો, પણ તેણે તેમની વાત કબૂલ કરી નહિ એટલુંજ નહિ પણ ઊલટું મહારાજને પકડીને કેદ કરવાની તેણે યોજના કરી હતી એવો ડોળ હતો, એમ ધારીને મહારાજ પ્રથમથીજ તે માટે તૈયારી કરીને આવ્યા હતા, એટલે તેઓ બચી ગયા (સ. બ પારસનીસનું મહાબળેશ્વરનું વર્ણન જુઓ.)

૨ એમ કહેવાય છે કે, પહેલાં જીજાબાઈ શિવાજી મહારાજને સાથે લઈ મહાબળેશ્વરનાં દર્શન કરવાને માટે ગયાં હતાં તે વેળા મોરેની ત્રણ છોકરીઓને અતિ સુંદર જોઈને તેમાંની એક પોતાના પુત્ર શિવાજીને માટે માગી હતી તે વખતે બોલાવેલું રૂપ પોતાના કર્યાં હતું છે, એવું કારણ જાણીને ચંદ્રરાવે એ માગણીનો ઇનકાર કર્યો હતો.

નોકરી કરશો તો ઠીક છે જો બદફેલી કરશો તો પ્રાણ ગુમાવી બેસશો ” મોરેએ આ ધમકી બીલકુલ ગણકારી નહિ

ચંદ્રરાવ મોરેના તાબાનો ડુંગરાળ અને વિકટ મુલક પોતાના તાબામા આવ્યા સિવાય કિનારાપરનો સઘળો પ્રદેશ પોતાના કબજામા આવશે નહિ અને તેપર રહી યવનોને ત્રાસ આપવાનો વિચાર ફળીભૂત થશે નહિ, એવો વિચાર કરી મહારાજે મોરેને એકદમ પાયમાલ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો, પરતુ વિચાર કર્યો કે-‘તેના તાબામા આપણા જેવાજ શૂરા માવળીઓ વગેરે પુષ્કળ મનુષ્યો છે, તેમજ તેનો ભાઇ સૂર્યરાવ અને કારભારી હનમતરાવ, એ બન્ને શૂરવીર યોદ્ધા છે, તેથી તેની સાથે પ્રકટરીતે યુદ્ધ કરવાથી આપણા ઘણા મનુષ્યોનો ઘચ્ચઘાણ નીકળી જશે અને આપણને એકદમ યશ મળવાનો સભવ બહુ ઓછો છે ’ એવા વિચારો થવાથી મહારાજે યુક્તિપૂર્વક તેને તાબે કરવાનો ઘાટ ઘડ્યો મહારાજે તેના કિલ્લા વગેરેની વાસ્તવિક સ્થિતિસબધી તપાસ કરવા માટે રઘુનાથ બલ્લાળને કેટલાક મનુષ્યોસહિત મોકલ્યા તેના મુલકમા યુક્તિથી પ્રવેશ[1] કરીને મહારાજાને એવુ લખી જણાવ્યુ કે-“તમે કોઇ બહાનુ કહાડી સૈન્યસહિત આ પ્રાત તરફ આવો અને અમે સૂચના આપીએ ત્યારે ડુંગરપરથી નીચે ઉતરજો ” એ પત્ર વાચી મહારાજ કેટલાક મનુષ્યોને તે તરફ મોકલી પોતે રાજગઢથી નીકળ્યા અને સપાટા-બંધ પુરંદર જઇ ત્યાથી મહાબળેશ્વરને દર્શને ગયા ત્યાના જગલમા પોતાનુ લશ્કર ભેગું કરી સર્વ તૈયાર થઇ રહ્યા, અને નજીક આવી પહોચ્યા વિષેની તેમણે રઘુનાથ બલ્લાળને ખબર આપી એટલે તે મહારાજને આવી મળ્યો પછી મહારાજ મહાબળેશ્વરથી નીસણીના ઘાટ ઉતરીને જાવળી આવ્યા અને હરામગઢને ઘેરો ઘાલીને મોરેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા એક મહીના સુધી યુદ્ધ ચાલ્યુ. છેવટે કૃષ્ણાજી ચદ્રરાવ જાવળીથી નાસીને રાયગઢ જઇને રહ્યો તેની પૂઠ પકડી મહારાજે રાયગઢપર ચડાઈ કરી મોરેએ ત્રણ મહિના સુધી કિલ્લાનુ રક્ષણ કર્યુ, પણ છેવટે તે હાર ખાઇને શરણે આવ્યો અને કિલ્લો મહારાજને શરણે કર્યો મહારાજે મોરેનો બહુ સત્કાર કર્યો અને પોતાની સાથે તેને ચાકણ લઈ ગયા આજ મોરેને જાવળીમા પોતાની આધીનતામા રાખી મૂકવો અને તેની પાસે થોડાક માણસો રાખવા પ્રસગ પડએ તેણે આપણને મદદ કરવી, એવો તેની સાથે કરાર કરવાનો વિચાર મહારાજના મનમા હતો, પણ ચાકણના કિલ્લાપરથી તેણે મુધોળના બ્યકાજી ઘોરપડેને કાગળ લખી પોતાનો છૂટકારો કરવા માટે તેવી મદદ માગી આ કાગળ મહારાજના હાથમા આવ્યો, એથી તેમણે મોરેને કહ્યુ કે-“તમે ભય-

---

૧ શિ દિ મા જણાવે છે કે ચદ્રરાવના કારભારી હનમતરાવ સાથે લગ્નસબધથી જોડાવાની વાતચીત કરવાનુ બહાનુ કાઢીને રઘુનાથ બલ્લાળ તેમની પાસે ગયો હતો અને તેને ગાફલ જોઇને તેનો દગાથી વધ કર્યો હતો પછી મહારાજે ચદ્રરાવ જોડે યુદ્ધ કરીને તેને લડાઈમા હાર આપી અને જાવળી હસ્તગત કરી શયરીની બખરમા પણ લગભગ આવોજ ઉલ્લેખ છે તેમા એવુ લખેલુ છે કે, હનમતરાવને મહાબળેશ્વરમાં પકડીને ત્યા તેનો વધ કર્યો અને પછી મહારાજે મોરેની સાથે લઢીને મહાબળેશ્વર અને જાવળી હસ્તગત કર્યા

ગઢમાં મારી સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાના સોગન લીધા હતા, છતાં તમે ચોરપણે આવો કાગળ લખ્યો છે, માટે તમે બેઈમાન છો." આ પ્રમાણે તેનાપર આરોપ મૂકીને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. મોરેના કુટુંબને તેમણે પુરંદરમાં લાવીને રાખ્યું હતું, તેમાં મોરેના બે દીકરાઓ પણ હતા. આ બે છોકરાઓને થોડીક જાગીર આપીને મોરેના કુટુંબની વ્યવસ્થા કરવાનું મહારાજના મનમાં હતું; પરંતુ આ છોકરાઓએ વિજાપુરની સરકાર સાથે ગુપ્ત પત્રવ્યવહાર કરેલો હતો. તે મહારાજના હાથમાં આવવાથી તે છોકરાઓને ગુને દાખલ જાણીને મહારાજે તેમનો વધ કર્યો; અને મોરેની સ્ત્રી તથા દીકરીને છોડી મૂક્યા.

આ મોરેને હનમંતરાવ કરીને એક પરાક્રમી બંધુ હતો. તે ઉપરની ઝપાઝપી માંથી છટકી ગયો હતો. જાવળી મહારાજના હાથમાં ગયા પછી તે તળકોકણમાં રાજા થઈને બેઠો હતો; તે મહા પરાક્રમી અને શૂરવીર હોવાથી જાવળી પાછી મેળવવાને ખટપટ કરશે, એવા ભયથી સંભાજી કાવજીને મહારાજે તેની પાસે મોકલ્યો. તેણે હનમંતરાવ પાસે જઈને અતિ સ્નેહપૂર્વક વાત કરી. તેણે કહ્યું:— "જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. તમે એ બાબતને હવે મનમાં લાવશો નહિ. તમારૂં કલ્યાણ થાય એવો મહારાજના મનમાં વિચાર છે. તમારો અને તેમનો સગપણથી સંબંધ જોડાય એટલા માટે એમણે મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તમારો વાળ પણ વાંકો થવાનો નથી, એવું મહારાજે તમને અભયવચન આપેલું છે, માટે હવે વધેલી વાતનો શોક ન કરતા, મહારાજની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાથી-મહારાજને સંતોષ થશે" આ પ્રમાણે સંભાજીએ તદ્દન સરળભાવ બતાવવાનો ઢોંગ કરી વાત કરતાં કરતાં એકદમ તેના પેટમાં કટાર મારી દગાથી તેનો વધ કર્યો.

આ પ્રમાણે જાવળી પ્રાંત કબજે કરીને મહારાજે મોરેના તાબાના સઘળા કોટકિલ્લા હસ્તગત કર્યા અને તે પ્રાંતમાં પોતાની સત્તા ચલાવી. મોરેએ પોતાના ગઢપર દ્રવ્ય વગેરેનો પુષ્કળ સંગ્રહ કર્યો હતો, તે સર્વ મહારાજને અણચિન્તવ્યું પ્રાપ્ત થયું. બાબાજી રૂદ્રદેવ[1] નામક એક બ્રાહ્મણ, મોરેના આશ્રય નીચે શિવતર-ખિણમાં રહેલો હતો. મોરેનું નિકંદન કરવા પછી મહારાજ તે પ્રાંતમાં પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે એ બ્રાહ્મણ ઉદ્ધત થઈ તેમની સત્તા માનતો નહોતો, તેણે આસપાસના પ્રાંતોમાં તોફાન શરૂ કર્યું તેથી તેને કેદ પકડયો. મહારાજ સમજતા હતા કે, બ્રાહ્મણને જીવથી મારવો નહિ; તેથી તેમણે તેની આંખના ડોળા કાઢવાની આજ્ઞા કરી.

આ મોરેના પ્રાંતમાં વાઈની નજદીક ગોળેવાડી કરીને એક ગામ છે ત્યાં ગોળે નામનો એક મરાઠો સરદારનો તાબામાં હતો. મોરેનો નાશ થયા પછી આ સરદાર સ્વતંત્ર થઈ બેઠો. મહારાજે તેનાપર ચઢાઈ કરીને તેનો પરાજય કર્યો અને ગોળેવાડી હસ્તગત કરી. આ યુદ્ધમાં મહારાજના એક બ્રાહ્મણ સરદારે તે ગોળેની પુત્રીને કેદ કરી મહારાજ સમક્ષ રજુ કરી. તે અતિશય સુંદર હોવાથી મહારાજ તેનો અંગીકાર કરશે, એવું તે બ્રાહ્મણ સરદારને લાગ્યું હતું; પરંતુ મહા-

[1] રા. સભાસદ, એ પુરૂષનું નામ બાબાજી રાજે રાવ (રાવ) લખે છે.

રાજ પાપભીરૂ હોવાથી કલ્યાણના યુદ્ધમા ખૂબસુરત યવનસ્ત્રીમાટે જે ઉદ્ગાર કાઢયા હતા, તેવાજ ઉદ્ગાર તેમણે આ વખતે પણ કાઢયા.

માવળમા ખાદલ નામક પુરુષ દેશમુખ હતો, તેને મહારાજે સીધારીને કહાવી મોકલી તાબેદાર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ તે સૌમ્યરીતે વશ થયો નહિ રોહીડા નામક કિલ્લામા તે પ્રબળ થઇ બેઠો હતો મહારાજે રાત્રિને સમયે અચાનક તે કિલ્લાપર છાપો માર્યો બાદલે ખાત્રીપૂર્વક જાણ્યુ કે, શિવાજી મહારાજ પુષ્કળ લશ્કરસહિત ચઢાઇ લાવ્યા છે, તેમના લશ્કર આગળ આપણે ટકી શકીશું નહિ; છતા અતપર્યંત લડવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના મનુષ્યોસહિત મહારાજ ઉપર તૂટી પડયો ઉભયપક્ષના મનુષ્યો અતિ શૌર્યપૂર્વક લડયા બાદલ હાથમા શસ્ત્ર લઇને રણમા યુદ્ધ કરતો હતો. અને તેનો પરાજય થયો અને રણમા પડયો, તેથી તેના બચેલા મનુષ્યો મહારાજને શરણે આવ્યા. તેમા બાંદલનો દિવાન બાજીપ્રભુ દેશપાડે પ્રમુખ હતો. દેશપાડેની શૂરવીરતા જોઈ મહારાજ અતિ પ્રસન્ન થયા હતા મહારાજે દેશપાડે સાથે ઉદારતાપૂર્વક અને મમતાપૂર્વક વર્તન કરી તેના વતનવજિફા પુન તેનેજ સોપી દીધા દેશપાડેએ તે સમયથી મહારાજ સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવા માડયુ તેથી તેમણે તેને પોતાની પાસે નોકર રાખ્યો અને એક પાયદળ ટુકડીનો સરદાર બનાવ્યો આગળ ચાલતા એ શૂરવીર અને બુદ્ધિમાન પુરુષ મહારાજને કેવો ઉપયોગી થઈ પડયો, તેનુ વર્ણન યથાસ્થળે આલેખવામા આવશે.

બાદલનો નાશ કર્યો પછી સમસ્ત માવળ પ્રાતમા શિવાજી મહારાજની સત્તા નિર્વિઘ્નપણે પ્રવર્તવા લાગી તે પ્રાતમા થતી લૂટફાટ બંધ પાડી મહારાજે રૈયતને નિર્ભય કરી સર્વત્ર જમીનમહેસુલની સુવ્યવસ્થા દાખલ કરી, પ્રજાને હિતકર વચનો આપી, સર્વ જમીન ખેતીના ઉપયોગમા આવે એવી ગોઠવણ કરી લશ્કરી નોકરીમા રહેવા રાજી હોય તેમને મહારાજે નોકરીમા રાખી પોતાનુ સૈન્યબળ વધારવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો ગોરેના તાબાના ઘણા શૂરવીર અને બુદ્ધિમાન મનુષ્યો મહારાજને અણચિન્તવ્યાજ મળી ગયા મહારાજે તે સર્વને ખુશીથી પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યા.

જાવળી અને તેની આસપાસનો જે પ્રદેશ મહારાજે તાબે કર્યો હતો, તે પોતાના તાબામા સુરક્ષિતપણે રહે, એ ઇચ્છાથી કૃષ્ણા નદીના પૂર્વ કિનારા તરફ વિકટ અને ડુગરાળ સ્થળ નક્કી કરી તેમણે એક સુદૃઢ કિલ્લો બાધવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કામ તેમણે મોરો ત્રિમળ પિંગળેને સોપ્યુ. પિંગળે અતિ બુદ્ધિમાન પુરુષ હતો. એનો પિતા શાહજીરાજાની નોકરીમા હતો રાજા કર્ણાટકમા ગયા ત્યારે તે પણ તેમની સાથેજ કર્ણાટકમા ગયો હતો પિતાના અને શાહજીરાજાના હાથ નીચે રહેવાથી ત્યા પિંગળેને તોફાનને સમયે યોગ્ય થઇ પડે એવુ શિક્ષણ અને અનુભવ મળ્યા હતા. ઈ० સ० ૧૬૫૩ ના અરસામા પિંગળે મહારાષ્ટ્રમા પાછો આવી શિવાજી મહારાજ પાસે નોકરીએ રહ્યો હતો તેને જે કાર્ય સોપવામા આવતું, તે અંતઃકરણપૂર્વક, પ્રમાણિકપણે અને બુદ્ધિપૂર્વક કરતો; તેથી મહારાજનો તેનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો હતો તેને હાથે કિલ્લો બાધવાનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થશે, એવું

જવાબદારી મહારાજે તેને તે કાર્ય સોંપ્યું હતું. પિંગળેએ પણ તે કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે પરિપૂર્ણ કર્યું. કિલ્લાનું કાર્ય ઉત્તમ થવાથી મહારાજની તેનાપર વિશેષ કૃપા થઈ. કિલ્લાનું નામ પ્રતાપગઢ રાખ્યું. એ સમયે મહારાજે મહાબળેશ્વરના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરી કૃષ્ણા નદીની પૂર્વ દિશામાં એક દેવાલય બંધાવી આસપાસ કિલ્લા ચણાવી લીધા.

એ પછી ઔરંગઝેબે વિજાપુર-સરકારપર ચઢાઈ કરી તેનો પરાભવ કર્યો અને તેમની સાથે તહનામું કરી પુનઃ દિલ્હી ગયા. દક્ષિણમાં મોગલોની ચઢાઈ વખતે પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ થાય નહિ, તે માટે મહારાજે કેવી યુક્તિ રચી હતી, તે પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે. ઔરંગઝેબ જેવા કપટી અને સ્વાર્થી બાદશાહને મહારાજે મિથ્યા લાલચ બતાવી ફસાવ્યો હતો અને તેને નમ્રતા બતાવી, વિજાપુર-સરકારની સત્તામાં ઈચ્છાનુસાર નુકશાન પહોંચાડવાનો લાગ તેનીજ પાસેથી મેળવ્યો હતો. તે ઉત્તર દિશામાં ગયો, ત્યારે મહારાજે કોંકણ પ્રાંત કબજે કરવાનો ક્રમ પુન: શરૂ કર્યો. સમુદ્રતટના રત્નાગિરિ, વિજયદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ, સાળશી, બાર પાટણ વગેરે થાણાં મહારાજે પોતાના તાબામાં લીધાં.

એ સમયે મહારાજ પાસે સાતસો પઠાણ નોકરી મેળવવા આવ્યા. મોગલો સાથેનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયા પછી વિજાપુર-સરકારે તે પઠાણોને પોતાની નોકરીમાંથી રજા આપી હતી. તેઓ ભટકતા ભટકતા મહારાજ પાસે પુને આવી લશ્કરમાં નોકરી માગવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું –" આપની કીર્તિ સાંભળીને તેમજ આપને ચાંદરાજા સોમસેના પ્રતાપથી પુત્ર જાણી અમે આપની પાસે આશ્રય મળવાની આશાએ આવ્યા છીએ, અમને નિરાશ કરશો નહિ. " પઠાણો ગળે પડ્યા છતાં મહારાજે વિચાર કર્યો કે યવનોને નોકરીએ રાખવા કે કેમ? પાસેનાં કેટલાક મનુષ્યોએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે –" એ પ્રપંચી યવનો છે, દિલ્હીના કિંવા વિજાપુરના બાદશાહે પ્રપંચ કરીને તેમને મોકલ્યા હશે. એ લોકો પ્રથમ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી, લાગ જોઈ આપણો વિશ્વાસઘાત કરશે. શું એમને બીજે કોઈજ ઠેકાણે નોકરી ન મળી? એમના ગુપ્તસ્વભાવનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી, તેથી એમને નોકરીએ રાખવા ઉચિત નથી " મહારાજ પાસે ગોમાજી નાયક પાનસંબળ નામક એક હવાલદાર નોકરી કરતો હતો. જીજાબાઈના લગ્ન થયાં તે સમયે તેમની સેવા માટે જાદવરાવ તરફથી એ હવાલદાર મોકલવામાં આવ્યો હતો. જીજાબાઈ ઉપર જે અનેક સુખદુઃખના પ્રસંગો આવી પડ્યા, તે સમયે ગોમાજીએ જીજાબાઈની પાસે રહી, અત્યંત પ્રમાણિકપણે તથા બુદ્ધિચાતુર્યથી તેમની અને પોતાના બાળસ્વામીની સેવા બજાવી હતી. શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો પાયો નાખ્યો, તેની સિદ્ધિને માટે ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો તે સમયે ગોમાજીને વિશ્વાસુ જાણી તેમણે તેની પદવી વધારી હવાલદાર બનાવ્યો હતો. ગોમાજી હવાલદારે મહારાજને સલાહ આપી કે–" આપ માલિક છો. આપની કીર્તિ સાંભળી પઠાણો આવ્યા છે, તેમને નિરાશ કરી પાછા ફેરવવા ઉચિત નથી. આપને સ્વરાજ્યવૃદ્ધિનું મહત્ કાર્ય પૂર્ણ કરવું છે, આપના તાબામાં સર્વ પ્રકારના શરણીર પુરવો નહિ

હોય તો તે ઉદ્દેશ શી રીતે સિદ્ધ થશે ? માત્ર હિંદુઓનેજ નોકરીમા રાખવાનો નિશ્ચય કેમ ટકશે ? જેને રાજ્ય કરવુ છે, તેણે સર્વ જાતના મનુષ્યો ઉપર એકસરખી દૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ સર્વ મનુષ્યોને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવા જોઇએ કોઇ પણ જાતિમાથી ગુણવાન અને યોગ્ય મનુષ્યો મળી આવે, તો રાજાએ અવશ્ય તેમનો સંગ્રહ કરવો જોઇએ એ બાબતપર પૂર્ણ વિચાર કરી મહારાજને ઉચિત લાગે તેમ વર્તવું " ગોમાજી નાયકની સલાહ મહારાજને યોગ્ય જણાયાથી તેમણે પઠાણોને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા તેમના તરફ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ અવલોકન કરી, કેટલાક બારીક પ્રશ્નો પૂછી તેમના મનોભાવની પરીક્ષા કરી તેમને નોકરીમા રાખ્યાથી વિશ્વાસઘાત થશે નહિ, એવી સંપૂર્ણ ખાત્રી થતા નોકરીએ રાખ્યા રાઘો બલ્લાળ અત્રે નામક પુરુષને પઠાણોની ટુકડીનો સરદાર નિમ્યો એ સમયથી મહારાજ મુસલમાનોને પોતાની નોકરીમા રાખવા લાગ્યા મુસલમાન નોકરોમાના કેટલાક બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર મનુષ્યોએ મહારાજના લશ્કરમા સારી યોગ્યતા મેળવી ઉંચા હોદ્દાપર ચઢવાના અને પ્રમાણિકપણે વર્તવાના ઉદાહરણો ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે

શિવાજીમહારાજ સર્વ કોકણ પ્રદેશ હસ્તગત કરવાનો નિશ્ચય કરી તેજ ઉદ્યોગે વળગ્યા તે સમયે તેમને જંજીરાના સીદી તરફથી ઘણો ત્રાસ સહન કરવો પડતો હતો સીદી પોતાના વહાણોની સહાયતાવડે મહારાજે નામે કરેલા કિનારાપરના પ્રાંતોમા વારંવાર ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો એવા પ્રબળ રિપુનો પરાજય કર્યા સિવાય પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે નહિ, એમ વિચારી મહારાજે શામરાજપંત પેશ્વાને પુષ્કળ મનુષ્યો આપી સીદીપર ચઢાઇ કરવા મોકલ્યો તે સમયે ફત્તેહખાન નામક સીદી જંજીરામાં રાજ્ય કરતો હતો તેને ખાત્રી હતી કે—" મારાપર શિવાજીમહારાજની અકૃપા હોવાથી તેઓ મારાપર સત્વર ચઢાઇ મોકલશે " ફત્તેહખાને યુદ્ધની સર્વ તૈયારી કરી શામરાજપંત અને સીદીરાજા વચ્ચે દંડ-રાજપુરી પાસે અનેક વેળા યુદ્ધ થયા તેમા પેશ્વાનો પરાજય થયો તેની યુદ્ધ સામગ્રી પાસે મહારાજના લશ્કરનુ કાઇ ચાલ્યુ નહિ ઉલટુ તેમને વારંવાર પાછુ હઠવુ પડયુ તેમના પુષ્કળ મનુષ્યોનો નાશ થયો પોતાના સૈન્યને અપયશ મળ્યાથી મહારાજના મનમા અતિ શોક ઉત્પન્ન થયો અને શામરાજપંત ઉપર મહારાજની અવકૃપા થઇ પેશ્વાને રણક્ષેત્રમાથી પાછો બોલાવી તેનો પેશ્વાઇનો હોદ્દો છીનવી લીધો અને તે ચઢાઇમા રઘુનાથપંતને મોકલ્યો રણભંગ કરી પાછા ફરેના લશ્કરની મદદે મહારાજે વિશેષ લશ્કર મોકલ્યુ શામરાજપંત પાસેથી પેશ્વાઇનો અધિકાર છીનવી લઇ તે હોદ્દો મોરે ત્રિમળ પિંગળેને આપ્યો પિંગળેએ એ અધિકાર જીવનપર્યંત દીપાવ્યો હતો એ સમયે નીળો સોનદેવે ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય-દક્ષતા બતાવ્યાથી, મહારાજે બાળકૃષ્ણપંત પાસેથી મજુમદારી છીનવી લઇ તેને આપી ગંગાજી મંગાજીને વાકનિશીનો[1] અને ગેસાજી કંકને પાયદળી લશ્કરનો સરનોબતનો હોદ્દો આપ્યો

સીદી સાથે યુદ્ધ ચાલતુ હતુ, તે સમયે વાડીના સાવંત દેશમુખના જાણવામા

[1] વાકનિશી એટલે મોટા અમલદારોના ખાતા ઉપરનુ ઉપરિપણું

प्रकरण ११ मुं–अफझुलखाननो वध

શિવાજીમહારાજે વિજાપુર-સરકારના ઘણા પ્રાંત અને પુષ્કળ કિલ્લા તાબામાં લીધા હતા, એ સર્વ હકીકત પાછલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવી છે તેમણે ચદ્રરાવ મોરે જેવા બળવાન સરદારનો પરાજય કરી, તેને પાયમાલ કર્યો, વાડીના સાવતને પોતાના તાબેદાર બનાવવાની યુક્તિ રચી, કલ્યાણના સુબાને હમેશને માટે કબજે કર્યો અને ભીવંડીને હડાવી સર્વ કોકણતટ પોતાને હસ્તગત કરવાનો ઘાટ ઘડ્યો હતો કહેવામાં આવે છે કે, એ સમયે શિવાજી મહારાજે વિજાપુર-સરકારના ચાળીશ કિલ્લા કબજે કર્યા હતા¹ એ સર્વ સમાચાર વખતો વખત વિજાપુરસરકાર પાસે પહોચતા હતા શિવાજી મહારાજને શાંત પાડવાનો એક ઉપાય તો વિજાપુરસરકાર કરી ચૂકી હતી તેમણે શાહજીરાજાને પકડી મગાવી, ભીતમાં ચણી લઈ દેહાંતશિક્ષા કરવાનો ભય બતાવ્યો હતો, પરતુ એ ઉપાયનું જુદુજ પરિણામ આવ્યું મહારાજે મોગલો સાથે મૈત્રી બાધવાથી ઉલટું તે સરકારને ઠેકાણે આવવુ પડ્યુ, શાહજીરાજાને બધનમુક્ત કર્યા પછી વિજાપુરસરકારે મહારાજને પકડવા માટે શામરાવને મોકલ્યો, પરતુ તે પરાજય પામી પાછો આવ્યો પછી મોગલો સાથે તેમને યુદ્ધ કરવુ પડ્યુ તેથી મહારાજને શિક્ષા કરવાનુ કાર્ય કેટલાક સમય સુધી મુલતવી રાખવુ પડ્યુ વિજાપુરસરકારે મોગલો સાથે તહનામુ કર્યા પછી ઔરંગઝેબ પોતાના પિતાનો રાજ્યાધિકાર છીનવી લેવાની ખટપટમાં ગુથાયો, તેથી તેના તરફથી ચડાઈ આવવાનો ભય રહ્યો નહિ, એટલે હવે તેમને શિવાજીમહારાજને શિક્ષા કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો તેમને જણાયું કે, 'એવા બળવાખોરને જેમ બને તેમ સત્વર શિક્ષા કરવી જોઈએ તેના વર્તન તરફ દુર્લક્ષ કરવાથી ભવિષ્યમાં ગભીર નુકશાન થશે'

એ સમયે અલી આદિલશાહ વિજાપુરની રાજ્યગાદીપર હતો તેનું વય વીશ એકવીશ વર્ષનુ હોવાથી રાજ્યનો સઘળો કાર્યભાર તેની માતા ખવાસખાન નામના એક હુશિયાર મુત્સદ્દીની મદદથી ચલાવતી હતી તે ' બડી બેગમ ' ના નામથી ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે બડી બેગમે પોતાના સર્વ સરદાર અને અમીરોને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે –" લૂંટારો શિવાજી આપણી બાદશાહીમાં ઘણી લૂટફાટ કરે છે, તેનાપર ચઢાઈ લઈ જઈ તેને જીવતો પકડી લાવવાનુ કાર્ય કરવા કોણ તૈયાર

¹ મેડક કૃત વિજાપુરનો ઇતિહાસ જુઓ.

છે ?" તેણે સર્વને પૂછ્યું પણ એ કાર્ય કરવા કોઈ આગળ ધર્યું નહિ ! સર્વને શિવાજીમહારાજના પરાક્રમની ખબર હોવાથી તેમનો અતિશય ભય લાગતો હતો. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને કોઈ તત્પર થતું નહોતું. સભામાં અફઝુલખાન નામક[1] એક સરદાર હતો તે કોપે ભરાઈ ઉભો થયો અને કુરનિસ કરી બોલ્યો કે—"એ બળવાખોર ઉપર સ્વારી લઈ જવાની મને આજ્ઞા થાય તો ચહડેઘોડે બાંધી તેને પકડી લાવી, આ સિંહાસનના પાયા સાથે બાંધી આપીશ હું તેની પરવા કરતો નથી. મારી બીકથી શિવાજી ભિખારી જેવો થઈ જશે."

અફઝુલખાનનું ગર્વયુક્ત ભાષણ સાંભળી બડી બેગમ ખુશી થઈ અને તેને નજરાણું આપી શિવાજી મહારાજપર ચઢાઈ લઈ જવાની આજ્ઞા આપી. તેની સાથે બાર હજાર ઘોડેસ્વાર અને પુષ્કળ પાયદળ લશ્કર મોકલ્યું હતું[2] તે ઉપરાંત મજબૂત તોપખાનું, પુષ્કળ અગ્નિબાણ, ઉંટોપર લાદેલી જંજાલ (લાંબી નળીની ફેરવી શકાય એવી નાની તોપો) વગેરે ઘણો યુદ્ધોપયોગી સામાન મોકલ્યો હતો. કહેવામાં આવે છે કે, ત્રણ વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરવામાં આવે તોપણ એ સામાન ખુટે એમ નહોતું. એ ઉપરાંત, અફઝુલખાને બે ત્રણ હજાર માવળીઓને લશ્કરમાં નોકરીએ રાખ્યા હતા; કારણ કે તેને માવળ પ્રાંતમાં સ્વારી કરવાની હતી અને તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હતું. તેની પાસે માવળ સૈન્યનું વિશાળ લશ્કર હતું; પરંતુ બિચારા અફઝુલખાનને ખબર નહોતી કે શિવાજીમહારાજે નોકરીમાં રાખેલા માવળીઓનું પ્રમાણિકપણું, સ્વામિભક્તિ અને ગુમાન, એ ગુણ તેના પૈસે પકડી લાવેલા નવીન માવળીઓમાં કદિ પણ આવી શકે તેમ નહોતું.'

અફઝુલખાન સૈન્યસહિત કૃષ્ણા નદીને સામે પાર ગયો અને પડાવ નાખતો નાખતો આગળ વધી તુળજાપુરમાં ભવાનીના દેવળ આગળ મુકામ કર્યો. એ ભાગના કુળદેવીનું દેવળ ભાંગી નાખી તે દેવસ્થાન પાયમાલ કર્યું. દેવીની ગંડકી મૂર્તિ હતી તેને ઘંટીએ ઘાલીને ભાંગી નાખી દેવીની મોટી મૂર્તિ હતી તેના કટકા કરી નદીમાં નાખી દીધા.[3] ત્યાંથી પોતાનો મુકામ ઉઠાવી પંઢરપુર તરફ કુચ કરી ત્યાંના માણકેશ્વરનું દેવાલય તોડી નાખ્યું, તે આવી રીતે આડે માર્ગે ... કહેવાય છે કે, તે સમયે વર્ષાદ પુષ્કળ વરસતો હોવાથી ... સત્વર પસાર થઈ જવાનું કામ અતિ કઠિન હતું ભીમાને કિનારે મુકામ કરી પંઢરપુરના દેવસ્થાનનો નાશ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી એ સંકટ- ... જેણે પાંડુરંગની મૂર્તિ સંતાડી દીધી અને ગામની સઘળી

૧ એ તરે દીવાન હતો. તેનું ... અફઝુલખાનની ... હતી. તેનું મૂળ નામ અબદુલખાન હતું. વહીવટ બખરના એક પોવાડામાં એજ નામનો ઉલ્લેખ છે.

૨ માર્ચ ૧૬૫૯. તેની સાથે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વાર અને સાત હજાર પાયદળ લશ્કર હતું. બિજા લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે ત્રણ હજારનું લશ્કર હતું. ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, ... હજારનું લશ્કર હતું. પોવાડામાં બાર હજાર ઘોડેસ્વાર લખ્યા છે.

૩ પોવાડામાં લખ્યું છે કે, તુળજાદેવીના કટકા કરી તે દેવળપર મસ્જીદ બાંધી. માણકેશ્વર ... પણ નાશ કર્યો.

રૈયત ઘરબારત્યાગ કરી જંગલમાં નાસી ગઈ.[1] તે ગામની અને આસપાસના બીજા ગામોની પાયમાલી કરી ખાન પુના તરફ વળ્યો. રસ્તામાં મહારાજના જે જે કિલ્લા અને પ્રાંત દીઠા તે સઘળા કબજે કર્યા.

શિવાજી મહારાજને ગુપ્તચરોએ આવી અફ્ઝુલખાનની સ્વારીની સર્વ વાર્તા કહી સંભળાવી. મહારાજ તે સમયે રાજગઢમાં રહેતા હતા. ખાનની સ્વારી તેમને જીવતા પકડવા આવતી હોવાથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવા સંબંધી મહારાજે પોતાના સરદારોની સલાહ લીધી સર્વેએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ખાડીકોતરોવાળું એક ઉત્તમ સ્થાન શોધી કહાડવું સ્થળ શોધતા નક્કી થયું કે, જાવળી જઈ પ્રતાપગઢ ઉપર તૈયાર થઇ રહેવું, પરંતુ કેટલાક મનુષ્યોએ કહ્યું કે–' તેની પાસે પ્રચંડ લસ્કર છે, તેથી યુદ્ધ કરવામાં આપણે ટકીશું નહિ તેની સાથે મૈત્રી બાંધવી એજ હિતકર છે" એ સાંભળી મહારાજે કહ્યું કે–" યવનો બેઇમાન છે. તેમની સાથે મૈત્રી કરવી એ અનુચિત કાર્ય છે. તેઓ ક્યારે વિશ્વાસઘાત કરશે, એ નક્કી નહિ તેઓ દુર્બુદ્ધિ અને કપટી લોક છે વિશ્વાસ બતાવી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ સાચી મિત્રતા કરવી એ તેઓ તેમના સ્વપ્નામાં પણ સમજ્યા નથી તેમની સાથે સમર કરી ખરી બહાદુરી બતાવી તેમનો પરાજય કરવાનો મને ઉત્સાહ છે યવનો સાથે સલાહ કરવી નહિ એવોજ મારો સંકલ્પ છે. તેઓ પાસે પ્રચંડ સૈન્ય છે, તેથી કોઈ પણ યુક્તિપ્રપંચવડે આપણે તેમનો સંહાર કરવોજ જોઇએ "

એ સંકટ શી રીતે ટાળવું, તેના વિચારમાં ચિંતાતુર થઈ મહારાજ નિદ્રાવશ થયા. સ્વપ્નામાં તુળજાપુરની ભવાની માતાના દર્શન થયા. માતાજીએ કહ્યું –" ચિંતા કર નહિ તારે હાથે અફ્ઝુલખાનનો વધ કરાવી તને યશ અપાવીશ." સ્વપ્ન થયા પછી મહારાજ જાગૃત થયા મુખ પ્રક્ષાલન કરી તેમણે માતુશ્રી જીજાબાઇને જાગૃત કર્યા અને તેમને સ્વપ્નની હકીગત કહી પ્રાતઃકાળમાં પોતાના કારકુન અને સરદારોને બોલાવી તેમને સ્વપ્નનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને કહ્યું કે–" સાક્ષાત્ જગદંબા મને પ્રસન્ન થઈ છે હવે અફ્ઝુલખાનની શી ગણત્રી ? જગદંબાએ મને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને બોયભેગો કરવાની હિંમત આપી છે " એ સાંભળી શ્રોતાજનોએ કહ્યું કે–" એ સાહસકર્મની સિદ્ધિ થશે તો ઘણુંજ સારૂં થશે. આ પ્રસંગ ઘણો કઠિન છે " તેમના કરુણ ઉદ્ગારો સાંભળી મહારાજે સ્પષ્ટ કહ્યું કે– " ખાન સાથે મૈત્રી કરવાથી પ્રાણનાશ થશેજ, તેના કરતાં યુદ્ધ કરવું એજ ઉત્તમ છે જય પ્રાપ્ત થશે તોપણ ઠીક છે અને પ્રાણ જશે તોપણ ઠીક છે. ત્રિભુવનમાં કીર્તિ યશ સમરાંગણમાં પરાક્રમ બતાવી મરવું, એજ મને શ્રેયસ્કર જણાય છે શત્રુને શરણે જઈ તેને હાથે આપણો પ્રાણનાશ થાય, એ મને અત્યંત અનુચિત જણાય છે મેં ખાન સાથે યુદ્ધ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો છે તેની સાથે

1 પોવાડામાં લખ્યું છે કે, તે ધસારાબંધ પંઢરપુર આવ્યો, વિઠ્ઠોબાને અપવિત્ર કર્યા અને પુંડલિકને પાણીમાં નાખ્યા.

યુદ્ધ કરતાં યશ મળશે તો સારું થશે, પરંતુ જો હું મરણ પામું તો મારી પાછળ મેં જે સંપત્તિ મેળવી છે, તેનું રક્ષણ કરી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની સુવ્યવસ્થા રાખજો. મારા માતુશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી પાછળ મારું નામ રાખજો."

મહારાજે પોતાનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યા પછી તરતજ પ્રતાપગઢ જવાની તૈયારી કરવા આજ્ઞા કરી. તેમણે જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે માતુશ્રીને વિદિત કરવા મહાલયમાં ગયા. મહારાજે જીજાબાઈના ચરણમાં માથું નમાવી પોતાનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યો. એ સમયે માતાપુત્રના અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યાં. સંકટ કેવું વિકટ છે અને તેમાં વિજય મેળવવાનો સંભવ કેટલો અલ્પ છે તે પણ તેઓ જાણતાં હતાં. તેમ છતાં એ સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો બીજો માર્ગજ નથી, એમ જાણી મન [illegible] કરી. માતા જીજાબાઈએ પુત્રને યુદ્ધમાં જવાની રજા આપી. માતાએ પુત્રને માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે—"પુત્ર! તને યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્ત થશે. શત્રુ સાથે અતિ શૌર્યપૂર્વક અને બહાદુરીપૂર્વક યુદ્ધ કરી મને વીરમાતા કહેવડાવજે." માતાની આશીર્વાદાત્મક આજ્ઞા લઈ શિવાજી મહારાજ પોતાના સૈન્યસહિત પ્રતાપગઢ ગયા.

અફઝુલખાને આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે પુના તરફનો રસ્તો છોડી લશ્કર-સહિત વાઈ આગળ પડાવ નાખ્યો અને ઘણો સાવચેત રહેવા લાગ્યો. શિવાજી-મહારાજ દુર્ગમ અને વિકટ સ્થાનમાં રહ્યા છે એ જાણીને ખાનને ઘણી હોંશિયારી થઈ. એ પ્રાંત કેટલો ખાડાખૈયાવાળો છે, તે ખાન સારી પેઠે જાણતો હતો. એવા વિકટ સ્થાનમાં શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાથી ઘણી મુશ્કેલી નડશે, એવું તેના જાણવામાં આવતાં ખાન ઊંડા વિચારમાં પડ્યા. તેણે મનમાંજ નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ યુક્તિથી શિવાજીને એ સ્થળમાંથી બહાર કાઢી તેને સ્નેહભાવ બતાવી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેવું વર્તન [illegible], આ સ્થળે બોલાવવો અને તેને [illegible] પકડી આપણે [illegible].

અફઝુલખાને [illegible] આવીને પડાવ નાખ્યો તે સમયે તેના લશ્કરમાં કેવી હીલચાલ થાય છે, તેની સાથે લશ્કર વગેરે કેટલીક સામગ્રી છે, તેની છૂપી તપાસ કરવાનું કામ મહારાજે વિશ્વાસરાવ નામના પ્રભુને સોંપ્યું. વિશ્વાસરાવ ફકીરનો વેશ લઈ [illegible] ખાનની છાવણીમાં ફર્યા અને ગુપ્તરીતે તપાસ કરી સર્વ સમાચાર મહારાજને જણાવતો રહ્યો. તે ઉપરથી મહારાજના જાણવામાં આવ્યું કે—"ખાન પાસે મોટું લશ્કર અને પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી છે. તેણે મજબૂત તૈયારી રાખી છે. તેની સાથે સમરાંગણમાં યુદ્ધ કરતાં આપણા પુષ્કળ સિપાઈઓનો નાશ થશે. તેમ છતાં આપણને યશ મળશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે, તેથી યુક્તિપૂર્વક તેનો નાશ કરી આપણી કીર્તિ અખંડ રાખવી." તાબાના નોકરોએ પણ મહારાજના એ વિચારને સંમતિ આપી. તેમણે અફઝુલખાનને નમ્રતાપૂર્વક કહાવ્યું કે—"આપના જેવા બળવાન અને શરીરે [illegible] સાથે યુદ્ધ કરવાની મને કદિ પણ હિંમત થાય નહિ. બનતે પ્રયત્ને વિનયપુરસ્સર સાથે સલાહ કરવી, એવી મારી ઉત્કટ ઈચ્છા છે. મેં આજદિવસ સુધી ઉદ્ધતાઈભરેલું વર્તન

ચલાવ્યું છે. હું તેમનો અપરાધી છું. બાદશાહ મને ક્ષમા આપશે કે નહિ, તેની મને શંકા થાય છે. આપ મધ્યસ્થ થઈ મારા ઉપર બાદશાહ હુઝુરની કૃપા થાય અને કરેલા અપરાધની મને ક્ષમા મળે એમ કરશો તો હું મારૂં અહોભાગ્ય સમજીશ. મેં આજપર્યંત જે કાંઇ કર્યું છે તે માટે મને અત્યંત શોક થાય છે. આપના આશ્રયથી અને ભલામણથી મારા અપરાધની બાદશાહ તરફથી ક્ષમા મળશે કે કેમ ? તે જાણી શકાતું નથી. હું મારા તાબાના સર્વ મુલક આપને સોંપી દેવા તૈયાર છું. માત્ર બાદશાહ હુઝુરની મારાપર કૃપાદષ્ટિ થાય એવી આપ નામદારે મારી ખાત્રી કરવી."

મહારાજ તરફથી કાલાવાલા અને ભયભીત સંદેશો મળતાંજ તેને ગર્વિષ્ઠ અને દંભી અફઝુલખાને સત્ય માની લીધો. તેમા સમાયલું કપટ ખાનની કલ્પનામા આવ્યું નહિ."શિવાજીમહારાજે આપણી બધી માગણી કબૂલ કરી છે, તેથી તેને આપણા કબજામાં લાવતાં હવે વિલંબ લાગશે નહિ." એવો તેને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી-તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવી, વિકટ સ્થાનમાથી બહાર કાઢવાનો પ્રથમ વિચાર કાયમ રાખ્યો અને કૃષ્ણાજી ભાસ્કર[1] નામક બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણને વકીલતરીકે મહારાજ પાસે મોકલ્યો. ખાને વકીલને એકાંતમા લઇ જઈ પોતાના મનના સર્વ વિચારો જણાવતાં ઉપદેશ કર્યો કે:-" તમે શિવાજીમહારાજ પાસે જઈ, તેમને અતિશય સ્નેહભાવ બતાવી શિખામણ આપજો કે, તમારા પિતા શાહજીરાજા અને અમે કાંઇ જૂદા નથી. તેમની સાથે અમારે ઘરોબો છે; તેમજ બંધુત્વનો નાતો છે. તમે અમારે મન કોઇ પારકા મનુષ્ય નથી. અમારાસંબંધી તમે તમારા મનમાં યત્કિંચિત્ પણ શંકા રાખશો નહિ. તમારા પિતા શાહજીરાજાએ મહાન પરાક્રમવડે દેશો જીતેલા હોવાથી તેમનાપર બાદશાહની સંપૂર્ણ કૃપા છે. તમારૂં સર્વથા કલ્યાણ કરી હું તમને તળ કોકણનું સંપૂર્ણ રાજ્ય અપાવીશ, તમે તાબે કરેલા કિલ્લા તમારી પાસે કાયમ રહે એવી ગોઠવણ કરીશ, તમારી બહાદુરીમાટે બાદશાહ પાસે સ્તુતિ કરીને તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેની સામગ્રી અપાવીશ તથા તમારી અને બાદશાહની મુલાકાત કરાવી, તેઓ તમારૂં અતિશય સન્માન કરે, એવી વ્યવસ્થા કરીશ." ખાને વકીલ સાથે મહારાજને સંદેશો કહાવતા તેના કાનમા મંત્ર ફુંક્યો કે:-"તેમને સંતોષ અને ઉત્સાહ થાય, એવી ખુબીથી વાતચિત કરજ, અને વગરબીકે મારી મુલાકાતે આવે એવી યુક્તિ કરવી. તેમ છતા શિવાજી મારી મુલાકાતે

1 કેટલીક બખરોમા લખ્યું છે કે, અફઝુલખાનેજ પ્રથમ મહારાજ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. મહારાજે પ્રથમ સંદેશો કહાવ્યો નહોતો પ્રો. સરકારનો પણ એવોજ મત છે. ખાને મોકલેલા વકીલનુ નામ ગ્રાન્ટ ડફ પતાજી ગોપીનાથ લખે છે. ચિત્રગુપ્ત દત્તાજી ગોપીનાથ લખે છે અને શિવદિગ્વિજયમા, ગોવિંદપંત નામક એક બીજો વકીલ ખાન તરફથી આવ્યો હતો, એવું લખે છે. સભાસદની બખરની મહાડની પ્રતમા પંતાજીપંત નામ લખ્યું છે. શેડગાંવકરની બખરમા વકીલનું નામ દત્તાજી ભાસ્કર આપેલું છે. પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, વાઈ પ્રાંતમાં આવેલી અફઝુલખાનની જાગીરની વ્યવસ્થા આ કૃષ્ણાજી ભાસ્કર કરતો હતો અને તેનાપર અફઝુલખાનનો ઘણોજ ભરોસો હતો.

નહિ આવે તો હું તેમને મળવા આવીશ એમ પણ કહેજો."

ખાનનો વકીલ મુલાકાતે આવે છે, એ જાણીને મહારાજ ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતરી તેને સામા લેવા ગયા અને તેને ગઢ ઉપર લઈ ગયા. પોતાને ત્યાં આવેલા વકીલ-અતિથિનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કરી, તેનું કહેવું સાંભળવા માટે મહારાજે દરબાર ભર્યો. કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનનો સંદેશો દરબારમાં આથથી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી મહારાજે કહ્યું –"તેમની કૃપા માટે હું ખાનનો અતિશય આભારી થયો છું. મેં કબજે કરેલા મુલકમાંથી માત્ર થોડોક મુલક મને જાગીરદાખલ મળશે તો તેટલાથીજ મને સંતોષ થશે. ભલે તેમ થાય તોપણ હું બાદશાહનોજ નોકર છું. આ તરફના પ્રાંતમાં ઉદ્ધત લૂંટારાઓ હતા, તેમનો સંહાર કરી મેં સઘળા પ્રદેશોમાં શાંતિ ફેલાવી છે. સરકારી મુલકમાં ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરી દેશની આબાદી વધારી છે. જુના કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી કેટલાક નવા કિલ્લા બંધાવ્યા છે અને લશ્કરમાં પણ શૂરવીર યોદ્ધાઓ રાખ્યા છે. એમ કરી મેં બાદશાહનીજ સંપત્તિ વધારી છે. એ સર્વ તેમને વગરમહેનતે પ્રાપ્ત થવાથી મેં તેમની મોટી સેવા બજાવેલી ગણાશે. હું ખાનને મારા પિતા જેવાજ પૂજ્ય માનું છું. તેમની મુલાકાત લેવા હું ઘણા ઉત્સાહથી આવીશ." મહારાજે દરબારમાં લૌકિક વ્યવહાર પ્રમાણે સંભાષણ કરી દરબાર બરખાસ્ત કર્યો. ખાનના મનુષ્યો પોતપોતાના સ્થાનકે આવ્યા ગયા.

ખાન તરફના મનુષ્યોને રહેવાનાં મકાન આપતી વખતે મહારાજે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે, કૃષ્ણાજી ભાસ્કરનું મકાન બીજા કરતાં તદ્દન એકાંતમાં રાખવાનું કારણ એ હતું કે, તેને એકાંતમાં મળી વાતચિત કરી પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. રાત્રિ થતાંજ સઘળાં મનુષ્યો નિદ્રાવશ થયાં અને શાંતિ પ્રસરી. શિવાજીમહારાજ મધ્ય રાત્રિને સમયે છુપેચુપે ખાનના વકીલને મકાને ગયા. તેને જાગૃત કરીને કહ્યું કે-"તમે પવિત્ર બ્રાહ્મણજાતિના છો. આજપર્યંત મેં જે કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે માત્ર હિંદુધર્મ અને હિંદુલોકોનું રક્ષણ કરવા માટેજ છે. સાક્ષાત્ ભવાનીમાતાએ મને એવી આજ્ઞા આપી છે કે-"ગોબ્રાહ્મણનું રક્ષણ કર. હિંદુના દેવાલયો તોડી હિંદુના દેવનું ખંડન કરનાર મનુષ્યોનો પરાજય કર. હિંદુધર્મ ઉપર દ્વેષ કરનાર મનુષ્યનો સંહાર કર." જગદંબાની એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં જે કાર્ય આરંભ્યું છે, તેમાં તમારા જેવા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણની સહાયતા અવશ્ય મળવી જોઈએ. આપણો ધર્મ ડૂબવા લાગ્યો છે, દેવબ્રાહ્મણોને કષ્ટ થાય છે. સર્વ ભરતખંડ મ્લેચ્છમય થવાનો સમય આવ્યો છે; એ માટે તમારા અંતઃકરણમાં અવશ્ય ખેદ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. એ દુરવસ્થાનો નાશ કરવાનેજ મેં યત્ન આરંભ્યો છે, પણ તમારા જેવા મહાપુરુષોની સહાયતાવડેજ તે સિદ્ધ થાય એમ છે. તમે મારો પક્ષ સ્વીકારશો તો તમને હું હિવરા ગામ ઇનામદાખલ આપીશ." મહારાજે મીઠા અને મોહક શબ્દોમાં સંભાષણ કરવાથી વકીલની ચિત્તવૃત્તિ એકદમ બદલાઈ ગઈ. તેના મનમાં ધર્માભિમાન જાગૃત થયું; તેમ વળી વકીલ સાહેબને ઇનામની લાલચ ઉત્પન્ન થઈ. મહારાજનું

ગૌરવપૂર્ણ અને ઉત્સાહજનક સંભાષણ સાંભળી વકીલ તદ્દન ભોળવાઈ ગયો તેણે વિચાર કર્યો કે –"એ મહાપુરુષ સ્વધર્મરક્ષણનુ અને સ્વરાજ્યસ્થાપન કરવાનુ સ્તુત્ય કાર્ય કરવા તત્પર થયા છે. તેમનામા એ કાર્ય સિદ્ધ કરવામા આવશ્યકીય થઈ પડે એવા ધૈર્ય, શૌર્ય, વીર્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો વિદ્યમાન છે તેમનુ આજપર્યંતનુ પરાક્રમ સ્તુતિ કરવા લાયક છે મહારાજને સહાયતા આપી તેમના યશમા ગૌરવ માનવુ એજ મહત્ પુણ્ય છે " વકીલે મહારાજ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે –" પ્રમાણિકપણે આપની નોકરી કરી જીવન ગાળવાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે." પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેણે મહારાજને કહ્યુ કે –"ખાનનો ખરો ઉદ્દેશ તો તમને પકડી વિજાપુર લેઈ જવાનો છે તમને વિશ્વાસ દર્શાવી મુલાકાતે બોલાવશે અને પકડી વિજાપુર લઈ જશે તેની એ ગોઠવણ કદિ બદલાશે નહિ " ખાનના વકીલને પોતાના પક્ષમા લીધા પછી " હવે શુ કરવુ ? " એ સબધી બન્ને વચ્ચે પરસ્પર સલાહમસલત ચાલી અંતે એવો નિશ્ચય થયો કે –" કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી તે જાતેજ ગઢ પાસે મુલાકાત લેવા આવે, એવી ગોઠવણ કરવી ખાન આપણા કબજામા સપડાયા પછી તેનો ઘાત કરવો, એટલે તેના સૈન્યમા અવ્યવસ્થા થશે અને આપણે ઇચ્છાનુસાર તેમનો પરાજય કરી શકીશુ " એ પ્રમાણે ગુપ્ત મંત્રણા કરી, શિવાજીમહારાજ પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ સુધી વકીલ સાથે ઉપર ઉપરની સલાહમસલત ચાલ્યા પછી એવુ ઠર્યુ કે, ખાને જાવળીમા આવવુ અને શિવાજીમહારાજ સાથે મુલાકાત લઇ પરસ્પરે શરતો નક્કી કરવી એ મુલાકાતની વ્યવસ્થા નક્કી કરવા માટે મહારાજે પોતાના તરફથી પતાજી[1] ગોપીનાથને પોતાના વકીલતરીકે ખાન તરફ મોકલ્યો એ બ્રાહ્મણ મહારાજનો તદ્દન વિશ્વાસપાત્ર હતો તેને મોકલતા પહેલા મહારાજે એકાંતમા લઇ જઇ કૃષ્ણાજી ભાસ્કર સાથે થયેલી સર્વ વાતચિતનો સાર કહી સંભળાવ્યો તેને વધારામા કહ્યુ કે –" તમે ખાનને કહેજો કે મારે તમારી મુલાકાતે આવવુ જોઇએ, પણ મને તમારી અતિશય બીક લાગે છે તમારી મુલાકાતે વાઇ સુધી આવવા જેટલુ મારામા ધૈર્ય નથી તમે મારા પિતા સમાનજ છો તમે કૃપા કરીને જાવળી આવશો તો હુ તમારી મુલાકાતે અવશ્ય આવીશ મને ધૈર્ય આપી બાદશાહના દર્શન કરવા લઈ જશો અને મારે માટે તેમને ભલામણ કરશો તો તેથીજ આપની ઉદારતા જણાશે ખરો વિશ્વાસ હોય તો જાવળી આવવા માટે ના કો કરશો નહિ ખાનને આ પ્રમાણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહેજો તેમને સહજ પણ શંકા આવવા દેશો નહિ તેમની શી ઇચ્છા છે તથા તેમના સૈન્યની કેવી વ્યવસ્થા છે તે નિરીક્ષણ કરતા આવજો ' ખાનના વકીલને વિદાય કરતા મહારાજે તેનાપર પ્રસન્ન થઇ જરીકસબના ભરેલા વસ્ત્રો, મોતીની માળાઓ, સુવર્ણના કડા, સુવર્ણનો પદક, એક અરબી ઘોડો અને પાંચ હજાર હોન બક્ષિસ આપ્યા પોતાના વકીલને પણ વસ્ત્રાલંકાર આપી બન્નેને રવાના કર્યા

[1] રા રાજવાડે જણાવે છે કે, પતાજી ગોપીનાથ મહારાજનો જૂનો નોકર હતો.

કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાન પાસે જઈ સમાચાર કહ્યા કે-" શિવાજીમહારાજ તમારે શરણે આવી મુલાકાત લેવા તૈયાર છે, પરંતુ તેમનામાં આપની સામે આવવાનું ધૈર્ય નથી. અહિં આવ્યાથી તેમનો વિશ્વાસઘાત થશે, એવી તેમની ધારણા છે. તેમનો વકીલ આપની પાસે આવ્યો છે. તેને આપની મુલાકાતે બોલાવશો તો તે આપને શિવાજીમહારાજનો યથાર્થ સંદેશો કહી સંભળાવશે " ખાને પંતાજી ગોપીનાથને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી શિવાજીમહારાજનો સંદેશો સાંભળ્યો. કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનને પાણી ચઢાવવા ખાતર કહ્યું કે:-" તે જ્યારે તમને આગળથી બોલાવે છે ત્યારે એટલે સુધી જવા જેવા કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાનો લાભ શામાટે જવા દેવો ! તમે આગળ આવશો એટલે મહારાજ જાણશે કે, તમારા મનમાં કપટ નથી અને તમારી મુલાકાતે અવશ્ય આવશે. તે આવશે એટલે તમારૂં કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થઇ જશે " એ શબ્દો સાંભળી ખાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે-" આગળથી જેવા વિકટ સ્થળે તે મને મુલાકાત લેવા બોલાવે છે, પરંતુ ત્યાં તેના તરફથી મને દગો નહિ થાય, એવું તમે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકો છો ?" કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ઉત્તર આપ્યો કે:- "શિવાજીમહારાજના મનમાં તમારાસંબંધી કંઇ પણ કપટ નથી, એવી મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે એ સબબ, તમારા મનમાં કંઇ પણ સંદેહ લાવશો નહિ. જે સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વ્યર્થ જવા દેશો નહિ. આગળ જઇ તેમની મુલાકાત લેવામાં કંઇ પણ અડચણ નથી. આપણું લશ્કર સાથે ત્યાં રાખવું ત્યાં છાવણી નાખવાની પુરતી જગ્યા છે અને પાસેના ગામની પણ મદદ થાય એમ છે " વકીલે ખાનસાહેબની સર્વ આશંકા તથા શંકાનું સમાધાન કરી તેના મનમાં આગળ જઇ મહારાજની મુલાકાત લેવાની અને તેમને ત્યાં કેદ પકડવાની કલ્પના ઉત્પન્ન કરી. ખાનને પોતાના વકીલની ખાત્રી સંતજણાયાથી તેણે આગળ જવાની તૈયારી કરી; અને તે કહે તેમ વર્તી પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજના વકીલ પંતાજી ગોપીનાથે ખાનનો ખરો ઉદ્દેશ શો છે, એની બારીક તપાસ કરી અને મહારાજને આવીને એવું જણાવ્યું કે, ખાન આગળથી આવવાને માટે તૈયાર છે હવે એટલાની તૈયારી કરી તમારે કિલ્લાની નીચે આવવું અને એકાન્તમાં લાગ જોઇને તેનો વધ કરવો અને પછી તેના સૈન્યપર છાપો મારવો

ખાન આગળથી આવવા તૈયાર થયા છે. એ સાંભળીને મહારાજે પોતાના નવ સરદારોને બોલાવી "હવે શું કરવું ?" તે સંબંધી સલાહ પૂછી. તેઓએ મહારાજને ઉત્સાહ પ્રેરક ઉત્તર આપ્યો કે-" આ પ્રસંગે આપ અમને જે કાર્ય સોંપશો તે અમે શિરસાવંદ્ય કરી, તદનુરૂપ વર્તવા અત્યંત મહેનત કરી આપનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરીશું આપ કિંચિત્ પણ ચિંતા કરશો નહિ " ત્યાર પછી મહારાજે માતુશ્રી જીજાબાઇને પોતાનો ઉદ્દેશ કહી તેમની સલાહ પૂછી. તેમણે પણ મહારાજને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે-" તારા તાબાના વિશ્વાસુ મનુષ્યોની સલાહ હોય તેમ વર્તવું. એ કાર્યમાં તને ધણા અપાર શ્રીજગદંબા સમર્થ છે. તને આજપર્યંત કોઇ પણ કાર્યમાં અપયશ મળ્યો નથી. તેથી આ કાર્ય પણ તું ધૈર્યપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક

તેને જીજાબાઈ અને મહારાજ સાથે સોંગઠાબાજી રમવાનો અધિકાર હતો

માર પાડશે, એની મને ખાત્રી છે " મહારાજે સર્વની સલાહ લીધા પછી પોતાનું કાર્ય શરૂ કરવા માંડયું

ખાનને પૂરો વિશ્વાસ આવે તે માટે મહારાજે તેની સગવડ સારૂ પોતાનાથી બને તેટલી સુવ્યવસ્થા કરવાનું કામ સપાટાબંધ ચલાવ્યું ખાનના સૈન્યને ડુંગરના ચઢાણપર ચઢતા અડચણ પડે નહિ તે માટે સ્થળે સ્થળે આવેલી ઝીણી ઝાડી કાપી નખાવી રસ્તા બનાવ્યા તેના લશ્કરને છાવણી નાખવાનું વિશાળ સ્થાન જોઈએ, તે માટે ઝાડઝાંખરા કાપી નખાવી એક વિસ્તીર્ણ ખુલ્લું મેદાન બનાવ્યું માર્ગમાં સ્થળે સ્થળે લશ્કરીઓની ગુપ્તરીતે અને પ્રગટરીતે ચોકી રાખી તેનાપર ઉપરિ અમલદારો નિમ્યા અને તેમને એવી આજ્ઞા કરી કે -' ખાનના લશ્કરને જે વસ્તુની જરૂર પડે તે વસ્તુઓ પૂરી પાડવી અને પ્રત્યેક સ્થળે મિજબાનીની ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા રાખવી ' પરંતુ ખાનના સૈન્યની ભગવડમાટે મહારાજે જે માર્ગ બતાવ્યો હતો તેમાં એવી યુક્તિ રચી હતી કે, જેથી સૈન્યમાર્ગની આસપાસ ઘોર ઝાડી હોવાથી, પાછળ શું થાય છે તે સૈન્યમાર્ગમાંથી જણાતું નહોતું કોઈક સ્થળે આડાઅવળા ચિરા પડ્યા હતા, તેમાં મોટાં મોટાં ઝાડ કાપીને નાખ્યાં હતાં, તેથી તે માર્ગ પણ બંધ થઈ ગયા હતા

મહારાજે પોતાની ગુપ્ત યોજના નેતાજી પાલકર, મોરોપંત પેશ્વા અને તાનાજી માલુસરેને કહી સંભળાવી નેતાજી પાલકરને સંચસહિત કોકણમાંથી બોરગાર કિનારાપરને સ્થાને બોલાવ્યો અને કિલ્લાના પૂર્વ વિભાગ તરફ તન ઘીચ ઝાડીમાં સંતાઈ રહેવાનું કહ્યું, કારણ કે ખાનના મનુષ્યો તે દિશાએથી ચઢીને ઉપર આવવાનો સંભવ હતો મોરોપંત સાથે જૂના કસાયેલા યોદ્ધા હોવાથી તેને એવી આજ્ઞા કરી કે - "ખાનનું ઘણુંખરું લશ્કર જાવળી નીચે છાવણી નાખી રહેવાનું છે તેની આસપાસની ઝાડીમાં તમારે તમારા લશ્કર સાથે સંતાઈ રહેવું " નેતાજીની મદદતામાં રઘુનાથ બલ્લાળને અને મોરોપંતની સહાયતામાં ત્રિબક ભાસ્કરને ગોઠવવામાં આવ્યા. એ સર્વને એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે -' ખાનનો પરાજય થતાંજ રણશિંગાનો નાદ થશે તે નાદ સાંભળતાંજ નેતાજીએ ઝાડી બહાર આવી શત્રુનું જે લશ્કર આગળ આવ્યું હોય તેનાપર હુમલો કરવો અને ગઢપરથી પાંચ તોપો છૂટે તે સમયે મોરોપંતે જાવળી આગળના ખાનના લશ્કરપર તૂટી પડવું, કોઈએ પણ અસાવધ રહેવું નહિ અને લૂંટફાટ તરફ દૃષ્ટિ રાખવી નહિ' એ પ્રમાણે આવી વ્યવસ્થા કર્યા પછી ગઢપર જે સ્થળે જેટલું લશ્કર અને જેટલી તોપો વગેરે સામગ્રી રાખવાની અગત્ય જણાઈ તેની વ્યવસ્થા મહારાજે સ્વત કરી લીધી. સ્થળે સ્થળે નાકેબંધી કરી કિલ્લાના પાછલા વિભાગના પ્રત્યેક બુરજપર પચાસ મનુષ્યો અને આગલા વિભાગના પ્રત્યેક બુરજપર સો મનુષ્યો ગોઠવ્યા એ ઉપરાંત કિલ્લાના દરવાજા આગળથી તે અંદરના ચોક પર્યંત પુષ્કળ સિપાઈઓ ઉભા કરી દીધા તેમના નાયકોને એવી સૂચના આપવામાં આવી કે -' હું ગઢપરથી નીચે ઉતરવાનું શરૂ કરીશ ત્યારે સરણાઈ વાગશે, તે સમયે ધીમે ધીમે આગળ આવજો અને મુલાકાત માટે નક્કી કરેલા સ્થળથી તીર જઈ શકે એટલે દૂર કમાનાં

પામેના ચાણામાં રહેલો. ' એ પ્રમાણે કિલ્લાના દરવાજા પાસેથી મુલાકાત લેવાનાર સ્થાન સુધી પ્રત્યેક ચાણામાં હજાર બેહજાર સિપાઈઓ ઉભા રહે એવી વ્યવસ્થા કરી, અને ચોકાર ચુંટી કહાડેલા મનુષ્યો છેવટસુધી સાથે રહે એવી ગોઠવણ કરી.

ગઢ નીચેના બુરજ પાસે જુદું સ્થાન હતું ત્યાં ખાનની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરી તે સ્થળે એક સુંદર અને ભવ્ય મંડપ તૈયાર કરાવ્યો તેમાં એક મુખ્ય આસન અને બે ત્રણ નાના આસનો બનાવ્યા, મુખ્ય આસનની બેઠી ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ બનાવી હતી તેનાપર સુંદર જરીકામ કરી આસપાસ મોતીની ઝાલરો લટકાવી હતી. મંડપમાં ગાદી અને નાના તથા મોટા, લાંબા તથા ગોળ તકિયા વગેરે સુંદર રીતે ગોઠવ્યા હતા એ પ્રમાણે મંડપમાં એકથી એક ઉત્તમ બેઠકો બનાવી સર્વ મંડપ સુંદરતાથી શણગાર્યો હતો.

સર્વ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે અફઝુલખાનને મળવા આવવાનો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો ખાન પોતાના લશ્કરસહિત રડતોંડીના ડુંગરપરનો રસ્તો સ્વચ્છ કર્યો હતો, તે રસ્તે આવવા નીકળ્યો એ રસ્તે તેણે પોતાની તોપો વગેરે વજનદાર સામાન પાથે રાખ્યો નહોતો,[1] એવું કહેવામાં આવે છે. રડતોંડીનો ડુંગર ઉતરીને ખાને પાર ગામે કોયનાને કિનારે પડાવ નાખ્યો એ માર્ગ ઉપર ચઢતાં તેના લશ્કરને અતિશય ત્રાસ પડ્યો તેના લશ્કરના ઘણાક સિપાઈઓ કહેવા લાગ્યા કે—" શિવાજી દુષ્ટ છે તેની યુક્તિ અને પ્રપંચ કોઈ જાણી શકતું નથી. આવે વિકટ સ્થાને ચઢી ગયા પછી આપણો કાર્ય પત્તો લાગશે નહિ ! " એ ઉદ્ગાર અફઝુલખાનને કાને ગયા હતા, પરંતુ તેની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ હોય એમ લાગતું હતું આવી યુક્તિથી શિવાજીમહારાજ અવશ્ય આપણા તાબામાં આવશે, એવી તીવ્ર આશા ઉત્પન્ન થવાથી ખાનસાહેબે તેમને મળવા જવાનું સાહસ કર્યું હતું. ખાનની છાવણી વનાવીહતી તે સ્થળે મહારાજે તંબુ, રાવટી, મંડપ, વગેરે વિપુલ સામગ્રી તૈયાર રાખી હતી, તેમજ લશ્કરને માટે અગત્યના સરસામાનનો પૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો હતો મહારાજની સુવ્યવસ્થા જોઈ ખાન ઘણોજ ખુશ થયો. એ સર્વ જોતાંજ ખાનને સ્પષ્ટ જણાયું હતું કે — શિવાજીમહારાજનું અંતઃકરણ —માયાળુ-નિષ્કપટી છે તે વચનપ્રમાણે મારી મુલાકાત લેશે-એટલે મારો મનોરથ સિદ્ધ થશે '

ત્યારપછી જાઈ પહોંચનારખાને કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને[2] ગઢપર મોકલી મહારાજને સંદેશો કહાવ્યો કે—" હું નીચે આવી પહોંચ્યો છું, મુલાકાત કરવા સત્વર આવવું વિલંબ કરવો નહિ " વકીલ સંદેશો લઈને ગઢપર ગયો. મહારાજ અને વકીલ વચ્ચે લૌકિક વ્યવહાર પ્રમાણે પરસ્પર વાતચિત થયા પછી મહારાજ તેને એકાંત સ્થળે લઈ ગયા અને તેની સાથે સ્વહિતની વાતચિત કરવા લાગ્યા. વકીલે કહ્યું કે—"આપની પાસે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે હું ખાનને અહીંથી સુધી

[1] કેટલાક બખરકારો લખે છે કે, ખાને પોતાનું તોપખાનું ગઢપર જતા માર્ગે રોક્યું હતું

[2] પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, તેણે ગોપીનાથ પંતને મોકલ્યો હતો.

લાવ્યો છું. હવે એકાંતમાં તમારી અને ખાનની એમ બે મુખ્ય મુખ્ય મોટા માણસોની મુલાકાત કરાવીશ. તે સમયે આપ પ્રબળ પરાક્રમ અને શૌર્ય બતાવી સ્વકાર્ય સિદ્ધ કરશો." ત્યાર પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, આજથી ત્રીજે દિવસે નક્કી કરેલે સ્થળે ખાનની અને મહારાજની મુલાકાત કરાવવી. કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાન પાસે એવું કબૂલ કરાવવું કે, મુલાકાત કરવા આવતી વખતે તેણે તથા શિવાજી મહારાજે બન્નેએ પોતપોતાની સાથે એક એક સિપાઇ લાવવો. બીજાં મનુષ્યોને વેગળા રાખવા. ખાન પાસેથી એવી કબૂલાત લેવાનું મહારાજને અભિવચન આપી કૃષ્ણાજી ભાસ્કર ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. ખાન પાસે જઇ તેમને મુલાકાતની સરતો કહી સંભળાવી, અને વળી ઉપરથી એવી વાક્ચાતુરી ચલાવી કે, શિવાજી મહારાજને અદ્યાપિપર્યંત તમારામાં વિશ્વાસ આવતો નથી; તેથી આપણો સંકલ્પ સાધ્ય કરવા મહારાજ કહે છે તે સરત કબૂલ કરવામા આપણને અડચણ નથી. ખાનને એવી ઉતાવળ થઈ રહી હતી, કે શિવાજીમહારાજ ક્યારે પોતાના હાથમાં સપડાય ! તેથી તેણે મહારાજની સરત કબૂલ કરવામા કંઇ પણ આનાકાની કરી નહિ. મહારાજની સરત તત્કાળ માન્ય થઇ. મુલાકાતની જગ્યા કેવી રીતે તૈયાર કરી છે, તે તપાસવા માટે ખાને પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યો મોકલ્યાં. તેમણે આવી ખાનને નિવેદન કર્યું કે, સ્થાન મોટું છે. તેની પાસે લશ્કર આદિ કંઇ રાખ્યું નથી.

અંતે મુલાકાતનો સમય થયો. ખાન પોતાની સાથે પંદરસો સિપાઇ લઈ નીકળ્યો. એ જોઇ કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે[1] કહ્યું કે, આપની સાથે મુલાકાતને સ્થળે આટલા બધા સિપાઇ લઇ જવાથી શિવાજીમહારાજને આપના ઉપર વિશ્વાસ આવશે નહિ અને કદાચ તે ગઢપરથી નીચે પણ ઉતરશે નહિ ! તમે બાદશાહી વજીર તેમજ સુપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષ છો. આપની પાસે શિવાજીમહારાજ કેવળ તૃણવત્ છે. તેમને પકડવા માટે આટલી બધી તૈયારી શામાટે ? સરત પ્રમાણે તેઓ માત્ર એક સિપાઇ સાથે લઈ આપને મળવા આવશે, તેથી આપે પણ એકજ સિપાઈ સાથે લઈ મળવાને સ્થાને જવું, એજ યોગ્ય છે.[2] ગર્વિષ્ઠ ખાનને એ વાત પસંદ પડી. તેણે પોતાના મનુષ્યોને માર્ગમાજ સ્થળે સ્થળે ઉભાં રાખ્યાં; અને કેટલાક મનુષ્યોને મુલાકાતના સ્થાનથી વેગળે તીર જઈ શકે એટલે દૂર થાણાપર રાખી પોતે પાલખીમા બેસી મંડપ આગળ ગયો. પોતાની સાથે બે હજુરીઆ અને સૈદ બંદા નામક લકડીપટા રમવામા હોશિયાર એક સિપાઈ અને કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને લઈ ખાન મંડપમા આવ્યો તેના અંતકરણમા એવીજ ઈચ્છા હતી કે-" શરત પ્રમાણે શિવાજીમહારાજ મુલાકાત લેવા આવે, એટલુંજ બસ છે. હું તેને તત્કાળ કેદ પકડી મારી સાથે લઈ જઇશ. મારા આગળ તેનું બળ કેટલું ?"

---

૧ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે ગોપીનાથ પંતે તેને એ પ્રમાણે કહ્યું.

૨ પોવાડામા લખ્યુ છે કે, ખાનને તેડવા માટે મોરોપંત અને શામરાજપંતને મોકલ્યા હતા. ખાન ચાર હજાર મનુષ્યો સાથે લઈ, પાલખીમા બેસી આવવા તૈયાર થયો તે સમયે તેમણે તે મનુષ્યોને વેગળે રાખવાનુ તથા પાલખી પણ વેગળી મૂકવાનુ ખાનને કહ્યું હતું.

ખાનને સ્વબળપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી, સાધારણરીતે કચેરીમાં જવા નીકળો હોય તેમ તૈયાર થયો. શરીરપર મલમલનો ઝીણો અંગરખો હતો. હાથમાં માત્ર એક તલવાર હતી. અફઝુલખાન પહેલાંજ મંડપમાં જઈ બેઠો અને મહારાજને તેડવા પોતાના વકીલને ગડપર મોકલ્યો. તેના કહેવાથી મહારાજે જાણ્યું કે, એક શરીરરક્ષકની સાથે લઇ ખાન મંડપમાં બેઠા છે. શિવાજીમહારાજે ખાનને કહાવ્યું કે—" હું પણ ફક્ત બે શરીરરક્ષકો સાથે મંડપમાં બેસવાને તરત હું નીચે ઉતરીશ " એ સાંભળી ખાને પોતાની સાથેના સૈદ બંદા નામક સિપાઇને પણ મંડપ બહાર જવાની આજ્ઞા કરી.

શિવાજીમહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારનો સર્વ બંદોબસ્ત કર્યા પછી સ્નાન, દેવપૂજા આદિ નિત્યકર્મ કર્યું. તેમણે ભવાનીદેવીનું સ્મરણ કર્યું. એ જીવ સટોસટને પ્રસંગે વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે દેવીની અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરી. ગદ્ગદ કંઠે પ્રાર્થના સ્વરથી ભવાનીદેવી મહારાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરી બોલ્યા કે—" અરે પુત્ર ! ચિંતા ના કર. આ સમયે હું તારી પાછળજ ઉભી છું, ખાનને મોહમાં નાખી તારી સમક્ષ લાવી છું, માટે તું નિર્ભયચિત્ત, હિંમત રાખી તેનો વધ કર. તેનું માથું કાપી મારા સમક્ષ અર્પણ કર. મારા લલાટમાં તેના રક્તનું તિલક કરી—મહિષનું બલિદાન આપી—મને સંતુષ્ટ કર." પાસે ઉભેલા કારભારીઓએ દેવીના શબ્દો નોંધી લીધા. શરીરમાંથી દેવીનું ચૈતન્ય નીકળી ગયા પછી મહારાજ સાવધ થયા, ત્યારે કારભારીઓએ તેમને તે શબ્દો વાંચી સંભળાવ્યા. એ સાંભળી મહારાજને અધિક ઉત્સાહ થયો. તેમણે પોતાના સર્વ સરદારોને ઉદ્દેશી કહ્યું કે—" હું જીવનને તૃણસમાન સમજી શત્રુના શરીરપર ધસી જાઉં છું. તેમાં વિજય મળે તો સારી વાત છે, પરંતુ જો કદી ખીજુંજ બને તોપણ તમે ગભરાશો નહિ. નિશ્ચય કરેલી યોજના પ્રમાણે શત્રુપર હુમલો કરજો, તેમને પાયમાલ કરજો અને રાજ્યનું રક્ષણ કરજો. તમે સર્વ શૂરવીર અને પરાક્રમી છો. તમારા ઉપરજ મારો સર્વ આધાર છે. તમારા જેવા પ્રમાણિક અને શૂરા પુરુષોની સહાયતા હોવાથી અફઝુલ વગેરેથી જરા પણ બીવાનું નથી. આ સમયે સર્વેએ પોતપોતાનું શૌર્ય અને પરાક્રમ પૂરેપૂરૂં બતાવવું. તમારી મદદ હોવાથીજ હું અફઝુલખાનને તુચ્છ ગણું છું. મેં આજપર્યંત જે કાંઇ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સર્વ તમારી સહાયતા અને શૌર્યનું ફળ છે. એ મેળવેલાનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રાણની દરકાર ન કરતા. આવા કઠિન પ્રસંગે શૌર્ય બતાવશો તો તમારી કીર્તિ અધિકજ વૃદ્ધિ પામશે " ઉત્સાહને ઉત્તેજન કરનારા વાક્યો સાંભળી સર્વ મનુષ્યના શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવી અને તેઓએ કહ્યું કે, "આપ અમને જે જે આજ્ઞા કરશો તદનુસાર વર્તવામાં અમે કિંચિત્ પણ વિલંબ કરીશું નહિ. તેમ કરવામાં અમારા પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડશે તોપણ અમે પાછા હઠીશું નહિ. જે શરીર એક વખત આપના ચરણમાં અર્પણ થયું છે, તે હવે અમારૂં નથી. સ્વામીના કાર્યમાં તે શરીરનું પતન થાય તો તેમાંજ અમે અમારૂં અહોભાગ્ય સમજીશું."

વાક્યોના સમૂહોમાં ઉત્સાહ અને અભિમાન જાગૃત કરી અને તેમની સાથે

કઇક અગત્યની વાતચિત કરીને શિવાજીમહારાજ ગઢ નીચે ઉતરવા તૈયાર થયા તેમણે શરીરપર બખ્તર પહેરી, ઉપર ઝબ્બો પહેર્યો, તેજ પ્રમાણે માથાપર બખ્તર-ટોપી મૂકી તેપર પાઘડી પહેરી મજબૂત કછોટો વાળી, ઉપર ચોરણો પહેર્યો એક હાથમા ખંજર લઈ તેને અગરખાની બાયમા સતાડયુ અને ડાબા હાથના પજામા વાઘ-નખ પહેર્યો એ પ્રમાણે વસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઈ મહારાજે પુન દેવીના દર્શન કરી માતા જીજાબાઇના ચરણમા મસ્તક મૂકી ગઢ નીચે ખાનની મુલાકાતે જવાની આજ્ઞા માગી જીજાબાઇએ ગદ્‌ગદ્‌ કઠે કહ્યુ –' પુત્ર ! જગદબાની કૃપાવડે તને યશ મળશે મારો તને આશીર્વાદ છે કુતીના પુત્ર ભીમ અને અર્જુન જેમ મહાપરાક્રમી ઉત્પન્ન થયા હતા તેમ ભોસલેના કુળમા તુ ઉત્પન્ન થયો છે. એ કુળનુ નામ જગતમા ગજાવી મૂક અફઝુલખાનને રણમા રોળી નાખી રાજ્યની અભિવૃદ્ધિ કર શિવબા ! તુ મને આજે કુતીની પક્તિમા બેસાડ ખાનને જીવતો જવા દઈશ નહિ તેનો શિરચ્છેદ કરી લાવ ખાનને લીધેજ તારા જ્યેષ્ટ બધુ સભાજીએ પ્રાણ ગુમાવ્યા છે, તેનુ વેર વાળ '[1]

માતુશ્રીનો આશીર્વાદ લઈ મહારાજ ધીમે ધીમે ગઢથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા તેમની સાથે તાનાજી[2] માલુસરે, યેસાજી કક, હિરોજી ફરજદ, પતાજી ગોપીનાથ વગેરે પાચપચાસ મનુષ્યો હતા મડપ પાસે આવતાજ પાલખીમાથી ઉતરી મહારાજ તાનાજી માલુસરેને સાથે લઈ મડપમા ગયા અફઝુલખાનને જોતાજ શિવાજીમહારાજ બીવાનો ડોળ કરી વચમા વચમા થોભવા લાગ્યા કૃષ્ણાજી ભાસ્કર ખાન પાસેજ હતો તેણે ખાનને સમજાવ્યુ કે આપની ભવ્ય મૂર્તિ જોઇને શિવાજી ગભરાય છે, તેથીજ તે એ પ્રમાણે કરે છે તમારા હજુરીઆને પણ અહિથી મડપ બહાર જવા દો, એટલે એમને આગળ આવવાની હિંમત થશે વકીલનુ કહેવુ સત્ય જણાતા ખાને હજુરીઆને પણ મડપ બહાર મોકલ્યો, એટલે મહારાજ અફઝુલખાન પાસે ગયા તેમના હજુરીઆના બે હાથમા બે તલવારો હતી, પણ અફઝુલખાને તેસબધી વાધો લીધો નહિ[3] શિવાજીમહારાજ છેક નજીક

---

૧ રાજરીની બખરમા લખ્યુ છે કે, એ પ્રસગે વિજય પ્રાપ્ત થશે કે નહિ, તે બાબતની મહારાજને શકા થવાથી તેમણે કેટલાક બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને કાશી, ગયા વગેરે સ્થળે મોકલ્યા હતા અને પોતાના પ્રાણ જતા પોતાનુ ઉત્તરકાર્ય તે પુણ્યક્ષેત્રોમા કરવાની તેમને આજ્ઞા કરી હતી, તેમજ તેમણે બ્રાહ્મણને પુષ્કળ ગોપ્રદાન કર્યા અને પોતાની દાઢી કઢાવી નાખી એ સર્વ જોઈ જીજાબાઇના હૃદયમા ઘણો ખેદ થવાથી રડવા લાગ્યા તેથી મહારાજે તેમને યોગ્ય સ્થાને રાખ્યા હતા

૨ સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, જિવા મહાલ્યા અને સભાજી કાવજી એ બન્ને સાથે હતા પ્રો સરકાર અને મિ કિંકેડ પણ આ વાત ખરી માને છે પોવાડામા લખ્યુ છે કે, જિવાજીમહાલદારને પોતાની તલવાર પકડવા આપી હતી અને તેનેજ પોતાની સાથે લીધો હતો ગ્રાટડફ જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે તાનાજી માલુસરે હતા.

૩ પ્રો સરકાર જણાવે છે કે, મડપમા તે વખતે આઠ માણસો હતા. અફઝુલખાન, તેનો વકીલ અને બે હજુરીઆ, મહારાજ તેમનો વકીલ અને તેમના બે હજુરીઆ તે

આવી પહોંચ્યા ત્યારે ખાન ઉભો થઈ તેમને આલિંગન કરવા માટે બે ત્રણ પગલાં આગળ આવ્યો. એ સમયે ખાન એકદમ ઉતાવળો થઈ રહ્યો હતો. તેની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ કે, શિવાજી નિઃશસ્ત્ર હોવાથી સહજવારમાં આપણા તાબામાં આવશે; કારણ કે ખાનનું શરીર ઉંચું અને જબરદસ્ત હતું; ત્યારે શિવાજી મહારાજનું શરીર ઠીંગણું અને બાંધો પાતળો હતો. કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે રિવાજ પ્રમાણે પરસ્પર ઓળખ કરાવ્યા પછી એકબીજાને આલિંગન કરવા હાથ લંબાવ્યા; એટલે ખાને ઝડપ કરીને મહારાજનું માથું[1] પોતાની ડાબી બગલમાં સખ્તરીતે દબાવી દીધું. હાથમાં કટાર હતી, તેનું મ્યાન વેગળું ફેંકી મહારાજની કુખમાં ખોસવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ તેમણે બખ્તર પહેર્યું હોવાથી શરીરમાં કટાર વાગી નહિ પણ બખ્તરમાં વાગવાથી ખખડાટ થયો. ખાનેજ પ્રથમ દગો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે હવે છળકપટ પ્રમાણે કરવામાં આપણને હરકતજ નથી, એવો વિચાર કરી મહારાજે ડાબા હાથમાં વાઘનખ હતા, તે ખાનના પેટમાં ખોસી દીધા અને જમણા હાથમાં ખંજર હતું તે પણ તેના પેટમાં ખોસી દીધું; તેમજ તેની બગલમાંથી ચપળતા પૂર્વક પોતાનું માથું ખસેડી લીધું. વાઘનખ ખાનના પેટમાં પ્રવેશ થતાંજ તેના પેટમાંથી આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં. ખાને એક હાથે આંતરડાં ઝાલી લઈ મહારાજને પોતાના હાથમાંની તલવારનો એક સખત ઝટકો માર્યો. તે તેમણે ફટકો મારી ચપળતાથી ચૂકવી દીધો, પણ માથાની પાઘડીમાં ઝટકો વાગવાથી થોડોક ઘા પડ્યો. મહારાજે પળવારમાં ખાન ઉપર તલવારનો એક બીજો ઘા કરી

આગળ વધીને એમ પણ જણાવે છે કે જાણે કે ઈશ્વરકૃપાથી નિઃશસ્ત્ર થઈને શિવાજી આવ્યા હોય, એમ મહારાજ ખાન પાસે ગયા ત્યારે [illegible] અફઝુલખાન પાસે માત્ર તલવાર હતી [illegible] જણાય છે કે, [illegible]

[1] ગ્રાંટ ડફ લખે છે કે, પરસ્પર આલિંગન કરતી વખતે શિવાજી મહારાજે પ્રથમ ખાનના પેટમાં વાઘનખ ખોસી દીધા [illegible] અફઝુલખાનનો [illegible] એકંદર [illegible] અફઝુલખાનના વધની હકીકત જુદી રીતે [illegible] લખ્યું છે કે અફઝુલખાન [illegible] નહિ [illegible] તેની [illegible] શિવાજી મહારાજના [illegible] અને તેની [illegible] બીજા [illegible] ખાનપર તુટી પડ્યા અને તેને મારી નાખ્યો. [illegible] અફઝુલખાન [illegible] લખ્યું છે (પૃ. [illegible] જુઓ) [illegible] અને પોતાના [illegible] લખ્યું છે કે [illegible] યુદ્ધ [illegible] લખ્યું છે કે [illegible] અફઝુલખાન [illegible] ખાનને [illegible] છે કે, મહારાજે પોતાના [illegible] મહારાજના [illegible] તેઓએ [illegible]
શિવાજીના એક લખેલું છે કે, તેમને [illegible] અને ગોપીનાથ પંત મહારાજને [illegible] મહારાજ ખાનની [illegible] એટલે ખાને તેના [illegible] તલવારનો ઘા કર્યો એટલે મહારાજે તેના પેટમાં વાઘનખ ખોસી દીધા.

તેને તદ્દન ઘાયલ કર્યો તેના હાથમાંની તલવાર ઝુંટાવી લેવા માંડી, ત્યારે ખાંને મોટેથી ચીસો પાડી કે—" માર્યો, માર્યો, દગો, દગો, ધાઓ રે ધાઓ " એ શબ્દો કાને પડતાજ વેગળે ઉભેલા, ઉભય પક્ષના મનુષ્યો દોડી આવે તે પહેલાજ સૈદબંદા ત્યાં ધસી આવ્યો અને તલવારવડે પટા ફેરવતા મહારાજને ઘા કર્યો મહારાજે જીવામહાલિયા પાસેથી પટો લઇ જમણે હાથે પહેરી લીધો અને ડાબા હાથમાં ખંજર લઇ તેઓ તેના ઘા ચૂકવવા લાગ્યા, એટલામાં જીવા મહાલિયાએ સૈદબંદાના ખભા ઉપર તલવારનો ઘા કરી તેનો પટાવાળો હાથ કાપી નાખ્યાથી તે ઘાયલ થઇ પડ્યો.[1] ત્યાર પછી ઉભય પક્ષના સિપાઇઓમાં રણસંગ્રામ ચાલ્યો. એ ગડબડમાં ખાનના મનુષ્યોએ ચાલાકી વાપરી ખાનનું શબ પાલખીમાં નાખી ચાલવા માંડ્યું.[2] યેસાજી કંક અને તાનાજી માલુસરેએ પણ મહારાજને સુખરૂપ બહાર કાઢ્યા, પછી તેઓ ખાનની પાલખી પાછળ ધસ્યા તેમણે ભોઇ લોકોના પગ ભાંગી નાખી પાલખી નીચે પાડી દીધી અને ખાનનું માથું કાપી રૂમાલમાં બાંધી લાવ્યા.[3] એ તોફાન વખતે કૃષ્ણાજી નામક એક કારભારી અફઝુલખાનની સાથે હતો ખાનની એવી સ્થિતિ જોતાજ તેણે મહારાજ ઉપર ધસી જઇ તલવાર ઉગામી મહારાજે તેના બે ત્રણ ઘા ચૂકાવી દીધા અને કહ્યું કે—" બ્રાહ્મણને મારવો નહિ, એવી મારા પિતાની આજ્ઞા છે, માટે તું અહિંથી એકદમ ચાલ્યો જા " એમ કહી તેને જતો કર્યો.[4]

એ સર્વ તોફાનમાંથી બહાર નીકળી મહારાજ સુખરૂપ કિલ્લાના દ્વાર આગળ આવી પહોચ્યા તે સમયે બેચાર ઘડી દિવસ બાકી રહ્યો હતો. આગમચથી કરેલ સંકેત પ્રમાણે તોપો ફૂટી અને રણશિંગું ફૂંકાયું તોપોના અવાજ કાને પડતા

૧ ગ્રાંટડફે લખ્યું છે કે, તેને યેસાજી કંકે મારી નાખ્યો ડફ કહે છે કે, તાનાજી માલુસરે અને શિવાજીમહારાજ એ બન્નેએ મળીને તેને મારી નાખ્યો

૨ સભાસદ અને ચિત્રગુપ્તે લખ્યું છે કે, ખાન રવત સૈન્યમાંથી ફરીને નાસી ગયો અને તેણે "દગો, દગો" એવી મોટેથી ચીસો પાડી ત્યારે તેના માણસો દોડી આવ્યા અને તેને પાલખીમાં નાખી લઇ ગયા

૩ ડફે લખ્યું છે કે, ખાનનું માથું ખંડુ માલેએ અને એક બીજાએ કાપી હાજર કર્યું હતું. ચિત્રગુપ્ત અને સભાસદે લખ્યું છે કે, મહારાજની આજ્ઞાપરથી સંભાજી કાવજીએ તે લાવી આપ્યું પોવાડામાં લખ્યું છે કે, સંભાજી કાવજીએ પાલખી ઉચકનાર ભોઇલોકોના પગ ભાંગી નાખ્યા અને મહાર કે પોતેજ ખાનનું માથું કાપ્યું

૪ ચતની બખર અને રાજપુરના અંગ્રેજ વખારવાળાઓના લખાણપરથી પ્રો સરકાર જણાવે છે કે, અફઝુલખાન પોતેજ પોતાના દગાનો ભોગ થઇ પડ્યો તે પોતે મહારાજને દગાથી પકડવાની કે વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને આવ્યો હતો અને જો તે તેવાજ દગાનો ભોગ ન થવાની કાળજી રાખે નહિ તો તેને ગાંડોજ ગણવો જોઇએ મી કિનકેઈડ અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ મરાઠી બખરમાંની આપેલી હકીકત સાચી છે, એમ સાબિત કરેલું છે આ બધા વિવાદપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, શિવાજીને દગાથી મારવાને કે પકડવાની ખાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તેનાજ સપાટામાં પોતે ન આવી જાય, એવી કાળજી રાખવાની મહારાજને આવશ્યક્તા હતી

ખાનની છાવણીના મનુષ્યોએ જાણ્યું કે, ખાનની મુલાકાત થઈ તેની ખુશાલીમાં તોપો ફૂટે છે. તેઓ [illegible] રહ્યા હતા. પ્રથમથી થયેલી ગોઠવણ પ્રમાણે નેતાજી પાલકર ખાન સાથે [illegible] ઉપર [illegible] આગળ આવેલા [illegible] મનુષ્યો ઉપર તૂટી પડ્યો. મોરોપંત તેના માણસો ખાનનું સૈન્ય કાપી [illegible] થઈ ગયા. એ સમાચાર સાંભળતાંની ખાનના માણસો ગભરાઈ ગયા. નેતાજી પાલકરના મનુષ્યોએ તેમના-પર હુમલા કર્યા, તે વખતે તેમની બહુ દુર્દશા થઈ, તેમ છતાં તેઓ તરવાર અને રણમાં [illegible] સુધી [illegible] ઉપદેશ હોવાથી તેમણે મરાઠાઓ સાથે ઘણા વખત સુધી [illegible] યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ અંતે તેમનો પરાજય થયો. માવળીઓના હાથમાં [illegible] આવ્યા તેટલાને તેમણે કાપી નાખ્યા.

[illegible] પૂર્વસંકેત પ્રમાણે ખાનના [illegible] લશ્કર-પર [illegible] હુમલા કરશે, એ તેમના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું. તેઓ તદ્દન નિશ્ચિંત રહ્યા હતા, તેથી તેમનાપર એકાએક હુમલો થતા તેઓ ગભરાઈ ગયા, તેમ છતાં તેઓ શરણ થયા ન હતા. અંતે તેઓ [illegible] પોતાના મરાઠાઓને આજ્ઞા કરી હતી કે [illegible] શરણ આવે તેને મારી નાખશો નહિ." તેથી [illegible] શિપાઈઓ શરણ આવ્યા. કેટલાક શિપાઈઓ કેટલાક દિવસ સુધી [illegible] હતા તેમને [illegible] બહાર [illegible] અને કંગાલ થયેલા ઘણા મો-ગલ [illegible] પકડી લાવ્યા.[1]

[illegible] શિપાઈઓ[2] [illegible] હતા, તેઓની સાથે મહારાજે પોતાની હમેશની નીતિ પ્રમાણે ઉદારતા અને [illegible] વર્તણૂક ચલાવી તેમની યોગ્ય [illegible] કરી અને [illegible] તેમને મુક્ત કર્યા [illegible] પક-ડાયા હતા [illegible] સન્માન અને આતિથ્ય કરી વસ્ત્ર તથા ઘોડા વગેરે આપી [illegible] ઉદારતા જોઈ [illegible] નોકરીમાં રહેવા તૈયાર થયા. તેમને [illegible] નોકરીમાં [illegible] એ સમયે [illegible] નામક એક [illegible] મહારાજના [illegible] તેના પિતા અને [illegible], તે મહારાજ [illegible] હતા, તેથી મહારાજે તેને પોતા-ની [illegible] પરંતુ [illegible] તે માગણી સ્વીકારી નહિ; ત્યારે [illegible] વગેરે આપી [illegible] સન્માનપૂર્વક વિજાપુર મોકલી દીધો.

એ [illegible] રણમાં ઘાયલ થઈ નાઠો હતો [illegible] નાસી ગયો હતો.

૧ [illegible] કે, [illegible] વેપારીઓના [illegible] પણ [illegible] થયેલા હોવાનું જણાયું છે.

૨ [illegible] છે કે, આ કેદ થયેલા માણસોમાં ખાનના બે દીકરા, બે મોટા સરદાર, [illegible] પણ હતા.

તેને અને અફઝુલખાનના કુટુંબનાં ઇતર મનુષ્યોને ખંડુજી કાંકડેએ[1] પકડ્યાં, ત્યારે તેઓએ તેને લાંચ આપવાનો લોભ બતાવ્યાથી તેણે તેમને કોયનાના કિનારાપર કરાડમાં સુરક્ષિત પહોંચાડી દીધા. તેમને મહારાજ સમક્ષ લાવ્યો નહિ, એ વાત જાણવામાં આવતા મહારાજે કાંકડેને દેહાતદંડની શિક્ષા કરી.

એ યુદ્ધમાં મહારાજને પુષ્કળ લૂંટ મળી. સો પોણોસો હાથી, સાત આઠ હજાર ઘોડા, હજાર બારસો ઉંટ, સર્વ તોપખાનું અને બે ત્રણ હજાર બળદ, દશ બાર લક્ષ મહોરો, હોન વગેરે રોકડ નાણું, બે ત્રણ લાખની કિંમતનું સોનું, રત્ન, મોતી વગેરે જરજવાહીર, આશરે બે હજાર ગાડા ભરાય તેટલાં વસ્ત્રો, તંબુઓ, રાવટીઓ, પાલાં વગેરે સ્વારીને ઉપયોગનો પુષ્કળ સામાન તેમને લૂંટમાં મળ્યો.[2] એ ઉપરાંત ખાનના લશ્કરના ઘણા મરાઠા સિપાઇઓ મહારાજની તેજસ્વિતા અને ઔદાર્ય જોઇ ચકિત થયા હતા, તેઓ પોતાની રાજીખુશીથી તેમની નોકરીમા રહ્યા, તેથી તેમના લશ્કરમા વિશેષ વૃદ્ધિ થઇ.

શિવાજીમહારાજે ખાનનું માથું ભવાનીદેવી સમક્ષ ધર્યું. દેવીનાં દર્શન કર્યા પછી તેઓ માતુશ્રીના દર્શન કરવા ગયા. પોતાનો પરમપ્રિય પુત્ર વિજય પામી, સુખરૂપ ગઢ ઉપર આવી પહોંચ્યાથી જીજાબાઇને અતિશય હર્ષ થયો. માતાએ પ્રિય પુત્રને છાતીસરસો ચાંપીને કહ્યું કે:-" પુત્ર સંભાજીનું વૈર વાળી, તેં મારા નેત્રની સાર્થકતા કરી છે. સિપાઇગિરીની હદ વાળી છે. તને યશ પ્રાપ્ત થયો, એજ તારૂં મહદ્ભાગ્ય સમજવું જોઇએ. શત્રુનો વધ કરી સુખરૂપ મને ભેટયો, એટલે મારા મનથી આજે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો. " માતાએ મહારાજના માથાપરથી ઓવારણાં ઉતાર્યાં. જે જે મનુષ્યો તેમની સાથે ગયાં હતાં, તેમને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને અલંકાર આપી તેમની પદવી વધારી. તેમણે તેમની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે:-"તમારી સર્વની સહાયતા હતી તોજ શિવાજીને વિજય પ્રાપ્ત થયો." જીજાબાઇએ આજના વિજયનો યશ શિવાજીમહારાજના સહાયક મનુષ્યોનેજ આપી તેમના અંતઃકરણને ઉત્તેજિત કર્યા.

શિવાજીમહારાજ પોતાના લશ્કરની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ગઢ નીચે ગયા અને યુદ્ધમા ઘાયલ થઈ પડેલા મનુષ્યોની સેવાશુશ્રૂષા યોગ્ય પ્રકારે થાય એવી ગોઠવણ કરી. મહારાજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસે જઇ તેમના સ્વાસ્થ્યસમાચાર પૂછ્યા. તેમને શારીરિક વેદના વિશેષ જણાય નહિ, તેથી તેમની સાથે મધુર અને

૧ ચિટણીસ અને શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, ખંડોજી ખોપડા નામક માવળાઓનો એક મુખ્ય સરદાર અફઝુલખાનના તાબામા હતો. તેણે બસો સિપાઇઓની સહાયતાવડે ફાજલખાન અને ખાનના કુટુંબકબિલાને કરાડ સુધી પહોંચતાં કર્યાં. પાછળથી મહારાજના સિપાઈઓને હાથે ખંડોજી કેદ પકડાયો, ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. સભાસદ લખે છે કે, ઇતર સરદાર સાથે ફાજલખાનને પણ પકડી લાવ્યા હતા. તેને મહારાજે યોગ્ય સન્માન આપી છોડી દીધો હતો.

૨ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, ૬૫ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડા, ૧૨૦૦ ઉંટ, ૨૦૦૦ ગાંસડી કાપડ અને દશેક લાખનો ઝવેર મળ્યો.

ણાવ્યા આજે વિજય મળ્યો તે સમસ્ત હિંદુરાષ્ટ્રનો વિજય માનીને સર્વત્ર આનંદોત્સવ કરવામાં આવ્યો તુળજાપુર, પંઢરપુર અને શિંગણાપુરના દેવસ્થાનોને ભ્રષ્ટ કરનાર માણસનો આ રીતે વધ થયો, તેથી પુરાણોમાંની કથા પ્રમાણે એકાદ રાક્ષસનો વધ થયો હોય, એમ સર્વ લોકો માનવા લાગ્યા અને તેનો નાશ થવામાં કંઈક ઈશ્વરનો સંકેત છે, એમ તેઓને લાગવા માંડ્યું. સર્વના હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાનની ઉર્મિઓ ઉછળવા લાગી. કંઈક સૈકાઓ થયા લોકોના હૃદયમાં આવી વૃત્તિની ગંધ-સરખી પણ ન હતી તે સમયે લોકોના મનમાં કેવી ભાવના ઉછળતી હતી, તેનું વર્ણન એક પોવાડામાં કરવામાં આવ્યું છે. અફઝુલખાનના વધનું વર્ણન કરવાનું દરબારના એક કવિને ખુદ જીજાબાઈએ કહ્યું હતું અને તે બદલ તેને એક શેર સુવર્ણ અને એક ઘોડો ઇનામતરીકે આપવામાં આવ્યો હતો, એમ કહેવાય છે.

જે સ્થળે અફઝુલખાનનો વધ કર્યો હતો તે સ્થળે તેનું માથું દાટી તેનાપર એક બુરજ બંધાવ્યો અને તેનું નામ અફઝુલબુરજ પાડ્યું. ખાનના હાથમાંથી મહારાજે જે તલવાર ઝુંટવી લીધી હતી તે તેમણે વિજયના સ્મરણચિન્હતરીકે યત્નપૂર્વક સાચવી રાખી. મહારાજે વિચાર્યું કે, તુળજાપુરની ભવાનીદેવીના પ્રસાદવડે આપણને મહાન વિજય પ્રાપ્ત થયો છે, માટે પ્રતાપગઢ ઉપર તેની સ્થાપના કરવી. એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ગંડકી નદીએ મોકલી ત્યાંથી એક શિલા મંગાવી, એક કારીગરને તુળજાપુર મોકલી ત્યાંની દેવીમૂર્તિના જેવીજ નવીન દેવીમૂર્તિ ઘડાવી તૈયાર કરી. બાલે નામક કિલ્લા ઉપરના કોટમાં વિશાળ સ્થળ જોઈ ત્યાં એક સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું અને તેમાં શુભ મુહૂર્ત જોઈ વિધિપૂર્વક, નવીન મૂર્તિની સ્થાપના કરાવી. એ દેવાલયમાં નિત્ય પૂજા, નૈવેદ્ય અને બ્રાહ્મણભોજન થવા માટે કારભારીઓ નિમી તેમને પગાર બાંધી આપ્યો. દેવાલયમાં ઉત્સવ આદિ ખર્ચ માટે વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં. તે ઉપરાંત દેવીને શૃંગારવા માટે મૂલ્યવાન વસ્ત્ર તથા સુવર્ણ-રત્નના પુષ્કળ અલંકારો આપ્યા. એ સ્થળે તુળજાપુરની પેઠેજ ઉત્સવ, બાધા, આખા વગેરે થાય એવી વ્યવસ્થા કરી.[1]

---

[1] કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે ચંદ્રરાવ મોરેને જીત્યા પછી આ દેવળ બાંધ્યું હતું. શેડગાવકરની બખરના આધારે મિ કિંકેડ એવું જણાવે છે કે મહારાજે વિજાપુરસરકારની સાથે વિગ્રહ શરૂ કરેલો હોવાથી પોતાની કુળદેવતા તુળજાભવાનીના દર્શનને માટે પ્રતિવર્ષ જવું દુર્ઘટ હતું. તેથી તેમણે રાયરીના કિલ્લાપર ભવાનીનું દેવળ બાંધવાનો વિચાર કર્યો અને મૂર્તિ માટે આરસનો પથ્થર લાવવાને માટે માણસો મોકલ્યા. પણ દેવીએ સ્વપ્નમાં આવીને જણાવ્યું કે—'મારી ઇચ્છા એવી છે કે મારું દેવળ મહાબળેશ્વરની પાસે બાંધવા માટે ભોરપ્યા નામની ટેકરીની શોધ કરી ત્યાં આગળ મારું દેવળ બાંધજે અને ત્યાં એક કિલ્લો પણ બંધાવજે.' સ્વપ્નમાંની દેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે ભોરપ્યા નામનો ડુંગર મહાબળેશ્વરથી બાર માઈલના અંતરે તેમને મળ્યો. ત્યાં આગળ મહારાજે આ દેવાલય અને પ્રતાપગઢ નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો. અફઝુલખાનના વધ પહેલાં આ કિલ્લાપર દેવીનું દેવળ હતું, તેની સાબિતી માટે બખરમાં જણાવે છે કે, અફઝુલખાનની મુલાકાતે જતા પહેલાં અને તેનો વધ કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે મહારાજે આ દેવીના દર્શન કર્યાં હતાં, પણ આ ઉલ્લેખથી તો કદાચ એટલુંજ સિદ્ધ થાય કે મહારાજે કિલ્લાપર પ્રથમ પોતાની

અફઝુલખાનનો વધ થયાની અને તેની સાથે મોકલેલા લશ્કરનો સંપૂર્ણ કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયાની શોકજનક વાર્તા આદિલશાહે અને બડી બેગમે સાંભળી ત્યારે તેમને અત્યંત દીલગીરી થઈ. કહેવામાં આવે છે કે, જાસુસોએ જ્યારે બાદશાહને એ ભયંકર સમાચાર સંભળાવ્યા, ત્યારે તે અત્યંત દીલગીર થઈ સિંહાસન ઉપરથી ઉઠી મહેલમાં જઈ, પલંગપર પડી તરફડવા લાગ્યો. તેજ પ્રમાણે બડી બેગમે એ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે પલંગપર પડી શોક કરતા કરતા "અલ્લાહ, અલ્લાહ, ખુદા, ખુદા," એવા પોકાર કરવા માંડ્યા. સર્વ વિચારવા લાગ્યા કે, શત્રુએ અફઝુલખાન જેવા શૂરવીર અને બળવાન સરદારનો વધ કરી તેનું માથું કાપી ગયા, વિશાળ લશ્કર હતું છતાં તેનો સંપૂર્ણ નાશ થયો, સર્વ સરસામાન લૂંટાઈ ગયો, આટલું બધુ નુકશાન થયું. શિવાજીમહારાજનું સામર્થ્ય અતિશય વધ્યું છે, તે હવે મુસલમાની બાદશાહીનો નાશ કરી હિંદુ રાજ્યધાનીની સ્થાપના કરશે. સર્વ અમીરઉમરાવોને બીક લાગી અને સઘળા ચિંતાયસ્ત થયા કે, 'હવે આદિલશાહીનું અસ્તિત્વ રહેશે નહિ; શિવાજી મહારાજ પોતાનું મોટું વિજયી લશ્કર લઈ ચઢી આવી વિજાપુર છતી લેશે,' એવી ચર્ચા ઘેર ઘેર થવા લાગી. કહેવામાં આવે છે કે, બાદશાહી નોબત ત્રણ દિવસ સુધી બંધ રહી હતી અને આદિલશાહ બાદશાહે તથા તેની માતાએ ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન ગ્રહણ કર્યું નહોતું.[1]

કુલસ્વામિનીનું એકાદ નાનું સરખું દેવળ બધાવેલું હશે અને આ વિજય પ્રાપ્ત થયા પછીથી મોટા આકારનું દેવળ બધાવ્યું હોય.

1 અફઝુલખાનના વધસબંધી અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. વિજાપુરના ઈતિહાસમાં માર્ગોલ લખે છે કે, પોતાની સવારીનું પરિણામ શુભ આવવાનું નથી અને તેમાં પોતાનું મૃત્યુ થવાનું છે, એ વાતની તેને અગાઉથી ખબર પડી હતી. આથી લડાઈમાં જતાં પહેલા તેણે પોતાની ૬૩ સ્ત્રીઓને ઠાર મારી નાખી હતી. આનું કારણ એવું જણાવવામાં આવે છે કે પોતાના મૃત્યુ પછી પરપુરુષ સાથે પોતાની સ્ત્રીઓનો સંગ થાય નહિ એટલા માટે તેણે આ કામ કીધા હતા ત્યાં આગળ અફઝુલખાનનું મકાન હતું. ત્યાં આગળ હતું પણ આ વધ કરેલી સ્ત્રીઓની કબરો બતાવવામાં આવે છે. શ્રી.આવારની ખબરમાં આ દંતકથાનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં એવું જણાવવામાં આવે છે કે, અફઝુલખાન લડાઈમાં જતા પહેલા પોતાના ગુરુના દર્શન કરવાને માટે ગયો હતો તે વખતે તેણે મારા મરણનું મત્ર ગુરુનું પહેજ દીઠું હતું. પ્રો.'સરકારે અફઝુલખાનના મકાનવાળું સ્થાન પ્રત્યક્ષ જોયું તે ત્યાં આગળ બધું જંગલ જેવું બની ગયું છે. માત્ર ત્યાં આગળ કોઈ કોઈ ખંડેરના અવશેષો બાકી રહ્યા છે. અફઝુલખાને પોતાની ૬૩ સ્ત્રીઓને જે ખાઈમાં ડુબાડીને ઠેર મારી તે ખાઈ પ્રો. સરકારે જોઈ છે, એમ તે જણાવે છે.

प्रकरण १२ मुं–विजापुरसरकारना अन्य सरदारोनो पराजय

અફઝુલખાનનો વધ કરી, તેના વિશાળ સૈન્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાથી ચારે દિશામાં શિવાજીમહારાજનો ભય પ્રસરી રહ્યો. તેમ થવાથી સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું કાર્ય સુલભ થઇ પડ્યું. વિજાપુર-સરકારના અન્ય કિલ્લા અને પ્રાંત તાબે કરવામાં મહારાજને વિશેષ અડચણ પડી નહિ. અફઝુલખાને શિવાજી મહારાજપર ચઢાઇ કર્યાના સમાચાર સીદીએ જાણ્યા કે તરતજ તેણે તળા અને ઘોસાળાના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો; પરંતુ થોડા સમયમાં-જ તેણે સાંભળ્યું કે:–'ખાનનો વધ થયો છે અને તેનું સર્વ સૈન્ય કેદ પકડાયું છે;' એટલે તરતજ તેણે ઘેરો ઉઠાવી લઇ લશ્કર પાછું વાળ્યું. શિવાજીમહારાજે તેનાપર સ્વારી કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું; પરંતુ તે સમયે પન્હાળાનો કિલ્લો હસ્તગત થાય એવો સંયોગ જણાયાથી તેઓ તે તરફ વળ્યા.

એ કિલ્લાપર વિજાપુરસરકારે નિમેલો કિલ્લેદાર રહેતો હતો, તે પોતાની મેળેજ કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કરવા તૈયાર થયો, તેથી તેની સાથે સંદેશા ચલાવ્યા. એ ઉત્તમ કિલ્લો અનાયાસે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી મહારાજના મનમાં પ્રથમ તો એવો સંશય ઉત્પન્ન થયો કે:–'વિજાપુરસરકારે આપણને લોભ બતાવી કવચિત પ્રપંચજાળમાં સપડાવવાની યુક્તિ રચી હશે.' તેમ છતાં પણ એ ગઢ આપણા તાબામાં આવતાં ઘણીજ અનુકૂળતા થશે, એવું જણાયાથી તેમણે પુષ્કળ માવળી સિપાઇઓસહિત પોતાના એક પરમવિશ્વાસુ સરદારને કિલ્લા ઉપર મોકલવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજે અન્નાજી દત્તોને એ કાર્ય સોંપ્યું અને પોતે પુષ્કળ ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળ લશ્કરસહિત થોડે દૂર તૈયાર થઇને ઉભા; કારણ કે શત્રુ તરફથી દગો જણાય તો તેમનાપર હુમલો કરી તેમનો પરાજય કરી શકાય; પરંતુ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યોજ નહિ. કિલ્લેદારે કબૂલાત કર્યાં પ્રમાણે કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો[1] (ઓક્ટોબર ૧૬૫૯). એજ પ્રમાણે પાવનગઢ પણ

[1] બીજા લેખકોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યાની વિગતમાં લખ્યું છે કે, એ કિલ્લો અતિશય મજબૂત હોવાથી સહેલાઇથી હસ્તગત થશે નહિ, એમ જણાયું ત્યારે તે તાબે કરવા માટે મહારાજે એવી યુક્તિ રચી કે, પોતાના કેટલાક સરદારોને શિક્ષા કર્યાનો ઢોંગ

મહારાજના તાબામાં આવ્યો. એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યા પછી મહારાજે વસંતગડ ઉપર છાપો મારી તે કિલ્લો પણ તાબે કર્યો. કૃષ્ણા નદીના ઉભય તટ-પ્રાંતપર મહારાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી અને સરળરીતે મહેસુલ વસુલ કરવા માટે સર્વ કિલ્લાપર પોતાના થાણા બેસાડ્યાં; અર્થાત્ શિરાળાની ગઢીપર્યંત બત્રીસ થાણાં બેસાડી ત્યાંનું મહેસુલ વસુલ કરવા માટે અધિકારીઓ નિમ્યા.

પન્હાળાનો કિલ્લો સ્વાધીનમાં આવ્યાથી શિવાજી મહારાજે તેજ સ્થળે નિવાસ કર્યો અને સિંહાદ્રિના શિખરપરના તથા તળ પ્રદેશના કિલ્લા હસ્તગત કરવાની ઇચ્છાથી તે દિશામાં પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું. તેમાંના ઘણાખરા કિલ્લા તો વગર અડચણેજ હસ્તગત થયા, યુદ્ધ વગેરે ખટપટ કરવી પડી નહિ. માત્ર રાંગણા અને ખેલણાના કિલ્લા છાપો મારીને તાબે લેવા પડ્યા. ખેલણાનો કિલ્લો લેતાં તેઓને ઘણી મહેનત કરવી પડી તેથી શિવાજીમહારાજે તે કિલ્લાનું નામ વિશાળગઢ પાડ્યું અને તે નામ અદ્યાપિપર્યંત ચાલે છે. અફઝુલખાનનો વધ કર્યા પછી મહારાજે બે ત્રણ મહિનામાજ એટલો બધો વિશાળ પ્રદેશ સ્વાધીન કર્યો હતો. એ પ્રમાણે મહારાજે ધીમે ધીમે સર્વ કોલ્હાપુર પ્રાંત અને તેમાંના કિલ્લા પોતાને તાબે કર્યા હતા.

એ સમયે મિરજમાં વિજાપુરસરકારના થાણામાં રુસ્તમજમાન નામક મુખ્ય સરદાર રહેતો હતો. તેણે મહારાજની હીલચાલમાં કંઈ પણ અડચણ કરી નહોતી. તેનું એક કારણ એ હોવું જોઇએ કે, રુસ્તમ શિવાજીમહારાજથી ડરી જઇને પોતાના સ્થાનમાજ ભરાઇ રહ્યો હશે, કિંવા તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ શંકા બતાવે છે તે પ્રમાણે મહારાજે તેને લાંચ આપીને શાંત પાડ્યો હશે, પરંતુ પાછળથી તેને બાદશાહનો એવો હુકમ મળ્યો કે, તેણે શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરી કોલ્હાપુર પ્રાંતનું રક્ષણ કરવું. એ સમયે તેની પાસે ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વાર અને કેટલુંક પાયદળ લશ્કર હતું એટલા લશ્કર સાથેજ રુસ્તમ પન્હાળા સુધી ચઢાઈ લઇ ગયો (ઑક્ટોબર, સને ૧૬૫૯) તેને નજીક આવેલો જાણી મહારાજે તેના ઉપર પોતાના ઘોડેસ્વારોસહિત હુમલો કર્યો અને તેનો પરાજય કરી તેને કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર હાંકી કહાડ્યો; તેમજ અંત સુધી તેની પૂંઠ પકડી મહારાજ તેની પાછળ જતા ઠેઠ વિજાપુરપર્યંત જઇ પહોંચ્યા હતા. માર્ગમાં મોટાં મોટાં ગામ

કર્યો તે સરદારોએ પોતાના તાબાના સાતસો આઠસો સિપાઇઓ સાથે મહારાજની નોકરી છોડવાનું બહાનું કરી પન્હાળાના કિલ્લેદારને વિનતિ કરી કે, 'શિવાજીમહારાજની નોકરીથી અમને અસંતોષ થવાથી અમે તેમની નોકરી છોડી દીધી છે અમને તમારી નોકરીમાં રાખો.' સરદારોનું કથન કિલ્લેદારને સત્ય જણાવાથી તેણે સર્વને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા. બીજી તરફથી મહારાજે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. પછી એક દિવસ રાત્રે સંકેત પ્રમાણે કિલ્લા પર ગયેલા મનુષ્યોએ નીચેના મનુષ્યોને ઉપર લઇ જે સ્થળે ચીંધ મારી હતી, ત્યાં સંતાડી રાખ્યા. અંતે મહારાજના મનુષ્યોએ એકત્ર થઇ સ્વેચ્છાએ હુમલો કર્યો અને તેમનો પરાજય કરી કિલ્લો હસ્તગત કર્યો.

૨. 1 રાજાપુરના તે વખતના અંગ્રેજ વેપારીઓના લખાણપરથી એવું માલમ પડે

લગી ઉજાડ કરી નાખ્યા અને વ્યાપારી બજારોપર કર નાખ્યો એ પ્રમાણે એક-સરખુ તોફાન મચાવી મહારાજ પ્રબળ વેગપૂર્વક પાછા ફર્યા એ વેગ એટલો જુસ્સાબંધ હતો કે તેમની પાછળ પડવાની શત્રુઓની હિંમત નહોતી તેમનો વિ-લક્ષણ વેગ જોઇને વિજાપુરસરકારે પાછળ પડવાનો યત્ન પણ કર્યો નહિ

વિજાપુર શહેરપર્યંત જઇ સર્વ પ્રાંત લગી ઉજાડ કરી, શિવાજીમહારાજ વિશાળગઢમા આવી પહોચ્યા એ સમયે મહારાજની આજ્ઞાથી અન્નાજી દત્તોએ પાયદળ સૈન્ય તૈયાર રાખ્યુ હતુ, તે લઇ મહારાજ રત્નાગિરિ પ્રાંતમા દાખલ થયા અને ત્યાના બંદરો અને શહેરો કબજે કરવાનો તેમણે સપાટો ચલાવ્યો આ સ્વારીમા તેમણે માત્ર રાજાપુરપર હલ્લો કર્યો નહિ રાજાપુરના વેપારીઓએ આનુ કારણ એવુ જણાવ્યુ છે કે, આ શહેર રુસ્તમજમાનનુ હતુ અને તેણે મહારાજ જોડે નમ્રતા દર્શાવી હતી બડી બેગમ રુસ્તમજમાનનો દ્વેષ કરતી હતી તેથી તેણે પોતાના આત્મરક્ષણને માટે મહારાજ જોડે સ્નેહભાવ બાંધેલો હતો આ વખતે તેમણે દાભોળ શહેર અને તેના તાબાના સર્વ થાણા પોતાને હસ્તગત કર્યા, આદિલશાહે આ થાણાપર મૂકેલો સુબેદાર નાસીને રાજાપુર જતો રહ્યો

ત્યાથી મહારાજે રાયગઢપર આવી પુન લશ્કરની સારી પેઠે તૈયારી કરી અને પાછી ચેઉલપર ચઢાઇ લઇ ગયા તે શહેરમા ત્રણ દિવસ મુકામ કરી સમસ્ત શહેર સારી પેઠે લૂટ્યુ તે સમયે એ શહેર ઉત્તમ પ્રકારે ધનવાન હોવાથી મહા-રાજને ત્યાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યુ ત્યાના થાણાદાર પોર્તુગીઝને કેદ પકડી શહેર તાબે કર્યું અને લૂટમા મળેલુ સર્વ દ્રવ્ય સુરક્ષિતપણે રાયગઢપર મોકલી દીધુ

આ ગડબડમા દાભોળના સુબેદારનો પરાજય થવાથી અફઝુલખાનના માલથી ભરેલા ત્રણ વહાણો દાભોળના બંદરમા હતા તે લઇને સુબેદાર રાજાપુર ગયો ત્યા આગળ રુસ્તમજમાનનો હુકમ થવાથી તે માલને બંદરપર ઉતારવામા આવ્યો મહા-રાજના એક સરદારને આ બાતમી મળતાજ પોતાના માણસો લઇને તે રાજાપુર તરફ ગયો મરાઠાઓ રાજાપુર આવે છે, એવી બાતમી મળતાજ રુસ્તમજમાનનો રાજાપુરનો સુબેદાર તે વહાણમાના એકમા બેસીને નાસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યારે ત્યાના અંગ્રેજ વેપારીઓના એક દલાલ મી હેન્રી રેવીંગટન ના-મના એક અંગ્રેજ કામદાર પાસે જઇ તેણે જણાવ્યુ કે –"તમારા નામે મે રુસ્તમ-જમાનને અમુક રકમ કરજે આપેલી છે, તે આ સુબેદાર પાસેથી વસુલ કરી લો" આ પરથી તે અંગ્રેજ કામદારે રુસ્તમજમાનના સુબેદાર પાછળ પોતાનુ એક વ-હાણ મોકલીને તેને અટકાવ્યો, ત્યારે તેણે તે રકમના બદલામા તે વહા-ણમાનો માલ આપ્યો એ લોકોની એ ગડબડ ચાલતી હતી, તેવામા ઉપર જણા-વેલા મહારાજના માણસો બંદર ઉપર આવી પહોચ્યા અને રાજાપુરનો સુબેદાર જે વહાણમા બેસીને નાસી જતો હતો તે વહાણને પકડી આપવાનુ અંગ્રેજ કામ-

આવે છે કે, રુસ્તમજમાનની સાથે અફઝુલખાનનો છોકરો ફાજલખાન પણ હતો ફ-જલ ખાનના બહુ[ ]ક માણસો માર્યા અને રુસ્તમજમાન નાસીને હુકે જઇ રહ્યો ગ્રા સરકાર ડફ બખર પૃ ૨૦૪

દારને જણાવ્યું; પણ તે તેણે ગણકાર્યું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તે સુબેદારના કહેવાથી બાકી રહેલા બે વહાણમાંથી એક પોતાને કબજે કર્યું અને તે વહાણનું અસલ નામ બદલીને નવું નામ પાડ્યું. આમ આ લોકોની બોલાચાલી થતી હતી એટલામાં ત્રીજું વહાણ છટકી ગયું. ત્યારે મહારાજના સરદારે અંગ્રેજ કામદાર પાસે સુબેદારના લીધેલા માલની માગણી કરી; પણ તે આપવાનો તેણે ઇન્કાર કર્યો. આ પ્રમાણે નિરાશ થવાથી તે સરદારે અંગ્રેજોના બે દલાલોને પકડ્યા. ત્યારે ફિલિપ ગિફર્ડ નામનો એક કામદાર તેમને કહેવાને ગયો કેઃ-" અમારા કેદ પકડાયેલા દલાલોને છોડી દો " ત્યારે તેને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો અને અંગ્રેજોને એવું કહાવી મોકલ્યું કે -" અફઝુલખાનના ત્રણ વહાણો અને સુબેદાર પાસેથી લીધેલો માલ અમારે સ્વાધીન થશે નહિ, ત્યાંસુધી આ પકડાયેલા આસામીઓને છોડવામા નહિ આવે. " એ ત્રણે કેદીઓને ખારાપાટણ લઇ જવામાં આવ્યા. આ બાજુથી રિવ્હીંગટને શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખી એવી વિનતિ કરી કે-" અમારા કેદ પકડાયેલા માણસોને છોડી દેવાની આજ્ઞા કરવી અને એના બદલા-તરીકે તમે જ્યારે દંડારાજપુરીપર હલ્લા કરશો ત્યારે હું તમને મદદ કરીશ. તમારા લોકોએ મુસલમાનોના વહાણ પકડવાનું કહેલુ ખરૂં, પણ તે આજ્ઞા અમે માની નહિ; કારણ કે મુસલમાનો સાથે વૈર કરવાનું અમને ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ." આવી મતલબનો પત્ર મળવાથી મહારાજે પોતાના સરદારને આજ્ઞા કરી કે-"તેણે અંગ્રેજ કેદીઓને છોડી દેવા, રૂસ્તમજમાનના મુખત્યારને તે શહેર પાછું સોંપવું અને શહેરના લોકોની જે જે વસ્તુ લૂટાએલી હોય તે તેમને પાછી આપવી " આ હુકમ મળતાંજ દલાલો-ને છોડી મૂકવામા આવ્યા; પરંતુ એક બ્રાહ્મણે કંઇક લબાડી કરવાથી ગિફર્ડનો છૂટકારો જલદી થયો નહિ. તેપરથી રિવ્હીંગટને મહારાજ પાસે ફરીથી ફરિયાદ કરી; પણ તેમનો હુકમ મળે તે પહેલાંજ મહારાજના માણસો કેદીઓને ખારાપાટણથી વિશાળગઢ લઇ જતા હતા, તે વખતે અંગ્રેજના સિપાઇઓએ હલ્લા કરીને ગિફર્ડને છોડાવ્યો [1] એમ કહેવાય છે કે, પોતાના મિત્ર રૂસ્તમજમાનના શહેરપર તે સરદારે હુમલો કર્યો તે માટે મહારાજે તેને પોતાની નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યો હતો.

અફઝુલખાન અને રૂસ્તમજમાન જેવા બળવાન સરદારોનું શિવાજીમહારાજ આગળ કંઈ બળ ચાલ્યું નહિ એકનો જીવ ગયો અને બીજો જીવ લઇને નાઠો, તે મહામુશ્કેલીએ વિજાપુર પહોંચ્યો. મહારાજનું લશ્કર રાજધાનીપર્યંત પૂંઠે પડ્યું હતું, તેણે માર્ગનો સર્વ પ્રદેશ લૂંટી બાળી નાખ્યો હતો. વિજાપુરસરકારની સત્તાના એકે એક ગામની પ્રજાને મહારાજની મોટી બીક લાગતી હતી. નાના મુસલમાન સરદારો અને કિલ્લેદારો મહારાજનું નામ સાંભળતાંજ થરથર કંપાયમાન થતા હતા, તોપણ તેમનાપર ચઢાઈ કોણ લઈ જાય ? એવી સ્થિતિ જોઇને કેટલાક મરાઠા લૂટારાઓ ગામોમા જઇ શિવાજીમહારાજના નામથી ખંડણી અને લૂટ મેળવી આનંદોપભોગ કરવા લાગ્યા.

૧ પ્રો. સરકારે રાજાપુરના અંગ્રેજ વેપારીઓના સન ૧૬૬૦ ના કાગળપત્રોપરથી આ હકીકત આપી છે.

' વિજાપુરસરકારને શિવાજીમહારાજનો અતિશય ભય લાગ્યો શાહના દરબારમા અમીરઉમરાવો વચ્ચે જાદવાસ્થળી જામી હતી, તે પણ બંધ પડી અને મહારાજનુ સર્વ તોફાન કેવી રીતે બંધ પાડવુ, તેનીજ સૌ ચિંતા કરવા લાગ્યા. આદિલશાહને ચિંતા થઇ કે, શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઈ લઇને હવે ક્યા શૂર-વીર પુરુષને મોકલવો? કોઇ પણ શૂરવીર સરદાર આગળ આવી છાતી ઠોકી કહેતો નહિ કે, હુ શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઇ લઈ જવા તૈયાર છુ કહેવામા આવે છે કે, પિતાનુ વેર વાળવા અફઝુલખાનનો પુત્ર ફાજલખાન શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની બાદશાહને હમેશા અરજ કરતો હતો, પરતુ તેમના ઉપર ચડાઇ લઇ જવાની તેની એકલાની હિંમત ચાલતી નહોતી કેટલાક સરદારોએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, આદિલશાહબાદશાહે પોતેજ એ ચડાઈ લઇ જવી તાબાના કોઇ પણ સરદાર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી, પરતુ બીજા કેટલાક સરદારો-એ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવતા કહ્યુ કે-' બાદશાહે સ્વત એવા બળવાખોર ઉપર ચડાઇ લઇ જવામા રાજ્યનુ લઘુત્વ જણાશ તેમજ શિવાજીમહારાજ અતિશય હિંમતવાન અને બુદ્ધિમાન હોવાથી કયે સમયે કયુ કાર્ય કરશે, તેનો નિયમ નહિ. અવિચારી કાર્યથી કદાચ બાદશાહનો જીવ ભયમા આવી પડે'[1]

વિજાપુર-દરબારમા એવી ભાંજગડ ચાલતી હતી તે સમયે સીદી જોહાર નામક એક સરદાર શાહ આગળ આવ્યો તે જાતનો હબસી અને પ્રબળ પરાક્રમી હતો. કર્ણાટકની સ્વારી વખતે એણે વિશેષ બહાદુરી બતાવી ઉચ્ચ પદાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો બાદશાહ સાથે અણબનાવ થતા તે કર્નૂલ પ્રાતમા સ્વતત્ર થઇ બેઠો હતો તેના ઉદ્ધતપણા માટે બાદશાહ તેને શિક્ષા કરવા ચહાતા હતા, પરતુ તેણે કૃત કર્મની ક્ષમા માગી, બાદશાહની પુન કૃપાદૃષ્ટિ થવા માટે પ્રયત્ન આદર્યો હતો આ સમયે બાદશાહે તેને કહાવ્યુ કે-" તમે શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઇ લઇ જાઓ, તેનો મદ ઉતારશો તો તમારો અપરાધ ક્ષમા કરી તમને ઉચ્ચ અધિકાર આપવામા આવશે " સીદી સરદાર જોહારે એ સરત કબૂલ કરી અને મહારાજપર સ્વારી લઇ ગયો ફાજલખાન પણ પિતાના મૃત્યુનુ વૈર વાળવા માટે સીદી જોહાર સાથે સ્વારીમા ગયો હતો[2]

---

૧ એમ કહેવામા આવે છે કે, આ સમયે ઔરગઝેબ પોતાના બાપને કેદ કરીને તથા પોતાના ભાઇઓનો નાશ કરીને દિલ્હીની ગાદીપર બેઠો હતો તેના મનમા તે વખતે દક્ષિણમા પોતાની સત્તા જમાવવાનો વિચાર આવ્યો તેના પ્રદેશમા શિવાજીમહારાજ લૂટફાટ કરતા હતા તે અટકાવવાને માટે શાહિસ્તખાન નામના એક સરદારને મોટુ સૈન્ય આપીને તેણે શિવાજીમહારાજપર મોકલ્યો (૧૬૬૦) અને વિજાપુરની સરકારને પણ મહારાજપર સ્વારી મોકલવાનુ કહ્યુ આથી કરીનેજ વિજાપુરની સરકાર ચડાઈ માટે ઉતાવળ કરવી હતી. શાહિસ્તખાનની ચડાઇની હકીકત આગળ ઉપર પ્રકરણમા આપવામા આવી છે

૨ ચિટણીસ અને શિ દિ કાર લખે છે કે, સલાબતખાન નામક એક બીજા સરદારને પણ તેમની સાથે ચડાઇમા મોકલ્યો હતો

બાદશાહે સીદી જોહારને પ્રચંડ સૈન્ય આપ્યું હતું. કહેવામાં આવે છે કે, અફઝુલખાન સાથે મોકલેલા સૈન્ય કરતાં આ વખતનું સૈન્ય બમણું મોટું હતું. સીદી જોહાર શૂર હોય તે પહેલાં બાદશાહે તેને સલાબતખાનની નવીન પદવી આપી તેનું માન વધાર્યું હતું. શાહે ધાર્યું હતું કે—'તેનું ગૌરવ વધારવાથી પોતાનું કર્તવ્ય ઉત્સાહપૂર્વક અને પ્રામાણિકપણે કરવાની તેને ઉત્કંઠા થશે.' ફાજલખાનને ઉત્કંઠા હતી કે—'શિવાજીમહારાજ સાથે પ્રચંડ યુદ્ધ કરી, તેમનો પરાજય કરી મારા પિતાનું વેર વાળવાનો ક્યારે પ્રસંગ મળે!' એ સરદારોને મહારાજ ઉપર સ્વારીના મોકલી, આદિલશાહે જંજિરાના સીદીને પાલીના દેશમુખોની સહાયતા વડે, મહારાજના તાબાની કોંકણપટ્ટીપર સ્વારી કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. સીદી જોહાર અને ફાજલખાને પ્રથમ પન્હાળાના કિલ્લાપર હુમલો કરવાનો નિશ્ચય કરી તે તરફ કુચ કરી. તેઓએ પરસ્પર એવી ગોઠવણ કરી લીધી કે, કિલ્લા સામે લડવાનું કામ સીદી જોહારે કરવું તથા ફાજલખાને ડુંગરોને માર્ગે કોંકણમાં શિવાજીમહારાજના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો.

મહારાજના ગુપ્ત જાસુસો હમેશાં ચારે દિશામાં ફરતા હતા. તેમણે એ સંબંધી સર્વ સમાચાર મહારાજને નિવેદન કર્યા. આસપાસથી શત્રુની ફોજ આવી પહોંચી, એવું જાણતાંજ મહારાજે પ્રત્યેક કિલ્લેદારને કિલ્લાપર ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત રાખી હુશિયાર રહેવાની ચેતવણી આપી. આસપાસથી ચઢી આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા ફાવે તે માટેની સર્વ તૈયારી તેમણે ઝપાટાબંધ કરવા માંડી. મહારાજે રઘુનાથપંતને કોંકણમાં ફાજલખાન સીદી સાથે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી. આબાજી મહાદેવને કલ્યાણ-ભીમડી પ્રાન્તનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું, બાજી ફસલકરને વાડીના સાવંત સરદાર સાથે ટક્કર ઝીલવા મોકલ્યો, મોરોપંતને પર્વત ઉપરના પુરન્દર, સિંહગઢ પ્રતાપગઢ આદિ કિલ્લા અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા કરી અને મહારાજે પોતે પન્હાળાના કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે ઉપર મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો. નેતાજી પાલકરને પોતાના ઘોડેસ્વારસહિત સીદી જોહારના લશ્કર ઉપર થોડી થોડી વારે છાપો મારી ત્રાસ આપવાનું કામ સોંપ્યું. મહારાજ સ્વત પન્હાળાના કિલ્લામાં રહ્યા ગયા તેનું કારણ એ હતું કે, વિજાપુરના દરબાર તરફથી આવતા સૈન્યનો વેગ પ્રથમ કોલ્હાપુર પ્રાન્ત તરફ હોવા છતાં પન્હાળાનો કિલ્લો લઈ લેવાની દુશ્મનોએ યુક્તિ રચી હતી, તે મહારાજના જાસુસોમાં આવતા તેમણે કિલ્લો એકાએક તેમના હાથમાં નહિ જવા દેવાનો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ તેમણે સ્વત એ કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર કર્યો તે અયોગ્ય હતું; એ આગળ વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

સીદી જોહાર પોતાના લશ્કરસહિત પન્હાળાના કિલ્લા નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે શિવાજીમહારાજે માર્ગમાં તેને કશું પણ અટકાવ કર્યો નહિ; ઠેઠ નજીક આવવા દીધા પછી તેની ખો ભુલાવવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી. શત્રુના સૈન્યે પન્હાળા પાસે છાવણી નાખી ત્યારે નેતાજીએ પોતાના સૈન્યની હીલચાલ શરૂ કરી. તે રાત્રિના સમયે શત્રુના સૈન્યપર છાપો મારવા લાગ્યો. અનાજ વગેરે સગવાનાં

સ્થાન બંધ કરી, તેમને અન્નકાષ્ઠ વગેરે મળે નહિ એવો યત્ન કરવા લાગ્યો શત્રુઓ સાથે સામસામા થઈ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો લાગ ચૂકવતો શત્રુઓને ખબર ના પડે તેમ આસપાસની ઝાડીમાંથી ચુપચુપ માવળી સિપાઈઓના ટોળાં તેમની છાવણીમાં પ્રવેશ કરતા અને જે દિશા તરફનો બંદોબસ્ત તદ્દન અવ્યવસ્થિત જણાતો, તે બાજુએ તલવારોસહિત પ્રવેશ કરી કાપાકાપી ચલાવતા, અને જ્યારે શત્રુના સિપાઈઓ તેમનાપર ધસી જતા તે વખતે માવળીઓ તેમનાપર શરનાળનો (એક પ્રકારની તોપ) મારો ચલાવી, છાવણીમાંથી નીકળી, ઝાડીમાં ભરાઈ જતા નેતાજીએ એ પ્રમાણે શત્રુના સૈન્યને ઘણો ત્રાસ આપ્યો અને પોતાનું વિશેષ નુકશાન થવા ન દેતા શત્રુના પુષ્કળ સિપાઈઓ કાપી નાખ્યા સીદી જોહારે વિચાર્યું કે, ટાપો મારનાર મનુષ્યોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ તે સિવાય યુદ્ધમાં વિજય મળશે નહિ સીદી પોતેજ પોતાના સૈન્યસહિત તેમનાપર હુમલા કરવા લાગ્યો અને તેણે જે હાથમાં આવે તેનો સંહાર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો, પરંતુ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં મરાઠાઓની પૂઠ પકડવાનું કામ અતિ વિકટ અને વિશેષ ફાયદાકારક નહિ જણાવાથી પોતાના જે સિપાઈઓને જગાએ થાણાં રાખી ગોઠવ્યા હતા, તેમને એકત્ર કરી તેણે મજબૂતરીતે કિલ્લાપર ઘેરો નાખ્યો તે સમયે સંયોગો અતિશય પ્રતિકૂળ હતા છતાં, તેણે કિલ્લા ઉપર પ્રબળ વેગપૂર્વક તોપોનો મારો ચલાવ્યો કોઈ મનુષ્ય કિલ્લામાંથી બહાર અને બહારથી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ, તે માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો, પોતાના લશ્કરમાં તેણે સખ્ત આજ્ઞા ફેરવી કે કોઈ પણ મરાઠો હાથમાં આવે તો તેને જીવતો જવા દેવો નહિ લશ્કરના સિપાઈઓ રાતદિવસ જાગ્રત અને સાવધ રહે તે માટે રાતે અને દિવસે પહેરાપર જૂદા જૂદા અધિકારીઓ અને સિપાઈઓ રાખવાની વ્યવસ્થા કરી સર્વ લશ્કર ઉપર સીદી પોતે જાતે દેખરેખ રાખવા લાગ્યો

શિવાજીમહારાજ ચાર મહિના સુધી કિલ્લામાં અટકી પડ્યા સીદીનો મજબૂત ઘેરો ઉપડે એવા ચિન્હો જણાતા નહોતા તેનું લશ્કર વિશાળ હતું, તેમજ બંદોબસ્ત પણ ઘણોજ સખ્ત હતો નેતાજી પાલકરે તેના સૈન્ય ઉપર ઘણાએ છાપા માર્યા, પરંતુ તેના સૈન્યમાંથી જોઈએ તેવી મોટી સંખ્યા ઓછી થઈ નહિ કિલ્લા ઉપરથી ગમે તેટલો તોપોનો મારો આવે તોપણ તેમના લશ્કરમાં વિશેષ નુકશાન થઈ શકે એમ નહોતું તેમાં વળી શિવાજીમહારાજ કિલ્લામાં ભરાઈ ગયાના સમાચાર શત્રુઓના જાણવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓ ઘેરો ઉઠાવી બીજી બાજુએ જાય, એવું સ્વપ્ને પણ ધારી શકાય તેમ નહોતું 'કિલ્લા તાબે કરવા માટે સીદી પોતાના તરફથી જીવતોડ યત્ન કર્યા વગર રહે તેવો નહોતો, એનકીજ હતુ સીદી જોહારને ખાત્રી થઈ હતી કે, 'કિલ્લો વહેલેમોડો આપણા તાબામાંજ આવવા સાથે શિવાજીમહારાજ પણ અવશ્ય પકડાશે અને આજપર્યંત જે કાર્ય કોઈથી થયું નથી તેમાં વિજય મેળવવાનો યશ આપણને મળશે, તેમજ વિજાપુરદરબારમાં આપણું ગૌરવ અતિશય વૃદ્ધિ પામશે 'એ વિચાર થતાંજ સીદીને વિશેષ ઉત્સાહ અને જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો શિવાજીમહારાજે પણ કિલ્લાપર સર્વ પ્રકારનો એવો

[illegible] હતો કે, શત્રુ કિલ્લા લીધે એક બે વર્ષ સુધી ઘેરો નાખી પડી રહે તે પણ [illegible] કદિ પણ તેમને હાથી [illegible] નહિં; તેમજ કિલ્લા- [illegible] એવડું [illegible] ભરી રાખ્યાં હતાં, જેથી [illegible] વસ્તુઓ કિલ્લામાં ન આવે તોપણ તેમનું કામ અટકી પડે તેમ નહોતું [illegible] આપણે [illegible] માર્ગ રહ્યો નહિં; [illegible] અનુસરતી [illegible] આપણી લોકોએ તે [illegible] ચિંતા [illegible] તેમનો [illegible] નહોતું [illegible] તેમનું [illegible] [illegible] ઉદેપુર [illegible] લીધે [illegible] માર્ગ [illegible] [illegible] મહારાષ્ટ્ર [illegible] [illegible] [illegible] વિચાર કરી તે [illegible] [illegible] છે.

૧ [illegible] મહારાજે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (પૃ૦ ૧૫૨)

હવે તેને આપણે જેમ કહીશું તેમ વર્તશે,' એવું જણાયાથી સીદી નિશ્ચિંત થયો. 'હવે તેઓ યુદ્ધ કરશે નહિ. કિલ્લો તો આપણા તાબામા આવીજ ચૂક્યો.' એવું સમજી સીદીના સિપાઇઓએ કિલ્લાપર તોપોનો મારો બંધ કર્યો હતો ને પહેરાપરના સિપાઇઓ પણ અસાવધ થઇ મોજમજા ઉડાવવા લાગ્યા હતા.

સીદીના સિપાઇઓને ભૂલથાપમા નાખી મહારાજે કિલ્લામાથી નીકળી જવાનો ઘાટ ઘડ્યો. તે પોતાના ચુનંદા માવળી યોદ્ધા એકત્ર કરી રાત્રિના અંધકારમા કિલ્લા નીચે ઉતર્યા અને શત્રુના પહેરેગિરોની પાસે થઇનેજ તેઓ બહાર નીકળી ગયા.[1] પહેરેગિરો અસાવધ હોવાથી શિવાજીમહારાજ નાસી જાય છે, એ તેઓના લક્ષમાં આવ્યું નહિ; પરંતુ તેમને થોડીવાર પછી મહારાજના નાસી જવાની ખબર પડતાજ તેમની પૂંઠ પકડવાની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા એટલામા મહારાજ પોતાના સિપાઇઓસહિત, પ્રબળ વેગપૂર્વક વિશાળગઢ[2] તરફ ચાલ્યા ગયા. ફાજલખાન અને સીદી જોહારનો પુત્ર સીદી ઉઝીજ,[3] એ બન્ને કેટલાક ઘોડે સ્વારો લઈ મહારાજને પકડવા તેમની પાછળ દોડયા. તેની સાથે પાયદળ લશ્કર પણ પાછળ દોડ્યું; પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ થતા પહેલા મહારાજના મનુષ્યો તેમની દૃષ્ટિએ પડયાજ નહિ. એ તેમની નજરે પડયા, તે વખતે તેઓ વિશાળગઢથી છ મૈલ છેગળે ડુંગર ચઢતા હતા પોતાની પાછળ શત્રુઓ ધસ્યા આવે નહિ અને તેમને માર્ગમાજ અટકાવી શકાય, એટલા માટે મહારાજે ડુંગરની ટોચપર કેટલાક માવળી સિપાઇઓ રાખ્યા અને તે ઉપર બાજી દેશપાડેને મુખ્ય અધિકારી નિમ્યો મહારાજે બાજીને એવી સલાહ આપી કે, કિલ્લાપર જઇ પહોચ્યા પછી અમે પાચ તોપો ફોડી સંકેત કરીએ ત્યાસુધી શત્રુઓને નીચલી ખીણમા અટકાવી રાખજો. મહારાજને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી કે, બાજી દેશપાડે મહાન શૂરવીર અને પ્રમાણિક છે. તેઓ જાણતા હતા કે, કોઈ પણ વિકટ પ્રસંગે તેનાપર વિશ્વાસ રાખવામા જરાપણ અડચણ નથી સાંપ્રત જેવા અણીને પ્રસંગે તેને સોપેલું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડશે, એમ જાણી મહારાજે તેની નિમણુક કરી એ તદ્દન યોગ્યજ હતુ તેની સાથે પાચ હજાર માવળા સિપાઇઓ રાખ્યા હતા દેશપાંડેએ ડુંગરપર સ્થળે સ્થળે મોરચા બાધી ઝાડીમા સિપાઇઓ ઉભા રાખ્યા મુસલમાનોના

---

૧ રાયરીની બખરમા લખ્યુ છે કે, મહારાજ વીસહજાર માવળીસહિત મુસલમાનોના લશ્કરપર અચાનક તુટી પડયા અને તેમની સાથે લડતા વિશાળગઢ સુધી ચાલ્યા ગયા. ફાજલખાન તેમની પાછળ પડયો હતો. લડતુ બહાનુ કરી મહારાજે તેમને જરાએથી અસાવધ કર્યા નહોતા

૨ કેટલીક બખરોમા લખ્યુ છે કે, મહારાજ રાગણા નામના કિલ્લા તરફ નાસી ગયા ગ્રાંટ ડફ અને રાનાડે આ હકીકતને ખરી માને છે. અમે પણ તે મુજબ ખરી માનીને ૧મ આવૃત્તિમા એ પ્રમાણેજ લખ્યું હતુ પરંતુ રાગણાનો કિલ્લો પન્હાળાના કિલ્લાથી સોસો માઈલ દૂર છે. જેધેની રાકાવલીમા ખેળણા કિલ્લા તરફ નાસી ગયા, એવુ જણાવે . આ ખેળણા એજ વિશાળગઢ

3 તવારીખ-ઈ-શિવાજીમા તેનું નામ સીદી હલાલ છે

મોરેશ્વર આગળ ધસી આવ્યા કે તેનાપર માવળાઓએ અંકુશ અને જંજાળ (એક પ્રકારની નાની તોપ)નો મારો ચલાવ્યો; તેથી તેઓ ખીણમાંથી ઉપર ચઢી શક્યા નહિ. પાછળથી પાયદળ લશ્કરની મદદ આવી પહોંચી, એટલે મુસલમાનોએ ડુંગરપરના માવળાઓ ઉપર જુસ્સાભેર હુમલો કર્યો; પરંતુ તેઓએ જીવતોડ યુદ્ધ કરીને પ્રગટ લેશસહિત મુસલમાનોનો હુમલો પાછો હઠાવ્યો. તેમ છતાં તેઓએ બીજી વખત પુષ્કળ લશ્કરસહિત હુમલો કર્યો, તે પણ વીર યોદ્ધા દેશપાંડેએ પાછો હઠાવ્યો. આ સમયે ઉભય પક્ષના સૈનિકો અતિતેજસ્વિપણાથી અને શૌર્યથી લડ્યા, બાજી પ્રભુએ જો પોતાનું શિવાજી સાથેનું ત્યાંસુધી રાજાના એટલા ચોકડા સંબંધે અતિ શૌર્યપૂર્વક ચોકસી રાખી, તેઓને ખીણમાંથી ઉપર ચડવા દીધા નહિ, તેથી ફાજલખાનને તેમનાપર અતિશય ક્રોધ ચડ્યો. તેણે પોતાના કર્ણાટકના પાયદળ લશ્કરસહિત પુનઃ બીજીવાર માવળાઓપર ઘણા જુસ્સાભેર હુમલો કર્યો અને તેમનાપર ચારેબાજુથી તોપોનો મારો ચલાવ્યો. આ સમયે એવું કે ઘણું લશ્કર મરણવશ થયું, તેમજ બાજુના જખમથી પાયદળ ફક્ત સૈનિકો ઘાયલ થયા હતા તેમ છતાં વીર પુરુષ બાજી દેશપાંડેએ ધૈર્ય નહિ છોડતાં તેમનો બીજો હુમલો પાછો હઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલામાં તોપનો એક ગોળો બાજી દેશપાંડેને વાગ્યો પડ્યો. તેના શરીરમાંથી પ્રાણ જાય તે પહેલાં પાંચ તોપોનો અવાજ તેને કાને પડ્યો અને મહારાજ સુખરૂપ કિલ્લામાં પહોંચ્યા એવી ખાત્રી થઇ એ સમયે સ્વામિનિષ્ઠ દેશપાંડેના શરીરને અસહ્ય વેદના થતી હતી, છતાં તેને આનંદ થયો. 'મારે શિવાજીએ સોંપેલું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ થયું છે અને સ્વામીના કાર્યમાં જીવિત અર્પણનાં મારા ભાગ્યનું પરિણામ થયું છે' એ વાણી તેના અંતઃકરણમાં અતિશય સંતોષ થયો. પોતાના સરદારને પડેલા જોઈને માવળા સૈનિકોનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ. મહારાજ કિલ્લા ઉપર પહોંચી ચૂક્યા છે, એ જાણી માવળાઓએ વિચાર્યું કે, હવે આપણું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું છે. તેઓ જ જંગલ ડુંગરોમાં થઈને જુદા માર્ગે ગયા ત્યાંથી નાસી જઈ સર્વે કિલ્લાપર એકઠા થયા. તેઓએ નમકહલાલપણે પોતાના સરદારનું શબ ઉપાડી લીધું હતું તેને શત્રુના હાથમાં જવા દીધું નહોતું. મુસલમાની લશ્કર કિલ્લા ઉપર જવામાં શત્રુને તેમની પાછળ જવું નહિ.[1]

બીજું ઉપરના સરદાર નામી બન્ને મોટીપલટણને અનુસરતા થઈ. તેઓ ડુંગર ઉપર ચડી કિલ્લા નીચે આવ્યા, પરંતુ તે સમયે એ પ્રાંતની હવા મુશ્કેલી ભર્યા દિવસો હોવાથી વરસાદ અને તળાવમાં પાણી પૂરવા માંડ્યું હતું. કિલ્લા નીચેની જગ્યા તદ્દન ખાડાટેકરાવાળી હોવાથી આ ધરતી નાગણ કિલ્લાની આસપાસ ઘેરો નાખવા માટે ઘોર મહેનતનું કામ અતિ કઠિન હતું. ફાજલખાનને ખાત્રી થઈ કે—'શિવાજીમહારાજ અત્રે હવે પણ ઘણી કુશળ સામગ્રી લઈ ફક્ત કિલ્લાના રક્ષણ માટે સ્થિતિ કરશે.'' તેથી તેણે કિલ્લાને ઘેરો નાખવાનો વિચાર

૧ શ્રી ડિંક ... ઉ. કે. વિશાળગઢ ઘાટે ગજાપુરી ગામના ગામમાં બાજીએ એકઠાં કરેલાં સૈન્ય મુકામ રાખ્યો હતો. પછી તેને વિશાળગઢના પૂર્વ ભાગમાં લઈને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી, પણ મહારાજે ખીણ વાટે સુરક્ષિત જગાએને તેના શરીરનો ભાગ નાખી આપ્યો.

બંધ રાખ્યો. તેમાં વળી સીદી જોહાર પન્હાળાનો ઘેરો ઉઠાવી વિશાળગઢ તરફ આવવાની આનાકાની કરવા લાગ્યો, તેથી નિરુપાયે ફાજલખાન વિશાળગઢ નીચેથી પોતાની છાવણી ઉપાડી પન્હાળા આવ્યો; પરંતુ પન્હાળાને ઘેરો નાખી બેસી રહેવાથી તેને ફાયદો જણાયો નહિ. તેનું કારણ સ્પષ્ટજ હતું કે:–'મહારાજ હવે મુક્ત થયા છે. તે કયા વખતે શું કરશે અને ક્યારે આપણી પાયમાલી કરશે તેનો નિયમ નથી.' ફાજલખાનને એજ ભય લાગ્યો હતો. બીજું કારણ એ પણ હતું કે, વર્ષા ઋતુ નજીક આવતી હોવાથી; હજુ પણ ઘેરો નાખી બેસી રહેવાથી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રહી શકાશે નહિ. તેમને એવો વિચાર થાય, એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું. મહારાજ જ્યારે વિશાળગઢના કિલ્લા તરફ નીકળી ગયા ત્યારે તેમણે પન્હાળાનો કિલ્લો રાઘોબા બલ્લાળને સ્વાધીન કર્યો હતો. તે સીદી જોહાર સાથે શૌર્યપૂર્વક લડતો હતો. તેણે આ સમયે ઘણી બહાદુરી અને ચાતુરીવડે કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. તેને બહારથી મદદ કરવા માટે મહારાજે લશ્કર મોકલ્યું હતું. મુસલમાનોએ મોરચા બાંધી કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો હતો. પાછળથી આવેલા લશ્કરની મદદવડે તેમણે નીચેના લશ્કરપર હુમલા કરવા માંડ્યા અને કાપાકાપી કરી જે સામાન હાથમાં આવતો તે લૂંટી લઇ નાસી જતા. કિલ્લા આગળ યુદ્ધ કરનાર મુસલમાન સિપાઇઓ નીચે છાવણી આગળ થતા તોફાનનો બંદોબસ્ત કરવા જતા, તે સમયે કિલ્લાપરના સિપાઇઓએ તેમના મોરચા ઉખેડી નાખવા માંડ્યા. મહારાજના લશ્કરે તેમનાપર બે તરફથી મારો ચલાવ્યો, તેથી સીદી જોહારે અને ફાજલખાને કિલ્લેદારને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે રઘુનાથ બલ્લાળને કહાવ્યું કે:–"કિલ્લો અમારા તાબામાં સોંપી તમે અમારા પક્ષમાં આવશો, તો બાદશાહ પાસે તમારી સ્તુતિ કરી તમને ઉચ્ચ અધિકાર તથા મોટી જાગીર અપાવીશું." સ્વામિનિષ્ઠ રઘુનાથે તેમની એ માગણીનો ઉત્તર આપ્યો કે:–"હું કિંચિત્ પણ ધનલોભી નથી. હું મારા સ્વામી સાથે કદાપિ પણ વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ." રઘુનાથનો સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળતાંજ તેમના મનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ. અંતે તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે:–'જેમ બને તેમ ઉતાવળે વિજાપુર તરફ જવું એજ યોગ્ય છે. વર્ષા ઋતુ વીત્યા પછી પુનઃ નવેસરથી ચઢાઇ કરવી; પરંતુ બાદશાહનું આટલું મોટું સૈન્ય અહિં સુધી લાવવાથી માત્ર તેની ખરાબી થઇ અને આપણે હાથે કાંઇ પણ પરાક્રમ થયું નહિ, એ સ્થિતિમા વિજાપુર પાછા જવાથી આપણી કેવી ફજેતી થશે ? સર્વ મનુષ્યો આપણને નિર્બળ અને નિસ્તેજ કહેશે અને બાદશાહની આપણાપર વિશેષ ઇતરાજી થશે; તેના કરતાં વિજાપુર ન જતાં ચોમાસું આ પ્રાંતમાંજ વીતાવવું અને વર્ષાઋતુ વીતતાં પાછું યુદ્ધ શરૂ કરવું.' તેમનો એ વિચાર છાવણીના સિપાઇઓએ જાણ્યો, ત્યારે તે તેમને રુચિકર નહિ થતા લશ્કરમાં ઉઘાડો અસંતોષ ફેલાયો અને તેઓ સ્વદેશ જવા માટે રજા માગવા લાગ્યા. તેઓ કોઇપણ પ્રકારે તેમના મનને સંતોષ આપી શક્યા નહિ, તેમ સિપાઇઓએ પોતાની હઠ પણ છોડી નહિ. સમસ્ત લશ્કરમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થવાથી તે સ્થળે પડાવ રાખવાનું તેમને નિર્ભય લાગ્યું નહિ; તેથીજ તેમને પોતાની છાવણી ઉપાડી લઇ વિજાપુર જવાની ફરજ પડી.

યુદ્ધ કરવાની હિંમત અને શક્તિ નિર્મૂળ થવાથી તેમને નિરાશ થઇ પાછું ફરવું પડયું હતું; તેસબંધી ઉપર લખવામાં આવ્યું છે જંજીરાના સીદીએ દરબારના સંકેત પ્રમાણે લડાયક વહાણો તૈયાર કરી મહારાજના તાબાના સમુદ્રકિનારા-પરના કેટલાંક થાણાપર હલ્લો કરી હસ્તગત કર્યાં હતા, તેથી રઘુનાથપંતને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. સીદીએ તેને ઘણી વખત હરાવ્યો ખયરાતખાન અને યાકૂબખાન નામક સરદારોએ મહારાજના તાબાના તળાગઢને ઘેરો નાખ્યો હતો. એટલામાં તેમને ખબર મળી કે, શિવાજીમહારાજ યવનોના સપાટામાંથી મુક્ત થઇ, યવનોને પાછા વિજાપુર નસાડવાની યુક્તિ રચી રાયગઢપર જવાને અહિં આવે છે એ સાંભળતાંજ બન્ને સરદારોના હોશ ઉડી ગયા. તેઓએ ગભરાટમાંજ ઘેરો ઉઠાવી લીધો અને જંજીરે પાછા ચાલ્યા ગયા શત્રુનું એવું વર્તન જોઈ રઘુનાથપંતમાં નવું જોમ આવ્યું તે સીદીની પાછળ પડયો, તેના માણસોને ક્યાંય પણ થોભવા દીધા નહિ, તેમના તાબાનો દંડાજપુરીનો સઘળો પ્રાંત તેણે કબજે કર્યો અત્યંત ત્રાસ સહન કરવો પડ્યાથી સીદીએ રઘુનાથપંત તરફ પોતાનો વકીલ મોકલી સંધિ કરવાનું કહાવ્યું ઉભય પક્ષ વચ્ચે સંનાહ થઇ, યુદ્ધ બંધ થયું સીદીએ રઘુનાથપંતનો આદરસત્કાર કરી તેમને ભારે કિંમતી પોષાક તથા ઘોડા ભેટ આપ્યા.[૧]

ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે, વિજાપુરસરકારે, સીદી જોહારને મહારાજ ઉપર ચઢાઇમાં મોકલી જંજીરાના સીદીને અને વાડીના સાવંતોને મહારાજના તાબાની કોંકણપટ્ટી ઉપર સ્વારી કરી તે પ્રદેશ તાબે કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી. તે બન્નેએ પરસ્પર એકબીજાને સહાયતા કરવી, એવું ઠર્યું હતું સાવંતોએ પણ એ સમયે મહારાજ સાથે શત્રુત્વ પ્રકટ કર્યું, તેથી તેને શિક્ષા કરવાનું કાર્ય મહારાજે બાજી ફલસકરને સોંપ્યું હતું[૨] સાવંત સાથે તેને અનેક વખત ઝપાઝપી થઇ.

૧ ગ્રાંટ ડફ લખે છે કે, શિવાજીમહારાજ પન્હાળાપરથી નીકળ્યા ને મોટા સૈન્ય સહિત ઠેઠ દંડારાજપુરીમાં આવ્યા અને તેમણે ત્યાંના સીદીને સીદી જોહારના હાથદસ્કતના હુકમ જેવો એક ખરિતો બતાવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે, દંડારાજપુરી શિવાજીમહારાજને સ્વાધીન કરવું, એટલે તેઓ પન્હાળાનો કિલ્લો અમને સોંપી દેશે એ હુકમ સીદીને ખરો જણાયાથી તેણે દંડારાજપુરી મહારાજને સોંપી દીધું સીદીએ કલ્પના કરી કે, મહારાજ કિલ્લા બહાર નીકળ્યા છે તે સીદી જોહારની આજ્ઞા સિવાય બને નહિ, પરંતુ પાછળથી સીદીને વહેમ આવતાં તેણે જંજીરા કિલ્લો મહારાજને સોંપ્યું નહિ

૨ એ મનુષ્ય મહારાજનો બાળમિત્ર તેમજ અતિશય શૂરવીર અને વિશ્વાસુ હતો, યુદ્ધકાર્યમાં સંપૂર્ણ કુશળ અને શરીરે લાંબોપહોળો હૃષ્ટપુષ્ટ હતો તેને ભાવળાની સરનૌબતની સામે થઇ હતી તે મૂળથી મુસેખોરા ગામનિવાસી અને આઠ ગામનો દેશમુખ હતો. એ પ્રથમ રાયગઢ નીચે છત્રી નિઝામપુર નજીક કુરડુ નામક ગામમાં રહીને ખીણના નાકા સંભાળતો હતો તેની પાસે યશસ્વી નામની ઘોડી, ગજલી નામની તલવાર અને અજગા નામની મજબૂત ઢાલ, એ ત્રણ ઉત્તમ વસ્તુઓ હતી તેની ઘોડી એક અપૂર્વ રત્ન જેવી હતી. તે ઘોડી મેળવવાની વિજાપુરસરકારની ઇચ્છા થતાં તેમણે સોનું દઇવાને ખોરજીસમથી ઘોડી લાવવા ફલસકર પાસે મોકલ્યો. ફલસકરે તેનો પરાજય કર્યો (**પોવાડા**)

તેમા કુમકને વશ પ્રાપ્ત થયો અને સીદીની સહાયતાવડે, સાવંત પાંચ હજાર સિપાઈઓસહિત ફુલસકર ઉપર હુમલો લાવ્યો. રાજાપુર પાસે ઉભય પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું ફુલસકર સ્વત: હાથમાં તલવાર લઈ, શત્રુ સામે ઘણા જુસ્સાભેર રણમા લડતો હતો સાવંત પાછો ફુલસકર સાથે સામસામો થઈ જતા બન્ને વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું બન્ને મોટા વીર, બળવાન અને યુદ્ધકુશળ હોવાથી ભયંકર સંગ્રામ થયો. પરસ્પરે એકબીજાને સખત ઘાયલ કર્યા અને એકબીજાનો ઘા લાગતાં બન્ને એકીવખતે રણમા પંચત્વ પામ્યા[1] મહારાજનો એ વીર અને શૂરો સરદાર રણમા પડ્યો. છતા તેના હાથ નીચેના લશ્કરે ધૈર્ય છોડ્યું નહિ; પણ તેમણે શત્રુ સાથે છેવટ સુધી લડી તેમનો પરાજય કર્યો. બાજી ફુલસકર રણમાં પડવાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે શિવાજીમહારાજના હૃદયમા અતિશય શોક ઉત્પન્ન થયો. પોતાનો અત્યંત વિશ્વાસુ, ઉત્તમ મિત્ર અને મહાન વીર સરદાર, સીદીના અને સાવંતના વેરને લીધેજ ગુમાવવો પડ્યો, એ જાણી મહારાજે તેઓને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો

૧ મિ. સરકારે તે સમયના ડચ વેપારીઓના કાગળપત્રો (પૃ. ૨૯૮) પરથી એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, શિવાજીમહારાજ બે-[illegible]થી ચાર દિવસના રસ્તાને અંતરે આવ્યા હતા તેમને કુડાળના દેસાઈઓએ પરાજય [illegible]. આ બાબતમાં તે વેપારીઓએ [illegible] સાંભળી હતી અને તે શિવાજીમહારાજ માટે નહિ પણ તેમના સરદાર ફુલસકરની સ્વારીસંબંધે આ હશે

प्रकरण १३ मुं—विजापुरसरकारनो पराजय

સીદી જોહાર અને ફાજલખાન, એ બન્ને પ્રબળ સૈન્યસહિત શિવાજીમહારાજ ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયા હતા તેમના અતિશય જુસ્સાભરેલા હુમલાનું પરિણામ સારૂં આવ્યું નહોતું; એ જોઈ બાદશાહ અલીઆદિલશાહને અતિશય દિલગીરી થઇ હતી. ક્રોધના આવેશમાંજ તેમણે શિવાજીમહારાજ ઉપર સ્વતઃ ચઢાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ સંબંધી પાછલા પ્રકરણમા લખવામા આવ્યું છે. ત્યાર પછી બાદશાહે પુષ્કળ લશ્કર ભેગું કર્યું અને કરાડ પ્રાંત તરફ સ્વારી લઇ જવામા આવી. બાદશાહ પોતે સ્વારીમા ચઢેલા છે, એ સાભળી આસપાસના પ્રાંતના જે જમીનદારોએ શિવાજીમહારાજને ખંડણી ભરી તેમની સત્તા કબૂલ કરી હતી, તેઓ ગભરાઇ જઇ બાદશાહની છાવણીમા આવી તેમની આધીનતા સ્વીકારવા લાગ્યા. સીદી જોહારે બાદશાહ પાસે ક્ષમાપ્રાર્થના કરી હતી. તે બાદશાહ સાથે પુનઃ સ્વારીમા ચઢવા તૈયાર થયો નહિ, કારણ તેને દરબારના અમીરઉમરાવોની અદેખાઇનો સંપૂર્ણ અનુભવ મળી ચૂક્યો હતો. તે તો પોતાની જાગીરમાજ ચાલ્યો ગયો.

બાદશાહે પન્હાળાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી જીતી લીધો. તેમજ પાવનગઢ પણ તાબે કર્યો. ત્યાર પછી આસપાસના જે કિલ્લા શિવાજીમહારાજે કબજે કર્યા હતા, તે એક પછી એક સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. રાગણા અને વિશાળગઢ એ બે કિલ્લા માત્ર તેના હાથમા આવ્યા નહિ. એટલામા વર્ષાઋતુની શરૂઆત થઇ. વર્ષાદના દિવસોમા સિંહાદ્રિના શિખરપ્રદેશપર નિવાસ કરવાનું સગવડભરેલુ નહિ જણાયાથી, બાદશાહ પાછો ફર્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે આવેલા ચિમલગા ગામ આગળ છાવણી નાખી.

શિવાજીમહારાજે એવો વિચાર કર્યો હતો કે—'બાદશાહના સૈન્ય સાથે હમણા યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી.' તેઓ જાણી ગયા હતા કે—"બાદશાહ પાસે પ્રચંડ સૈન્ય હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામા આવે તો આપણા પુષ્કળ સિપાઇઓનો કચ્ચરઘાણ નીકળી જશે અને આપણું સૈન્યબળ ઓછું થઇ જશે. સીદી જોહાર સાથે યુદ્ધ કરતાં ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યા હતા. તેમનો વાન્ચરોળીઓ નીકળી જતાં ન જતાંજ તેના કરતા બમણી પ્રબળ સેના આવી પહોંચી હતી. બાદશાહ કિલ્લા કબજે કરવાની ખટપટમા ગુંચાયા હોવાથી તેમનું ઘણું લશ્કર ઓછું થઇ જશે; એમ થવાથી તેની સાથે યુદ્ધ

તેમાંથી જે મનુષ્યો નોકરી કરવા ખુશી અને લાયક હતા; તેમને મહારાજે પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યા. આગળ જતાં મહારાજે શિરકેની કન્યા સાથે પોતાના જ્યેષ્ટ પુત્રનો વિવાહ કર્યો હતો.[1]

વર્ષા ઋતુ શરૂ થઇ. તેમ છતાં મહારાજ સ્વસ્થ થયા નહોતા; કારણ કે વિજાપુરના બાદશાહે તેમનાપર સ્વારી કરી તે વખતે સીદીએ, કરેલું તહનામું રદ કરી, પુનઃ હુમલો લઇ જઇ તેમના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કર્યો; તેથી મહારાજને તેના ઉપર અતિશય ક્રોધ ચડયો અને ચોમાસું પૂરૂં થઇ વિજાપુરસરકાર અથવા વાડીના સાવંતો તેની મદદે આવે, તે પહેલાંજ તેમણે તેનો એકદમ ઉચ્છેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજે વ્યંકાજીપંતને તેના ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે સખ્ત ઝપાઝપી થઇ અને વ્યંકાજીએ છેવટે દંડરાજપુરી અને તેની આસપાસનો પુષ્કળ પ્રાંત કબજે કર્યો. એ નવા પ્રાંતમાં કિલ્લા બાંધ્યા અને તેપર પાંચ છ હજાર માણસો રાખી તે પ્રાંત હમેશાં પોતાના તાબામાં રહે, એવી વ્યવસ્થા કરી. સીદીના તાબામાં માત્ર એક જંજીરા રહ્યો. તે પણ તાબે લેવાનો નિશ્ચય કરી, મહારાજના સૈન્યે તેના ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો; પરંતુ એ પ્રયત્ન તેમને સત્વર છોડી દેવો પડયો; કારણ કે તેમની પાસે જોઇએ તેટલી તોપો નહોતી, તેમજ ફોડવાને માટે હુશિયાર તોપચીઓ જોઇએ તે પણ નહોતા. ચોમાસું પૂરૂં થયા પછી વિજાપુરસરકારના સૈન્યની હીલચાલ શરૂ થઈ ત્યારે શિવાજી મહારાજને તે તરફ લક્ષ આપવું પડવાથી સીદીપરના હલ્લાની ગતિ મંદ કરવી પડી.

બાદશાહ આદિલશાહ ચોમાસું શરૂ થવાથી સ્વારી બંધ કરી ચિમલગી આગળ પડાવ નાખી રહ્યા હતા, તે વાચકોના લક્ષમાં હશે. ત્યાં તેમને ખબર મળી કે, કર્ણાટકમાં ભયંકર વિદ્રોહ ઉત્પન્ન થયો છે. તેમણે સીદી જોહારને તે તરફ મોકલવાનો વિચાર કરી તેનો સત્કાર કરી બોલાવી મંગાવ્યો; અને તેનું સારૂં સન્માન કરી, કર્ણાટક જવાની માગણી કરી; પરંતુ તેણે ત્યાં જવાનું કોઇ પણ પ્રકારે કબૂલ કર્યું નહિ. સીદીને કોઇ પણ રીતે બાદશાહનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ; કારણ કે શાહનો મુખ્ય વજીર ઈબ્રાહીમખાન સીદી ઉપર ઘણો દ્વેષ રાખતો હતો. શાહ તેને અતિશય માન આપતા હતા, તેથી સીદી જોહાર તરતજ પોતાની જાગીરમાં પાછો ચાલ્યો ગયો. તે ઉપરથી બાદશાહની ખાત્રી થઇ કે, સીદી કર્ણાટકના વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયો છે અને શિવાજીમહારાજ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ છે.

સીદી જોહારે કર્ણાટકનો વિદ્રોહ બંધ પાડવા જવાનો અસ્વીકાર કર્યો તેથી આદિલશાહને વિચાર થયો કે, હવે શું કરવું ? તેણે આ વખતે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, શિવાજીમહારાજનો પરાજય કર્યા સિવાય પાછું ફરવું નહિ. તેમના પ્રત્યેક

૧ આ સ્વારીનો ઉલ્લેખ સોનગઢમાં કેદ પૂરાએલા અંગ્રેજ વેપારીઓએ સં૦ ૧૬૬૧ ના પોતાના પત્રમાં કર્યો છે. તે એ રીતે કે શિવાજીમહારાજે દળવી રાજા અને શૃંગારપુરના રાજાને જીતીને પોતાની સત્તા વધારી છે અને દંડરાજપુરી પાસેથી ખારાપાટણ સુધીનો સમુદ્રકિનારો તેમના હાથમાં ગયો છે. (પ્રો. સરકાર પૃ. ૫૬)

સલાહકારોનો પણ એવોજ અભિપ્રાય હતો; પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારોએ સલાહ આપી કે, પ્રથમ કર્ણાટકનો વિદ્રોહ દાબી દેવો જોઇએ. શિવાજીમહારાજને શોધી કહાડવા માટે જંગલ, કોતરો અને ડુંગરોમાં શોધતા ફરી લશ્કરની ખરાબી કરવાથી અંતે ડુંગર ખોદીને ઉંદર કાઢવા જેવું થશે. એ સાંભળી બાદશાહની બુદ્ધિ ડગમગવા લાગી. આગળ કેવી રીતે વર્તવું તે તેને સુઝ્યું નહિ. એટલામાં વાડીના દેશમુખ લખમ સાવંત અને ખેમ સાવંતે બાદશાહ પાસે પ્રાર્થના કરી કે, જો અમને સંપૂર્ણ સહાયતા મળે તો અમે શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરી સર્વ કોંકણ પ્રાંત તાબે લેવા તૈયાર છીએ. તેમની પ્રાર્થના મંજુર કરવામાં આવી અને એવો નિશ્ચય થયો કે, બહિલોલખાનને અને મુધોળના બાજી ઘોરપડેએ સૈન્ય એકઠું કરી સાવંતોને મદદ કરવી અને એ ત્રણેએ મળીને શિવાજીમહારાજપર સ્વારી લઇ જવી, અને બાદશાહે સૈન્યસહિત કર્ણાટક જવું.

શિવાજીમહારાજ ઉપર પ્રચંડ સૈન્યસહિત સ્વારી લઇ જવાની તૈયારી ચાલતી હતી તે સમયે, બાજી ઘોરપડે લશ્કર તૈયાર કરવા મુધોળ આવ્યો. એ સમાચાર મળતાંજ[1] શિવાજીમહારાજે તેનાપર અકસ્માત હુમલો કરી તેને તથા તેના પુષ્કળ સગાને અને તેના પક્ષના મનુષ્યોને મારી નાખ્યા, અને એમ કરીપોતાના તીર્થસ્વરૂપ પિતાને વિશ્વાસઘાત કરનાર અને કેદ પકડાવનારપર લાગ કરીને વેર વાળ્યું. એ સંબંધે પ્રથમ લખવામાં આવ્યું છે. ઘોરપડેનો નાશ થતા તેની જગ્યાએ ખવાસખાનને મોકલ્યો. એ સરદારે કૃષ્ણાના કિનારા સુધી કુચ કરી; એટલામાં તેને બાદશાહ તરફથી પોતાના સૈન્યસહિત તરતજ કર્ણાટક તરફ આવવાનો હુકમ મળવાથી તે કર્ણાટક ગયો. કર્ણાટકના વિદ્રોહી મનુષ્યો પ્રબળ હોવાથી, તેમનો પરાજય કરવા માટે વિશાળ સૈન્યની જરૂર પડવાથી બાદશાહે નિરુપાયે તેને તે તરફ બોલાવ્યો હતો.

---

૧ મિ કિંકેડ અને મિ. પારસનીસ આ બાબતમાં શાહજીરાજા અને શિવાજી મહારાજ વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર પોતાના પુસ્તકમાં આપે છે તે પરથી જણાય છે કે ખવાસખાન, બાજી સાવંત અને ઘોરપડે શિવાજીપર સ્વારી કરનાર છે, એવી ખબર મહારાજને શાહજીરાજા તરફથી મળી હતી આ પત્રમાં શાહજીરાજા જણાવે છે કે "સ્વરાજ્યસ્થાપનાના કાર્યમાં મદદગાર ન થતા યવનોના મદદગારમાં સામીલ થઈને મારી સાથે દ્રોહ કરીને મને ઘોરપડે વિજાપુર લઈ ગયો હતો. ત્યાં મારાપર કેવો પ્રસંગ આવી પડ્યો હતો તેની તો તને ખબર છે. સ્વરાજ્યસ્થાપના અને સ્વધર્મસંરક્ષણનું કાર્ય તારે હાથે સફળ થાય, એવી ઇશ્વરની ઇચ્છા છે, તેથીજ હું એ પ્રસંગમાંથી ઉગરી ગયો હતો. ઘોરપડેની મદદથી ખવાસખાન તારાપર હુમલો કરીને આવે છે, એમાં તને શિવ અને ભવાનીની કૃપાથી યશ પ્રાપ્ત થાઓ. આ બંને પાસેથી વેરનો બદલો લેજે એવી મારી ઇચ્છા છે. પિતાની આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરવામાં સદા તત્પર એવો આજ્ઞાધારક પુત્ર ઇશ્વરની કૃપાથી મને મળેલો છે, તેથીજ મારાથી આ કાર્ય કરવાની હું તને આજ્ઞા કરું છું. બાજી ઘોરપડે પોતાનાં માણસો લઈને મુધોળ ગયો છે." આ મતલબનો પત્ર આવવાથી મુધોળપર હલ્લો કરીને ઘોરપડેને મારી નાખી મહારાજે કઈ રીતે વેરનો બદલો લીધો હતો, તે તેમણે શાહજીરાજાને લખી જણાવ્યું.

કર્ણાટકના વિદ્રોહીઓ સાથે લડવામા બાદશાહનુ સર્વ સૈન્ય ગુથાયલુ હોવાથી તેમને ત્યા ઘણા દિવસ રહેવુ પડ્યુ, તેથી શિવાજીમહારાજને સારો લાભ મળ્યો બાદશાહે કિલ્લા વગેરે જે સ્થાનો કબજે કર્યા હતા, તે સર્વ તેમણે સપાટાબધ પાછા પોતાને તાબે કર્યા, એટલુજ નહિ પણ બીજા પણ ઘણા પ્રાતો કબજે કરી લીધા. વાડીના સાવતોએ રાજભક્તિ બતાવી સ્વય બાદશાહ પાસે શિવાજીમહારાજ સાથે લડવા માટે મદદ માગીને મહારાજપર તેમની કેવી દાઢ હતી તે બતાવી આપ્યુ હતુ, તેથી મહારાજે તેમને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તરતજ તેમના તાબાના પ્રાતોપર સ્વારી કરી તેમની સાથે યુદ્ધ આરભ્યુ, એથી સાવતો તદ્દન ગભરાઇગયા બાદશાહી લશ્કરની સહાયતા વગર મહારાજ સાથે લડવાની તેમનામા હિમત નહોતી વળી આ પ્રસગે એવી સહાયતા મળવાની બિલકુલ આશા નહોતી મહારાજે તેમના તાબાના કુડાળ, બાદા વગેરે પ્રાતો કબજે કર્યાં સાવતોએ ફિરગી રાજ્યમા નાસી જઇ ગોવાના સુબેદારનો આશ્રય લીધો ફિરગીઓએ તેમને આશ્રય આપ્યાની વાત જાણતાજ મહારાજે તે સરકારને ધમકીભરેલો સદેશો મોકલ્યો, એટલે ફિરગી સરકારની આખો ઉઘડી ગઇ તેમણે સાવતોને પોતાના રાજ્યમાથી નીકળી જવાની આજ્ઞા કરી એટલે નિરુપાયે સાવતો પાછા શિવાજીમહારાજને શરણે આવ્યા તેમણે પ્રથમ પીતામ્બર શેણવીને મહારાજ પાસે વકીલતરીકે મોકલ્યો, અને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે-"અમે સાવત છીએ ભોસલે વશ સાથે અમારો સારો સબધ છે અમે આપનાજ છીએ. આપના તાબેદાર થઈ હવે પછી આપની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે. અમારા પાછલા અપરાધ મનમા નહિ લાવતા અમારાપર કૃપા કરવી." નમ્રતાભરેલી વિજ્ઞપ્તિ સાભળી મહારાજે તેમને અભયવચન આપી પોતાને મળવા બોલાવ્યા વાડી પ્રાતની દેશમુખી તેમની પાસેજ રહેવા દીધી અને તેમણે પ્રતિવર્ષ ખડણી ભરવાનુ ઠરાવ્યુ [1] મહારાજે તેમના પાયદળ સૈન્યને પોતાની નોકરીમા રાખી તેને દૂરના પ્રાતમા કામ કરવા મોકલી દીધુ અને તેમના પ્રાતનુ રક્ષણ કરવા માટે પોતાના અધિકારીઓ નિમ્યા

સાવતોના તાબામા નાનસાવત[2] અને રામદળવી નામક બે સરદાર હતા તેઓ બુદ્ધિમાન અને વીર પુરુષ હોવાથી મહારાજે તેમને નોકરીમા રાખ્યા રામદળવી અતિ શૂરવીર જણાયાથી મહારાજે તેના તાબામા કેટલુક લશ્કર આપ્યુ અને તેને કોકણના કેટલાક પ્રાતનો બદોબસ્ત રાખવા માટે મોકલ્યો એ ગોઠવણ કરી મહારાજે સાવત અને તેમના બે શૂરા સરદારો વચ્ચે હમેશનો વિયોગ કરાવ્યો

એ ચઢાઇમા મહારાજે પચમહાલ, મર્દનગઢ, બારદેશ વગેરે પ્રાત કબજે કર્યા અને ગોવા ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખવાથી ફિરગીઓ ગભરાયા શિવાજીમહારાજનો

---

૧ સભાસદ લખે છે કે, તેમને પગારતરીકે છ હજાર હોન આપવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યા હતા તેમણે કુડાળ કસબામા રહેવુ, પણ મકાન, કોઠીઓ, થાણા, કોટ વગેરે કાઇ પણ બાધવુ નહિ અને લશ્કર એકઠુ કરવુ નહિ એવુ ઠરાવ્યુ હતુ

૨ સભાસદ એનુ નામ તાનાજી સાવત લખે છે

જંજીરાનાં સીદીનું તેમને થોડુંક પીઠબળ હતું, તેને પણ મહારાજે અતિશય નિર્બળ કરી નાખ્યો હતો. તે પણ હવે વિજાપુરસરકારના આશ્રયમાં રહેવાથી પોતાનું શ્રેય થશે નહિ, એમ સમજી સરકાર સાથે તદ્દન નિષ્કાળજીથી વર્તવા લાગ્યો હતો. એવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી વિજાપુરસરકાર વિચાર કરવા લાગી કે, હવે શિવાજી-મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા કયા પુરુષને ઉભો કરવો ? દરબારમાંનો કોઇ પણ સરદાર તૈયાર થતો નહોતો; અને શિવાજીમહારાજનો ઉપદ્રવ પણ કેમે કર્યો ઓછો થતો નહોતો. અંતે અલીઆદિલશાહના વજીર અબ્દુલ મહંમદે મહારાજનો ત્રાસ ઓછો કરવાના હેતુથી તેમની સાથે ગુપ્તરીતે તહનામુ કર્યું. ગુપ્ત તહનામું કરવાનું કારણ એ હતું કે, એ તહનામાની વાત દરબારના અમીરો જાણે તો તેમને તે કાર્ય બીલકુલ પસંદ પડે નહિ, તેમજ વજીર ઉપર દોષારોપણ કરી તેને હોદ્દાપરથી કાઢી મૂકવાની કદાચ તેઓ ખટપટ કરે; એટલુંજ નહિ પણ બાદશાહને અનુચિત સલાહ આપવા માટે તેને સખ્ત શિક્ષા પણ કરાવવામાં આવે. અસ્તુ. વજીરે મહારાજ સાથે જે તહનામું કર્યું, તેમાં ઠરાવ્યું હતું કે:—"તેમણે તાબે કરેલા પ્રાંત તેમની પાસેજ રહેવા દેવા; વિજાપુરસરકારે પાછા મેળવવાની ખટપટ કરવી નહિ. તે ઉપરાંત મહારાજને બીજા પણ કેટલાક પ્રાંત આપવા. શિવાજી-મહારાજ હવેથી વિજાપુરસરકારના તાબામાં છે, એવું માનવું નહિ. મહારાજને એ સરકારે પ્રતિવર્ષે સાત લક્ષ [illegible] આપવું [illegible] પ્રસંગ આવ્યે એક-બીજાએ પરસ્પરને સહાય્ય આપવી અને મહારાજના શામજી નાયક [illegible] પુરુષને, વિજાપુરદરબારમાં વકીલતરીકે રાખવો."

એ તહનામુ થયા પછી મહારાજે, વિજાપુરસરકારના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવાનું બંધ કર્યું. એ સમયે શાહજીરાજાને મહારાષ્ટ્રમા આવવાની ઇચ્છા થઇ. તેમણે વિજાપુરસરકાર પાસે મહારાષ્ટ્રમાં જવાની પરવાનગી માગી. વિજાપુરસરકારે તેમને પરવાનગી આપતાં ભલામણ કરી કે:—'તમે તમારા પુત્રને મળી હવે પછી તે અમારી સાથે મિત્રભાવથી વર્તે એવી ગોઠવણ કરજો.' શાહજીરાજાએ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી શિવાજીમહારાજને એ પ્રમાણે વર્તવાની ભલામણ કરી. ત્યાર પછીથી તેમણે વિજાપુરસરકાર સાથે જાણીજોઇને વિરોધ કર્યો નહોતો. પિતાપુત્રની મુલાકાતનું વર્ણન, આગલા એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવશે.

મહારાજના એ શૌર્યવીર્યાદિ સદ્ગુણોનું અલૌકિક ક્ષાત્રતેજ પ્રકટ થયું. દાદાજી કોંડદેવ વગેરે જનોને પ્રારંભમા જે વાત અસંભવિત અને ભયંકર પરિણામજનક જણાતી હતી; તે સુસાધ્યજ નહિ પણ અતિસાધ્યજનક છે, એવું તેમણે પોતાનાં કર્તવ્યકર્મથી, સર્વ જનોની દૃષ્ટિ સમક્ષ બતાવી આપ્યું; અને પંદર સોળ વર્ષ ઉપર કેટલાક દેશમુખો અને મરાઠાસરદારોને મહારાજ વિજાપુર-સરકારના એક નાના જાગીરદાર છે, એમ જણાતું હતું, તે હમણાં એટલા પ્રબળ થઇ પડ્યા હતા કે, તે સરકારનો તદ્દન પરાજય કરી, તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે ખંડણી લેવા લાગ્યા હતા. એ જોઇ સર્વને કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે !

હવે એ સમયે એટલે ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૨ પર્યંત શિવાજીમહારાજના તાબામાં

બિજાપુરના આદિલશાહે મુક્ત કરવા મોકલેલા શાહાજીરાજા
(શિવાજીના પિતા) ને શિવાજી સામા લેવા જઈ
વંદન કરે છે. ઈ. સ. ૧૬૬૨

Lakshmi Art, Bombay, 8

प्रकरण १४ मुं–पितृदर्शन

શિવાજીમહારાજે વિજાપુરસરકારનો પરાજય કરી તેને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કબૂલ કરાવ્યું અને તેનાપર વાર્ષિક ખંડણી ઠરાવી એ સમાચાર શાહજીરાજાએ જાણ્યા હશે, ત્યારે તેમને પરમ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો હશે, એમાં કંઇ શંકા નથી તેમના હૃદયમાં ઘણા દિવસથી પોતાના અદ્વિતીય પરાક્રમી પુત્રને મળવાની ઉત્કંઠા થઇ હતી મહારાજ પોતાના તરફના વર્તમાન તેમને વારવાર પત્રદ્વારા લખી જણાવતા હતા અને રાજા પણ પ્રસંગોપાત પત્રોત્તર લખી પુત્ર શિવાજીમહારાજનું ગૌરવ અને ઉત્સાહ વધારતા હતા, પરંતુ એ સર્વ પત્રવ્યવહાર અતિ ગુપ્તરીતે ચાલતો હતો મહારાજના સર્વ કૃત્યોમાં તેમની સંમતિ છે, એ વિજાપુરસરકારને નહિ જાણવા દેવા માટે શાહજીરાજા અતિશય સાવચેતી રાખતા હતા, કારણ કે કર્ણાટકની પોતાની ધનસંપત્તિનું રક્ષણ કરી યોગ્ય સ્થળે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા હતી, એમ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે પોતાના ઉપર વિજાપુરસરકારને પુનઃ શંકા ન આવે તે માટે રાજા પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુ સાવધ રહેતા હતા વિજાપુરસરકાર અને શિવાજીમહારાજ વચ્ચે જ્યારે તહનામું થયું અને મિત્રભાવ બંધાયો ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં જવાની આજ્ઞા સરળતાથી મળવાની સંધિ જોઇ શાહજીરાજાએ સરકાર પાસે અરજી કરી તેમાં એવી મતલબનું લખ્યું હતું કે–"મારા ઇષ્ટદેવની મેં કંઇક બાધા રાખી છે, તે દેવકાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા અને ઘણા દિવસથી દેવદર્શન થયાં નથી તે કરવા માટે મહારાષ્ટ્રમાં એક વખત જઇ આવવાની મને ઇચ્છા છે, માટે ત્યાં જવાની રજા આપશો." પોતાની અરજી મંજુર થવા માટે રાજાએ ખાનગીરીતે પણ કંઇક ખટપટ કરી હતી વિજાપુરસરકારે અરજી મંજુર કરતાં તેમને ફરમાવ્યું કે–"તમે સ્વદેશ જાઓ છો તમારો પુત્ર ઘણો ઉપદ્રવી થયો છે, તેને અતિશય બોધ આપી અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી સજાવી બાદશાહની મુલાકાતમાટે લઇ આવજો તેણે પણ તમારી પેઠે બાદશાહની નોકરી સ્વીકારવી તમારો બોધ લક્ષમાં લઇ તે જો અમારા દરબારમાં આવશે તો વજીરનો હોદ્દો આપી સર્વ બાદશાહી તેને સ્વાધીન કરીશું કોઇ પણ પ્રકારે તમારો પુત્ર અમારી સત્તામાં આવે એવી ખટપટ કરશો ' બાદશાહની ભલામણનો ઉત્તર વાળતાં શાહજીરાજાએ જણાવ્યું કે–" મારો પુત્ર મારા સ્વાધીનમાં છે કે કેમ તે સરકારને વિદિતજ છે તેમ છતાં મારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ.

તેમણે પુત્રનું મસ્તક ઉંચકી લઇ પ્રેમાલિંગન કર્યું એ સમયે બન્નેના નેત્રમાં પ્રેમાશ્રુ ઉભરાઇ જતાં હતાં સર્વ કુટુંબીજનો સાથે સ્નેહસંભાષણ કર્યા પછી શાહજીરાજાને પાલખીમાં બેસાડી શિવાજીમહારાજે તેમના પગના જોડા પોતાના હાથમાં લઇ મર્યાદાપૂર્વક તેમની પાલખી સાથે ચાલવા માંડ્યું એ પ્રમાણે અત્યંત આદર સાથે તેમને તંબુમાં લાવી ઉચ્ચ ગાદીપર બેસાડ્યા અને મહારાજ તેમના પગના જોડા પોતાના હાથમાં લઇ મર્યાદાપૂર્વક તેમના સામા ઉભા રહ્યા પછી અતિ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા કે, આપની આજ્ઞા ભંગ કરી ‘વિજાપુરસરકાર સાથે વૈર કરવાથી આપને ઘણો ક્લેશ સહન કરવો પડ્યો, એ અતિશય અનુચિત કહેવાય પુત્રના કર્તવ્યથી પિતાને પ્રાણ-સંકટ પ્રાપ્ત થાય એ ખરેખર ખેદજનક હોવાથી મને ઘણી દિલગીરી થાય છે મારાથી મોટો અપરાધ થયો છે મહારાજની ઇચ્છામાં આવે તેવી મને શિક્ષા કરો” શિવાજીમહારાજની નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળી શાહજી રાજાનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું, ગદ્‌ગદ્ કંઠ થયા, નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી મહારાજાએ પુનઃ પુત્રને આલિંગન કરી વિશેષ આગ્રહપૂર્વક પોતાની સાથે બેસાડ્યા અને તેમની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે-‘તું સીસોદિયાના ક્ષત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થઇ, એ કુળને અનુરૂપ થઇ પડે એવું અપ્રતિમ પરાક્રમ કર્યું છે હિંદુપ્રજાને યવનોની ક્લેશપ્રદ સત્તામાંથી મુક્ત કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપના અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તેં ભગીરથ પ્રયત્ન કરી યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે એ જોઇ મને અતિશય સંતોષ અને ધન્યતા જણાય છે મારા પિતાને સ્વપ્ન થયું હતું કે, “તમારા કુળમાં એક શક્તિમાન પુરુષ ઉત્પન્ન થશે અને તે યવનોના ત્રાસમાંથી હિંદુપ્રજાનું અને હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરશે” તે તારા અલૌકિક કર્તવ્યથી સર્વને

સ્વપ્નની સત્યતા બતાવી આપી છે તારા શૌર્યવીર્યાદિ અનુપમ ગુણોવડે અમારા કુળનો પુનઃ ભાગ્યોદય થયો છે મારે ઘેર તારા જેવો પ્રતાપશાળી પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી હું ત્રૈલોક્યમાં ધન્ય કહેવાયો છું પ્રિય પિતાનું સ્તુતિજનક અને પ્રોત્સાહજનક સંભાષણ સાંભળી શિવાજીમહારાજે પુનઃ તેમના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે-‘ મારે હાથે જે કાંઇ યત્કિંચિત્ સેવા થઇ છે તે સર્વ મહારાજના ચરણનોજ પુણ્યપ્રતાપ છે આપનો શુભ આશીર્વાદ મળ્યો હતો, તેથીજ મને મારા કાર્યમાં થોડોઘણો યશ પ્રાપ્ત થયો છે ’

મહાપ્રતાપી પિતાપુત્રનો સ્નેહ સંવાદ સમાપ્ત થયા પછી મહારાજે ત્યાં હાજર રહેલાઓ પોતાના સર્વ સરદાર તથા કારભારીઓની મુલાકાત કરાવી ત્યાર પછી શિવાજીમહારાજે અતિ સન્માન અને આદરવડે સાવકી-માતા તુકાબાઇનાં દર્શન કર્યાં સાવકા-બંધુ વ્યંકોજીને પણ તેમણે ઘણા સ્નેહથી આલિંગન કર્યું મહારાજે શાહજીરાજા સાથે આવેલા સરદારોની અને કારભારીઓની મુલાકાત લીધી સર્વની મુલાકાત લીધાથી તેમના હૃદયમાં સ્નેહરસ ઉભરાઇ જવા લાગ્યો મહારાજની નિસીમ અને અલૌકિક પિતૃભક્તિ જોઇ સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું સર્વે તેમનાં અતિશય વખાણ કરવા લાગ્યા એ આનંદોત્સવનિમિત્તે મહારાજે તે સ્થળે ઘણું દાનધર્મ કર્યું, બ્રાહ્મણોને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યાં, રંક જનોને અન્ન

વસ્ત્રાદિ આપી સંતોષ પમાડયા અને આદિથી સર્વ જનસમાજ પુને જવા નીકળ્યો.

શાહજીરાજાએ પુનામાં બે મહિના નિવાસ કર્યો. મહારાજે રાજાનું અને તેમની સાથે આવેલા નાનામોટા સર્વ અતિથિઓનું પ્રેમપૂર્વક આદરાતિથ્ય કર્યું અને અનેક પ્રકારે પરોણાચાકરી કરી. મહારાજે સર્વદા તેમની સેવામાં તત્પર રહી કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા પડવા દીધી નહિ. મહારાજે સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ. કર્યો ત્યારથી બનેલા સર્વ બનાવોનું વર્ણન શાહજીરાજાને કહી સંભળાવ્યું. શાહજીરાજાના નામથી જ અને તેમની આજ્ઞાથી જ નિત્ય સર્વ રાજ્યવહિવટ ચાલતો. પુત્રનું એ વર્તન જોઇ શાહજીરાજાને અતિશય સંતોષ થયો. પોતાનો શરવીર, પરાક્રમી અને બુદ્ધિમાન પુત્ર તેમની સાથે અતિ નમ્રતાપૂર્વક વર્તતો જોઇને અને આજ્ઞા ઝીલવા હાથ જોડી સદા તત્પર રહેતો જોઇને રાજાને કેટલો આનંદ અને ધન્યતા જણાઇ હશે! મહારાજે પોતાની સર્વ ધનસંપત્તિ શાહજીરાજાને બતાવી. તે જોતાંજ તેઓ ચકિત થઇ ગયા! થોડા સમયમાં એક સાર્વભૌમ નૃપતિને છાજે એવી સંપત્તિ મેળવવા માટે પિતાએ પુત્રને શાબાશી આપી.

કર્ણાટકમાંથી મહારાષ્ટ્રમાં આવતી વખતે શાહજીરાજા કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ તલવારો લાવ્યા હતા, તે શિવાજીમહારાજને આપી અને તેમના અપ્રતિમ પરાક્રમથી પોતાને પરમ સંતોષ થવાના સ્મરણચિન્હતરીકે રાજાએ પોતાના હાથમાંની એક કિંમતી તલવાર તેમને ભેટ આપી. મહારાજે એ તલવાર પરમ પૂજ્યબુદ્ધિથી સ્વીકારી, તેને પોતાના પ્રિય અને મહાપ્રતાપી પિતાની પ્રસાદી તલવાર જાણી તેનું નામ 'તુળજા' રાખ્યું, અને તેને ભવાની તલવાર પાસે નિત્ય પૂજા કરવાના સ્થાનમાં મૂકી.

શિવાજીમહારાજ નિત્ય પોતાના પૂજ્ય પિતાની સેવામાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. એ સમયે તેમણે કોઇ પ્રકારના લશ્કરી કાર્યમાં કે કોઇ સ્વારીમાં ચિત્ત રાખ્યું નહોતું. પિતાના એકાદ સામાન્ય સેવકની પેઠે તેઓ તેમની સેવામાં સર્વદા તત્પર રહેતા. પિતાજીની સેવા કરીનેજ સંતોષ પામતા નહિ, પણ સાવકી માતા તુકાબાઇની સેવા પણ વિશેષ આનન્દપૂર્વક કરતા. માતા જીજાબાઇ સાથે તેઓ જેવું પ્રેમભાવભર્યું અને આદરણીય વર્તન રાખતા, તેવુંજ વર્તન તુકાબાઇ માતા સાથે પણ રાખતા હતા. તેમની સેવામાં પ્રામાણિક અને બુદ્ધિમાન નોકરો રાખી તેમને સર્વ અનુકૂળતા કરી આપતા હતા. તેમને અને વ્યંકોજીને જગતની વસ્તુઓ તત્કાળ મળવાની સુવ્યવસ્થા હતી કે કેમ, તેની પણ મહારાજ નિત્ય તપાસ રાખતા હતા; અને તુકાબાઇ પાસે પોતે વારંવાર જઇ તેમની સન્મુખ હાથ જોડી ઉભા રહેતા તથા કંઇ આજ્ઞા હોય તો તે વિદિત કરવાની પ્રાર્થના કરતા.

મહારાજે શાહજીરાજાને સવિનય વિનતિ કરી કે—'મહારાજાએ થોડા શ્રમ લઇ મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લાની વ્યવસ્થા મેં કેવે પ્રકારે રાખી છે, તે પ્રત્યક્ષ જોવી.' તે પરથી રાજા કેટલાક કિલ્લા જોવા ગયા. મહારાજે તેમની સાથે જઇ પ્રત્યેક કિલ્લાની વ્યવસ્થા બતાવી અને તે કિલ્લા કઇ રીતે પ્રાપ્ત થયા, તેનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. કેટલાક નવા કિલ્લા બંધાવ્યા હતા, તેની રચના કયા પ્રકારે

કરી હતી તે પણ બતાવ્યું. પ્રત્યેક સ્થળની વ્યવસ્થા જોઇ રાજાએ જે જે સૂચના કરી તે મહારાજે ચિત્ત દઇને સાંભળી લીધી. રાજાને પ્રતાપગઢ ઉપર લઇ જઇ મહારાજે તેમને તે કિલ્લો, ભવાનીનું દેવાલય અને જે બુરજ પાસે અફઝુલખાનનો વધ કર્યો હતો તે સ્થળ બતાવ્યું. તે સમયે કેદી યુક્તિ રચી હતી, તેનું સવિસ્તર વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. કિલ્લાની વ્યવસ્થા જોતી વખતે મહારાજે રાજા સાથે પ્રત્યેક કિલ્લેદાર, સરદાર અને કારકુનોની મુલાકાત કરાવી. છેવટે પન્હાળગઢપર ગયા. પછી શાહજીરાજાએ મહારાજને કર્ણાટક જવાનો વિચાર જણાવ્યો, તે સાંભળતાં જ મહારાજને ઘણી દિલગીરી થઈ. મહારાજની ઇચ્છા હતી કે, તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં નિવાસ કરી સંપાદન કરેલા સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થા કરવી; પરંતુ શાહજીરાજાએ કહ્યું કે:-"હું તમારી માયામાં ગુંથાઇને અત્રે રહીશ તો કર્ણાટકમાં સંપાદન કરેલી મારી સર્વ સંપત્તિ વિનાકારણ યવનોના હાથમાં જશે. વળી હું કર્ણાટકની જાગીર સંભાળી ત્યાંજ નિવાસ કરીશ તો તમારા ભવિષ્યના કાર્યને અનેક પ્રકારે સહાયભૂત થઇશ. સર્વ ભારતભૂમિપર આક્રમણ કરવાનો અને યવનોને સ્વદેશમાંથી હાંકી કહાડવાનો તમારો દૃઢ સંકલ્પ પરિપૂર્ણ થવાનો વિશેષ સંભવ છે." પિતાનું યુક્તિપુરઃસર સંભાષણ સાંભળી મહારાજે તેમને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ અને તેમને કર્ણાટક વિદાય કરવાની તૈયારી કરવામાં ગુંથાયા. રાજા સાથે આવેલા સર્વ અતિથિઓને તેમણે પન્હાળગઢપર મોટા ઠાઠમાઠથી મિજબાની આપી. જૂદે જૂદે સ્થળેથી ગુણીજનોને બોલાવી તેમની પાસે આનંદોત્સવ કરાવ્યો. તેઓને તેમના ગુણ પ્રમાણે ઝવેરાત, વગેરે ઇનામ આપ્યાં. તેઓના મુખ્ય કારભારી ત્ર્યંબક નારાયણ હનમંતેને કિંમતી પોષાક, ઝવેરાત અને ઢાલતલવારની બક્ષિસ આપી શાહજીરાજા, તુકાબાઇ અને વ્યંકોજીને પણ સ્મરણચિન્હતરીકે નાનાપ્રકારની સુંદર વસ્તુઓ ભેટ આપી; તે ઉપરાંત તેમને જોઇતી અન્ય સામગ્રી આપી સંતુષ્ટ કર્યાં. તેમને ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા, વસ્ત્રો વગેરે પુષ્કળ આપ્યું; તેમજ માર્ગમાં ખર્ચવા માટે પૂરતું દ્રવ્ય અને સરસામાન પણ આપ્યો.

શાહજીરાજા કર્ણાટક જવા તૈયાર થયા, તે સમયે પરમ યોગ્ય પિતા-પુત્રનાં હૃદય ભરાઇ આવ્યાં. મહારાજને અતિશય દિલગીરી ઉત્પન્ન થઇ. યવનોની તાબેદારીમાં કેટલાં કલેશ અને સંકટો સહન કરવાં પડે છે, તે વારંવાર નજરે જોઇ શકાતાં હોવાથી મહારાજને તેનો ત્યાગ કરવામાંજ વાસ્તવિક સુખ જણાતું હતું. પ્રતાપી પિતાએ હમેશાં યવનોની તાબેદારી સ્વીકારી રહેવું, એ તેમને અંતઃકરણપૂર્વક પસંદ નહોતું; પરંતુ એવી તાબેદારી સ્વીકારવાનો હેતુ સ્પષ્ટરીતે સમજાયા પછી મહારાજ નિરુત્તર થયા હતા. પિતા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ યવનોના તાબામાં રહે, એ તેમને ખેદજનક લાગ્યું; પરંતુ તેમનીઇચ્છા પ્રમાણે તેમને કર્ણાટક મોકલવાની તૈયારી કરવા માંડી. શાહજી રાજાએ પ્રયાણ કર્યું, તે વખતે શિવાજીમહારાજે તેમની પાસેના નોકરોને વારંવાર વિનતિપૂર્વક કહ્યું કે:-"મહારાજા વયોવૃદ્ધ થયા છે, તેમને તમારા જીવની પેઠે સંભાળજો. તેમની બરોબર સેવાચાકરી કરજો. તેમના દર્શન માટે હું સત્વર આવવાનો છું, તે વખતે તમને સેવાચાકરી માટે યોગ્ય ઇનામો આપીશ."

કહેવામાં આવે છે કે, શિવાજીમહારાજે એ સમયે પિતાસમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે—'તેઓના જીવનપર્યંત વિજાપુરસરકારના તાબાના રહેલા પ્રાંતોમાં ઉપદ્રવ કરીશ નહિ.' શાહજીરાજાએ વિજાપુર જઈ બાદશાહ સાથે મુલાકાત લીધી. શિવાજીમહારાજ તરફથી પોતાને મળેલા હાથી, ઘોડા અને ઝવેરાત, શિવાજીમહારાજે બાદશાહને ભેટ તરીકે નજરાણું જણાવી, તેમને સમર્પણ કર્યું અને હજુરે સોંપેલું કાર્ય પૂરું થયું છે, એમ જણાવ્યું. તેમની રજા લઈ મહારાજ કર્ણાટક ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બાદશાહે પોતાના પ્રિય અને મુત્સદ્દી પુત્રના શૌર્ય પરાક્રમ અને કીર્તિ સાંભળી ખુશ થયા. દિવસપર્યંત જીવ્યા નહોતા. એજ તેમની છેલ્લી ભેટ થઈ હતી. મહારાજશ્રી કર્ણાટક ગયા પછી બે વર્ષે તેમનું અવસાન થયું. તેમનું મૃત્યુ એકાએક કેવી રીતે થયું, તેનો ખુલાસો પાછળ બીજા પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે. પિતાના મૃત્યુ-સમાચાર સાંભળી શિવાજીમહારાજ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયા. તેમના મુખમાંથી એવા ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા કે—'આજપર્યંત મારા માથાપર શિરછત્ર પિતા હોવાથી તેમની હિંમતે મેં યવનો સાથે વેર કર્યું હતું. તેઓ આ લોક ત્યજી જવાથી હું કોને જણાવીશ? કે મારું પરાક્રમ સાંભળતાં જેને ખરું અભિમાન આવે અને સંતોષ થાય અને જેના મુખથી ગૌરવપૂર્ણ શબ્દો સાંભળતાં મારા હૃદયમાં આનંદ, ઉત્સાહ અને ધન્યતા થતી, તેજ મારા પરમપ્રિય પિતા મારો ત્યાગ કરી ગયા.' શિવાજીમહારાજને અતિશય ખેદ થયો. તેમના નેત્રમાંથી ચોધાર આંસુ નીકળવા લાગ્યાં. તેવી જ રીતે આઈ જીજાબાઈને પણ અત્યંત શોક થયો. તેમણે સતી થવાની તૈયારી કરી. એ જોઈ મહારાજને આકાશપાતાળ એક થયેલા જણાયા. પિતા ગયા અને માતુશ્રી પણ જશે, એ જોઈ તેમના હૃદયમાં અતિશય દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. માતાના ચરણ આગળ બેસી મહારાજે તેમને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યાં, તેમ છતાં સતી જીજાબાઈ પોતાના નિશ્ચયમાંથી ડગ્યાં નહિ, ત્યારે મહારાજે તેમના બન્ને ચરણ પકડી નાના બાળકની પેઠે રડવા માંડ્યું. કેમે કરીને માતાના મનનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. મહારાજનું કલ્પાંત જોઈ મોરોપંત, નિરાજીપંત, દત્તાજીપંત વગેરે રાજકાર્યધુરંધરો પાસેજ ઊભા હતા, તેમણે બે હાથ જોડી માતુશ્રીને વિનતિ કરી કે—'આપના અગ્નિપ્રવેશ કર્યા પછી મહારાજ જીવશે નહિ. તેમણે મહાકષ્ટપૂર્વક સંપાદન કરેલું રાજ્ય આજેજ લય પામવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. શિવાજીમહારાજ અને શાહજીરાજાનું નામ યશસ્વી કરે, એવું બીજું કોઈ પાછળ રહે નહીં. એ સર્વ વિચારી મહારાજને આપના ખોળામાં લો, તેમને ધૈર્ય આપો, આપના હસ્તે મજબૂત કરો. હિન્દુ-ગૌરવ વધારો. સતી થવાથી આપને જગતમાં વાત્સલ્ય ત્યજવાનું કલંક પ્રાપ્ત થશે.' સર્વ મનુષ્યોએ અનેકરીતે જીજાબાઈને સમજાવવાથી અને પુત્ર-પ્રેમને આધીન થઈ તેમણે સતી થવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.

મહારાજે વિધિપૂર્વક પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી લાખો રૂપિયાનું દાન-ધર્મ કર્યું. શાહજીરાજાનું મૃત્યુ થયું તે ઠેકાણે ગામમાં પુષ્કળ પૈસા ખર્ચીને પિતાના સ્મરણચિહ્નમાટે છત્રી બંધાવી, નિયમિત પૂજાઅર્ચન થવામાટે નોકરો રાખ્યા, વિજાપુરસરકાર પાસેથી ગામ મેળવી તેની ઉપજ ખર્ચમાં વાપરવાની વ્યવસ્થા કરી.

प्रकरण १५मुं–दरियाइ काफलो અને समुद्रना किल्ला

કોંકણપટ્ટી સ્વાધીન કર્યાં પછી તે પ્રાંત નિર્ભયપણે પોતાના તાબામાં રાખવા માટે શિવાજીમહારાજે ત્યાં ઉપદ્રવ કરનારા ઘણાખરા બળવાખોર-બહારવટિયાનો ઉચ્છેદ કરી તેમને પોતાને તાબે કર્યા; પરંતુ એક યવન સરદારને તેઓ અદ્યાપિપર્યંત તાબે કરી શક્યા નહોતા. જંજીરાના સીદી સાથે અનેક વખત યુદ્ધ કરી મહારાજે તેનો ઘણો પ્રાંત હસ્તગત કર્યો હતો; ત્યાં નવા કિલ્લા બાંધી પોતાના થાણા બેસાડ્યા હતા; પરંતુ જંજીરાનો કિલ્લો ઘણો મજબૂત હોવા સાથે સીદી પાસે સામરિક–નૌકાબળ હોવાથી તે મહારાજના તાબામાં આવતો નહોતો. તેના લશ્કરી વહાણો હમેશાં સમુદ્રમાં ફરતાં હોવાથી લાગ ફાવે તે વખતે તે મહારાજના તાબાના કિનારાપરના ગામોમાં જઈ વારંવાર તેમને ત્રાસ આપતો હતો; તેના કિનારાપર રહીને તેના કિલ્લામાં અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે સામગ્રી જતી બંધ કરી તેનાપર ગમે તેટલા દિવસ તોપોનો મારો ચલાવવામાં આવતો તોપણ તે કોઇને ગાંઠતો નહોતો. લશ્કરી વહાણોની સહાયતાથી વેગળેના બંદરોમાંથી જોઇતી સામગ્રી લાવી શકાય તેમ હતું, તેથી ગમે તેટલા દિવસસુધી કિલ્લો ટકાવી રાખવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હતું. જંજીરા તાબામાં આવ્યા સિવાય સીદીનો કિનારાપરનો ઉપદ્રવ નિર્મૂળ થશે નહિ, એમ જાણી મહારાજે વિચાર્યું કે–"સીદીના બળનો સર્વ આધાર માત્ર તેનાં સામરિક–વહાણોપરજ છે, તેથી આપણી પાસે પણ તેવાજ વહાણો હોવા જોઇએ; તેમ થવાથી આપણે તેની સાથે જળમાર્ગે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન થઈશું. જંજીરા સ્વાભાવિકરીતેજ તાબે કરી શકાશે અને તેના વહાણો આપણા પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવા આવતાજ આપણા વહાણોની સહાયતાવડે તેમને પાછા નસાડી શકાશે. તેમજ સમુદ્રમાર્ગે ચાલતા વેપારથી સીદી આજે વિપુલ સંપત્તિવાન થયો છે, તેને આપણાં વહાણોની સહાયતાથી વશ કરી શકાશે. વ્યાપારીઓનાં વહાણો લૂંટી સીદી પુષ્કળ સંપત્તિ તથા નવાં મનુષ્યો અને નવા વહાણો મેળવી શકે છે, તેથી એવા પ્રબળ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આપણે પણ તેના જેવાંજ વહાણો રાખવાં જોઇએ."

મહારાજે સામરિક વહાણો તૈયાર કરવા માટે દૂર દેશોમાંથી કારિગરો તેડાવ્યા અને નાનાંમોટાં ચારસો પાંચસો વહાણો તૈયાર કરાવ્યાં. વહાણોના આકાર

પ્રમાણે તેમના નામ પાડ્યાં; જેમકે–ફત્તેહમારી, નાની ફત્તેહમારી, જહાજ, નૌકા–ગ્લેક, હોડી, મહાગિરિ, પડાઉ, મછવા, તરાપા ઇત્યાદિ. એ વહાણો તૈયાર કરાવતાં આશરે દશ લક્ષ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. તેના ઉપર તોપો વિગેરે લડાયક સામાન ચઢાવી સજ્જ કર્યાં અને વહાણમાં રહીને યુદ્ધ કરનાર પુષ્કળ મનુષ્યો કેળવી તૈયાર કર્યા. કોળી, વાઘેર[1] ખારવા વગેરે જે લોકો વહાણ ચલાવવાની કળામાં પ્રવીણ હતા અને જેઓ પશ્ચિમ કિનારાના સંપૂર્ણ ભોમિયા હતા, તેમને જ્યાં ત્યાંથી બોલાવી મંગાવી પોતાના વહાણોપર નોકર રાખ્યા. માયનાયક[2] ભંડારી અને દરિયાસારંગ નામક બે સરદારોને મહારાજે પોતાનાં વહાણોના સેનાધિપતિ બનાવ્યા. પાછળથી કેટલાક મુસલમાન ખલાસીઓને પણ તેમણે પોતાના વહાણપર નોકરીએ રાખેલા હતા. હબસીઓના સીદીપર નારાજ થઇ મીસ્રી અને દોલતખાન નામના બે સરદાર પણ મહારાજના વહાણોપર નોકરીએ રહ્યા હતા.

સાગરિક–વહાણો તૈયાર થઇ સમુદ્રમાં પ્રત્યેક સ્થળે પ્રવાસ કરવા લાગ્યાં. સરદારોએ મોગલાઇ, ફિરંગી, વલંદા, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વહાણવટીઓપર હુમલા કરી તેમને લૂટવા માંડ્યા. તેમ થવાથી મહારાજને નાનાપ્રકારની પુષ્કળ વસ્તુઓ મળવા લાગી અને વહાણોનો ઘણો ખર્ચ બારોબાર વસુલ થવા લાગ્યો. હબસીઓને સખ્ત બીક લાગી. તેઓ પોતાને અત્યારસુધી સમુદ્રના રાજા કહેવડાવતા હતા, તેમનો હવે જબરદસ્ત રિપુ ઉત્પન્ન થયો. તેમનાં અને મહારાજનાં વહાણો વચ્ચે વારંવાર ચકમક ઝરવા લાગી. ફિરંગી, અંગ્રેજ વગેરે વ્યાપારીઓને તેમની બીક લાગવાથી, પોતાના વહાણો સમુદ્રમાંથી સુરક્ષિતપણે આવ–જા કરે તે માટે તેઓ મહારાજને વાર્ષિક ખંડણી ભરવા લાગ્યા. મહારાજની સત્તા ધીમે ધીમે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રસરવા લાગી અને સીદીનું મહત્ત્વ ધીમે ધીમે ઓછું થવા લાગ્યું.

પોતાના વહાણોને થોભવાનું એક ચોક્કસ સ્થાન નિર્માણ કરવાના હેતુથી મહારાજે પોતાના સમુદ્ર–કિનારાપરના કેટલાક કિલ્લા દુરસ્ત કરાવવાનો વિચાર કર્યો. કોલાબાનો કિલ્લો તાબામાં લઇ, તેને દુરસ્ત કરાવી મજબૂત કર્યો અને ત્યાં વહાણો થોભવાનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. એ સ્થળે સર્વ સ્થળોનાં વહાણોની જપ્તી લેવામાં આવતી હતી. સુવર્ણદુર્ગ, વિજયદુર્ગ વગેરે કિલ્લા તેમણે દુરસ્ત કરાવી સુદૃઢ બનાવ્યા. એ સર્વ કિલ્લાના આશ્રયવડે તેમણે પોતાનાં વહાણ હમેશાં યુદ્ધ માટે તૈયાર રાખ્યાં હતાં. વ્યાપારીનાં અને મક્કે હજ કરવા જનાર યાત્રાળુનાં વહાણોપર હુમલા કરી મહારાજના સરદારોએ લૂટ મેળવી હોય તેનો હિસાબ કોલાબાના

1 આ વાઘેર ઘણે ભાગે કોળી અને ભંડારી જાતના હોય છે. અંગ્રેજ વગેરે વેપારીઓને આ લોકોનો ઘણોજ ધાક હતો. પશ્ચિમ સમુદ્રના કિનારાપરનાં ગામડામાં આ લોકોની વસ્તી ઘણું કરીને હોય છે.

2 માયનાયક એટલે જળપ્રદેશનો સરદાર. 'માય' એ અરબી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ 'પાણી' એવો થાય છે. સારંગ એટલે કપ્તાન કિંવા સરદાર. કેટલાક કહે છે કે, દર્યાસારંગ મુસલમાન હતો; પણ બીજા કેટલાક કહે છે કે, તે હિંદુજ હતો. (સ. રાજવાડેકૃત ખંડ ૮ પૃ. ૨ અને "તારીખ–ઈ–શિવાજી જુઓ.)

કિલ્લા નજીકના મુખ્ય થાણામા આપવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી

ફિરંગીઓએ જ્યારે જાણ્યુ કે, મહારાજના વહાણો આગળ આપણુ કાઇ ચાલશે નહિ અને વહાણો ફરતા બધ કરવા પડશે, ત્યારે તેમણે મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી સ્નેહસબધ બાધવાનુ કહાવ્યુ તે પરથી મહારાજે તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે અમુક તોપો, દારૂગોળો વગેરે ઇતર યુદ્ધસામગ્રી લેવાનુ કરારનામુ લખાવી લીધુ અને તેમને ઉપદ્રવ કરવામા ન આવે એવી વ્યવસ્થા કરી મહારાજ તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે નવુ કરારનામુ લખાવી લેતા હતા કહેવામા આવે છે કે, અગ્રેજો સાથે પણ મહારાજનો એવુજ કરારનામુ થયુ હતુ

મહારાજે એ વહાણોપર આરોહણ કરી કોઇ દિવસ ચઢાઇ કરી નહોતી એક વખત માત્ર વહાણમા બેસી બારસીનોર શહેર લૂટવા ગયા હતા અને જળમાર્ગેજ પાછા ફર્યા હતા એ પ્રવાસ ઘણો ત્રાસદાયક જણાયો હતો તેમને અને તેમના લશ્કરી માણસોને દરિયો લાગવાથી બધાને ઘણુ કષ્ટ ભોગવવુ પડ્યુ દરિયાના તોફાનમા સપડાતા કેવી આફત આવી પડે છે, તેનો નિયમ નથી જળનો પ્રવાસ મનુષ્યની આજ્ઞાને આધીન નથી પવનની અનુકૂળતા કિવા પ્રતિકૂળતા પ્રમાણે દરિયામા વખતોવખત દિવસો વ્યતીત થાય છે અપાર સમુદ્રમા અટકી પડવાથી રાજ્યની સ્થિતિ જાણવાનો માગ બધ થાય છે આ વગેરે અડચણો મહારાજના અનુભવમા આવતા તેમણે પુન કદિપણ જળપ્રવાસ કર્યો નહોતો

રા ચિત્રગુપ્તેએ મહારાજના વહાણોની યાદી પ્રગટ કરી છે તે યાદી સત્ય માનવામા આવે તો તે આ પ્રમાણે છે-મોટી ફત્તેહમારી ૩૦, મોટા વહાણ ૧૦૦, મહાગિરિ ૧૫૦, નાની ફત્તેહમારી ૫૦, મોટી હોડી ૧૦, નાની હોડી ૧૫૦, તરાપા ૬૦, તબુ જેવી હોડી ૨૫, જોડકા હોડી ૧૫ અને મછવા ૫૦ અગ્રેજ લેકોએ તેમના વહાણોની યાદી વખતોવખત નોધી રાખી છે તેપરથી જણાય છે કે, મહારાજના વહાણો જે સમયે કારવાર નજીક ગયા, તે સમયે તેમા ત્રીસથી એકસોપચાસ ટન વજનના એક સઢના ૮૫ વહાણ અને ત્રણ મોટા વહાણ હતા તે સમયના અગ્રેજોએજ લખ્યુ છે કે, મુબઇના અગ્રેજો સીદી સાથે મિત્ર ભાવથી વર્તવા લાગ્યા તે વખતે તેમને બીક બતાવવાને મહારાજે મુબઇના બેટની સન્મુખ ૧૬૦ લશ્કરી વહાણ ગોઠવ્યા હતા

આ પ્રમાણે દરિયાઇ કાફલો તૈયાર કરીને મોગલ સીદી, ફિરગી, અગ્રેજ અને ડચ લોકોના પશ્ચિમકિનારા પાસેથી જનાર આવનાર વહાણોને ભય બતાવીનેજ મહારાજ અટક્યા નહિ પરતુ તે લોકોની પેઠે પરદેશ સાથે સ્વતત્રપણે વેપાર કરવાનો પણ તેમનો ઇરાદો હતો એવુ તે સમયના સુરત, કારવાર વગેરે સ્થળના અગ્રેજ વેપારીઓના લખાણપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે ઉત્તર કોકણના કિનારાપરના બદરો તેમના હાથમા આવ્યા પછી તેમણે વેપાર શરૂ કર્યો હતો એમ લાગે છે રાજાપુરમા અફઝુલખાનના જે વહાણો તેમણે હસ્તગત કર્યા હતા, તેનો ઉપયોગ આજ કામમા થયો હતો સુરતના અગ્રેજ વેપારીઓ પાસે સને ૧૬૬૩નો એક એવો લેખ છે કે, અરબસ્તાનના પશ્ચિમકિનારાપરના મોકા બદર સાથે વેપાર કરવાને માટે

જતાપુર નામના બંદરમાં શિવાજીમહારાજ બે મોટાં વહાણો તૈયાર કરાવતા હતા. ૧૬૬૫ની સાલનો આ વેપારીઓ પાસે એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજ દર વર્ષે પોતાના મોટાં મોટાં બંદરેથી બે ત્રણ વહાણોને ઇરાન, બસરા, મોકા વગેરે સ્થળોએ વેપારને માટે મોકલતા હતા અને ૧૬૬૯ની સાલનો એવો ઉલ્લેખ છે કે, એમાંથી જરૂર મહારાજના કેટલાક વેપારી વહાણો કારવારના કિનારા પાસે વરસાદના તોફાનથી નાશ પામ્યા.[1]

એ વહાણો ખાસ સીદીના વહાણો સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કરવા માટેજ તૈયાર કરાવ્યા હતા અને તેમની સાથે સમુદ્રમાં અનેક વખત યુદ્ધ પણ થયાં હશે, પણ તેનું વર્ણન કોઈ સ્થળે જણાતું નથી. સીદીનો જંજીરાકિલ્લો તાબે કરવાનો મહારાજનો ઉદ્દેશ હતો તે મોટે ભાગે પૂર્ણ થવા જેવુંજ હતું પરંતુ આગળ જતાં તેણે વિજાપુરસરકારની તાબેદારી છોડી દઈ મોગલોનો આશ્રય લીધાથી તેને મોટી સહાયતા મળતાં અને મહારાજનો ઉદ્દેશ અપૂર્ણ રહ્યો. સીદીનો જંજીરાકિલ્લો તાબામાં આવતો નહિ હોવાથી તેનાજ જેવો એક જંજીરાકિલ્લો બાંધવાની ઇચ્છાથી, મહારાજે પોતાના તાબાના સમુદ્ર-કિનારાપર તપાસ કરી તેમ કરતાં એવા કિલ્લાને માટે માલવણનો કિનારો સાગરકાંઠેયો જણાતાં ત્યાંજ તેમણે કિલ્લો બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સ્થળે જંજીરા-કિલ્લો બાંધવાનો એક ઉદ્દેશ એ હતો કે, ગોવાના ફિરંગીઓ કદી ઉપદ્રવ કરે તો તેમને જેર કરવાનું સહેલું થઈ પડે; તેમજ વાડીના સાવંતોના કેટલાક વહાણો વ્યાપારી લોકોના વહાણો લૂટતા હતા, તેથી જો આવતો કોઈ ઉપદ્રવ કરે તો તેમનાપર પણ દાબ બેસાડી શકાય.

જ્યારે કિલ્લો બાંધવાનો નિશ્ચય થયા પછી જે સ્થળે તે બાંધવાનો હતો, ત્યાંની જમીન કેવી હતી અને આસપાસનો જળવેગ કયી દિશામાં વિશેષ છે, તેની તપાસ કરવાનું કામ મહારાજે કોળી લોકોને સોંપ્યું તે લોકોએ જીવની દરકાર નહિ કરતાં ઘણી મહેનતે સર્વ પ્રકારની માહિતી મેળવી મહારાજે તેમને મોટાં ઇનામો આપ્યાં અને તેઓને પોતાના વહાણોપર ટંડેલની નોકરી આપી; તેમજ તેમને એક ગામનું વતન વંશપરંપરાને માટે બક્ષિસ આપ્યું.

કિલ્લો બાંધવાનું શુભ મુહૂર્ત જોઈ મહારાજે ગણપતિપૂજન અને સમુદ્રપૂજન કર્યું બ્રાહ્મણોને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યા તેમણે સો સોનાની દક્ષિણા, પંચપકવાન્ન, ફળ, સુવર્ણનું શ્રીફળ, રત્નો, મોતિ અને ચાદર સમુદ્રમાં અર્પણ કરી. વિધિ-પૂર્વક સમુદ્રપૂજન કર્યા પછી કિલ્લો બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું. પાંચસો સલાટ અને બસો લુહાર એકઠા કર્યા બસો ખાંડી લોખંડ ખરીદ કરી ટાંકણા, હથોડા, ગીરમીટ, કરવતી વગેરે હથિયારો તૈયાર કરાવ્યા પથ્થરોને સ્વચ્છ સુંદર બનાવી તેપર ટાંકણાવડે કોતરકામ કરાવ્યું કિલ્લાનો પાયો મજબૂત બનાવવા માટે તે સ્થળે પાંચ ખાંડી સીસું રેડ્યું. વજ્ર પ્રકારનો ચૂનો પકવવા માટે ભીલ, કામાટી, કોળી વગેરે જાતિના હુશિયાર લોકોને બોલાવ્યા. એ કાર્ય ઉપર એકંદરે ત્રણ

1 ગ્રાં. સરદાર કૃત બખર પૃ. ૩૩૮

હજાર માણસો રોકવામાં આવ્યાં હતાં, તેમને સર્વ સામગ્રીસહિત વહાણમાં બેસાડી સમુદ્રમાં લઇ ગયા. એ સ્થળની આસપાસ મહારાજે તોપ, દારૂગોળા વગેરે લડાયક સામગ્રીસહિત પોતાનાં ઘણાં બારકસો ગોઠવી દીધાં હતાં. કિનારા-પર પાંચહજાર માવળા સિપાઇઓનો પહેરો રાખ્યો હતો. એ સમયે ગોવાના ફિરંગીઓ સાથે સધિ થયેલી હોવાથી કિલ્લાના કામને અડચણ કરવા જેટલી તેમનામાં હિંમત નહોતી; તેજ પ્રમાણે સાવંતો પણ મહારાજના તાબેદાર હોવાથી તેમના તરફથી પણ કંઇ વિઘ્ન આવે તેમ નહોતું. મહારાજને માત્ર સીદીનાં અને મોગલોનાં વહાણનીજ બીક હતી; પરંતુ કિલ્લો બંધાવીને તૈયાર થતાં સુધી તેમના તરફથી કંઇ વિઘ્ન નડ્યું નહિ એમ જણાય છે.

સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તે સ્થળે શિવાજીમહારાજે પોતાને હાથે કેટલાક દિવસ સુધી કામ કર્યું હતું. પ્રથમ શરૂઆતમા સર્વ કામ ઉપર તેમનીજ દેખરેખ હતી અને કિલ્લો કેવી રીતે બાંધવો તથા પાણીમાં પાકો પાયો ચણવા માટે કેવી યુક્તિ યોજવી, તે સંબંધી સઘળી કલ્પના મહારાજેજ દર્શાવી હતી. કિલ્લાનો પાયો મજબૂત ચણાયા પછી ભીંત ચણવાનું કામ શરૂ થયું, ત્યારે તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાને મહારાજે ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રભુ નામક સુબેદારની નિમણૂક કરી અને પોતે રાયગઢ ચાલ્યા ગયા. એ કિલ્લાનું કામ સંપૂર્ણ થતાં ત્રણ વરસ વીત્યાં હતાં. કિલ્લાનું કામ પરિપૂર્ણ થયા પછી મહારાજ તે ઇમારત જોવાને પન્હાળેથી બાવડીના ઘાટને માર્ગે માલવણ આવ્યા. તેમણે શુભ મુહૂર્ત જોઇ શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક કિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો. પાંચહજાર બ્રાહ્મણોને ભોજન આપી તર્પણ કર્યું. સર્વ જનસમૂહમા સાકર વહેંચાવી. કિલ્લામા પ્રવેશ કરતી વખતે વહાણો ઉપરથી તોપો ફોડી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. સલાટ કારિગરોના મુકાદમને કિંમતી વસ્ત્રો અને સુવર્ણનાં કડાંની બક્ષિસ આપી. એ કાર્ય માટે ગોવાની સરકારે સો કારીગરો મોકલ્યા હતા. તેમના કાર્યની કદર કરતાં મહારાજે કેપ્ટનને ઇનામમા જરીકસબી ભરેલા વસ્ત્રો અને સોનાનાં કડા આપ્યાં. ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રભુને શાબાશી આપી તેને ઝભ્ભો, મંદિલ, જરી કસબભરેલી ચાદર, મોતીનાં તોરણ, સોનાના કડા અને સુવર્ણની માળા તથા તલવારની બક્ષિસ આપી.

એ નવા જંજીરા-કિલ્લાનું નામ મહારાજે સિંધુદુર્ગ પાડ્યું. કહે છે કે, સિંધુદુર્ગ બાંધવામાં એક કરોડ હોન ખર્ચાયા હતા. એ કિલ્લાપર ત્રણ હજાર માવળા સિપાઇ અને તેમના ઉપર એક મામલતદાર નિમ્યો. માવળા સિપાઇઓમા જેઓ હુશિયાર હતા, તેમને નાઇક, સરનાઇક અને તટસરનૌબતના હોદ્દા આપ્યા. કિલ્લાની દિવાલપર પાણીનો વેગ અથડાય નહિ, તે માટે પાણીમાં એક મોટો બુરજ બંધાવી તેનું નામ દરિયા-બુરજ પાડ્યું.[1] એ ઉપરાંત અંજનવેલી, રત્નાગિરિ, પદ્મદુર્ગ, સરજાકોટ, ગહનદુર્ગ, ખાકરી અને રાજકોટ નામક કિલ્લા મહારાજે

[1] એ કિલ્લામાં એક સ્થળે મહારાજનાં પગલાં ઉપસ્યાં હતાં, એમ માની તે સ્થળે એક દેવળ બંધાવ્યું છે; તેમાં મહારાજની મૂર્તિ છે અને તેની નિત્ય પૂજા થાય છે. પૂજા કરનારને હમણાં કોલ્હાપુરસરકાર તરફથી વર્ષાસન મળે છે.

બંધાવ્યા, એમ કહેવાય છે.

નવા કિલ્લા બાંધવા છતા સીદી ઉપર જોઇએ તેવો દરપ બેઠો નહિ. મુંબઇના અંદર પાસેના મહારાજના તાબાના પ્રાંતોમાં સીદીએ ઘણો ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેને અંગ્રેજોની પણ થોડી ઘણી સહાયતા જણાવાથી મહારાજે મુંબઈ બેટથી બાર માઇલ વેગળે ખાંદેરી અને ઉંદેરી નામના બે ખડકાળ બેટ કબજે લઇ તેમના ઉપર કિલ્લો બાંધવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ કયે પ્રકારે સિદ્ધ થયો તેનું વર્ણન આગળ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.[1]

લશ્કરી વહાણ તૈયાર કરીને અને જળમાં કિલ્લા બાંધીને સીદી, ફિરંગી, અંગ્રેજ, મોગલ અને મુસલમાનપર સંપૂર્ણ સત્તા બેસાડવાનો અને મુસલમાન તથા મોગલોની સત્તાપર ચારે બાજુથી વિપત્તિ નાખવાનો મહારાજનો સંકલ્પ હતો, તે તેમના અલ્પાયુષ્યને લીધે અપૂર્ણ રહ્યો. સમુદ્રમાર્ગપર સંપૂર્ણ સત્તા જમાવી સર્વ વ્યાપારની કુંચી પોતાના હાથમાં રાખવાનો તથા પોતાના તાબાના દેશમાં શત્રુઓ તરફથી કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ન થાય, એવો મજબૂત બંદોબસ્ત કરવાનો મહારાજનો ઇરાદો હતો; પરંતુ તેમની પાછળ એ યોજના કોઇ પરિપૂર્ણ સમજી શક્યું નહિ તેથી બધાં વહાણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઇ ગયાં.

૧ અઠ્ઠાવીસમું પ્રકરણ જુઓ.

प्रकरण १६ मुं—मोगलराज्यपर स्वारी अने शाहिस्तखाननी चढाई

ઔરંગઝેબ જ્યારે દક્ષિણનો સુબો હતો, ત્યારે મહારાજે તેના તાબાના જુન્નર, ઔરંગાબાદ વગેરે પ્રાંતોમાં તોફાન કર્યું હતું; પરંતુ વિજાપુરસરકારની સાથે સલાહ કરીને જ્યારે ઔરંગઝેબ યુદ્ધમાંથી છૂટયો ત્યારે તેનો ગોરચો પોતાના તરફ ફરશે, એવો ભય લાગવાથી મહારાજે પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગીને તેના તાબેદાર થઇ રહેવાની તેને લાલચ બતાવી હતી; પરંતુ એટલામાંજ શાહજહાનની માંદગીના સમાચાર આવવાથી ઔરંગઝેબ દિલ્હી જવાને નીકળ્યો. તે વખતે શાહજીરાજાને પ્રથમ જે જાગીર મળી હતી, તેનો કેટલોક ભાગ મોગલોએ કબજે કરેલો હતો. તે ભાગની મહારાજે તેની પાસે માગણી કરી અને આદિલશાહના તાબાનો કોંકણ પ્રાંત કબજે કરવાની પરવાની માગી. ઔરંગઝેબે આ માગણીઓનો કંઇ પણ સ્પષ્ટ જવાબ ન આપતાં આબાજી સોનદેવને પોતાના દરબારમાં વકીલતરીકે મોકલવાનું કહ્યું. પછી ઔરંગઝેબે પોતાના બાપને કેદમાં નાખીને તથા પોતાના ભાઇઓનો અને તેમના કુટુંબનો નાશ કરીને દિલ્હીની ગાદી હાથ કરી લીધી. આ સમયે ત્યાં અનેક ખટપટો ઉભી થયેલી હોવાથી તે દક્ષિણ તરફ બરાબર ધ્યાન આપી શક્યો નહિ; પણ જ્યારે શિવાજીમહારાજે અફઝુલખાનનો વધ કર્યો અને વિજાપુરની સેનાનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો એવા સમાચાર તેને મળ્યા ત્યારે તેણે શિવાજીમહારાજપર એક અભિનંદનનો પત્ર લખ્યો હતો, એવું કહેવાય છે; પરંતુ તેજ સમયે આ દગાબાજ બાદશાહે આદિલશાહને પણ એક પત્ર લખ્યો હતો અને તેમાં જણાવ્યું હતું કે:—"શિવાજીની ખોડ બરાબર ભૂલાવી દેવામાં આળસ કરશો નહિ." ઔરંગઝેબે પોતાના રાજ્યારોહણનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ કર્યો તે વખતે તેનું અભિનંદન કરવાને માટે મહારાજે પોતાનો વકીલ તેના દરબારમાં મોકલ્યો હતો અને સાથે સાથે પોતાની પૂર્વોક્ત માગણી પણ ફરીથી કરી હતી; તેનો તેણે એવો જવાબ આપ્યો કહેવાય છે કે, "ખુદાની મહેરબાનીથી મારા સઘળા શત્રુઓને છતીને મેં મારા મનોરથો સિદ્ધ કર્યા છે. મેં શાહિસ્તખાનને દક્ષિણનો સુબો નિમેલો છે. તે તમારી સર્વ માગણીઓની વ્યવસ્થા કરશે." એવું કહેવાય છે કે, તેણે આ વખતે મહારાજને સન્માન-

સૈન્ય હતુ જ્યારે જ્યારે આ પ્રચંડ સેના મુકામ કરતી હતી, ત્યારે ત્યારે તે બે યોજન લંબાઈ અને દોઢ યોજન પહોળાઈનો વિસ્તાર રોકતી હતી દિલ્હીથી દક્ષિણમા આવતા આ સૈન્યને ત્રણ માસ લાગ્યા હતા શાહિસ્તખાને પ્રથમ ઔરંગાબાદ જઈને સુબાની ગોઠવણ કરી અને વિજાપુરસરકારને શિવાજીમહારાજપર સવારી કરવાની સૂચના મોકલી વિજાપુરસરકારે તે સૂચના પ્રમાણે શિવાજી-મહારાજપર સવારી કરી હતી, તેનુ વર્ણન તેરમા પ્રકરણમા કરવામા આવ્યુ છે.

સને ૧૬૬૦ના જાનેવારી માસમા શાહિસ્તખાને પોતાનુ સૈન્ય લઈને મહારાજપર ચડાઈ કરી તે અહમદનગરથી પુના પ્રાંતના પૂર્વભાગપર ચઢી આવ્યો અને રસ્તામા જે જે કિલ્લા આવ્યા તે તે કબજે કરતો ગયો આ પ્રમાણે સોનવડી, સુપા, બારામતી વગેરે પ્રાંતો કબજે કરતા કરતા, તે નિરાનદીના પ્રદેશોમાથી હોળગાવને રસ્તે શિરવળ આવ્યો ત્યાથી થોડુક સૈન્ય મોકલીને રાયગઢની આજુબાજુના ગામોનો તેણે નાશ કરાવ્યો પછી કુચ કરીને સાસવડમા આવી છાવણી નાખી પોતાનો મુકામ કર્યો એમ કહેવાય છે કે, સિંદખેડનો જાધવરાવ આ વખતે શાહિસ્તખાનની સાથે હતો, તેને આ પ્રદેશની ઘણીજ સારી માહિતી હતી, તેથી તે શાહિસ્તખાનના ઘણા ઉપયોગમા આવ્યો સુપા પ્રાંત કબજે કરીને તે તેણે આ જાધવરાવના તાબામા સોંપ્યો જે જે કિલ્લા અને થાણા તેણે કબજે કર્યા તે ઉપર તેણે પોતાના માણસો મૂકી દીધા સાસવડમા મુકામ નાખ્યા પછી (તા ૧લી મે સન ૧૬૬૦) તેણે આજુબાજુનો પ્રદેશ જોવાને માટે માણસો મોકલ્યા, કારણ કે આ પ્રદેશનુ નિરીક્ષણ કર્યા બાદ એક પછી એક કિલ્લો લેવાનો સપાટો ચલાવવો, એવો તેનો વિચાર હતો

આની પ્રચંડ સેનાની સામે યુદ્ધ કરવા કરતા શત્રુ જે જે થાણાપર ચઢી આવે ત્યાથી ખસી જવુ, એજ રસ્તો મહારાજના સૈનિકો માટે તત્કાળમા ઠીક હતો, પરંતુ તેની સાથે મોગલસૈન્યના પાછલા ભાગ ઉપર મહારાજના ઘોડેસ્વારો વારવાર હુમલા પણ કરતા અને તેમને દાણાપાણી મળવા દેતા નહિ, તથા તેમના ઘોડા અને જે કોઈ સરસામાન હાથ લાગે તે પકડી લેતા હતા પછી શાહિસ્તખાને શિવાપુર અને કાત્રજનો ઘાટ હાથ કરવાને સૈન્ય મોકલ્યુ તે સૈન્યપર મહારાજના ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વારોએ હુમલો કર્યો, પણ મોગલોની સખ્યા ઘણીજ મોટી હોવાથી તેમનો પરાજય થયો ત્યાર પછી ખાને પુરંદર કિલ્લાની આજુબાજુનો પ્રદેશ અને ગામડા વેરાન કરવાને માણસો મોકલ્યા તેમનાપર મહારાજના ત્રણ હજાર સૈનિકોએ હુમલો કર્યો અને ઘોર સગ્રામ થયો તેમા મોગલસેનાનો પરાભવ થવાની તૈયારી હતી, પણ એટલામા ખાનના તરફથી તેમને બીજા માણસોની મદદ આવી પહોચવાથી મહારાજના સૈન્યનો તેમના આગળ નિભાવ થયો નહિ અને એ લોકો પુરંદરના પહાડી પ્રદેશ તરફ નાસી છૂટયા શત્રુઓએ તેમની પૂઠ પકડી એટલે કિલ્લાપરથી તેમનાપર તોપોના ગોળાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો આથી તે લોકોની પુષ્કળ ખરાબી થઈ; છતા પણ તેમણે ધૈર્ય ન છોડતા મહારાજના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો. આ પછી શાહિસ્તખાને સાસવડથી પોતાનો મુકામ ઉપા-

અને ઘણાજ સન્માનપૂર્વક તેનો આદર-સત્કાર કરીને કહ્યુ કે -" જો તમે બાદશાહ ના સૈન્યમા નોકરી સ્વીકારશો તો તમને હુ ઘણી ઉંચી પદવીએ ચઢાવીશ " ખાનની આ લાલચમા ફિરંગોજી જરાપણ ફસાયો નહિ, પણ આથી ખાનને કશુ પણ ખોટુ લાગ્યુ નહિ અને ફિરંગોજીનુ ઘણુજ સન્માન કરી તેને મુક્ત કર્યો તે જ્યારે મહારાજ પાસે આવ્યો ત્યારે મહારાજે તેના શૌર્ય અને પ્રમાણિકતા માટે તેનો ઘણોજ સત્કાર કરીને તેને ઇનામ આપ્યુ અને ભૂપાલગઢ ઉપર તેને કિલ્લેદાર બનાવ્યો. [1]

એમ કહેવાય છે કે, પુનામા બાબાજીરામ અને હોનાપ્પા દેશપાંડે[2] નામના બે દેશમુખ હતા કંઇક કારણથી નારાજ થઇને આ લોકો બર્હાણપુર આગળ શાહિસ્તખાનને જઇ મળ્યા ચાકણનો કિલ્લો સર કર્યા પછી શાહિસ્તખાન પુનામા આવીને કેટલાક દિવસો સુધી સ્વસ્થ રહ્યો આ સમયે તેણે આ મરાઠા સરદારોને કેટલુક સૈન્ય આપીને મહારાજના તાબાનો ઉત્તર કોકણનો કંઇક ભાગ પોતાને કબજે લીધો આ વખતે કલ્યાણ અને ભિવંડી મોગલોએ હસ્તગત કર્યા (ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૧) આ સમાચાર સાભળીને મહારાજને એ સરદારો ઉપર ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો સભાજી નામનો તેમનો એક સગો મહારાજનો સરદાર હતો ભરદરબારમા તેને એમ કહીને મહારાજ બોલ્યા કે -" તમારા એ બે સગાઓ અમારા આશ્રિત હોવા છતા અમારા શત્રુને જઇને મળી ગયા છે તેથી હવે તમારો પણ અમને ભરોસો પડતો નથી" આ મેણુ સભાજીથી સહન થયુ નહિ તેને ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો અને તે જઇને શાહિસ્તખાનને મળ્યો આ સભાજી જુવાન અને ઘણોજ બળવાન હતો જ્યારે તેણે શાહિસ્તખાનની પ્રથમ મુલાકાત લીધી ત્યારે પોતાના અંગબળની ખાત્રી કરી આપવાને માટે તેણે એક ઘોડાને ચાર પગે પકડીને ઉંચો કરી બતાવ્યો હતો તેનુ અદ્‌ભુત અંગબળ જોઇને ખાન ઘણોજ ખુશી થયો અને તેને પાચસો ઘોડેસ્વારોની સરદારી આપી પોતાના સૈન્યમા રાખ્યો પછી આ સભાજી માનકૂર નામના ગામમા મોગલો તરફથી ચાણાબંદી કરીને રહ્યો હતો તે વખતે શિવાજીમહારાજે તેનાજ ગામનો એક નેતાજી કરીને સરદાર પોતાની પાસે હતો,

ત્યાસુધી કિલ્લાનો બચાવ કરવો અને જ્યારે કોઈ પણ ઉપાય રહે નહિ ત્યારેજ કિલ્લો શત્રુના હાથમા જવા દેવો

૧ સિ દિ મા જણાવે છે કે આ કિલ્લેદાર પરાજય પામીને શિવાજીમહારાજ પાસે આવ્યો ત્યારે મહારાજે ગુસ્સે થઇને તેને પોતાની નોકરીમાથી કાઢી મૂક્યો. આથી તે શાહિસ્તખાનને જઇ મળ્યો તેણે તેને માલકુર ગામનો થાણેદાર બનાવ્યો, પરતુ મહારાજે પાછળથી નેતાજી પાલકરને મોકલીને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો, પરતુ આમા એ બખરકારની ભૂલ થયેલી છે જે સરદાર મોગલોને મળી ગયો હતો, તે તો સભાજી નામનો એક સરદાર હતો ફિરંગોજી ન હતો, એમ આગળના વર્ણનપરથી ધ્યાનમા આવી જશે.

૨ ચિટણીસ જણાવે છે કે, એમનુ નામ શભુજી કાવજી અને બાબાજીરામ હોનાપ્પા દેશપાંડે હતુ "આલમગીરનામા" મા તેમનુ નામ બાબાજી ભોસલે અને રઘુનાથ એ પ્રમાણે આપેલુ છે

તેને સૈન્ય આપીને તેનાપર સ્વારી કરવાને મોકલ્યો. તેણે મલાજી ઉપર હલ્લો કરીને તેનો પરાજય કર્યો અને યુદ્ધમાં તેને મારી નાખ્યો તથા માલેર ગામને બાળીને ખાખ કરી દીધું.

ચાકણનો કિલ્લો હસ્તગત કરવામાં ખાનના ઘણાં માણસોની ખરાબી થઈ હતી, તેથી તેણે બીજો પ્રદેશ કબજે કરવાનો વિચાર માંડી વાળીને પુના આવીને મુકામ કર્યો. પ્રથમ તો તેને એવી હિંમત હતી કે, શિવાજીમહારાજના કિલ્લાઓ જોતજોતામાં હું તાબે કરીશ, પણ આ એકજ કિલ્લો કબજે કરવા માટે તેને બે માસપર્યંત યુદ્ધ કરવું પડ્યું અને હજારો માણસોનો ભોગ આપવો પડ્યો, એ જોઈ તેનો સઘળો ભ્રમ મટી ગયો. તેની ખાત્રી થઈ કે, શિવાજીમહારાજના તાબાના કિલ્લા લેવા તે કંઈ નાનીસૂની વાત નથી, પણ ઘણુંજ વિકટ કાર્ય છે. ઔરંગઝેબની પણ માન્યતા એવી હતી કે, આ પહાડી કિલ્લા જીતવામાં જરાપણ વિલંબ લાગવાનો નથી અને મરાઠાઓનો પરાજય કરવો, એ કામ ઘણુંજ સહેલું છે; પરંતુ જેમ જેમ શિવાજીમહારાજ અને તેમના સરદારોના શૌર્ય, ધૈર્ય અને પરાક્રમોની વાત તેને કાને જવા લાગી તેમ તેમ તેનો વિચાર બદલાતો ગયો. પછી જોધપુરના રાજા યશવંતસિંહને દશહજાર માણસોનું સૈન્ય આપીને શાહિસ્તખાનને મદદ કરવાને માટે ઔરંગઝેબે મોકલ્યો, કેમકે બે વરસ સુધી કોઈ પણ પ્રકારની હિલચાલ કર્યા વગર ખાન પોતાના સૈન્ય સાથે પુનામાં છાવણી નાખીને પડી રહ્યો હતો. ખાન પોતે હસ્તગત કરેલાં થાણાં પાછાં શિવાજીના હાથમાં જાય નહિ, તેનોજ એણે થોડો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. આ બાજુથી નેતાજી પાલકરે પોતાના ઘોડેસ્વારોના સૈન્ય સાથે અહમદનગર અને ઔરંગાબાદ શહેરો સુધી સ્વારી કરીને મોગલોનો પ્રદેશ વેરાન કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો. મોગલસૈન્યનું અનાજપાણી, ઘાસચારો, રસદ વગેરે અટકાવીને તેમનાપર વારંવાર છાપા મારીને મોગલ સૈન્યને ત્રાહી ત્રાહી કરી નાખ્યા હતી. જો મોગલો આ મરાઠા સ્વારોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતા તો તેમનો વેગ એવો જબરો હતો કે, તે સપાટાબંધ તેમના હાથમાંથી છટકી જતા હતા અને દુશ્મનોને તેમની પૂંઠ પકડવામાં કંઈજ સાર દેખાતો ન હતો. આથી તે લોકો ત્યાંને ત્યાંજ થાકી જતા હતા. નેતાજીનો ઉપદ્રવ બંધ પાડવાને માટે શાહિસ્તખાને પોતાના સાત હજાર ઘોડેસ્વારોના સૈન્યને નેતાજીનો મુકાબલો કરવાને મોકલ્યું. તેમણે નેતાજીને પકડી પાડીને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પાડી. ઉભય પક્ષ વચ્ચે ઘનઘોર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં નેતાજીએ પોતાના શૌર્યની અને યુદ્ધકુશળતાની પરાકાષ્ઠા કરી, પણ શત્રુસૈન્યની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી તેનો પરાજય થયો. યુદ્ધમાં તે પુષ્કળ ઘવાયો હતો અને તેને ઘણા જખમો લાગ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં તે શત્રુના હાથમાંથી સરકી જઈને દક્ષિણ તરફ નાસી છૂટ્યો; પણ મોગલ ઘોડેસ્વારોએ તેની પૂંઠ પકડી. આ દોડાદોડીના પ્રસંગે મહારાજના મિત્ર રૂસ્તમજમાને મોગલ સરદારની મુલાકાત લઈને એવું જણાવ્યું કે—" તમારા સૈન્યને અહીંના પ્રદેશની કંઈ પણ માહિતી નથી, તેથી તમારો ઉદ્દેશ સફળ થશે નહિ; માટે તમે પાછા વળો. નેતાજીની પૂંઠ પકડીને હું તેને કેદ કરીશ." તેની

આ વાત મોગલસરદારને પસદ પડી અને તે પાછો ગયો આ રીતે નેતાજી શત્રુના સપાટામાથી બચી ગયો ૧

શરૂઆતમા વર્ષ-સવા વર્ષ ધમાલ કરીને પછીથી પુનામા છાવણી નાખીને ખાન બે વર્ષ સુધી સ્વસ્થ બેસી રહ્યો, તેના બે કારણો હોય એમ લાગે છે એક કારણ તો એ હતુ કે, મહારાજના તાબાના બીજા કિલ્લાઓ લેવાની લાલચમા જો આપણે પડીશુ તો આપણુ બધુ સૈન્ય નાશ પામશે અને રીતેમોએ આપણે પાછા ફરવુ પડશે કે જીવ ગુમાવવો પડશે બીજુ કારણ એવુ લાગે છે કે વિજાપુરસરદારનો પરાજય કરીને તેના ઉપદ્રવમાથી મુક્ત થઈને મહારાજ આ વખતે પુનાની નજદીકના પ્રદેશમા આવેલા હતા તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ખાનની હિંમત ચાલતી નહિ હોય ખરુ જોતા તો મહારાજના સઘળા મોટ કિલ્લા અને પ્રદેશ કબજે કરીને, તેમને ધૂળમા મેળવી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને ખાન દક્ષિણમા આવેલો હતો એટલે મહારાજ ત્યા આવ્યા તે સમયે તેણે તેમનાપર ચઢાઈ કરવી જોઈતી હતી પરતુ તેણે તેવુ કશુજ કર્યું નહિ મોગલોના કબજા હિલચાલ કરતી નથી, એવુ જોઈને મહારાજે પોતેજ મોગલોના પ્રદેશમા તોફાન કરવાની શરૂઆત કરી, પોતાનુ પાયદળ લશ્કર તૈયાર કરી તેનાપર મોરોપતને અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર તૈયાર કરી તેનાપર નેતાજી પાલકરને તેમણે સેનાધિપતિ નિમ્યા ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧ મા મોગલોએ ભીમડી-કલ્યાણ સર કર્યું પરતુ તે પાછુ મેળવી લાના સર્વ કિલ્લા કબજે કરવાનુ કાર્ય મોરોપતને સોપ્યુ હતુ તેણે તે ઘણુ હસ્તગત કરી જુન્નરની ઉત્તર તરફના મોગલોના ઘણા કિલ્લા તાબે કર્યા નેતાજી પાલકરે પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કરસહિત મોગલોના દૂરના પ્રદેશો સુધી ચઢાઈ કરી તેમના ઘણા ગામ લૂટી લઈ મોટા મોટા શહેરોપર અને બજારોપર ખડણી બેસાડી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવ્યુ તેનો ધમારો એટલા બધા વેગથી ચલતો કે, આજ એક સ્થળે તો કાલે ક્યાય ઘણે વેગળે બીજેજ સ્થળે દેખા દેતો નેતાજી બાલાઘાટ, પરડ (પરાડે) હવેલી, કલ્યાણ, આવસા, ઉદગીર વગેરે ગામ લૂંટતો, તાબે કરતો અને ખડણી લેતો લેતો ગોદાવરી નદીના કિનારાપર્યંત જઈ પહોચ્યો ૨ તેણે ઠેઠ ઔરગાબાદ શહેર સુધી ચઢાઈલઈ જઈશહેરની આસપાસનો પ્રાત કબજે કર્યો હતો

ઔરગાબાદમા મહબૂબસિંહ નામક મોગલોનો સુબેદાર રહેતો હતો તેણે એ તોફાન જોઈ, દશ હજારના લશ્કરસહિત નેતાજી પાલકર ઉપર હુમલો કર્યો નેતાજીએ તેની સાથે નગર પાસે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કર્યો કેના હાથી, ઘોડા અને બીજો યુદ્ધોપયોગી પુષ્કળ સામાન મરાઠાઓના હાથમા આવ્યો નેતાજીએ મોગલોના રાજ્યમા ઉથલપાથલ કરી મેળવેલી લૂટ મહારાજ પાસે મોકલી દીધી ૩

૧ આ હકીકત પ્રો સરકાર તે સમયના સુરતના અગ્રેજ વેપારીઓના કાગળપત્રોના આધારે જણાવે છે (પૃ ૯૭)

૨ ચિટણીસ લખે છે કે, એ સમયે નેતાજી પાલકરનો સરનોબતનો હોદ્દો પ્રતાપરાવ ગુજરને આપ્યો હતો અને ગુજર એ ચઢાઈ લઈ ગયો હતો

૩ રાયરીની બખરમા લખ્યુ કે, મહબૂબસિંહ પોતાનાસ્થાનમા સ્વસ્થ રહ્યો હતો

પ્રબળગઢ નામક એક મજબૂત કિલ્લો મોગલોના તાબામાં હતો. કેસરસિંહ નામક એક રાજપૂત સરદાર તે કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો. તેને પોતાના પક્ષમાં લઇ કિલ્લો તાબે કરી શકાતો નહિ હોવાથી સ્વતઃ મહારાજે તેનાપર હુમલો કર્યો. કેસરસિંહે મહારાજ સાથે ઘણા દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ મહારાજના બળ આગળ તેનું કંઇ ચાલતું નહિ હોવાથી તે રાજપૂત સરદારે છેવટે કેસરિયાં કર્યાં અને પોતાના તાબાના લશ્કરસહિત મહારાજ ઉપર એકદમ તૂટી પડયો. રાજપૂત સરદાર બહાદુરીપૂર્વક લડયો અને પોતાના સર્વ લશ્કરસહિત સમરભૂમિમા પતન પામ્યો. છેવટે કિલ્લો મહારાજના તાબામા આવ્યો. મહારાજે રાજપૂતનાં મૃત શરીર ઓળખીને તેનો અગ્નિદાહ કરાવ્યો. કેસરસિંહની માતા અને એક પુત્રી, બૂરજથી કિલ્લાપર રહી ગયાં હતાં. મહારાજે તેમનો સત્કાર કરી પોતાની પાસે રાખ્યાં. તે સ્ત્રીઓએ જ્યારે દેશમાં જવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે મહારાજે તેમને વસ્ત્રાલંકાર અને દ્રવ્ય આપી માનસહિત વિદાય કર્યા.

કહેવામા આવે છે કે, મહારાજ પાલખીમા બેસી કિલ્લો જોવા જતા હતા, તે વખતે તેમના શેલામા બોરડીની ડાળી ભરાવાથી શેલું પૃથ્વીપર પડયું; તેમ થવાથી મહારાજે પાલખી ઉભી રખાવી કહ્યું કે—“ મને આ સ્થળે શેલાવ્યો તેથી પૃથ્વીમાં દ્રવ્ય હોવું જોઇએ ” તે સ્થળે ખોદાવતા પૃથ્વીમાથી ચાર લાખ મહોરભરેલા ચરુ મળ્યા.

મોગલોના પ્રદેશમા આટલું બધુ નુકશાન કરવા છતાં શાહિસ્તખાન પુનામાથી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો નહિ પુનામા પોતાના સમસ્ત સૈન્યની છાવણી રાખીને પોતે હસ્તગત કરેલા થાણા એકાએક છોડી દેવા નહિ, એટલોજ તેનો નિર્ધાર હતો તેને તે સ્થાનમાથી શા રીતે હઠાવવો, એજ વિચારમા મહારાજ હતા; અને એવી કોઇ તક મળે તે માટે મહારાજ વાટ જોઇનેજ સિંહગઢમાં બેઠેલા હતા. શાહિસ્તખાન પુનામા દાદાજી કોંડદેવે શાહજીરાજ માટે બાંધેલા લાલ મહાલમા[1] નિવાસ કરતો હતો. એ સમયે શિવાજીમહારાજ સિંહગઢમા હતા, તે શાહિસ્તખાન જાણતો હતો. મહારાજ કયી વખતે કેવી યુક્તિથી પોતાનાપર અકસ્માત્ છાપો મારશે, તેનો નિયમ નહિ, એ પણ ખાન સારી પેઠે જાણતો હતો. ખરૂં જોતા એ સમયે તેણે સિંહગઢને ઘેરો નાખી મહારાજને કિલ્લામાંજ સપડાવવા હતા; તેમજ કિલ્લો તાબે કરી તેમને પકડવાનો યત્ન કરવો જોઇતો હતો; પરંતુ ચાકણના કિલ્લા આગળ ખાનને જે અનુભવ મેળવ્યો હતો, તેપરથી તેના મનમાં એ વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. વળી તેને એવી પણ ખાત્રી થઇ હશે કે, જે કિલ્લામાં શિવાજીમહારાજ રહે છે તેનો બંદોબસ્ત કંઇ જેવો તેવો નહિ હોય. પુનામાં પોતાની સ્થિતિ સુરક્ષિત રહે, તે માટે ખાને ઘણીજ સાવચેતી રાખી હતી. ખાને પોતાના

આરંગઝેબે તેને સખ્ત હુકમ કરવાથી તે પોતાના સૈન્યસહિત મહારાજ ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયો. તેને અહમદનગર પાસે અટકાવી, પ્રતાપરાવ ગુજરે પરાજય પમાડયો. એ લડાઇમા સુબેદાર મરણ પામ્યો. બહાદુરખાન જહાંગીરે લડે, જે વખતે શાહિસ્તખાન ઓરંગાબાદ છોડીને નીકળ્યો તે વખતે મુમતાઝખાનને ત્યાંનો સુબેદાર નિમેલો હતો.

[1] કેટલાક એને રાજમહાલ કહે છે.

લશ્કરમાં સખ્ત હુકમ ફેરવ્યો હતો કે –" કોઈ પણ સશસ્ત્ર મરાઠાને પરવાનગી વગર શહેરમાં પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ, તેમજ કોઈ પણ મરાઠા શિલેદારને આપણી નજીક આવવા દેવો નહિ, " જે મરાઠાસરદારો બાદશાહના નોકર હતા, તેમનેજ માત્ર ખાન પોતાની પાસે આવ–જા કરવા દેતા હતા[1] બીજા કોઈ પણ મરાઠાની તેઓ મુલાકાતજ લેતા નહોતા ખાને સમસ્ત શહેરમાં જ્યાં ત્યાં સખ્ત ચોકીપહેરા મૂકી દીધા હતા અને શિવાજીમહારાજ સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું, તેનો વિચાર કરતા હતા

શિવાજીમહારાજ સિંહગઢથી શત્રુની સર્વ હિલચાલ તપાસતા હતા[2] ખાન પ્રચંડ સેના લઈ મહારાજનો પરાજય કરવા દક્ષિણમાં આવી પુના, સુપા વગેરે પ્રાંતો દબાવી બેઠો છે, ત્યાંથી તેને હાંકી કાઢવા માટે હવે કેવાં પગલાં ભરવાં? સંબંધી મસલત કરવા માટે મહારાજે તાબાના સરદારોને અને કારભારીઓને પોતાની પાસે બોલાવી તેમની સલાહ પૂછી સર્વનો અભિપ્રાય થયો કે –" તેની સાથે યુદ્ધ કરવામાં આપણે ટકીશું નહિ આપણું સૈન્ય કેટલું થોડું અને તેનું સૈન્ય કેટલું મોટું છે? ખાન સાથે સલાહ કરી મુલાકાત કરવી એજ ઉત્તમ છે,' પરંતુ સલાહ થાય કેવી રીતે તેજ અડચણ જણાઈ ખાનના લશ્કરમાં એવો કોઈ નામાંકિત રાજપૂતસરદાર નહોતો કે જે હિંદુધર્મ અને હિંદુસ્વરાજ્યનું અભિમાન રાખી કોઈ પણ યુક્તિવડે ખાન સાથે મહારાજને સલાહ કરાવી આપે શાહિસ્તખાન બાદશાહનો મામો હોવાથી તેને લાંચ–રૂશ્વત આપી વશ કરવાનો માર્ગ નહોતો, તેમજ તેનું અભયવચન મેળવી મુલાકાતે જઈ સલાહ કરવાનું પણ બને તેમ નહોતું, કારણ કે શિવાજીમહારાજને પકડી સખ્ત શિક્ષા કરવાની તેણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી મહારાજે સર્વ વિચાર કર્યા પછી નિશ્ચય કર્યો કે, શત્રુ સાથે સામે મોંઢે યુદ્ધ કરીને આપણા લશ્કરનો કચ્ચરઘાણ કઢાવવો યોગ્ય નથી બીજે કોઈ પણ ઉપાયે શત્રુને ત્રાસ આપવો જોઈએ તેમને એક ઉપાય સૂઝયો કે –" શત્રુના લશ્કરમાં અન્ન, ઘાસ વગેરે વસ્તુઓ પહોંચતી બંધ કરી તેને અકળાવી–મુઝાવી નાખવો કોઈ પણ વિપત્તિમાં નાખી તેના લશ્કરને હાંકી કઢાડવું અને જે કિલ્લા પર તેમણે ઘેરો નાખ્યો હોય ત્યાં તેના લશ્કરપર ચારે બાજુથી છાપા મારી તેને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી દેવી "

શિવાજીમહારાજ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા તેઓ ઉંડા વિચારમાં સ્તબ્ધ થઈ બેઠા હતા, એટલામાં તેમના શરીરમાં ભવાનીદેવીએ પ્રવેશ કરી કહ્યું કે –' મારા પુત્રને કહો કે શાહિસ્તખાનની જરા પણ ચિંતા કરે નહિ મારા પ્રતાપથી જે રીતે અફઝુલખાનનો વધ કર્યો, તેજ રીતે એ દુષ્ટ યવનને પણ તારે હાથે શિક્ષા અપાવીશ એ સબંધી તું કંઈ પણ ચિંતા ન કર " મહારાજની પાસે ઉભેલા કારભારીઓએ દેવીની આશ્વાસન વાણી નોંધી લીધી મહારાજ સચે

[1] મિ કિંકેડ જણાવે છે કે, પોતાના ઘોડેસ્વારોમાંથી એકેએક મરાઠાને તેણે બાતલ કર્યો હતો અને માત્ર પાયદળમાંજ તેણે મરાઠા સિપાઈઓને રહેવા દીધા હતા

[2] મિ કિંકેડ જણાવે છે કે, મહારાજ આ વખતે સિંહગઢથી રાયગઢ ઉપર ગયા હતા.

તન થયા ત્યારે દેવીની વાણી ચાલી તેમને ઘણો સંતોષ થયો. પોતાનાપર દેવીની કૃપા છે, એ જાણી વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આશાએ શુભ શુકન લેઈ અને સ્વ-પરાક્રમવડે શત્રુનો પરાજય કરવાની હિંમત ધારણ કરી.

લાલમહાલમાં નિવાસ કર્યો હતો તે સમયે શાહિસ્તખાને આબાજીરાવની મદદથી સંસ્કૃત જાણનાર એક બ્રાહ્મણને બોલાવી મંગાવ્યો અને તેને થોડાક દ્રવ્યની લાલચ આપી, શિવાજી મહારાજપર એક પત્ર લખાવ્યો.[1] તેમાં એવા આશયનું લખ્યું હતું કે—"તું મર્કટની પેઠે ડુંગરમાં રહેનાર છે. તારા કિલ્લાના આશ્રયમાં રહીને તું ઇચ્છાનુસાર ઉપદ્રવ કરે છે. યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે કિલ્લામાં ભરાઈ બેસે છે. તું કિલ્લામાં ગમે તેટલા દિવસ સંતાઈ રહેશે તોપણ હું તારી પૂંઠ છોડનાર નથી. હું ઈરાની છું. મારી સાથે યુદ્ધ કરવાની તારામાં હિંમત નથી. તું મારી સામેથી નાસી જાય છે.' શિવાજીમહારાજે ઉત્તર આપતાં ખાનને લખ્યું કે—"તું મને મર્કટ જેવો કહે છે, પરંતુ જે મર્કટોએ અહંકારી રાજા રાવણનો નાશ કરી લંકા જીતી લીધી તેના વંશજ હું પણ છું. હું તને નાસતાં ભોંય ભારે કરીશ."

શાહિસ્તખાનની પુનાની છાવણી ઉપર અકસ્માત છાપો મારી તેને ત્રાસ આપવાનો હમણાં સમય નહોતો. ત્યાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો અને તેનું સૈન્યબળ પણ વિશેષ હતું; તેમ છતાં તેના ઉચ્છૃંખલપણા માટે અને અવિચારીપણા માટે કોઈ પણ પ્રયત્ને તેને હેરાનપરેશાન કરવાથી, તેના સૈન્યનો પરાજય કરવાનું કામ ઘણું સહેલું થઈ પડશે; એવો વિચાર કરી મહારાજ કાર્યની સિદ્ધિના ઉદ્યોગે વળગ્યા. તેમણે બે બ્રાહ્મણોને પુને મોકલી તેમને હાથે ખાનના લશ્કરનો એક મરાઠો શિલેદાર પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેને ખાન પાસે એવું બહાનું કરી વિનતિ કરવાનું કહાવ્યું કે, મારે ત્યાં લગ્નસમારંભ છે, તેથી મને શહેરમાંથી વાજતેગાજતે વરઘોડો કાઢવાની પરવાનગી આપવી. શિલેદાર મરાઠાએ ખાન પાસે તે પ્રમાણે વિનતિ કરી વરઘોડો કઢાવવાની પરવાનગી મેળવી. તેણે પોતાના કેટલાક મિત્રોને ભેગા કરી વરઘોડાનું સરઘસ કઢાવવાનું બ્રાહ્મણોને વચન આપ્યું. એટલે સુધી તૈયારી થયા પછી મહારાજ હજાર દોઢ હજાર માવળી યોદ્ધા લઈ સિંહગઢથી આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં કાત્રજના ઘાટ ઉપર સ્થળે સ્થળે વૃક્ષો ઉપર લૂગડાના કકડા વિંટાળ્યા. ત્યાં કેટલાક બળદો રાખી તેના શિંગડા ઉપર પણ લૂગડાના કકડા વિંટાળ્યા. તેમજ તે વિકટ સ્થાનોમાં વીસ પચીસ સરણાઈ તથા રણશિંગાં વગાડનાર રાખ્યા. ખાનની છાવણી ઉપર હુમલો કરી ફતેહ મેળવી, સિંહગઢ તરફ પાછા

[1] મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે આ કાગળ તેણે ફારસી ભાષામાં લખાવેલો હતો અને મહારાજે તેનો જવાબ સંસ્કૃતમાં આપેલો હતો.

[2] મરાઠી ભાષામાં લખાયેલી શકાવલીની બખર જુઓ. તેમાં જેધેની શકાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાજ જ્યારે રાયગઢ ઉપર રહેતા હતા ત્યારે સોનાજી પંડિત નામના કોઈ બ્રાહ્મણે મહારાજને આ સંદેશો પહોંચાડ્યો હતો.

જતાં ઇશારત તરીકે શરણાઈ વાગે તે સમયે માવળાઓએ વૃક્ષ ઉપરના અને બળદને શિંગડે બાંધેલા લુગડાના કટકા બાળી ભડકા કરવા અને, એકીવખતે શરણાઈ તથા રણશિંગા વગાડી ત્યાંથી ચાલ્યા જવું, એવી મહારાજે તેમને સૂચના આપી. એ યુક્તિ કરવામાં તેમનો એ ઉદ્દેશ હતો કે, ખાનનું લશ્કર પાછળ આવે ત્યારે કાત્રજના ઘાટ ઉપર અજવાળું જોઇને અને વાજીંત્રોનો ઘોષ સાંભળીને તેઓ તે તરફ ચાલ્યા જાય અને તેઓ સિંહગઢપર સુરક્ષિતપણે પહોંચી જાય. મહારાજ સિંહગઢપરથી આગળ ચાલ્યા તે વખતે તેમણે સ્થળે સ્થળે થોડા થોડા માવળી સિપાઇઓ ઉભા રાખ્યા હતા. તે સર્વ માવળાને કહી રાખ્યું હતું કે, શરણાઇનો કોમળ સ્વર સાંભળતાંજ સર્વેએ એકઠા થઇ જવું. આંબેઓળ નજીક આવ્યા પછી ત્યાં પાંચસો સાતસો મનુષ્ય રાખ્યા અને ખાનની છાવણી બહાર-થોડેક વેગળે-બસો ત્રણસો મનુષ્યો રાખ્યા.[1] પૂર્વસંકેત પ્રમાણે રાજદ્રોહી કરેલા શિલેદારના વરઘોડાનું સરઘસ ચાલતું ચાલતુ શહેરના દરવાજા પાસે આવ્યું એટલે મહારાજ પોતાની સાથે માત્ર પચીસ મનુષ્યોસહિત સરઘસમા મળી ગયા.[2] એ સમયે મહારાજ સાથે યેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે, દાદાજી બાપુજી દેશપાંડે અને ચિમણાજી બાપુજી દેશપાંડે પણ હતા. મરાઠા લોકોમાં વરઘોડામાં જતી વખતે શસ્ત્રો પોતાની સાથેજ રાખવાનો રિવાજ હતો તેથી તેમના હાથમાનાં શસ્ત્રો માટે કોઇને શંકા આવી નહિ.

શિવાજીમહારાજે શરીર ઉપર બખ્તર પહેરી તેપર ઝભ્ભો પહેર્યો હતો. માથાપર ટોપી-બખ્તર ટોપી પહેરી તેપર મંદિલ બાંધ્યું હતું. તેમણે એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથે વાઘનખ પહેરી ખંજર પકડ્યું હતું. સરઘસની સહાયતાવડે મહારાજે અને તેમના માણસોએ ખાનની છાવણીમા પ્રવેશ કર્યા પછી થોડીવારે સઘળે સ્તબ્ધતા પથરાઇ રહી. રાત્રિ વધારે વીતેલી હોવાથી સઘળાં મનુષ્યો નિદ્રાવશ થયાં હતાં. ચોકીપહેરાપરના સૈનિકો ઉંઘમા ઝોકા ખાતા હતા. લશ્કર બહાર સખ્ત ચોકીપહેરો હોવાથી છાવણીની અંદરના સૈનિકો તદ્દન અસાવધ હતા. ખાન જે મહાલમા[3] રહેતો હતો, તે મહારાજની માલિકીનોજ હોવાથી કયી

૧ સભાસદે લખ્યું છે કે, નેતાજી પાલકર અને મોરોપંતને સૈન્યસહિત છાવણી બહાર, કેટલેક વેગળે ઊભા રાખ્યા હતા. પ્રો. સરકાર પણ એજ પ્રમાણે જણાવે છે

૨ ખાફીખાન જણાવે છે કે, મહારાજના ૨૦૦ સૈનિકો મોગલસૈન્યના મરાઠા સિપાઈઓનો વેશ ધારણ કરીને વરરાજાનો વરઘોડો કાઢી શહેરમાં દાખલ થયા. મહારાજ પણ આ લોકોની સાથે હતા. તેજ પ્રમાણે શહેરની બીજી બાજુએથી મહારાજના ૨૦૦ સૈનિકો તેવોજ વેશ ધારણ કરીને પોતાનાં કેટલાંક માણસોને કેદીતરીકે પકડેલાં હોવાનો ઢોંગ કરી તેમને મારકાડ કરતા હોય એવા દેખાવ કરતા કરતા શહેરમાં દાખલ થયા.

૩ ચિટણીસ લખે છે કેઃ-"ખાન મહાલમાં રહેતો નહોતો; પણ બાગની પાસે તંબુ નંખાવી તેમા રહેતો હતો. એ તંબુમાં મહારાજે એક બે મનુષ્યોસહિત પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ નિદ્રાવશ થયેલા ખાનની છાતીપર ચઢી બેઠા. મહારાજ ખાનને ઘા કરવા જતા હતા, એટલામાં તેની પત્ની જાગૃત થઇ; તેણે એવી સ્થિતિ જોઇને મહારાજના પગ ઝાલી

બાજુએથી કયાં પ્રવેશ કરવો, એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. મહારાજે પોતાનાં માણસોસહિત મહાલમાં પ્રવેશ કર્યો. રસોડાની ભીંતે એક બારી હતી, તેના ચણતરમાંથી ઇંટો કાઢી તે ઉઘાડી નાખી મહાલની અંદર ઉતરવાનો રસ્તો કર્યો. તેજ રસ્તે થઈને મહારાજ પોતાની સાથે બે ત્રણ માણસો લઈ મહાલમાં ઉતર્યા. તેમના પગલાંનો અવાજ સાંભળતાંજ ખાનના જનાનાની સ્ત્રીઓ જાગૃત થઈ. તેમણે પોતાના પતિને જાગૃત કર્યો. ખાન સફાળો ઉઠી એક બારીને રસ્તે નીચે ઉતરવા લાગ્યો, એટલા-

---

અનેક કાલાવાલા કરી પોતાના પતિનો જીવ નહિ લેવાની પ્રાર્થના કરી. એ જોઈ મહારાજનું હૃદય પીગળ્યું. તેમણે વિચાર કર્યો કે, એ જ્યારે આપણી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે, ત્યારે એને છોડતાં મહેણાં દઈ અમે સમરાંગણમાંજ શિક્ષા કરીશું. ઉતાવળ એને મારવો નથી. ત્યાર પછીજ મહારાજે ખાનને બળ અને બુદ્ધિપૂર્વક પકડી રાખી તેની પલંગ પરથી ઉઠાડી, તેના હાથ પાછળ બાંધ્યા અને તેના હાથના પાયજામા તેના પેટ આગળ ભરી કહ્યું - 'ચાલ ઉઠ, હું તને જ્યાંસુધી લઈ જાઉં ત્યાંસુધી મારી સાથે ચાલ. અમે બહાર જઈએ ત્યાંસુધી જો બૂમ પાડી તો જીવ લઈશ' એમ કહી તેના હાથના બે આંગળાં કાપી નાખી ખાનને તેની પત્નીસહિત પકડયા, અને મહારાજ જે જગ્યાએથી આવ્યા હતા તે રસ્તેથી બહાર ન પડી પોતાના માણસોને લઈ મહાલ બહાર નીકળી જવા પહેલાં ખાનને કહ્યું કે " શિવાજી તો હું છું. હું મારાપર ચઢાઈ લાવ્યો છે, પરંતુ તારો પરાજય કરી, તને મારી નાખતાં મને જરાપણ વિલંબ લાગશે નહિ. તને તારો જીવ વહાલો હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દઈ આ પ્રાન્તમાંથી ચાલ્યો જા" સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત એજ હકીકત જુદી જુદી રીતે લખે છે. તેઓ લખે છે કે "ખાન જે તંબુમાં રહેતો હતો ત્યાં મહારાજે પ્રવેશ કર્યો તે વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓ જાગતી હતી. તેમણે પોકાર કરી મૂક્યો. એટલે ખાન જાગૃત થયો અને બાપાપાઈએ પોતાનાપર અકસ્માત છાપો માર્યો એમ સમજીને તે સ્ત્રીઓમાં ભરાઈ ગયો. મહારાજ તેને શોધવા લાગ્યા. એટલામાં ખાનને હાથમાં તલવાર લઈ પોતાનાપર ઘા કરવાની તૈયારીમાં જોતાંજ મહારાજે પોતાની તલવાર-વડે તેનાપર પ્રહાર કર્યો. તે પ્રહાર ચૂકતાં ખાનના હાથનાં ત્રણ આંગળાં કપાઈ ગયાં. ખાનના સૈનિકોએ ચારેક સામળી લશ્કરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ જોઈ મહારાજ પોતાના અનુયાયીઓસહિત તંબુમાંથી બહાર નીકળી ગયા." શિવદિગ્વિજય બખરમાં લખ્યું છે કે-"ખાન લાલમહાલમાં રહેતો હતો. મહેલ નજીક એક વાણી રહેતો હતો. મહારાજે તેને તેના ઘરમાં અંદરથી પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો. ગોઠવણ કરી કે, તેણે મહારાજને રાત્રિને સમયે શાહિસ્તખાન નિદ્રા લે છે તે ઓરડામાં લઈ જવા. એ કામ કરવા માટે મહારાજે તેને પાંચસો હોન આપવાનું કબૂલ કર્યું. એ વ્યવસ્થા થયા પછી મહારાજ રાયગઢથી નીકળી, કાત્રજના ઘાટમાંથી પુના નજીક પહોંચ્યા અને તેમણે વાણીની સહાયતાથી કેટલાક સિપાઈ અનુયાયીઓસહિત મહાલમાં પ્રવેશ કર્યો. દરવાજા આગળ પચીસ પહેરેગીર હતા. ત્યાં એક જોઈને જાગૃત હતો તે સર્વને તેમણે કાપી નાખ્યા. પાછી વાણીએ મહારાજને ખાનના ઓરડાને બદલે તેના પુત્રના ઓરડામાં લઈ ગયો. મહારાજે તેના પુત્રને ત્યાંજ કાપી નાખ્યો અને એક દાસીને ધમકી આપી શાહિસ્તખાનનો ઓરડો બતાવવા કહ્યું. જીવ જવાની બીકે દાસીએ તે ઓરડો બતાવ્યો. એટલામાં ગડબડાટ થતાંજ ખાન જાગૃત થયો અને ગભરાઈ જઈ બારીવાટે બહાર કૂદી પડવા દોડ્યો. તેજ ક્ષણે મહારાજે દોડી જઈ તેનાપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો. તલવાર ઘસી જતાં ખાનના એક હાથનો અંગુઠો કપાઈ ગયો. ત્યાર પછી ઘણી ગરબડ થતાં ખાનના સૈનિકો મશાલ સળગાવી ભેગા થઈ ગયા, તેથી મહા-

માં તે મહારાજની નજરે પડતાં તેઓ દોડતા તેની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને પોતાની કમ્મરે લટકતી તલવારવડે ખાન ઉપર ઘા કર્યો. ઘા પડતાંજ તેના હાથનું એક આંગળું કપાઈ પડ્યું; એટલામાં ખાનનો પુત્ર અબ્દુલ ફત્તેહખાન અને તેની તહેનાતના સિપાઈઓએ મહારાજપર ધસારો કર્યો. તે સર્વેની કતલ કરી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યોસહિત સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળી ગયા. છાવણીમાં દુશ્મનોએ

રાજ જે માર્ગે આવ્યા હતા, તે માર્ગે બહાર નીકળી ગયા; પરંતુ બાગની પ્રત્યેક બાજુ ખાનના સૈનિકોએ ઘેરી લીધેલી જોઇને પોતાના માણુસો સાથે તેમના શરીર ઉપર જુસ્સાભેર એકદમ હલ્લો કરી તેમને કાપી નાખી મહારાજ શહેર બહાર સુરક્ષિત જઈ પહોંચ્યા અને ઘોડેસ્વાર થઈ રાયગઢ જવા ઉપડી ગયા.” શિવદિગ્વિજયમાં એથી જૂદીજ હકીકત વર્ણવી છે તેમા લખ્યું છે કેઃ–‘મહારાજ રંગમહાલમાં પ્રવેશ કરી, શાહિસ્તખાનનો પુત્ર નિદ્રાવશ હતો તે ઓરડામાં ગયા અને તેનેજ ખાન સમજી તેનાપર તલવારનો ઝટકો મારી તેને પૂરો કર્યો. તલવારનો પ્રહાર સાંભળતાંજ તેની પાસેજ નિદ્રાવશ થયેલી તેની પત્ની જાગૃત થઈ. તેને મહારાજે કહ્યુ કે:–“બૂમ પાડશો તો જીવથી જશો. કહે, શાહિસ્તખાન તે આજ કે?” તેણે કહ્યું: “એ તો તેમનો પુત્ર છે.” મહારાજે શાહિસ્તખાનનું શયનગૃહ બતાવવાનું કહ્યાથી, જીવ જવાની બીકે તેણે તે સ્થળ બતાવ્યું. મહારાજે તેમાં પ્રવેશ કરી ખાન ઉપર તલવાર ઉગામી દીવાના પ્રકાશમાં તલવાર ચળકી તેની સાથે ખાનની પત્ની થોડીક જાગૃત હતી તે બેઠી થઈ પોતાના પતિને કોઈ ખુની મારી નાખવા આવ્યો છે જાણી તેણે મહારાજના ચરણમાં માથું નમાવ્યું અને ખાનનો જીવ નહિ લેવાની અતિ નમ્ર પ્રાર્થના કરી એટલામાં ખાન જાગૃત થયો; પરંતુ હથિયાર લઈ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની તેનામાં હિંમત નહિ હોવાથી ખાન મોઢું ઢાંકી પથારીમાજ સૂઈ રહ્યો. સ્ત્રીની વિનતિથી મહારાજના હૃદયમાં દયા આવી. તેમણે કહ્યું, એને જીવતો રહેવા દઈશ; પરંતુ મારા બહાર નીકળી જતાં સુધી તમે કંઈ પણ બૂમાટ કરશો નહિ, એવી તમારે પ્રતિજ્ઞા કરવી. સ્ત્રીએ તે પ્રમાણે કબૂલ કરી પતિને પણ ઉઠાડી કબૂલાત કરાવી. મહારાજે ખાનના હાથની એક આંગળી કાપી નાખી અને તેનો હાથ ઝાલી તંબુ સુધી લઈ જઈ કહ્યુ કે, ‘કાલેજ મારા મહાલમાંથી ચાલ્યો જજે નહિ તો જીવથી જશે.’” પ્રો. સરકાર યવની બખરને આધારે એવું જણાવે છે કેઃ–“મહારાજે નેતાજી પાલકર અને મોરોપંત પીંગળેને એક એક હજાર સૈનિકો આપીને ખાનની છાવણીની બને બાજુએ એક એક માઈલના અંતરપર રહેવાનું કહ્યું હતુ; અને પોતે ચારસો ચુંટી કાઢેલા સૈનિકો લઈને ખાનની છાવણી પાસે આવ્યા. તેમને પહેરેગીરે રોકયા ત્યારે તેમણે કહ્યુ કે, અમે ખાનની છાવણીમાના માણુસો છીએ અને અમારે અમારા સ્થાનપર જવું જોઈએ; એવું બહાનું કાઢીને તેઓ છાવણીમાં દાખલ થયા, ત્યાં રાત પડતાં સુધી એક ઠેકાણે શાંતિથી થોભી ગયા. રાત પડ્યા પછી તેઓ જ્યાં ખાનનો મુકામ હતો ત્યાં આગળ આવ્યા. તે દિવસ રમજાનનો હતો, તેથી ખાનના સિપાઈઓ આખો દિવસ ઉપવાસ કરને રાત્રે ભરનિદ્રામાં પડેલા હતા; પણ ખાનના બબરચીઓ સવારને માટે રસોઈ તૈયાર કરવાને જાગ્યા હતા. તેમની એકદમ કતલ કરી નાખી અને પછી મહારાજ બંધ કરેલા દ્વારને તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આના અવાજથી અને કતલ કરેલા લોકોના કણુવાથી ખાનની કેટલીક દાસીઓ જાગૃત થઈ અને કંઈક ગડબડ છે એવી શંકા આવવાથી તેઓ ખાનને ઉઠાડવા લાગી; પણ પોતાની ઉંઘમાં ખલેલ પાડવા માટે ખાન તેમના ઉપર ગુસ્સે થયો અને પાછો ઉંઘી ગયો. માણુસ દાખલ થઈ શકે એટલું બાકોરું પડતાંજ મહારાજ ચિમણાજી બાપુજીને સાથે લઈને અંદર દાખલ થયા અને ઠેઠ શાહિસ્તખાન સુઇ ગયો હતો તે ઓરડા સુધી જઈ પહોંચ્યા. તેજ વખતે ખાનની

નહોતું "સૌ કરતા જીવ વહાલો" એ ન્યાયે સર્વ પોતપોતાનો જીવ કેવી રીતે બચાવવો, તેનીજ ચિંતામા પડ્યા મોગલસૈન્યમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો તેઓ ઘેરો ઉઠાવી લઇ પાછા નાસી છૂટ્યા, એટલામા બીજી તરફથી નેતાજી પાલકરે કર્તોજી ગુજરને પોતાના ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડી આપી તેમનાપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. એ ટોળીએ તેમનાપર અકસ્માત હુમલો કરી ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવી ગુજરે મોગલોનું પુષ્કળ લશ્કર કાપી નાખ્યુ આ બનાવ તા ૫મી એપ્રીલ સને ૧૬૬૩ મા બન્યો.

મોગલલશ્કરની અતિશય પાયમાલી થયેલી જોઇ શાહિસ્તખાનને ઘણી દીલગીરી ઉત્પન્ન થઇ પુત્રના મૃત્યુથી તેનુ હૃદય શોકદગ્ધ થયુ હતુ, તેમા વળી પોતાના સૈન્યનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો ઘણા સૈનિકો કપાઇ મુએલા હોવાથી હવે ખાનને હિમત રહી નહિ ચઢાઇ આગળ ચાલુ રાખવાનું કિંચિત્ પણ ધૈર્ય રહ્યુ નહિ ખાન વિચાર કરવા લાગ્યો કે—"શિવાજીમહારાજ દગાખોર છે તે કયી વખતે શુ કરશે તેનો નિયમ નથી, જીવ જવાનો વખત આવ્યો હતો પણ સદ્‌ભાગ્યે બચી જવાયુ છે સિંહગઢને ઘેરો નાખી બેસી રહીએ, તો આગળ વરસાદના દિવસો આવે છે તે સમયે આપણા સૈનિકો રહી શકે નહિ સૈનિકો પણ થાક્યા છે તેઓ પણ શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની વાતજ કહેવા દેતા નથી બાદશાહના અમલને લીધે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાથી લશ્કરનીજ વિનાકારણ પાયમાલી થશે તેમનો કદિ પરાજય થશે નહિ મે આટલો બધો સખ્ત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો, છતા શિવાજીમહારાજે મારા શયનગૃહમા પ્રવેશ કરી, મારો જીવ લેવાનો યત્ન કર્યાથી જણાય છે કે, આપણી છાવણીમા વિદ્રોહ થયો છે વિદ્રોહી થયેલા સૈનિકોને વિશ્વાસે યુદ્ધ ચાલુ રાખવુ, એ પણ નિરર્થકજ છે આપણી સ્થિતિ પણ અફઝુલખાનના જેવી થયા વગર રહેશે નહિ" એમ ધારી શાહિસ્તખાને સિંહગઢને પુન ઘેરો નાખવાનુ બંધ રાખ્યુ અને શિવાજીમહારાજ નજીક હોવાથી પુને રહેવુ ભયભરેલુ જાણી ત્યાથી પોતાની છાવણી ઉઠાવી લઇ પેડગાવ જઇ રહ્યો

ખાનને યશવંતસિંહ ઉપર સંપૂર્ણ વહેમ આવ્યો તેમણે તેની બેદરકારી અને વિદ્રોહમાટે સખ્ત ઠપકો આપ્યો ખાને ઔરંગઝેબને પત્ર લખી જણાવ્યુ કે—"આપણા સૈન્યમા વિદ્રોહ થયો છે યશવંતસિંહને શિવાજીમહારાજે લાંચ આપી વશ કર્યો છે, તેથીજ તેણે આપણી દુર્દશા કરી છે" બાદશાહને એ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ઉંડા વિચારમા પડી ગયા તેમણે વિચાર્યું કે—"શિવાજી મોટો શયતાન છે કોઇની કલ્પનામા ન આવે તેવા આશ્ચર્યજનક કર્મ કરી મોટા મોટા શૂરા સરદારોનો નાશ કરવામા તે ચૂકતો નથી મે તેનાપર આટલું મોટુ લશ્કર મોકલ્યુ હતુ, છતા તેનુ પરિણામ શ્રેયસ્કર આવ્યુ નહિ ઉલટુ મોગલ બાદશાહીનુ પાણી ઉતરી ગયુ !" ઔરંગઝેબને પોતાના દક્ષિણના પ્રાંતોનુ રક્ષણ કરવાની ચિંતા થઇ શાહિસ્તખાન અને યશવંતસિંહ વચ્ચે અણબનાવ થયેલો જોઇ તેમને દક્ષિણની વ્યવસ્થા સોંપવી યોગ્ય નહિ, એમ જાણી બાદશાહે તે બંનેને પાછા બોલાવી લીધા અને સુલતાન મોઆઝિમને દક્ષિણનો સુબેદાર નિમ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું—સુરત, બાર્સિલોર વગેરેમાં લૂંટ

યુદ્ધનો વિચાર બંધ કરી, યશવંતસિંહ ઔરંગાબાદ પાછો જઇ સ્વસ્થ થયો પછી શિવાજીમહારાજે કલ્યાણ અને દંડારાજપુરીમાં પોતાનું સૈન્ય ભેગું કર્યું. સૈન્ય ભેગું કરવાનો ઉદ્દેશ, જનસમાજમાં તદ્દન જુઠ્ઠોજ પ્રસિદ્ધ કર્યો કે, વસઇ અને ચેઉલના ફિરંગીઓપર સ્વારી કરવાની છે અને સીદીનો પરાજય કરવાને પુનઃ એક વખત જુસ્સાબંધ ચઢાઇ લઇ જવી છે; પરંતુ લશ્કર ભેગું કરવાનો તેમનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ તો સુરત શહેર ઉપર હુમલો કરી તેને લૂંટી લેવાનો હતો. એ સમયે હિંદુસ્તાનમાં થોડાંક ધનાઢ્ય શહેર હતાં; તેમાં સુરત શહેરની પણ ગણના થતી હતી. દેશવિદેશના વ્યાપારીઓ એ શહેરમાં આવી હિંદુસ્તાન સાથે વ્યાપાર ચલાવતા હતા, તેથી ત્યાં ઘણા શ્રીમંત વ્યાપારીઓ રહેતા હતા. તેમાંના કેટલાક તો મોટા ધનવાન હતા. બહીરજી નાયક નામક એક અતિશય બુદ્ધિમાન અને ચાલાક પુરુષ મહારાજના તાબામાં નોકર હતો, તેને તેમણે ગુપ્ત ખાતમી લાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તે નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરી સર્વત્ર ફરતો અને હમેશાં પોતાના સ્વામીને સર્વ પ્રકારની ખબર લાવી આપતો. ગુપ્તરીતે સુરતની ખબર લાવવાનું કામ પણ મહારાજે તેને સોંપ્યું હતું. તેણે સુરત શહેરમા ફરી વળી ત્યાંના બંદોબસ્તનું બારિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી, મહારાજને સમાચાર આપ્યા કે, આ પ્રસંગેજ સુરત ઉપર હુમલો કરી લૂંટ કરવાથી અગણિત દ્રવ્ય મળે એવો સંભવ છે.[1]

ગુપ્તચરે ખબર આપ્યા પછી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને સુરત ઉપર પોતે સ્વતઃ ચઢાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમને અગાઉ અનેક વખત એવો અનુભવ મળ્યો હતો કે, કોઈ પણ સરદારને આવી ચઢાઈનું કામ સોંપવાથી જોઇએ તેવી કાળજીપૂર્વક કાર્ય પરિપૂર્ણ થતું નથી. ચુંટી કાઢેલા દશ હજાર માવળા યોદ્ધાસહિત મહારાજ સ્વારીમા નીકળ્યા. તેમની સાથે મોરોપંત, પ્રતાપરાવ ગુજર, વ્યંકાજીપંત, મકાજી આનંદરાવ, નિળોપંત, અણ્ણાજીપંત, દત્તાજીપંત, માનસિંહ મોરે અને રૂપાજી બોંસલે હતા. પોતાનાં મનુષ્યોસહિત તેમણે

[1] કેટલાક ઇતિહાસકારો લખે છે કે, શિવાજીમહારાજે સ્વતઃ વેશ બદલીને સુરત શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી અમલની માહિતી મેળવી લીધી હતી; તેમજ શ્રીમંતશાહુકારોનાં ઘર જોઈ લીધાં હતાં.

ડાંકણુમાંથી સીધો સુરતનો માર્ગ લીધો.[1] સુરત ઉપર હુમલો લઈ જવાનો મોગલોને સંદેહ ન પડે તેથી તેમણે બહાનું કર્યું કે—"અમે નાશિક તીર્થ જઇ ત્યાંથી મોરોપંતે હમણાંજ દસ્તગત કરેલો કિલ્લો તપાસવા જઈશું." ખોટું બહાનું બતાવી તેમણે ઉત્તર દિશામાં કૂચ કરી અને લાંબી મજલે પડાવ નાખતા નાખતા અચાનક સુરતથી ૨૮ માઈલપર ગણદેવી નામનું ગામ છે, ત્યાંસુધી આવી પહોંચ્યા.

શિવાજીમહારાજ શહેર લૂંટવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાંજ શહેરના લોકો ગભરાઈ ગયા અને પોતાનાં બૈરાંછોકરાં લઈને તાપી નદીને સામેપાર નાસી જવા લાગ્યા. કેટલાક શ્રીમંત લોકોએ કિલ્લેદારને લાંચ આપીને કિલ્લાનો આશ્રય લીધો. મહારાજ જ્યારે શહેરથી પાંચ માઈલના અંતરપર આવ્યા ત્યારે કિલ્લેદારે તેમની સાથે ખંડણી આપી સલાહ કરવાને માણસ મોકલ્યો; પણ મહારાજે તેને કેદમાં રાખી મૂક્યો. આથી ઇનાયતખાન પણ ગભરાઈ ગયો અને શહેરના લોકોનું જે થવાનું હોય તે થાઓ, એમ ધારી એ બીકણ કિલ્લેદાર પોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો. શહેરના રક્ષણને વાસ્તે તેણે કશોજ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

મહારાજ તારીખ છઠ્ઠી જાનેવારી સને ૧૬૬૪ના દિવસે સુરત પાસે આવીને બરહાનપુર ભાગોળ બહારના બાગમાં ઉતર્યા. આગલી રાત્રે બે જાસૂસોને પત્ર આપીને તેમણે શહેરમાં મોકલ્યા હતા. એ પત્રમાં એવું લખેલું હતું કે, 'શહેરના સૂબેદારે અને હાજી સયદ બેગ, બહારજી બોરા અને હાજી કાસમ નામના ત્રણ અતિ ધનાઢ્ય વેપારીઓએ પોતાની પાસે આવીને ખંડણીની રકમ નક્કી કરી જવી જોઈએ. જો તેમ કરવામાં નહિ આવે, તો તમારું શહેર બાળીને ખાખ કરી નાખીશ.' આ પત્રનો કોઈ પણ જવાબ મળ્યો નહિ. આથી મહારાજના ઘોડેસ્વારો શહેરમાં દાખલ થયા. એમ કહેવામાં આવે છે કે, સુરત આગળ આવીને એમણે એવું જાહેર કર્યું હતું કે, શહેરના વેપારીવર્ગને ઉપદ્રવ કરવાનો પોતાનો જરાપણ ઇરાદો નથી; પણ ઔરંગઝેબે પોતાના રાજ્યપર સ્વારી કરીને ઘણી ખરાબી કરી હતી અને પોતાના કેટલાક સંબંધીજનોનો નાશ કર્યો હતો તેનું વેર લેવાને માટે હું આવેલો છું. મહારાજના માણસો જે વખતે શહેરમાં દાખલ થવા લાગ્યાં તે વખતે કિલ્લાપરથી તેનાપર તોપોનો મારો શરૂ થયો; પણ તેમણે તેની પરવા કરી નહિ. કિલ્લામાંના લોકો બહાર આવીને પોતાની લૂંટના કાર્યમાં હરકત કરે નહિ, તે મતલબ તેમને અટકાવવાને માટે મહારાજે મોરચા બાંધીને પોતાના કેટલાક માણસો બંદૂકો સાથે મૂક્યા હતા. કિલ્લો ઘણોજ મજબૂત હતો અને તે સર કરી શકાય એમ હતું નહિ. કિલ્લાપરની તોપોથી મહારાજના માણસોને વિશેષ નુકસાન થયું નહિ માત્ર શહેરના પુષ્કળ મકાનોનો નાશ થયો.

૧ આર્મ લખે છે કે, પોતાનો મનસૂબો કોઈના જાણવામાં ન આવે તે માટે મહારાજે ચેઉલ અને વસઇ આગળ બે છાવણી નાખી, એવો ભાસ કરાવ્યો કે, એ બન્ને શહેરો ઉપર અમારે હુમલો કરવો છે. પછી વસઈની છાવણીમાંથી ચાર હજાર ઘોડેસ્વાર લઈને નીકળ્યા અને તે છાવણીઓમાં મથકના જેવીજ વ્યવસ્થા રાખવાની અને તંબુ વગેરે ધરાવવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી

શહેરમા દાખલ થઇને શેઠીઆઓના મકાનો કબજે કરી તેમણે ચાર દિવસ સુધી લૂટ ચલાવી. જે કોઇ પોતાની સપત્તિ બતાવતુ નહિ તેને મારી નાખવાનો ભય બતાવીને તેની સપત્તિ મહારાજે લઇ લીધી. આ વખતે મહારાજના હાથમા એક યાહુદી વેપારી આવ્યો એ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનો રહેવાસી હતો અને ઔરગઝેબને બતાવવા સારૂ તે ઘણુ મૂલ્યવાન જવાહીર લાવ્યો હતો મહારાજને એ વાતની ખબર પડતાજ તેને પોતાની પાસે પકડી મગાવ્યો અને એ બધુ ઝવેરાત બતાવી દેવા કહ્યુ; પણ તેણે તેમ કર્યું નહિ ત્રણવાર તેને ભોયપર નાખી તેની ગરદનપર તલવાર મકી મારી નાખવાની ધમકી આપી, પરતુ આ યાહુદી વેપારી જરા પણ ડગ્યો નહિ તેને પોતાના જીવ કરતા પૈસો વધારે પ્રિય લાગ્યો બીજો એક વેપારી ચાળીસ પોઠો કાપડથી લાદીને આગ્રાથી સુરત આવ્યો હતો તેને પકડી મગાવીને તેની પાસે નગદ નાણાની માગણી કરી ત્યારે તેણે કહ્યુ કે, મારી પાસે તો માત્ર આ કાપડ છે અને હજુ મે તે વેચ્યુ નથી એ કાપડ લઇને તમે મને છોડી મૂકો, પણ તેની આ વાત મહારાજને ખરી લાગી નહિ તેથી તેમણે તેનો જમણો હાથ કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી તેનુ કાપડ મહારાજના માણસોએ બાળી નાખ્યુ, કારણ કે એ લોકો માત્ર સોનુરૂપુ અને જવાહીરજ લૂટતા હતા

ડચ લોકોની વખાર પાસે ઉપર જણાવેલા બહરજી બોરાનુ મકાન હતુ આ વેપારી પાસે અપાર સપત્તિ છે, એવી લોકવાયકા હતી આ મકાનમા મહારાજના માણસોએ લૂટ કરી અને તેમાથી ૨૮ શેર મોતી, હીરામાણેક વગેરે જવાહીર અને પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇ ગયા તેજ પ્રમાણે અગ્રેજોની વખાર પાસે હાજી સૈયદ બેગ નામના વેપારીનુ મકાન હતુ અહી પણ તેમણે લૂટ કરી સૈયદબેગ આ વખતે કિલ્લામા સતાઇ રહ્યો હતો, પણ તેના આ મકાનના રક્ષણ માટે અગ્રેજોએ પોતાના કેટલાક માણસો મૂકયા હતા અને તેથીજ તેની બાકી રહેલી સપત્તિનો બચાવ થયો હતો એમ કહેવાય છે સુરત શહેરની તે વખતની અગ્રેજોની વખારનો મુખ્ય માણસ સર ઓકઝેન્ડન કરીને હતો શિવાજીમહારાજ સુરત લૂટવાને આવે છે એવા સમાચાર મળતાજ તેણે નાસી નહિજતા બચાવની સપૂર્ણ તૈયારી કરવા માડી વહાણોપરના ખલાસીઓ વગેરે મળીને આશરે ૧૪૦ અગ્રેજો અને ૬૦ દેશી સિપાઇઓને બદુકો વગેરે આપીને તેણે તૈયાર કર્યા અને વહાણપરની તોપો લાવીને પોતાની વખારની આજુબાજુ ગોઠવી દીધી એની ગોઠવણ એવી રીતે કરી હતી કે, મરાઠાઓ જો વખાર ઉપર હલ્લો કરવાને આવે તો તોપોનો મારો એરીતે શરૂ કરી શકાય કે, તેઓ આગળ આવી શકે નહિ મહારાજ શહેરમા આવ્યા તે પહેલા એણે એવુ જાહેર કર્યું હતુ કે, મરાઠાઓ સાથે ટક્કર લેવાને તે સપૂર્ણ તૈયાર છે પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સૈયદ બેગનુ મકાન લૂટવામા પણ તેમણે હરકત કરી, એથી મહારાજને ગુસ્સો આવ્યો અને તેમણે ઓકઝેન્ડનને એવો સદેશો કહાવ્યો કે—"કા તો તમે અમને ત્રણ લાખ રૂપિયા મોકલી આપો અથવા અમને સૈયદ બેગનુ મકાન લૂટવા દો જો આ બેમાથી એક પણ વાત તમે નહિ કરો તો હુ પોતે ત્યા આવીશ અને તમારા એકે એક માણસની કતલ કરીશ" આનો તેણે

[illegible] છે — એમાંની એક પણ વાત કરવાને હું તૈયાર નથી. તમારી [illegible] તેણે આ દિવસથી તેને ત્યાગ કરવાનું મહારાજ [illegible] [illegible] કે તેની સાથે સલાહમાં કંઈ ખાસ ફાયદો નથી. [illegible] થવાનો સંભવ નથી. તે [illegible] પહેલા, કેટલાક પોતાના કિલ્લામાં [illegible] શિવાજી એ તેમના મનમાં [illegible] અંગ્રેજોની ખબર લઈ નાખવી, એ કંઈ તેમને [illegible] એમ પણ લાગતું હતું કે, અને [illegible] નહિ એનું એક ઉદાહરણ છે. [illegible] નામનો એક [illegible] આવેલો હતો, તેને મહારાજ[illegible] બીજા કેદીઓની સાથે [illegible] એક હાથ કાપી નાખવાની [illegible] મારો હાથ આપો છો [illegible] ત્યારપછી તોપો ઉતારવામાં [illegible] એમ [illegible] અને તેને ન [illegible] પણ [illegible] નહિ આ પ્રસંગે શિવાજી[illegible] [illegible] કે મહારાજ [illegible] આ [illegible] તેના હાથ કે માથું કાપી નાખવાને [illegible]

આ [illegible] પોતાનું [illegible] નામનો એક [illegible] પણ મહારાજે [illegible] નહિ [illegible] એવું કહ્યું કે [illegible] નથી બીજી એક [illegible] નામનો [illegible] [illegible] હતો, તે [illegible] હતો, અને [illegible] એક [illegible] હતો. તેના ઘરમાં [illegible] એમ [illegible] મહારાજને જણાવ્યું; પણ તેની નીતિની અને [illegible] આવેલ હતી, તેથી મહારાજે તેના [illegible] પણ [illegible] નહિ

આ પ્રસંગે [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] આવી પહોંચ્યા. કોઈ પણ [illegible] [illegible] હિંમત નહોતી. આ [illegible]

કિંમતનો અડસટ્ટો કરતાં તે સાડાઆઠ કરોડ હોનની થઇ હતી એમ કહેવાય છે. આ સ્વારીમાં મોગલોના તેમજ બીજા શાહુકારોના પુષ્કળ ઘોડા મહારાજને લૂંટતરીકે મળેલા હતા. તેમની ગરદનપર ચોકડીનું ચિન્હ કરીને તે ઘોડાઓની એક નવી પાયગા તૈયાર કરી.

એમ કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજનું દગાથી ખૂન કરવાને માટે ઇનાયતખાને એક માણસને સુલેહના સંદેશાનું બહાનું કાઢીને મહારાજ પાસે મોકલ્યો હતો. તે માણસે મહારાજ પાસે જઇને સુલેહની કેટલીક શરતો કહી સંભળાવી. આ સાંભળી મહારાજે કહ્યું કે:-" તારો સરદાર બાયલાની પેઠે કિલ્લામાં લપાઇને બેઠો છે, પણ શું અમે કંઈ તેના જેવા બાયલા છીએ કે આવી શરતો માન્ય કરીએ ?" એટલે તે માણસે કહ્યું:-" અમે કંઇ બાયલા નથી, મારે તમને હજુ કંઇક કહેવાનું છે" એમ કહીને પોતાની પાસે સંતાડી રાખેલું ખંજર એકદમ બહાર કાઢીને તે મહારાજ ઉપર ધસી ગયો; પણ તે વખતે મહારાજની પાસે નાગી તલવારે એક શિલેદાર ઉભો હતો તેણે તેના ખંજરવાળો હાથ કાપી નાખ્યો; પણ તે એટલા જુસ્સાથી આગળ વધ્યો હતો કે, તેના તે ઠુંઠા હાથનો ધક્કો વાગવાથી મહારાજ અને તે માણસ ઉભય ભોયપર પડયા. મહારાજનાં માણસોએ તેને ત્યાંજ ઠાર કર્યો અને ગુસ્સાના આવેશમાં કેદ કરી આણેલા માણસોની પણ તેમણે કતલ કરવા માંડી; પણ મહારાજે તે લોકોને તેમ કરતા અટકાવ્યા.

મહારાજ સુરત શહેર છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી સાત આઠ દિવસ બાદ મોગલોનું સૈન્ય ત્યાં આવીને દાખલ થયું. ત્યાંસુધી મહારાજના પાછા આવવાના ભયથી નાસી ગયેલા લોકો શહેરમાં પાછા આવ્યા ન હતા. મોગલોનું સૈન્ય આવવાથી નાસી ગયેલા લોકો ધીમે ધીમે પાછા આવવા લાગ્યા. ઈનાયતખાન કિલ્લામાં સંતાઇ ગયો હતો, તે શહેરમાં આવ્યો ત્યારે લોકોએ તેનો ઘણોજ તિરસ્કાર કર્યો અને અંગ્રેજોએ આ વખતે જે બહાદુરી બતાવી હતી, તે બદલ લોકોએ ઓકઝેન્ડનના ઘણાજ વખાણ કર્યા. એમ કહેવાય છે કે, અંગ્રેજ લોકોના શૌર્યને લીધે તેમની વખારની આસપાસ આવેલો શહેરનો ભાગ બચી જવા પામ્યો હતો. મોગલ સેનાપતિ જ્યારે શહેરમાં આવ્યો ત્યારે સર ઓકઝેન્ડન તેની મુલાકાતને માટે ગયો અને તેના પગ આગળ પોતાના હાથમાંથી બંદૂક મૂકી દઇને તે બોલ્યો કે:-" હું મારા હાથમાંનાં શસ્ત્રો હવે તમારી આગળ ધરી દઉં છું. હવે આ શહેરનું રક્ષણ કરવું એ તમારા હાથમાં છે." તે સેનાપતિએ તેના વખાણ કરીને કહ્યું કે:-" તમને શિરપાવ અને ઘોડા આપી તમારી કમ્મરે તલવાર બાંધીને સત્કાર કરવો મારે માટે ઉચિત છે." આ સાંભળી તેણે કહ્યું કે:-"એ બધું તો સૈનિકને માટે યોગ્ય છે, હું કંઈ સૈનિક નથી. હું તો માત્ર એક વ્યાપારી છું અને અમારા વ્યાપારમાટે બાદશાહ તરફથી સગવડ મળે એવી વ્યવસ્થા થવા માટે મારી વિનતિ છે." સુરતના વ્યાપારીઓને આટલું બધું ભારે નુકશાન થયું તે બદલ ઔરંગઝેબે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને તે સર્વના આયાત-માલ ઉપર એક વર્ષને માટે જકાત માફ કરી. ડચ લોકોએ અને અંગ્રેજોએ જે બહાદુરી બતાવી

હતી, તે બદલ તેમના માથા ઉપર એક હીરાજડિત માર કરી. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અવસ્થાપકે ના એ કરેન્ડનને તેના શૌર્યની કદરતરીકે એક સુવર્ણનો ચાંદ આપ્યો.

પુરન્દર પાછા આવ્યા પછી મહારાજને શાહજીરાજાના મૃત્યુના અત્યંત શોક-જનક સમાચાર મળ્યા, તેથી કેટલાક દિવસ શોકમાં અને પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં ગાળ્યા. એ સમયે મહારાજ સિંહગઢ ઉપર નિવાસ કરતા હતા. પિતાની ઉત્તરક્રિયા પૂરી થયા પછી તેઓ પાછા રાયગઢ ઉપર ગયા ત્યાં જઈને તેમણે રાજ્યકારભારની અને જુદા જુદા ખાતાની સુવ્યવસ્થા કરી શાહજીરાજાના મૃત્યુ પછી મહારાજે પોતાના નામ પાછળ મહારાજનો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા.

એ સમયે શિવાજી મહારાજ ગહન વિચારમાં હતા તેમ છતાં તેમના મનસુબો મોગલોના પ્રદેશમાં એકસરખું ફેરાન મચાવી રહ્યા હતા. નેતાજી પાલકર પોતાના ઘોડેસવારો લઈને મોગલોના મુલકમાં ફેરી કરી વરાડખાનદેશના આરંભમાં પુષ્કળ લૂંટ લઈ પછી આવે છે. મહારાજના વહાણો, પણ કંઈ સ્વસ્થ પડી રહ્યા નહોતાં. સમુદ્રના અખાતમાં જે જે વહાણ નજરે પડતા તેને લૂંટી લાવવાનું, કિંવા બીજું પણ નરસું ચાલુ હતું મોગલોના વહાણમાં મક્કે જનારા યાત્રાળુઓ ખૂન કરી કરતા તેનાથી આમિન યાત્રાળુઓને પકડી તેઓ દંડ વસુલ કરતા. ... ઉત્તરે અહમદનગર સુધી હુમલો કરી ત્યાંના ખજાનો લૂંટ્યો અને એ ભાગ ... પ્રાન્ત પુરો લૂંટી ઉજ્જડ કરી નાખ્યો.

મહારાજ એ કામમાં મશગુલ હતા તેવામાં પન્હાળા ઉપર વિજાપુર-સરકારના બે સરદાર રહેતા હતા તેમણે મહારાજ સાથે થોડું તકરારનું મદ કરી કોકણપટ્ટી તરફ પોતાના તાબામાં લેવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો તેમણે કેટલાક થાણા તાબે કર્યા એ હકીકતની ખબર મળતાં મહારાજ અતિ વેગપૂર્વક તે સ્થાને આવી પહોંચ્યા. વિજાપુરના સરદારોની કંઈ પણ ચાલ્યું નહોતું કે, મહારાજ એટલા નજીક આવી પહોંચ્યા અને તેમણે તત્કાળ સાથે યુદ્ધ કરી તેમનો પરાજય કર્યો તેમજ તેમના સૈનિકોને નસાડી મૂકી દીધા. કારવાર અને વિજાપુરના ગ્રંથકારોએ લખ્યું છે કે એ યુદ્ધમાં લગભગ છ હજાર સૈનિકો નાશ પામ્યા હતા. પોર્ટુગીઝોના માણસોએ મહારાજના એ સ્થાનના થાણા ઉપર હુમલા કર્યા તેથી તમણે તે શહેર બાળી ભસ્મ કર્યું વિજાપુરીના તે સૈનાનો પરાજય કર્યા પછી મહારાજ પુનઃ સિંહગઢમાં આવ્યા. તેમના સાથીદારમાં તે વખતે જુન્નરમાં મોગલ સરકારની છાવણીમાં ઔરંગઝેબના ... ઊભો થયો છે અને તેઓ મહારાજના તાબાના મુલકમાં હુમલા કરવાની તૈયારીમાં છે. પરંતુ મહારાજને પુનઃ સિંહગઢ આવી પહોંચેલા જાણી મોગલોએ પોતાની હીલચાલ બંધ પાડી મૌનથી પોતાને સ્થાને શાંત બેસી રહ્યા છે. જાણી મહારાજે પોતાના કેટલાક ઘોડેસ્વારોને કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણ બાજુએ વિજાપુરસરકારના દેશમાં લૂંટફાટ કરવા મોકલ્યા. મહારાજે એક તરફથી તે સરકારને નિર્બળ બનાવી બીજી તરફથી તેમના આસિરગઢ વગેરે

ધનાઢ્ય શહેર લૂંટવાની યુક્તિ રચી જળમાર્ગે બાર્સલોર શહેર જવાનો નિશ્ચય કરી મહારાજે માનવણના સિંધુદુર્ગ પાસે એક મોટુ લશ્કરી વહાણ તયાર કરાવ્યુ પોતાની યુક્તિ તદ્દન ગુપ્ત રાખવા માટે તેમણે બહાર એવી અફવા ફેલાવી કે, જુન્નરમા મોગલોની છાવણીપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવામા આવે છે અન્ય મનુષ્યોને ભૂલથાપ આપી મહારાજ એકદમ માનવણ આવી પહોચ્યા અને વહાણમા બેસી બાર્સિલોર[1] શહેર તરફ ગયા શહેર આગળ પહોચ્યા પછી સૂર્યોદય થતાજ શહેરમા પ્રવેશ કર્યો ત્યની પ્રજા તદ્દન અસાવધ હતી તેમનાપર કોઈ શત્રુ સમુદ્રમાર્ગે અહી આવશે, એ તેમના સ્વપ્નામા પણ નહોતુ તેમણે એક દિવસમા સમસ્ત શહેર લૂટી ઉજ્જડ કર્યું કહેવામા આવે છે કે સુરત શહેરની પેઠેજ એ શહેરમાથી પણ તેમને પુષ્કળ લૂટ મળી એ લૂટમા મળેલા માલની કિંમત લગભગ બે ત્રણ કરોડ રૂપિયા જેટલી થતી હતી

એ શહેર લૂટયા પછી મહારાજે ત્યાથી કુચ કરી કડવાન, સિદ્દેશ્વર, મિરજ, અંકોલા, કોદા, કુમાઉં વગેરે સ્થળો સર કરી ત્યા પોતાની સત્તા જમાવી તેમણે ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરનુ સ્થાન તામે લઈ ત્યાના દેવસ્થાનના દર્શન કર્યા અને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું બેદનૂર પ્રાતમા શિવાપ્પા નાયક નામક એક જાગીરદાર સ્વતત્ર થઈ પડ્યો હતો તેની જાગીરમા જતા પહેલા મહારાજે તેને કહાવી મોકલ્યુ હતુ કે –'અમને પ્રતિવર્ષે કઈક નજરાણુ આપી તમારો વકીલ અમારા દરબારમા રાખવો' પરતુ અભિમાની સરદારે તે માગણીનો ઉત્તર આપ્યો કે –'મારી પાસે નજરાણુ લેવાની તમારામા શક્તિ હોય તો અહી આવીને લેવુ' સરદારનો ઉચ્છૃખલતાભરેલો ઉત્તર મહારાજ સહન કરી શકયા નહિ જે સમયે મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રાતોપર સ્વારી કરી એક પછી એક થાણા સર કરવા માડ્યા, તે સમયે નાયક સરદાર ગભરાયો તેણે તત્કાળ મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલ્યો અને તેની સાથે એક લાખ રૂપિયાનુ ઝવેરાત તથા મૂલ્યવાન પોષાક ભેટ મોકલ્યો નાયક સરદાર અતિશય નમ્રતા અને સ્નેહભાવ બતાવી મહારાજની મુલાકાત લેવા આવ્યો અને તેણે કબૂલ કર્યું કે – હુ પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા ખડણી ભરીશ ' તેની નમ્રતા અને ખલતથી મહારાજ પ્રસન્ન થયા મહારાજે તેને અભયવચન આપી તેની જાગીરમા ઉમાજીપતને પોતાના વકીલતરીકે મોકલ્યો આ વખતે મોમગણીનુ થાણુ એક જમાદારને હવાલે હતુ, તે તેણે મહારાજને સ્વાધીન કર્યું

ગોકર્ણથી આવ્યા પછી મહારાજે બારજ વહાણ રાખીને બીજા ઘણા ખરા વહાણો પાછા મોકલી દીધા અને ચાર હજાર લશ્કરસહિત આગળ કુચ કરી બીજા કેટલાક વ્યાપારી શહેરો લૂટી પુષ્કળ લૂટ મેળવી એ સમયે મહારાજ કારવાર પાસે આવ્યા તેમના પાસે આવવાના સમાચાર સાભળીને ત્યાના અગ્રેજ વ્યાપારીઓએ પોતાની સર્વ રોકડ અને બીજી લઇ જવા યોગ્ય વસ્તુઓ લઇ જઇને મસ્કતના એક વ્યાપારીનુ વહાણ હતુ તેમા ભરી અને પોતે પણ ત્યા જઇને રહ્યા

[1] કેટલીક બખરમા એ શહેરનુ નામ બાસનૂર છે શિ દિ મા એનુ નામ હરદસનૂર છે રાયરીની બખરમા ફક્ત હસનૂર છે.

તે વખતે શેરખાન પોતાનાં પાંચસો માણસો સાથે ત્યાં આવી ચઢ્યો હતો. તેણે મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે, 'જો તમે શહેર ઉપર હુમલો કરશો તો તેનું રક્ષણ કરવામાં અમે પણ કચાશ રાખીશું નહિ.' મહારાજે જવાબ દીધો કે, 'અંગ્રેજ લોકો મારા કટ્ટા દુશ્મન છે માટે તેનો બદલો લેવો છે.' શેરખાને આ સંદેશો અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને જણાવ્યો. તેનો જવાબ તેમણે એવો આપ્યો કે, 'અમારી તરફથી તો પૈસાને બદલે દારૂગોળાથી તમારો સત્કાર કરવામાં આવશે.' આ સંદેશો સાંભળીને મહારાજને ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો અને અંગ્રેજોને પકડ્યા વગર જવું નહિ, એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો. તેમનો આવો નિર્ણય જાણીને શેરખાને કારવારના કેટલાક વ્યાપારીઓ પાસેથી પૈસા લીધા અને અંગ્રેજો પાસેથી એકસોબાર પાઉન્ડ લીધા અને તે મહારાજને આપ્યા એ પૈસા મળવાથી મહારાજ ત્યાથી ચાલ્યા ગયા. તે કારવારમા હતા તેજ સમયે જયસિંહ પોતાના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઇ કરવાનો વિચાર કરે છે એ વાત તેમના જાણવામા આવી હતી; તેથીજ જે કંઇ પૈસા મળ્યા તે લઇને મહારાજ ત્યાથી નીકળી ગયા. તેમણે પોતાનું સર્વ સૈન્ય જમીનમાર્ગે રવાના કર્યું અને પોતે એક વહાણમા બેસીને જળમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું તેમના મનમાં એવું હતું કે જળમાર્ગે જલદીથી જવાશે અને તેથી સીદીની ચળવળ શી છે તે પોતાના જાણવામા આવશે પણ પવન પ્રતિકૂળ હોવાથી કેમે કરીને વહાણ ચાલેજ નહિ, તેથી તેમને કેટલાક દિવસો વહાણમાજ રોકાઇ રહેવું પડ્યું. ત્યાર પછી તેમણે કદિ પણ જળમાર્ગે પ્રવાસ કર્યો નહિ.

प्रकरण १८ मुं—जयसिंहमिरझा राजानी स्वारी

દક્ષિણની ચઢાઇમાંથી રાયગઢપર પાછા આવતાંજ મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, ઔરંગઝેબે જયપુરના જયસિંહમિરઝા રાજા તથા દિલેરખાન નામક પોતાના બે સરદારને વિશાળ સૈન્ય તથા યુદ્ધોપયોગી પુષ્કળ સામાન અને સરંજામ આપી રાયગઢપર ચઢાઇ કરવા મોકલ્યા છે. શાહિસ્તખાન પરાજય પામી પાછો ગયા પછી અને યશવંતસિંહ નિર્બળ થઇ છાવણીમાંજ સ્વસ્થ બેસી રહ્યા પછી ઔરંગઝેબ મહારાજપર અતિશય ક્રોધાયમાન થયો હતો. મહારાજના નાશ માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરવાનું કામ તેણે એટલું બધું લંબાવ્યું તેનું કારણ એ હતું કે, એ સમયે તેને પોતાનીજ સુરક્ષિતતા જણાતી નહોતી. પિતાને કારાગૃહમાં પૂરી અને બંધુઓને મારી નાખી બાદશાહ દિલ્હીની રાજગાદી પચાવી પડ્યો હતો, તેથી કયે સમયે કેવી પરિસ્થિતિ થઇ પડશે તેનો નિયમ નહોતો. મોઆઝીમને દક્ષિણના સુબાની પદવીપર મોકલ્યો હતો; પણ તેના તાબામાં મોટું લશ્કર આપી શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તે શું કરશે તેનો નિયમ નહોતો. ઔરંગઝેબને હમેશાં ભીતિ રહેતી કે:—' મારા પિતા સાથે મેં જેવું વર્તન ચલાવ્યું છે, તેવુંજ વર્તન મારી સાથે મારો પુત્ર ચલાવવા ચૂકશે નહિ.' તેથી તેણે યોજના કરી હતી કે, ઉત્તરમાં બરોબર સ્થિરસ્થાવર થયા પછી અને પોતાની સત્તા નિર્વિઘ્નપણે સ્થાપિત થયા પછી દક્ષિણમાં સ્વયં પોતેજ મોટું સૈન્ય લઇ સ્વારી કરવી અને શિવાજીમહારાજનો તથા આદિલશાહીનો એકદમ નાશ કરવો. વળી તેને એમ પણ જણાયું કે:—' શિવાજીમહારાજે શાહિસ્તખાનને અચાનક પકડી ગભરાવી નાંખ્યો તેમાં તેણે કંઇ પુરુષાર્થ કર્યો હોવાય નહિ. વિજાપુરસરકારની દુર્બળતાને લીધેજ તેનો નાશ થયો છે. વાસ્તવિકરીતે જોતા મારા આગળ તે મગતરા જેવો છે. તેને પકડી મસળી નાખતા મને વિલંબ થશે નહિ.' ઔરંગઝેબ શિવાજીમહારાજને "પહાડકા ચુવા" કહેતો હતો. ઔરંગઝેબને શિવાજીમહારાજના વાસ્તવિક બળ–સામર્થ્યની કલ્પના નહોતી, તેથી તે તેમને ઘણા દિવસથી એક સામાન્ય પુરુષ જેવો જાણતો હતો.

મહારાજે મોગલોના પ્રાંતોમાં લાગલાગટ તોફાન મચાવી તેમનાં ઘણાં થાણાં તાબે કરી-લીધાં હતાં. સુરત શહેર લૂંટયું. પોતાના નામ સાથે "રાજા" શબ્દ જોડી પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા, વગેરે બાબતો જાણી ત્યારે ઔરંગઝેબને

તેમનાપર ક્રોધ થયો હતો તેમાં વળી મહારાજે લશ્કરી વહાણો તૈયાર કરાવી મક્કે હજ કરવા જનાર મોગલ અને મુસલમાન યાત્રાળુઓના વહાણો પકડી લૂંટવાની ધમાચકડી ચલાવી હતી, તેથી બાદશાહે અતિશય ગુસ્સે થઇ પોતાના ધર્મવિરુદ્ધ કૃત્ય કરનાર કાફરનો એકદમ નાશ કરવાના નિશ્ચયથી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મિરઝા રાજા જયસિંહ અને દિલેરખાનને મોટું સૈન્ય આપી મોકલ્યા. એ ચઢાઇમાં ઔરંગઝેબે બે સરદારો મોકલ્યા તેનું કારણ એ હતું કે—"એમાંથી એકાદ સરદાર રાજદ્રોહી થશે તો બીજો સરદાર પોતાની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તશે." શત્રુના સરદારો સાથે મળી જઇ તેમને રાજદ્રોહી બનાવવાની કળામાં શિવાજીમહારાજ નિપુણ હતા, તે પણ ઔરંગઝેબ સારી પેઠે જાણતો હતો. દિલેરખાનને ઔરંગઝેબે ગુપ્ત રીતે કહ્યું કે—"જયસિંહ હિંદુ હોવાથી શિવાજીમહારાજ સાથે મળી જઇને કઇ પ્રપંચ રચે નહિ, તે માટે કાળજી રાખજો. હુશિયારી રાખવી, તમારા ગુપ્ત બાતમી મેળવવી અને વિશ્વાસઘાતના ભોગ થઇ પડવું નહિ." આ જોતાં એ બન્ને સરદારોપર ઔરંગઝેબને વિશ્વાસ નહોતો, પરંતુ તરત પેલા દક્ષિણના શત્રુને નિર્મળ કરવાના કામમાં તેઓ ઉપયોગી થઇ પડશે, એમ જાણીનેજ તેમને ત્યાં મોકલ્યા હતા.

કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજના પરાક્રમની વાતો વખતોવખત ઔરંગઝેબને કાને જવાથી તેને મહારાજની ઘણી બીક લાગતી હતી. શાહિસ્તખાનને મોટી ફોજ આપી શિવાજીમહારાજપર મોકલ્યો, પરંતુ તેનાથી કાંઇ વળ્યું નહિ; તેથી તેમનો પરાજય કેવી રીતે કરવો, એ ચિંતા કરતાં બાદશાહે વિચાર્યું કે, આદિલશાહની સહાયતા સિવાય શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરી શકાશે નહિ; તેથી તેમણે એક વકીલ મોકલી વિજાપુરસરકારની સહાયતા માગી. વકીલ સાથે તેમને જે પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે—"શિવાજી મોટું તોફાન મચાવી બટકાર કરે છે, મુસલમાનોને ઘણું દુઃખ દે છે, તેમજ સર્વ પ્રજાને દુઃખ આપી ઉજ્જડ કરવામાં બાકી રાખતો નથી. તેનો પરાજય કરવામાં ઢીલ કરી આળસ કરવામાં આવશે તો આગળ જતાં મુસલમાની રાજ્યો પાયમાલ થઇ જશે, તેથી સર્વ મુસલમાનોએ અને આપણે બન્ને મુસલમાન બાદશાહે, એ સર્વ તોફાન અને લુટફાટનું મૂળ કારણ જે શિવાજી છે, તેનો સમૂળો નાશ કરી, ગરીબ રૈયતને તેના ત્રાસમાંથી છોડાવવી જોઇએ. એ સંબંધી યત્ન કરવામાં કિંચિત પણ આળસ કરવું યોગ્ય નથી. અમારી ઇચ્છા એવી છે કે અમારા તરફથી દુષ્ટ શિવાજીનો પરાજય કરવા માટે શૂરવીર યોદ્ધા અને બહાદુર સિપાઇઓનું લશ્કર મોકલવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે તમારા તરફથી પણ લશ્કર મોકલવું અને બન્નેના લશ્કરે એકત્ર થઇ શિવાજીરૂપી કાળા સર્પનો શિરચ્છેદ કરી તેની નાસ્તિકપણાભરેલી વર્તણુકનું વેર લેવું એ સર્વ લૂંટતોફાનનો કાંટો માર્ગમાંથી ઉખેડી નાખવો જોઇએ. એ પ્રમાણે કર્યા સિવાય તેનો મદ ઉતરશે નહિ. અતિશય ઉપદ્રવ કરનાર કાંટો બળવાન થાય તે પહેલાંજ તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા સિવાય સર્વત્ર સ્વસ્થતા થશે

સલાહ જો આપને પસંદ પડશે તો આપણુ બન્ને–બાદશાહ–વચ્ચે નિર્મળ મિત્ર-સંબંધ બંધાશે અને કોઇ પ્રકારનું કપટ કે વૈર રહેશે નહિ. ”[૧] ઔરંગઝેબની સલાહ પસંદ પડવાથી આદિલશાહે સહાયતા આપવાનું વચન આપ્યું; તેમજ ખવાસખાનને પ્રચંડ લશ્કરસહિત મહારાજ તરફ મોકલી દીધો.[૨] એ સરદારને મહારાજે વિકટ સ્થળે પકડી તેની સાથે શાર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું અને તેનો પરાજય કરી વિજાપુર પાછો મોકલી દીધો, એ હકીકત પાછળ જણાવેલી છે.

જયસિંહમિરઝા રાજા અને દિલેરખાનને ઔરંગઝેબે દક્ષિણમાં મોકલ્યા ત્યારે મોઆઝિમ અને યશવંતસિંહને દિલ્હી પાછું ફરવું પડ્યું. તેમને પાછા બોલાવવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને હાથે કંઈ પણ પરાક્રમ થયું નહોતું; તેમનામાં શિવાજીમહારાજને દાબમાં રાખવા જેટલું કિંચિત્ પણ બળ નહોતું. વળી બાદશાહને વહેમ આવ્યો હશે કે, કદાચિત્ તેઓ શિવાજીમહારાજ સાથે મળી જઈ ઉલટું તેમની ઇચ્છાનુસાર લુંટફાટ કરવા દેતા હશે. નવા મોકલેલા સરદારોને ઔરંગાબાદના સુબા નિમી તેમને બે કાર્ય સોંપ્યા હતાં. એક એ કે, તેણે શિવાજીમહારાજને પાયમાલ કરવા અને બીજું એ કે, વિજાપુરસરકાર તરફથી સમયોચિત ખંડણી ભરાતી નથી, તે તેમની પાસેથી વસૂલ કરવી; તેમજ તેઓએ પુનઃ મોગલો સાથે વિરોધ પ્રકટ કર્યો હતો તેથી શિવાજીમહારાજની ખબર લીધા પછી તે સરકારનો પરાજય કરવો.

એ બન્ને સરદારો ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં દિલ્હીથી નીકળી નર્મદા નદી ઉતરી દક્ષિણ તરફ આવ્યા, ત્યાંસુધી મહારાજને તેમની સ્વારીની ખબર મળી નહોતી; કારણ કે મહારાજ તે સમયે સમુદ્રની મુસાફરી કરતા હતા. મોગલ સરદારોએ પ્રથમ ઔરંગાબાદ જઇને સુબાની વ્યવસ્થા કરી અને ત્યાર પછી મહારાજના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી પુરંદરના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. એ ઘેરાનું ઉપરિપણું દિલેરખાનને સોંપી જયસિંહે સિંહગઢને ઘેરો નાખ્યો; તેમજ કેટલુંક લશ્કર રાયગઢ તરફ મોકલી દીધું.

એટલામાં મહારાજ કિનારે આવી પહોંચ્યાથી તેઓ તત્કાળ રાયગઢ ગયા અને ચઢી આવેલા પ્રબળ શત્રુઓ સાથે કયી રીતે યુદ્ધ કરવું, તેસંબંધી સલાહ-મસલત કરવા માટે પોતાના મુખ્ય સરદારોને રાયગઢપર બોલાવ્યા. એ સમયે નેતાજી પાલકર ઉપર મહારાજની ઇતરાજી થઇ હતી. તેનું કારણ એ હતું કે, શત્રુ આપણા પ્રાંતમાં ધસી આવ્યો તે વખતે તેનાપર દૃષ્ટિ રાખી તેને પોતાનાથી બનતો ત્રાસ આપવાનું કામ નેતાજીનું હતું; છતા તે કાર્ય છોડી પોતાના ઘોડેસ્વારોસહિત તે ક્ષણે વેગળેના પ્રાંતોમાં નીકળી ગયો હતો. કેટલાક કહે છે કે, તેને જયસિંહે પુષ્કળ લાંચ આપ્યાથી તેણે પોતાના કામ તરફ બેદરકારી રાખી. મહારાજે તેને તત્કાળ પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી તે વખતે તે તરતજ પાછો

૧ મોડકના આદિલશાહીનો ઇતિહાસ. (મરાઠી ભાષામાં) પૃ૦ ૨૪૨.

૨ મુસલમાન ઇતિહાસકાર લખે છે કે, એ યુદ્ધમાં મહારાજનો પરાજય થયો; પરંતુ બખરકાર લખે છે કે, મહારાજને જય મળ્યો હતો.

આવ્યો નહિ. તેપરથી મહારાજને તેનાપર ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો અને તેનો સરનૌબતનો હોદ્દો છીનવી લઇ તે કર્તોજી ગુજરને આપ્યો.[1] ગુજરને પ્રતાપરાવ ગુજરનુ નામ આપવામા આવ્યું હતું. તેણે ઘણીજ ચપળતા બતાવી, શત્રુના સૈન્યને અન્નજળ તથા ઘાસચારો ન મળે, એવી યુક્તિ રચી અને તેમની હીલચાલ ઉપર ગુપ્તરીતે સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખી મહારાજને ક્ષણે ક્ષણે ગુપ્ત બાતમી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરી.

જયસિંહ સાથે એંશી હજાર સિપાઇઓનું લશ્કર હતુ; તેમાં મજબૂત તીક્ષ્ણ અને કસાયલા યોદ્ધા ઘણા હતા. સૈન્યની વ્યવસ્થા વખાણવાલાયક હતી. સેનાપતિ જયસિંહ પરાક્રમી યોદ્ધો હોવાથી તેની વ્યવસ્થામાં કિંચિત્ પણ અસાવધપણુ કિંવા મંદપણુ થાય તેમ નહોતુ. તેણે મહારાષ્ટ્રમા પ્રવેશ કરી તરતજ બે કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યા અને ઘણા જુસ્સાથી યુદ્ધ કરી બાદશાહ પાસેથી શાબાશી મેળવવાનો પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો. મહારાજને વિચાર થયો કે, એવા શૂરા બળવાન અને પ્રચંડ સેનાવાળા સરદાર સાથે યુદ્ધ કરવામા આપણે ટકી શકીશું કે નહિ ? અફઝુલખાન અને શાહિસ્તખાન જેવા સરદારોને અનેક યત્ને પરાજય પમાડ્યા; તેવો કોઇપણ યત્ન એ મોગલસરદારોના સંબંધમા બનવો શક્ય નહોતો. મહારાજને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી કે, તેઓ કોઇપણ રીતે આપણાપર વિશ્વાસ રાખશે નહિ. જયસિંહ જેવા ચતુર, દક્ષ અને યુદ્ધકાર્યમા કસાયલા વીર પુરુષ પાસે આપણી કંઇ પણ ચાલાકી ચાલશે નહિ.[2] સ્વધર્મ અને સ્વદેશસ્વાતંત્ર્યસંબંધી તેમની સાથે વાતચિત કરી, લાગણી ઉત્પન્ન કરી તેમને આપણા પક્ષમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો દિલેરખાન આપણા છળપ્રપંચ ચાલવા દેશે નહિ. મહારાજ ચારે દિશાએથી ઘેરાઇ ગયા હતા. તાબાના નોકરોની સલાહ લેતા તેમણે પણ એવાજ ઉદાસિનતાભરેલા વિચાર બતાવ્યા. હવે શું કરવું. તેના વિચારમાજ મહારાજ લીન થઇ ગયા હતા તેજ સમયે તેમના શરીરમા દેવીએ સંચાર કર્યો અને કહ્યુ કે—" પુત્ર ! આ પ્રસંગ અતિ વિકટ છે; જયસિંહ રાજાનો પરાજય તારે હાથે થતો નથી, તારે તેની મુલાકાત લેવી પડશે. બાદશાહની મુલાકાતમાટે દિલ્હી જવુ પડશે, ત્યા ભયંકર પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ હું તારી સાથે તારા

1 સભાસદ કહે છે કે, પન્હાળાના કિલ્લાને સીદ્દી જોહારે ઘેરો નાખ્યો તે સમયે ગઢ નવીનજ હાથમા આવેલો હોવાથી તેનાપર સામાન વગેરે રાખી તેને મજબૂત કરવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો, તેથી નેતાજી પાલકરને લશ્કર લઈ મદદે આવવા મહારાજે આજ્ઞા કરી, પરતુ તે ઘણેજ વેગળો હોવાથી વખતસર આવ્યો નહિ તેજ કારણથી તેનો હોદ્દો કમી કર્યો

2 સ્કૉટ વેરિંગ લખે છે કે, જયસિંહને મારી નાખવા માટે મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને મોકલ્યો હતો. પ્રતાપરાવે જયસિંહ પાસે જઈ નોકરી માગી તે સરદારે તેને નોકરી આપી ગુજર હમેશા જયસિંહની પાસેને પાસેજ રહી તેની સેવા કરતો હતો. એક દિવસ જયસિંહ પાસે ઘણા મનુષ્યો નહોતા તે વખતે લાગ જોઇને તેણે તેનાપર હુમલો કર્યો; પરંતુ પાસેના લોકોએ તેને તત્કાળ પકડી લઈ નિઃશસ્ત્ર કર્યો. જયસિંહે તેને કંઇ પણ શિક્ષા ન કરતા છોડી દીધો.

સંરક્ષણ માટે આવું છુ. તને સંકટમાંથી મુક્ત કરી પુન સ્વરાજ્યમા લઇ આવીશ. રાજા ! તને વિજય અપાવીશ એ સંબંધી કિંચિત્ પણ ચિંતા કર નહિ." દેવીના વાક્યો ચિટણીસ અને કારભારીએ લખી રાખ્યા હતા મહારાજને ચૈતન્ય આવ્યુ ત્યારે તે વાક્યો વાચી સંભળાવતા તેમને અતિશય આનંદ થયો.

જયસિંહે સિંહગઢ અને પુરંદરના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યા પછી તે કિલ્લા સામે પોતાના લશ્કરની છાવણી નાખી હતી તે મહારાજના સર્વ કૃત્યો સારીપેઠે જાણતો હતો સ્વધર્મરક્ષા અને સ્વરાજ્યસ્થાપના માટે મહારાજ અહર્નિશ જે ઉદ્યોગ કરે છે તે સ્તુતિપાત્ર છે, એમ પણ તેને લાગતુ એવા પવિત્ર કાર્યમા ઉદ્યુક્ત થએલા તેજસ્વી પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરતા તેમા જય મેળવવાની પણ તેને ખાત્રી નહોતી રાજપૂત સરદાર જાણતો હતો કે, મહારાજ પાસે સદ્‌હેતુની સિદ્ધિ કરવા માટે મન, વાણી અને કર્મવડે યુદ્ધ કરનારા સર્વ યોદ્ધાઓ તૈયાર છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ તેમની સાથે પ્રમાણિકપણે અને બહાદુરીથી વર્તી, સ્વપ્રાણનુ બલિદાન આપવા સર્વદા તૈયાર રહે છે એવા પ્રબળ પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરવાનુ મુલ્તવી રાખી તેમને કોઇ પણ રીતે વશ કરી લઇ, પોતાની સાથે બચાવી બાદશાહની નોકરી બજાવ્યા જેવુ કરવુ, એવો તેમણે વિચાર કર્યો વળી તેમણે એવો પણ વિચાર કર્યો કે –" શાઇસ્તખાન, શાહિસ્તખાન વગેરે સરદારોની જેવી દશા થઈ તેવી આપણી પણ અવદશા થશે, એમા શંકા નહિ " દક્ષિણમા પગ મૂક્યો ત્યારથી તેને એવી બીક લાગી હતી, તેથી કોઈ પણ રીતે એક વખત પોતાની નોકરી બજાવી મહારાષ્ટ્રમાથી પાછા પગલા ભરવા એવુ તેના મનમા આવ્યુ હતુ[1] જયસિંહે જાસુસ સાથે શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખી મોકલી જણાવ્યુ કે, "ઔરંગઝેબ અતિ બળવાન બાદશાહ છે તેમની સાથે તમારે મિત્રતા બાંધવી એજ ઉચિત છે તેની સાથે શત્રુત્વ કરવાથી પરિણામ સારુ આવશે નહિ અમે જેમ જયપુરના રાજા છીએ તેજ પ્રમાણે તમે ઉદેપુરના સીસોદિયા વંશજ છો તમે ઉચ્ચ વંશમા જન્મ્યા છો તથા હિંદુધર્મનુ તમને સંપૂર્ણ અભિમાન છે, એ જોઇ મને અતિ સંતોષ થાય છે સ્વધર્મરક્ષણાર્થે અને સ્વસત્તાસ્થાપનાર્થે તમે જે ઉદ્યોગ કર્યો છે, તેમા મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે તમારુ રક્ષણ કરી તમારી સત્તા હમેશા ટકાવી રાખવી, એજ મારી ઈચ્છા છે એ સંબંધી તમારો વિચાર જણાવશો "

જયસિંહ તરફથી પત્ર આવતા શિવાજીમહારાજની ચિંતા ઘણી ઓછી થઇ મહારાજે વિચાર કર્યો કે –' દેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની આપણી ઈચ્છા નથી તેમજ તેની પાસેથી પણ મૈત્રીસંબંધનમાટે પત્ર આવ્યો છે, ત્યારે તો બનતે પ્રયત્ને તેની સાથે મિત્રતા કરવી ' મહારાજના તાબાના નોકરોએ પણ એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો જયસિંહ સાથે સંધિબંધનસંબંધી વાતચિત કરવા કોઈ બુદ્ધિમાન અને ચતુર પુરુષને મોકલવાનુ નક્કી થતા તે કાર્યમાટે રઘુનાથપંતને

---

૧ કેટલાક બખરકાર લખે છે કે, એ ચઢાઈમા યશ મળે તે માટે જયસિંહે શત, જપ અને અનુષ્ઠાન કર્યા હતા.

પમંદ કર્યો. મહારાજે જયસિંહરાજાને દિવ્ય વસ્ત્રો, અમૂલ્ય અલંકાર શ્રેષ્ઠ ઘોડા અને હાથી નજરાણામા મોકલ્યા અને સાથે એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. તેમા તેમણે લખ્યું હતુ કે –" આપે રાજદૂત સાથે જે પત્ર મોકલ્યો તે વાચી અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો. તે પત્રને પિતૃદર્શન સમાન સમજી બે હાથે ઝાલી હૃદય સાથે ચાંપ્યો. આપના તરફથી આશા નહિ રાખવા છતા પત્ર આવ્યો તેથી મને પરમ સંતોષ થયો. ચિંતા દૂર થઇ પત્રનો ભાવાર્થ મમતાભરેલો જણાય છે. પત્ર મળતાંજ જરા પણ અચકાયા વગર મને આપના દર્શને આવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે. આપનાપર અણુમાત્ર શંકા ન લાવતા અને આપ પારકા છો, એવો લેશ પણ વિચાર ન કરતા આપનાપર આધાર રાખવાથીજ મારો વાંચ્છિત હેતુ પરિપૂર્ણ થઈ મારૂં સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ થશે, એમ મને જણાય છે. મને આપના ચિરંજીવી રામસંહ રાજા જેવોજ સમજી આપે મમતાપૂર્વક પત્ર લખ્યો, તેથી મારા હૃદયમાં અતિ સંતોષ થયો છે મારી એવી વૃત્તિ થવાનું કારણ માત્ર એક જગદંબાજ જાણે છે. તમારૂં દિલ્હીથી દક્ષિણમા આગમન થયું એજ ઘણું સારૂં થયું છે. મારા મનના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે એવી મને ખાત્રી થઈ છે; મારો સર્વ ભય નષ્ટ થયો છે; મન અતિશય પ્રફુલ્લિત થયુ છે; આપ શિરછત્રરૂપ છો; ક્ષાત્રધર્મના સંરક્ષણકર્તા છો; મારાપર બાદશાહની ઘણી ઈતરાજી થઇ છે; શી રીતે વર્તવું તે સમજાતું નથી; અમે રાતદિવસ તેજ ચિંતા કરીએ છીએ. બાદશાહ સર્વના માલિક છે એ વાત સત્ય; પરંતુ ક્ષાત્રધર્મનો અવરોધ થયો છે; પૃથ્વીમાં અધર્મ થઇ રહ્યો છે; વિધર્મીઓએ ઉન્મત્ત થઇ આપણા ધર્મનો નાશ કરવા માંડ્યો છે; સર્વ પુણ્યક્ષેત્રોને ભ્રષ્ટ કરી તે સ્થળે ગોવધ થવા લાગ્યો છે; દેવાલયો તોડી પાડી ત્યાં તેમણે મસ્જિદો બાંધી છે; તેમનો હેતુ એવો છે કે, પૃથ્વીપરથી હિંદુધર્મનો નાશ કરવો. એ સ્થિતિ જોઈ મને અસહ્ય ત્રાસ ઉત્પન્ન થવાથી શિરછત્રના પ્રતાપવડે તથા શ્રીજગદંબાની સહાયતાવડે આજસુધી એ યવનો સાથે યથાશક્તિ વિરોધ કર્યો છે. હિંદુરાજાઓએ હિંદુધર્મનુ અભિમાન છોડી દીધું છે, તે યોગ્ય નથી. પુરાતન કાળથી હિંદુરાજાઓ આ ભૂમિપર રાજ્ય કરતા આવ્યા છે; પરંતુ સાંપ્રતમાં તેઓ પદભ્રષ્ટ થઇ યવનોના તાબેદાર થયા છે, એ જોઇ મારૂં મન અતિશય દિલગીર થાય છે. એ બાબતનું આપણને પૂર્ણ અભિમાન અને ઈર્ષ્યા હોવી જોઇએ. મેં બાદશાહના તાબાના પ્રાંતોમા તોફાન કરી તે કબજે લીધા છે; તેથી તેમને મારાપર ક્રોધ ચઢ્યો અને આપને મારાપર ચઢાઇ લઇ મોકલ્યા છે; પરંતુ બાદશાહને નમન કરવા હું ચૂકીશ નહિ. મારા તાબામા જે કિલ્લા અને પ્રાંતો છે તે મારા બાહુબળવડે એ પરરાજ્યમાંથી કબજે કર્યા છે, તેને બાદશાહ તરફથી ઉપદ્રવ ન થતા, મારાસંબંધી તેમનું મન નિર્મળ થાય, એજ મારી પ્રાર્થના છે. દક્ષિણ કબજે કરવાની તેમની ઇચ્છા છે, તો તેમના કાર્યમાં હું તેમને અંતઃકરણપૂર્વક સહાય કરીશ. " મહારાજે એ આશયનો પ્રત્યુત્તર લખી રઘુનાથપંતને આપ્યો અને મોંઢેથી પણ કેટલીક વાતો કહેવાની ભલામણ કરી.

જયસિંહે ઘણી ખુશીથી રઘુનાથપંતની મુલાકાત લીધી. મહારાજ તરફથી

આવેલું નજરાણું તેણે પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર્યું, અને મમતાભરેલા શબ્દોમાં મહારાજનું સ્વાસ્થ્યકુશળ પૂછ્યું. ત્યાર પછી તેમણે પત્ર વાંચ્યો અને પંતને મોઢેથી અનેક વાતો સાંભળી તે અતિશય સંતોષ પામ્યા તેમણે કહ્યું –"દિલ્હીપતિ ઔરંગઝેબ બાદશાહ કંઇ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી તેઓ સાર્વભૌમ છે, અતિ બળવાન છે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી કોઇ પણ રીતે ઇષ્ટ થશે નહિ ઇષ્ટજનક પરિણામ તથા સ્વહિતનો પ્રશ્ન બાજુએ મૂકી મહારાજે મારી સાથે બાદશાહની મુલાકાત લેવા દિલ્હી આવવું હું ખુદ તેમને બાદશાહ પાસે લઈ જઈ મુલાકાત કરાવીશ અને એ સંબંધી સર્વ પ્રકારની તેમને મદદ કરીશ તેમણે હૃદયમાં અણુમાત્ર ભય રાખવો નહિ મારા પુત્ર રામસિંહ પેઠેજ હું શિવાજીમહારાજને મારા પુત્રસમાન ગણું છું હું સત્યવક્તા રાજપૂત છું કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ, એ સંબંધી ખાત્રી રાખી મહારાજે પ્રફુલ્લચિત્તે કાને મારી મુલાકાત લેવા આવવું તેમણે મનમાં જરા પણ અવિશ્વાસ કે શરમ રાખવી નહિ બાદશાહ પાસે મહારાજની સર્વ પ્રકારે અતિશય પ્રશંસા કરી તેમને દિલ્હી આવવાનું આમંત્રણ મોકલીશ અને ત્યાં તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન થાય, એવી વ્યવસ્થા કરીશ' જયસિંહરાજાએ પ્રત્યુત્તર મોકલવા સાથે શિવાજીમહારાજના વકીલને વસ્ત્રાલંકાર આપી સન્માન કર્યું તેમજ મહારાજને માટે નજરાણું મોકલ્યું

મહારાજ પાસે જવા નીકળતી વખતે રઘુનાથપંતે જયસિંહ રાજાને એકાંતમાં મળી નિવેદન કર્યું કે "તમે બુદ્ધિમાન હિંદુરાજા છો શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે ક્ષાત્રધર્મનું રક્ષણ કરવામાંજ આપનું ભૂષણ છે એમ કરવાથી ઇશ્વર તમારૂં વંશપરંપરા, પુત્રપૌત્રાદિપર્યંત કલ્યાણ કરશે યવનોએ આપણા સ્વધર્મનો નાશ કરવા માંડ્યો છે તેમના ભયથી શ્રી કાશી, યમુના, સરસ્વતી આદિ મહાતીર્થ ઉજ્જડ થઇ રહ્યા છે યવનો દુષ્કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે એ સંબંધી તમને જરા પણ ઇર્ષ્યા નથી? એવા યવનોને વંદ્ય માની તમે તેમની સેવામાં પ્રવૃત્ત થયા છો એ માત્ર બદનામીજ છે એ વાતનું તમને અભિમાનજ નથી? એવી સ્થિતિમાં જીવન ધારણ કર્યાનો પુરુષાર્થ શો? શિવાજીમહારાજ તમારા બાળક છે તેમના દ્વારા હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરાવવું એ તમારાજ હાથમાં છે તેમના કર્તવ્ય કર્મમાટે યોગ્ય અભિમાન ધારણ કરી યોગ્ય માર્ગે તેમનું કલ્યાણ કરવું એજ આપનો ધર્મ છે, એમ હું સમજું છું હિંદુ રાજાના કુળમાં તમો બન્ને સૂર્ય ઉદય પામ્યા છો શિવાજીમહારાજનો નાશ કર્યાની અપકીર્તિ તમારે કપાળે ચોટવા દેશો નહિ તેમનો વિશ્વાસઘાત કરવાથી જગતમાં તમને ભયંકર કલંક મળશે તેમણે તમારા ચરણમાં પોતાનું મસ્તક અર્પણ કર્યું છે, માટે તમારે તેમના પ્રાણદાતાતરીકે યશ પ્રાપ્ત કરવો' વકીલનું બોલવું સાંભળી જયસિંહને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ પણ ઉલટું તેમણે મમતાપૂર્વક કહ્યું કે, 'મારા તરફથી રાજાને કંઇ પણ વિશ્વાસઘાત થશે નહિ' એટલું કહી તેમણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી

ત્યાર પછી જયસિંહે દિલેરખાન સાથે રઘુનાથપંતની મુલાકાત કરાવી મહા-

રાજે મોકલેલું જુદું નજરાણું તેને ભેટ કર્યું અને સર્વની સલાહથી એવું ઠર્યું કે, શિવાજી મહારાજે ઔરંગઝેબ પાસેથી જે જે શરતો નક્કી કરવી હોય તે તે સ્પષ્ટ રીતે લખી મોકલવી; એટલે તે પર વિચાર કરવામાં આવશે. રઘુનાથપંત સંદેશો લઈ રાયગઢપર ગયો. તેણે મહારાજને સર્વ હકિકત નિવેદન કરી. તે પરથી મહારાજે પોતાની શરતોની એક યાદી તૈયાર કરી. શરતોનો આશય એ હતો કે, "મેં જે પ્રાંત અને કિલ્લા કબજે કર્યા છે તે મારા કબજામાં રહેવા દેવા. વધારામાં દક્ષિણ પ્રાંતની ચોથાઇ અને સરદેશમુખી ચલાવવાનું કામ અમને સોંપવું. એ શરત પ્રમાણે અમારી અને બાદશાહની મૈત્રી થવી જોઇએ." શરતોની યાદી લઇને વકીલ પુનઃ જયસિંહ પાસે ગયો. યાદી જોઇ ત્યારે તેમની ખાત્રી થઈ કે, શિવાજી મહારાજની તહ કરવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા છે; તેમાં કોઇ પ્રપંચ જણાતો નથી. તે સંબંધી વકીલને પ્રતિજ્ઞા કરાવી ખાત્રી કરી લીધી અને તેને કહ્યું કે, રાજા અમારી મુલાકાતે આવશે તે સમયે તહનામાની શરતો નક્કી કરીશું.

દિલેરખાને જાણ્યું કે, જયસિંહ શિવાજી મહારાજની મુલાકાત લઇ તેમની સાથે તહ કરવાનો વિચાર કરે છે. ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેના મનમાં સંશય આવ્યો કે, બન્ને હિંદુઓ એકત્ર થઈ જશે તો બાદશાહી કાર્યમાં વિઘ્ન આવી પડશે, તેથી દિલેરખાને જયસિંહને કહ્યું કેઃ—"શિવાજીની મુલાકાત લઈ તહની શરતો નક્કી કરશો નહિ. તે કહે છે તેવી શરતો પ્રમાણે તહ કરી શકાશે નહિ. આપણે બાદશાહને સવિસ્તર વર્ણન લખી જણાવવું જોઇએ અને તેમની આજ્ઞા મળે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. હમણા આપણે તેમના એ કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો છે તે બરોબર આગળ ચલાવવો. હું પુરંદર કબજે કરીશ. તમે રાયગઢ લેજો." દિલેરખાનનો આગ્રહ જોઇ જયસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કેઃ—"શિવાજી આપણી સાથે તહ કરીને મોગલ બાદશાહનો પંક્તિયો થાય એ ઘણું સારૂં થાય છે. નિઝામશાહીના તાબાના જે પ્રાંત અને કિલ્લા તેમણે કબજે કર્યા છે તે તહનામું કર્યાથી આપણે પાછા કબજે લઇ શકીશું; એટલે આપણી ચઢાઇનું સાર્થક્ય થયું સમજવું. એ કિલ્લા કબજે કરવાનું કામ અતિ કઠિન છે. પ્રત્યેક કિલ્લા પાછળ હજારો સિપાઇઓનું બલિદાન આપવું પડશે તેમ કરવા છતાં પણ કિલ્લા તાબે કરી શકાશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. કિલ્લા કબજે કરવાનું કાર્ય મુલતવી રાખી પ્રથમ સામેના પ્રાંતમાંથી કિલ્લાપર અન્ન વગેરે સામગ્રી જાય છે તે બનેતો બંધ કરાવવી; એથી વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરવાની અગત્ય નથી." જયસિંહે તેને ઘણું સમજાવ્યું; પરંતુ દિલેરખાને પોતાની હઠ છોડી નહિ. તેણે જયસિંહને એટલુંજ કહ્યું કે, તમારે સિંહગઢ લેવો હોય તો લેજો. હું તો પુરંદરનો કિલ્લો સર કરી શકીશ, ગમે તેમ થાય પણ બાદશાહની આજ્ઞા વગર કોઈ પણ પ્રકારનું તહ કરવું નિરર્થક છે.'

એટલું કહી દિલેરખાન પુરંદરનો ઘેરો વિશેષ મજબૂત કરવા ગયો. તેણે કિલ્લાની ચારે બાજુએ મોર્ચા બેસાડી દીધા. કિલ્લાનું રક્ષણકાર્ય મુરાર બાજી પ્રભુ નામક

એક સરદારના તાબામાં હતું શત્રુનું સૈન્ય નજીક આવતું જોઈ તેણે તેમને અન્ન વગેરે સામગ્રી મળે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી, અને તેમનાપર પુન પુન છાપો મારી તેમને અતિશય ત્રાસ આપ્યો તેણે શત્રુનો દારૂગોળો સળગાવી દઇ તેમની યુદ્ધસામગ્રીનો નાશ કરવાની યુક્તિ રચી હતી કેટલાક દિવસ સુધી શત્રુઓ પૂઠે આવે તો નાસી જઇને કિલ્લામા ભરાઇ બેસવાનો ક્રમ પણ રાખ્યો હતો, પરંતુ અંતે તેને પુરંદરના કિલ્લામા ઘેરી લઈ, શત્રુએ તેની આસપાસ પોતાના સૈન્યવડે ઘેરો નાખ્યો મુરાર બાજી અતિ શૂરવીર અને બુદ્ધિમાન પુરુષ હતો તે સમયે તેના હાથ નીચે આશરે બે હજાર માવળા વગેરે સિપાઇઓ હતા કિલ્લામા દારૂગોળો તથા ધાન્યાદિ સામગ્રી પુષ્કળ સંગ્રહ કરી રાખી હતી મુરાર બાજીએ અને તેના લશ્કરે ઘણા દિવસ સુધી વિશેષ શૌર્યપૂર્વક કિલ્લાનુ રક્ષણ કર્યું શત્રુનુ લશ્કર એટલુ મોટુ હોવા છતા તેણે તેમને જરા પણ મચક આપી નહિ કિલ્લા નીચે હજારો મોગલો તરફડીને મરણ પામવા લાગ્યા છતા તેઓ કિલ્લા નજીક જઈ શક્યા નહિ મહારાજે રાયગઢપરથી કેદાર દરવાજેથી પુરંદરના કિલ્લાપર અન્ન વગેરે સામગ્રી પહોચાડી અને લશ્કર પણ મોકલ્યુ દિલેરખાને કિલ્લાની એક માચીપરના બુરજ નીચેના ખડકને સુરંગવડે તોડી નાખી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાની યુક્તિ રચી અને પોતાના સૈનિકોને તે કાર્યમા રોક્યા એ સ્થિતિ જોઇ કિલ્લાપરના સૈનિકોએ નીચેના લશ્કરપર વારવાર છાપો મારી તેમને અધમુવા કરી નાખ્યા શત્રુના સેંકડો સૈનિકો મરણ પામ્યા, પરંતુ તેમનુ સૈન્ય અતિ વિશાળ હોવાથી તેઓએ સુરંગ ફોડી બુરજ તોડી પાડયો શત્રુના સૈનિકોએ કિલ્લાની માચીપર પ્રવેશ કર્યો તેમણે પ્રવેશ કરતાજ ત્યાના ઘરો લૂંટી બાળી દેવા માડયા, પરંતુ માવળા લશ્કરે બરોબર નેમ તાકીને એવો ગોળીબાર ચલાવ્યો કે જેથી શત્રુના લશ્કરમા ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય વર્તી રહ્યો અને તેઓ આસપાસ નાસી છૂટયા સૈનિકો પોતપોતાનો જીવ બચાવવા માટે ક્યાક સતાઇ રહેવાની જગા શોધવા લાગ્યા તેમની એટલી બધી પાયમાલી થવા છતા ખાનના સૈનિકોની બીજી મોટી ટુકડી કિલ્લાપર ચડવા લાગી મુરાર બાજીએ પણ પોતાના ૭૦૦ વીર માવળી યોદ્ધાસહિત તે ટુકડીપર ધસારો કર્યો બન્ને પક્ષ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયુ માવળાની તલવારોના ઝપાટાથી બે હજાર મોગલ અને પઠાણ સૈનિક રણમા પડયા માવળા પણ ઘણા મરણ પામ્યા, પરંતુ તેમણે ઘણા શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી, શત્રુના લશ્કરને ડુંગરની તળેટી સુધી છેક નીચે પાછું હઠાવી દીધુ ખાનના સિપાઇઓ રસ્તો સૂઝયો તે બાજુ નાઠા ખાન કિલ્લાની નીચે નારાયણના દેવળ પાસે હાથીપર સ્વાર થઇને ઉભો હતો પોતાના લશ્કરની દુર્દશા થતી જોઇ તેને ઘણો ક્રોધ ચડવાથી પોતાના તિરંદાજ લશ્કરના તિરકામઠા તૈયાર કરાવ્યા ખાને પોતે આગળ ધસી પોતાના શૂરવીર પઠાણ સિપાઇઓને ઉત્સાહસૂચક શબ્દો કહી મુરાર બાજીપર હુમલો લઈ જવા હુકમ કર્યો જે સૈનિકો નાસી જતા હતા તેમને પાછા બોલાવી, તેમને સાથે લઇ ખાન માવળા લશ્કરપર તૂટી પડયો એ સમયે મુરાર બાજીએ પોતાનુ અપૂર્વ શૌર્ય બતાવી આપ્યુ તેણે દિલેરખાનના પગલા

સહેજ પણ આગળ વધવા દીધાં નહિ. દિલેરખાનના તાબાના પઠાણ સૈનિકો વિશેષ ક્રતુની અને તેજસ્વી હતા; પરંતુ માવળા સિપાઇઓના શરીરમાં સ્વદેશાભિમાનનો પવન ભરાયલો હોવાથી તેમની તલવાર પાસે પઠાણોનું બળ ચાલતું નહોતું. મુરાર બાજી યુદ્ધમાં પ્રાણસમર્પણ કરવા તૈયાર થઇ ગયો હતો. ખાનના સૈનિકો વિશેષ હતા. તેમણે સુરંગ ફોડીને કિલ્લાની એક માચી નિર્બળ કરી હતી. રણભૂમિમાં પરાજય પામી કિંવા શત્રુના હાથમાં જવાથી મહારાજના અસંખ્ય સિપાઇઓ નાશ પામે તો પોતાનું કલંકિત મુખ મહારાજને શી રીતે બતાવી શકાય? મુરારપંત એવા અનેક વિચાર કરી તલવાર લઇ આગળ ધસ્યો. પોતાના તાબાના સિપાઇઓને પણ ધૈર્ય આપી ઉત્સાહજનક શબ્દો કહી અતિશય જુસ્સાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. યુદ્ધ કરતાં તેને ખાનમો હાથી પોતાની સમક્ષજ જણાયો, તેજ ક્ષણે પુરષસિંહ મુરારપંતે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. એ સમયે તેના હાથમાની ઢાલ ભાગી જવાથી હાથે શાલ વિંટાળી શત્રુના પ્રહાર તે પોતાના હાથપર ઝીલવા લાગ્યો. મુરારપંતને છેક નજીક ધસી આવેલો જોઇ ખાને કહ્યું:-"તું શૂરવીર યોદ્ધા છે આજનુ તારૂ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈ હું તદ્દન ચકિત થયો છું. મારી પાસેથી અભયવચન મેળવી તું મારે સ્વાધીન થા. હું તને મોટે-હોદ્દે ચઢાવીશ." ખાનના શબ્દો સાંભળી મુરારપંતે તેનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું કે-'તમે તુર્ક ' તમારી શી બિસાત ' હુ શિવાજીમહારાજનો નોકર છું. મારે તમારી પાસેથી અભયવચન મેળવવાનું કારણ શું? યુદ્ધમાં લડતા રણમાંજ હું મારૂં આત્મબલિ આપીશ પણ એકાએક તમારે શરણે નહિ આવું" એટલું કહી ખાન ઉપર તલવારનો પ્રહાર કરવા જતો હતો તેજ ક્ષણે ખાને એક તીર મારી તેનું માથું ઉડાવી દીધુ.[1] પોતાના સરદારને રણમા મરણ પામેલો જોઇ માવળા લશ્કર પાછું હટ્યુ અને યુદ્ધ કરતા કરતાજ કિલ્લાપર ચઢી જઇ દરવાજા બંધ કરી દીધા; એટલામા મહારાજ તરફથી મદદનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું તેમને સાથે લઇ માવળાઓ પુન ખાન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. કિલ્લાપર નગારાં, રણભેરી, વગેરે રણવાદ્યોના ગગનભેદી નાદ થવા લાગ્યા. માવળા યોદ્ધાઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર પાછો તોપોનો વર્ષાદ વરસાવવા માડ્યો.

ખાનના લશ્કરને પરાજય મળવા છતા અને તેમના અનેક સૈનિકો મરણ પામવા છતા, કિલ્લો સર કર્યા વગર પાછા નહિ જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કહેવામા આવે છે કે, તેમણે માથા પરની પાઘડી ઉતારી, ગઢ જીત્યા સિવાય પાઘડી નહિ પહેરવી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પુનઃ યુદ્ધ કરતાં તેઓએ કિલ્લા નીચેની માચી કબજે કરી. કિલ્લાની ઉત્તર દિશાનો ભાગ અભેદ્ય જણાતાં તેમણે વાયવ્ય દિશાનો રુદ્રમાળ[2] નામક નાનો કિલ્લો તાબે કરી તેનાપર વ્યૂહ રચી, મુખ્ય કિલ્લાપર તોપોનો મારો ચલાવવાનો વિચાર કર્યો. એ કિલ્લાપર બાબાજી

[1] મુરારબાજીનું માથું કપાઈ પૃથ્વીપર પડ્યા પછી માત્ર તેના ધડે કેટલાક યવનોની કતલ ચલાવી હતી, એમ કહેવાય છે.
[2] ગ્રાંટ ડફ એ ગઢનું નામ વજ્રગઢ લખે છે.

ભોવાજી અને યશવંતરાવ ભોવાજી નામક બે બંધુહવાલદાર રક્ષણાર્થે રહેતા હતા. તેમની પાસે ઝાઝું લશ્કર નહોતું. કિલ્લાપર દિલેરખાનનો હુમલો થતાં મુરાર બાજીના લશ્કરની મદદ મળવાની આશાથી બન્ને બંધુએ પોતાના થોડા લશ્કરસહિત શત્રુના લશ્કર સાથે અતિ શૌર્યપૂર્વક લડાઈ કરી. તેઓએ શત્રુઓ સાથે ઘણા વખત સુધી ટક્કર ઝીલી પણ અંતે ઉભય બંધુ રણમાં પડવાથી કિલ્લો શત્રુઓના હાથમાં ગયો. દિલેરખાને એ કિલ્લાપરથી મુખ્ય કિલ્લા પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. એટલામાં વરસાદ પડવાથી તેમની તોપોના ગોળા જોઇએ તેવા ફુટતા નહોતા. કિલ્લાપરના લશ્કરે પોતાનો પરાજય થતો જોઈ કિંચિત્ પણ નિરાશ નહિ થતાં, શત્રુઓની પેઠેજ પોતે પણ સ્વામિકાર્ય માટે પ્રાણની આહુતિ આપવાનો સંપૂર્ણ ઉત્સાહ બતાવ્યો; પરંતુ ખાને કિલ્લા પર બે બાજુથી લાગલાગટ તોપનો મારો ચલાવ્યો તેથી તેમનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ. ખરૂં જોતાં બે બાજુથી તોપનો મારો લાગતાં કિલ્લો તૂટી પડવો જોઇએ; પરંતુ દૈવી પ્રેરણાથી ખાનનું તોપખાનું જોઈએ તેવું બળવાન નહોતું. તેમાં વળી વરસાદ પડતાં પુષ્કળ દારૂગોળો પલળી નિરુપયોગી થયો હતો. શત્રુઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી પુરંદરના કિલ્લા પર ઝડી મચાવેલી જાણી મહારાજે તે કિલ્લા પર પોતાના કેટલાક સૈનિકોની મદદ મોકલી અને હજુ પણ કેટલાક દિવસ સુધી એવાજ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવાનું તેમને કહાવ્યું.

દિલેરખાને પુરંદરના કિલ્લા નીચે તોફાન મચાવ્યું ત્યારે જયસિંહે સિંહગઢ કબજે લેવા માટે એક સરદારને લશ્કરસહિત મોકલ્યો હતો. તે સરદારે કિલ્લા આગળ મોર્ચા બેસાડવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો છે, એ જોઈ મહારાજના સૈનિકોએ પરોઢિયામાંજ તેમનાપર અકસ્માત છાપો મારી લશ્કરને ગભરાવી નાખ્યું અને તેમનો સરસામાન લૂટી લીધો. તેમ થવાથી મોગલ સરદાર વીલે મોઢે પાછો ગયો. મરાઠાઓનો એવો સપાટો જોઇ જયસિંહ તદ્દન આશ્ચર્યચકિત થયો. મહારાજના સિપાઇઓ મોગલોની છાવણીપર રાત્રિને સમયે છાપો મારતા; સર્વ રસ્તા, નાકાં અને ચોર-રસ્તામાં સંતાઇ રહી લાગ જોતા અને તેમને અન્નઆદિ સામગ્રી મળે નહિ એવી યોજના કરતા. તેઓ તેમના બારવાહી બળદ ઉંટ વગેરે હાથમાં આવે તેટલા પશુ ચોરી જતા અને આસપાસના જંગલમાં આગ લગાડી તેમને ગભરાવી મૂકતા. મહારાજના લશ્કરનુ એ ધાધલ જોઈ જયસિંહને ત્યાંથી જેમ બને તેમ સત્વર નાસી છૂટવાનું મન થયું હતુ. તેજ પ્રમાણે દિલેરખાનના લશ્કરને પુરંદરના કિલ્લા આગળ તદ્દન નિર્બળ થયેલું સાભળી જયસિંહે ખાનને કહાવી મોકલ્યું કે:-"તમારો દુરાગ્રહ ઇષ્ટજનક નથી. શિવાજીમહારાજના સૈનિકો એકથી એક વિશેષ બળવાન છે, કિલ્લો સર કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે. એક કિલ્લો કબજે કરતાં આટલું બધું લશ્કર નષ્ટ થયું તો કોકણપટીના અને સિંહાદ્રિ પ્રદેશની ઘીચ ઝાડીના તથા જંગલના વિકટ કિલ્લા તાબે કરવા જતાં કેવું ભયંકર નુકશાન થશે તેની કંઈ કલ્પના થાય છે? શિવાજીમહારાજ પોતાની મેળેજ શરણે આવ્યા હતા અને તહ કરવા કબૂલ થયા હતા, તે યોગ તમે વ્યર્થ

જવા દઈ આપણે વિશ્વાસ ગુમાવી દીધો એ ઉચિત થયું નહિ.' જયસિંહનું કહેવું ખાનને ઉચિત જણાયું; કારણ કે પુરંદરનો કિલ્લો કબજે લેતાં તેને જે અનુભવ થયો હતો તે પરથી શિવાજી મહારાજના કિલ્લા કબજે લેવાનું કાર્ય તેને અતિશય વિકટ જણાયું હતું. ખાને જયસિંહને પ્રત્યુત્તરમાં કહાવ્યું કે-" શિવાજી મહારાજને પુન: એક વખત વિશ્વાસ બતાવી રાજદ્વારી સલાહ-મસલત કરવા આપણી મુલાકાતે બોલાવી તહનામુ કરવું એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, કિલ્લો સર કર્યા પછી માથે પાઘડી પહેરીશુ, માટે તમારે એક વખત અમારૂં નિશાન કિલ્લાપર ચઢાવી આપવાની ગોઠવણ કરવી તહનામાની શરતમાં તે કિલ્લો મહારાજને તાબે રહેવા દેવાનો ઠરાવ કરવો."

દિલેરખાનના દુરાગ્રહને લીધેજ જયસિંહે પ્રથમ મહારાજના વકીલને પાછો મોકલ્યો હતો; પરંતુ હમણા તેજ નિર્બળ થઇ પોતાની મેળે તહ કરવાની માગણી કરે છે જાણીને તેમણે મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે-" તમારી શરતો અમને કબૂલ છે. ખાનના આગ્રહને લીધે પુરંદરના કિલ્લા પર અમારૂં નિશાન રહેવા દેશો તમારી ઇચ્છા હોય તો તહમા કિલ્લો તમારે કબજે પાછો લેવાની ગોઠવણ કરીશુ જે શરતો કરવી હોય તે અમારી રૂબરૂ આવી કરી જશો. સર્વ હકીકત બાદશાહને લખી મોકલી તેમની મંજુરી મગાવીશુ. તમને જે ત્રાસ થયો છે તે મનમા નહિ લાવતા મારાપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કંઇ પણ અડચણ રાખ્યા વગર મને મળવા આવશો." એ સમાચાર મળતાજ શિવાજી મહારાજને અતિશય આનંદ થયો. આવી પડેલું મહાન સંકટ સત્વર દૂર થવા માટે તેમને ઘણી ચિંતા થતી હતી, તેમ છતાં આ વખત તેમણે જરા એચતાણ કરવા માટે મહારાજે જયસિંહને પ્રત્યુત્તરમા કહાવ્યું કે-' તમે મારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. હું તહ કરવા તૈયાર હતો છતા તમેજ તે માગણી સ્વીકારી નહિ. પુરંદરના કિલ્લાપર તમારૂં નિશાન રાખવાની બાબત હમણા એક બાજુએ રહેવા દો તે પહેલા કિલ્લા નીચેથી ખાનનુ લશ્કર પાછું બોલાવી રુદમાળ (વજ્રગઢ) તેમણે કબજે કર્યો છે તે મને પાછો સોપવાથી તમારી મુલાકાત લઈ તહ કરવાનો વિચાર કરવામા આવશે ' જયસિંહે તેમની એ માગણી સ્વીકારી અને તેમને પુન વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એવો સંદેશો કહાવ્યો.

જયસિંહે મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બતાવ્યો તેથી મહારાજે તેની મુલાકાત લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજે પોતાના મોટા મોટા સરદાર અને મુત્સદ્દીઓને પોતાની સાથે લીધા અને મશાલદાર, ચોપદાર, વગેરે સર્વ રાજચિન્હોથી વિભૂષિત થઇ તેઓ જયસિંહની મુલાકાત લેવા નીકળ્યા.[1] મહારાજની સેવા

[1] ગ્રુહેના અને ગ્રાન્ડ ડફ લખે છે કે, પુરંદરના કિલ્લાપર મોગલોનું સૈન્ય તોફાન મચાવી રહેલુ હોવાથી શિવાજીમહારાજ ગભરાઈ જઈ થોડાક નોકરોસહિત જયસિંહની છાવણીમા ગયા અને બહાર ઉભેલા ચોકીદારને જયસિંહ પાસે મોકલી પોતે તેમની મુલાકાત લેવા આવ્યા છે એમ કહાવ્યું જયસિંહે પોતાના પુત્ર કીર્તિસિંહને શિવાજીમહારાજને તેડવા મોકલ્યો અને તેમનો સારો આદરસત્કાર કર્યો જયસિંહ પોતાના તંબુના દ્વાર સુધી સામા આવી મહારાજને તંબુમાં તેડી ગયા અને અતિ આનંદપૂર્વક તેમને આલિં-

માટે સાથે રાખેલા અંગરક્ષક સિપાઇઓના શરીરપર કિંમતી વસ્ત્રાલંકાર હતાં. સરદાર અને મુત્સદ્દીઓએ જરી કસબથી ભરેલાં સુંદર વસ્ત્રો અને ઝવેરાત શરીરપર ધારણ કર્યાં હતાં. મહારાજે ઘણા શૂરવીર માવળા યોદ્ધા અને પાયદળ સૈનિકો પોતાની સાથે લીધા હતા. તેમણે પણ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં; સુંદર રીતે શૃંગારેલા હાથી અને ઘોડાપર સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ આરૂઢ થયા હતા; પરંતુ શિવાજી મહારાજે તદ્દન સાદો પોશાક પહેર્યો હતો. મહારાજ હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈ હાથીપર બેસી મોટા ઠાઠમાઠથી જયસિંહને મળવા આવ્યા. મુલાકાતની સૂચના આપવા માટે તેમણે રઘુનાથપંતને જયસિંહ પાસે અગાઉથી મોકલ્યો હતો. મહારાજ નજીક આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાંજ જયસિંહ પોતાની સાથે કેટલાક ઉચ્ચ પદવીધર અમલદારોને લઇ તેમની સામા ગયા. જયસિંહ આદરસત્કાર માટે સામા આવ્યા છે જાણીને મહારાજ હાથીપરથી નીચે ઉતરી પગે ચાલતા આગળ ગયા. જયસિંહે અને મહારાજે આનંદાવેશમા આવી જઇ પરસ્પર પ્રેમાલિંગન કર્યું. બન્ને પક્ષ તરફથી વાજીંત્રોના મંગળસૂચક મધુર ધ્વનિ થયા. મોગલલશ્કરના અમીર ઉમરાવ પોતપોતાના તંબુમાથી ઉતાવળે બહાર નિકળી આવી મહારાજનાં દર્શન કરવા દોડ્યા. મહારાજની તેજસ્વિતા અને ઐશ્વર્ય જોઇ સઘળા ચકિત થયા. તેઓ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા કે, દક્ષિણના રાજા શિવાજી મહારાજ સુંદર, તેજસ્વી અને વીર પુરુષ છે એમા કંઇ શક નથી.

જયસિંહ, શિવાજીમહારાજને પોતાની સાથે હાથીપર બેસાડી તેમને વાજતેગાજતે તંબુમાં લઇ ગયા. તંબુમા બન્ને એક આસનપર પાસે પાસે બેઠા અને સરદારોનો પરસ્પર પરિચય કરાવ્યો. મહારાજનો વૈભવ જોઇ જયસિંહ દંગ થઈ ગયો. તેમણે મહારાજની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું:—"સ્વપ્રતાપવડે તમે હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરો છો. દક્ષિણના મુસલમાન બાદશાહોને જેર કરી, ઔરંગઝેબ બાદશાહને પણ તમે ચિંતાયુક્ત કર્યો છે, એ સંબંધી તમારી જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી કહેવાય. હું તમને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છું. મને તમારેમાટે સંપૂર્ણ માન છે. તમે અને અમે કંઇ જૂદા નથી. હું તમને મારા પુત્ર રામસિંહ સમાન ગણું છું. હવે પછી તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. બાદશાહ પાસે તમારી ઇચ્છાનુસાર સર્વ વ્યવસ્થા કરાવી આપીશ." જયસિંહનું સન્માનસૂચક અને પ્રેમદર્શક સંભાષણ સાંભળી મહારાજે કહ્યું:—"તમે મારા પિતા સમાન છો. તમારા ઉપર મારો સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ છે. મેં મેળવેલું સર્વ રાજ્ય તમારૂંજ છે. હું પણ તમારોજ છું. પિતાને માથે હમેશાં બાળકનો ભાર હોય છે. તમારી આજ્ઞા પાળવી એજ મારો ધર્મ છે. તમારી આજ્ઞાને આધીન થઇ તમારાં દર્શન માટે આવ્યો છું. પુત્રનું ગૌરવ તે પિતાનુંજ ગૌરવ છે. એ ગૌરવનું અભિમાન રાખી પિતાને યોગ્ય લાગે તે કાર્ય કરવા તમે સમર્થ છો. તમને જે કિલ્લા જોઇએ તે આપવા હું તૈયાર છું." શિવાજીમહારાજનું અતિ નમ્રતાભરેલું સંભાષણ સાંભળી જયસિંહને ઘણો સંતોષ થયો.

મન કર્યું તથા આ પ્રમાણે શરણે આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મહારાજ જેવા શૂરવીર અને પરાક્રમી પુરુષનાં દર્શન કરવા તંબુ પાસે છાવણીના સૈનિકોની ઠઠ જામી ગઈ.

તેણે કહ્યું –' દિલેરખાન દંભી અને અહંકારી આરબ ઉમરાવ છે. તેનાપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા છે. આપણે તેને પ્રથમ અનુકૂળ કરી લેવો જોઇએ. તમારે તેની મુલાકાતે જવુ પડશે. તમારી સાથે મારો રાજપૂત નોકર તથા એક શૂરવીર અને માનનીય સરદાર મોકલું છું.' મહારાજે કહ્યું:-' હું તમારી આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ વર્તીશ નહિ; તેની મુલાકાતે જવામા મને અડચણ નથી. તમે અભયવચન આપો તો પછી મને તેની કિંચિત્ પણ ભીતિ લાગશે નહિ.' જયાસહે શિવાજી મહારાજને પોતાના મામા સુભાનસિંહ સાથે દિલેરખાનની મુલાકાતે મોકલ્યો. ખાન તે સમયે પુરંદરગઢના દરવાજા પાસે ઉભો હતો. મહારાજ પ્રથમ જ્યાસંહને મળ્યા પછી તેની પાસે ગયા તે તેને ગમ્યુ નહિ. કિલ્લો સર કરવાની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ જતી જોઇ અભિમાની ખાનને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો તેમજ અંતે ચઢાઇનો બધો યશ એક રાજપૂત સરદારને પ્રાપ્ત થતો જોઇ તેને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. બન્ને હિંદુઓએ એકસંપ થઇ ચઢાઇ નિરર્થક કરી અને જયસિંહે તેની સલાહ લીધા વગર પોતાની ઇચ્છાનુસાર તહ કર્યુ, તે માટે પણ ખાનને ક્રોધ અને શંકા થઈ; પરંતુ મહારાજ નજીક આવી પહોચ્યાનુ જાણતા માત્ર ઉપરચોટિયો દેખાવ બતાવવાને ખાન તેમના સામો ગયો અને આદરસત્કાર કરી તેમને પોતાની છાવણીમા લઇ ગયો. બન્ને એક આસનપર બેઠા. ખાનને મહારાજપર વિશ્વાસ નહોતો, તેથી પોતાના શસ્ત્રો સજ્જ કરી સાવચેત થઇ બેઠો હતો. તહસંબંધી વાતચિત શરૂ થતાં સુભાનસિંહે ખાનને મહારાજની માગણી કહી સમજાવી તે સમયે ખાને ફક્ત બાહ્ય દંભ બતાવતા કહ્યું કે-' એ કિલ્લો કબજે કરી તેમાના એકેએક સિપાઇની કતલ ચલાવ્યા સિવાય હું તમારૂં કંઇ પણ સાભળીશ નહિ.' મહારાજે કહ્યું:-' એ કિલ્લો તમારોજ છે. તમારે શામાટે તેને કબજે લેવાનો શ્રમ ઉઠાવવો જોઇએ? તમને સોપવા માટેજ હું કિલ્લાની કુંચીઓ સાથે લાવ્યો છુ. આ લ્યો, મારા સર્વ કિલ્લા અને પ્રાંત આજથી તમારા તાબામાજ આવ્યા છે એમ સમજજો. મારી વિનતિ છે કે અપરાધની ક્ષમા આપવી. આપના જેવા બાદશાહના તાબાના શૂરવીર સરદાર સાથે બાથ ભીડવાનું સાહસ કરવુ એ માત્ર મૂર્ખતાભરેલુજ હું સમજું છું. મારૂં આજપર્યંતનું વર્તન મનમા નહિ લાવતા મને બાદશાહની હુઝુરમાં નોકરી મળે તેવી જોઢવણ કરો. તમે ભલામણ કરશો તો મારૂં કલ્યાણ થશે.' મહારાજનું નમ્રતાભરેલું સંભાષણ સાભળી તથા કિલ્લાની કુંચીઓ પોતાના હાથમા આવેલી જોઇ ખાનને અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે કહ્યુ -'જયસિંહ રાજા મારા મુરબ્બી છે. તે બાદશાહના વિશ્વાસુ છે. હુ તેમનો તાબેદાર છું. તેઓ જે કરશે તે મને કબૂલ છે' એમ કહી ખાને મહારાજને બે ઘોડા, એક તલવાર, એક રત્નજડિત ખંજર અને બે જરીથી ભરેલા વસ્ત્રો ભેટ તરીકે આપ્યા. પછી તે મહારાજની સાથે જયસિંહની છાવણીમાં આવ્યો અને તેમનો હાથ પકડીને જયસિંહના હાથમા મૂકયો. પછી મહારાજને વિદાય કર્યા અને પુરંદરનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો. મહારાજે સુભાનસિંહને, ખાનને અને તેમના મોટા મોટા સરદારોને મોટી રાજશાહી મિજબાની આપી. તેમણે પણ મહારાજને અને તેમના કેટલાક સરદારોને મિજબાની આપી.

મોગલોના પ્રતિનિધિ સરદારો સાથે મૈત્રી બાંધી મહારાજ રાયગઢપર આવ્યા. તહનામાસંબંધી થોડીઘણી સલાહ મસલત થયા પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, 'શિવાજી મહારાજે મોગલોના જે કિલ્લા અને પ્રાંતો કબજે કર્યા છે તે સર્વ મોગલોને પાછા સોંપી દેવા. નિજામશાહી પ્રાંતમા સર કરેલા બત્રીસ કિલ્લામાંથી વીસ કિલ્લા[1] અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજે જયસિંહને કબજે સોંપવો. બાકી રહેલા બાર કિલ્લા અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજે જાગીર તરીકે પોતાને કબજે રાખવો.[2] એ ઉપરાંત-વિજાપુર રાજ્યના જે પ્રાંત અને કિલ્લા મહારાજે પોતાના તાબામાં લીધા છે તે તેમનીજ સત્તામાં રહેવા દેવા. એ સર્વ સંપત્તિ દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી જાગીર મળી છે જાણી મહારાજે તેમની તાબેદારી કબૂલ કરવી. મહારાજના આઠ વર્ષના પુત્ર સંભાજીને બાદશાહ તરફથી પાંચ હજાર સ્વારની મનસબદારી મળવી જોઇએ. નિજામશાહીમાંના પોતાના વડિલોપાર્જિત હક્ક છોડી દે તેના બદલામાં મોગલ બાદશાહે મહારાજને વિજાપુર સરકારની સત્તાના ડુંગરાળ પ્રાંતની ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી વસુલ કરવાનો હક્ક આપવો; સીદીનો જંજીરા મહારાજને આપવો. છેલ્લી બે કલમો કબૂલ કર્યાથી મહારાજે ઔરંગઝેબને ચાળીશ લાખ હોનનો બદલો આપવો. એ રકમ પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયાને હપ્તે ભરવી અને મોગલોને સહાય કરવા માટે મહારાજે બીજા કેટલાક ઘોડેસ્વાર નોકરીમાં રાખવા.'

જયસિંહે તહેની શરતો સહિત એક અરજી ઔરંગઝેબ બાદશાહને મોકલી; તે સાથે ભલામણ કરી કે:-' શિવાજી મહારાજ બાદશાહને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે. મહારાજ દક્ષિણ દેશની કુંચી જેવા છે. એ આપના સેવકવર્ગમાં પ્રવેશ કરશે તો સમસ્ત દક્ષિણ દેશ જીતી શકાશે.' એ અરજીમાં મહારાજે જયસિંહની સૂચનાથી બાદશાહનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

ઔરંગઝેબ પાસે અરજી પહોચતાંજ તેમણે મહારાજને એક લાંબો પત્ર લખી અરજીમાંની ઘણીખરી શરતો કબૂલ રાખી. મહારાજે વિજાપુર રાજ્યની ચોથાઇ અને સરદેશમુખી વસુલ કરવાનો હક્ક માગ્યો હતો તે એવી શરતે કબૂલ કરવામાં આવ્યો કે, જયસિંહ વિજાપુરસરકાર ઉપર ચઢાઇ કરે તે વખતે મહારાજે તેને પોતાના લશ્કરસહિત મદદ કરવી. નિજામશાહી પાયમાલ કરવા અંતઃકરણપૂર્વક યુદ્ધ કરવું અને બદલામાં જે રકમ ભરવાની કબૂલ કરી છે તેનો પહેલો હપ્તો હમણાજ ભરવો. જંજીરાસંબંધી જે માગણી કરી હતી તે માત્ર બાદશાહે કબૂલ કરી નહિ. જયસિંહે વિનતિ કરવાથી બાદશાહે મહારાજ ઉપર ફરમાન અને શિરપાવ મોકલી આપ્યો તથા ઉપરના કરાર પ્રમાણે પુરંદરગઢ તેમણે મોગલોને સ્વાધીન કર્યો અને સિંહગઢ તેમના સરદાર કીરતસિંહને સ્વાધીન કર્યો. તેજ પ્રમાણે સંભાજીને

---

૧ કોઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે પચીસ કિલ્લા અને કોઇના અભિપ્રાય પ્રમાણે સત્તાવીશ કિલ્લા છોડી દેવાનો ઠરાવ થયો હતો. ખાફીખાન લખે છે કે, એ સર્વ પ્રાતની ઉપજ ચાળીસ લાખ રૂપિયા હતી.

૨ કહેવામાં આવે છે કે, એ પ્રાતોની ઉપજ દશ લાખ રૂપિયા હતી.

ઉગ્રસેન નામના એક રાજપૂત સરદારની સાથે જયસિંહની છાવણીમાં મોકલી આપ્યો.

જયસિંહે વિજાપુર રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી તે સમયે મહારાજે કરાર પ્રમાણે બે હજાર ઘોડેસ્વાર અને આઠ હજાર પાયદળ લશ્કરસહિત તેને મદદ કરી. પ્રથમ તેમણે ફલટણના બજાજીરાવ નિંબાળકર સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને ફલટણ હસ્તગત કર્યું. નિંબાળકર[1] મહારાજનો સાળો હતો છતાં તે તેમની સાથે કોઈ દિવસ સલાહ સંપથી વર્ત્યો નહોતો. વિજાપુરસરકારનો એકનિષ્ઠ સેવક હોવાથી રાજાજ તે ગૌરવ માનતો હતો. નિંબાળકરના તાબાનો તથાળાનો કિલ્લો પણ મહારાજના માવળીઓએ છાપો મારી કબજે લીધો હતો; તેમજ રસ્તામાં જે જે કિલ્લા આવ્યા તે પણ મહારાજે કબજે કરી લીધા.

મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અલી આદિલશાહે ઝપાટાબંધ તૈયારી ચલાવી હતી; તેમજ કોઈ પણ રીતે મોગલોની માગણીનો નિકાલ લાવી તેમની ચઢાઈ પાછી ફેરવવાની ખટપટ પણ કરતો હતો. તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ. જયસિંહ અને દિલેરખાને પોતાના લશ્કરસહિત વિજાપુરરાજ્યના પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરી તેમના પ્રાંતો અને કિલ્લા કબજે લેવા માંડ્યા હતા. અંતે મંગળવેઢા આગળ મોગલો અને વિજાપુરી લશ્કર સામસામાં થઈ ગયાં. તેઓએ અતિ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. વિજાપુરી લશ્કરમાં મરાઠા સરદારો વિશેષ હતા. તે સરદારોમાં મહારાજના ભાઈ વ્યંકોજી રાજા પ્રમુખ હતા. યુદ્ધમાં મરાઠા સરદારોએ પોતાના શૌર્યની અને યુદ્ધકૌશલ્યની અવધિ કરી નાખી હતી, તેમાં મુખ્યત: વ્યંકોજી રાજાએ અતિશય પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. મોગલો તરફથી મહારાજ અને પ્રતાપરાવ ગુજર યુદ્ધ કરતા હતા. તેમણે અત્યંત શૌર્ય અને કુશળતા બતાવી જયસિંહ આદિ મોગલ સરદારોને ચકિત કરી નાખ્યા હતા. તેમને જે જે કાર્ય સોંપ્યાં હતાં તે ઉત્તમ પ્રકારે પરિપૂર્ણ કરી તેમણે યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. યુદ્ધમાં વિજાપુરસરકારનો પરાજય થયો હતો.

મહારાજનું અલૌકિક ધૈર્ય, શૌર્ય અને યુદ્ધચાપલ્ય જોઈ જયસિંહ રાજા વિશેષ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમણે ઔરંગજેબને યુદ્ધ બાબતી પત્ર લખ્યો. તેમાં મહારાજની અને તેમના લશ્કરની અતિશય પ્રશંસા કરી હતી. તે પરથી બાદશાહે પત્રદ્વારા તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી; પોતાના લશ્કરને ઉત્તમ પ્રકારની સહાય કરવા માટે મહારાજનું યથોચિત ગૌરવ કર્યું અને તેમને કેટલાક કૃપાસૂચક ઇનામ અને એક રત્નજડિત ખંજર મોકલ્યું.

1 સઈબાઈ નામની બજાજી નિંબાળકરની એક બહેનને મહારાજ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. આ બજાજીને એકવાર આદિલશાહે કેદ પકડીને એવું કહ્યું કે "જો તારે જીવતા રહેવાની ઇચ્છા હોય તો મુસલમાન થા." આથી તે મુસલમાન થયો અને આદિલશાહની દીકરીએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું; પરંતુ પાછળથી જિજાબાઈ માતુશ્રીએ બ્રાહ્મણો પાસે પ્રાયશ્ચિત કરાવીને તેને હિંદુધર્મમાં લીધો હતો અને કોઈના મનમાં તે બાબત ખટકો રહે નહિ, તે માટે મહારાજની દીકરી સખુબાઈને તેના છોકરા મહાદજી સાથે પરણાવી હતી.

જયસિંહ રાજાએ વિજાપુરની સરકારના સૈન્યનો પરાભવ ખરો પણ વિજાપુરને ઘેરો ઘાલવા માટે તોપો વગેરે સામગ્રી જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તેની પાસે ન હોવાથી તેને પાછા ફરવું પડયું. બીજું એક કારણ એવું પણ છે કે વિજાપુરસરકારે પોતાના બચાવ માટે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી હતી અને કિલ્લામાં સૈનિકોની, તોપોની તેમજ બીજી યુદ્ધસામગ્રીની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખેલી હતી એટલે એ યુદ્ધમાં પોતાને યશ મળવાનો સંભવ નહિ જણાવાથી જયસિંહ રાજાએ પાછા હઠવા માંડયું. આ પ્રસંગે વિજાપુરસરકારના સૈન્યે તેના ઉપર હુમલો કરીને તેને હેરાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ શિવાજી મહારાજના સૈન્યે તેમનું કશું ચાલવા દીધું નહિ. એમ કહેવાય છે કે આ વખતે નેતાજી પાલકર કે જેને મોગલોએ "બીજો શિવાજી" એવું નામ આપ્યું હતું તેણે અતિશય શૌર્ય બતાવ્યું હતું. દિલેરખાન અને બીજા સરદારોને એમ લાગતું હતું કે શિવાજી મહારાજે આપણને બરોબર મદદ કરી નહિ તેથીજ મોગલ સૈન્યને પાછું હઠવું પડ્યું અને આથી તે લોકો જયસિંહ રાજાને વારંવાર શિવાજીમહારાજને કેદ કરવાનું કહેવા લાગ્યા.[1] આ તરફ શિવાજીમહારાજે જયસિંહ રાજાને એવી સૂચના કરી કે જો પોતાને થોડાક માણસો આપવામા આવે તો પોતે જઈને વિજાપુરસરકારનો પન્હાળા કિલ્લો સર કરશે. જયસિંહ રાજાએ તે પ્રમાણે મહારાજને સૈન્ય આપીને રવાના કર્યા, પણ કિલ્લા ઉપર ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત હોવાથી શિવાજીમહારાજને તેમાં યશ મળ્યો નહિ. તે ઉપરાત આ સમયે કંઈક કારણસર નેતાજી પાલકર, શિવાજીમહારાજ ઉપર રુષ્ટ થઈને વિજાપુરની સરકાર સાથે મળી ગયો હતો. આ લડાઈમાં પન્હાળાના કિલ્લા આગળ મહારાજના એક હજાર સૈનિકો મરાયા તેથી નિરાશ થઈને મહારાજ વિશાળગઢ ચાલ્યા ગયા; પણ તેમના કેટલાક સૈનિકો કિલ્લાની આસપાસ તોફાન કરતા રહ્યા તેથી કિલ્લામાંના સૈનિકોથી મહારાજની કે મોગલોની પૂંઠ પકડી શકાઈ નહિ.

વિશાળગઢ આવ્યા પછી મહારાજે એક મુસલમાન સરદારને બે હજારનું સૈન્ય આપીને ફોંડના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવા મોકલ્યો. વિજાપુરની સેનાએ એ કિલ્લો બે મહિના સુધી ટકાવી રાખ્યો, પણ છેવટે તેમને હારવાનો સમય આવ્યો. આ બાજુ આદિલશાહે રૂસ્તમજમાન તથા સીદી મસાઉદ વગેરે સરદારોને પાંચ-

1 મનુચ્ચી જણાવે છે કે, દિલેરખાને શિવાજીમહારાજનો વધ કરવાની સૂચના અનેક વેળા જયસિંહરાજાને આપી હતી; અને જો તે પ્રમાણે કરવાની તેની હિંમત ન હોય તો શિવાજીનો વધ કરવાની પોતાને પરવાનગી આપવી એમ તે કહેતો હતો. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના તે સમયના કાગળપત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શિવાજીમહારાજે દિલેરખાનને બે દિવસમાં વિજાપુર સર કરી આપવાનું કહ્યું અને આ ઉપરથી દિલેરખાને તેમને વીસ-હજાર ઘોડેસ્વારો આપ્યા. તે લઈને મહારાજે વિજાપુરપર સ્વારી કરી પણ તેમાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. આથી દિલેરખાન પોતાનો વધ કરશે, એવી મહારાજને બીક લાગવાથી તેઓ નાસી ગયા; પરંતુ જેધેની શકાવલીમાં એવું જણાવ્યું છે, કે જયસિંહરાજાની રજા લઈને મહારાજ રાયગઢ આવ્યા હતા.

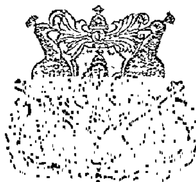
હજાર ઘોડેસ્વારો અને એક હજારનું પાયદળ આપીને ફોંડનો ઘેરો ઉઠાવવાને મોકલ્યા હતા. આ લોકો તે તરફ જતા હતા તેવામાં તેમને બાતમી મળી કે પાસેની એક ટેકરી ઉપર શિવાજી મહારાજ પોતાના થોડાંક માણસો સાથે પડાવ નાખીને રહેલા છે, આથી એકદમ તેમના ઉપર હુમલો કરવાના ઇરાદાથી તે લોકોએ પોતાનો મોરચો મહારાજ તરફ ફેરવ્યો. આ સૈન્યમા મહારાજનો મિત્ર રુસ્તમ-જમાન પણ હતો. તેણે રણવાદ્યો વગાડીને મહારાજને એ બાબતની ચેતવણી આપી દીધી, તેથી ચેતીને મહારાજ તરતજ ત્યાંથી નાસી છૂટયા, મસાઉદખાને મહારાજની પૂઠ પકડી અને તેમના બસેં માણસ મારી નાખ્યાં, પણ મહારાજ તેના હાથમા સપડાયા નહિ. જ્યારે મસાઉદખાન પાછો ફરતો હતો ત્યારે રુસ્તમ-જમાનના ઉપર મહારાજનો લખેલો એક કાગળ તેના હાથમાં આવ્યો. આ તેણે આદિલશાહ ઉપર મોકલી આપ્યો. આ કાગળ વાંચીને આદિલશાહે રુસ્તમજમાનને લખી જણાવ્યુ કે—"જો આ નિમકહરામીના બદલામા તમારે નોકરીમાથી બરતરફ થવું ન હોય તો ફોંડનો ઘેરો છૂટે એવી વ્યવસ્થા કરજો." આ ઉપરથી રુસ્તમજમાને ત્યાના પોતાના એક સરદારને લખી જણાવ્યુ કે દરેક ઉપાયે તમારે ફોંડનો ઘેરો ઉઠાવવો. આથી તે સરદારે મહારાજના સરદારસાથે ઉપર ઉપરથી સ્નેહભાવ બતા-વીને તેની છાવણી ઉપર એકદમ હલ્લો કરી તેનો પરાજય કર્યો. આવો દગો કર-વાથી રુસ્તમજમાન માટે મહારાજના મનમા દ્વેષ ભરાયો. રુસ્તમજમાન પણ આટલુંજ કરીને અટકયો નહિ; પણ તેણે ફોંડ, ટુકાળ, બાંદે, ડિચોલી, સાકળી વગેરે નાનામોટા ગામો પોતાને હસ્તગત કર્યાં, આ પછી મહારાજને ઔરંગ-ઝેબની મુલાકાત માટે જવાનું થયું તેથી તેઓ વિજાપુરસરકારના મુલકમા સ્વારી કરી શકયા નહિ.

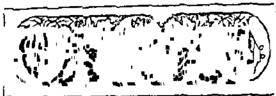
આ પ્રમાણે શિવાજીમહારાજ પોતાના દેશમા પાછા ગયા, પણ નેતાજી[1] સરખો શૂરવીર યોદ્ધો વિજાપુરસરકારને મળી જાય એ જયસિંહ રાજાને ઠીક લાગ્યું નહિ. આથી તેણે તેને પાંચહજારની મનસબ અને આડત્રીશ હજાર રૂપીઆ રોકડા આપીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. આ વખતે જયસિંહ રાજાને બાતમી મળી કે આદિલશાહને મદદ કરવાને માટે કુતુબશાહ આવે છે. આ વખતે જો શિવાજી મહારાજ વિજાપુરની સરકાર સાથે મળી જાય તો પોતાનો એક પણ અર્થ સરશે નહિ એમ તેને લાગવાથી તેણે ઔરંગઝેબને એવુ લખી જણાવ્યું કે આ પ્રસંગે દરેક ઉપાયે શિવાજીમહારાજને પોતાના કરી લેવા જોઇએ, તેથી હું તેમને તમારી મુલા-કાત માટે દિલ્હી રવાના કરૂં છું. આ સૂચના ઉપરથી ઔરંગઝેબે મહારાજને એક બીજો પત્ર લખ્યો. તેમા મહારાજની અતિશય પ્રશંસા કરી તેમને પોતાની મુલાકાત

---

૧ આ નેતાજી કેટલાક દિવસ જયસિંહના સૈન્યમા નોકરી રહ્યો હતો; પરંતુ જ્યારે આગ્રાથી શિવાજીમહારાજ નાસી છૂટયા ત્યારે ઔરંગઝેબે નેતાજીને પકડીને કેદ કર્યો. આ કેદમાથી પોતાનો છુટકારો થાય તે માટે તેણે મુસલમાનધર્મ સ્વીકાર્યો અને તે ત્યાં રહેવા લાગ્યો; પણ ૧૬૭૬ માં તે ત્યાંથી નાસીને દક્ષિણ આવ્યો અને મુસલમાનધર્મનો ત્યાગ કરીને મહારાજની નોકરી કરવા લાગ્યો (ખાફીખાન)

માટે દિલ્હી આવવા આમંત્રણ કર્યું. પત્રમાં આશ્વાસન આપતાં લખ્યું હતું કેઃ-'તમે અહીં આવશો ત્યારે તમારી સર્વ શરતોપર પુનઃ વિચાર કરવામાં આવશે અને તમને ઉચ્ચપદપર ચઢાવી ઉચ્ચ ખિતાબ આપી દક્ષિણમાં પાછા ફરવાની રજા આપવામાં આવશે.' ઔરંગઝેબે મહારાજને પત્ર મોકલી ઔરંગાબાદના સુબા જયસિંહ રાજાને હુકમ લખી મોકલ્યો કે, શિવાજીમહારાજને તમારી ત્રીજોરીમાંથી ત્રણ લાખ રૂપિયા વાટખર્ચીના આપી અવશ્ય દિલ્હી મોકલશો. જયસિંહ રાજાએ પણ શિવાજીમહારાજને દિલ્હી જવાની અને મનમાં કિંચિત્ પણ શંકા નહિ રાખવાની સલાહ આપતાં કહ્યું કેઃ-' મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્હીમાં છે તે તમારી સર્વ પ્રકારની બરદાસ્ત કરશે. તે આપને કોઇ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત થવા દેશે નહિ.' જયસિંહ રાજાનો આગ્રહ હોવાથી મહારાજે દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

प्रकरण १९ मुं–आग्राप्रयाण

જયસિંહ રાજાનો અત્યાગ્રહ હોવાથી અને ઔરંગઝેબ તરફથી ઉત્તેજન-અદ પત્ર મળ્યાથી શિવાજીમહારાજે દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ જયસિંહની છાવણીમાંથી નીકળી રાયગઢપર ગયા. તેમણે પોતાના મુખ્ય સરદારોને અને અમલદારોને બોલાવી તેમને પોતાનો દિલ્હી જવાનો વિચાર જણાવ્યો. એ સાંભળી કેટલાકે કહ્યું કે.–' ઔરંગઝેબ કેવળ દૈત્ય છે, કપટી છે, અને આપણો કટ્ટો શત્રુ છે તેનો વિશ્વાસ રાખવો એ યોગ્ય નથી. વળી અહીંથી દિલ્હી જતા રસ્તામા બે મહિના વીતી જાય છે માર્ગમા કેવા સંકટ સહન કરવાં પડશે, તે કોણ જાણે છે? ' મહારાજે ઉત્તર દીધો:–' હમણા દિલ્હી જવુંજ પડશે. શ્રીભવાની દેવીએ પણ મને કહ્યું છે કે, દિલ્હી જવુ પડશે ત્યાથી હું તને સુખરૂપ પાછો લાવીશ. ત્યા જવાથી ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ અને દિલ્હીનો શાહીદરબાર જોવાની તક મળશે. મારા પૂર્વજોએ ઉત્તરના દેશોમાં રાજ્ય કર્યું છે, તે સ્થળોનું અવલોકન કરી શકાશે; અને ભાગીરથી, યમુના આદિ મોટા તીર્થોનાં દર્શન થશે. જયસિંહ રાજાએ મને આશ્વાસન આપ્યુ છે અને આપણને અનુકૂળ થઇ પડે એવું તહનામું બાદશાહે મંજુર કર્યું છે હવે બીક રાખવાનું કારણ રહ્યું નથી. એમ છતા પણ કંઈ વિકટ પ્રસંગ આવી પડ્યો તો મહાદેવીની કૃપાથી તેમાથી મુક્તતા પ્રાપ્ત કરવાની મારામા હિંમત છે. ' આ પ્રમાણે મહારાજે તેમની શંકાનું સમાધાન કરી સંભાજી-સહિત દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહારાજે દિલ્હી જતા પહેલા રાજ્યકાર્યભારની સુવ્યવસ્થા કરી. તેમણે મોરોપંત પેશ્વા, અણ્ણાજી દત્તો સુરનીસ અને નિજો સોનદેવ મુજુમદાર, એ ત્રણને સર્વાધ્યક્ષ નિમી રાજ્યનો સઘળો કાર્યભાર તેમને સ્વાધીન કર્યો. તેમને રાયગઢપર રહેવાની આજ્ઞા કરી, સર્વ સરદારોને તથા કારકુનોને એ ત્રણે અધ્યક્ષોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની ભલામણ કરી. પ્રતાપરાવ વગેરે કેટલાક આપ્તસરદારોને માતુશ્રી તથા રાજ્યરામની સેવાચાકરી કરવાની ભલામણ કરી. મહારાજે તેમને કહ્યું કે:–'આપણા સર્વ પ્રાંતોની વ્યવસ્થા અને બંદોબસ્ત આજપર્યંત રાખવામા આવ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતાપૂર્વક રાખજો. આપણા સ્વાધીનના ગઢ, કોટ, કિલ્લા અને પ્રાંતોનું સંરક્ષણ કરજો. બની શકે તો સંપાદન કરેલા રાજ્યમાં વધારો કરજો. અમારા દિલ્હી ગયા પછી હમેશાં અમારી ખબર

મેળવતા રહેજો. ત્યાં અમારાપર ગમે તેવો વિકટ પ્રસંગ આવી પડશે તોપણ અમે પાછા હઠીશું નહિ ! કોઈ પણ યુકિત રચીને તેવા પ્રસંગમાંથી મુકત થઇ સ્વદેશ પાછા આવીશું. જયસિંહ જેવા હિંદુરાજા આપણા પક્ષમાં છે. અમારા ઉપર કંઇ પ્રપંચ રચાશે તો જયસિંહરાજા અમારા તરફથી લડવા તૈયાર થશે, એવી અમારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. અમે ત્યાં વિશેષ સાવચેતીથી રહીશું. અમારી ચિંતા કરશો નહિ. માતુશ્રીના મનને સંતોષ આપતા રહેજો. અમારા ઉપર ત્યાં કદાચ કંઇ વિકટ પ્રસંગ આવે તો જરા પણ નહિ ગભરાતાં તમે સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરજો. રાજારામના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવજો. તમારૂં પ્રમાણિકપણું, તમારૂં બુદ્ધિચાતુર્ય અને તમારી હિંમતપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી સર્વ રાજ્ય તમને સોંપી હું ઉત્તર તરફ જાઉં છું.'

રાજ્યની સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે દિલ્હી જવાની તૈયારી કરી. તેમણે પોતાની સાથે એવા યોદ્ધા રાખ્યા હતા કે ગમે તેવો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડે તોપણ તેઓ પોતાના પ્રાણની દરકાર નહિ રાખતાં, મહારાજને ખાતર પ્રાણ સમર્પણ કરવા તૈયાર થાય. મહારાજ સાથે કારકુન[1] તરીકે નિરાજી રાવજી શહાણે, ત્રિંબકજી સોનદેવ ડબીર, દત્તાજી ત્રિંબક અને માણકો હરિ સબનીસ[2] હતા; તથા હિરોજી ફર્જંદ, રાઘો મિત્ર, દાવલજી ગાડગે[3] અને જીવા મહાલ્યાને હજુરિયા તરીકે રાખ્યા હતા. તે ઉપરાંત મહારાજે ખાસ ચૂંટી કાઢેલા ત્રણ ચાર હજાર ધારકરી અને માવળી યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે લીધા હતા.[4] દિલ્હી પ્રયાણ કરતી વખતે મહારાજે પોતાના સર્વ સરદારોની મુલાકાત લઇ તેમને વિશેષ સાવચેતીથી રહેવાની ચેતવણી આપી. ત્યાંથી તેઓ શ્રીભવાનીદેવીના દર્શન કરી માતુશ્રી જીજાબાઇની આજ્ઞા લેવા ગયા. જીજાબાઇએ મહારાજના ઓવારણાં લઇ પરમ પ્રીતિથી છાતી સાથે દબાવી તેમના માથા ઉપર હાથ મૂકી, નેત્રમાં આસુ લાવી ગદ્-ગદ્ કંઠે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કેઃ—' પુત્ર ! શ્રીશંભુ અને શ્રીજગદંબાની કૃપાવડે તું યશસ્વી થઇ સુરક્ષિતપણે સત્વર પાછો આવશે. ઔરંગઝેબ ધર્માંધ, કૃતઘ્ન, દુરાત્મા અને કરુણાહીન છે. પુત્ર સંભાજીને તેના દરબારમાં લઇ જવો, એ કંઇ સાધારણ વાત નથી. શિવબા ! પ્રવાસમાં ઘણી હુશિયારીથી વર્તજે. બાળક સંભાજીની પ્રકૃતિ સંભાળજે. બાદશાહ પાસે જઇ સમયોચિત નમ્ર વર્તન રાખજે અને સ્વકાર્યની સિદ્ધિ કરી સત્વર સ્વદેશમાં પાછો પહોંચજે. જયસિંહરાજા સત્યવચની છે. તે ધર્મશીલ અને કર્મનિષ્ઠ હિંદુરાજા છે. તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તી ઇષ્ટ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરજે. તું સુશીલ, સદાચારી અને સ્વધર્માભિમાની છે. જેમ

---

૧ ચિટણીસ લખે છે કે, એ સિવાય બાલાજી આબજી ચિટણીસ અને નરહર બલ્લાળ સબનીસ પણ હતા

૨ ચિટણીસ એનું નામ જીવનરામ માણકો લખે છે.

૩ સભાસદે પોતાના ગ્રંથમાં એ નામ લખ્યું નથી શિ. દિ. માં રઘુનાથરાવ કોરડે, ચેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે અને બાલાજી આબજીનાં નામો લખ્યા છે.

૪ કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, એ લશ્કરમાં પ્રતાપરાવ ગુજર સરનોબત હતો.

પાંડુપુત્રોને શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી ભારતીય યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ તારા પૂર્વજોના પુણ્યને લીધે તને શ્રીજગદંબાની કૃપાથી યશ પ્રાપ્ત થશે.' મહારાજે માતુશ્રીના ચરણમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી તેમનો તથા સઘળાઓનો આશીર્વાદ લીધો ત્યાર પછી તેમણે ગઢપરથી પ્રયાણ કર્યું.

મહારાજે પુનઃ એક વખત ઔરંગાબાદ જઈ જયસિંહરાજાની મુલાકાત લીધી. એ સમયે જયસિંહરાજાએ શિવાજીમહારાજને તથા તેમનાં મનુષ્યોને મોટા હાથમાંથી ગિજબાની આપી અને દિલ્હી ગયા પછી બાદશાહ સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે સમજાવ્યું તેમનો પુત્ર રામસિંહ બાદશાહના દરબારમાં હતો.[1] જયસિંહે તેનાપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો પત્રમાં લખ્યું હતું કે—'મહારાજનું ઉત્તમ પ્રકારે આદરાતિથ્ય કરજો. તેમને જોઈએ તે પ્રકારની મદદ કરવાનું ભૂલશો નહિ.' અને જયસિંહે મહારાજ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહ્યું કે—'આપ દિલ્હીથી પાછા આવશો ત્યાંસુધી હું દક્ષિણમાંજ રહીશ અને આપના તાબાના પ્રાંતોને કિંવા કિલ્લાને મોગલો તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ થાય નહિ, એવો બંદોબસ્ત કરીશ. દિલ્હી ગયા પછી ઔરંગઝેબ આપને કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત કરશે તો તે સમયે આપનું રક્ષણ કરવા માટે મારો પુત્ર રામસિંહ બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરવા ચૂકશે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તે બાદશાહ સાથે વૈર કરવામાં પાછો હઠશે નહિ, તેમજ હું પણ અહીંથી તેમની એ ભૂલાવવા તૈયાર થઈશ.'

જયસિંહરાજા તરફથી પુનઃ આશ્વાસન મળ્યા પછી મહારાજ દિલ્હી જવા નીકળ્યા તેમની સાથે જયસિંહ રાજાએ ગાઝીખાન નામના એક સરદારને માર્ગદર્શકતરીકે મોકલ્યો પોતાના આગમનની ચેતવણી આપવા માટે મહારાજે પ્રથમથીજ પોતાનો વકીલ દિલ્હી મોકલ્યો હતો. શિવાજીમહારાજ પોતાની મુલાકાતમાટે આવે છે, એવા સમાચાર સાંભળી ઔરંગઝેબે તેમને એક કાગળ લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું કે—"મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય ન લાવતાં તમે મારા દરબારમાં આવજો અહીં તમારો ઘણોજ આદરસત્કાર કરવામાં આવશે અને પછી તમને દક્ષિણમાં જવાની રજા આપવામાં આવશે. આ સાથે સન્માનતરીકે તમને પોશાક મોકલાવ્યો છે" તેમના ઉપર ગયેલો કાગળ લખીને તેમની મુસાફરીના ખર્ચમાટે એક લાખ રૂપિયા ઔરંગાબાદની તીજોરીમાંથી આપવાનો હુકમ પણ તેણે મોકલ્યો શિવાજીમહારાજને પોતાની મુલાકાતે આવતા જાણી બાદશાહે પોતાના તાબાના સર્વ મહાલકરી અને મોટાસરદારોને સખ્ત આજ્ઞાપત્રો મોકલ્યા કે—'શિવાજીમહારાજ અમારી મુલાકાતે આવે છે. તેઓ લશ્કરસહિત જ્યાં જ્યાં મુકામ કરે ત્યાંના ફોજદારોએ તેમના લશ્કરને જોઈતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવી; તેમજ તેમની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવી સર્વેએ તેમને શાહજાદા જેટલું માન આપવું.' એ આજ્ઞાપત્રો બાદશાહે અગાઉથીજ મોકલેલા હોવાથી મહારાજે જ્યાં જ્યાં મુકામ રાખ્યો ત્યાં ત્યાં તેમનું અતિશય આદરાતિથ્ય થયું. આગ્રે

1 કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, રામસિંહ પોતાના પિતા સાથે દક્ષિણમાં આવ્યો હતો, તેને તેમણે મહારાજ સાથે દિલ્હી મોકલ્યો.

ગામનાં મનુષ્યો મહારાજ જેવા પ્રૌઢ, પ્રતાપી, ધીરવીર પુરુષનાં દર્શન ઉત્સાહ-પૂર્વક કરવા લાગ્યાં. મહારાજનાં દર્શન કરતાંજ સર્વના અંતઃકરણમાં એવા પ્રતાપી હિંદુરાજામાટે અભિમાન ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું. તેમના અંતઃકરણમાં વિશેષ આનંદ થવા લાગ્યો. ગામેગામના મહાલકરી અને ગોકાસદારોને પ્રથમથીજ ખબર હતી કે, મહારાજ સ્વતઃ અત્યંત સ્વાભિમાની અને પરાક્રમી હોવાથી તેઓ પોતાનું સહજ પણ અપમાન સહન કરી શકતા નથી. મહારાજ જ્યારે ઔરંગાબાદ ગયા ત્યારે એક બનાવ એવો બન્યો હતો કે, મહારાજ શહેર નજીક આવ્યાની ખબર સાંભળી ત્યાંના નાયબ સુબેદારે પોતાના ભત્રિજાને મહારાજ સામો આવકાર દેવા મોકલ્યો. નાયબસુબાની નિષ્કાળજી જાણી મહારાજને ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેઓ જયસીંહની છાવણી તરફ વળ્યા. એ જોઇ તેડવા આવેલા અમીરે મહારાજને કહ્યું કેઃ–' સુબેદારસાહેબ દરબાર ભરીને આપની વાટ જુએ છે. પ્રથમ ત્યાં પધારો.' મહારાજે ઉત્તર દીધોઃ–' મને માન આપવાની તમારા સુબેદારની ઇચ્છા હતી તો તેઓ સ્વતઃ કેમ અહીં આવ્યા નહિ?' એટલું કહી તેને તથા તેની સાથે આવેલાં મનુષ્યોને પાછા જવાનું કહી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યોસહિત જયસિંહરાજાના મહાલય તરફ ગયા. સુબેદારને એ બનાવની ખબર પડતાંજ તે પોતાના તાબાના સર્વ અમલદારોસહિત મહારાજની મુલાકાતે આવ્યો. તેણે બનેલા બનાવમાટે મહારાજની ક્ષમા માગી સંતોષ આપ્યો; અને તેમને મિજબાની આપી. એજ પ્રમાણે ઇતર ઉમરાવોએ પણ મહારાજને મિજબાની આપી તેમનું વિશેષ સન્માન કર્યું.[1]

સ્વરાજ્યમાંથી વિદાય થયા પછી પોતાનાં મનુષ્યો આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના કિલ્લાનો બંદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માટે મહારાજ, રાત્રિને સમયે અકસ્માત પોતાના તાબાના એક કિલ્લાપર જઇ ચઢયા અને ત્યાંના હવાલદારને કહ્યું કેઃ–' શિવાજીમહારાજ દરવાજા પાસે ઉભા છે. દુશ્મનોનું લશ્કર પાછળ આવે છે. દરવાજો ઉઘાડી મહારાજને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દો.' એ સાંભળી કિલ્લેદારે તરતજ પોતાનાં મનુષ્યો ભેગાં કર્યાં અને ઉત્તર આપ્યો કેઃ–' મહારાજની સખ્ત આજ્ઞા છે કે, રાત્રિને સમયે કિલ્લાનો દરવાજો કદિ પણ ઉઘાડવો નહિ; તેથી હમણાં દરવાજો ઉઘાડી શકાશે નહિ. શત્રુ આવતા હશે તો મારા તાબાનાં મનુષ્યો તેમને રોકી રાખશે. આપ કિલ્લા નીચેના દરવાજા આગળ ઉભા રહો. શત્રુઓ આગળ વધી શકે નહિ, તેવો હું બંદોબસ્ત કરૂં છું.' એ સાંભળી મહારાજે તેને કહ્યું કેઃ–' આજ્ઞા કરનાર હું છું અને દરવાજો ઉઘાડવાની પરવાનગી પણ હુંજ આપું છું. હુંજ તમને આજ્ઞા કરૂં છું, પછી દરવાજો ઉઘાડવાની શી અડચણ? દરવાજો નહિ ઉઘાડો તો તમને શિક્ષા થશે. તમે પ્રમાણિક નોકર છો. તમારે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવુંજ જોઇએ.' મહારાજે તેને ધમકી આપી કહ્યું છતાં પણ કિલ્લેદાર ગભરાયો નહિ. તેણે શાંતરીતેજ ઉત્તર આપ્યો કેઃ–' હવે થોડી રાત્રિ બાકી રહી છે. હું પાછળ આવનારા શત્રુઓનું જોર ચાલવા

1 સ્કૉટ વેરિંગ અને બુંદેલાના ઇતિહાસમાંથીએ વર્ણન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

શકીએ નહિ. હમણાંજ મારા સિપાઈઓને તેમના તરફ મોકલ્યું છું.' કિલ્લેદારે મહારાજને રાત્રિને સમયે કિલ્લા બહારજ ઉભા રાખ્યા. પ્રાતઃકાળ થતાંજ હવાલદાર વગેરે કિલ્લાના અમલદારોએ દરવાજાનાં તાળાં ઉઘાડી, બે હાથ જોડી મહારાજની પ્રાર્થના કરી કે-' અમે અન્યાયી છીએ. રાત્રિનો સમય હોવાથી અમે આપની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નથી. આપની ઇચ્છામાં આવે તે શિક્ષા કરો.' અમલદારોની વર્તણુક જોઈ મહારાજને પૂર્ણ સંતોષ થયો. આથી તેમને ઇનામો આપી મોટે હોદ્દે ચઢાવ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની પાછળ કિલ્લાનો સખ્ત બંદોબસ્ત રહેવાની ખાત્રી કર્યા પછી મહારાજ દિલ્હી જવા નીકળ્યા.

આ સમયે ઔરંગઝેબ આગ્રામાં[1] રહેતો હતો અને તેનો દરબાર પણ ત્યાંજ હતો. આથી મહારાજ દિલ્હી ન જતા આગ્રે ગયા. મહારાજ શહેર નજીક આવી પહોંચ્યાની ખબર મળતાંજ ઔરંગઝેબે રામસિંહને અને એક બીજા હલકા હોદ્દાના અમલદારને શિવાજીમહારાજનો સત્કાર કરવા મોકલ્યા. એવા સામાન્ય સરદારોને સત્કાર કરવા આવેલા જોઈ મહારાજને પોતાનું અપમાન થયેલું જણાયું. એ સમયે તો તેમણે અપમાન સહન કર્યું. જે મકાન નક્કી કર્યું હતું, તેમાં મહારાજે પોતાના મનુષ્યોસહિત નિવાસ કર્યો. બાદશાહની મુલાકાતનો દિવસ નક્કી કરવા તેમણે રામસિંહને મોકલ્યો. એ સમયે રામસિંહને તેમણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે-' બાદશાહ સાથે મુલાકાત થતી વખતે બન્નેનું સમાનપણું જળવાઈ રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી.' રામસિંહે તેમને ઉત્તર દીધો કે-' ઔરંગઝેબ સાર્વભૌમ બાદશાહ છે. તેઓ તમારા જેવા એક નાના રાજાને પોતાના જેટલું માન આપશે નહિ. તેમની સાથે એવી શરત કરવી એ અયોગ્ય છે.'

ઔરંગઝેબે મહારાજ અને તેમની સાથે આવેલાં મનુષ્યોની સેવાચાકરી કરવાની વ્યવસ્થા બહુ ઉત્તમ પ્રકારે રાખી હતી. તેમ છતાં એ સમયે તેમના અંતઃકરણમાં મહારાજ ઉપર વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો અને તેમનો નાશ કરવાની બુદ્ધિ સૂઝી તેનું એક કારણ હતું. એ પ્રસંગે શાહિસ્તખાનની પત્ની દિલ્હીમાં હતી. તેના અંતઃકરણમાં મહારાજ ઉપર અત્યંત દ્વેષ જાગૃત હતો; કારણ કે મહારાજને હાથેજ તેના પુત્રનો વધ થયો હતો અને તેમણેજ તેના પતિની ફજેતી કરી હતી. તે સ્ત્રીએ બાદશાહના જનાનખાનામાં ધાગધગ ચલાવી, બાદશાહની બેગમો વગેરે સ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં શિવાજીમહારાજ ઉપર દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન કર્યો અને તેમની મારફતે બાદશાહને વિનતિ કરી કે-' શિવાજીમહારાજ આપના તાબામાં આવ્યા છે. તેમનું ગૌરવ નહિ કરતા તેમનો વધ કરવો.' એથીજ બાદશાહનું મન ફરી ગયું અને મહારાજનો વધ કરવા તૈયાર થયા. દરબારના અમીરઉમરાવોએ બાદશાહની એ ઇચ્છા જાણી ત્યારે તેમણે સલાહ આપી કે-' જહાંપનાહની આજ્ઞા ઉપરજ અમારૂં જીવન અવલંબન કરી રહ્યું છે; પરંતુ એ પ્રમાણે વિશ્વાસઘાત કરવાથી આપના તાબાના જયસિંહરાજા જેવા બળવાન હિંદુસરદાર સાથે વૈર થશે અને તેઓ બળવો જગાડશે.' એ સાંભળી બાદશાહે પોતાનો વિચાર બંધ પાડ્યો.

રામસિંહે બાદશાહ સાથે સલાહમસલત ચલાવી, તા. ૧૨ મી મે સને ૧૬૬૬

[1] મિ૦ બખાર અને મોડકના આધારે મેવનારતિમાં મહારાજ દિલ્હી ગયા એમ લખ્યું છે; પરંતુ શાહજહાનના મૃત્યુ પછી ઔરંગઝેબ આગ્રામાં રહેતો હોવાથી મહારાજ આગ્રા ગયા હતા.

તે દિવસે ઔરંગઝેબની પચાસમી વર્ષગાંઠ હતી, તે દિવસે મોટો દરબાર ભરાવાનો હતો અને મોટામોટા અમીરઉમરાવો તેને નજરાણું આપવાને, આવવાના હતા એ દિવસે શિવાજીમહારાજને દરબારમાં લાવવા, એવી આજ્ઞા ઔરંગઝેબે રામસિંહને ફરમાવી. તે દિવસે બાદશાહે ભવ્ય દરબાર ભર્યો. પ્રમાણિક સરદારોને અને પઠાણોને સુંદર પોષાક પહેરાવી પોતાના રાજસિંહાસનની પાછળ ઉઘાડી તલવારે ઉભા રાખ્યા. બાદશાહને બીક હતી કે, 'શિવાજીમહારાજ કંઇ સાધારણ પુરુષ નથી. તે મહાન વીરપુરુષ છે. પ્રસંગ આવતાં તે પચીસ હાથ સુધી ફલંગ મારી શકે છે.' આથી બાદશાહે સખ્ત બંદોબસ્ત રાખવા સાથે પોતાના આસન પાસે પાંચ શસ્ત્ર તૈયાર રાખ્યાં હતાં. શરીર ઉપર બખ્તર પહેરી તે ઉપર મલમલીનનો ઝભ્ભો પહેર્યો હતો. તે દિવસે દરબારમાં રાજ્યના સમસ્ત સરદારો અને શેઠશાહુકારો આવ્યા હતા. સર્વને મહારાજનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી. જનાનખાનાની બેગમો, શાહજાદીઓ વગેરે સ્ત્રીઓને પણ મહારાજનાં દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાથી તેમને દરબારમા પડદા પાછળ બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

દરબારમાં જતી વેળા મહારાજે કેટલાક તેજસ્વી શૂરવીર યોદ્ધા પોતાની સાથે લીધા હતા, તેમને લઇ તેઓ રામસિંહ સાથે દરબારમા જઇ પહોંચ્યા. તેમણે દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુરનિસ[1] કરી બાદશાહના સિંહાસન આગળ નજરાણાની ભેટ કરી. રામસિંહે નિયમ પ્રમાણે નજરાણું લઇ બાદશાહની પાસે મૂક્યું. ઔરંગઝેબે મહારાજને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. મહારાજે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા પછી બાદશાહે તેમને પોતાના જમણા હાથ તરફ સાધારણ પંક્તિના સરદારો ઉભા હતા ત્યાં જઇ ઉભા રહેવાની ઇશારત કરી. રામસિંહે મહારાજને તે સ્થળે ઉભા રાખ્યા. મહારાજને નિરુપાયે ત્યાં ઉભા રહેવું પડ્યું; પરંતુ ત્યા ગયા પછી સરદારો સાથે ઉભા નહિ રહેતાં મહારાજ પૃથ્વી ઉપર બેસી ગયા અને રામસિંહને પૂછ્યું કેઃ-' આ અમીરોનો દરજ્જો કેટલો છે?' રામસિંહે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કેઃ-' તેઓ પાંચહજારી મનસબદાર છે.' એ સાંભળી મહારાજને અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો. તેમણે તેને કહ્યું કેઃ-' બાદશાહે મને એમના જેવોજ સાધારણ મનસબદાર ગણ્યો, તેથી મારૂં અપમાન થયું છે. હું તેમની પંક્તિમાં ઉભો રહેવા ખુશી નથી.' મહારાજે રામસિંહ પાસે કટાર માગી.[2] એ જોઇ બાદશાહે ગડબડ થવાનું કારણ પૂછ્યું. પાસે ઉભેલા

1 ચિટણીસ લખે છે કે, મહારાજે કુરનિસ કરી નહોતી. એ પ્રસંગે રામસિંહેજ કુરનિસ કરી. રા. સભાસદ લખે છે કે, મહારાજે પૃથ્વીને હાથ અડકાડી ત્રણ સલામ કરી હતી; પરંતુ તેમણે પહેલી સલામ શ્રી શંકરને, બીજી શ્રી જગદંબાને અને ત્રીજી શાહજીરાજાને કરી છે, એવો અર્થ ધાર્યો હતો.

2 એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, દરબારમાં મહારાજને નિઃશસ્ત્ર જવાની આજ્ઞા થઇ હતી. તેમણે દરબારમાં કટાર શામાટે માગી તે સમજાતું નથી. ફુટેલા લખે છે કે, એ અપમાનથી શિવાજીમહારાજના અંતઃકરણમાં ઘણો ખેદ થયો અને તેજ કારણથી મહારાજ મૂર્છિત થયા હતા. એ સમયે તેમને સ્નાનગૃહમાં લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યા તેમને પવન નાખવાથી તથા માથાપર ગુલાબજળ છાંટવાથી તેઓ સાવચેત થયા. એ ઇતિહાસકર્તાની એવી કલ્પના છે કે, દરબારની સભ્યતા જોઇ મહારાજ બેશુદ્ધ થયા હતા. તે લખે છે કે, મહા-

અમીરોએ મહારાજની વાતચિત બાદશાહને કહી સંભળાવી.[1] બાદશાહ તરતજ ચમકયો અને હવે શિવાજીમહારાજ શું કરશે, તેની બીક લાગી. બાદશાહની છાતી ધડકવા લાગી. તેમણે રામસિંહને કહ્યું કે, મહારાજને વિદાયગીરીનું પાનબીડું આપી તેમના મહાલયમાં મૂકી આવો. આવતી કાલે પુનઃ મુલાકાત લઇશું. એ સાંભળી રામસિંહ શિવાજીમહારાજને તેમના મકાનમાં લઈ ગયો.[2]

એ પછી મહારાજને ઔરંગઝેબ સાથે પુનઃ મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ; કારણ કે બાદશાહજ તેમને પુનઃ મળવા રાજી નહોતા. બાદશાહની ઈચ્છા જાણ્યાથી મહારાજને ઘણી દિલગીરી થઇ અને તેમના અંતઃકરણમાં કપટભાવ છે, એવી તેમની ખાત્રી થઇ; એટલુંજ નહિ પણ મહારાજને બાદશાહની બીક પણ લાગી. બાદશાહની ઇચ્છા જાણવા માટે તેમણે રામસિંહને તેમની પાસે મોકલ્યો. બાદશાહે તેને કહ્યું કે-' શિવાજીમહારાજને મારા દરબારમાં રાખી તેમને મોટા કામો સોંપવાની મારી ઈચ્છા છે. દક્ષિણની જાગીરીસંબંધી તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તહનામુ થયું છે. એ જાગીર તેમણે પોતાના પુત્રના નામથી ચલાવવી. અહીં તેમને કરોડો રૂપિયાની કિંમતની નવી જાગીર બક્ષિસ આપીશ. પચાસ હજારથી લાખ સિપાઇઓસહિત . તેમણે આ પ્રાંતમાં નિવાસ કરી મોટી ચઢાઇઓ કરવી. આ દરબારમાંજ એમના જેવાં શૂરવીર, ચતુર અને કર્તવ્યદક્ષ પુરુષોના ઉત્તમ ગુણોની કદર થશે.'

બાદશાહનો વિચાર મહારાજને બિલકુલ પસંદ પડયો નહિ. તેમનો વિચાર શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો અને ઉદાર છે, એમ પણ તેમને જણાયુ નહિ બાદશાહ કપટી અને ધૂર્ત છે તથા પોતાને દિલ્હીમાં ગુંચવી રાખી દક્ષિણનો કાંટો એકદમ કાઢી નાખવાનો તેમનો વિચાર પણ તેઓ સમજી ગયા હતા. મહારાજે પોતાના વકીલ રઘુનાથપંતને બાદશાહ પાસે મોકલી કહાવ્યું કે-'બાદશાહે મને મોટો અધિકાર આપવાની આશા બતાવી અહીં બોલાવ્યો[3] તે ઉપરથી હું અહીં આવ્યો છું. મેં

રાજ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પોતાને મકાને જવાનું કહ્યું ત્યાં ગયા પછી મહારાજ ગાંડા જેવા ચાળા કરી ગમે તેમ બબડવા લાગ્યા તેઓ મોટેથી બૂમો પાડી કહેતા કે, 'હું ગાંડો ગરુડના ટોળામાં સપડાયો છું તેઓ મારું ખૂન કેમ કરતા નથી ?'

૧ 'ઑર્મી' લખે છે કે, મહારાજ બાદશાહની મુલાકાતે ગયા તે વખતે તેમણે બાદશાહના ગુપ્ત હેતુસબંધી તેમને ઠપકો આપી કહ્યું કે-'શાહિસ્તખાનનો વધ તથા સુરતની લૂંટના પ્રસંગો ઉપરથી આપને મારી યોગ્યતા જણાઈ હશે ' એટલું કહીને તેમણે પોતાનું ખંજર પોતાના પેટમાં ખોસવા માંડયુ, પરંતુ પાસેના મનુષ્યોએ તેમનો હાથ પકડી રાખ્યો. બાદશાહે તેમને આશ્વાસન આપતા કહ્યુ કે, 'તમારા શરીરને કિંચિત પણ હરકત થશે નહિ. તમે અમારા તાબામાં રહી કંદહારની ચઢાઇ વખતે અમને મદદ કરજો.'

૨ એક મુસલમાન બખરકર્તા લખે છે કે, બાદશાહે શિવાજીમહારાજને ઇનામ આપવા માટે ઝવેરાત અને હાથી તૈયાર રાખ્યા હતા; પરંતુ ગડબડ થવાથી તેમને આપી શકયા નહિ

૩ મનુસ્સી જણાવે છે કે, શિવાજીમહારાજ મોગલોના દરબારમાં જાય તો તેમને બાદશાહના સરદારમંડળમાં પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવશે, એવો કરાર કરવામાં આવ્યો

આપના જે કાર્યો કર્યા છે, તે આપને વિદિતજ છે જયસિંહરાજા સમક્ષ જે તહનામુ થયુ છે, તે પ્રમાણે વર્તવામા હું જરા પણ પાછો હઠીશ નહિ આદિલશાહી અને કુતુબશાહી ખાલસા કરવાની બાદશાહની ઇચ્છા છે તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાને હુ અંતઃકરણપૂર્વક સહાય કરીશ દક્ષિણમા આખા સૈન્યને જે મદદ જોઇશે તે આપવા હુ તૈયાર છું આ સ્થળે રહીને હું બાદશાહની જે નોકરી બજાવી શકીશ તેના કરતા મારા સ્વદેશમા રહીને વિશેષ કાર્ય કરી શકીશ; તેથી મને આ સ્થળે રાખવાનો બાદશાહનો વિચાર તેમના કિંવા મારા હિતનો નથી તે ઉપરાંત મને, મારા પુત્રને અને મારા મનુષ્યોને આ દેશની હવા માફક આવતી નથી, તેથી મને મારા મનુષ્યોસહિત દક્ષિણમા પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપવી '

મહારાજની એ પ્રાર્થના સાભળી બાદશાહે કોઈ પ્રકારનો ચોક્કસ ઉત્તર આપ્યો નહિ મહારાજને દિલ્હીદરબારમા રાખવાથી તેમના તરફથી દક્ષિણમા જે ત્રાસ થાય છે, તે એકદમ બંધ થઈ જશે અને પોતાનો ઉદ્દેશ સહેલાઈથી પાર પડશે, એવું બાદશાહના મનમા હતુ તેમને દિલ્હીમા રાખવાથી તેઓ કોઇક વખત પણ પોતાના સંપૂર્ણ તાબેદાર થશે એવી બાદશાહને ખાત્રી હતી ખરૂ જોતા આ સમયે મહારાજ બાદશાહના તાબામા આવેલા હોવાથી તેમનો નાશ કરવાની તેમને ઉત્તમ સંધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી, પરંતુ જયસિંહ રાજાએ મધ્યસ્થ થઈ તહનામુ કરેલુ હોવાથી તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાની બાદશાહની હિંમત ચાલી નહિ [1] તેમજ એવા શૂરવીર અને તેજસ્વી પુરુષનો બનતેપ્રયત્ને યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાનો પણ તેમનો વિચાર હોવો જોઇએ બાદશાહે રામસિંહદ્વારા મહારાજને પોતાના દરબારમા રહેવાની અનેક લાલચો બતાવી; પરંતુ તેમણે તેમની માગણી સ્વીકારી નહિ

જાફરખાન[2] નામક એક અમીર ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા હતી તે શાહિસ્તખાનનો સાળો થતો હતો તેણે બાદશાહને સલાહ આપી કે-' શિવાજીમહારાજ સામોપચારવડે મોગલ દરબારની સરદારી સ્વીકારતા નથી ત્યારે તેમને ભય બતાવી આપના તાબામા રાખવા તેમને અહીંથી જવા દેવા નહિ ' અમીરની સલાહ બાદશાહને પસંદ પડવાથી તેમણે તે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ જાફરખાનની મુલાકાતે ગયા અને તેને કહ્યુ કે-'તમારા

હતો પણ એ કરાર બાદશાહે પાળ્યો નહિ અને મહારાજ આગ્રાથી પાછા આવશે ત્યારે તેમને મોગલોના દક્ષિણ પ્રાંતના સુબેદાર નિમવામા આવશે એવુ જયસિંહે તેમને અભય વચન આપેલુ હતુ પણ ખાફીખાન જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે થયેલા કરાર જયસિંહ રાજાએ બાદશાહને જણાવેલા ન હતા

૧ મુસલમાન બખરકર્તા લખે છે કે, મહારાજના દર્શન કરવા આવેલી જનાનખાનાની સ્ત્રીઓમા નિસાબેગમ નામક બાદશાહની એક પુત્રી હતી તેણે મહારાજની કીર્તિ અને પરાક્રમ અગાઉથીજ સાભળ્યા હતા આ સમયે તેમનુ સ્વરૂપ અને તેજ તથા સ્વાભિમાન અને વીરપુરુષ જેવુ આચરણ પ્રત્યક્ષ જોઇને નિસાબેગમ મહારાજ ઉપર મોહ પામી હતી તેણે પોતાના પિતાને આગ્રહ કરી મહારાજને સ્વદેશ જવાની પરવાનગી અપાવી, તેમજ તેમના અંતઃકરણમાથી મહારાજ સંબંધી દુષ્ટ વિચારો કાઢી નંખાવ્યા

૨ પ્રો ચારકાર જણાવે છે કે એ બાદશાહનો વજીર હતો '

ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા છે. મને વચન આપ્યું છે તે પ્રમાણે બાદશાહ પાસેથી ખલિસ વગેરે અપાવી દક્ષિણમાં મોકલવાનો યશ પ્રાપ્ત કરો.' મહારાજની પ્રાર્થનાનો કપટી ખાને ઉપરચોટિયો ઉત્તર આપ્યો. મહારાજ સાથે ખાન વાતચિત કરતા હતા, તે સમયે તેની પત્નીએ જનાનખાનામાંથી ગુપ્તરીતે કહાવી મોકલ્યું કે –' શિવાજીમહારાજ સાથે વધારે વખત વાતચિત કરવી યોગ્ય નથી. તેમને સત્વર રજા આપો. તેઓ કયી વખતે શું કરશે તેનો નિયમ નથી.' એ સૂચના પ્રમાણે ખાને મહારાજને પાનબીડું આપી વિદાય કર્યા. આ વજીર પોતાનું કહ્યું માનતો નથી એવું જોયું ત્યારે પોતાને બાદશાહ સાથે કંઇક મસલત કરવી છે, માટે એકાંત મુલાકાતનો લાભ આપવો, એવી તેમણે અરજ કરી; પરંતુ શાહિસ્તખાને જાફરખાનને એક એવો પત્ર લખ્યો હતો કે, શિવાજી બહુજ દગાખોર માણસ છે, તેની સાથે એકાંત મુલાકાત લેવાનું સાહસ કરીને બાદશાહે પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવો નહિ. આ પત્ર બાદશાહને બતાવીને તે વજીરે તેને એવી સૂચના કરી કે, ફરીથી શિવાજીની મુલાકાત તેણે લેવી નહિ. ખરું જોતાં આ સૂચનાની બાદશાહને જરાપણ આવશ્યકતા ન હતી. અફઝુલખાનનો વધ અને શાહિસ્તખાનની થયેલી દશા ઔરંગઝેબને માલૂમ હતી એટલે ઔરંગઝેબ જેવા કપટી અને ધૂર્ત બાદશાહ શિવાજીમહારાજ ઉપર વિશ્વાસ મૂકે એ શક્ય નહોતું. તેથી તેણે શિવાજીની અરજી ઉપર કશુંજ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

ઔરંગઝેબે મહારાજને ભય બતાવી તેમને પોતાની માગણીને અનુકૂળ કરવાની ઇચ્છાથી શહેરના કોટવાળ ફોલાદખાનને હુકમ કર્યો કે –' પાંચહજાર સિપાઇઓ સહિત, શિવાજીમહારાજની હવેલીને ઘેરો નાખવો. કોઈ પણ મનુષ્યને અમારી પરવાનગી સિવાય હવેલીની અંદર કે બહાર જવા દેવો નહિ. શિવાજીમહારાજને ક્યાંય પણ જવું હોય તો તેમની સાથે આપણા સિપાઇઓનો સખ્ત પહેરો રાખવો.' એવો સખ્ત બંદોબસ્ત જોઇ શિવાજીમહારાજે રામસિંહદ્વારા બાદશાહને કહાવ્યું કે –' તમારી તાબેદારી ચાકરી હું દક્ષિણ હસ્તગત કરી આપવા તૈયાર થયો; છતાં તમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી, તેમજ મને દક્ષિણમાં જવાની આપના તરફથી પરવાનગી મળતી નથી. તેથી બાદશાહની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમની સરદારી ચાકરી અહીંજ નિવાસ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.' એ સાંભળી બાદશાહે રામસિંહને કહ્યું કે –' શિવાજીમહારાજનું અંતઃકરણ શુદ્ધ જણાતું નથી. બાદશાહી નોકરી સ્વીકારવાનું કહાવ્યું તે તેમણે કબૂલ કર્યું નહિ; તેથી મારે એવો બંદોબસ્ત કરવો પડ્યો. તેમના અંતઃકરણમાંથી અમારાસંબંધીનો વિરુદ્ધભાવ નીકળી જઈ હૃદય શુદ્ધ થતા સુધી તેમના ઉપર એવીજ સખ્ત દેખરેખ રાખવામાં આવશે. જયસિંહ રાજાએ અને દિલેરખાને મધ્યસ્થ રહીને તહનામું કર્યું છે તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું. તેમને શિક્ષા કરવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન નથી. તમે જેમ અમારા વિશ્વાસુ સરદાર છો, તેમજ શિવાજીમહારાજ પણ અમારા વિશ્વાસુ સરદાર થઇ અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી વર્તે એવી ગોઠવણ કરે એટલે સૌ સારું થશે.'

રામાસહે બાદશાહની માગણી મહારાજને કહી સંભળાવી, તે સાંભળતાંજ મહારાજ નિરાશ થયા. મહારાજના મકાનની આસપાસ બાદશાહના સિપાઇઓનો ચોકીપહેરો બેઠો હતો. મહારાજ તેમાંથી મુક્ત થવાના વિચારો કરવા લાગ્યા. શત્રુઓને કિંવા પોતાના મનુષ્યોને ગભરાટના ચિન્હો જણાવ્યા વગર આવી પડેલા સંકટમાંથી મુક્ત થવાની તેમણે અજાયબીભરેલી યુક્તિ શોધી કહાડી. તેમણે વિચાર્યું કે –' પ્રથમ મારી સાથે આવેલા મનુષ્યો શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત થઇ બાદશાહી હદપાર નીકળી જશે તો મને તેમની ચિંતા ઓછી થશે અને પાછળથી હું પણ નિર્વિઘ્નપણે મુક્ત થઇ શકીશ ' એમ ધારી મહારાજે બાદશાહને કહાવ્યું કે –'મારી સાથે આવેલા મનુષ્યોને ઉત્તર દેશના હવાપાણી અનુકૂળ થતા નથી તેઓ વારંવાર માંદા પડે છે, તેથી તેમને સ્વદેશમાં જવાની પરવાનગી આપવી મને જેટલાં મનુષ્યોની જરૂર પડશે, તેટલા મનુષ્યો હું રહેવા દઇશ. એમ થવાથી સરકારને નિરર્થક ખર્ચ થતો બચી જશે ' બાદશાહને તેમનો એ વિચાર પસંદ પડયો. તેમણે મહારાજના મનુષ્યોને સ્વદેશ જવાનો પરવાનો આપ્યો. તેમણે થોડાક સિપાઇઓ તથા થોડાક કારકુનો પોતાની પાસે રાખી બીજા મનુષ્યોને સ્વદેશ મોકલ્યા. તેઓ મહારાજને શત્રુના તાબામાં રહેવા દઇ સ્વદેશ જવા રાજી નહોતા. મહારાજે તેમને સમજાવી આશ્વાસન આપ્યું કે –' તમે મારે માટે ચિંતા કરશો નહિ. શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત થઇ હું સત્વર આવી પહોચીશ. તમે ખુશીથી સ્વદેશ જાઓ. તમે અહીં રહેશો તો મારી યુક્તિમાં હું સફળ થઇશ નહિ ' વિશ્વાસુ અને સ્વામિનિષ્ઠ મનુષ્યો મહારાજને લાજ રહેવા દઇ સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા.

આ બાજુ ઔરંગઝેબે જયસિંહ રાજાને પત્ર લખીને પૂછાવ્યું કે તેમણે મહારાજને શા શા અભિવચનો આપેલા છે. તેના ઉત્તરમાં જયસિંહે લખી જણાવ્યું કે પુરંદરના થયેલા કરાર સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના કરાર મહારાજની સાથે થયા નથી, પરંતુ જ્યારે મહારાજના બંદિવાન થવાના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તે બહુ મોટા વિચારમાં પડયો. અને મહારાજને જે જે વચન આપેલાં હતા તે હવે ખોટા પડવાનો સમય આવ્યો છે, એમ જોઇને તે ઘણોજ ખિન્ન થયો. તેણે બાદશાહને વારંવાર પત્રો લખીને એવી વિનતિ કરી કે જો શિવાજીના પ્રાણને કંઇ પણ નુકસાન થશે તો તેનું પરિણામ સારૂં આવશે નહિ. બાદશાહના એક મોટા સરદારે આપેલાં વચનો ખોટા પડશે અને અમારા ઉપર ફરીથી કોઇ બીલકુલ વિશ્વાસ મૂકશે નહિ. એવી રીતે કરવાથી અમારી બેઆબરૂ થશે. શિવાજીમહારાજનો પ્રાણ લીધા છતાં પણ તેના રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો ઉત્તમ છે કે, તે અમારા હાથમાં આવવું લગભગ અશક્ય છે. તેનો નાશ કરવા કરતાં તેને આપણા મિત્ર બનાવીને રાખવાથી દક્ષિણમાં આપના રાજ્યનો વિસ્તાર વધવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. આવી મતલબનો કાગળ બાદશાહને મળ્યા છતાં તે જાતે મહાકપટી હોવાથી શિવાજીમહારાજને દક્ષિણમાં જવાની રજા આપવાનું તેણે ખોળંબે નાખ્યું; એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત એવું કહેવાય છે કે, શિવાજીથી નાસીને દક્ષિણમાં જવાય નહિ, એટલા માટે તેને અફઘાનિસ્તાનમાં મોકલી

બધી પેટીઓ વગર તપાસ્યે પસાર થવા દેતા. મહારાજે ચોકીપહેરા ઉપરના સિપાઇઓને વખતોવખત ઇનામ આપી ખુશી રાખ્યા હતા. તેઓ તેમને પોતાની પાસે બોલાવતા, તેમની સાથે અતિ પ્રેમાળપણે સંભાષણ કરતા, તેમના સુખદુઃખની વાત સાંભળતા અને મોઢમોઢે તેમને જોઇતી મદદ કરતા તેમજ તેમના ઉપરિ અમલદારો સાથે બાદશાહસંબંધી સ્વામીભક્તિ દર્શાવતા. તેમનું એવું મધુર વર્તન હોવાથી બાદશાહના નોકરો મહારાજ ઉપર મમતા રાખતા, તેમના કાર્ય તરફ અવિશ્વાસ દર્શાવતા નહિ.

મહારાજે બાદશાહના તાબામાંથી મુક્ત થવાની જે યોજના રચી હતી, તેમાં સફળ થવાનો સંભવ જણાયાથી તેમણે પોતાની સાથેના મનુષ્યોને ધીમે ધીમે સ્વદેશ જવાની ભલામણ કરી. કોઇએ હવા માફક નહિ આવવાનું અને કોઇએ માંદા પડવાનું તેમજ કોઇએ નોકરી કરવામા ઉપરિ અમલદારોનો ત્રાસ પડવાનું બહાનું કાઢ્યું. એ પ્રમાણે ઘણાએ કાંઇને કાંઇ બહાનાં બતાવી બાદશાહની નોકરી છોડી શાહી પરવાના મેળવી સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા. તેમાંના કેટલાકને મહારાજે એક ચોક્કસ સ્થળે પોતાની વાટ જોતા બેસવાની આજ્ઞા કરી. પોતાની પાસેનાં મનુષ્યોને વિદાય કર્યાં પછી મહારાજે બાદશાહના નોકરોને પોતાની હુઝુરમાં નિમ્યા. મહારાજ પાસે અતે પુત્ર સંભાજી, હીરોજી ફર્જંદ અને બીજો એક નોકર રહ્યો હતો. પોતાનાં સર્વ મનુષ્યો ચાલ્યા ગયા પછી મહારાજે મંદવાડનું બહાનું કાઢ્યું. વૈદોને બોલાવી ઔષધોપચાર કરવા માંડયા. તેમણે સર્વને આજ્ઞા કરી કે:–"મારૂં શરીર સારૂં નથી. મારી પાસે કોઇએ વારંવાર આવવું નહિ. કાંઈ કામ હોય તો મને વેગળેથીજ કહેવું." એવો બંદોબસ્ત રાખી થોડા દિવસ વીતાડ્યા. થોડા દિવસ પછી શરીર તદ્દન સ્વસ્થ થયાનું બહાનું બતાવી મહારાજે વૈદોને અને અમીરઉમરાવોને ખુશાલી-દાખલ મેવામિઠાઇ મોકલવાનું શરૂ કર્યું. બ્રાહ્મણોને અને ગરીબગુરબાંને પુષ્કળ દાનધર્મ કરવા લાગ્યા. મસ્જીદોમાં રહેતા ફકીરોને ખેરાત આપવા માટે મેવામિઠાઇની પેટીઓ મોકલવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે હમેશાં દાનધર્મ ચાલતું હતું. એક દિવસ સંધ્યાસમયે ચાર પાંચ પેટીઓ તૈયાર કરાવી. તેમાંની એક પેટીમાં શિવાજી મહારાજ બેઠા અને બીજામાં સંભાજી મહારાજને બેસાડ્યા. બધી પેટીઓ મજુરોને માથે ઉંચકાવી શહેરબહારની મસ્જીદ તરફ જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ચોકી[1] આગળ આવતાં પહેરેગીરે પેટીઓ જોવાની માગણી કરી. તેઓએ મેવામિઠાઇવાળી એક બે પેટીઓ તપાસ્યા પછી બીજી પેટીઓ વગર તપાસે પસાર થવા દીધી. બધી પેટીઓ શહેર બહાર ગયા પછી મહારાજ અને સંભાજીવાળી પેટીઓ વેગળે થોભાવી. તેઓ બન્ને બહાર નીકળી દૂર ચાલ્યા ગયા. એ પ્રમાણે મહારાજ શત્રુના તાબામાંથી મુકત થઇ પોતાનાં મનુષ્યોને જઇ મળ્યા.[2]

---

૧ એક બખરમાં લખ્યું છે કે, એ મિઠાઈમથુરાના બ્રાહ્મણોને અને ફકિરોને વહેંચવા મોકલવાનું બહાનું બતાવ્યું હતું

૨ ડુફ઼ સાહેબ (?) ...

૨ ઝુદેલા લખે છે કે, શિવાજીમહારાજે પ્રત્યેક ગુરૂવારે ગરિબગુરબાંને મેવામિઠાઈ વહેંચવાનો નિયમ કર્યો હતો. તેથી તે દિવસે તેમના દ્વાર આગળ હજારો ગરીબ ભિક્ષુકો

કયે માર્ગે થઈને સ્વદેશ જવુ તે નક્કી કર્યું; ત્યાથી સીધે રસ્તે સ્વદેશ જવાનું સુરક્ષિત નહોતુ ચારે તરફ બાદશાહના માણસો મહારાજને શોધતા ફરતા હોવાથી પુન શત્રુના હાથમા સપડાવાની ભીતિ હતી, તેથી તેમની સાથેના કેટલાક મનુષ્યોને પહેરવેશ બદલી સ્વદેશ જવાનુ કહ્યુ અને પોતાની સાથે માત્ર ચાર પાચ કારકુનો તથા બે ત્રણ હજુરીઆ રહેવા દીધા મહારાજે સાધુનો વેષ ધારણ કરી ધીમે ધીમે સ્વદેશ જવાનો વિચાર કર્યો હતો તેઓ પ્રથમ વારાણસી ગયા ત્યાથી મથુરા ગયા ત્યા તેમના ઓળખીતા મોરો ત્રિમળ પિંગળેનો સાળો કૃષ્ણાજીપત, કાશીપત અને વિસાજીપત નામક બધુઓ મળ્યા મહારાજે તેમને પોતાનુ સર્વ વૃત્તાત કહી સભળાવ્યુ અને સભાજીને તેમની પાસે રાખવાની માગણી કરી તે તેમણે ખુશીથી કબૂલ કર્યું ¹ મહારાજે તેમને કહ્યુ કે –' સ્વદેશ જઈ પહોચ્યા પછી હુ તમને પત્ર લખીશ, તે પત્ર મળ્યા પછી તમે તમારૂ સમસ્ત કુટુબ તથા સભાજીને લઇ મારા રાજ્યમા આવજો ત્યા આવ્યા પછી હું તમારૂ કલ્યાણ કરીશ ' એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે ત્રણ બધુમાથી કૃષ્ણાજીપતને તીર્થયાત્રા કરવા પોતાની સાથે લીધો એ સ્થળે મહારાજ દાઢી, મૂછ અને ચોટલી કઢાવી નાખી પૂરેપૂરા સાધુ જેવા બન્યા હતા

મથુરામા નિવાસ કર્યો તે સમયે શિવાજીમહારાજ નિત્ય નદીમા સ્નાન કરવા જતા હતા એક દિવસ નદીનો ઓવારો જોઈ મહારાજે કૃષ્ણાજીને કહ્યુ કે – ' આવુ મોટુ તીર્થ હોવા છતા ઓવારાની વ્યવસ્થા જોઇએ તેવી થઇ નથી.' તેમણે ઓવારાની બનાવટપર ટીકા કરી અને તે કેવી રીતે બાધવો જોઇએ, તે પણ સમજાવ્યુ. એ ચર્ચા સાભળી પાસે ઉભેલા એક ચોબાએ કહ્યુ –' તમે ઇમારતનુ કામ સારી પેઠે જાણો છો, તમે સાધુ નથી કોઇ વેશધારી છો ' કૃષ્ણાજીપતે તરતજ ચોબાનો હાથ દબાવી ચૂપ રહેવા કહ્યુ અને તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી પોતાની સાથે તીર્થયાત્રા કરવા લીધો, સ્વદેશ આવ્યા પછી મહારાજે તે ચોબાને નિમણુક કરી આપી.

હિરોજી ફર્જંદે તેની સાથે મસનત કરી હતી મહારાજ શહેર બહાર નિકળ્યા પછી કુભારને ઘેર ગયા અને ત્યા પહેરવેશ બદલી એક મહિના સુધી સતાઈ રહ્યા ઔરગઝેબ તેમની શોધ કરવા માટે ચારે દિશામા મનુષ્યો દોડાવ્યા, પણ તેઓ નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા ત્યાર પછી મહારાજ સાધુનો વેષ ધારણ કરી તીર્થયાત્રા કરવા ગયા. ઔમાં લખે છે કે, શહેરના એક છેડા તરફ યમુના નદીને કિનારે મહારાજને પેલે પાર લઈ જવા માટે એક હોડી તૈયાર રાખી હતી તેમા બેસી મહારાજ પેલે પાર ગયા હોડીવાળાને થોડુક દ્રવ્ય આપી કહ્યુ કે, 'તુ ઔરગઝેબ પાસે જઈ કહી આવજે કે, હુ શિવાજીમહારાજને નદીને પેલે પાર મૂકી આવ્યો છુ ' મહારાજ પેલે પાર ગયા પછી દોડતે ઘોડે કિનારેથી નીચાણના પ્રદેશમા ચાલ્યા ગયા અને ત્યાથી પાછા કિનારાના ઉંચા પ્રદેશ ઉપર આવી, આડે માર્ગે ડુગરકોતરોમા થઇ સીધે રસ્તે થઈ સ્વદેશ તરફ ગયા

૧ રાયરીની બખરમા લખ્યુ છે કે, કાશીમા નાનાજી વિશ્વાસરાવ નામક એક મનુષ્ય હતો સભાજીને તેને ઘેર રાખ્યા, કારણ કે તેમને નાસાનાસ કરવી પડતી હોવાથી સભાજી વારવાર માદા પડતા હતા પૌતે અને સભાજી સુખરૂપ સ્વદેશ પહોચ્યા પછી મહારાજે એ બ્રાહ્મણને વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો હતો

બાદશાહ! જાગો. શિવાજીમહારાજના નાસી ગયા પછી દિલ્હીમાં શું બન્યું તે તપાસીએ. પોલીસખાતાના સિપાઈઓના જાણવામાં આવ્યું કે, મહારાજનાં મનુષ્યો જણાતાં નથી. તેમની પ્રકૃતિ સારી નથી તેથી દવા લેવા જવાનું તેમના એક માણસે બહાર જતીવખતે કહ્યું હતું; પરંતુ તે અદ્યાપિપર્યંત પાછો ફર્યો નથી. મહારાજના ઓરડામાંથી કોઈ બહાર જતુંઆવતું જણાતું નથી. એમ જાણી પહેરેગીર મહારાજના શયનગૃહના દ્વાર પાસે જઈ ઓરડામાં ડોકીયું કર્યું એટલે પલંગપર મહારાજને તેમજ તેમની પાસેના નોકરોને દીઠા નહિ. એ જોઈ તેઓ ગભરાયા અને પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. આનપાન દોડી જઈ મહારાજની તપાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમને મહારાજ કે વા તેમની પાસેના મનુષ્યોનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બાદશાહના જે નોકર મહારાજની હજુરમાં હતા તેમને પૂછતાં ઉત્તર મળ્યો કે–' મહારાજ આ ઓરડામાં સુતા હતા અને એક છોકરો તેમના પગ ચાંપતો હતો, એટલુંજ અમે નજરે જોયું છે. ત્યાર પછી ઓરડામાંથી તેઓ ક્યારે બહાર નીકળ્યા અને ક્યાં ચાલ્યા ગયા, તે અમે જાણતા નથી.' પહેરેગીરોએ પોલાદખાનને સર્વ વૃત્તાન્ત જણાવ્યું. પોલાદખાન ગભરાયો અને દોડતો બાદશાહ પાસે જઈ તેમને શિવાજીમહારાજના નાસી જવાના સમાચાર નિવેદન કર્યા. તેણે બાદશાહને કહ્યું – 'આપણા પહેરેગીરો અતિશય વિશ્વાસુ અને ચતુર હોવા છતાં તેમને થાપ આપી શિવાજી અદૃશ્ય થયા છે. તેમને થાપ આપી નાસી જવાય એવું છેજ નહિ; માટે કાં તો શિવાજી પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયા હશે કિંવા આકાશમાં ઉડી ગયા હશે.' આપણા સિપાઈઓ રાતદિવસ તેમની હવેલીની આસપાસ પહેરો ભરે છે, છતાં શિવાજી નાસી ગયા, તેથી અનુમાન થાય છે કે તેઓ જાદુવિદ્યા શિખ્યા હશે. એમાં મારા સિપાઈઓની જરા પણ ભૂલ કે બેદરકારી નથી.' એ સમાચાર સાંભળતાંજ બાદશાહને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું. પોલાદખાન વિશ્વાસુ સરદાર હતો. બાદશાહ જાણતા હતા કે તેણે ચોકીપહેરાપર ખાસ વિશ્વાસુ સિપાઈઓ નિમ્યા છે, છતાં પણ તેમને કારકૂન ઉપર ઘણોજ ક્રોધ ચડ્યો. શિવાજીમહારાજને શોધવા માટે બાદશાહે ચારે દિશામાં ઘોડેસ્વારો મોકલ્યા. તેમણે પ્રત્યેક પ્રાંતના સુબેદાર અને ફોજદારને પત્ર લખાવી મોકલ્યા કે –"શિવાજીમહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદમાં હતા ત્યાંથી નાસી ગયા છે. તેઓ કોઈની પણ હદમાંથી પસાર થતા જણાય તો તેમને કેદ પકડી એકદમ બાદશાહની હજુરમાં મોકલી દેવા.' બાદશાહે જયસિંહને પત્ર લખી મોકલ્યો કે –' શિવાજીમહારાજના જે સંબંધીને તમારા લશ્કરમાં મદદ માટે રાખ્યા છે, તેને પકડી અમારા દરબારમાં મોકલી દેવા જે પક્ષી અમારા પિંજરામાંથી ઉડી ગયું છે તેને પકડવાની વિશેષ કાળજી રાખવી, અને તે પોતાના સ્થળમાં જઈ પુન ફાવવા પામે નહિ, એવી ગોઠવણ કરવી.'

મહારાજ નિર્વિઘ્નપણે શહેર બહાર નીકળી ગયા પછી હિરોજી ફરજંદે રામસિંહને સર્વ હકીકત વિદિત કરી તેજ સમયે રામસિંહે બાદશાહ પાસે જઈ તેમને જણાવ્યું કે –' મારા પિતાએ મારી મારફતે શિવાજીમહારાજને આપના દરબારમાં

મોકલ્યા હતા; પરંતુ આપ નામદારે, તેમની સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે વર્તન નહિ ચલાવતાં તેમને નજરકેદમાં રાખ્યા હતા. હવે અમારે માથેથી તેમના સંબંધી સર્વ જોખમ ઉતરી ગયું છે. તેમની સાથે આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું.' એ સાભળી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે:-'શિવાજીમહારાજ અમારા તાબેદાર છે. અમારી ઈચ્છાનુસાર તેમની સાથે વર્તન ચલાવીશું. અમારી માગણી સ્વીકારશે તો તેમની બરદાસ્ત કરવામાં કસર કરીશું નહિ. તે સંબંધી તમારે કિંવા તમારા પિતાએ ચિંતા રાખવી નહિ.' રામસિંહે પોતાના ઉપરનો વહેમ ઉડાવી દેવાની યુક્તિ યોજી ખરી; પરંતુ મહારાજના નાસી જવાના સમાચાર સાંભળતાંજ બાદશાહને તેમના ઉપર વહેમ તો આવ્યો. બાદશાહ રામસિંહ ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેમને દરબારમાં આવતા બંધ કરી તેમની મનસબ છીનવી લીધી.

પોલાદખાન જેવા પરમ વિશ્વાસુ કોટવાળે સખ્ત ચોકીપહેરો રાખ્યો હતો; છતા મહારાજ તેમાંથી અચાનક નાસી ગયાના વર્તમાન દિલ્હીના અમીરઉમરાવોએ સાંભળ્યા ત્યારે તેઓએ દાંતમાં આંગળાં કરયાં. સર્વ સ્થળે ચર્ચા ચાલી કે:-'જયસિંહરાજા જેવા વિશ્વાસુ સરદારે શિવાજીમહારાજને પ્રમાણિકપણું બતાવી અને આશ્વાસન આપી પોતાના પક્ષમા લીધા અને બાદશાહની આજ્ઞાપરથી તેમને ઉંચી પદવીની લાલચ આપી અહીં મોકલ્યા હતા; તેમજ તેમની સાથે થયેલા કરારનો ભંગ કરી બાદશાહે જયસિંહ રાજાને નીચું જોવા જેવું પ્રપંચી વર્તન કર્યું, એ યોગ્ય થયું નહિ. એવા શૂરવીર, બુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી પુરુષનું ગૌરવ વધારીને તેમની સાથે કરાર પ્રમાણે વર્તન રાખી પોતાના પક્ષમાં લેવાની સંધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે વ્યર્થ જવા દીધી, એ બુદ્ધિમાન મનુષ્યનું કાર્ય નથી. દક્ષિણ દેશ કબજે કરવાના કાર્યમા એવા પરાક્રમી અને કાર્યકુશળ પુરુષની અમૂલ્ય સહાયતા મળી શકત. બાદશાહે પોતાની દુર્બુદ્ધિને લીધે એ વીર પુરુષ ગુમાવ્યો. શિવાજીમહારાજ અતિ બુદ્ધિમાન પુરુષ છે. તેમનાપર ભવાનીદેવીની કૃપા છે. એવો પ્રબળ રિપુ દક્ષિણમા હોવાથી ત્યા બાદશાહનું કંઈ વળશે નહિ. જે અપ્રતિમચતુરાઈથી ભેળવાઇ શિવાજીમહારાજે સ્વપરાક્રમવડે હસ્તગત કરેલા કિલ્લા અને પ્રાંત બાદશાહને સોંપી દીધા અને તેઓ તેમની નોકરી કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ બાદશાહના કપટયુક્ત વર્તનથી મહારાજ કંટાળી ગયા છે. હવે પુનઃ તેમને કબજે આવશે નહિ.' જનસમાજમા એવી અનેક વાતો પ્રસરી રહી હતી. એ વાતો સાભળી ત્યારે બાદશાહ અતિશય દિલગીર થયા. મહારાજને શોધવા મોકલેલાં મનુષ્યો નિરાશ થઇ પાછાં આવ્યાં. સુબેદાર અને તાલુકદારોને પણ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ત્યારે બાદશાહને બીક લાગી કે, મહારાજ વખતે શહેરમાંજ કોઇ સ્થળે સંતાઈ રહ્યા હશે અને લાગ જોઈ મારું ખૂન કરશે. ઔરંગઝેબે પોતાના સંરક્ષણમાટે શહેરની આસપાસ ઉઘાડી તલવારોસહિત બહાદુર સિપાઇઓ રાખી શહેરમાં વિશેષ બંદોબસ્ત કર્યો. બાદશાહને એટલી બધી બીક લાગતી હતી કે, તેમને રાત્રિને સમયે શાંતરીતે નિદ્રા પણ આવતી નહોતી.

શિવાજીમહારાજ મથુરાંથીજ પોતાનાં મનુષ્યોસહિત સાધુના વેશમાં

સાધુઓના વેશમાં છૂપી રીતે તીર્થાટન કરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ પ્રત્યેક તીર્થસ્થળમાં ફરીને યથાવિધિ દાનધર્મ કરતા હતા. ઉત્તરમાં હરિદ્વારથી દક્ષિણમાં આવતા માર્ગમાં જે જે મુખ્ય તીર્થ અને દેવસ્થાન આવ્યાં ત્યાં ત્યાં દર્શન કરી દાનધર્મ કર્યું. એ પ્રવાસમાં તેમને અતિશય ત્રાસ ભોગવવો પડ્યો. તેઓ દિલ્હીથી નાઠા તે વખતે ચોમાસાની શરૂઆત થઇ હતી. કેટલીક નદીઓમાં રેલ આવેલી હોવાથી પેલે પાર જઈ શકાતું નહોતું, તેવે ઠેકાણે તેમને તરીને પેલે પાર જવું પડતું. કેટલાક સ્થળમાં વિકટ અરણ્ય અને ડુંગરોમાંથી પસાર થવું પડતું. એ સ્થળોમાં પગે ચાલવું પણ મુશ્કેલભરેલું થઈ પડતું, છતાં મહારાજ ધૈર્ય રાખી સર્વ પ્રકારનો શ્રમ સહન કરતા હતા. એક ગામના ફોજદારે શંકાસ્પદ થઈ મહારાજને કેદ પકડ્યા હતા, પરંતુ તેઓએ જ્યારે પોતાની ઓળખાણ આપી ત્યારે તે આશ્ચર્ય પામ્યો અને દિલગીર થયો. તેણે મહારાજ પાસે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરી. મહારાજે તેને થોડુંક દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે—'કોઇ પણ મોગલ અમલદારને મારી ખબર આપવી નહિ.'[1] એક તીર્થસ્થળમાં મહારાજ સ્નાન કરવા જળમાં ઉતર્યા તે સમયે તેમણે બ્રાહ્મણને સ્નાન કરવાનો મંત્ર ભણવાનું કહ્યું. એટલામાં બીજા એક બ્રાહ્મણે કહ્યું કે—'આ તો દક્ષિણના શિવાજી-મહારાજ છે. હિંદુઓના બાદશાહની નજરકેદમાંથી નાસી આવ્યા છે.' એ સાંભળતાંજ મહારાજ ડૂબકી મારી સ્નાન કરી તરીને અને સરજનારમાં અદૃશ્ય થઇ ગયા.[2] મહારાજ કેટલાક ગામમાં મુકામ કરતા હતા તે વખત તેમને ભૂખ્યા થાક લાગ્યો હતો, તેથી એક સામાન્ય વાણિયા ખરીદવાની ઇચ્છાથી મહારાજે ચોખાના વેપારી પાસે જઇ એક સોનાની કિંમત પૂછી, પરંતુ તેમની પાસે છૂટા રૂપિયા નહિ હોવાથી મહારાજે વેપારીને અજાણતાં હોનની કોથળી ઉઘાડી. એ જોઈ વેપારીએ કહ્યું કે—'તમે ગામનું બાજારી ખાટની આટલી કિંમત આપો છો તે ઉપરથી તમેજ શિવાજીમહારાજ હોવા જોઇએ.' એ સાંભળતાંજ મહારાજે તેના શરીર ઉપર હોન ફેંકી ત્યાંથી તત્કાળ નાસી ગયા.[3]

નવ માસ ફરતાં ફરતાં મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા. શિવાજી એકદમ સ્વસ્થાનમાં ગયા નહિ, પણ ગોવળકોંડા, ભાગાનગર અને વિજાપુર પ્રાંતમાં થઇને પંઢરપુર ગયા અને પોતાની પ્રજાને સ્વદેશમાં આવી પહોંચ્યાની સૂચના આપ્યા પછી તેઓ રાજગઢ ઉપર જઈ પહોંચ્યા. સ્વરાજ્ય છોડ્યા પછી તેઓ નવ

૧ ખાફીખાન જણાવે છે કે—ફોજદારે તેમની સાથેના માણસોને પકડીને તેમની તપાસ ચલાવી ત્યારે મહારાજે ન ઓળખાય એ રીતે તેની મુલાકાત લઇને ખાનગીમાં એક લાખ આપી અને તેમાં દાગીનામાં એક કિંમતી હીરો મૂક્યો હતો એટલે તે ફોજદારે તેમને જવા દીધા.

૨ ખાફીખાન જણાવે છે કે, એ બ્રાહ્મણ તેમના સાથમાં એકલો હતો અને ત્યાં ઓળખાણ થયેલ હોવા છતાં તેનું ખાફીખાનને જણાવ્યું છે કે, તે કારણથી એક બ્રાહ્મણને ત્યાં નોકર હતો તે વખતે શિવાજીમહારાજે તેને દક્ષિણમાં જે ધન આપેલું હતું તેના વડે પોતે આ હવેલી બંધાવી હતી અને પોતાના દિવસો સુખચેનમાં ગાળતો હતો.

૩ આ બનાવનું વર્ણન પુરંદરેના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

મહિને સ્વદેશમા આવ્યા હતા સાધુના વેશમાજ રાયગઢ કિલ્લાના દરવાજા પાસે જઇ તેમણે દ્વારપાળને કહ્યુ કે—'—મારે જીજાબાઇને મળવુ છે ' દ્વારપાળે જીજાબાઇને ખબર આપી કે—' કોઇ સાધુ આપને મળવા આવ્યો છે ' તેમણે સાધુને કિલ્લામા લાવવાનુ કહ્યુ દ્વારપાળ મહારાજને જીજાબાઇ સમક્ષ લઇ ગયો, તે સમયે નિરોષ્ઠિપ તે તેમને સાધુની ભાવામાજ આશીર્વાદ આપ્યો, પરતુ મહારાજે એકદમ આગળ ધસી જઇ માતુશ્રીને દ-વત્ પ્રણામ કર્યા મહારાજનો ચહેરો બદલાઇ ગયેલો હોવાથી જીજાબાઇએ તેમને ઓળખ્યા નહિ સાધુની વર્તણુકથી જીજાબાઇને આશ્ચર્ય લાગ્યુ મહારાજે માથાપરથી સાધુની ટોપી ઉતારી નાખી જીજાબાઇના ખોળામા માથુ મૂકયુ તે વખતે કેટલીક નિશાનીઓ જોઇ જીજાબાઇએ તેમને ઓળખ્યા એટલે આલિંગન દીધુ તેમના નેત્રમાથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યા અહા ! તેઓ માતાજ હતા તેમના આનદનો પાર નહોતો તેમણે એવુજ જાણ્યુ કે, આજેજ મહારાજનો નવો જન્મ થયો

પ્રથમ પોતાની પ્રિય માતાના દર્શન કર્યા પછી મહારાજે પોતાના સર્વ સરદાર, કાર્યભારી અને અન્ય અમીરઉમરાવોની મુલાકાત લીધી મહારાજનુ આગમન જાણી સર્વ સ્થળે આનદ પ્રસરી રહ્યો નોકરો અને પ્રજાજનો મહારાજના દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા મહારાજે મોટો ઉત્સવ કરી બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યા ગરીબગુરબાને પુષ્કળ અન્ન વસ્ત્રો આપ્યા શ્રીભવાનીદેવીનો ઉત્સવ કરી તેમને મુક્તાફળોનો અભિષેક કર્યો હાથી ઉપરથી સાકર વહેચાવી સર્વ સરદારો અને કિલ્લેદારોને ત્યા સાકર મોકલાવી રાજ્યના મોટા મોટા દેવસ્થાનમા તથા બ્રાહ્મણ, તપસ્વી, સત અને સાધુઓને દક્ષિણા તથા સાકર મોકલાવી પ્રત્યેક ગઢમાથી તોપો ફોડી મહારાજને સલામી આપવામા આવી મહારાજ સુખરૂપ રાજ્યમા આવી પહોચ્યાના સમાચાર સમસ્ત રાજ્યમા પ્રસરતા સર્વ પ્રજાએ આનદોત્સવ કર્યો શત્રુના હૃદયમા પુન બીક ઉત્પન્ન થઇ કે, શિવાજી મહારાજ અજીત હોવાથી તેમને કોઇ જીતી શકશે નહિ હવે તેઓ યવનોની સર્વ બાદશાહી પાયમાલ કરશે મહારાજની અલૌકિક યુક્તિમત્તા અને અપ્રતિમ ધૈર્યની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઇ

સાપ્રત આનદસમયે મહારાજ પોતાની સાથે આવેલા મનુષ્યોને ભૂલ્યા નહોતા. જેઓએ જેટલો શ્રમ અને સાહસ કર્યુ હતુ તેમને તેના પ્રમાણમા ઇનામ આપી ઉચે હોદ્દે ચઢાવ્યા કોઇની સરદારીમા અને કોઇની જાગીરમા વધારો કર્યો યોગ્યતા પ્રમાણે કોઇને વસ્ત્રાલકાર, કોઇને હાથી, કોઇને ઘોડા અને કોઇને ગામ તથા મહાલ બક્ષિસ આપ્યા એ સકટમય પ્રવાસમા, હિરોજી ફરજદની અતિશય સહાયતા હોવાથી મહારાજે તેને પાયગાપર સરદાર નિમી, પાલખી તથા અબદાગિરી અર્પણ કરી તેઓની સાથે ગયેલા કારકુનોએ અત કરણપૂર્વક સહાય કરી, પ્રમાણિકપણે ચાલાકીભરેલુ વર્તન ચલાવેલુ હોવાથી તેમના ઉપર મહારાજનો અધિક વિશ્વાસ બેઠો હતો.

તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરતી વખતે મહારાજ એક કણબીને ઘેર રાત રહ્યા હતા. તેમણે કણબી પાસે જમવાનુ અન્ન માગ્યુ ત્યારે કણબીની વૃદ્ધ માતાએ કહ્યુ કે—' બાવાજી મહારાજ ! તમને યથાશક્તિ અન્ન આપત, પરતુ હમણાજ શિવાજી-

મહારાજના માણસોએ અમારૂ ગામ લૂંટી લીધેલું હોવાથી અમારા ઘરનો પુષ્કળ માલ લૂંટાઈ ગયો છે. શિવાજીમહારાજ કિલ્લો ગયા છે. હજુસુધી ઔરંગઝેબ બાદશાહ તેમનો કેમ નાશ કેમ પરાજય કરતા નથી? તેઓ અમારા જેવા ગરીબગુરબાને બહુ દુઃખ દે છે.' ડોસીનું બોલવું સાંભળી શિવાજીમહારાજે જણાવ્યું કે—'આપણી પ્રજા આપણા માણસોએ પ્રથમની પેઠે ગામ લૂંટવાનું બંધ રાખ્યું છે ભાઈ.' મહારાજે વૃદ્ધ ડોસીને કલ્યાણકારક આશીર્વાદ આપ્યો અને કણબીનું નામઠામ વગેરે પૂછી લીધું સ્વરાજ્યમાં આવ્યા પછી તેમણે તે કણબીને કુટુંબસહિત બોલાવી મગાવ્યો તેના લૂંટાઈ ગયેલા માલની કિંમત પૂછી અને તેટલી કિંમત ભરી આપી કણબીને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો.

પૂર્વસંકેત પ્રમાણે મહારાજે મથુરામાં કાશીપંતને પત્ર લખ્યો હતો કે— 'હું સ્વરાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો છું તમે સર્વ બાળ સંભાજીને લઈ સકુટુંબ અહીં આવો.' પત્ર મળતાંજ બ્રાહ્મણ કાશીપંત સંભાજીને લઈ દક્ષિણમાં આવવા નીકળ્યો માર્ગમાં તેમને એક મોગલ અમલદાર મળ્યો. સંભાજી મહારાજની તેજસ્વી મુખમુદ્રા જોઈ તે અમલદારને તેમનાપર શિવાજીમહારાજનો પુત્ર હોવાનો[1] સંશય આવતા તેમને કેદ પકડ્યા બ્રાહ્મણે તેને કહ્યું કે, અમે મથુરાના બ્રાહ્મણ છીએ એ અમારો પુત્ર છે અમલદારે કહ્યું કે, એ તમારોજ પુત્ર હોય તો તમે સાથે બેસી એક પાત્રમાં ભોજન કરો કાશીપંતે તે કબૂલ કર્યું. કાશીપંતે દહીંમાં પહુઆ પલાળી કેળના પાંદડામાં પીરસ્યા અને સંભાજીસહિત એક પાત્રમાં બધાએ ભોજન કર્યું. એ જોઈ યવન અમલદારે તેમને મુક્ત કર્યા[2] કાશીપંત સંભાજીને લઈ રાયગડપર આવી પહોંચ્યો તેમને જોઈ સર્વને આનંદ થયો કાશીપંત સંભાજી મહારાજનું પાલન કરી તેમને સુખરૂપ રાયગડ ઉપર લઈ આવ્યો હોવાથી મહારાજે તેને પુષ્કળ ધન સાથે વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો અને તેના ત્રણે બંધુસહિત તેમને ઉંચા હોદ્દા આપી પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખ્યા.[3]

આ પ્રમાણે મહારાજ દક્ષિણમાં સુખરૂપ પહોંચ્યાના સમાચાર જ્યારે બાદશાહના જાણવામાં આવ્યા ત્યારે તેને ઘણુંજ દુઃખ થયું એમ તેના છેવટના મૃત્યુપત્રના ઉલ્લેખપરથી જણાય આવે છે તેમાં તે લખે છે કે—"કોઈ પણ રાજ્યને કાયમ ટકાવી રાખવું હોય તો તે રાજ્યમાં શું શું બની રહ્યું છે, તેની સર્વ પ્રકારની બાતમી મેળવવાની અતિ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે. જો તેમાં જરા પણ આળસ કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ આપણને ઘણા કાળ સુધી

1 ગુરેકર લખે છે કે સંભાજીમહારાજના માથાના વાળ લાંબા હોવાથી પ્રથમથી તેમને ગળા વગેરે મૌંજી પોતાની સ્ત્રી સાથે રાખ્યા હતા

2 કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, કાશીપંતના ઘરમાં સંભાજી હોવાની ખબર બાતમીદારે મોગલ અમલદારને આપી હતી. તે પરથી યવન અમલદારે તેના ઘર આગળ પહેરો બેસાડ્યો હતો. તે પરથી બ્રાહ્મણે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેમની ખાત્રી કરી આપી પોતાના ઉપરનો વહેમ ટાળ્યો હતો

3 ટી. ટિ. મા લખ્યું છે કે, સર્વ ભાઈઓને વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો હતો.

ભોગવવું પડે છે. પેલો હરામખોર શિવાજી મારા ગાફલપણાને લઇને મારા હાથમાંથી છટકી ગયો અને તેથી મારી સઘળી ચઢાઇઓમાં મને છેવટ સુધી અપયશ મળ્યો."

દિલ્હીના પ્રવાસ સમયે બીજા એક બનાવનું વર્ણન કેટલાક મુસલમાન બખરકારો લખે છે. તેમાં લખ્યું છે કે, મહારાજ બાદશાહની મુલાકાત લેવા દરબારમાં ગયા તે સમયે જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ તેમને જોવા ઇચ્છતી હોવાથી તેઓ પડદામાં બેઠી હતી. એ સ્ત્રીઓમાં નિસાબેગમ નામક ઔરંગઝેબની એક અવિવાહિત પુત્રી પણ પડદામાં બેઠી હતી. તેનું વય સત્તાવીશ વર્ષનું હતું. મહારાજને જોતાંજ નિસાબેગમ તેમનાપર મોહ પામી. તે મહારાજ ઉપર અતિ સ્નેહ દર્શાવવા લાગી. અત્યારસુધી તેણે મહારાજની કીર્તિ ફક્ત કાને સાંભળી હતી. તેણે સાંભળ્યું હતું કે, મહારાજ શૂરવીર, સાહસી, તેજસ્વી અને ચપળ હોવા સાથે સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે જીવતોડ પરિશ્રમ કરે છે. તેમની અજાયબીભરેલી યુક્તિનાં વર્ણનો સાંભળી નિસાબેગમ આશ્ચર્ય પામતી હતી. વળી તાબામાં સપડાયલા શત્રુ સાથે મહારાજનું ઉદાર વર્તન, માતાપિતા સાથે અત્યંત પ્રેમભરેલો વ્યવહાર અને સ્વધર્મના દેવદેવીઓ ઉપર અતિશય ભક્તિસંબંધી વાતો સાંભળી તેને મહારાજ ઉપર વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનો પિતા સાર્વભૌમ બાદશાહ હોવા છતાં અને તેમની પાસે શૂરા સરદાર અને પ્રચંડ સૈન્ય હોવા છતાં, મહારાજ તેની દરકાર નહિ કરતાં સ્વરાજ્યવૃદ્ધિ કર્યાજ જાય છે, એ જાણી નિસાબેગમ તેમની પ્રશંસા કરતી હતી. એજ તેજસ્વી અને શૂરવીર પુરુષ તેના પિતાના મિત્ર થઇ બાદશાહના દરબારમાં અતિથિતરીકે આવેલા તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા, ત્યારે તેમનું તેજ અને સુંદરતા જોઇને તથા દરબારમાં તેમનું સ્વાભિમાનપૂર્ણ વર્તન જોઇને નિસાબેગમ તેમનાપર વિશેષ મોહ પામી. તેણે તેજ સમયે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કેઃ-'લગ્ન કરવું તો આવાજ યોગ્ય અને અપ્રતિમ પુરુષ સાથે કરવું, નહિ તો જન્મપર્યંત અવિવાહિત રહેવું.'

કહેવામાં આવે છે કે, તેમનાપર નિસાબેગમનો અતિશય પ્રેમ હોવાની વાત મહારાજે જાણી હતી. તેથી મહારાજની પાસે એવી પણ માગણી કરવામાં આવી હતી કેઃ-'જો તમે મુસલમાનીધર્મ સ્વીકારો તો શાહજાદી તમારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે.' પરંતુ મહારાજે એ માગણી કબૂલ કરી નહિ. એક મોટા વિધર્મી સાર્વભૌમ બાદશાહના જમાઇ થઈ રહેવા કરતાં તેમને સ્વધર્મ અને સ્વજાતિમાં નિવાસ કરવો એજ યોગ્ય લાગ્યું હતું. ફક્ત રાજ્યતૃષ્ણાને લીધેજ જો તેઓ પ્રોત્સાહિત થયા હોત તો તેઓ શાહજાદી સાથે લગ્ન કરી ક્વચિત્ નર્મદા નદીના દક્ષિણ કિનારા તરફના સર્વ પ્રદેશના બાદશાહ થઇ શક્યા હોત; પરંતુ રાજ્યતૃષ્ણા અને વિષયવાંચ્છના કરતાં તેમનામાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, સ્વધર્માભિમાન અને સ્વકુલાભિમાન વૃત્તિ વિશેષ પ્રબળ હતી, એ ઉપલા બનાવપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

નિસાબેગમ પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે મરણપર્યંત અવિવાહિતા રહી હતી. ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં આવ્યા તે વખતે નિસાબેગમ પણ તેમની સાથે દક્ષિણમાં

આવી હતી. મહારાજનાં દર્શન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી; પણ ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૨-મા અહમદપુરી નામક સ્થળે તેના પિતાની છાવણીમાંજ તે મરણ પામી. શાહજાદીનો મૃતદેહ જે સ્થળે દાટવામાં આવ્યો તે સ્થળે તેના પિતાએ એક સુંદર કબર બંધાવી અને તે ગામનું નામ બેગમપુર રાખ્યું. કહેવામાં આવે છે કે, નિસાબેગમ વિદ્વાન હતી.[1] નિસાબેગમના અંતઃકરણમાં મહારાજ ઉપર છેવટપર્યંત કેટલો સ્નેહભાવ અને કેટલું માન હતું, તેનું એક ઉદાહરણ ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ઔરંગઝેબે સંભાજીને પકડી અનેક પ્રકારના ત્રાસ આપી તેમનું ખૂન કર્યા પછી તેણે રાયગડનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. કિલ્લામાંથી જે મનુષ્યોને કેદ પકડી લાવ્યા હતા તેમાં સંભાજીનો એક બાળપુત્ર હતો. નિસાબેગમે એ પુત્ર પિતા પાસેથી માગી લીધો અને તેને પોતાનો પૌત્ર ગણી પોતાના મરણપર્યંત તેનું અતિ પ્રેમપૂર્વક લાલનપાલન કર્યું હતું. સર્વને વિદિત છે કે, એજ પુત્ર આગળ જતાં શાહુરાજાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

૧ કહેવામાં આવે છે કે, તેના પિતાની પેઠે સમસ્ત કુરાન તેને કંઠસ્થ હતું. તેણે કેટલીક કવિતાઓ પણ રચી છે.

प्रकरण २० मुं-महाराजे पोताना हाथमांथी गुमावेला किल्ला अने प्रांत पाछा जीती लीधा.

શિવાજીમહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદ પડ્યાના સમાચાર દક્ષિણમાં પ્રસરતાંજ તેમના સરદારોએ મોગલોના પ્રાંતમાં પુનઃ તોફાન શરૂ કર્યું અને મહારાજ કેદમાંથી મુક્ત થઇ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓને અધિક જુસ્સો આવવાથી તેઓએ મોગલોને ચારે તરફથી ત્રાસ આપવા માંડ્યો. તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એ સંબંધી લખ્યું છે કેઃ-'જો શિવાજી મહારાજ ઔરંગઝેબની નજરકેદમાંથી નાસી ગયાના સમાચાર ખરા હશે તો તેઓ બાદશાહને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવશે અને શિવાજીને કેદ કરવા માટે બાદશાહને સખ્ત પશ્ચાત્તાપ કરાવશે.' તેઓનું કહેવું આગળ જતા સત્ય ઠર્યું.

મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોચ્યા તે પહેલાં મોગલો અને વિજાપુરસરકાર વચ્ચે પુનઃ યુદ્ધ થયુ હતું; તેમાં મોગલોના સૈન્યની ભયંકર ખુવારી થઈ હતી. જયસિંહે વિજાપુરને ઘેરો ઘાલેલો હોવાથી તેના સૈન્યને દક્ષિણના શિલેદારોએ સખ્ત ત્રાસ આપ્યો હતો. તેમને અનાજ, લાકડા કિંવા ઘાસચારો મળતો નહિ હોવાથી મોગલાઈ લશ્કરને ભૂખે મરવું પડતુ હતું. તે વર્ષે અનાવૃષ્ટિ થએલી હોવાથી સૈન્યને પીવાનું પાણી પણ પૂરતુ મળતું નહિ. ગોવળકોંડાના કુતુબશાહે વિજાપુર-સરકારની સહાયતા માટે લશ્કર મોકલેલું હોવાથી મોગલ લશ્કર તેમની સામે ટકી શકતું નહોતું. ઔરંગઝેબ જયસિંહની સહાયતામાટે બીજું લશ્કર મોકલી શક્યા નહોતા. બાદશાહને વહેમ આવ્યો હતો કે, જયસિંહ અંદરખાનેથી શિવાજીમહારાજ સાથે મિત્રભાવ રાખતો હોવાથી તે વહેલો મોડો આપણાથી છૂટા પડશે અને શિવાજી મહારાજ સાથે મળી જઇ આપણી સત્તાને ધક્કો પહોંચાડતાં વિલંબ લગાડશે નહિ. એમ ધારી ઔરંગઝેબ હવે દક્ષિણની ચડાઈ માટે તદ્દન બેપરવાઇ બતાવવા લાગ્યો, ત્યારે જયસિંહે વિચાર્યું કેઃ-'આપણા ઉત્કૃષ્ટ રાજપૂત યોદ્ધાનું વિના કારણ બલિદાન આપી અપયશ મેળવવો તેના કરતાં યુદ્ધ બંધ કરી પાછા જવું, એજ યોગ્યો છે.' તેમણે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ રાખી આરંગાબાદ તરફ પાછા ફરવા માંડ્યું. શત્રુએ તેઓની પૂંઠ પકડી; પરંતુ તે શૂરવીર સરદાર શત્રુના તાબામાંથી મહામુશીબતે નીકળી નાઠો અને ઔરંગાબાદ જઇ પહોંચ્યો.

શિવાજીમહારાજના જે કિલ્લા તેમના તાબામાં આવ્યા હતા અને જે કિલ્લા મહારાજની મદદથી પ્રથમ કબજે કર્યાં હતા તેપર યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવા જેટલું તેમની પાસે લશ્કર બચ્યું નહોતું અને તે કામ માટે ખર્ચ કરવા જેટલા પૈસા પણ તેમના હાથમાં નહોતા; તેથી પર્વત ઉપરના લોહગઢ, સિંહગઢ અને પુરંદર તથા કોંઢણમાં મારૂલી અને કર્નાળા, એ પાંચ મુખ્ય કિલ્લાપર થોડા સૈનિકો રાખી ત્યાં મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. એ સિવાય જે ગઢ ઉપર અન્નાદિ થોડી વસ્તુઓ મળે તેમ હતું, તે ઉપર થોડા થોડા સૈનિકો રાખી બાકીના કિલ્લાના દરવાજા બાળી નાખી અને કિલ્લાના તોડી શકાય એવા ભાગને તોડી નાખી તેપર સૈનિકોના બંદોબસ્તની જરૂર રાખી નહિ. સર્વ સ્થળે બંદોબસ્ત કરી જયસિંહ રાજા ઔરંગાબાદમાં સ્વસ્થ થઇ બેઠા, એ સમાચાર મળતાંજ બાદશાહે જયસિંહપર ગુસ્સે થઇ તેમને પાછા બોલાવી લીધા; અને દક્ષિણના સુબાતરીકે યશવંતસિંહ તથા શાહજાદા મોઆઝિમની નિમણૂક કરી. એ શૂરવીર અને બહાદુર રાજપૂત સરદાર ઉદાસચિત્તે બાદશાહ પાસે પાછો જતો હતો, એટલામાં માર્ગમાંજ બુરાનપુર આગળ સન ૧૬૬૭ ના જુલાઈ માસમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

મોગલોએ એટલે કે તજી દીધેલા કિલ્લા મોરોપંત પિંગળેએ પોતાના તાબે કર્યા, તેને દુરસ્ત કરાવી તેપર પોતે થાણાં બેસાડ્યાં અને તેની આસપાસના પ્રાંત ઉપર પુનઃ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી જે કિલ્લાપર મોગલોનો મજબૂત બંદોબસ્ત નહોતો ત્યાંના રખેવાળોને પોતાના પક્ષમાં લઇ તે કિલ્લા પણ પોતાને તાબે લેવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો. મહારાજ જે સમયે દક્ષિણમાં પાછા આવ્યા તે સમયે તેમના સરદારોએ મોગલોના તાબામાં ગયેલા ઘણા કિલ્લા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લીધા હતા અને તેઓએ પાછા આવ્યા પછી સઘળો ગયેલો પ્રાંત પુનઃ પોતાના કબજામાં લીધો.

જયસિંહ અને દિલેરખાન સાથે દક્ષિણ કબજે કરવા પ્રચંડ સૈન્ય મોકલવા છતાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. શિવાજીમહારાજ તાબામાં સપડાયા છતાં તેઓ મુક્ત થયા અને વિજાપુરસરકાર તથા ભાગાનગરસરકાર એકત્ર થયા છે, તેઓ સાથે શિવાજીમહારાજ જઇ મળશે તો દક્ષિણમાંથી મોગલાઇ સત્તા સમૂળ ઉખેડી નાખવામાં વિલંબ લાગશે નહિ. ઔરંગઝેબના અંતઃકરણમાં એજ વિચાર ઉદય પામ્યાથી તેમણે સ્વતઃ દક્ષિણમાં સ્વારી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એટલામાં ઉત્તરમાં કંઇક ગડબડ ઉત્પન્ન થવાથી બાદશાહને તે તરફ જવું પડ્યું, તેથી દક્ષિણમાં સ્વારી લઇ જવાનો વિચાર બંધ પડ્યો. શિવાજીમહારાજ જેવો મહાન પરાક્રમી પુરુષ પોતાનો કટ્ટર શત્રુ થવાથી બાદશાહને તેમની અત્યંત બીક લાગતી હતી. શાહજાદાને અને યશવંતસિંહને મોટું લશ્કર આપી દક્ષિણની લડાઇમાં મોકલવામાં આવે તો પોતાના પુત્રનો પરાજય થતાં બાદશાહજાદાને પાણી ઉતરી જવા જેવું થાય અને કદાચિત્ તેમાં તેને યશ પ્રાપ્ત થતાં શાહજાદો આપણી સામું બંડ ઉઠાવે તો શું કરવું? એવો વહેમ આવવાથી ઔરંગઝેબે તેને દક્ષિણની લડાઇમાં

મોકલ્યો નહિ; પરંતુ બાદશાહના એવા વહેમી તથા પ્રપંચી સ્વભાવનો આપણા પ્રતાપી ચરિત્રનાયકે જોઈએ તેવો લાભ લેવામાં સહજ પણ આળસ કર્યું નહિ.

સુલતાન મોઆઝીમ અને યશવંતસિંહને બાદશાહે દક્ષિણનો સુબાતરીકે નિમ્યાથી મહારાજને ઘણી અનુકૂળતા થઈ તેઓ દિલ્હી હતા તે સમયે યશવંતસિંહ સાથે મિત્રતા કરી હતી એ રાજપૂતસરદાર શૂરવીર અને સ્વધર્માભિમાની હતો ઔરંગઝેબે પોતાના પિતા સામું બંડ ઉઠાવ્યું તે સમયે એ રાજપૂતસરદાર પ્રથમ તેમના વિરુદ્ધ હતો, પરંતુ બાદશાહને વિજય મળવાની સંધિ જોઇ યશવંતસિંહ તેમના પક્ષમાં ગયો હતો, તેમ છતાં ઔરંગઝેબને તેનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો દ્રવ્યલોભ, એજ તેનામાં મોટો દોષ હતો, પરંતુ તેનો એ દોષ મહારાજના માર્ગને અનુકૂળ થઈ પડયો મહારાજનો અભિપ્રાય હતો કે –' દ્રવ્યના લાલચુ મનુષ્યો વશમાં જનાવર જેવા છે ' તેમણે તેને પુષ્કળ લાંચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો શાહજાદો ઉમદા સ્વભાવનો હોવા ઉપરાંત તે ઉદાર અને શૂરવીર હતો, પિતાના જેવો વહેમી નહોતો તેને એશઆરામ ભોગવવાનીજ ટેવ હતી તેને કોઈએ ..ઇ પણ કાનભંભેરણી કરી કે તગત તેના વિચારો બદલાઈ જતા. તેનાપર યશવંતસિંહનો વિશેષ પ્રભાવ પડતો હતો શાહજાદો તેમના કહેવાથી વિરુદ્ધ વર્તતો નહિ તેને દક્ષિણમાં મોકલતી વખત બાદશાહે શિખામણ દીધી હતી કે –' શિવાજીમહારાજ સાથે શત્રુતા કરવી નહિ ' તેમની સાથે વિશેષ મિત્રતા પણ રાખવી નહિ ' તેમના કબજામાં સપડાવું નહિ ' બનતા સુધી તેમની સાથે દ્વેષ કરવો નહિ ' તેમણે આજપર્યંત પુષ્કળ સરદારોનો નાશ કર્યો છે તમારી પણ તેવી અવદશા થશે તો સર્વત્ર કલંક પ્રાપ્ત થશે અને આપણી બાદશાહીને ધક્કો પહોંચશે તેમની સાથે બનતે યત્ને સલાહસંપ રાખી દક્ષિણનો આપણો પ્રાંત સંભાળવામાંજ આપણું ભૂષણ છે ' બાદશાહની શિખામણને લીધે શાહજાદાના મનમાં શિવાજીમહારાજ સાથે તહનામું કરવાની ઇચ્છા હતી મહારાજ દિલ્હીમાં ગયા તે વખતે બાદશાહે તેમને નજરકેદ કર્યા તે વાત શાહજાદાને બિલકુલ પસંદ નહોતી તેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે –' શિવાજીમહારાજ જેવા શૂરવીર અને બહાદૂર અમીરને આપણા પક્ષમાં રાખવાથીજ આપણું હિત સાધ્ય થશે '

કહેવામાં આવે છે કે, શાહજાદાને દક્ષિણમાં આવતો જાણી શિવાજીમહારાજ ખેડુતનો વેશ ધારણ કરી બ્રહ્મપુરી નજીક એક ગામમાં તેને મળ્યા અને થોડાક દહીંની ભેટ કરી દહીં ઉત્કૃષ્ટ જણાયાથી શાહજાદાએ સ્વીકાર્યું અને રોજ ભોજન કરતી વખત દહીં પૂરું પાડવાની તેમને આજ્ઞા કરી દહીંમાંથી શાહજાદાને સોનાની એક ગોળી પ્રાપ્ત થઇ ગોળામાંથી એક ચિઠ્ઠી લખેલી મળી ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું કે –' યુદ્ધમાં વિજય સંપાદન કરવા માટે પરાક્રમી શાહજાદો આવે છે, એવું સાંભળી તેને નજરે જોવાનેજ મેં ખેડુતનો વેષ ધારણ કરવાની યુક્તિ યોજી હતી ' એપરથી શાહજાદાના હૃદયમાં મહારાજમાટે કેવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હશે, તેની કલ્પના થઈ શકે એમ છે શાહજાદાની ખાત્રી થઇ કે –' એવા યુક્તિમાન અને સાહસી પુરુષ સાથે વિરોધ કરવો એ ભયંકર કાર્ય છે ' ઔરંગાબાદ આવી

સહાયતા માટે પોતાનું લશ્કર મોકલવું નહિ અને પરસ્પર એકબીજાની મુલાકાત કરવી નહિ (૪) લશ્કરના ખર્ચ માટે કેટલાક પ્રાંત નક્કી કર્યાપછી મહારાજે મોગલોની સહાયતામાટે પાંચ હજાર સિપાઇઓ મોકલવા. (૫) પ્રથમ તહનામામાં થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે સંભાજીને પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારની મનસબ આપવી. તેના ખર્ચમાટે વરાડ પ્રાંતમાંના આવઢા અને બાલાપુર તાલુકા આપવા. (૬) પ્રથમ થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે ચોથાઇ અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસુલ કરવાની મહારાજને સંપૂર્ણ સત્તા આપવી અને (૭) નિજામશાહીના અને આદિલશાહીના જે કિલ્લા તથા પ્રાંત સાંપ્રત મહારાજની સત્તામાં છે, તે તેમની પાસેજ રહેવા દેવા[1] તહનામું નક્કી કરવામાં આવ્યું તે ઉપર, શાહજાદાએ પોતાની સહી કરી, મહારાજને કહ્યું કે –'માત્ર બાહ્યોપચારાર્થે તમે તહનામાની શરતોસહિત મને એક અરજી લખી આપો. હું મારી ભલામણસહિત તે અરજી બાદશાહને મોકલી આપીશ' એ સૂચના પ્રમાણે મહારાજે એક અરજી લખી આપી શાહજાદાએ પોતાની સખ્ત ભલામણ સાથે તે અરજી બાદશાહને મોકલી આપી તેણે લખ્યું કે –' શિવાજી મહારાજ જેવા મહાપરાક્રમી પુરુષ આપણને થોડી મહેનતે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તહની શરતો કબૂલ કરી તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ જોડવો એજ ઉચિત છે' શાહજાદાની ભલામણ સાથે ગયેલી અરજી બાદશાહે મંજુર કરી તે સાથે તેમણે મહારાજને "રાજા" નો ખિતાબ આપ્યો પ્રથમની કબૂલત પ્રમાણે સંભાજીને મનસબદારી આપી અને વરાડ પ્રાંતમાં તેમને જે જાગીર આપવાની હતી તેની સનદ પણ મોકલી આપી

નવીન પ્રાપ્ત થયેલી જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા માટે રાવજી સોમનાથ નામક એક બ્રાહ્મણ કારકુનને મહારાજે મોકાસદારનો નવો ખિતાબ આપી યોગ્ય સામગ્રીસહિત રવાના કર્યો સંભાજી મોગલોના મનસબદાર થયાથી તેમની સાથે પ્રતાપરાવ ગુજરને પાંચ હજાર સ્વાર આપી ઔરંગાબાદ મોકલ્યો. શાહજાદાએ તેમને અતિશય સન્માન આપી મુલાકાત લીધી; તેમને રહેવા માટે સ્વતંત્ર સ્થાન આપી ત્યાં એક નવું પરૂં વસાવ્યું; પરંતુ એ સમયે સંભાજીનું વય અતિ અલ્પ હોવાથી શાહજાદાએ તેમને પાછા મોકલ્યા અને પ્રતાપરાવ ગુજરને સ્વારસહિત પોતાની પાસે રાખ્યો

ઉભય પક્ષ વચ્ચે સ્નેહસંબંધ ચાલતો હોવાથી પુના, સુપા વગેરે પ્રાંત પુનઃ મહારાજના કબજામાં આવ્યા અને પ્રથમ થયેલા તહનામાની શરતો પ્રમાણે મોગલોને સોંપેલા ઘણા પ્રાંત તેમને પાછા મળ્યા માત્ર પુરંદર અને સિંહગઢના કિલ્લા અદ્યાપિપર્યંત મહારાજના તાબામાં આવ્યા નહોતા. મહારાજને એવી લાલચ આપવામાં કપટી બાદશાહનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, તેમને ભોળવી વિશ્વાસ બતાવી મહારાજનો ઘાત કરવો, પરંતુ શાહજાદાનો ઉદ્દેશ તેવો નહોતો. તે ઉદાર અંતઃકરણનો, નિર્મળ સ્વભાવનો અને નિષ્કપટી પુરુષ હતો.

---

1 ચિટણીસ લખે છે કે, એ તહનામાની શરત પ્રમાણે મોગલોએ પ્રથમ છોડી દીધેલા સત્તાવીશ કિલ્લા પુનઃ મોગલોને સ્વાધીન કરવા પડ્યા

શાહજાદાથી પોતાના પિતાનો કપટી સ્વભાવ અને વહેમીપણું સહન થયું નહિ. તેણે તેમના વિરુદ્ધ બંડ કરવાનો નિશ્ચય કરી શિવાજીમહારાજ પાસે સહાયતા માગી. શાહજાદાની માગણીથી શિવાજીમહારાજને શંકા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે તેને કહાવ્યું કે–'બાદશાહ સાથે તમે યુદ્ધ કરશો તે વખતે હું મારા લશ્કરસહિત તમને મદદ કરીશ.' શાહજાદાએ જાણી લીધું કે, મહારાજને મારી માગણીથી શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે. શાહજાદાએ તેમની ખાત્રી થવા માટે પોતાના મોટા લશ્કરસહિત દિલ્લી તરફ કુચ કરી, પુનઃ મહારાજને સહાયતા કરવા માટે સંદેશો કહાવ્યો અને તેમનો સંશય દૂર કરવા માટે પોતાના મોટા મોટા અમલદારો તેમની પાસે મોકલ્યા. તેઓએ મહારાજને શાહજાદાની મનેચ્છા કહી સંભળાવી. મહારાજે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે–"તમારી પાછળ તમારા દક્ષિણના પ્રાંતોનું રક્ષણ કરવા માટે હું દક્ષિણમાંજ રહીશ. બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરવા તમારૂં સૈન્ય પૂરતું છે; તેમ છતાં તમારો પરાજય થાય તો તમે દક્ષિણમાં મારા તાબાના પ્રાંતમાં આવી નિવાસ કરજો.' એ સાંભળી શાહજાદાએ મહારાજને પોતાના સૈન્યના સેનાધિપતિ બનાવવાનું કહાવી મોકલ્યું; પરંતુ તેની એ માગણીથી પણ મહારાજ લલચાયા નહિ. અંતે તેમની સહાયતા નહિ મળવાથી શાહજાદાને નિરાશ થઇ પાછું ફરવું પડયું અને ઔરંગઝેબની ક્ષમા માગી પુનઃ તે ઔરંગાબાદ આવ્યો. મહારાજે એ પ્રસંગે તેને સહાયતા નહિ કરવાથી, ઉદાર અંતઃકરણના શાહજાદાને તેમનાપર ગુસ્સો આવ્યો નહિ; ઉલટો તેમની સાથે અધિક સ્નેહભાવથી વર્તવા લાગ્યો.[1]

ઔરંગઝેબે શાહજાદાને કહાવ્યું કે–' શિવાજીમહારાજને આદિલશાહી અને કુતુબશાહી પ્રાંતપર સ્વારી કરવામાં ઉત્તેજન આપવું. તેમ થવાથી એ બન્ને બાદશાહી નિર્બળ થશે, એટલે પછી તેને પાયમાલ કરવામાં આપણને વિલંબ લાગશે નહિ. એ પ્રાંતોપર સ્વારી કરીને મહારાજ જે પ્રદેશ કબજે કરે તેમાંનો કેટલોક ભાગ તેમને જાગીરમાં આપવો.' બાદશાહ તરફથી સૂચના મળતાંજ શિવાજી મહારાજ તે બન્ને બાદશાહીના તાબાના પ્રાંતોપર વારંવાર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યા. મોગલ સૈન્યની સહાયતાવડે શિવાજી મહારાજ આપણા બચેલા પ્રાંતમાં સ્વારીઓ કરે છે, એ જાણી વિજાપુરસરકારે મોગલો સાથે તહનામું કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બન્ને રાજ્યો વચ્ચે તહનામું થયું. તેમાં ઠરાવ થયો કે, સોલાપુરનો કિલ્લો અને તેને લગતો અઢારહજાર હોનની ઉપજવાળો પ્રાંત વિજાપુરસરકારે મોગલોને આપવો. તહનામું થવાની વાત જાણી શિવાજીમહારાજ યશવંતસિંહ અને શાહજાદાને મળ્યા; અને તેમને કબુલ કરાવ્યું કેઃ–'મહારાજે વિજાપુરસરકાર અને ભાગાનગર સરકારના રાજ્યમાં ઇચ્છાનુસાર તોફાન મચાવવું. મોગલસરદારો તે તરફ લક્ષ આપશે નહિ.'

---

[1] મનુચ્ચી જણાવે છે કે, આંતું ખોટું બંડ ઉભું કરવાની બાદશાહેજ શાહજાદાને આજ્ઞા ફરમાવી હતી. આમાં એ કપટી બાદશાહના ત્રણ હેતુ હતા. એક હેતુ એવો હતો કે, શિવાજીમહારાજને ફરીથી ફસાવીને કેદ કરવા; બીજો હેતુ પોતાના સેનાપતિની કસોટી કરવાનો હતો અને ત્રીજો હેતુ એવો હતો કે કોઇ વખતે ભવિષ્યમાં શાહજાદો ખરેખર બંડ કરે તો તેના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકે નહિ. (પ્રો. સરકાર)

એ ગોઠવણ કર્યા પછી મહારાજે આદિલશાહના પ્રાંતમાં ચોથાઇ અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસુલ કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. મહારાજના સતત ત્રાસમાંથી પોતાના દેશને મુક્ત કરવા માટે આદિલશાહના વજીર અબ્દુલ મહમદે મહારાજ સાથે તહનામું કર્યું અને તેમને પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ હોન ખંડણી આપવાનું મુનકબૂલ કર્યું.[1] મહારાજે કોઈ પણ નિમિત્ત કહાડી આદિલશાહી પ્રાંતમાં તોફાન મચાવવું નહિ એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. વજીરે આ તહનામું પણ ગુપ્તરીતે કર્યું હતું, કારણ કે હિંદુરાજા સાથે તહનામું કરી તેને ખંડણી ભરવાથી મુસલમાની બાદશાહીનું ગૌરવ ઓછું થયું જાણી દરબારના અમીરઉમરાવો ગડબડ મચાવે તેમ હતું, પરંતુ ખુદ આદિલશાહે એ તહનામા તરફ પસંદગી બતાવી વિજાપુરદરબારમાં મહારાજનો વકીલ રાખ્યો. મહારાજે શામજીનાયક પાંડેને વકીલ નિમી વિજાપુર તરફ રવાના કર્યો.

આદિલશાહ સાથે તહનામું થવાથી તેના રાજ્યમાં સ્વારીઓ કરવાનું બંધ થયું. એટલે મહારાજ કુતુબશાહના પ્રાંત તરફ વળ્યા અને તેના રાજ્યમાં વારંવાર સ્વારીઓ કરી તે દેશ લૂટી વિધ્વંસ કરવા લાગ્યા. એ બાદશાહ મહારાજનો પરાજય કરવા તદ્દન અશક્ત હતો. વળી મહારાજને મોગલોની સહાયતા હોવાનું જાણી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તેની હિંમત ચાલતી નહિ. પોતાના દેશની પાયમાલી થતી અટકાવવા માટે શાહને મહારાજ સાથે સામોપચારથી વર્તવાની ફરજ પડી. તેમના દિવાન માદણ્ણા અને આકણ્ણાએ પણ તેમને એવીજ શરતે વર્તવાની સલાહ આપી. હિંદુ દિવાનોને મધ્યસ્થ રાખી કુતુબશાહે મહારાજ સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે—'શાહે મહારાજને પ્રતિવર્ષે પાંચ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી. ઉભય પક્ષે પરસ્પર સાથે સ્નેહભાવે વર્તવું અને બન્નેના વકીલ બન્ને દરબારમાં રહે.' એ ઠરાવ પ્રમાણે મહારાજે નિરાજીરાવ નામક વકીલને કુતુબશાહના દરબારમાં મોકલ્યો.

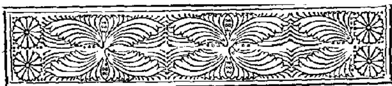
એ પ્રમાણે બન્ને બાદશાહી ઉપર વિજય મેળવી, તેમની પાસે વાર્ષિક ખંડણી ઠરાવ્યા પછી મહારાજની દૃષ્ટિ કોંકણપટ્ટી તરફ ગઇ. ત્યાં હજુ ફિરંગી અને સીદીની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. તેમની સત્તા નિર્મૂળ કરી સમસ્ત કોંકણ પ્રાંતપર પોતાની નિર્વિઘ્ન સત્તા ચલાવવાનો તેમનો હેતુ હતો. મહારાજે ગોવા ઉપર એકાએક હુમલો કરી ત્યાંના ફિરંગીઓને હાંકી કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો, પરંતુ તેમાં સફળતા મળી નહિ, એમ જણાય છે. ફિરંગીઓ સાથે મહારાજને યુદ્ધ થયું હતું, તેનું વર્ણન કોઇપણ સ્થળેથી મળતું નથી. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયુંજ નથી. મહારાજે સીદીના તાબાનો જંજીરા કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો પુનઃ એકવાર પ્રબળ પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ તેમને વિજય મળ્યો નહિ. કહેવામાં આવે છે કે—'એ વખતે સીદી તદ્દન નિર્બળ થઈ જવાથી તેણે મુંબઇના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓની મદદ માગી હતી.' આ વખતે મહારાજના બન્ને સંકલ્પ અપૂર્ણ રહ્યા.

[1] કેટલાક બખરકારો લખે છે કે, સાતલાખ હોન ખંડણી ભરવામાં આવતી હતી. વિજાપુરસરકારે એ ખંડણી ભરવાનો બીજી વખત ઠરાવ કર્યો હતો.

આદિલશાહ, કુતુબશાહ અને મોગલબાદશાહ સાથે તહનામાં થવાથી સર્વત્ર શાંતિ થઇ અને શિવાજીમહારાજને એક બે વર્ષ સુધી થોડીક વિશ્રાંતિ મળી. વિશ્રાંતિના સમયમાં તેમણે સંપાદન કરેલા રાજ્યની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી. એ વ્યવસ્થાનું વર્ણન આગળ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.[1] આ સ્થળે પૂર્વકથાનકને અનુસરતું વર્ણનજ નિવેદન કરવામાં આવે છે.

કોઇ પણ પ્રાંતપર સ્વારી કરવાની સગવડ નહિ હોવાથી મહારાજ આ સમયે સ્વસ્થ થયા હતા તેપરથી ઘણા મનુષ્યોએ ધાર્યું કેઃ—'મહારાજના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેમને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. તેમની ઇચ્છા તૃપ્ત થઇ. હવે તેઓ સંપાદન કરેલા રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખી સ્વસ્થ રહેશે. મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવાની તેમની ઇચ્છા હોત તો તેઓ સાથે પુનઃ સંધિ કરી તેમના તાબેદાર થઇ રહેત નહિ. હવે પછી તેઓ મોગલસુબેદારોને નજરાણા અર્પણ કરી તેમને ખુશી રાખી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તશે અને ઘણું તો પોતે સંપાદન કરેલી ધન–સંપત્તિ થોડાક દિવસ સાચવી રાખશે' પરંતુ મહારાજના ભવિષ્યના વર્તનથી એવી કલ્પના કરનાર મનુષ્યોની મોટી ભૂલ હતી, એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવા જેવી તેમની સાધન સ્થિતિ નહોતી, એ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેથીજ તેમની સાથે મિત્રભાવે વર્તવાનું તેમણે યોગ્ય ધાર્યું હતું. અસ્તુ વિજાપુરસરકાર અને ભાગાનગરસરકાર સાથે થયેલા તહનામાનો ભંગ કરી તેમના રાજ્યમાં તોફાન મચાવરાવી તે બન્ને બાદશાહ એકત્ર થઇ જઇ મહારાજ સાથે સંગ્રામ કરવા તૈયાર થાય, એ પણ તેઓ જાણતા હતા, કારણ કે વિજાપુરસરકારે મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમાં કુતુબશાહની સહાયતાવડે આદિલશાહે મોગલોના સરદારોનો પરાજય કર્યો, એ બનાવ તાજેતાજ હતો, તેથી તેઓ પુનરપિ એકસંપ કરે, એ સંભવિત હતું. હમણા મોગલોના આશ્રયમાં રહેવાનુંજ મહારાજને ઇષ્ટપ્રદ જણાયું હતું. બન્ને બાદશાહ જોડે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થતા મોગલ સુબેદારો તેમને સહાયતા કરે, એમ પણ નહોતું; કારણ કે મોગલો સાથે વિજાપુરસરકારે તહનામું કર્યું હતું. તેમજ મુસલમાની બાદશાહી પાયમાલ કરવા તૈયાર થતા તે કાર્યને ઔરંગઝેબ જેવો ચુસ્ત સ્વધર્માભિમાની બાદશાહ સહાય કરે, એવો પણ સંભવ નહે તો. દીર્ઘદર્શી શિવાજી-મહારાજે આસપાસના સર્વ વિચારો કરી સાંપ્રત મોગલોની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો અને કુતુબશાહી તથા આદિલશાહી ધીમે ધીમે નિર્બળ કરવાનો વિચાર કર્યો. દક્ષિણની એ બન્ને બાદશાહી પાયમાલ કરી તે પ્રાંતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાની ઔરંગઝેબની ઘણા દિવસથી ઇચ્છા હતી. તે કાર્યોની સિદ્ધિ માટે ઔરંગઝેબે આજપર્યંત ઘણા પ્રયત્નો પણ કર્યાં હતા. મહારાજનો પણ એજ ઉદ્દેશ હતો. એક ભક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે બે સિંહ તલપી રહ્યા હોય, ત્યારે જે સિંહ બાલ્યાવસ્થા ભોગવતા હોય તેણે બીજા હૃષ્ટપુષ્ટ સિંહ સાથે સ્પર્ધા કરવી, એ અવિચારી કૃત્ય હોવા સાથે બાળક સિંહને ધારેલું ભક્ષ્ય નહિ મળતાં પોતાની પાસે જે કાંઇ થોડું ઘણું ભક્ષ્ય હોય તે પણ ગુમાવી દેવા જેવું થાય છે; એ નીતિવાક્ય

[1] ચોવીસમું પ્રકરણ જુઓ.

प्रकरण २१ मुं—मोगलोना प्रांतमां पुनः स्वारी

મોગલો સાથે થયેલા તહનામાનો ભંગ થયો ત્યારે મહારાજે પુનઃ તેમને પોતાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ બતાવવાની શરૂઆત કરી. તેમણે તેમના પ્રાંતમાં જ્યાં ત્યાં તોફાન કરવા માંડ્યું. એ સમયે તેમના લશ્કરે એવું વિલક્ષણ શૌર્ય અને તેજ બતાવ્યું કે તેવું પૂર્વે કદિ પણ બતાવ્યું નહોતું એમ કહી શકાશે. મહારાજે પ્રથમ શત્રુના તાબાના સિંહગઢ અને પુરંદર કિલ્લા કબજે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કિલ્લા શત્રુના તાબામાં હોવાથી પુના, ચાકણ વગેરે પ્રાંતમાં નિર્ભય-પણે આવજા કરવાની તેમને વિશેષ અડચણ પડતી હતી. તેમનાપર જયસિંહ રાજાએ નીમેલા રાજપૂત સૈનિકો સર્વદા સાવચેત રહી કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરવામાં દક્ષ હતા. મહારાજે પ્રથમ સિંહગઢ કબજે કરવાનો વિચાર કર્યો.[1] ઉદયભાનુ નામક એક શૂરવીર અને બળવાન સરદાર એ કિલ્લાપર સેનાપતિ હતો. એ સર-દાર મોગલો સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તતો હોવાથી કોઈપણ રીતે મહારાજના પક્ષમાં આવે તેમ નહોતું. તેના તાબાના રાજપૂત સૈનિકો પણ શૂરવીર અને પ્રચંડ યોદ્ધા સમાન હતા; તેથી મહારાજ એ અભેદ્ય ગઢ તાબે કરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. એ સમયે તાનાજી માલુસરેએ[2] મહારાજને કહ્યું કે, મારી સાથે નાતા-

---

૧ પોવાડામાં લખ્યું છે કે, જીજાબાઈના આગ્રહને લીધેજ મહારાજે એ કિલ્લો તાબે કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એક દિવસ મહારાજ અને જીજાબાઈ સોગઠાંબાજી રમતાં હતાં તેમાં મહારાજ ઉપર દાવ આવ્યો અને તેના બદલામાં તેમણે મહારાજ પાસે સિંહગઢની માગણી કરી. આ કિલ્લો હસ્તગત કરવાનું કાર્ય તાનાજી માલુસરેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. આ વખતે તાનાજી પોતાના પુત્ર રાયબાના લગ્ન માટે પોતાને વતન ગયો હતો. તેને. તેના. ગામવાળાએ, લઈને. તાબડતોબ. પાછા. ફરવાનો. મહારાજે હુકમ. ફરમાવ્યો. આ. હુકમ મળતાંજ તે શૂરવીર યોદ્ધો લગ્ન સમારંભ મુલ્તવી રાખી તરતજ મહારાજ પાસે રાયગઢ આવ્યો.

૨ બખરમાં લખ્યું છે કે, તાનાજી શરીરે અતિશય બળવાન, હૃષ્ટપુષ્ટ અને લાંબો પહોળો હતો. તેનું સ્વરૂપ ભયાનક જણાતું હતું. તેના વાળ પીળા અને નેત્રો લાલ હતાં. તેની દાઢી છાતી સુધી લાંબી હતી. તેનામાં હાથી જેટલું બળ હતું. હાથીને અંકુશ-વડે તેજ સ્થળે ઉભો રાખતો; એટલો પ્રચંડ બળવાન હતો. સમરાંગણમાં તેના સામું કોઇ ટકી શકતું નહોતું. મહારાજના લશ્કરમાં તેના જેવો બીજો કોઈ બળવાન પુરૂષ નહોતો. નિશાન મારવામાં, ઘોડે બેસવામાં, તલવારના પટા રમવામાં, અને કુદવામાં કુશળ હતો. તેમજ સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણ હતો.

જાઇ સૂર્યાજીને મોકલો અને મોરી ઇચ્છામાં આવે તેવા એક હજાર માવળી યોદ્ધા આપો. એ કિલ્લો હું હસ્તગત કરી લઇશ.[1] મહારાજે તેની માગણી સ્વીકારી.

સિંહગઢનો કિલ્લો સિંહાદ્રિની પૂર્વ દિશામાં છે. પુરંદરના કિલ્લાની ટેકરીઓ એ કિલ્લાને લગતીજ છે. કિલ્લાપર જવાનો માર્ગ ઉંચો અને સાંકડા ચઢાવવાળો છે. ચઢાવનું સ્થળ પૂર્વપશ્ચિમ દિશામા છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફથી જોતાં કિલ્લો એકાદ વિશાળ ખડકાળ પર્વત જેવો જણાય છે. તે પર ચઢવાનો માર્ગ સીધો અર્ધો મૈલ જેટલો છે, એટલે ઉંચે ચઢ્યા પછી ચાળીશ ફૂટ ઉંચો, કાળા રંગના ખડકના પ્રચંડ ચઢાન આવે છે. એ ભવ્ય ચઢાન ઉપર પથ્થરનો મજબૂત કોટ બાંધી તે પર મોટા બુરજ બાંધ્યા છે. કિલ્લો ત્રિકોણાકાર છે અંદરનો ઘેરાવો આશરે બે મૈલ જેટલો છે. જોનારને એવુંજ લાગે છે કે, દરવાજા સિવાય કિલ્લામા પ્રવેશ કરવાનો બીજો માર્ગજ નથી. કિલ્લા ઉપરથી પૂર્વમા જોતા નીરા નદીનો માકડો પણ સુદર જળપ્રવાહ દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્તરમા વિસ્તીર્ણ મેદાન-પ્રદેશ અને પુના શહેર જણાય છે દક્ષિણ તથા પશ્ચિમમાં પર્વતના સુંદર ઉચ્ચ શૃંગો ગગનમંડળને ચુંબન કરતા હોય એમ જણાય છે. એજ દિશામા રાય-ગઢનો કિલ્લો છે.

એ કિલ્લો હસ્તગત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તાનાજી માલુસરે એક હજાર માવળી યોદ્ધા સહિત રાયગઢથી નીકળ્યો સર્વ માવળા એક સાથે સિંહગઢ તરફ ગયા નહિ પણ રાત્રિના અંધકારમા ડુંગરા અને કોતરોને જૂદે જૂદે માર્ગે થઇને તેઓ એક સ્થળે ભેગા થયા આજે માઘ માસની કૃષ્ણાષ્ટમીનો દિવસ હતો. સર્વ માવળા એકત્ર થયા પછી તેમાના અર્ધાં મનુષ્યોને તાનાજીએ થોડે વેગળે ઉભા રહેવાની અને સંકેત થતાજ તેઓએ આગળ ધસી આવવાની આજ્ઞા ફરમાવી. બાકીના માવળાઓને કિલ્લાના કોટ પાસે લઇ જઇ ચુપચુપ ઉભા રાખ્યા. ગઢ ઉપરના રખેવાળોએ કોટના જે વિભાગ તરફ શત્રુનો પ્રવેશ થવાનો સંભવ નહોતો તે સ્થળે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો નહોતો. એ જોઈ તાનાજીએ એક માવળાને પાટલાઘોની મદદથી કોટ ઉપર ચઢાવી ખડક સાથે ગાંઠોવાળું એક દોરડું બંધાવ્યું એ દોરડા મારફતે ત્રણસો માવળા કોટ ઉપર ચઢાવ્યા.[2] તેઓ કોટમા ઉતરી આમતેમ લપાઇ સંતાઇ રહ્યા; એટલામાં તેમનાં પગલા સંભળા-વાથી તેઓ ચઢતા હતા ત્યાં કિલ્લાના રખેવાળો આવી પહોંચ્યા. તેમાનો એક રખેવાળ અધીરો થઇ તપાસ કરવા આવ્યો. એક માવળાએ તેને તીર મારી ત્યાંને ત્યાંજ પૂરો કરી નાખ્યો. એ જોઇ કિલ્લાપરના રખેવાળોમાં ગડબડ થઇ રહી. તેઓ પોતપોતાના શસ્ત્ર લેવા દોડ્યા તેમને ગભરાયલા જોઇ તાનાજીએ એજ સમયે હુમલો કરવાની યોગ્ય સંધિ જાણી પોતાની સાથે કોટપર ચઢેલાં મનુષ્યોસહિત રખેવાળોપર હુમલો કર્યો. જે દિશામા ગડબડાટ થતો હતો તે દિશામાં માવળા-ઓએ તીરનો વરસાદ વર્ષાવ્યો. રખેવાળોએ મશાલો સળગાવી અજવાળું કર્યું

૧ પોવાડામા લખ્યું છે કે, બાર હજાર સૈનિકો સાથે તાનાજી કિલ્લા નજીક ગયો હતો.

૨ પોવાડામાં લખ્યું છે કે કોટ ઉપર ચઢયા પછી દોરડું તૂટી ગયું હતું.

સારે તેમણે પોતાના પર હુમલો કરનાર દુશ્મનોને ઓળખ્યા તેમને જોઇ સર્વ ગભરાયા કેટલાકને તો પોતાના શસ્ત્રો લેવાનો અવકાશ પણ મળ્યો નહિ બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે તત્કાળ યુદ્ધ થયુ ઉભય પક્ષના સૈનિકો જુસ્સાભેર લડવા લાગ્યા માવળાઓ કરતા કિલ્લાની અંદરના મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, તેમ છતા તાનાજીના યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ પાછા નહિ હઠતા અતિ શૌર્યપૂર્વક રાજપૂતો સાથે લડ્યા અને તેમને મારી નાખવા લાગ્યા કિલ્લાપરના લશ્કરનો પરાજય થવાના ચિન્હ જણાયા, એટલામા ઉદયભાનુ અને તાનાજીની એક દૃષ્ટિ થતા બન્ને વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ જામ્યુ બન્ને શૂરવીર, બળવાન અને યુદ્ધકુશળ પ્રચંડ યોદ્ધા હતા તેઓ વચ્ચે ઘણા વખત સુધી યુદ્ધ થયુ બન્નેને ઘણા ઘા વાગ્યા અને એકબીજાના ઘાથી બન્નેએ એકી સમયે સમરભૂમિમા પ્રાણત્યાગ કર્યો પોતાનો મુખ્ય સરદાર યુદ્ધમા મરણ પામવાથી શત્રુની વિશેષ સંખ્યા આગળ વિજય મેળવી શકાશે નહિ એમ જાણીને માવળા સૈનિકો પાછા હઠ્યા તેઓ જે માર્ગે કોટપર ચડ્યા હતા તેજ માર્ગે પાછા જવા લાગ્યા કોટ બહાર ઉભેલો તાનાજીનો નાનો ભાઇ સૂર્યાજી, કિલ્લામા બનતો બનાવ જોવાને પોતાના મનુષ્યોસહિત કોટ ઉપર ચડ્યો હતો તેણે પોતાના બંધુને યુદ્ધભૂમિ ઉપર પડેલો જોઇ અને માવળાઓને નાસભાગ કરતા જોઇ તેમને કહ્યુ કે–" તમારા પિતાનુ મુડદુ ઢેડ લોકો ઉચકી લઈ જાય એ તમાશામાથી કોને પસંદ પડશે વારૂ ? કોટ બહાર નાસી જવાની આશા રાખશો નહિ દોરડુ મે ક્યારનુએ કાપી નાખ્યુ છે તમે શિવાજી મહારાજના પ્રમાણિક અને શૂરવીર સિપાઇ છો એ બતાવી આપવાનો આજ સમય છે મૃત્યુની ભીતિ રાખી રણભૂમિમાથી નાસી જઇ શત્રુને પીઠ બતાવવી એ સાચા વીર પુરૂષને શોભતુ નથી ચાલો વીર પુરુષો ! પાછા ફરો અને શત્રુને તમારૂ શૌર્ય બતાવો " સૂર્યાજીનુ વીરોત્સાહ પ્રદીપ્ત કરનારૂ સંભાષણ સાંભળીને અને સૂર્યાજી જેવા પોતાના નવીન જુસ્સાદાર વીર આગેવાનને સન્મુખ આવેલો જોઇને સર્વ માવળાઓના હૃદયમા નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેઓની નસેનસમા વીરરક્ત ઉછળવા લાગ્યુ તેમના શરીરમા શિવાજી મહારાજ પ્રત્યેનુ અભિમાન પુન જાગૃત થયુ અને પોતાની સ્વદેશપ્રીતિનું પુન સ્મરણ થયુ પોતાનો શૂરવીર અને પ્રિય સેનાપતિ રણમા પડેલો તેનુ વેર વાળવાની તેમનામા હિંમત આવી તેઓ પુન જુસ્સાભેર હુમલો કરવા તૈયાર થયા માવળા લોકોના અંતઃકરણમા એક વખત ક્રોધનો પવન ભરાયા પછી તેઓ પોતાના પ્રાણની દરકાર નહિ કરતા સન્મુખ આવેલા શત્રુઓ ગમે તેટલા પ્રબળ હોય તોપણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થતા, તેમા વળી એ તો તાનાજીએ ચૂંટી કાઢેલા માવળા યોદ્ધા હતા પછી પૂછવુજ શુ ? ' હર હર મહાદેવ ' ની ગગનભેદી ગર્જના કરી તેઓ શત્રુ ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યા શત્રુઓનો પરાજય કરી તેઓએ કિલ્લો કબજે લીધો એ ઘોર સંગ્રામમા આશરે ત્રણસો માવળા રણમા પંચત્વ પામ્યા આશરે પાંચસો રાજપૂત સિપાઇઓના મૃતદેહ સમરભૂમિપરથી મળ્યા અને થોડાક સૈનિકો સંતાઈ રહ્યા હતા તેઓ શરણે આવ્યા તથા ઘણા રાજપૂત

સૈનિકોએ કોટ ઉપરથી ભૂસકા મારી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી ગઢ કબજે લેવાના આનંદદાયક સમાચાર શિવાજી મહારાજને નિવેદન કરવા માટે પ્રથમથી કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે સૂર્યાજીએ ઘાસનું એક ઝુંપડું સળગાવી દીધું. એ હુમલાનું પરિણામ જોવાની મહારાજને ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી, તેથી ઝુંપડાને આગ લાગેલી જોઇ તેમને અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ એ જીવસટોસટના કાર્યમાં પોતાના અત્યંત પ્રમાણિક અને જીવજાન મિત્રના મરણસમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમને અતિશય દિલગીરી થઇ. મહારાજે એ સમયે કહ્યું હતું કે, "ગઢ તાબામાં આવ્યો પણ સિંહ ગયો."[૧] યુદ્ધમાં જે માવળા સૈનિકોએ બહાદુરી બતાવી હતી તેમને મહારાજે ઇનામ આપ્યા. પ્રત્યેકને ઇનામમાં એક એક રૂપિયાની વિંટી આપી. તેમના ઉપરિ અમલદારોને પણ તેમણે યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામ આપ્યાં. એ પ્રસંગે સૂર્યાજીએ અપ્રતિમ પરાક્રમ અને શૂરવીરપણું બતાવ્યું હતું તેથી તેના વખાણ કરી તેને સિંહગઢ ઉપર મુખ્ય અધિકારી નીમ્યો.

સિંહગઢ તાબામાં આવ્યા પછી પુરંદરનો કિલ્લો જીતવામાં વિલંબ થયો નહિ. સિંહગઢ જીત્યા પછી એક મહિને સૂર્યાજી પોતાના માવળા યોદ્ધાઓસહિત રાત્રિને સમયે એકાએક પુરંદરના કિલ્લાપર ચઢાઈ લઇ ગયો. તેણે કિલ્લાપરના સિપાઇઓને કાપી નાખી ત્યાં મહારાજની ધ્વજા ફરકાવી. સિંહગઢ ઉપર માવળાઓએ છાપો મારીને પોતાના રાજપૂત બંધુઓને કેવી રીતે પાયમાલ કર્યા હતા તેની એ કિલ્લાપરના રાજપૂતોને સારી પેઠે ખબર હતી. માવળાના એ હુમલાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા. તેમનો સમુદાય મોટો હોવા છતાં માવળા સાથે રણસંગ્રામ કરવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી, તેથી મહારાજના વિશેષ સિપાઇઓનો નાશ થયો નહિ. ત્યારબાદ કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી મહારાજે ચાંદોર શહેર ઉપર સ્વારી કરી અને બાદશાહનો ચાળીશ હજારનો ખજાનો લૂંટી લીધો. આ લૂંટમાં તેમને એક હાથી અને બાર ઘોડા પણ પ્રાપ્ત થયા હતા.

પુરંદરનો કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી મોગલોના તાબાનો માહુલીનો કિલ્લો સર કરવા માટે મહારાજે મોરોપંતને મોકલ્યો. તેણે એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી તે પર એકદમ હુમલો કર્યો. એ સમયે ઉભયપક્ષના સૈનિકો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. મોરોપંતના એક હજાર માવળા સિપાઇઓ રણમાં પડ્યા અને તેનો પરાજય થવાથી પાછું હઠવું પડ્યું, છતાં તે જરા પણ ગભરાયો નહિ, કિંવા નિરાશ થયો નહિ. તેણે જુસ્સાભેર કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ રાખ્યો. કિલ્લામાંના સિપાઇઓ પણ શૌર્યપૂર્વક કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. મોરોપંત પેશ્વાએ થોડીક વિશ્રાંતિ લીધા પછી પુનઃ કિલ્લાપર હુમલો કર્યો; પરંતુ આ વખતે પણ કિલ્લાપરના સૈનિકોએ તેને પાછો હઠાવ્યો. બે વખત પાછું હઠવું પડ્યું છતાં મોરોપંતના સૈનિકો નિરાશ થયા નહિ. કિલ્લાપરના સૈનિકોને જુન્નરથી મદદ મળવાની આશા હતી, તેથી

૧ કેટલાક ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, અત્યારસુધી એ કિલ્લાનું નામ કોંડાણા હતું; પરંતુ મહારાજના એ ઉદ્દગારને લીધે તેનું નામ સિંહગઢ પડ્યું.

તેમણે છેવટ સુધી હિંમત રાખી. બે મહિના સુધી ઉભય પક્ષના સૈનિકો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. બન્ને પક્ષના સૈનિકો અતિ શૌર્યથી યુદ્ધ કરતા હતા; પરંતુ અંતે શત્રુના સૈનિકો નિર્બળ થયા. કિલ્લો પેશ્વાના તાબામાં આવ્યો.[1] ત્યાર પછી કર્નાળાનો કિલ્લો પણ મહારાજના સૈનિકોએ છાપો મારી સર કર્યો અને વર્ષાઋતુ શરૂ થતાં પહેલાં કલ્યાણ પ્રાંત પુનઃ કબજે કર્યો. લોહગઢ, શિવનેરી, ત્રિંબક, રોહિડા, અહિવંત, રાવળાજાવળા, મરકંદગઢ વગેરે કેટલાક કિલ્લા હજુ સુધી મોગલોના તાબામાં રહ્યા હતા તે મહારાજે છાપા મારી સર કર્યા. સન ૧૬૭૦ ના એપ્રિલ માસની આખર સુધીમાં અહમદનગર, જુન્નર, પરેન્ડા વગેરેની આસપાસનાં મોગલોનાં ૫૧ ગામ મહારાજનાં માણસોએ લૂંટી લીધાં.

જે વખતે મહારાજની સેનાએ આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી તે વખતે ખાનદેશમાં દાઉદખાન હતો, તે પોતાની ઘોડેસ્વાર સેના લઇને અહમદનગર આવ્યો અને તેણે તેમના ઉપર સાત હજાર ઘોડેસ્વારની સેના રવાના કરી. તે વખતે મહારાજની સેનાએ તે પ્રાંતના ત્રણ કિલ્લાને ઘેરો નાખેલો હતો તે તેને ઉઠાવી લેવો પડયો. આ પ્રમાણે તેમને મોગલ સરદાર તરફથી હરકત આવી ખરી પણ ઔરંગાબાદમાં મોઆઝિમ અને દિલેરખાન વચ્ચે કલહ શરૂ થઈ ચૂકયો હતો અને ઔરંગઝેબને પોતાના પુત્ર ઉપર સંશય આવેલો હોવાથી મોગલસેના તરફથી મહારાજને કંઇ ખાસ મુશ્કેલી પડી નહિ, અને તેથી પોતાની મરજી પ્રમાણે તેઓ મોગલ પ્રાંતમાં તોફાન કરવા લાગ્યા.[2]

આ અરસામાં શિવાજી મહારાજે પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય જંજીરાના સીદી ઉપર રવાના કરેલું હતું. તે સેનાએ તેના પ્રદેશમાં એક સરખા હુમલા કરીને તેને હેરાન કરી નાખ્યો, ત્યારે તેણે મોગલોની મદદ માગી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે સન ૧૬૬૯ માં ઔરંગઝેબે શિવાજી મહારાજને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે તેમણે સીદીને રસ્તે જવું નહિ. સુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને આ પ્રસંગે સીદીએ એવું લખી જણાવ્યું હતું કેઃ–" આખર સુધી કિલ્લાનો બચાવ કરવા માટે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનો મેં સંકલ્પ કરેલો છે; અને

૧ બુંદેલા લખે છે કે, એ કિલ્લાને મહારાજે ઘેરો ઘાલ્યો હતો. તેપર મનોહરદાસ નામક એક રાજપૂત સરદાર કિલ્લેદાર હતો. તેને અન્નાદિ સામગ્રીના તંગી પડવાથી તે ગભરાયો; તેથી તેણેજ મહારાજને કહાવ્યું કે, હું રાજપૂત છું. એકે એક મનુષ્યો રણમાં આણુમુક્ત થશે ત્યાંસુધી હું કિલ્લો છોડનાર નથી. મહારાજને એ કિલ્લાના ગુપ્તમાર્ગની ખબર હતી. તેમાંના એક માર્ગે થઇને મહારાજ કિલ્લાપર ચડયા; પરંતુ શત્રુના સૈનિકો સાવધ હોવાથી તેઓ મહારાજના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડયા. ઝપાઝપીમાં મહારાજના ઘણા સૈનિકો ઘાયલ થયા. સૈનિકોની પાયમાલી થવાથી મહારાજને એકાએક ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડયો; પરંતુ થોડા વખતમાંજ તેમણે છાપો મારી કિલ્લો સર કર્યો.

૨ આ વખતના સુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ જણાવે છે કે, હવે શિવાજીમહારાજ ચોર પ્રમાણે છાપા મારતા નથી પણ પોતાની સાથે ત્રીસહજાર માણસની સેના લઇને ઉઘાડી રીતે મોગલોના પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરે છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. બાદશાહનો શાહજાદો ઔરંગાબાદમાં પડેલો છે તેની તેમને કશી પરવા હોય એમ લાગતું નથી.

ઉપરે કિલ્લામાં અનાજપાણી ખૂટવાથી જો પરાજયનો પ્રસંગ આવશે તો કિલ્લો મોગલોને સ્વાધીન કરી દેવાનો મેં નિર્ણય કરેલો છે." આ નિર્ણયની મહારાજને સંપૂર્ણ ખબર હતી. તે સિવાય જ્યારે જયસિંહે વિજાપુરસરકાર ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે પોતે વિજાપુર સરકારને તાબે છે એવું કહેવડાવતાં છતાં જયસિંહ રાજાએ આપેલી લાલચથી સીદીએ તેને મદદ કરી હતી. પાછળથી જ્યારે પુરંદર આગળ મહારાજને જયસિંહ રાજા સાથે તહ થયો ત્યારે જંજીરા પોતાને સ્વાધીન કરવો એવી શરત મહારાજે મૂકેલી હતી પણ તે તેણે માન્ય કરી ન હતી; તેથી જો આ જંજીરાનો કિલ્લો મોગલોના તાબામાં જશે તો પશ્ચિમ કિનારો પોતાના તાબામા બીન હરકતે આવશે નહિ અને આરમાર (નૌકાસૈન્ય) તૈયાર કરવામા પોતાનો જે ઉદ્દેશ છે તે સફળ થશે નહિ એમ મહારાજને લાગવાથી સીદીનો નાશ કરવાનો તેમણે દૃઢ સંકલ્પ કરેલો હતો. આથી સન ૧૬૭૦ મા મહારાજે જાતે જંજીરાપર સ્વારી કરી અને ઘેરો નાખીને જમીનપરથી તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. ચોમાસુ શરૂ થવા છતા પણ તેમણે આ ઘેરો ઉઠાવ્યો નહોતો, અને તોપોનો મારો પણ ઓછો કર્યો નહોતો. ચોમાસું શરૂ થવા પહેલા કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોવાથી મહારાજ પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવતા હતા. કિલ્લાને ઘેરો નાખીનેજ તેઓ બેસી રહ્યા નહોતા. તેમણે કિલ્લાના માલિક ફત્તેહખાનને મોટી રકમ અને જાગીર આપવાની લાલચ બતાવી કિલ્લો ત્યાગ કરવાનુ કહાવ્યું હતુ ફત્તેહખાન આવી લાલચથી લોભાયો નહિ એટલુજ નહિ, પણ પોતાને આવી લાલચ બતાવી તે બદલ તેને મહારાજ ઉપર ગુસ્સો પણ આવ્યો; પરંતુ મહારાજે તોપોનો મારો ચલાવ્યાથી ફત્તેહખાનનું ધૈર્ય ખૂટી ગયુ. અંતે તે મહારાજને શરણે આવી તેમના આશ્રયમાં રહેવા કબૂલ થયો. તેના હાથ નીચેના ત્રણ સરદારોને મહારાજપર વેર હતુ. તે સરદારોને ફત્તેહખાનની યોજના પસંદ પડી નહિ. તેમને સ્વધર્મનું વિશેષ અભિમાન હતું. હિંદુ પર અને વિશેષત મરાઠાઓ પર તેમને અતિશય તિરસ્કાર હતો. કાફરોને શરણે જઇ તેમના તાબેદાર થઇ રહેવુ એ તેમને બીલકુલ પસંદ નહોતું. ફત્તેહખાન પરાજય પામી મહારાજને શરણે જવાથી તેઓ બચવા પામશે નહિ એવી તેમને બીક લાગી તેથી ગમે તે ઉપાયે ફત્તેહખાનની યોજના બધ પાડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. એ ત્રણે સરદારોએ પોતાના જાતિબંધુઓ સાથે સલાહમસલત ચલાવી તેમની મદદવડે ફત્તેહખાનને કેદ કર્યો અને કિલ્લો બચાવવાનું કામ જુસ્સાભેર ચાલુ રાખ્યુ; તેમ છતા શિવાજી મહારાજ સામે ટકી શકાશે નહિ એમ જાણીને તેઓએ સુરત મુકામે મોગલસરકારને કહાવ્યું કે—'આ પ્રસંગે અમને જોઇએ તેટલી મદદના કરવાથી અને ભવિષ્યમાં પ્રસંગોપાત સહાયતા કરવાનુ અભિવચન આપવાથી વિજાપુરસરકારની તાબેદારીમાથી મુક્ત થઇ, અમારા તાબાનાં સૈનિકવહાણો સહિત અમે મોગલ બાદશાહની સેવા કરવા તૈયાર થઇશું અને જંજીરાનો કિલ્લો અમને મોગલ બાદશાહ તરફથી જાગીરમા મળ્યો છે એમ માનીશું.' મોગલસુબેદારને એ માગણી પસંદ પડવાથી તેણે તે સંબંધી મોગલબાદશાહને

ભલામણ કરવાથી બાદશાહે તેમની અરજી મંજુર કરી. ત્રણ સરદારમાંથી એકને કિલ્લાનો માલિક બનાવી તેમણે તેને ' યાકુતખાન ' નો નવો ખિતાબ આપ્યો.[1]

સીદીને મોગલોની મજબૂત સહાયતા મળવાથી તેણે મહારાજના તોપોના મારાને ગણકાર્યો નહિ. મહારાજે વિચાર્યું કે, એકજ કિલ્લાને ઘણા દિવસ ઘેરો નાખી બેસી રહેવું અને બીજાં મહત્ત્વનાં કાર્યો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું એ યોગ્ય નથી; એમ ધારી તેમણે પોતાનો સંકલ્પ અપૂર્ણ રહેવા દઈ ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી; અને ભવિષ્યમાં અનુકૂળ સંધિ પ્રાપ્ત થતાં સીદીનો મદ ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુરતના સુબેદારે સીદીને મદદ કર્યાથી મહારાજનો સિદ્ધ થવા જેવો ઉદ્દેશ અપૂર્ણ રહી ગયો તેથી તેના શહેર ઉપર પુનઃ એક વખત હુમલો કરી તેની નસ દબાવવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજે ગોમાસું પૂરું થતાં ન થતાંજ પંદર હજાર ઘોડેસ્વાર સહિત તેના શહેર ઉપર અકસ્માત્ હુમલો કર્યો; પરંતુ એ અરસામાં સુબેદારને કંઈક વ્યાધિ થવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો હતો તેમજ શહેરના રક્ષણમાટે રાખેલા પુષ્કળ સૈનિકોને જયસિંહે કિંવા શાહજાદાએ પાછા બોલાવી લીધા હતા. એ સ્થિતિ કાં તો દૈવેચ્છાથી કે કાં તો શિવાજી મહારાજના સુભાગ્યેજ થઇ હતી. ગમે તેમ હો, પણ મહારાજ સુરત શહેર પુનઃ લૂંટી શકયા. કિલ્લો સર કરીને તેમાં પોતાના થોડાક સૈનિકો રાખી તેઓએ નિશ્ચિંત જીવે ત્રણ દિવસ સુધી સુરત શહેર લૂંટયું.

સુરત શહેર ઉપર મહારાજ હુમલો કરવાના છે એવો ભય ગુજરાતના મોગલ સુબેદારને લાગવાથી તેણે યુદ્ધની તૈયારી શરૂ કરી. તેણે વિજાપુરસરકારને પોતાની કુમકે બાર હજારની સેના મોકલવાનું લખી જણાવ્યું. તેજ પ્રમાણે મુંબઇના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પાસે તેણે દારૂગોળાની માગણી કરી; પરંતુ આ સર્વ તૈયારી સંપૂર્ણ થાય તે પહેલાંજ તા. ૩ ઑક્ટોબર સને ૧૬૭૦ માં મહારાજે સુરતપર હલ્લો કર્યો. સપ્ટેંબર મહિનાથી મહારાજ કલ્યાણ આગળ પોતાના સૈન્યનો જમાવ કરે છે અને ગુજરાત ઉપર તેમની સ્વારી થવાની છે એવા સમાચાર અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને પ્રથમથીજ મળી ચૂકયા હતા. સૌથી પ્રથમ તેમનો હલ્લો સુરત ઉપરજ થશે એવી તેમની ખાત્રી હોવાથી અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, ડચ, વગેરે વ્યાપારીઓએ પોતાની વખારમાંનો સઘળો માલ ત્યાંથી દશબાર માઇલને અંતરે આવેલા એક સ્વાલી નામના બેટમાં લઇ જઇને ભર્યો; અને લાકડાના મોટા મોટા તકતાઓની દિવાલ કરીને તે ઉપર તોપો ગોઠવી. તેમજ સુરતમાં પોતાની વખારનો નાશ થાય નહિ તેટલામાટે અંગ્રેજોએ તેના રક્ષણ માટે પોતાનાં કેટલાંક માણસોને પણ ત્યાં ગોઠવી દીધાં. શહેરમાંના મોટા મોટા વ્યાપારીઓ અને અમલદારો નાસી ગયા. આ સમયે બાદ-

૧ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, આ ત્રણ સરદારોમાંથી એકનું નામ સીદીસંબળ હતું. તેને મોગલ આરમારનો સેનાપતિ નિમીને ત્રણ લાખની જાગીર કરી આપી હતી અને સીદી કાસીમ તેમજ સીદી ખૈરાતને જંજીરા અને તેની આજુબાજુની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. આ રીતે સીદીનું સઘળું આરમાર મોગલોના તાબામાં ગયું.

૨ તે સમયનો અંગ્રેજ પ્રવાસી ડૉ. ફ્રિયર લખે છે કે, મહારાજે સુરંગ ફોડીને એ કિલ્લો તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ મોગલ લશ્કરે તેમને ત્યાંથી હાંકી કહાડયા હતા.

શાહ ઔરંગઝેબની આજ્ઞાથી સુરત શહેરને કિલ્લાબંદી કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેના રક્ષણ માટે શહેરમાં આ સમયે મોગલ સૈન્યના માત્ર ત્રણસો સૈનિકો હતા. તેથી તેઓ મહારાજના સૈન્ય આગળ ટકી શક્યા નહિ અને કિલ્લા-માંથી નાસી છૂટ્યા. મહારાજનું સૈન્ય કિલ્લામાં દાખલ થયું. શહેરના દરેક મકાન ઉપર ચોકીઓ રાખીને તેમાંનો માલ લૂંટવામાં આવ્યો; પરંતુ અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, અને ડચ લોકોની વખારોને તેમણે કશું જ નુકશાન કર્યું નહિ. અંગ્રેજોની વખારના રક્ષણને માટે ઘણા માણસોએ મહારાજના સૈન્ય ઉપર તોપો અને બંદુકોનો મારો ચલાવ્યો હતો; તેથી તેમના કેટલાક માણસો મરાયા હતા; તેથી બીજે દિવસે જ્યારે તેઓ અંગ્રેજોની વખાર ઉપર હુમલો કરવાને ગયા ત્યારે અંગ્રેજો તરફથી બે માણસો નજરાણું લઈને શહેર બહાર ગયા. શિવાજી મહારાજનો તંબુ નાખેલો હતો ત્યાં ગયા અને શેહભાવથી વાતચીત કરી. ત્યારે મહારાજે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે અંગ્રેજ મારા દોસ્ત છે. હું તેમનું કશુંજ નુકશાન કરવાનો નથી. પહેલેજ દિવસે મહારાજે ડચ લોકોને કહાવી મોકલ્યું હતું કે— 'જો તમે તમારા સ્થાનમાંજ સ્વસ્થ બેસી રહેશો અને કશી ગડબડ નહિ કરો તો મારા તર-ફથી તમને કશોએ ઉપદ્રવ કરવામાં આવશે નહિ.' તેમણે એ પ્રમાણે વર્તવાનું કબુલ કરવાથી મહારાજના માણસો તેમના તરફ ખીલકુલ ગયા નહિ. ફ્રેંચ વખારવાળા-ઓએ પ્રથમથીજ મહારાજ સાથે નમ્રતાથી વર્તીને તેમને કેટલીક ખંડણી આપી, પોતાનો બચાવ કરી લીધો હતો. તે અરસામાં કારકારનો તાર્તર જાતિનો રાજા સુરતમાં આવીને રહેલો હતો. તેને તેના પુત્રે ગાદીપરથી પદભ્રષ્ટ કરેલો હતો તેથી મક્કાની યાત્રા કરી આવીને ઔરંગઝેબનો આશ્રય લઈ તે અહીં આગળ રહેલો હતો. તેના મકાન ઉપર હલ્લો કરવાથી પુષ્કળ ધનની પ્રાપ્તિ થશે એવું લાગવાથી મહારાજે ત્યાં હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો. તેના મકાનપર જવાનો રસ્તો ફ્રેંચ-લોકોની વખાર આગળ થઈને જતો હતો, છતાં મહારાજના માણસોને તેમણે બીન હરકતે જવા દીધા. તે મકાનની લૂંટમાં મહારાજને સોનું, રૂપું અને જવાહિર પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળ્યું.

શહેરની લૂટ પૂરી થયા પછી મહારાજનો બેરચો સ્વાલી બેટ તરફ ફરશે અને ત્યાં નાસી ગયેલા વેપારીઓને પોતાને સ્વાધીન કરવાની તેમજ પોતાને ખંડણી આ-પવાની માગણી તેઓ યુરોપિયન વ્યાપારીઓ પાસે કરશે, એવી દહેશત લાગવાથી તે વ્યાપારીઓએ પોતાનો સર્વ માલ વહાણોપર ચઢાવ્યો; પરંતુ તે દિવસે નદીમાં ભરતી આવવાની હોવાથી મરાઠાઓ બેટ ઉપર સ્વારી કરી શક્યા નહિ એવું કહેવાય છે.

ત્રીજે દિવસે મહારાજને બુરાનપુરથી સમાચાર મળ્યા કે, સુરત શહેરના રક્ષણ માટે મોગલોનું પ્રચંડ સૈન્ય આવે છે એ સાંભળી મહારાજે ત્યાંથી પોતાની છાવણી ઉપાડી લઈ લૂટેલા સામાન સાથે સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. મહારાજે સુરતથી જતી વખત ત્યાંની પ્રજાને એક પત્રમાં લખી જણાવ્યું હતું કે, તમે પ્રતિ વર્ષે મને બાર લાખ રૂપિયા ખંડણી પહોંચાડશો તો પુનઃ તમારૂં શહેર લૂંટાવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ. આ વખતે

મહારાજે ૬૬ લાખની લૂંટ મેળવી હતી.

શિવાજી મહારાજે સુરત શહેર લૂંટી બાળી નાખવાના સમાચાર ઔરંગાબાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના સુબેદારે મહોબતખાન અને દાઉદખાન નામક સરદારોને આઠ-દશ હજાર સૈનિક સાથે સુરતના સૈનિકોની મદદ માટે રવાના કર્યા. મહારાજ સાલેરને માર્ગે પાછા ફરતાં ચાંદોર પાસે કંચનમંચન નામક સ્થળે પહોંચવા પહેલાંજ મોગલ સરદારે તેમને વણીદિંડોરી નામક સ્થળે પકડી પાડયા. મહારાજની ઇચ્છા હતી કે નાશક પાસેની ઉંડી ખીણમાં થઇને નીચલા વિભાગમાં ઉતરી પડવું; પણ એટલામાં મોગલોનું ઘણું લશ્કર તેમની નજીક આવી પહોંચ્યું. શત્રુએ આગળ જવાનો માર્ગ રોકયાથી લૂંટમાં મેળવેલું દ્રવ્ય ખીણમાં સુરક્ષિત રીતે ઉતારવાની મહારાજને ચિંતા થઇ. તેમણે પોતાના લશ્કરની પાંચ ટુકડીઓ બનાવી. એક ટુકડીને શત્રુ સામે જઇ ગોફણ મારવાની અને બીજી બે ટુકડીને શત્રુની બન્ને બાજુએ હુમલો લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. એક ટુકડીના સ્વાધીનમાં લૂંટનો સઘળો માલ આપી આજ્ઞા ફરમાવી કે: શત્રુની ત્રણ બાજુએથી હલ્લો કરવાથી તેઓ યુદ્ધ કાર્યમાં ગુંથાય તે સમયે તમારે ઝપાટાબંધ તેના લશ્કરમાં થઇને નીકળી જઈ પર્વત ઉતરી પેલી તરફ ચાલ્યા જવું. મહારાજ એ ટુકડીની સાથે હતા. સઘળા જુસ્સાભેર ચાલ્યા જતા હતા; . એ જોઇ દાઉદખાને તેમની પૂંઠ પકડી. શિવાજી મહારાજે થોડાંક મનુષ્યોસહિત ખાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેને ત્યાંજ અટકાવી રાખી, લૂંટમાં મેળવેલો માલ બાકીના સિપાઇઓ સાથે સુરક્ષિતપણે ખીણના ઉંડા પ્રદેશમાં મોકલી દીધો. શત્રુના સૈનિકો ઉપર એકદમ ચારે દિશામાંથી હુમલો થયો ત્યારે મોગલ સરદારે પોતાના સર્વ સૈનિકોને એક ટેકરી ઉપર એકઠા કરી મહારાજના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા માંડયું. એ સમયે મહારાજ પોતાના શરીર ઉપર બખ્તર અને માથે બખ્તર-ટોપી પહેરીને તથા બન્ને હાથમાં બે પટા ચઢાવીને ઘોડેસ્વાર થઇ યુદ્ધ કરતા હતા. પ્રતાપરાવ સરનૌબત વગેરે સરદારોને પાછળથી રક્ષણ કરવાનું સોંપી મહારાજ પોતે શત્રુના સૈન્ય ઉપર ધસી ગયા. બન્ને સૈન્ય વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને પક્ષના સૈનિકો અતિ શૌર્યથી લડયા. પોતાના સૈનિકોનો ઉત્સાહ વધારવા માટે મહારાજ સ્વતઃ મોખરે રહીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. તેઓને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી તેમણે પોતાના શૌર્યની હદ બતાવી હતી. એ તુમુલ યુદ્ધ બે પ્રહર સુધી ચાલ્યું, તેમાં ત્રણ હજાર મોગલો રણમાં પડ્યા અને મોગલસરદાર રણમાંથી નાસી ગયો. મોગલ સૈન્ય ગભરાઇ જઇ આમતેમ નાસી છૂટયું. તેમની પૂંઠ નહિ પકડતાં મોગલોની છાવણીમાથી હાથી, ઘોડા વગેરે જે સામાન હાથ લાગ્યો તે લઈ મહારાજે ખીણમાં ઉતરવાની તૈયારી કરી. એટલામાં રાયબાગીણ નામક એક શૂરી સ્ત્રીએ પોતાના જગજીવન નામના પુત્ર અને કેટલાક લશ્કરસહિત મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે માર્ગ રોકયો. રાયબાગીણ એ માહુલના દેશમુખ ઉદારામની પત્ની હતી. એ યુદ્ધમાં તેનો પતિ મરણ પામતાં રાયબાગીણે આગેવાન થઇ લશ્કરને ધૈર્ય આપી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. ઔરંગઝેબે રાયબાગીણની બહાદુરી જોઇ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેને "રાયબાગીણ" નો ખિતાબ આપ્યો. એ સ્ત્રી

માર્ગમાં આડી આવી તે સમયે મહારાજે તેના લશ્કરને ચારે દિશામાંથી ઘેરી લઇ તેઓને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી. અંતે રાયબાગીણ દાંતમાં ઘાસનું તૃણ લઇ મહારાજ-ને શરણે આવી. મહારાજે તેનો આદરસત્કાર કરી કિંમતીવસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કર્યાં અને તેની ઇચ્છામા આવે ત્યા જવાની રજા આપી.

સુરતથી પાછા ફર્યા પછી મહારાજે પોતાનાં લશ્કરી વહાણો અને લશ્કર તૈયાર કર્યું. પ્રતાપરાવ ગુજરને દશ હજાર ઘોડેસ્વાર આપીને અને મોરોપંતને વીસહજાર પાયદળ લશ્કર આપીને તેમને મોગલોના ઉત્તર પ્રાંત તરફ સ્વારી કરવા મોકલ્યા. એ પ્રાંતની પ્રજા ધનવાન હતી; પરંતુ ત્યાં મજબૂત બંદોબસ્ત નહોતો તેથી એ વિભાગમા સ્વારી કરવાથી મહારાજને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ મળવાની આશા હતી, અને તે આશા ફળીભૂત પણ થઇ હતી. પ્રતાપરાવ ગુજર ખાનદેશ ઉપર ચડાઇ લઈ ગયો. એ પ્રાંત તે સમયે વસ્તીપૂર્ણ હોવા સાથે ધનવાન પણ પણ હતો. પ્રતાપરાવે બુરાનપુર સુધી દોડ કરીને તેની પાસે આવેલું બહાદૂરપુર નામનું ગામ લૂટયુ. તેણે આ વખતે બુરાનપુર ઉપર પણ હલ્લો કર્યો હોત પણ તે વખતે યશવંતસિંહ [1] બુરાનપુરમા હતો તેણે પ્રતાપરાવને કહાવી મોકલ્યુ કે તેણે શહેર ઉપર હલ્લો કરવો નહિ. એટલે પ્રતાપરાવે પોતાનો મોરચો ત્યાંથી ફેરવી લીધો; પણ ત્યાના બીજા મોટા મોટા શહેરો લૂંટી લઇ પ્રજાપર વાર્ષિક કર બેસાડયો. પ્રત્યેક ગામના આગેવાનો પાસેથી લખાવી લીધું કેઃ–' મોગલોને વાર્ષિક જે કર ભરવામા આવશે તેનો ચોથો ભાગ શિવાજીમહારાજને અથવા તેમના અમલદારોને વસુલ આપવામા આવશે.' ચોથો ભાગ મળવાથી તે ગામમા લૂટ થવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેમને કોઇ ત્રાસ આપશે તો શિવાજી મહારાજના સૈનિકો તેમનું રક્ષણ કરશે, એવું પ્રતાપરાવે તેમને આશ્વાસન આપ્યુ હતુ. મરાઠાઓનો પ્રથમ આ સમયેજ મોગલોના પ્રાંતમાં ચોથા ભાગનો હક્ક દાખલ થયો. એ પ્રવાસમા પ્રતાપરાવે કારંજા શહેર લૂંટી ત્યાં ત્રણ દિવસ છાવણી નાખી હતી. ત્યાની પ્રજા પોતાના ઘરમા દ્રવ્ય દાટી રાખે છે, એવું જાણતાજ પ્રતાપરાવે મોટા મોટા શ્રીમંતોના મકાનો ખોદાવી તેમાં દાટેલું દ્રવ્ય કાઢી લીધુ અને ત્યાના શ્રીમંતોને કેદ પકડાવી મંગાવ્યા. કેટલાક શ્રીમંતો સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરી સંતાઇ રહ્યા તેટલાજ તેમના હાથમાથી બચી ગયા. શિવાજીમહા-રાજે પોતાના મનુષ્યોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી કે, કોઇ પણ સમયે સ્ત્રીજાતિને કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ આપવો નહિ. [2] પ્રતાપરાવે શત્રુના પ્રાંતમાં એવો ત્રાસ

[1] બુરાનપુર એ ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર છે અને તે દક્ષિણના તાબામાં હતું. આ સમયે તે બીજા મુદ્દના કાર્યમા રોકાયેલો હોવાથી તેનો છોકરો અહમદખાન તેના વતીનુ કામકાજ કરતો હતો. શાહઆલમ મોઆઝિમના ખર્ચમાટે પાંચ લાખ રૂપિયાની માગણી કરવાને યશવંતસિંહ આવ્યો હતો. તેને અહમદખાને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે તમે બાદશાહનો હુકમ લઈ આવો તો પાંચને બદલે વીસ લાખ રૂપિયા આપવાને હું તૈયાર છું. આવો જવાબ મળવાથી યશવંતસિંહે બુરાનપુર શહેરને લૂંટવાની ધમકી આપી હતી તે આવી ખટપટમાં હતો તેથીજ તેણે પ્રતાપરાવને વાર્યો હશે

[2] સભાસદ લખે છે કે, મહારાજે પોતેજ કારંજા શહેર લૂંટયું હતું.

વર્તાવી મૂક્યો હતો, તે સમયે મોરોપંતે પોતાના પાયદળ લશ્કર સહિત મોગલોના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ઔંધ, પટ્ટા, સાલેરા, માલેગી, રામનગર અને ત્રિબંકગઢ વગેરે કબજે કરી સ્થળે સ્થળે નવા ગઢ બાંધ્યા હતા.

લશ્કરી વહાણો તૈયાર કર્યા તેમાં એકસોસાઠ મોટાં વહાણો હતાં. મહારાજના સૈનિકો ભરૂચ શહેર ઉપર સ્થળમાર્ગે હુમલો કરે તે સમયે જળમાં રહી એ વહાણોએ તેમને સહાયતા આપવાનો ઠરાવ કરી વહાણોને ભરૂચ તરફ રવાના કર્યાં. વહાણો મુંબઇ થઇને આગળ ચાલ્યાં તે સમયે મહારાજે તેમને પાછાં ફરવાની આજ્ઞા કરી. વહાણ પાછાં આવતાં હતાં તે દરમ્યાન માર્ગમાં તેમને દમ્મણ આગળ ફિરંગી લોકોનું એક મોટું વહાણ મળ્યું. વહાણના સૈનિકો તેને પકડી દાભોલની ખાડીમાં લાવ્યા. કહેવામાં આવે છે કે એજ અરસામાં ફિરંગીએ મહારાજનાં દશબાર વહાણ પકડી વસઇની ખાડીમાં લઇ ગયા હતા. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, મહારાજનાં અને ફિરંગીના વહાણો વચ્ચે દમ્મણ તથા મુંબઇની વચમાં કોઇક સ્થળે યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઇએ.

મોગલોના રાજ્યમાં ચારે તરફ મહારાજ એટલું બધુ તોફાન મચાવતા હતા છતાં મોગલો તરફથી તેમનો જોઇએ તેવો પ્રતિકાર થતો નહોતો એ અજાયબીભરેલું જણાય છે; પરંતુ એનું કારણ મોગલ બાદશાહના દક્ષિણના સુબેદાર પાસે એ સમયે જોઇએ તેટલુંજ સૈન્ય હતુ એમ જણાય છે. ઔરંગઝેબ જેવા વહેમી બાદશાહે તેની મદદે વિશેષ લશ્કર મોકલવાનુ કામ જોખમભરેલું ધાર્યું હતું. માહુલીના કિલ્લાપર પેશ્વાએ હુમલો કર્યો તે સમયે જુન્નરમાં વિશેષ લશ્કર રાખવાનું ઇષ્ટ જણાયાથી ત્યાંના લશ્કરમાં તેણે વધારો કર્યો હતો; અને આસપાસના પ્રાંતોને ઉપયોગી થઇ પડે એટલા માટે સુરતમાં પાયદળ સૈનિકો વધારે રાખ્યા હતા; પરંતુ મહારાજના લશ્કર સાથે સરખાવતા મોગલોનું એ લશ્કર નજીવું હતું સઘળું મોગલ લશ્કર એકઠું થઇ મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યું હોત તો તેમની સાથે રણસંગ્રામ કરવા મહારાજ ચાળીશ હજાર સૈનિકો ભેગા કરવા શક્તિમાન હતા. એ સિવાય પ્રત્યેક ગઢ અને થાણા ઉપર રક્ષણ માટે પૂરતા સૈનિકો રાખ્યા હતા તે તો જૂદા. મોગલોનું સૈન્ય ઓછું હતુ; એટલુંજ નહિ પણ ચારે દિશામાં એવી અફવા પ્રસરી રહી હતી કે, સુલતાન મોઆઝીમ મહારાજ સાથે ગુપ્ત રીતે મળેલા છે; અને તેજ તેમને પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરે છે. તેમજ યશવંતસિંહ સાથે મહારાજને ગાઢ મિત્રતા છે. શાહજાદો ઔરંગઝેબને વારંવાર સૈનિકસહાયતામાટે પત્રો લખતો; પરંતુ વહેમી બાદશાહ શાહજાદાના પત્ર તરફ લક્ષ્ય આપતો નહિ. શાહજાદાની વાસ્તવિક ઇચ્છા એવી હતી કે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો પક્ષ વધારવો. બાદશાહના મરણ પછી તેને ગાદી મળે એ સ્વાભાવિક હતું. બીજો કોઇ ગાદી પચાવી બેસે તો તેને કેદખાનું સેવવું પડે એવો પૂર્ણ સંભવ હતો. શિવાજીમહારાજ ચારે દિશામાં તોફાન મચાવી દિવસે દિવસે પ્રબળ થવા લાગ્યા ત્યારે બાદશાહ પાસેથી વિશેષ લશ્કર મંગાવવાનું શાહજાદાને બહાનું મળ્યું. શાહજાદો બાદશાહને હમેશાં પોતાના તરફની સ્થિતિ લખવા સાથે પોતાની પાસે જોઇએ તેટલું લશ્કર નહિ હોવાથી

શત્રુનો પરાજય કરવાનું બનતું નથી એમ પણ લખતો હતો. શાહજાદો ધારતો હતો કે, વારંવાર એવી માગણી કરવાથી બાદશાહનું મન પિગળી કોઇ વખત પણ તેઓ સહાયતા માટે સૈન્ય મોકલશે અને તેમ થવાથી દક્ષિણમાં આપણું બળ વધશે. એવું જાણીનેજ તેણે પોતાના સૈન્યસહિત શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું નહોતું. તેને એવું પણ લાગ્યું હતું કે, એવા મહા પ્રતાપી પુરુષ સાથે બનતે યત્ને સલાહસંપ રાખવાથી ભવિષ્યમા આપણને ઘણી સહાયતા મળશે. તેણે મહારાજ ઉપર એક બે વખત પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું હતું; પરંતુ તે માત્ર બાદશાહને બતાવવા માટેજ મહારાજનો વિજય થાય એટલું નાનું સૈન્યજ શાહજાદા તરફથી મોકલવામા આવતું હતું.

પરંતુ ઔરંગઝેબે શાહજાદાની ધારણા પરિપૂર્ણ થવા દીધી નહિ. તેમણે યશવંતસિંહને પાછો બોલાવી લઇ તેની જગ્યાએ દક્ષિણમા ચાળીશહજાર સિપાઇઓ સહિત મહોબતખાનને મોકલ્યો એ સરદારને સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો અને તેના ઉપર શાહજાદાની સત્તા ચાલે નહિ એવું ઠરાવ્યું. શાહજાદા પાસે ઔરંગાબાદમા માત્ર એકહજાર સિપાઇઓ રહેવા દઈ બાકીનું સર્વ લશ્કર મહોબતખાનના તાબામા સોંપ્યું. સુરતના સુબેદાર ઉપર બાદશાહની ઇતરાજી થવાથી તેના ઉપર બાદશાહે રાજ્યના કામમા ગફલત કરવાનો આરોપ મૂકયો. એ આરોપ સહન નહિ થવાથી તે સ્વાભિમાની સુબેદારે વિષપાન કરી આત્મઘાત કર્યો. બાદશાહે તેની જગ્યાએ બીજો સુબેદાર નિમી તેને સુરત અને ખંભાતમા પુષ્કળ લશ્કરી વહાણો બાંધવાનો હુકમ કર્યો. લશ્કરી વહાણો વધારવાનો હેતુ એ હતો કે, મહારાજનાં વહાણોનો ત્રાસ ઓછો કરવાના કામમા જજીરાના સીદીને વિશેષ સહાયતા મળે.

મહોબતખાને દક્ષિણમા આવતાજ શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. તેણે પ્રથમજ તેમના તાબાના ઔંધ અને પટ્ટાના કિલ્લા હસ્તગત કર્યા. એટલામા વર્ષાઋતુની શરૂઆત થવાથી ચઢાઇ બંધ રાખી તેને પોતાની છાવણીમાં પાછું ફરવું પડયુ ચોમાસુ બંધ થતાજ તેણે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ પાડ્યા.

સૈન્યવિભાગ ઉપર દિલેરખાનને સેનાપતિ નીમી તેને ચાકણના કિલ્લાપર ચઢાઇ લઇ જવાની આજ્ઞા કરી. તેણે તે કિલ્લો તત્કાળ કબજે કરી, તેમાના નવ વર્ષથી અધિક વયના મનુષ્યોને કતલ કર્યાં. ચઢાઇમા વિજય પ્રાપ્ત થતા મહોબતખાને તેને રાવળાજવળા અને અહિવંતના કિલ્લા તાબે કરવા મોકલ્યો. પહેલા બે કિલ્લાપર તેણે હુમલો કર્યો તે વખતે ગઢ ઉપરના રખેવાળોએ વિશેષ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી શત્રુઓનો હુમલો પાછો હઠાવ્યો; એટલામાં મોરોપંત તેમની સહાયતામાટે બાર હજાર સિપાઇઓનું લશ્કર મોકલવાથી દિલેરખાને તે કિલ્લા તાબે કરવાનો નિશ્ચય પડતો મૂકી મુસલમાની ફોજ[1] ઘણું યુદ્ધ કરી કિલ્લાપર ચઢ્યો. કિલ્લો પાછો લેવાની ઇચ્છાથી રામાજી પાગાર[2] નામક એક શૂરવીર સરદાર હરામાનો નાયક હતો તેણે બે હજાર[3] માવળાલશ્કરસહિત કિલ્લાપર છાપો માર્યો. તેમને થોડી

૧ ચિટણીસ એનું નામ કાશીરામ લખે છે.
૨ ચિટણીસ એનું નામ રૂપાજી નલગા લખે છે.
૩ કેટલાક લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક હજાર મનુષ્યો હતા.

સંખ્યામાં જોઇ દિલેરખાને તેઓપર હુમલો કર્યો. શત્રુનું અધિક સૈન્ય જોઇ પાંગાર ગભરાયો નહિ. તેણે પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું કે:-'જેઓને પ્રાણની દરકાર ન હોય તેઓએ મારી સાથે આગળ ધસવું.' એ સાંભળી સાતસો શૂરવીર માવળા આગળ ધસ્યા. તેઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડી અતિ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં બે હજાર પઠાણો રણમાં પડયા અને સાતસો વીર માવળા મોટા મોટા ઘા વાગતાં, પોતાના સેનાપતિસહિત રણતીર્થમાં પતન પામ્યા. તેઓનું અલૌકિક શૌર્ય જોઇ દિલેરખાન આશ્ચર્યચકિત થયો. બચેલા માવળા સિપાઇઓને જુસ્સો ચડવાથી તેઓએ પણ કેટલોક વખત સુધી મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અંતે તેમનો પરાજ્ય થવાથી નાસી ગયા. મહોબતખાન અને દાઉદખાને મળીને અહિવંત કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ કિલ્લામાંના લોકોએ એક માસપર્યંત તે ટકાવી રાખ્યો. છેવટે દાઉદખાને સુરંગ લગાડીને કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. આ યુદ્ધનો યશ દાઉદખાનને મળ્યો એથી મહોબતખાનને તેની ઘણીજ ઇર્ષ્યા આવી અને બંનેમાં અણબનાવ થયો. આથી ઔરંગઝેબે દાઉદખાનને પાછો બોલાવી લીધો. પછી વર્ષાઋતુ શરૂ થવાથી મહોબતખાને પારનીર આગળ પોતાની છાવણી નાખી. વર્ષાદ અતિશય પડવાથી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો અને સૈન્યમાંના માણસો તેમજ જનાવરો ટપોટપ મરવા લાગ્યાં; પરંતુ તેની કશી પણ પરવા કર્યા વગર મહોબતખાન પોતાના દિવસો મિજબાનીઓ અને નાચરંગમાં ગાળવા લાગ્યો. એમ કહેવાય છે કે તે વખતે અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબની ચારસો નાચનારીઓ મોગલોની છાવણીમાં હતી.

મહોબતખાને શરૂઆતમાં ઠીકઠીક ધમાલ કરી, પછીથી કશુંએ ન કરતાં દિવસો પસાર કર્યા તેથી બાદશાહના મનમાં તેને માટે પણ વહેમ આવ્યો. શિવાજી મહારાજે તેને લાંચ આપીને વશ કરી લીધો છે એમ તેને લાગ્યું. આથી શિવાજી મહારાજનો બાગલાણ પ્રાંત જીતી લેવાને માટે તેણે ગુજરાતમાંથી બહાદુરશાહ અને દિલેરખાનને મોકલ્યા. તેણે આવીને સાલેરીના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો; અને તે ઘેરો ચલાવવાનું કામ ઇખાલસખાન અને રાવ અમરસિંહ વગેરેને સોંપીને પોતે અહમદનગર તરફ ગયો. ત્યાંથી બહાદુરશાહ સુપાપ્રાંત પર સ્વારી લઇ ગયો અને દિલેરખાને ના પર સ્વારી કરી. તેણે પુના શહેર કબજે કર્યું અને નવ વરસ ઉપરનાં સર્વ માણસોની કતલ કરી નાખી. મોગલોની આ સેનાને પાછી વાળવાને મહારાજે પોતાના કિલ્લા ઉપરનાં સર્વ માણસોને મહાડ આગળ એકઠાં કર્યાં અને મોગલસેના સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ એટલામાંજ સાલેરીના કિલ્લાને ઘેરો નખાયાના સમાચાર તેમને મળ્યા. એ થાણું વિશેષ મહત્ત્વનું હોવાથી મહારાજે બનતે પ્રયત્ને તેનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કિલ્લામાં અન્ન વગેરે સામગ્રી ઓછી હોવાનું જણાતાંજ મહારાજે તે પૂરી પાડવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ કિલ્લાની ચારે દિશામાં શત્રુના લશ્કરે ઘેરો નાખેલો હોવાથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. મહારાજે મોટા સૈન્યસહિત દિલેરખાન સાથે યુદ્ધ કરવા તે દિશા તરફ કૂચ કરી. દિલેરખાનને ખબર મળતાંજ પોતાના સૈન્યને એક સ્થળે ભેગું કરી તે મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા

તૈયાર થયો; પરંતુ તે સમયે મહારાજે તેને છેતર્યો. સાલેરીના કિલ્લાની આસપાસ મોગલ લશ્કર એકઠું થતાંજ તેમણે ઉત્તર દિશાને રસ્તે કિલ્લામાં અન્નસામગ્રી તથા દારૂગોળો મોકલી આપ્યો. દિલેરખાનના લશ્કર ઉપર બહારથી છાપો મારવા માટે મહારાજે બે હજાર માવળાને મોકલ્યા; પરંતુ દિલેરખાને તેમનાપર હુમલો કરી તેમને કાપી નાખ્યા. પોતાના લશ્કરની પાયમાલી સાંભળી મહારાજે મોરોપંતને કોંકણી લશ્કરસહિત દિલેરખાન તરફ રવાના કર્યો તેમજ પ્રતાપરાવને પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કરસહિત સાલેરી કિલ્લાના રક્ષણ માટે તત્કાળ રવાના થવાનો પત્ર લખ્યો. આ સમયે મહારાજનું એકંદર વીશ હજાર સૈન્ય મોગલો ઉપર હુમલો લઇ ગયું હતું. લશ્કરને આગળ વધતું જાણીને મોગલસેનાપતિએ તેને અટકાવવા માટે પોતાનું પુષ્કળ લશ્કર તેઓ સામે મોકલ્યું સૈન્ય ઉપર એખલાસખાન નામક સરદારને તેણે સેનાપતિ નિમ્યો હતો. મોગલ લશ્કરને ચઢી આવતું જોઇ પ્રતાપરાવ પોતાના લશ્કરને આગળ વધતું અટકાવી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઇ રહ્યો. મોગલોએ તેમના લશ્કરપર ધસારો કર્યો તે સમયે થોડો વખત યુદ્ધ જેવો દેખાવ કરી પ્રતાપરાવે લશ્કરને પાછું નાસવાનો ઇસારો કર્યો ઇસારત થતાંજ માવળી લશ્કર આસપાસ નાસવા લાગ્યું. એ જોઇ વિજયાનંદના આવેશમાં આવી જઇ મોગલ લશ્કર તેઓની પૂંઠે પડ્યું. પૂંઠે પડતી વખતે મોગલ લશ્કરના ફાંટા પડવાથી તેઓ જ્યાં ત્યાં પ્રસરી ગયા તેમ થવાથી પ્રતાપરાવે અકસ્માત્ પાછા ફરી પોતાના લશ્કરને એકત્ર થવાનો સંકેત કર્યો તેજ ક્ષણે સર્વ લશ્કરે એકત્ર થઇ મોગલ લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલતી હતી તે સમયે મોરોપંત પોતાના લશ્કરસહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેની સહાયતાવડે મરાઠા લશ્કરે મોગલ સૈન્યનો કચ્ચરઘાણ કહાડી નાખ્યો. તેમ છતાં એખલાસખાન નરમ પડ્યો નહિ. તેણે પોતાના લશ્કરને એકત્ર કર્યું અને સહાયતામાટે વિશેષ લશ્કર મંગાવી મરાઠાઓપર પુનઃ હુમલો કર્યો; પરંતુ આ વખતે પણ મહારાજના શૂરવીર યોદ્ધાઓએ તેમનો પૂરેપૂરો પરાભવ કર્યો. પાંચ હજાર મોગલો રણમાં પડ્યા. તેમના મોટા મોટા બાવીસ અમલદારો પંચત્વ પામ્યા કેટલાક સરદારો નિર્બળ થઇ મરાઠાને શરણે આવ્યા. મહારાજના પણ હજાર દોઢ હજાર સિપાઇઓ મૃત્યુ પામ્યા. એ ઘનઘોર રણસંગ્રામમાં સુરરાવ કાકડે[1] નામક મહારાજનો એક શૂરવીર સમશેરબહાદુર સરદાર બંદુકની ગોળી વાગતાં મૃત્યુ પામ્યો. કાકડે, મહારાજનો જૂનો સહાયક અને પાંચ હજાર માવળાનો સરદાર હતો મહારાજે જાવળી ઉપર ચઢાઇ કરી તે સમયે એ સરદારે વિશેષ પરાક્રમ બતાવી ખ્યાતિ મેળવી હતી. એજ સરદારે રોહીડાના કિલ્લાપર છાપો મારી તે કબજે કર્યો હતો. તેના મૃત્યુસમાચાર સાંભળતાં મહારાજને અતિશય દિલગીરી થઇ હતી. તેમણે શોકોદ્ગાર કાઢતાં કહ્યું હતું કે:-'મારો જૂનો, પ્રમાણિક અને શૂરવીર સરદાર મને છોડી ગયો.' એખલાસખાનનો પરાજય થયો. તેનું પુષ્કળ લશ્કર શત્રુને હાથે કેદ પકડાયલું જાણી બહાદુરશાહનું અભિમાન ઉતરી ગયું. બચેલા લશ્કરસહિત મરાઠા લશ્કર સાથે યુદ્ધ

[1] ગ્રાન્ટડફ એનું નામ સૂર્યરાવ લખે છે.

કરવાનું તેને ધૈર્ય રહ્યું નહિ. તેણે સાલેરીનો ઘેરો ઉઠાવી લઇ એકદમ ઔરંગાબાદ તરફ નાસવા માંડયું; પરંતુ મરાઠા લશ્કરે તેમની પૂંઠ છોડી નહિ. આ સાલેરીનું યુદ્ધ સને ૧૬૭૨ માં થયું.

એ યુદ્ધમાં મહારાજને ૧૨૫ હાથી, ૭૦૦ ઉંટ, ૬૦૦૦ ઘોડા, પુષ્કળ ઝવેરાત, સેંકડો બળદ અને ઇતર યુદ્ધોપયોગી સામાન મળ્યો. એ પ્રસંગે આનંદરાવ, વ્યંકોજી દત્તો, રૂપાજી ભોંસલે, ખંડોજી જગતાપ, સંતાજી જગતાપ, માનસિંગ મોરે, વિસાજી બહાળ, મોરો રંગનાથ, મુકુંદ બહાળ વગેરે સરદારોએ વિશેષ પરાક્રમ બતાવ્યાથી મહારાજે તેમનાપર ખુશ થઈ વસ્ત્રાભૂષણ અર્પણ કર્યાં; શત્રુ તરફનાં કેદ પકડાયેલાં મનુષ્યો પૈકી મોગલસરદારો અને મોટા મોટા અમલદારોને રાયગઢ ઉપર મોકલ્યા હતા, તેમનો મહારાજે આદરસત્કાર કર્યો; તેમાના જેઓ ઘાયલ થયા હતા તેમને ઔષધોપચાર કરી, તંદુરસ્ત થયા પછી તેમને નજરાણાં આપી બંધનમુક્ત કર્યા. અને કેદ પકડાયેલા મોગલ સિપાઇઓમા જેઓ મહારાજ પાસે નોકરી કરવા ખુશી હતા તેઓને તેમણે પોતાના લશ્કરમાં નોકર રાખ્યા. તેમ થવાથી મહારાજના લશ્કરમાં ઘણો વધારો થયો.

મોગલસૈન્ય સાથે રણસંગ્રામ કરવામા મહારાજને અદ્યાપિપર્યંત જેટલા વિજય પ્રાપ્ત થયા હતા તેમા સાલેરીના રણસંગ્રામનો વિજય મુખ્ય ગણાય છે. એવો મોટો વિજય તેમને પૂર્વે કદિ પણ મળ્યો નહોતો. એ ઘનઘોર સંગ્રામમા મહારાજના લશ્કરે બતાવેલું શૌર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્યની કીર્તિ ચારે દિશામાં પ્રસરી જવાથી પ્રથમ કરતા તેઓનો વિશેષ કરપ બેઠો. મરાઠાઓના શૌર્યવીર્યાદિ ઉજ્જ્વલ ગુણોનું અપ્રતિમ પ્રદર્શન જોઇ મોગલસરદારો તદ્દન ચકિત થઈ ગયા. તેમને મહારાજના લશ્કરની વિશેષ બીક લાગવા માંડી. મરાઠાસિપાઇઓ વિજ્ઞપુરસરકાર અને મોગલસરકારની નોકરી છોડી મહારાજ પાસે નોકરી રહેવા લાગ્યા. મહારાજે તેઓને યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના લશ્કરમાં નોકરી આપી. સાલેરીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી તેની પાસે મુલ્હેરી કરીને એક કિલ્લો હતો તે તેમણે હસ્તગત કર્યો. આથી આખા બાગલાણ પ્રાંતપર તેમની સત્તા બેઠી અને સુરત શહેરને માટે કાયમનો ભય ઉભો થયો.

મોગલોના મોટા મોટા સરદારોએ પ્રચંડ સેના સાથે મહારાજપર આ વખતે સ્વારી કરી હતી; છતા પણ તેમની સેનાઓ નાશ પામી અને તેમનો પરાજય થયો. આથી ચારે દિશામાં મહારાજનો પ્રતાપ જામ્યો. તેમનું બળ ઘણુંજ વધી પડ્યું અને હવે તેમને મોગલબાદશાહીની કે બીજી કોઇ પણ બાદશાહીની જરા પણ બીક રહી નહિ. તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના એવો ઉલ્લેખ છે, કે મોગલોના બે મોટા સરદારોએ પ્રચંડ સેના સાથે શિવાજીના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો; પરંતુ તેમનો પરાજય થવાથી ભારે નુકશાન ખમી અને ફજેત થઇને તેમને પાછા જવું પડ્યું. પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, આ અરસામાં અફઘાન લોકોએ અને સતનામી લોકોએ બંડ કરવાથી આ પરાજયનો બદલો લેવાની સવડ મોગલ બાદશાહને મળી નહિ. થોડાક દિવસ પછી શાહજાદા મોઆઝિમ અને મહોબત-

ખાનને ઉત્તર તરફ જવું પડ્યું અને દક્ષિણના સુબેદારતરીકે બહાદુરખાનની નિમણુક કરવામાં આવી; પરંતુ તે પોતાના સ્થાનમાં સ્વસ્થ બેસી રહ્યો.

એ પછી મહારાજે મોરોપંતને દશ હજાર સિપાઇઓસહિત સુરત તરફ રવાના કર્યો. પાછળ લખ્યા પ્રમાણે ઔરંગઝેબે સુરત શહેર આગળ વહાણો તૈયાર કરાવી, તેને સીદીની સહાયતામાં આપી, મહારાજ તરફથી સમુદ્રમાર્ગે કોંકણપટ્ટીપર થતી સ્વારીઓ બંધ કરવાનો અને તેમના વહાણોનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. મોગલોના વહાણો તૈયાર થઈ સીદીના વહાણો સાથે મળી જાય અને પોતાના પ્રાંતોમાં ઉપદ્રવ કરે તે પહેલાં મહારાજે મોરોપંતને તેમના વહાણો બાળી નાખવાની આજ્ઞા ફરમાવી; પરંતુ મોરોપંત તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી શક્યો નહિ; કારણ કે મોરોપંત ત્યાં જઇ પહોંચે તે પહેલાંજ મોગલોના વહાણો સુરત બંદરથી ઉપડી સીદીના જંજીરા નજીક જઇ પહોંચ્યા હતા. મોરોપંતથી વહાણોનો નાશ કરવાનું કામ થયું નહિ ત્યારે તેણે સુરત શહેરને ઘેરો નાખ્યો અને શહેરમાં જતી અન્ન વગેરે સામગ્રી અને વ્યાપાર એકદમ બંધ પાડી તે મોટી ખંડણી માગવા લાગ્યો. તેણે આ ઘેરો નાખ્યો તે પહેલાં શહેરના સુબેદારને મહારાજના નામથી ત્રણ પત્રો મોકલ્યા હતા. તેમાંના છેવટના પત્રનો આશય આ પ્રમાણે છેઃ—"તારા પ્રાન્તમાંની ઉપજની જે વસુલ તું બાદશાહને મોકલાવે છે, તેમાંથી ચોથો ભાગ તારે અમને આપવો જોઇએ. આ સંબંધી મેં તને બે પત્રો લખ્યા છે અને આ પત્ર છેવટનો છે. મારા દેશ અને મારા લોકોના રક્ષણને માટે તારા બાદશાહના ભયથી અમારે મોટું સૈન્ય રાખવાની જરૂર પડે છે; તેથી એ સૈન્યનો ખર્ચ તેનીજ પ્રજા પાસેથી અમને મળવો જોઇએ. જો આ રકમ એકદમ ન મોકલાય તો અમારે માટે ત્યાં એક મકાન તૈયાર કર કે જેથી અમે ત્યાં બેસીને સરકારનો કર અને જકાત વગેરે અમારી જાતેજ વસુલ કરીએ તારા શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં અમને અટકાવી શકે એવું કોઇ રહ્યું નથી" આ પત્ર આવ્યાથી સુરતના સુબેદારે ત્યાંના મોટા મોટા હિંદુ, મુસલમાન વગેરે વ્યાપારીઓને એકત્ર કરીને કહ્યું કે, બે માસ સુધી શહેરનું રક્ષણ કરવાને માટે ત્રણ હજાર પાયદળ અને પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારોની જરૂર છે; એટલા માટે તમારા પોતાનામાં ઉઘરાણું કરીને મને રૂ ૪૫૦૦૦ આપો ત્યાર પછી તેણે શહેરના મકાનોની યાદી કરીને ઉપરના નિમિત્તથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર કર્યા; પણ પોતાના વચન પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ ન કરતાં તે પૈસા પોતાની ખાનગી તીજોરીમાં જમા કર્યા. જ્યારે ઉપર જણાવેલો મોરોપંતનો ત્રીજો પત્ર આવ્યો ત્યારે શહેરના સર્વ વ્યાપારીઓ ગભરાઇ ગયા અને શહેરમાંથી ચાલ્યા જવાની પરવાનગી સુબેદાર પાસેથી માગવા લાગ્યા; પણ તે કેમે કરીને પરવાનગી આપે નહિ. તેણે ખંડણીની રકમ આપવાને માટે વ્યાપારીઓ પાસે એક લાખ રૂપિયાની અને જમીનદારો પાસે ૧૦ હજાર રૂપિયાની માગણી કરી, પરંતુ તેનો વિશ્વાસ ન આવવાથી તેમણે તે રકમ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો. છતાં પણ તેણે ત્યાંના કેટલાક શ્રીમંત રહેવાસીઓ પાસેથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર કર્યા અને તેમાંથી થોડોક ભાગ મોરોપંતને ખંડણીતરીકે આપીને તેને

સંતુષ્ટ કર્યો અને બાકીના પૈસા તેણે પોતાની ખાનગી તીજોરીમા જમા કરી દીધા

મહારાજે વિચાર કર્યો હતો કે, સુરત તરફનો બને એટલો પ્રાંત કબજે કરી તે શહેરને સખ્ત બીક બતાવવી એ ઉદ્દેશથી તેમણે જવ્હાર (ધોડબંદર) અને રામનગર નામક પ્રાંતમા બે નાના કોળી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા તેમના ઉપર પોતાના લશ્કરસહિત સ્વારી કરી મહારાજે બે વખત સુરત ઉપર સ્વારી કરી તે વખતે તેમને એ રાજાઓએ પોતાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાથી જવા દીધા હતા સુરત ઉપર ચઢાઇ લઇ જવા સંબંધી મોગલ અમલદારોને ખબર પડે નહિ અને કંઇ વિઘ્ન આવે નહિ, તે માટે મહારાજે પણ એ રાજ્યોમા થઇનેજ જવાનો આડો રસ્તો લીધો હતો એ રાજાઓએ માર્ગ આપવાથી મહારાજે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી મિત્રતા બાંધી હતી હમણા પણ મહારાજે તેમના રાજ્યમા મિત્રભાવે પ્રવેશ કર્યો. જવ્હારના રાજા વિક્રમશહાને[1] તાબે કરીને જવ્હાર તેમણે હસ્તગત કર્યું અને તેની ત્રિજોરીમા સત્તરલાખ રૂપિયા હતા તે જપ્ત કર્યા ત્યાથી મહારાજ રામનગર ઉપર ગયા. રામનગરના[2] રાજાએ તેમને કિલ્લામા પ્રવેશ કરવા દેતાં-જ મહારાજે તેને કહ્યુ કે-'આ કિલ્લો અમારા તાબામા રહેવો જોઇએ અમારી ત્રિજોરી (એટલે સુરત) ની કુચી તમારા કબજામા રહે, એ ઇષ્ટપ્રદ નથી.' તેમનુ કહેવુ રાજાને સ્વીકારવાની ફરજ પડી તે રાજાના તાબામા થોડાક ડુંગરાળ કિલ્લા હતા અને આસપાસનો પ્રદેશ ફિરંગીઓના તાબામા હતો. પોતાના પ્રાંતમા રાજા લૂટફાટ કરે નહિ તે માટે ફિરંગીઓ તેને પ્રતિવર્ષે ખંડણી ભરતા હતા. રાજાના સર્વ કિલ્લા કબજામા લીધા પછી મહારાજે ફિરંગીઓના દમણના કિલ્લા-પર પોતાનુ લશ્કર મોકલ્યુ મહારાજના લશ્કરને ચઢી આવતુ જાણી ફિરંગીઓ ગભરાયા કિલ્લાની આસપાસ કોટ ચણાવ્યો હતો, પરંતુ તે ઉપર તોપો વગેરે ગોઠવવાની મજબૂત વ્યવસ્થા કરી નહોતી, તેથી તેઓએ ગભરાટમાજ કિલ્લાપર થોડીક તોપો ચઢાવી અને પોતાના એક અમલદારને મહારાજનુ લશ્કર ચઢી આવવાનું કારણ પૂછવા મોકલ્યો. તેણે મહારાજના શિખવવા પ્રમાણે ફિરંગી અમલદારને ઉત્તર આપ્યો કે-'તમે રામનગરના રાજાને જે ખંડણી આપો છો તે તેમને ભવિષ્યમા પણ આપવાનો ઠરાવ કરવા અમે આવ્યા છીએ' આવી પડેલુ વિઘ્ન એટલેથીજ અટકતુ જાણી ફિરંગીઓએ નિયમિતરીતે વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું ખુશીથી કબૂલ કર્યું

ઔરંગાબાદમા પુન અધિકારીઓની ફેર બદલી થઈ મહોબતખાનનો પૂર્વોક્ત

૧ આ વિક્રમશાહ જ્યારે રાજ્યભ્રષ્ટ થયો ત્યારે મોગલ લોકોના તાબાના નાશિક પ્રાંતમા નાસી ગયો અને મહારાજના પ્રદેશમા તે વારવાર લૂટફાટ કરવા લાગ્યો જ્યારે સને ૧૬૭૯ મા મોરોપંતે નાશિક પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે ત્યાના ફોજદાર સાથે મળીને તે મરાઠાઓ સાથે અતિ શૌર્યથી લઢ્યો, પણ આખરે તેનો પરાજય થયો અને તે યુદ્ધમા મરાયો.

૨ આ સંસ્થાન અત્યારે ધરમપુરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે રામનગર ધરમપુરથી ૨૪ માઇલના અંતરપર આવેલુ છે અને તે "નગર"ના નામથી ઓળખાય છે.

રીતે પરાજય થઇ પુષ્કળ સૈન્ય નાશ પામ્યું, એ જાણતાંજ ઔરંગઝેબને તેનાપર વિશેષ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેણે મહોબ્બતખાનને અને શાહજાદાને પાછા બોલાવી લીધા. તેમની જગ્યાએ ગુજરાતના સુબા બહાદુરખાનને દક્ષિણનો સુબેદાર નિમ્યો અને તેના તાબામાં સત્તર હજાર સિપાહીઓનું લશ્કર આપી તેને મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. દક્ષિણની સુબેદારીપર આવતાંજ તેણે ત્યાંની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમા લઇ વિચાર કર્યો કેઃ-'આપણી પાસેનું લશ્કર મરાઠા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાને પૂરતુ નહિ હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ખટપટ નહિ કરતાં મરાઠાઓ આપણા પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી રૈયતને ત્રાસ આપે છે તે બંધ પાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.'

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કોળી રાજાઓના રાજ્ય હસ્તગત કર્યાથી મોરોપંતને મોગલોના નાસિક પ્રાંતપર સ્વારી કરવાનું ઘણુંજ અનુકૂળ થઇ પડ્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૨ ના જુલાઇ માસમા ત્યાંનો ઘાટ ઓળંગીને તેણે તે પ્રાંતપર સ્વારી કરી. તે સમયે નાશિકત્ર્યંબકનું થાણુ કુષ્ણજી જાધવના ભાણેજપુત્રના તાબામાં હતું. તેની પાસે ચાર હજારનું સૈન્ય હતુ; પરંતુ તેનુ કશુ ચાલ્યું નહિ. મોરોપંતે તેનો પરાભવ કરીને ત્યાંનો પ્રાંત પોતાને હસ્તગત કર્યો. તેજ પ્રમાણે વણીદિંડોરીના થાણા ઉપર સીદી હલાલ હતો તેનો પરાજય કરીને તે પ્રાંત પણ પોતાને હસ્તગત કર્યો. આ પ્રમાણે એ બન્ને સરદારો પરાભૂત થવાથી ઔરંગઝેબને તેમનાપર ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો; તેથી આ બન્ને સરદારો અને તેમની સાથે બીજા બે મોગલ સરદારો પણ પોતાની મોટી ઘોડેસ્વાર સેનાઓ સાથે શિવાજીમહારાજને આવી મળ્યા. આથી દિલેરખાન ઘણોજ ગભરાયો અને ગુજરાતનું રક્ષણ શી રીતે કરવું, એ બાબત તેને મોટી ચિંતા થઇ પડી. આ બાજુથી શિવાજીમહારાજની મોટી સેના ગમનગરમા તૈયાર થતી હતી, તેથી પાછી સુરતના લોકોની છાતીપર બેઠી હોય એમ લાગતુ હતુ; પરંતુ આ સેનાએ પોતાનો મોરચો ત્યાંથી ફેરવીને વરાડ પ્રાંતપર સ્વારી કરી અને તે પ્રાંત તેમજ તેલંગણ લૂંટવાનો એકસરખો સપાટો ચલાવ્યો. એટલે બહાદુરખાને તેમની પૂંઠ પકડી; પરંતુ તેને ભુલથાપ આપીને ત્યાંથી છટકી તેણે ભાગાનગર તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતા તેણે પોતાના બે વિભાગ કરીને બન્ને દિશામા દોડ કરી. તેમાંના એક ભાગની પાછળ બહાદુરખાન પડ્યો અને બીજા ભાગની દિલેરખાને પૂંઠ પકડી, પરંતુ મહારાજની સેનાએ તેમને કાંઇ પણ દાદ આપી નહિ. એક ઠેકાણે મહારાજના સાઠી સાતસો ઘોડેસ્વારોએ મોગલોના દશ હજારના સૈન્યપર હલ્લો કર્યો અને તેઓને ગભરાવીને નસાડી મૂક્યા; પરંતુ મોગલોને વખતસર બીજી મદદ આવી મળવાથી મરાઠાઓનો પરાજય થયો. આ યુદ્ધમાં મરાઠાઓના ચારસો સૈનિકો મરાયા.

મરાઠાઓ જે ડુંગરાળ માર્ગે સ્વારી કરવા આવતા હતા ત્યા પોતાનું લસ્કર રાખી તેમને અટકાવવાનો અને પર્વતોની ખીણ ઉપર તોપો ગોઠવવાનો બહાદુરખાને વિચાર કર્યો, તથા સુબેદારનો વિચાર દિલેરખાનને પસંદ પડ્યો નહિ. ચાકણના

કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને હસ્તગત કરેલો હોવાથી તેના મગજમાં રાઇ ભરાઇ ગઇ હતી. ઔરંગઝેબ તેને ઘણો બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર સરદાર જાણતા હતા. એ સરદારનો મદ હજુ પૂરેપૂરો ઉતર્યો નહોતો. મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાની તેને હજુ ઉમેદ હતી. તેણે ખાનજહાનને સલાહ આપી કે:-'પર્વતોમાં આપણું લશ્કર અટકાવી રાખવાથી કશો ફાયદો નથી. આપણા લશ્કરસહિત શિવાજીમહારાજના તાબાના કિલ્લાપર ચઢાઈ કરવાનો ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ.' પરંતુ ખાનજહાનને એ સલાહ યોગ્ય નહિ જણાતાં તેણે પોતાનો પ્રથમનો વિચાર અમલમાં મૂક્યો. એ વિચારનું પરિણામ શું આવ્યું ? મહારાજના સેનાપતિએ ખાનદેશ ઉપર સ્વારી કરવાનું બંધ રાખી પોતાના લશ્કરની જૂદી જૂદી ટુકડીઓ બનાવી અને અહમદનગર અને ઔરંગાબાદ શહેરની આસપાસ તે ચક્કર મારવા લાગ્યો. નવા સુબેદારે પોતાનું લશ્કર દોડાવી તેમનો પરાજય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ. અંતે ચોમાસું શરૂ થવાથી તેઓને ભીમા નદીને કિનારે પેડગાંવ આગળ છાવણી કરવી પડી. એ સ્થળે નિવાસ કરતી વખતે પોતાના રક્ષણમાટે તેમણે ધૂળનો કોટ બનાવી તેનું નામ બહાદુરગઢ પાડ્યું. એ સ્થળે રહીને મરાઠાઓપર ચારે તરફથી હલ્લા કરવાનું ઘણુંજ સગવડભરેલું હોવાથી બહાદુરશાહે પોતાની છાવણી ત્યાં ઘણાંજ વરસો સુધી રાખી હતી.

આ સમયે શિવનેરી કિલ્લો મોગલોના તાબામા ગયો હતો અને તેના રક્ષણને માટે ત્યાં ઘણાં માણસો રાખવામાં આવ્યાં હતા. આ કિલ્લો પોતાના હાથમાં આવે એવી મહારાજને ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઇ આવી. એનું એક કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મોગલોના પ્રાંતની સરહદપર આવેલો હોવાથી તેમના તે પ્રદેશનું સારૂં રક્ષણ થતું હતું; અને એનેજ લીધે ઉત્તર કોકણમાંથી મોગલોના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલ થતું હતું. બીજું કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મહારાજનું જન્મસ્થાન હતો અને તેથી મોગલોના હાથમા તે રહે એ ઇચ્છવાજોગ નહોતું. આથી તેમણે એ કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો વિચાર કર્યો. આ કિલ્લો અબ્દુલ અઝિઝખાન નામના એક સરદારના તાબામાં હતો. આ સરદાર પૂર્વાશ્રમમાં બ્રાહ્મણ હતો અને પાછળથી તેણે ઇસ્લામધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો; તે ઔરંગઝેબનો ઘણોજ વિશ્વાસુ સરદાર હતો. તેને મહારાજે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇને કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરવાનો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો. મહારાજે આપવાનું કહેલું દ્રવ્ય પોતાને મળ્યા પછી કિલ્લો સ્વાધીન કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું; અને અમુક દિવસે કિલ્લો સ્વાધીન લેવાને માટે મહારાજે સાત હજારનું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય મોકલવું એવો સંદેશો કહાવ્યો. તે પ્રમાણે મહારાજે પોતાની ઘોડેસ્વાર સેના ત્યાં રવાના કરી; પરંતુ આ સરદારે દગાબાજી કરીને બહાદુરશાહને પોતાની પ્રપંચયુક્તિ જણાવી પુષ્કળ મોગલસૈન્યને કિલ્લા પાસે લાવી રાખ્યું હતું. એથી જ્યારે મહારાજનું સૈન્ય ત્યાં પહોંચ્યું ત્યારે તે લોકોએ તેનાપર અચાનક હલ્લો કર્યો. આ લડાઇમાં મહારાજના સૈન્યનો પરાજય થયો અને તેને પાછા ફરવું પડ્યું.

મોગલસરદાર ખાનજહાન પોતાની ધારણામાં સફળ નહિ થવાથી તે એકજ

સ્થળે પડાવ નાખી રહ્યો હતો. તે સમયે મહારાજે વેગળા પ્રદેશમાં ચઢાઇ મોકલી. ગોવળકોંડાના બાદશાહ કુતુબશાહના રાજ્યમાં ફ્રેંચ[1] લોકોએ બંડ મચાવ્યાના સમાચાર મળતા બાદશાહ વિશાળ લશ્કરસહિત તે તરફ જવાના વિચારમાં હતા. શાહના દરબારમા મહારાજનો એક વકીલ રહેતો હતો, તેણે એ સમાચાર જણાવ્યાથી મહારાજ રાયગઢથી દશ હજાર સિપાઇઓસહિત ગોવળકોંડાપર ચઢાઇ લઇ ગયા. મહારાજ કયા જતા હતા તે તેમણે પોતાના હમેશના રિવાજ પ્રમાણે કોઇને જાણવા દીધુ નહિ. તેઓ ઔરંગાબાદ, અહમદનગર કે વિજાપુર ઉપર ચઢાઈ લઇ જાય છે, તે પ્રથમ કોઇ જાણી શક્યુ નહિ. મહારાજે લાંબી મજલ કરતા કરતા કુતુબશાહના પ્રાંતમા પ્રવેશ કર્યો અને અકસ્માત હૈદ્રાબાદ શહેર નજીક જઈ થોભ્યા. એકાએક હુમલો આવેલો જાણી શહેરની પ્રજા ગભરાઈ ગઇ. મહારાજે શહેરના આગેવાનોને અને અમલદારોને ધમકી આપી કે:—'અમને વીશ લાખ હોન ખંડણી આપવી, નહિ તો તમારૂં શહેર બાળી ભસ્મ કરી નાખીશું.' તેઓએ મહારાજની માગણી કબૂલ કરી ખંડણીની રકમ ભરી દઇ, શહેર ઉપર આવી પડેલુ વિઘ્ન ટાળ્યું. એ રકમથી સંતોષ પામી શહેરમાં કાંઇ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરતા મહારાજ સત્વર રાયગઢ પાછા ફર્યા.

મહારાજ ચઢાઇમા ગયા તે વખત દરમ્યાન સુરતમાં તૈયાર થયલાં મોગલનાં અને સીદીના વહાણોએ એકત્ર થઇને કોંકણપટ્ટીના સમુદ્રકિનારાપરનાં ગામો ઉપર સ્વારી કરી પુષ્કળ નુકશાન કર્યું દંડારાજપુરીમા મહારાજે જે કોટ બંધાવ્યો હતો તેપર તેઓએ છાપો મારી કોટનો નાશ કર્યો. એ કોટ રાઘો બલ્લાળના તાબામાં હતો. બલ્લાળે મોગલો સાથે સખ્ત રીતે યુદ્ધ કર્યું હતુ; પરંતુ અંતે તેનો પરાજય થયો અને તે રણમાં પંચત્વ પામ્યો દંડરાજપુરીપર સીદીએ આ હલ્લો હોળીના તહેવારપર કર્યો હતો. કિલ્લાના રખેવાળો રાત્રે સૂઇ ગયા હતા તેવામા અચાનક સીદી ચઢી આવ્યો. સીદી ઇશાન જમીનમાર્ગે સૈન્ય લઇને ચઢી આવે છે એવું જાણીને મરાઠાઓ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા. આ તકનો લાભ લઇને યાકુતખાને ચાળીસ વહાણોની મદદથી જળમાર્ગે હલ્લો કરીને કિનારો સર કરી લીધો; અને તેના સૈન્યે અંદર દાખલ થઇને કતલ શરૂ કરી આ ગડબડમાં ત્યાંના દારૂગોળાના ભંડારને આગ લાગવાથી એક મોટો ધડાકો થયો અને પુષ્કળ માણસો મરાયાં. એવું કહેવાય છે કે, મહારાજ આ સમયે ચાળીસ માઇલના અંતરપર હતા. તેઓ આ ધડાકો સાંભળીને એકદમ ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠયા અને કહ્યું કે દંડરાજપુરીમાં કંઇક દગો થયો હોય એમ લાગે છે. શુ બીના બની છે તેની તપાસ કરવાને માટે તેમણે માણસો પણ મોકલ્યા હતાં. દંડરાજપુરીને લગતા મહારાજના સાત કિલ્લાઓ હતા. તે કિલ્લાઓપર યાકુતખાને હલ્લો કર્યો. અંદરના લોકોએ બેત્રણ દિવસ સુધી તેનો બચાવ કર્યો; પરંતુ નાઇલાજ થઇને આખરે તેમને છ કિલ્લા છોડી

૧ શેર ઘોમી નામના ચાંચીયાપરથી કુતુબશાહના માણસોને ફ્રેંચોના મરજી ઉપર છોડી મૂક્યા હતા, તેથી તે થાણું ફરીથી હસ્તગત કરવાને પોતાનું સૈન્ય મોકલવાનો વિચાર કુતુબશાહ કરતો હતો.

હેવા પડ્યા અને એકજ કલ્લાવાળાઓએ માત્ર સાત આઠ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો. એટલા સમયમાં મહારાજની મદદ આવી પહોંચશે એવી તેમને આશા હતી; પરંતુ તે આશા વ્યર્થ છે, એવું લાગવાથી છેવટે તેમને તે કિલ્લો શત્રુને સ્વાધીન કરવો પડ્યો. યાકુતખાને અંદરના લોકોને અભયવચન આપવાથી તેઓ બહાર આવ્યા. આ સર્વ મળીને સાતસો માણસો હતાં; પરંતુ કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી યાકુતખાને દગાબાજી કરી. જે જે ખૂબસુરત અને જુવાન સ્ત્રીઓ હતી તેમને પકડીને ગુલામ બનાવી અને મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવી. જે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ અથવા બદસુરત હતી તેમને છોડી મૂકી અને પુરૂષમાત્રની કતલ કરી. પોતાના આ ક્રૂર અને અધમ કાર્યની હકીકત તેણે મોગલ સેનાપતિને લખી જણાવી. તેના આ અધમ કાર્યની તે મોગલ સેનાપતિએ તારીફ કરી; એટલુંજ નહિ પણ તેની મનસબદારી પણ વધારી આપી અને તેને શિરપાવ પણ આપ્યો; પરંતુ ગોવળકોંડાથી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેનો બરોબર બદલો લીધો.

સીદીએ કરેલા ભયંકર ક્રૂર કર્મનો બદલો વાળવાને માટે મહારાજે તેના પ્રદેશમાં એકસરખું તોફાન મચાવી મૂક્યું. દંડરાજપુરી કબજે કરવાને માટે તેમણે મુંબઇના અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી; પરંતુ સુરતના અંગ્રેજોની કાઉન્સીલે તથા પ્રમુખે એવી સલાહ આપી કે:—"શિવાજીને મદદ કરવાથી મોગલો આપણાપર નારાજ થશે અને આ દેશમાંથી આપણે ઉચાળા ભરવા પડશે. શિવાજી દારૂગોળો વગેરે માગે છે તે તેને આપશો નહિ; પણ નથીજ આપતા એવું કહીને તે આપણાપર ગુસ્સે થાય એવું પણ કરશો નહિ. તેને અદ્ધરતાલજ રાખજો. જો દંડરાજપુરી શિવાજીના હાથમાં જશે તો તેમાં આપણને નુકશાન છે; કારણ કે તેથી મુંબઇબંદરને તેના તરફથી હમેશાં ઉપદ્રવ થવાનો ભય છે." આવી સલાહ મળવાથી મુંબઇના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી; પરંતુ જ્યારે આરંગઝેબે પોતાનાં ૩૬ વહાણોનો કાફલો મોકલીને મહારાજના કોંકણ કિનારાપરનાં શહેરોપર સ્વારી કરી અને મહારાજનાં નાનાં નાનાં ઘણા વ્યાપારી વહાણોનો તેણે નાશ કર્યો ત્યારે એ કાફલાના ભયથી મહારાજે પોતાના ૭ વહાણ મુંબાઇના બંદરમાં રાખ્યાં હતાં. જ્યારે મોગલોના કાફલાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે વહાણ કબજે કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એવું જણાવ્યું કે સને ૧૬૬૦ મા શિવાજીએ રાજાપુરમાં તેમની વખાર લૂંટી હતી તેનો બદલો લેવાને તેમણે એ વહાણો પોતાને કબજે કરેલાં છે. તેમની એ વાત સાચી માનીને મોગલ આરમારે તે વહાણને જતાં કર્યાં. આ પ્રમાણે મોગલોનો કોપ પોતાનાપર ઉતરે નહિ અને શિવાજીમહારાજ રાજી રહે એવી યુક્તિ મુંબઇના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ કરી. ફ્રેંચ વ્યાપારીઓ પણ મહારાજને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. મોગલોને ખબર પડે નહિ એ પ્રમાણે તેઓ મહારાજને તોપો, બંદુકો અને દારૂગોળો વગેરે પૂરું પાડતા હતા. મહારાજના કાફલા વચ્ચે અને મોગલોના કાફલાની જેણે મદદ લીધી છે એવા સીદીના કાફલા વચ્ચે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે એક ફ્રેંચ વહાણે મહારાજના કાફલાને ૮૦ નાની તોપો

અને ૨૦૦૦ મણ દારૂગોળો ગુપ્તપણે વેચ્યો હતો એવું કહેવાય છે. મુંબઈના બંદરમાંથી દાખલ થઈને મહારાજના તાબાનો કુલાંપ્રાંત ઉજ્જડ કરવાનો મોગલોના અને સીદીના કાફલાના સરદારોએ વિચાર કર્યો અને તે બેટના અંગ્રેજ ગવર્નર આંગિયર પાસે તેમણે બંદરમાં દાખલ થવાની પરવાનગી માગી; પણ તે તેણે આપી નહિ. પછી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કેટલાંક ગામોનો નાશ કરીને સીદી પાછો ગયો અને અંગ્રેજોની પરવાનગી લીધા વગરજ મુંબઈબંદરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો; અને ત્યાં જઈને એવી સલાહમસલત કરવા લાગ્યો કે–"આપણે બે એકત્ર થઈને શિવાજી સાથે યુદ્ધ કરીએ." આ વાતની બાતમી જ્યારે મુંબઈમાંના શિવાજીમહારાજના વકીલને મળી ત્યારે તેણે અંગ્રેજોને એવી ધમકી આપી કે–" જો તમે સીદી સાથે મળી જશો તો શિવાજીમહારાજ તમારાપર ખાસ સ્વારી કરશે." આથી આ પ્રસંગે તટસ્થ રહેવામાંજ પોતાનો લાભ સમાયેલો છે, એમ લાગવાથી આંગિયરે સીદીની માગણીનો ઇન્કાર કર્યો; પણ સીદીએ મુંબઈબંદરમાંથી પેણ અને નાગોઠની ખાડીઓદ્વારા કેટલાંક વહાણો મોકલીને તે બાજુના મહારાજના ગામોનો નાશ કરવાનો અને લોકોને પકડી લાવવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. ત્યારે રાયગઢપરથી મહારાજના સૈન્યે આવીને સીદીના માણસોપર હલ્લો કરીને તેમની કતલ કરી નાખી. સીદીના કેટલાક અમલદારોના ડોકાં કાપી નાખીને તેઓ મહારાજ પાસે લઇ ગયા હતા એવું પણ કહેવાય છે.

આ સમયે અંગ્રેજો અને ડચ લોકોને પરસ્પરમાં વૈર વધી ગયું હતું અને તેઓ એકબીજા સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. ડચલોકોનો એક સેનાપતિ બાવીસ વહાણોનો કાફલો લઈને ઉત્તરમાંથી મલબારના કિનારા આગળ આવ્યો. મુંબઈબંદરપર હલ્લો કરીને તે બેટ હસ્તગત કરવો એવો તેના મનમાં ઇરાદો હતો. મહારાજની કીર્તિ પ્રથમથીજ તેના સાંભળવામાં આવી હતી તેથી તેણે મહારાજને સંદેશો કહાવી મોકલ્યો કે–" જો તમે અમને જમીનમાર્ગે ત્રણ હજાર સૈનિકો આપીને મુંબઈ બેટ જીતવામાં મદદ કરો તો દંડરાજપુરી અને જંજીરા છતવામાં હું તમને મારા કાફલાની મદદ કરીશ." આ સંદેશાનો મહારાજ શો જવાબ આપે છે તેની તે ડચ સેનાપતિ રાહ જોવા લાગ્યો; પરંતુ મહારાજ આ વખતે બીજા મહત્ત્વના કાર્યમાં રોકાયેલા હોવાથી અને આ ડચ સેનાપતિપર ભરોસો રાખીને અંગ્રેજો સાથે વિરોધ કરવો એ વ્યાજબી નથી એમ લાગવાથી તેમણે ડચ સેનાપતિના સંદેશાપર કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ. એમના તરફથી કાંઇ પણ મદદ મળની નથી એવું જોઇને તે ડચ સેનાપતિ નિરાશ થઇને પાછો ચાલ્યો ગયો.

प्रकरण २२ मुं–विजापुरसरकार साथे पुनः युद्ध

આદિલશાહના મુખ્ય વજીર અબ્દુલ મહમ્મદે મહારાજ સાથે ગુપ્તરીતે તહનામુ કરી પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું, એ પાછળ લખવામા આવ્યું છે. એ તહનામા પ્રમાણે મહારાજને પ્રતિવર્ષે ખંડણીની રકમ પહોચતી હોવાથી મહારાજે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં તોફાન મચાવવાનું બંધ કર્યું હતું; પરંતુ ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૩મા આદિલશાહ મરણ પામ્યાથી તેનો પાચ વર્ષનો શાહજાદો ગાદીપર બેઠો અને ખવાસખાન મુખ્ય કારભારી નિમાયો. અબ્દુલ મહમ્મદના હાથમાથી રાજ્ય કાર્યભાર જવાથી તેણે મહારાજ સાથે થયેલું તહનામુ રદ કર્યું. ખવાસખાનને રાજ્યાધિકાર મળવાથી તે કોઇને ગણકારતો નહોતો. ઇતર સરદારો તેની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતપોતાનો પક્ષ સબળ કરી પરસ્પર સાથે કલહ કરવા લાગ્યા. વિજાપુરી સરદારો વચ્ચે વૈમનસ્યની વાર્તા મહારાજે પોતાના બ્રાહ્મણકારભારીદ્વારા સાભળી, ત્યારે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં પુનઃ તોફાન કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ સમય જાણી વિશાળગઢ ઉપર પુષ્કળ લશ્કર એકઠું કરી મહારાજે આદિલશાહી પ્રાંતોપર પુનઃ ચડાઇ કરવાની તૈયારી કરી; એટલે વિજાપુર રાજ્યના મુખ્ય સેનાપતિ અબ્દુલ કરીમ બહિલોલખાને મોગલો સાથે મિત્રતા કરી અને મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

એકત્ર કરેલા લશ્કરમાંથી પંદર હજાર સૈનિકોને મહારાજે પન્હાળાનો કિલ્લો પાછો મેળવવા મોકલ્યા. મરાઠાસૈન્યે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો તે સમયે અબ્દુલકરીમ મોટી ફોજ લઇને તેમનાપર હુમલો લઇ ગયો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે ઘનઘોર યુદ્ધ થયું. તેમાં ખાનને પ્રથમ વિજય મળવાથી પોતાના થાકેલા સૈન્યને વિશ્રાંતિ આપવાની ઇચ્છાથી તેણે તિકોટામાં છાવણી નાખી. એટલામા મહારાજના લશ્કરને વખતસર સહાયતા મળતાજ તેઓએ પુનઃ શત્રુપર હુમલો કરી ખાનના લશ્કરનો પરાજય કર્યો. [1] આ પ્રમાણે પન્હાળાનો કિલ્લો હસ્તગત થયા પછી મહારાજે સતારાના કિલ્લેદારને લાચ આપીને તે કિલ્લો પોતાને હસ્તગત કર્યો. (સપ્ટેંબરસને ૧૬૭૩)

જ્યારે મહારાજના વિજયની વાત અંગ્રેજોના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેમના

---

૧ મોડકકૃત ઇતિહાસમા લખ્યું છે કે, એ યુદ્ધમાં જે મરાઠા સૈનિકો નાસી આવ્યા હતા તેમાંના કેટલાકને મહારાજે દેહાતદંડની શિક્ષા કરી હતી

મા અંગ્રેજોનો વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો એ શહેર મોગલોના તાબામા હોવાથી અંગ્રેજોનું ઇષ્ટાનિષ્ટ અદષ્ટ મોગલબાદશાહના હાથમા હતુ; તેથી મોગલોને યત્કિંચિત્ પણ દુભવવાનુ તેમને હિતકર ન જણાય, એ સ્વાભાવિકજ હતુ. અંગ્રેજોદ્વારા શિવાજીમહારાજને સહાયતા મળવાના સમાચાર જણાતાજ બાદશાહ અગ્રેજ વ્યાપારીઓને સુરતમાથી કાઢી મૂકવા ચૂકશે નહિ, એવી પણ ગવર્નરની ખાત્રી હતી વળી સીદીએ મોગલોની ઉપરિ સત્તા સ્વીકારેલી હોવાથી અગ્રેજો તેની વિરુદ્ધ થઇ શિવાજીમહારાજ સાથે તહનામુ કરે તો તે પણ ઔરંગઝેબને પસદ પડે તેમ નહોતુ અસ્તુ શિવાજીમહારાજ સાથે વિરોધ કરી સીદી સાથે અગ્રેજો સ્નેહસબધ રાખે તો તેમ કરવામા પણ તેઓને ભીતિ લાગતી હતી; કારણ કે, મુબઇ બેટની આસપાસ સર્વત્ર મહારાજની સત્તા પ્રવર્તતી હતી; અને તેમના પ્રાતમા પુષ્કળ અગ્રેજો વ્યાપાર કરતા હતા તેથી મહારાજ ગુસ્સે થતા અગ્રેજોને મુબઇ બેટમા કોઇ સ્થળે આશ્રય મળે નહિ એવી તેમને સદોદિત બીક લાગતી હતી એ સર્વ કારણોને લીધે ગવર્નર મિ આગ્નિયર કોઇ પણ પક્ષમા નહિ ભળતા તટસ્થજ રહ્યા સીદી તેમની પાસે વારવાર સહાયતા માગતો, પરતુ તેઓ હમેશા તેને સાફ ના પાડતા સીદી મુબઇના બારામાથી પોતાના વહાણો પસાર કરવાની ગવર્નર પાસે પરવાનગી માગતો હતો, પરંતુ તેઓએ કોઇ પણ પક્ષના વહાણોને પોતાના બદરમાથી પસાર થવા દીધા નહિ તેમણે મોગલોના માત્ર ચાર વહાણો પોતાના બદરમા રહેવા દીધા હતા, પણ તે ઉપરના મનુષ્યોને કોઇ પણ બહાને પૃથ્વી ઉપર ઉતરવાની સખ્ત મના કરી હતી ગવર્નરના તટસ્થપણા બદલ ઉભય પક્ષ તરફથી તેમને સારુ માન મળતુ અગ્રેજ અને મહારાજ વચ્ચે ભવિષ્યમા ઉભી થયેલી ખટપટનુ વર્ણન આગળા એક સ્વતત્ર પ્રકરણમા લખવામા આવશે આ સ્થળે મહારાજ અને વિજાપુરસરકાર વચ્ચે જે વિરોધ યુદ્ધ થયા હતા તેનુજ વર્ણન લખવામા આવે છે

મહારાજ પશ્ચિમકિનારાનો સર્વ પ્રદેશ સ્વતત્રરીતે પોતાને કબજે લેવા ચાહતા હતા એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે પોતાના વહાણો સુસજ્જ કરી કારવાર, આકોલા, વગેરે શહેરો ઉપર પુન ચઢાઇઓ કરવા સરદારો મોકલ્યા અને પ્રાતમાના દેશમુખીઓને બડ કરવાની ઉશ્કેરણી કરી દેશમુખીઓએ પોતાના પ્રાતના મુસલમાન થાણદારોને તેમના થાણા છોડાવી નસાડી મૂક્યા

વિજાપુરસરકાર સાથે નિશ્ચિતપણે અને નિર્વિઘ્ને યુદ્ધ કરતા ફાવે તેથી મોગલોને લાલચ બતાવી તેમને થોડા દિવસ શાત રાખવાના ઉદ્દેશથી મહારાજે ખાનજહાનને પત્ર લખ્યો કે—‘ મારો અપરાધ ક્ષમા કરી બાદશાહ પાસે મારી ભલામણ કરવી અને તેમના વચન પ્રમાણે મને દક્ષિણની દેશમુખી આપી બાદશાહે મને પોતાની પાસે બોલાવવો મારા પુત્ર સભાજીને પુન મનસબ આપવી તેમ થવાથી બાદશાહની સેવા કરવાના કાર્યમા ભવિષ્યમા વાંધો પડશે નહિ હુ બાદશાહ સાથે હમેશા પ્રમાણિકપણે વર્તીશ ’ મહારાજની અરજી ખાને ઔરંગઝેબ તરફ રવાના કરી અને તે મજુર કરવા માટે ખાને તેમને આગ્રહપૂર્વક વિનતિ

કિલ્લા તાબે કર્યો. તેજ પ્રમાણે વાઇ, કરાડ, શિરાળ અને કોલ્હાપુર કબજે કરી હુકેરી રાયબાગપર્યંત મહારાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી. એ ચઢાઇમાં તેમને પુષ્કળ લૂંટ મળી હતી, તે લઇ મહારાજ રાયગઢ ઉપર આવ્યા. મહારાજે પુનઃ લશ્કર તથા વીશ હજાર ફરસી તૈયાર કરાવવાની મોગલોને ખબર મળી. તેમની એ તૈયારી કોઇ પણ શહેર લૂંટવા માટે થતી હોવાનું અનુમાન કરી મોગલોએ સુરત શહેરમાં ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખ્યો. વિજાપુરસરકારે કલ્પના કરી કે, મહારાજ કારવારના બળવાખોર ફોજદારની મદદ કરવા જાય છે; પરંતુ ત્યાં મોગલોએ પોતાના શહેરનો મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યાનું સાંભળ્યું ત્યારે વિજાપુરસરકારની બીક ઓછી થઇ. મહારાજે તો તે બન્ને સરકારને છેતરી. તેમના પચીસ હજાર સિપાઇઓ પર્વતના મધ્ય ભાગમાંથી જૂદે જૂદે રસ્તે નીચે ઉતર્યા અને એકત્ર થયા પછી તેમણે એકાએક ફોંડાના કિલ્લાપર હુમલો કરી તે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. મરાઠા શત્રુઓને નજીક આવેલા જાણી વિજાપુરસરકારનું લશ્કર ગભરાઇ ઉઠ્યું અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દઇ તેઓ નાસી ગયા.

મહારાજના લશ્કરે વિજાપુરસરકારના પ્રદેશમાં ખૂબ તોફાન મચાવ્યાથી ખવાસખાને બહિલોલખાન[1]ને પ્રચંડ સૈન્ય આપી તેમનાપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. તેણે એકદમ પન્હાળા તરફ જઇ તેની આસપાસનો પ્રાંત કબજે કરી કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. એ સમાચાર સાંભળતાંજ મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને મોગલોપર હુમલો લઈ જવા મોકલ્યો; પરંતુ પન્હાળાના કિલ્લેદારોને મદદ કરવા જઈ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં પોતાના લશ્કરની પાયમાલી ન થવા દેતા તે કિલ્લાનો ઘેરો ઉઠાવવાની યુક્તિ યોજવાનો પ્રતાપરાવે વિચાર કર્યો. તેણે મોગલ સરદારપર હુમલો નહિ કરતાં પોતાનું લશ્કર વિજાપુર તરફ ફેરવ્યું અને તે તરફના પ્રાંતો લૂંટતો લૂંટતો તે ઠેઠ વિજાપુર શહેરપર્યંત જઇ પહોચ્યો. મરાઠા શત્રુઓને શહેર નજીક આવી પહોંચેલા જોઈ ખવાસખાન ગભરાયો. પ્રતાપરાવ સાથે યુદ્ધ કરવા જેટલું શહેરમાં લશ્કર ન હતું; તેથી બહિલોલખાનને પન્હાળાનો ઘેરો ઉઠાવી રાજધાનીના રક્ષણ માટે તાબડતોબ આવી પહોચવાની ખવાસખાને આજ્ઞા ફરમાવી. સરદાર ઘેરો ઉઠાવી પાછો આવતો હતો તે સમયે પ્રતાપરાવે તેને મિરજ અને વિજાપુરના મધ્ય રસ્તામાં સપડાવી તેમને આગળ વધવાનો રસ્તો બંધ કર્યો. મરાઠા લશ્કરે મુસલમાની ફોજને ચારે તરફથી ઘેરી લઇ ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી. મુસલમાની લશ્કરને અન્ન, જળ, ઘાસ, કાષ્ઠ વગેરે મળતું નહિ હોવાથી તેઓ ભૂખે મરવા લાગ્યા. છાવણીમાંથી બહાર નીકળેલે મુસલમાન સિપાઇ નજરે પડતાં મહારાજના સિપાઇઓ તેને કાપી નાખતા. સામે મોઢે યુદ્ધ કરતાં બળપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો તેમણે ભય બતાવવાથી ખાન વિશેષ ગભરાયો અને બે હાથ જોડી શરણે આવ્યો. તેમજ તહનામું કરવાની ભલામણ કરી, નિર્વિઘ્ને ત્યાંથી પસાર થવાની વિનતિ કરી. એ સાંભળી પ્રતાપરાવે ખાનને ત્રાસ નહિ આપતાં વિજાપુર જવા દીધો. તેમની વચ્ચે

[1] મરાઠી બખરમાં આનું નામ અબ્દુલ કરીમ આપેલું છે; પરંતુ પ્રો. સરકાર એનું નામ બહિલોલખાન જણાવે છે.

તેમ થવાથી મરાઠાઓનો પરાજય થયો. સેંકડો મરાઠા રણમાં મૃત્યુ પામ્યા. એ યુદ્ધમાં વીર સરદાર પ્રતાપરાવ ગુજર રણમાં પડયો. પોતાના સેનાપતિનું મૃત્યુ જોઇ મરાઠા સિપાઇઓને ધૈર્ય રહ્યું નહિ. તેઓ પણ આસપાસ નાસી છૂટયા. બહિલોલખાને તેમની પૂંઠે પડી ઘણા મરાઠાઓને કાપી નાખ્યા. મરાઠાઓએ નાસીને ઠેઠ પન્હાળાના કિલ્લામાં ભરાઇ જઈ પાછળ ધસી આવેલા શત્રુઓપર કિલ્લાપરથી તોપોનો મારો ચલાવ્યો. હંસાજી મોહિતે[1] નામક એક પાંચ હજારી સરદાર પોતાના લશ્કરસહિત પાછળ રહી ગયો હતો, પ્રતાપરાવ સાથે હુમલો કરવા ગયેલા લશ્કરની નિર્બળ સ્થિતિ જાણતાંજ તે સરદાર જુસ્સાબંધ પન્હાળે આવી પહોંચ્યો. શત્રુના લશ્કરને ત્યાં તોફાન કરતું જોઇ મોહિતે તેમના ઉપર એકાએક તૂટી પડયો. એ હુમલામાં મોહિતેએ શત્રુઓનો પરાજય કરી વિજય મેળવ્યો. મુસલમાનો પોતાનો વિજય મળવાથી હર્ષમાં આવી જઇ મરાઠાઓની પાછળ પડ્યા હતા તેમનેજ નાસી જવાનો વખત આવ્યો અને મરાઠાઓ પ્રથમ નાસી ગયા હતા તે મુસલમાનોની પાછળ પડ્યા. મરાઠા લશ્કરનો ધસારો સહન નહિ થવાથી સેંકડો મુસલમાન સિપાઇઓનો નાશ થયો. બહિલોલખાન તદ્દન નિરાશ થઇ દિલગીર ચેહેરે મહામુશીબતે વિજાપુર જઇ પહોંચ્યો. આ જેસરીનું યુદ્ધ સને ૧૬૭૪ માં થયું.

હંસાજી મોહિતેએ એ પ્રસંગે વિલક્ષણ પરાક્રમ બતાવી શત્રુપર વિજય મેળવ્યાથી મહારાજને અત્યંત આનંદ થયો. તેમણે તેની ઘણી પ્રશંસા કરી સરનૌબતની પદવી તથા હંબીરરાવનો ખિતાબ આપ્યો. એ સમરપ્રસંગે હંસાજીના હાથ નીચેના સંતાજી ઘોરપડે અને ધનાજી જાધવ નામક બે મરાઠા સરદારોએ અતિશય શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી પ્રશંસાપાત્ર પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. તે બન્ને સરદારોની પીઠ થાબડી મહારાજે ઘણી શાબાશી આપી, ઉંચી પદવીએ ચઢાવ્યા. પ્રતાપરાવ ગુજર માત્ર ક્રોધે ભરાઇ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા રણભૂમિમાં મૃત્યુ પામવાથી પોતાને ઘણું નુકશાન થયેલું જણાવી મહારાજે શોક પ્રદર્શિત કર્યો. એવા શૂરવીર અને પ્રબળ પરાક્રમી પુરુષના મૃત્યુથી મહારાજને ઘણો ખેદ થયો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે બહાદુર સરદારે પ્રમાણિકપણે અને શૌર્યપૂર્વક તેમની સેવા બજાવેલી હોવાથી તેની કદર કરવા મહારાજે પ્રતાપરાવના નિકટનાં સગાં અને તેના તાબાનાં મનુષ્યોને ઉંચી પદવીએ ચઢાવ્યા; તેની એક પુત્રી સાથે પોતાના પુત્ર રાજારામનું લગ્ન કરી, પ્રતાપરાવના કુટુંબ સાથે પોતાનો સગાઇનો સંબંધ જોડયો.

આ હંબીરરાવને મહારાજે એવી આજ્ઞા કરી કે શત્રુઓનો સંપૂર્ણ પરાભવ કર્યા વગર જીવતા પાછા ફરવું નહિ. આવી મહારાજની સખ્ત આજ્ઞા થતાંજ તે પોતાની ઘોડેસ્વાર સેના લઇને વિજાપુરસરકારના મુલકમાં દાખલ થયો અને બહિલોલખાનની પૂંઠ પકડી. આ બાજુ મરાઠાઓએ બહિલોલખાનની પૂંઠ પકડી છે એવા સમાચાર મળતાંજ મોગલસરદાર દિલેરખાન પોતાનું સૈન્ય લઇને તેની મદદે ગયો; પણ આ ઉભય સરદારો સાથે યુદ્ધ કરવામાં આપણે ફાવીશું નહિ એવું હંબીરરાવને લાગવાથી તેમને ભૂલથાપ આપીને તેણે કાનડા પ્રાંતભણી કૂચ

[1] પ્રો. સરકાર એનું નામ આનંદરાવ જણાવે છે.

કરી. આ ઉભય પઠાનસરદારોએ તેની પૂંઠ પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે દિવસની પીરતાજીસ માઇલની મજલ કરતો હોવાથી તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ. આથી નિરાશ થઇને દિલેરખાન પોતાના થાણાપર પાછો આવ્યો અને બહિલોલખાન કોલ્હાપુર ગયો. હમીરરાવે કાનડા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરીને બહિલોલખાનની જાગીરમાં પેય નામનું શહેર હતું તે લૂટયું. આ લુટમાં તેને દોઢ લાખ હોનનો અવેજ મળ્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ લૂટ લઇને તે પાછો ફરતો હતો તે સમયે બહિલોલખાને અને ખિજરખાને તેને ભકારપુર આગળ અટકાવ્યો. ત્યાં આગળ સખ્ત યુદ્ધ થયું, તેમાં મુસલમાનોનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો અને તેઓ નાસી છૂટયા. આ યુદ્ધમાં હમીરરાવને પાંચસો અશ્વ, બે હાથી અને બીજો પુષ્કળ યુદ્ધનો સામાન મળ્યો [1] આ યુદ્ધ સને ૧૬૭૪ ના માર્ચ માસમાં થયું. આ પરાજયથી બહિલોલખાનને ઘણો જ ખેદ થયો અને તેણે બીજા માણસો લઇને હમીરરાવ ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો. પરંતુ તેની સાથે યુદ્ધ ન કરતાં પોતે પ્રાપ્ત કરેલી લૂટ જેમ તેમ કરીને હમીરરાવે મહારાજના રાજ્યમાં પહોંચતી કરી. મુસલમાનોએ પૂંઠ પકડેલી હોવાથી તેને બહુજ નુકસાન થયું. ઉપર જણાવેલી લૂટ સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચતી કર્યા પછી તેણે ઔરંગાબાદ તરફ ફેરવ્યો પાછો. આ વખતે તેણે ખાનદેશ, બાગલાણ, બુરાનપુર, વરાડ, ગુજરાત વગેરે મોગલોના પ્રાંતપર સ્વારી કરીને ત્યાંનાં શહેરો લૂટયાં. મોગલોના સૈન્યે તેની પૂંઠ પકડી, પરંતુ તેનો વેગ એટલો હતો કે મોગલસૈન્યને તે હમેશાં ત્રણ મંઝીલ માર્ગમાં પાછળ મૂકી દેતો હતો. આથી તે સૈન્ય નિરાશ થઇ પાછું ફર્યું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મરાઠાઓ વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયા છે એ તકનો લાભ લઇને દિલેરખાને મહારાજના કોંકણપ્રાંતમાં ઉતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ મહારાજે જુદા જુદા ઘાટ ઉપર પોતાના માણસો મૂકીને તેને અટકાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. આ લોકોએ એક ઠેકાણે તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો. આ રીતે પરાજય પામીને તે પોતાના થાણાપર પાછો આવ્યો. ગયા એ અરસામાં ઉત્તરમાં પઠાણના પાદશાહો વગેરેએ બંડ કરવાથી ઔરંગઝેબને તે તરફ ધ્યાન આપવું પડયું અને દક્ષિણમાંથી દિલેરખાન વગેરે સરદારોને બોલાવી લેવા પડ્યા. ઔરંગાબાદના થાણાપર માત્ર એકલો બહાદુરખાન થોડુંક સૈન્ય લઇને રહ્યો. આથી કેટલાક માસપર્યંત મહારાજને મોગલો તરફથી ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહ્યો નહિ અને વિજાપુરસરકારની પણ ઠીકઠીક ખબર લેવાએલી હોવાથી તે એકાએક યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થાય એમ હતું નહિ. આ અનુકૂળ સંધિનો લાભ લઇને મહારાજે મોટા ઠાઠમાઠથી પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. એની હકીકત

૧ સભાસદ જણાવે છે કે, હમીરરાવે મોટા સૈન્ય સાથે વિજાપુરપર ચઢાઇ કરી ત્યારે વિજાપુરસરકારે બુલોલખાન મીયાનાને પાયદળ પઠાણ આપી તેની સામે મોકલ્યો. એ લોકો સાથે દોઢ દિવસપર્યંત યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં બુલોલખાનનો પરાજય થયો અને તે કેદ પકડાયો. આ યુદ્ધમાં ચાર હજાર અશ્વ, બાર હાથી અને પુષ્કળ ધોડા હમીરરાવના હાથમાં આવ્યા.

આગલા ભાગમાં સવિસ્તર આપેલી છે.

એ સમયે મહારાજનો આબાજી સોનદેવ નામક એક બીજો શૂરવીર સરદાર મરણ પામ્યો. રામચંદ્રપંત નામક તેનો પુત્ર પ્રથમથીજ મહારાજની નોકરીમાં હતો. તે બુદ્ધિમાન હોવાથી મહારાજે તેને તેના પિતાનો હોદ્દો આપ્યો. મહારાજનો સાધારણ નિયમ હતો કે, કોઇને કોઇ પણ હોદ્દો વંશપરંપરા આપવો નહિ; પરંતુ કોઇ અમલદારનો પુત્ર તેના પિતાના જેવો કર્તવ્યદક્ષ જણાય તો તેઓ તેનું સન્માન કરી તેને તેના પિતાનો હોદ્દો આપવા ચૂકતા નહિ. એ નીતિથી મનુષ્યના ગુણની કદર થઇ તાબાના નોકરોને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વામિસેવા કરવાનો ઉમંગ થાય છે.

મહારાજે ફોંડાને ઘેરો નાખ્યો હતો તે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. તેમણે એ ઘેરો ઘણા દિવસપર્યંત મજબૂત ચાલુ રાખ્યો હતો; પરંતુ કોઇ પણ રીતે કિલ્લો કબજે લઇ શકાતો નહોતો; તેથી એકજ કિલ્લાને ઘેરો નાખી ત્યાં લાંબા દિવસ વીતાવવાનું અને લશ્કર રોકી રાખવાનું ઉચિત નહિ જણાવાથી મહારાજે ઘેરો ઉઠાવી લીધો. ઘેરો ઉઠાવતી વખત મહારાજે કિલ્લાના સુબેદાર સાથે કરાર કરાવી લીધો કે:—"વિજાપુરસરકારનું સૈન્ય પર્વતપરથી ઉતરી શકે નહિ તે માટે ચોક્કસ સ્થળે અમે અમારૂં લશ્કર રાખીએ તેને તમારે અડચણ કરવી નહિ. એ કરાર પ્રમાણે વર્તવાથી અમે તમારા કિલ્લાને કિંવા તમારા તાબાના પ્રાંતોને ઉપદ્રવ કરીશું નહિ." કહેવામા આવે છે કે, એ કિલ્લાને મહારાજે ઘેરો નાખ્યો તે વખતે તેમણે સુરતના ફ્રેંચ લોકો પાસેથી પુષ્કળ દારૂગોળો અને ૮૦ તોપો વેચાતી લઇએ યુદ્ધસામગ્રી રાજાપુરમા રાખી મૂકી હતી. એ ચઢાઇમાં મહારાજે રાજાપુરથી બારદેશપર્યંતનો સર્વ તટપ્રદેશ પોતાના કબજામાં લીધો હતો અને તેનો બંદોબસ્ત કરવા માટે ત્યાં પોતાના કેટલાક નોકરો રાખી તેઓ રાયગઢ પાછા ફર્યા. એ વર્ષે અનાવૃષ્ટિને લીધે લશ્કરને અન્નજળ મળતું નહિ હોવાથી તેમને ઘણી અડચણ પડતી હતી, તેથી મહારાજે પોતાની ઘોડેસ્વારસેના ચિપલુણમા રાખી હતી.

ફોંડાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી મહારાજ ત્યાંજ ગુંથાઇ રહ્યા તે સમયે મોગલ અને સીદીએ પોતાના લશ્કરી વહાણો એકત્ર કરી, તેમણે મહારાજના તાબાના કોકણકિનારા ઉપર પુન ઉપદ્રવ કરવાની શરૂઆત કરી. મહારાજનાં અને તેઓનાં દરિયાઇ લશ્કર વચ્ચે સખ્ત યુદ્ધ થયું, તેમા મહારાજના લશ્કરને વિશેષ યશ મળ્યો નહિ. શત્રુઓ તેમના ઘણાં વહાણો પકડી ગયા. મોગલ અને સીદીના એકત્ર લશ્કરે અંગ્રેજોની પરવાનગી વગર મુબઇબંદરમા પ્રવેશ કર્યો, તે લશ્કરે મહારાજના કુરલા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમનાં ઘણાં ગામ લુંટી પાયમાલ કર્યાં. તેઓએ પ્રજાનો મોટો ભાગ કાપી નાખ્યો અને પુરુષો, સ્રીઓ તથા બાળકોને કેદ કરી તેમને ગુલામતરીકે વેચ્યાં. તેમનું એ કૃત્ય મુંબઇના ગવર્નર મિ. આંગિયરને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહિ. ગવર્નરે લશ્કરના સેનાપતિ સાથે એ કૃત્યસંબંધી તકરાર કરતાં કહ્યું કે:—'તમારા એ કૃત્યથી શિવાજીમહારાજ નાહક અમારા ઉપર ક્રોધે ભરાશે.' ગવર્નરની તકરારનું શુભ પરિણામ આવ્યું નહિ. સીદીએ ગવર્નરની ઇતરાજી તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં પોતાનાં વહાણો મુંબઇ બંદરમાં ચોભાળી

કુલાબા પ્રાંત ઉપર વારંવાર હુમલા કર્યા. સીદીનો પરાજય કરવા માટે મહારાજે હાથદરીઆ નામે ઠેકાણે મારામાં લશ્કર મોકલ્યું. તેઓએ સીદીના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને ત્યાંથી સીદીને હાંકી કઢાવ્યો. મરાઠાઓનો સખ્ત માર પડવાથી સીદીના ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યા. પોતાના વહાણ શત્રુઓદ્વારા પકડી લેવા થવાની બીક લાગ્યાથી સીદી સુબર્દના આગમાંથી પોતાના વહાણ હંકારી ગયો. ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૪ મા સીદી સબળે મહારાજનું આરમાર સાતવલીની ખાડીમાં હતું તેપર હલ્લો કર્યો. મહારાજના આરમારપર દોલતખાન નામનો નૌકાપતિ હતો. ઉભય પક્ષવચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું અને સીદી સબળને તેમજ દોલતખાનને ઘણા જખમો લાગ્યા, પરંતુ આખરે મહારાજના આરમારને વિજય મળ્યો અને શત્રુને નાસી જવું પડ્યું; પરંતુ હારવારથી પાછા ફર્યા પછી મહારાજે એવો નિશ્ચય કર્યો કે અમે તેટલા સૈનિકો અને ખરચને ભોગે પણ દંડારાજપુરી કબજે કરીને સીદીનો પગ ભૂસાવી દેવો. આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે મને ૧૬૭૪ના મે માસથી તે તરફ તોપો, દારૂગોળો, સૈન્ય વગેરે એકસરખીરીતે તેઓ મોકલતા હતા.

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ

प्रकरण २३ मुं-राज्याभिषेक

હંબીરરાવ મોહિતેએ બહિલોલખાનનો પરાજ્ય કર્યો તે સમયે વિજાપુરસરકારનું ઘણું લશ્કર કેદ પકડાયુ હતુ, તેથી શિવાજીમહારાજ સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવા જેટલું લશ્કર ભેગુ કરવાની તેનામા શક્તિ નહોતી; તેમજ બીજા કોઈ પણ સરદારમા મરાઠાપર સ્વારી કરવાની હિંમત નહોતી. એવી સ્થિતિ હોવાથી વિજાપુરસરકારના મુખ્ય વજીર ખવાસખાને, મહારાજપર તત્કાળ સ્વારી નહિ કરવાનો તથા ભવિષ્યમા વિશેષ સૈનિક બળ પ્રાપ્ત કરી પુનઃ તેમનાપર સ્વારી કરવાનો વિચાર કર્યો. 'એ સમાચાર મળવાથી મહારાજ વિજાપુરસરકાર સંબંધી તદ્દન નિશ્ચિંત રહ્યા હતા. ઔરંગાબાદના મોગલ સુબેદારને તેમણે સંપૂર્ણ ત્રાસ આપ્યો હોવાથી તે સુબેદાર પોતાના સ્થળમાજ સ્વસ્થ રહ્યો હતો. તેના પ્રાંતપર મહારાજ સ્વારીઓ નહિ કરતા હોવાથી તે પોતાને ભાગ્યશાળી સમજી મહારાજની સલાહ પ્રમાણે વર્તતો હતો. ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે તેમ હતુ; પરંતુ ઉત્તરમાં તોફાન જાગ્યાથી તે ત્યા બંદોબસ્ત કરવામા ગુંથાઈ રહ્યો હતો. એ ઉપરાંત તેને મહારાજની સંપૂર્ણ બીક લાગવી જોઇએ, એમ માનવાને અડચણ નથી. બાદશાહ સ્વાભિમાની હોવાથી સ્વતઃ દક્ષિણમા સ્વારી કરી મહારાજનો પરાજ્ય કરવા જતા તેમા યશ મળે તો ઠીક, નહિ તો પરાજ્ય થના એના જેવી ખીજી ફજેતી નથી, એમ પણ તે માનતા હતા. એ સિવાય તેમણે વિચાર કર્યો હતો કે, શિવાજી મહારાજ સાથે આપણે અનેક વખત વિશ્વાસઘાતી વર્તન ચલાવેલું હોવાથી દક્ષિણમાં જતાં તેમના સપાટામા સપડાયાથી તેઓ પાછલા અપકારનો બદલો લેવા કદિ પણ ચૂકશે નહિ. વળી બાદશાહે મહારાજના તાબાના એકેએક પ્રમાણિક સરદારોના પરાક્રમની વાતો સાભળી હોવાથી તે આશ્ચર્ય પામ્યા હતા; તેમજ એવા શૂરવીર સરદારોના બાહુબળ આગળ પોતાના રડતી સુરત જેવા-નકામા-ઘોડેસ્વાર થનારા સેનાપતિનું બળ ચાલશે નહિ, એ પણ તેમને જણાયું હતું. ભાગાનગરની અને વિજાપુરસરકારની લશ્કરી સહાયતાવડે શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરવાની તેમને આશા નહોતી; કારણ કે મોગલ બાદશાહે એ બાદશાહીનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોવાથી એ બન્ને રાજ્યોપર તેમની હમેશાં દાઢ હતી. ઔરંગઝેબે તો એ બન્ને રાજ્યોને અતિશય ગભરાવી નાખ્યાં હતાં, તેથી એ મુસલમાન રાજાઓ મોગલોપર પોતાનું વૈર વાળવાની હમેશાં સંધિ જોતા હતા. શિવાજીમહારાજ

ઉપરાંત બન્ને બાદશાહીની સત્તા ધીમે ધીમે ઓછી કરતા હોવાથી ઔરંગઝેબને તે કાર્યમાં અનુકૂળતાજ જણાતી હતી. ઔરંગઝેબે ધાર્યું હતું કે, યોગ્ય સંધિ પ્રાપ્ત થતાજ પ્રથમ સૈન્યસહિત સહાય લઇ જઇ, પ્રથમ બન્ને મુસલમાની બાદશાહી કબજે કરવી અને ત્યાર પછી મરાઠાઓની ખબર લેવી એ કારણને લીધેજ ઔરંગઝેબે પોતાના દક્ષિણના સુબેદારને મહારાજ સાથે કોઇ પ્રકારનો વિરોધ નહિ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી. એને તેજ કારણને લીધે બાદશાહે તેને વિશેષ લશ્કરની મદદ પણ મોકલી નહોતી. દક્ષિણના સુબેદારે મહારાજની એક અરજી બાદશાહને મોકલી હતી તે પણ ઔરંગઝેબે પડી રહેવા દીધી હતી. વાસ્તવિકરીતે લેતાં ઘણા કારણોને, મહારાજની અરજી માન્ય થયેલીજ જણાઇ હતી. મોગલબાદશાહની એવી સ્થિતિ હોવાથી મહારાજસાહેબ તેઓ તરફથી નિશ્ચિંત થઇ રહ્યા હતા. મહારાજે પણ દક્ષિણના મોગલાઇ પ્રાન્તમાં સ્વારીઓ કરવાનું બંધ રાખ્યું હોવાથી મહારાજને જવા કરવાનું ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થયું નહોતું. ગોવળકોંડના નવાબ મહારાજની એ વખતથી ખાત્રી થઇ હતી બીજાપુરના સુલતાને પણ સારાસ સમય જોઇને મહારાજને તે મંડળ તરફથી મહારાજને નિયમિત ખંડણી મળતી હતી. તેમજ ત્યાંના મુખ્ય પ્રધાન માદણ્ણા મહારાજની ઇચ્છાનુસાર વર્તતા હતા.

સર્વ પ્રકારે બાદશાહને તેમના રાજ્યમાં સ્વસ્થ રાખ્યા પછી મહારાજે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો. શાહજીરાજાના મૃત્યુ પછી મહારાજે "રાજા"નો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો, તેમજ તેમણે પોતાના નામના સિક્કા પણ પ્રવર્તાવ્યા હતા, પરન્તુ મહારાજે વિચાર કર્યો કે, 'શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે રાજ્યાભિષેક થઇ છત્ર સિંહાસન વગેરે રાજચિન્હો ધારણ કર્યા સિવાય પ્રજામાં પ્રેમનો પ્રભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ, શત્રુઓ મારી બળવાખોર લુટારામાં ગણના કરશે, ઇતર રાજા અને બાદશાહ મને યોગ્ય સન્માન આપશે નહિ અને મારા રાજ્યમાં નિવાસ કરનારી પ્રજા પણ મને લુટારો સમજી મારો તિરસ્કાર કરશે એ ઉપરાંત જે મરાઠા સરદારો અદ્યાપિપર્યન્ત યવન બાદશાહના આશ્રયમાં નોકરી કરે છે અને જે મને નોકર સમાન ગણે છે તેઓના અંતઃકરણમાં મારા ઉપર આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. તેમજ મારી સત્તા સ્થાયી નથી એમ જાણીને પણ તેમના જેવા પુરુષો એક મોટો લુટારો સમજી તેઓ મારા પક્ષમાં આવશે નહિ અને મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્યસંસ્થાપન કરી, સર્વ મરાઠાઓને એકત્ર કરી તેઓને સ્વાતંત્ર્ય તથા સ્વાતંત્ર્યની કિંમત સમજાવી તે તરફ તેમને લક્ષવાળા કરવા માટે મારા તરફથી થતો પ્રયત્ન સફળ થશે નહિ.' આવા વિચારો મહારાજના અંતઃકરણમાં હંમેશાં ઘોળાયા કરતા હતા.

સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે મહારાજે ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત અત્યંત મહેનત કરી ઉત્તમ પ્રકારનો યશ સંપાદન કર્યો અને આસપાસની યવન બાદશાહીઓને સર્વ રીતે નિર્બળ બનાવી તેઓના પર મહારાજે પોતાનો પ્રભાવ બેસાડ્યો હતો. છતાં તેમના અંતઃકરણમાં શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે રાજચિન્હો ધારણ કરવાનો વિચાર થ-

ત્પન્ન થયો નહિ તેથી આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેશે નહિ! પરંતુ શાહજીરાજના જીવતા રાજચિન્હો ધારણ કરવાનું મહારાજને ઉચિત જણાયું નહોતું તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા તે વખતે સ્વદેશમાંજ રહ્યા હોત તો મહારાજે સર્વ રાજ્યકારભાર તેમનેજ સોંપ્યો હોત અને તેમનેજ નામે રાજગાદી સ્થાપી હોત શાહજીરાજાના મૃત્યુ પછી મહારાજે દશ વર્ષ મોગલ તથા મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમજ પોતાના પ્રચંડ સૈન્યનો તથા કબજે કરેલા સેંકડો કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી તેમને મજબૂત રાખવાનો અઢળક ખર્ચ ચલાવવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ ગુંથાયા હતા, તે વાચકો સારી પેઠે જાણે છે મહારાજના અંતઃકરણમાં સિંહાસનારૂઢ થવાની વારંવાર કલ્પના આવવા છતાં અદ્યાપિપર્યંત સર્વત્ર સ્વસ્થતા થતા સુધી એ કલ્પના દબાવી રાખવાની તેમને ફરજ પડી, પરંતુ પ્રથમ નક્કી પ્રમાણે સર્વત્ર સ્વસ્થતા અને નિર્ભયતા જણાતાંજ તેમણે પોતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો

એ ઉદ્દેશ સત્વર સિદ્ધ કરવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું એક સમયે મહારાજના મહાલયમાં કોઈ પ્રયોજન નિમિત્તે મહારાજે પોતાના સર્વ માનકરી અને સરદારોને આમંત્રણ કર્યું હતું ભોજન સમારંભની વ્યવસ્થા થતા કારભારીઓએ દિવાનખાનામાં એક ઉંચા બાજઠ ઉપર ગાદી પાથરી મહારાજને બેસવા માટે આસન બનાવ્યું હતું મહારાજની આસપાસ ચડતા ઉતરતા હોદ્દેદાર બેસે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી સમારંભમાં મોહિતે મહાડીક, શિર્કે, નિંબાળકર, ઘાટગે, જાધવ વગેરે મરાઠા સરદાર આવ્યા હતા મહારાજને બેસવાનું ઉચ્ચ આસન જોતાંજ તેમને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—'શિવાજી મહારાજ હવે મોટા શેઠ થયા કે શું? અમે વંશપરંપરાથી શ્રીમંત સરદાર છીએ અમે જાગીરોના અધિકારી છીએ મહારાજના પિતાને એવો ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો. અમારૂં માનખંડન કરી મહારાજ ઉચ્ચ ગાદીપર બેસે અને અમે નીચી ગાદીપર બેસીએ તો અમારૂં માનખંડન થઇ અમને હલકાં કરવા જેવું થશે અમે અપમાન સહન કરીએ તે કરતાં અહિં બેસીએ નહિ એજ ઉત્તમ' એટલું કહી તેઓ ત્યાંથી ઉઠી ઉભા થયા કાર્યભારીઓએ તેઓને સમજાવ્યું કે—'એ સંબંધી તમે મહારાજને કહો હમણાં તેઓને ગુસ્સો ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ નથી' મહારાજે એ વાત સાંભળી ત્યારે તે ઉંડા વિચારમાં પડ્યા કેટલાક સામાન્ય પદવીના મરાઠા સરદારોને એકાંતમાં બોલાવી ભોજન કરવા બેસાડ્યા ત્યાર પછી ઘોરપડે, નિંબાળકર વગેરે મોટા મોટા સરદારોને એકાંતમાં બોલાવી મહારાજે તેમની અડચણનું કારણ પૂછ્યું સ્વાભિમાની સરદારોએ ઉત્તર આપ્યો કે—'અમે યવન બાદશાહના જૂના નોકર છીએ, અમે અમારા પૂર્વજોથી-ચારસો પાંચસો વર્ષથી-સરદારી ભોગવીએ છીએ અમને પૃથ્વીપર બેસાડી અમારૂં માનખંડન કરવામાં આવે છે તે અમે સહન કરીશું નહિ આપેજ એનો ન્યાય કરવો' એ સાંભળી મહારાજે તેમને પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, "જેઓને પોતાના પ્રતિષ્ઠિતપણા માટે એટલું બધું અભિમાન હોય તેમણે મારી કચેરીમાં આવવું નહિ.

કૃપાથી પરિપૂર્ણ થયાં છે. તો પછી રાજ્યાભિષેકનું કાર્ય અપૂર્ણ કેમ રહેશે? કાશીક્ષેત્રમાં ગાગાભટ્ટ નામક એક મહાન પંડિત રહે છે. તેઓએ ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રગ્રંથોનું યથાસાંગ અધ્યયન કરી સર્વત્ર પ્રશંસા મેળવી છે. દેશદેશાંતરના વિદ્વાન પંડિત તેમનો શાસ્ત્રાર્થ માન્ય કરે છે. શાસ્ત્રાર્થ માટે તેઓ મહાન અધિકારી ગણાય છે. ઉપસ્થિત થયેલા વિવાદસંબંધી તેમને શાસ્ત્રાર્થ પૂછવો ઉચિત છે. એ પંડિત હમણાં પૈઠણ આવ્યા છે. તેમને તથા પૈઠણના ઇતર મહાન પંડિતોને રામદાસ સ્વામીએ બોલાવી મંગાવવા જોઇએ. સ્વામીજીની ઉજ્જ્વળ કીર્તિ તેઓને વિદિત હોવાથી તેમનું આમંત્રણ તેઓ સ્વીકારશે.' એ સાંભળી મહારાજને ધૈર્ય આવ્યું. ઇતર કારભારીઓને પણ ચિટણીસની સલાહ પસંદ આવી. પંડિત ગાગાભટ્ટને તેડી લાવવાનું કાર્ય બાલાજી આવજીને સોંપવામા આવ્યું. કેશવ પંડિત, ભાલચંદ્રભટ્ટ પુરોહિત અને સોમનાથ કાત્રેને તેની સાથે મોકલવામાં આવ્યા. ગાગાભટ્ટ અને પૈઠણના મહાન પંડિતોને તેડી લાવવાના ખર્ચ માટે બાલાજીને દશ હજાર રૂપિયા તથા પાલખી અને મ્યાના વગેરે સામગ્રી આપવામા આવી હતી.[1]

બાલાજી આવજી પૈઠણ ગયો અને ગાગાભટ્ટને મળ્યો. તેણે તેમને મહારાજનો ઉદ્દેશ અને ઉપસ્થિત થયેલો વિવાદ નિવેદન કર્યો. બાલાજીએ પૈઠણના પંડિતોની સભા ભરી. સભામા મહારાજના પ્રશ્નસંબંધી ચર્ચા ચાલી. અંતે સર્વાનુમતે ઠરાવવામાં આવ્યું કે, જયપુર, ઉદેપુર વગેરે સ્થળે રાજપૂત રાજાઓના જે વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થાય છે તેજ વિધિ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થવામાં અડચણ નથી. પંડિતોની અનુમતિ મળતાંજ બાલાજી સર્વ પંડિતોસહિત રાયગઢ ગયો. પંડિતોના આગમનની વાર્તા જાણી મહારાજ સામૈયું લઈ તેમની સામા ગયા અને તેમનો અતિશય આદરસત્કાર કરી વાજતેગાજતે રાયગઢપર

---

૧ ભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, ગાગાભટ્ટને કોઈ તેડવા ગયું નહોતું મહારાજની કીર્તિ સાંભળી તે પોતાની મેળેજ મહારાજને મળવા આવ્યા હતા. મહારાજે તેનો યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો, તેથી ખુશી થઈ પંડિતે મહારાજની પુષ્કળ સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે, 'કલિયુગમા ક્ષાત્રધર્મ તદન નાશ પામ્યો છે. સંપૂર્ણ પૃથ્વી યવનમય થઇ, યવનો સિંહાસનારૂઢ થયા છે સૂર્યવંશ કિંવા ચંદ્રવંશમાં હવે શુદ્ધ કંઈ રહ્યું નથી. યજ્ઞયાગ બંધ પડ્યા છે. સર્વત્ર અનાચાર પ્રવર્તી રહ્યો છે. બ્રાહ્મણધર્મ તદન લોપ પામ્યો છે તીર્થક્ષેત્રો બંધ પડ્યાં છે. તમે સ્વપરાક્રમવડે દક્ષિણના બાદશાહનો પરાજય કર્યો છે દિલ્હીના ઔરંગઝેબ બાદશાહને નિર્લજ બનાવ્યો છે. તેના મોટા મોટા સુબેદારો સ્હી આવ્યા તેમને તમે હરાવ્યા છે. તમે વિશાળ રાજ્ય સંપાદન કર્યું છે એક લાખ ઘોડા અને ત્રણસો સાઠ કિલ્લા તમારા તાબામા હોવા સાથે તમે અઢળક ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેમ છતાં તમારૂં રાજસિંહાસન નથી, તેથી મારી અને ઇતર હિંદુજનોની ઇચ્છા થઇ છે કે, તમને સિંહાસનારૂઢ કરી સર્વ રાજ્યાધિપતિ પાસે તમને છત્રપતિ કબુલ કરાવવા. સિંહાસનારૂઢ થયા સિવાય જગતમાં રાજ્યનું મૂલ્ય નથી. તમે સિંહાસનારૂઢ થતાં ઔરંગઝેબ આદિ યવન બાદશાહને નાકે ચુનો ચોપડવા જેવું થશે. અમારો ઉદ્દેશ તમારે પરિપૂર્ણ કરવો.' ગાગાભટ્ટના સંભાષણથી મહારાજને પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવવાની ઇચ્છા થઇ હતી.

તેડી લાવ્યા. મહારાજે તેમનું અતિ સન્માન કરી સર્વને રહેવાનાં ઉત્તમ સ્થાનો આપ્યાં, અને તેમની ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે પરદાસ્ત કરી.

મહારાજે પોતાના તાબાના કર્મચારીઓ, સ્વરાજ્યના પંડિતો તથા અંતર વિદ્વજ્જનોની પુનઃ સભા ભરી ગાગાભટ્ટ તથા પૈઠણના પંડિતોને બોલાવ્યા, અને ભરસભામાં પોતાના રાજ્યાભિષેકસંબંધી પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચલાવી. પંડિતો વચ્ચે વાદવિવાદ થયા. ગાગાભટ્ટે સર્વની શંકાનું નિવારણ કરી નિર્ણય કર્યો કે–

"શિવાજી મહારાજ સિસોદિયાના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયા છે તેઓ ક્ષત્રિય છે. તેમના પૂર્વજો નર્મદા નદીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં નિવાસ કરી પોતાને મરાઠા કહેવડાવવા લાગ્યા છે. ઉપવીત આદિ કેટલાક સંસ્કારો તેમણે પાળ્યા નહિ હોવા છતાં તેમનું ક્ષત્રિયત્વ નષ્ટ થતું નથી. ઉદેપુર, જયપુર આદિ સ્થળોના રાજપૂત રાજાઓને જેમ ઉપવીત ધારણ કરાવી રાજ્યાભિષેક થાય છે તેમ શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થવામાં અડચણ નથી. એ કાર્યને શાસ્ત્ર કિંવા રૂઢિનો પ્રત્યવાય નથી. ઉદેપુરના તેમના વંશજોને અદ્યાપિપર્યંત છત્રસિંહાસનનો અધિકાર છે, ત્યારે મહારાજના તે અધિકારમાં પ્રતિરોધ શામાટે થવો જોઇએ તે સમજાતું નથી. મહારાજનું વિશેષ વય થયું છે તેમના બે લગ્ન થયાં છે. તેમને પુત્રસંતતિ પણ થઇ છે. તેમનાથી શી રીતે ઉપવીત ધારણ કરી શકાય? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એટલુંજ થઇ શકે કે,–સામ્પ્રત પ્રસંગે આપદ્ધર્મ અવલંબન કરી, ઉપવીતસંસ્કારને રાજ્યાભિષેકવિધિનું એક અંગ સમજી, મુખ્ય વિધિ કરતાં પહેલાં મહારાજને ઉપવીતસંસ્કાર કરાવવો." પૈઠણના અને મહારાજના પંડિતોએ ગાગાભટ્ટનો નિર્ણય કબૂલ કર્યો. મહારાજને ઉપવીત ધારણ કરાવી રાજ્યાભિષેક કરાવવાનો સભામાં નિશ્ચય થયો.

પોતાની ઇચ્છાનુસાર શાસ્ત્રનિર્ણય મળ્યાથી મહારાજને પરમ સંતોષ થયો. ઉપવીતસંસ્કારવિધિ માટે ગાગાભટ્ટ વગેરે પંડિતોએ જે સામગ્રી મંગાવી તે મહારાજે સત્વર એકઠી કરાવી. મહા નદીઓના પવિત્ર જળ, સમુદ્રનું જળ, સુલક્ષણી અશ્વ અને હાથી, વ્યાઘ્રચર્મ, મૃગચર્મ આદિ મંગાવ્યાં. સિંહાસન અને સુવર્ણ આદિના કળશ વગેરે પાત્રો તૈયાર કરાવ્યા. મોટા મોટા વિદ્વાન જ્યોતિષીઓ પાસે સારામાં સારું મુહૂર્ત જોવડાવ્યું. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે આનંદ નામ સંવત્સરે જ્યેષ્ઠ શુકલ ત્રયોદશી તિથિએ રાજ્યાભિષેક કરવાનું ઠરાવ્યું.

મહારાજે સંપૂર્ણ તીર્થક્ષેત્રોના અને ઇતર સ્થળોના પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણ, સર્વ માંડલિક આદિ રાજા, સર્વ સ્નેહીસભા, સ્વરાજ્યના સર્વ શ્રીમંત અને સેવક વગેરેને આમંત્રણપત્રિકાઓ મોકલી. જે સ્થળે સિંહાસન સ્થાપવાનું હોય તે રાજધાનીનું સ્થળ પુષ્પવૃષ્ટિ દેવા લાગે તેવી આસપાસ પુષ્પક્ષેત્રો અને સદા નદી હોવી જોઇએ. ત્યાં વિપુલ જળ અને કૂવા, વાવ, તળાવ આદિ અનેક કૃત્રિમ જળાશયો હોવાં જોઇએ. રાજધાનીના આસપાસના પ્રદેશમાં નાના પ્રકારનાં ધાન્યો ઉત્પન્ન થવાં જોઇએ. તે સ્થળ શત્રુઓને દુ:સાધ્ય થાય એવું હોવું જોઇએ. વિદ્વજ્જનોની એવી સૂચનાનુસાર રાયગડનો કિલ્લો ઉપયોગી થશે એમ ધારી

યુક્ત જણાયો હતો. એ સિવાય સ્વરાજ્યમાં શત્રુઓને માટે દુઃસાધ્ય સ્થળ બીજું કોઇ જણાયું નહિ. એ ગઢ ઉપરજ રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ કરવાનો નિશ્ચય થયો.

ગઢ ઉપર નિવાસ કરવા માટે મહારાજે એક ઉત્તમ મહાલય બંધાવ્યું હતું. કારખાના માટે અઢાર સ્થળો અને પ્રધાન, સરકારકુન વગેરે અધિકારીઓને રહેવા માટે અનેક મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. સિંહાસન માટે એક વિશાળ ગૃહ બનાવ્યું હતું.[૧] એ ગૃહમાં હજારો મનુષ્ય બેસી શકે એટલી વિશાળ જગ્યા હતી. તેની રચના એવી ઉત્તમ હતી કે, અંદર બેઠેલાં મનુષ્યોને શીતોષ્ણથી એકાએક અડચણ પડે નહિ. રાયગઢ ઉપરની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે કે, એ ગઢ ઉપર ગાદી સ્થાપવાનો મહારાજનો પ્રથમથીજ વિચાર હતો. પંડિતોની સમ્મતિ મળતાંજ મહારાજે ગઢ ઉપરના મહાલયની ભીંતો વિવિધ પ્રકારના રંગવડે રંગાવી. તે પર સુંદર આકર્ષક ચિત્રો કઢાવી મહાલયને પરમ રમણીય બનાવ્યું. જે સભાગૃહમાં સિંહાસન સ્થાપવાનું હતુ ત્યાંની છત ઉપર વસ્ત્રના ચંદરવા, પડદા વગેરે બંધાવી તેને અતિ મનોહર બનાવ્યું. જે સ્થળે સિંહાસન ગોઠવવાનું હતું તે સ્થળે સોનાનાં પતરાં મઢેલા ચાર સ્થંભ રોપી તે પર અમૂલ્ય જરીકસબનો ચંદરવો બંધાવ્યો. ચંદરવાની કિનારપર મુક્તાફળના ઝુમખાવાળા તોરણો લટકાવ્યાં. ગઢ ઉપરનાં ઇતર સ્થાનો તથા મકાનો રંગાવી સુશોભિત કરાવ્યા હતા. રાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે આવનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને માંડલિક રાજાઓને ઉતરવા માટે સગવડવાળી જગ્યાઓ રાખી ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી હતી. ભોજનપંક્તિ બેસાડવા માટે અને સભાઓ ભરવા માટે જૂદે જૂદે સ્થળે વિસ્તીર્ણ મંડપો ઉભા કર્યાં હતા. સ્વરાજ્યના ગુણીજનો, ગવૈયા, બજવૈયા, અને રામજણીઓ વગેરેને બોલાવી પરોણાઓને ગમ્મત-આનંદ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. બ્રાહ્મણભોજનમાટે એકજ સ્થળે પાચ હજાર બ્રાહ્મણની પંક્તિ બેસે એવાં પાંચ દશ સ્થળો નિર્માણ કર્યાં હતાં. એ પ્રત્યેક સ્થળે ભોજન તૈયાર કરવામાટે કેળવાયેલા પાકશાસ્ત્રીઓ, પિરસનાર અને પત્રાવળી ઉપાડી લેનાર મનુષ્યો નિમી સર્વ પ્રકારની ઉત્તમ તૈયારી રાખી હતી. નિત્ય જેટલા બ્રાહ્મણો આવે તેમને માટે નિત્ય નૂતન પક્વાન્ન તૈયાર કરવાની પાકશાસ્ત્રીઓને સૂચના અપાઇ હતી. આપ્ત, સુહૃદ્ અને સેવકજનો માટે રહેવાનાં મકાનની સગવડ થાય અને તેમને કોઇ પણ વસ્તુની ઉણપ ન પડે એવી પોતાનાં મનુષ્યોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. તેમને જમવા બેસવામાટે પણ મોટા મોટા મંડપો બંધાવી તૈયાર કર્યાં હતા.

એ પ્રમાણે કિલ્લા ઉપર અને કિલ્લા નીચેની માચી ઉપર સ્થળે સ્થળે મંડપ,

---

૧ સભાગૃહ સિવાય મહાલયમાં વિવેકસભા (જ્યાં પંડિતોની સભા ભરાતી), ન્યાયસભા (જ્યાં પ્રજાની ફરિયાદોનો ન્યાય થતો), પ્રગટસભા (જ્યાં ગરિબગુરબાંની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવતી), પ્રબોધસભા (જ્યાં પુરાણની કથા અને કીર્તન થતાં), રત્નાગરસભા (જ્યાં અલંકારવસ્ત્ર વગેરેની કિમ્મત અંકાતી), નીતિસભા (જ્યાં પરદેશીઓનો આદરસત્કાર અને મુલાકાત થતી), વગેરે જૂદાં જૂદાં સભાગૃહો બંધાવ્યાં હતાં; તેમજ તેમાં અંતર્ગૃહ, દેવાલય, ભોજનગૃહ આદિ સ્થાનો બનાવ્યાં હતાં. (શિ. દિ.)

તંબુ અને રાવટીઓ ઊભી કરવામાં આવી હતી. સમારંભમાં આવનાર નાની મોટી સર્વ મનુષ્યોને કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા પડે નહિ માટે ધાન્ય વગેરેના ઉગ્રાણ પર્યંત જેવા કોઠાર ભરાતી તે ઉપર દેખરેખ રાખવા અધિકારીઓ નિમવામાં આવ્યા હતા અને સર્વ અધિકારીપર દેખરેખ રાખવા એક અધ્યક્ષ નિમ્યો હતો. પ્રત્યેક પહરેદાર જુદા જુદા અધિકારીના તાબામાં સોંપ્યા હતા અને તેમના હાથ નીચે કારકુનો તથા નોકરો નિમ્યા હતા. જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તત્કાળ પૂરી પાડવાના અને કોઈ પણ વસ્તુની કોઈને ઊણપ પડે નહિ તેમજ કોઈને કદિ પણ તકરાર કરવી ન પડે એવા પ્રકારનો સખ્ત હુકમ ફેરવ્યો હતો. સમારંભમાં આવેલા સર્વ સગાંવહાલાં મનુષ્યની તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે બરદાસ્ત થાય છે કે કેમ તેની દેખરેખ રાખવા અધિકારીઓ નિમ્યા હતા. મહારાજે સર્વ નોકરોને સખ્ત આજ્ઞા કરી રાખી હતી કે નાના મોટા અતિથિઓનો યથોચિત આદરસત્કાર કરવામાં નહિ-ચિત ચૂક થવી નહિ. આ કાર્ય ઉપર પ્રમાણિક અને સ્વામિકાર્યનિષ્ઠ અમલદાર નિમી સમારંભના પહેલા દિવસથી છેલ્લા દિવસ સુધી—પ્રત્યેક દિવસે—નિત્ય પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળ પર્યંત પ્રત્યેક અમલદારે ક્યા ક્યા કામ કરવા, ક્યી ક્યી ખબર રાખવી અને તે તપાસ કરવી તથા ક્યા અમલદારના તાબામાં ક્યી વસ્તુઓ રાખવી તેના નિયમો, યાદી પ્રત્યેક અમલદારોને આપવામાં આવ્યા હતા. સમયે માગણી કરનારી ક્રિયા આપવા જવાની જરૂર ન પડે અને સર્વ વ્યવહાર નિયમિત અને વ્યવસ્થિતપણે ચાલ્યા કરે એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. રાયગઢ ઉપર અને ગઢ નીચે હજારો મનુષ્યોની મેદની થયા છતાં અમલદારોએ સર્વની સગવડ ઉત્તમ પ્રકારે રાખી હતી. સર્વ અમલદારોએ પોતાને સોંપેલા કાર્ય નિયમાનુસાર, ઉત્સાહપૂર્વક અને ચપળતાથી બજાવ્યા હતા.

સમારંભને માટે જરૂરી સર્વ તૈયારીઓ થઈ રહી અને પરોણાઓ આદિ પધારી ચૂક્યા પછી જ્યેષ્ઠ શુદ ચતુર્થીને દિવસે મહારાજને પ્રથમ ઉપવીત-બંધન કરવામાં આવ્યું. પંડિતોએ એ વિધિ બે દિવસમાં પરિપૂર્ણ કરી. એ દિવસે એક લાખ બ્રાહ્મણભોજન કરાવવામાં આવ્યું અને સર્વને એક એક રૂપિયો દક્ષિણા આપવામાં આવી. વળી પંડિત અને ઇતર શિષ્ટ બ્રાહ્મણોનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. ગંગાભટ્ટ તથા બાળંભટ્ટ જેવા પંડિતોને ઉપરાંત દાન મળ્યા હતા અને બીજા બ્રાહ્મણોને ૧૭૦ દાન મળ્યા. ૭ મે દિવસે પ્રથમ પટબંધનવિધિ કરીને પુણ્યાહવાચન-પૂર્વક હવન આરંભ થયો. ગ્રહશાન્તિ, નક્ષત્રશાન્તિ અને ગ્રહશાંતિ આદિ કર્માન્તર કરાવ્યા પછી રાજ્યાભિષેકને લગતી સર્વ શાસ્ત્રવિધિ કરવામાં આવી. મહારાજ અને યજમાન (મહારાજ) એટલા દિવસ પર્યંત દૂધ, ફળ આદિનો આહાર કરી રહ્યા હતા. આ ક્રિયા કરતાં ૭ સાત દિવસ વીત્યા હતા. એટલા દિવસ સુધી નિત્ય પચાસ હજાર બ્રાહ્મણભોજન થતું હતું. સમારંભમાં આવેલા મનુષ્યોને નિત્ય નૂતન પ્રકારના મિષ્ટાન્ન ભોજન મળતાં હતા. તેમને આનંદ આપવાને સ્થળે સ્થળે ગાયનવાદન થતાં હતાં, નાના પ્રકારના માંગલિક વાદ્યો વાગતા હોવાથી સમસ્ત ગઢ જાણે ગાજી રહ્યો હતો.

અંતે ત્રયોદશીનો મંગળમય દિવસ આવી પહોંચ્યો. ઇષ્ટ મિત્રોના અને સ્વામિનિષ્ઠ સેવકજનોના અંતઃકરણમાં આનંદની લહરો ઉછળવા લાગી. સર્વને અભિષેકના દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી. મહારાજે અષ્ટપ્રધાનોની યોજના કરી, એક પત્રલેખક અને એક હિસાબલેખક એવા બે લેખકો નિમ્યા. દ્વાદશ કોષ (બાર મહાલ), અષ્ટાદશ શાળા (અઢાર કારખાના) ઇત્યાદિ ઉપર અધિકારી, દેશાધિકારી, નગરાધિકારી એવી પૃથક્ પૃથક્ નિમણુક કરી, એ સર્વને મંગળસ્નાન કરવાનું કહી મહારાજે સ્વતઃ મંગળસ્નાન કર્યું. તેમણે વિધિપૂર્વક મૃત્તિકાસ્નાન, પંચગવ્યસ્નાન, ગંગાઆદિ પુણ્યતીર્થોદકસ્નાન અને પંચામૃતસ્નાન કર્યું. સર્વેએ શ્વેત વસ્ત્રો, ગંધપુષ્પ અને અલંકાર ધારણ કર્યાં. ઔદુંબરવૃક્ષનું સવા હાથ ઉંચું અને સવા હાથ પહોળું આસન બનાવી તેને સુવર્ણથી મઢી તૈયાર રાખ્યું હતું. મહારાજે તે આસનપર આરોહણ કર્યું. મહારાજ અને પટ્ટરાણીના છેડા ગાંઠ્યા હતા. તેઓ એકબીજાની પાસે પાસે બેઠા. સંભાજી પણ તેમની સમીપે બેઠા. મહારાજની પૂર્વ દિશામાં મુખ્ય પ્રધાન મોરોપંત પિંગળે હાથમાં ઘી ભરેલો સુવર્ણકળશ લઇને, દક્ષિણમાં સેનાપતિ હંબીરરાવ મોહિતે દુધભરેલો રૌપ્યકળશ લઇને, પશ્ચિમમાં અમાત્ય રામચંદ્ર નીલકંઠ પંડિત[1] દહિં ભરેલો તામ્રકળશ લઇને અને ઉત્તરમાં છંદોગામાત્ય પ્રધાન રઘુનાથ પંડિતરાવ મધભરેલો સુવર્ણકળશ લઇને ઉભા હતા. એમની પાસે માટીના કુંભમાં સમુદ્રનું જળ અને મહા નદીઓનું[2] જળ ભરી રાખ્યું હતું. ઉપદિશાની જગ્યાએ અગ્નિ ખૂણામાં સચિવ અણ્ણાજી દત્તો પંડિત છત્ર લઇને, નૈરૂત્ય ખૂણામાં સામંત જનાર્દન પંડિત હનમંતે[3] વિંઝણો લઇને, વાયવ્ય ખૂણામાં મંત્રી[4] દત્તાજી પંડિત ચામર લઇને અને ઈશાન ખૂણામાં ન્યાયાધીશ બાળાજી પંડિત બીજું ચામર લઇને ઉભા હતા. સામે જમણી તરફ પત્રલેખક બાળાજી આવજી અને ડાબી તરફ હિસાબલેખક ચિમનાજી આવજી હાથમાં લેખનપાત્ર લઇને ઉભા હતા. મહારાજની આસપાસ સર્વ કોશાધ્યક્ષ અને શાળાધ્યક્ષ અધિકારીઓ ઉભા હતા. સુહૃજ્જનો અને માંડલિક રાજાઓ મહારાજની આસપાસ ઉભા હતા. સર્વ મનુષ્યો યોગ્યતા પ્રમાણે ઉભા રહ્યા પછી અભિષેક આરંભ કરવામાં આવ્યો. સો છિદ્રવાળા સુવર્ણ પાત્રમાં જળ રેડી તેવડે અને પ્રધાનો કળશો લઇ ઉભા હતા તેમાંના દ્રવ્યવડે મહારાજને યથાશાસ્ત્ર મંત્રોચ્ચારપૂર્વક અભિષેક કર્યો. એ સમયે સર્વ મધુર વાજિંત્રોના, રામજણીઓના અને ગવૈયાઓ વગેરેના મંગળમય નૃત્યગાનની પ્રચંડ ગર્જના થઇ રહી. એ વિધિ પરિપૂર્ણ થયા પછી મહારાજને પુનઃ મંગળસ્નાન કરાવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ તેમની આરતી ઉતારી. કાંસાના વાસણમાં ઘી ભરીને તેમાં તથા દર્પણમાં મહારાજે પોતાનું મુખ જોયું. એ સમયે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવામાં આવી. ત્યાર પછી મહારાજ શ્વેત

1 સભાસદ એનું નામ નારો નીલકંઠ લખે છે. 2 એ મહાનદીઓના નામ કૃષ્ણા, ગોદાવરી, યમુના અને ગંગા. 3 ચિટણીસ એનું નામ ત્રિંબક સોનદેવ લખે છે અને સભાસદ ત્ર્યંબક સોનદેવનો પુત્ર રામચંદ્રપંત લખે છે. 4 સભાસદ એનું નામ નિરાજી પંત લખે છે. ચિટણીસ એનું નામ નિરાજી રાવજી લખે છે.

ચોઘડિયાં વગેરે સર્વ મંગલવાદ્યોની ગર્જના થઇ રહી. નૃત્ય, ગાયન આદિ શરૂ થયાં. સર્વ પ્રેક્ષકોએ એકીવખતે જયઘોષ કર્યો. એ નાદથી સર્વ દિશાઓ કંપાયમાન થઇ. સર્વ બ્રાહ્મણવૃંદે દીર્ઘસ્વરે આશીર્વચનો ઉચ્ચાર્યાં. મહોપાધ્યાય ગાગાભટ્ટે આગળ આવીને સોનામોતીની ઝાલરવાળું છત્ર પોતાને હાથે ઉંચકીને મહારાજના માથાપર ધર્યું અને દીર્ઘસ્વરે કહ્યું કેઃ—"શિવ છત્રપતિ સદા વિજયી થાઓ" સલામતી માટે તોપો ફૂટી. સ્વરાજ્યના પ્રત્યેક કિલ્લેદારોને સૂચના કરવામાં આવી હતી કે, એક કિલ્લાપર તોપ ફૂટવાનો અવાજ સંભળાતાંજ બીજાપર તોપ ફોડવાનું શરૂ કરવું. તેથી રાજ્યના પ્રત્યેક કિલ્લાપરથી તોપોની ગર્જના થઇ રહી.

સિંહાસન ઉપર આરોહણ કર્યા પછી મહારાજે પોતાના શ્વેત વસ્ત્રો બદલી લાલ વસ્ત્રો ધારણ કર્યા. શરીર ઉપર સુવર્ણના કડા, મોતીની માળાઓ, હીરાના હાર, શિરપેચ, તુરો, પાયજામો, પહોંચી વગેરે અલંકારો પહેર્યા. ધનુષ્યબાણ અને તલવારનું મંત્રવિધિપૂર્વક પૂજન કરી તે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં. એ સમયે પ્રજાજનોએ તેમનાપર સોનારૂપાના પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. સોળ સૌભાગ્યવતી બ્રાહ્મણલલનાઓએ મહારાજની આરતી ઉતારી તેઓને મહારાજે વસ્ત્રાભૂષણ આપ્યાં. સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી જે જે મંત્રવિધિ કરવાની હતી તે તે સંપૂર્ણ કરી મહારાજે બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ લીધો. ઋત્વિજ, આચાર્ય અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી મહારાજે તેમને પુષ્કળ દક્ષિણા આપી. આ સમયે ગાગાભટ્ટને દક્ષિણામાં એક લાખ રૂપિયા અને ભારે કિંમતના વસ્ત્રાભૂષણો અર્પણ કરી તેમનું સન્માન કર્યું. સર્વ ઋત્વિજોને દક્ષિણામા પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા. પુરોહિતને ચોવીશહજાર રૂપિયા આપ્યા. બીજા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે હજાર, પાંચસો, બસો રૂપિયા આપ્યા બાકીના તમામ બ્રાહ્મણોને પચીસ પચીસ રૂપિયા આપ્યા. એ સિવાય ગોસાઇ, સાધુ, ગરિબગુરબા, ભિખારી વગેરેને પાંચ પાંચ, ચાર ચાર અને બબ્બે રૂપિયા વહેંચ્યા. ભગવત્પરાયણ સાધુસંતોને અને ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોને ગામ અને વતનોના ઈનામ આપ્યાં. એ સમયે મહારાજે પોતાની સુવર્ણતુલા કરી. તેમા સોળહજાર હોન થયા હતા તે બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપવામાં આવ્યા. [1]

એ પછી આઠ પ્રધાન, સુબેદાર, દરખદાર, મહાલદાર, કારખાનાદાર અને ઇતર અધિકારીઓને મહારાજે તેમના અધિકારનાં વસ્ત્રો આપ્યા. મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિને જરીકસબભરેલા પાંચ પોષાક, પાયજામો, શિરપેચ, મોતીનો તુરો, સોનાનાં કડાં, કંઠીઓ, મંદિલ, કટાર, ઢાલતલવાર, ચોઘડિયાં, નોબત, જરીપટા, હાથી, ઘોડા, સોનાના હાથાનાં ચામર વગેરે અર્પણ કરી કરારપત્ર લખી ખિતાબ

૧ એ સોળહજાર હોનનું વજન એકસો ચાળીસ રતલ એટલે મુંબઇના પાંચ મણ થયા. માત્ર આ સુવર્ણતુલા કરીનેજ બ્રાહ્મણોને સંતોષ થયો નહિ; પણ સર્વે સાત ધાતુઓવડે મહારાજની તુલા કરી તેમજ રેશમ, કપૂર, લસણ, જાયફળ, ઘૃત, સાકર, મધ, પાન વગેરે ખાદ્ય પદાર્થોથી તેમજ અન્ય પદાર્થોવડે મહારાજની તુલા કરીને તે સર્વ બ્રાહ્મણોને વહેંચી દેવામાં આવ્યું.

તેમની પાછળ પચાસ કોટવાળ ઘોડેસ્વાર, તેમની પાછળ તુરાઇ અને શરણાઇ વગાડનાર, ઘોડા ઉપર નગારા, સરણાઇ અને તુરાઇ વગાડનાર વગેરે મંડળ વાદ્યો વગાડતા ચાલતા હતા. તેમની પાછળ વહીવચા, ભાટ અને બંદીજનો મહારાજના અપૂર્વ પ્રતાપનુ વર્ણન કરતા ચાલતા હતા તેની પાછળ નિશાન, ભાલા અને ધારવાળી ફરસી ધારણ કરેના તથા ચોપદાર અને લાકડી ધારણ કરેના સિપાઇઓ ચાલતા હતા તેમની પાછળના હાથીઓપર મોટા મોટા શરવીર મલ્લ અને પહેલવાનો બેઠા હતા અને તેમની પાછળ શિવાજીમહારાજનો હાથી ચાલતો હતો માવળા સરદારો કિંમતી વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી મહારાજની આસપાસ ચાલતા હતા તેમની પાછળ પ્રધાન મુત્સદ્દી તથા ઇતર મોટા મોટા અધિકારીઓના હાથી ચાલતા હતા, એ સર્વની પાછળ કેટલુક લશ્કર ચાલતુ હતુ આ પ્રમાણે મહારાજની સ્વારી અતિશય ઠાઠમાઠથી દેવદર્શને ગઇ

સર્વ રસ્તા સ્વચ્છ કરી શણગારવામા આવ્યા હતા માર્ગમા સ્થળે સ્થળે મંડપો બાધી રાંગોળી પૂરી હતી સર્વ ઘરો રંગાવી સુશોભિત કર્યા હતા સર્વ સ્થળે ધ્વજા, પતાકા અને તોરણો બાધ્યા હતા સર્વ નગરદેવતાની યથાયોગ્ય પૂજા કરાવી તેમને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા હતા મહારાજની સ્વારી ધીમે ધીમે દેવદર્શન કરી, દેવને વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કરી અને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા વગેરેથી સંતુષ્ટ કરી પાછી ફરી પાછા ફરતી વખતે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ મહારાજની મંગળ આરતી ઉતારી અને તેમના માથાપરથી દહીં, પુષ્પ અને દુર્વાદલની વૃષ્ટિ વરસાવી સ્વારી પાછી ફરી રાજદ્વાર આગળ આવી પહોચ્યા પછી મહારાજ રથમા બેસી રાજમહાલય નજીક જઇ પહોચ્યા અને ત્યાથી પાલખીમા બેસી સભાગૃહદ્વાર આગળ આવ્યા એ સ્થળે પહોચતાજ તેમના માથા ઉપરથી પાણી ભરેલો કળશ અને મીઠાનુ ઓવારણુ ઉતારી વેગળુ ફેકી દેવામા આવ્યુ એ વિધિ કરનારને મહારાજે વસ્ત્રાલંકાર આપ્યા પછી તેમણે ગૃહપ્રવેશ કર્યો

રાજમહાલયમા આવતાજ મહારાજે પ્રથમ કુળદેવતાના અને ત્યાર પછી પ્રિય માતુશ્રી જીજાબાઇના દર્શન કર્યા રાણીઓએ આરતીઓ ઉતારી મહારાજે તેમને અમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકાર આપ્યા ત્યાથી આવી મહારાજ પુનઃ સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા ત્યા સર્વના નજરાણા અને મુજરા લઇ તેઓને પાન, ગુલાબ, અત્તર વગેરે આપી સ્વગૃહે જવાની આજ્ઞા ફરમાવી ત્યાર પછી બ્રાહ્મણભોજન કરાવ્યુ મહારાજે સર્વ સુહૃદજનો અને ઇષ્ટમિત્રસહિત ભોજન કર્યું માડલિક રાજાઓ અને આપ્તજનોનુ અતિ સન્માન કરી તેઓને વસ્ત્રાલંકાર આપી સંતુષ્ટ કર્યા ગુણીજનો આવ્યા હતા તેમને વિદાયગીરીમા મોટી બક્ષિસો આપીને સંતુષ્ટ કર્યા રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ મોટા ઠાઠમાઠથી નિર્વિઘ્નપણે પરિપૂર્ણ થયો સમારંભમા આવેલા સર્વ મનુષ્યો સંતોષ પામી મહારાજની ઐશ્વર્યસંપત્તિની અને ઔદાર્યની સ્તુતિ કરતા સ્વસ્થાને ગયા કહેવામા આવે છે કે, એ સમારંભ વખતે એક કરોડ બેતાળીસ લાખ હોન ખર્ચાયા હતા

મહારાજે ક્ષત્રિયકુલાવતંસ શ્રી રાજા શિવછત્રપતિનો ખિતાબ ધારણ કર્યો.

રાજ્યાભિષેક થયા પછી તેઓ કાગળપત્રમાં નવો શક લખવા લાગ્યા અને સ્વ-રાજ્યમાં એ શક પ્રવર્તાવવાની તેઓએ સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી. શકે ૧૫૯૬ ના જ્યેષ્ઠશુકલ ત્રયોદશીને દિવસે મહારાજને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો; અંગ્રેજી તારીખ ૬ ઠ્ઠી જુન ઈ. સ. ૧૬૭૪. મહારાજે અતિ બાલ્યાવસ્થાથી પોતાના અંતઃકરણમાં અત્યંત મુખ્ય ઉદ્દેશ ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે અવ્યા-હત પરિશ્રમ કર્યો હતો. તેમનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થયો. સ્વરાજ્ય સ્થાપી સશાસ્ત્ર સિંહાસનારોહણ કરી મહારાજે નૂતન શક પ્રવર્તાવ્યો.

મહારાજનો અભિષેકસમારંભ અતિશય ઠાઠમાઠથી થયાના સમાચાર યવન બાદશાહે સાંભળ્યા તે સમયે તેમને કેટલી દિલગીરી થઈ હશે એ કહેવાની અગત્ય નથી. અત્યાર સુધી બાદશાહ એવુંજ જાણતા હતા કે, ગમે તેમ પણ શિવાજી મહારાજને એક જબરદસ્ત લૂટારા કિંવા બળવાખોરજ કહી શકાશે. તેઓ આપણા જેવા રાજ્યપદાધિકારી બાદશાહ નથી; તેથી તેમના પર ભાવિ પ્રજાજનોના હૃદયમાં વાસ્તવિક પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ. તેમની ચળવળ બંધ પાડવાથી તેઓ હતા ન હતા થઈ જશે અને પૃથ્વીના હૃદયપટ ઉપરથી તેમનું નામ ભુંસાઈ જશે, એટલુંજ નહિ પણ પછી તેમને કોઈ યાદ સુદ્ધાં કરશે નહિ; પરંતુ બાદશાહ પોતાની ગણત્રીમાં ભૂલ્યા.[1] જે મહાવીર્યશાળી પુરુષે પ્રથમથીજ સ્વરાજ્ય સ્થાપ-વાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો તે વીર પુરુષ માત્ર યવનોના પ્રાંત અને કિલ્લા કબજે કરીને સ્વસ્થ થાય અને સશાસ્ત્ર રાજ્યાભિષેકવિધિ કરીને, સર્વ પ્રજાના હૃદયમાં સ્વતઃ બંધી વાસ્તવિક પૂજ્યત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા જેવું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યા વગર રહે એ ત્રણ કાળમાં બને તેમ નહોતું. મહારાજના વિચારને મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રની અડચણ બતાવી છતાં તેઓ કિંચિત્ પણ નિરુત્સાહ કે નિરાશ નહિ થતાં તેમણે કાશી અને પૈઠણના મહાન પંડિતોની સહાયતાવડે રાજ્યાભિષેકનો વિધિ યથાયોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કર્યો.

મહારાજ ક્ષત્રિયકુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તે સંબંધી સત્ય કહીએ તો તે સમયના કોઈ પણ બ્રાહ્મણને અથવા પંડિતોને સંશય નહોતો; પરંતુ મહારાજે ક્ષત્રિય સંસ્કારનો લોપ કર્યાથી તેમને શુદ્ર ઠરાવવાનો કેટલાકનો પ્રયત્ન હતો. એવા ઈર્ષ્યાખોર પંડિતોના મોં બંધ કરવા માટે મહારાજને ગાગાભટ્ટ વગેરે પરદેશી વિ-દ્વાનોની સહાયતા લેવી પડી હતી. ગમે તેમ હો; પરંતુ એક સાચા ક્ષત્રિયને શોભે એવાં ઉત્તમ પ્રકારનાં મહાપરાક્રમો કરી જે મહાપુરુષે મહારાષ્ટ્રને યવનોની નાગેહારીમાંથી મુક્ત કરી, સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ બતાવ્યો; તે પુરુષનું ક્ષત્રિયત્વ તે સમયના સર્વ બુદ્ધિમાન અને કૃતજ્ઞ પુરુષો અમાન્ય કરે તેમ નહોતું. સંપાદન કરેલું સ્વરાજ્ય ચિરકાળપર્યંત ટકાવી રાખવા અને હિંદુબાદશાહીનો ઊંડો પાયો નાખવા માટે, સાંપ્રતનો રાજ્યાભિષેક જેવો મહાન ઉપાય યોજવામાં મહારાજે અતિશય દીર્ઘદૃષ્ટિ દર્શાવી હતી, એમાં કંઈ પણ શંકા નથી. એ સમય પછી સર્વ રાજપૂત રાજા, અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને ફિરંગી વગેરે પરદેશી[1]

[1] મહારાજના એ સમારંભ વખતે અંગ્રેજોનો પ્રતિનિધિ પણ મહારાજને નજરાણું

મનુષ્યો શિવાજીમહારાજને વિશેષ માન આપતા હતા, એ સુવિદિતજ છે; પરંતુ આદિલશાહ અને મોગલબાદશાહ પણ મહારાજને પોતાના જેટલુંજ માન આપવા લાગ્યા. અત્યાર પહેલા સર્વ રાજાઓને મહારાજની અતિશય બીક લાગતી હતી; પરંતુ હવે તેઓના અંતઃકરણમા બીક સાથે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ.

રાજ્યારોહણનિમિત્ત મહારાજના રાજ્યમા સર્વત્ર આનંદોત્સવ થઇ રહ્યો હતો તે સમયે એક અત્યત ખેદજનક બનાવ બન્યો હતો. એ સમયે માતુશ્રી જીજાબાઇનું અવસાન થવાથી મહારાજ અને પ્રજાજનો અત્યત શોકનિમગ્ન થયા હતા જે પરમપૂજ્ય અને અત્યંત પ્રેમાળ માતાના શિક્ષણથી, ઉપદેશથી અને સતત પ્રોત્સાહનથી મહારાજે પ્રચડ ઉદ્યોગ આરભ્યો અને તેમા યશ પ્રાપ્ત કર્યો, તથા જેમને પોતાનો પુત્ર સર્વત્ર વિજય મેળવી રાજસિહાસનપર આરૂઢ થઇ નૂતન શકપ્રવર્તક થવાથી આનદનો પાર રહ્યો નહોતો, તેજ પવિત્ર માતા આનદોત્સવ જોવા વિશેષ દિવસ જીવ્યા નહિ રાજ્યાભિષેકનો સમારભ સપૂર્ણ થતાજ દશ બાર દિવસે માતુશ્રીને એકાએક કઇ વ્યાધિ થયો અને તેમાજ તેમનું અવસાન થયુ. સાપ્રતના જેવા અતિ આનંદોત્સવ પ્રસંગે અકસ્માત્ માતુશ્રીનો વિયોગ થવાથી મહારાજના હૃદયમા અત્યંત દુઃખ થયુ પોતાની ઐશ્વર્યવૃદ્ધિ જોઇ જેને વાસ્તવિક સતોષ અને ઉત્સાહ થતો તેજ અત્યત પ્રિયજનની પોતાનો ત્યાગ કરી ગયેલાં હોવાથી મહારાજને સર્વ ઐશ્વર્ય શૂન્યવત્ જણાવા લાગ્યુ મહારાજ કેવા નિસીમ માતૃભક્ત હતા, તે એ સમયે સર્વ મનુષ્યોએ ઉત્તમ પ્રકારે જાણ્યુ. લાખો રૂપિયા ખર્ચી મહારાજે માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી અને વર્ષાઋતુના ચાર મહિના રાયગઢ ઉપર નિવાસ કરી માતૃશોક પાળ્યો[1] મહારાજ એટલા દિવસ સિહાસન ઉપર બેઠા નહિ. આશ્વિન શુક્લા પચમીને દિવસે શુભ મુહૂર્ત જોઇ પુનઃ સભા ભરી સિહાસન ઉપર બેઠા ત્યાર પછી અષ્ટપ્રધાન તથા મોટું લશ્કર લઇ પ્રતાપગઢ ઉપર દેવીના દર્શન કરવા ગયા, ત્યાથી રામદાસસ્વામીના દર્શન કરવા ગયા અને ત્યાર પછી શિખરપરના મહાદેવ તથા જેજુરીના ખડોબાનાં દર્શન કરી મહારાજ પુન રાયગઢ ઉપર આવ્યા.

આપવાને ગયો હતો નજરાણાતરીકે તેણે પોતાની પાસે એક હીરાની વીટી રાખી હતી. સિહાસનારૂઢ થઇને મહારાજ જ્યારે લોકોનુ નજરાણુ લેવા લાગ્યા ત્યારે અગ્રેજ પ્રતિનિધિ ઓક્ઝેન્ડન અને તેના દુભાષિયા નારાયણ શેણવીને નારોજીપત મહારાજ પાસે લઈ ગયો. તે લોકોએ દૂરથીજ મસ્તક નમાવીને મહારાજને મુજરો કર્યો અને નજરાણું આપ્યુ. મહારાજે તે નજરાણુ સ્વીકારીને તેમને બક્ષિસ આપી વિદાય કર્યા."

૧ જીજાબાઇએ ઈ સ. ૧૬૭૪ તા૦ ૧૮મી જુનને દિવસે સ્વર્ગવાસ કર્યો પાચલાખ હોનની તેમની ખાનગી મિલ્કત હતી તે સર્વ તેમણે મહારાજને સ્વાધીન કરી.

प्रकरण २४ मुं—राज्यव्यवस्था

રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરીને મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની પૂર્ણતા કરી. સુદૃઢ પાયાપર હિંદુબાદશાહીની ઇમારત રચી અને સતત વીસ વર્ષપર્યંત કરેલા અવિશ્રાંત પરિશ્રમનું તેમણે સાર્થક્ય કર્યું. એ બાદશાહીને સુવ્યવસ્થિત અને ચિરાયુ કરવા માટે તેમણે જે ઉત્કૃષ્ટ નિયમો રચ્યા હતા, તેનું ઉપલબ્ધ વર્ણન પ્રસ્તુત પ્રકરણમા લખ્યા પછી, સિંહાસન ઉપર બેઠા પછીના ચરિત્રવિભાગનું વર્ણન લખવું અમને ઇષ્ટ જણાય છે. એ રાજ્ય-વ્યવસ્થા તેમણે રાજ્યારોહણવિધિ થયા પછી કરી હતી, એમ કોઇએ સમજવાનું નથી. મહારાજે સૈન્ય એકઠું કરી કિલ્લા અને પ્રાંત હસ્તગત કરવા માંડ્યા તે વખતથીજ રાજ્યમા સુવ્યવસ્થાનો આરંભ કર્યો હતો.

તે સમયે પ્રચલિત થયેલી હિંદુ અને યવનરાજ્યપદ્ધતિની મહારાજને ઉત્કૃષ્ટ માહિતી હતી એ સિવાય મહારાજે અવકાશ મળતાજ આર્યગ્રંથોમાથી મળી આવતું પ્રાચીન રાજ્યપદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું હતું. તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત સર્વ રાજ્યપદ્ધતિના ગુણદોષનુ મનન કરી, દેશ, કાળ અને વર્તમાન સમયને અનુકૂળ થાય અને પ્રજાને અત્યંત સુખપ્રદ થઈ પડે, એવી રાજ્યપદ્ધતિ નક્કી કરી, પ્રસંગને અનુસરતી રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપી હતી. એ રાજ્યપદ્ધતિથી મહારાજે જે ઉદ્દેશ અને બુદ્ધિમત્તા પ્રકટ કરી છે, તેવી કલ્પના અર્વાચીન કિંવા પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાથી મળી આવતી નથી, એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી. રાજ્ય-સંપાદન કરવામા વીર્ય, શૌર્ય, યુક્તામત્તા ઇત્યાદિ ગુણો હોવા જોઇએ. મહારાજ તે સર્વ સદ્ગુણોથી અલંકૃત હતા. તેજ પ્રમાણે મેળવેલા રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવાને રાજ્યવ્યવહાર, ચાતુર્ય, પ્રજાપાલન, પટુત્વ ઇત્યાદિ ગુણો હોવા જોઇએ, તે સર્વ અપ્રતિમ સદ્ગુણો પણ મહારાજમાં વિદ્યમાન હતા, તે તેમની રાજ્યકાર્ય-દક્ષતા ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

રાજા પોતાના એકાદ દિવાનની સલાહથી કિંવા પોતાનીજ બુદ્ધિથી રાજ્ય-કાર્યભાર ચલાવે તો તેનાથી યથાયોગ્ય ન્યાય અને યથાયોગ્ય સર્વ વ્યવસ્થા થઇ શકે નહિ; અને પ્રજાજનોને સુખ પણ મળે નહિ; એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, ગમે તેવો બુદ્ધિમાન પુરુષ હોય તોપણ તેને એકલાને રાજ્યમાં બનતી પ્રત્યેક ઉથલ-પાથલનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. તેજ પ્રમાણે કોઇ પુરુષ ગમે તેવો નીતિ-

માન હોય તોપણ તે સર્વ કાર્યભાર નિષ્પક્ષપાતપણે અને નિરપેક્ષ બુદ્ધિપૂર્વક ચલાવે એ પણ સહસા શક્ય નથી. વળી જૂદાં જૂદાં ખાતાંની વ્યવસ્થા કરતી વખતે એક ખાતાથી બીજા ખાતાને કયા પ્રકારની અડચણ થાય છે, તે એક મનુષ્યના લક્ષમાં આવવા જેવું નથી; તેમજ પ્રજાજનો નારાજ થવાથી રાજ્યની દક્ષતામાં અંતરાય પડે છે, વગેરે તત્ત્વો મહારાજના લક્ષમાં સંપૂર્ણરીતે આવતાંજ તેમણે સર્વ રાજ્યસૂત્ર પોતાના સ્વાધીનમાં નહિ રાખતાં રાજકાર્ય ચલાવવાને અષ્ટપ્રધાનની સહાયતા લીધી. તે સમયના કોઈ પણ રાજ્યમાં અષ્ટપ્રધાનમંડળની સંસ્થા નહોતી, તેમજ મહારાજના રાજ્ય પછી કોઇ પણ રાજાએ એ રાજનીતિનું જોઇએ તેવું અવલંબન કર્યું નહિ. સર્વ રાજ્યસૂત્ર પેશ્વાના તાબામાં જતાં તેઓ કેવળ નામધારી રાજા થયા. તે સમયથી ઉપરોક્ત સંસ્થાનો સર્વથા લોપ થયો. સાંપ્રત પરદેશી રાજાની સુધરેલી રાજ્યપદ્ધતિમાંથી માત્ર એ પ્રધાનમંડળનું તત્ત્વ જણાઇ આવે છે.

રાજ્યાભિષેક સમય કયા અષ્ટપ્રધાન હતા તે પાછલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળે તેમના કાર્યસંબંધી થોડું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે.

૧–મુખ્ય પ્રધાન એટલે પેશ્વા. એ પદવી રાજાથી બરોબર ઉતરતી પંક્તિની હતી. તેઓ મુલ્કી અને લશ્કરી બન્ને ખાતાપર દેખરેખ રાખતા હતા. રાજ્યની એકંદર વ્યવસ્થા બરોબર ચાલે છે કે નહિ, તેની સંભાળ તેણે રાખવાની હતી અને રાજાની ગેરહાજરીમાં સર્વ કાર્યની જવાબદારી તેને માથે હતી. દરેક હુકમો ઉપર રાજાના સહીસિક્કા પછીથી એનો સહીસિક્કો પણ આવતો હતો.

૨–સેનાપતિ એટલે સરનૌબત. સર્વ લશ્કર ઉપર તેમનું આધિપત્ય હોવાથી તેમને લશ્કરી વ્યવસ્થા તપાસવાનો અધિકાર હતો. એવા બે સેનાપતિ રાખવામાં આવતા. એક ઘોડેસ્વારલશ્કર ઉપર અને બીજો પાયદળ લશ્કર ઉપર દેખરેખ રાખતો. ઘોડેસ્વારલશ્કરના સેનાપતિની પદવી અધિક હોવાથી પાયદળલશ્કરનો સેનાપતિ તેના હાથ નીચે મદદનીશ ગણાતો; કારણ કે પાયદળલશ્કરના સેનાપતિને પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા મળતી નહોતી.

૩–પંત અમાત્ય એટલે મુજુમદાર. એ સ્વરાજ્યના સર્વ હિસાબ ઉપર દેખરેખ રાખતો. રાજ્યના સર્વ લશ્કરી અને મુલકી ખાતાનો તથા કિલ્લાનો હિસાબ તેને તપાસવો પડતો હતો. સર્વ પ્રાંતના આવકજાવકનાં સરવૈયા એ અધિકારીની પાસે તપાસાવા આવતાં હોવાથી સર્વ અધિકારીઓના જમાખર્ચ ઉપર એમનો દાબ રહેતો; તેમજ કંઈ ભૂલચૂક કિંવા ગોટાળો થતાજ તે કાર્ય તરત પ્રસિદ્ધિમાં આવતું. વધારાના ખર્ચની મંજુરી કિંવા કોઈ પ્રાંતનો ખર્ચ ઓછો કરવા હુઝુર હુકમ મેળવવાની જરૂર પડતી તો તે કાર્ય આ પ્રધાનની અનુમતિથી કિંવા ભલામણથી થતું; તેથીજ એ પ્રધાનના તાબામાં અધિક કારકુનો રહેતા અને જૂદા જૂદા પ્રાંતનો, લશ્કરનો અને કિલ્લાનો હિસાબ તપાસવા માટે જૂદા જૂદા સરકારકુન નિમવામાં આવતા.

૪–પંત સચિવ એટલે સુરનીસ. એ અધિકારી સરકારી દફતર ઉપર દેખરેખ

રાખતો. રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાંતના અધિકારી, લશ્કરી અમલદાર અને કિલ્લેદાર તરફથી આવતા પત્રો અને સરકાર તરફથી રવાના થતા ખરીતા તપાસી તેનો સારાંશ નોંધી રાખવાનું કામ એ અધિકારીના તાબામાં હતું. કિલ્લેદારોને અપાતા દાનપત્રો, ઇનામપત્રો, સનદો ઇત્યાદિ લખેલી નોંધ રાખવાનું કામ એ અધિકારીની સત્તામાં હતું. સર્વ સરકારી ખાતાનાં દફતરોની વ્યવસ્થા નિયમસર રાખવામાં આવે છે કે કેમ, તે એ અધિકારીએ તપાસવું પડતું. એ પ્રધાનના હાથ નીચે પુષ્કળ કારકુનો હતા. એ અધિકારીના સિક્કા વગર કોઈ પણ સરકારી કાગળ કિંવા ખરીતો દૂતો અથવા લશ્કરી અમલદારને રવાના થતો નહિ. પંત અમાત્ય અને પંત સચિવ, એ બન્ને અધિકારીઓ પોતાના તરફથી પોતાના તાબાના કારકુનોને પ્રત્યેક પ્રાંતના અધિકારીઓના અને કિલ્લેદારોના હિસાબની અને દફતરોની વ્યવસ્થા બરોબર છે કે નહિ, તે તપાસવા અનિવાર્ય મોકલતા. હિસાબનાં નાણાં વગેરે બરાબર તપાસતાં કંઈ ભૂલચૂક જણાતી તો તે કારકુનોને શિક્ષા કરવાનો તેમને અધિકાર હતો. કોઈ કોઈ વખતે એ અધિકારીઓ સ્વતઃ જઈને કોઈ કોઈ ખાતાની તપાસણી કરતા.

૫—મંત્રી એટલે વાકનીસ (પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી) એ અધિકારી ખાનગી ખાતાની વ્યવસ્થા રાખતો. અંગત કારખાના, ખાસ મહાલ, હજૂરપાગા અને દેવસ્થાન વગેરે ખાતાંઓનો બંદોબસ્ત સુવ્યવસ્થિત રહે છે કે કેમ, તે એ અધિકારીને તપાસવું પડતું. ખાનગી ખાતાના દફતર અને પત્રવ્યવહાર ઉપર પણ એ પ્રધાનની દેખરેખ રહેતી. તે ઉપરાંત રાજાના રોજના કાર્યક્રમની અને રાજ્યમાં થતા બનાવોની તેને નોંધ રાખવી પડતી. વળી રાજાના આમંત્રિત મહેમાનો અથવા તો મુલાકાતે આવનાર માણસો ઉપર તેની સખ્ત દેખરેખ રહેતી હતી કે જેથી મહારાજનો ઓચિંતો ઘાત કરવાની કોઈને તક મળે નહિ.

૬—સુમંત એટલે ડબીર એ અધિકારી પરદેશી પ્રાંતો સાથે ચાલતા સર્વ વ્યવહાર ઉપર દેખરેખ રાખતો. અન્ય રાજાઓ તરફથી આવતા ખરીતા અને વકીલ તથા તેઓને સરકાર તરફથી મોકલવામાં આવતા ખરીતા તથા વકીલની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ એ અધિકારીને કરવું પડતું.

૭—ન્યાયાધ્યક્ષ કિંવા પંડિતરાવ એ અધિકારીએ રાજાને પ્રસંગોપાત શાસ્ત્રાર્થ કહેવો પડતો. દેવસ્થાનો અને સત્પુરુષોને આપેલી બક્ષિસ-વર્ષાસનોની વ્યવસ્થા રાખવી પડતી; તેમજ સરકાર તરફથી થતા ધર્માદા કાર્યોની અને ધર્મવિધિની વ્યવસ્થા તેને તપાસવી પડતી તથા ફોજદારી મુકદ્દમાઓમાં પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર ન્યાય મળે છે કે કેમ, તેની તેને દેખરેખ રાખવી પડતી.

૮—ન્યાયાધીશ પ્રત્યેક મુલ્કી અને દિવાની મુકદ્દમાસંબંધી પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળે છે કે કેમ, તે એ અધિકારીએ તપાસવું પડતું. પંચ કિંવા મુલ્કી અધિકારીઓ દ્વારા મળેલો ન્યાય કોઈને યોગ્ય નહિ જણાયાથી તેઓને હજુરમાં અપીલ કરવી પડતી અને એ પ્રધાન પુરાવા તપાસીને તેનો ફેંસલો આપતો. જમીનનો હક, ગ્રામાધ્યક્ષનો હક વગેરે બાબતનો નિકાલ આ પ્રધાનની મદદથી

પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો હતો.

શિવાજીમહારાજે પોતાના રાજ્યમાં સર્વ ખાતાંની વ્યવસ્થા જૂદા જૂદા પ્રધાનોને સોંપી હતી.[૧] તેથી તેઓ પોતપોતાનું કાર્ય બુદ્ધિપૂર્વક કરતા હતા. એકાદ ગુંચવણભરેલો વિષય આવી પડે તો પ્રધાનો તે સંબંધી પ્રથમ મહારાજને એકાંતમાં સર્વ હકીકત નિવેદન કરતા. તે વિષય જે અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યો હોય તેને મહારાજ પોતાની પાસે બોલાવતા. એકાંતમાં તેની સાથે મસલત ચાલ્યા પછી યોગ્ય જણાતાં તેજ વિષયની પુનઃ પ્રધાનમંડળ સમક્ષ ચર્ચા થતી. સર્વ રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિષયસંબંધી પ્રધાનમંડળમાં ચર્ચા થયા પછી મહારાજ સર્વાનુમતે એક નિશ્ચય ઉપર આવતા. મહારાજે તેમના ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી અને તેમની સલાહને યોગ્ય માન આપેલું હોવાથી પ્રત્યેક પ્રધાન બુદ્ધિપૂર્વક અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા; તેમજ તેઓ સ્વરાજ્યનું અને છત્રપતિ મહારાજનું અંતઃકરણપૂર્વક હિત અને ઉત્કર્ષ ઇચ્છતા.

એ પ્રધાનમંડળમાં પંડિતરાવ અને ન્યાયાધીશ પ્રધાનો સિવાય બીજા ૭ પ્રધાનોએ લશ્કરી નોકરીમાં કુશળતા મેળવવી પડતી. તે ધામધૂમને સમયે સતત યુદ્ધ થતાં હોવાથી સર્વેએ યુદ્ધકળામાં નિપુણ હોવાની જરૂર હતી. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એ સરદારોએ તલવાર બાંધી યુદ્ધમાં જવું પડતું. સર્વ પ્રધાનોના તાબામાં એક એક મુતાલિક (મદદનીશ) અધિકારી નિમવામાં આવ્યો હતો. મુખ્ય પ્રધાન ચઢાઇમાં જતો તે સમયે તેમના સર્વ કાર્યોની વ્યવસ્થા મુતાલિકને તપાસવી પડતી, મુખ્ય પ્રધાનના સિક્કામહોર મુતાલિકના તાબામાં રહેતાં; પરંતુ એકાદ મહત્ત્વનું કાર્ય આવી પડતાં તેનો ન્યાય પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની આજ્ઞા સિવાય મુતાલિક કરી શકતા નહિ, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. મુતાલિક અધિકારીઓના હાથ નીચે બીજા સાત સાત અધિકારીઓ નિમ્યા હતા; તેમનાં નામઃ-૧ મુજુમદાર-એ અધિકારી પાસે જમાખર્ચનું કામ રહેતું. ૨ ફડનવીસ-એ મુજુમદારનો મદદનીશ અધિકારી ગણાતો. ૩ સબનીસ કિંવા દફતરદાર-એ અધિકારી પાસે દફતરનું સર્વ કામ રહેતું. ૪ ચિટણીસ-એ અધિકારી સર્વ પત્રવ્યવહારનું કામ કરતો. ૫ કારખાનનીસ-એ અધિકારીના તાબામાં સર્વ કોઠીઓની અને અનાજના કોઠારોની વ્યવસ્થા તપાસવાનું કામ રહેતું. ૬ જામદાર-એ અધિકારી પાસે રોકડ નાણાં સિવાય અન્ય સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવાનું કામ હતું. અને ૭ પોતનીસ-એ અધિકારીના તાબામાં સર્વ રોકડ શીલીક રહેતી. એ સર્વ અધિકારીઓના તાબામાં કામના પ્રમાણમાં ઓછાવત્તા કારકુનો નિમ્યા હતા. એક ચિટણીસ, એક ફડનવીસ, એક પારસનીસ અને પોતનીસ હુઝુરની તહેનાતમાં રહેતા. પાછળ લખવામાં આવ્યું છે કે, ચિટણીસ બાલાજી આવજી એ પ્રભુજાતિનો વિશ્વાસુ ગૃહસ્થ હતો. ફડનવીસતરીકે બાળકૃષ્ણ પંતને નિમવામાં આવ્યો

૧ આ પ્રધાનોનો વાર્ષિક પગાર નીચે પ્રમાણે હતોઃ-મુખ્ય પ્રધાન પંત અમાત્ય અને પંત સચિવને પંદર હજાર હોન મળતા હતા; અને બાકીના બીજાઓને દશ દશહજાર હોન મળતા હતા.

હતો. એ અધિકારી શાહજીરાજના મુખ્ય કાર્યભારી હનુમંતેનો નજીકનો સગો થતો હતો. પારસનીસતરીકે કોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી તે નક્કી જાણી શકાતું નથી; તેમ છતાં એ અધિકારી ફારસી ભાષામાં લખાયલા પત્રો અને ખરિતા વાંચી તેના અર્થ કરવા માટે અને તે ભાષામાં પત્રો વગેરે લખી મોકલવા માટે નિમ્યો હતો. તેના હાથ નીચેનો પોતનીસ અધિકારી એ બીમોંડાના શેણવા નાયક પુંડેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. માલોજીરાજને સાધતા કરવાથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતું, તે તેમણે એજ શેણવા નાયકને ઘેર મૂકયું હતું અને તે વખતે તેમણે શેણવાને વચન આપ્યું હતું કે-"મને રાજ્ય મળશે તે વખતે તમને પોતનીસ નિમવામાં આવશે." મહારાજે તેના પુત્રને પોતનીસ બનાવી માલોજીની પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ કરી.

રાજ્યના સર્વ ખાતાની વ્યવસ્થા જૂદા જૂદા પ્રધાનોના તાબામાં સોંપ્યા પછી પોતાની ખાનગી (પ્રાઇવેટ) સંપત્તિની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે મહારાજે દ્વાદશ કોશ (બાર મહાલય) અને અષ્ટાદશ શાળા (અઢાર કારખાના) સ્થાપ્યા હતા. દ્વાદશ કોશના નામ-ખજીનો, ટંકશાળ, ધાન્યાગાર, ઝવેરખાનું, શોધન, આરામ-ક્ષેત્ર, ટંકશાળામહાલ, શિબિકા અર્થાત્ વાહનમહાલ, મહાલ ઇમારત (મકાનો બાંધવાસંબંધી કામ કરવાનું ખાતું), મહાલ સૌદાગીરી (માલ ખરીદ કરનાર અધિકારીઓનું ખાતું), મહાલ પાગીના (અશ્વશાળા ઉપર દેખરેખ રાખનાર અધિકારીઓનું ખાતું) અને વસ્ત્રાગાર (જામદારખાનું) અષ્ટાદશ શાળાનાં નામ-અશ્વશાળા (પીલખાનું), મલ્લશાળા (તાલીમખાનું-કસરતશાળા), ધાન્યસંગ્રહ (અંબારખાનું), બહિર્ દુંદુભિશાળા (નગારખાનું), યંત્રશાળા (તોપખાનું), વૈદ્યશાળા (દવાખાનું), પાનીયશાળા (આબદારખાનું), ઉષ્ટ્રશાળા (શુતરખાનું), નિબિડશાળા (ફરાશખાનું), મૃગશાળા (શિકારખાનું), રત્નશાળા (જવાહીરખાનું), પાકશાળા (રસોઈખાનું), ચિત્રશાળા (તસ્વીરખાનું), તાબૂલશાળા (અત્તરખાનું), રથશાળા (ગાડીખાનું), ક્ષેપનશાળા (દફતરખાનું), નાટકશાળા (નટખાનું) અને જામખાનું; એ સર્વ કોશ ઉપર અને શાળા ઉપર હવાલા, કારકુન અને હવાલદાર ઇત્યાદિ યોગ્ય અધિકારીઓ નિમવામાં આવ્યા હતા.

મહારાજે પોતાની ખાનગી સંપત્તિની સુવ્યવસ્થા પ્રમાણેજ માતુશ્રી જીજાબાઇનબાબી પણ સુવ્યવસ્થા કરી હતી. તેમની સેવામાં બુદ્ધિમાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નિમવામાં આવ્યા હતા. ચોકીપહેરા માટે સિપાઇ, પ્યાદા અને સેવકો રાખ્યા હતા. તેમને માટે પૂજારી, પુરાણી વગેરે બ્રાહ્મણો જુદા નિમ્યા હતા. તેઓ દેવપૂજા, પુરાણશ્રવણ, અનુષ્ઠાન વગેરે ધાર્મિક કાર્યો કરતા હતા. માતુશ્રીને દાન-ધર્મ કરવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્યનું વર્ષાસન આપવામાં આવતું હતું. તેમની સર્વ વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે ચલાવવા માટે એક ચિટણીસ, એક ફડનવીસ અને એક પોતનીસ તથા બીજા કારકુનો રાખવામાં આવ્યા હતા. માતુશ્રીને કંઇ પણ વસ્તુની ઉણપ ન પડે અને તેમના સુખમાં કિંચિત્ પણ અંતરાય ન પડે તે માટે મહારાજ અંતઃકરણપૂર્વક કાળજી રાખતા હતા.

સાથે સાથે આ સ્થળે મહારાજના દરબારની રચનાનું પણ વર્ણન આપી દઇશું. દરબારના મધ્યભાગમાં મૂકેલા સિંહાસનપર મહારાજ પોતે બેસતા હતા. તેમના બેઠા પછી તેમની પાછળ હજુરીઆઓ ચામરછત્ર વગેરે લઇને ઉભા રહેતા હતા. તેમની બાજુમાં અત્યંત વિશ્વાસુ એવા આપ્તજનો ઉભા રહેતા હતા. સિંહાસનની નીચે જમણી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન, પંત અમાત્ય, પંત સચિવ, મંત્રી, ચિટણીસ અને પરરાજ્યોના વકીલ અનુક્રમે બેસતા હતા. ડાબી બાજુએ સેનાપતિ, સુમંત, ન્યાયાધીશ, પંડિતરાવ, ફડનવીસ, સેનાધિકારી, સરદાર વગેરે નામાંકિત શૂરવીર પુરૂષો બેસતા હતા અને સિંહાસનની પાછળ બંને બાજુએ મહારાજના બારકોશના અને અઢાર કારખાનાના અધિકારીઓ ઉભા રહેતા હતા. પ્રધાનમંડળના મુતાલિકો અને કારકુનો પોતપોતાના માલિકની પાછળ બેસતા હતા. બીજા કારભારીઓ, તાલુકદારો, મામલતદારો અને કિલ્લેદારોના સ્થાન દરબારમાં નિશ્ચિત કરી આપેલાં હતાં. મહારાજનાં દર્શન કરવાને માટે કોઇને દરબારમાં જવું હોય તો અંદર ખબર આપવાને માટે અને તેને યોગ્ય સ્થાને બેસાડવાને માટે દરવાજા આગળ બે ચોપદારો ઉભા રહેતા હતા.

મહારાજે પોતાના લશ્કરની કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તે તપાસીએ. પાયદળ લશ્કરમાં તેમણે બે પ્રકારનાં મનુષ્યો રાખ્યાં હતાં. એક ડુંગરાળ પ્રદેશ ઉપર રહેનારા માવળા અને બીજા પ્રદેશના નીચલા ભાગમાં રહેનારા હેટકરી હતા. માવળાઓ તલવારબહાદુર હતા અને હેટકરીઓ અચૂક નેમ તાકી શસ્ત્ર મારવામાં કુશળ હતા. પ્રત્યેક મનુષ્યોને ઢાલતલવાર અને બંદુકો આપવામાં આવી હતી. હથિયારો તેઓએ પોતેજ ખરીદી પોતાની પાસે રાખવાનો ઘણો ખરો નિયમ હતો. શસ્ત્રના ઉપયોગમાટે તેમને જોઇતો દારૂગોળો માત્ર સરકાર તરફથી મળતો. તેમના મુખ્ય પોષાકમાં એક બદન અને ટુંકું ધોતીયું પહેરી તેનો કાછડો વાળતા હતા. કમ્મરે એક દુપટ્ટો વિંટાળતા હતા. કેટલાક શરીરે અંગરખો અને માથે પાઘડી પહેરતા. માવળા અને હેટકરીઓ સર્વદા ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રહેનારા હોવાથી તેઓ ડુંગરોના વિકટ ચઢાણપર અને ખીણમાં જવાઆવવામાં કુશળ હતા. એવાં ચપળ મનુષ્યો કોઇ પણ બીજા પ્રાંતમાં કિંવા દેશમાં મળી આવતાં નથી, એમ કહેવું અત્યુક્તિભરેલું નથી.

પાયદળ લશ્કરમાં દશ દશ સિપાઇઓની ટુકડીઓ બનાવવામાં આવી હતી; તેમાં નવ સિપાઇ અને એક નાયક મળી દશ સિપાઇ થતા. એવી પાંચ ટુકડીઓ ઉપર એક હવાલદાર અને બે હવાલદારોપર એક જુમલેદાર નિમ્યો હતો. દશ જુમલેદાર ઉપર એકહજારી સરદારની નિમણુક કરવામાં આવતી.[1] એ સિવાય કેટલાક પાંચહજારી[2] સરદાર નિમવામાં આવતા. એક હજારી અને પાંચહજારી

૧ ચિટણીસ લખે છે કે, માવળાના પાયદળમાં પાંચ હવાલદાર ઉપર એક જુમલેદાર અને પાંચ જુમલેદાર ઉપર એકહજારી સરદાર નિમવામાં આવતો.

૨ કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, મહારાજના સૈન્યમાં કોઈ પાંચહજારી ન હતા; પરંતુ માત્ર સાત હજારીજ હતા.

સરદારો સરનૌબત અધિકારીની આજ્ઞામાં રહેતા. પાયદળમાં કેટલાક સિપાઈઓને તીરકામઠાં, તલવાર, ઢાલ, ભાલા અને બંદૂકો આપવામાં આવતી અને કેટલાક પાસે બંદૂક પણ રહેતી હતી. આ હથિયારો તેમને પોતાને ખર્ચે લાવવાં પડતાં. સરકાર તરફથી સર્વે દારૂગોળો પૂરો પાડવામાં આવતો હતો. જે સિપાઈઓ જે શસ્ત્ર વાપરવામાં કુશળ હોય તેમને તે શસ્ત્ર વાપરવા દેવામાં આવતાં. નાયકોને અને નાયકોના હવાલદારોને, એ કે ત્રણ હોન પગાર મળતો. જુમલેદારને પ્રતિવર્ષ [illegible] હોન અને હજારી સરદારોને પાંચસો હોન પગાર મળતો. પાંચહજારીને [illegible] હોન પગાર મળતો હતો અને સરદાર તરફથી પગારની [illegible] નિમણુક કરી આપવામાં આવતી.

લશ્કર ખાતામાં બે પ્રકારના સિપાઈઓ હતા. એક બારગીર અને બીજા શિલેદાર. બારગીર તે કહેવાય જેમને 'પાગા' કહેવામાં આવતી. પાગામાં ઘોડા સરકારી હતા અને તેમના ખાણા સરકાર તરફથી આપવામાં આવતાં હતાં. શિલેદાર એટલે જે સિપાઈઓ પોતાને ખર્ચે ઘોડા ખરીદ કરી નોકરીમાં રહે અને તેમને પોતાના ઘોડાનો ખર્ચ પણ જાતે ઉપાડવો પડે તેઓ. મહારાજશ્રીએ સરકારમાંથી શિલેદાર સિપાઈઓને પગાર પૂરો મળતો. શિલેદારોનો ઉપયોગ કરવામાં મહારાજે ઘણાંખરા બારગીરોનું અનુકરણ કર્યું હતું, પરંતુ મહારાજને એ પદ્ધતિ પસંદ નહોતી. એ પદ્ધતિથી ઘોડા ઉપર જેવા જોઈએ તેવા સ્વાર થઈ શકતા નહિ. નોકરીથી છૂટા થયેલા શિલેદાર ઘોડાસહિત નાસી જતા, તેથી મહારાજ હમેશાં શિલેદાર સિપાઈઓની સંખ્યા ઓછી કર્યા જતા. એ સમયે શિલેદારી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરનારા મનુષ્યોની સંખ્યા અનિશ્ચિત હોવાથી એક રીત પ્રમાણે તેઓને નોકરીમાં રાખવાની મહારાજને ફરજ પડતી. કોઈ શિલેદારને પોતાનો ઘોડો વેચવાની ઇચ્છા થતી તો સરકારમાંથી તેની યોગ્ય કિંમત દઈ શિલેદારને ઘોડા પાગામાં આપી આવતો અને એવા શિલેદારને સરકારી પાગના નોકરીએ રાખતા. સરકારી ઘોડાના પાગ્યા ઘોડા સાથે સરકારી એકાએક માટે ઘોડો ઘાસ ઉપર આવતો. ઘોડેસ્વાર પોતાના પગમાં સુરવાળ અને પટ્ટ બાંધતા, શરીર ઉપર સૂતરાઉ અંગરખું પહેરતા, કમરે ફેંટો બાંધતા અને માથે પાઘડી રહેતી. ભાલાના હોલની વપરાશ પાઘડી વડે બાંધવામાં આવતી નહિ તથા તેનો એક છેડો હડપચી નીચે લેવામાં આવતો. કમ્મરે શેલાનો પટ્ટો બાંધવામાં આવતો અને હાથ ઉપર પાઘડી લપેટવામાં આવતી. સર્વના હાથમાં ભાલા અને કેટલાકના હાથમાં ભાલા તથા બંદૂકો રહેતી. એ સર્વે સિપાઈઓને ઘણુંખરું પોતાને ખર્ચે ખરીદવાનો નિષેધ હતો. બારગીર સિપાઈઓને સરકારી ખર્ચે હથિયારો આપવામાં આવતાં પણ શિલેદારોને તે પોતાને ખર્ચે લાવવાં પડતાં.

પચીસ બારગીર ઉપર એક શિલેદાર કિંવા એક હવાલદાર, પાંચ હવાલદાર ઉપર એક જુમલેદાર અને પાંચ જુમલેદાર ઉપર એક સુબેદાર નિમવામાં આવતો.[1]

1 [illegible] ઉપર એક હજારી અને એવા પાંચ

એવા દશ સુમેદાર ઉપર એક પાયદળજારી (સરદાર) ની નિમણૂક થતી સર્વ સુમેદાર અને પાયદળજારી સરદાર, સરનૌબતની આજ્ઞામાં રહેતા ઘોડેસ્વાર લશ્કરનો સરનૌબત જૂદોજ નિમવામાં આવતો પચીસ ઘોડા પાછળ એક પખાલી અને એક નાળબંધ રાખવામાં આવતા હવાલદારે પોતાના તાબાના ઘોડાને ઘાસ ચંદી વગેરે બરાબર મળે છે કેમ તથા તેમની બગદાસ્ત બરાબર થાય છે કે કેમ તેની તપાસ અને તેમના સામાનનો બંદોબસ્ત રાખવો પડતો પ્રત્યેક ઘોડેસ્વાર બારગીરને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે બેથી પાંચ હોનપર્યંત અને શિલેદારને છથી બાર હોનપર્યંત પગાર મળતો જુમલેદારને વીસ હોનપર્યંત પગાર મળતો[1] સુમેદારોને વાર્ષિક એક હજાર હોન અને એક પાનખી આપવામાં આવતી પાયદળજારી સરદારોને વાર્ષિક બે હજાર હોન અને આબદાગીરી (છત્રી) આપવામાં આવતી શિલેદારોનો સુમેદાર સ્વતંત્ર નિમવામાં આવતો અને તેઓ સર્વ સરનૌબતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા પ્રત્યેક સુમેદાર, પાયદળજારી અને સરનૌબત અમલદારો પાસે જાસુસ અને હલકારા (સિપાઇઓ) રાખવામાં આવતા

એ લશ્કર સિવાય મહારાજે પોતાની સ્વારીમાં પાંચ હજાર કેળવાયલા સિપાઈઓ રાખ્યા હતા મહારાજને સ્વતંત્ર લશ્કર રાખવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને યવન બાદશાહ સાથે શત્રુવટ હોવાથી અચાનક યુદ્ધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ હતું, તેથી મહારાજના રક્ષણ માટે પાંચ હજાર સિપાઇઓ હમેશાં તૈયાર રાખવાની અગત્ય હતી મહારાજે ચુંટણી કરીને માવળાઓના લશ્કરની જૂદી જૂદી ટુકડીઓ બનાવી હતી તેમણે ત્રીસ, ચાળીસ, સાઠ અને સો માવળા સિપાઇઓની ટુકડીઓ બનાવી તે ઉપર શૂર બહાદૂર અને પ્રમાણિક સરદાર નિમ્યા હતા કેળવાયલા પાયદળ સિપાઇઓને સરકારમાંથી ઉંચો પોષાક આપવામાં આવતો અને તે તેઓએ સ્વારી વખતે ધારણ કરવાનો નિયમ હતો તેમને માથે મંદીલ, શરીરે લાંબો અંગરખો અને ઓઢવા મીણકપડું અથવા પૈઠણી ધાબળી આપવામાં આવતી શરીરે પહેરવા માટે કોઇને સોનાના કડાં, કોઇને રૂપાની સાંકળીઓ અને કોઇને કડી વગેરે અલંકાર આપવામાં આવતા તેમના શસ્ત્રની મૂઠ મ્યાનનો ઉપલોનીચનો ભાગ તેમજ કમરપટાનો આગનો ભાગ સોનાનો બનાવી આપવામાં આવતો હુઝુર પાયદળ સિપાઇઓ પ્રમાણેજ હુઝુર પાગા બનાવવામાં આવી હતી તેમાં પાંચ હજાર ઘોડા રાખવામાં આવતા તે ઘોડાનું જીન અને સામાન સોનારૂપાના બનાવવામાં આવતા એ પાગામાં ચાલાક અને શૂરવીર બારગીરને ઘોડેસ્વારતરીકે નિમવામાં આવતા હતા એ ઉપરાંત હુઝુરને માટે સર્વો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના ઘોડા જૂદાજ રાખવામાં આવતા એ ઘોડા ઉપરના જીન અને સામાન વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના રાખવામાં આવતા મહારાજની હુઝુર સ્વારી વખતે એ ઉભય પ્રકારની હુઝુર સેનામાંથી નિમવામાં આવેલા સિપાઇઓ આગળ પાછળ અને

હજારી જુમલેદારો ઉપર એક પાયદળજારી સરદાર નિમવામાં આવતો

[1] સભાસદ લખે છે કે, જુમલેદારને પાંચસો હોનનું વર્ષાસન અને પાલખી આપવામાં આવતી

માણસોએ મહારાજને કહ્યું કે:–" કિલ્લાઓ બહુ થયા છે અને તે પાછળ પૈસાનો વિનાકારણે ખર્ચ થાય છે." આ સાંભળી મહારાજે જવાબ દીધો કે, " જે પ્રમાણે ખેડુત માળાઓ બાંધીને ખેતરનું રક્ષણ કરે છે તે પ્રમાણે કિલ્લાથી રાજ્યનું રક્ષણ થાય છે. જે પ્રમાણે વહાણનાં પાટીઆંઓને ખીલા મારી વહાણને મજબૂત કરવામા આવે છે તે પ્રમાણે કિલ્લાથી રાજ્યને મજબૂતાઈ મળે છે."

પ્રત્યેક કિલ્લાપર શરીર અને પ્રમાણિક, ઓળખીતો અને કુલીન, જ્ઞાની અને સાહસિક મરાઠો હવાલદાર નિમવામા આવતો. તેના તાબામા એક શરીર અને સાહસિક મરાઠો સરનૌબત અને એક કિંવા અનેક મરાઠા તટસરનૌબત અમલદાર નિમવામાં આવતા. [૧] તે ઉપરાંત વળી એક સુબેદાર, એક સબનીસ, એક ફડનવીસ અને એક કારખાનનીસ અમલદારો નિમવામા આવતા. સુબેદાર ફડનવીસ અને સબનીસ એ ઘણું કરીને બ્રાહ્મણ અને કારખાનનીસ એ પ્રભુ જાતિના હતા. જે અમલદારો શરીર, વિશ્વાસુ, બુદ્ધિમાન અને સ્વામિસેવામાં તત્પર હોય તેમનેજ એ જગ્યા ઉપર નિમવામાં આવતા. હુઝુરના કારભારીઓ કિંવા મોટા હોદ્દેદાર સરદારો તે અમલદારોની ખાત્રી કરતા હતા. કિલ્લાનો સર્વ કાર્યભાર હવાલદારના તાબામાં રહેતો અને બીજા સર્વ અમલદારો તેની આજ્ઞામાં રહેતા. કિલ્લાના દરવાજાની કુંચીઓ પણ હવાલદારના તાબામાંજ રહેતી. કિલ્લામાં જોઇતો સામાન, દારૂગોળો અને અનાજ, ઘાસ વગેરે હવાલદારની હાજરીમાંજ કિલ્લામાં લાવવામાં આવતું. હવાલદારના નામનાજ સિક્કામોહોર રાખવામાં આવતાં. કિલ્લાપરના લશ્કરનો સર્વ પ્રકારનો બંદોબસ્ત હવાલદારનેજ રાખવો પડતો. સરકારી ખરિતા તેના નામથીજ આવતા અને સરકારી ક્ષખોટાની રસીદ પણ તેજ આપતો. સુબેદાર મુલ્કી વ્યવસ્થા રાખતો. આસપાસના ગામોની વસુલાત આવતાં તેની વ્યવસ્થા સુબેદાર રાખતો. હવાલદારની આજ્ઞા લઇનેજ સુબેદાર સર્વ વ્યવસ્થા ચલાવતો. કિલ્લાસંબંધી પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું કામ સબનીસના તાબામાં હતું. કિલ્લાપરના સિપાઇઓ વગેરેનું હાજરીપત્રક લખવાનું તથા તપાસ રાખવાનું કામ તેનાજ તાબામાં હતું. કારખાનનીસના તાબામાં કોઠારની અને દારૂગોળાની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ હતું અને તેનો હિસાબ પણ તેજ રાખતો; તે નોકરોને રોજના પૈસા વહેંચતો અને કિલ્લાની દેખરેખ રાખી દુરસ્ત કરાવતો. એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રત્યેક કિલ્લાસંબંધી કાર્યો જૂદી જૂદી મુખ્ય જાતિના અમલદારોના તાબામાં સોંપેલાં હોવાથી વિશ્વાસઘાત કે કપટ થવાની તેમને વિશેષ બીક નહોતી. કિલ્લાનું મહત્ત્વ જોઇ તે ઉપર વત્તુંઓછું લશ્કર રાખવામાં આવતું. એ સિવાય કિલ્લાપર કાયમની વસ્તી પણ રહેતી હતી. દરેક કિલ્લાને આ પ્રમાણે એક નાનો સ્વતંત્ર રાજ્યવિભાગ માનવામા આવતો હતો. કિલ્લાપરનું સૈન્ય યુદ્ધ કરવા બહાર જતું કે તરતજ સુબેદાર અને કારખાનનીસ કિલ્લાની દેખરેખ રાખવામાં, મરામત કરવામાં અને અન્નસામગ્રી તેમજ પૈસાનો સંચય કરવાના કાર્યમાં લાગતા.

૧ પુરંદર, સિંહગઢ, પ્રતાપગઢ વગેરે કેટલાક કિલ્લાની પ્રત્યેક બાજુએ એક એક તટસરનૌબત નિમેલો હતો અને કિલ્લાની આસપાસ કોટ ચણી લેવામાં આવ્યા હતા.

કારણ કે કયારે અને કયા કિલ્લાને મદદની આવશ્યકતા પડશે તે કહી શકાય એમ હતું નહિ. એકેકર કિલ્લાની સર્વ વ્યવસ્થા ઘણીજ બારીકાઈથી કરવામાં આવી હતી અને દરેક અમલદારને તે વ્યવસ્થા પ્રમાણેજ વર્તવાની સખ્ત આજ્ઞા હતી. કિલ્લાના બંદોબસ્ત પાછળનો સર્વ ખરચ ઘણીજ કરકસરથી કરવામાં આવતો હતો. દરેક કિલ્લામાં દારૂગોળો, અન્નસામગ્રી વગેરેની વ્યવસ્થા જરૂરીઆત પ્રમાણે છે કે નહિ તેની વારંવાર તપાસણી થતી હતી.

મહારાજે એ પ્રમાણે કિલ્લાનો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. હવે કિલ્લાના કોટ નીચેના ભાગ ઉપર અને છેક નીચે કેવા પ્રકારનો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો, તે તપાસીએ. કોટ નજીકની માચીઓ ઉપર ચોકીઓ બાંધી હતી અને તેપર સ્થળે સ્થળે ચાકરાને નિમ્યા હતા. ચોકીદારો પોતપોતાની ચોકીપર રાતદિવસ રહેતા. તેમને આસપાસ રાતની દિવસની સખ્ત તપાસ રાખવી પડતી તથા સાવચેતી રાખી પહેરો ભરવો પડતો. એટલું જ નહિ પરન્તુ કિલ્લાની માચીઓ આગળના રસ્તાપરના પ્રત્યેક ચોકી ઉપર રામોશી, પરવારી, મહાર, માંગ, ભીલ વગેરે જાતિના મનુષ્યો ચોકી-દારતરીકે નીમવામાં આવતા. તેઓ દરેક પ્રકારની સાવચેતી રાખી, જાણવા જેવી દરેક બાબતની કિલ્લાને જાણ કરતા. જો કોઈ અજાણ્યો માણસ કિલ્લાસભાથી કોઈ જાસુસ માહિતી મેળવવા આવે તો તેને તેઓ પકડી લઈ કેદ કરી સરનામી દેતા અને કિલ્લાની આસપાસમાં નવા મનુષ્યો જણાતાં તેઓ શત્રુ હોય તો તેમના ઉપર એક-એક હુમલો કરી તેમને કાપી નાખતા.

સંધ્યાકાળના વખતે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી તાળું મારવામાં આવતું. દરવાજાદાર સિવાય દરવાજાનું તાળું ખખડાવી કોઈ ખોલવા જાય નહિ, અને કુંચીઓ લઈ જઈ પોતાના ઓશીકા નીચે દબાવી સૂતો. કિલ્લાપરના અમલદારો રાત્રિના સમયે વારા પ્રમાણે કિલ્લાની આસપાસ ચોકીપહેરાની વ્યવસ્થા રાખતા. કેટલીક ચોકીપરનો ખબરદાર છે કે નહિ તે જાણવા દરવાજેદાર રાતમાં એક બે વખત ગસ્ત કરતો. સરનોબત એ ચોકીપહેરાની વ્યવસ્થા કરનાર અમલ-દારો ઉપર દેખરેખ રાખતો. સરનોબત એ કિલ્લાના બે ચાર આગળના થાણા કે જ્યાંથી શત્રુ હલ્લો કરી શકે એવો સંભવ હોય ત્યાંના રખેવાળો ઉપર દેખ-રેખ રાખતો. હવાલદારે પોતાની કચેરીમાં રાતદિવસ હથિયારબંધ સિપાહીઓ હાજર રાખવા પડતા. તે ગઢને સમય નજર પણ અસાવધાન રાખતો નહિ. સર્વ હોદ્દેદાર અને અમલદારોને વર્તવા માટે કાયદા કરાવ્યા હતા. કાયદા પ્રમાણે વર્તવામાં કોઈએ બિલકુલ ભૂલ કરવી નહિ, એવી મહારાજની સખ્ત આજ્ઞા હતી. કોઈ અમલદારે બીજાના કાર્યમાં એકાએક હાથ નાખવો નહિ અને જે અમલદારને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે તેણે ઇમાનદારીપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક કરવું, એવો સખ્ત નિયમ હતો. કોઈ અમલદાર પોતાના કાર્યમાં ઢીલ કરતો કિંવા આના-કાની કરતો તો તેને જબરદસ્ત શિક્ષા થતી.

કિલ્લાપરના મનુષ્યોને નિયમિત રીતે પગાર મળે અને કોઈ પણ રીતે તેઓ નારાજ થાય નહિ તે માટે સખ્ત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. કિલ્લામાં દાણાના કોઠાર,

લાકડાં, દારૂગોળો, સીમેંટ–ચૂનો વગેરે હમેશની ઉપયોગી વસ્તુઓ બે ચાર વર્ષ સુધી ચાલે એટલી ભરી રાખવામાં આવતી. પ્રત્યેક કિલ્લામાં જરૂર જેટલો સામાન પહોંચાડવાની યાદીઓ કરી તેના નિયમો ઠરાવ્યા હતા. કિલ્લાપર ચઢવાના સહેલા માર્ગમાં ખાડાટેકરા, અથવા સુરંગફોડી ઉંડી ખાડી બનાવી કિંવા તે સ્થળે મકાન બંધાવી ઉપર ચઢી શકાય નહિ તેવા બનાવ્યા હતા. આ બાબતમાં નીચે પ્રમાણેની એક કથા પ્રચલિત છે:–"પોતાની રાજધાની સુરક્ષિત થાય અને શત્રુનો તેપર સહસા હલ્લો થાય નહિ તે માટે મહારાજે રાયગઢ કિલ્લાની બરોબર મજબૂતી કરી અને પોતાનું નિવાસસ્થાન ત્યાં બનાવ્યું. આ કિલ્લાપર જવાનો માત્ર એકજ માર્ગ ખુલ્લો રાખી બીજી સર્વ બાજુએથી કિલ્લાપર જવાનું અશક્ય કરી નાખ્યું. પછી મહારાજે એવું જાહેર કર્યું કે, આ એક માર્ગ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગપરથી જે કોઇ કિલ્લાપર જઇ નિશાન ચઢાવશે તેને એકસો હોન અને એક સોનાનું કડું ઇનામ આપવામાં આવશે. આ જાહેરખબરપરથી એક ઢેડાએ અતિ અશક્ય એવા માર્ગેથી કિલ્લાપર જઇ નિશાન ચઢાવ્યું, આથી તે માણસને ઠેરવેલું ઈનામ આપ્યું; પણ તેના પગ ભાગી નાખવામાં આવ્યા અને તે રસ્તાને તદ્દન નાબુદ કરી નાખવામાં આવ્યો." કિલ્લાપરના હવાલદાર, સુબેદાર અને તટસરનૌબત વગેરે અમલદારોને શું વર્ષાસન મળતું તે જાણવાનું સાધન નથી. હવાલદારને પાલખીમશાલનું માન મળતું હતુ. કિલ્લાપરના લશ્કરને બીજા લશ્કરના જેટલોજ પગાર મળતો. પ્રત્યેક કિલ્લાના રક્ષણ માટે લશ્કર ઉપરાંત રામોશી, પરવારી, મહાર, માંગ, બેરડ વગેરે જાતિનાં મનુષ્યો નિમ્યા હતાં તેમને પગાર મળતો નહોતો. તેઓને કિલ્લાની આસપાસની જમીનો આપી હતી. તે જમીનમાં ખેતી કરી તેઓએ ઉદરનિર્વાહ કરવો અને તેજ સ્થળે ઘર બાંધી રહેવાનું ઠરાવ્યું હતું. એવી દીર્ઘદ્દષ્ટિભરેલી યોજના હોવાથી ચોકીદારો પ્રમાણિકપણે ગઢનું રક્ષણ કરતા અને તેને દૂઘાળી ગાય સમજી, શત્રુને હાથ જતાં પોતાના નિર્વાહનો નાશ થશે એમ જાણતા. ચોકીદારો એમ સમજતા હોવાથી પ્રત્યેક ગઢ ઉપર પ્રમાણિક અને શૂરવીર પુરુષો વધવા લાગ્યા અને ગઢનો મજબૂત બંદોબસ્ત રહેવા લાગ્યો. વૃદ્ધ સિપાઇઓને તેમની સારી નોકરીથી ખુશી થઇ ઈનામ આપવાની મહારાજની ઇચ્છા થતી તે સમયે તેમને ગઢ ઉપર હોદ્દેદાર નિમવાનો તેમણે નિયમ રાખ્યો હતો.

પ્રત્યેક કિલ્લો આસપાસના તાલુકામાં સીમા સાથે જોડી દીધેલો હોવાથી તાલુકદારો કિંવા મામલતદારો સુબેદારની સલાહ લઇ, જરૂરની વસ્તુઓ કિલ્લામાં પૂરી પાડતા. હુઝુરના આજ્ઞાપત્રથી કિલ્લાપરના નોકરો પૈકી કોઈની નિમણુક, બદલી કિંવા રજા આપવામાં આવતી. એ સંબંધી વ્યવસ્થા મહારાજ સિવાય બીજા કોઇની સત્તામાં નહોતી.

હવે તોપખાનાની વ્યવસ્થા તપાસીએ. એના બંદોબસ્તને માટે મહારાજે સુદક્ષ અમલદારો નિમ્યા હતા. તેમના નામનો કિંવ. દરજ્જાનો ઉલ્લેખ કોઇ પણ સ્થળેથી મળતો નથી. જૂદા જૂદા કિલ્લાઓપર યોગ્ય સ્થળે તોપો ગોઠવી હતી. લશ્કર સાથે લઇ જવાની તોપો માટે મોટાં ગાડાં અને દારૂગોળો લઈ જવા માટે

છકડા ખાસ તૈયાર કરાવ્યા હતા. ગાડાં ખેંચી જવા માટે સરકારે બળદો પાળ્યા હતા. પ્રસંગોપાત વિશ આવી પડે નહિ તે માટે ગાડાંની સાથે જોડેલા બળદો ઉપરાંત બેવડા બળદો રાખવામાં આવતા. સુતાર, લુહાર, ચમાર, અશ્વપાળ, ગોલંદાજ એમ પુષ્કળ નોકરો રાખ્યા હતા. કેટલીક વિશેષ વજનદાર તોપો ખેંચી જવા માટે હાથીઓ રાખ્યા હતા. પ્રત્યેક તોપ માટે પાયદળ લશ્કરની સંખ્યા નક્કી કરવામાં આવી હતી. તોપખાનાના અધિકારીઓ તોપના દારૂગોળા વગેરે સામાન વગેરેની બરાબર કાળજી રાખતા હતા. તોપમાં ગોળા ભરવા અને તેને ફોડવાનું કામ વિશેષ ચતુરાઈભર્યું હોવાથી તે કામના સંપૂર્ણ અનુભવી પુરુષોને જ મહારાજે તોપખાનાની નોકરીમાં રાખ્યા હતા. જુદા જુદા કિલ્લા પર ગોઠવેલી તોપો ઉપરાંત લશ્કર સાથે લઈ જવા માટે ત્રણસો નાની તોપો ગાડીમાં ગોઠવેલી તૈયાર રહેતી. એ તોપો ફિરંગી, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ વગેરે પરદેશી વ્યાપારીઓ પાસેથી વેચાતી કિંવા લડતમાંથી લઈ મહારાજે તેનો સંગ્રહ કર્યો હતો.

આ સિવાય મહારાજે આરમાર પણ તૈયાર કર્યું હતું. નાના મોટા સેંકડો લડાયક વહાણો બાંધીને તે પર યુદ્ધસામગ્રીનો ઉત્તમ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. મહારાજને મનથી આ આરમાર એક અગત્યની વસ્તુ હતી; પરંતુ તેની વ્યવસ્થા કેવે પ્રકારે રાખવામાં આવતી હતી, એ બાબત કોઈ પણ બખરમાં કશી વિગત આપેલી નથી. બારદેશથી તે અલિબાગ સુધીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર તેમણે અનેક કિલ્લા તેમજ જંજીરા પણ હસ્તગત કરી બીજા નવા કિલ્લા પણ બાંધ્યા હતા. સીદી, મોગલ, ડચ, પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજ લોકોના વહાણો ઉપર પોતાનો દાબ રહે અને તેમના તરફથી પોતાની સત્તા તળેના પ્રદેશને કશો ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે તેમણે આ નૌકાસૈન્ય (આરમાર) તૈયાર કર્યું હતું ને ઉપરાંત દરિયાપારના વ્યાપારીઓ પ્રમાણે પોતાનો પણ વ્યાપાર દરિયાપારના દૂર પ્રદેશો જોડે ચાલે એવી તેમની ઇચ્છા હતી અને તે પ્રમાણે તેમણે થોડીક શરૂઆત પણ કરી હતી.

જેટલી માહિતી મળી તે પરથી મહારાજના લશ્કરની, આરમારની (નૌકાસૈન્ય) અને કિલ્લાની વ્યવસ્થાનું વર્ણન કર્યું હવે મહારાજે કબજે કરેલા દેશનો બંદોબસ્ત કયા પ્રકારે રાખ્યો હતો તે જોઈએ. મહારાજે સ્વરાજ્યમાંના દેશના મહાલ (તાલુકા) અને પ્રાંત એવા બે વિભાગ કર્યા હતા. સવા લાખ કિંવા પોણો લાખ રૂપિયા ઉપજે તેટલા ગામો એક મહાલમાં સમાતા. એવા બે કિંવા ત્રણ મહાલ મળીને એક પ્રાંત કિંવા સુબા ઠરાવતા. પ્રત્યેક મહાલ ઉપર એક મહાલકરી અમલદાર રહેતો. તેને જ તરફદાર કિંવા તાલુકદાર કહેતા. એ હોદ્દો બ્રાહ્મણ કિંવા પ્રભુજાતિને મળતો. પ્રત્યેક મહાલમાં એક સરોદા હવાલદાર નિમતા. પ્રત્યેક પ્રાંત કિંવા સુબા ઉપર એક સુબેદાર નિમતા. એ અમલદારને મામલતદાર કહેતા. સુબેદારના તાબામાં એક બે કિલ્લા રાખતા. બે કિંવા ત્રણ ગામપર એક કમાવીસદાર (તલાટી) નિમતા હતા. મહાલકરી કિંવા તાલુકદારની સંમતિથી સરકારી મહેસુલ એકઠું કરી, તેણે સુબેદારની કચેરીમાં હિસાબ આપવાનો નિયમ હતો. હજુર તરફથી સુબેદારના તાબામાં એક મુજમદાર, એક ચિટનીસ, એક ફડનીસ અને એક

દફતરદાર નિમવામાં આવતો. એ ઉપરાંત પ્રત્યેક અમલદારના તાબામાં કામના પ્રમાણમાં ઓછાવત્તા કારકુનો નિમવામાં આવતા. મહાલકરીએ કમાવીસદાર (તલાટી) ના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને સુબેદારે મહાલકરી ઉપર હકુમત ચલાવવી એવો નિયમ હતો. ઉભય વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થતાં સુબેદાર તેનો નિકાલ કરતો. ફોજદારી ગુન્હા તપાસવા, ગામના પંચદ્વારા દિવાની ફરીઆદનો નિકાલ કરાવવો અને પંચના ફેંસલા પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવી એ સુબેદારની સત્તામાં હતું. સરહદના પ્રદેશમાં હમેશાં તોફાન થવાનો સંભવ હતો, તેથી તે પ્રદેશના મહાલકરી અને સુબેદારોના તાબામાં પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર સોંપ્યું હતું. વસુલ કરેલું અન્ન અને રોકડનાણું સુબેદારે પોતાની હદના એક કિલ્લામાં સુરક્ષિત રાખવું પડતું. સુબેદારને વાર્ષિક ચારસો હોન ઉપરાંત પાલખી અને છત્રીનું માન મળતું. તેના હાથ નીચેના મુજુમદારને વાર્ષિક સો સવાસો હોન મળતા. એ નિયમ પ્રમાણે બીજા હોદ્દેદારોને ઓછોવત્તો પગાર મળતો. મહાલકરી અને કમાવીસદાર (તલાટી) ને કેટલો પગાર મળતો તે જાણવાનું સાધન મળતું નથી.

સ્વરાજની સર્વ જમીનની મોજણી (માપણી) કરી, ખેતી કરનારના નામ ઉપર ચઢાવી દીધી હતી. મહાલકરીના દફતરમાં ખેડુતોની નોંધ રહેતી. જમીન માપવા માટે પાંચ હાથ ને પાંચ મૂઠ લાંબી લાકડીઓ બનાવી હતી. એક હાથની લંબાઇ ચૌદ તસુ અને એક લાકડીની લંબાઇ ૮૨ તસુ ગણતા. વીસ લાકડીનું એક વિઘું અને એકસો વીસ વિઘાનું એક ચાવર એવું મોજણીનું પ્રમાણ રાખ્યું હતું. ખેતરમાં ઉભો પાક જોઇ પ્રત્યેક વિઘામાં પાકની ઉત્પત્તિ ઠરાવવાનો નિયમ હતો. ઉત્પત્તિના પાંચ ભાગ કરી તેમાંથી ત્રણ ભાગ જમીન ખેડનાર ખેડુત લેતો અને બે ભાગ સરકાર વસુલાતમાં ભરાતા. ખેડુતો અનાજ કિંવા રોકડ રૂપિયા આપી સરકારી મહેસુલ ભરતા. મહેસુલ ભરવા માટે પ્રતિવર્ષે ખેડુતો પાસેથી સરકાર કબુલત લેતી. અનાવૃષ્ટિ જેવા સંકટસમયે સરકાર ખેડુતોને મોકળે હાથે તગાવી આપતી. તગાવીની રકમ ખેડુતોએ કટકે કટકે ચાર પાંચ વર્ષે પૂરી કરવી પડતી. ખેતી વગરની જમીન નવા ખેડુતને આપતી વખતે તેને જરૂર પડતાં બળદ, બીને માટે અનાજ અને પાક થતાં સુધી તેનું પોષણ કરવા જેટલું અનાજ સરકારમાંથી મળતું. એ રકમ ખેડુત પાસેથી બે ચાર વર્ષે સરકારવસુલ કરવામાં આવતી. એ પ્રમાણે મહારાજ પ્રજા પાસે ગણોતપટ્ટા લખાવી લઇ જમીન ખેડવા આપતા. ધણીખરી ફળદ્રૂપ જમીન ઉપર ખેતી કરાવી હતી. ઉપજનો બરોબર આકારો જોઇ રૈયત ઉપર કર નાખતા. કોઇ ઉપર જુલમ કરવો નહિ, એવી મહારાજે સર્વ અધિકારીઓને સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી હતી.

જમીનમહેસુલના બંદોબસ્ત માટે શિવાજીમહારાજે રૈયતના હિતનો એક નિયમ ઠરાવ્યો હતો તે આ સ્થળે અવશ્ય લખવો જોઇએ. મહારાજે કબજે કરેલા યવન પ્રદેશમાં એવો પુરાતન રિવાજ હતો કે, મહાલમાં અને ગામોમાં દેશમુખ, દેશપાંડે, દેસાઇ, પાટીલ (મુખી), કુળકરણી (ઉઘરાતદાર), ખોત (તલાટી), મિરાસદાર (ઇનામદાર), જમીનદાર વગેરે નિમવામાં આવતા. મહાલ અને પ્રાંત

તેમના તાબામાં રહેતો અને તેઓ જમીનનું મહેસુલ ઉઘરાવતા. સરકારી અધિકારીઓ પ્રજા પાસેથી સીધું મહેસુલ લેતા નહોતા. દેશમુખ વગેરે જમીનદારો ઉપર મહેસુલની સર્વ જવાબદારી રહેતી. એમ હોવાથી સર્વ ગામ ઉપરાતદાર અને ઇનામદારના તાબામાં સ્વતંત્ર રહેતી. તેઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવો ત્રાસ આપી પ્રજા પાસેથી મહેસુલ વસુલ કરતા. એક ગામનું મહેસુલ બસો રૂપિયા આવવાનું હોય ત્યારે ઉપરાતદાર અને ઇનામદાર તે ગામમાંથી બમણાં રૂપિયા મહેસુલ ઉઘરાવતા. પોતાની તિજોરી તર કરવા તેઓ પ્રજાને નાહક ત્રાસ આપતા અને સરકારને પણ ઠગતા હતા. પોતાનાં ગામોમાં તેઓ કિલ્લા, કોટ અને મોટા મોટા મકાનો બંધાવતા તેમજ સિપાઇ, પ્યાદા અને નગારખાનાદિકનો સંગ્રહ કરતા. તેમની ગેરકાયદેસર વર્તણુક સરકારી અધિકારીઓના ધ્યાનમાં આવતા તેઓ તેમની પાસે વિશેષ મહેસુલ માગતા; પરંતુ દેશપાંડે દેશમુખ વગેરે બળવાન જમીનદારો અધિકારીઓને દાદ આપતા નહોતા. અનેક આવા જમીનદારો તેમની સાથે તકરાર કરવાને પણ ચૂકતા નહિ. એવી અવસ્થા હોવાથી દેશમાં જ્યાં ત્યાં બળવાખોર તોફાનીઓનું જોર વધી પડ્યું હતું.[1]

શિવાજી મહારાજે એ અવ્યવસ્થા એકદમ બંધ પાડી દીધી. પ્રજા પાસેથી મહેસુલ ઉઘરાવવા માટે તેમણે વેતન પગારદાર નોકરોની નિમણુક કરી. કોઇ પણ ઇનામ કે કિંવા જમીનનો અધિકાર કોઇ પણ પ્રકારનો આપ નહિ આપવાની તથા તેઓના પ્રથમના રાજ્યઅમલમાં જે વતન મળતું હતું, તે તેમણે ખેડુતો પાસેથી વસુલ નહિ કરતાં સરકારી અમલદારો પાસેથી યોગ્ય પ્રમાણમાં મેળવવાની સોય આજ્ઞા ફરમાવી. સરકારી મહેસુલની ઉપજમાટે તેઓને કશુંએ જોખમ નહિ હોવા છતાં જે બદલ મળતો તે માટે અનિવાર્ય સરકારી મંજુરી મેળવવી પડતી. એવી વ્યવસ્થા થવાથી તેઓપર સરકારનો દાબ બેઠો અને ખેડુત પ્રજા તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઇ, તેમજ ખેડુતો સુખી અને આનંદી થયા. પ્રથમ તેઓ જમીનદારોના અને વતનદારોના મર્યાદિત ગુલામ જેવા બન્યા હતા. દેશમુખ, દેસાઇ, દેશપાંડે વગેરે ગ્રામાધિકારીઓએ મોટા મકાનો, કોટ અને થાણાં બંધાવ્યાં હતાં તે મહારાજે પાડી નખાવી જમીનદોસ્ત કરાવી દીધાં. તેઓને પુનઃ એવું તોફાન નહિ કરવાની અને ઓછા પ્રકારની પેઠે સાદા ઘર બાંધી રહેવાની મહારાજે આજ્ઞા ફરમાવી. ફડણીસદાર (તલાટી) મહાલકરી અને સુબેદારોને તેઓના પર કરડી નજર રાખવાનું ફરમાવ્યું. એમ થવાથી જમીનદારોનો ત્રાસ બંધ થયો તેથી તેઓ મહારાજના રાજ્યઅમલથી ત્રાસ પામે એ સ્વાભાવિકજ હતું. પરંતુ એવાં મનુષ્યો લશ્કરી અને મુલ્કી ખાતામાં નોકરીએ મળવાથી અને ઉંચી પદવીએ ચડવા લાગ્યાથી સ્વપરાક્રમ બતાવવા લાગ્યા. તેમનો અસંતોષ અલ્પ સમયમાંજ બંધ પડ્યો. તેમને નોકરીના બદલામાં વતનો મળવા લાગ્યાં અને વંશપરંપરાગત ચાલતા આવેલા હક્ક વ્યવસ્થિત કરી આપવામાં આવ્યા તેથી તેમને વધારાની ઉપજ સરળ રીતે મળતી હતી. એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રજાને હમેશની સુખી બનાવી; તે ઉપરાંત રખેવાળોને બહુ સંતોષ પમાડ્યો.

જમીન મહેસુલની બાબતમાં એક મહત્ત્વની વાત જણાવવી આવશ્યક છે. તે ઉપરથી મહારાજનું ધોરણ કેવું ઉત્તમ હતું, તે જણાઇ આવશે. પ્રત્યેક પ્રાંતની જે કંઇ ઉપજ આવે તે સર્વે ખરચી ન નાખતાં તેમાંની કંઇક રકમ સીલક ખાતે બાકી રાખવાનો તેમણે નિયમ કર્યો હતો. જ્યારે કોઇ એવો જરૂરનો પ્રસંગ ઉભો થાય ત્યારેજ આ ખજાનાને હાથ લગાડવો, નહિ તો તેમાં ઉમેરોજ કર્યા કરવો. મોગલોનો હલ્લો થાય અને જો વધારે ખરચ કરવો પડે તો તે બને ત્યાંસુધી બારોબારજ કાઢવો અને ન છૂટકેજ આ ખજાનામાંથી તે ખરચ ભોગવવો. કોઇ પણ સબબસર વધારે ખરચ કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થાય તો તે માટે અગાઉથી મંજુરી મેળવવી. દરેક પ્રાંતના સુબેદાર પાસે આ પ્રમાણે અમુક રકમ સીલક રાખવામાં આવતી હતી. કયા પ્રાંતમાં કેટલી સીલક રાખવી તે તે પ્રાંતની યોગ્યતા જોઇને ઠરાવેલું હતુ. આ પ્રમાણે મહારાજના તાબાના પ્રદેશની એકંદર સીલક આશરે સવાલાખ હોનની હતી.

મહારાજે લૂંટફાટ કરવા માટે કેવા નિયમો ઠરાવ્યા હતા તે તપાસીએ. આસપાસ યવનોનો પ્રદેશ હતો. તેમાથી જીતી લીધેલા પ્રદેશ હમેશા પોતાના કબજામાં રાખવા માટે મહારાજને તે સમયે પ્રચંડ લશ્કર રાખવાની અગત્ય હતી. લશ્કરના વાસ્તવિક ખર્ચમા તેઓ અતિશય કરકસરથી કામ લેતા હતા; તેમ છતાં હમેશાં લશ્કરની સંખ્યા વધારવાથીજ સ્વરાજ્યનુ સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ હતો. વળી પ્રત્યેક કિલ્લા ઉપર હમેશા લશ્કર રાખવામા આવતુ તેનો ખર્ચ આસપાસના ગામોની ઉપજ ઉપર નિભાવવો પડતો; પણ જમીનમહેસુલ ઉપર એટલા મોટા લશ્કરનું પોષણ થવું અશક્ય હતુ. મોગલ અને વિજાપુરસરકાર જેવા ધનવાન બાદશાહની વિશાળ સેના સાથે સતત યુદ્ધ કરવુ પડતું હોવાથી મહારાજને અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચવું પડતુ. એમ હોવાથી મહારાજને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર લૂંટફાટ કરવા મોકલવું પડતુ. તેમાં મહારાજના બે હેતુ હતા. એક હેતુ એ હતો કે, લૂંટફાટ કરવાથી બારોબાર લશ્કરનુ ઉદરપોષણ થતુ અને ખજાનામાં પણ કંઇક ઉમેરો થતો; અને બીજો મહત્ત્વનો હેતુ એ હતો કે, યવનરાજ્યઅમલમાં સર્વદા ત્રાસ આપવાથી ધીમે ધીમે તેઓ નિર્બળ થાય અને ભારતભૂમિને યવનોની સત્તામાંથી છોડવવાનો પોતાનો ઇષ્ટ ઉદ્દેશ પણ સુસાધ્ય થાય.

મહારાજે ઠરાવ્યું હતુ કે, સરનોબતે પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કરસહિત પ્રતિવર્ષે આઠ મહિના લૂંટફાટ કરવા જવું. મોગલોના અને વિજાપુરસરકારના પ્રાંતોમાં જઇ ચોથાઇ (ઉપજનો ચોથો ભાગ) અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસુલ કરવો અને શત્રુના તાબાના ધનાઢ્ય શહેરોમાં લૂંટ કરવી. સ્વારીમાં જતી વખતે પ્રત્યેક સિપાઇના સામાનની વિગત યાદીમા નોધ્યા પછી તેની કિંમત લખવી. મહારાજે ઠરાવ્યું હતું કે, સ્વારીમાથી આવ્યા પછી તેમની પાસેનો સામાન યાદી પ્રમાણે તપાસી લેવો અને વિશેષ માલ મળતા તે માલ કયાંથી લાવવામાં આવ્યો, તે સંબંધી પૂછપરછ કરવી. માલ લૂંટનો ઠરતાં સરકારમાં જમા કરવો અથવા તેટલા માલની કિંમત ઠરાવી તેના પગારમાંથી વસુલ કરવી; પરંતુ તેના માલમાં-

થી જો કંઇ ગુમ થયો હોય તો તેટલા માલની કિંમત સરકારમાંથી ભરી આપવી. સરકારી નોકરી બજાવતા કોઇ શિલેદારનો ઘોડો અનિવાર્ય કારણને લીધે મરણ પામે અથવા નિરુપયોગી થઇ પડે તો યાદીમાં લખેલી કિંમત તેને તત્કાળ આપવી. ચઢાઇમાં જતા કોઇ પણ સૈનિકે પોતાની પત્ની કિંવા વેશ્યા આદિ પોતાની સાથે લઇ જવી નહિ; તેમજ ચઢાઇ સાથે દારૂના પીઠાં રાખનાર કલાલ હોવા જોઇએ નહિ, એવો સખ્ત નિયમ હતો. નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર મનુષ્યને દેહાંતદંડની શિક્ષા થતી એવો કાયદો ઘડવાનું કારણ, પ્રત્યેક મનુષ્ય નિર્વ્યસની થયા સિવાય હુશિયારીથી અને જુસ્સાથી સરકારી નોકરી બજાવી શકે નહિ, એવું મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા તે હતું

વળી લૂટ કરતી વખતે લૂટારાઓએ બ્રાહ્મણોને અને દેવસ્થાનોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ, ગાયોને પકડવી નહિ, અગત્ય જણાતા ભારવહન કરવા જેટલાજ બળદો પકડવા, ખેડુતો અને સ્ત્રીઓને કદિ પણ લૂટવી નહિ, શ્રીમંત મુસલમાન કિંવા તેના તાબાના શ્રીમંત હિંદુઓમાં ખંડણી ભરવાનું સામર્થ્ય જણાતાં તેમનેજ ફક્ત પકડવા અને ખંડણી આપતાંજ તેમને મુક્ત કરવા. “અન્ય પ્રજાને એકાએક ત્રાસ આપવો નહિ, એ પકડાપકડીમાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને કદિ પણ પકડવા નહિ, બ્રાહ્મણો ઉપર ખંડણી બેસાડવી નહિ અને યવનો ઉપર ખંડણી બેસાડવા ચૂકવું નહિ લૂટમાં જનારાઓને મહારાજ તરફથી એવી સખ્ત તાકીદ આપવામાં આવતી હતી

ચોમાસુ શરૂ થતાં નદીઓ અને નાળામાં પાણી ભરાઈ જાય તે પહેલાં ચઢાઇમાં ગયેલા સર્વ લશ્કરી સિપાઇઓએ સ્વદેશની છાવણીમાં પાછા આવવું પડતું. સ્વદેશની સરહદ નજીક આવતાંજ સૈનિકોની જડતી લેવામાં આવતી પૂર્વે લખેલી યાદી પ્રમાણે તેમનો સામાન મેળવી લેતા કોઇ સૈનિક પાસે વિશેષ માલ મળતાંજ તેની યાદી થતી કિંવા માલ જપ્ત થતો કોઇ વારે કિંમતનો માલ મળતાંજ તેને સરકારી લૂટના માલમાં સામેલ કરતા સર્વ લૂટની તપસીલવાર યાદી થતી. સરકારી લૂટમાંથી કોઇ માલ સંતાડતા નહિ, તેમ કરવાથી તેને સખ્ત શિક્ષા થતી. સ્વરાજ્યમાં આવ્યા પછી સૈનિકો છાવણીમાં નિમેલી જગ્યાએ પાયગાને લઈ જતા. બે ત્રણ ઠેકાણે છાવણીઓ રાખવામાં આવી હતી એ સ્થળે ઘોડાઓ માટે તબેલા અને સ્વારોને રહેવા માટે મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. છાવણીમાં ગયા પછી સુબેદારોએ પોતપોતાના તાબાના ઘોડાની દાણાચંદી તથા ઔષધની વ્યવસ્થા કરવી અને સ્વારોની હાજરી લખવી તથા તેમના પગારનો હિસાબ નક્કી કરવો એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી.

સરકારી લૂટની યાદી તૈયાર થતાંજ સરનોબત સઘળી લૂંટ મહારાજ પાસે લઈ જતો અને ત્યાં સઘળો હિસાબ બતાવી લૂટ સરકારી તિજોરીમાં જમે કરાવતો. વસ્ત્ર અને ઘરેણાં ધોવરાવી દુરસ્ત કરાવી તેની આશરે કિંમત લખતા. કોઈ સિપાઇને કિંવા અમલદારને લૂંટમાંની કોઇ વસ્તુ જોઇતી હોય તો તે તેને આપી તેની કિંમત પગારમાંથી વસુલ કરતા. ચઢાઈમાં જે સૈનિકે વિશેષ બહાદુરી

બતાવી હોય તેને સુબેદારની આજ્ઞાથી, સરનૌબત મહારાજ પાસે લઈ જઈ તેને માટે ભલામણ કરી ઇનામ અપાવતા કિંવા ઉંચે હોદ્દે ચઢાવતા લઢાઇમા મરણ પામેલા સૈનિકોની સ્ત્રી તથા બાળકોને સરકારમાંથી વતન મળતુ લડાઇમા ઘાયલ થયેલા કિંવા વ્યાધિગ્રસ્ત થએલા સૈનિકોને ઔષધ માટે સરકારમાથી પૈસા મળતા ઘાયલ થયેલા સૈનિકની તપાસ કરી જખમના પ્રમાણમા તેને નુકશાન મળતુ કિંવા ઉચ્ચ પદવી મળતી જે નોકર જે જે કામ ઉપર નિમાયો હોય તે તે કામને માટે નાલાયક ઠરતા બીજુ કામ મળતુ કિંવા તેને લશ્કરમાથી કમી કરી બીજા ખાતામા નોકરી અપાતી. સરકારી નોકરીમાથી તેને એકાએક કાઢી મૂકતા નહિ ચઢાઈમા કોઇએ નિયમ-વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હોય કિંવા નિર્બળપણુ બતાવ્યુ હોય તેની તપાસ થઇ શિક્ષા થતી અને વારવાર એવો અપરાધ થતા તેને નોકરીમાથી કાઢી મૂકવામા આવતો લૂટના માલમાથી કોઇ વસ્તુ ઉચાપત કરનારને સખ્ત શિક્ષા થતી સર-નૌબતે એ કામ હુકુમની આજ્ઞાવડે કરવુ પડતુ પોતાની ઇચ્છાનુસાર નહિ વર્તવાનો નિયમ હતો

ચોમાસુ પૂરુ થતાજ દશરાનુ શુભ મુહૂર્ત જોઇ ચઢાઇમા જવાની ઘોડેસ્વારોને આજ્ઞા થતી ચોમાસુ પૂરુ થતાજ દશરાનો મહોત્સવ આવે છે શિવાજી મહારાજ એ દિવસે મોટો ઉત્સવ ઉજવતા હતા શિલેદારોને, બારગિરોને કિંવા સિપાઇ-ઓને નોકરીમા રહેવુ હોય તો તેઓ વિજયાદશમીને દિવસે મહારાજસમક્ષ આવી પોતાની કાર્યકુશળતા અને બળ બતાવતા મહારાજ તેમની યોગ્ય પરીક્ષા કરતા અને જે મનુષ્ય જે કાર્યમા કુશળ જણાતો તેની તેવા કાર્ય ઉપર નિમ-ણુક કરતા લૂટ કરવા માટે નિમવામા આવેલા પ્રત્યેક સિપાઇઓને અને પ્રત્યેક ઘોડાને મહારાજ સ્વત પસદ કરતા ત્યાર પછી લશ્કરના સરસામાનની પુન યાદી કરવામા આવતી એ સમયે સરનૌબત અને ઇતર સરદારો મહારાજના દર્શન કરવા આવતા અને જે પ્રદેશમા જવાની તેમને આજ્ઞા મળતી ત્યા તેઓ પોતાના તાબાના લશ્કરસહિત ચઢાઈ લઈ જતા

ચઢાઇમા જનારા સરદારોને અને બીજા મોટા અમલદારોને તેમનો પગાર અગાઉથી મળતો લશ્કરી સિપાઇઓને અને બીજા સાધારણ નોકરોને ચઢાઇમાથી પાછા આવ્યા પછી પગાર મળતો એમ્સાથે મળેલા પગારમાથી તેઓ પોતાના કુટુંબના વાર્ષિક નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરતા ચોમાસાના ચાર મહિનાનો પગાર તેમને દશરાને દિવસે મળતો હશે એમ જણાય છે ચઢાઇમા ગયા પછી આઠ મહિના સુધી તેમને એકાએક પોતાના પગારમાથી ખર્ચ કરવો પડતો નહોતો. તેઓ બારોબારજ પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ચલાવતા મહારાજ લશ્કરના પ્રત્યેક નોકરને ખુશી રાખવાની કાળજી રાખતા હોવાથી તેમના સૈન્યમા રાજદ્રોહ કિંવા અ-સતોષ બિલકુલ ઉત્પન્ન થતો નહિ પ્રત્યેક નોકર બહાદુરી બતાવીને મહારાજ પાસેથી ઉચ્ચ પદવી અને શાબાશી મેળવવા અત કરણપૂર્વક યત્ન કરતો લશ્કરના સિપાઇ-ઓ એ સબધી પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરતા અને એકબીજા કરતા ઉચ્ચ પદવી મેળવવા યત્ન કરતા

યવનબાદશાહી સમયે ઉચ્ચ સરદારોને અને હોદ્દેદારોને સરકારી નોકરીમાં વિશેષ બહાદુરી બતાવવાથી જાગીરો મળતી. જાગીરદારો પોતાના નોકરોદ્વારા ગામની ઉપજ એકઠી કરતા અને તેમાંથી અમુક ભાગ સરકારને ખંડણી ભરવાનો કિંવા યુદ્ધ આદિ પ્રસંગે સરકારને અમુક સંખ્યાના સૈન્યની સહાયતા આપવાનો નિયમ હતો. એવો નિયમ હોવાથી જાગીરદાર એક માંડલિક રાજા જેવો થઇ પડતો. પોતાની જાગીરની પ્રજા ઉપર જાગીરદાર સર્વ પ્રકારની સત્તા ચલાવતા તેથી પ્રજા તેમનેજ પોતાના રાજા ગણતી. જાગીરદારો લશ્કર રાખતા અને પોતાની જાગીરમાં કોટ, કિલ્લા બાંધીને ઘણી ખબરદારીથી રહેતા. તેમજ એ જાગીર વંશપરંપરાને માટે મળતી, તેથી જેઓએ પ્રથમ જાગીર મેળવી હોય તેમના વંશજોમાં પૂર્વજોના જેવી સરકાર તરફ રાજ્યભક્તિ અને પ્રમાણિકપણું કાયમ રહેવાનો તેમજ પૂર્વજ પુરુષોના જેવી કર્તવ્યદક્ષતા હોવાનો સંભવ પણ નહોતો. એવા જાગીરદારો વડી સરકાર સાથે નિષ્કાળજીથી વર્તવા અને તેમના વિરુદ્ધ બળવો કરવા તૈયાર થાય છે. અન્ય રાજ્યોના હુમલાથી મુખ્ય સરકારની સત્તા નિર્બળ થવાનો અને કવચિત્ નષ્ટ થવાનો સમય આવતા જાગીરદારોદ્વારા સહાયતા મળવી તો બાજુએ રહી; પણ ઉલટા તેઓ સ્વતંત્ર થઇ બેસે છે અથવા શત્રુપક્ષમા ભળી જાય છે, એમ જાણી મહારાજે એ અનિષ્ટકારક વ્યવસ્થા પોતાના રાજ્યમાં નિર્મૂળ કરી હતી. કબજે કરેલા દેશોમાં જાગીરદારો જણાતા પૂર્વપદ્ધતિ પ્રમાણે તેમની પાસે માલેકીના હક્કથી જાગીરો રહેવા દેતા નહિ. ઘણું તો તેમને હક્કના બદલામાં તેના તાબાનાં ગામોની ઉપજનો અમુક અંશ મળવાનું ઠરાવતા અને તે ગામની પ્રજા પાસેથી મહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ સરકારી કારકુનોદ્વારા કરાવતા. મહારાજ જાગીરદારની કોઇ પ્રકારની સત્તામાં પ્રજાને રહેવા દેતા નહિ. હુશિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ જાગીરદાર સરદારોને મહારાજ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના લશ્કરમાં કિંવા બીજા ખાતામાં નોકરી આપતા. ખાલસા કરેલી જાગીરમા જાગીરદારોએ ભવ્ય મકાનો, કોટ, કિલ્લા, થાણાં વગેરે બંધાવ્યાં હતા તે મહારાજે તોડી નખાવ્યા; અને સામાન્ય પ્રજાના જેવાંજ ઘરો બાધી રહેવાની તેમને આજ્ઞા ફરમાવી. જે કિલ્લા મજબૂત જણાતા તે ઉપર મહારાજ પોતાના થાણાં બેસારી તેને પોતાના કબજામાં લેતા.

મહારાજે એ પ્રમાણે પાટીલ, કુળકરણી, ખોત, દેશમુખ, દેસાઇ, દેશપાંડે, જમીનદાર, મોકાસદાર, મિરાસદાર અને જાગીરદાર વગેરેના તાબામાંથી પ્રજાને મુક્ત કરી તેમને સુખી કર્યાં. તે હક્કદારોને પણ મહારાજે બનતે ઉપાયે ખુશી રાખવા જેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું. મહારાજના રાજ્યમા જાગીરની પદ્ધતિને આશ્રય —ઉત્તેજન મળતું નહોતું; તેથી તેમના રાજ્યઅમલબાજ વિશેષ પરાક્રમવડે પ્રસિદ્ધ થયેલા સરદારો અને અધિકારીઓના ઘણાખરા વંશજોના નામનિશાન પણ સાંભળવામા આવતાં નથી. મહારાજે જાગીર બક્ષવાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી હોત, તો મોરોપંત પિંગળે, આબાજી સોનદેવે, તાનાજી માલુસરે, યેસાજી કંક, બાજી ફસલકર, બાજી પ્રભુ, નેતાજી પાલકર, પ્રતાપરાવ ગુજર, હંબીરરાવ મોહિતે વગેરે સરદારોના વંશ આજે પણ કવચિત્ અસ્તિત્વમાં હોત.

મહારાજે બીજા એક વિશેષ મહત્ત્વના કાર્યનો નિયમ ઠરાવ્યો હતો. તેનું આ સ્થળે દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે. તેમણે ઠરાવ્યું હતું કે, કોઇ પણ હોદ્દેદારના કુળમાં કોઇ પણ સરકારી હોદ્દો વંશપરંપરા માટે આપવો નહિ. પિતા ગમે તેટલો હુશિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ હોય તોપણ તેની કર્તવ્યદક્ષતાને બદલે તેના પુત્રને નોકરી આપતી વખત મહારાજ તેની વાસ્તવિક યોગ્યતા તપાસીનેજ તેને નોકરી આપતા માત્ર "ઉચ્ચ હોદ્દેદારનો પુત્ર" ગણીને પુત્રમાં કર્તવ્યદક્ષતા ન હોય તો તેને તે નોકરી આપતા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ યોગ્યતા ન હોય તો બીજો ઉચ્ચ હોદ્દો પણ તેને આપવો નહિ, એવો મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો એ નિયમથી પ્રત્યેક હોદ્દેદારના ગુણની કદર થતી અને તેઓ સરકારી કામ પૂરતી હુશિયારીથી બજાવતા. મહારાજના તાબામાં પેશ્વા, સેનાપતિ વગેરે પ્રધાન, સુબેદાર અને હવાલદાર વગેરે હોદ્દેદારો હુશિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ હતા, તેમજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં તેમણે વિશેષ સહાયતા કરેલી છતાં તેમનો હોદ્દો મહારાજે વંશપરંપરા માટે ચાલુ રાખવાનો અવિચાર કોઇના સંબંધમાં કર્યો નહોતો. એટલુંજ નહિ પણ ગમે તેવા ઉચ્ચ હોદ્દેદાર રાજકાર્યમાં ગફલત કરતા કિંવા તેનું અનુચિત વર્તન જણાતા શિવાજીમહારાજ તે હોદ્દેદારને નોકરીપરથી કાઢી મૂકવાનું ભૂલતા નહોતા. હોદ્દેદારોને કિંવા સરદારોને જાગીરો આપેલી નહિ હોવાથી ઇચ્છામાં આવે તે સમયે નોકરીપરથી રજા આપવામાં અડચણ પડતી નહોતી. એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હતી કારણ કે એમાં પુરાતન કિંવા બાદશાહી રાજ્યપદ્ધતિથી વિરુદ્ધ નિયમો જોવામાં આવે છે. શાહુરાજાના સમયથી પેશ્વાઇ સત્તા પ્રબળ થતા સુધીમાં જાગીર આપવાની પદ્ધતિ નિર્મૂળ થવાથી મરાઠાસામ્રાજ્યની વિધ્વંસપતાકા કેવી ફરકી રહી હતી તે સર્વને સુવિદિતજ છે.

મહારાજે પોતાના લશ્કરી અને મુલ્કી ખાતાની કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનું દિગ્દર્શન કર્યું. હવે સ્વરાજ્યના અધિકારીઓ ઠરાવેલા નિયમ પ્રમાણે પોતપોતાના કામ વખતસર અને પ્રમાણિકપણે કરતા હતા કે નહિ તે જોઇએ. તેમના પર પ્રધાનમંડળ, અને મહારાજ સ્વત: ફુરસદ પ્રમાણે દેખરેખ રાખતા હતા. પ્રત્યેક કિલ્લા પ્રત્યેક મહાલ, પ્રત્યેક સુબો અને પ્રત્યેક છાવણી અને લશ્કરમાંના અધિકારીઓની હીલચાલ ઉપર વખતોવખત દૃષ્ટિ રાખવાનું કામ પ્રમુખ અધિકારીઓથી બની શકે નહિ તેથી તે કામમાટે મહારાજે ગુપ્તચર અને બાતમીદારો રાખ્યા હતા બહિરજી નામક પુરુષ એ ખાતાનો નાયક હતો તેના પર મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. લૂટ કરવા મોકલેલા લશ્કરના અમલદારો મેળવેલી લૂંટનો કિંવા ખંડણીનો બરોબર હિસાબ આપે છે કે નહિ કિંવા કંઇ ગડબડગોટાળો કરે છે, કે કેમ તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક લશ્કર સાથે મહારાજ ગુપ્તચર મોકલતા. પ્રત્યેક કિલ્લાપરના અમલદારો નિયમ પ્રમાણે પોતાનાં કામ કરે છે કે કેમ કિંવા તેઓ શત્રુ જોડે મળી જઇ કંઇ પ્રપંચ રચે છે કે કેમ, તેની તપાસ કરવા સઘળે સ્થળે મહારાજના ગુપ્તચર ફરતા હતા. તેજ પ્રમાણે મહાલકરી, સુબેદાર વગેરે મુલ્કી ખાતાના અધિકારીઓ પ્રજાને ત્રાસ આપે છે કિંવા વસુલ કરેલી રકમ તેઓ પ્ર-

પ્રામાણિકપણે સરકારમાં જમે કરાવે છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક પ્રાંત અને મહાલમાં મહારાજના ગુપ્તચર ફરતા હતા. ગુપ્તચર અને જાસુસો એટલુંજ કામ કરતા નહોતા પણ પારકા પ્રદેશોની કેવી સ્થિતિ છે, શત્રુ કેની હીલચાલ કરે છે, આદિલશાહી, કુતુબશાહી, મોગલાઈ વગેરે દરબારમાં કેવી મસલત ચાલે છે, તેની તેઓ વખતોવખત માહિતી મેળવતા. મહારાજના ગુપ્તચર વેશ બદલી જ્યાં ત્યાં ફરતા રહેતા અને તેમને જે કાંઈ બાતમી મળતી તે વિગતવાર લખી રાખી મહારાજને તત્ક્ષણજ પહોંચાડતા. ગુપ્ત જાસુસો માર્ફત આવેલા પત્રો મહારાજ બાળાજી આવજી ચિટણીસ પાસે વંચાવતા. ગુપ્ત જાસુસદ્વારા સ્વરાજ્યમાંના કોઈ અમલદારનું ગેરવ્યાજબી વર્તન જણાતાં મહારાજ તેની બરોબર તપાસ કરતા અને એ અમલદાર અપરાધી જણાતો તો તેને તેઓ તરત શિક્ષા કરતા. એમ થવાથી સર્વ નોકરો ઉપર મહારાજનો સખ્ત રુઆબ બેસતો અને સર્વ પોતાના કાર્યમાં દક્ષ રહેતા.

મહારાજને એ સમયે ન્યાયખાતું જૂદું સ્થાપવાની અગત્ય જણાઈ નહોતી. જમીનસંબંધી કિંવા લેવડદેવડસંબંધી મુકદ્દમા ઉપસ્થિત થતાં તેનો ન્યાય કરવાનું કાર્ય પ્રાંતના કિંવા મહાલના અધિકારીઓએ ગ્રામ્યપંચાયતને સોંપી દેવાનો નિયમ હતો. તે સમયે ગ્રામ્યપંચાયતની પદ્ધતિ સર્વત્ર ચાલુ હતી. એ પદ્ધતિ પ્રજાને વિશેષ અનુકૂળ જણાયાથી મહારાજે તેને કાયમ કરી હતી. મુકદ્દમાને માટે પ્રજાને વેગળે સુધી જવું પડે નહિ. તેમને પોતાનાજ ગામમાં વગર ખર્ચે ન્યાય મળે તથા પંચના સભ્યો વસ્તુસ્થિતિ નિહાળી સત્વર ન્યાય આપે એ સર્વ મહારાજને વિશેષ હિતકર જણાયું હતું. પંચના સભ્યોએ કરેલો ફેંસલો મહાલકરી અને સુબેદાર માન્ય કરી તે ઉપર અમલ બજાવણી કરતા હતા. પંચનો ફેંસલો જેઓને પસંદ ન પડે તેઓએ હુઝુરમાં અરજ કરવી અને ન્યાયાધીશ તેનો ફેંસલો આપે એવી ગોઠવણ હતી. ફોજદારી ગુન્હા ઉપસ્થિત થતાં પ્રાંતના સુબેદાર તેનો ફેંસલો આપતા. સુબેદારના ફેંસલા ઉપર હુઝુરમાં અરજ થતી અને તે ફેંસલાની તપાસ પંડિતરાવે કરવી એવું ઠરાવ્યું હતું. લશ્કરમાં તોફાન કિંવા ગુન્હો થતાં લશ્કરી સુબેદાર કિંવા બીજા વરિષ્ઠ અધિકારીદ્વારા તેની તપાસ થતી. તેમના વિરુદ્ધ પણ હુઝુરમાં અરજ થતી અને સરનૌબતે તેની તપાસ ચલાવવી એવો નિયમ હતો.

સ્વરાજ્યમાં ચોરનો ભય વિશેષ હતો, તે મહારાજે એકદમ બંધ પાડ્યો. સ્થળે સ્થળે ચોર અને ધાડપાડુ લૂંટારા ફરતા હતા તેમને પકડી મંગાવી કેટલાકનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો તથા કેટલાકને ખેતરો ખેડવા આપી કિલ્લાના આશ્રયમાં રાખ્યા. કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર સિપાઈઓને તેમનાપર સખ્ત દેખરેખ રાખવાનો મહારાજે હુકમ કર્યો હતો. કેટલાક મનુષ્યને કિલ્લાપર અને કિલ્લાની આસપાસ રખેવાળની નોકરી આપી તેમની ઉપજીવિકા ચાલે એવી ગોઠવણ કરી. જે ગામમાં ચોરોનો ઘણો ઉપદ્રવ જણાતો ત્યાં કોઈ બીજા ગામના ચોરનેજ રખેવાળની નોકરી એ સોંપતા પણ જો તે ચોરરખેવાળ ચોરી કરતો તો તત્કાળ તેનો શિરચ્છેદ કરાવવામાં આવતો, અથવા તેના ગામમાં ચોરી થતાં તેજ મનુષ્યે ચોરનો પત્તો મેળવવો પડતો કિંવા તેણે ચોરીની રકમ ભરી આપવી પડતી એવા નિયમો

ઠરાવ્યા હતા.

સ્વરાજ્યમાં મોટાં દેવસ્થાનો અને તીર્થસ્થાનો હતાં તેને પ્રાચીન સમયથી ધર્માદાવર્ષાસન મળતા હતાં તે મહારાજે યથાસ્થિત પુનઃ ચાલુ કર્યાં. કેટલાક દેવસ્થાનોને ખર્ચ જેટલા વર્ષાસન મળતાં નહોતાં તે મહારાજે સંપૂર્ણ કરી આપ્યાં. કેટલાક નવાં દેવસ્થાનોને બિલકુલ વર્ષાસન મળતાં નહોતાં ત્યાં પૂજા, નૈવેદ્ય, ઉત્સવ, અભિષેક, નંદાદીપ વગેરે યથાસ્થિત થવા માટે મહારાજે તે દેવસ્થાનો માટે ઇનામી જમીનો અર્પણ કરી. એ સર્વ દેવસ્થાનોની યોગ્ય વ્યવસ્થા થવા માટે મહારાજે દેવસ્થાન-ધર્માદા-અધિકારી નિમ્યા. દેવસ્થાનોને મળતી ઉપજમાંથી આગેવાનો કિંવા પૂજારીઓ ઇચ્છાનુસાર ખર્ચ કરે નહિ તે માટે તેઓને ખર્ચનો વિગતવાર હિસાબ રાખવા ઠરાવ્યુ હતુ. સરકારી અધિકારીઓ પ્રતિવર્ષે હિસાબ તપાસતા. મોટા મોટા ક્ષેત્રના કેટલાક સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને વર્ષાસનો આપી, તેઓ સ્નાન-સંધ્યા કરવામાં સમય વ્યતીત કરે એવી ગોઠવણ કરી હતી. તેજ પ્રમાણે મોટા મોટા સત્પુરુષોનું યથાસ્થિત સુસ્થાન ચાલે અને તેમનો ઉત્સવ વગેરે સારી પેઠે ઉજવાય તે માટે મહારાજે તેમને ગામ અને જમીનની બક્ષિસો આપી હતી.

મહારાજ ફક્ત હિંદુધર્મના દેવસ્થાનોને વર્ષાસન આપતા હતા એમ નહોતું; પરંતુ સ્વરાજ્યમાં મુસલમાનની કબરો, મસ્જીદો, પીર વગેરેને યવનબાદશાહીને સમયે જે વર્ષાસન વગેરે મળતા તે મહારાજે પણ ચાલુ રાખ્યાં હતા. તે ખાલસા કર્યાં નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાકને ખર્ચ કરતા ઓછાં વર્ષાસનો મળતાં હતા તેની તપાસ કરાવી મહારાજે ભરપૂર વર્ષાસન બાંધી આપ્યા હતા. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેમના અંતઃકરણમા યવનોના પૂજ્યસ્થાનસંબંધી કિંચિત્ પણ તિરસ્કાર કિંવા દ્વેષ નહોતો. મહારાજે તેમજ તેમના સરદારોએ આટલી બધી સ્વારીઓ-લડાઇઓ કરી છતા એક પણ પ્રસંગે તેમણે મુસલમાનોનાં પવિત્ર સ્થળે ઉપદ્રવ કર્યો હોય એવું જણાતુ નથી. ખરું જોતા જેમ યવનો વખતોવખત હિંદુના દેવસ્થાનોનો નાશ કરતા હતા તેમ મહારાજે યવનોની મસ્જીદ વગેરે પૂજ્યસ્થાનોનો નાશ કર્યો હોત તો તેઓને કોઇ કલંક ચડાવત નહિ; પરંતુ ધર્મસંબંધે મહારાજ ઉદાર બુદ્ધિના હતા; તેઓમા ધર્માંધપણું કિંચિત્ પણ નહોતું.

યવનઅમલ સર્વત્ર સ્થપાયા પછી મહારાષ્ટ્રમાંથી વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન નષ્ટ લોપ થવા જેવું હતું તેને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી મહારાજે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી કે, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમા શિવાજી મહારાજ સમક્ષ આવવું અને પંડિતરાવે તેઓની પરીક્ષા લેવી. જે બ્રાહ્મણે એક ગ્રંથનું અધ્યયન કર્યું હોય તેને એક મણ, બે ગ્રંથનું અધ્યયન કર્યું હોય તેને બે મણ, પાંચ કે દશ ગ્રંથોનુંઅધ્યયન કર્યું હોય તેને પાંચ કે દશ મણ અન્ન પ્રતિવર્ષે આપવામા આવતું. મહાન વિદ્વાન પંડિત, વૈદિક, જ્યોતિષી, વગેરે આવતા તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સત્કાર કરી સો કે પચાસ રૂપિયા દક્ષિણા આપવામાં આવતી. પરરાજ્યના બ્રાહ્મણને દ્રવ્ય આપી તેનું સન્માન કરાતું અને સ્વરાજ્યના બ્રાહ્મણને તેના ગામના મહેસુલી અધિકારી ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપી ધાન્ય અપાવવાનો બંદોબસ્ત થતો.

સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોના અધ્યયનને મહારાજે એ પ્રમાણે ઉત્તેજન આપી મહારાષ્ટ્રમાં કિંબહુના સર્વત્ર આર્યધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. જે બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્ર લેવા તૈયાર થતા કિંવા જેઓ યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન આદિ ધર્મકાર્યો કરવા તત્પર થતા તેને મહારાજ દ્રવ્યની યથોચિત સહાયતા આપતા. પોતાના રાજ્યના સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને સત્પુરુષોને અન્ય સ્થળે યાચના કરવી પડે નહિ તેમજ તેમના પોષણકાર્યમાં અડચણ પડે નહિ તે સંબંધી મહારાજ સર્વદા વિશેષ કાળજી રાખતા હતા.

મહારાજે રાજ્યમાં સર્વત્ર અન્નક્ષેત્રો સ્થાપી ગરિબગુરબાંના નિર્વાહની સગવડ કરી હતી અને મોટા મોટા દેવસ્થાનોમાં વખતો વખત બ્રાહ્મણભોજન કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એ ઉપરાંત નિત્ય નિયમિતરીતે પુષ્કળ દાનધર્મ કરવાનો મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો.

મહારાજે ઘાસના મેદાનો જોઇને માનદેશ, ભીમથડી વગેરે સ્થળે ગૌશાળાઓ સ્થાપી હતી. ત્યાં પુષ્કળ ગાયો રાખવામાં આવતી. ગાયોનું રક્ષણ કરવા માટે ગવળી (રબારી) અને બીજા નોકરો નિમ્યા હતા. એ ગૌશાળાઓમાં લશ્કરમાં ગાડે જોડવાના બળદો તૈયાર થતા. કોઇ ખેડુતને સરકારમાંથી બળદ આપવાનું ઠરતું તો એજ ગૌશાળાઓમાંથી બળદો મંગાવી આપતા. ગાયોની પેઠે ભેંસોને માટે પણ સ્થળે સ્થળે મહિષીશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. ભેંસોના રક્ષણ માટે પણ રબારી અને બીજા નોકરો નિમ્યા હતા. તેઓ ગામમાં કે પર્વત આગળની ઘાસચારાની જગ્યામાં નિવાસ કરતા હતા. એ શાળાઓનો હિસાબ વર્ષોવર્ષ તપાસવામાં આવતો. તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી ચોક્કસ પ્રમાણમાં ઘી કિંવા માખણ આવવું જોઇએ તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી બ્રાહ્મણભોજન માટે વપરાતું દૂધ ચોક્કસ પ્રમાણમાં પૂરું પાડવું જોઇએ, એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી. એજ પ્રમાણે વીસ પચીસહજાર બકરાંઘેટાં ભરવાડોને સોંપી તેનું રક્ષણ કરાવવામાં આવતું હતું. વર્ષોવર્ષ તેમનો હિસાબ તપાસવામાં આવતો અને પ્રત્યેક રબારીએ ઘેટાંની ચોક્કસ સંખ્યા દશેરા વગેરે દિવસે તેમજ સરકારી કાર્યના ઉપયોગ માટે મોકલવાનો નિયમ ઠરાવ્યો હતો.

મહારાજે રાજ્યની સર્વ ધન-સંપત્તિનો સુદૃઢ બંદોબસ્ત કરી તેને માટે યોગ્ય નિયમો ઠરાવી દીધા હતા. તેઓએ પોતાની દિનચર્યાના પણ નિયમો ઠરાવ્યા હતા. તેઓ મોટા પરોઢિયામાં જાગૃત થતા. પરોઢિયામાં નોબત વાગતી અને ગાયકો વીણા, મૃદંગ આદિ મંજુલ વાજિંત્રોસહિત ભગવાનની સ્તુતિ ગાતા. એ નાદ સાંભળતાંજ ઉઠીને તેઓ થોડો વખત સુધી પ્રાતઃસ્મરણ કરતા. ત્યાર પછી શૌચાદિ વિધિ સમાપ્ત કરી ગોદર્શન અને તુલસીદર્શન કરતા. ગંગા આદિ પવિત્ર નદીઓના જળસહિત સ્નાન કરીને જપ તથા દેવાર્ચન કરતા. ત્યારપછી થોડો વખત પુરાણશ્રવણ કરતા. ચાર ઘડી દહાડો ચઢે નહિ તે પહેલાં મહારાજ એ સર્વ કામથી પરવારી જતા. ત્યાર પછી વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી તિરંદાજી અને નિશાન મારવાનો એક કલાક વ્યાયામ કરી સભામાં જતા. ત્યાં કાર્યભારીઓ પોતપોતાના કામની સુનાવણી કરી મહારાજ પાસેથી હુકમ કિંવા મંજુરી મેળવતા. કોઈ તેમની

મુલાકાત કરવા આવતું તેનો મુજરો લેતા અને તેના તરફ કૃપાદૃષ્ટિથી જોતા. કોઇના સામું જોઇ માત્ર અવલોકન કરી સ્મિતહાસ્ય કરતા, કોઇ સાથે થોડી વાતચિત કરતા અને કોઇને કંઇ કામ સોંપતા. એ પ્રમાણે સર્વનાં અંતઃકરણમાં પોતાનો પ્રતાપ પાડતા એ ઉપરથી સર્વને મહારાજની પોતાના ઉપર કૃપા જણાતી. સભામાં કોઈ ગુણીજન આવતા, તેના ગુણના પ્રમાણમાં મહારાજ તેનું ગૌરવ કરી ઇનામ વગેરે આપી તેને ખુશી કરતા. દશ ઘડી દિવસ ચઢે ત્યાંસુધી સભામાં બેઠા પછી મહારાજ કોઇ સાથે એકાંત-મસલત ચલાવવાનું ઉચિત જણાય તો જુદે જુદે સ્થળે બેસી મસલત ચલાવતા. બાર ઘડી દિવસ ચઢતાં મહારાજ બ્રાહ્મણભોજનનો સંકલ્પ મૂકી દેવને નૈવેદ્ય ધરી પંક્તિભોજન કરનાર મનુષ્યોને સાથે લઇ ભોજન કરવા બેસતા. તાંબુલસેવન કર્યા પછી મહારાજ પુનઃ મંત્રણાસભામાં બેસતા અને પત્રો આવ્યા હોય તે ચિટણીસ પાસે વંચાવી તેમને પત્રોના જવાબ લખવાની સમજણ આપતા. રાજ્યમાંથી રવાના કરવાના પત્રોના ખરડા ચિટણીસ વાંચી સંભળાવતા. ત્યાર પછી કોઈ કાર્યની યોજના કરવાની હોય તો તે કરતા અને પાછલે દિવસે થયેલી આવકજાવકનો અને આજને દિવસે ખર્ચ થવાનો હોય તેનો હિસાબ તપાસતા. એટલું કામ કર્યા પછી મહારાજ અંતઃપુરમાં જઇ બે ઘડી સુધી આરામ લેતા. ત્યાર પછી તેઓ મુખપ્રક્ષાલન કરી સભામાં જતા અને કારખાના તથા મહાલની વ્યવસ્થા કેવે પ્રકારે રાખવામાં આવે છે તેની સ્વતઃ તપાસ કરતા. અધિકારીઓએ ન્યાય કર્યો હોય તે તપાસતા અને તેને યથોચિત મંજુરી આપતા. કોઇની અરજ હોય તો મહારાજ સાંભળી લેતા. ચાર ઘડી દિવસ રહેતાં મહારાજની સ્વારી બહાર ફરવા નીકળતી. કારખાનાં, મહાલ વગેરે તેઓ સ્વતઃ જઇને જોતા અને દેવદર્શન કરતા. ત્યાર પછી બાગબગીચા કિંવા આરામવાટિકામાં જઇ મલ્લયુદ્ધ જોવા, તરવાર ફેરવવી વગેરે કસરત કરી સાયંકાળ થતાંજ પુનઃ મહાલયમાં પાછા આવી સભામાં બેસતા. ત્યાં લોકોના મુજરા અને મુલાકાત લઇ બે ઘડી રાત વીતતા સુધી જપધ્યાન કરી પુરાણ આદિ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતા. ત્યાર પછી ભોજન કરી તાંબુલસેવન કર્યા પછી મહારાજ પુનઃ મહાલયના વિશાળ દિવાનખાનામાં આવી બે કારભારીસહિત રાજ્યકાર્યભારસંબંધી એકાંત સ્થળે વિચાર ચલાવતા. ત્યાર પછી ગુપ્તચરદ્વારા મળેલી બાતમી, ગુપ્ત ફૂટીર અને ગુપ્ત પત્રો તપાસી અન્યાદિ પાકસંબંધી પૂછપરછ કરી અંતઃપુરમાં જતા. મહારાજ એ પ્રમાણે પોતાની દિનચર્યાના નિયમો નક્કી કરી જે ઘડીએ જે કામ કરવાનું નિશ્ચયુ હોય તેજ ઘડીએ તેઓ તે કાર્ય કરતા. જે વખતે જે કાર્ય કરવાનું ઠરાવ્યું હોય તે તેઓ બીજા વખત ઉપર કદિ પણ મુલતવી રાખતા નહિ એ સંબંધી તેઓ વિશેષ કાળજી રાખતા. પોતે પોતાનું કામ વખતસર કરવાથી નોકરો પણ તેઓનું કામ વખતસર કરે છે અને તેઓ વખતસર કામ કરે નહિ તો આપણે તેને ઠપકો આપવા શક્તિમાન થઇએ છીએ, એ તત્ત્વ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા. કામ નિયમિત વખતેજ કરવું. આજનું કામ ઉપર મુલતવી રાખવું નહિ અને તેમાં યત્કિંચિત્ પણ આળસ રાખવું નહિ; એ તત્ત્વ મહારાજ પોતાના

જ વર્તનથી પોતાના સેવકોના અંતઃકરણમાં ઠસાવવાનો હમેશાં યત્ન કરતા હતા.

પોતાના આયુષ્યની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ જાય નહિ એવી મહારાજની હમેશાં ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પોતાના સેવકોએ પણ પોતપોતાનાં કામ આળસ વગર અને દક્ષતાપૂર્વક–વખતસર પરિપૂર્ણ કરવાં એવી મહારાજની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. જે મનુષ્ય મહેનતુ અને હુશિયાર તથા પોતાના કામમાં દક્ષ જણાતો તેનેજ મહારાજ પસંદ કરતા. કોઇ નોકરને ઉચ્ચ પદવી કિંવા માન આપતી વખત મહારાજ તેનામાં એજ બન્ને ગુણોની મુખ્ય તપાસ કરતા. ગુણની બરોબર પરીક્ષા કર્યા પછી અને હુશિયારી જોયા પછી મહારાજ પોતાના નોકરોને ઉચ્ચ પદવી આપતા. માત્ર કોઇ નોકર સ્નેહીસંબંધી હોય, કે કોઇની ભલામણ લાવ્યો હોય કિંવા કોઇ ઉપર મહારાજની વિશેષ મહેરબાની હોય તેને તેઓ કોઇ ઉચ્ચ હોદ્દો આપતા નહોતા. પ્રત્યેક નોકરના વાસ્તવિક ગુણ જોયા પછીજ અમલદારોએ તેની ભલામણ કરવાનો રિવાજ હતો. તેમ થવાથી ખરા ગુણવાન પુરુષોની કદર થતી અને સર્વ સમક્ષ લાયકાત જણાઈ આવવાથી રાજ્યના નોકરોને ઉત્તેજન મળતું. આળસુ, ગપાટા હાકનાર, કિંવા માત્ર હાજીહા કરનાર સગાસ્નેહી કે ઈતર કોઇ પણ મનુષ્યને મહારાજ સરકારી નોકરીમાં રાખતા નહોતા.

મહારાજ સભામા બેઠા હોય તે સમયે કોઇએ હાસ્યવિનોદ વગેરે નિરર્થક વાતો નહિ કરવાનો સખ્ત નિયમ હતો. મશ્કરા, વિવિધ પ્રકારનાં મનુષ્ય કિંવા જાનવરોની બોલીની નકલ કરનારા અને ખુશામદખોર ઉપર મહારાજને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. બીભત્સ અને અશ્લીલ વાતો તેમને બિલકુલ પસંદ નહોતી; વ્યસની અથવા કુસ્વછંદી મનુષ્યોને મહારાજ પોતાની પાસેજ આવવા દેતા નહિ. સર્વદા યુદ્ધવાર્તા, અશ્વ, શસ્ત્ર અને પરરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ચર્ચામાજ તેમનો કાળ નિર્ગમન થતો હતો. આનંદ મેળવવા માટે સમય પ્રાપ્ત થતા તેઓ ક્વચિત્ બેચાર નિર્વ્યસની અને નિષ્કપટી કૃપાપાત્ર મનુષ્યો સાથે એકાંતમાં બેસી હાસ્યવિનોદ કરવો અથવા ભૂષણકવિ જેવા કવિના કાવ્યરત્નોનું શ્રવણ કરી મનને રીઝવવું; એવો તેમનો નિયમ હતો. ઉત્તમ ગાયક અથવા વિદ્વાન પુરુષ આવે તો તેનું ગાયન કિંવા વાક્ચાતુર્ય શ્રવણ કરી તેને યથોચિત ઇનામ આપી વિદાયગીરી આપતા. નૃત્ય, ગાયન આદિ કળાઓ ઉપર મહારાજને કંટાળો કે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો નહોતો. તેનું શ્રવણ અવલોકન વગેરે કરી મહારાજ ક્વચિત્ પોતાનું મન રંજન કરતા; પરંતુ તેઓ તેમાં અતિ આસક્ત થઇ જતા નહોતા. તેમને શિકાર કરવાની વિશેષ લત નહોતી; પરંતુ મૃગયા રમવામા હિંસક પશુનો સંહાર કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશને, ક્ષાત્રધર્મને અનુસરતો જાણી ફુરસદ મળતા મહારાજ એક બે મહિને શિકાર કરવા જતા. તે સમયે તેઓ હરિણ આદિ ગરીબ પશુનો સહસાવધ કરતા નહિ. શ્રાદ્ધ આદિ વિધિમાં જરૂર પડતા ક્વચિત્ પ્રસંગેજ મહારાજ એવાં પશુનો શિકાર કરતા હતા.

રાજ્યના નોકરોએ એકબીજા સાથે સલાહસંપથી વર્તવું જોઇએ, કોઇએ કોઇપર ક્રોધ–દ્વેષ કરવો નહિ એવી મહારાજની સખ્ત આજ્ઞા હતી. પ્રત્યેક નોકરે પોતાનું

કામ કરવું, બીજાના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવો નહિ અને કોઈ પણ કામમાં આગ્રહ કરી એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કિંવા દ્વેષ કરવો નહિ એવો તેમણે નિયમ કરાવ્યો હતો. એક નોકર બીજા નોકરની બદનામી કરવા જતો તે વખત મહારાજ તેની વાત સાંભળતાજ નહિ; એક અધિકારીએ બીજા અધિકારીનો દ્વેષ કર્યાથી પરસ્પર વચ્ચે વૈરભાવ ઉત્પન્ન થતાં મહારાજ તેમના મધ્યસ્થ થઈ તેઓનું વૈમનસ્ય દૂર કરતા. તેમ છતાં તે બન્ને અધિકારીઓ વચ્ચેનો વૈરાગ્નિ શાંત ન થાય તો તેઓ બે એકજ જાતિના અધિકારીઓ હોય તો, મહારાજ તેમના પુત્રપુત્રીનો લગ્નસંબંધ જોડી આપી બન્ને વચ્ચે હમેશાની મિત્રતા બાંધી આપતા. નાના હોદ્દેદારે મોટા હોદ્દેદારનું એકાએક અપમાન કરવું નહિ, મહારાજની હુઝુરમાં રહેતા મનુષ્યો ઉપર મહારાજની ગમે તેટલી કૃપાદૃષ્ટિ હોય તેમ છતાં કૃપાના બળાવડે તેનાથી ઉચ્ચ હોદ્દેદારોનું ગાલપ્રમત્ત કિંવા અપમાન કરવું નહિ, તેમણે રાજ્યકાર્યવ્યાસંબંધી કંઈ પણ બોલવું નહિ, તેમણે મહારાજ પાસે એકાંત જઈ પોતાના સંબંધી અથવા પોતાના ઇષ્ટમિત્રોસંબંધી કંઈ પણ વાતચિત કરવી નહિ, જે કંઈ નિવેદન કરવું હોય તે યોગ્ય અધિકારીદ્વારા કહેવું. શિવાજીમહારાજના અતિ નિકટના સગાસંબંધીજનોએ અથવા કૃપાપાત્ર સરદારોએ પણ મહારાજને કંઈ વિનતિ કરવી હોય તો યોગ્ય અધિકારીદ્વારા નિવેદન કરવું, એવો સખ્ત નિયમ હોવા છતાં કોઈ મનુષ્ય મહારાજને પ્રત્યક્ષ જઈ વિનતિ કરતો તે સમયે તેઓ અમુક કાર્યભારીને ઉત્તર આપવાનું કહી તેને રજા આપતા. કોઈ અધિકારીવિરુદ્ધ કોઈ મનુષ્ય ફરિયાદ કરવા જતું તો મહારાજ તે તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા નહિ. કોઈ અધિકારીનો અપરાધ થયાનું લક્ષમાં આવતાં મહારાજ તેસંબંધી સંપૂર્ણ તપાસ કરી ખાત્રી કર્યા સિવાય તેને ઠપકો કિંવા શિક્ષા કરતા નહોતા. રાજા કાર્યકાળનો કિંવા સચિત બુદ્ધિનો હોય છે તેથી ઇર્ષ્યાખોર કિંવા પ્રપંચી મનુષ્યો તેની કાનભંભેરણી કરી અધિકારીપ્રત્યે રાજાનું મન કલુષિત કરવા ચૂકતા નથી એમ થવાથી અમાલિક સેવકની વર્તણુકસંબંધી શંકા ઉત્પન્ન થઈ રાજા સેવકને અન્યાયપૂર્વક નુકસાન કરે છે મહારાજ એ સર્વ નીતિ સારી પેઠે જાણતા હતા. પ્રપંચી અને ઇર્ષ્યાખોર મનુષ્યોના પગલા તેઓ તરત ઓળખી જતા. સેવકજનો મહારાજની વૃત્તિ સારી પેઠે જાણતા હોવાથી, પોતાને હાથે અપરાધ થયા સિવાય કિંવા પોતાના કાર્યમાં ભૂલ થયા સિવાય મહારાજની પોતાપર ઇતરાજી થશે નહિ એવી તેમને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી

મહારાજે દરબાર ભરવાસંબંધી અને સ્વારી કાઢવા સંબંધી કેવા નિયમો રચ્યા હતા, તેનું દિગ્દર્શન કરવું કઠિન છે પ્રથમ દરબાર ભરવાની યોજના લખવામાં આવે છે દરબારસ્થળના મધ્ય ભાગમાં સિંહાસન ગોઠવ્યું હતું, તે ઉપર છત્રપતિ શિવાજીમહારાજ વિરાજતા હતા. સિંહાસન પાછળ હજુરીઆ મોરપિંછ, ચામર, પંખા, પાનદાન વગેરે લઈ ઉભા રહેતા. સિંહાસનની બન્ને બાજુએ દશ બાર આપ્તજન અને વિશ્વાસુ ચાકરી ઉભા રહેતા. સિંહાસનની જમણી બાજુએ ગાદીતકીયાપર મુખ્ય પ્રધાન, પંતઅમાત્ય, પંતસચિવ, મંત્રી, સિપેહસાલાર, પરરાજ્ય-

રાજ્યના વકીલ, મામલતદાર અને કિલ્લેદાર અનુક્રમે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે બેસતા હતા. પ્રધાનના, સરદારના અને બીજા અધિકારીઓના મદદનીશ તથા કારકુનો પોતપોતાના ઉપરિઅધિકારીઓની પાછળ બેસતા. તેમની પાછળ બન્ને બાજુએ કારખાનાના અને મહાલના દરોગા બેસતા તથા હવાલદાર, નાયક વગેરે ઉભા રહેતા. અગ્રભાગ ઉપર બે ચોપદાર ઉભા રહેતા. સભાસદોને મુજરો કરાવવો, તેમને યોગ્યતા પ્રમાણે બેસાડવા અને કોઈ પરકીય મનુષ્ય આવતાં તેની મહારાજને વર્ધી આપવાનું કાર્ય ચોપદારો બજાવતા. ચોપદારો દરબારની દેવડીની ચોકી કરતા. કોઇ મનુષ્યને દરબારમા બોલાવવાની જરૂર પડતાં, દેવડીપરના ચોપદાર પોતાના તાબાના સિપાઇને કિંવા ઘોડેસ્વારને રવાના કરતા.

સ્વારી માટે કેવા નિયમો રાખ્યા હતા તે જોઇએ. મહારાજની સ્વારી નીકળતી તે વખતે પ્રથમજ એક જરીના નિશાનવાળો અને એક ભગવાં નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા. તેની પાછળ મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિનો એક જરીકસબના નિશાનવાળો અને એક ભગવા નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા. તેની પાછળ લશ્કરના સર્વ નિશાનો અને તેની સાથેજ પાયગાના અને શિલેદારના સરદારો પોતાના થોડાક સૈનિકસહિત, ટુકડીઓને મોખરે ચાલતાં હતાં. તેની પાછળ તોપખાનું અને દારૂગોળાનાં છકડા ગાડા ચાલતાં. તેની પાછળ શૂરવીર સરદારો હાથી ઉપર અને ઘોડેસ્વાર થઇ ચાલતા, તેની પાછળ પાયદળ લશ્કરના ઉઘાડી તલવાર, સાંગ, બરછી, ધનુષ્યબાણ, બંદુક અને ભાલા ધારણ કરનાર સિપાઇઓ હારબંધ ચાલતા. તેની પાછળ નગારા, ઢોલ, રણશિંગાં, તુરાઇ, ભેરી વગેરે રણવાદ્ય ચાલતા. તેની પાછળ કોટવાળનો હાથી અને તેની પાછળ ઉંટ ઉપર ભાલા ધારણ કરેલા સિપાઇઓ ચાલતા હતા. તેની પાછળ હુજુરપાયગાના ઘોડેસ્વાર અને કોટવાળઘોડેસ્વાર ચાલતા હતા. તેમની પાછળ શરણાઇ અને રણઢોલ જેવાં મંગલવાદ્યો અને ઘોડા ઉપર નગારા વાગતાં હતાં. તેમની પાછળ ભાટ અને બંદીજનો ચાલતા. તેમની પાછળ જૂદી જૂદી જાતનાં નિશાન, જંજીર અને ભાલા ધારણ કરનાર બાણદાર, ચોપદાર તથા લાઠી ધારણ કરનાર મનુષ્યો અને તેની પાછળ કસરતબાજ મલ્લ ચાલતા હતા. એટલા મનુષ્યો સ્વારીની આગળ ચાલતાં હતાં. તેમની પાછળ શિવાજીમહારાજ હાથીપર સુંદર અંબાડીમાં બિરાજતા. એ હાથીની પાછળ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ મ્યાનામા બિરાજતી. તેમની પાછળ અષ્ટપ્રધાન, જે ક્રમ પ્રમાણે દરબારમા બિરાજતા તેજ પ્રમાણે હાથીપર બેસી ચાલતા. તેમની પાછળ ચિટણીસ, કોટણીસ, માનકરી અને અન્ય સરદારો ઘોડેસ્વાર થઇ ચાલતા. એ સર્વની પાછળ દરબારી નૌબત અને તેની સાથે સરલશ્કર અને અન્ય સરદારો ચાલતા.

મહારાજ ગુણીજનોની સલાહ લેવામાં અને તેમનો સંગ્રહ કરવામાં તત્પર રહેતા. તે સંબંધી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ એક ઉદાહરણ બખરોમાંથી મળી આવે છે તે સંબંધી અત્રે ઉલ્લેખ કરી આ લંબાણ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરવામાં આવશે.

દિલ્હીના બાદશાહી દરબારમાં ચિંતામણિ નામક કવિ હતો.[1] તે પોતાના કાવ્યો સંભળાવી બાદશાહનું મન રંજન કરતો હતો. એ કવિનો ભૂષણ નામક એક બંધુ હતો તે પણ વિદ્વાન કવિ હતો; છતાં તેને કંઈ પ્રાપ્તિ થતી નહોતી. કવિ પોતાના બંધુના આશ્રયવડે જીવનનિર્વાહ કરતો હતો. તેને ઘરમાંજ બેસી રહેવાનું ભાભીએ મેણું માર્યાથી ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો. તેથી યવનનું અન્ન ખાવું નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેઓ દિલ્હી બહાર નીકળ્યા અને ફરતા ફરતા કુમાઉ પ્રદેશના એક રાજા પાસે જઈ પહોંચ્યા.[2] રાજાએ તેમને પોતાની પાસે રાખી લીધા. ત્યાં કેટલાક વર્ષ રહ્યા પછી કવિને સ્વદેશ જવાની ઇચ્છા થઈ. રાજાએ તેમને સ્વદેશ જવાની રજા આપતાં એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા. રજા આપતી વખતે રાજાએ કવિને કહ્યું કે—'મારા જેવો અન્નદાતા તમને પૃથ્વી ઉપર મળવો દુર્લભ છે.' રાજાના અહંકારભરેલા શબ્દો સ્વાભિમાની કવિને રુચ્યા નહિ. કવિએ તત્ક્ષણ રાજાને ઉત્તર આપ્યો કે—'આપના જેવા તો શું પણ આપનાથી અધિક ઉદાર દાતા રાજા પૃથ્વી ઉપર હજારો પડ્યા હશે, પરંતુ આપના અહંકારી શબ્દો સાંભળી લાખ રૂપિયાને ઠોકર મારનાર મારા જેવો થયો કે નહિ હશે.' એટલું કહી નિઃસ્પૃહ કવિ રાજાના લાખ રૂપિયાને સ્પર્શ નહિ કરતાં ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. કવિ ભ્રમણ કરતાં કરતાં શિવાજીમહારાજની કીર્તિ સાંભળી દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા. મહારાજનાં દર્શન કરી કવિએ કહ્યું કે—'જે રાજા યવનોનો દુશ્મન હોય તેમના આશ્રયમાં રહેવાની મારી ઇચ્છા છે.' એ સાંભળી શિવાજીમહારાજે કવિને સારું વર્ષાસન નિમી આપી પોતાની પાસે રાખી લીધા. કવિ જુદા જુદા વિષયો ઉપર વ્રજભાષામાં હૃદયસ્પર્શી, મધુર કવિતાઓ બનાવી વખતોવખત મહારાજનું મનરંજન કરતા. તેમણે કાવ્યમાં શિવાજીમહારાજના પ્રતાપનું વર્ણન કર્યું છે અને તે ગ્રંથનું નામ 'શિવરાજભૂષણ' પાડ્યું છે.[3] તેમાં રસાત્મક કાવ્યરચના કરી મહારાજ ઘણાજ ખુશી થયા હતા. કવિ મહારાજ પાસે ઘણા વર્ષ રહ્યા પછી સ્વદેશ જવા તૈયાર થયા તે સમય મહારાજે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય અર્પણ કરી સન્માન કર્યું હતું અને તેમને પાછા આવવા માટે આગ્રહ કર્યાથી પાછા આવવાનું કબૂલ કર્યું હતું.

ભૂષણ કવિ શિવાજીમહારાજ પાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સન્માન મેળવી દિલ્હી

1 એ કવિ નાગપુરના રાજા મકરંદશાહ ભોંસલેના દરબારમાં પ્રથમ ઘણાં વર્ષ પર્યંત હતા એમ કહેવાય છે.

2 એ કવિ પ્રથમ પન્નાના રાજા છત્રસાલના દરબારમાં ૭ માસપર્યંત હતો, અને ત્યાંથી ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૪ માં મહારાજના આશ્રયમાં આવ્યો એવું 'કાવ્યેતિહાસસંગ્રહ' નામક મરાઠી માસિક પુસ્તકમાં લખ્યું છે.

3 એ કાવ્ય "કાવ્યેતિહાસસંગ્રહ" નામક મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થતા માસિક પત્રમાં પ્રકટ થયું છે. રાજ્યાભિષેક પછી એક વર્ષે કાવ્યગ્રંથ રચાયો હતો. કવિએ કાવ્યમાં અલંકારનું વર્ણન કર્યું છે, અને ઉદાહરણ માટે જે શ્લોક રચ્યા છે તેમાં તેણે શિવાજીમહારાજનું વર્ણન કર્યું છે.

આવ્યાના સમાચાર સાંભળી, ઔરંગઝેબ બાદશાહે તેમને પોતાની મુલાકાતે બોલાવવાની ઇચ્છા ચિંતામણિ કવિને જણાવી બાદશાહની ઇચ્છા કવિએ પોતાના બંધુ ભૂષણ કવિને નિવેદન કરી ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે –" બાદશાહ મારા સ્વામી શિવાજીમહારાજના શત્રુ છે માટે શામાટે તેમના દર્શન કરવા જવુ? કારણ કે મારા મુખમાંથી શિવાજીમહારાજના પ્રતાપ સિવાય અન્ય કાવ્યો ગવાશે નહિ અને તેમ થવાથી બાદશાહને માત્ર ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે " ચિંતામણિ કવિએ પોતાના બંધુને અત્યાગ્રહ કર્યાથી તેઓ બાદશાહના દરબારમાં જવા કબૂલ થયા, પરંતુ કવિએ શરત કરી કે –'મને દરબારમાં કવિતા ગાવાનુ કહેવામાં આવશે તો હું ફક્ત શિવાજીમહારાજના પ્રતાપનુજ વર્ણન ગાઇશ એ શરત બાદશાહને કબૂલ હોય તો હું દરબારમાં આવીશ ચિંતામણિ કવિએ બાદશાહને પોતાના બંધુની શરત નિવેદન કરતા તેમણે તે શરત કબૂલ કરી ભૂષણ કવિ દરબારમાં ગયા બાદશાહે તેમને કંઇ વર્ણન કરવાનુ કહ્યુ કવિએ કહ્યુ કે — "આપ નામદાર હાથ ધોઇ સ્વચ્છ કરો, કારણ કે મારો બંધુ શૃંગારરસપૂર્ણ કવિતા કરી આપનુ મન રીઝવે છે તે સમયે આપ વારંવાર દાઢી ઉપર હાથ ફેરવો છો, પણ હું વીરરસપૂર્ણ કવિતા કહીશ તે સમયે આપ વારંવાર મૂછ ઉપર હાથ ફેરવશો ' એ સાંભળી બાદશાહે કહ્યુ – તમારૂં કાવ્ય સાંભળી મારો હાથ મૂછ ઉપર જશે નહિ તો તમારો શિરચ્છેદ કરાવીશ એમ કહી કવિરાજને કાવ્ય સંભળાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી કવિએ શિવાજીમહારાજના પ્રબળ પ્રતાપનુ વર્ણન કરવા માંડ્યુ કાવ્યો સાંભળી બાદશાહે કવિને કહ્યુ કે –'હું સાર્વભૌમ બાદશાહ છુ બીજા રાજા અમને ખંડણી આપે છે તે સંબંધી વર્ણન કરો ' કવિએ કાવ્યમાં સર્વ રાજાને વૃક્ષની અને ઔરંગઝેબ બાદશાહને ભ્રમરની ઉપમા આપી અને બાદશાહ સર્વ વૃક્ષોના પુષ્પોમાંથી મધુસેવન કરે છે એવુ વર્ણન કર્યું એ વર્ણનમાં તેમણે શિવાજીમહારાજને ચંપકવૃક્ષની ઉપમા આપી એનુ કારણ સ્પષ્ટજ છે કે –'જેમ ભ્રમર ચંપકપુષ્પને સ્પર્શ કરતો નથી તેમ પ્રબળ પ્રતાપી ઔરંગઝેબ બાદશાહ માન શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરી શકતા નથી ' એવો ભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો ત્યારપછી બાદશાહે કહ્યુ કે, મને હાથ ધોઈ સ્વચ્છ કરવાનુ કહ્યુ છે તેનુ કેમ? તે સમયે કવિએ બીજા છ કાવ્યો સંભળાવ્યા તેમાં કેટલુંક એવુ ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન હતુ કે છેલ્લું કાવ્ય ગવાતા કવિના હોંકારાની સાથેજ બાદશાહને સંપૂર્ણ આવેશ ચઢયો અને અકસ્માત્ મૂછે તાવ દીધો એટલે કવિએ પોતાનુ કથન બંધ કર્યું કવિનું ચાતુર્ય અને કાવ્યશક્તિ જોઇ બાદશાહ અતિશય ખુશી થયા અને તેમનુ યથોચિત સન્માન કરી સારી બક્ષિસ આપી બાદશાહના દરબારમાં શિવાજીમહારાજનો વકીલ રહેતો હતો તેણે સર્વ હકીકત મહારાજને લખી મોકલી એ વાંચી મહારાજને પરમ સંતોષ થયો અને કવિને સત્વર મોકલી દેવા વકીલને પત્ર લખ્યો પત્ર મળતાજ ભૂષણ કવિ પુનઃ શિવાજીમહારાજ પાસે જઇ રહ્યા હતા, એવુ કહેવામાં આવે છે

प्रकरण २५ सुं–मोगल अने विजापुरसरकार साथे पुनः कलह

મોગલબાદશાહના સુબેદાર ખાનજહાન સાથે શિવાજીમહારાજે સલાહ કરી તેની મારફતે ઔરંગઝેબ બાદશાહને એક અરજી મોકલી શિવાજીમહારાજે તેમને ઘીના કુપ્પામાં હાથ મુકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને મોગલસૈન્ય તેમના વિરુદ્ધ કંઇ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એવી ગોઠવણ કરી હતી, એ મતલબની પાછળ લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ સલાહ ઘણા દિવસ ટકી નહિ. મહારાજે મોટા ઠાઠમાઠથી પોતાનો અભિષેક કરી ચિરવાંછિત હિંદુ બાદશાહીની પુનઃ સ્થાપના કર્યાના સમાચાર સાંભળતાંજ બાદશાહને મહારાજ ઉપર અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો. પોતાનો દક્ષિણનો સુબો મહારાજ સાથે મળી ગયાનો બાદશાહને વહેમ આવ્યો અને તે વાત ખરી રહી હોવાથી તેને તેમણે સખ્ત ઠપકો આપ્યો. આ વખતે ખાન પેડગામમાં પોતાની છાવણીમાં મોજ કરતો હતો. રાજ્યાભિષેક પછી તુરતજ બીજા મહિનામાં તેની છાવણી લૂંટવાનો મહારાજે નિર્ણય કર્યો અને બે હજાર ઘોડેસ્વારો મોકલીને તે તરફના મોગલોના પ્રાંત લૂંટવાની યોજના કરી. એટલે ખાન એ લોકોને હાંકી કાઢવાને માટે પોતાનું સૈન્ય લઇને ગયો. મહારાજની ઘોડેસ્વારસેના ખાનને છેતરીને ઘણેજ દૂર લઇ ગઇ એટલે મહારાજે નવહજારનું સૈન્ય લઇ ખાનની છાવણીપર અકસ્માત હલ્લો કરી તેના લશ્કરનો પરાજય કર્યો અને છાવણી યથેષ્ટ લૂંટી. આ લૂંટમાં તેમને એક કરોડ રૂપિયા અને બીજી અનેક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઇ. બાદશાહને ભેટ કરવાને માટે ખાને ઉંચી જાતના બસો ઘોડા એકઠા કર્યા હતા, તે ઘોડા પણ મહારાજને હાથ આવ્યા. મોગલસેનાના તંબુઓને આગ નાખવામાં આવ્યા. એ પરથી દિલેરખાને સૈન્ય સહિત મહારાજના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. મહારાજે સેનાપતિ મોરોપંતને ચઢાઇ લઇ મોકલ્યો. તેમણે ખાનસાથે સામે મોઢે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ નહિ કરતાં મોગલોના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમનાં થાણાં સર કરવા માંડ્યાં. મોગલોએ જીતી લીધેલા કોટ અને પહાડના થાણાં પણ પુન તાબે કરી લીધા. એ સમયે પણ શિવનેરીનો કિલ્લો પાછો મેળવવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ. મોરોપંત એ સ્થળે ગુંથાયો હતો, તે સમયે હંબીરરાવ સેનાપતિ

સુરત નજીકના કિનારા ઉપર થઈને ઉપલા પ્રદેશ તરફ ગયો. તેણે પોતાના લશ્કરની અનેક ટુકડીઓ બનાવી ચારે દિશામા મોકલી દીધી તેઓએ તે તરફના મોગલોના તાબાના પ્રાત લૂટી પાયમાલ કરી નાખ્યા મરાઠા લશ્કરની એક ટુકડીએ નર્મદા નદી ઓળગી ભરૂચ પ્રાતમા પ્રવેશ કર્યો અને તેઓએ એ પ્રાતની પ્રજા ઉપર જબરદસ્ત ખડણી બેસાડી મરાઠા લશ્કરે એવુ તોફાન મચાવ્યાથી દિલેરખાને પોતાની સુબેદારી નીચેના પ્રદેશનો મજબૂત બદોબસ્ત રાખવા માટે મહારાજના પ્રદેશમાથી પોતાનુ લશ્કર પાછુ બોલાવી લીધુ

દિલેરખાન પાછો ફર્યાથી મોરોપતે દશહજાર સૈનિકસહિત કલ્યાણ નજીક છાવણી નાખી અને વસઇના ફિરગીઓ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી તેમના તાબાના સઘળા પ્રાતની ઉપજનો ચોથો હીસ્સો માગ્યો. મહારાજે ફિરગીઓ પાસે અગાઉ ચોથા ભાગની માગણી કરી હોય એમ જણાય છે ફિરગીઓએ અગાઉ તહનામુ કરી મહારાજને પ્રતિવર્ષે તોપ, દારૂગોળા વગેરે પૂરૂ પાડવાનુ કબૂલ કર્યું હતુ અને શરત પ્રમાણે તેઓ વર્તતા પણ હતા સાપ્રત સમયે તેમના પ્રાતમાથી ચોથ-ભાગનો હક્ક માગવાનુ કારણ એ હતુ કે, પોતાના પ્રાતના ઘણા હિદુ કુટુબોપર ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવા માટે તેમણે જુલમ ગુજારવા માડ્યો હતો અને જેઓ તે ધર્મ સ્વીકારવા તૈયાર થતા નહોતા તેમને તેઓ ભયકર રીતે સતાવતા હતા. ફિરગીઓના એ જુલમની વાત સાભળતા મહારાજના અતકરણમા અત્યત દુઃખ થવાથી તેમના પ્રાત ઉપર ચોથ-ભાગની ખડણી નાખવાનો તેમણે સકલ્પ કર્યો હતો મોરોપતે મોકલેના વકીલને ફિરગીઓએ ઘણુ કરીને ના પાડી નહોતી, કારણ કે તેઓએ મોરોપત સાથે યુદ્ધ કર્યાનુ કોઇ પણ સ્થળે જણાતુ નથી ફિરગીઓએ કોઇ પણ રીતે મોરોપત સાથે નિકાલ કરી તેમના સપાટામાથી મુક્ત થવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોવી જોઇએ મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવાનુ તેમનામા બિલકુલ સામર્થ્ય નહોતુ મોરોપતે પણ તેમના પ્રાતમા ઉપદ્રવ કર્યો હોય એમ જણાતુ નથી

સાષ્ટી બેટ આગળ મોરોપતની છાવણી પડી હતી તે ત્યા ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો હતો, તેથી સીદીને તેની ઘણી બીક લાગી વળી મહારાજના ઘણા સૈનિકો કિનારા ઉપરથી નીચે ઉતરવાના તેને સમાચાર મળ્યા હતા એ સમયે સીદીના વહાણો મુબઈ બદર નજીક હતા.મરાઠાઓ તે વહાણોને આગ લગાડતા પાછા હઠશે નહિ, એવી સીદીને બીક લાગે એ પણ સ્વાભાવિક હતુ, તેથી સીદીએ પોતાના વહાણો ત્યાથી સત્વર વેગળા ખસેડી લીધા મોરોપત સૈન્યસહિત કિનારે ઉતરી કલ્યાણ આગળ છાવણી નાખી પડ્યાના સમાચાર સુરત પહોચતાજ ત્યાની પ્રજા ગભરાઈ ગઇ. સેનાપતિ હબીરરાવે ભરૂચ સુધી જઇ પહોચી તે તરફના પ્રદેશમા તોફાન મચાવ્યુ હતુ, તેથી પોતાના શહેર ઉપર બે દિશામાથી હુમલો આવતા પ્રજાની દુર્દશા થવાની પ્રજાજનોને ચિતા થાય એ સ્વાભાવિક હતુ.

બે પ્રધાન બે પ્રાતોમા લૂટફાટ કરતા હતા તે સમયે શિવાજીમહારાજ સ્વસ્થ બેઠા નહોતા કિનારા ઉપરથી ઉતરતુ સર્વ લશ્કર મોરોપતની છાવણીમા એકઠુ થતુ હતુ એ પ્રચડ લશ્કર એકજ સ્થળે ભેગુ થવાનુ કારણ ઘણા દિવસ સુધી

શત્રુની કલ્પનામાં આવ્યું નહિ. સોનીપત પાસે પચીસહજાર સૈનિક એકઠા થયા પછી તેમની છાવણીનો બંદોબસ્ત તપાસવાને બહાને શિવાજીમહારાજ રાયગઢથી નીકળી કોકણમાં આવ્યા. એકદમ બધી ઉતાવળથી જવાનો મહારાજનો હેતુ કોઈ જાણી શક્યું નહિ. એ સમયે જુન્નરમાં મોગલોનું મોટું થાણું હોવાથી ત્યાં મોગલોના આશરે ચાળીસહજાર સિપાઈઓ એકઠા થયા હતા. તેઓ મહારાજના રાજમાં પ્રવેશી યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં હતા. મહારાજે એ સમાચાર જાણ્યા હતા તેથી તેમણે શત્રુને જાણવા નહિ દેતાં વિશાળ લશ્કર ભેગું કર્યું હતું. મહારાજ સ્વતઃ પ્રચંડ સૈન્ય લઈને વેગપૂર્વક જુન્નર તરફ ગયા અને મોગલોના મોટા લશ્કર ઉપર અકસ્માત્ હુમલો કર્યો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે ઘનઘોર યુદ્ધ જામ્યું. તેમાં મોગલ લશ્કરનો પરાજય થયો અને તેઓ આસપાસ નાસી છૂટયા. એ યુદ્ધમાં મહારાજ કરતાં મોગલોને દશગણું નુકશાન થયું. શત્રુનું સૈન્ય ચારે દિશામાં નાસતું હતું. મહારાજના લશ્કરની ટુકડીઓએ તેમની પૂંઠ પકડી. તેમાં શત્રુના ઘણા ઘોડા અને પુષ્કળ યુદ્ધોપયોગી સામાન મહારાજને પ્રાપ્ત થયો. શત્રુના નાસી જતા સૈન્યની પૂંઠે પડેલા મહારાજના સૈન્યે તેમને ઘણે વેગળે સુધી નસાડી મૂક્યા. માર્ગમાં આવતા મોગલોના પ્રદેશ તેમણે લૂંટી ઉજ્જડ કર્યા. મરાઠા લશ્કરની એક ટુકડીએ તો શત્રુના સૈન્યને બ્રહ્મપુરીપર્યંત નસાડી મૂક્યું અને ત્યાંના સર્વ બજારો લૂંટી પુષ્કળ માલ લઈ આવ્યા. એજ પ્રમાણે સુરત શહેરમાં માલ જવાના માર્ગમાં મહારાજના સૈનિકો ઉભા રહ્યા અને હાથમાં આવ્યો તેટલો માલ તેઓ લૂંટી લાવ્યા.

મહારાજે જુન્નરનું થાણું કબજે લેવાનો નિશ્ચય કરી તે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો અને તે પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. તેમ છતાં કિલ્લો કેમે કર્યો તેમના તાબામાં આવ્યો નહિ. મહારાજના બે શૂરવીર પુરુષોએ કિલ્લાપર ચઢી તેના દરવાજા ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ કિલ્લાપરના સિપાઈઓએ તેમને ઉપર ચઢતા જોઈ તેમના તરફ મોટી શિલાઓ ફેંકવાથી તેઓનો નાશ થયો. મોટી શિલાઓ નીચે ફેંકી મરાઠા લશ્કરનો નાશ કરવાની યુક્તિમાં ફાવવાથી તેઓએ કિલ્લા ઉપરથી મોટી મોટી શિલાઓ ફેંકી મરાઠા લશ્કરનો નાશ કરવા માંડયો. પોતાનો નાશ થતો જોઈ મરાઠા લશ્કરને હિંમત રહી નહિ, તેથી તેઓ નાસવા લાગ્યા. મરાઠા લશ્કરને નાસતું જોઈ મોગલ લશ્કર તેમની પૂંઠે પડ્યું, પરંતુ તેમ થવાથી મોગલ લશ્કરનો ઉલટો ઘાણ નીકળી ગયો, કારણ કે શત્રુઓની આગળ નાસવાની મરાઠા લશ્કરની યોજના ઘણી વિચક્ષણ હતી. તેઓ નાસીને ઘણે વેગળે જતા પણ પુનઃ એકત્ર થઈ શત્રુ સામા ધસી જતા. શત્રુઓ એ સમયે પણ પ્રબળ હોય અને પુનઃ પણ પોતાનો પરાજય થાય, તો મરાઠાઓ નાસી જતા અને વળી પાછા એકત્ર થઈ શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડતા. મરાઠા લશ્કરની એવી યુક્તિને લીધે તેની પૂંઠે પડી પરાજય પમાડવાની ઈચ્છા રાખનાર લશ્કરનોજ ઉલટો પરાજય થતો. એજ યુક્તિથી આ સમયે મોગલોના પુષ્કળ લશ્કરનો નાશ થયો; પરંતુ જુન્નરને પુનઃ ઘેરો નાખવામાં લાભ નહિ જણાયાથી મહારાજ પોતાના લશ્કરસહિત રાયગઢ ગયા.

ફોંડના સુબેદારે મહારાજને જુન્નર તરફ ગુંથાયલા જાણી તેમની-સાથે કરેલા તહનામાનો ભંગ કરી, પુનઃ વિજાપુરસરકારની તાબેદારી સ્વીકારી હતી અને મહારાજના તટપ્રદેશના થાણામા ત્રાસ વર્તાવવા માડ્યો હતો. રાયગઢપર જતાજ મહારાજને એ સમાચાર મળ્યાથી તેમણે તેનો પરાજય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કિલ્લાપર સ્વારી કરવા વિશાળ સૈન્ય તૈયાર કર્યું. સ્વારીમાં મહારાજ પોતે પણ ગયા હતા. આ સ્વારીમાં પંદર હજાર ઘોડેસ્વારો, ચૌદ હજાર પાયદળ અને બીજાં દશહજાર માણસો હતાં. રાજાપુરમા ત્રણ દિવસ કામ કરીને ચાળીસ વહાણો તૈયાર કરાવ્યાં અને તેમને બેંગલુરના બંદરમા જઇને રહેવાનું કહ્યું તેમજ પોતે ત્યાથી કુંડાળા તરફ જઇ, ફોંડ પહોચ્યા અને કિલ્લાને-મજબૂત રીતે ઘેરો નાખ્યો. કિલ્લો અતિશય મજબૂત હતો અને અંદરના સૈનિકો ઘણી હિંમતથી લડ્યા. કિલ્લો કેમે કર્યો તાબામા આવતો નહોતો; એટલે મહારાજે કિલ્લા તરફ જતી અન્નસામગ્રી અટકાવીને અંદરનાં માણસોને ભૂખે મારી કિલ્લો તાબે કરવાનો ઇરાદો કર્યો. કિલ્લાના સુબેદાર મહંમદખાન પાસે માત્ર ચાર મહિના ચાલે એટલીજ સામગ્રી હતી. વિજાપુરસરકાર તરફથી મદદ મળવાની તેને મુશ્કેલે આશા ન હતી. પોર્તુગીઝ લોકો તરફથી પણ મદદ મળે એમ હતુ નહિ; કારણ કે મહારાજ સાથે ઉઘાડો વિરોધ કરીને પોતાના ગોવા પ્રાતનું રક્ષણ કરવાની તેમનામા તાકાત હતી નહિ. ત્યાંનો સુબેદાર રૂસ્તમજમાન પણ દ્રવ્ય અને માણસની તંગીને લીધે કંઇ મદદ કરી શકે એમ હતુ નહિ. મિરજમા આ વખતે બહિલોલખાન પોતાના પંદરહજાર સૈનિકો લઇ પડેલો હતો, તેના મનમા કિલ્લેદારને મદદ કરવાની ઇચ્છા હતી; પરંતુ તેના માર્ગમાં મહારાજે ઝાડ વગેરે કાપીને કોટ ઉભો કરી તે પર પોતાનાં માણસો મૂકી દીધાં. એ મુશ્કેલીમાથી પાર પડવું અશક્ય લાગવાથી બહિલોલખાન ફોંડના કિલ્લેદારને મદદ ન કરતા પોતાના સ્થાનમાજ બેસી રહ્યો; તેથી દરબારના લોકો તેના પર એવો આરોપ મૂકવા લાગ્યા કે તેણે શિવાજી મહારાજ પાસેથી લાંચ લીધી છે. મહંમદખાનને આમ ચારે બાજુથી નિરાશા મળી છતા પણ ઘણીજ શૂરવીરતાથી તેણે પુષ્કળ દિવસો સુધી ઘેરો ટકાવી રાખ્યો. મહારાજે પણ ઘણીજ કાળજીથી ઘેરાનું કામ ચાલુ રાખ્યુ. બહારનો કોટ હસ્તગત કરીને તેની તળેની ખાઇ પૂરી દીધી અને પાચસો સીડીઓ તથા અર્ધો અર્ધો શેર સોનાની પાચસો કડીઓ તૈયાર કરી અને પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે, જે કોઈ સીડી લગાવીને કિલ્લાપર ચઢી જશે તેને આ કડી ઇનામ આપવામા આવશે. આ લડાઇમા મહારાજનાં પુષ્કળ માણસો મરાયાં. પછી મહારાજે કિલ્લાને મોટી મોટી સુરંગ લગાડી. આથી કિલ્લામાં બાકોરૂં પડ્યું અને કિલ્લાપરના ઘણા માણસો સુરંગ ફૂટવાથી મરણ પામ્યાં. એ રીતે કિલ્લા પરનાં માણસોનો પરાભવ થયો અને કિલ્લો મહારાજને હાથ આવ્યો. કિલ્લામાંનાં માણસોમાંથી માત્ર મહંમદખાન અને બીજાં પાંચ માણસોજ બચવા પામ્યાં. આ પાંચ માણસો પણ એજ કારણથી બચી શક્યાં કે તે બાજુના. વિજાપુરસરકારના સર્વ કિલ્લાઓ અને પ્રાતો મહારાજને તાબે કરવાનું મહંમદખાને વચન આપ્યું અને તે બાજુના સર્વ કિલ્લાઓ મહારાજને સ્વાધીન કરી દેવાના પત્રો લખ્યા;

પ્રાંત પુન કબજે કરી લીધા, તેમજ ભવિષ્યમા એ કિલ્લા અને પ્રાંત પુન વિજા પુરસરકારના જાગીરદારોના હાથમાં એકાએક જાય નહિ તે માટે તાતોરા અને પન્હાળાના કિલ્લાની વચમા મહારાજે હારબધ બીજા કિલ્લા બધાવ્યા. એ કિલ્લાના નામ વર્ધનગઢ, ભૂષણગઢ અને સદાશિવગઢ વગેરે પાડ્યા હતા. નવીન બાધેલા કિલ્લા ઘણા મજબૂત નહોતા; પરતુ તેને લીધે આસપાસના પ્રદેશનુ રક્ષણ થતુ હતુ

મહારાજે જ્યારે ફોડના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે મોગલો પોતાના પ્રાંતમા કશો ઉપદ્રવ કરે નહિ, તે માટે મહારાજે તેમની સાથે તહની વાતો ચલાવી હતી એવુ કહેવાય છે તેમાની મુખ્ય કલમ એવી હતી કે -'મહારાજે ઔરંગઝેબને સત્તર કિલ્લા આપવા અને મોગલસુબેદારને મદદ કરવા માટે સભાજીને કેટલાક માણસો સાથે ઔરંગાબાદ મોકલવો 'ઔરંગઝેબને આ તહ કરવાનુ ઠીક લાગવાથી ફરમાન મોકલીને તહ કબૂલ કર્યો અને શિવાજીમહારાજના પૂર્વ અપરાધો ક્ષમા કર્યા છે, એવુ તેમા જણાવ્યુ આથી બહાદૂરખાને મહારાજને સદેશો કહાવ્યો કે બાદશાહના આ ફરમાનને માન આપીને સત્તર કિલ્લા અમારે સ્વાધીન કરી દો; પરતુ એટલા સમયમા તો મહારાજ ફોડના ઘેરામાથી મોકળા થયા હતા એટલે તેમણે ખાનના માણસ જોડે એવો સદેશો કહેવડાવ્યો કે -" તમે તે અમને એવી કયી મુશ્કેલીમા લાવી નાખ્યા છે કે જેથી તમારી સાથે અમારે તહ કરવો પડે ? " આ જવાબથી બહાદૂરખાન ને ઘણુજ આશ્ચર્ય થયુ અને શિવાજીમહારાજે ખોટો પ્રપચ રચીને તેને ફસાવ્યો તે બદલ તેને ખોટુ લાગ્યુ આથી તેનો બદલો લેવાને માટે વિજાપુરસરકારના વઝીર જોડે તેણે મસલત ચલાવી મહારાજપર એક સાથે હુમલો કરવાનુ નક્કી કર્યું. ઔરંગઝેબને પણ આ વાત પસદ પડી અને આ મદદ કરવા માટે વિજાપુરસરકારની એક વરસની ખડણી માફ કરવાનુ તેણે વચન આપ્યુ, પરતુ એટલામાજ વિજાપુરદરબારમા ઉથલપાથલ થવાથી ખવાસખાનના હાથમાથી સર્વ સત્તા જતી રહી અને મોગલોનો એ ઉદ્દેશ અસિદ્ધ રહ્યો.

હબીરરાવ સેનાપતિ ગુજરાતમા સર્વત્ર એનસગ્યું તોફાન મચાવી રહ્યો હતો તે મોગલોના પ્રાંતમા યથેષ્ટ લૂટફાટ કરીને સ્વદેશ આવવા નીકળ્યો હતો દિલેરખાન તેની હિલચાલપર સપૂર્ણ લક્ષ રાખતો હતો હબીરરાવને લૂટફાટના માલસહિત પોતાની હદ પસાર કરી જતો જોઈ ખાન તેની પૂઠે પડ્યો તેમ છતા તેના હાથમાથી છૂટી જઇ મહારાજનો એ મહાપ્રતાપી સેનાપતિ લૂટના માલસહિત રાયગઢ જઇ પહોચ્યો અને દિલેરખાનને ડોળા ખેચતો રહેવા દીધો ચોમાસુ વીતતાજ હબીરરાવે પુન મોગલોના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરી તેમની પાયમાલી કરી છતા કોઇ પણ મોગલસરદારે તેને અટકાવ્યુ કરી નહિ, કારણ કે એ સમયે મોગલ અને વિજાપુરસરકાર વચ્ચે કઈ કારણસર યુદ્ધ જામ્યુ હોવાથી દિલેરખાન વગેરે સરદારો તેમા ગુથાઈ રહ્યા હતા, તેથી હબીરરાવને સારો લાગ મળ્યો હતો.

એ સમયે ખવાસખાન વિજાપુરસરકારના કાર્યભાર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો તેમણે મોગલોનો સખ્ત ત્રાસ જોઇ ખાનજહાન સાથે સધિ કરી તેમા ઠરાવ્યુ હતુ કે, વિજાપુરસરકારે પોતાને મોગલબાદશાહના માડલિક સમજી વર્તવુ અને બાળ-

શાહની ભગિની શાહજાદી ઔરંગઝેબના એક પુત્ર સાથે પરણાવવી; પરંતુ એ તહનામું કરનારના અન્ય સરદારોને પસંદ નહિ આવવાથી તેમણે ખવાસખાનનું ખૂન કરાવ્યું. અબ્દુલકરીમ સરદારમંડળનો પ્રમુખ હતો, તેણે સર્વ રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લઇ મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. બહાદુરખાન પોતાના સૈન્યસહિત વિજાપુર ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે સખ્ત ઝપાઝપી થઇ, તેમાં વિજાપુરસરદારને વિજય મળ્યો. મોગલસૈન્યનો પરાજય થવાનો રંગ જોઇ દિલેરખાને અબ્દુલકરીમ લડાઇ બંધ પાડી. ઉભય પક્ષ વચ્ચે તહનામું થયું—સલાહ થઇ.

મોગલોએ વિજાપુરસરકારપર ચઢાઇ કરી ત્યારે એ નવા વજીરે ગોવળકોંડાના દિવાન માદણ્ણાની મધ્યસ્થીથી શિવાજીમહારાજ સાથે તહ કર્યો. એમાં એવું ઠરાવ્યું કે, વિજાપુરસરકારે મહારાજને ત્રણ લાખ હોન આપવા. મોગલોના ઉપસર્ગમાંથી બચાવ કરવા માટે દર વર્ષે એક લાખ હોન આપવા. પૂર્વમાં કૃષ્ણા નદી પાસેનો પશ્ચિમ તરફનો સઘળો મુલક મહારાજના તાબામાં ગયો છે તે તેમની પાસે રાખવો. તેમાં કોલ્હાપુર પ્રાંતનો પણ સમાવેશ કર્યો, પરંતુ આ તહ વધારે દિવસ ટક્યો નહિ અને તે ન ટકવા બદલ મહારાજને પણ કશી ચિંતા થઇ નહિ; કારણ કે તે વખતે વિજાપુરદરબારમાં અંધેર વાગ્યું હતું અને કોઇ પણ માણસના હાથમાં કાયમની સત્તા રહે એ અશક્ય હતું.

ઘાટપ્રદેશ નીચે કોંકણના ઘણા પ્રાંતો ઉપર મહારાજની સત્તા સ્થપાઇ હતી. સીદીના અને મોગલોના વહાણો અને સૈન્ય તેમને વારંવાર ત્રાસ આપતા હતા; પરંતુ એ પ્રાંતો તેમના તાબામાંથી કબજે લેવાની તેઓમાં શક્તિ નહોતી. વિશેષતઃ મોગલ અને સીદીઓની મગરૂર નજીકના કલ્યાણ અને કુર્લા પ્રાંત મહારાજના તાબામાં હતા તેના પર મોગલોની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી એ પ્રાંતો કબજે કરવાનો વિચાર કરી ખાનજહાન મોકલ્યા ઉત્તરી તોફાન કરવા લાગ્યો હતો; પરંતુ તેનો ત્રાસ બંધ પાડવા મહારાજે સરળ યુક્તિ શોધી કાઢી. ખાનજહાનને દશહજાર હોન આપી પાછો કાઢ્યો. ખાનને એ બહાનું મળવાથી પોતાની કોંકણની ચઢાઇ બંધ કરી પાછો કિનારાના પ્રદેશપર ગયો, પરંતુ સીદી કંઇ નિરાંતે બેસી રહ્યો નહોતો. તેણે પોતાના લશ્કરી વહાણો તૈયાર કરી મહારાજના તાબાના કોંકણ કિનારાપરના ગામોમાં ત્રાસ આપવાનો તડાકો શરૂ કર્યો હતો. તેણે વેંગુર્લામાં જઇ ત્યાંની પ્રજામાં લૂંટફાટ ચલાવી તેમના ઘરબાર બાળી મૂકવા માંડ્યા હતાં. એ સમયે એ શહેરમાં ડચ લોકોની એક વખાર હતી. તેમના પર સીદીએ હુમલો કરવાથી ડચ લોકોએ તેની સાથે વિશેષ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી પોતાનો બચાવ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે વિજયદુર્ગ અને રાજપુર આગળ મહારાજનાં લશ્કરી વહાણો તૈયાર હતા તે સીદીની પૂંઠે નાઠ્યા; પરંતુ તે તેમને પકડી શક્યા નહિ. અંતે મરાઠાના સામુદ્રિક સૈન્યે સીદીના સામુદ્રિક જંજીરા કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. તે સમયે સીદી પોતાના કિલ્લાના રક્ષણ માટે આવતાં ઉભય સૈન્ય વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. યુદ્ધમાં મરાઠા સૈન્યને વિજય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા ગયા.

મોગલસુબેદારને કોંકણ પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યા પછી મહારાજે વિચાર કર્યો કે, 'ફિરંગીઓપર સખ્ત કરપ રાખવા માટે સાષ્ટી પ્રાંતમાં આપણું થાણું નથી. ત્યાં થાણું બાંધવાથી તેમનાપર અને તે તરફના બીજા શત્રુઓની હિલચાલપર તીવ્ર નજર રાખી શકાશે.' એ ઇચ્છાથી તેમણે વસઇ નજીક ઘસોન નામક ફિરંગીના તાબાના કિલ્લાની સામે એક નવો કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કર્યું. ફિરંગીઓએ તે કામ બંધ પાડવાની ઘણી ખટપટ કરી; પરંતુ તેમાં તેમનું કંઇ વળ્યું નહિ. કિલ્લાનું કામ મરાઠાઓએ સપાટાબંધ પૂરું કર્યું.

એ અરસામાં મહારાજની પ્રકૃતિ બગડ્યાથી તેઓ સતારામાં સાત આઠ મહિના પર્યંત અટકી પડ્યા, તેથી સર્વત્ર અફવા ઉઠી કે, 'શિવાજીમહારાજ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા હતા, તેમના પુત્ર સંભાજીએ તેમને વિષ ખવડાવ્યાથી તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે;' પરંતુ પૂર્વે ઘણી વખત એવી ખોટી ગપો ઉડેલી હોવાથી ઘણાખરા મનુષ્યોએ એ વદંતી સત્ય માની નહિ. પોતાના ત્રીસ બત્રીશ વર્ષના આયુષ્યમાં મહારાજ આ વખતે પ્રથમજ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા હતા એમ જણાય છે; કારણ કે પૂર્વે તેમની પ્રકૃતિ બગડવાનો ઉલ્લેખ બીજે કોઇ સ્થળે જણાતો નથી. આટલાં બધાં વર્ષ પર્યંત સતત પરિશ્રમ કરી અને અનેક યુદ્ધ પ્રસંગોમાં જય સ્વરાજ્યસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી મહારાજને થોડો સમય વિશ્રાંતિ લેવાની આવશ્યકતા હતી, પણ તેમને વિશ્રાંતિ લેવાનો અવકાશ મળતો નહોતો; કારણ કે મહારાજપર પ્રબળ શત્રુઓની દૃષ્ટિ હોવાથી વારંવાર તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહ્યા સિવાય તેઓનો છૂટકોજ નહોતો. અતિશય પરિશ્રમ કર્યાથી તેમની પ્રકૃતિ બગડી અને તેજ કારણથી તેમને ઘણા દિવસપર્યંત સતારામા નિવાસ કરવો પડ્યો હતો; પરંતુ વ્યાધિગ્રસ્ત અવસ્થામાં પણ તેમણે એક મોટી ચઢાઇ લઇ જવાનો વિચાર કર્યો અને પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાંજ મહારાજ સ્વતઃ તે ચઢાઇ લઇ ગયા. એ ચઢાઇ કર્ણાટકની ચઢાઇને નામે ઇતિહાસમાં વિખ્યાત છે. તેનું વર્ણન આગલા પ્રકરણમાં લખવામા આવશે.

સતારામા મહારાજ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઇ લઇ જવાનો વિચાર કરતા હતા તે સમયે મોરોપંત પિંગળેએ દશ હજાર સૈનિકસાહત કલ્યાણ જઇ ત્યાંથી તેણે કેટલાક સિપાઇ અને મજુરો પારનેરના તૂટી પડના કિલ્લા તરફ મોકલ્યા. તેઓએ પારનેરનો કિલ્લો કબજે લઇ દુરસ્ત કરાવી તેને મજબૂત બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. કિલ્લો મહારાજે કબજે લેવાનું કારણ એ હતુ કે, 'દમણના ફિરંગીઓ ઉપર સખ્ત દાબ બેસે અને સુરત જવાના રસ્તામા તે કિલ્લો હોવાથી મોગલોની તે તરફની હીલચાલ ઉપર પણ બરોબર દેખરેખ રાખી શકાય.' ફિરંગીઓએ મહારાજના એ કામમાં કંઇ પણ અડચણ કરી નહિ, કિલ્લો દુરસ્ત થયા પછી તેની મજબૂતીસંબંધી તપાસ કરવા પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાંજ મહારાજ પહેલાં તે કિલ્લાપર ગયા અને ત્યાંથી આવ્યા પછી કર્ણાટકની ચઢાઇ લઇ ગયા.

વ્યાપી યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે સંબંધી વિચાર કરો. આપ પણ તેમની પેઠે પરાક્રમ કરી કીર્તિ મેળવો એવી અમારી અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા છે. અમારા જેવા આપની પાસે સેવક હોવા છતાં આપને હાથે વિશેષ પરાક્રમ નહિ થવાથી શિવાજીમહારાજ અમારાપર કલંક ચઢાવશે. આપે અમને ઇચ્છાનુસાર સેવાકાર્ય સોંપવું જોઇએ અને અમારે તે કાર્ય જીવતોડ શ્રમ કરીને પરિપૂર્ણ કરવું જોઇએ, એજ અમારે માટે ઉચિત છે. આપની પાસે ઘણા નોકરો અને વિપુલ દ્રવ્ય હોવા છતાં તેનો સદુપયોગ થતો નથી. અધમ મનુષ્યોના સહવાસમા રહી આપ ફક્ત દ્રવ્યનો વિનાશજ કરો છો. પિતા કરતા અધિક કીર્તિ મેળવવી એમાંજ પિતૃકુળમાં જન્મ્યાનું સાર્થક્ય છે.' વિશ્વાસુ સેવક રઘુનાથપંતે વ્યંકોજીરાજાને અનેક વાર શિખામણ દીધી હતી, તેમ છતાં તેઓ સુધર્યા નહિ. તેની શિખામણ વ્યંકોજીરાજાને વિષતુલ્ય લાગી તેનાથી તેમને કંટાળો ઉપજવા લાગ્યો અને તેઓ રઘુનાથપંતનું ખુલ્લીરીતે અપમાન કરવા લાગ્યા.

તેમની ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિ જોઈ રઘુનાથપંતે તે સંબધી શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખ્યો. પત્ર વાચી મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને એક બોધપ્રદ પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું હતુ કેઃ—"મારા સાંભળવામા આવ્યું છે કે, તમે નિરર્થક બેસી રહી ક્ષુદ્ર મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તો છો. આળસુ અને નિરુદ્યમી મનુષ્યોને પાસે રાખી તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખવડાવી અમીર બનાવો છો. પિતાશ્રીએ જે કુલીન, વિશ્વાસુ અને બુદ્ધિમાન પુરુષોને નોકરીમા રાખ્યા છે તેમનો અનાદર કરી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તો છો એ ઉચિત નથી. તમારૂં વર્તન સુધારી ભવિષ્યમાં રઘુનાથપંત જેવા કુલીન, અનુભવી અને વિશ્વાસુ કાર્યભારીઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તી સ્વહિત સાધશો અને સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરશો એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે." એ પત્ર મળવા છતા પણ વ્યંકોજીરાજાની વર્તણુક સુધરી નહિ અને તેમણે પોતાની પ્રથમની વર્તણુક સજી નહિ. હમેશાં તેમની પાસે રહેનારા દુષ્ટ મનુષ્યોએ તેમની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરેલી હોવાથી તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક હિત સમજી શકતા નહોતા. રઘુનાથપંતે પોતાના જ્યેષ્ટ બંધુને ફરિયાદ લખેલી હોવાથી તેઓ તેમનાપર પ્રથમ કરતાં અધિક ગુસ્સે થયા અને વારંવાર તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. સ્વામિનિષ્ઠ અને પ્રામાણિક સેવકથી તે સહન થયું નહિ. તેણે સલાહસંપથી વ્યંકોજીરાજાની નોકરી છોડી શિવાજીમહારાજ પાસે જવાનો સંકલ્પ કર્યો. પોતાના કુટુંબને સાંજ રહેવા દઇ રઘુનાથપંત મહારાજની મુલાકાતે જવા નીકળ્યો.

શિવાજીમહારાજને નૂતન રાજ્ય સપાદન કરવાનો અમર્યાદ ઉમંગ હોવાનું જાણી રઘુનાથપંતે કર્ણાટકથી નીકળતી વખતે તે તરફના કેટલાક સંસ્થાનિકો સાથે રાજકીય સલાહ કરી હતી; અને વ્યંકોજીરાજાના પરાજય માટે શિવાજીમહારાજને કર્ણાટક લાવવાનો તેનો નિશ્ચય હોવાથી માર્ગમાં કોઇ પ્રકારની અડચણ પડે નહિ એમ જાણી કુતુબશાહ સાથે રાજકીય સલાહ કરવાનો વિચાર કરી તેઓ ભાગાનગર ગયા.

એ સમયે કુતુબશાહી રાજ્યમાં આકણ્ણા અને માદણ્ણા નામક બે બંધુ

મુખ્ય વજીર હતા. બાદશાહીનો સર્વ કારભાર તેમનીજ સત્તામાં હતો. રઘુનાથપંતે વજીરોને મળવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેઓને પોતાની એકદમ ઓળખાણ આપી રાજકીય સલાહમસલત કરવી ઉચિત નહિ જણાતાં તેમણે પ્રથમ પંડિતતરીકે પોતાની ઓળખાણ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્ને વજીર અતિ ધર્મશીલ અને દાનશૂર હતા. તેમણે ઘણાં અન્નક્ષેત્રો સ્થાપ્યાં હતાં. રઘુનાથપંતે પોતાના નોકરો તથા સરસામાન વગેરે એક ગામમાં રાખ્યા અને તેણે એકલાએ તેમની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. વજીરને અભિવાદન કરવાને સમયે રઘુનાથપંત તેમની મુલાકાત કરવા નીકળ્યો. એ સમયે તેમને કોઈ પંડિત મળવા આવતા તેનું સારું સન્માન કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. રઘુનાથપંત મળવા આવતાં તેનું તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે આદરાતિથ્ય કર્યું. તે સમયે તેમના મહાલયમાં બીજા પણ કેટલાક પંડિતો આવ્યા હતા. પંડિતોમાં શિવ અને વિષ્ણુની સર્વોત્તમતાસંબંધી વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો. રઘુનાથપંત પણ એ વાદવિવાદમાં સામેલ થયા. તેઓ વૈષ્ણવ હોવા છતાં પ્રથમ તેમણે શિવની સર્વોત્તમતા પ્રતિપાદન કરી પ્રતિપક્ષને નિરુત્તર કર્યો. વિષ્ણુપક્ષ નિર્બળ થવાથી રઘુનાથપંતે પુનઃ વિષ્ણુપક્ષનું સમર્થન કરી શિવપક્ષને નિરુત્તર કર્યો. તેમની અપ્રતિમ વિવાદશક્તિ જોઈ માદણ્ણા વિશેષ આશ્ચર્યચકિત થયો અને તે અતિશય વિદ્વાન હોવાની તેની ખાત્રી થઈ. તેણે રઘુનાથપંતને કહ્યું -'સ્વામીજીમહારાજ! આપ વિદ્વાન અને સત્પાત્ર છો. આપ ક્યાંથી પધાર્યા અને આપની શી ઇચ્છા છે તે નિવેદન કરો.' એ સાંભળી રઘુનાથપંતે કહ્યું -'મને દ્રવ્યની, વિત્ત, ભૂમિ, ગ્રામ આદિ કશાની અપેક્ષા નથી. આપ સુજ્ઞ અને ધર્મનિષ્ઠ છો. આપની સાથે એકાંતમાં બે ઘડી વાતચિત કરવાની ઇચ્છા છે.' વજીર માદણ્ણા રઘુનાથપંતને એકાંત સ્થળે લઈ ગયો. ત્યાં તેમણે કહ્યું -'હું યાચક પંડિત નથી, હું શિવાજીમહારાજનો નોકર છું. મારું નામ રઘુનાથપંત. રાજકારી કારણસર કર્ણાટકમાં મહારાજ તરફ આવે છે. એ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે મહારાજને કર્ણાટક જવું પડશે, પરંતુ ચડાઈ વખતે તેમને આપની સહાયતાની અગત્ય પડશે. તે સમયે આપના તરફથી અને આપના બાદશાહ તરફથી મહારાજને સહાયતા મળે અને તેમના તરફથી આપને સહાયતા મળે એ ઇચ્છાથી બાદશાહ સાથે તેઓનો સ્નેહસંબંધ સ્થાપવાની મને આજ્ઞા ફરમાવી છે, તેથીજ હું આપના દર્શન કરવા આવ્યો છું. આપ ધર્માત્મા છો. શિવાજીમહારાજ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો પરિશ્રમ કરે છે, આપ તેમને અવશ્ય સહાયતા કરશો. એ પ્રમાણે વર્તવામાં આપના બાદશાહનો દ્રોહ કરવાની મારી ભલામણ નથી; પરંતુ તેમના અંતઃકરણમાં શિવાજીમહારાજ વિષે સ્નેહ ઉત્પન્ન કરશો, એજ મારી પ્રાર્થના છે.' પંતની પ્રાર્થના સાંભળી વજીરને ઘણોજ આનંદ થયો, તેના અંતઃકરણમાં મહારાજસંબંધી પ્રથમથીજ આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેમના અતુલ પરાક્રમની વાતો તેમણે વારંવાર સાંભળી હતી. એ ઉપરાંત કુતુબશાહ પાસેથી મહારાજને ખંડણી અપાવવાના કાર્યમાં તેણે ઘણી ખટપટ કરી હતી. રઘુનાથપંતની મિત્રભાવયુક્ત પ્રાર્થના

વજીરે માન્ય કરી તેમને કુતુબશાહ બાદશાહની મુલાકાતે લઇ ગયા અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું તેઓએ કબૂલ કર્યું. શિવાજીમહારાજે કર્ણાટક જતી વખત ભાગાનગર થઇને જવું અને તે સમયે પરસ્પર મુલાકાત કરવી એવું નક્કી થયું. વજીરે રઘુનાથપંતને મોટા ઠાઠમાઠથી મિજબાની આપી. તેમને વસ્ત્રાલંકાર આપી ગૌરવ કર્યું અને સ્નેહપૂર્વક વિદાય કર્યા. તેમજ બાદશાહ પાસેથી શિવાજીમહારાજ ઉપર એક પત્ર લખાવી આપ્યો.

ભાગાનગર જઇ રાજકીય સલાહમસલતમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી, પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે રઘુનાથપંત સતારે જઇ શિવાજીમહારાજને મળ્યો. પિતાનો વિશ્વાસુ અને બુદ્ધિમાન કાર્યભારી પોતાને મળવા આવવાના સમાચાર જાણી મહારાજ સ્વતઃ તેની સામા ગયા અને તેનું વિશેષ સન્માન કરી સ્વસ્થાને લઇ આવ્યા.[1] રઘુનાથપંત કર્ણાટકથી અનેક વિચિત્ર વસ્તુઓ અને ઘણુ કિંમતી ઝવેરાત મહારાજને માટે લાવ્યો હતો તે તેમને સમર્પણ કર્યાં. તેનું નજરાણું અને સ્વામીનિષ્ઠા જોઇ મહારાજને અતિ સંતોષ થયો. પોતાના પિતાનો જૂનો, અનુભવી, બુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક કાર્યભારી મળવાથી પોતાનુંજ હિત સમજી તેનું ગૌરવ કર્યું અને તેને અમાત્ય પ્રધાનનો હોદ્દો આપી પોતાનીજ પાસે રાખવાનો વિચાર કર્યો. એ હોદ્દા ઉપર તે સમયે રામચન્દ્રપંત હતા. તેને બદલે રઘુનાથપંતને નિમ્યો.[2]

રઘુનાથપંત મહારાજ પાસે આવ્યા તે વખતે મહારાજની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેઓ સતારામાંજ નિવાસ કરતા હતા, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. તેમાં વળી વર્ષાઋતુના દિવસો હોવાથી મહારાજે ત્યાંજ ચાતુર્માસ વીતાવ્યા. એ વિશ્રાન્તિને સમયે રઘુનાથપંતે મહારાજને વ્યંકોજીરાજાસંબંધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી અને કર્ણાટકપર ચઢાઇ કરી શાહજીરાજાની ધનસંપત્તિનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો. ચઢાઇમાં વિજય પ્રાપ્ત થવા માટે તે તરફના સંસ્થાનિક રાજાઓ જોડે સર્વ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કર્યાનું પણ રઘુનાથપંતે મહારાજને વિદિત કર્યું, અને ભાગાનગરના કુતુબશાહ સાથે બાંધેલા રાજકીય મિત્રભાવસંબંધી પણ તેમને કહી સંભળાવ્યું. રઘુનાથપંતની વાતચીત ઉપરથી મહારાજે વ્યંકોજીરાજા પાસે પિતાની કર્ણાટકની સંપત્તિમાં હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્ધો ભાગ માગવાને બહાને ચઢાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ ઉપરાંત

1 રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, રઘુનાથપંત કર્ણાટકથી આવતા વિજાપુર ગયો. તે સમયે આદિલશાહે તેને પોતાની પાસે રાખી વજીર બનાવવાનું કહ્યું. એ સમાચાર સાંભળતાંજ મહારાજે તેને કહાવ્યું કે, મારા જીવનપર્યંત મારા પિતાના વિશ્વાસુ સેવક યવનોની નોકરી સ્વીકારવી ઉચિત નથી તમે ખુશીથી મારી પાસે આવો. હું તમારૂં અપમાન કરીશ નહિ.

2 ચિટણીસ લખે છે કે, રઘુનાથપંતે મહારાજને વિનતિ કરી કે–'હું વંશપરંપરાથી મજમુદારનો હોદ્દો ભોગવું છું તેથી તેજ હોદ્દો મને આપશો' તે ઉપરથી મહારાજે તેને એ હોદ્દો આપ્યો. રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, નિળો સોનદેવ મજુમદાર એ અરસામાં મરણ પામ્યો હતો. મહારાજે તેનો હોદ્દો રઘુનાથપંતને આપ્યો.

કર્ણાટક જવાથી વખતે કોઈ નવીન પ્રાંત પોતાના કબજામાં આવવાનો અને કેવટે પિતાની સંપત્તિની સુવ્યવસ્થા કરવાનો સંભવ જણાયો. એ સમયે ચઢાઈ લઈ જવાની અનેક પ્રકારે અનુકૂળતા હતી. કુતુબશાહના રાજ્યમાં થઈને કર્ણાટક જવાની અડચણ રહી નહોતી. એ રાજ્યમાંથી મહારાજને ખંડણી મળતા ઉપરાંત વજીર માદણ્ણા અને આકણ્ણા તેમના પક્ષમાં હતા. તેમાં વળી રઘુનાથપંત મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો તે સમયે તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધ્યો હતો. એ સમયે વિજાપુરસરકાર અને મોગલો વચ્ચે સ્નેહસંબંધ બંધાયા જેવું થયું હતું, તે કુતુબશાહને પસંદ નહોતું વિજાપુરસરકારના મુખ્ય વજીર અને દિલેરખાન વચ્ચે સગપણનો સંબંધ હોવાથી તેઓ વચ્ચે મૈત્રી થઈ હતી. દિલેરખાન ગોવળકોંડાની કુતુબશાહીનો કટ્ટો શત્રુ હતો અને ખાન શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરવાનો લાગ જોતો. બન્નેનો વૈરી એકજ હોવાથી તેઓ વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહ બંધાવામાં અડચણ પડી નહિ.[1]

કર્ણાટક જેટલે વેગળે ગયા પછી પોતાની પાછળ મોગલો તોફાન કરે નહિ અને પોતાના તાબાના પ્રદેશને નુકસાન થાય નહિ તે માટે શિવાજીમહારાજે નિરાજીપંત ન્યાયાધીશને મોગલસુબેદાર ખાનજહાન બહાદુર પાસે સ્નેહસંબંધ બાંધવા મોકલ્યો. ખાનને લાંચ આપી તાબે કરી શકાય એમ હોવાથી મહારાજે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને ઝવેરાત નજરાણારૂપે મોકલ્યું. નજરાણાથી લોભાઈને ખાને મહારાજના પ્રદેશમાં કોઈ પ્રકારનો ત્રાસ નહિ આપવાનું ન્યાયાધીશને વચન આપ્યું. ખાનને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યા પછી મહારાજે બીજો પણ પ્રબંધ રચ્યો કે, મોગલબાદશાહના ખંડિયા રાજાતરીકે તેમણે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજે મોગલ બાદશાહને ખંડિયા રાજાતરીકે ચાર લાખ હોન ખંડણી ભરી અને ખાનને પાંચહજાર ઘોડેસ્વારસહિત મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. ખંડણી આપતી વખતે મહારાજે કહ્યું હતું કે " હુકમથી આપને હું ઘાસ આપું છું. આમ રાજાએ મહારાજ સાથે તહનામું કર્યું. બાદશાહ સિંધુ નદીને કિનારે પઠાણો સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગુંથાયા હતા. તેમણે પોતાના પુત્રને લખી જણાવ્યું કે - શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ રાખી તેમની સાથે તહનામું કરવું એજ શ્રેયસ્કર છે. તેમ કરવાથી આપણી મહત્તા ઓછી થવાનું ધારતું નહિ.'

મહારાજે મોગલસુબેદારનું ગજવું ભરી પોતાના પ્રદેશમાં તોફાન થાય નહિ

૧ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે વિજાપુરના દરબારમાં આ વખતે બે પક્ષ પડેલા હતા. એક અફઘાન અને એક દક્ષિણી. અફઘ પક્ષના આગેવાન બહિલોલખાનેજ તખ્તપર સિકંદર નામના એક બાળકને બેસાડ્યો હતો અને તેના નામથી પોતે સત્તા ચલાવી રહ્યો હતો. પ્રથમના વજીર ખવાસખાનનું તેણે ખૂન કરાવ્યું હતું. ખીજરખાન નામનો તેનો એક ઘણોજ હુંશિયાર નાયક હતો. દક્ષિણીઓએ તે મદદગારનું ખૂન કરાવ્યું. દિલેર પક્ષમાં ભારે ફાટ પડી હતી. બહિલોલખાને મોગલ સુબેદાર બહાદુરખાનને પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો અને તે બે જણ ભેગા [illegible] વિજાપુરસરકારપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો. આ રૂ અંદર અંદરના કલહથી મહારાજના કાર્યમાં કાંઈ હરકત આવે એમ નહોતું

એવો બંદોબસ્ત કર્યો. મહારાજે પોતાની દક્ષિણની સરહદ ઉપર કિલ્લા બાંધવા માંડ્યા હતા તે કામ સંપૂર્ણ થતાંજ ત્યાં લશ્કરી બંદોબસ્ત કર્યો. નિંબાળકર, ઘાટગે, વગેરે આદિલશાહી જાગીરદારોના તે તરફ હુમલા થતા તેમનું કંઈ પણ નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી. મહારાજને પોતાના કોંકણ પ્રદેશની વિશેષ ચિંતા હતી, એ પ્રાંત ઉપર સીદીનો ડોળો હોવાથી હમેશાં ત્રાસ આપતો હતો. પોતાની પાછળ સીદી તોફાન મચાવે તો તત્ક્ષણ તેનો પરાજય કરવાનું કામ મહારાજે અણ્ણાજી દત્તોપંત સચિવને સોંપ્યું. તેમણે એ પ્રધાનના તાબામાં પ્રચંડ સૈન્ય આપ્યું હતું. કલ્યાણથી કોંકણના કિલ્લા સુધીના કિલ્લાની અને પ્રાંતની વ્યવસ્થા એજ સરદારને સોંપી હતી. કિલ્લાપર પણ મહારાજે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. કોઈપણ કિલ્લાપર શત્રુ હુમલો કરે તો તેમને આસપાસથી સત્વર સહાયતા મળે અને એકાએક કિલ્લો શત્રુના તાબામાં જાય નહિ તેમજ ઘણા દિવસ સુધી તેમની સાથે યુદ્ધ થઈ શકે એવી ગોઠવણ કરી હતી. સર્વ પ્રદેશનો ઉત્કૃષ્ટ બંદોબસ્ત કર્યા પછી મહારાજે રાજ્યનો કાર્યભાર મોરોપંતને સોંપ્યો. ઇતર પ્રધાનોએ અને સરદારોએ તેની આજ્ઞા પાલન કરવાનો અને તેને વખતસર સહાયતા કરવાનો મહારાજે સર્વને હુકમ કર્યો.[1]

રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કર્યા પછી ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૬ ની આખરે મહારાજ કર્ણાટકપર ચઢાઈ લઈ જવા તૈયાર થયા. તેમણે પોતાની સાથે ત્રીસ હજાર ઘોડેસ્વાર અને ચાળીસહજાર પાયદળ લશ્કર રાખ્યું હતું. એટલા બધા વિશાળ લશ્કરને વેગળે પરદેશમાં લઈ જતાં અતોનાત ખર્ચ થાય એમ હતું. તે ખર્ચ ખજાનામાંથી નહિ કરતાં બારોબાર કાઢવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો. ભાગાનગર રાજ્યમાં વિપુલ દ્રવ્ય હોવાથી તેમણે ત્યાંના રાજા પાસે દ્રવ્યની સહાયતા માગવાનું ઉચિત ધાર્યું. રાજા પાસેથી ખંડણી મળતી હોવાથી તેનાપર દ્રવ્ય માટે જુલમ ગુજારવાનું મહારાજને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. વળી રઘુનાથપંતે માદણ્ણા અને આકણ્ણાને મહારાજના પક્ષમાં લીધા હતા. મહારાજે આસપાસની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ કુતુબશાહી દરબારના પોતાના વકીલ પ્રલ્હાદ નિરાજીને[2] પત્ર લખ્યો કે—"કર્ણાટકપર ચઢાઈ લઈ જવાનો અમારો વિચાર છે. તમારે બાદશાહ પાસેથી ચઢાઈના ખર્ચ માટે થોડા દ્રવ્યની સહાયતા માગવી. કર્ણાટક જતીવખતે બાદશાહની મુલાકાત લેવાની અમારી ઇચ્છા છે." વકીલે મહારાજનો પત્ર વાંચી સંભળાવતાં બાદશાહ ગભરાયો. શિવાજીમહારાજ સૈન્યસહિત મળવા આવે તે તેમને ભયંકર જણાયું. એ બાબ બારોબાર ચાલ્યું જાય તે માટે બાદશાહે તેમને જોઈએ તેટલું

1. તે સમયના અંગ્રેજોના લેખપરથી પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે નેતાજી પાલકર કે જે મહારાજ સાથે મિરઝારાજાને મળવા ગયો હતો અને વટલાઈને મુસલમાન થયો હતો, તે દિલ્હીમાં દશ વરસ સુધી રહ્યો હતો, તે આ વખતે દક્ષિણમાં પાછો આવ્યો હતો. મહારાજે તેને હિંદુધર્મમાં લઈને કંઈક કામગીરી સોંપેલી હતી, પરંતુ આ વાતનો ઉલ્લેખ બીજી કોઈ બખરમાંથી મળી આવતો નથી.

2. એ નિરાજીરાવનો પુત્ર હતો. નિરાજીરાવનું મૃત્યુ થતાં મહારાજે એને કુતુબશાહીમાં વકીલ નિમ્યો હતો.

દ્રવ્ય આપવા કબૂલ કર્યું. બાદશાહે વકીલને જણાવ્યું કે:–' શિવાજી મહારાજે મળવા આવવાની તસ્દી લેવાની અગત્ય નથી.' પ્રલ્હાદજી નિરાજીએ મહારાજને બાદશાહની ઇચ્છા પત્રદ્વારા લખી જણાવી.

તેમ છતાં રઘુનાથપંતે માદણ્ણા તથા આકણ્ણા સાથે પ્રથમ ઠરાવ્યા પ્રમાણે મહારાજ તો પોતાના લશ્કરસહિત ભાગાનગર તરફ જવા નીકળ્યા. બાદશાહની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી મહારાજ તેમના રાજ્ય નજીક ગયાના સમાચાર આપવા માટે તેમણે રઘુનાથપંત અને નિરાજી રાવજીને અગાઉથી બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. મહારાજને પોતાના રાજ્ય નજીક આવેલા જાણી બાદશાહ અત્યંત ગભરાયા. રાજ્યની પ્રજાને પણ ઘણી બીક લાગી; પરંતુ રઘુનાથપંતે અને પ્રલ્હાદજી નિરાજીએ તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લઇ કહ્યું કે –'શિવાજીમહારાજ ફક્ત સ્નેહભાવપૂર્વક જ આપના પ્રદેશમાં આવ્યા છે તેમનો બીજો કંઇ ઉદ્દેશ નથી.' માદણ્ણા અને આકણ્ણાને તેમનું કહેવું સત્ય જણાયું તેમણે બાદશાહને સમજાવ્યું કે–' શિવાજીમહારાજ સાથે સ્નેહસંબંધ થવાથી આપનું કલ્યાણ થશે.' પોતાના વજીરો તરફથી ખાત્રી મળતાં બાદશાહની બીક ઓછી થઇ.

મહારાજે પોતાના લશ્કરમાં સખ્ત હુકમ ફેરવ્યો હતો કે:–' કુતુબશાહી રાજ્યની સરહદમાં પગ મૂક્યા પછી તે પ્રાંતની પ્રજાનું કિંચિત્ પણ નુકસાન કરવું નહિ. જ્યાં છાવણી નાખવામાં આવે ત્યાં અનાજ, લાકડાં વગેરે સામાન વેચાતો લેવો. પ્રજાને જરાપણ ત્રાસ આપવો નહિ. હુકમવિરુદ્ધ વર્તનારને સખ્ત શિક્ષા થશે.' એ હુકમ તરફ દુર્લક્ષ કરી જે સિપાહીએ કુતુબશાહીની પ્રજાને ત્રાસ આપ્યો, તેના હાથના આગળા મહારાજે કાપી નખાવ્યા, કેટલાકના હાથજ કાપી નખાવ્યા અને મોટો ગુન્હો કરનારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. તેમ થવાથી લશ્કરમાં મહારાજની સખ્ત ધાક બેઠી. પ્રજાનું સહજ પણ નુકસાન થયું નહિ. એ હકીકત બાદશાહને કાને જતાં તેમને પણ સંતોષ થયો.

મહારાજને નગર નજીક આવી પહોંચ્યા જાણી કુતુબશાહે તેમને સામે લેવા જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જ્યારે આ સમાચાર મહારાજને મળ્યા ત્યારે મહારાજે એવો સંદેશો કહાવ્યો કે.–" તમે મારા મોટા ભાઇ બરોબર છો. મોટા ભાઇએ નાના ભાઇને આટલું બધું માન આપવું યોગ્ય નથી." આ પરથી કુતુબશાહે પોતે જવાનો વિચાર માંડી વાળી પોતાના વજીર માદણ્ણા અને આકણ્ણાને તેમજ નગરના બીજા મોટા મોટા લોકોને કેટલાક માઇલ સુધી મહારાજનું સામૈયું કરવાને મોકલ્યા. ઉભયપક્ષ વચ્ચે અતિ સ્નેહપૂર્વક ભેટ થઇ. બીજે દિવસે કુતુબશાહ સાથે મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ થઇ. મુલાકાતે જતી વખતે મહારાજે પોતાના અમલદારોને કિંમતી વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી અને હાથી, ઘોડા વગેરે શૃંગારી ઠાઠમાઠથી સ્વારી તૈયાર કરી. કુતુબશાહે પણ સમસ્ત નગર શૃંગારવાનો હુકમ ફેરવ્યો. નગરમાં સ્થળે સ્થળે કમાનો બનાવી, ધ્વજાતોરણ લટકાવ્યા હતાં તથા વાજીંત્રના મધુર નાદ થતા હતા. મહારાજની સ્વારી નગરમાં વાજતેગાજતે ફરવા લાગી. નગરની હિંદુપ્રજા શિવાજી

મહારાજના દર્શન કરવા અત્યંત ઉત્કંઠિત થઈ હતી. સર્વ રસ્તા ખીચોખીચ ભરાઇ ગયા હતા. તેઓ મહારાજને વારંવાર પુષ્પહાર પહેરાવવા લાગ્યા. ઘરની બારીઓ માથી મહારાજપર પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ બારીમાં ઉભી ઉભી આનંદ પામતી મહારાજનાં ઓવારણા લેવા લાગી. મહારાજે તે દિવસે નગરનાં ગરીબ તથા ફકીરોને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. માર્ગમાં જેઓએ મહારાજનું સન્માન કર્યું તેમને તેઓએ વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કર્યા.

બાદશાહે દાદમહાલમા મહારાજની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરી હતી. ભવ્ય દિવાનખાનામાં સુંદર બેઠકો બનાવી હતી. મહારાજની સ્વારી મહાલ નજીક પહોંચતાજ પોતાનું લશ્કર બહાર ઉભું રાખી મહારાજ થોડાક કાર્યભારીઓ-સહિત કુતુબશાહના મહેલમાં ગયા. બાદશાહ તેમને લેવા દિવાનખાનાપરથી નીચે ઉતરતા હતા, તેમને મહારાજે કહાવ્યું કે-' આપે મહેલ નીચે ઉતરવાની તસ્દી લેવી નહિ.' મહારાજ મહેલપર ગયા. ત્યાં પરસ્પર એકબીજાએ આલિંગન કર્યું અને બન્ને એક આસનપર બેઠા. માદણ્ણા અને આકણ્ણા તેમની પાસે બેઠા. બીજા અમીરઉમરાવો ઉભા રહ્યા. મહારાજ સાથે આવેલા કારભારી બાબારાવ સરનૌબત, રઘુનાથપંત, નિરાજીપંત, દત્તોપંત વાકનીસ અને બાલાજી આવજી ચિટણીસને બેસવાની આજ્ઞા ફરમાવી. કુતુબશાહના જનાનખાનાની સ્ત્રીઓને પણ મહારાજને જોવાની ઈચ્છા થયેલી હોવાથી પડદાઓ નાખી તેમને માટે પણ વ્યવસ્થા કરેલી હતી. થોડા વખત સુધી મહારાજ અને બાદશાહ વચ્ચે સ્નેહસંભાષણ થયું. બાદશાહે મહારાજના સરદારોની મુલાકાત લઈ તેમને યથોચિત સન્માન આપ્યું. તેમની સૈન્યનીતિ અને વસ્ત્રાલંકાર જોઇ બાદશાહ ઘણા ખુશ થયા. ત્યાર પછી મહારાજને અને તેમના સઘળા મનુષ્યોને પાનબીડા અને અત્તરગુલાબ આપ્યાં. બાદશાહે મહારાજને બહુમૂલ્ય ઝવેરાત, હાથીઘોડા વગેરે માનપૂર્વક સમર્પણ કર્યું. કહેવામાં આવે છે કે, બાદશાહે પોતાને હાથે મહારાજના શરીરે અત્તર ચોપડી પાનનું બીડું આપ્યું હતુ. લગભગ એક પ્રહર સુધી દાદમહાલમા રહી બાદશાહનું પ્રેમપૂર્વક આદરાતિથ્ય સ્વીકારી મહારાજ પોતાના મનુષ્યોસહિત તંબુમા પાછા આવ્યા. મહારાજ જ્યારે જવાને નીકળ્યા ત્યારે કુતુબશાહ તેમને વિદાય કરવાને માટે ઠેઠ મેડાપરથી નીચે સુધી આવ્યો હતો.

કહેવામા આવે છે કે, મહારાજે ભાગાનગરમા એક મહિના સુધી પડાવ નાખ્યો હતો. બાદશાહ સાથે માદણ્ણાની હાજરીમા મહારાજને ઘણી રાજદ્વારી વાતો થઇ હતી. માદણ્ણાપંતે મહારાજને પોતાને ઘેર મીજબાની આપી હતી. તેમની સાથે આવેલા સરદાર અને કારભારીઓને તેણે પોષાક આપ્યા અને મહારાજને વસ્ત્રાલંકાર તથા હાથીઘોડા નજરાણું આપ્યું. આ મીજબાની વખતે માદણ્ણાની વૃદ્ધ માતાએ પોતાને હાથેજ રસોઇ કરી હતી અને મહારાજને પોતાને હાથે પીરસ્યું હતુ. જ્યાસુધી મહારાજ જમતા હતા ત્યાંસુધી એ બંને ભાઇઓ બહુજ અદબથી બેઠા હતા, એવું કહેવાય છે. મહારાજે પણ બંધુદ્વયને મિજબાની આપી અને તેમને હાથીઘોડા આપી તેમની સાથેનાં મનુષ્યોને પોષાક અર્પણ

ફરી માન આપ્યું. બાદશાહ અને તેમના અમીરઉમરાવોને મહારાજે એક ભવ્ય મિજબાની તથા સર્વને બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર, ઝવેરાત આપી સંતોષ પમાડ્યો. નગરના સર્વ અમીર અને મનસબદારની મુલાકાત લઇ મહારાજે તેમનો સ્નેહ સંપાદન કર્યો.

મુલાકાત સમયે એક આનંદજનક બનાવનું વર્ણન એક બખરમાંથી મળી આવે છે.[1] કુતુબશાહે એક સમયે વાતચિત કરતાં રઘુનાથપંતને કહ્યું કે-" શિવાજી મહારાજના મનુષ્યોની બહાદુરીસંબંધી મેં ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે. તેમની બહાદુરી પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છા છે" રઘુનાથપંતે ઉત્તર દીધો-" તેમના તાબાનો પ્રત્યેક સિપાઇ એક એક હાથી બરોબર છે ' બાદશાહે પૂછ્યું-" તેઓ હાથી સાથે યુદ્ધ કરી શકશે કે ?" રઘુનાથપંતે કહ્યું-" તેમાં શક શો ? તેઓ હાથીની પરવા રાખતા નથી." કુતુબશાહે કહ્યું-"તેઓ હાથી સાથે કેવું યુદ્ધ કરે છે તે મારે નજરે જોવાની ઇચ્છા છે એક સિપાઇ લઇ આવજો " પંતે બાદશાહની ઇચ્છા મહારાજને નિવેદન કરી; તેમની આજ્ઞાથી યેસાજીકંકને દશ બળવાન શૂરવીર સિપાઇ પસંદ કરી કુતુબશાહ પાસે લઇ જવાનું કહ્યું. રઘુનાથપંત દશ સિપાઇસહિત યેસાજીકંકને લઇ બાદશાહ પાસે ગયા. તેમણે સિપાઇઓને ચોપાઇ જોઇ લીધા ત્યાર પછી તેમના સમક્ષ એક મદોન્મત્ત હાથી છોડી મૂકાવ્યો. હાથી સીધો યેસાજીકંકના શરીર તરફ ધસી આવ્યો. યેસાજી જરા પણ ડગ્યો નહિ. તેણે પોતાની તલવાર ઉગામી ચપળતાપૂર્વક હાથીના મો ઉપર સખ્ત ઘા કર્યો. ઘા વાગતાજ હાથીના દાંત આગળથી કપાઇ પૃથ્વીપર પડી. એ દૃશ્ય જોઇ બાદશાહ આશ્ચર્ય પામ્યા. બાદશાહે યેસાજીને પોતાની પાસે બોલાવી તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેમને સોનાના કડાં, પગના તોડા અને ગળાનો ગોપ બક્ષિસ આપ્યા. બાદશાહ એટલેથીજ સંતોષ પામ્યા નહિ, તેમણે યેસાજીને પાંચહજાર રૂપિયાની ઉત્પત્તિનું ગામ બક્ષિસ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. એ જોઇ યેસાજીએ બાદશાહને મુજરો કરતાં કહ્યું-"હજુર ! હું મહારાજના અન્નવડે ઉદરપોષણ કરૂં છું તે આપનું જ છે તેમની આજ્ઞાથી હું અહિં આવ્યો અને આપે મારા બુદ્ધિબળની પરીક્ષા કરી સંતોષ બતાવ્યો છે આપની એ બક્ષિસ લેવી ઇષ્ટ નથી મહારાજે મને શું ઓછું આપ્યું છે કે જેથી આપની બક્ષિસવડે મારે નિર્વાહ ચલાવવો ? આપની બક્ષિસ લઇ એશિયાળા થવાથી મારી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ મહારાજની સેવામાં અંતર પડે બક્ષિસ આપવાની ઇચ્છા થાય તો મહારાજને આપવી તે મારા અન્નદાતા સ્વામી છે તેમની સેવા બજાવવી એ મારો ધર્મ છે." પ્રમાણિક યેસાજીની નિસ્પૃહતા અને નિસ્સીમ સ્વામિનિષ્ઠા જોઇ બાદશાહને કેવું

[1] શિવદિગ્વિજયમાં પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, હૈદ્રાબાદના અમીરઉમરાવોને મહારાજે જ્યારે મિજબાની આપી, ત્યારે આ હકીકત બની હતી. એક બખરમાં એવું છે કે, કુતુબશાહે મહારાજને પૂછ્યું કે-" તમારી પાસે તાબાહિન હાથી કેટલા છે ?" ત્યારે મહારાજે પોતાના હજીરો વીર માવળા સૈનિકો તરફ આંગળી બતાવી કહ્યું કે-" આ મારા હાથી છે."

આશ્ચર્ય થયુ હશે, તે અત્રે લખવાની અગત્ય નથી

કુતુબશાહનુ અને તેના વજીરોનુ આદરાતિથ્ય ગ્રહણ કર્યા પછી મહારાજે ભાગાનગરથી છાવણી ઉપાડવાનો સંકલ્પ કરી, બાદશાહ પાસે રજા માગી તે સમયે બાદશાહે પુન દરબાર ભરી સર્વની મુલાકાત લીધી તેમણે મહારાજને વિદાયગીરીમા પાચ હાથી, પાચ ઘોડા તથા પાચ પોષાક અર્પણ કર્યા તેમના સરદારોને તથા કારભારીઓને વસ્ત્રાભૂષણ આપી સંતોષ પમાડ્યો પરસ્પરે પ્રત્યેક પ્રસંગે એકબીજાને સહાયતા આપવાની ઉભય પક્ષે પ્રતિજ્ઞા કરી[1] સ્વારીના ખર્ચ માટે માગેલુ દ્રવ્ય બાદશાહે પ્રફુલ્લચિત્તે મહારાજને સ્વાધીન કર્યુ[2] ઉભય પક્ષ વચ્ચે શરત થઇ કે, કર્ણાટકની શાહજીરાજાની જાગીર સિવાય બીજો પ્રદેશ જીતવામા આવે તેનો અર્ધો ભાગ કુતુબશાહને આપવો કુતુબશાહે મહારાજના લશ્કર સાથે પોતાનુ તોપખાનુ મોકલવુ કુતુબશાહે પોતાના થોડાક લશ્કરની સહાયતા આપવાનુ કહ્યુ, પરતુ મહારાજે ના પાડી ઉભય પક્ષના ઠરાવની એક કલમમા લખ્યુ હતુ કે, કર્ણાટકમાનો વિજાપુરસરકારનો જે પ્રાંત શિવાજીમહારાજ હસ્તગત કરે, તેમાનો કેટલોક પ્રાત તેજ સરકારને એવી શરતે પાછો આપવો કે, અબ્દુલકરીમને આદિલશાહીના રાજ્યકાર્યભાર ઉપરથી કાઢી મૂકી તે જગ્યાએ આપણાને નિમવો[3]

અઢળક દ્રવ્ય અને મજબૂત તોપખાનુ મેળવી મહારાજ કર્ણાટક તરફ જવા નીકળ્યા માર્ગમા તુગભદ્રાને કિનારે કરનાળાકડપ્પા નામક એક સંસ્થાનના મસ્થાનિકે[4] મહારાજને પાચ લાખ હોન ખંડણી આપવાનુ કબૂલ કર્યુ, તેથી તેના પ્રાતને ઉપદ્રવ નહિ કરતા તેમણે આગળ પ્રયાણ કર્યુ એ શહેરથી પચીસ માઇલ વેગળે નિવૃત્તિસંગમ નામક ક્ષેત્ર આવે છે ત્યા સ્નાન કરી મહારાજ કૃષ્ણાનદીને પેલે પાર ગયા અને પાયદળ લશ્કરને કડપ્પાને માર્ગે આગળ રવાના કરી થોડાક ઘોડેસ્વારસહિત તેઓ શ્રી શૈલમલ્લિકાર્જુનના દેવાલયમા[5] દર્શન કરવા ગયા દેવાલયના વિશાળ ચોગાનમા લશ્કર રાખી થોડા મનુષ્યોસહિત મહારાજ ગંગાસ્નાન કરવા ગયા ત્યાના પર્વતના દેખાવ અને વનશ્રી અત્યુત્તમ હતા કૃષ્ણાનદીના પ્રશસ્ત પટમા થઇને પૂર્વસમુદ્ર તરફ જતા ત્યાના રમણીય અને પરમપૂજ્ય સ્થાન જોઇ મહારાજને અત્યાનંદ થયો અને જાણે બીજુ કૈલાસસ્થાન હોય એવો તેમને ભાસ થયો દેવદર્શન કરવા ગયા તે વખતે મહારાજના હૃદયમા વિલક્ષણ

---

૧ મુલાકાત વખતે મહારાજે કહ્યુ કે આદિલશાહ અને તમે મને મદદ કરશો તો હુ તમને સમસ્ત હિંદુસ્તાન જીતી આપીશ (રાયરીની બખર)

૨ વિલ્ક્સ લખે છે કે કુતુબશાહે મહારાજને દશ લાખ હોન અને કેટલુક ઝવેરાત આપ્યુ હતુ રાયરીની બખરમા લખ્યુ છે કે, પાચ લાખ હોન આપ્યા હતા મો. સરકાર જણાવે છે કે, દરરોજ ત્રણ હજાર હોન મહારાજને મળતા હતા

૩ શિવદિગ્વિજય

૪ વિલ્ક્સ એનુ નામ આનંદરાવ દેશમુખ લખે છે

૫ ગ્રાન્ટ ડફ અને વિલ્ક્સ એનુ નામ પર્વતમ અને સભાસદ શૈલપર્વત લખે છે.

ભક્તિભાવ પ્રજ્વલિત થયો અને દેવસ્થાનમાં પોતાનો દેહ સમર્પણ કરી જીવનનું સાર્થક્ય કરવાની ઇચ્છા થઇ. તેજ ક્ષણે અદ્ભુત જુસ્સો આવતાં મહારાજ તલવાર ઉગામી દેવને પોતાનું શિરકમળ અર્પણ કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ જુસ્સાના આવેશમાંજ મહારાજના શરીરમાં ભવાનીદેવીએ પ્રવેશ કરી કહ્યું.–" વત્સ ! દેહાર્પણ કરવાથી તને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તારે હાથે હજુ વિશેષ મહત્વનાં કર્તવ્ય થશે. ધર્મસંરક્ષણ માટે તારો દેહ નિર્માણ થયો છે; માટે આવું સાહસ કરવું ઉચિત નથી." મહારાજ સાવધ થયા પછી નજીકના મનુષ્યોએ ભવાનીદેવીની આજ્ઞા નિવેદન કરી. તે સાંભળી મહારાજે આત્મઘાત કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો. એવા પુણ્ય અને રમ્ય સ્થાનમાં રહી તપસ્વીવૃત્તિ ધારણ કરવાની અને મરણપર્યંત તપશ્ચર્યા કરી અવશેષ જીવન આત્મકલ્યાણમાંજ વીતાવવાની ઇચ્છા થઇ તેમણે કાર્યભારી અને સરદારોને કહ્યું કે–' શ્રીજગદંબાની કૃપાપ્રસાદવડે મારા સર્વ મનોરથ પરિપૂર્ણ થયા છે, હવે સંસારમાંથી નિવૃત્ત થઇ આવા પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું અને શેષ જીવન મોક્ષસાધનમાં વીતાવવું એવી મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે. આ મહાદેવના આ સ્થળેજ અંત સાથી તમે પુનઃ સ્વદેશ જાઓ અને મારા પુત્રને રાજગાદીપર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવજો ' એ સાંભળી સાથેના મનુષ્યોને દિલગીરી ઉત્પન્ન થઇ. તેઓએ મહારાજને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા અને ભવાનીદેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવામાંજ જીવનનું સાર્થક્ય છે એમ પણ કહ્યું; છતાં તેમનું કહેવું માન્યું નહિ. મહારાજે તપસ્વીનાં વસ્ત્રો પહેરી સર્વ અંગે ભસ્મલેપન કર્યું. તેઓ ધ્યાનસ્થ થઇ એકજ આસન વાળી બેસવા લાગ્યા. પરમહંસની પેઠે તેમનું દેહભાન નષ્ટ થયું. મહારાજ કેવળ ઈશ્વરચિંતનમાંજ સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. મહારાજની એ વૃત્તિ જોઇ સાથેના મનુષ્યોને ઘણી ચિંતા થઇ. તેઓ મહારાજ પાસે પહેરો રાખી તેઓની સેવા કરવા લાગ્યા. ધ્યાનભંગ થતાં મહારાજને દેહભાન થતું તે સમયે રઘુનાથપંત તેમની પાસે જતા અને ધર્મશાસ્ત્રનાં અનેક વચનોનો આધાર બતાવી એ વૃત્તિ રાજાને માટે ઉચિત નથી, એવું સિદ્ધ કરતા. મહારાજને નવ દિવસપર્યંત વિરક્તાવસ્થા રહી હતી.[1] રઘુનાથપંતનાં સંભાષિત બોધને લીધે મહારાજને પોતાનું જીવન એ પ્રકારે વ્યય કરવાનું ઉચિત જણાયું નહિ. તેઓએ તપસ્વી વેષ ત્યાગ કર્યો અને નમાવી ત્યાગ ધારણ કરી પુનઃ ગાર્હસ્થ્યમાં નિરત થયા. દેવસ્થાનમાં ઘણાં અભિષેકન કરાવ્યાં. ત્યારબાદ ઘણી પાસે દાનધર્મ કર્યું. એક ઉત્તમ ઓવારો બંધાવ્યો અને તપસ્વીજનોને માટે તપશ્ચર્યા કરવા માટે અનેક ગુફાઓ તૈયાર કરાવી. બીજા આઠ દસ દિવસ નિવાસ કર્યા પછી મહારાજે આગળ પ્રયાણ કર્યું.

મહારાજનું પાયદળ લશ્કર આ કટગિરીની બાજુમાં થઇને પેનગંડા કુંભેરા ઓજંગી કર્ણાટક જઇ પહોંચ્યું હતું. મહારાજ તેમને જઇ મળ્યા. તેમને વજનદાર સામાન સહિત નાની મજલે કરી પાછળ આવવાની આજ્ઞા કરી અને પોતાની સાથે થોડા માણસો અને ઘોડેસ્વાર લઇ તેઓ આગળ ગયા. મહારાજે મદ્રાસથી સાત માઇલના

1 વિલ્કિસકૃત મેસુરનો ઇતિહાસ જુઓ.

અંતરપર આવેલા એક ગામ આગળ મુકામ કર્યો.સને ૧૬૭૭ ના મે માસની ૧૪મી તારીખે મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પાસે મહારાજે કેટલીક ઔષધિની માગણી કરી; એટલે તે લોકોએ આશરે ૬૦ હોનની કિંમતની ઔષધિ અને કેટલુંક ઉંચી જાતનું કાપડ મહારાજને ભેટ કર્યું. મહારાજે તા. ૨૫ મીએ તે બાબત એક આભારદર્શક પત્ર લખ્યો અને તેજ જાતનો બીજો કેટલોક માલ વેચાતો આપવાનું જણાવ્યું. આ પરથી તે અંગ્રેજોએ મહારાજને બીજો કેટલોક માલ નજરાણાતરીકે આપ્યો. એવું કહેવાય છે કે, તેની કિંમત બાવન હોન હતી. આ પ્રમાણે સ્નેહભાવ પ્રગટ થયેલો હોવા છતા મહારાજના માણસોએ વ્યંકોજીરાજાના તાબાના પ્રદેશમાં તિમરી નામના ગામમા અંગ્રેજોની વખાર હતી તે લૂંટી. ત્યાંથી આગળ વધીને મહારાજ રઘુનાથપંતની મદદથી કર્ણાટકના કેટલાક નાના મોટા સરદારોનો પ્રદેશ હસ્તગત કરવા લાગ્યા. રઘુનાથપંતની યુક્તિ અને ખટપટથી મહારાજને કોઇની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. ચંદીનો મજબૂત કિલ્લો પણ એજ રીતે કશી ધાંધલ વગર તેમને હાથ આવ્યો. એ કિલ્લો વિજાપુરસરકારના તાબાનો હતો અને અંબરખાનના પુત્ર રૂપખાન[1] તેમજ નાસરખાનને હવાલે હતો. રઘુનાથપંતે તેમની સાથે પ્રથમથીજ સલાહમસલત કરી રાખી હતી. મહારાજે કિલ્લાને મોરચાબંધી કરવા માંડી કે તરતજ કિલ્લેદારોએ એ કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કરી દીધો.[2] કિલ્લો કબજે આવ્યા પછી મહારાજે તે પર રામજી નલગે નામક એક અત્યંત

---

૧ કેટલાક મરાઠી બખરકાર એનું નામ ખાનખાન લખે છે.

૨ એ કિલ્લો કબજે લેવાની હકિકતસંબધી રાયરીની બખરમા લખ્યું છે કે, મહારાજે કિલ્લેદારઅંબરખાનને કહાવ્યું કે, વિજાપુરસરકાર અને ભાગાનગરની સરકાર સાથે તહનામું કરી અમે અહીં આવ્યા છીએ તેથી તમારે અમારી મુલાકાતે આવવું. મહારાજનું કહેવું સત્ય લાગવાથી કિલ્લેદાર પોતાના આઠ પુત્રોસહિત મહારાજને મળવા ગયો. મહારાજે તેને પકડી કેદ કર્યો અને કિલ્લો કબજે લીધો. શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, અંબરખાન નજરાણા લઈ મહારાજની મુલાકાતે આવ્યો, તે સમયે મહારાજે તેને કહ્યુ કે, 'તમારા પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવાની ઈચ્છા હોય તો ચંદીનો કિલ્લો અમને સોંપી દેવો, નહિ તો તમે અમારા લશ્કરમા નિવાસ કરો, ચંદી જશો નહિ. અમે કોઇપણ યત્ને કિલ્લો કબજે લઈશું' તેણે કિલ્લો કબજે સોંપવાનુ કબૂલ કર્યું અને પરવાનગીપત્રો લખી આપ્યા. મહારાજ સાથે સલાહસંપ રાખવામાંજ તેને પોતાનુ શ્રેય જણાયું; પરતુ તેના આઠ પુત્રો કિલ્લાપર હતા, તેઓ કિલ્લો કબજે આપવા ખુશી નહોતા. તેઓ મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ રઘુનાથપંતે અંબરખાનેથી સલાહ કરેલી હોવાથી તેમના પક્ષમાં થોડુંક લશ્કર રહ્યું હતું પોતાનો પક્ષ દુર્બળ જાણી તેઓ ગભરાયા અને કિલ્લો મહારાજને સોંપવાનુ કબૂલ કર્યું. મહારાજે તેમને કેટલાક ગામનું વતન આપી પોતાની નોકરી કરવાનું ઠરાવ્યું. વિલ્કિક્ઝ લખે છે કે, જીંજીના કિલ્લા તરફ જતાં માર્ગમાં આવેલાં ગામોની પ્રજાને મહારાજે ત્રાસ આપ્યો નહોતો. પોતે વિજાપુરસરકારના મિત્ર હોય એવી ત્યાંની પ્રજાની ખાત્રી કરી આપી હતી; એથી અંબરખાને તેમની પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. તેને મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે, 'વિજાપુરસરકાર સાથે અમારે કલહ ઉત્પન્ન થયો હતો તે શાંત થયો છે. અમે તે સરકારના તાબેદાર થયા છીએ.' એવું ખોટું બહાનું કહાડી મહારાજે

પ્રમરાજીરૂ માવળા સરદારને કિલ્લેદાર, તિમાજી કેશવને સબનીસ અને રઘુજી સાવળીને કારખાનનીસ નિમ્યો. તેમણે પોતાના મહારાજના કિલ્લા જેવોજ એ કિલ્લાની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી. મહુરામાં તે વખતે ફ્રેન્ચોનો એક પાદરી હતો તેણે એવું લખ્યું છે કે, શિવાજીમહારાજે આ કિલ્લામાં એવો સુધારાવધારો કર્યો કે જે જોઈને યુરોપના મોટા મોટા કારીગરોને પણ શીખવું જોઈએ. કિલ્લાની આસપાસનો સઘળો પ્રાંત કબજે કરી વિઠ્ઠલ પિલદેવ ગોરાડકરને[1] ત્યાંનો સુબેદાર બનાવ્યો અને સ્વરાજ્યના જેવીજ જમાબંધીની પદ્ધતિ શરૂ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી. રૂપખાન અને નાસરમહમદને વર્ષાસન બાંધી આપી સંતુષ્ટ કર્યા.

આ વખતે મહારાજે પ્રથમ બહાનુ કર્યું હતું કે—'અમે ગોવળકોંડાના કુતુબશાહના પક્ષ તરફથી લડાઈ કરીએ છીએ ' તેમને એ સરકાર તરફથી પુષ્કળ પૈસાની મદદ મળી હતી અને હજુ પણ ખાજી સહાયતા મળવાની આશા હતી. તેથી મહારાજે એવું બહાનું કાઢ્યું હતું. પરંતુ કિલ્લો કબજે આવ્યા પછી તેમણે એ બહાનું બાજુ કરી થાણાંપર પોતાના માણસો નિમી પોતાનાજ નામથી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. મહારાજનું એ કૃત્ય જોઈ કુતુબશાહની આંખ ઉઘડી ગઈ. તેમણે મહારાજને વિશેષ સહાયતા આપવાનું બંધ કર્યું. ચડાઈમાં થતો ખર્ચ મળવાનું બંધ થવાથી મહારાજે લૂંટ કરી પૈસા મેળવવાની શરૂઆત કરી. તેમણે એ પ્રાંતમાં તોફાન મચાવ્યું તે વખતે પ્રજાની કેવી દુર્દશા થઈ હતી, તેનું વર્ણન તે પ્રાંતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ લખી રાખ્યું છે; તે પરથી જણાય છે કે, શિવાજીમહારાજે દક્ષિણ પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યાના સમાચાર ચારે દિશામાં પ્રસરતા ત્યાંની પ્રજા અતિશય ગભરાઈ ગઈ. "એ એક ભયંકર પુરુષ છે, તેમણે પશ્ચિમ કિનારાપરનો પ્રાંત લૂંટી ભાંગી ઉજ્જડ કર્યો છે અને યવનબાદશાહને ત્રાસ ત્રાસ પોકરાવી છે;" એવી સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાએલી હોવાથી દક્ષિણ પ્રજાને મહારાજની અતિશય બીક લાગી. સર્વને પોતાનું સંરક્ષણ કરવાની ચિંતા થઈ. તેઓને ખાત્રી હતી કે, શિવાજી મહારાજ કોઈ પણ યુક્તિથી દ્રવ્યનું સ્થાન તથા દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય એવા શ્રીમંતોને જાણી લ્યે છે.

એ કિલ્લો કબજે કર્યા પછી મહારાજ ત્રિનમહાલ[2] પ્રાંતમાં ગયા. એ પ્રાંત વિજાપુરબાદશાહના અંકિત શેરખાન નામક પાયદળવાળી સરદારની સત્તામાં હતો. મહારાજે પોતાના પ્રાંતમાં પેસતા જાણી શેરખાને લશ્કરસહિત તેમના ઉપર ઓચિંતો હલ્લો કર્યો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં એ સરદારનો પરાજય થયો અને પ્રાંત મહારાજના તાબામાં આવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને હાથી ઘોડા મળ્યા હતા.

મહારાજને એટલે સુધી આવેલા જાણી શાહજીરાજાએ સ્થાપેલી રાજ્યશાખાનો

તે ૭૬ કિલ્લેદાર તેના પુત્ર સાથે સજ્જસહિત પોતાના તાબાનાં મથકો સોંપી કિલ્લેદારને કબજામાં આવેલો જાણી મહારાજે તેને કેદ પકડ્યો અને કિલ્લો તાબે કર્યો

૧ શિવદિગ્વિજયકાર એનું ઉપનામ ગાડ લખે છે.
૨ ત્રિચનાપલ્લિ એ પ્રાંતનું નામ ત્રિમણી અને અર્કાટ ત્રિવાદી લખે છે.

સતાજીરાજા નામક એક પુરુષ તેમની પાસે આવ્યો તે પ્રથમ વ્યંકોજીરાજાના આશ્રયમા હતો, પરંતુ તેમનું વર્તન તેને અયોગ્ય જણાયાથી તેમજ મહારાજને નજીક આવેલા જાણીને તેમને આવી મળ્યો હતો મહારાજે તેનું યોગ્ય સન્માન કરી તેને પોતાની પાસે રાખ્યો અને આગળ જતા એ પુરુષ શૂરવીર, બુદ્ધિમાન અને વિશ્વાસપાત્ર જણાતા મહારાજે તેને ચંદીના કિલ્લાનો કિલ્લેદાર નિમ્યો

આ પ્રાંતમા વેલૂર, ત્રિવાદી અને આર્ની વગેરે કિલ્લાઓ આવેલા હતા તે પરના કિલ્લેદારોએ સામોપચારથી કિલ્લા મહારાજને સ્વાધીન કર્યાં નહિ આથી પાછળ આવતા મહારાજના પાયદળ સૈન્યે સને ૧૬૭૭ ના મે માસમા વેલૂરના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો આ કિલ્લો ઘણોજ મજબૂત હતો તેની આસપાસ વિશાળ ખાઈ આવેલી હતી તે એટલી મોટી હતી કે તેમા મોટા મોટા મગરો પણ રહેતા હતા એ કિલ્લાની દિવાલ એટલી પહોળી હતી કે તે પરથી બે ગાડાં સાથે જઈ શકે આ કિલ્લાના ઘેરાનું કામ નરહરિ બલ્લાળે ઘણીજ સફાઈથી ચલાવ્યું કિલ્લાની આજુબાજુ બે ટેકરીઓ હતી, તેને સાજરા અને ગોજરા નામ આપી તે પર મોરચા બાંધી તોપો ચડાવી એવો મારો ચલાવ્યો કે જેથી કિલ્લાના માણસોથી તેનો બચાવ કરી શકાયો નહિ અને કિલ્લો મરાઠાઓને સ્વાધીન કર્યો[1]

આજ વખતે આર્ની અને ત્રિવાદીને મહારાજના લોકોએ ઘેરો ઘાલ્યો અને અક્ટોબર માસમા એ કિલ્લા પોતાને હસ્તગત કર્યા શેરખાન નાસી જઈને ત્રિવાદીમા રહેલો હતો તેણે એ કિલ્લાનું કેટલોક સમય રક્ષણ કર્યું, પરંતુ મરાઠાઓ આગળ તેનો નિભાવ થયો નહિ અને રાત્રિના સમયે પોતાના માણસો લઈને તે કિલ્લામાથી નાસી છૂટ્યો મરાઠાઓએ તરતજ તેની પૂઠ પકડી, તેના માણસોની કતલ કરી શેરખાન જેમતેમ કરીને તેમના હાથમાથી માત્ર સો ઘોડેસ્વારો સાથે છટકી જઈ ભવનગિરિમા જઈને રહ્યો, પરંતુ તેના નામી જના હતા કિલ્લા મહારાજના હાથમા સહેલાઈથી આવ્યા નહિ ખાનનો સસરો પોતાના માણસો સાથે આ કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો, તેથી ઘેરો ચલાવવાનું કામ પોતાના બે મુસલમાન સરદારોને સોંપીને મહારાજ પોતાની ઘોડેસ્વાર સેના સાથે ભવનગિરિ તરફ ગયા આ સ્થાનમા મદ્રાસના અંગ્રેજોએ પોતાના નેલૂર રમણ્ણા નામના વકીલ સાથે મહારાજે માગેલી વસ્તુઓ પહોંચતી કરી વરસાદને લીધે કાવેરીનદીના કિનારાપર આરંદી પાસે ત્રિવાદી નામના સ્થાનમા મહારાજે પોતાના ઘોડેસ્વાર સૈન્યની છાવણી નાખી આ વખતે મદુરાના રાજાનો વકીલ તેમની પાસે આવ્યો મહારાજે પોતાની સ્વારીના ખરચ માટે આ રાજા પાસે એક કરોડ રૂપિયાની માગણી કરી હતી આ રાજા વ્યંકોજીનો મિત્ર હતો અને તેની પાસે પુષ્કળ ધન હતું, એ વાતની મહારાજને

[1] મુસલમાન બખરકાર જણાવે છે કે, કિલ્લાના હવાલદાર અબ્દુલખાને મહારાજ પાસેથી ૫૦ હજાર હોનની લાંચ લઈને કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો હતો જેધેની શકાવલીમા જણાવ્યુ છે કે, ઘેરાનું કામ ચૌદ માસપર્યંત ચાલ્યું હતું સેટ ગ્રેહોર્જના અભિલેખ જણાવે છે કે, અબ્દુલખાને પોતાનું ચાલ્યું ત્યાંસુધી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું પછીથી ૩૦ હજાર હોન લાંચ લઈને કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો

ખબર હતી. તે વકીલે મહારાજને કહ્યું કે, મૈસુરના નાયકે અને વ્યંકોજીરાજાએ મારા માલિકનો કેટલોક મુલક પચાવી પાડ્યો છે તે જો તમે અમને અપાવો તો અમે તમને સાતલાખ રૂપિયા આપવાને તૈયાર છીએ. આ બાજુ એ રાજા ત્રિચીનાપલ્લીમા રહેતો હતો. ત્યાંથી પોતાના કુટુંબપરિવાર સાથે મદુરામા આવી બરોબર બંદોબસ્ત કરી રહેવા લાગ્યો. મહારાજે તે વકીલ જોડે રઘુનાથપંતને મોકલી ખંડણીની રકમ નક્કી કરી, તેમા સાતલાખ હોન આપવાનું નક્કી થયુ અને તેમાથી દોઢ લાખ હોન તરતજ ગણી આપ્યા, એટલે મહારાજે તેના મુલકમાં કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

એ સ્થળેથી તેમણે વ્યંકોજીરાજાને કહાવ્યું કે-" તમારી સાથે સલાહસંપથી મસલત ચલાવવા માટે તમારા કારભારી ગોવિંદભટ્ટ ગોસાંઇ, કાકાજીપંત અને નિળો નાયકને[1] અમારી પાસે મોકલવા " એ પરથી વ્યંકોજીરાજાએ ઉક્ત ત્રણે ગૃહસ્થોને મહારાજ તરફ રવાના કર્યા મહારાજે તેમને કહ્યું કે –' આજ તેર વર્ષ થયા પિતાશ્રીએ કૈલાસવાસ કર્યો છે મહારાજની સર્વ ધનસંપત્તિ રઘુનાથજીતે વ્યંકોજીરાજાને સોંપી દઈ તેમને સત્તાધીશ બનાવ્યા છે; પરંતુ તે સંપત્તિ પિતૃધન છે મારો તેમા અર્ધો ભાગ છે. આજપર્યંત તેમણે મારા અર્ધા ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે મારો ભાગ મે ક્યારનોએ માગ્યો હોત; પરંતુ હું ઘણે વેગળે હોવાથી મને મારો ભાગ લેવાની સગવડ મળી નથી. તેઓ પણ પિતા શાહજીરાજાના પુત્ર છે, સંપત્તિના માલિકજ છે તેઓની ઇચ્છામાં આવે ત્યાંસુધી ભલે તેનો ઉપભોગ કરે મારી ઇચ્છામા આવે તે વખતે તેમાથી અર્ધો ભાગ લઇ શકાશે, એમ ધારી મેં આજ તેર વર્ષસુધી સબૂરી રાખી. રાજદ્વારી કાર્યનિમિત્તે કુતુબશાહની મુલાકાત લેવા આવ્યો અને ત્યાંથી કર્ણાટક આવવાની અગત્ય જણાતા અહીં આવ્યો છું દ્રવિડમા અત્યારસુધી મે કયા કયા પ્રાંત કબજે કર્યા છે તે તમને વિદિત છે. મારો અર્ધો ભાગ મને આપવાની તેમની ઇચ્છા છે કે કેમ, એ સબંધી મને સત્વર જણાવશો મારે તેમની સાથે કલહ કરવો પડે, યા મારા મનુષ્ય તેમને સમજાવવા જાય ત્યારે તેઓ મને મારો ભાગ આપે અને પરસ્પર ક્લેશ થાય એ યોગ્ય નહિ. અમે એક લોહીના બંધુ છીએ. તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રીનો કૈલાસવાસ થયા પછી અમારે એકસંપથી વર્તવું જોઇએ. અમારે એકબીજાના સુખદુઃખમા ભાગ લેવો જોઇએ. વ્યર્થ કલહ ઉપસ્થિત કરવાથી કોઇનુ કલ્યાણ થયુ નથી અને થશે પણ નહિ.' મહારાજે ત્રણે કાર્યભારીને ભલામણ કરી તેમને પોતાના, કેટલાક કાર્યભારીસહિત વ્યંકોજીરાજા તરફ મોકલ્યા તેઓએ વ્યંકોજીરાજા પાસે જઇ શિવાજીમહારાજની ઇચ્છા નિવેદન કરી.

વ્યંકોજીરાજાના સલાહકારોએ તેમને સલાહ આપી કેઃ-' શિવાજીમહારાજને તેમનો અર્ધો ભાગ શાંતરીતે આપવો નહિ. તમે શૂરવીર છો. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ.' મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામા મદુરાના અને મૈસૂરના રાજાઓએ તેમને સહાયતા આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું. વ્યંકોજીરાજાએ કાર્યભારીઓને મહારાજના ઉક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેથી તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

[1] ચિત્રદિગ્વિજયકાર, રંગો નાયક અને નિમાજી નાયકના નામો પણ લખે છે.

વ્યંકોજીરાજાએ યુદ્ધ માટે થોડીક તૈયારી પણ કરી, પરંતુ જે રાજાઓએ તેમને સહાયતા આપવાનું અભિવચન આપ્યું હતું તેઓએ છેલ્લી ઘડીએ ના કહ્યાથી વ્યંકોજીરાજા નિરાશ થયા તેઓ એકલા મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન નહોતા કહેવામાં આવે છે કે, રઘુનાથપંતે મદુરાના નાયક સાથે ગુપ્ત મસલત કરેલી હોવાથી તેણે છેલ્લી ઘડીએ વ્યંકોજીરાજાનો પક્ષ છોડી દીધો હતો વ્યંકોજી નિરાશ થતા મહારાજની મુલાકાતે આવ્યા [1]

મહારાજે તેમની ઉત્તમ પ્રકારે બરદાસ્ત કરી વ્યંકોજીરાજાની સાથે શાહજી-રાજાની નૃત્યશાળાના બીજા ત્રણ રાજપુત્ર ભિવજી રાજા, પ્રતાપજી રાજા અને રાયભાન રાજા મહારાજની મુલાકાતે આવ્યા હતા, તેમને પણ મહારાજે યથો-ચિત આદરમાન આપ્યું તેઓને કોઇ રીતે ઓછું આવે નહિ અને તેમને જોઇતી વસ્તુ તરતજ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહારાજે કારકુનોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. વ્યંકોજીરાજા પંદર વીસ દિવસ સુધી મહારાજની છાવણીમાં પરોણા રહ્યા; પણ એટલા દિવસમાં તેઓએ મહારાજના અર્ધા ભાગસંબંધી વાત કહાઢી નહિ. ત્યારે મહારાજજી તે વાત કાઢવાનો વિચાર કરી વ્યંકોજીરાજાને એકાંત સ્થળે લઇ ગયા અને કહ્યું –'આપણે બંને બંધુ છીએ તેર વર્ષ થયા પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું છે; તેમની સર્વ સંપત્તિ તમે એકલાજ ભોગવો છો, વડિલોપાર્જિત સંપત્તિના આપણે ઉભય સરખા ભાગીદાર છીએ મારી સલાહ નહિ લેતા પિતાની સંપત્તિનો તમારી ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર કરો છો, જે સંપત્તિમાંથી હું ભાગ માગું છું તે તમે સ્વપરાક્રમવડે સંપાદન કરેલી નથી, તમને ઇશ્વર નવીન સંપત્તિ મેળવવાનું સામર્થ્ય અને બુદ્ધિ આપે અને હું તે જોઉં એવીજ મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મારી સલાહ સિવાય પિતાશ્રીએ સંપાદન કરેલી સંપત્તિનો તમારે વહિવટ કરવો એ યોગ્ય નથી પિતાની સંપત્તિના કાગળપત્રો મને બતાવવા આપણે બંને એકસંપથી વર્તીએ કઠિન જણાતા કાર્યોમાં હું તમને અવશ્ય સહાયતા કરીશ. તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ ' મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને અનેક પ્રકારે સમ-જાવ્યા તેમણે માત્ર "હા, હા" કહ્યા કર્યું, પરંતુ કોઇ પ્રકારનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો નહિ મહારાજે પ્રસંગોપાત પુનઃ એજ પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેમની ઇચ્છા જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમણે મૌનજ ધારણ કર્યું હતું તેમણે પોતાના અંતઃકરણની ઇચ્છા મહારાજને કિંવા બીજા કોઇને જાણવા દીધી નહિ મહા-રાજે કારભારીઓ અને સરદારોને પણ એ સંબંધી વ્યંકોજીરાજાને સમજાવ-વાનું કહ્યું, પરંતુ એ ઉદ્યોગમાં તેમને યશ મળ્યો નહિ કહે છે કે, વ્યંકોજીરાજાએ ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે –'મહારાજે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રદેશનો અર્ધો ભાગ મને મળે તો

[1] રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે મહારાજે પ્રથમ વ્યંકોજીરાજાને સંદેશો કહાવ્યો કે, ઘણા વર્ષ થયા આપણે મળ્યા નથી હું આટલે સેગણે સુધી આવ્યો છું ત્યારે તમારે મારી મુલાકાત લઇ મને આનંદ આપવો એ સાંભળી વ્યંકોજીરાજા પોતાના લશ્કર સહિત મહારાજને મળવા આવ્યા બંને બંધુ મહાદેવના દેવળમાં મળ્યા અને એક થાળીમાં બંનેએ ભોજન કર્યું

હું તેમને મારા તાબાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ આપવા તૈયાર છું.' શિવાજીમહારાજે તેમને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'મારા તાબાનો ઘણો પ્રદેશ મેં સ્વતઃ મેળવ્યો છે. તમારા તાબાનો સર્વ પ્રદેશ આપણા પિતાએ મેળવ્યો છે. તેમાં તમે વધારો કર્યો નથી હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ મને મળવો જોઇએ.'

મહારાજે પંદર વીસ દિવસ સુધી વ્યંકોજીરાજા સાથે વાતચીત ચલાવી; પરંતુ તે સઘળું વ્યર્થ થયું. તેમનો દુરાગ્રહ જોઇ મહારાજને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમને કેદ પકડી પિતાની સંપત્તિમાંથી જોરજુલમથી અર્ધો ભાગ લેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પુનઃ તેમણે ઉદાર વૃત્તિપૂર્વક વિચાર કર્યો કે:–'એ મારો કનિષ્ટ બંધુ છે, તેમની સાથે કઠોરપણે વર્તવું ઉચિત નથી. એવી વર્તણૂક મારી પ્રતિષ્ઠાને છાજે નહિ તેઓ સરળરીતે કબૂલ થાય એવો યત્ન કરવો જોઇએ.' વ્યંકોજીરાજા પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તતા નહિ હોવાથી તેમને પોતાની છાવણીમાંથી જવાની રજા આપી તેમને તંજાવર[1] સુધી પહોંચાડવાને બહીરરાવ મોહીતે, રૂપાજી ભોસલે, માનસિંહ મોરે અને અપ્પાજી રંગનાથ કેળકરને તેમની સાથે મોકલ્યા.[2] તંજાવર સુધી પહોંચ્યા પછી વ્યંકોજીરાજાએ પોતાની સાથે આવેલાં મહારાજના મનુષ્યોને વસ્ત્રાભૂષણો આપી તેમનો સત્કાર કર્યો અને પાછા મોકલ્યાં. મહારાજે પુનઃ પોતાના કારકુનો સાથે વ્યંકોજીરાજાને કહાવ્યું કે:–'તંજાવર પ્રાતનો અર્ધો ભાગ અને એક બે કિલ્લા મને આપશો તો હું સંતોષ માનીશ. આપણે બંને સલાહસંપથી રહીએ એજ ઉત્તમ છે. ગૃહકલહ વધારવાથી આપણને બંનેને નુકશાનજ છે. તેમ કરવાથી માત્ર વ્યર્થ કષ્ટ ભોગવવું પડશે. કૌરવપાંડવને કેવું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું તેનો વિચાર કરશો અને વ્યર્થ કલહ વધારશો નહિ. આજપર્યંત તમે મારા ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે તેની ચિન્તા નથી; પણ હવે તેની અભિલાષા રાખશો નહિ. મારો ભાગ હું છોડીશ નહિ, તમારે તે આપવોજ પડશે તમે વિચાર કરીને મારી વાત કબૂલ કરશો તો મારા ભાગમાંથી હું કંઇ ઓછું પણ લઇશ.' પણ વ્યંકોજીરાજા પાસેના કેટલાક યવન અધિકારીઓએ તેમને સલાહ આપી કે:–'શિવાજીમહારાજ તમારા જ્યેષ્ઠબંધુ છે એ ખરૂં પણ તેમણે તમારા માલિક આદિલશાહ વિરુદ્ધ બળવો કર્યો છે. તેમણે એ સરકારનો ઘણો પ્રદેશ કબજે કર્યો છે. એમના બળવાથી તમારા પિતાને ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું છે એકવખત તો શાહજીરાજાના જીવપર વાત આવી હતી. મેં એ સરકારના તાબામાં રહ્યા તેથી તમારા પિતાના મરણ પછી આદિલશાહે શાહજીરાજાની સંપત્તિ તમારા તાબામાં રહેવા દીધી છે, નહિ તો ક્યારની ખાલસા થઇ જાત. તમારી પાસેની સંપત્તિ આદિલશાહની કૃપાને લીધેજ રહી છે,

1 એ ગામનું નામ ચહાવર અને ચજાવર પણ અન્યત્ર જણાય છે.

2 સભાસદ લખે છે કે, વ્યંકોજીરાજા મહારાજની છાવણીમાંથી ભય પામીને નાસી ગયા હતા એ જાણી મહારાજે દિલગીર થઈ કહ્યું કે, 'તેમને નાસી જવાનું કારણ નહોતું' મહારાજે તેમની સાથે આવેલા કારકુનોને વસ્ત્રાલંકાર આપી સત્કાર કર્યો અને પોતાના માલિક પાસે જવાની રજા આપી

તેમાંથી શામાટે તે બળવાખોરને ભાગ આપવો ? વળી તમારા પિતાની પ્રમાણિક નોકરીને લીધે તેમને એ સંપત્તિ મળી હતી; અને તમે આદિલશાહના તાબેદાર હોવાથી તમને એ સંપત્તિ મળી છે. તેની સાથે એ બળવાખોરને શો સંબંધ ?' આ પ્રમાણે સલાહ સાંભળ્યા પછી વ્યંકોજીરાજાએ મહારાજનો સંદેશો લાવનાર કારકુનોને કહ્યું કે ' પિતાના સમયના હાથી, ઘોડા, ઝવેરાત વગેરે જે કાંઈ હોય તેમાથી ભાગ લેવો હોય તો રઘુનાથપંત આવી કાગળપત્રો અને યાદીઓ ઉપરથી સઘળું મને બતાવી આપવું. તેઓ મહારાજનો ભાગ ઠરાવી આપે તે પ્રમાણે આપવા હું તૈયાર છું. રઘુનાથપંત શિરછત્રસ્વરૂપ છે. તેઓ ઉચિત જણાય તેમ કરશે. મહારાજનો ભાગ આપવાની ઇચ્છાથીજ આટલા દિવસ મેં તેમને ઉત્તર આપ્યો નહોતો. ' એમ કહાવી વ્યંકોજીરાજાએ કારકુનોને વસ્ત્રાભૂષણ આપી રવાના કર્યા.

કહેવામાં આવે છે કે, વ્યંકોજીરાજાએ એ સમયે આદિલશાહને પત્ર લખી જણાવ્યું કેઃ-'જ્યેષ્ટ બંધુ મારી સંપત્તિમાથી ભાગ માગે છે. એ સંપત્તિ આપની તાબેદારી સ્વીકારવાને લીધે પ્રાપ્ત થઇ છે. તેમને ભાગ આપવો કે કેમ તે જણાવશો.' બાદશાહે ઉત્તર આપ્યો કેઃ-' શાહજીરાજાએ અમારી નોકરી પ્રમાણિકપણે બજાવી છે; તેથી અમે તેમને એ સંપત્તિમાટે વંશપરંપરાગત સનંદ આપી છે. એ મુદ્દો ધ્યાનમાં લઇ શિવાજીમહારાજ ભાગ માગે છે. તેઓ બળવાખોર થયા છે પણ તેની અમે ખબર લઇશું. તમે ગૃહકલહ કરીને સરકાર સાથે મહારાજને શત્રુતા કરાવો છો તેનું કારણ શું ? તેમને ભાગ નહિ આપવાની અમે સલાહ આપીએ તો તેઓ અમારા પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરશે અને નિરર્થક અમારી વચ્ચે યુદ્ધ જામશે. તમારી સંપત્તિમાંથી તેમને અવશ્ય ભાગ આપવો. તેઓ હમણા અમારી સાથે શત્રુભાવથી વર્તે છે; પણ તમારી સંપત્તિમાથી ભાગ લઇ અમારા તાબામાં રહી અમારી નોકરી કરે તો ઘણું સારૂં. તેમ કરવાથી અમારી સાથે મિત્રતા થશે. તેઓ શાહજીરાજાના જ્યેષ્ટ પુત્ર હોવાથી સંપત્તિના માલિકજ છે. ' આદિલશાહ તરફથી સ્પષ્ટ ઉત્તર મળવા છતા વ્યંકોજીરાજાની પાસેના યવન અમલદારોએ તેમની કાનભંભેરણી કરી કેઃ-' શિવાજીરાજા ઉચ્છૃંખલ હોવાથી બાદશાહ તેમનાથી બીએ છે. તમે સંપત્તિના સ્વતંત્ર માલિક છો. મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં પાછા હઠશો નહિ; જયપરાજયનો અનુભવ લેવો. અમારા જીવનપર્યંત તેમને ભાગ આપવા દઇશું નહિ; તમને બીક કેવી ? શિવાજીમહારાજેજ માતાનું દૂધ પીધું છે કે શું ?'

વ્યંકોજીરાજા તરફથી ઉત્તર મળ્યા પછી યવન સરદારની ઉશ્કેરણીથી તેઓ વિરોધ કરવા તૈયાર થયા છે, એમ જાણી મહારાજને ઘણી દિલગીરી થઇ. તેઓએ વ્યંકોજીરાજાના પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ મહારાજે પુનઃ વિચાર કર્યો કે, 'તેમનાપર સ્વારી કરી તાબે કરવામા પુરુષાર્થ શો ? ગમે તેમ પણ તે મારો બંધુ છે. પિતાની સંપત્તિમા તોફાન મચાવવા કરતાં બીજા પ્રાંત કબજે કરવાની કયાં ખોટ છે ? તે પ્રાંતો સર કરી ત્યાં આપણી સત્તા સ્થાપ્યાથી યવન-

સત્તામાથી એટલા પ્રાત ઓછા થશે.' એવું ધારી મહારાજે વ્યંકોજીરાજાપર સ્વારી કરવાનો વિચાર બંધ પાડ્યો.

વ્યંકોજીરાજાની મુલાકાત થયા પછી મહારાજ ત્રિવાદીથી વેલૂર આવ્યા. ત્યાં પોતાના થાણા સ્થાપી મહારાજગઢ, જગદેવગઢ, કર્ણાટકગઢ વગેરે આસપાસના કિલ્લા તેમણે કબજે કર્યા. ત્યાર પછી પર્વતો ઉપર થઈને આદિલશાહે પૂર્વે શાહજીરાજાને જાગીરમા આપેલા પ્રાતમા આવ્યા, અને કોલ્હાર, બાલાપુર, બેંગલોર, શિરટા, વાસકોટ વગેરે તાલુકા શાહજીરાજાને પૂર્વે જાગીરમા મળ્યા હતા. તે સર્વ મહારાજે કબજે કર્યા. એ સિવાય તે તરફના બીજા ઘણા કોટ કિલ્લા કબજે કરી તેમણે ઉચ્ચ ટેકરીઓ ઉપર નવા કિલ્લા બંધાવ્યા. સ્થળે સ્થળે પોતાનાં થાણા સ્થાપ્યા અને તે તરફના બળવાખોર લૂંટારાનો ઉચ્છેદ કરી સર્વ સ્થળે સ્વસ્થતા કરી જેઓએ પ્રતિવર્ષે ખંડણી આપવાનુ કબૂલ કર્યું તેમને મહારાજે ત્રાસ આપ્યો નહિ.

શાહજીરાજાએ વેદો ભાસ્કર નામક એક બ્રાહ્મણને આરણીનો કિલ્લો સોપ્યો હતો તે અદ્યાપિપર્યંત તેના પુત્રના તાબામા હતો. તેણે મહારાજને શરણે આવી કિલ્લાની કુચીઓ સોપી દીધી. તેની નમ્રતા જોઇ મહારાજ ઘણા પ્રસન્ન થયા; અને ત્રણ લાખ હોનની ઉપજવાળા આસપાસના પ્રદેશસહિત કિલ્લો તેનેજ સોંપી દઇ પોતાનો ખંડિયો બનાવ્યો. પ્રાતનો મજબૂત બંદોબસ્ત રાખવા માટે મહારાજે માનસિંહ મોરે અને રંગનાથ કેળકરને થોડા લશ્કરસહિત ત્યાંજ નિમ્યા. ત્યાર પછી મહારાજ શ્રીરંગપટ્ટણ વગેરે પ્રાતમાથી ખંડણી લેતા લેતા ગદગલક્ષ્મેશ્વર આવી પહોચ્યા અને ત્યાના બે કિલ્લા કબજે કર્યા. તે પ્રાતનો અધિકારી ખાનગોડ દેસાઈ ભય પામીને ગયો. મહારાજે તેનો પ્રાત વગર અડચણે તાબે કર્યો.

આ પ્રાતમા વૃદ્ધ ચાલમ નામનુ એક પ્રાચીન શિવાલય હતું. ત્યા મહારાજ દર્શનમાટે ગયા હતા. તે વખતે ડચ વ્યાપારીઓના એક પ્રતિનિધિએ મહારાજની મુલાકાત લઇ તેમને રેશમી વસ્ત્રો, ચંદન, લવીંગ, માલદિવી નાળીએર, તલવારનાં પાના વગેરે ચીજો નજરાણાતરિકે આપી. ત્યાથી કૂચ કરીને મહારાજે વનિયમવાડી નામના સ્થાનમા મુકામ કર્યો. ત્યાથી તેમણે મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના અધ્યક્ષને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો. “ કર્ણાટકના કેટલાક કિલ્લાઓમા બાંધકામ કરવાનો મારો વિચાર છે; તેથી તોપોને માટે મોટાં ગાડાં બનાવવાનું અને સુરંગો ફોડવાનુ કામ જાણનારા માણસો તમારી પાસે હોય તો તેમને અહીં મોકલી આપજો. તેમાજે સુરંગો લગાડી કોટકિલ્લા તોડવાનું કામ જેમને આવડતું હોય એવા માણસોની તો અમને ઘણીજ જરૂર છે. એવા વીસ પચીસ અથવા કંઇ નહિ તો દસ માણસો અવશ્ય મોકલી આપશો. હું ઘણોજ સારો પગાર આપીને કિલ્લાપર તેમની નિમણૂક કરીશ.” આનો અંગ્રેજોએ એવો જવાબ આપ્યો કે-“કોઇ પણ પક્ષમા ભળી જવું અમારે માટે ઠીક નથી, તેથી તમારી માગણી માન્ય કરી શકતા નથી" ત્યાથી મહારાજે કૂચ કરીને પોર્તોનોવો નામનું શહેર લૂંટ્યું, તથા આર્કટના દક્ષિણ તરફના સુર્ય પ્રાત અને ઉત્તરમાંના કેટલાક પ્રાંત પોતાને તાબે કર્યાં.

મહારાજ વિજાપુરસરકારના કર્ણાટક પ્રાંતમાં તોફાન મચાવતા અને ખંડણી લેતા હતા, તે સમયે દિલ્હીના ગાદી દરબારના તેમના વકીલદ્વારા અને ગુપ્તચરદ્વારા પત્રો મળ્યા કે, ઔરંગઝેબ બાદશાહ મોગલ લશ્કરસહિત દક્ષિણ ઉપર ચઢાઈ લાવવાના વિચારમાં છે અને તે માટે તેમણે દિલ્હીમાં મોટું લશ્કર તૈયાર કરવા માંડ્યું છે એ સમાચાર મળતાજ મહારાજે કર્ણાટકથી મહારાષ્ટ્રમાં પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો ચંદીનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ સતારા રાજના તાબામાં સોંપ્યો હતો તેની અને કબજે લીધેલા નવીન પ્રાંતોની સુવ્યવસ્થા રાખવાની ઇચ્છાથી, મતાજીની મહાયતા માટે તેમણે રઘુનાથપંત અને હંબીરરાવ સેનાપતિને થોડા લશ્કરસહિત ત્યાંજ રહેવા દીધા અને બાકી વધેલા લશ્કર સહિત મહારાજ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા એ ચઢાઈમાં રામેશ્વરપર્યંતનો પ્રદેશ કબજે કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી, પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પત્રો મળવાથી તે સંકલ્પ અપૂર્ણ રહ્યો [1]

આ ચઢાઈમાં મહારાજે વીસબાવીસ લાખ હોનની ઉપજનો પ્રદેશ અને સો કિલ્લા તાબે કર્યા તે વખતના મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એવું લખ્યું છે કે— "જીંજી અને વેલોર નામના બે મજબૂત કિલ્લાઓ અને તેની આસપાસનો બાવીસ લાખ હોનની ઉપજનો મુલક મહારાજે કબજે કર્યો, અને તેના રક્ષણને માટે મોટું પાયદળ અને હયદળ (ઘોડેસવારસૈન્ય) રાખ્યું ૧૪ મોટા કિલ્લા અને ૭૨ મજબૂત દુર્ગ હસ્તગત કર્યા કર્ણાટકના શ્રીમંત લોકો પાસેથી અપાર દ્રવ્ય કઢાવ્યું સ્વારીના ખરચને માટે શ્રીમંત લોકો પાસેથી તેઓ કરજે રકમ માગતા હતા મિનાગાપરના પ્રાંતોમાંથી તેમણે એ રીતે બે લાખ હોન પ્રાપ્ત કર્યા મદ્રાસ અને પાલિમતમાંથી પણ પચાસ પચાસ હજાર હોન કઢાવ્યા બહુ લડાઈઓ લડ્યા વગર તેમણે ઘણો પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો આ પ્રદેશમાંથી તેઓ કેટલું જવાહીર, સોનું રૂપું વગેરે લઇ ગયા તેની ગણત્રી થઇ શકે એમ નથી "

ઉત્તરમાં વાસ્તવિકરીતે શું બન્યું હતું, તે તપાસીએ ખાનજહાન બહાદુરે મહારાજ સાથે તહનામું કર્યું હતું તે ઔરંગઝેબને પસંદ લાગ્યું નહિ, તેમજ એ સરકારની વર્તણુકસબંધી બાદશાહને વહેમ ઉપજ્યો હતો દિલેરખાને બાદશાહને સમજાવ્યું કે— વિજાપુરસરકારના મુખ્ય કારભારી અબ્દુલકરીમને આપણા પક્ષમાં લઈ તે સરકારની લશ્કરી મદદથી કુતુબશાહની રાજધાનીપર સ્વારી કરવી. તેમ કરવાથી શિવાજીમહારાજ દક્ષિણમાંથી પાછા આવે તે પહેલા કુતુબશાહી ખાલસા કરી શકાશે ' બાદશાહને એ સલાહ પસંદ પડી તેમણે લશ્કર તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો, અને ખાનજહાન બહાદુરને પાછો બોલાવી લીધો

શિવાજીમહારાજ અને કુતુબશાહ વચ્ચે દૃઢ સ્નેહબંધન થયું તથી મોગલ અને વિજાપુરસરકારને ઘણું ખોટું લાગ્યું હતું મોગલ અને વિજાપુરસરકારનું સૈન્ય

[1] સ્વદેશ જતી વખતે તેમણે પોતાના એ સ્થળના સરદારોને કહ્યું હતું કે 'તમારે પાલિયાકોટ, સદ્રાસ અને મદ્રાસના ડચ તથા અંગ્રેજોના થાણા ઉપર છાપો મારી કબજે કરવા ' એ સમયે ફ્રેંચ લોકો પોંડીચેરીમાં રહેતા હતા, તેમનાપર ઉપદ્રવ કરવાની ના પાડી હતી.

એકત્ર થઈ કુતુબશાહીપર ચડાઈ લાવવાના સમાચાર મળતાજ માદણ્ણાપંતે પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. તે સમયે માદણ્ણાએ શત્રુસૈન્યનો પરાજય કરી તેને પાછું હઠાવ્યું. વિજાપુરસરકારનું સૈન્ય તદ્દન પાયમાલ થઈ ગયું. અન્ન નહિ મળવાથી સિપાઈઓ ટપાટપ મરવા લાગ્યા. તેમને પગાર નહિ મળવાથી લશ્કરમાં ધાંધલ મચી ગયું. તેઓ નોકરી છોડી પોતાની ઈચ્છામાં આવ્યું ત્યાં ચાલ્યા ગયા. અમલદારો અને સરદારોને પણ સિપાઈઓ ગાંઠતા નહિ તેમાં વળી અબ્દુલકરીમ છેલ્લી ઘડીએ માંદો પડી મરણ પામ્યો, તેથી કોઈ કોઈની દરકાર રાખતું નહિ. દિલેરખાને વિજાપુરદરબારની પુનઃ વ્યવસ્થા કરી સિપાઈઓનો અસંતોષ શાંત પાડવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પ્રથમ અમીર-ઉમરાવો વચ્ચેનો અસંતોષ શાંત કર્યો અને સર્વની સંમતિ લઈ મસાઉદખાન નામક એક ધનાઢ્ય જાગીરદારને આદિલશાહીનો મુખ્ય કાર્યભારી નિમ્યો. મસાઉદખાન સીદીજોહારનો જમાઈ થતો હતો તેની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. તેણે દિલેરખાન સાથે કરાર કર્યો કે –' હું આદિલશાહીમાં ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરે એવો યત્ન કરીશ. તમારું દેવું વાળીશ. શિવાજીમહારાજ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રાખીશ નહિ; અને અસંતોષ પામેલા લશ્કરનો પગાર ચૂકતી આપી તેઓ સરકારની નોકરીમાં રહે એવી વ્યવસ્થા કરીશ.' એમાંની તેણે માત્ર છેલ્લી શરત પાળી નહિ. લશ્કરમાંથી ઘણા ઘોડેસ્વારોને રજા આપી તેથી તેઓ દેશમાં ચારે તરફ જઈ પ્રજાને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. ફરાગત થએલા ઘોડેસ્વારોને મોરોપંત પિંગળેએ પોતાના લશ્કરમાં નોકરીએ રાખી લીધા.

મહારાજને વખતોવખત સર્વ સમાચાર મળતા હતા. વિજાપુરસરકાર અને મોગલસરકાર એકત્ર થઈ કુતુબશાહ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા હતા. પોતાના રાજ્ય ઉપર પણ તેઓનો હુમલો થવાની બીકે મહારાજ ઉતાવળે સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા. તેઓ મદ્રાસ પ્રાન્ત છોડીને સને ૧૬૭૭ના ડીસેંબર માસમાં મૈસુર પ્રાંતમાં દાખલ થયા. આ પ્રાંતનો પૂર્વ અને મધ્ય ભાગ તેમણે કબજે કર્યો અને ત્યાંથી તેઓ કોપલ પ્રાંતમાં આવ્યા. ત્યાંના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી તે પંદર દિવસમાં સર કરી તેની આજુબાજુનો સઘળો પ્રદેશ પોતાને તાબે કર્યો. લક્ષ્મેશ્વરનો કોટ પણ પોતાને હસ્તગત કર્યો અને ચોર લૂંટારાને વશ કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી એજ પ્રમાણે ગદગ, નવલગુંડ વગેરે થાણાં પણ તેમને હાથ આવ્યાં. તે પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા કાયમ કરવાને માટે જનાર્દનપંત સુમંતને થોડી સેના સાથે ત્યાં મૂક્યો. ત્યાંથી મહારાજ સપાટાબંધ કૂચ કરતા હતા તે સમયે વિજાપુરસરકારના હુસેનખાન માયણા અને લોદીખાન નામના બે સરદારે દસહજાર સૈનિકો સાથે મહારાજપર હલ્લો કર્યો. મહારાજે તેમનો પરાભવ કર્યો. મહારાજે કબજે કરેલા કોલ્હાપુર અને તારળ વગેરે પ્રાંતમાં બાવલીખાન નામનો એક પઠાણ સરદાર ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેનો પરાભવ કરવાને મહારાજે નિળોજી કાટકરને મોકલ્યો. તેણે તુરંબા નામના સ્થાન આગળ પઠાણ સાથે યુદ્ધ કરીને તેની સેનાનો પરાભવ કર્યો. આ યુદ્ધમાં જેમણે શૌર્ય બતાવ્યું

હતુ તે સર્વને મહારાજે ઇનામો આપ્યા નિળોજી કાટકરને કમખી વસ્ત્રો, સુવર્ણપદક, મોતીનો તોરા, કડી, એ હાથી, બે ઘોડા વગેરેનુ ઇનામ આપ્યુ. ત્યાંથી મહારાજ સપગામ તરફ કૂચ કરતા હતા તે વખતે માવિત્રીબાઈ દેસણ[1] નામક એક વિધવા સ્ત્રી બેલવાડી[2] કિલ્લાની માલિક હતી તેણે મહારાજના લશ્કરને ઘણુજ હેરાન કર્યું, તેથી તેમણે બેલવાડી કિલ્લાની આસપાસ મોર્ચો સ્થાપ્યો દેમણે મહારાજના સૈન્ય સાથે સત્તાવીસ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરી કિલ્લો બચાવ્યો અને અન્નસામગ્રી અને દારૂગોળો ખૂટી પડવાથી પોતાના માણસો લઈને તે મહારાજની સેના પર તૂટી પડી આખો દિવસ બહુજ શૌર્યથી લડીને તેણે મહારાજની સેનામા ઘણુજ નુકસાન કર્યું અને તેનો પરાજય થયો અને કિલ્લો મહારાજને કબજે આવ્યો, દેમણને પકડી મહારાજ સમક્ષ લાવ્યા, પરતુ સ્ત્રીજાતિને શિક્ષા નહિ કરવાનો મહારાજનો નિયમ હોવાથી તેને વસ્ત્રાભૂષણ આપી સન્માન કર્યું અને ઇનામમા બે ગામ આપી તેને મુક્ત કરી.[3]

મહારાજે ત્યાંથી કૂચ કરી તોરગલ આગળ છાવણી નાખી તે સમયે તેમને રઘુનાથપતનો પત્ર મળ્યો તેમા મહારાજના વિદાય થયા પછી પાછળથી વ્યંકોજી રાજાએ ગડબડ મચાવ્યાનુ લખ્યુ હતુ તેથી મહારાજને એ સ્થળેજ મુકામ કરવો પડ્યો વ્યંકોજીરાજાએ કેવી ગડબડ મચાવી હતી તે જોઈએ મહારાજ કર્ણાટકથી સ્વદેશ જવા નીકળ્યાના સમાચાર મળતાજ વ્યંકોજીરાજાએ કેટલાક મુસલમાન સરદારો સાથે સલાહમસલત ચલાવી તેમની સહાયતાને બળે સતારાજી ભોંસલે, રઘુનાથપત અને હંબીરરાવ સરનૌબત ઉપર લશ્કરસહિત ચઢાઈ કરી[4] મહારાજની છાવણીમાંથી નાસી ગયા પછી મૈસુર અને મદુરાના નાયકો સાથે સલાહમસલત કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ મદુરાનો રાજા તેમા સામેલ થયો નહિ વ્યંકોજીએ વિજાપુરસરકાર પાસે પણ મદદ માગી હતી, પણ તે સરકારે મદદ કરવાની ના પાડી કેટલાક મુસલમાન જાગીરદાર અને બખેડોરોએજ માત્ર વ્યંકોજીને મદદ કરી હતી વ્યંકોજીના પોતાનાજ સૈન્યમા આ વખતે દશહજાર પાયદળ અને ચારહજાર ઘોડેસ્વાર હતા તે ઉપરાંત મુસલમાન સરદારોની તેમજ બખેડાખોર માણસોની પણ તેને ઘણીજ મદદ મળી હતી તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે, જોર બળથી તેમના તાબાનો જે પ્રાંત કબજે કર્યો હતો તે પાછો જીતી લેવો વ્યંકોજીરાજાને

1 સભાસદ એ સ્ત્રીનુ નામ સાવત્રી લખે છે કેટલાક મલબાઈ પણ જણાવે છે

2 એ કિલ્લાનુ નામ બલવેડ બેલવાડા અને બેનેરી પણ જોવામા આવે છે

3 તવારીખે-ઈ શિવાજી નામની બખરમા લખ્યુ છે કે સખુજી ગાયકવાડ નામના મહારાજના એક સરદારે તે બાઈને પકડીને ઘણુજ ખરાબ વર્તન ચલાવ્યુ હતુ આથી શિવાજીએ તે સરદારની બને આંખો ફોડાવીનાખી કેદ કર્યો અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ લખે છે કે, શિવાજી મહારાજને એ બાઈએ સત્તાવીસ દિવસ હરકતથી તેમની જેવી ફજેતી થઇ તેવી પ્રથમ કોઈવાર થઈ નહોતી

4 રાયરીની બખરમા લખ્યુ છે કે, વ્યંકોજી રાજા સ્વત લશ્કર લઈને આવ્યા હતા, પરતુ તેમણે પોતાના દિવાન જગન્નાથપત અને અન્ય સરદારોને રઘુનાથપત અને સરનૌબત ઉપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યા હતા

મદદે આવતા જાણી રઘુનાથપંત, સંતાજી ભોંસલે અને હંબીરરાવે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને બાળગોંડાપુર નજીક તેમની સામા થયા. રઘુનાથપંતે એકદમ યુદ્ધ નહિ કરતા તેમને શિખામણ દીધી; પરંતુ વ્યંકોજી રાજાએ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ તેમજ તેમના પક્ષના મુસલમાન સરદારો-એ ઉતાવળ કરી યુદ્ધ શરૂ કર્યું અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં વ્યંકોજી-રાજાના પક્ષનો પરાજય થયો.[1] એ સમયે શાહજીરાજાના દુલશાળાના પુત્ર પ્રતાપ-જી અને ભિવજીને કેદ પકડ્યા. વ્યંકોજીરાજા સો બસો સિપાઇઓસહિત નાસી છૂટ્યા. તેઓને પણ મહારાજના સિપાઇઓ કેદ પકડી શકત; પરંતુ તેમ કરવાથી પોતાનાજ સ્વામીનું અપમાન કરવા જેવું થાત અને કવચિત્ શિવાજીમહારાજને પણ ખોટું લાગત એ વિચારથી રઘુનાથપંતે તેમને નાસી જવા દીધા.

એ સમાચાર સાંભળી મહારાજે રઘુનાથપંતને પત્ર લખી જણાવ્યું કે—'વ્યંકોજી મારા કનિષ્ઠ બંધુ છે. તેમણે બાળકબુદ્ધિ ચલાવી છતા પણ અમારો બંધુસ્નેહ જશે નહિ; તેમનું રક્ષણ કરવું ઉચિત છે. તેમનું રાજ્ય પાયમાલ કરવું નહિ.' વ્યંકોજીરાજાને પણ મહારાજે એક પત્ર લખ્યો—'તમે મુસલમાન સરદારોની સલાહથી મારા સરદારો સાથે યુદ્ધ કર્યાનું જાણ્યું છે. તેમાં તમને નુકશાન થયું છે. પ્રતાપજી રાજા તથા ભિવજી રાજાને મારા સરદારોએ કેદ પકડ્યા છે, તમારા ઘણા સરદાર ઘાયલ થયા છે એ જાણી મને ઘણી દિલગીરી થઈ છે. આપણે બંધુ છીએ. તમને નુકશાન થયું તે મને થયા બરોબર છે. તમારૂં અપમાન થયું તે મારૂં થયા બરોબર હું સમજું છું. અવિચારી કૃત્ય કરી તમે સર્વત્ર અપકીર્તિ સંપાદન કરી એ યોગ્ય કર્યું નહિ. તમે તમારી બુદ્ધિથી કાંઇ કર્યું નથી. જે મનુષ્યોની સલાહથી એ કૃત્ય કર્યું, તેમને ઇશ્વરેચ્છાથી યોગ્ય શિક્ષા મળી છે. તમારા અંતઃકરણમાં અમારાસંબંધી અનિષ્ટ વિચારો ઉત્પન્ન થતાં એ કાર્ય બન્યું છે. યવનોની સલાહ પ્રમાણે નહિ વર્તતાં તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો હોત તો તમારૂં હિતજ થાત. હવે તમારી વિશેષ અપકીર્તિ થશે અને મારો ભાગ મને આપવો પડશે. પિતાએ નોકરીના બદલામાં સંપત્તિ મેળવેલી હોવાથી મને ભાગ નહિ આપવાની તમારી ઇચ્છા યોગ્ય નથી. મારો ભાગ મળ્યા પછી હું અને

[1] ચિટણીસ લખે છે કે, યુદ્ધમાં સંતાજીનો પ્રથમ પરાજય થયો અને તેનું સૈન્ય પાછું હઠ્યું ત્યારે તેને ઘણી દિલગીરી થઇ. સમરભૂમિમાંથી પાછા ફરેલા સર્વ સિપાઈ-ઓને શાંતિ સમયે એકઠા કરી કહ્યું કે, 'આ પ્રમાણે પરાજય પામી પાછા નાસી જવું તે કરતાં શત્રુ ઉપર ફરી એક વખત અકસ્માત્ હુમલો કરી જઇ મારવું કે મરવું એજ યોગ્ય છે. એમ કરવાથી સ્વામિકાર્યમાં પ્રાણ અર્પણ કર્યાનું શ્રેય મળશે અને આપણું ઉપરનું કલંક ટળશે.' સંતાજીના વીરત્વ ભરેલા સંભાષણથી સર્વને હુરમો ચડ્યો અને આખો દિવસ યુદ્ધ કરી થાકેલા હોવા છતાં શત્રુપર પુનઃ હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. થોડો વખત વિશ્રાંતિ લીધા પછી તેઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર અકસ્માત્ હુમલો કર્યો. તેમનું સૈન્ય એ સમયે યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાથી આનંદોત્સવ કર્યા પછી વિશ્રાંતિ લેતું હતું. મહારાજના સૈન્યે અકસ્માત્ હુમલો કર્યાથી તેમનો પરાજય થયો. સંતાજીના લશ્કરે તેમનો સંહાર કર્યો.

વિજાપુરસરકાર છે તે સબંધી તમારે વિચારવાનું નથી તમે બાળકબુદ્ધિ ચલાવો છો હજુ પણ પિતાના નિયમ પ્રમાણે સન્માર્ગે વર્તો, અનીતિનો ત્યાગ કરો. પ્રત્યેક કાર્ય કરતા પહેલા વિચાર કરો દુષ્ટ મનુષ્યોનો સહાર કરી પ્રજાજનોને સુખી કરો તમે શાહજીના પુત્ર છો, કુલીન છો, તેમ છતા તમારા હૃદયમા ધર્માધર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ તમે દુખી થશો, આજપર્યંત તમે એકલાએજ સર્વ સંપત્તિનો ઉપભોગ કર્યો છે હવે મને અર્ધો ભાગ આપો મારો ભાગ મને આપ્યા પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તજો મારાપર તુળજાપુરના ભવાનીદેવીની કૃપા હોવાથી મને સદોદિત વિજય પ્રાપ્ત થશે એ લક્ષમા રાખી યવન સરદારોની સલાહ પ્રમાણે મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ કરવું ઉચિત નહોતું દુર્બોધ! એવી દુષ્ટ બુદ્ધિ ધારણ કરી વિનાકારણ તમારા શૂરવીર યોદ્ધાનો સહાર કરાવવો નહોતો મારા સેવકોને હાથે પરાજય પામ્યાથી સર્વત્ર તમને કલંકજ મળ્યુ છે યુદ્ધમા તમને જે નુકસાન થયુ તે મનેજ થયુ છે એમ હું સમજુ છુ પુન એવો પ્રસગ આવવા દેશો નહિ જૂના અનુભવી અને પ્રમાણિક નોકરોનુ અપમાન કરી નવા, સ્વાર્થી અજ્ઞાન નોકરોની સલાહ પ્રમાણે વર્તશો નહિ પિતાના હાથ નીચે કેળવાયેલા મનુષ્યોને તમારે પિતાના જેટલુજ માન આપવુ જોઇએ તેમનો અનાદર કરી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનુ ફળ તમને મળ્યુ છે અને ભવિષ્યમા પણ મળશે રઘુનાથપત મારી પાસે આવ્યાથી આપણા વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સમજશો નહિ અધિકાર હોવા છતા એમ્બાજીને ભાગ લેવો-આપવો જોઇએ, તેમા મિનમેખ નહિ એ કાર્યમા બીજાની શિખવણીનો સબંધ નથી તમારા હિતની વાત તમને વિપરીત જણાય તેથીજ આટલે સુધી વાત આવી પહોચી છે જૂના મનુષ્યોને પિતા સમાન માની તેમની પાસેથી કામ લેશો તો તમને યશ મળશે અને તમારી સપત્તિમા પણ વધારો થશે એ સર્વ લક્ષમા લઈ ઇચ્છાનુસાર વર્તશો ચરણી, બેગરૂળ (બેંગલોર), હોસકોટ, વાસકોટ, શિરટા, વગેરે તાલુકા મારા તાબામા આવ્યાજ છે ચદાવર પણ મારા મનુષ્યોને સ્વાધીન કરજો રોકડ અને જરજવેરાત વગેરે પિતાની સપત્તિમાથી અર્ધો ભાગ મને આપો મારી સાથે સલાહસપથી વર્તશો તો તુગભદ્રાની પેલી બાજુનો અમારા તાબાનો પન્હાળા પ્રાત જેની ઉપજ ત્રણ લાખ હોન છે, તે તમને આપીશ સે પ્રાત લેવાની ઇચ્છા નહિ હશે તો કુતુબશાહને ભલામણ કરી તેમની પાસેથી એટલીજ ઉપજનો બીજો પ્રાત અપાવીશ. વિનાકારણ ગૃહકલહ વિગ્રહ કરી આપણે બન્નેએ નુકસાન ભોગવવુ શ્રેયસ્કર નથી આપણ બન્ને વચ્ચે બધુભાવજ રહેવો જોઇએ જ્યેષ્ઠ બધુતરીકે તમને જે શિખામણ આપુ છુ તે તરફ લક્ષ આપશો તો તમારું કલ્યાણજ થશે મારી સાથે વિરોધ કરવાથી તમનેજ નુકશાન થશે '

વ્યકોજીરાજાને પત્ર લખ્યા પછી મહારાજે રઘુનાથપતને પત્ર લખી જણાવ્યું કે–' હવે પછી વ્યકોજી રાજા સાથે કલહ કરી તેમનુ નુકસાન કરશો નહિ, અને તેમનું અપમાન થાય એવુ પગલુ ભરશો નહિ તેઓ મારા પિતાના પુત્ર હોવાથી સર્વ સપત્તિનો ઉપભોગ કરશે તો અડચણ નથી. તેમની સાથે તહનામુ કરી સ-

બાદ કરશો;' મહારાજ તરફથી ખરિતો મળતાજ રઘુનાથપંતે વ્યંકોજીરાજાના પાછળ લશ્કર મોકલ્યું હતું તે પાછું બોલાવી લીધું. વ્યંકોજીરાજાને પત્ર મળતાંજ વિચારમાં પડ્યા; તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે—'મારા લશ્કરનો પરાજય થયો અને તે ગોમરદ નામી ગજ,હાથી, ઘોડા, ઉંટ વગેરે મહારાજના લશ્કરના તાબામાં ગયા. ઘણા સિપાઈઓ કપાઈ ગયા તેમની વિધવા સ્ત્રીઓ અને બાળકો મારી પાસે આવી આક્રંદ કરે છે ઘણા શિલેદારોના ઘોડા પકડાયલા હોવાથી તેઓ મારી પાસે પાછા માગે છે ઘાયલ થયલા સિપાઈઓ અન્નવિના ટળવળે છે. એ સર્વને શી રીતે સમજાવવા? જ્યેષ્ઠ બંધુ ભાગ લીધા સિવાય છોડશે નહિ સંપત્તિના અનુભવી રઘુનાથપંત મહારાજ પાસે છે શી રીતે નિકાલ કરવો? કયા બાબતનો વિચાર કરવો? તેમની સાથે પુન યુદ્ધ કરવાથી મારુંજ વિશેષ નુકશાન થશે અને સંપત્તિ નાશ પામશે. તેમની સાથે પ્રથમથી વિરોધ કર્યો એજ મારી મૂર્ખતા થઈ. જ્યેષ્ઠ બંધુની મુલાકાતે ગયો તેજ સમયે નમ્ર થઇ તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત તો આજે મારી અવદશા થાત નહિ જ્યેષ્ઠ બંધુ ભાગ્યશાળી છે. દુષ્ટ અને સ્વાર્થી મનુષ્યોની સલાહથી મેં તેમની સાથે વિરોધ કર્યો એ ઘણું ખોટું થયું.'

વ્યંકોજીરાજાને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. તેમને અતિશય ચિંતા થવા લાગી. ભોજન અને શયન કરવાનું સૂઝતું નહોતું. આખો દિવસ વિચાર કરવામાંજ વીતાડ્યો એ જોઇ વ્યંકોજીની પત્ની દિપાબાઈએ ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું તેમણે ઉત્તર દીધો—'જ્યેષ્ઠ બંધુના કાર્યભારી દક્ષિણમાં રહે છે, તેમણે ઉન્મત્ત બંડખોર મનુષ્યોનો પરાજય કરી બાદશાહી સત્તાના કેટલાક કોટકિલ્લા કબજે કર્યા છે તેઓ હંમેશ યુદ્ધ કરે છે, પરંતુ તેમને ક્યાંય પણ અપયશ મળતો નથી. આજસુધી તેમનો પરાજય થયો નથી તો પછી તેમના બળ સામે આપણો શો હિસાબ? તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી આપણને ફળ શું? આપણે યુદ્ધ કર્યું તેમાં માત્ર આપણુંજ નુકશાન થયું.' દિપાબાઈએ કહ્યું:—"શાહજીરાજના મૃત્યુ પછી શિવાજીમહારાજ આપના પિતાસમાન છે. સ્વાર્થી મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તી આપે અપકીર્તિ વહોરી લીધી છે. બંધુત્વમાં વિરોધ કર્યા પછી રૂપે તે નભવી ખેદ થાય છે. પરંતુ પ્રથમથીજ વિચાર કરીને પગલું ભર્યું હોત તો આ દશા થાત નહિ આપના વડિલ બંધુ પુણ્યશ્લોક ધર્માવતાર પુરુષ છે આપ સરળરીતે વર્તશો તો આપનું અપમાન કરશે નહિ આપની આંતર વર્તણુકને લીધેજ તેમનો ભય લાગે છે તેમને આપની સંપત્તિમાંથી ભાગ લેવાની દરકાર નથી, આપને સારે માર્ગે ચલાવવાનીજ માત્ર તેમને ચિંતા છે. તેમણે એવી ઘણીએ સંપત્તિ મેળવી હશે' અને આપના જેવા કેટલાએ શ્રીમંત સરદારો તેમના તાબામાં નોકરી કરતા હશે' આપ તેમની સાથે નિરર્થક કલહ કરો છો; તેમને નમ્યે જવામાં શી હાનિ? શામાટે વડિલ બંધુને ભાગ ના આપવો? આપે નવીન સંપત્તિ તો મેળવી નથી ને? આપની કમાણીમાંથી તો તેઓ ભાગ માગતા નથી ને? તેમના તરફથી આપનું અપમાન શું થયું? ભ્રાતૃસ્નેહમાં શિવાજીમહારાજ અલબત્ત નાખુશ નહિ; પણ આપેજ બહકીજાઈને તેમની સાથે વિરોધ કર્યો છે. આપે

તેમનુ અપમાન કર્યુ છે એ સર્વનુ કારણ આપના સ્વાર્થી અને દુષ્ટ સલાહકારો છે રઘુનાથપંત પિતાના વખતના જૂના, પ્રમાણિક અને અનુભવી નોકર હતા, તેઓ આપના પિતા જેવા હતા, તેમ છતા આપે તેમનું અપમાન કરી તેમને દિલગીર કર્યા તેઓ સુવ્યવસ્થા રાખત અને આપણે સુખાનંદમા દિવસ નિર્ગમન કરી શકત, પરંતુ દુષ્ટ મનુષ્યોએ અનિષ્ટકારક સલાહ આપી તે પ્રમાણે વર્તી આપે અપયશ મેળવ્યો હજુ પણ ચિંતા નથી આપ રઘુનાથપંતને શરણે જઇ તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તશો તો આપને કિંચિત્ પણ નુકશાન થશે નહિ આપ અભિમાન રાખી અનુચિત રીતે વર્તશો તો નાહક આપની ફજેતી થશે રઘુનાથપંત સાથે આપને વિરોધ થવાથી તેમને શરણે જવુ ઇષ્ટ ન જણાય તો આપના વડીલ બંધુ પાસેજ જઇ પહોચવુ તેમની સાથે નમ્રતાથી વર્તશો તો હજુ પણ તેઓ આપનુ સંરક્ષણ કરશે મને તો એજ ઇષ્ટપ્રદ જણાય છે તેમને શરણે ગયા સિવાય છૂટકો નથી ”

દીપાબાઇની સલાહ વ્યંકોજીરાજાને પસંદ આવ્યાથી તેમણે મહારાજ સાથે સલાહ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તહનામાની શરતો નક્કી કરવા માટે રઘુનાથપંતને પોતાની મુલાકાતે આવવા આમંત્રણ કર્યું રઘુનાથપંતે તેમને ઉત્તર લખ્યો કે–“એ કાર્યમા મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનુ હોવાથી તેમની પરવાનગી મળ્યા સિવાય મારાથી આપની મુલાકાતે આવી શકાશે નહિ પંતે મહારાજની પરવાનગી મેળવી અને વ્યંકોજીરાજાની મુલાકાતે જવા તૈયાર થયા તેમણે વ્યંકોજીરાજાને જણાવ્યુ કે–‘ હુ શિવાજીમહારાજનો સેવક છુ તમે તેમના કનિષ્ઠ બંધુ છો, તેથી આપણી મુલાકાત સમાન મનુષ્યો કરતા વિશેષ સન્માનપૂર્વક થવી જોઇએ નાના બંધુએ મોટા બંધુને વિશેષ માન આપવુ જોઇએ ’ વ્યંકોજીરાજાએ તે પ્રમાણે વર્તવાનુ કબૂલ કર્યું મુલાકાતનુ સ્થળ નક્કી કરી ત્યા તંબુ નાખવામા આવ્યા બન્ને જણ બે દિશામાથી હાથીપર બેસી તંબુ નજીક આવ્યા [1] વ્યંકોજીરાજા હાથીપરથી નીચે ઉતર્યા પછી રઘુનાથપંત ઉતર્યા પરસ્પર એકબીજાનો હાથ પકડી તંબુમા ગયા ત્યા બે ઉચ્ચ ગાદી તૈયાર કરાવી હતી ત્યા જતાજ રઘુનાથપંતે વ્યંકોજીમહારાજનો હાથ છોડી દઇ એક બાજુપર જઇ ઉભા અને કહ્યુ –‘મહારાજ ! હું એ ગાદીનો સેવક છુ આપ ગાદીપર બિરાજવા યોગ્ય છો ’ રઘુનાથપંતે તેમને ગાદીપર બેસાડી માન આપ્યુ અને મુજરો કરી પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે વેગળા ઉભા રહી કહ્યુ –“ મહારાજ ! તમે અને શિવાજીમહારાજ એ બન્ને મારે મનથી સરખાજ છો તમારી પાસેથી રજા લેતી વખતે મે કહ્યુ હતુ કે–‘ હું તમારી સાથે એક આસનપર બેસવા યોગ્ય સેવક છુ, અર્થાત્ મારી સલાહ

[1] શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, એ મુલાકાત ચહાવર આગળજ થઇ હતી વ્યંકોજીરાજાએ અને દીપાબાઇએ રઘુનાથપંતને અત્યાગ્રહ કરવાથી મહારાજની આજ્ઞા સારૂ નહિ શોભતા તે ચહાવર ગયા તેઓએ તેમને પ્રથમ એકાંતમા લઇ જઇ ઉભયે તેમના ચરણમા માથુ મૂકી કહ્યુ કે–‘અમારૂ શિર તમારા હાથમા છે, તારો કે મારો ’ તેમની નમ્રતા અને પશ્ચાત્તાપ જોઇ રઘુનાથપંતે તેમની સાથે તહનામુ કર્યું”

પ્રમાણે તમારે વર્તવું જોઈએ.' એ વાક્યની ખાત્રી કરી આપવા માટેજ જાણે આ બધું થયું હોય એમ જણાય છે; તથા એવો કોઈ છે જે આપણ નહિ ઇચ્છીએ. શિવાજી મહારાજે મને સ્વીકાર કર્યો છે; તમારે પણ તે પ્રમાણે કરવું ઉચિત છે. આજ સુધી તમારું અહિત કરીશ નહિ એજ મારો પણ સંકલ્પ છે. સ્વામી આપનું કાર્ય કરે તો તેમને યોગ્ય સલાહ આપવાની મારી ફરજ સમજું છું. સ્વરાજ્ય અને સ્વધર્મ વધારવા માટેજ એ આપને વારંવાર વિનતિ કરી હતી; પરંતુ દુષ્ટ મનુષ્યોની સલાહ માની આપે મારું અપમાનજ કર્યું; તેથી શિવાજીમહારાજ જેમ વર્તે અને મોટાઈનું રાજ્ય કેમ કરે તેજ યોગ્ય જણાયું. મહારાજ પ્રમાણિક છે તેઓ ન્યાયથી અને સ્વધર્મની સ્થાપના કરવા અને હિંદુધર્મનિષ્ઠ લોકોનો સત્કાર કરવા પ્રેરિત થયેલા હોવાથી મારી સૂચના તેમણે પસંદ કરી કબૂલ રાખેલી હવે વેગે ખૂબ આગળ પહોંચ્યા અને આ દેશમાં ચાર દેશ કબજાના તથા રાજ્ય સ્થાપન કર્યાં, તેમ છતાં તમારા ઉપર તેઓનો અતિશય પ્રેમ અને મમતા છે. મારા ઉપર તેમના જે ઉપકારોનાજ પત્રો આવ્યા છે. હવે પછીથી આપ તેમની સાથે નિર્ભય મન કરવુંજ વર્તજો, લક્ષ્મણ રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા હતા તેજ પ્રમાણે મહારાજ સાથે વર્તવાનો આપનો ધર્મ છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ આપનો ઉત્કર્ષ થશે. વળી પ્રસંગે મને આજ્ઞા કરવાથી હું સેવાર્થ આપને સહાયતા કરીશ. શિવાજીમહારાજ જો આપને હાથે પણ પરાક્રમ થાય અને આપની કીર્તિ વધે એમ મારી ઇચ્છા છે." વ્યંકોજીરાજાને અનેક પ્રકારનો બોધ આપી રઘુનાથપંતે તેમની પાસે રજા લીધી છે. પિતાની જાગીરની ઉપજમાંથી અર્ધો ભાગ શિવાજીમહારાજને આપવાના આગ્રહ તથા દક્ષિણ પ્રાંતના પરગણાઓમાંથી મહાલ અધિકાર તથા સ્વારીના ખર્ચ માટે ચોક્કસ રકમ આપીશ. વ્યંકોજી રાજાએ તે સમયે કિંચિત્ પણ આનાકાની કરી નહિ તેથી મહારાજે તંજાવરનો પ્રાંત વ્યંકોજી રાજાના તાબામાં રહેવા દીધો અને પિતાની જાગીરમાંના તાલુકા બાજુ રહ્યા હતા તે પણ પાછા આપ્યા.[1]

રઘુનાથપંત હણમંતેએ એ સંબંધી મહારાજને પત્ર લખ્યો ત્યારે તેમણે ઉત્તરમાં રઘુનાથપંતને લખ્યું કે—"ચિરંજીવી વ્યંકોજીરાજાને નોકરોમાંથી દૂર કર્યા એક ખાતરી કરવી તમારી સાથે મેં મળી વાતચીત કરવાનું હતું તે પ્રમાણે થયું છે. ચિરંજીવ રંગરાજ કરેલો દગો તે તેમણે ધ્યાનમાં લીધું નહિ. તે સમયે તેમના મનમાં અભિમાન હતું. હવે તેની કાંઈક કાળજી રાખી તેમણે મારી શિખામણ માનીને નહિ એમ ન થાય હવે સ્પષ્ટ જણાવું છું આખો અને તેમના જેવા ઇતર ગયા એ તો થયું છે તેઓ જે શુભબુદ્ધિથી કહે છે તે પ્રમાણે વર્તવાનો તેમની પાસે ઠરાવ કરાવીને તમારી ઇચ્છા હોય તો તેમના સંસ્થાનની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે તમે તેમની પાસે રહેજો. અમારા તાબાના ચંદી વગેરે પ્રાંતોનું કામ ચલા-

[1] ચટણીસ બખરમાં લખ્યું છે કે, વ્યંકોજીરાજાને કોલ્હાર, બાળાપુર, મદ્રાસપટ્ટ, અરણી અને શ્રીરંગપટ્ટણ નામક ત્રણ મહાલ તાબામાં સોંપ્યા. એ સ્થળો મહારાજે આપણી જાતે જીત્યાં હતાં, એમ મજકૂર લખ્યું છે.

ઈનપંતને સોંપજો અને કામના પ્રમાણમાં તમે વખતોવખત બંદોબસ્ત રાખજો. ચ્યંકોજીરાજ-પાસે રહેવાનો તમારો નિશ્ચય થાય તો અગાઉની પેઠે તેમના સંસ્થાનની વ્યવસ્થા રાખી તે સંબંધી મને વખતોવખત સમાચાર આપતા રહેજો. બંદોબસ્તની કલમો નીચે પ્રમાણે:-

૧ સગાં અને માનકરી સેવકોનો યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવો. તેમનું અપમાન થવા દેવું નહિ. તેમને ખાનગી કામ સોંપી ત્રાસ આપવો નહિ.

૨ દરખદાર અને કામદારની સલાહ સિવાય કોઈ પણ કામકાજ થવા દેવું નહિ. પ્રત્યેક કાર્યમાં તેમની સલાહ પૂછવી. વિશ્વાસુ સેવકોનેજ રાજકાર્ય સોંપવાં. દરખદાર સેવકો સાથે તકરાર કરવી નહિ; યોગ્યતા પ્રમાણે તેમને ઉચ્ચ હોદ્દા આપવા.

૩ શાગીર્દ સેવકો ઉચ્ચ કુલીન, પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ હોવા જોઇએ. તેમની ઓળખાણ લઇને નોકરીએ રાખવા. તેમનાપર કૃપા રાખવી. સર્વ સ્થળની ખાતમી મેળવવી-અમુક મનુષ્યનીજ ભલામણ કિંવા કાનભંભેરણી ચાલે છે એવું કોઇને જણાય નહિ. સર્વ ઉપર કરપ રાખવો.

૪ આસપાસના મિત્ર કિંવા શત્રુ સંસ્થાનિકના રાજ્યમાં આપણા વકીલ અને બાતમીદાર રાખવા. તેમને ખબર પડે નહિ તે પ્રમાણે સર્વ સ્થળની મુખ્ય ખબર આપણને મળે એવી ગોઠવણ કરવી.

૫ પાયગા, શિલેદાર અને ઘોડેસ્વારના કામ નિત્ય તપાસવાં અને સર્વ સારી સ્થિતિમા રાખવુ. ઘોડા અને સ્વાર હમેશા તૈયારજ રાખવા. શિલેદાર સેવકોના ઘોડા વેચાતા લઇ પાયગામા રાખવા અને તેમને પાયગામા નોકરીએ રાખવા. લશ્કરને હમેશાં નિયમિતરીતે કસરત કરાવવી, તેથી તેઓ સર્વદા હુશિયાર રહે છે; નહિ તો તેમનામાં આળસ વધી જશે અને પરરાજ્યનો હુમલો આવતાં પરાજય થશે. પાયગા અને તોપખાનું હમેશા તૈયારજ રાખવું.

૬ દુષ્ટ, દુરાત્મા, હિંદુદ્વેષ્ટા, ચોર, ચાડીઆ, ભામટા, ખુશામદખોર, લૂંટારા અને દારૂ પીનાર વગેરે નઠારી ટેવવાળા મનુષ્યોને આપણા રાજ્યમા આશ્રય આપવો નહિ. તેઓ રાજ્યમા રહે તો જામીન લેવા કિંવા દંડ કરવો. તેઓ પ્રજાને ત્રાસ ન આપે એવી ખબરદારી રાખવી. તેમને માટે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખવો. એ કામમાં બેદરકારી કરવી નહિ.

૭ નાનાં મોટાં મનુષ્યો સાથે હદનામા કિંવા તહનામા વગેરે કરાર થયા હોય તે સંબંધી તકરાર ઉપસ્થિત થવા દેવી નહિ ગરીબ અનાથ મનુષ્યોની યોગ્ય બરદાસ્ત રાખવી અને તેમને યથોચિત સહાયતા કરવી. તેમને કોઇ વિનાકારણે ઠગે કિંવા ત્રાસ આપે તો તે સંબંધી તાબડતોબ બંદોબસ્ત કરવો.

૮ ધર્માદા, દેવસ્થાનના વર્ષાસન, બ્રાહ્મણના ઇનામી ગામ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણેજ ચાલુ રાખવા. તેમનો ઉચ્છેદ થવા દેવો નહિ, પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવો.

૯ લેવડદેવડસંબંધી કિંવા મિત્ર આદિ જનસમાજમાં ફરિયાદ, તકરાર ઉભી થાય તો તેનો ન્યાય કરવા માટે લાયક મનુષ્યોને પંચ નિમી તરતજ ફેંસલો કરાવવો. પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળે એવો યત્ન કરવો. લાંચવગર ઇન્સાફ મળે

એવી વ્યવસ્થા રાખવી. સરકાર એ ગરિબગુરબાના ધર્મના માબાપ છે એમ સમજી કોઇ પાસેથી એક પાઈ પણ નહિ લેતા તેમને નિર્મળ ન્યાય આપવો.

૧૦ કોઇને અભયવચન આપી તેનું રક્ષણ કરવાનું સ્વીકાર્યા પછી તેની સાથે ઉદ્ધતાઈથી વર્તવા જેવું નીચ કાર્ય આપણા કુળમાં થયું નથી અને હવે પછી થવું જોઇએ નહિ.

૧૧ અરણીના કિલ્લાનો મહાલ વેદોભાસ્કરને પિતાશ્રી શાહજીરાજાએ બક્ષિસ આપ્યો છે વેદોભાસ્કરને હમણા આઠ પુત્ર છે. તે કિલ્લો તેમના તાબામાંજ રહેવા દેવો તેઓ સરકારી સેવા બજાવે તો ઠીક નહિ તો, તેમના મહાલમા ઉપદ્રવ કરવો નહિ.

૧૨ વિજાપુરસરકાર તરફથી કેટલાક ઈનામી ગામ મળ્યા છે, તેજ પ્રમાણે પિતાશ્રી મહારાષ્ટ્રમા આવના હતા તે વખતે દૌલતાબાદસરકાર તરફથી કેટલાંક ઈનામી ગામ મળ્યા છે. તે સિવાય કેટલાક બંડખોર લોકોને કબજે લઈ કેટલાંક ગામો મેળવ્યા છે, એ સર્વ પ્રદેશની આવકનો હિસાબ જમે કર્યો નથી, તે ઉપજ બરોબર જમે કરી એ ઉપજના બદલામા શાહજીરાજાના સમયથી અત્યાર સુધી વિજાપુરસરકારની પાચ હજાર સૈનિકસહિત નોકરી બજાવવી પડતી હતી. એ સરકાર સાથે અમે તહનામુ કર્યું છે તે વખતે નોકરીની શરત બંધ કરી એવુ લખ્યુ છે કે, હુ તેમને પ્રસંગોપાત મદદ કરીશ. પિતા જીવતા હતા તે સમયે એ શરત થઇ હતી, તેથી હવે તમારે તેમની નોકરી કરવાની જરૂર નથી. નોકરીના બદલામા પ્રસંગોપાત જરૂર પડે તો તમારે તમારા સૈન્યસહિત તેમને મદદ કરવી. તે પ્રમાણે નહિ વર્તશો તો તમારો જવાબ લેવામા આવશે. મારે એવી મદદ કરવી પડશે તો સ્વારીનો ખર્ચ તમારે આપવો પડશે

૧૩ હિંગણી, બેરડી, દેઉળગાવ વગેરે ગામની પટેલાઇ, દેશમુખી વગેરે વડિલોપાર્જિત વતનો છે. તેનો તમારે વહીવટ કરવો નહિ. હું તેનો વહિવટ કરીશ.

૧૪ પ્રસંગોપાત અમારા તરફનું કોઈ મનુષ્ય તમારા તરફ આવે કિંવા તમારા તરફથી અમારા તરફ આવે તો તેની યોગ્ય તપાસ રાખવી. કોઇને કંઇ સમજાવવું હોય કિંવા ખુલાસો પૂછવો હોય તો તે લઇ જનાર સેવકોને તત્ક્ષણાત રવાના કરવા, તે સબંધી હરકત કરવી નહિ.

૧૫ અમે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રાંતમાના બેંગરૂળ, બાસકોટ અને સિલકોટ નામક ત્રણ મહાલની ઉપજ ત્રણ લાખ વરાહ છે. જમાબંધીની સુવ્યવસ્થા થતાં ત્યાંની ઉપજ પાચલાખ વરાહ સુધી થશે એ મહાલ મેં મારા તરફથી ચિરંજીવી સૌભાગ્યવતી દીપાબાઇને વસ્ત્રાભૂષણના ખર્ચ માટે બક્ષિસ કર્યા છે. તેના ઉપર વ્યકોજીરાજાનો કિંવા તેમના વંશજોનો હક્ક નથી. તેમણે તેની ઉપજ લેવી નહિ. દીપાબાઇએ પોતાના ખાનગી ખર્ચ માટે એ ઉપજ પોતાની પાસે રાખવી. એ પ્રાંતનો બંદોબસ્ત માત્ર વ્યંકોજીરાજાએ રાખવો.

૧૬ ચંદી પ્રાંત નજીકનો જે પ્રાંત અમે મેળવ્યો છે તેમાંનો સાત લાખ હોનની ઉપજવાળો મહાલ ચિરંજીવી રાજશ્રી વ્યંકોજીરાજાને અમે દૂધભાત

ખાવાને ઇનામ આપ્યો છે, તેનો તેમના વંશજોએ પરંપરાગત ઉપભોગ કરવો. એ મહાલની યાદી કરી તમારે અમારા તરફ મોકલવી, એટલે અમે તે મંજુર કરી સનંદ મોકલીશું

૧૭ તમે (રઘુનાથપંત) વંશપરંપરાથી વિશ્વાસુ સેવક છો તમારૂં કુળ ઉચ્ચ અને સત્પાત્ર છે, એમ સમજી તંજાવર પ્રાંતમાના એક લાખ વગાઇની ઉત્પન્નવાળા ગામ તમને બક્ષિસ આપવાના છે એ ગામોની યાદી અમને મોકલવી જેથી તેની સનંદો મોકલવામા આવશે તેની ઉપજ તમો વંશપરંપરાગત ભોગવી શકશો

૧૮ તમારા સંસ્થાનમાનો કોઇ ચોર વગેરે ગુન્હેગાર અમારા રાજ્યમા આવે કિંવા અમારા તરફથી તમારા સંસ્થાનમા આવે તો આપણે પરસ્પર એકબીજાને સ્વાધીન કરવો તે કામમા અટકાવ કરવો નહિ કિંવા તેને મદદ કરવી નહિ

૧૯ તીર્થસ્વરૂપ શાહજીરાજાની છત્રી પાસે ચોઘડિયા વગેરેનો માસિક પગાર તમારે આપવો ત્યા હાથી, ઘોડા, કારકુન, સિપાઇ, પ્યાદા વગેરે નિમવા જોઇએ એ કામમા ઢીલ કરવી નહિ

ચિરંજીવી વ્યંકોજીરાજા ઉપરોક્ત ઓગણીસ કલમો પ્રમાણે વર્તવા કબૂલ થાય તો તેમના હાથનો પત્ર લખાવી મોકલવો જેથી મને સંતોષ થશે" રઘુનાથપંતે એ પત્ર વ્યંકોજીરાજાને વાચી સંભળાવ્યો. મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને પણ જૂદો પત્ર લખી આશ્વાસન આપ્યુ હતુ પરસ્પર સલાહમસલત ચાલ્યા પછી એવુ ઠર્યું કે, રઘુનાથપંતે વ્યંકોજીરાજાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવી અને મહારાજે નવીન સંપાદન કરેલા પ્રાંત ઉપર પણ દેખરેખ રાખવી. વ્યંકોજીરાજા સાથે સલાહ કર્યા પછી કર્ણાટક પ્રાંત નિર્વિઘ્ન થયેલો જોઇ મહારાજ તોરગલથી આગળ કૂચ કરી ગયા અને હંબીરરાવ સરનૌબતને સૈન્યસહિત સ્વદેશ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી

એ સમયે નિંબાળકર અને ઘાટગે પન્હાળા પ્રાંતમા પ્રવેશ કરી, તે પ્રાંત ઉજ્જડ કરી, લૂટ ચલાવતા કરાડ પ્રાંત સુધી ગયા હતા મહારાજને તોરગલની છાવણીમા એ સમાચાર મળતાજ તેમણે નિળાજી કાટકરને કેટલુંક સૈન્ય આપી તે સરદારો ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો નિળાજીએ કુર્લીસ્થાન આગળ યુદ્ધ કરી તેમનો પરાજય કર્યો અને તેમણે મેળવેલી લૂટનો ઘણો માલ પાછો મેળવ્યો પ્રજાની લૂટનો માલ જેનો હોય તેને પાછો આપવાની ફરજ જાણી મહારાજે તેમને પાછો આપવાની વ્યવસ્થા કરી લૂટના માલમાથી મહારાજે એક પાઇનો માલ પણ પોતાના ખજાનામા રાખ્યો નહિ

મહારાજે કોપળ પ્રાંત કબજે કરી તેની વ્યવસ્થા કરવા જનાર્દનપંતને નિમ્યો હતો તે પ્રાંતપર વિજાપુરસરકારનું લશ્કર હુમલો લઇ જવાની તૈયારી કરતું જોઇ મહારાજે જનાર્દનપંતની સહાયતા માટે કેટલુંક લશ્કર રવાના કર્યુ અને થોડા લશ્કર સહિત તેઓ રાયગઢ આવી પહોચ્યા (માર્ચ સ૦ ૧૬૭૮)

કર્ણાટકમાથી સ્વદેશ પાછા ફરતી વખતે વિજાપુરનો કિલ્લો હસ્તગત કરીને ત્યાનો બધો કારભાર પોતાને હાથ લેવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો હતો. બહિલોલ-

ખાનના મૃત્યુ પછી જમશીદખાન નામના એક સરદારે કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો હતો; પરંતુ તેને ઘણા દુશ્મનો હતા અને તે લોકોની સામે ટકી શકે એમ હતુ નહિ. આથી તેણે મહારાજ સાથે સલાહમસલત કરી કે મહારાજ જો તેને છ લાખ હોન આપે તો પોતે વિજાપુરનો કિલ્લો અને બધો કારભાર મહારાજને સ્વાધીન કરે મહારાજને આ વાત પસંદ પડવાથી તેમણે તે કબૂલ કરી અને પોતાની સ્વારીનો મોરચો વિજાપુર તરફ ફેરવ્યો; પરંતુ એમને તરતજ સમાચાર મળ્યા કે આ જમશીદખાનને દગાથી કેદ કરીને મસાઉદખાને સઘળો કારભાર પોતાને હાથ કર્યો છે, આથી નિરાશ થઈને તેઓ પન્હાળગડ તરફ ગયા.

મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હંબીરરાવ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા હતા; એ ઉપર લખવામા આવ્યુ છે હંબીરરાવને આવી પહોંચેલો જાણી જનાર્દનપંતે તેની મદદવતીવડે વિજાપુરસરકારના સૈન્ય ઉપર હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો. હંબીરરાવે પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનુ કબૂલ કર્યું. તેઓએ લશ્કરસહિત તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નદીના મધ્ય પ્રદેશમા જઈ શત્રુના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કરી નસાડી મૂક્યુ શત્રુના પાંચસો ઘોડા, પાંચ હાથી અને એક સરદાર પકડી, તે તરફનો સઘળો પ્રાંત કબજે કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી. કોપલ અને બેલવાડી પ્રાંતના દેશમુખીઓ વિજાપુરસરકારને મહેસૂલ નહિ આપતાં બંડખોર થઇ સઘળો પ્રાંત કબજે કરી બેઠા હતા, તે સર્વને તાબે કરી જનાર્દનપંતે તેમની પાસે શિવાજીમહારાજનું ઉપરિપણુ કબૂલ કરાવ્યુ. શિવાજીમહારાજે વિજાપુરસરકારના જે પ્રાંતો કબજે કર્યા હતા તે પાછા લેવાને પુનઃ તેમણે કદિપણ યત્ન કર્યો નહોતો; કારણ કે તેમના ઘોડેસ્વાર લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો અને મોગલો તથા કુતુબશાહ સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેમની વિશેષ પાયમાલી થઈ હતી. એ અરસામા ચોમાસું શરૂ થવાથી નદીનાળામા જળ ભરાઇ ગયુ; તેથી તે તરફ લશ્કર મોકલી શકાય તેમ નહોતુ જનાર્દનપંતને અને રઘુનાથપંતને એ સમયે સારો લાગ મળ્યાથી તેઓએ પોતાના કબજાના પ્રાંતમા મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો.

જનાર્દનપંતને સહાયતા કરી તેને નિર્ભય કર્યા પછી હંબીરરાવ પુનઃ સ્વદેશ તરફ આવવા નીકળ્યો. માર્ગમા દેઉરનો કિલ્લો જણાતા તેનાપર તેણે હુમલો કર્યો. વિજાપુરસરકારને સમાચાર મળતાજ તેમણે હુસેનખાન[1] નામક સરદારને દશહજાર સિપાઇનુ લશ્કર આપી કિલ્લાનુ રક્ષણ કરવા મોકલ્યો. હંબીરરાવે તેને દગાથી કેદ પકડ્યો અને કિલ્લો સર કર્યો એ જાણી વિજાપુરસરકારે લોદીખાનને મોકલ્યો તેને પણ હંબીરરાવે દગાથી કેદ પકડ્યો. હંબીરરાવે આગળ ચાલતાં ગોપલ અને બહાદુરબંધ નામક કિલ્લાપર છાપો મારી કબજે કર્યા. માર્ગમા શત્રુના જેટલા કિલ્લા જણાયા તે સર કરતો કરતો હંબીરરાવ મહારાજ પાસે જઇ

[1] એ સરદાર ઘણોજ શૂરવીર હતો. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો એ સુબેદાર હતો હંબીરરાવ તેને કેદ કરીને મહારાજ પાસે લઈ ગયા મહારાજે તેને આદરસત્કાર આપી મુક્ત કર્યો; પરંતુ આ પરાજયથી તે સરદારને એટલું બધું ખરાબ લાગ્યુ કે તેણે ઝેર ખાઇને આત્મઘાત કર્યો

પહોચ્યો તેની ઉત્કૃષ્ટ સેવા અને બહાદુરી જોઇ મહારાજે તેને ઘણી શાબાશી આપી અને બહુમૂલ્ય ઇનામ આપ્યુ એ ચઢાઇમા ધનાજી જાધવ અને બપાજી ઘોરપડે પણ હતા તેમણે ઉત્તમ પરાક્રમ કર્યાથી મહારાજે તેમની પ્રશસા કરી તેમને ઇનામ અને ઉચ્ચ હોદ્દા આપ્યા કર્ણાટકની ચઢાઇમા જે જે હોદ્દેદાર અને અમલદારે ઉત્તમ પરાક્રમ બતાવ્યુ હતુ તેમને મહારાજે યોગ્યતા પ્રમાણે પારિતોષિક આપી સતુષ્ટ કર્યા એ ચઢાઇમા ગયા પછી મહારાજ અઢાર મહિને સ્વદેશ પાછા ફર્યા હતા

કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી રઘુનાથપતે મહારાજને પત્ર લખ્યો કે—'વ્યકોજી રાજાની વૃત્તિ ઉદાસીન જણાય છે તેઓ નેત્ર બધ કરીને બેસી રહે છે કોઇ સાથે વાતચીત કરતા નથી અન્નજળ તરફ દુર્લક્ષ કરે છે સદૈવ એકાતસ્થળમા બેસી શુ કરે છે તે જણાતુ નથી અમે તેમની પાસે જઇએ છીએ ત્યારે કોઇક વખતજ વાતચીત કરે છે બ્રાહ્મણો જે માગે છે તે તેમને ખુશીથી આપે છે. એમની ઉદાસીન વૃત્તિ વર્ષે ૭ મહિને બદલાશે જાણી વાટ જોઇ, પરતુ તેમ થયુ નથી તેમની વૃત્તિ હજુ તેવીજ હોવાથી આપને ખબર આપી છે મહારાજ-સબધી સમાચાર નહિ આપ્યાનો મારા ઉપર દોષારોપ થાય નહિ આપનુ કર્તવ્ય આપ બજાવશો ' એ પરથી મહારાજે વ્યકોજીરાજાને પત્ર લખ્યો તેમા લખ્યુ કે—'રઘુનાથપત તરફથી પત્ર મળ્યો છે તમારી ઉદાસીનતાના વર્તમાન જાણી ઘણો દિલગીર થયો છુ આપણે ઉભય એક પિતાશ્રીના પુત્ર હોવાથી આપણને એકબીજાનો આધાર છે, પરતુ તમે ઉદાસીન થઈ બેઠા છો એ જાણી મારા અતઃકરણને ઘણો ખેદ થયો છે ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરવાનુ કારણ મને જણાવશો તો તે નિવારણ કરવાનો યત્ન કરવામા આવશે મને કોઇ પણ વિષય લખવામા શકા કરશો નહિ તમારો જે મનોરથ હશે તે તત્કાળ પૂર્ણ થશે તમને સતુષ્ટ રાખવામા હુ જરાપણ આળસ કરીશ નહિ એવી ખાત્રી રાખશો તમારા મનની વિકૃતિ થવાનુ કારણ અવશ્ય લખશો તે નિવારણ થઇ શકશે હવે પછી ઉદાસીનપણે વર્તશો નહિ, તેમ કરશો તો તમને મારી પાસે રાખવા પડશે પછી અહિંથી પાછા જઇ શકશો નહિ એ લક્ષમા રાખી સરળરીતે વર્તશો રઘુનાથપતની સલાહ પ્રમાણે હમેશા વર્તજો તેમાજ તમારૂ હિત છે પછી તમારી ઇચ્છા' એ પત્ર વાચતાજ વ્યકોજીરાજાની ઉદાસીનતા નિવૃત્ત થઇ તેઓ પ્રથમની પેઠે સર્વ કાર્ય કરવા લાગ્યા

प्रकरण २७ मुं–मोगलो साथे अंतिम युद्ध

કર્ણાટકની ચઢાઈમાં વિજય મેળવીને અને તે પ્રદેશના ઘણા પ્રાંતોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપીને વિજયી શિવાજીમહારાજ સ્વદેશ પાછા આવ્યાના સમાચાર સાંભળતાં ઔરંગઝેબ બાદશાહને અતિશય ખેદ થયો. બહાદુરખાનને દ્રવ્યની લાલચ આપીને અને મોગલ બાદશાહને ખંડણી ભરવાનું કબૂલ કરીને મહારાજે તેઓદ્વારા સ્વરાજ્યમાં ઉપદ્રવ ન થાય એવી યુક્તિ રચી હતી. બાદશાહને તેમની એ સંધિનું રહસ્ય પ્રથમ જણાયું નહિ અને એવી સંધિની તેમને તે સમયે અગત્ય પણ જણાઈ હતી તેનું કારણ એ હતું કે, બાદશાહ ઉત્તરમાં પઠાણો સાથે યુદ્ધમાં ગુંથાયલા હોવાથી પોતાના દક્ષિણના સુબેદારને લશ્કરની મદદ કરવા શક્તિવાન નહોતા. આગળ જતાં એ સંધિ રુચિકર નહિ થવાથી તેમણે દિલેરખાનને દોષ દીધો ખરો; પરંતુ દિલેરખાનની સૂચનાપરથી મહારાજના પ્રાંતમાં તોફાન મચાવવાની આજ્ઞા નહિ ફરમાવતાં તેને કુતુબશાહ સાથે યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી. તેમાં ખાનને યશ મળ્યો નહિ. યુદ્ધમાં બાદશાહનું પુષ્કળ લશ્કર નાશ પામ્યું, તેથી મહારાજના પ્રદેશમાં તોફાન મચાવવાની તેમનામાં શક્તિ રહી નહિ. ઔરંગઝેબની એવી ધારણા હતી કે, કર્ણાટક જેવા વિકટ, વગરઓળખાણવાળા અને ઘણા દૂરના પ્રાંતમાં સ્વારી લઈ જવાથી શિવાજીમહારાજનું સૈન્યબળ ઘણું ઓછું થશે, તેમજ દુર્બળ થયા પછી તેમનો પરાજય કરવામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવો પડશે નહિ; પરંતુ બાદશાહની કલ્પના ખોટી પડી. મહારાજે એ સ્વારીમાં કર્ણાટકના ઘણા પ્રાંત ઉપર પોતાની સ્થાયી સત્તા સ્થાપી દીધી અને વિજાપુરસરકારની તે પ્રાંતમાંની સત્તા ઘણી ઓછી કરી હતી; એટલુંજ નહિ પણ તે તરફના વિજાપુરસરકારના પ્રાંતો ઉપર પુનઃ ચઢાઈ લઈ જવા માર્ગ મોકળો કર્યો હતો. એ જોઈ ઔરંગઝેબને વિચાર થયો કે—'હવે શિવાજીમહારાજ વિજાપુરસરકારના બચેલા પ્રાંતો ઉપર ચારે તરફથી હુમલા કરી આદિલશાહી ડુબાવી દેશે અને છેક રામેશ્વરપર્યંત પોતાની સત્તા સ્થાપશે. તેમજ દક્ષિણની બન્ને મુસલમાની બાદશાહી પાયમાલ કરી દક્ષિણ સમુદ્રપર્યંત એકછત્રી સત્તા સ્થાપવાની આપણી ધારણા નિષ્ફળ થશે.' તેથીજ દિલેરખાનની સલાહથી તેમણે શિવાજીમહારાજ કર્ણાટકની સ્વારીમાંથી પાછા ફરે તે પહેલાં આદિલશાહી પાયમાલ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પરંતુ તેમાં બાદશાહને યશ મળ્યો નહિ. ત્યારે

તેમણે બહાદુરખાનને દક્ષિણની સુબેદારીપરથી છૂટો કરી પોતાના પુત્ર મોઆઝિમને દક્ષિણની સુબેદારીપર મોકલ્યો

પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે વિજાપુરસરકારનો કાર્યભાર મસાઉદખાનના તાબામાં સોંપી દિલેરખાને તેની સાથે તહનામું કર્યા પછી મોરોપંતે પોતાના પ્રત્યેક થાણાની વ્યવસ્થા તપાસી સર્વ પ્રકારનો મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો અને સ્થળે સ્થળે પોતાનું લશ્કર તૈયાર રાખ્યું હતું મોગલ અને વિજાપુરસરકાર એકમત કરી પોતાના પ્રાંત ઉપર ચઢાઇ કરશે એવી તેને બીક હતી એ સમયે કોંકણમાં સીદીએ પણ તોફાનની શરૂઆત કરી હતી તેની સાથે મોરોપંતને યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું, તે સંબંધી આગળના પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે

મસાઉદખાન સાથે દિલેરખાને કરેલું તહનામું ઔરંગઝેબને પસંદ આવ્યું નહિ તેથી તેમણે સરદારને સખ્ત ઠપકો દીધો અને આજ્ઞા ફરમાવી કે–‘ વિજાપુરસરકારના લશ્કરનો બાકી રહેલો પગાર અદ્યાપિપર્યંત ચૂકવી આપ્યો નથી તે અપાવવો, તે દરબારના બને તેટલા સરદાર આપણા પક્ષમાં લઇ લેવા, સર્વ કાર્યભાર આપણી સલાહથી ચાલે એવી ગોઠવણ કરવી, અર્થાત્ સર્વ રાજ્ય આપણા આશ્રયથી ચાલે એવો યત્ન કરવો ’ એ હુકમ પ્રમાણે દિલેરખાને વિજાપુરદરબારના ઘણા ખરા અફઘાન સરદારોને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા, પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારોને મોગલો ઉપર તિરસ્કાર હોવાથી તેઓ કેમે કર્યા વશ થયા નહિ બાળરાજાની ભગિની બાદશાહબેગમ સાથે ઔરંગઝેબના પુત્રનો વિવાહ કરવાનું ઠર્યું હતું, પણ બાદશાહના મનુષ્યો વિવાહની માગણી કરવા આવ્યા તે સમયે કેટલાક સરદારો વિરુદ્ધ પડ્યા મોગલબાદશાહ સાથે સગપણનો સંબંધ જોડવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી તેઓ વિરુદ્ધ પક્ષના સરદારો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા બીજે પક્ષ પણ મોગલશાહજાદા સાથે બાદશાહબેગમનું લગ્ન કરાવવાની ટેક લઇ બેઠો ગૃહકલહ ઉપસ્થિત થવાથી પોતાના બંધુના રાજ્યની પાયમાલી નહિ થવા દેવાની ઇચ્છાથી બાદશાહબેગમ જનાનખાનામાંથી બહાર નીકળી અને તેણે કહ્યું કે–‘હું મોગલોને ત્યાં જવા ખુશી છું ’ તેની સ્વતંત્ર ઇચ્છા જાણી વિરુદ્ધ પક્ષે તકરાર કરવાનું છોડી દીધું અને તેઓ શાંત થયા બાદશાહબેગમે દિલેરખાનની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે ખાને તેને પૂરા લશ્કર સાથે દિલ્હી મોકલાવી દીધી

દિલેરખાનને એટલેથીજ સંતોષ થયો નહિ મસાઉદખાને તહનામા પ્રમાણે વર્તન નહિ કર્યાથી તેનો પરાજય કરવા માટે ખાને વિજાપુર તરફ ધસારો કર્યો મસાઉદખાનને એ અરિષ્ટ ટાળવાની ચિંતા થતાં આ ભયંકર પ્રસંગે શિવાજીમહારાજ તરફથી સહાયતા મળે તો યત્ન કરી જોવાની તેને ઇચ્છા થઇ તેણે વિચાર કર્યો કે–“આપણી સરકારસંબંધી શિવાજીમહારાજનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી તેમજ તેમની પાસે મદદ માગતાં તેઓ વખતે આપે કે ના આપે તેમ છતાં તેઓ શાહજીરાજાના પુત્ર છે, તેમના પિતા આ રાજ્યના આશ્રયથી ઉચ્ચ હોદ્દે ચઢ્યા હતા તે ધ્યાનમાં લઈ આ પ્રસંગે પોતાનો આગલો સંબંધ યાદ કરે છે કે નહિ તે જોવું જોઇએ એમાંજ એમની કુલીનતા જણાઇ આવશે મોગલો સાથે તો તેમને વિશે-

ધજ છે. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની સંધિ બાંધવા કવચિત્ તૈયાર પણ થાય." તેણે મહારાજને પત્ર લખ્યો તેમા લખ્યું કે-'પ્રચંડ સૈન્યસહિત મોગલો વિજાપુર આવી પહોચ્યા છે. એ બાદશાહી તમારીજ છે. સત્વર આવી સહાયતા આપવી જોઇએ.'

આ સ્થાને એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. આ વખતે શિવાજીમહારાજ તરફ કુતુબશાહના મનમા મોટું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. તેના દિવાન માદણ્ણાએ શિવાજી જોડે સ્નેહસબંધ કરાવીને કર્ણાટકની ચઢાઇમા મહારાજને પુષ્કળ સૈન્ય, તોપો અને પૈસાની મદદ કરી હતી; પરંતુ મહારાજે ત્યા આટલા બધા કિલ્લા સર કર્યા અને આટલી બધી લૂંટ દેશમા આણી છતા તેમણે કુતુબશાહને એક પણ કિલ્લો આપ્યો નહિ અને ચઢાઇના ખરચ માટે જે રકમ લીધી હતી તેમાથી એક પાઇ પણ પાછી વાળી નહિ. મહારાજની આ દગબાજીનો બદલો લેવાને માટે તેણે વિજાપુરસરકાર જોડે મસલત કરી. મસાઉદખાન અને તેના સામા પક્ષના સારજાખાન વગેરે જોડે સલાહ કરી તેણે એવું નક્કી કર્યું કે મહારાજને કર્ણાટકમાથી નીકળવાજ ન દેવા. વિજાપુરસરકાર પાસે પોતાના સૈન્યને આપવાના પગારના પૈસા પણ હતા નહિ, તે કુતુબશાહે જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં આપ્યા આવી રીતે સલાહમસલત કરી તેમણે એક મોટી સેના તૈયાર કરી; પરંતુ ઉપર જણાવ્યુ તે પ્રમાણે દિલેરખાને વિજાપુરપર ચઢાઈ કરી તેથી તેમનો એ સંકલ્પ અધુરો રહ્યો અને મસાઉદખાનને ઉલટી મહારાજ પાસે મદદ માગવી પડી. મસાઉદખાને મહારાજની મદદ માગી તેથી દિલેરખાન ઉલટો વધારે ગુસ્સે થયો.

મસાઉદખાનના વિનતિપત્રનું મહારાજે સન્માન કર્યું. પોતાનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર તેમણે પન્હાળામા એકત્ર કર્યું અને સાત હજાર ઘોડેસ્વાર વિજાપુર રવાના કર્યા સૈન્યને મહારાજે આજ્ઞા કરી હતી કે-'તમારે વિજાપુરના કિલ્લાનો કબજો મેળવી ઘણી હુશિયારીથી રહેવું. હું મારા લશ્કરસહિત શત્રુના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરી તેમને સપાટામા લઇશ' મહારાજનું લશ્કર વિજાપુર ગયું ત્યારે મસાઉદખાને તેમને અટંગ નદીને કિનારે છાવણી નાખી શત્રુના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહેવાનુ કહ્યું. મહારાજના સરદારે તેનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. તેઓએ ખાનાપુર અને ખુસરુપુર નજીક જઇ છાવણી નાખી અને ખાનને કહાવ્યું કે-'કિલ્લાનો એક દરવાજો તથા એક બુરજ અમારે કબજે સોપવો. અમે કિલ્લાનું રક્ષણ કરીશુ.' મસાઉદખાને તેમની માગણી સ્વીકારી નહિ અને મરાઠા લશ્કરના મુખ્ય સરદારો સિવાય બીજા કોઇને શહેરમા પેસવા દીધા નહિ. તેમ થવાથી મરાઠા લશ્કરે કિલ્લા નજીક જોહરાપુરના મેદાનમાં જઇ છાવણી નાખી, ત્યાથી મહારાજના સિપાઇઓ વ્યાપારનું બહાનું કહાડી શહેરમાં જવા નીકળ્યા. બળદો ઉપર અનાજની ગુણો લાદી તેમા તલવાર અને બીજાં હથિયારો સંતાડી પ્રત્યેક બળદ પાછળ એક એક સ્વાર શહેરમા પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. શહેરમાં જૂદે જૂદે સ્થળે તેઓની ટોળી બંધાઇ. એ ભેદ સત્વર ઉઘાડો પડ્યાથી તેમને શહેરમાં પેસતા અટકાવ્યા. મહારાજના કેટલાક સરદાર મસાઉદખાનની પાસે જઇ કહેવા લાગ્યા કે:-'અમે તમારી મદદે આવ્યા છીએ છતા તમે અમારા સૈન્યને કિલ્લામા

આવવા દેતા નથી અમને શત્રુના સપાટામાં સપડાવાનો સંભવ છે, તે સમયે અમારું રક્ષણ થવું કઠિન છે અર્થાત્ પ્રસંગે તમે અમને કિલ્લામાં સ્થાન આપશો નહિ એમ જણાય છે.' મસાઉદખાને તેમના કહેવાની પરવા કરી નહિ; કારણ કે તેને મહારાજપર વિશ્વાસ નહોતો. મહારાજના અંતઃકરણમાં એ સમયે લાગ ફાવે તો વિજાપુર શહેર તાબે લેવાની ઇચ્છા હતી. મસાઉદખાને મરાઠા લશ્કરને શહેરમાં પેસવા દીધું નહિ ત્યારે તેઓએ પ્રકટરીતે વિજાપુર બહારની શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. દોલતપુર અને ખુસરૂપુર લૂંટી લઇ ત્યાંના શ્રીમંત લોકોને કેદ પકડ્યા. જોહરાપુર ઉપર પણ હુમલો કર્યો. કેટલાક મનુષ્યો તેમની સામે લડવા આવ્યા તેમને ઘાયલ કરી પાછા હઠાવ્યા. એ હુમલામાં કેટલાક સરદારો મરણ પામ્યા, એટલામાં કિલ્લાપરથી તેમનાપર તોપોનો મારો ચાલવાથી તેઓ પાછા હટ્યા. કિલ્લો તાબે લેવા તેમણે કેટલાક દિવસ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સહજરીતે તાબે કરી શકાય તેમ હતું નહિ અને દિલેરખાન પોતાના મોટા સૈન્ય સાથે વિજાપુર તરફ આવતો હતો, તેથી તે લોકો પાછા ગયા.[1]

આ બાજુ દિલેરખાન પોતાની સેના સાથે વિજાપુર આવી પહોંચ્યો. મહારાજ તેની હિલચાલ ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખતા હતા. વિજાપુર નજીક તેની છાવણી પડ્યા પછી તેનાપર પાછળથી હુમલો કરવાની ઇચ્છાથી મહારાજે સાત આઠ ગાઉ છેટે છાવણી નાખી. તેમને દિલેરખાનના લશ્કરમાં ઘણાજ સિપાઇઓની સંખ્યા વિશેષ હોવાના સમાચાર મળ્યા. તે ઉપરથી તેમણે વિચાર કર્યો કે, એટલા મોટા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી વિનાકારણ આપણા લશ્કરનો નાશ કરવો તેના કરતા ખાન યુદ્ધમાં રોકાય તે સમયે તેના શહેરમાં પ્રવેશ કરી લૂંટ ચલાવવી એજ ઠીક છે. મહારાજે ત્યાંથી છાવણી ઉપાડી ભીમા નદી ઓળંગી પોતાના લશ્કરસહિત મોગલના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં તેમણે જુલમ વર્તાવ્યો છતાં દિલેરખાને વિજાપુરનો ઘેરો ઉઠાવ્યો નહિ કિંવા તેમનો પરાજય કરવા લશ્કર પણ મોકલ્યું નહિ.[2] તેથી મહારાજે ભીમા નદીથી ગોદાવરી નદીપર્યંતનો મોગલોનો સર્વ પ્રદેશ લૂંટી લીધો. ધરમગામ, ચોપ્રા વગેરે મોટા મોટા વ્યાપારી શહેરો લૂંટીને પછી ગોદાવરી નદી ઓળંગીને તેઓ જાલના શહેરમાં પેઠા અને ત્રણ દિવસપર્યંત તે શહેર લૂંટ્યું. શહેર નજીક ઔરંગાબાદમાં મોઆઝિમ હતો.

1 કેટલાક બખરકારનું કહેવું એવું છે કે, મરાઠાઓએ કિલ્લેદારને ૫૦ હજાર હોનની લાંચ આપીને કિલ્લો હસ્તગત કર્યો અને મસાઉદખાન કિલ્લેદાર પાસે એ પૈસા માગવા લાગ્યો ત્યારે સરજાખાનને તેણે ૧૦ હજાર હોન આપ્યા અને તેની મદદ લીધી.

2 પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, મસાઉદખાને આ વખતે દિલેરખાન સાથે સલાહ કરીને શહેરમાં બોલાવી તેનો ઘણોજ સત્કાર કર્યો. તેની મદદ લઇને તેણે મહારાજના માણસોપર ચઢાઈ કરી એવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે મહારાજ પોતે સાત હજારની સેના લઈને પોતાનાં માણસોને મદદ કરવાને આવે છે. વળી એજ અરસામાં મસાઉદખાન અને સરજાખાન વચ્ચે પાછો અણબનાવ શરૂ થયો. આથી મરાઠાઓપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર જતો કરવો પડ્યો.

ના કિલ્લાને પણ તમારા લશ્કરે સારી મદદ કરી છે. દિલેરખાન દુરાગ્રહી થયો છે. મોગલોની સર્વ સંપત્તિ નાશ પામે તોપણ વિજાપુર કબજે લીધા સિવાય અહિંથી નહિ જવાનો તેનો નિશ્ચય જણાય છે. તે અહિંથી ઘેરો ઉઠાવનો નથી. તેનું લશ્કર કોટની નજીક છાવણી નાખી પડ્યું છે; તેથી આપની મદદ મળ્યા સિવાય અમારો છૂટકો થશેજ નહિ. આપે ભૂતવર્તમાનનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર સત્વર આવી પહોંચી આદિલશાહીનું રક્ષણ કરવું એજ અમારી પ્રાર્થના છે.' પત્ર વાંચી મહારાજ પુનઃ વિજાપુર જવા તૈયાર થયા; એટલામાં તેમને સંભાજી નાસી જઈને દિલેરખાન સાથે મળી ગયાના સમાચાર મળ્યા તેથી હંબીરરાવને લશ્કર-સહિત વિજાપુરસરકારની મદદે મોકલી મહારાજ પન્હાળા ગયા અને સંભાજીને શત્રુની છાવણીમાંથી પાછો લાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

સંભાજીમહારાજને પોતાના તીર્થસ્વરૂપ પિતા સાથે રીસાવાનું કારણ અત્રે લખવું ઉચિત છે. સંભાજીને સુશિક્ષણ આપવા માટે મહારાજે ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે અને સદાચાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે મહારાજે તેમની પાસે વિદ્વાન પુરુષો રાખ્યા હતા. પરંતુ એ વ્યવસ્થાથી કંઈ સુફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ. તેઓનું વર્તન હમેશા ઉચ્છૃંખલજ થતું ગયું. રાજ્યાધિકાર ચલાવવા જેવા આવશ્યકીય સદ્ગુણોનો તેમનામાં વિકાસ થવાની ઇચ્છાથી મહારાજ અહોદિન અનેક પ્રયત્નો કરતા હતા; પરંતુ તેનું ઇષ્ટપ્રદ પરિણામ આવ્યું નહિ. યોગ્ય સમયે યુવરાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છાથી મહારાજે તેમને ઉપવીતસંસ્કાર કર્યો હતો; પરંતુ સંભાજીમહારાજને સર્વદા ઉન્મત્તપણે વર્તતા જોઈ મહારાજને પરમ ખેદ થતો હતો. એક દિવસ ચૈત્રગૌરીના ઉત્સવનિમિત્તે રાજમહાલયમાં હળદકુમકુમનો સમારંભ કરવામાં આવ્યો હતો. કિલ્લાપરની સર્વ સૌભાગ્યવતી મહિલાઓ રાજમહાલયમાં એકત્ર થઇ હતી. તેમાં એક અત્યંત લાવણ્યસંપન્ન બ્રાહ્મણ યુવતી પણ હતી, તેને જોઇ સંભાજી મોહિત થયા. બ્રાહ્મણયુવતિને મહાલયમાં લઇ જઈ તેના ઉપર તેમણે બળાત્કાર કર્યો. મહારાજને એ ખબર પડતાં તેઓ અત્યંત દિલગીર થયા. તેમણે કહ્યું કે-'સંભાજી રાજ્યના ઉત્તરાધિકારી છતાં વ્યભિચાર કરે છે, એ વંશનો ઉચ્છેદ કરવા જેવું છે. તેમનું કૃત્ય અતિ નિંદાજનક છે; વ્યભિચાર એ અતિ નીચ કર્મ છે. રાજાએ પ્રજાને પોતાના કુટુંબ જેવી જાણવી જોઇએ. સંભાજીને તેના દુષ્ટ કર્મ માટે અવશ્ય શિક્ષા કરવી જોઇએ. રાજપુત્ર છે તેથી શું થયું? દુષ્ટ કર્મ કરનાર પુત્રનો હું ત્યાગ કરીશ?' મહારાજે સંભાજીને સખ્ત કેદની શિક્ષા કરી પન્હાળાના કિલ્લામાં મોકલી દીધા. થોડા દિવસ પછી સખ્ત કેદમાંથી તેમને તેજ કિલ્લામાં નજરકેદ રાખ્યા. સંભાજીની કેદની શિક્ષા સમાપ્ત થઈ પરી હતી. પિતાને મોગલો સાથે વેગળે યુદ્ધ કરવામાં ગુંથાયલા જાણી તેમણે પન્હાળાપરથી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે દિલેરખાનને અગાઉથી સૂચના-

૩ કેટલાક લેખમાં લખ્યું છે કે, પિતાના કોપોદ્ગાર સાંભળી સંભાજી ગભરાયા

પત્ર લખી મોકલ્યો હતો મહારાજના ઘરમાજ ફાટફુટ થયેલી જાણી ખાનને અત્યત આનદ થયો સભાજીનો આદરસત્કાર કરવા ખાને એખલાસખાનને અને ઘેરાતખાનને ત્રણ ચાર હજાર ઘોડેસ્વારલશ્કરસહિત સામેયુ લઈ તેડવા મોકલ્યા હતા.

સભાજીને નાસી ગયેલા જાણી મહારાજે તેમની પાછળ લશ્કર મોકલ્યુ, પણ સુપાથી ચાર માઈલ છેટે સભાજી અને એખલાસખાનની મુલાકાત થવાથી તેમને મોગલોનો આશ્રય મળ્યો પાછળ ગયેલા સિપાઈઓએ જોયુ કે શત્રુનુ લશ્કર વિશેષ હોવાથી તેમનાપર હુમલો કરતા સારૂ પરિણામ આવશે નહિ; તેથી તેઓ નિરાશ થઈ પાછા ચાલ્યા ગયા. આ બાજુ દિલેરખાન સભાજીને મળવાને એટલો બધો આતુર થઇ ગયો હતો કે પોતે જાતે કેટલાક માણસો લઇને તેની સામે ગયો સભાજી તેના પક્ષમા ભળ્યાથી દક્ષિણ જીત્યા જેટલો તેને આનદ થયો અને મુકામે પહોચ્યા પછી રણવાદ્યો વગેરે વગાડવાની તેણે આજ્ઞા કરી સભાજીને સાત હજારી સરદાર બનાવી રાજાનો ખિતાબ આપ્યો અને એક હાથી ભેટ આપ્યો

દિલેરખાને સભાજીનો સારો આદરસત્કાર કર્યો તે સબધી ઔરંગઝેબને સૂચના આપી અને લખ્યુ કે-' સભાજી આપણા પક્ષમા આવ્યા એ ઘણુજ સારૂ થયુ શિવાજીમહારાજના તાબાના કેટલાક સરદાર સભાજીના પક્ષમા આવી મળવાનો સભવ છે એવી ઘરફૂટ થવાથી તેઓ સત્વર દુર્બળ થશે અને અનાયાસે આપણો લાગ ફાવશે સભાજીને આપણા સૈન્યની એક ટુકડીના સેનાપતિ નિમી તેમના પિતા સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા હોય તો તેમના તાબાના પ્રાત અને કિલ્લા કબજે લેવામા વિલબ લાગશે નહિ ' બાદશાહને એ સૂચના યોગ્ય લાગી નહિ બાદશાહને એ સબધી વહેમ આવ્યો કે-' એ કારસ્થાન શિવાજીમહારાજનુંજ છે. તેમણેજ પોતાના પુત્રને આપણા લશ્કરનો ગુપ્ત ભેદ કાઢવા કિંવા વિશ્વાસપાત્ર થઇ દગો કરવા મોકલ્યો છે ' ઔરગઝેબ તરફથી નિષેધપત્ર આવે તે પહેલા દિલેરખાને સભાજીને કેટલુક લશ્કર આપી ભૂપાળગઢને ઘેરો ઘાલી હુમલો કરવા મોકલ્યા હતા. એ ગઢપર મહારાજનુ સૌથી જાનુ થાણુ હતુ ત્યા ઘણો મજબૂત બદોબસ્ત હતો. ગઢ ઉપરના લશ્કરે અત્યત જુસ્સાભેર લઢવાની તૈયારી કરી તેઓ મોગલોના મારાથી પાછા હઠત નહિ, પરતુ મહારાજના પુત્ર સભાજીને કિલ્લાના દરવાજા પાસે ઉભેલા જોઈ તેમના ઉપર ગોળા મારતા પાછા હઠયા સભાજીએ કિલ્લાના હવાલદારને દમ ભરાવ્યો કે, દરવાજો નહિ ઉઘાડે તો તારો શિરચ્છેદ કરીશ એ સાભળી કિલ્લાપરના મનુષ્યોને બીક લાગી તેઓ આસપાસ નાસી ગયા કિલ્લાની હવાલદારી ફિરગોજી નરસાલાના તાબામા હતી શાહિસ્તખાને ચાકણના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો તે વખતે અતિશય શૂરવીરપણાથી કિલ્લાનુ રક્ષણ કરનાર એજ વીરપુરુષ હતો, પરતુ આ પ્રસગે તેના સિપાઈઓનુ ધૈર્ય રહ્યુ નહિ તેઓ વીર ફિરગોજીને છોડી નાસી ગયા તેથી તેને હિમત રહી નહિ શત્રુ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવવામા આવે તો સભાજી દરવાજા આગળજ ઉભા હતા પોતાના સ્વામીપુત્ર ઉપર ગોળા છોડી શકાય તેમ નહોતુ. ફિરગોજી ઉડા વિચારમા પડયો અને અતે રાત્રિને સમયે કિલ્લામાથી નાસી ગયો. આથી કિલ્લો દિલેરખાનના

હાથમાં આવ્યો. કિલ્લાપર કેટલાંક માણસો હતાં તે મોગલોના હાથમાં આવ્યાં. તેમાંથી સાતસો શૂરવીર યોદ્ધાઓના ડાબા હાથ તેણે ભાંગી નાખ્યા અને બીજાં માણસોને ગુલામ બનાવ્યા. સંભાજીને આ ક્રૂર કર્મ પસંદ પડ્યું નહિ. આવું ક્રૂર કર્મ કરવાનું કારણ એટલુંજ કે એથી બીજાં માણસોને દહેશત લાગે. એ કિલ્લામાંથી પુષ્કળ લૂંટ તેના હાથમાં આવી. જે જે ચીજો તેનાથી લઇ જવાય તેમ હતુ નહિ તે સર્વ તેણે બાળી નાખી અને કિલ્લો તોડી નાખીને સાફ મેદાન કરી દીધું. મહારાજે કિલ્લાપરની ચઢાઇના સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તેના રક્ષણને માટે તેમણે બાર હજારની ઘોડેસ્વાર સેના મોકલી; પરંતુ તેમના ત્યાં પહોચતા પહેલા કિલ્લો મોગલોના હાથમા ગયો હતો. મહારાજના સૈન્યે તેમનાપર છાપા મારીને બહુ હેરાન કર્યા. મોગલસરદાર ઇરાજખાન અને બજાજી નિંબાળકર દિલેરખાનના સૈન્યમાટે અન્નસામગ્રી લઇ જતા હતા તે તેમણે લૂંટી લીધી. સર્વ હકીકત મહારાજને મળતા તેમણે પોતાના તાબાના બીજા કિલ્લેદારોને કહાવી મોકલ્યુ કે –' સંભાજી રાજદ્રોહી થઇ મોગલો પાસે નાસી ગયા છે. મોગલોના સૈન્યસહિત આપણા કિલ્લાપર ચઢી આવે તો તેમની શરમ નહિ રાખતાં યુદ્ધ કરવું, કિલ્લો તેમને સોપવો નહિ. '

મહારાજે સંભાજી પાસે વિશ્વાસુ કારકુન મોકલી બોધ કરાવ્યો કે–' તમારી વર્તણુક યોગ્ય નથી મેં અથાગ શ્રમ કરીને સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું છે તે તમારે માટે કે કોઇ બીજાને માટે ? યવનો સાથે મળી જઇ આપણું રાજ્ય પુનઃ તેમના તાબામાં સોપવાની દુર્બુદ્ધિ તમને ક્યાંથી સૂઝી ? તમારા એ વર્તનથી નુકશાન કોને થશે ? તમને કે મને ? મારે માટે હવે કંઇ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી. એકાદ તીર્થક્ષેત્રમા જઇ રહેવું કિંવા ગુરુ રામદાસમહારાજના ચરણ આગળ બેસી પ્રભુભજન કરવુ એવી મારી ઇચ્છા છે. આપણું રાજ્ય નષ્ટ થશે તો તેમાં તમનેજ નુકશાન છે જે થયુ તે ખરું મનમાં શંકા નહિ રાખતા એકદમ ચાલ્યા આવજો. શત્રુના તાબામા રહેશો નહિ તમારા ખાનગી ખર્ચને માટે તાલુકો આપવામાં આવશે. પછી તમારી ઇચ્છામા આવે ત્યા રહેજો. અને વ્યવસ્થા થાય તેટલી કરજો.' કારકુને એવા અનેક બોધપ્રદ વાક્યો કહ્યા, છતા સંભાજીની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી નહિ.

હંબીરરાવ મોહિતે સર્વસેનાપતિ મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સૈન્ય લઇને વિજાપુરસરકારની મદદને માટે જતો હતો તેને રણમસ્તખાને આઠ નવ હજાર ઘોડેસ્વારસહિત રસ્તામાંજ પકડ્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં મોગલસરદારનો પરાજય થયો અને તેઓ નાસી ગયા. હંબીરરાવ દિલેરખાનની છાવણી નજીક જઇ તેમનાપર વખતોવખત છાપા મારવા લાગ્યો. મોગલલશ્કરને અન્નધાન વગેરે મળે નહિ એવી ગોઠવણ કરી. મોગલલશ્કરને ફાકા પડવાથી તેઓ હાથીઘોડાસહિત ટપાટપ મરણ પામવા લાગ્યા. અંતે ખાનને છાવણી ઉપાડવાની ફરજ પડી. તે મરાઠાઓના સપાટામાંથી નાસી છૂટી લશ્કરસહિત ઔરંગાબાદ જઇ પહોંચ્યો. હંબીરરાવ પાસે વધારે લશ્કર નહિ હોવાથી મોગલલશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાની હિંમત નહોતી. તેમ છતા તે વીર પુરુષ-સિંહ ઔરંગાબાદ સુધી મોગ-

લોની પૂંઠે ધસ્યો હતો.

એટલું થવા છતાં દિલેરખાન નરમ પડ્યો નહોતો. વર્ષાઋતુ પૂરી થતાજ તેણે પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને વિજાપુરસરકારના પ્રાંતોમાં પ્રવેશ કરી લૂંટફાટ કરવા માંડી. હિંદુ તેમજ મુસલમાન સ્ત્રીઓ તેના પંજામાંથી બચવાને માટે તળાવ વગેરેમાં પડીને પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરવા લાગી. કેટલાંએ ગામોના ગામ તેણે બાળી નાખીને ઉજ્જડ કર્યાં. એક મોટા ગામમાંથી ત્રણહજાર હિંદુ રહેવાસીઓને પકડીને તેણે ગુલામ બનાવ્યાં. અથની નામનું એક વ્યાપારનું મોટું મથક હતું તે તેણે લૂંટીને બાળી નાખ્યું અને તેમાં પકડાયલા દરેક હિંદુને ગુલામ બનાવ્યા. સંભાજી આ વખતે ખાનની સાથે હતો, તેને આ ભયંકર કૃત્ય મુદ્દલ ગમ્યું નહિ અને તેણે ખાનને વાર્યો પણ તેણે તેનું કહ્યું જરા પણ માન્યું નહિ. ખાનના આ ઘોર કૃત્યથી સંભાજીની આંખો ઉઘડી અને પોતે લીધેલાં પગલાં બદલ તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હંટી નામક એક મોટું શહેર લૂંટયું અને કૃષ્ણા નદીને પેલેપાર જઇ કર્ણાટકમાં લૂંટફાટ ચલાવી. તેણે પોતાના સૈન્યની બે ટુકડી બનાવી બે દિશામાં રવાના કરી. એક ટુકડી ઉપર દિલેરખાન પોતે સેનાપતિ થયો હતો. જનાર્દનપંતને એ લૂંટફાટના સમાચાર મળતાંજ તેણે છ હજાર ઘોડેસ્વારસહિત તેનાપર હુમલો કર્યો. અને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેમનો પરાજય કર્યો. દિલેરખાન અને તેનું લશ્કર મરાઠાઓના મારથી નિર્બળ થઈ નાસી ગયું. જનાર્દનપંતે મોગલોની એક ટુકડીને હરાવ્યા પછી બીજી ટુકડી ઉપર ધસી જઇ તેમને પણ કાપી નાખી અને ખાનનો પરાજય થવાથી તે પણ શરમિંદો થઇ નાસી ગયો. એમ કહેવાય છે કે મહારાજે ફરીથી ભૂપાળગઢ પોતાને હસ્તગત કર્યો હતો અને તેની દુરસ્તી કરાવી તે પર પોતાનું થાણું બેસાડ્યું હતું.

દિલેરખાનની દુર્દશાના સમાચાર જાણી ઔરંગઝેબને ખાન ઉપર અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ખાનનું કૃત્ય તેમને પસંદ આવ્યું નહિ; પોતાના પ્રાંતનો બંદોબસ્ત રાખવાને બદલે વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવા જવાથી બાદશાહે ખાનને સખ્ત ઠપકો આપ્યો અને આજ્ઞા ફરમાવી કે:-' શિવાજીમહારાજના પુત્ર સંભાજી તમારી પાસે આવ્યા છે તેમને સરદારી આપી આપણા લશ્કરમાં રાખવા ઉચિત નથી. તે મોગલલશ્કરમાં દ્રોહ ઉત્પન્ન કરી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ; તેમને કેદ કરી દિલ્હી મોકલવા.' દિલેરખાનને બાદશાહનો હુકમ યોગ્ય લાગ્યો નહિ. તેણે સંભાજીને પોતાની છાવણીમાંથી નાસી જવાની ભલામણ કરી. સંભાજી ત્યાંથી નીકળી નાઠા અને મહારાજ પન્હાળા ઉપર હતા તેમને જઈ મળ્યા.[1] આ વ-

[1] સરકારજણાવે છે કે દિલેરખાનનું ઘાતકીપણું જોઇને સંભાજીને તેનાપર કંટાળો આવ્યો; તેથી તેની છાવણીમાંથી રાતોરાત તે વિજાપુર તરફ નાસી ગયો. તેની સાથે તેની સ્ત્રી યેસુબાઈ પણ હતી. તેને પુરુષનો પોષાક પહેરાવેલો હતો. વિજાપુરમાં મસાઉદખાને આદરસત્કાર કરી તેમને આશ્રય આપ્યો; પરંતુ દિલેરખાને મસાઉદખાનને લાંચ આપીને સંભાજીને પકડવાનું તરકટ રચ્યું. એ વાતની બાતમી સંભાજીને મળતાંજ ત્યાંથી રાતોરાત નાસીને, મહારાજ પન્હાળગઢપર હતા ત્યાં તે આવ્યો.

અને મહારાજે પન્હાળા કિલ્લાની ઘણીજ મજબૂતી કરી હતી અને ફ્રેંચ લોકો પાસેથી લીધેલી પચાસ તોપો તેમણે કિલ્લાપર ચઢાવી હતી; કારણ કે તેમને એવા સમાચાર મળ્યા હતા કે આ વખતે સંભાજી અને દિલેરખાન બન્ને મળીને કિલ્લાપર હલ્લો કરવાના છે.

સંભાજી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેમને શિખામણ દેતાં કહ્યું કેઃ-'તમે અમને છોડી મોગલોમા જઇ મળ્યા એ સારૂં કર્યું નહિ. ઔરંગઝેબ સાથે આપણે વેર હોવાથી દિલેરખાન સાથે પણ આપણને શત્રુતા છે. એવી સ્થિતિ છતાં તેમના તાબામા જઈ પડવું એ સાહસકર્મ કહેવાય. તેઓ તમારો વિશ્વાસઘાત કરત; પરંતુ જગદંબાની કૃપાથી તમે તેના તાબામાથી જીવતા મુક્ત થયા. એમા દિલેરખાનનો અમારાપર ઉપકારજ થયો છે. તમે હિંદુરાજ્યના ઉત્તરાધિકારી છો. ઉચ્ચકુળમા જન્મ્યા છો. તમે કંઇ સામાન્ય પુરુષ નથી. મારી કમાણી તમારે માટેજ છે, તેમ છતા દિલેરખાન જેવા એક નિર્જીવ સરદારના આશ્રયમા જઇ પોતાનું અપમાન અને ઘાત વહોરી લેવા; એ તમારા જેવા બુદ્ધિમાન, અભિમાની અને હોશિયાર પુરુષને શોભે નહિ મારી પાછળ તમે રાજગાદીના માલિક થનાર છો. સર્વ પ્રજાને તમારે પુત્રવત્ જાણવી જોઇએ. તેમની સંપત્તિ, જીવન અને આબરૂનુ રક્ષણ કરવું એજ તમારૂ પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય છે. તેમ છતાં તમે અયોગ્ય કૃત્યો કરી પ્રજાને દુઃખ આપશો તો પછી શી રીતે તેનું પાલન થશે? વેશ્યાગમન કિંવા પરસ્ત્રીગમન એ મનુષ્યના યશનો ક્ષય કરી નાશ કરનાર છે. રાવણાદિ રાજાઓએ પરસ્ત્રીગમન જેવા દુષ્કર્મ કર્યાથી તેમનાં રાજ્ય નાશ પામ્યાં અને કુળનો ક્ષય થયો હતો. એ તમારે લક્ષમા લેવું જોઇએ. તમારૂં એ મહાન દુર્લક્ષણ નાશ પામે તેથીજ મેં તમને પુત્રવાત્સલ્યભાવથી થોડી શિક્ષા કરી હતી; તેથી તમને ક્રોધ ઉપજ્યો અને તમે અનિષ્ટ વિચાર કર્યો; પરંતુ તમારા એ કૃત્યને લીધે જગદંબાની કૃપાથી કંઇ અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું નહિ એજ તેની કૃપા સમજું છું પુન એવા દુષ્કૃત્યો કરશો નહિ. દુરાચરણ એ મનુષ્યનું અધઃપતન થવાનુ મોટામા મોટું લક્ષણ છે. આપણા ઘરમાં ફાટફુટ થવાથી શત્રુને આનંદ થાય છે અને આપણો નાશ કરવાની તેમનામા હિંમત આવે છે. યવનોની તાબેદારીમાથી છુટવાનો મેં દીર્ઘ પરિશ્રમ કરીને સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું, છતા તેની દરકાર નહિ કરતાં પુનઃ યવનોના આશ્રયમાં જવાની તમને દુર્બુદ્ધિ સૂઝે, એ હું તમારૂ મોટું દુર્ભાગ્યજ સમજું છું. તમને રાજ્યાધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા હોય તો હુ રાજ્યના બે વિભાગ પાડી તુંગભદ્રાથી કાવેરીપર્યંતનો પ્રદેશ તમને અને નર્મદા નદીથી તુંગભદ્રા સુધીનો પ્રદેશ રાજારામને સોંપવા તૈયાર છું. હું કોઈ પુણ્યક્ષેત્રમા જઇશ કિંવા રામદાસસ્વામીના ચરણાશ્રયમા જઇ અવશેષ જીવન પરમેશ્વરની ભક્તિમા પૂરૂં કરીશ; પરંતુ એ વ્યવસ્થા કરતા સુધી તમને પન્હાળામાં નજરકેદ રાખવા પડશે; કારણ કે તમારાપર હવે મને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નથી. રાયગઢ જઈ રાજારામના લગ્ન કરી આવીશ,ત્યાર પછી યોગ્ય જણાશે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીશ.' મહારાજે સંભાજીને એથવચનો કહી તેમને પન્હાળા ઉપર

નજરકેદ રાખ્યા અને ખર્ચ માટે તે પ્રાંતનો ત્રણ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો તાલુકો તેમને નામે ચઢાવી આપ્યો. તેમના કાર્યભારીતરીકે વિઠ્ઠલ ત્રિંબક દેશપાંડેને[1] ખાસનીસનો હોદ્દો આપ્યો. તેમની પાસે બંદોબસ્ત રાખવા માટે સોમાજી નાયક બંકી, બાવાજી નાયક સમશેર બહાદુર અને બાવાજી ઢમઢેરે નામક ત્રણ પરમ વિશ્વાસુ સરદારો નિમવામાં આવ્યા. તેઓને મહારાજે હુકમ કર્યો હતો કે:-'સંભાજીને નિત્ય સારી શિખામણ આપી સારે માર્ગે ચઢાવવાનો યત્ન કરવો. તેમની સાથે હોશિયારીથી વર્તવું. મારી આજ્ઞા સિવાય તેમને ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતરવા દેવા નહિ. કિલ્લાનો સર્વ બંદોબસ્ત ત્યાંના હવાલદારના તાબામાં રાખવો. તેમાં સંભાજીએ અડચણ કરવી નહિ.' સંભાજીના ખર્ચ માટે નક્કી કરવામાં આવેલા પ્રાંતની વ્યવસ્થા જનાર્દન નારાયણ સુમંતને સોંપી તેને પણ સંભાજીમહારાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કહ્યું.

મોગલ સૈન્યની પાયમાલી થવાથી તેને પાછું જવું પડયું હતું અને વિજાપુરસરકાર તેના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઇ હતી, એ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. શિવાજી મહારાજની સહાયતાવડે તેમનું સંકટ નિવારણ થયું હતું એમ જાણી વિજાપુરસરકાર તરફથી મહારાજને એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે, 'તમે અમને યોગ્ય પ્રસંગે સારી મદદ કરી શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત કર્યાં એ તમારી કુલીનતા અને ઉદારતા છે. તમે શાહજીરાજાના પુત્ર છો. તેમના ઋણમાંથી તમે આજ મુક્ત થયા છો. અમારી સરકાર સાથે તમે વિરોધ કર્યાથી આટલા દિવસ તમારી સાથે વૈર ચાલતુ હતું. તમારા વર્તનને લીધેજ શાહજીરાજાને અમારી સરકારે ઘણોજ ત્રાસ આપ્યો હતો; તેમ છતા અમારી સરકારના અપકાર તરફ લક્ષ નહિ આપતા અમારી વિનતિને માન આપી અમને યોગ્ય પ્રસંગે સહાયતા આપવાથી સર્વત્ર આપની કીર્તિ પ્રસરી રહી છે.' વિજાપુરસરકારે મહારાજને વકીલ સાથે પત્ર અને પોશાક, ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા વગેરે નજરાણું મોકલ્યું હતું. મહારાજે પત્રના ઉત્તરમા લખી જણાવ્યું કે, "મેં આપની બાદશાહીના ઘણા પ્રાંત કબજે કરવા છતા મારા તીર્થસ્વરૂપ પિતાજી મારા કાર્યમાં સહાયભૂત નહિ હોવાની આપની ખાત્રી થયા પછી તેમને અર્પણ કરેલી જાગીર અદ્યાપિપર્યંત આપે કાયમ રાખીને તેમનું અને તેમની પાછળ તેમના દ્વિતીય પુત્રનું સન્માન કર્યું છે, તેથી અમારા કુટુંબ ઉપર આપનો મોટો ઉપકારજ થયો છે. આજપર્યંત આપનાજ આશ્રયથી મારી ઉન્નતિ થઇ છે. મારી સંપત્તિ અને લશ્કર આપના ઉપયોગમા આવશે તો મારા જીવનને ધન્ય માનીશ. આપની સરકારનું લશ્કરી બળ વિશેષ હોવાથી આપને વિજય પ્રાપ્ત થયો છે. મેં બનતી મદદ કરી છે. ભવિષ્યમાં સંકટસમયે સહાયતાની જરૂર જણાતાં અવશ્ય લખશો, મનમાં જૂદાઇ રાખશો નહિ." વકીલને ઉત્તરપત્ર આપ્યા પછી આદિલશાહને યથોચિત નજરાણું મોકલ્યું તથા તેને તહનામાની શરતોની યાદી આપી. યાદીમાં લખ્યું હતું કે, (૧) કોપલ અને બેલવાડી (બીલારી)ની

[1] એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુરારબાજી દેશપાંડેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો.

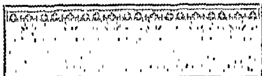
આસપાસનો પ્રાંત અમારે સ્વાધીન કરવો. (૨) દ્રવિડ દેશમાં અમે કબજે કરેલા પ્રાંત ઉપર આદિલશાહે પોતાનો હક્ક રાખવો નહિ. (૩) શાહજીરાજાની જાગીરને નુકશાન કરે એવા તંજાવર વગેરે પ્રાંત ઉપર આદિલશાહે કોઇ પ્રકારની સત્તા રાખવી નહિ. તેના ઉપર અમારી સંપૂર્ણ સત્તા કબૂલ કરવી અને (૪) પ્રસંગોપાત એકબીજાને પરસ્પર સહાયતા આપવી. મસાઉદખાને તહનામાની શરતો કબૂલ કરી. તહનામું મંજુર થયા પછી મહારાજ મસાઉદખાનની મુલાકાત લેવા વિજાપુર તરફ ગયા. તેઓ વચ્ચે બીજી પણ કેટલીક ગુપ્ત સલાહમસલત ચાલી હતી આ વખતે મહારાજના મનમાં એવું આવ્યું કે વિજાપુર શહેરમાં જઇ આદિલશાહની મુલાકાત લેવી. મસાઉદખાને પણ આ વાતને અનુમોદન આપી પાંચસો માણસો સાથે મુલાકાત માટે આવવા મહારાજને સંદેશો કહાવ્યો; પરંતુ મોરોપંત પિંગળેએ આવું સાહસ કરવાની મહારાજને ના પાડી તેથી મહારાજે એ વિચાર માંડી વાળ્યો

કર્ણાટકના અને દ્રવિડ દેશના પ્રાંત ઉપર વિજાપુરસરકારે શિવાજીમહારાજનું પ્રભુત્વ કબૂલ કર્યાના સમાચાર જાણ્યાથી વ્યંકોજીરાજાને અતિશય વિષાદ થયો અને તેમને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય તદ્દન નષ્ટ થયા જેવું જણાયું. મહારાજે રઘુનાથપંતદ્વારા તેમના ઉપર દાબ બેસાડી પ્રથમથીજ તેમની જાગીરની ઘણીખરી વ્યવસ્થા પોતાના તાબામાં લીધી હતી. તેમાં વળી વિજાપુરસરકારે તહનામું કરી, તેમની જાગીર ઉપરનો હક્ક ઉઠાવી લીધો હોવાથી ભવિષ્યમાં તે સરકાર પાસેથી મદદ મેળવી પોતાના બંધુના દાબમાંથી મુક્ત થવાની વ્યંકોજીને આશા હતી તે પણ હવે નિર્મૂળ થઈ. વ્યંકોજીરાજાએ અત્યંત ઉદાસીનભાવ ધારણ કર્યો પોતાના નિત્ય વ્યવહારના કાર્યોપ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી વિરક્ત પુરુષપેઠે વિચરવા લાગ્યા રઘુનાથપંતે તેમની ઉદાસીન વૃત્તિસંબંધી મહારાજને પત્રદ્વારા જણાવ્યું ત્યારે મહારાજે વ્યંકોજીને પત્ર લખ્યો કે—"ઘણા દિવસથી તમારા તરફથી પત્ર નહિ આવવાથી તમારા તરફના સમાચાર જાણી શકાતા નથી અને અંતઃકરણમાં ચિન્તા થાય છે રઘુનાથપંતે લખ્યું છે કે, તમે ઉદાસ અને ખિન્ન રહો છો શરીરની બરદાસ્ત રાખતા નથી. તમને જીંદગીપર કંટાળો આવ્યો છે. કોઇ તહેવાર કિંવા ઉત્સવ ઉજવતા નથી. સૈન્ય સ્વસ્થ બેસી રહ્યું છે. દરબારના કામકાજમાં લક્ષ પરોવતા નથી તમે સંપૂર્ણ સાધુ બની કોઇક પવિત્ર સ્થાનમાં બેસી કાળનિર્ગમન કરો છો તમારાસંબંધી એવી ઘણી બાબત પંતે લખી છે એ વાંચી અમને ઘણી દિલગીરી થાય છે. આપણા પિતાશ્રીનું ઉદાહરણ તમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ હોવા છતાં તમારી એવી વૃત્તિ થાય એ મને નવાઇભરેલું લાગે છે. સંકટપ્રસંગે પિતા કેવી રીતે વર્તતા હતા, સંકટપ્રસંગનું નિવારણ તેમણે કેવી હોશિયારીથી, ધૈર્યથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી કર્યું તથા અતિશય કીર્તિ અને માન સંપાદન કરી મરણપર્યંત તે કેવી રીતે જાળવી રાખ્યું તેનો વિચાર કરો. તમારી નજર સામેજ તેમનું ઉજ્જ્વળ ચરિત્ર રચાયું છે. પિતાનો તમને નિત્ય સમાગમ હતો. તેમની હોશિયારી અને વ્યવહારકુશળતાનું તમે નિત્ય નિરીક્ષણ કર્યું

હોવાથી તમને અત્યંત લાભ થશે. જોઇએ મે અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રમાણે સ્વરક્ષણ કરી કેવી રીતે સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું છે, તે તમને વિદિતજ છે તમને સાંપ્રત અનુકૂળ સંધિ મળવા છતા સાંસારિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી સાધુ થવું એ ઉચિત છે કે? તમારો કાર્યભાર અન્યના તાબામા આપો અને તે તમારૂં સંસ્થાન પચાવી પડે એ યોગ્ય જણાય છે કે? તમારી સંપત્તિનો નાશ થવા દઇ તમારૂંજ નુકશાન કરવું એ યોગ્ય જણાતુ નથી એમા તમારૂં ડહાપણ શું? એનુ અંતિમ પરિણામ શું આવશે? હુ તમારા વડીલ બધુ તમારૂં સંરક્ષણ કરવા સર્વદા તત્પર છુ. મારી કિંચિત્ પણ ભીતિ રાખવાનુ કારણ નથી ઉદાસીન વૃત્તિનો ત્યાગ કરો વિરક્ત થશો નહિ. સાધુભાવ દૂર કરો સુખપૂર્વક કાળક્રમણ કરો વ્રતઉદ્યાપન, તહેવાર, ઉત્સવ અને અન્ય વ્યવહાર પાલન કરો તમારા જીવને સુખ થાય તેવા કાર્યો કરો તમારા તાબાના સૈન્યને નિરર્થક બેસી રહેવા દેશો નહિ લશ્કરની સુવ્યવસ્થા રાખો મહત્ત્વના રાજદ્વારી કાર્યોપ્રત્યે લક્ષ રાખો તાબાના નોકરો પાસેથી બરોબર કામ લ્યો. તેમને કામ સોંપી તે કામ બરોબર થાય છે કે નહિ તે દક્ષતાપૂર્વક અવલોકન કરો યોગ્ય રીતે વર્તી કીર્તિ સંપાદન કરો તમે મારા કનિષ્ટ બધુ છો તમારી કીર્તિ અને ઉત્કર્ષ સાભળી મને વિશેષ સંતોષ થશે તમારી પાસે રઘુનાથ પંડિત છે તે પારકા મનુષ્ય નથી તેઓ આપણા આપ્તજ છે તેમની સલાહથી પ્રસંગોપાત ઉચિત જણાતા કાર્યો નક્કી કરતા જાઓ. તે તમને મારા જેટલુજ સન્માન આપી વર્તશે. મને તેમનાપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેજ પ્રમાણે તમે પણ તેમનાપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજો તેમનો ત્યાગ કરશો નહિ તમને પારસ્પર એકબીજાના પૂર્ણ આશ્રયની જરૂર છે. તેમ થવાથીજ તમારી ખ્યાતિ થશે વધારામા કહેવાનુ એજ છે કે, આળસ કરશો નહિ અનુકૂળ સંધિ પ્રાપ્ત થતા તેને વ્યર્થ જવા દેવી નહિ. તમારા લશ્કર પાસેથી કંઇક કામ લેતા જાઓ પરાક્રમ કરવા જેવુ તમારૂં વય છે વૃદ્ધાવસ્થામા સાધુ થવુ જોઇએ ચાલો ઉઠો, ઉદાસીનતા કાઢી નાખો, આળસનો ત્યાગ કરો અને કંઇક પરાક્રમ કરી બતાવો તમે સુજ્ઞ છો તમને વિશેષ શું લખવું?"

મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને એ છેલ્લોજ પત્ર લખેલો હોવો જોઇએ ત્યાર પછીથી તેમની પ્રકૃતિ બગડતી ગઇ અને તેમાજ તેમનુ અવસાન થયુ હતુ

प्रकरण २८ मुं-अंग्रेज अने सीदी

શિવાજીએ ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં રાજાપુર શહેર લુંટ્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં સુરત શહેર પ્રથમ લુંટ્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૫ માં કારવાર શહેર ઉપર હુમલો કરી ત્યાં ખંડણી મેળવી. ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં સુરત શહેર પુનઃ લુંટ્યું અને ઇ. સ. ૧૬૭૩ માં હુબલી શહેર લુંટ્યું. એ સર્વ સ્થળે અંગ્રેજોની વખારો હોવાથી તેમને તે પ્રસંગે ઘણું નુકશાન સહન કરવું પડ્યું હતું, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. રાજાપુર શહેર શિવાજીમહારાજના તાબામાં આવ્યા પછી અંગ્રેજોએ ત્યાંથી પોતાની વખારો બંધ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં સુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ મુંબઇ બેટમાં[1] વખાર ઉઘાડી ત્યાં પોતાનું કાયમનું થાણું સ્થાપ્યું અને આસપાસના પ્રદેશમાં વ્યાપાર શરૂ કર્યો હતો.

એ બેટને લગતા સાષ્ટી પ્રાંતમાં ફિરંગી (પોર્તુગીઝ) લોકોની સત્તા હતી. મુંબઇ બેટમાંપર તેમની સત્તા જામી પડવાથી તેમને ઘણો ખેદ થયો. તેઓ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ ઉપર દ્વેષ કરવા લાગ્યા. તેઓ તેમને પોતાના તાબાના કોઇ પણ પ્રાંતમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવા દેતા નહોતા. મુંબઇના અંગ્રેજોને સાષ્ટિ પ્રાંતમાંથી કિંચિત્ પણ અનાજ પૂરું પાડવામાં આવતું નહિ હોવાથી તેઓને અન્ય પ્રાંતોમાંથી અનાજ વગેરે લાવવું પડતું. સાષ્ટી પ્રાંત સિવાય મુંબઇની આસપાસના ઇતર પ્રાંતો ઉપર શિવાજીમહારાજની સત્તા હોવાથી તેમની સાથે સલાહ-સંપ રાખવાની અંગ્રેજોને અગત્ય જણાતી હતી. મહારાજને તેમનાપર વક્રદૃષ્ટિ રાખવાનું કારણ નહોતું. તેઓ તેમને કુશળ વ્યાપારી અને હુંશિયાર દરિયાવર્દી-તરીકે જાણતા હતા. તેમના વ્યાપારમાંજ પોતાના પ્રાંતનું હિત સમજતા હતા. વળી મોગલો સાથે મહારાજને વારંવાર યુદ્ધ કરવું પડતું હોવાથી તેમની પાસેથી જરૂરી વહાણો વગેરેની મદદ મળવાની મહારાજને આશા હતી. તેમનાં વહાણો મજબૂત અને મોટાં હતાં. તેમના તરફથી ગોળા મળવાની તથા બંદુકો, તોપો; અને દારૂગોળો મળવાની મહારાજને આશા હતી. મોગલોની સહાયતાવડે સીદી અંગ્રેજોના બંદરમાં પ્રવેશ કરી પોતાના કુલાં વગેરે પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવાની તેમને

[1] પોર્તુગાલના રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરતી વખતે એ બેટ ઇંગ્લંડના દ્વિતીય ચાર્લ્સ રાજાને પહેરામણીમાં મળ્યો હતો. ચાર્લ્સે રાજાએ પ્રતિવર્ષ દશ પૌંડ લેવાની શરતે તે બેટ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને આપ્યો હતો.

હમેશા બીક હતી; તેથી અંગ્રેજોને પોતાના સ્નેહી બનાવી એ બીકનુ નિવારણુ કરવાની મહારાજની ધારણા હતી. સત્ય કહીએ તો અંગ્રેજોને એ બેટમાંથી હાંકી કહાડી ત્યા પોતાના થાણા બેસાડવાનુ મહારાજને કઠિન જણાતુ નહોતું; પરંતુ પરદેશના વ્યાપારીઓને વિનાકારણે ત્રાસ આપવો અને પોતાના પ્રાંતમા ચાલતો તેમનો વ્યાપાર બંધ પાડવો એ મહારાજને યોગ્ય જણાતું નહોતુ. સઘળા પશ્ચિમ કિનારા તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો; પરંતુ તે સિદ્ધ કરવા માટે પોતાની પાસે સુદૃઢ લશ્કરી વહાણુ તૈયાર કરવા જોઇએ એવું જણાતું હતુ અને તે તૈયાર કરવાના કામમા જેમના તરફથી મદદ મળવાનો સંભવ હતો તેમને બનતેપ્રયત્ને ત્રાસ નહિ આપવાનો મહારાજ પ્રયત્ન કરતા હતા. એ કારણથીજ તેઓ ફ્રેંચ, ડચ વગેરે પરદેશી વ્યાપારીઓ સાથે મિત્રભાવથી વર્તતા હતા. પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે પ્રથમ બંધુત્વ હતુ, પરંતુ તેમનામા ધર્મવેડાપણું વિશેષ વધવાથી તેઓ હિંદુપ્રજાને છળવા લાગ્યા તેમની એ વૃત્તિ યોગ્ય નહિ જણાયાથી મહારાજે છેવટે તેમની સાથે વૈર કર્યું. તેમ છતા પણ તેઓ તહનામાની શરત પ્રમાણે પ્રતિવર્ષે બંદુકો, તોપો અને દારૂગોળો પૂરો પાડતા; તેથી મહારાજ થોડો વખત સ્વસ્થ રહ્યા. તેઓ બીજાં થોડા વર્ષ જીવ્યા હોત તો આ દેશમાથી પોર્ટુગીઝ લોકોનુ જડમૂળ ઉખેડી નાખત

અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સુરતના મોગલોના આશ્રયમા રહ્યા ત્યારે તેમના તરફથી વિશેષ સહાયતા મળવાની મહારાજને આશા રહી નહિ; તેથી તેઓએ વારંવાર તેમની વખારો લૂટવા માડી; પરંતુ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ જ્યારથી મુંબઇ આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા ત્યારથી તેઓ મહારાજ સાથે ઘણા નિકટ સંબંધમા જોડાયા. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને મુંબઇ બેટ મળ્યા પછી ચાર વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૬૭૨ મા, ત્યાંની વખારો ઉપર આંગિયર નામક એક ડહેલ અને બુદ્ધિમાન ગવર્નર આવ્યો. તેણે શિવાજીમહારાજ સાથે સ્થાયી મૈત્રી બાંધવાનો વિચાર કર્યો અને તે તેવાજ યત્ન કરવા લાગ્યો. સીદીએ પણ અંગ્રેજોને પોતાના પક્ષમા લઇ તેમના તાબાના મુંબઇ બંદરમા પોતાના વહાણો લઇ જવાનો અને ત્યાથી શિવાજીમહારાજના કુલાં વગેરે પ્રાંતમા ઉપદ્રવ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. સીદી મોગલોનો ખંડિયો બનવાથી તે સરકારના વહાણો તેની સત્તામા આવ્યા હતા અને તેમના વગવસીલાથી મુંબઇ બંદરમા પ્રવેશ કરવાનો લાગ જોતો હતો; પરંતુ આંગિયર તેને તેમ કરવા દેતો નહિ. સુરતનો મોગલસુબેદાર તેમને વારંવાર સંદેશા કહાવતો કે, સીદીને તમારા બંદરમા પ્રવેશ કરવા દેજો; પરંતુ શિવાજીમહારાજની બીકે આંગિયર તેની માગણી કબૂલ કરતો નહિ. મહારાજને ગવર્નર સાહેબનુ મધ્યસ્થપણું પસંદ પડ્યું હોવાથી તેમના સંબંધી મહારાજનો અભિપ્રાય ઘણો સારો બંધાયો હતો.

મહારાજના લશ્કરે ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝ લોકો) ના વસઇ પ્રાંત નજીક કિલ્લા બાંધવાનુ શરૂ કર્યું તે વખતે તેઓદ્વારા પોતાને પણ કદાચિત્ ઉપદ્રવ થવાની બીક લાગવાથી આંગિયર સાહેબે ઉસ્ટિક સાહેબને મહારાજ સાથે તહનામું કરવા

માટે તેમના તરફ મોકલ્યો; પરંતુ તેણે રાજાપુર અને હુબલીમાં થયેલું અગીઆર હજાર હોનનું નુકસાન ભરી લેવાની તદબીર કદમ લખેલી હોવાથી મહારાજે તે સમયે અંગ્રેજો સાથે તહનામું કર્યું નહિ. આખિરે પુનઃ બીજે વર્ષે નિકલ્સ નામક વકીલને સંભાજીમહારાજની તહનામું કરવા મહારાજ પાસે મોકલ્યો હતો.

આ સમયે પણ ઉભય પક્ષની શરતો નક્કી થઇ નહિ. મહારાજ કહેતા હતા કે—'રાજાપુરમાં તમને જે નુકસાન થયું હોય તે ભરી આપવા અમે તૈયાર છીએ; પરંતુ હુબલીમાં તમે કહો છો તેટલું તમને અમારાથી નુકસાન થયું નથી.' એ સંબંધી તેમની ખાત્રી કરી આપવા માટે મહારાજે હુબલીમાં કરેલી લૂંટની યાદીઓ પણ તેમને બતાવી હતી એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ ઉભય પક્ષ વચ્ચે વાંધો પડ્યો હતો. તેમજ મહારાજ અંગ્રેજો પાસે તોપોની માગણી કરતા હતા, તે તેઓ મોગલ અને સીદીની બીકે આપવા રાજી નહોતા.

કેટલાક દિવસ પછી અંગ્રેજોની પરવાનગીની દરકાર નહિ કરતાં સીદીએ મુંબાઇ બંદરમાં પોતાના વહાણો લઇ જઇ મહારાજના પ્રાંતમાં તોફાન મચાવ્યું આખિરને તે યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી તેમણે તેને મનાઇ કરી અને તેના વહાણો કાઢી મૂક્યા એ સમાચાર સાંભળતાંજ મહારાજ અંગ્રેજો ઉપર ઘણા ખુશી થયા, અને તેમને કહાવી મોકલ્યું કે, આપણા વચ્ચેનો વાંધો કહાડી નાખી તમારા વકીલને તહ કરવા મોકલો; પરંતુ એ સમયે સુરતના મોગલસુબેદાર પાસેથી વારંવાર તેમને પત્રો મળવા લાગ્યા કે, આવતા ચોમાસામાં સીદીના વહાણ તમારા બંદરમાં રહેવા દેવા, એથી અંગ્રેજ ગવર્નર ગુંચવાયલા પડ્યા. મોગલોને દુભવવાથી સુરતમાંથી અંગ્રેજ વખારો ઉઠાવી લેવાની તેમને બીક લાગે એ સ્વાભાવિકજ હતું. મહારાજે એ પત્રવ્યવહારસંબંધી જાણ્યું ત્યારે તેમણે અંગ્રેજોને ધમકીભરેલો સંદેશો કહાવ્યો કે—'તમે મોગલ સુબેદારની ભલામણ માની સીદીને તમારા બંદરમાં આવવા દેશો, તો તમારા પેટ ઉપર હુમલો કરવા આવતા ડચ લોકોના વહાણના સરદાર અમારી સહાયના માગે છે, તેમને દશહજાર સિપાઇઓસહિત સહાયતા આપી અમે તમારો પેટ સર કરીશું' સીદીએ તો પોતાનાં વહાણ મુંબાઇ બંદર નજીક લાવી ગોઠવ્યા હતા આખિરે તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. સીદીએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ તેણે પોતાના વહાણોમાંના કેટલાક પડાઉ ખાડીમાં હંકાર્યા અને સિવના ઉત્તર કિનારા ઉપર પોતાનું પુષ્કળ લશ્કર ઉતાર્યું. સિપાઇઓએ ત્યાંના રહેવાસીઓને હાંકી કહાડી ચોમાસામાં પોતાની છાવણી ત્યાંજ રાખવાની ગોઠવણ કરી; પરંતુ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ તેમને ત્યાંથી હાંકી કહાડ્યા ત્યારપછી સીદીના પાંચસો હથિયારબંધ સિપાઇઓ પગડીમાં બેસી પુનઃ મઝગામ નજીકના કિનારાપર ઉતરવા લાગ્યાથી અંગ્રેજોએ તેમનાપર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો, તેથી સીદીના લશ્કરને ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું. એ સમયે ડચ લોકોનાં વહાણો ઉત્તર તરફ આવતાં હતાં તે વેંગુર્લેથી છૂટા પડી થોડા સુરત તરફ, થોડા ઇરાન તરફ અને બાકીનાં બાકી વહાણ સિંહલદ્વિપ તરફ વળ્યા. મુંબઇના અંગ્રેજોને એ સમાચાર સાંભળતાંજ તેમને ધૈર્ય આવ્યું અને શિવાજીમહારાજની ધમકી તેમને

તદ્દન નિરર્થક જણાઈ. સીદીના લશ્કરે બે વખત જમીન ઉપર ઉતરવા કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો; છતાં સીદી મુંબઈબંદર પાસેથી પોતાનાં વહાણુ કેમે કર્યો પાછાં ફેરવતો નહોતો. તેણે ઘણુંજ તોફાન મચાવ્યું ત્યારે અંગ્રેજોએ તેની સાથે એવી શરત કરી કે, તેમણે ત્રણસોથી વધારે સિપાઈઓ બંદરમાં લાવવા નહિ, તેઓ પર અંગ્રેજોનો પહેરો હોવો જોઈએ, શિવાજીમહારાજના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ મચાવશે તેઓને અંગ્રેજો એકદમ હાંકી કહાડશે અને પુનઃ બંદરમાં આવવા દેશે નહિ.

મહારાજનો વકીલ તહની શરતો નક્કી કરવા મુંબઈ આવ્યો હતો, તેણે ઉપલી હકીકત મહારાજને લખી જણાવી. અંગ્રેજોના એ વર્તનથી મહારાજને સંતોષ થયો. તેમણે અંગ્રેજોને પોતાનો વકીલ રાયગઢપર મોકલી તહનામાની શરતો નક્કી કરવાનું લખ્યું. મિ. ઑગિયરે પોતાના વકીલને થોડા લશ્કરસહિત રાયગઢ મોકલ્યો. અંગ્રેજોનો વકીલ રાયગઢ નજીક ગયો ત્યારે તેને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી; કારણ કે મહારાજ તે સમયે કિલ્લામાં નહોતા. તેઓ રાજ્યાભિષેક કરવાની ગડબડમાં હોવાથી દેવીનાં દર્શન કરવા પ્રતાપગઢ ઉપર ગયા હતા,[1] મહારાજના અધિકારીઓએ અંગ્રેજી વકીલને મહારાજ રાયગઢ ઉપર આવ્યા પછી તેમની પરવાનગીથી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દેવાનું કહાવ્યાથી તેણે કિલ્લાની તળેટીમાં પાચડ નામના ગામમાં પોતાનો તંબુ ઠોકાવી નિવાસ કર્યો હતો. અંગ્રેજી વકીલે નારાયણજી[2] પંડિતને પોતાના આવવાનું પ્રયોજન જણાવ્યાથી તે તેમને મળવા ગયો. વકીલે તેને આગિયરનો પત્ર વંચાવ્યો અને મહારાજ તથા ઇતર કાર્યભારીઓ માટે ગવર્નર સાહેબે મોકલેલું નજરાણું બતાવ્યું. એ જોઈ પંડિત ખુશી થયો. મહારાજ પ્રતાપગઢથી આવતાજ તેણે તેની મુલાકાત કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું. વકીલે પંડિતને તહનામાની શરતો વંચાવી અને તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. એ તહનામામાં મહારાજે સીદી સાથે તહનામું કરવા સંબંધી એક કલમ લખી હતી તે વાંચી નારાયણજી પંડિતે કહ્યું કેઃ—'આ કલમ તમે તદ્દન કાઢી નાખો. મહારાજ એ કલમ કબૂલ કરશે નહિ. સીદીને પાયમાલ કરી તેનો જંજીરા કબજે કરવાનો મહારાજનો વિચાર આજકાલનો નથી. ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૮ થી તેઓ સીદીની પાછળ પડ્યા છે. તેમાં મહારાજને પુષ્કળ નુકસાન સહન કરવું પડ્યું છે. તેને પાયમાલ કર્યા સિવાય અમારો કોંકણ કિનારો સુરક્ષિત થશે નહિ; મહારાજે ગમે તે યત્ને પણ તેનો નાશ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે, મનુષ્યોની અને પૈસાની ગમે તેટલી ખરાબી થશે તોપણ મહારાજ પાછા હઠવાના નથી. સાંપ્રત જંજીરાને અમે ઘેરો નાખ્યો છે અને તે સર થવાનો સંભવ છે પ્રતિદિવસ અમે તોપો, દારૂગોળા, લશ્કર અને પૈસા મોકલીએ છીએ. મહારાજને તમારી એ શરત રુચશે નહિ; તેથી એ કલમ કાઢી નાખશો તો સારૂં થશે.' પંડિતની ભલામણથી અંગ્રેજી વકીલે તે કલમ કાઢી નાખ્યા પછી કહ્યું કેઃ 'ચોતરફ-

[1] ડૉક્ટર ફ્રીઅર પોતાના પ્રવાસવૃત્તાન્તમાં લખે છે કે, મહારાજે એ સમયે દેવીને સવામણ સોનાની ભેટ કરી હતી.

[2] એ નામ ડૉ. ફ્રીઅરે જણાવ્યું છે.

ના વ્યાપારીઓને પોતાના રાજ્યમાંથી જવાઆવવાનો માર્ગ મહારાજે મોકળો રાખ્યો. ખાલે ઘાટનો રસ્તો બંધ છે તે ખુલ્લો મૂકવો. એમ થવાથી વ્યાપારીઓને પોતાનો માલ બંદરપર લઇ જવાની સગવડ થશે અને મહારાજની પ્રજાને તથા અમને પુષ્કળ લાભ થશે. મહારાજની જીંદગી સિપાહીગીરીમાં વ્યતીત થયેલી હોવાથી એ વાત તેમના લક્ષમાં આવી નથી. તમે તેમને એ સંબંધી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવશો ' નારાયણજીએ કહ્યું -'એ વ્યવસ્થા સત્વર કરવામાં આવશે; કારણ કે મહારાજ સાથે વેર રાખી લાગલાગટ યુદ્ધ કરવાથી વિજાપુરસરકારને ત્રાસ ઉપજ્યો છે અને હવે યુદ્ધ કરવાની તેનામાં શક્તિ પણ રહી નથી. તે સરકાર મહારાજ સાથે તહનામું કરી સલાહ કરવાના વિચારમાં છે. એ ઉદ્દેશથી તેમણે અનેક વખત વકીલ પણ મોકલ્યો હતો બે ત્રણ મહિનામાં તહનામું થઇ સર્વત્ર શાંતતા પ્રસરશે, વ્યાપારીઓ માટે સઘળા માર્ગ ખુલ્લા થશે અને તેઓને પોતાનો માલ ઇચ્છાનુસાર સુરક્ષિતપણે લઇ જવાની સગવડ થશે. મહારાજ રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા પછી રાજપદને યોગ્ય એવું પ્રજાપાલન કરવામાં પોતાનું લક્ષ પરોવશે અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાના રાજ્યનો વ્યાપાર વધારવાના પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરશે. અત્યારસુધી તેમને વિજાપુરસરકાર સાથે અને મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યાથી એ વાત તરફ લક્ષ આપવાની યોગ્ય સ્વસ્થતા મળી નથી.' અંગ્રેજ વકીલ અને નારાયણજી પંડિત વચ્ચે આ પ્રમાણે સંવાદ થયા પછી વકીલે તેને એક હીરાની વીંટી આપી, તેમજ તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રને પણ ઇનામ આપ્યું; અને મહારાજ સાથે સત્વર મુલાકાત કરાવી આપવા માટે તેને વિનતિ કરી.

મહારાજ પ્રતાપગઢથી આવ્યા પછી અંગ્રેજ વકીલને ગઢ ઉપર આવવાની પરવાનગી મળી તેને રહેવા માટે એક બંગલો આપવામાં આવ્યો. નારાયણજી પંડિતે મહારાજ પાસે જઇ અંગ્રેજ વકીલ તરફથી ઘણીજ પ્રાર્થના કર્યાથી તેમણે ચાર દિવસ પછી વકીલને પોતાની મુલાકાતે લાવવાની પરવાનગી આપી. અંગ્રેજ વકીલે મહારાજ પાસે જઇ તહનામાની કલમો વાંચી સંભળાવી. મહારાજને એ કલમો યોગ્ય જણાઇ તેમણે વકીલને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે-' અમારા રાજ્યમાં વેપાર કરતાં તમને કોઇ પ્રકારની અડચણ પડશે નહિ. તેમજ તમને અને તમારા માલને અમારા તરફથી ઉપદ્રવ થશે નહિ પ્રસ્તુત તહનામાપ્રત્યે અમારી પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે' વકીલે ઉત્તર દીધો કે-' અમારી કૌન્સીલના અધ્યક્ષે મને એજ ઉદ્દેશથી આપની પાસે મોકલ્યો છે હિંદુસ્થાનના અને ઇરાનના બાદશાહ તરફથી અમને જેવી સગવડ મળી છે તેવીજ આપના તરફથી પણ મળે એવી અમારી વિનતિ છે' મહારાજે "બહુ સારૂં" કહી વકીલ પાસેથી તહનામાની યાદી લઇ બરોબર તપાસી જોઇ યોગ્ય સુધારો કરવા માટે મોરોપંતને આજ્ઞા કરમાવી અને પછી સત્વર દરબારમાંથી ઉઠી રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરવા તેઓ ચાલ્યા ગયા

વકીલના જાણવામાં આવ્યું કે રાજ્યાભિષેકવિધિ પૂર્ણ થતા સુધી પોતાના કાર્યનો નિકાલ થશે નહિ તેથી તેણે નારાયણજી પંડિત પાસે જઇ બીજા કાર-

ભારીઓને માટે આણેલું નજરાણું ભેટ આપવા સંબંધી સલાહ પૂછી. તેણે વકીલને સલાહ આપી કે મોરોપંતને તમારે સ્વતઃ જઇને નજરાણું આપવું. બીજા કારભારીઓને કારકુનદ્વારા નજરાણું મોકલવામાં આવશે તો ચાલશે. તમારૂં કામ સત્વર અને સરળ થાય તે માટે તમારે કારભારીઓને કિંમતી નજરાણાં આપવાં જોઇએ. હમણાં તમે જે વસ્તુઓ લાવ્યા છો તે યોગ્ય નથી. તેમને બીજી ભારે વસ્તુઓ આપવી જોઇએ. એ સલાહ વકીલને યોગ્ય જણાયાથી તેણે મુંબઇથી તાબડતોબ બીજી કિંમતી વસ્તુઓ મંગાવી. રાજ્યના કારભારીઓને ખુશી કરવા માટે અધિક પૈસા ખર્ચાયા તે સહન કર્યાં, પણ ચોમાસાના ત્રણ ચાર મહિનાપર્યંત રાયગઢ ઉપર અટકી પડવાનું તેણે પસંદ કર્યું નહિ.

કહેવામાં આવે છે કે અંગ્રેજી વકીલે મહારાજ સમક્ષ વીસ શરતો રજુ કરી હતી. તેમાંથી અઢાર શરતો તેમણે કબૂલ કરી. એ શરતોમાની કેટલીક આ પ્રમાણે છેઃ–'રાજાપુરમાં અંગ્રેજોને થયેલા નુકશાનના બદલામા મહારાજે તેમને દશહજાર હોન આપવા. રાજાપુર, દાભોળ, ચેઉલ અને કલ્યાણમા અંગ્રેજો પોતાની વખારો સ્થાપી શકે. મહારાજના રાજ્યમા સર્વત્ર અંગ્રેજોને વ્યાપાર કરવાની પરવાનગી હોવી જોઇએ. તેમણે ઇચ્છાનુસાર કિંમતે માલ લેવોવેચવો. માલની ચોક્કસ કિંમત મુકરર કરવામાં આવશે નહિ. આયાત માલ ઉપર માલની કિંમત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ અઢી ટકા જકાત આપવી.'

મહારાજે બે શરતો નાપસંદ કરી હતી. તેમાની એક એ હતી કેઃ–'મહારાજના' રાજ્યમાં અંગ્રેજી નાણું ચાલવું જોઇએ.' એ સંબંધી મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કેઃ–'તહનામામાં એ શરત લખવાની આવશ્યકતા નથી. કોઇ પણ નાણું અમારા રાજ્યમાં ચલાવા સંબંધી અમારા તરફથી બિલકુલ પ્રતિબંધ થતો નથી. જે નાણું લેવાથી અમારી પ્રજાને નુકશાન થવાનો સંભવ હોય છે તે લેવા માટે અમારા તરફથી તેમનાપર જુલમ થાય, એ ઉચિત નથી. તમારૂં નાણું મોગલોના નાણાં જેવું વજનદાર અને લાભજનક હશે તો તે ચાલવા દેવામા અમારા તરફથી તમને હરકત થશે નહિ. એ તો પ્રજાની ખુશીનો સોદો છે.' બીજી શરત એ હતી કેઃ–'સમુદ્રમાં તોફાન થવાથી કે કોઈ બીજા કારણથી અંગ્રેજોનાં વહાણ ભાગી જતાં તેમાંનો જે માલ કિનારે આવે તે કિંવા જે વહાણો કિનારે અથડાઇ ભાગી જાય તે અંગ્રેજોને પાછાં આપવાં.' મહારાજે એ સંબંધી ઉત્તર આપ્યો કે, કોંકણના કિનારાને અથડાઇ ભાગી ગયેલાં વહાણ કિંવા માલ પાછો આપવાનો રિવાજ નથી. તેના ઉપર ત્યાના રાજાનો પ્રાચીન કાળથી હક્ક છે, એ હક્ક છોડી દેવાનું અમને ઉચિત જણાતું નથી. અંગ્રેજોને એવી સગવડ કરી આપવાથી ફ્રેંચ વગેરે ઇતર વ્યાપારીઓ પણ તે પ્રમાણે માગણી કરશે તેથી એ શરત માટે આગ્રહ કરવો નહિ. મહારાજની ઇચ્છાનુસાર અંગ્રેજી વકીલે એ શરત સંબંધી આગ્રહ કર્યો નહિ; પરંતુ નારાયણજી પંડિતે તેને સમજાવ્યું કે, એ શરત મંજુર થવામાં અડચણ પડશે નહિ. મોગલ બાદશાહ તરફથી અને આદિલશાહ બાદશાહ તરફથી તમને એવી સગવડ મળી છે, તેથી અમારા રાજ્યમાંથી પણ

તમને તેથી સગવડ મળશે એટલે એ વાત મહારાજના લક્ષમાં ઉતારવા જેવી છે.

તહનામાસંબંધી વાદવિવાદ થયા પછી અંતે સર્વ શરતો મંજુર થઇ[1] રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા દિવસ પછી તહનામા ઉપર મહારાજની તથા સર્વ પ્રધાનોની તેનાપર સહીઓ થઈ. એ તહનામા પ્રમાણે અંગ્રેજોને રાજાપુરમાં થએલા નુકશાનીના દશહજાર હોન રોકડા નહિ આપતાં ગોઠવણ કરવામાં આવી કે.—'અંગ્રેજોએ મહારાજ પાસેથી લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી પાંચ પાંચ હજાર હોનની કિંમતનો માલ ખરીદવો. તેના બદલામાં તેઓએ તેમને અર્ધી કિંમત આપવી, અર્થાત્ ત્રણ વર્ષમાં અંગ્રેજોને સાડાસાત હજાર હોનની કિંમતનો માલ મળે બાકી રહેલા અઢી હજાર હોનસંબંધી એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે, અંગ્રેજોએ રાજાપુરમાં વખાર ઉઘાડ્યા પછી ત્યાંના બંદરમાં જે માલ આવે તેની જકાતના અઢી હજાર હોન થાય ત્યાંસુધી તે રકમ લેવી નહિ.' તહનામું નક્કી કર્યા પછી સર્વની સહી થઇ નારાયણજી પંડિતે તહનામું અંગ્રેજ વકીલના હાથમાં સોંપ્યું. તેણે તેને મહારાજનો સંદેશો કહ્યો કે—'અમારા રાજ્ય નજીક તમારી વસ્તી થવાથી અમારા રાજ્યમાં તમારો સારો વ્યાપાર ચાલશે અને અમારી પ્રજાનું ઘણું કલ્યાણ થશે, એમ જાણીનેજ તમારી સાથે સંધિ કરવામાં આવી છે તમારી સાથેનો સ્નેહસંબંધ હમેશાં કાયમ રહે એજ અમારી ઇચ્છા છે.'

મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતે મુંબઇના ગવર્નરના પ્રતિનિધિ તરીકે એજ વકીલ દરબારમાં ગયો હતો તેણે એ સમયે મહારાજને હીરાની વીંટી ભેટ આપી હતી એ વકીલને મહારાજના સિંહાસનપર્યંત જવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો તેની રચના જોઈ તેણે લખ્યું છે કે, સિંહાસનની બે બાજુએ સોનાના ભાલાની અણી ઉપર રાજ્યાધિકારસૂચક પુષ્કળ સાંકેતિક ચિન્હો હતા. જમણી બાજુના ભાલાપર બે મોટા મત્સ્ય હતા, તેમનું મોઢું વિકરાળ જણાતું હતું. ડાબી બાજુના ભાલાપર ઘોડાના પુચ્છ જણાતા હતા અને બે ઉચ્ચ ભાલાની અણીપર સોનાનું ત્રાજવું સમતોલ ગોઠવ્યું હતું.

મત્સ્ય રાખ્યા હતા તે ઉપરથી મહારાજની સમુદ્ર ઉપરની સત્તા જણાતી હતી, અને ઘોડાના પુચ્છ ગોઠવ્યા હતા તે ઉપરથી મહારાજની પૃથ્વી ઉપરની

1 ગ્રાંટ ડફ લખે છે કે, જે બે કલમસંબંધી મહારાજે વાંધો કહાડ્યો હતો તે બે કલમ મંજુર થઈ નહોતી કીં કિંકેડ લખે છે કે, નાણાંસંબંધીની કલમ બાદ કરી બાકીની સર્વ કલમો મંજુર થઇ હતી ઑરમ વગેરે ઇતિહાસકારોથી ભૂલ વિષય અત્ર પ્રકટ કરી છે રાજવાડેએ પોતાના ગ્રંથમાં ભાગમાં નીચે પ્રમાણે કલમ છાપેલી છે. અંગ્રેજોએ શિવાજીમહારાજ પાસે ચાર કલમ માગી હતી (૧) મહારાજના રાજ્યમાં અંગ્રેજોના વેપારપર જકાત લેવી નહિ (૨) મહારાજનાં બંદરોપર અંગ્રેજોના માલપર જકાત લેવી નહિ (૩) અંગ્રેજોનું નાણું મહારાજના રાજ્યમાં ચાલવા દેવું (૪) અંગ્રેજોનાં જે વહાણો તોફાનમાં ભાંગી જાય અને તે મહારાજના તાબાના કિનારાપર દાખલ થાય તો તે માલ અને તે વહાણો અંગ્રેજોને મહારાજે પાછા આપવા. મહારાજે પ્રથમની બે કલમો મંજુર કરી પાછળની બે કલમો નામંજુર કરી હતી. આ તહનામાપર તા ૧૨ જુન ૧૬૭૪ ના દિવસે મહારાજે સહી કરી

સત્તાનું સૂચન થતું હતું. ત્રાજવું ગોઠવવાની મતલબ એ હતી કે, આ રાજ્યની સર્વ પ્રજાને એકસરખી ગણી યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવે છે, એવું આશ્વાસન મળે.

કહેવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજોનો વકીલ એક મહિનાપર્યંત રાયગઢ ઉપર રહ્યો હતો. તેણે રાયગઢનું, ત્યાંની ઈમારતોનું તથા રાજમંદિરનું વર્ણન કર્યું છે અને તે ડૉ. ફ્રિયર નામક તે સમયના એક પ્રવાસીએ પોતાના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં પ્રકટ કર્યું છે. વિસ્તારભયથી તે વર્ણન અત્રે લખવામાં આવતું નથી.[1] અંગ્રેજ વકીલે તે સમયે દરબારમાં હોશિયારપણું બતાવી જે વર્તન ચલાવ્યું હતું તે પરથી મહારાજના અંગ્રેજસંબંધી ઉચ્ચ વિચારો બંધાયા. તહનામાની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ રાજાપુરમાં વખાર સ્થાપી; પરંતુ તે ઘણા દિવસ ટકી નહિ. તેથી તહનામાની શરત પ્રમાણે નક્કી થયેલી દશહજાર હોનની રકમ અંગ્રેજોને મળી કે નહિ તેસંબંધી શંકા થાય છે. એ તહનામા પછી બે વર્ષે આંગિયરનું મૃત્યુ થયું. તેમની પછી નિમાયલા ગવર્નર તેમના જેવા બુદ્ધિમાન અને હોશિયાર નહોતા.

સીદીએ મુંબઈની ખાડીમાં પ્રવેશ કરી મહારાજના કુર્લા પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ મચાવ્યો હતો એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. તેણે મહારાજના પ્રાંતની નિરપરાધી પ્રજાને પકડી ત્રાસ આપવા માંડ્યો હતો. તે પુરુષોને કાપી નખાવતો તથા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ગુલામતરીકે વેચી દેતો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૭૩ માં એવો કેર વર્તાવવા માંડ્યો હતો, એ પણ ઉપર લખવામા આવ્યું છે. તેનું તોફાન અંગ્રેજોને પસંદ પડ્યું નહિ. તેઓ સીદીનાં દુષ્ટ કાર્યોમાં પોતાનાથી બનતો પ્રતિબંધ કરતા; પરંતુ કોઈ કોઈ વખત તેઓ નિષ્ફળ થતા. મોગલોની બીકને લીધે સીદી સાથે ખુલ્લીરીતે યુદ્ધ કરવાનું તેમનામાં ધૈર્ય નહોતું. સીદીનો જંજીરા કબજે કરી ત્યાં પોતાની વખાર સ્થાપવાના અને મુંબઈનું થાણું ઉઠાવી નાખવાના વિચારથી તેમણે કંપનીના ડાયરેક્ટરો પાસે પરવાનગી માગી; પણ તેઓએ આપી નહિ. મહારાજની બીકથી તેમને જણાતું હતું કે સીદીના ઘોર કૃત્યનું પરિણામ એકાદ વખત પોતાને પણ ભોગવવું પડશે. સીદીવિરુદ્ધ વર્તન કર્યાથી મોગલો ગુસ્સે ભરાશે અને તેના રાજ્યમા આશ્રય મળશે નહિ એવી પણ અંગ્રેજોને બીક હતી. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને એક તરફથી શિવાજીમહારાજની અને બીજી તરફથી ઔરંગઝેબની, એમ બેવડી બીક હોવાથી સીદીને નહિ દુભાવતા બનતે પ્રયત્ને તટસ્થ રહેવામાજ તેમને પોતાનું શ્રેય જણાતું હતું.

સીદીને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરીને શિવાજીમહારાજે પોતાનું લશ્કર અને વહાણો તૈયાર કરી તેની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. પૂર્વે દંડારાજપુરી મોગલોની મદદથી તેણે પાછું મેળવ્યું હતું તે મહારાજે પુનઃ કબજે કર્યું. જંજીરાથી ગોવા-

1 ડૉ. ફ્રિયરે પોતાના વર્ણનમા એક રમુજી વાત આપેલી છે. તે વાત આ પ્રમાણે છેઃ-એક ખાટકી કિલ્લાપરના માણસોને માંસ આપતો હતો તે અંગ્રેજોના વકીલને ખાસ જોવાને માટે કિલ્લાપર આવ્યો. તેનુ કારણ એ હતું કે કિલ્લાપરના માણસોએ આખા વરસમાં જેટલું માંસ નહોતું ખાધું તેટલું માંસ એ અંગ્રેજોએ એક માસમાં ખાધું તેથી તેને જોવાનું મન થયુ કે એટલું માંસ ખાનાર માણસો કેવાંયે હશે ?

પર્યંતનો સઘળો કોકણ કિનારો તેમના તાબામાં આવ્યો. સીદી મોગલોની મદદથી મહારાજના કોકણકિનારાપરનાં ગામો લૂંટતો લૂંટતો ઠેઠ બેંગલૂરસુધી ગયો; પરંતુ વિજયદુર્ગ આગળના મહારાજના આરમારે તેને હરાવીને સુરત સુધી હાંકી મૂક્યો. આ બાજુ મહારાજના માણસોએ જંજીરાને જમીનમાર્ગે અને જળમાર્ગે ઘેરો ઘાલ્યો પાણીમાં મોરચા બાંધીને કિલ્લાપર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો; પરંતુ એટલામાજ સુરતથી સીદી સબળ મોટું આરમાર લઇને આવી પહોંચ્યો તેથી મહારાજના માણસોને ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો; પણ ફરીથી વંકાજી દત્તોજી સીદીની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેને મદદ કરવાને માટે ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં મહારાજે મોરોપંત પિંગળેને દશહજારની સેના લઇને મોકલ્યો. આ વખતે એ કિલ્લો મરાઠાઓના હાથમાં આવવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો; પરંતુ એટલામાં સીદી કાસીમ મોગલ આરમાર લઇને આવી પહોચવાથી મરાઠાઓને પાછું જવું પડ્યું. એ સમયે સીદીના હજારો સૈનિકોનો નાશ થવાથી તે અત્યંત નિર્બળ થયો; પરંતુ મોગલોની સહાયતા મળવાથી પાછો પુનઃ ટટાર થયો.

મહારાજને કર્ણાટકની ચઢાઇમાં ગયાના સમાચાર સાભળી સીદીએ કોકણ કિનારાપર પુન તોફાન શરૂ કર્યું એ તોફાન વખતે તેને મોગલોનાં ઘણાં સામુદ્રિક વહાણોની સહાયતા મળી હતી. તેણે પ્રતાપપુર શહેર ઉપર હુમલો કરી તેને આગ લગાડી દીધી; પરંતુ ત્યાંના થાણા ઉપરના સિપાઇઓએ સીદી સાથે જુસ્સાભેર યુદ્ધ ચલાવ્યાથી ત્યાંની ખાડીમાંથી તે આગળ વધી શક્યો નહિ. મહારાજનું સામુદ્રિક લશ્કર તેની પૂંઠે પડ્યું, પણ તેને નહિ ગણકારતાં સીદી પોતાનાં વહાણો લઇ મુંબઇનાં બંદરમાં પેસી ગયો અને મજગામમાં ઉતરી ત્યાં છાવણી નાખી. સીદી ત્યાં નિવાસ કરતો હતો તે સમયે મહારાજના તાબાના કુર્લા પ્રાંતના એક દુષ્ટ બ્રાહ્મણે તેની પાસે જઇ કહ્યું કે:–'તમે મને મદદ કરશો તો મરાઠાના તાબાના કેટલાક સંભાવિત બ્રાહ્મણો તમને પકડી આપીશ' સીદીએ તે માગણી સ્વીકારી અને તેને થોડાક સૈનિક તથા એક હોડીસહિત ગુપ્તરીતે રવાના કર્યો. એ કાળા કર્મમાં સીદીએ પોતાની સહાનુભૂતિ અંગ્રેજોને જાણવા દીધી નહિ. તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણે લશ્કરની મદદથી ચાર બ્રાહ્મણને પકડી સીદીના તાબામાં સોંપ્યા. સીદીએ કોઇને જાણવા ન દેતાં તેમને પોતાનાં વહાણોમાં કેદ કર્યા. ચેઉલના સુબેદારને એ સમાચાર મળતાંજ તેણે મુંબઇના અંગ્રેજોને ધમકીભરેલો પત્ર લખ્યો કે, તમારા બેટમાં અમારા પ્રાંતના બ્રાહ્મણોને પકડી લઇ જવામાં આવ્યા છે, તેમને છોડવી એકદમ અત્ર મોકલી દેવા; નહિ તો અમારા પ્રાંતમાંથી તમારા તરફ અન્નકાઇ આદિ રવાના કરવામાં આવે છે તે બંધ કરવામાં આવશે; એટલુંજ નહિ પણ એથી ભયંકર પરિણામ તમારે સહન કરવું પડશે. અંગ્રેજોને પત્ર પહોંચતાંજ તેઓએ એ સબંધી સીદી પાસે તપાસ કરી. સીદી પ્રથમ તો નામુક્કર ગયો; પરંતુ અંગ્રેજોએ સખ્ત તાપ બતાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે:–'એ કામમાં હું કાંઇ જાણતો નહોતો.' અને તેણે બ્રાહ્મણોને મુક્ત કર્યા. જે હોડીમાં બેસાડી બ્રાહ્મણોને પકડી લાવ્યા હતા તે ઉપરના અગીઆર ખલાસીઓને અંગ્રેજોએ કેદ કર્યા અને

તેમાંના ત્રણ ખલાસીઓને દેહાંતશિક્ષા કરી તથા બાકીના ખલાસીઓને સેન્ટ હેલીના ટાપુમાં દેશનિકાલ કર્યા. આ ઘટના મુબઇના ગવર્નર જોન પેટિટની કારકીર્દીમાં સન ૧૬૭૭ માં બની.

મહારાજ કર્ણાટકમાંથી પાછા આવ્યા પછી મોરોપંત પેશ્વા વગેરે બ્રાહ્મણ કાર્યભારીઓએ તેમને ફરિયાદ કરી કે:–' સીદીએ આપણા રાજ્યના બ્રાહ્મણોને પકડી ત્રાસ આપ્યો છે તેથી તેનો પરાજય કરવો જોઇએ. હમણાં તેનાં વહાણ મુંબઇબેટમાં છે. મોગલોના આગ્રહને લીધે, અંગ્રેજોએ ચોમાસું હોવાથી, તેને મજગામમાં છાવણી નાખવા દીધી છે. તેનાં વહાણોને આગ લગાડવા માટે આપણા લશ્કરને મોકલવું જોઇએ. ' મહારાજે તેમની માગણી સ્વીકારી પોતાના સામુદ્રિક સરદાર દરિયાસારંગ અને દૌલતખાનને ચાર હજાર સૈનિક સાથે જુલાઇ મહિનામાં પનવેલ રવાના કર્યા; પરંતુ તેમને સામે કિનારે લઇ જવા માટે જોઇતી હોડીઓ મળતી નહોતી. ચોમાસુ હોવાથી બીજી તરફથી હોડીઓ લાવવાની પણ સગવડ નહોતી, તેથી તેમને નિરાશ થઇ મજગામ જવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડયો. દૌલતખાને ત્યાંથી કલ્યાણ તરફ કૂચ કરી અને તેણે ફિરંગીઓ પાસે થાણા પ્રાંતમા પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી માગી. તેની ધારણા એ હતી કે, થાણે થઇને માહીમની ખાડી ઓળંગી મુબઇ બેટમાં પ્રવેશ કરવો અને સીદીની છાવણી ઉપર તથા કિનારા નજીકના તેના વહાણો ઉપર હુમલો કરવો; તેમજ ત્યાંથી હોડી મેળવી નજીકજ ભેગાં થયેલા સીદીના વહાણોમા આગ લગાડી દેવી.

મહારાજનું લશ્કર પનવેલ સુધી આવી પહોચ્યાના સમાચાર જાણી અંગ્રેજો અતિશય ગભરાયા. તેમણે બેટના રક્ષણ માટે ગોઠવેલા ઘણા સિપાઈઓને મજગામ નજીક ગોઠવ્યા. દૌલતખાનને લશ્કરસહિત કલ્યાણ આગળ આવેલો જાણી તેઓએ માહીમમાં પોતાનું લશ્કર ગોઠવ્યું અને માહીમની ખાડીમાં એક સામરિક નૌકા (ફ્રિગેટ) ગોઠવી; પરંતુ એ સાવચેતીનો ઉપયોગ થયો નહિ; કારણ કે મહારાજના લશ્કરને નજીક આવતું જાણી વસઇના ફિરંગીઓને પણ બીક લાગી, તેમજ પોતાના તાબાના પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર થઈ પડયો. ફિરંગીઓનો સુબેદાર પોતાના બહાદૂર સૈન્યસહિત થાણે આવી પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાંની ખાડીમાં ચાળીસ પડાઉ સજ્જ કરી રાખ્યા. એમ થવાથી દૌલતખાનનો થાણેથી આવવાનો માર્ગ બંધ થયો. એ જોઈ દૌલતખાન નિરાશ થયો અને આટલા બધા લશ્કરસહિત આટલે બધે દૂર સુધી આવવાનું સાર્થક કરવાના વિચારથી તેણે ફિરંગીઓના પ્રાંતમા પ્રવેશ કરી ગામેગામ લૂંટ ચલાવી તે પ્રાંત ઉજ્જડ કર્યો. ત્યાર પછી તેણે પોતાનું થોડું લશ્કર દમણ તથા સુરત તરફ લૂંટ ચલાવવા મોકલ્યુ, એટલામાં રાયગઢપરથી પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યાથી તેને લશ્કરસહિત પાછું ફરવું પડ્યું.

સીદીને અંગ્રેજના આશ્રયમાં રહી પોતાના પ્રાંતોમાં ઉપદ્રવ કરતો જોઇ મહારાજના અંતઃકરણમાં ક્રોધ ભરાય એ સ્વાભાવિક હતું. અંગ્રેજો તેને આશ્રય આપે એ પણ તેમની સાથે કરેલા સ્નેહમય તહનામાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતું. તેઓ

પૂર્વે જેમ તટસ્થપણે વર્તતા હતા તેમ તેમણે હમેશા વર્તવું જોઈતું હતું; પરંતુ આંગિયર માલ્હેમના મૃત્યુ પછી મોગલોની બીકને લીધે તેઓએ પોતાની તટસ્થ વૃત્તિ તદ્દન છોડી દીધી હતી, તેથીજ આ વખતે ચોમાસામાં શીદીને પોતાના બંદરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. અંગ્રેજોને તેમના એ કૃત્ય માટે મહારાજે શિક્ષા આપવાનું ધાર્યું હોત તો તેમાં કંઈ અન્યાય કહેવાત નહિ; પરંતુ તેમના વિચારો ઉદાર હતા. અંગ્રેજો મોગલો સાથે પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તન ચલાવતા હતા તે મહારાજ જાણી ચૂક્યા હતા; પરંતુ અનિવાર્ય કારણોને લીધે ચલાવવામાં આવતા વર્તનને માટે મહારાજને તેમના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવાનું ઉચિત જણાયું નહિ. અંગ્રેજોને લીધેજ તેમના રાજ્યમાં વ્યાપાર વધતો હતો અને પ્રજાના હાથમાં પૈસા ઉછળવા લાગ્યા હતા, એ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા. તે ઉપરાંત મોગલોની મુલક વગેરે ચાલ્યા ગર કરીને શીદીનો જંજીરા હસ્તગત કર્યાથી અંગ્રેજોનો ગુસ્સો નરમ પડશે અને ત્યાર પછી તેમની મદદથી પોતાના વહાણો સુધારી શકાશે એવી મહારાજને ઉમેદ હતી. અંગ્રેજ લોકોને બનતા સુધી ત્રાસ નહિ આપવા માટે મહારાજ કેટલા યત્ન કરતા હતા, તે સંબંધી એ ઉદાહરણ અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ચેઉલનો સુબેદાર પેટિટ નામક એક અંગ્રેજ વ્યાપારી પાસે વ્યાપારસંબંધી લેહેણાની રકમ માગતો હતો, તેજ પ્રમાણે સુરતના અંગ્રેજોના એક મુનીમના બંધુ પાસે એવાજ લેહેણા માટે તેણે લાગલાગટ તગાદો કરવા માંડ્યો હતો. તેમણે લેહેણાની રકમ આપવા માટે ઘણી લાંબી મુદતનો વાયદો કર્યો તેથી સુબેદારે તેમના ઉપર વેર વાળવાનો વિચાર કર્યો હતો. એ સમયે શીદીના વહાણને આગ લગાડવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી મહારાજને દીલગીરી થઈ હતી; તેથી અંગ્રેજો ઉપર કોઈ પણ રીતે વેર લેવાથી મહારાજ નાખુશ થશે નહિ, એવું તેને લાગ્યું. મુંબઈના વ્હાણ ચેઉલના સુબેદારના તાબાના બંદરોમાં વ્યાપાર કરવા આવ્યા હતા તે સર્વ તેણે પકડ્યા. મુંબઈના અંગ્રેજોને ખબર પડતા તેમણે કાઉન્સિલના ચાર વહાણો ઉપર ચાર યુરોપિયનની નિમણુક કરી તેમને પોતાના પકડાયલા વહાણ જઈ લઈ આવવા મોકલ્યા. અંગ્રેજોના કેદ પકડેલા વહાણ ઉપર કબજો રાખવા સુબેદારે પોતાના સિપાઈઓ મોકલ્યા હતા તેમના ઉપર અંગ્રેજ સિપાઈઓએ હુમલો કરી પોતાના કેટલાક વહાણ છોડાવ્યા. અંગ્રેજોના એ કૃત્યસંબંધી સુબેદારે મહારાજની પાસે અરજ કરી લખ્યું કે, મહારાજની સત્તાનું અપમાન કર્યાથી તેમને અવશ્ય શિક્ષા થવી જોઈએ. તેમણે ઉત્તર લખ્યો કે—'અંગ્રેજોએ જે કંઈ કર્યું છે તે યોગ્યજ છે. તેમના વહાણ અને માલ તમે કબજે લીધેલ હોય તો તે તેમને સ્વાધીન કરવા.' સુબેદારને એ હુકમ પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું.

મહારાજે પોતાના વહાણો તૈયાર કરી ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૮ ની આખરે જંજીરાને ઘેરવાને ફરી લશ્કર અને તોપખાનું મોકલ્યું. એ સમયે શીદી કાસમ મુંબઈના બંદરમાં હતો. તેના સિપાઈઓને પગાર નહિ મળ્યાથી તેઓમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો. શીદી પાસે પૈસા પણ નહોતા. સુરતના સુબેદાર પાસે તેણે થોડું દ્રવ્ય માગ્યું હતું; પણ તે વખતસર આવી પહોંચ્યું નહિ, તેથી

સીદી ત્યાથી આગળ જઇ શક્યો નહિ મીદી ત્યા અટકી પડયો હતો છતા તેનો જજીરા કિલ્લો મહારાજ તાબે કરીશકયા નહિ આ સમયે પણ મહારાજને ઘેરો ઉઠાવી પાછુ જવુ પડયુ

મહારાજે વિચાર કર્યો કે, શીદી સાથે આજપર્યંત કરેલા યુદ્ધમા આપણને યશ મળ્યો નહિ તેનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે, તે પોતાની ઇચ્છામા આવે તે સમયે મુબઇના બદરમા નાસીભરાઇ શકે છે અગ્રેજો વચમા ના હોય તે શીદી આપણા પ્રાતોમા ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ અગ્રેજોનો આશ્રય મળવાથી તે આપણા રાજ્યમા ઇચ્છાનુસાર તોફાન મચાવી શકે છે, તેથી સીદીની અને મોગલોની મુબઇ બદર નજીકની હીલચાલ બને તેટલી ઓછી કરવાનો અને અગ્રેજોને બીક બતાવવાનો યત્ન કરવો જોઇએ મહારાજે આ સમયે એક નવીન યુક્તિ શોધી મુબઇબિદરથી બાર મૈલ વેગળે ખદેરી અને ઉદેરી નામક બે નાના બેટ છે ત્યાથી બે ત્રણ મૈલ દૂર સામેનો કિનારો છે બેટમા વસ્તી નથી સા તદ્દન જગલ છે અગ્રેજોને એ બેટમાથી કોઇ કોઇ વખત લાકડા પ્રાપ્ત થતા હતા તે સિવાય તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનુ કોઇની કલ્પનામા નહોતુ એ બેટમાથી મુબઇબદરમા જતા-આવતા પ્રત્યેક વહાણો ઉપર દેખરેખ રાખી શકાશે અને ત્યાના શત્રુની હીલચાલ ઇચ્છાનુસાર જાણી શકાશે, એવુ મહારાજના લક્ષમા આવ્યાથી એ બન્ને બેટ કબજામા લઇ તેમા મજબૂત કિલ્લા બાધવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો તેઓએ પોતાના ત્રણસો સિપાઇ અને તેટલાજ મજૂરોને શસ્ત્ર તથા ઓજારોસહિત પ્રથમ ખદેરી બેટમા મોકલ્યા અને ત્યા તટબધી કરવાનુ કામ ઝપાટાબધ શરૂ કરાવ્યુ અગ્રેજોને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ ચિતા કરવા લાગ્યા ખદેરી બેટ ઉપર મહારાજનુ થાણુ સ્થપાવાથી પોતાને કેટલો મોટો ધક્કો પહોચશે તે તેમણે તેજ સમયે જાણ્યુ તેઓ કહેવા લાગ્યા કે-'એ બન્ને બેટ ઉપર અમારો હક્ક છે, ફિરગીઓએ મુબઇબેટ સાથેજ એ બેટ અમને આપ્યા છે' બીજી તરફથી વસઇના ફિરગીઓ પણ પોતાનો હક્ક બતાવવા લાગ્યા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે-'એ બેટ ઉપર અગ્રેજોનો બિલકુલ હક્ક નથી ઘણા વર્ષ થયા તે અમારા કબજામા છે અમે ત્યા વસ્તી વસાવવાના હતા, પરતુ તેમા કૂવા ખોદતા મીઠુ પાણી નહિ જણાયાથી તે કામ બધ રાખ્યુ છે' મહારાજે તેમના કહેવા તરફ લક્ષજ આપ્યુ નહિ તેમણે પોતાનુ કામ આગળ ચલાવવાનોજ નિશ્ચય કર્યો

અગ્રેજોએ મહારાજને અડચણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે ત્રણ વહાણ તૈયાર કરી તેપર ચાળીસ યૂરોપિયન નિમ્યા તેમને હુકમ ફરમાવ્યો કે -'શિવાજી મહારાજના વહાણ કે તરાપા ખદેરી બેટ નજીક આવવા દેવા નહિ અને તેમના અમલદારોને બેટમાથી ચાલ્યા જવાનુ કહેવુ 'અગ્રેજી વહાણ બેટ નજીક પહોચ્યા તેમાના અમલદારોએ બેટપરના મહારાજના અમલદારોને ત્યાથી નીકળી જવાનુ કહ્યુ, ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, અમારા માલિકની આજ્ઞા સિવાય અમે અમારૂ કામ છોડી જઇશુ નહિ. અગ્રેજી વહાણોએ દસ દિવસપર્યંત બેટ આગળ પડાવ નાખ્યો, પરતુ આકાશમા વરસાદના વાદળા જણાતા વહાણ પાછા મુબઈ લઇ જવામા આવ્યા મુબઇના

અંગ્રેજોએ રિવેન્જ નામક ફ્રિગેટસહિત પુનઃ તેમને ખંદેરી બેટ નજીક મોકલ્યા. રિવેન્જ ઉપર સોળ તોપો ચરાવી હતી. અંગ્રેજોનાં વહાણ પુનઃ ખંદેરી બેટ નજીક ફરવા લાગ્યા. એક વહાણ ઉપરનો લેફ્ટેનન્ટ દારૂ પીને છાકટો થયો હતો, તેણે પોતાના તાબાનું વહાણ બેટને કિનારે થોભાવ્યું અને પોતાનાં મનુષ્યોસહિત બેટપર ચઢ્યો. એ સમયે તેનાં અને મહારાજનાં મનુષ્યો વચ્ચે લડાઇ થઇ, તેમાં લેફ્ટેનન્ટ અને ૭ અંગ્રેજ સિપાઇઓ મરણ પામ્યા તથા બીજાં મનુષ્યો કેદ પકડાયાં અને તેમનાં વહાણોને ખેંચી લાવી કિનારે બાંધ્યાં. પવન જોસમાં ફૂંકાતો હોવાથી ભરતીનું જોર વધ્યું, તેથી બીજાં અંગ્રેજી વહાણ તેમની મદદે આવી શક્યાં નહિ. તેમનો બીજો ઉપાયજ નહોતો. અનુકૂળ પવન ફૂંકાયા પછી પ્રચંડ તરંગોનું જોર ઓછું થયું; તોપણ અંગ્રેજી વહાણપરના અમલદારોમાં ખંદેરી નજીક જવાની હિંમત નહોતી.

મરાઠાઓના તરાપા ખંદેરી નજીક આવે તે સમયે તેને અટકાવવા માટે મુંબઇના અંગ્રેજોએ પોતાના વહાણ ઉપરના સિપાઇઓને આજ્ઞા ફરમાવી હતી; પરંતુ તે કાર્ય તેઓ બરાબર બજાવી શકતા નહોતા. મરાઠાઓના તરાપા રાત્રિને સમયે સપાટાબંધ બેટમાં જઇ તરબંધીને ઉપયોગી વસ્તુઓ તથા મનુષ્યોને ઉપયોગી અન્ન આદિ સામગ્રી પહોંચાડી જતા અને તેવીજ ત્વરિત ગતિએ પાછા વળતા હતા. અંગ્રેજી વહાણ તેમની પૂંઠ પકડી શકતાં નહોતાં; કારણ કે મરાઠાઓના વહાણના તળિયા અને સુકાનની બનાવટ એવી હતી કે, પવનનો સપાટો કિંવા સમુદ્રના ઉછળતા તરંગોની ગમે તેવી પ્રતિકૂળતા હોય તોપણ ઉતાવળે ચાલી શકતા હતા. અંગ્રેજી વહાણનાં તળિયા તેવી બનાવટનાં ન હોવાથી ઉતાવળે ચાલી શકતા નહોતા. વળી તેઓની સંખ્યા થોડી હોવાથી મરાઠાઓ ઉપર હુમલો કરવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી. અંગ્રેજ અમલદારોએ પોતાના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ પાસે વધારે મદદ માગવાથી તેઓએ બીજાં કેટલાક વહાણ ભાડે લીધાં અને તેના ઉપર સિપાઇઓ તથા અમલદારો નિમી તેમને ખંદેરી તરફ રવાના કર્યાં. કહેવામાં આવે છે કે, બેટ નજીક અંગ્રેજોનાં કુલ આઠ વહાણો હતાં. (એક ફ્રિગેટ બે જહાજ, ત્રણ નાના વહાણ અને બે મછવા) વહાણોમાં યુરોપિયન અને બીજા સિપાઇઓ મળીને કુલ બસો મનુષ્યો હતાં. એ સિવાય કેટલાક ખલાસી લોકો પણ હતા.

દૌલતખાનના તાબાના વહાણો ખંદેરી બેટ સામે મેઉલ નજીક થોભ્યાં હતાં, ત્યાંથી પ્રત્યેક રાત્રે કેટલાક વહાણ બેટ નજીક મોકલવામાં આવતા અને શત્રુ પૂંઠે પડે તે પહેલાં વહાણો પુનઃ પોતાના કાફલામાં આવી પહોંચતાં. એક સમયે દૌલતખાને પોતાના વહાણો બેટ તરફ હંકાર્યાં. વહાણો એટલી ત્વરિત ગતિએ આવતાં હતાં કે અંગ્રેજી વહાણો લંગર ઉપાડી તૈયાર કરવામાં આવે તે પહેલાં તો દૌલતખાનના વહાણ તેમની પાસે થઇને ઘણે દૂર નીકળી ગયાં. તે વખત તેઓ અંગ્રેજોનું એક વહાણ પકડી લઇ ગયા. એ જોઇ અંગ્રેજ અમલદાર પોતાનાં બીજાં વહાણ લઇ નાસી ગયો. માત્ર રિવેન્જપરનો અમલદાર ધૈર્યવાન

હોવાથી તે નાસી ગયો નહિ. તેને મરાઠાના વહાણે ચારે દિશામાંથી ઘેરી લીધો. રિવેન્જ ઉપર મજબૂત તોપો હોવાથી તેમાંથી છૂટતા ગોળા આગળ મરાઠાના વહાણ ટકી શક્યા નહિ. આ વખતે રિવેન્જપરના અંગ્રેજ કેપ્ટને દગામાટે કરી-પોતે હારી ગયો છે, એવો ડોળ કર્યો અને વહાણપરના વાવટા ઉતારી નાખી સુલેહ કરવાની નિશાની કરી. દૌલતખાનને આ વાત ખરી લાગવાથી તે પોતાના ચોવીસ વહાણો લઇને નજીક આવ્યો અને અંગ્રેજોના વહાણપર પોતાના માણસો મોકલવા માટે પાણીમાં હોડીઓ ઉતારી, કે તરતજ અંગ્રેજોએ તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે ફ્રિગેટપરથી તોપોનો સખ્ત મારો થવાથી મરાઠાના ચાર વહાણો ભાગી જળમાં ડૂબી ગયા. આ તરફ પરસ્પર યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે કેટલાક મનુષ્યો બેટ ઉપરના મનુષ્યોને અન્ન આદિ સામગ્રી તથા સર સામાન પહોંચાડી પાછા ચાલ્યા ગયા. દૌલતખાને પોતાનું કાર્ય પરિપૂર્ણ થયેલું જોઇ પોતાના વહાણ નાગોઠણાના બંદર તરફ હંકાર્યાં. અંગ્રેજોએ પોતાનું ફ્રિગેટ તેની પાછળ છોડ્યું, પણ ખાનના વહાણો ઘણે વેગળે નીકળી ગયેલા જોઇ તેઓ પાછા વળ્યા. દૌલતખાને નાગોઠણાની ખાડીમાંથી ખંદેરી બેટ ઉપર જોઇતો સરસામાન પૂરો પાડવા માંડ્યો હતો. અંગ્રેજોના વહાણ ખાનને વિશેષ પ્રતિબંધ કરી શક્યા નહિ.

ખંદેરી નજીક મરાઠી અને અંગ્રેજી વહાણોની દોડધામ ચાલતી હતી તે સમયે મહારાજે પોતાના પાંચ હજાર સિપાઇ કલ્યાણ મોકલ્યા. તેમણે પહેલાની ચૌલ વસઇના ફિરંગીઓ પાસે થાણે થઇને મુંબઇ જવાની પરવાનગી માગી પણ તે તેઓએ આપી નહિ. મરાઠાઓનું સૈન્ય કલ્યાણમાં આવવાના સમાચાર જાણતાજ મુંબઇના અંગ્રેજોને ઘણી બીક લાગી. ફિરંગીઓ મરાઠા લશ્કરને પોતાના પ્રાંતમાંથી પસાર થવાની પરવાનગી આપશે કિંવા તેમને જોઇતા વહાણો મળશે તો તેઓ આપણા બેટ ઉપર અવશ્ય ચઢાઇ કરશે, એવું તેઓ ધારવા લાગ્યા. તે સમયે તેમના ઘણા સિપાઇ અને સર્વ વહાણ ખંદેરી નજીક રોકાયા હતા, તેથી મજગામ નજીક કિંવા માહિમ નજીક પૂર્વના જેવો બંદોબસ્ત કરવાની પણ તેમને અનુકૂળતા નહોતી. અંગ્રેજો અતિશય ગભરાયા અને તેથી તેઓએ મહારાજ સાથે તહનામું કરવા માટે પોતાનો વકીલ રાયગઢ મોકલ્યો.

ખંદેરી નજીક અંગ્રેજોના વહાણ એકઠા થઇ તેઓએ મરાઠાના વહાણ અટકાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો હતો, છતાં તેને નહિ ગણકારતા મરાઠી વહાણ બેટમાં સરસામાન અને અન્ન આદિ વસ્તુઓ પૂરી પાડ્યે જતા હતા. બેટ ઉપર તોપો ગોઠવવાનું કામ સંપૂર્ણ થતાં મરાઠાઓએ અંગ્રેજી વહાણો ઉપર તોપના ગોળા છોડવા માંડ્યાથી અંગ્રેજોને પોતાના વહાણો વેગળે લઇ જવાની ફરજ પડી. એટલામાં તેમની મદદે સુરતથી થોડા વહાણ આવી પહોંચ્યા. તેમાં હંટર નામક એક ફ્રિગેટ હતું. તે પર સોળ તોપ અને છત્રીસ યૂરોપિયનો હતા. એ મદદથી અંગ્રેજોને કંઇક હિંમત આવી અને નાગોઠણાની ખાડીને મોખરે રહી મરાઠાના વહાણ બહાર નીકળતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો એ પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો, કારણ કે ખાડીમાં બીજો માર્ગ હતો. તે માર્ગે થઇને મરાઠા-

ના વહાણો ખાડી બહાર નીકળી બેટમાં આવ-જા કરતાં હતાં. એ જોઈ અંગ્રેજોએ વિચાર કર્યો કે, ખાડીમાં ધસી જઈ મરાઠાના વહાણોને આગ લગાડવી; પરંતુ તેમનો એ વિચાર મુંબઈના ગવર્નરને તથા સુરતના અંગ્રેજી પ્રતિનિધિને યોગ્ય જણાયો નહિ. એમ કરવાથી શિવાજીમહારાજ અતિશય કોપાયમાન થઈ અંગ્રેજોને પાયમાલ કરી નાખશે એવી તેઓને બીક લાગતી હતી. રાયગઢ ઉપર મોકલેલા વકીલદ્વારા મહારાજ સાથે તહનામુ થશે તો પરસ્પર વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલો કલહ બંધ પડવાની પણ તેમને આશા હતી.

મહારાજે ખંદેરી અને ઉંદેરી બેટ ઉપર પોતાના થાણા સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ ત્વરિત ગતિએ ચાલુ રાખ્યો હતો. છતાં અંગ્રેજો તેનો અટકાવ કરી શકતા નહિ. ફિરંગી લોકો એ કામમાં તટસ્થ રહ્યા છે, એ સમાચાર જાણી સુરતના મોગલ સુબેદારને વિશેષ ભય ઉત્પન્ન થયો. આજપર્યંત શિવાજીમહારાજનું પ્રાબલ્ય માત્ર પૃથ્વી ઉપરજ વિશેષ હતું પણ હવે સમુદ્ર ઉપર પણ સ્થાપિત થવાથી તેને બે બાજુથી સપાટા વાગવાનો સમય નજીક આવેલો જણાયો. સુરતનું મહત્ત્વ માત્ર પરદેશી વ્યાપારને લીધેજ વધ્યું હતું; તે વ્યાપાર ઉપર અટકાવ પડવાનો અને સુરત શહેર તથા બીજાં બંદરો સત્વર મહારાજના તાબામાં જવાનો તેને ભય ઉત્પન્ન થયો. એ પ્રસંગે સીદીને પણ પોતાનો જંજીરા કિલ્લો મહારાજના તાબામાં જવાની અને પોતાને પાયમાલ થવાની બીક લાગી

મહારાજના વહાણો અટકાવવાની સીદીની ઇચ્છા હતી; પરંતુ તેના લશ્કરને પગાર નહિ મળવાથી તેઓમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો. તે મોગલો પાસેથી દ્રવ્યની સહાયતા માગતો હતો; પરંતુ મોગલબાદશાહ સહાયતા આપવી કે નહિ તેજ વિચારોમાં ગુંચવાતો હતો. એટલામાં મહારાજે સમુદ્રમાં નવીન થાણું સ્થાપી સર્વને અટકાવવા જેવી યુક્તિ રચેલી જાણી બાદશાહે સીદીને નાણાની પૂરતી સહાયતા આપી અને પોતાના વહાણોની મદદસહિત તેને મરાઠાના વહાણ તરફ રવાના કર્યો. સીદી પોતાના વહાણસહિત મુંબઈના બંદરમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પ્રથમ ત્યાંની અંગ્રેજ કાઉન્સિલની મુલાકાત લીધી. તેમની સાથે સલાહ-મસલત ચલાવ્યા પછી અંગ્રેજોની મદદ લઈ સીદી ખંદેરી બેટ નજીક ગયો. તેણે બેટની આસપાસ ફરી વળી બારીકાઈથી તપાસ કર્યા પછી અંગ્રેજ અમલદારોને કહ્યું કે—'તમે મને મદદ કરશો તો મરાઠાઓનો એ કિલ્લો હું કબજે લઈ શકીશ.' તેનું કહેવું અંગ્રેજોને યોગ્ય જણાયું નહિ. તેઓ જાણતા હતા કે:—'સીદી આપણી મદદથી બેટ સર કરી પચાવી બેસે પછી તેના તરફથી આપણને અતિશય ત્રાસ સહન કરવો પડશે. તેના કરતાં શિવાજીમહારાજ તરફથી થતો ત્રાસ વેઠી લેવો એજ ઠીક છે ' એ વિચારથીજ તેઓ સીદીને સહાયતા કરવામાં ઢીલ કરવા લાગ્યા.

સીદીને અંગ્રેજોએ મદદ કરી નહિ ત્યારે તેણે પોતાના વહાણમાંથી બેટ ઉપર તોપોના ગોળા છોડવા માંડ્યા. મરાઠાઓએ પણ બેટમાંથી પોતાની તોપો ફોડવા માંડી. અંગ્રેજો તટસ્થ રહીને બંને વચ્ચેનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. તેમનું એ વર્તન જોઈ મરાઠાઓએ તેમને ઉપદ્રવ કરવાનું બંધ રાખી-ફક્ત પોતાના કીલ્લા ચાલુ

સીદી ઉપરજ તોપોનો મારો ચાલુ રાખ્યો. રાયગઢ ઉપર અંગ્રેજોનો વકીલ જઈ તહનામુ કરવાની મહારાજને પ્રાર્થના કરતો હોવાના સમાચાર સીદી જાણી ગયો હતો, તેથી તહનામું નહિ થવા દેવાના હેતુથી તેણે થોડાં વહાણસહિત મુંબઇના બંદરમા થઇને મહારાજના પ્રાંતમા પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંનાં ચાર ગામ બાળી ઉજ્જડ કરી પુષ્કળ મનુષ્યો કેદ પકડી લાવ્યો.

સીદીનાં અને અંગ્રેજોનાં વહાણ ખંદેરી બેટ નજીક ફરતાં હતા પણ તેની દરકાર નહિ કરતાં મરાઠાના પડાઉ નાગોઠણાની ખાડીમાંથી બહાર નીકળી બેટ આગળ જઈ તેમાંનાં મનુષ્યોને માટે અન્ન તથા દારૂગોળો વિગેરે વસ્તુઓ પૂરી પાડતા હતા. પોતાના સર્વ વહાણોસહિત એક વખત શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કરી દૌલતખાને નાગોઠણાની ખાડીના મુખ આગળ પોતાના થોડાં વહાણ લાવી થોભાવ્યા. સીદી અને અંગ્રેજોએ મરાઠાના વહાણોને બહાર આવતા જોઈ તેમને પ્રતિબંધ કરવાની ધારણાથી તેઓએ પોતાનાં વહાણ ખાડીના મુખ તરફ હંકાર્યાં. શત્રુઓનાં વહાણ આવતા જોઇ મરાઠાઓએ પોતાનાં વહાણ પાછાં ફેરવ્યા અને શત્રુઓને ખાડીમાં આવતા અટકાવવા માટે દૌલતખાને પોતાનાં થોડા વહાણ તેજ સ્થળે રહેવા દીધા. મરાઠાના વહાણ રાત્રિને સમયે અકસ્માત્ નજીક આવી પોતાના વહાણ ઉપર આગ સળગાવી દે એવી બીકે સીદીએ પોતાનો કાફલો પાછો ફેરવ્યો અને તપાસ રાખવા માટે ફક્ત અંગ્રેજોના વહાણ તેજ સ્થળે રહેવા દીધાં. સીદી પુનઃ બેટ તરફ વળ્યો અને તેપર તોપોનો મારો ચલાવવા લાગ્યો; પરંતુ મરાઠાઓએ તેને કિંચિત્ પણ દાદ આપી નહિ.

ખંદેરી ઉપર મરાઠાઓએ તોપો ગોઠવી ઉત્તમ બંદોબસ્ત કર્યાથી તે બેટ કબજે લેવાનો સંભવ નહિ જણાયાથી સીદીએ ઘણી મહેનતે પોતાની તોપો અને મનુષ્યો ઉંદેરી બેટપર ચઢાવ્યાં. તેણે અંગ્રેજોને કહાવ્યું કે:-'આ બેટ હું મારા તાબામા લઇશ.' સીદીનું કૃત્ય જોઇ દૌલતખાન પોતાના વહાણસહિત ખાડીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને તેના વહાણો ઉપર હુમલો લઇ ગયો. બંને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. તેમા કોઇનો જયપરાજય થયો નહિ. અંગ્રેજ લોકોના વહાણ તે સ્થળે જઈ પહોંચે તે પહેલા તેમનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું. દૌલતખાન ખંદેરી બેટને કિનારે ઉચ્ચસ્થળપર તોપો ગોઠવી ત્યાંથી ઉંદેરી બેટપર ગોળા મારવા લાગ્યો. ઉંદેરી બેટમાથી તેઓપર મારો શરૂ થયો. ઉભયપક્ષ તરફથી કેટલાક દિવસ સુધી લાગલાગટ તોપોનો મારો ચાલવા લાગ્યો. ત્યારપછી દૌલતખાન પોતાના વહાણસહિત પુનઃ સીદીનાં વહાણ ઉપર તૂટી પડયો. ઉભયપક્ષ વચ્ચે ચાર કલાક સુધી જુસ્સાબંધ યુદ્ધ ચાલ્યું. એ યુદ્ધમાં મરાઠાના ચાર મોટા વહાણ અને ચાર નાનાં વહાણ નાશ પામ્યા. તેમા આશરે પાચસો સિપાઇઓ મરણ પામ્યા અને પુષ્કળ સિપાઇઓ સીદીના હાથમા કેદ પકડાયા, તેમજ દૌલતખાન ઘાયલ થયો. કહેવામાં આવે છે કે એ યુદ્ધમા સીદીને વિશેષ નુકશાન થયું નહોતું. યુદ્ધ થઇ રહ્યા પછી મરાઠા લશ્કર ઘાયલ થયેલા મરાઠા સરદારને પોતાનાં બચી ગયેલાં વહાણમાં લઈ રાજાપુર તરફ ચાલ્યું ગયું. ત્યાં ભાગેલાં વહાણ દુરસ્ત કરી નવા સિપાઇઓ-

સહિત તેઓએ પુનઃ શત્રુસાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી.

અંગ્રેજોનો વકીલ રાયગઢ ઉપર તહનામું કરવા ગયો હતો તેને મહારાજે અનુકૂળ ઉત્તર આપી તહની કલમો નક્કી કરવા પોતાનો વકીલ પણ મુંબઇ મોકલ્યો. મહારાજની અનુકૂળતા જોઇ અંગ્રેજોએ ખંદેરી નજીકના પોતાનાં વહાણ પાછા મંગાવી લીધા અને સીદીને વિજય મળ્યો હતો તે તરફ પોતાની નાપસંદગી દર્શાવી મહારાજનો વકીલ મુંબઇ જઈ તહનામુ કરતો હતો તે બંધ પાડવાની ઇચ્છાથી સીદીએ મરાઠાના વહાણો પકડયાં હતાં, તે તેણે મુંબઈ વેચવા મોકલ્યા અને પોતાનાં વહાણોસહિત મુંબઈ બંદરમાં પ્રવેશ કરવાની તેણે અંગ્રેજો પાસે પરવાનગી માગી. અંગ્રેજોએ તેને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી નહિ, ત્યારે તે પોતાની ખાડીમા પ્રવેશ કરી બંને કિનારાપરના ગામ બાળી ઉજ્જડ કરવા લાગ્યો. કહેવામા આવે છે કે એ તોફાનમા તેણે એક હજારથી વિશેષ મનુષ્યો પકડ્યા હતા.

સીદીનુ આ ધાધલ ચાલુજ હતુ એટલામા ઇ. સ. ૧૬૮૦ ના માર્ચ મહિનામાં મહારાજ અને અંગ્રેજો વચ્ચે પુનઃ તહનામુ થયુ. તેમા ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૪ માં થયેલુ તહનામુ કાયમ રાખવામા આવ્યું; તેમજ અંગ્રેજોએ ચોમાસામાં પોતાના બંદરમા સીદીના વહાણોને આશ્રય આપવો નહિ અને આશ્રય આપવાની જરૂર પડે તો તેઓએ તેની પાસેથી મહારાજના પ્રાંતમા કિંચિત્ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરવાનો કરાર કરાવી લેવો, એવું ઠર્યું

તહનામુ થયા પછી ખંદેરી અને ઉંદેરી બેટ મહારાજના તાબામાં આવ્યા. મરાઠાઓને તે બેટમાથી કાઢી મૂકવાનુ એકલા સીદીમા સામર્થ્ય નહોતું. ઉંદેરીપર તેણે પોતાની તોપો ચઢાવી હતી, એ ઉપર લખવામા આવ્યુ છે; પરંતુ બે બાજુથી મરાઠાઓનો મારો પડવાથી સીદી ટકી શક્યો નહિ. અંતે તેને ઉંદેરી બેટને પોતાની કબજામા રાખવાનો વિચાર છોડી દેવો પડયો. પોતાના બંદર નજીકના બે બેટ મરાઠાઓના તાબામાં જઇ તે પર તેમના થાણા સ્થપાયાથી અંગ્રેજોને ભવિષ્યને માટે મોટી વિષમતા જણાવા લાગી.એ બેટ પોતાના તાબામાં રાખવાની તેમની ઘણી ઇચ્છા હોવાથી પાછા લેવા માટે તેઓએ મરાઠા સાથે તકરાર કરવાની કૉર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર પાસે પરવાનગી માગી; પરંતુ તેમને પરવાનગી મળી નહિ. કૉર્ટે અભિપ્રાય આપ્યો કે.-'મરાઠા જેવા પ્રબળ મનુષ્યો સાથે વૈમનસ્ય કરીને આપણો ત્યાનો આશ્રય નાબૂદ કરવો એ ડહાપણભરેલુ નથી.'

એ બેટ કબજે લીધા પછી ભવિષ્યમાં જે કાર્ય કરવાનો મહારાજનો સંકલ્પ હતો, તેની સિદ્ધિ કરવા મહારાજ રહ્યા નહિ. ખંદેરી બેટ આગળનું તોફાન બંધ પડ્યા પછી થોડા દિવસમાજ મહારાજનુ દેહાવસાન થયું.

प्रकरण २९ मुं—सज्जनसेवा

અહીં સુધી આપણા મહાપ્રતાપી ચરિત્રનાયકનું જીવનવૃત્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે; તેમાં અનેક પ્રસંગે તેમનું શૌર્ય, વીર્ય, ઔદાર્ય, રાજકાર્યનિપુણતા, પ્રજાપાલનપટુત્વ, યુક્તિમત્તા, બુદ્ધિમત્તા, માતૃપિતૃભક્તિ, ઇત્યાદિ ઉજ્જ્વલ સદ્‌ગુણોનું દિગ્દર્શન થયું છે. તેજ પ્રમાણે કેટલાક પ્રસંગે તેમની ધર્મશીલતા પણ વ્યક્ત થઈ છે. એ વૃત્તિ મહારાજમાં કેટલી બધી નિસ્સીમ હતી તે તેમનો સાધુસમાગમ અને સાધુસેવાસંબંધીની તેમની અપાર ઉત્કંઠાનાં દૃષ્ટાંત પ્રકટ કરવાથીજ જાણી શકાશે; તેથી એ સંબંધી કેટલીક કથા પ્રકૃત પ્રકરણમા લખવામાં આવે છે.

સદાચારસંપન્ન અને ધર્મશીલ માતાના સહવાસથી મહારાજના હૃદયમાં અલ્પવયથીજ ધર્મભાવ જાગૃત થયો હતો અને કથાપુરાણ આદિના શ્રવણથી તે ધર્મભાવના ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઇ હતી. ત્યારપછી મહારાજે દાદાજી કોંડદેવ જેવા ધર્મપરાયણ અને પાપભીરુ પુરુષની દેખરેખ નીચે કેટલુંક વય વ્યતીત કરવાથી એ વૃત્તિને વિશેષ પોષણ મળ્યું હતું. તેમના હૃદયમા તરણ વયથીજ જે ધર્મભાવના બંધાઇ હતી તે અવસાનપર્યંત સુદૃઢ રહી હતી. એ ઉજ્જ્વલ વૃત્તિને લીધેજ તેમને હમેશા એવાજ વિચારો થતા હતા કે, માત્ર ઐહિક ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિથી જીવનસાફલ્ય થતું નથી. પરલોકસાધનમાત્રજ ખરૂં જીવનસાર્થક્ય છે. મહારાજના જીવનસમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ભાગવતધર્મનો પ્રચાર થવાથી સર્વ જાતિનાં અને સર્વ દરજ્જાનાં મનુષ્યોને સંતમંડળના બોધામૃતવડે ભક્તિમાર્ગનું સુલભ સાધન પ્રાપ્ત થયું હતું. મહારાજ નિત્ય મુકુંદરાજ, જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ વગેરે પૂર્વકાલીન સંતમંડળના ચરિત્રમહિમા અને બોધામૃતનું શ્રવણ કરતા હતા. તેજ પ્રમાણે મુકતેશ્વર, રામદાસ સ્વામી, વામન પંડિત, તુકારામ બાવા, જયરામ સ્વામી, રંગનાથ સ્વામી, આનંદમૂર્તિ, કેશવ સ્વામી ઇત્યાદિ મહાસાધુઓ અને ગ્રંથકારો, મહારાજના સમકાલીન હોવાથી તેમની કીર્તિ અને કવનો પ્રસંગોપાત મહારાજના સાંભળવામાં આવતાં હતાં. તે સમયે પંઢરપુરમાં વર્ષમાં બે વખત લાખો ભગવદ્‌ભક્તની મેદની ભરાતી હતી. એ દિવસે ઘણું કરીને પ્રત્યેક ગામોમાંથી પારાવાર ભકતો, જ્ઞાનદેવનામદેવ આદિના અભંગ ગાતા અને 'વિઠ્ઠલ' નામનો ઘોષ કરતા પંઢરપુર જતા હતા. અર્થાત્ મહારાષ્ટ્રમાં તે સમયે અત્યંત ધર્મજાગૃતિ થવાથી

મહારાજના હૃદય ઉપર તેની સારી છાપ પડવામાં વિલંબ લાગ્યો નહિ, એ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય એમ છે.

મહારાજે જે પ્રાંતમાંથી સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ કર્યો તેજ પ્રાંતમાં મહાસાધુ જ્ઞાનદેવ અને તુકારામ બાવાના પગલાં અને સમાધિમંદિરના સ્થાનક છે. મહારાજે બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમનાસંબંધી કથાનક અને તેમણે રચેલાં બોધદાયક કાવ્ય સાંભળ્યા હતાં. તેમાં તુકારામ બાવાના ઉત્કૃષ્ટ કીર્તનો મહારાજે ઉત્સાહપૂર્વક સાંભળ્યા હોવાથી તેમને એ મહાસાધુ ઉપર અત્યંત આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તે સમયના કીર્તન કરનારાઓમાં મુખ્ય તુકારામ બાવા અત્યંત ભાવિક અને પ્રેમાળ ભગવદ્‌ભક્ત હોવાથી તેમની બોધવાણી અત્યંત પ્રાસાદિક અને મનોવેધક હતી. મહારાજને તેમના કીર્તન સાંભળવાથી અતિશય ઉત્સાહ અને આનંદ થતો. તુકારામ બાવા પ્રસંગોપાત પૂને આવી કીર્તન કરતા, તે સમયે મહારાજ સાંભળવા જતા હતા. ઉપરાંત આસપાસના ગામોમાં તેમના કીર્તન થવાની વાત જાણી મહારાજ રાત્રે તે ગામમાં જઇ કીર્તન શ્રવણ કરવાનો અવશ્ય લાભ લેતા. તુકારામબાવાના કીર્તન શ્રવણ કરવાનો મહારાજને કેટલો ઉત્સાહ હતો તેનું એક દૃષ્ટાન્ત અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

એક સમયે તુકારામ બાવાને કેટલાક ભાવિક ભક્તોએ પૂને બોલાવી ઘેરે ઘેર તેમના કીર્તન કરાવવાનું શરૂ કર્યું તે સમયે શિવાજીમહારાજ સિંહગઢ ઉપર નિવાસ કરતા હતા. તેમને એ સમાચાર મળતાંજ તેઓ હરરોજ રાત્રિને સમયે ગઢ ઉપરથી ઉતરી પૂને કીર્તન સાંભળવા આવવા લાગ્યા.[1] મહારાજને હરરોજ પૂને આવતા જાણી યવનોએ તેમને પકડવાની ગોઠવણ કરી. એક દિવસ એક વણિકને ઘેર કીર્તન હતું. શિવાજીમહારાજ ત્યાં સાંભળવા આવવાના હતા. ચાકણના યવન કિલ્લેદારને એ ખબર મળતાંજ તેણે મહારાજને કેદ પકડવા બે હજાર પઠાણલશ્કર વણિકના ઘર આગળ મોકલ્યું. પઠાણલશ્કરે વણિકના ઘરની આસપાસ ઘેરો નાખ્યો. લશ્કરના સરદારે મહારાજને પ્રથમ નજરે દીઠેલા નહિ હોવાથી તેણે કીર્તન સાંભળવા બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. લશ્કરી સિપાઇઓ જોતાંજ કીર્તન શ્રવણ કરવા બેઠેલા મનુષ્યો ગભરાઇ જઇ ચિંતા કરવા લાગ્યા. તુકારામ બાવાએ ગડબડનું કારણ પૂછતાં સર્વેએ આવી પડેલું સંકટ નિવેદન કર્યું અને મહારાજને ત્યાંથી નાસી જવાની રજા આપવાનું કહ્યું. તુકારામ બાવાએ તેમને ઉત્તર આપ્યો કે કીર્તન ચાલતું હોય તે સમયે વચમાંજ ઉઠી જવું યોગ્ય નથી. આજે એકાદશી છે. આજે હરિકથા શ્રવણ કરતાં સર્વને મરણ પ્રાપ્ત થાય તો આપણું મહદ્‌ભાગ્ય સમજવું. વિઠ્ઠલની ભક્તિમાં તલ્લીન થતાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે તો કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થઇ જન્મમરણનો ફેરો ટળશે. અહીંથી કોઇએ ઉઠી જવું નહિ એટલું કહીને બાવાએ વિઠ્ઠલ નામોચ્ચારની ગર્જના કરી, પરમ ગદ્‌ગદ અંતઃકરણપૂર્વક દેવનો જયઘોષ ચલાવ્યો. મહારાજે પણ ધૈર્ય ધારણ કરી કીર્તનમાંથી નહિ ઉઠવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતે ભગવદ્‌ભક્તિમાં તલ્લીન થઇ રહ્યા. મહા-

૧ એક ગ્રંથકાર લખ્યું છે કે, એ કીર્તનો લોહગામમાં થતા હતાં.

રાજ સાથેના વિશ્વાસુ નોકરોમાંના એક મનુષ્યે ઉપસ્થિત સંકટ જોઇ પોતાના સ્વામીને મુક્ત કરવાની યુક્તિ શોધી કહાડી. તે મહારાજનો શિરપેચ પહેરી એક ઘોડાપર બેસી યવનો તેને જોઈ શકે એવી રીતે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મરાઠા ઘોડેસ્વારને દોડતેઘોડે ચુપચુપ નાસતો જોઇ પઠાણ ઘોડેસ્વારોએ તેને શિવાજી-મહારાજ જાણી તેની પાછળ પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા. ચાંદની રાત હોવાથી તે ઘોડેસ્વાર જે દિશામાં ગયો તે દિશામાં પઠાણોએ પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા. ઘણે વેગળે સુધી જવા છતાં તે પકડાયો નહિ. અંતે ચંદ્રનો અસ્ત થયો. સર્વત્ર અંધકાર છવાઇ ગયો. ઘોડેસ્વાર આડેઅવળે રસ્તે થઇને ઘણો વેગળે ચાલ્યો ગયો. વણિકના ઘર નજીક થોડા ઘોડેસ્વાર ઉભા રહ્યા હતા તેઓ પણ પોતાના આગળ ગયેલા સોબતીઓ પાછળ ગયા હતા. કીર્તન સાંભળવા બેઠેલા મનુષ્યોએ એ સ્થિતિ જોઈ ત્યારે નિર્ભય થયા અને સર્વ ખુશી થતા પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. શિવાજીમહારાજ પણ તુકારામ બાવાની રજા લઇ રાતોરાત સિંહગઢપર જઇ પહોંચ્યા.[1]

મહારાજના અંતઃકરણપર તુકારામ બાવાના બોધની કેવી છાપ પડી હતી તેનું એક બીજું દૃષ્ટાંત પણ જોવામાં આવે છે. એક સમયે તુકારામ બાવા લોહગાંવમાં રાત્રિ-સમયે ઘેર ઘેર કીર્તન કરવા આવ્યા હતા એ સાંભળી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યો-સહિત એક દિવસ કીર્તન સાંભળવા ગયા. કીર્તનનો આરંભ થયો. તેમાં પહેલું મંગળાચરણજ એવી ખુબીથી ગાવામાં આવ્યું કે તે સાભળી મહારાજ તદ્દન સ્તબ્ધ થઇ ગયા. ભાવિક શ્રોતાજનોના અંતઃકરણમાં પ્રેમપ્રવાહ રેલાઇ રહ્યો. તેઓ દેહભાન ભૂલી જઇ તાળીઓ વગાડતા અને મુખથી વિઠ્ઠલ નામોચ્ચાર કરતા નાચવા લાગ્યા. મહારાજને પ્રથમ એવો અદ્ભુત ભક્તિરસનો અનુભવ થયો નહોતો. મંગળાચરણ થયા પછી વિષય પ્રતિપાદન કરવાનું કામ શરૂ થયું. તેમાં તુકારામ બાવાએ વૈરાગ્યવૃત્તિનું મહત્ત્વ અને તેના લક્ષણનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું કે, વિશ્વમાં 'વિઠ્ઠલ' સિવાય કંઇ વિશેષ નથી. જેને જીવન સાર્થક કરવું હોય તેણે 'વિઠ્ઠલ'ની ભક્તિ કરવાનો સહેલો માર્ગ સ્વીકારવો. એ સંબંધી બાવાએ અનેક ઉદાહરણો સંભળાવ્યા તથા વચમાં વચમાં તાત્કાલિક જુસ્સો આપતાં પ્રાસાદિક અભંગ કહી કીર્તન કર્યું. બાવાએ શ્રોતૃવૃંદના અંતઃકરણમાં સંપૂર્ણ રીતે ઠસી જાય એવી ખુબીથી અહિક વૈભવની અને ઐશ્વર્યની અસ્થિરતા, સુખ-વિષયની અનર્થતા તથા જીવનની ક્ષણભંગુરતાનો બોધ કર્યો. એ શ્રવણ કરી મહારાજની ચિત્તવૃત્તિમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ફેરફાર થયો. તેઓ પ્રથમથીજ ભાવિક અને સદ્વ્રત પાલન કરતા હતા. તુકારામ બાવાનું બોધામૃતભરેલું વક્તૃત્વ

1 કેટલાક ભાવિક મનુષ્યો તેસમયે એવું સમજ્યા હતા કે, પરમેશ્વરે શિવાજીમહા-રાજનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પઠાણોને પોતાની પાછળ દોડાવી ઉપસ્થિત સંકટ નિવારણ કર્યું" હતું. શ્રી મહિપતિએ અને રા. સભાસદે પોતાના ગ્રંથમાં એજ લોકકથા પ્રકટ કરી છે; પરંતુ પોતાના સ્વામીનો જીવ બચાવવા માટે પોતાનો જીવ સંકટમાં નાખવાનું સાહસ કરનાર સ્વામિભક્તોની તે સમયે ખોટ નહોતી.

શ્રવણ કરી તેમનું ચિત્ત તલ્લીન થઇ ગયું. તેમના પ્રબળ અને ભાવિક અંતઃકરણમાં તત્કાળ ખાત્રી થઇ કે, બાવાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કર્યાથી નિઃસંશય કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થશે

કીર્તન સંપૂર્ણ થયા પછી મહારાજ તુકારામ બાવાની રજા લઇ પોતાને મુકામે ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી ઉઠી જંગલમાં એકાંતસ્થળે જઇ તેમના બોધનું મનન કરવા લાગ્યા. મહારાજની એવી વૃત્તિ જોઇ કાર્યભારીઓએ તેમની પાસે જઇ તેમને સમજાવ્યું કે, 'આ વયમાં આપને ઉદાસીન દશા પ્રાપ્ત થાય એ ઉચિત નથી;' પરંતુ તેમણે તેમના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેમણે તેમને કહ્યું કે—'તમો કોઇ મારી પાસે આવશો નહિ; તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી ધનસંપત્તિની વ્યવસ્થા કરજો. હું હવે પછી એ તરફ ચિત્તવૃત્તિ રાખીશ નહિ. આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. દેહ ક્યારે પડશે તેનો નિયમ નથી. મારા જન્મનું સાર્થક્ય મારે આ ક્ષણથીજ કરવું જોઇએ. રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની જંજાળમાં ગુંચાઇ રહી, મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાય નાખવો એ મને ઉચિત જણાતું નથી.' મહારાજનું સંભાષણ સાંભળી કાર્યભારીમંડળને મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે એ સંબંધી જીજાબાઇ માતુશ્રીને પત્ર લખ્યો. જીજાબાઇ શિબિકામાં બેસી તરતજ લોહગાંવ ગયા. પ્રથમ તેમણે તુકારામ બાવાના દર્શન કરી, હાથ જોડી વિનતિ કરી કે:—'સ્વામિમહારાજ! આપનું કીર્તન સાંભળી મારો પુત્ર શિવાજી વિરક્ત થયો છે અને સંસારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં જઇ બેઠો છે. તેણે સંપાદન કરેલું રાજ્ય હવે કોણ સંભાળશે વારુ? શિવાજી પુનઃ યવનોને હાથે પકડાશે તો ગરીબ હિંદુ પ્રજાને વિધર્મી લોકોનો પુનઃ ત્રાસ સહન કરવો પડશે. મારી વિનતિ સ્વીકારી તેને રાજ્ય મેળવવાનો ઉદ્યોગ નહિ છોડવાનો બોધ કરશો.' જીજાબાઇની નમ્રતાભરેલી વિનતિ સાંભળી તુકારામ બાવાએ તેમને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે—'શિવાજી મહારાજ આજ રાત્રે કીર્તન સાંભળવા આવશે તે સમયે હું તેમને શિખામણ આપી તેમનું મન પુનઃ સંસાર તરફ વળે એવી યોજના કરીશ.'

જીજાબાઇ રાત્રે તુકારામ બાવાનું કીર્તન સાંભળવા ગયા. મહારાજ પણ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કીર્તન સાંભળવા આવ્યા. એ પ્રસંગે બાવાએ કર્મકાંડનું પ્રયોજન કહી, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવામાંજ શ્રેય છે એનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે—'હરિભક્તિ માટે સંસારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં જઇ બેસવાનું પ્રયોજન નથી જનસમાજમાં નિવાસ કરી પ્રમાણિકપણે તથા માણસાઇથી સંસારનિર્વાહ કરી પોતાના બાંધવોના સુખમાં શક્તિ પ્રમાણે વધારો કરવા અહર્નિશ તત્પર રહેવું એજ ખરૂં પુરુષાર્થ છે. આસપાસનાં જનમંડળની કનિષ્ટ સ્થિતિ પ્રતિક્ષણે દૃષ્ટિએ પડવા છતાં એવા દુખીજનોનો ત્યાગ કરી કેવળ સ્વમોક્ષ માટે ગિરિગુહામાં જઇ બેસવામાં પુરુષાર્થ નથી. સ્વજનનું કલ્યાણ કરવા માટે સંસારમાં રહેવાની અગત્ય છે મનુષ્યને માટે ગૃહસ્થાશ્રમના જેવો બીજો આશ્રમ હિતપ્રદ નથી. જગતથી કંટાળીને જેઓ સ્ત્રીપુત્રનો ત્યાગ કરે છે અને શરીરે ભસ્મ ચોળી જેઓ વિરક્ત થાય છે તેઓથી ઇન્દ્રિયોનું દમન થઇ

શકતું નથી; પણ તેઓ પુનઃ પુનઃ મોહવશ થાય છે અને જનમંડળના આક્ષેપને પાત્ર થાય છે. એવી વિડંબના મેળવનાર મનુષ્યને કોઈ સ્થળે માન મળતું નથી અને તેને સાચું મોક્ષસુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી સાધુ બની ગમે ત્યાં ભટકતા ફરવું તેના કરતાં સંસારમાં રહીને નીતિ પ્રમાણે વર્તવું અને પરોપકાર તથા હરિભક્તિ કરવામાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવું એજ વિશેષ ઇષ્ટપ્રદ છે.' તુકારામ બાવાએ એ પ્રમાણે સાર્વજનિક બોધ કર્યા પછી રાજાના કર્તવ્યસંબંધી થોડું વિવેચન કર્યું. તેમા જણાવ્યું કેઃ-'રાજા સદાચાર ધારણ કરનાર અને પ્રજાપાલનદક્ષ હોય તો તેનાથી પુષ્કળ લોકકલ્યાણ થઇ શકે છે.' પુરાણકથિત અંબરીષ, જનક, ધર્મ આદિ રાજર્ષિનાં દ્દષ્ટાંત કહી સંભળાવી પ્રતિપાદન કર્યું કેઃ-'હરિભક્તિ અને સદ્ધર્તન સાધ્ય કરવા માટે રાજાએ રાજ્ય ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી.' તુકારામ બાવાનો અનેક દ્દષ્ટાંતસહિત આગ્રહભરેલો સદ્બોધ સાંભળી મહારાજની ચિત્તવૃત્તિ તદ્દન શાંત થઇ. તેમને બાવાનો બોધ સત્ય જણાયો અને તે પ્રમાણે વર્તવામાંજ વાસ્તવિક હિત છે એવો નિશ્ચય થયો. મહારાજ, તુકારામ બાવાનાં અને માતુશ્રી જીજાબાઇના ચરણોમાં મસ્તક નમાવી સ્વસ્થાને ગયા. તેઓએ પોતાનો રાજ્યકાર્યભાર પુનઃ ચલાવવા માંડ્યો.

તુકારામ બાવાપર મહારાજની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી. તેમના હૃદયમાં એ મહાસાધુના સમાગમમા સદોદિત રહેવાની અને તેમના બોધામૃતનું સેવન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે તેમને એજ આશયનો એક પત્ર લખ્યો અને તેમને પોતાની પાસે નિવાસ કરાવવાની ઇચ્છાથી એક કારકુનને પત્ર, ઘોડા, છત્રી વગેરે સરંજામસહિત બોલાવવા મોકલ્યો. તુકારામ બાવાએ પત્ર વાંચી મહારાજને ઉત્તરમા કેટલાક અભંગ લખી મોકલ્યા હતા. બાવાએ તેમાં લખ્યું છે કેઃ- "વિરંચિએ સકળ બ્રહ્માંડ રચ્યુ છે, તેમા નાનાપ્રકારના યુક્તાયુક્ત ખેલ રચ્યા છે. એ ખેલની યુક્તના ચાલક તપોનિષ્ઠ જ્ઞાની પુરુષો છે. ગુરુભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ હોવો જોઇએ. તારા પત્ર ઉપરથી તારો પ્રેમ તેવોજ જણાય છે. તારૂં પવિત્ર નામ શિવાજી છે. વિશ્વનું સૂત્ર જે છત્રપતિ તે તને મળ્યું છે. વ્રત, નિયમ, તપ, ધ્યાન અને યોગકળાવડે તું નિવૃત્ત થયો છે. મને મળવાની તારી ઇચ્છા થઇ છે; તેથીજ મને પત્રમા પ્રેમભરેલી એવીજ વિનતિ કરી છે. હે ભૂપતિ! તારા પત્રનો ઉત્તર સાંભળ. અમે અરણ્યવાસી, ઉદાસીન, ગમે ત્યાં ફરનાર, અમારૂં દર્શન હીન અને અમંગળ છે. વસ્ત્રવગર અમારૂં શરીર મલિન થયું છે. અમે અન્ન વગરના ફળાહારી છીએ. અમારા હાથપગ વાંકાચુંકા છે. એવા દર્શનની તને અભિલાષા શી? મારી નમ્ર વિનતિ છે કે, મારી મુલાકાતની ઇચ્છા રાખવી નહિ. તારી પાસે આવીને મારે શું કરવું? ભિક્ષા માગી અન્ન ગ્રહણ કરવું એમાંજ અમારી શ્રેષ્ઠતા છે. વસ્ત્રમાં ચીંથરાં પહેરવા એમાજ અમારી સુંદરતા છે. પાષાણ ઉપર નિદ્રા લેવી એજ ઉત્તમ છે. ઓઢવાને માટે આકાશની ચાદર બનાવવી એજ યોગ્ય છે. એવી સ્થિતિમાં રહેવાની ઇચ્છા છે ત્યાં અમારે બીજાની આશા શામાટે રાખવી? જેમતેમ કરીને આયુષ્ય વીતાડવું. રાજગૃહમાં માનની

અભિપ્રાયાએ આપવું કે બીજું કંઈ? ત્યાં સંતોષ અને આનંદ ક્યાં છે? રાજાને ઘેર ઉચ્ચ સન્માન છે ખરું પણ તે કંઈ ઉચ્ચ પ્રકારનું સન્માન નથી. વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરેલા મનુષ્યોને જોતાં મને તત્કાળ મરણ આવે છે. એકાંતમાં અમારે મન ઉદાસ થવા છતાં પરમાત્મા અમારી ઉપેક્ષા કરશે નહિ. તને એક કૌતુક-વાર્તા કહું છું કે, ભિક્ષા જેવું અમને બીજું સુખ જ નથી. મોટા મોટા મનુષ્યો તપ, મન અને યાગ કરે છે પણ તેઓ ભારા સમાપની છે. તુકા કહે છે કે, અમે અમારા મનનાજ શ્રીમંત છીએ. પૂર્વના દૈવી લક્ષિપ્રાજ છીએ.[1]"

તુકારામ બાવા તરફથી નિઃસ્પૃહતાભરેલો પત્રોત્તર આવ્યાથી શિવાજી મહારાજની ઇચ્છા અપૂર્ણ રહી ગઈ, તેમ છતાં વિષાદ નહિ થતાં એ મહાસાધુપ્રત્યે મહારાજની આદરબુદ્ધિ અને પૂજ્યભાવ બુદ્ધિ વિશેષ વૃદ્ધિંગત થઈ. મહારાજ બાવાના અવસાનપર્યંત વખતોવખત તેમના દર્શન કરવા અને કીર્તન સાંભળવા જતા. બાવા પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તેમને વર્ષાસન બાંધી આપી તેમનો જીવન-નિર્વાહ સારી રીતે ચાલે એવી ગોઠવણ કરવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી; પરંતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થતા પહેલાજ બાવાનું અવસાન થયું હતું. તેમના બોધામૃતનું પાન કર્યાનો બદલો તેમને નહિ તો તેમના વંશજોને આપવાની ઇચ્છાથી અને તેમણે જીવનપર્યંત જનસમાજમાં સદાચાર અને ઈશ્વરભક્તિનો બોધ ફેલાવ્યો હતો તેનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત જગતમાં કાયમ રાખવાની ઉત્કંઠાથી, મહારાજે તુકારામ બાવાના પુત્રને ત્રણ ગામની સનંદ બક્ષીસ આપી હતી; તે હજુ-સુધી તેમના વંશજોના તાબામાંજ છે.[2]

તુકારામ બાવાને ગુરુપદે સ્થાપી તેમના શાસ્ત્રપ્રમાણે પોતાનું આયુષ્ય વ્યતીત કરવાની મહારાજની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, તે તેમના અકાળ અવસાનને લીધેજ અપૂર્ણ રહી. તે સમયે ઘણા સાધુસંતો હતા; પરંતુ તેઓ તુકારામ બાવા જેવા નિરપેક્ષ નહિ હોવાથી મહારાજે તેમના કોઈને પોતાના ગુરુ કરવા યોગ્ય ધાર્યો નહિ હોય એમ જણાય છે. મહારાજ એક દિવસ મહાડમાં હતા ત્યારે ત્યાં એક હરિદાસ બાવાનું કીર્તન થતું હતું. મહારાજ કીર્તન સાંભળવા ગયા. હરિદાસે મુખવ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિસબંધી ધ્રુવના અચળ નિશ્ચયનું સુરસ વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી મહારાજના હૃદયમાં વિચાર થયો કે—'ધ્રુવ-જીને નારદમુનિ જેવા સદ્‌ગુરુ મળ્યાથી તેઓ મોક્ષ પામ્યા હતા. મને પણ એવાજ કોઈ સદ્‌ગુરુ મળવા જોઈએ. ગુરુ વગર પરલોકસિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ સાત્વિક અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે એવા ગુરુ હોવા જોઈએ.' મહારાજની એવી

1 અભંગના શું પૂરા છે, પરંતુ ઉપરના અભંગમાં પ્રધાન અને રામદાસસ્વામી-સબંધી ઉલ્લેખ છે એ સમજે અભંગની યોજના કરવામાં આવી નહોતી. તેમજ મહારાજને રામદાસસ્વામીના દર્શન પણ થયા નહોતા. ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૯ માં તુકારામ બાવાનું અવસાન થયું હતું એ નિર્વિવાદ છે.

2 તુકારામ બાવાના ચરિત્રમાં તેના લેખકે લખ્યું છે તેજ પ્રમાણે અહીં પણ લખવામાં આવ્યું છે.

ઈચ્છા હોવાથી તેમની કર્મમાર્ગીમા કોઇ સાધુ સાત્વિક જણાતો નહિ તુકારામબાવાનુ અલૌકિક સાધુત્વ અને ઇશ્વરનિષ્ઠાનુ અવલોકન કર્યા પછી તેઓ સાધુઓની ઉચ્ચ પ્રતિની કસોટી કરતા હતા સ્વરાજ્યસાધનની ખટપટમા અને સપાદન કરેલી ધન-સપત્તિનુ રક્ષણ કરવામા મહારાજનો ઘણો સમય વીતતો હોવાથી અન્યત્ર જઇને સાધુની સેવાશુશ્રૂષા અને કીર્તનબોધ શ્રવણ કરવાનો તેમને અવકાશ મળતો નહોતો, તેથીજ તેમણે તુકારામ બાવાને પોતાની પાસે રહેવા પત્ર લખ્યો હતો, પરતુ બાવા અત્યત વિરક્ત હોવાથી તેઓ મહારાજના ઐશ્વર્યથી અને બહુ માનપુરસર કરેલા આમત્રણથી વિચલિત થયા નહિ એ જોઇ મહારાજની ખાત્રી થઇ હતી કે સાચા સાધુપુરષોના હૃદયમા નિ સીમ વૈરાગ્યવૃત્તિ હોવાથી તેઓ કોઇની દરકાર કરતા નથી અને તેમને કોઇના આશ્રયની કિચિત્ પણ પરવા રહેતી નથી નિસ્પૃહ સાધુ આપણી પાસે રહેવા તૈયાર થાય એ પણ કઠિનજ છે તેમ છતા સાત્ત્વિક સાધુનો સમાગમ થાય અને તેની કૃપાથી કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એ ઇચ્છાથી મહારાજ જ્યા ત્યા અહર્નિશ સાત્ત્વિક સાધુ શોધતા હતા સાધુસતની ખબર મળતા તેઓ અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમના દર્શન કરતા અને તેમનો જીવનવ્યવહાર સુખરૂપ ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરતા હતા.

રામદાસ સ્વામી, એ મહા સાધુપુરષ હતા તેઓ અતિશય વિરક્ત અને સર્વદા અરણ્યભ્રમણ કરતા હતા તેઓ એક સ્થળે નિવાસ કરી રહેતા નહોતા તેઓ ચાફળની ટેકરી ઉપર રામચદ્રજીનુ મદિર અને મઠ બાધી ઘણુખરૂ ત્યાજ નિવાસ કરતા હતા એ જાણી મહારાજ તેમના દર્શન કરવા ગયા દેવાલયમા દેવના દર્શન કરી ચોકમા આવ્યા પછી મહારાજે રામદાસસ્વામીની તપાસ કરી ટેકરી ઉપર રહેતા મહારાજના અમલદાર નરસોપતનાથે ખબર આપી કે-'સ્વામી હમેશા મઠમા રહેતા નથી તેઓ ઘણુખરૂ અરણ્યમાજ રહે છે તેઓ હમણા કોઢવણના કિનારા નજીક ભૈરવગઢમા રહે છે ' મહારાજ નરસોપતનાથને રામદાસ સ્વામીસબધી સવિસ્તર પૂછપરછ કરતા હતા એટલામા વિઠ્ઠલગોસાઇ અને ભાનજીગોસાઇ નામક રામદાસ સ્વામીના બે શિષ્યોએ મહારાજને મહાફળ ગધ અને પુષ્પમાળાનો પ્રસાદ આપ્યો મહારાજે પ્રસાદ લઇ તેમને નમસ્કાર કરી પૂછ્યુ કે-' આ દેવાલય કોણે બધાવ્યુ છે? સમર્થ મહારાજ આટલા દિવસ થયા અહી રહે છે છતા હુ તેમની સેવા કરી શક્યો નહિ એ શુ? ' ગોસાઇએ ઉત્તર દીધો કે-'આપને સમર્થ મહારાજના દર્શન થયા નથી છતા આપના તરફથીજ દેવાલય બાધવાના પૈસા આવ્યા છે ' મહારાજે કહ્યુ -'તમે ફક્ત મારી ઉદારતા બતાવવાનેજ એ પ્રમાણે કહો છો તમારી વાત સત્ય હોય તો મારી તરફથી કેવી રીતે અને ક્યારે પૈસા આવ્યા તે કહો ' ગોસાઇએ ઉત્તર આપ્યો કે-પૂનામા આપના ઉપાધ્યાયને ઘેર ગિરિગોસાઇ નાશિકકરનુ કીર્તન થયુ હતુ આપ ત્યા પધાર્યા હતા આપે કીર્તન સાભળી ખુશી થઇ ત્રણસો હોન આપવા માડ્યા તેમણે ઉત્તર દીધો કે, હુ નિવૃત્તિપરાયણ છુ મને દ્રવ્યની ઇચ્છા નથી આપે કહ્યુ હતુ કે, મે જે દ્રવ્ય અર્પણ કર્યુ તે પાછુ લઇ શકાય નહિ આપ ભગવદ્ભક્ત છો, આપની

ઇચ્છા પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરવો. ગોસાઇએ આપને ઉત્તર દીધો હતો કેઃ–'ચાફળની ટેકરીપર રામદાસ સ્વામી રઘુપતિનું દેવાલય બાંધે છે ત્યાં એ દ્રવ્ય પહોચતુ કરજો. આપે તે કબૂલ કરી આપના તાબાના મામલતદાર નરસોમલનાથદ્વારા ત્રણસો હોન સ્વામીને પહોચાડ્યા હતા.' એ સાંભળી મહારાજને પાછલી વાત યાદ આવી. મહારાજ દેવાલયની બહાર આસપાસ ફરવા લાગ્યા. ત્યાં તેમણે જોયું કે ટેકરીની ઉત્તર દિશા તરફ વહન થતા એક જળપ્રવાહના તરંગોથી ટેકરીને નુકશાન થાય છે. મહારાજે નરસોમલનાથને આજ્ઞા ફરમાવી કે.–'જળપ્રવાહ વેગળે લઈ જવો અને તેનાપર એક પૂલ બાધવો. ખર્ચને માટે આપણી ત્રીજોરીમાથી પાચસો હોન લેવા.' એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજ કોડવણને કિનારે સમર્થ મહારાજના દર્શન કરવા ગયા. ત્યા તેમના દર્શન થયા નહિ. મહારાજ નિરાશ થઈને પ્રતાપગઢ ઉપર ગયા ત્યાથી મહાબળેશ્વર જઇ ત્યાના દેવસ્થાનોમાં દર્શન કરી પુનઃ વાઇ આવ્યા. ત્યા બ્રાહ્મણભોજન, દાનધર્મ વગેરે કર્યા પછી માહુલીમા આવ્યા. ત્યા કૃષ્ણાવેણીના સગમમા સ્નાન કરી દાનધર્મ કરવામાં અને બ્રાહ્મણભોજન કરાવવામા ગુંથાયા હતા; એટલામા તેમને રામદાસ સ્વામીનો ઓવીબદ્ધ (પદબદ્ધ) પત્ર મળ્યો.

એ પત્રમા મહારાજની કીર્તિના ગુણગાન લખ્યા હતાં. મહારાજે પત્ર અતિ પ્રેમપૂર્વક વાચ્યો અને પત્રવાહક શિષ્યનો આદરસત્કાર કરી ઉત્તર લખી આપ્યો કે–'સ્વામી મહારાજ ! હું અપરાધી છુ. આપ ક્ષમાશીલ છો. આશીર્વાદપત્ર પ્રાપ્ત થતા પરમ આનદ થયો છે. પત્રમાં શું લખું ? આપે પત્રમા મારી સ્તુતિ લખી છે તેને હું પાત્ર નથી. આપના દર્શનની મને ઘણા દિવસથી તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ રહી છે. આપના દર્શને સત્વર આવીશ. કૃપા કરીને મને દર્શનનો લાભ આપશો અને ઘણા દિવસની મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરશો.' મહારાજે શિષ્યને પત્ર આપતા તેમનું નિવાસસ્થાન પૂછ્યું. શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો કેઃ–'હમણા સ્વામીજી ચાફળમાજ છે, પરતુ તેમનો નિયમ નથી; કારણ કે ક્ષણવારમા તેઓ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ચાલ્યા જાય છે.' શિષ્ય પત્રનો ઉત્તર લઇ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે મહારાજ સ્વારીના મનુષ્યોસહિત ચાફળ ગયા. રઘુપતિનાં દર્શન કરી રામદાસ સ્વામીનું નિવાસસ્થાન પૂછવા લાગ્યા. શિષ્યમંડળે ઉત્તર આપ્યો કેઃ–'સમર્થ સ્વામી હમણા શિંગણવાડીના મારુતિમા છે. કાલે સાજે શિષ્ય આપનો પત્ર લાવ્યો હતો તે કલ્યાણ ગોસાઇએ આજેજ સ્વામીજીને પહોચાડ્યો છે. આપ હમણાજ સ્વામી પાસે નહિ જતા અહીં નૈવેદ્ય તૈયાર થાય છે તે દેવને સમર્પણ થયા પછી મડળીસહિત પ્રસાદ લઈ પછી જજો; એટલા વખતમાં સ્વામીજીને આપના આગમનના સમાચાર મોકલી ઉત્તર મંગાવું છું.' મહારાજે કહ્યુંઃ–'આજે ગુરુવાર છે. સ્વામી મહારાજના દર્શન કર્યા સિવાય અન્ન ગ્રહણ કરવું નહિ એવો મારો નિશ્ચય છે.' શિષ્યોએ કહ્યું.–'ઘણા મનુષ્યોસહિત જવાથી વખતે સમર્થ મહારાજના દર્શન થાય કે નહિ ! માટે એકલા જવું યોગ્ય છે.' એ સાંભળી મહારાજે દિવાકર ભટ્ટજી નામક એક શિષ્યને માર્ગ બતાવવા સાથે

શિવાજી મહારાજ સમર્થ રામદાસ પાસેથી ઉપદેશ લે છે.

Lakshmi Art Bombay, 8

લીધો અને શિંગણવાડીમાં હનુમાનના દેવળમાં આવ્યા. ત્યાં જતાં રામદાસ સ્વામી ટેકરી નીચેના બગિચામાં ગયાના સમાચાર મળ્યા. મહારાજ તે સ્થળે ગયા. સમર્થ સ્વામી બગિચામાં ઔદુંબરના વૃક્ષ નીચે બેસી કલ્યાણ ગોસાઇએ આપેલો પત્ર વાંચી હસતા હતા; એટલામાં આગળ દિવાકર ભટ્ટજી અને તેની પાછળ મહારાજ જઇ પહોંચ્યા. મહારાજે સ્વામીજીના ચરણ આગળ શ્રીફળ અર્પણ કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. રામદાસ સ્વામીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું કે-'શિવાજીરાજા ! તમે અને પત્ર એ બંને એકજ સમયે આવી પહોંચ્યા ! તમે ઘણીજ ત્વરા કરેલી જણાય છે. તમારા દેશમાં હું ઘણા દિવસ થયાં નિવાસ કરૂં છું. આજપર્યંત તમે મારી ઘણી સેવા કરી છે છતાં આજેજ રૂબરૂ કેમ આવ્યા ?" મહારાજે કહ્યું -"હું ઘણા દિવસથી આપનાં દર્શનમાટે પ્રયત્ન કરતો હતો, પરંતુ તે આજપર્યંત સફળ થયો નહિ એ માટે મને ક્ષમા આપવી. આજે મને કૃપાપ્રસાદ આપવો એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મનોકામના પૂર્ણ કરનાર આપ સમર્થ છો." રામદાસ સ્વામીએ મહારાજની વિનતિ સ્વીકારી. કલ્યાણ ગોસાઇના કહેવાથી મહારાજે પૂજાનું સાહિત્ય ત્યાંજ મંગાવ્યું. મહારાજે સ્નાન કર્યાં પછી દિવાકર ભટ્ટજીએ તેમની પાસે ગુરુપૂજન કરાવ્યું. મહારાજે પૂજા કર્યાં પછી સમર્થના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. સ્વામીજીએ મહારાજને ઉપાસનામંત્રની દીક્ષા આપી અને યથોચિત બોધ કર્યો. દાસબોધ નામક પુસ્તકના તેરમા અધ્યાયના છઠ્ઠા સમાસમાં "લઘુબોધ" નામક જે વિભાગ જોવામાં આવે છે તેજ બોધ સ્વામીજીએ શિવાજીમહારાજને કહ્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે.

એ બોધ શ્રવણ કરતાંજ શિવાજીમહારાજની વૃત્તિ બદલાઇ ગઈ. તેમણે સ્વામીજીને વિનતિ કરી કે-'હવે રાજ્ય સંપાદન કરવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઇ છે. રાજ્ય છોડી આપના શિષ્યમંડળ સાથે નિવાસ કરી અવશેષ આયુષ્ય આપની સેવામાં વ્યતીત કરવાની મારી ઇચ્છા છે, તેથી આપના સમાગમમાં રહેવાની મને આજ્ઞા આપશો.' તેમની વિનતિ સાંભળી રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું કે-"એટલા માટેજ તમે મારે શરણે આવ્યા છો કે શું ? તમારો ક્ષાત્રધર્મ છે. ક્ષત્રિયે રાજ્યનું રક્ષણ કરીને પ્રજાનું પાલન કરવું જોઇએ. દેવબ્રાહ્મણની સેવા કરવી જોઇએ. તમારે હાથે હજુ પુષ્કળ અલૌકિક પરાક્રમ થવાનાં અવશેષ રહ્યાં છે. પૃથ્વી ઘણા દિવસથી મ્લેચ્છમય થઇ છે. તમારે હાથે તેમનો ઉચ્છેદ કરાવવાની રઘુપતિની ઇચ્છા છે. ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને બોધ કર્યો છે તે તમને વિદિતજ છે. એજ બોધ લક્ષમાં લ્યો. તમારે ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજાઓની કથા તમે પુરાણમાંથી સાંભળી છે. તમારા પૂર્વજોએ કરેલાં પરાક્રમો તમે સારી પેઠે જાણો છો. તે સર્વ લક્ષમાં લઈ ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એજ કલ્યાણપ્રદ છે. એ પવિત્ર કાર્યનો ત્યાગ કરી નિરર્થક કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખો છો તે યોગ્ય નથી." સ્વામીજીનો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ બંધ રાખ્યો અને પોતે સ્વસ્થાનમાં ગયા.

મહારાજ અનુકૂળતા પ્રમાણે પ્રસંગોપાત રામદાસ સ્વામી પાસે જતા હતા અને

તેમનો આધ્યાત્મિક બોધ એકચિત્તે શ્રવણ કરતા હતા. એ સદુપદેશ ઉપર મહારાજને અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. કતિપય ગ્રામોને વિષે, તેમજ સ્વામીજી પોતાની ઇચ્છા મુજબ ભ્રમણ કરતા હોવાથી મહારાજને તેમનાં દર્શન કરવા માટે ઘણો પ્રયાસ કરવો પડતો હતો; તેથીજ તેઓ વારંવાર તેમની પાસે જઈ દર્શનનો લાભ લઈ શકતા નહોતા. પ્રથમ જાસુસોદ્વારા સ્વામીનું સ્થળ શોધાવ્યા પછી તેમની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરવી પડતી. સ્વામીજીના દર્શનની સ્થિતિ હમેશાં અનિશ્ચિત હોવાથી મહારાજ તેમને પોતાની પાસે રાખવા આતુર હતા અને તે સંબંધી તેમણે તેમને વારંવાર આગ્રહ પણ કર્યો હતો. અંતે રામદાસ સ્વામીએ મહારાજની ઇચ્છા પ્રમાણે પરળી નજીક રહેવાનું કબૂલ કર્યું હતું. મહારાજ તેમને પોતા હાથમાંથી મઠ ઉપર લઈ ગયા. ત્યાં એક જગ્યા પસંદ કરી, તેમાં સમર્થ સ્વામીને રાખવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી; પરંતુ મહાન યોગી સ્વામીજીએ કહ્યું કે— 'મારાને ઉર્જુ થયું છે, તેને નવું બંધાવવું જોઈએ અને ત્યાંસુધી કિલ્લાના દરવાજા નજીક ફકત કિલ્લાના ઓટલી છે તેમાં હું મુકામ કરીશ.'

એ કિલ્લો થોડા વખત ઉપરજ મહારાજના તાબામાં આવ્યો હતો તેથી ત્યાંની વ્યવસ્થા સારી નહોતી. મકાનો દુરસ્ત કરાવ્યાં નહોતાં. સ્વામીજીની ઇચ્છાથી કિલ્લો દુરસ્ત કરાવ્યો. કિલ્લાપરના કિલ્લેદાર કારકર નામક સુબેદારને મહારાજે આજ્ઞા ફરમાવી કે તેણે હમેશાં સમર્થ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. તેમજ કિલ્લાપરના અને કિલ્લાની નીચેના સર્વ મનુષ્યોને સ્વામીજીની આજ્ઞામાં રહેવા સરકારી હુકમ કર્યો. સ્વામીજીના ભોજનખર્ચ માટે મહારાજે ચાફળ નામક ગામની ઉપજ આપવાનો સરકારી હુકમ કર્યો. એ સંબંધી વ્યવસ્થા તેમણે ગોપાળ નામક કારકુનને સોંપી અને તેને હમેશાં ગઢપર સ્વામીજીની પાસે રહેવાની આજ્ઞા કરી. રામદાસ સ્વામી જ્યારે પરળી આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા ત્યારે તે કિલ્લાનું નામ "સજ્જનગઢ" રાખવામાં આવ્યું. સ્વામીજીને મળવા માટે દેશદેશાંતરના સાધુઓ ગઢ ઉપર આવતા હતા, તેથી મહારાજને અનાયાસે તેમનાં દર્શનનો લાભ મળવા લાગ્યો. આગળ જતા સમર્થ સ્વામીજીનો શિષ્યસમુદાય વિશેષ વધવાથી ભોજનખર્ચ માટે ચાફળ ગામની ઉપજ પૂરતી થઈ નહિ, તેથી મહારાજે વર્ષાસનની રકમમાં ઘણો વધારો કર્યો. વર્ષાસન બાંધ્યું તેમ વર્ષાસન મહારાજે હયાતી-પર્યંત ચાલુ રાખ્યું હતું, એવું સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઈ. સ. ૧૬૭૬ માં વર્ષાસનની રકમ વધારેલી હોવી જોઈએ.

સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં મહારાજ અને સ્વામીજીની મુલાકાતના અનેક પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અદ્ભુત ચમત્કાર ભરેલા હોવાથી તે સંપૂર્ણ વાંચ્યા વિના આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. એ સર્વ પ્રસંગોનું વર્ણન અહીં વિસ્તારથી આપવું ઉચિત લાગતું નથી. તેમ છતાં એ પ્રસંગોપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે મહારાજના હૃદયમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની ગુરુભક્તિ, સ્વધર્મનિષ્ઠા અને સદાચારશીલતા જેવી સદ્વૃત્તિઓનો વિકાસ થયો હતો; તેથીજ તેઓ રામદાસ સ્વામી જેવા અત્યંત નિઃસ્પૃહી સાધુના આદર અને પ્રીતિને પાત્ર થયા હતા અને

શિવાજી મહારાજે સમર્થ રામદાસને પોતાનું સમગ્ર રાજ્યપાટ
અર્પણ કર્યાનો લેખ ભિક્ષામાં આપ્યો.

તેથી જનક, અંબરીષ, ધર્મ આદિ પુરાણપ્રસિદ્ધ સાધુ નૃપવરમા તેમની ગણના કરીએ તો અત્યુક્તિ થશે નહિ

રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને ત્રણ કાર્ય કરવાનો બોધ આપ્યો હતો. એક કાર્ય એ હતુ કે, મહારાજ પ્રથમથીજ શંકરની ભક્તિ કરતા હોવાથી પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમા એક કરોડ પાર્થિવ શિવલિંગનુ પૂજન કરી બ્રાહ્મણભોજન કરાવવુ બીજુ, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો પ્રમ ગોપાત તેઓ સત્કાર કરતા હોવાથી પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમા સ્વરાજ્યના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને આમંત્રણ કરી તેમનો સત્કાર કરવો રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રકરણમા પાછળ લખવામા આવ્યુ છે કે, શ્રાવણ માસમા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા લઈ તેમની વિદ્વત્તા પ્રમાણે તેમને દક્ષિણા આપવાનો રિવાજ ચાલુ હતો ત્રીજુ, મહારાજના રાજ્યની સર્વ હિંદુપ્રજાએ એકબીજાને જુહાર કરવાનુ બંધ કરી રામરામ કરવા અને પત્રવ્યવહારમા પરસ્પર રામરામ લખવા કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામરામ કરવાની પદ્ધતિ આગનથીજ ચાલુ હતી એમ કહેવામા આવે છે આ સ્થળે મહારાજના ભગવા નિશાનસંબંધી કથાનક લખવુ ઉચિત જણાય છે કહેવામા આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીના શરીર ઉપરના વસ્ત્રોપરથી મહારાજે પોતાના નિશાનનો ભગવો રંગ રખ્યો હતો એ સંબંધી આખ્યાયિકા કહેવામા આવે છે કે ‘ એક સમય મહારાજની સ્વારી સતારામા હતી તે સમયે રામદાસ સ્વામી પોતાના શિષ્યમંડળસહિત તે શહેરમા ભિક્ષા માગવા ગયા મહારાજ શહેરમા હતા તે સ્વામીજી જાણતા નહિ હોવાથી ભિક્ષા માગતા માગતા મહારાજના મહાલય આગળ આવી પહોચ્યા મહારાજે એ સમાચાર જાણ્યા તેજ ક્ષણે બાલાજી આવજી ચિટણીસને સ્વામીજીપર એક ચિઠ્ઠી લખવાનુ કહ્યુ તેમા લખ્યુ હતુ કે –‘ આજપર્યંત મે જેટલુ રાજ્ય મેળવ્યુ છે તે આપને ભિક્ષામા અર્પણ થાઓ ’ ચિઠ્ઠીપર મહોર કરી મહારાજે સ્વામીજીની ઝોળીમા નાખી તેમને ભક્તિપુરઃસર નમસ્કાર કર્યો સમર્થ સ્વામીજીએ પૂછ્યુ –‘ શિવબા ! ભિક્ષામા અનાજ આપવુ જોઇએ તેના બદલામા તે ચિઠ્ઠી શામાટે નાખી ? ’ મહારાજે કહ્યુ – ‘ પ્રભો ! ભિક્ષામા જે આપવુ જોઇએ તે આપ્યુ છે ’ સ્વામીજીએ કલ્યાણગોસાઇ પાસે ચિઠ્ઠી વંચાવી તેમાનો લેખ સાંભળી સમર્થ સ્વામીએ કહ્યુ –‘ શિવબા ! તે સર્વ રાજ્ય ભિક્ષામા આપ્યુ છે હવે તુ શુ કરશે ? ’ મહારાજે ઉત્તર દીધો –‘ દીનબંધુ ! આપના ઇતર શિષ્યોની પેઠે આપની સેવામા નિમગ્ન રહેવાની મને ઇચ્છા છે ’ મહારાજની વૃત્તિ જોઇ સ્વામીજીએ તેમને રામ અને જનકવિદેહીની કથા સંભળાવી અને ધર્મનીતિઅનુસાર રાજ્ય ચલાવી પરોપકાર કરવામાજ પુરુષાર્થ છે એવો બોધ કર્યો ત્યાર પછી તેમને પોતાના તરફથી પૂર્વવત્ રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાની આજ્ઞા કરી મહારાજે સ્વામીજીની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરી તે પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યુ અને સર્વ રાજ્ય રામદાસ સ્વામીનુ છે એવુ જણાવવા માટે ભગવા રંગનુ નિશાન ચઢાવ્યુ ’ [1]

આ સ્થળે એક મહત્ત્વના વિષયસંબંધી થોડો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય જણાય

1 આ આખ્યાયિકા મહારાજની કોઇ પણ બખરમા જણાતી નથી.

છે. રામદાસ સ્વામીને મહારાજે ગુરુપદે સ્થાપી તેમનાપર એટલી બધી ભક્તિ રાખવાથી કેટલાક લેખકો એવો તર્ક કરે છે કે, મહારાજ પ્રત્યેક રાજદ્વારી કાર્યોમાં એ સાધુની સલાહ લેતા હતા. સમર્થ સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર પ્રકટ થયું છે, તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—"સ્વામીજીએ મહારાજને ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૯માં શિષ્યદીક્ષા આપી હતી અને તે સમયથી તેઓ સ્વામીજીના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા હતા;" પરંતુ એ હકીકત સત્ય નથી. ચરિત્રમાં લખેલા હકીકત વિશ્વસનીય જણાતા નથી. તે ગ્રંથમાં મહારાજના ચરિત્રસંબંધી હકીકત લખ્યા છે તેમાં કેટલેક સ્થળે ભૂલ થયેલી જણાય છે. રામદાસ સ્વામીનું મહત્ત્વ વધારવાના ઉદ્દેશથીજ ગ્રંથકારે સત્યનો લોપ કરેલો જણાય છે; કિંવા પૂર્વપરંપરાગત લખાયલી આખ્યાયિકાને સત્ય માની તેનો અનુવાદ ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથમાં પ્રકટ કરેલો જણાય છે. પૂર્વકાલીન ચરિત્રકાર મહીપતિનું અનુકરણ કરી સાંપ્રત ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથમાં અદ્ભુત ચમત્કારના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તે ઉપરથી તેમની ભક્તિનિષ્ઠા જણાઇ આવે છે. મહા સાધુપુરુષની લીલાનું વર્ણન કરવામાં અદ્ભુત ચમત્કારોનું કથન અવશ્ય હોવું જોઇએ; એવું સામાન્ય મનુષ્યો સમજતા હોવાથી, ઐતિહાસિક નીતિ અનુસાર તેમના ગ્રંથ પ્રમાણભૂત કહી શકાશે નહિ. તેમ છતાં એવા અદ્ભુત કથામય ગ્રંથમાં સત્યનો ઘણો અંશ હોવાથી સત્યશોધક વાચકવર્ગે તે શોધી લેવું જોઇએ. કેટલાક આધુનિક વિદ્વાન વાચકો એ કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે કિંવા તેનાથી પરાઙ્મુખ થાય છે તેથીજ સામાન્ય મનુષ્યોનો ભ્રમ દૂર થતો નથી. એ વિષયપરત્વે જે ભૂલ થઇ છે તે સબંધી ટુંકમાં લખવામાં આવે છે.

રામદાસ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં, મહારાજને સ્વામીનાં દર્શન પ્રથમ ચાફળની ખીણપર થયાં તે સમયે ખીણવાળો પ્રદેશ મહારાજની સત્તામાં હતો અને ત્યાં એક મામલતદાર પણ રહેલો હતો. તેમજ ચાફળ ગામથી પાછા જતી વખત મહારાજ કરાડ, વાઈ અને માહુલી ગામ આગળ થઇને ગયા હતા; તથા વાઇ અને માહુલીમાં બ્રાહ્મણભોજન અને પુષ્કળ દાનધર્મ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એ પ્રાંતપર તે સમયે મહારાજની સત્તા હતી. પરંતુ વાસ્તવિક ઇતિહાસ એવો છે કે, મહારાજે ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૩માં એ પ્રાંત પ્રથમ કબજે કર્યો.[1] તે તે પહેલાં તેમના કબજામાં આવ્યો નહોતો. તેજ પ્રમાણે રામદાસ સ્વામીની શિષ્યદીક્ષા લીધા પછી એક બે વર્ષે તેમને પરળીના કિલ્લાપર લઇ જવામાં આવ્યા હતા; અને સ્વરાજ્ય દાન કરવાનો પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ સતારામાં બન્યો હતો એવું લખવામાં આવ્યું છે; પરંતુ મહારાજે એ બન્ને કિલ્લા ઇ૦ સ૦ ૧[illegible] માંજ કબજે કર્યા હતા. તે એકજ ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઉપરથી રામદાસ સ્વામીના ભક્તમંડળે લખેલો વાદગ્રસ્ત પ્રસંગ તદ્દન નિરાધાર છે એમ કહેવામાં અડચણ નથી.

મહારાજના ચરિત્રની જે બખરો પ્રસિદ્ધ થઇ છે તેમાં અદ્ભુત ચમત્કારિક પ્રસંગનું વર્ણન લેશ પણ ઐતિહાસિક ક્રમાનુસાર વર્ણવ્યાં છે. તેથી એ સર્વ ગ્રંથ ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં અડચણ નથી. મહારાજે કોઈ પણ પ્રસંગે

1 જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૮

રામદાસ સ્વામીની સલાહ લીધી હોય એવું બખરોમાં લખ્યું નથી. માત્ર એકજ પ્રસંગે અર્થાત્ રાજ્યાભિષેકસમારંભસમયે તેમણે તેમનો અભિપ્રાય પૂછયાનું મળી આવે છે. હવે પ્રશ્ન થશે કે, “ચિટણીસકૃત બખરમાં અને શ્રી શિવદિગ્વિજય ગ્રંથમાં મહારાજે રામદાસ સ્વામી પાસેથી ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૯ માં દીક્ષા લીધી હતી એમ લખ્યું છે તે પણ ખોટું કે કેમ? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લખવું જોઇએ કે, સમર્થ સ્વામીના ચરિત્રગ્રંથમાંથી ઉક્ત બખરકારોએ એ વિષયનો ઉતારો કર્યો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. મહારાજસંબંધી ઇતર જૂના ચરિત્રગ્રંથમાં તેમની શિષ્યદીક્ષાસંબંધી ઉલ્લેખજ નથી. રામદાસ સ્વામીના શિષ્ય દિવાકર ગોસાંઇના વંશજો પાસેથી મળેલા પત્રસંગ્રહમાંના કેટલાક અસલ પત્રોના ઉતારા પ્રસિદ્ધ થયા છે.[1] તે ઉપરથી મહારાજની શિષ્યદીક્ષાના સમયનો નિર્ણય થઇ શકે છે. તેમા જોતા જણાય છે કે, સ્વામીજી સાથે મહારાજની પ્રથમ મુલાકાત ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ મા થઇ હતી, તેજ પ્રમાણે ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૬ પર્યંત સ્વામીજી પરળીપર કાયમ નિવાસ કરવા આવ્યા નહોતા. આ સ્થળે પણ કોઇને શંકા થશે કે, મહારાજ ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ પર્યંત તેમને પ્રત્યક્ષ મળ્યા નહોતા; પરંતુ તેમની માહિતી તો હોવીજ જોઇએ. શંકાનું સમાધાન કરતાં કહેવુ જોઇએ કે, મહારાજને ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૮ પર્યંત સ્વામીની ખબરજ નહોતી.[2] અને ત્યાર પછી પણ તેમને સમર્થ સ્વામીનું સ્મરણ રહ્યું હોય એવું જણાતું નથી; કારણ કે મહારાજ સમર્થ

[1] રા. ગો. કા. ચાંદોરકરે કેસરી પત્રના તા. ૨૬ મી જૂન ઈ૦ સ૦ ૧૯૦૬ ના અંકમાં એક પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં એ પત્રોસબંધી ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાંના બે ઉતારા અત્રે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે કેશવ ગોસાઇએ દિવાકર ગોસાંઇને લખેલા ઉત્તર:– “ રાજેશ્રી શિવરાજ ભોસલે સમર્થની મુલાકાતે આવનાર છે. પ્રથમ ભેટ. તેમની બરદાસ્ત કરનાર કોઇ નથી, લખ્યું છે તે જાણ્યુ દેવળનાં મનુષ્યો ઉપયોગમા લેજો...ચૈત્ર વ. ૯. શકે ૧૫૯૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨)” સજ્જનગઢના કિલ્લાપર રહેતા કારકુન જિજાજી કાટકર હવાલદારપર મહારાજનો પત્ર.–“ શ્રી રામદાસ ગોસાઇ શિવથરીમાં રહે છે સાંપ્રત કેટલાક દિવસ ગઢ ઉપર નિવાસ કરવા આવશે. તેમને આવવા દેજો. રહે તેટલા દિવસ રહેવા દેજો, જાય તે વખત જવા દેજો ..છ ૮, જમાદિલાખર સન સબ સબેન, ૧૦૭૭, શકે ૧૫૯૮ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૬)”

[2] દિવાકર ગોસાઇંપર ભાસ્કર ગોસાઇનો પત્ર–“ શિવાજી રાજા પાસે ભિક્ષા માટે ગયો હતો. તેમણે પૂછયું કે, તમે કોણ છો? ક્યા નિવાસ છે? મે ઉત્તર દીધો કે,– હું રામદાસી શ્રી સમર્થનો શિષ્ય, ચાફળમા નિવાસ છે પછી તેમણે પૂછયું કે, તેઓ ક્યા રહે છે? તેમનું મૂળ નામ શું? તેના ઉત્તરમા મે કહ્યું કે, ગંગાકિનારાપરના જાંબનિવાસી છે. હમણા ચાફળમા મઠ બાંધી તેમા દેવની સ્થાપના કરી ઉત્સવ ચાલુ કર્યો છે અને અમને સર્વને આજ્ઞા કરી છે કે, તમારે સર્વેએ ભિક્ષા માગી લાવી દેવસ્થાનમા ઉત્સવ કરવો; એટલુ કહી હું ચાલ્યો ગયો. રાજશ્રીએ દત્તોજીપત વાકનવીસને દેવના ઉત્સવ માટે પ્રતિવર્ષ બારસો હોન મોકલવાનો પત્ર લખ્યો. એ હોન નિયમિત સમયે મળશે. ઉત્તર લખશો. ફાલ્ગુન શુદ ૨, શકે ૧૫૮૦” (રા. દેવે પ્રકટ કરેલા ‘દાસબોધ’ નામક ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ૪૬ મા પૃષ્ઠ ઉપર આ પત્ર પ્રકટ થયો છે.) સમર્થ સ્વામીના શિષ્યોને મહારાજ સાથે સંભાષણ થયું તેમાં ઉક્ત વર્ષાસનસંબંધી લખ્યું નથી. એ લેખ સમર્થ સ્વામીની બખરમાંથી પ્રકટ કર્યો છે. રા. ચાંદોરકરે પોતાના પૂર્વોક્ત પત્રમાં લખ્યું છે

સ્વામીના પ્રથમ દર્શન કરવા ચાફળ ગયા તે સમયે સ્વામીજીના શિષ્યને તેમણે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે.—'આટલા દિવસ થયા મારાથી સ્વામીજીની સેવા થઈ નહિ એ શું ?' એ સંબંધી રામદાસ સ્વામીની બખરમાં લખ્યું છે કે, રામદાસ સ્વામીના આશીર્વાદ પત્રમાંથી એ વિસ્મરણનું પ્રબળ પ્રમાણુ મળી આવે છે. તેમાં સ્વામીજીએ પોતાની ખબર નહિ લેવાનું અને પોતાનું વિસ્મરણ થયાનું સ્પષ્ટરીતે લખ્યું છે. વળી એ પત્રમાં મહારાજની સ્તુતિ કરી છે. મહારાજ ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૯ માં કિંવા તે પછી પંદર-વીસ વર્ષે એ સ્તુતિને લાયક થયા હતા એમ કહી શકાશે નહિ. એ સર્વ ઉપરથી કહી શકાય છે કે, ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ પર્યંત સ્વામીજીની અને મહારાજની મુલાકાત થઈ નહોતી. મુલાકાત થયા પછી મહારાજે તરતજ શિષ્યદીક્ષા લીધી હતી કે કેમ તે નિશ્ચયાત્મક કહી શકાતું નથી. સ્વામીજીની બખરમાંથીજ ઉપરોક્ત હકીકત અક્ષરશઃ લખવામાં આવી છે. તે સત્ય માનવામાં આવે તો મહારાજે વાઈ, કરાડ વગેરે પ્રાંત ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨માંજ અને પરળી તથા સતારાના કિલ્લા ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૩માં કબજે કર્યા હશે એમ જણાય છે. સમર્થ સ્વામીના[1] શિષ્ય અનંત ગોસાઈએ ભૈરવભટને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં લખ્યું છે કે, 'શ્રી શિવાજી રાજા ભોંસલેએ, પરિધાવી નામ સંવત્સરે શિંગણવાડીના મઠમાં પરમાર્થ કર્યો.' પરિધાવી નામ સંવત્સર ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ માં થાય છે. તે સંવત્સરને ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૩ ના પ્રારંભ સુધી માનવામાં આવે તો કવચિત્ ઉપરોક્ત પ્રાંત, મૂળ ગ્રંથમાં લખેલા પ્રથમ જણાવેલા વર્ષમાંજ કબજે કરેલો હોવો જોઈએ.

તુકારામ બાવાના સાન્નિધ્યમાં રહેવાની ઈચ્છાથી મહારાજે તેમને સ્વારી-સહિત પત્ર મોકલ્યો હતો. પ્રત્યુત્તરમાં તે મહા વિરક્ત સાધુ પુરુષે મહારાજને એક અભંગાત્મક પત્ર મોકલી રામદાસ સ્વામીની ભક્તિમાં મન તલ્લીન કરવાની ભલામણ લખી છે એ પરથી કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, એ પત્રવ્યવહાર પહેલાંજ મહારાજને રામદાસ સ્વામીના દર્શન અને દીક્ષા મળ્યા હશે, પરંતુ પૂર્વોક્ત ઐતિહાસિક પ્રમાણુ અસત્ય ઠર્યા સિવાય એ પ્રમાણપત્ર ઉપર આધાર રાખી શકાય નહિ વળી રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રમાં મહારાજને શિષ્ય બનાવ્યા તે સંવતને સત્ય માનવામાં આવે તો તુકારામ બાવાનું દેહાવસાન થયું તેજ વર્ષમાં મહારાજને શિષ્ય બનાવ્યા એમ માનવું પડશે એ જો સત્ય માનવામાં આવે તો સ્વામીજીના શિષ્ય થયા પછી તુકારામ બાવા, રામદાસ સ્વામી અને શિવાજી મહારાજ એઓની પરસ્પર અનેક વખત મુલાકાત થઈ અને પરળીમાં મોટો સમારંભ થયા તે સમયે તુકારામ બાવા તે સ્થળે આવ્યા હતા .વગેરે બાબત સ્વામીજીની

ક, શિવરાયે સમર્થ સ્વામીને જે સનદો આપી હતી તેમાં શકે ૧૫૯૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨) પહેલાની એક પણ સનંદ નહોતી. અર્થાત્ ભાસ્કર ગોસાઈએ પોતાના પત્રમાં લખેલી વાર્ષિક રકમ, પ્રતિવર્ષે નિયમિત રીતે મળતી નહિ હોય અને તે સંબંધી સનદદ્વારા ઠરાવ પણ થયો નહિ હોય

૧ એ પત્ર પણ રા આદોકરના પૂર્વોક્ત પત્રના અંશરૂપે અસલતરીકે મઠ કરવામાં આવેલો છે.

બખરમા લખી છે તે સત્ય માની, તુકારામબાવાનો દેહાવસાનકાળ ઘણોજ આગળ માનવો પડે, પરતુ પ્ર૦ સ૦ ૧૬૪૯ પહેલા તેમનો અવસાનકાળ માની શકાયજ નહિ એ નિર્વિવાદ છે મહારાજે બાવાને પત્ર લખ્યો તે તેમના દેહાવસાન પહેલા કેટલાક દિવસ અગાઉજ મોકલેલો હોવો જોઇએ, પરતુ રામદાસ સ્વામીની બખરમા મહારાજ તેમના શિષ્ય થયા પછી ઘણે દિવસે પત્ર મોકલ્યાનુ લખ્યુ છે ચિટણીસકૃત બખરમા પણ એવોજ ઉલ્લેખ છે એ બખરમા તો એ સબધી કઇક કૃત્રિમ પ્રકાર જણાય છે, તેમા તુકારામબાવાના અભગરૂપ પત્રોત્તરના બે વિભાગ કર્યા છે રામદાસ સ્વામીના દર્શન થયા પહેલા મહારાજે તુકારામબાવાને નિમત્રણ મોકલ્યુ ત્યારે તેમણે જે ઉત્તર મોકલ્યો તેના બે અભગ પ્રકટ કર્યા છે, અને રામદાસ સ્વામીએ શિષ્ય બનાવ્યા પછી પુન મહારાજે બાવાને દર્શન આપવા માટે વિનતિપત્ર લખ્યો તેનો ઉત્તર બાવાએ મોકલ્યો તેના ચાર અભગ પ્રકટ કર્યા છે મહારાજને જ્યારે સમર્થ સ્વામીપર દૃઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થતા તેમનાજ દર્શન કરવાની ઉત્કઠા થઇ રહી હતી ત્યારે તુકારામ બાવા પાસે જવાનુ તેમને શુ પ્રયોજન હતુ ? માત્ર દર્શન કરવાની ઇચ્છા હતી તો તેમને પત્ર લખી તેડાવવાનુ શુ પ્રયોજન હતુ ? મહારાજ હમેશા પ્રવાસ કરતા હતા અને તેઓ વખતોવખત તુકારામ બાવાના કીર્તન સાભળવાની સાધ પ્રાપ્ત કરતા હતા, એવો બીજા ગ્રથમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે શુ તે સમયે તેમને બાવાના દર્શન નહોતા થતા ? તાત્પર્ય એ છે કે, ઉપરોક્ત વિવાદ ઉત્પન્ન કરનાર લેખકોએ તદ્દન બનાવટ કરી છે એમજ કહેવુ પડશે.

- હવે આપણે કહી શકીશુ કે, જે સમયે તુકારામબાવાપર મહારાજને દૃઢ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી તે સમયે સમર્થ સ્વામીનુ નામ પણ તેઓ જાણતા નહોતા. આ સ્થળે શકા થશે કે, તુકારામબાવાએ પોતાના પત્રરૂપ અભગમા રામદાસ સ્વામીના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનુ કારણ શુ ? એ શકાનુ સમાધાન કરતા કહેવુજ પડશે કે, એ અભગ પૈકી કેટલાક અભગ તુકારામબાવાના રચેલા નથી પણ બનાવટી છે, અને તે મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી રામદાસ સ્વામીના ભક્તોએ રચી તેમા દાખલ કર્યા છે, એમ તેમાના 'છત્રપતિ' વિશેષણ ઉપરથી તથા અષ્ટપ્રધાનસબધી લેખ ઉપરથી કહી શકાશે; કારણ કે તુકારામ બાવાની હયાતિમા મહારાજ છત્રપતિ થયા નહોતા., તેમજ અષ્ટપ્રધાનની યોજના પણ થઇ નહોતી બનાવટ કરનારાઓએ પોતાના ગુરુનુ મહત્ત્વ વધારવા માટે સત્યનો લોપ કર્યો ન હોત તો આજે મહારાજે મહારાષ્ટ્રમા હીનપણુ પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રવાદ પ્રચલિત થાત નહિ અર્થાત્ મહારાજે રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથીજ સ્વધર્મરક્ષણ અને સ્વરાજ્યસાધન કર્યું હતુ એમ કહેવાય છે તે કહેવાત નહિ એ પ્રવાદનુ સત્યત્વ સ્થાપવા માટે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસશોધક ગૃહસ્થો પૂરાવા શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એમ સભળાય છે, પરતુ ઉપર પ્રકટ કરેલા પત્રો ખોટા ઠરતા સુધી તેમનો એ પ્રયત્ન વ્યર્થ જશે અને તેમનુ એ સબધીનુ આજપર્યતનુ વાક્પાણ્ડિત્ય કેવળ નિરર્થક થશે

હવે અત્રે એક શકાનુ સમાધાન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામા આવશે.

એ શંકા એ છે કે, રામદાસ સ્વામી અને શિવાજીમહારાજની પ્રથમ મુલાકાત ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ માં થઈ તે વર્ષે કિંવા તે પછીના વર્ષના આરંભમાં તેમને શિષ્ય બનાવ્યા એ જ્યારે નિર્વિવાદ છે, ત્યારે સમર્થ સ્વામીના દાસબોધ નામક ગ્રંથમાં મહારાજને ઉપદેશ આપવા જેવા રાજનીતિ આદિ પ્રકરણો જણાય છે તે ક્યારે રચાયલા હોવા જોઈએ? કારણ કે દિવાકર ગોસાઈએ બહરિ ભટને શકે ૧૫૭૬ માં લખેલા પત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વામીજી શકે ૧૫૭૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૪) પછીના દશ વર્ષપર્યંત દાસબોધ નામક ગ્રંથ રચવાના ઉદ્યોગમાં નિમગ્ન થયા હતા. તેણે પત્રમાં લખ્યું છે કે:—'શ્રી સમર્થ, ગ્રંથ લખવા માટે દશ વર્ષનો સંકલ્પ કરી, કલ્યાણ ગોસાઈ, ચિમણાબાઈ આકા અને અનંત કવિને સાથે લઈ શિવથરના જંગલમાં ગયા છે.'[1] શંકાનું સમાધાન એ છે કે, દાસબોધના એકંદર વીસ દશક આજપર્યંત ઉપલબ્ધ છે; તેમાંના પહેલા આઠ દશક મૂળ હોવાથી તેટલોજ ગ્રંથ દાસબોધ કહી શકાશે અને બાકીના દશક સમર્થ સ્વામીના કોઈ શિષ્યે પાછળથી બનાવી ગ્રંથમાં સામેલ કર્યાં હશે કિંવા સ્વામીજીએ આગળ ઉપર પ્રસંગોપાત્ત રચ્યા હશે. રા. શં. શ્રી દેવે પ્રકટ કરેલા દાસબોધ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એ સંબંધી પુરાવો દર્શાવતાં લખ્યું છે કે:—(૧) આઠ દશક પૂરા થતાં સુધી ગ્રંથરચનાનો પ્રવાહ એકસરખો છે; તેમાં કોઈ પણ સ્થળે પુનરુક્તિ દોષ જણાતો નથી. આઠમા દશક પછી અનેક વખત પુનરુક્તિ દોષ જણાય છે. શ્રી સમર્થને મુખ્યતઃ અધ્યાત્મનિરૂપણ કરવું હતું. આઠ દશક પૂર્ણ થતાં સુધી તેમાં અધ્યાત્મ સિવાય બીજો કોઈ વિષય નથી અને તેમાં 'રાજકીય' શબ્દ પણ નથી. હજુ તેમને શિવાજીમહારાજનું સ્મરણ થયું નહોતું. 'રાજકીય' શબ્દ પ્રથમજ નવમા દશકમાં અણચિંતવ્યો આવી પડ્યો છે. (૨) + + + જ્ઞાનદશક રચ્યા પછી ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરવાના હતા. (૩) નવમા દશકના છઠ્ઠા સમાસનું બીજું પદ જોતાં સિદ્ધ થાય છે કે, એ દશક દાસબોધમાં લખ્યું નથી. નવમા દશકથી બીજા દશકની પણ એજ સ્થિતિ સમજવી અને બારમા દશકમાં કોઈક સ્થળે શિવાજીમહારાજને ઉદ્દેશી બોધ લખ્યાનું કહેવામાં આવે છે, તે ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ પછી રચેલાં હોવાં જોઈએ. સર્વ વાદવિવાદ તપાસતાં એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે, સમર્થ સ્વામીના ભક્તો તેમના વિષેની જે મહત્તા ગાય છે તે મહારાજે સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વાતંત્ર્યસંપાદન સંબંધી ઉદ્યોગ પરિપૂર્ણ કર્યા પછીજ તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે. કિંબહુના મહારાજના અલૌકિક કર્તવ્ય ઉપરથીજ સ્વામીજીને એવો બોધ સૂઝ્યો હશે.

દાદાજી કોંડદેવે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ કરી મહારાજને તે માર્ગ બતાવ્યો અર્થાત્ શાહજીરાજાના કારકુને મહારાજ મારફત સ્તુત્ય ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હતો એવું કહેનાર ઇતિહાસપંડિત અમારા દેશમાં જડી રહ્યા છે; પરંતુ પાછળ તેમની માન્યતા તદ્દન અસત્ય દર્શાવવાનો યત્ન કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે શિવાજીમહારાજે કરેલાં સર્વ કર્તવ્યોનું શ્રેય રામદાસ સ્વામીને આપવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ કેટલા અસત્યવાદી છે તે ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી વાચકવર્ગના લક્ષમાં આવશે એવી આશા છે.

---

[1] રા. રાજવાડેએ પ્રોક્ત પત્રમાંથી એટલો વિભાગ મૂળ લેખનશૈલીએ પ્રકટ કર્યો છે.

શિવાજી મહારાજનો અંતકાળસમય

Lakshmi Art, Bombay 2

प्रकरण ३० मुं–अंतकाळ

અંદેરી બેટ ઉપર થાણું સ્થાપી મહારાજે અંગ્રેજ અને સીદીને સ્વસ્થ કર્યા હતા એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, ઔરંગાબાદના લશ્કરના ખર્ચ માટે દિલ્હીથી પુષ્કળ રૂપીઆ આવે છે. મહારાજે તરતજ યુક્તિરીતે પોતાના ઘોડેસ્વાર સહિત મોગલાઇ તિજોરી લાવનાર મનુષ્યો ઉપર હુમલો કર્યો અને તમામ દ્રવ્ય કબજે લઇ શત્રુઓ અટકાવે તે પહેલા ત્વરિત ગતિએ રાયગઢ જઇ પહોંચ્યા. એ ઉતાવળમાં મહારાજને ઘણો થાક લાગવાથી તેમની છાતીમા દુઃખાવો થયો. થૂંકમાં લોહી પડવા લાગ્યું અને શરીરમાંથી ઝીણો તાવ ભરાવા લાગ્યો.[1] મહારાજનો વ્યાધિ પ્રતિદિવસ વધવા માંડ્યો. કાર્યભારીઓએ વિદ્વાન વૈદ્યો તેડાવી તેમને ઔષધોપચાર કરવા માંડ્યા. અનેક દેવની બાધા રાખી; સર્વ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો કર્યા. માન્ત્રિક લોકોને બોલાવી અનેક પ્રકારના મંત્રજંત્ર કરાવ્યા; અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઉપાય કરી જોતા મહારાજનો વ્યાધિ ઓછો થયો નહિ.

મહારાજે પોતાના મંદવાડની વાત પ્રકટ નહિ કરવાની સર્વને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. ક્વચિત્ તેમ થયું હોત તોપણ કોઇ સાચું માનત નહિ; કારણ કે એવી વાતો પ્રથમ ઘણી વખત પ્રસર્યા પછી મહારાજ અનેક ચઢાઇમાં ગયેલા જણાયા હતા, એવું મુસલમાન ખબરકારો લખે છે. સાંપ્રત સમયે મહારાજના લશ્કરે સુરતના કિનારાપર્યંત જઇ પહોચી શહેર ઉપર સખ્ત રીતે હુમલો કર્યો હતો.

1 સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, તેમના શરીરમા શીતજ્વર ઉત્પન્ન થયો હતો. ચિટણીસ અને રાયરીના ખબરકર્તા લખે છે કે, તેમને જ્વરનો વ્યાધિ થયો હતો. ગ્રાન્ટ ડફ લખે છે કે, તેમને ઘુટણમા રાંધિવા થયો હતો. બુંદેલાની ખબરમાં મરણનું કારણ જૂદુંજ લખ્યું છે. તે લખે છે કે, મહારાજે જાલના શહેરપર હુમલો કર્યો તે વખતે તેમના સિપાઇઓએ ત્યાના ફકિરોને ત્રાસ આપતા તેમણે મહારાજને શાપ દીધો તેથી તેઓ માંદા પડી મરણ પામ્યા! શિવદિગ્વિજયમા એથી પણ વધારે ચમત્કારિક કારણ લખ્યું છે કે, મહારાજની દ્વિતીય પત્ની સોયરાબાઇએ તેમને વિષ ખવરાવ્યું! તેનું કારણ એ હતું કે, સંભાજી પન્હાળામા કેદ હતા તે સંધિ જોઇને પોતાના પુત્ર રાજરામને ગાદીપર બેસાડી શકાય. મૂળ હકીકત ડૉ. ફ્રિયર અને પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર ઑર્મીના ગ્રંથ ઉપરથી પ્રકટ કરી છે.

શહેરમાંનાં મનુષ્યોએ અનુમાન કર્યું હતું કે, શિવાજીમહારાજ સ્વયં સુરત શહેર-પર હુમલો કરવા આવ્યા છે. શહેરના મનુષ્યોના છગ ઉડી ગયા હતા. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ પોતાના પૈસાટકા તાપી નદીને પેલે પાર સ્વાલી તરફ પોતાના વહાણ ઉભા હતા તે પર મોકલી દીધા. સુરતના મોગલ સુબેદારે આ સમયે પુષ્કળ ખંડણી આપી મોરોપંત પેશ્વાને પાછો વાળ્યો. એ ચઢાઈમા મહારાજ સ્વતઃ જવાના હતા, પરંતુ શરીરમા દુઃખાવો થવાથી તેમનુ જવાનુ અટકી પડ્યુ હતુ. ગુજરાત પ્રાન્તમા લુટફાટ કરીને અને ખંડણી વસુલ કરીને મોરોપંત રાયગઢપર આવ્યો તે સમયે મહારાજની પ્રકૃતિ અત્યંત બગડી હતી.

અંત સમય સમીપ આવેલો જાણી મહારાજે પોતાના પ્રધાન કાર્યભારી વગેરે આપ્તજનોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તે સમયે મહારાજ પાસે મોરોપંત પેશ્વા, પ્રલ્હાદપંત ન્યાયાધીશ, બાળાજી આવજી ચિટનીસ, રામચંદ્રપંત અમાત્ય, રાવજી સોમનાથ, સૂર્યાજી માલુસરે, બાજી કદમ, મહાદજી નાયક, પાન સંબળ, વગેરે ગૃહસ્થ હતા. મહારાજે તેમને કહ્યું:-“મારા આયુષ્યની મર્યાદા પૂરી થઈ છે. હવે મારો અવસાનસમય જણાય છે. હવે મારો દેહ ટકશે નહિ. મારા પિતાની ચાળીસ હજાર હોનની જાગીર હતી, તે વધારી મેં એક કરોડ હોનનું રાજ્ય મેળવ્યું છે. એ સીદજારની પાયમા બનાવી છે. મારૂં રાજ્ય શૂરવીરપણાથી, હિંમતથી અને હુશિયારીથી ચલાવે એવો મારી પાછળ પુત્ર નથી. રાજારામ નાની ઉમરનો છે. તે જો જીવતો રહેશે તો મારૂં રાજ્ય સંભાળી તેમા વધારો કરશે. સંભાજી જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે તે રાજકાર્યનો માહિતગાર છે; પરંતુ તેનામાં બુદ્ધિ નથી. બન્ને પુત્રોને રાજ્ય વહેંચી આપવાની મારી ઇચ્છા હતી પણ સંભાજીએ તે માન્યું નહિ. તેમ જના રાજ્યના વિભાગ કરવામાં આવે તો મારા તાબાના ચાર શ્રીમંત સરદારો એકબીજાથી વિરુદ્ધ થાય અને રાજ્યવૃદ્ધિ ન થતા માત્ર કલહજ ઉત્પન્ન થાય એમ છે, એથી એકબીજાની મર્યાદા જળવાશે નહિ. જ્યેષ્ઠ પુત્રે રાજ્ય કરવું અને કનિષ્ઠ પુત્રે તેની આજ્ઞા પાલન કરી સેવા કરવાનો રાજધર્મ છે; પરંતુ મારા પુત્રો તે પ્રમાણે વર્તે એવો સંભવ નથી. સંભાજી મારી પાછળ રાજ્ય ગુમાવશે. સંભાજી-ને જ્યેષ્ઠ પુત્ર જાણી લશ્કરના પ્રસિદ્ધ શૂરા સરદાર તેના પક્ષમાં જશે. રાજારામ-ને નાનો પુત્ર જાણી લશ્કર તેના પક્ષમા નહિ જવાથી તેનો પક્ષ દુર્બળ થશે. કાર્યભારીઓ રાજારામના પક્ષમા રહેશે એમ થવાથી રાજ્યમાં બે પક્ષ બંધાશે. સંભાજી પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોને કેદ પકડી દેહાતની શિક્ષા કરશે શ્રીમંત સરદારોનું માન પણ ન કરી તેમના ખૂન કરશે ક્ષુદ્ર મનુષ્યોનું જોર વધી જશે, નામાંકિત અને આપ્ત જેવા જે પુરુષોએ શ્રમ અને તાલિમ કરી આજપર્યંત મને સહાયતા આપી છે તેમનુ અપમાન અને અપ્રતિષ્ઠા કરી રાજ્યપદ્ધતિ બગાડી નાખશે. તે કેફી અને વ્યભિચારી હોવાથી તેની મતિ ભ્રષ્ટ થશે અને મદાંધપણે વર્તશે. રાજ્યમા નિર્દય, અવિચારી અને કૃતઘ્ન લોકોનું ચલણ થશે અને સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી રહેશે. સંભાજીદ્વારા રાજ્યની તિજોરી ખાલી થઈ જશે. મેં સદ્‌ગુણસંપન્ન મનુષ્યો મેળવી સ્વરાજ્યનો પાયો નાખ્યો છે. મારી પાછળ તેમની દુર્દશા અને અપમાન થવાથી

તેઓ રાજ્યમા રહેશે નહિ ' મારા રાજ્યમા એવો ગોટાળો થયેલો જાણી ઔરંગઝેબને લાગ મળશે તે આજપર્યંત મારી બીકે પોતાના સ્થળમાથી ડગી શકતો નથી, પણ મારા રાજ્યમા અવ્યવસ્થા જોઇ પ્રચડ લશ્કરસહિત દક્ષિણમા સ્વારી કરશે આદિલશાહી અને કુતુબશાહી દુર્બળ થઈ છે તેના પ્રથમ નાશ કર્યા પછી બાદશાહ આપણા રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ લાવશે સભાજી સ્વરાજ્યનુ રક્ષણ કરી શકશે નહિ. ઔરંગઝેબ તેનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થશે કેટી મનુષ્યોને દગો કરવામા વિલબ લાગતો નથી રાજારામ જીવતો રહેશે તો મારા વિશ્વાસુ સરદારોની સહાયતાથી દુશ્મનના તાબામા ગયેલુ રાજ્ય પાછુ મેળવશે આમ ભવિષ્યમા મને આપણા રાજ્યની ઉત્કૃષ્ટતા જણાતી નથી ”

મહારાજનું અતકાળનુ નિરુત્સાહપ્રદ ભાષણ સાભળી નજીક ઉભેલા સર્વ મનુષ્યોના અંતઃકરણ ભરાઇ આવ્યા તેમના નેત્રોમાથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેમને અસંત દિલગીર થતા જોઈ મહારાજે કહ્યુ:—“તમે અણુમાત્ર શોકાક્તિ થશો નહિ ઇશ્વરે માનવી દેહમાત્રને માટે મૃત્યુ નિર્માણ કર્યું છે આ મૃત્યુલોક છે. જેટલા જન્મ્યા છે તેટલા જવાના છે કોઇ ચિરંજીવ રહેવાનુ નથી ધન, સુત, જાયા, વીરશ્રી, પરાક્રમ, અહકાર એ સર્વ મિથ્યા છે અને સર્વ અહિંનુ અહિંજ રહેવાનુ છે તેમા લુબ્ધ રહી મોહવશ થવાથી માત્ર ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ થાય છે. તેમા કઇ હિત નથી જે સમયે જે બને તેને ઉપભોગ્ય માની નિરપેક્ષ ચિત્તે વર્તવુ એમાજ કલ્યાણ છે તમે સર્વ પરાક્રમી છો બનને પ્રયત્ને સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરજો સર્વ મનુષ્યો એકસપ કરી વર્તજો. મારો વ્યાધિ મટાડવા તમે તમારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરતુ સર્વ મનુષ્યોના પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયા છે. હવે પ્રયત્ન કરશો નહિ. મારું આયુષ્ય પૂર્ણ થયુ છે હુ સ્વર્ગમા જવા તૈયાર થયો છુ. હવે તમે સાવધ રહેજો. મારી પાછળ યુક્તિપૂર્વક રાજ્યનુ રક્ષણ કરજો. સર્વ ભરતખડ જીતવો, દિલ્હીનુ તખ્ત લેવુ, શ્રી ભાગીરથીને ત્રાસમુક્ત કરવી અને અટક જઇને પેલે પારના રાજ્ય ઉપર ચડાઇ લઇ જઇ ત્યા રાજ્ય ચલાવવું, એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી તે અપૂર્ણ રહી મારૂ આયુષ્ય પૂર્ણ થયુ છે. તમે એ વાતનો શોક કરશો નહિ વિવેકબુદ્ધિથી ચિત્તને સતોષ આપજો.” મહારાજે ઉપરોક્ત શબ્દોવડે સાન્ત્વન કરી, સર્વને દિવાનખાનાની બહાર જવાની આજ્ઞા કરી.

ત્યારપછી મહારાજે ગગોદક મગાવી પ્રાયશ્ચિત્તવિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું સર્વાંગે અગ્નિહોત્રની ભસ્મલેપન કરી રુદ્રાક્ષની અને તુલસીની માળાઓ ધારણ કરી, દર્ભાસન ઉપર બેસી મહાન પડિતોને અને સન્યાસીઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેમની પાસેથી આત્માઅનાત્માસબધી ઉપદેશ સાભળી મહારાજ વિરક્તિ ધારણ કરી ભગવદ્ભજન કરવા લાગ્યા અને કથાકીર્તન આદિ શ્રવણ કરી સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા પોતાની સમક્ષ સો ગાયોનુ દાન કરાવ્યુ અને દ્રવ્યદ્વારા સહસ્ર ગોપ્રદાનનો સકલ્પ કર્યો ભગવદ્ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્ર નામના પાઠ વચાવવા માડ્યા બ્રહ્મવૃદની વેદવાણીનો ઘોષ ચાલતો હતો તે સમયે, શકે ૧૬૦૨, રૌદ્રનામ સવત્સરે, ઉત્તરાયણી ચૈત્ર શુદ્ધ પૂર્ણિમા અને રવિવારને દિવસે

સમ્પાદનને સમયે. (તા. ૫ એપ્રિલ ઇ૦ સ૦ ૧૬૮૦) 'શ્રી રામ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી મહારાજે અત્યંત શાન્તચિત્તે, સ્વસ્થતાપૂર્વક પોતાનો દેહત્યાગ કર્યો. મરણ-પર્યંત અવિશ્રાંત પરિશ્રમ અને પરાક્રમવડે સંપાદન કરેલું ઐશ્વર્ય અને રાજ્ય-સંપત્તિનો ત્યાગ કરી જતાં તેમને કિંચિત્ પણ શોક થયો નહિ, એ કાંઈ જેવું તેવું ધૈર્ય નહોતું. ધર્મપરાયણતાવડે મનોજય પ્રાપ્ત કરવાનું તેમનામાં કેટલું સામર્થ્ય હતું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રાજર્ષિના આચરણ પ્રમાણે વર્તન કરી; રાજ્ય પોતાના પુત્રોને સ્વાધીન કરી, સર્વનો સંબંધ ત્યાગ કરી ઈશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગનું અખંડ અવલંબન કરવું, એવા વિચાર મહારાજના અંતઃકરણમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતા હતા; પરંતુ ભારતભૂમિમાંથી યવન-બાદશાહી સમૂળ ઉખેડી નાખી, હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો તેમનો સંકલ્પ અપૂર્ણ હોવા છતાં અને પોતાની પાછળ પોતાના પુત્ર સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરી પ્રજાનું યથાન્યાય પાલન કરવા અશક્ત જણાયા છતાં, રાજ્યત્યાગ કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવાથી પ્રજાનું અહિત થઈ રાજ્યનો નાશ થશે અને તેમ થવાથી સર્વત્ર પોતાની અપકીર્તિ થશે એમ જાણી મહારાજે સંન્યાસગ્રહણ કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો હતો. અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે સંસારમાં રહીને જ ધર્માચરણ કરવું, સત્સમાગમ કરવો. વિષયસુખમાં આસક્ત થવું નહિ અને યથાયોગ્ય સ્વ-કર્તવ્ય કરી મોક્ષસાધન પ્રાપ્ત કરવામાંજ ખરો પુરુષાર્થ છે. સંસારત્યાગ કરી ગિરિગુહામાં નિવાસ કરવાથી સ્વકર્તવ્યથી પરાઙ્મુખ થવાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે અને ભીરુપણું વ્યક્ત થશે એવું તેમને જણાતું હતું.

મહારાજનું દેહાવસાન થયું તે સમયે સર્વ કાર્યભારી, સરદાર અને આપ્તજનો-ને અત્યંત દુઃખ થયું. આબાલવૃદ્ધ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયાં. પ્રધાનમંડળે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરાવી મહારાજના અવસાનની વાર્તા બહાર પ્રસરે નહિ એવી તજવીજ રાખી. સર્વ રાજચિહ્નસહિત મહારાજની પ્રેતયાત્રા કરાવી તેમના દેહશરીરને શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક અગ્નિદાહ દીધો. મહારાજની તૃતીય પત્ની પૂતળા-બાઈ તેમની સાથે સતી થઈ. સંભાજી એ સમયે[1] શૃંગારપુર હતા. રાજારામને હાથે ઉત્તરક્રિયા કરાવવામાં આવી. એ સમયે પુષ્કળ દાનધર્મ કરાવવામાં આવ્યું.

મહારાજને નવ સ્ત્રીઓ હતી. (૧) સઈબાઈ—એ ફલટણના નિમ્બાલકર કુટુંબ-માંની હતી[1] (૨) સોયરાબાઈ—એ શિર્કે કુટુંબમાંની હતી. (૩) પૂતળાબાઈ[2] (૪) સકવારબાઈ ગાયકવાડ કુટુંબમાંની અને (૫) સગુણાબાઈ શિર્કેના કુટુંબમાંની હતી. (૬) લક્ષ્મીબાઈ (૭) ગુણવંતાબાઈ. સઈબાઈને સંભાજી, સખુબાઈ અને અંબિકા-

૧ ઇ૦ સ૦ ૧૬ મે ૧૬૪૦ રોજ લગ્ન થયેલ છે

૨ પૂતળાબાઈ કેટલાક કહે છે કે શિર્કેના કુટુંબમાંની હતી તે ખોટું છે શ્રી. શિંદે કહે છે કે તે વિઠોજી મોહિતે નેવાસકરની કન્યા હતી.

૩ એ ગાયકવાડ કુટુંબમાંની હતી, એવું કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે; પણ રા. રાજવાડે લખે છે કે તે ૪ રાણીઓ પૈકી હતી.

બાઇ એમ ત્રણ સંતાનો હતાં. સખુબાઇને ફલટણના મહાદજી નાઇક નિંબાળકર સાથે પરણાવેલી હતી. તે મહારાજનો કંઇક સગો થતો હતો અને કંઇ કારણથી મુસલમાન થઇ ગયો હતો, તેને શુદ્ધ કરીને હિંદુધર્મમાં લેવાની જીજાબાઇની ઇચ્છા થવાથી બજાજીને તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું અને હિંદુધર્મમાં લીધો. પોતાની ગ્નાતિમાં લીધા બદલ કોઇને શંકા આવે નહિ માટે તેના પુત્ર મહાદજી સાથે જીજાબાઇએ સખુબાઇનાં લગ્ન કરી આપ્યાં. સઇબાઇની બીજી છોકરીને હરજીરાજા મહાડિક તારળેકરની સાથે પરણાવી હતી. સોયરાબાઇને રાજારામ અને દીપાબાઇ નામના બે સંતાન હતાં. દીપાબાઇનું લગ્ન વિસાજીરાવ નામના એક સરદાર જોડે થયું હતું. સકવારબાઇને કમળાબાઇ કરીને એક છોકરી હતી. તેને જાનોજી પાલકર સાથે પરણાવેલી હતી. પુતળાબાઇને કંઇ પણ સંતાન હતું નહિ. સગુણાબાઇને રાજકુંવરબાઇ (નાનીબાઇ) કરીને પુત્રી હતી, તેને ગણોજી રાજે શિર્કે માલોકરની સાથે પરણાવી હતી. બાકીની બે સ્ત્રીઓ ગુણવંતાબાઇ અને લક્ષ્મીબાઇને કંઈ સંતાન હતા નહિ. રામદાસના ચરિત્રાત્મક બખરમાં સઇબાઇ, પુતળાબાઇ અને સગુણાબાઇ એ ત્રણ નામો આપેલાં છે અને બે ઉપપત્નીઓ હોવાનું જણાવેલું છે. આ ઉપસ્ત્રીઓ હોવાનું બીજી કોઇ બખરમા જણાતું નથી માટે એ વિશ્વસનીય નથી.

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં[1] સોયરાબાઇને પેટે રાજારામનો જન્મ થયો હતો, એનાં આચરણો સારાં હોવાથી ભવિષ્યમા તે સારો નિવડશે એવો મહારાજનો અભિપ્રાય હતો. પુતળાબાઇને સંતતિ હતી કે નહિ તે જાણી શકાતું નથી. ઇ. સ. ૧૬૫૯ માં સઇબાઈ મરણ પામી હતી. તે અતિ બુદ્ધિમાન અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેનાપર મહારાજની અતિશય પ્રીતિ હતી. તેના મરણ પછી મહારાજને યોગ્ય સંસારસુખ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. કહેવામાં આવે છે કે, સોયરાબાઇ ઘણી પ્રપંચી હતી. પોતાના પુત્ર રાજારામને રાજગાદી મળે એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી, તેણે એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મહારાજની હયાતીમાંજ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. તેણે ઘણા પ્રધાનોને પોતાના ઉદ્દેશને અનુકૂળ કરી લીધા હતા. મુખ્યત: અણ્ણાજી દત્તોપંત સચિવ તેના પક્ષમાં હતો. મહારાજ વારંવાર કહેતા કે સંભાજીનાં આચરણ સારા નથી અને અંતસમયે પણ મહારાજે સંભાજીસંબંધી નિરુત્સાહજનક ઉદ્‌ગાર દર્શાવ્યા હતા, તેથી કાર્યભારીમંડળે સોયરાબાઇના પક્ષને અનુકૂળ થઇ રાજારામને ગાદીએ બેસારી તેના તરફથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ નિર્વિઘ્નપણે સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે સંભાજી પન્હાળાપર નજરકેદમા હતા તેમને મજબૂત બંદોબસ્ત સાથે સખ્ત કેદમાં રાખતાંસુધી મહારાજના મરણસમાચાર કોઇને પણ નહિ જાણવા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ જનાર્દનપંત સુમંતને લશ્કરસહિત પન્હાળાપર રવાના કર્યો, રાયગઢ ઉપર વધારાના સિપાઇઓ રાખી તે થાણું મજબૂત બનાવ્યું, પંચ-

1 કેટલાક બખરકાર રાજારામનો જન્મકાળ ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧ લખે છે.

વડીમાં દુમદનાર ધોડેસ્વાર રાખ્યા અને હંબીરરાવ સેનાપતિને કરાડમાં મોટા લશ્કરસહિત તૈયાર રહેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. એટલું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરતા થોડો વખત લાગશે એમ જાણી તેમણે ટીગાડ કર્જ દેને સંભાજીનો અભિપ્રાય રાખવા નિશ્ચય હતો. તેઓ ભવિષ્યમાં કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધી તેને એક પત્ર લખી મોકલ્યો હતો. પ્રધાનમંડળે એટલી બધી સાવચેતી રાખવા છતા સંભાજીને મહારાજના મરણસમાચાર અગાઉથીજ મળી ચૂક્યા હતા અથવા તો છેવટે તેને એવો સંશય ઉપજ્યો હતો, એવું ધારવામાં આવે છે; કારણ કે સંભાજીએ પત્ર લઈ આવનાર જાસુસને જોતાંજ તેને પકડી પત્ર પોતાને સ્વાધીન કરવાની અને તેમ નહિ કરવામાં આવે તો તેને દેહાન્તશિક્ષા કરવાની ધમકી આપી હતી. જાસુસે નિરુપાયે સંભાજી-ને પત્ર આપ્યો. પ્રધાનમંડળ તરફથી મોકલવામાં આવેલો ગુપ્ત પત્ર સંભાજી-ના હાથમાં ગયાનું જાણી હિરોજી ફર્જંદ કોંકણમાં નાસી ગયો. સંભાજીએ તરતજ કિલ્લાના સર્વ નોકરોને પોતાના તાબામાં લીધા. એક બે નોકરોએ આનાકાની કર્યાથી તેમને ઠાર માર્યા. કિલ્લો પોતાના કબજે રાખવા માટે ચારે તરફ મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો અને પ્રધાનમંડળ ભવિષ્યમાં કેવીરીતે વર્તે છે તેની વાટ જોતો બેઠો. સંભાજીએ પન્હાળાનો કિલ્લો પોતાના કબજામાં લીધાથી તેપર સૈન્ય લઈ જવાનો લાગ નથી એમ જાણી જનાર્દનપંતે લશ્કરસહિત કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો અને લશ્કરસહિત થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી ઘેરો એમને એમ રહેવા દઈ પંત કોલ્હાપુર ગયો.

પ્રધાનમંડળે રાજારામને ગાદીપર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ પ્રધાનમંડળમાં ઐક્ય નહોતું. પેશ્વા અને સચિવ વચ્ચે પ્રથમથીજ ઈર્ષ્યા ચાલતી હતી, ને હમણાં વધી પડી. રાજારામને ગાદીએ બેસાડવાના કાર્યમાં હંબીરરાવની સલાહ નહિ લેવાથી તે પણ પ્રતિકૂળ થયો હતો. જનાર્દનપંત પન્હાળાનો ઘેરો પડતો રહેવા દઈ કોલ્હાપુર ચાલ્યો ગયો હતો તેનું કારણ પણ ઘણું કરીને એવુંજ હોવું જોઈએ. તેણે પન્હાળાના ઘેરા માટે નિમેલા અમલદારોનાના ઘણાખરાને સંભાજીએ પોતાને વશ કરી લીધા અને જનાર્દન-પંત ત્યાં પાછો આવ્યો તે સમયે સંભાજીએ કેટલાક માણસો સહિત તેની છાવણી-પર હુમલો કરી તેને કેદ પકડી પન્હાળામાં રાખ્યો. સંભાજીનું એ કૃત્ય જોઈ હંબીરરાવ સેનાપતિએ જાણ્યું કે "સંભાજી શિવાજીમહારાજના પુત્રને શોભે એવું પરાક્રમ કરી શકે એવો હોવાથી તેના પક્ષમાં જવું એજ યોગ્ય છે.' જનાર્દન-પંતને સંભાજીએ કેદ પકડ્યાના સમાચાર રાયગડપર પહોંચતાંજ મોરોપંત પિંગલે તેમને છોડવવાનું બહાનું કહાડી સૈન્યસહિત પન્હાળે ગયો; પરંતુ સંભાજી સાથે યુદ્ધ નહિ કરતા તે તેમને મળી ગયો એ જોઈ સંભાજીએ તેનો હોદ્દો કાયમ રાખ્યો. હંબીરરાવ. પંત, પેશ્વા. તાજખાન. સૈન્યસહિત. પન્હાળે. આવી. સંભાજીને. મળી ગયા. પોતાના પક્ષની સબળતા જોઈ સંભાજી રાયગડ ઉપર ચાલી પહોંચ્યા; પણ કિલ્લાના પ્રબળ સિપાઈઓએ તેમના આવતા પહેલાંજ સંભાજીના પક્ષમાં ભળી જઈ તેમના વિરુદ્ધના તમામ મનુષ્યોને કેદ પકડ્યાં. પંચવટીમાં રાખેલું સૈન્ય

પણ સંભાજીના પક્ષમાં થઇ ગયું હતું. ચારે તરફથી અનુકૂળતા જોતાં તેઓને રાયગઢના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતાં અડચણ પડી નહિ. કિલ્લામાં જતાંજ તેમણે પ્રથમ અન્નાજી દત્તોપંત સચિવના પગમાં બેડીઓ પહેરાવી અને તેની માલમત્તા જપ્ત કરી. રાજારામને કેદ કર્યો. સોયરાબાઇને પકડી મંગાવી અતિશય કઠોર શબ્દોમા તેનો તિરસ્કાર કર્યો. મહારાજને ઝેર આપવાનો તેનાપર આરોપ મૂકયો અને તેને સખ્ત ત્રાસ આપી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેના પક્ષનાં મનુષ્યોનો શિરચ્છેદ કર્યો. એક મનુષ્યને તો ગઢ ઉપરથી નીચે ગબડાવી દીધો. પ્રતિપક્ષનાં મનુષ્યોનો નાશ કર્યા પછી સંભાજીએ ઑગસ્ટ મહિનામાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. સંભાજીના એ પછીના ઘોર કૃત્ય આ સ્થળે લખવાં અપ્રસ્તુત છે.

प्रकरण ३१ मुं-शिवाजी महाराजनी धन-संपत्तिनो हिसाव

આપણા મહાતેજસ્વી અને પ્રૌઢપ્રતાપી ચરિત્રનાયકનું જીવનવૃત્તાન્ત પાછલા પ્રકરણમાં સમાપ્ત થયું છે. શિવાજીમહારાજે લાગલાગટ છત્રીસ વર્ષ સુધી અવ્યાહત પરિશ્રમ કરીને પ્રબળ યવન બાદશાહના તાબાની કેટલી ધનસંપત્તિ કબજે લીધી હતી તેનો અડસટ્ટો પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રકટ કરવો ઉચિત જણાય છે. આદિલશાહીમાં નોકરી સ્વીકારી શાહજીરાજા કર્ણાટક જઈ રહ્યા તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં તેમણે દાદાજી કોંડદેવના તાબામાં જે જાગીર સોંપી હતી તેમાં પુના, સુપા, ઇંદાપુર, બારામતી અને માવળ પ્રાન્તનો થોડો ભાગ; એટલા પરગણાનો સમાવેશ થતો હતો. મહારાજના તાબામાં વગર મહેનતે પિતાની એટલીજ સંપત્તિ આવી હતી. તે પણ આદિલશાહીની સંપૂર્ણ માલિકીની અને બાદશાહની ઇચ્છાનુસાર ખાલસા થઇ શકે એવી હતી. યવન-બાદશાહની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલી જાગીર પિતાની હયાતિમાંજ મહારાજના તાબામાં આવ્યા પછી તેમણે એ સંપત્તિ સ્વતંત્ર લઇ કેટલો વધારો કર્યો તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીએ. જો કે એ કાર્ય યથાયોગ્ય થઈ શકે એવું નથી છતાં જૂદી જૂદી બખરો-માંથી જે યાદીઓ મળી આવે છે તેપરથી નીચેનો હિસાબ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. મહારાજે પોતાની હયાતીમાંજ એ હિસાબ નોંધી રાખેલો હોય એવું જણાય છે; કારણ કે સંભાજી દુરાચરણી નીકળ્યો હતો અને એક વખત દુશ્મનોને જઇ મળ્યો હતો તે વહેલોમોડો સંપત્તિનો નાશ કરશે એવી મહારાજને બીક લાગતી હતી; તેથી સંભાજીને અને રાજારામને રાજ્યના ભાગ પાડી આપવાની તેમની ઇચ્છા હતી, એવું કેટલીક બખરોપરથી જણાય છે.

ચિટણીસકૃત બખરમાં મહારાજના તાબાના મુલકના એકંદર ચૌદ વિભાગ તથા પ્રત્યેક વિભાગમાં કેટલા કિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે, તે લખ્યું છે. તેની યથા-સ્થિત નોંધ અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

૧ પ્રાંત માવળ સંહ્યાદ્રિ—એમાં સાપ્રતના માવળ, માનવડ, જુન્નર અને એક તાલુકાનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રાંતમાં એકંદર અઢાર કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ-રોહિડા, સિંહગઢ, નારાયણગઢ, કુંવારી, કેલના, પુરંદર, લોહગઢ, મોર-

ગિરિ, લોહગડ, રુદ્રમાળ, રાજગડ, તુંગ, તિકોના, રાજમાચી, તોરણા, દાંતેગડ, વિસાપુર, ઘાસોટા અને શિવનેરી.

૨ **પ્રાંત સતારા વાઈ**–એમાં અગીઆર કિલ્લા હતા. તેનાં નામ:–સતારા, વૈરાટગડ, વર્ધનગડ, પરળી (સજ્જનગડ), પાંડવગડ, મહિમાનગડ, કમળગડ, વંદનગડ, તાથવડા, ચંદનગડ અને નાંદગિરિ.

૩ **પ્રાંત** કરાડ–એમાં વસંતગડ, મચિંદ્રગડ, ભૂષણગડ અને કસ્બા કરાડ નામક ચાર કિલ્લા હતા.

૪ **પ્રાંત** પન્હાળા–એમાં તેર કિલ્લા હતા. તેનાં નામ:–પન્હાળા, ખેળણા, વિશાળગડ, પાવનગડ, રાગણા, ગજેન્દ્રગડ, ભૂદરગડ, પારગડ, ગદનગડ, ભીમગડ, ભૂપાળગડ, ગગનગડ અને બાવડા.

૫ **પ્રાંત** કોંકણ કિનારો અને નલદુર્ગ–એમાં એકંદર અઠ્ઠાવન કિલ્લા હતા. તેનાં નામ:–માલવણ, સિંધુદુર્ગ, વિજયદુર્ગ, જયદુર્ગ, રત્નાગિરિ, સુવર્ણદુર્ગ, ખંદેરી, ઉદેરી, કોલાબા, રાજકોટ, અંજનવેલ, રેવદંડા, રાયગડ, પાલી, કલાનિધિગડ, અરનાળા, સુરંગગડ, માનગડ, મહિપતગડ, મહીમંડણ, સુમારગડ, રસાલગડ, કર્નાળા, બોરપ, બલ્લાળગડ, સારંગગડ, માણિકગડ, સિંદગડ, મંડળગડ, બાળગડ, મહિમંતગડ, લિંગાણા, પ્રચીતગડ, સમાનગડ, કાંગોરી, પ્રતાપગડ, તળાગડ, ઘોસાળાગડ, બિરવાડી, ભૈરવગડ, અવચિતગડ, કુંભગડ, સાગરગડ, મનોહરગડ, સુભાનગડ, મિત્રગડ, પ્રલ્હાદગડ, મંડનગડ, સહનગડ, શિકેરાગડ, વીરગડ, મહીધરગડ, રણગડ, સેટગાગડ, મકરંદગડ, ભાસ્કરગડ, માહુલી અને કાવન્હી.

૬ **પ્રાંત ત્રિંબક**–એમાં પચીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ:–ત્રિંબક, બાહુલા, મનોહરગડ, ખળાગડ, ચાવડંસ, મૃગગડ, કરોલા, રાજપેહર, રામસેન, માસણાગડ, હર્ષણ, જવળાગડ, ચાંદવડ, સબળગડ, આવદા, કણુકઇ, ગડગડા, મનરંજન, જીવધન, હડસર, હરીંદ્રગડ, માર્કંડેયગડ, પટાગડ, ટણુકઇ અને સિદ્ધગડ.

૭ **પ્રાંત** બાગલાણ–એમા સાત કિલ્લા હતા. તેનાં નામ:– સાલેરી, નાહાવા, હરસળ, મુલેરી, કણેરા, અહિવંતગડ અને ધોડપ.

૮ **પ્રાંત** વનગડ વગેરે–એમા ધારવાડ જિલ્લાના ઘણા ભાગનો સમાવેશ થાય છે. તેમા એકંદરે ચોવીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ:–વનગડ, ગહનગડ, સિમદુર્ગ, નલદુર્ગ, મિરાગડ, શ્રીમંતદુર્ગ, શ્રીગદનગડ, નરગુંદ, મહંતગડ, કોપલગડ, બાહદૂર બિંડા, વ્યંકટગડ, ગંધર્વગડ, દાકાગડ, સુપાગડ, પરાક્રમગડ, કનકાદ્રિગડ, બ્રહ્મગડ, ચિત્રદુર્ગ, પ્રસન્નગડ, હડપસરગડ, કાચનગડ, અચલાગિરિગડ અને મંડનગડ.

૯ **પ્રાંત** કોડા, બિદનુર–એમા બાર કિલ્લા હતા. તેના નામ:–કોટ કોડા, કોટ કાહૂર, કોટ ખકર, કોટ બ્રહ્મણાળ, કોટ કડવળ, કોટ આકોલા, કોટ કઢર, કોટ કલબર્ગા, કોટ શિવેશ્વર, કોટ મંગરૂળ, કોટ કડણાર અને કોટ કૃષ્ણગિરિ.

૧૦ **પ્રાંત** કોલ્હાર, બાળાપુર–એમાં સત્તાવીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ:–કોલ્હાર, બ્રહ્મગડ, વડન્નગડ, ભાસ્કરગડ, મહીપાલગડ, મૃગમદગડ, આબેનિરાધગડ,

ભુવનગ કોટ, માણિકગઢ, નંદીગઢ, મહેશગઢ, પ્રગગઢ, દાનમંગળગઢ, મંચક પ્રકાશકગઢ, ભીમગઢ, પ્રેતવાસગઢ, મોસલેશ્વરગઢ, મેરગિરિ, ચેનગઢ, શ્રીવર્ધનગઢ, ભિદનર કોટ, મલ્લીકાર્જુન કોટ, શંકરગઢ, સરમગઢ, મલ્લારગઢ, ભુજંગગઢ અને બિદર કોટ

૧૧ પ્રાંત શ્રીરંગપટ્ટણ—એમાં બાવીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ—કોટ ધર્મપુરી, હરિહરગઢ, કોટ ગજ, પ્રમોદગઢ, મનોહરગઢ, ભવાનીદુર્ગ, કોટ અમરપુર, કોટ કુન્દુર કોટ નગીગિરિ, સુંદરગઢ, કોટ નગરોલ, કોટ આટનુર, કોટ ત્રિવંદુર, કોટ હુસનીકી, કોટ હબનુર, કનકગઢ, ચત્તિનદીગઢ, રંજનગઢ, કોટ આલુર, કોટ શામુલ, કોટ વિમરી અને કોટ સંદમાલ.

૧૨ પ્રાંત કર્ણાટક—પ્રાંત જગદેવગઢ—એમાં અઢાર કિલ્લા હતા. તેનાં નામ—જગદેવગઢ, સુદર્શનગઢ, રમણગઢ, નદીગઢ, પ્રગગઢ, અદ્રિવગઢ, વામણગઢ, મહારાજગઢ, સિદ્ધગઢ, જયાદિગઢ, મર્તંડગઢ, મંગળગઢ, મગનગઢ, કૃષ્ણગિરિ, મલ્લિકાર્જુનગઢ કસ્તુરીગઢ, દીર્ઘપલિગઢ અને રામગઢ.

૧૩ પ્રાંત વેલ્લુર—એમાં આજના આર્કોટ જિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પચીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ—કોટ આર્કોટ, કોટ હબનુર, કોટ પળણ્ણા-પટ્ટણ, કોટ ત્રિમલ, કોટ ત્રિવાદી, પાલિ કોટ, કોટ ત્રિશાનદુર્ગ, કૈલાસગઢ, ચંજિ-બરા કોટ, કોટ વૃંદાવન, ચેતપાલ્લવી, કોલબાગીગઢ, રસાળગઢ, કર્ણટગઢ, ચદ્રનગઢ, મુખ્યગઢ, ગર્જનગઢ, મહિંદગઢ, મહીમંડળગઢ, પ્રાણગઢ, સાગરગઢ, નાગજગઢ ગોલજગઢ કુબેરગઢ અને ચતુરગઢ.

૧૪ પ્રાંત ચંદી—એમાં ૭ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ—રાજગઢ, ચેનગઢ, કૃષ્ણા-ગિરિ, મહેન્દ્રગઢ, આખલગઢ અને કાલાકોટ.

ઉપરોક્ત કિલ્લા સિવાય બીજા બખરોમાંથી કેટલાક કિલ્લાનાં નામ મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે—ધનગઢ, કોટ થાવદ, કોટ કેચર, વજ્રગઢ, ચેલગર્ભગઢ, સાલેરગઢ, કોટ કુસલી, નાંગરગઢ કોટ દાભિળગ, નાનવડા, હકીગઢ, હરગઢ, કુરદુ ઉર્ફે ગ હરગઢ, કેલનકોટ, કોરગઢ કાલેગઢ, કોલજગઢ, કોદીમગઢ, કોલારગઢ, કંદહુરગઢ, કુશાગઢ, કૈલાનકોટ કુપાલકોટ, કરવીરગઢ, કારદીગઢ, કોયનાગઢ, નાસિ-કગઢ, નરગઢ, દેવગઢ, ગુણવતગઢ, ડીલગઢ, ચંડગઢ, ચતુરગઢ, જનગઢ, નગજેમ-ગઢ, નુધાકરગઢ, સુનાભુગઢ, તામગાગઢ, ડેરગાગઢ, ચંદગઢ, વરદગઢ, વિંદાવિંદ-ગઢ, વિશ્વાસી કશ્યરકોટ, શમ્યાગઢ, ગેવગઢ, કાગદીગઢ, મુદાનગઢ, માનાંગઢ, મગગઢ, રતનગઢ, મહીગઢ, મહીનગાગઢ, મકરંદગઢ, બોરગિરિ, ભિલવડી, ભરગઢ, પારાશરગઢ, પદનગઢ, ભાગિકોટ, બગરાજ કોટ, પનાલગઢ, પદ્માગઢ, કોયગાગઢ, કમરગઢ, મનોહરગઢ ઉર્ફે નિવસદંદ, પટગઢ, સોનગઢ, કુંજરગઢ, વારગઢ, સુગંધર-ગઢ, નારગઢ, લાખુંનગઢ, કામપુગઢ, સીદીગઢ, પોલગઢ, મોદગઢ, બાપિરાજ, સરગઢ, મુરગોડ, કોરપેઠ, નાયપુગઢ, વલ્લભગઢ, મેવલગઢ, સેવકગઢ, કોલજગઢ, કોરગઢ, કોટ બોરાગિરિ, ડંબલગઢ, સ્વરૂપગઢ, દોલાગઢ, બદુલગઢ, મહીંદગઢ, ભગવંતગઢ, શ્રીમલવગઢ, પવિત્રગઢ, સુમનગઢ, ગંભીરગઢ, મંદરગઢ, દહીગઢ, મોદનગઢ, રૂપ-

લગ, હરિશ્ચંદ્રગઢ, વજ્રગઢ, પિપના ઉર્ફે પ્રકાશગઢ, કોટ દમકૂર, કોટ કોનાર કદીમ, દુર્ગભગઢ, મરસગઢ, અદિતિજયાદુર્ગ, કટ્રગઢ, મેજ મોલ્હારગઢ, મહીપાલગઢ, સુદીકોટ, અર્જુનગઢ, પડીરગઢ, ભજનગઢ, મુખણાગઢ, કોટવેન, ભાતુર, પતનગઢનાગર, કેવળગઢ, મહારાજગઢ, સિદ્ધગઢ, મદગઢ, બિજેવાળુગઢ, બહિરવગઢ, કોટ સુભા, મનગઢ, વેટવલ ઉર્ફે કેમન, લાગગઢ ચદી, કોટ ત્રિચદી, કોટ દેવલુાપાળી, ચિતાહર કોટ, વૃદ્ધાચલ, ચવીકોટ, નિનસાજિતગઢ, કર્ણાટકગઢ, ચેનગઢ ચદી, ગર્વગઢ, કોડાપુર કોટ, કાણપુર, કામકોટ, ગોકાકકોટ, ભવાનીદુર્ગ, ધરાપુરકોટ ત્રિચનાપુરકોટ, મૃગાકગઢ, બાગનકોટ, રાયદુર્ગ, વિરાટકોટ અને શિરોળકોટ[1] એ સર્વ કિલ્લા પૈકી એકસો અગીઆર કિલ્લા મહારાજે નવા બધાવ્યા હતા એવુ લખ્યુ છે અને તેની યાદી પણ પ્રકટ કરી છે કેટલાક ગ્રથકર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મહારાજે ફકત ચોગશી નવા કિલ્લા બાધ્યા હતા

હવે ખજાનો અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રોના હિસાબની યાદી પ્રકટ કરવામા આવે છે પ્રથમ સોનાનાણુ કેટલુ હતુ તે જોઇએ—ગબાર[2] (ગાદર અથવા ગબરા) એક લક્ષ, મોહોર[3] બે લક્ષ, પુતળીઓ[4] ત્રણ લક્ષ બાદશાહી હોન[5] આશરે સાડાતેર લક્ષ, સણગિરિ હોન સુમારે બેઅણાતેર લક્ષ, અચ્યુતરાઇ હોન આશરે અઢી લક્ષ, દેવરાઇ હોન આશરે ત્રણ લક્ષ, રામચદ્રરાઇ હોન આશરે એક લક્ષ, ગુતી હોન આશરે એક લક્ષ, ધારવાડી હોન આશરે બે લક્ષ, અને જૂદુ જૂદુ નાણુ ત્રણ લક્ષ[6] સતનામી એક લક્ષ, ઇભરામી એક લક્ષ, શિવગાઇ હોન ચાર લક્ષ, કાવેરી હોન (પાના) પદર લક્ષ, પ્રબખગી હોન બે લક્ષ, પામનાયકી હોન એક લક્ષ, આદવણી હોન ત્રણ લક્ષ, જડમાન હોન પાચ લક્ષ, લાડપત્રી હોન એક લક્ષ ચાળીસ હજાર, તુતીહોન એક લક્ષ, સૈન્યાધગી હોન બે લક્ષ, એનોરી હોન પચાસ હજાર, નિશાની હોન પાચ લક્ષ અને સોનાના સાદા કટકા નગ એક લક્ષ (વજન સાડાગાર ખાડી) હવે રૂપાનાણાની યાદી જોઇએ રૂપિયા પાચ લક્ષ, અસરફી દશ લક્ષ, દાભોળી કોરી પચીસ લક્ષ, ચુલી કોરી દશ લક્ષ, બસરી કોરી પાચ લક્ષ, ફકત રૂપાના કટકા અને રૂપાના વાસણો નગ દશ લક્ષ (વજન પચાસ ખાડી).

એ સિવાય બે કરોડ હોનની કિમતનું જરઝવેરાત હતુ ઝવેરાતના નામ—

---

૧ કિલ્લાની યાદી ઘણુ લબાણ પૂર્વક લખવામા આવી છે પરતુ શિવાજી મહારાજના ઐશ્વર્યનો કોઈ પણ અશ આ પુસ્તકમા અપૂર્ણ રહે નહિ તેથીજ જુદી જુદી બખરોમાથી સગ્રહ કરી એ યાદી પ્રગટ કરી છે

૨-૩ ૪ તે સમયે ગબાર, મોહોર અને પુતળીએ તથા સણગિરિ, અચ્યુતરાઈ, દેવરાઈ, રામચદ્રરાઈ ગુતી અને ધરેવડી હોન નામક સોનાના સિક્કાનુ ચલણ હતુ

૫ બાદશાહી રાજ્ય વખતે હોન નામક સોનાના સિક્કાનુ ચલણ હતુ હજુ પણ એવા અનેક પ્રાચીન સિક્કા કોઇ કોઇ સ્થળે જોવામા આવે છે

૬ એમા બાર પ્રકારના હોનના નામ આપ્યા છે તેના નામ – અફરજી ત્રિવાપુરી, ત્રિશૂગી ચદાવરી, બિલધરી, ઉલફકરી, મહમદશાઈ, વેલુરી, કટેશાઈ, દેવજવળી રામનાથપુરી અને કુનગોટી

માણેક, પચિ, વૈડૂર્ય, નીલમ, પેરાજ (પોખરાજ) મોતી, પન્ના, પુષ્કરાજ અને હીરા નાના પ્રકારનું કાપડ આશરે એક કરોડ હોનની કિંમતનું હતુ.

હવે લશ્કરનો હિસાબ જોઈએ મહારાજની ખાસ પાયગામાં એંશી હજાર સ્વાર હતા અને શિલેદાર પાયગામા પચીસહજાર સ્વાર હતા. એકંદર એક લાખ પાંચ હજાર સ્વાર હતા. ખાસ પાયગાના સરદારોનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં—હંબીરરાવ સરનોબત, આનંદરાવ સપ્તહજારી, નેતોજી પાલકર, માનાજી (માનસિંહ) મોરે, સ્વરૂપજી (રૂપાજી) ભોસલે, ગોદજી જગતાપ, ખંડોજી જગતાપ, સંતાજી જગતાપ, ધનાજી જાધવ, નેતોજી કાટકર, દાદાજી કાકડે, નિળોજી કાઠે, સંતાજી ઘોરપડે, તેજંગરાવ પાગેસરદાર, તુકોજી નિંબાળકર, વ્યંકોજી ખાડેકર જુમલેદાર, નિંબાજી પાટોલા, રામણખાન પઠાણ, ગંગાજી (ગણોજી) શિર્કે, માનોજી નિંબાળકર, કૃષ્ણાજી પવાર, ધર્માજી નિગડે, અમોજી ભાસેકર, ધનાજી શિગડા, સંભાજી હંબીરરાવ, મુધાજી (ઉદાજી) પોવાર, પરસોજી ભોસલે, કૃષ્ણાજી ઘાટગે, પરશરામ પવાર, બજાજી બિર્જે, માથોજી મચાળે, કાનોજી દિવેકર, અપાજી તાબે, નિંબાજી પાટોળે, આંબોજી કાટકર, શામરાવ, રાઘોજી શિર્કે, ભવાનરાવ, સાવજી મોહિતે, સાબાજી ભોસલે, શિગણાપુરકર, જયસિંહ પાલકર, આનંદરાવ નિંબાળકર, બાજી મોહિતે, પદાજી કાટકર, રામોજી શિર્કે, હરજીરાજા મહાડિક, મહાદજી નાયક, નિંબાળકર, ખંડેરાવ દાભાડે, ખંડોજી આટોળે, ગણોજી દરેકર, કાન્હોજી, આંગ્રે, બાજી નલગે, માલોજી નલગે, સભાજી કાવજી, બુન્ભળરાવ, બહીરજી ઘોરપડે, સંભાજી કાટકર, સૂર્યાજી કાટકર, રાયજી ગઢવે, દેવજી ઉધડે, કેરોજી વબેર, ગોમાજી નાયક પાનસંબળ, સતાજી ભોસલે, મહાદજી નાયક પાનસબળ, મકાજી આનંદરાવ, પિલાજી શિર્કે, નાનાજી શિર્કે, સભાજી શિર્કે, જયસિંહ પાલકર, અચલોજી રાજા મહાડીક, તુકોજી પાલકર, યેસાજી થોરાત, નેમાજી સિંદે, સુધોજી ખાદણકર, સોમવંશ, કાનોજી ભાડલકર, બહીરજી નાયક ઈગળે, કૃષ્ણજી ઘાટગે, કૃષ્ણાજી પવાર, હિરોજી સેલકે, ખાપળે, બહીરજી બાડગે, બળવંતરાય દેવકાતે, પરસોજી શિતોળે, રાયજી નલગે, યેસાજી ખાડેકર, અમદોજી પાદરે, અમૃતરાવ નિંબાળકર, ભવાનરાવ કેવડાતે, કાકડે, કડુ, કોકાટે, દમદેરે, બાડે અને ઉગવે

માવળા અને હેટકરીનું પાયદળ લશ્કર એકંદર એક લક્ષ હતું.[1] પાયદળ લશ્કરના સરદારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે.—યેસાજીકંક સરનોબત, સૂર્યાજી માલુસરે, ગણોજી દરેકર, મુગ્ધાજી એનમણ, માલસાવંત, વિઠોજી લાડ, ચંદ્રાજી ગાયકડે, બાવજી મહાનબાગે, નાગોજી પ્રલ્હાદ, પિલાજી ગોળે, દત્તાજી ઘડિલકર, પિલાજી સણુસ, ગાવજી પાગે, ભિકજી દળવી, કોડાજી વડખલે, ત્રિંબકજી પ્રભુ, કોડજી ફર્જંદ, તાનાજી ટુકુલકર, તાનાસાવંત માયળે, મહાદજી ફર્જંદ, સુધોજી સોનદેવ, કૃષ્ણાજી ભાસ્કર કેલધોડે, હિરોજી મરાઠે, રામાજી મોરે, હિરોજી ભાલદાર, તુકોજી કંક, રામદળવી, યેસાજી દરેકર, બાળાજીરાવ હળેકર, માનદળવી, વાગોજી કંક, કોડાળકર,

1 એ સિવાય પ્રત્યેક કિલ્લાના રક્ષણ માટે કિલ્લેદાર અને સિપાઈઓ રાખવામાં આવતા હતા. વાચકવર્ગ કિલ્લાની સંખ્યા ઉપરથી તે લશ્કરની ગણતરી સહેલાઈથી કરી શકશે.

હવળેકર, તાનસાવંત ભોસલે, તાનાજી માલુસરે, જિવા મહાલા, સોન મહાલા, રાજપાળીવ યશવંતરાવ, રામાજી વિશ્વાસરાવ, કૃષ્ણાજી નાયક, તુકાજી લાડ, ડોળે, નવજી પારને, સુધોજી ગુણકરે, વિઠોજી કદ, ઈંદ્રાજી ગોરડ, જાવજી મોહને, હિરાજી ભાનગિરે, સુધોજી ખાનવેલકર, સુભાનજી નાયક, બાજીરાવ પાસલકર, બાજીપ્રભુ દેશપાંડે (માવનકર), બાજીમુરાર દેશપાંડે (મહાડકર), હિરોજી ફર્જંદ, નાગોજી ફર્જંદ નાયક, હરબાજી ફર્જંદ, પારગે, ઠાકૂર, ઢમાલે, દાદાજી બાપુજી દેશપાંડે, ચિમનાજી બાપુજી દેશપાંડે, બાગરાવ, હિતકરરાવ તુખાજી ફર્જંદ, કૃષ્ણાજી ભોસલે, ગણોજી દરેકર, હરજીનાયક જાસુસ, ખંડોજીનાયક જાસુસ, ગણોજી કાવળે, મોમાજી નાયક બક્ષી, સૂર્યાજી કાળે અને બાપુજી માડરે

મહારાજના વહાણોનો હિસાબ એક બે બખરોમાંથી મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે—મોટા ફત્તેમારી ત્રીસ, જહાજ એકસો, મહાગિરિ વહાણ દોઢસો, નાના વહાણ પચાસ, મોટી હોડી સાઠ, તરાપા હોડી પચીસ, મછવા પચાસ, જોડકા વહાણ પંદર, નાની હોડી દશ અને નાના મછવા દોઢસો એકંદર નાના મોટા છસોચાળીસ વહાણની નોંધ મળી આવે છે તેમ છતાં બીજા ગ્રંથોમાંથી જણાય છે કે મહારાજના તાબામાં નાના મોટા મળીને એક હજાર ઉપર વહાણ હતા મહારાજે જળમાં અને જળનજીક બાંધેલા જંજીરા (કિલ્લા)ના નામ પાછળ લખેલી કિલ્લાની નોંધમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ આ સ્થળે પુનઃ તેના નામ લખવાનું ઇષ્ટ જણાય છે તેના નામ આ પ્રમાણે હતા—કોનાબા, ખંદેરી, ઉંદેરી, અંજનવેલી, રત્નાગિરિ પદ્મદુર્ગ, સરજાકોટ, વિજયદુર્ગ, મદનદુર્ગ, ખાંદેરી, સુવર્ણદુર્ગ, રાજકોટ અને સિંધુદુર્ગ એ કિલ્લાઓની આસપાસ હમેશાં લડાયક વહાણો તૈયાર રાખવામાં આવતા સામુદ્રિક લડાયક વહાણ ઉપરના સરદારના ત્રણ ચાર નામ બખરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમના નામ—દરિયાસાગર, માયનાક ભંડારી, ઇબ્રાહીમખાન અને દૌલતખાન. બીજા સરદારના નામ શામાટે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા નથી તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ વહાણો ઉપરના સરદાર અને ટંડેલના સંબંધથી અનેક કોળી અને ભંડારી મનુષ્યોનો ભાગોદય થવો જોઇએ, કારણ કે જંજીરાના આસપાસનાં સર્વ ગામોમાં એ જાતિના પુષ્કળ શ્રીમંત વંશજો જોવામાં આવે છે

મહારાજના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમાં જે જે બ્રાહ્મણ અને પ્રભુ મનુષ્યોએ સ્વામિનિષ્ઠાપૂર્વક પ્રમાણિકપણે ઓઠાવતા મહત્વના જૂદા જૂદા ડાયો બજાવ્યા છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—મોરોત્રિમલ પિંગળે, રામચંદ્ર નીલકંઠ, રઘુનાથ નારાયણ, પંડિતરાવ, અન્નાજી દત્તો, બાળાજી રઘુનાથ, નરહર બલ્લાળ સબનીસ, રાવજી સોમનાથ સુભા, વ્યંકાજી દત્તો, જનાર્દનપંત હનમંતે, દત્તાજીપંત વાકનીસ, બાળાજી સોનદેવ, શામજી નાયક પુંડે પોતદાર, શંકાજી નીલકંઠ, રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડે, કૃષ્ણજોશી, નરહરિ આનંદરાવ, નિરાજી રાવજી, પ્રલ્હાદ નિરાજી, ગંગો મંગાજી પાગે, પ્રભાકર ભટ્ટ ઉપાધ્યાય, દત્તાજી ગોપીનાથ બોકીલ, અન્નાજી રઘુનાથ કેથકર, વિઠ્ઠલ પિલદેવ ગારુડકર, તિમાજી કેશવ સબનીસ, કાન્હેરપંત,

ત્રિંબક ભાસ્કર, શિવાજી શંકર, કૃષ્ણાજીપંત મથુરે, કાશીપંત મથુરે, વિશ્વાસરાવ, વિસાજીપંત મથુરે, શિવભટ્ટ ઉપાધ્યાય, બાળંભટ્ટ ગોસાંઇ ઉપાધ્યે, કૃષ્ણાજી સખાજી, યેમાજી ગોવિંદ, રામરાવ પદ્મનાભ, ગોવિંદભટ્ટ. ગોસાઇ ઉપાધ્યાય, કૃષ્ણભટ્ટ ગોસાઇ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથપંત, નારો મહાશિવ, અન્નાજી મલ્હાર, દાજી આનંદરાવ, રામજી સદાશિવ,[1] બાળાજી અનંત, તિમાજીપંત, અન્નાજી સોમનાથ, ધર્માજી નગર. ઉધો રઘુનાથ, જયરામપંત, નારો સભાજી, બાપુજીરામ, ગંગાજી દપટદા, નરસો ગોપાળ, ભિખાજી ગોપાળ, કૃષ્ણાજી અનંત, ભિમાજી ભગવંત, પુરષોત્તમપંત. ત્રિંબો નારાયણ, વ્યંકટાદ્રિપંત, જનાર્દન ડોનેર, હોનો નરહર, વિસાજી રામચંદ્ર, ગંગાધર ત્રિંબક, વિઠ્ઠલ કૃષ્ણ, દત્તાજી દામોદર, દાદો અનંત, બાળાજી મોરેશ્વર અને સુંદર દત્તાજી.

કેટલાક પ્રભુ ગૃહસ્થના નામ એક બખરમાંથી જુદાંજ મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે–બાળાજી આવજી ચિટનીસ, ચિમનાજી આવજી દફતરદાર, શામજી બાપજી કારખાનનીસ, ત્રિંબક વિઠ્ઠલ ખાસનીસ, ચંદ્રોનારાયણ, ગણેશ શિવદેવ, કૃષ્ણાજી બહિરવ, રાયાજી જનાર્દન, નીલકંઠ યેમાજી પારસનિવીસ, મહાદજી નારાયણ, બાપોજી નીલકંઠ, ચંદ્રો ભિરદેવ, સંક્રાજીરામ, કાકાજી લક્ષ્મણ, જસાજી, રામાજી ભાસ્કર, રાયાજી ગોવિંદ, નાગોજી બલ્લાળ, રાઘો બલ્લાળ અને દાદાજી.

મહારાજે સંપાદન કરેલી ઉપરોક્ત ધનસંપત્તિનો હિસાબ જુદી જુદી બખરોમાંથી મેળવી પ્રકટ કર્યો છે. એ હિસાબ અપૂર્ણ છે; પરંતુ તે સંપૂર્ણ કરવાના બીજા સાધનો મળી આવતા નથી. કોઇ ગ્રંથકાર સંપૂર્ણ હિસાબ પ્રકટ કરે ત્યાંસુધી એ હિસાબ ઉપર આધાર રાખવો ઉચિત છે. તેજ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયક થઇ પડેલા પુરુષોના નામ જુદી જુદી બખરમાંથી મળ્યા તેટલા આ પ્રકરણમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય બીજા પુષ્કળ ગૃહસ્થોના નામ અપ્રકટ રહી જતા હશે એ સ્પષ્ટજ છે. મુખ્યત્વેકરીને ઘણા પ્રભુ અમલદારો અને કિલ્લાપરના હવાલદારોના નામ ઉપલી નોંધમાં પ્રકટ થયેલા જણાતા નથી.

[1] આટલાં નામોમાં કેટલાંક પ્રભુ ગૃહસ્થોના નામ પણ હોવા જોઇએ. હવે પછીનાં સઘળાં નામ બ્રાહ્મણનાંજ છે, તેઓ જુદા જુદા મહાલના સુબેદાર હતા.

प्रकरण ३२ मुं–गुणदोषविवेचन

શિવાજીમહારાજના ઉજ્જ્વલ ચરિત્રનું કથન ઉપલબ્ધ માહિતીને આધારે બનતેપ્રયત્ને અત્રપર્યંત સંકલિત કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી મહારાજમા કયા કયા પ્રશંસાપાત્ર સદ્‌ગુણ હતા તથા શત્રુઓએ તેમના પર જે કલંક ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા કેટલું સત્ય છે, તે અવલોકન કરનાર મનુષ્ય સહજરીતે સમજી શકે એમ છે. તથાપિ અભિયુક્ત ગ્રંથકારની પદ્ધતિને અનુસરી સામાન્ય વાચકોની અનુકૂળતા માટે મહારાજના ગુણદોષનું સત્યાસત્ય સ્વરૂપ આ સ્થળે પ્રકટ કરવું અમને ઉચિત જણાય છે. આપણા ચરિત્ર-નાયકના જીવનમા બનેલા અનેક બનાવનું વર્ણન લખાયું છે, તેજ સ્થળે તેમના ગુણ અવગુણસંબંધી વિવેચન કરવામા આવે તો વાચનમા રસહાનિ થવાનો સંભવ જાણી પ્રસ્તુત લેખકને તે તે સ્થળે મૂક રહેવુ પડયું છે. મહારાજના જીવનનો મુખ્ય કથાવિભાગ સંપૂર્ણ થયેલો હોવાથી તેમનામા કયા કયા ગુણાવગુણ હતા અને પ્રસ્તુત ચરિત્રના વાચનશ્રવણથી વાચકવૃંદને કેવો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું યથામતિ અવલોકન કરવાનો ચરિત્રકર્તાને અધિકાર છે, એમ જાણીનેજ તેમના ગુણદોષનું ટીચલું વર્ણન વાચકવૃંદ સન્મુખ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, તેનો યથોચિત આદરસત્કાર કરી તેમાં કંઈ ભૂલચૂક જણાય તો લેખકને ક્ષમા કરવામાં આવશે એવી આશા છે.

કોઇ પણ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર જોતા જણાશે કે, તે સર્વ સદ્‌ગુણમંડિત અને સર્વદોષવિવર્જિત હશે નહિ. મનુષ્યને કદિ પણ સંપૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા પ્રતાપશાળી શિવાજીમહારાજના ચરિત્રની ચિકિત્સા કરતા કંઇ દોષ જણાય તો તે કેવળ ક્ષમ્ય છે. જે મનુષ્યના કર્તૃત્વની વ્યાપ્તિ વિશાળ હોય અને જે મનુષ્યને પરસ્પર વિરુદ્ધ હિતસંબંધ ધરાવનારાં મનુષ્યો સાથે સંસારવ્યવહાર ચલાવવાનો હોય તેના ચરિત્રમાથી અનેક દોષાસ્પદ પ્રસંગો જણાઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યાસુધી કોઈ સત્યનિષ્ઠ પુરુષ એ પ્રસંગોની વાસ્તવિક દોષાસ્પદતાનું નિરીક્ષણ કરે નહિ ત્યાસુધી તે મહાપુરુષની ખરી યોગ્યતા સામાન્ય જનસમાજના લક્ષમા જોઇએ તેવી આવતી નથી. તેમનાં કર્તવ્યથી જેઓનું કલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની સર્વદા સ્તુતિજ કરે છે અને જેઓનું અકલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની અનેક પ્રકારે નિંદાજ કરે છે.

મનુષ્ય માત્રનો એવો નિયમજ છે; પરંતુ કોઇ નિરપેક્ષ મનુષ્ય, એ બન્ને પક્ષની તકરાર જાણી લઇ, ન્યાયપૂર્વક અવલોકન કરી તે મહાપુરુષનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે ત્યારે તેની ખરી યોગ્યતા સામાન્ય જનસમાજના લક્ષ્યમાં આવે છે.

અમારા કથાનાયકના જીવનચરિત્રને પક્ષપાતરહિત બુદ્ધિથી અવલોકી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરનાર ગ્રંથલેખકનો સુયોગ આજપર્યંત પ્રાપ્ત થયો નહિ તે બહુશ્રુત વાચકવૃંદને કહેવાની અગત્ય નથી. આ ગ્રંથનો મૂળ લેખક મહારાષ્ટ્રનિવાસી છે અને તે શિવાજીમહારાજસંબંધી સંપૂર્ણ અભિમાન ધરાવતો હોવાથી તેને હાથે એ કાર્ય યથાસ્થિત થઇ શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે; પરંતુ શિવાજીમહારાજસંબંધી મહારાષ્ટ્રનિવાસીઓનો કેવો અભિપ્રાય છે અને તેમને વિજાતીય ગ્રંથકારોએ તથા તેજ ગ્રંથોના અનુવાદ કરનાર આંગ્લગ્રંથકારોએ જે દોષ લગાડ્યા છે તે સંબંધી ઉક્ત લેખકનો કેવો અભિપ્રાય છે તે અત્રે સવિસ્તર દર્શાવવું ઉચિત જણાય છે.

બંડખોરપણાનો આરોપ

તેમનો પ્રથમ દોષારોપ એવો છે કે, મહારાજે વિજાપુરસરકાર સાથે નિમકહરામી કરી તેમના વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું એ યોગ્ય કર્યું નહિ. તેમના બંડખોરપણાને લીધેજ તેઓએ તેમની લૂટારામાં ગણના કરી છે. આદિલશાહે મહારાજના પિતાને સંકટપ્રસંગે આશ્રય આપી જાગીર અર્પણ કરી હતી તે સંબંધી ઉપકાર નહિ માનતાં તેમણે વિજાપુરસરકાર સાથે કૃતઘ્નપણું દર્શાવી તેમના વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઉઠાવ્યાં અને તે સરકારની સત્તા ઘણી નબળી કરી નાખી. એ કાર્યમાટે ઇતિહાસકાર મહારાજને દોષ આપે છે; પરંતુ એ દોષારોપ તદ્દન અયોગ્ય છે. કૃતજ્ઞતાના ભાર નીચે દબાઇ રહી પરતંત્રાવસ્થામાં મરણપર્યંત દુઃખકલેશ ભોગવવાનું તજીને અને સ્વાભિમાની પુરુષોને અસહ્ય થઇ પડે તો તેમાં તેમનો અપરાધ માની લેવો યોગ્ય નથી. પરદેશી મુસલમાનોએ આ દેશમાં આવી સત્તાધીશ થવું તથા ગરીબ હિંદુપ્રજા સાથે પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તવું અને તેમ થવાથી હિંદુધર્મની સર્વત્ર ગ્લાનિ થાય એ જોઇ કયા દેશભક્ત તથા સ્વધર્માભિમાની પુરુષને એવા પરદેશીઓની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલા વૈભવથી સુખ ઉત્પન્ન થશે? વળી એ વૈભવ પરદેશીઓના કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી તેનાથી વિમુક્ત થવાનો સમય ક્યારે આવશે એ નક્કી નથી, એમ હોવાથી ખરો તેજસ્વી પુરુષ પ્રાપ્તવૈભવમાં સુખ માની કોઇ પણ રીતે સ્વામીની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાથીજ પોતાનું કલ્યાણ માની લે એ પણ અસંભવિત છે. તે પુરુષ પરતંત્રતા ટાળવા માટે યોગ્ય ઉપાયના અવલંબનપૂર્વક યત્ન કરે તો તેમાં તેને દોષ આપવાનું કારણ પણ શું? જગતના ઇતિહાસમાંથી આજપર્યંત એવા અનેક રાજ્યસ્થાપકોના ઉદ્દામપણાનાં દૃષ્ટાંત મળી આવે છે; પરંતુ તેમના રાજવૈભવને લીધે તેમના ઉદ્દામપણાનો દોષ ઢંકાઇ જઇ તેઓ આજે માન્યાધિકારી થઇ બેઠા છે. આપણા ચરિત્રનાયકને પણ તેવુંજ માન મળવું ઉચિત છે. પરદેશી મુસલમાનોની ગુલામગીરીમાં સપડાયલા સ્વદેશને મુક્ત કરી મહારાજે તેને સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવયોગ પ્રાપ્ત કરાવ્યો, એ અમા-

રા ભારતવાસી પ્રજાજનોપર તેમનો અત્યંત ઉપકાર થયો છે અને અમારા માથાપર તેમનું ઉપકારઋણ હમેશને માટે ચોંટયું છે. એ સ્વતંત્રતા ઘણા દિવસ સ્થાયી રહી નહિ તેને માટે શિવાજીમહારાજ કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર નથી; પણ તેમની પાછળ સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખવાનું કામ જેમની સત્તામાં હતું તેમનેજ દોષપાત્ર ઠરાવવા જોઇએ, એ ઇતિહાસવેત્તાઓને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજે આદિલશાહીમાં બંડ ઉઠાવી સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો પરમ સ્તુત્ય ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો તે પરિપૂર્ણ થયો ન હોત તો એજ ગ્રંથકારો તેમને બંડખોર-લૂંટારા કહેવા સાથે, મૂર્ખ અને અવિચારી પણ કહેત; પરંતુ તેમને યશ પ્રાપ્ત થયાથી ગ્રંથકારો ઉપરોક્ત એકજ વિશેષણ લગાડી દોષપાત્ર ઠરાવે છે અને તેમની શુભ્રકીર્તિમાં કાળો ડાઘ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મુસલમાન ગ્રંથકારોએ મહારાજપર વિવાદગ્રસ્ત દોષારોપ કર્યો હોય તો તે ક્ષમ્ય છે; પરંતુ સ્વતંત્રતાદેવીના નિ:સીમ ભક્ત જેવા યૂરોપિયન ગ્રંથકારોએ પણ મુસલમાન લેખકોના એવા અભિપ્રાયનો અનુવાદ પોતાના ગ્રંથમા ગ્રહણ કર્યો છે, એજ આશ્ચર્યકારક જણાય છે. તેમણે અમારા એ દેશોદ્ધારક વીરચૂડામણિસંબંધી નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી અભિપ્રાય આપવો ઉચિત હતો; પરંતુ ચિત્તની સમતા રાખવી એ બહુ કઠિન છે. આજે એ સ્વરાજ્યનું અસ્તિત્વ રહ્યું હોત તો તે ગ્રંથકારો એવો નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય દર્શાવી શકત નહિ એ સુવિદિતજ છે.

કપટીપણાનો આરોપ

ઉકત ગ્રંથકારો મહારાજ ઉપર બીજો એવો દોષારોપ મૂકે છે કે તેઓ મહા કપટી, ઘાતકી અને ક્રૂર હતા. મહારાજનાં અનેક કૃત્યોનું ઉપરચોટિયું અવલોકન કરનારનો અને વિશેષતઃ મુસલમાનોનો એવો અભિપ્રાય હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેમનાં મહાન કાર્યનું મહત્ત્વ કેવું હતું અને તે સંપૂર્ણ કરવા માટે જોઇતી સાધનસામગ્રીની અનુકૂળતા કેવી હતી તે સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે તો તેમણે અનેક પ્રસંગે જે કાપટ્યનું અવલંબન કર્યું છે તે યોગ્યજ હતું એવું આપણે કહેવુંજ પડશે. આદિલશાહી, કુતુબશાહી અને મોગલશાહી જેવી ત્રણ મહાપ્રબળ બાદશાહી સાથે મહારાજ જેવા તદ્દન ક્ષુદ્ર જાગીરદારે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાનું સાહસ કરવું એ તે સમયના મનુષ્યોને અતિ વિલક્ષણ અને અવિચારી કૃત્ય જણાય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજના પ્રતિપાલક દાદાજી કોંડદેવને પોતાના સ્વામિપુત્રનું વિલક્ષણ ઉચ્છૃંખલપણું મહાઘાતકી જણાયાથી તેને ચિંતાજ્વર લાગુ પડતાં તે મરણ પામ્યો હતો; એ વાચકવૃંદના જાણવામાજ છે. એટલે ત્રણ પ્રબળ શત્રુ જોડે વિરોધ કર્યા પછી કાપટ્ય અને ધૂર્તતાની સંપૂર્ણ સહાયતાવડેજ મહારાજના મહત્ત્વના કાર્યમા યશ પ્રાપ્ત થાય એમ હતું. મહારાજમા એ કળા સંપૂર્ણ ન હોત કિંવા સ્વલ્પ પ્રમાણમા હોત તો તેમને હાથે જગતને ચકિત કરનાર મહાન કાર્યો કદિ પણ થાત નહિ અને મહારાષ્ટ્રીયજનોને થોડા વખત સુધી સ્વાતંત્ર્યનો જે અનુભવ મળ્યો તે યોગ કદિપણ પ્રાપ્ત થાત નહિ. વૈભવને શિખરે પહોંચેલા આદિલશાહ અને સાર્વભૌમ સત્તા પ્રાપ્ત કરેલા મોગલ બાદશાહ પોતાનાં

અફઝલ દ્રવ્યબળની અને પ્રચંડ સૈન્યબળની-સહાયતાવડે મહારાજનો નાશ કરવા સદા ઉદ્યુક્ત હતા તેમ છતાં સર્વને પહોંચી વળી તેઓની સત્તા ઓછી કરવાના કામમાં મહારાજની કાપટ્યકળા તેમને કેટલી ઉપયોગી થઈ પડી તે વાચકોને વિદિત જ છે, પરંતુ મહારાજે સર્વ મનુષ્યો સાથે કાપટ્યપૂર્ણ વર્તન ચલાવ્યું એમ કહી શકાશે નહિ. તેમના કંઈ કાર્યો જેઓ નમ્રતાપૂર્વક અને પ્રમાણિક-પણે મદદ કરવા અનુકૂળ થતા તેઓની સાથે મહારાજ અત્યંત સરળ અને વિશ્વાસુ-પણે વર્તતા હતા. અફઝુલખાને અને શાહિસ્તખાને પ્રચંડ સૈન્યસહિત મહારાજ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી પણ સમરાંગણમાં તેમની સામા જઈ યુદ્ધ કરવાની મહા-રાજમાં શક્તિ નહોતી. એવા સંકટસમયે પોતાનો અને પોતાનાં તાબાનાં મનુ-ષ્યોનો નાશ કરી સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્યમાં હમેશનો અંતરાય પાડી જનમંડળમાં હાસ્યપાત્ર થવું એના કરતાં છળકપટ રચી ધૈર્યપૂર્વક શત્રુનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થવું એ મહારાષ્ટ્રીયજનોને કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર જણાય નહિ એ સ્વાભાવિ-ક જ છે. એવો કિંવા એથી પણ હીન પ્રકારનો કપટપ્રયોગ રચી, અન્યનાં સ્વાતંત્ર્ય કિંવા રાજ્ય અપહરણ કર્યાનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે; પરંતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ લદન હીન પ્રકારનો નહોતો. સ્વરાજ્યસાધન-નું પવિત્ર કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ ઘાતકીપણું કર્યું હતું જો તેમ ન કર્યું હોત તો તેઓનો સમૂળ નાશ થઈ સર્વત્ર ઇસ્લામ-શાહી પ્રસરી ગઈ હોત અને જગતના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ અમર થવા-નો યોગ પ્રાપ્ત થાત નહિ. શત્રુ કારનજીક આવી પોતાનો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ અને તેની સાથે નીતિપૂર્વક વર્તતાં પોતાનાથી ટકી શકાશે નહિ એવી ખાત્રી થયા પછી બનતે ઉપાયે તેનો નાશ કરવો એ રાજનીતિને કિંબહુના વ્યવહાર-નીતિને યોગ્ય જ છે. વળી પોતાની સાથે પોતાને આશ્રયે રહેલાં હજારો મનુષ્યોનો સંહાર થવાનો કિંવા તેઓને અખંડ વિપત્તિમાં પડવાનો જ્યાં અનિવાર્ય સમય પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં ઉદાર નીતિનાં સર્વ તત્ત્વો એક બાજુએ મૂકી, સ્વજનના રક્ષણ માટે એકાદ નવીન ઉપાય અવલંબન કરવાથી કોઈ મનુષ્ય દોષપાત્ર ઠરતો નથી, એ નિર્વિવાદ જ છે. એજ સૂત્રાનુસાર મહારાજે અફઝુલખાનનો વધ કર્યાથી અને શાહિસ્તખાન ઉપર છાપો માર્યાથી તેઓ દોષપાત્ર ઠરતા નથી; પણ ઉલટું શત્રુનો પરાજય કરવાની અપ્રતિમ યુક્તિ યોજવા માટે તેઓ પ્રશંસાપાત્ર જ ઠરે છે. તેમની એવી યુક્તિથી જેઓને અતિશય નુકસાન થયું હોય તેઓના હૃદયમાં દુઃખ થાય અને તેઓ મહારાજને ગાળો ભાંડે તથા શાપ આપે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેઓના તિરસ્કારયુક્ત લેખોનો અનુવાદ યૂરોપીય ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથમાં સાચ ગણે એ આશ્ચર્યકારક છે.

એ સમયે રાજકાર્યમાં દગાબાજી અને કપટયુક્તિનો સર્વત્ર પ્રયોગ થતો હતો. મોગલોના અને દક્ષિણના સુલતાનોના ઇતિહાસમાંથી એનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો મળી આવે એમ છે. શાહજીરાજાને પકડવાને આદિલશાહના સરદાર બાજી શામરાવે મડગર મોરેની મદદથી કપટયુક્તિની યોજના કરી હતી. શિવાજીમહારાજને કપટ

કરીનેજ ઔરંગઝેબે દિલ્હી બોલાવ્યા હતા. ખુદ અંગ્રેજોએ મહારાજ સાથે દગા-બાજી કરી તેમના વિશ્વાસનો ભંગ કરીને વિજાપુરસરકારને દારૂગોળો પહોંચાડ્યો હતો અને તોપો ફોડવામાં મદદ કરી હતી. ખંદેરી બેટ આગળ અંગ્રેજ કેપ્ટને સુલેહ કરવાનું બહાનું કરી મહારાજનાં વહાણો નજીક આવ્યાં કે તરતજ તોપોનો મારો શરૂ કરીને પુષ્કળ જાનમાલનું નુકશાન કર્યું હતું. આવાં અનેક કપટદષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં મોજૂદ છતાં માત્ર શિવાજીનેજ એ બાબતમાં દોષ આપવાનું કારણ શું?

ક્રૂરપણાનો આરોપ

મહારાજ ક્રૂર અને દ્વેષી હતા એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે પણ તે તદ્દન નિરાધાર છે. તેમના ચરિત્રનું જેઓએ ઉપરટપકે અવલોકન કર્યું છે તેઓને પણ એ દોષમાં અસત્યતા જણાયા વગર રહેશે નહિ. વિનાકારણ રક્તપાત નહિ કરવાનો મહારાજનો હમેશનો નિયમ હતો. શત્રુ સાથે યુદ્ધ થતાં તેનો પરાજય થયા પછી તેમનાં મનુષ્યો મહારાજના તાબામાં આવતા, તેમની સાથે તેઓ કદિ ક્રૂરપણે વર્ત્યા નથી. તેઓ હમેશાં તેમનો યથોચિત આદરસત્કાર કરતા અને તેમને વસ્ત્ર, અશ્વ તથા વાટખર્ચીને માટે દ્રવ્ય આપી સ્વસ્થાને રવાના કરતા. મહારાજનું એ ઔદાર્ય આધુનિક સુધરેલા રાષ્ટ્રોની યુદ્ધનીતિને પણ લજવે એવું છે. તે સમયના યવનો યુદ્ધમાં પકડેલાં મનુષ્યોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા, તેમને વટાળવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તેમને ગુલામતરીકે વેચતા કિંવા કેદખાનામાં નાખતા હતા; પરંતુ મહારાજે દુશ્મનોના કેદ પકડાયલાં મનુષ્યો સાથે એવી કોઇ પણ પ્રકારની ગેરવર્તણૂક ચલાવી નથી. શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી શરણે આવેલો શત્રુ ગમે તેવો અપરાધી હોવા છતાં તેની સાથે ઉદારપણે વર્તી તેને શરમ પમાડવાની અલૌકિક કળા મહારાજે સંપાદન કરેલી હોવાથી શત્રુના તાબાના વીર પુરુષો તેમના તાબામાં નોકરી રહેવા સર્વદા ઉત્સુક રહેતા. એવા કેટલાક વીર પુરુષોએ મહારાજના તાબામાં જઇ તેમના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમાં પ્રાણ અર્પણ કર્યાં હતા, એ વાચકવૃંદને વિદિતજ છે. એ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મહારાજ ઉપર ક્રૂરપણાનો અને દ્વેષપણાનો દોષારોપ કરવો એ તદ્દન ગુન્હોજ છે. બાજીઘોરપડેના વધ ઉપરથી કેટલાંક મનુષ્યે મહારાજ ઉપર એવો નિરર્થક દોષારોપ કરેલો હોવો જોઇએ. કેટલાંક મનુષ્યો કહે છે કે તેમનું એ કાર્ય તદ્દન ક્રૂરતાયુક્તજ હતુ. બાજીઘોરપડેના એકલાના અપરાધને માટે તેના કુટુંબના સર્વ પુરુષોને, તેના સર્વ સગાંને અને તેના સર્વ આશ્રિતજનોને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત મળે એ તદ્દન યોગ્ય નહોતું; પરંતુ બાજીઘોરપડે જેવો મરાઠો સરદાર યવનોના કહેવાથી પોતાના ઉત્કર્ષ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, પોતાની જાતિના મહા તેજસ્વી પુરુષનો ઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થાય, એ અત્યંત ધિક્કારપાત્ર અને અક્ષમ્ય હતું. તેના એ કાળા કૃત્યનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો એ વાચકને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજના હૃદયમાં નિઃસીમ પિતૃભક્તિ હોવાથી પિતાના રક્ષણ માટે તેમને પોતાના સ્વરાજ્યસાધનનો ઉદ્યોગ તદ્દન છોડી દેવો પડ્યો હતો અને શાહજીરાજા બંધનમુક્ત થયા ત્યાંસુધી

અતુલિત દ્રવ્યબળની અને પ્રચંડ સૈન્યબળની સહાયતાવડે મહારાજનો નાશ કરવા સદા ઉદ્યુક્ત હતા તેમ છતાં સર્વને પહોંચી વળી તેઓની સત્તા ઓછી કરવાના કામમાં મહારાજની કાપટ્યકળા તેમને કેટલી ઉપયોગી થઇ પડી તે વાચકોને વિદિતજ છે; પરંતુ મહારાજે સર્વ મનુષ્યો સાથે કાપટ્યપૂર્ણ વર્તન ચલાવ્યું એમ કહી શકાશે નહિ. તેમના ઇષ્ટ કાર્યોમાં જેઓ મનઃપૂર્વક અને પ્રમાણિકપણે સહાયતા કરવા અનુકૂળ થતા તેઓની સાથે મહારાજ અત્યંત સરળ અને વિશ્વાસુપણે વર્તતા હતા. અફઝુલખાને અને શાહિસ્તખાને પ્રચંડ સૈન્યસહિત મહારાજ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી પણ સમરાંગણમાં તેમની સામા જઇ યુદ્ધ કરવાની મહારાજમાં શક્તિ નહોતી એવા સંકટસમયે પોતાનો અને પોતાના તાબાના મનુષ્યોનો નાશ કરી સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્યમાં હમેશનો અંતરાય પાડી જનમંડળમાં દોષપાત્ર થવું એના કરતાં છળકપટ રચી ધૈર્યપૂર્વક શત્રુનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થવું એ મહારાષ્ટ્રીયજનોને કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર જણાય નહિ એ સ્વાભાવિકજ છે. એવો કિંવા એથી પણ હીન પ્રકારનો કપટપ્રયોગ રચી, અન્યના સ્વાતંત્ર્ય કિંવા રાજ્ય અપહરણ કર્યાના અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે; પરંતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ તદ્દન હીન પ્રકારનો નહોતો. સ્વરાજ્યસાધનનું પવિત્ર કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ ઘાતકીપણું કર્યું હતું જો તેમ ન કર્યું હોત તો તેઓનો સમૂળ નાશ થઇ સર્વત્ર ઇસ્લામશાહી પ્રસરી ગઇ હોત અને જગતના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ અમર થવાનો યોગ પ્રાપ્ત થાત નહિ. શત્રુ દ્વારનજીક આવી પોતાનો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ અને તેની સાથે નીતિપૂર્વક વર્તતાં પોતાનાથી ટકી શકાશે નહિ એવી ખાત્રી થયા પછી બનતે ઉપાયે તેનો નાશ કરવો એ રાજનીતિને કિંબહુના વ્યવહારનીતિને યોગ્યજ છે. વળી પોતાની સાથે પોતાને આશ્રયે રહેલા હજારો મનુષ્યોનો સંહાર થવાનો કિંવા તેઓને અખંડ વિપત્તિમાં પડવાનો જ્યાં અનિવાર્ય સમય પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં ઉદાર નીતિના સર્વ તત્ત્વો એક બાજુએ મૂકી, સ્વજનના રક્ષણ માટે એકાદ નવીન ઉપાય અવલંબન કરવાથી કોઇ મનુષ્ય દોષપાત્ર ઠરતો નથી, એ નિર્વિવાદજ છે. એજ સૂત્રાનુસાર મહારાજે અફઝુલખાનનો વધ કર્યાથી અને શાહિસ્તખાન ઉપર છાપો માર્યાથી તેઓ દોષપાત્ર ઠરતા નથી; પણ ઉલટું શત્રુનો પરાજય કરવાની અપ્રતિમ યુક્તિ યોજવા માટે તેઓ પ્રશંસાપાત્રજ ઠરે છે. તેમની એવી યુક્તિથી જેઓને અતિશય નુકસાન થયું હોય તેઓના હૃદયમાં દુઃખ થાય અને તેઓ મહારાજને ગાળો ભાંડે તથા શાપ આપે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેઓના તિરસ્કારયુક્ત લેખોનો અનુવાદ યૂરોપીય ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથમાં ગ્રાહ્ય ગણે એ આશ્ચર્યકારક છે.

એ સમયે રાજકાર્યમાં દગાબાજી અને કપટયુક્તિનો સાર્વત્ર પ્રયોગ થતો હતો. મોગલોના અને દક્ષિણના સુલતાનોના ઇતિહાસમાંથી એનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો મળી આવે એમ છે. શાહજીરાજાને પકડવાને આદિલશાહના સરદાર બાજી શામરાવે અંગ્રજ ઘોરપડેની મદદથી કપટયુક્તિની યોજના રચી હતી. શિવાજીમહારાજને કપટ

કરીનેજ ઔરંગઝેબે દિલ્હી બોલાવ્યા હતા. ખુદ અંગ્રેજોએ મહારાજ સાથે દગા-બાજી કરી તેમના વિશ્વાસનો ભંગ કરીને વિજાપુરસરકારને દારૂગોળો પહોંચાડ્યો હતો અને તોપો ફોડવામાં મદદ કરી હતી. ખદેરી બેટ આગળ અંગ્રેજ કેપ્ટને સુલેહ કરવાનું બહાનું કરી મહારાજનાં વહાણો નજીક આવ્યાં કે તરતજ તોપોનો મારો શરૂ કરીને પુષ્કળ જાનમાલનું નુકશાન કર્યું હતું. આવાં અનેક કપટદષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં મોજુદ છતાં માત્ર શિવાજીનેજ એ બાબતમાં દોષ આપવાનું કારણ શું?

ક્રૂરપણાનો આરોપ

મહારાજ ક્રૂર અને દ્વેષી હતા એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે પણ તે તદ્દન નિરાધાર છે. તેમના ચરિત્રનું જેઓએ ઉપરટપકે અવલોકન કર્યું છે તેઓને પણ એ દોષમાં અસત્યતા જણાયા વગર રહેશે નહિ. વિનાકારણ રક્તપાત નહિ કરવાનો મહારાજનો હમેશનો નિયમ હતો. શત્રુ સાથે યુદ્ધ થતાં તેનો પરાજય થયા પછી તેમનાં મનુષ્યો મહારાજના તાબામાં આવતાં, તેમની સાથે તેઓ કદિ ક્રૂરપણે વર્ત્યા નથી. તેઓ હમેશાં તેમનો યથોચિત આદરસત્કાર કરતા અને તેમને વસ્ત્ર, અશ્વ તથા વાટખર્ચીને માટે દ્રવ્ય આપી સ્વસ્થાને રવાના કરતા. મહારાજ-નું એ ઔદાર્ય આધુનિક સુધરેલા રાષ્ટ્રોની યુદ્ધનીતિને પણ લજવે એવું છે. તે સમયના યવનો યુદ્ધમાં પકડેલાં મનુષ્યોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા, તેમને વટા-ળવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તેમને ગુલામતરીકે વેચતા કિંવા કેદખાનામાં નાખતા હતા; પરંતુ મહારાજે દુશ્મનોનાં કેદ પકડાયેલાં મનુષ્યો સાથે એવી કોઇ પણ પ્રકાર-ની ગેરવર્તણુક ચલાવી નથી. શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી શરણે આવેલો શત્રુ ગમે તેવો અપરાધી હોવા છતાં તેની સાથે ઉદારપણે વર્તી તેને શરમ પમાડવાની અલૌકિક કળા મહારાજે સંપાદન કરેલી હોવાથી શત્રુના તાબાના વીર પુરુષો તેમના તાબા-માં નોકરી રહેવા સર્વદા ઉત્સુક રહેતા. એવા કેટલાક વીર પુરુષોએ મહારાજના તાબામાં જઇ તેમના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમાં પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા, એ વાચકવૃંદને વિદિતજ છે. એ તરફ દષ્ટિ કરતાં મહારાજ ઉપર ક્રૂરપણાનો અને દ્વેષપણાનો દોષારોપ કરવો એ તદ્દન ગુચ્છજ છે. બાજીઘોરપડેના વધ ઉપરથી કેટલાક મનુષ્યે મહારાજ ઉપર એવો નિરર્થક દોષારોપ કરેલો હોવો જોઇએ. કેટ-લાંક મનુષ્યો કહે છે કે તેમનું એ કાર્ય તદ્દન ક્રૂરતાયુક્તજ હતું. બાજીઘોરપડેના એકલાના અપરાધને માટે તેના કુટુંબના સર્વ પુરુષોને, તેનાં સર્વ સગાંને અને તેના સર્વ આશ્રિતજનોને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત મળે એ તદ્દન યોગ્ય નહોતું; પરંતુ બાજીઘોરપડે જેવો મરાઠો સરદાર યવનોના કહેવાથી પોતાના ઉત્કર્ષ તરફ દષ્ટિ રાખી, પોતાની જાતિના મહા તેજસ્વી પુરુષનો ઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થાય, એ અત્યંત ધિક્કારપાત્ર અને અક્ષમ્ય હતું. તેના એ કાળા કૃત્યનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવ-વાનો સંભવ હતો એ વાચકને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજના હૃદયમાં નિઃસીમ પિતૃભક્તિ હોવાથી પિતાના રક્ષણ માટે તેમને પોતાના સ્વરાજ્યસાધનનો ઉદ્યોગ તદ્દન છોડી દેવો પડ્યો હતો અને શાહજીરાજા બંધનમુક્ત થયા ત્યાંસુધી

લગભગ ચાર વર્ષપર્યંત તેમને સ્વસ્થ બેસી રહેવું પડ્યું હતું. એ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં પિતૃપ્રેમ અને સ્વરાજ્યસાધનપ્રીતિ જેવી સદ્વૃત્તિને વશ થઈ મહારાજે બાજીઘોરપડે ઉપર અતિ ભયંકરરીતે વેર વાળ્યું તે કંઈક ક્ષમ્ય ગણી શકાશે.

દ્રવ્યલોભથી લૂંટ કરવાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષનો બીજો દોષારોપ એવો છે કે, મહારાજને અમર્યાદ દ્રવ્યલોભ હોવાથી તેઓ મુસલમાનીરાજ્યની નિરપરાધી પ્રજાને સર્વદા લૂંટતા અને તેઓને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા હતા, તથા તેમ થવાથી સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ વ્યાપી રહી હતી એ આરોપ કંઈક અંશે સત્ય હોય એવી અમારામાંનાં કેટલાંક મનુષ્યોની સમજણ છે; પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ લક્ષમાં લેતાં પ્રતિપક્ષ કહે છે તેટલા પ્રમાણમાં મહારાજને દોષપાત્ર ઠરાવી શકાય તેમ નથી. પ્રથમજ જોઈએ કે, મહારાજે સ્વરાજ્યસિદ્ધિના આરંભથી અંતપર્યંત એ નિયમ રાખ્યો હતો તેમાં તેમનો હેતુ કેવળ સ્વધનવૃદ્ધિ કરવાનો નહોતો. વધુ પ્રબળ અને ધનાઢ્ય બાદશાહી સાથે વેર બાંધી તેમના પ્રચંડ સૈન્ય સાથે લાગલાગટ યુદ્ધ કરવામાં સૈન્યબળ અને દ્રવ્યબળ કેટલું હોવું જોઈએ તે સંબંધી કોઈ પણ મનુષ્ય અનુમાન કરી શકે એમ છે પોતાના તાબાનાં મનુષ્યોને સર્વદા ખુશી રાખી, સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિના મહત્કાર્ય માટે હાથમાં માથું લઈ પ્રબળ યવનસેના સાથે લડવા તૈયાર થવા સારું તેમને દ્રવ્યની લાલચસિવાય બીજી લાલચ બતાવી શકાય તેમ હતું? મહારાજને પોતાનું સૈન્યબળ બની શકે તેટલું વધાર્યા સિવાય છૂટકોજ નહોતો. તેઓ હમેશાં લશ્કર વધાર્યાજ કરતા હતા. તો પછી તેમણે એકઠા કરેલા વિશાળ સૈન્યનો પગાર ક્યાંથી મેળવવો? તેજપ્રમાણે સ્વરાજ્યના રક્ષણમાટે અને તેમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે સહાયભૂત થનારા સેંકડો કિલ્લા હમેશાં દુરસ્ત કરાવી તેનાપર ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખવામાં અને સેંકડો નવીન કિલ્લા બાંધવામાં ખર્ચાતું અનર્ગળ દ્રવ્ય તેમણે ક્યાંથી લાવવું? પોતાના તાબાની જાગીરની ઉપજમાંથી એટલો બધો ખર્ચ થઈ શકે તેમ હતું? જ્યારે તેમ નહોતું ત્યારે તેમને લૂંટ ચલાવીનેજ દ્રવ્યબળ પ્રાપ્ત કરવું પડે એ નિર્વિવાદ છે. સાંપ્રત સુધરેલાં રાષ્ટ્ર યુદ્ધાદિ પ્રસંગે કેમ રાજ્યકારી દેવું કરી તેનો બોજો સ્વપ્રજાને માથે નાખવાનો અને તેમને કરના બોજા નીચે દબાવી દેવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે, તેવો માર્ગ તે સમયે અનુકૂળ હતો? આધુનિક રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય દેવાંના આંકડા જોતાં આપણી છાતી બેસી જાય છે અને એવુંજ જણાય છે કે કાં તો એ રાષ્ટ્રે દેવાળાં કાઢેલાં હોવાં જોઈએ કે કાં તો અનાથ પ્રજાને તેમણે હમેશને માટે દેવામાં દબાવી દીધેલી હોવી જોઈએ. એ રાષ્ટ્ર યુદ્ધ કરે છે તે સર્વ સ્વતંત્રરક્ષણાર્થે કિંવા સ્વાતંત્ર્યસંપાદનાર્થે કરે છે? તેઓની પરસ્પર તકરાર માત્ર એક રાજાના કિંવા રાજ્યકારી પુરુષના પ્રપંચને લીધે, મૂર્ખતાને લીધે કિંવા રાજ્યતૃષ્ણાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમના પગ આગળ લાખો મનુષ્યોનું બલિદાન થવા સાથે તેમની પ્રજાને અને વંશપરંપરાને યુદ્ધનો ખર્ચ-દંડ ભરતા રહેવું પડે છે. એવી અત્યંત અનર્થકારક, અક્ષય વિપત્તિમૂલક અને અન્યાયીપદ્ધતિ સાથે તુલના કરી જોતાં

મહારાજનો વિવાદગ્રસ્ત દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ કેવળ ક્ષમ્ય કહી શકાશે. તેમણે પોતાની પ્રજા પાસેથી અઢળક દ્રવ્યની સહાયતા એવી પદ્ધતિએ મેળવી નહોતી; પરંતુ મુસલમાનો આ દેશમાં નિવાસ કરી, આ દેશની પ્રજાના છેવ ઉપર ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી અને તેમના આશ્રયથી જે હિંદુઓ ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી મહારાજે ખંડણી લઇ, તેઓએ જેમને પરતંત્ર કર્યા હતા તેમને સ્વતંત્ર બનાવવાના પુણ્યફલ માટે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યો, તેમાં તેમણે મહાપાતક કર્યાનું જણાશે નહિ. મહારાજે લૂંટ કરીને દ્રવ્ય નહિ મેળવવાનો નીતિબોધ આપવો એ તેમણે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવાનો પ્રયત્નજ કરવો નહોતો એમ કહેવા બરોબર છે. એક લાખ સિપાઇનું લશ્કર હમેશા તૈયાર રાખવું અને એક સાધારણ સિપાઇથી તે ઉચ્ચ દરજ્જાના સેનાપતિ સુધીના સર્વ લશ્કરને રોકડો પગાર ચૂકાવી આપવા માટે કેટલા પૈસાની જરૂર હોય અને સ્વસત્તાના પ્રદેશની ઉપજ તે સમયે સરાસરી કેટલી હશે તેનું અનુમાન કરતા બારોબાર દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય છુટકોજ નહોતો એ પણ સ્પષ્ટજ છે. સાર્વભૌમ ઔરંગઝેબ બાદશાહની પોતાના ઉપર સત્વર ચઢાઈ આવવાનું અને રણસંગ્રામ થતાં તે સમયે અતિશય દ્રવ્યની અગત્ય પડવાનું મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેથીજ તેઓ બને તેટલો દ્રવ્યસંગ્રહ કરતા હતા. એવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં મહારાજને કોઇ દ્રવ્યલોભી કહે તો તે તદ્દન ખોટું છે, એમ કહેવુંજ પડશે. મહંમદ ગિઝનીએ સત્તર વખત હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કરી અગણિત દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું. તેણે મરણસમયે કહ્યું હતું કે:-'અહો! આ સર્વ દ્રવ્ય છોડીને મારે જવું પડશે!' એમ કહેતા મહંમદના નેત્રોમાથી અશ્રુપાત થયો હતો. શિવાજીમહારાજે શું એવી આકાંક્ષા રાખી હતી? તેઓની ઇચ્છા એવી હતી? કોણ કહી શકશે કે તેમનો ઉદ્દેશ એવો હતો?

લૂંટસંબંધી નિયમો

શિવાજીમહારાજ લૂંટફાટ કરતા હતા તે સંબંધી તેમણે કંઇ નિયમો ઠરાવ્યા હતા કે નિયમરહિત કાર્ય કરતા હતા તેનું અવલોકન કરવું ઈષ્ટ છે. લૂંટસંબંધી મહારાજના કેવા નિયમ હતા તે સંબંધી પાછળ લખવામા આવ્યું છે. તેમના માણસો ગરીબ રૈયતને અને ખેડુતોને બિલકુલ ત્રાસ આપતા નહોતાં. સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પકડવા નહિ અથવા તેમની આબરૂ લેવી નહિ તથા દેવસ્થાન, મસજીદ, સાધુસંત અને મુસલમાન ફકિરોને કિંચિત્ પણ ત્રાસ આપવો નહિ, એવી મહારાજની પોતાના લશ્કરને સખ્ત આજ્ઞા હતી. તેમજ કોઇ સિપાઈ કે અમલદાર, લશ્કરના તાબામાં જતો લૂંટનો માલ ચ્યાવી પાડી ધનાઢ્ય થઇ પડતો એમ પણ થતું નહોતુ. સરકારમા લૂંટનો હિસાબ આપવો પડતો હોવાથી લૂંટ ઉપર જતા સરદારનું લશ્કર, પરરાજ્યની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપી શકતું નહિ. મહારાજ પછી પેશ્વાઇ રાજ્ય થયું તે સમયે સરકારી લશ્કર સાથે બળવાખોર ધાડપાડુઓ પણ જતા; તેઓ જ્યા ત્યા લૂટફાટ કરતા અને સરકારી લશ્કરને પણ અન્ન આદિ સામગ્રીનો દુષ્કાળ પાડતા, તેવું મહારાજના લશ્કરમાં નહોતું.

વળી લૂંટ વખતે જે અમીરઉમરાવો કિંવા ગૃહસ્થલોકો પોતાનું દ્રવ્ય નહિ છુપાવતા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સરળતાથી ખંડણી આપતા તેને મહારાજના લશ્કર તરફથી કિંચિત્ પણ ત્રાસ થતો નહિ. તેજ પ્રમાણે જે શહેરની પ્રજા રાજીખુશીથી ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરતી તે શહેરમા મહારાજનું લશ્કર પ્રવેશ કરતુ નહિ શહેર બહાર ઉભા રહી ખંડણી મેળવી ત્યાંથીજ પાછું ચાલ્યું જતુ જે નજીકના સ્થાનિક રાજાઓ વાર્ષિક ખંડણી ભરવા કબૂલ થતા તેમના રાજ્યમાં પણ મહારાજનુ લશ્કર પ્રવેશ કરતુ નહિ. આદિલશાહે અને કુતુબશાહે જ્યારથી વાર્ષિક ખંડણી આપવાનુ કબૂલ કર્યુ ત્યારથી મહારાજે તેમના પ્રાંતમા પણ લૂંટ ચલાવી નહોતી; પરંતુ તેઓ વચ્ચે થયલું તહનામું ઘણા દિવસ ટક્યું નહિ તેથીજ તેમને પુનઃ પુનઃ એ બન્ને રાજ્યોમા સ્વારી કરી ધનાઢ્ય પ્રજા ઉપર હુમલા કરવા પડ્યા હતા મહારાજની લૂંટફાટસંબંધી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, મહારાજના સિપાઈઓ એક હાથમા તલવાર અને બીજા હાથમા અગ્નિ લઈને ગરીબ પ્રજાની કતલ કરતા નહોતા, કિંવા તેમનાં ઘરબાર બાળી મૂકતા નહોતા. મહારાજને હાથે એવુ અપ્રયોજક ક્રૂરપણુ કદિ પણ થયું નથી. મહારાજ પોતાના ગુપ્ત જાસુસદ્વારા પ્રથમ ધનાઢ્ય મનુષ્યોની ખબર મેળવ્યા પછીજ તેમને લૂટતા, પણ જેઓ અડચણ કર્યા વગર દ્રવ્ય આપી દેતા તેઓને મુક્ત કરતા, એવો તેઓનો નિયમ હતો એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં તાત્પર્ય એ જણાય છે કે, મહારાજને ક્રૂર લૂંટારાલોકોના વર્ગમા મૂકી તેમની અવહેલના કે નિંદા કરવી એ બીલકુલ ઉચિત નથી અને એક સત્યશોધક મનુષ્ય પણ પોતાનો એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર રહેશે નહિ.

લૂંટનો ઉદ્દેશ

મહારાજને મુસલમાની રાજ્યના દેશોમા લૂંટાલૂંટ કરવાનું એક બીજું પણ પ્રયોજન હતુ, તે આ સ્થળે નિર્દિષ્ટ કરવું ઉચિત જણાય છે. તે પ્રયોજન ઘણા વાચકોના લક્ષમા આવ્યુ નહિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. યવનબાદશાહોના અમલમા એ પ્રમાણે સતત ધાસ્તી કરતા રહેવાથી તેઓને પ્રજા પાસેથી જે કર મળવો જોઈએ તે નહિ મળતા તેમની શક્તિ ક્ષીણ થાય અને એવા લૂંટારા અર્થાત્ પ્રબળ રિપુને સંતુષ્ટ રાખ્યા સિવાય નિર્વિઘ્ને રાજસત્તા ચલાવવી કઠણ છે એમ તેઓને જણાય, એવીજ મહારાજની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પાછળ લખવામાં આવ્યુ છે કે, મહારાજના સતત ત્રાસમાથી મુક્ત થવા માટેજ આદિલશાહે અને કુતુબશાહે તેમને વાર્ષિક ખંડણી આપવાનુ કબૂલ કર્યુ હતુ. મહારાજે ખંડણી ઉપરાંત મોગલોને અર્ધો ભાગ આપવાની શરત કરી આદિલશાહીસત્તાના મુલકોમાથી ચોથાઇ અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસૂલ કરવાનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો હતો, એ પણ પાછળ લખવામાં આવ્યુ છે. તેજ પ્રમાણે કુતુબશાહીમા પોતાનો હક્ક સ્થાપવાનો વિચાર હતો, તે કર્ણાટકપર ચઢાઇ લઇ ગયાથી મહારાજને તરત એવા મુલતવી રાખવો પડ્યો હતો. એવોજ હક્ક મોગલોના દક્ષિણ પ્રાંતમાથી

વસુલ કરવાની ખટપટ તેમણે ચલાવી હતી અને જો તેઓ થોડાં વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત તો મોગલબાદશાહ પાસેથી પણ મહારાજ તેવો હક્ક મેળવી શક્યા હોત. એ હક્કસંબંધી મહારાજનો ઉદ્દેશ કેવો હતો તે લખવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી. હિંદુ પ્રજા પાસેથી મળતા કરના બળવડે યવનબાદશાહ પ્રબળ થયા હતા. તેમાંનો થોડો ભાગ ખેંચી લેવાથી તેઓનું તેટલું સામર્થ્ય ઓછું થાય અને તેના પ્રમાણમાં પોતાની શક્તિ વધવા સાથે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની સગવડ કરી શકાય એજ મહારાજનો ઉદ્દેશ હતો.

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે, યવનબાદશાહીઓને દુર્બળ કરવાના પ્રયત્ન માટે નિરપરાધી પ્રજાને નાહક ત્રાસ આપવો એ શું મહાન પાતક નથી? એ પ્રશ્નનો માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપી શકાશે કે, મહારાજ યાવનીઅમલની સર્વ પ્રજાને એકસરખો ત્રાસ આપતા નહોતા. તેઓનું લક્ષ્ય હમેશાં ધનાઢ્ય મનુષ્યો ઉપરજ રહેતું. તેઓના વિત્તનો થોડો અંશ સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના મહત્પુણ્યકારક કાર્યમાં યોજાય એવો તેમનો સંકલ્પ હતો. મહારાજ હમેશાં ઘણુંખરૂં ધનાઢ્ય યવનોનેજ ત્રાસ આપતા હતા અને તેમના આશ્રયથી ગબ્બર થયેલા ઇતર મનુષ્યો પાસેથીજ ખંડણી લેતા હતા, એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. મહારાજે પોતાના સદુદ્દેશસંબંધી પરદેશી મનુષ્યોને ઘણું કહેવા છતાં તેઓ વસ્તુસ્થિતિ જાણી જોઇને પોતાની સંપત્તિમાંથી રાષ્ટ્રીય કાર્યને માટે રાજીખુશીથી થોડો અંશ પણ કહાડી આપવા તૈયાર થાત નહિ, એ સુસ્પષ્ટજ છે; તેથી તેમના ઉપર જુલમ કર્યા સિવાય બીજો માર્ગજ નહોતો. જો કાર્ય સર્વ હિંદુજનોને હિતાવહ થનાર હતું તેને માટે થોડા મનુષ્યોને અલ્પકાળપર્યંત ઘસારો વેઠવો પડે તો તેમા એકાએક મોટું પાપ માનવું અનુચિત છે. મહારાજના અંતિમ હેતુપરત્વે દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર મનુષ્યને તેમના એ કૃત્યમાં અન્યથા જેવું કશું જણાશે નહિ.

રાજ્યતૃષ્ણાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષનો એક દોષારોપ એવો છે કે, કેવળ રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઇને મહારાજે એ સર્વ ખટપટ કરી હતી અને તે કોઇ પણ દૃષ્ટિવડે જોતાં ક્ષમ્ય નથી; એ દોષનું નિદાન કરવા જતા તેમની ખટપટોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જગતની દૃષ્ટિ સન્મુખ પ્રત્યક્ષ કરવું જોઇએ. સ્વરાજ્યસંપાદન કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટજ છે કે, યવનોની તાબેદારીમાથી મુક્ત થઇ સ્વતંત્ર થવું. મહારાજ પ્રથમથીજ એ ભગીરથ ઉદ્યોગે વળગ્યા હતા એમા શંકા નથી; પરંતુ તે પ્રયત્નમા સર્વ હિંદુપ્રજાને યવનોના ત્રાસમાથી મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશનું મિશ્રણ નહોતુ એમ એકાએક કહી શકાશે નહિ; કારણ કે પોતાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરતી વખતે કેવળ અસાધ્ય જણાતા કાર્ય માટે મહારાજે જે મનુષ્યોને અનુકૂળ કરી લીધાં હતાં, તેમના હૃદયમાં તેમણે યવનસત્તાસંબંધી તિરસ્કાર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ ઉદ્દીપન કરી ન હોત તો તેઓએ સ્વસુખની અને સ્વજીવિતની યત્કિંચિત પણ પરવા નહિ કરતાં, જેવી સહાયતા કરી તેવી સહાયતા તેઓ કદિ પણ કરત નહિ. અફઝુલખાન

તરફથી આવેલા બ્રાહ્મણ વકીલ, જયસિંહરાજા, યશવંતસિંહ વગેરે પુષ્કળ પુરુષો-ને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવામાં મહારાજને યશ પ્રાપ્ત થયો તે તરફ એનાં યવનસત્તાનો વિનાશ કરવાનો પોતાનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ તેઓને બરોબર સમજાવી તેમના હૃદયમાં અભિમાન જાગૃત કરવાનોજ મહારાજે પ્રયત્ન કર્યો તેજ યોગ્ય હતું. બાકી સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના ઉદ્યોગ માટે તેમણે ગમે તેટલા બહાનાં બનાવ્યા હોત તોપણ તેઓ મહારાજના પક્ષમા આવત નહિ. મહારાજને અનિવાર્ય રાજ્યતૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઇ હતી એવું કહેનારા મનુષ્યોએ, તેમણે ચારવાર પ્રસંગે વિરક્તતા દર્શાવી, રાજ્યત્યાગ કરી મોક્ષસાધનનો માર્ગ અવલંબન કરવાનો જે નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો હતો અને તે પ્રસંગે તેઓને એ નિશ્ચયમાંથી નિવૃત્ત કરવાને તેમના તાબાનાં મનુષ્યોને કેટલી મહેનત પડી હતી, તે લક્ષમા લેવું જોઇએ. અલેક્ઝાન્ડર, તૈમરલંગ, બાબર અને ઔરંગઝેબ જેવા માત્ર સ્વસત્તાવૃદ્ધિ કરવાની લાલસા-વાળા પુરુષો સાથે મહારાજની તુલના કરવી યોગ્ય નથી. એ રાજ્યતૃષ્ણાવશ થયે-લા પુરુષોએ પરકીય સ્વાતંત્ર્યનું અને રાજ્યનું અપહરણ કરી પોતાની સત્તા વધા-રવા માટે પ્રચંડ મનુષ્યસંહાર કર્યો તે સર્વથા ક્ષમ્ય નથી; એ તો કેવળ મહા-પાતકજ કહી શકાશે. મહારાજને એમના જેવા દૂષિત ઠરાવી શકાશે નહિ. હિંદુ-સ્થાન હિંદુઓનુંજ હોવાથી તે પર રાજ્ય કરવાનો હક્ક માત્ર હિંદુઓનોજ હોવો જોઇએ; તેમ છતાં તેમા એવા મુસલમાન પરદેશીઓ પ્રવેશ કરી પોતાની સત્તા જમાવે અને ત્યાંની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપે એ અતિશય અન્યાયજ કહે-વાય. એવા અન્યાયી અને જુલમી સત્તાધીશને સ્વદેશમાંથી કાઢી કહાડી પુનરપિ સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના કરવા મહારાજ ઉદ્યુક્ત થયા હતા તે કિં-ચિત્ પણ અન્યાયકર્મ નહિ પણ મહત્પુણ્યનુંજ કર્મ કહેવાશે; અને તેવું કર્મ કરવા માટે જે તત્કાળ સિદ્ધ પ્રવૃત્ત થયો તેનું અભિનવ મહારાષ્ટ્ર ચિરકાળપર્યંત ઋણી થઈ રહે તેમા આશ્ચર્ય શું ? એવું સત્કાર્ય કરતા મહારાજને રાજ્યતૃષ્ણાનો દોષ લાગે તોપણ તેમને રીતસર પ્રાપ્ત થશે નહિ. કોઈ મનુષ્ય કોઇ પણ કાર્ય કરવા માટે કોઈ પણ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત થયો હોય, પરંતુ તે કાર્યનું પરિણામ સર્વ જનસમાજને હિતકર થઈ પડે એવું હોય, તો તે કાર્ય અત્યંત સ્તુત્ય કહેવાય એજ નીતિસૂત્ર છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં મહારાજ કેવળ રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઈ, સ્વરાજ્ય સાધનમા પ્રવૃત્ત થયા હતા એમ માનવામા આવે તોપણ તેમા વિરુદ્ધતા થઈ નથી એવું અમને અમારા મનોદેવતા કહે છે મહારાજના કૃત્યોથી જે પરદેશીઓને નુકશાન થયું છે તેઓ તેમના નામ પાછળ ગમે તેવા વિશેષણ લગાડશે તે સર્વ વ્યર્થજ છે. નિરપેક્ષ અને નિષ્પક્ષપાતી ઇતિહાસકારો તો જગતના ઇતિહાસમાં સ્વાતંત્ર્યસ્થાપક મહાપુરુષોની સર્વદા સ્તુતિજ કરે છે અને સ્વાતંત્ર્યમૂલક રાષ્ટ્રીય સુખની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદજ આપે છે. અમારા ચરિત્રનાયક સર્વ પ્રકારે એ ધન્યવાદોને પાત્ર થાય છે એ નિર્વિવાદજ છે.

સ્વાર્થીપણાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષ કહે છે કે, રાજ્યતૃષ્ણારૂપ દોષના અંગીભૂત સ્વાર્થપરતા અને મહ-

ત્વાકાંક્ષા જેવા બે દોષ પણ મહારાજમાં હતા. એમાં કેટલું સત્ય છે તે આપણે તપાસીએ. સ્વાર્થી મનુષ્ય હમેશાં પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા સર્વદા તત્પર હોય છે. તે મનુષ્યો અન્ય જનોનાં સુખદુઃખનો કિંચિત્ પણ વિચાર કરતા નથી. મહારાજનું ચરિત્ર જોતાં કોઈ પણ સ્થળે તેઓએ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ કરી હોય એવું જણાતું નથી. સ્વરાજ્ય મેળવી વૈભવ ભોગવવાની તેમની ઇચ્છા હોત તો તેમણે મરણપર્યંત સખ્ત મહેનત અને ચિંતા કરી ન હોત. તેમણે પ્રાપ્ત ઐશ્વર્યનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવાની કલ્પના પણ કરી નહોતી. તેમને સર્વ પ્રકારના સુખવૈભવની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, છતાં તેઓ એક ક્ષણ પણ તેમાં ગુંચાયા નહોતા. તેઓની દિનચર્યા જોતાં જણાય છે કે, રાતદિવસના ચોવીસ કલાકમાં સુખવૈભવને માટે તેમણે એક પળનો પણ અવકાશ રાખ્યો નહોતો. લૌકિક કૃત્યમાંજ તેમનો સર્વ સમય વ્યતીત થતો હતો. સંપાદન કરેલા રાજ્યનું રક્ષણ કરી સુવ્યવસ્થિત રાખવામાં અને તેની વૃદ્ધિ કરવા હમેશા યત્ન કરવામાજ તેમની બુદ્ધિ અને શક્તિનો વ્યય થતો હોવાથી તેમને એક ક્ષણનો પણ અવકાશ નહોતો. અત્યંત પરિશ્રમ કરી થાકી જતા તેમના દેહને કિંવા મનને કવચિત્ પણ આરામ મળતો નહિ; એ તેમનું ચરિત્ર લક્ષપૂર્વક વાચનારના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સર્વ હિંદુસ્તાન દેશ યવનસત્તામાંથી મુક્ત કર્યા સિવાય વિશ્રાંતિ લેવી નહિ એવો જે મહાપુરુષનો દઢ સંકલ્પ હતો, તેમનાપર સ્વસુખને માટે અને સ્વવૈભવવૃદ્ધિને માટે એટલો બધો શ્રમ કર્યાનો આરોપ મૂકવો એ ઉચિત નથી. મહારાજે આટલી બધી ધનસંપત્તિ મેળવી હતી છતાં તેમણે પોતાનો આડંબર વધારવા તરફ તેનો વિશેષ વિનિયોગ કર્યો હતો એમ કહી શકાશે નહિ. તેઓ હમેશા સાદો પોશાક પહેરતા હતા અને શરીર ઉપર અલંકાર ધારણ કરવાનો તેમને બિલકુલ શોખ નહોતો; તેમ છતાં પરકીય અને સ્વકીય મનુષ્યોપર પોતાનો પ્રભાવ અને મહત્તા બેસાડવા માટે તેમને સ્વારી અને દરબાર વખતે યોગ્ય પ્રકારનો આડંબર રાખવો પડતો. વળી, પોતાના તાબાનાં મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરતા તે વખતે તેમને યોગ્ય પારિતોષિક આપવામાં મહારાજનું વિશેષ ઔદાર્ય જણાઈ આવે છે તેજ પ્રમાણે પોતાના સેવકજનોને તેમના કામની મહત્તા અને યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આપવામાં તેમણે કદિ પણ કંજુસપણું દર્શાવ્યું નથી. જેઓની સહાયતાવડે તેમને એટલી બધી ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થઇ હતી તેમને સંતુષ્ટ રાખવામાં મહારાજે કદિ પણ પાછું જોયું નહોતું. મુખ્યતઃ સ્વરાજ્યના રક્ષણ અને વર્ધનકાર્યમાં તથા જે પ્રકારે સ્વજનોનું હિત સાધન થાય, કિંબહુના અખિલ ભારતવર્ષ યવનત્રાસમાંથી મુક્ત થાય તેવાં કાર્યો કરવામાજ સંપાદિત દ્રવ્યનો વ્યય થવો જોઇએ, એવોજ મહારાજનો વિચાર હતો. એ સંપત્તિના તેઓ પોતાને ભોક્તા નહિ પણ રક્ષક અને વર્ધક સમજતા હતા; અને એ તત્ત્વ તેમના હૃદયમાં સંપૂર્ણરીતે કોતરાયલું હતું એમ કહેવામાં અડચણ નથી. જે મહાપુરુષે મરણપર્યંત એ તત્ત્વાનુસાર આચરણ રાખ્યાં હોય, તેનાપર સ્વાર્થપરતાનો દોષ લગાડવો એ બિલકુલ યથાર્થ નથી.

મહત્ત્વાકાંક્ષાનો આરોપ

હવે મહારાજમાં સ્વાર્થપરતાની અંગીભૂત મહત્ત્વાકાંક્ષા વસ્તુતઃ હતી કે નહિ તે તપાસીએ. પોતાનો આડંબર વધારવો, પોતાની સત્તા સર્વત્ર સ્થાપિત થઇ સર્વ પોતાના અંકિત થઇ રહે અને સર્વ જનસમાજમાં પોતાની કીર્તિનાં ગાન થાય એવી ઇચ્છા રાખનાર રાજાનેજ મહત્ત્વાકાંક્ષી કહેવો જોઇએ, પરંતુ મહારાજે સર્વ આર્યભૂમિ ઉપર સ્વસત્તા પ્રવર્તાવવાનો સંકલ્પ કરી જન્મપર્યંત તેનેજ અનુસરતો જે પ્રચંડ ઉદ્યોગ કર્યો, તે એ દૂષિતવૃત્તિને લીધેજ હોવો જોઇએ એવી કલ્પના થવી સંભવિત છે; પરંતુ તપાસ કરતાં જણાઇ આવશે કે, એ વૃત્તિનો અનિવાર્ય ક્ષોભ થઇ, મહારાજ હિંદુઓનું સ્વરાજ્ય સ્થાપી પરતંત્રતારૂપ ઉંડી ખાડીમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા, એ સત્ય માનવામાં આવે તો તેઓ ઉપરોક્ત દોષને પાત્ર ઠરતા નથી. જે મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પરિણામ રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષનું કારણભૂત થઈ પડે તેને દોષરૂપ શી રીતે કહી શકાય? મહારાજનાં સર્વ કૃત્યોની સરખામણી કરતાં જણાઈ આવે છે કે, સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વાતંત્ર્યસંપાદન કરવા માટે અહર્નિશ પરિશ્રમ કરવો એજ પોતાનું પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય તેઓ સમજતા હતા અને કેટલાક કાર્યોના પ્રારંભથીજ તેમની એવી પરમ ઉદાત્તવૃત્તિ થઇ હતી. એ મહત્કાર્ય કરવા માટેજ પોતાનો જન્મ થયો છે અને તે સાધ્ય કરવામાંજ પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય છે એવું તેમને સદૈવ જણાતું હતું એમ કહેવામાં લેખકને માથે અતિશયોક્તિનો દોષ આવવાનો સંભવ નથી. તેમનામાં એવી અલૌકિક વૃત્તિ સંપૂર્ણરીતે વિકાસ પામી ન હોત તો જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય એવાં સાહસિક અને શૌર્યજનક કૃત્યો તેમને હાથે કદિ પણ થાત નહિ.

મહારાજ ઉપર મહત્ત્વાકાંક્ષાનો દોષારોપ કરનાર કોઇ મનુષ્ય કવચિત્ કહેશે કે, તેમણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો તે સમયે કેટલાક સ્વતંત્ર થઇ પડેલા હિંદુ સરદારોને તેમણે પાયમાલ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો તે ઉચિત નહોતું. યવન તાબેદારીમાંથી મુક્ત થવાની મહારાજને ઇચ્છા હતી તો તેમણે પોતાનાજ મનુષ્યો ઉપર શસ્ત્ર ઉગામ્યાં તેનું કારણ શું? એ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં પોતાની સત્તા સિવાય અન્ય સરદારોની સત્તા હોવી જોઇએ નહિ એવો શિવાજીમહારાજનો દૃઢ સંકલ્પ હતો અને તે પરથીજ મહત્ત્વાકાંક્ષા લભ્ય હતી એમ કહી શકાશે? એવી શંકા કરનાર મનુષ્યોને મહારાજના કર્તવ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાયું નથી એમ કહેવું પડશે. જે દેશને પરદેશી મુસલમાન બાદશાહની સત્તામાંથી મુક્ત કરવો હોય તે દેશમાં જૂદા જૂદા મનુષ્યો કિંવા સરદારો સ્વતંત્ર થઇ અથવા મુસલમાન બાદશાહ સાથે મળી જઇ બંડ કરી પોતપોતાનો થોડો પ્રદેશ કબજે લઇ લે તો તેથી જોઇએ તેવું સુફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ અર્થાત્ એક વિશાળ સ્વરાજ્ય બનાવી શકાય નહિ એ સમજાવવાની જરૂર નથી. બંડખોર મનુષ્યોનો નાશ કરી તેમનો ત્રાસ બંધ પાડવાને વરિષ્ટ સરકાર હમેશાં સમર્થ હોય છે. તે પ્રમાણે મહારાજે પણ અહંકારવૃત્તિવાળા કિંવા બંડખોર મનુષ્યોનો નાશ કરી અથવા તેમને વશ કરી સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરવામાંજ ઇષ્ટપ્રદ પરિણામ જોયું હોય તો તે યથાયોગ્યજ કહી શકા-

શી. કેટલાક મરાઠા જાગીરદારોએ આદિલશાહની તાબેદારી સ્વીકારી હતી. તેમને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા સામોપચારપૂર્વક વશ થાયે નહિ તેમને કોઇ પણ ઉપાયે તાબે કરી લેવા એજ તેમના મહત્કાર્યની સિદ્ધિને માટે અત્યાવશ્યક હતું એવું કોઇ પણ કબૂલ કરી શકશે. ઇટાલી દેશમાં પરરાષ્ટ્રીય પ્રજાએ અવ્યવસ્થા શરૂ કરી સ્વસત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો તે સમયે કાઉન્ટ કેવર આદિ નાગરિકજનોએ સ્વરાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર બનાવવાના કાર્ય માટે ઉદ્યોગ કર્યો હતો, કિંવા જર્મનીના શાહેનશાહે જર્મનરાષ્ટ્રને એક છત્ર નીચે સ્થાપવા માટે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તેને નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસવેત્તા સ્તુતિપાત્ર ગણે છે તેજ પ્રમાણે શિવાજી-મહારાજનો વિવાદગ્રસ્ત ઉદ્યોગ સ્તુતિપાત્રજ છે. તેમના એ ઉદ્યોગને સ્વાર્થપરતાનો કિંવા મહત્ત્વાકાંક્ષાનો દોષ દઇ હીનત્વ લગાડવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. મહારાજે અન્યાયી જણાતાં સત્કાર્ય કર્યા ન હોત તો મહારાષ્ટ્રને સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ કદિ પણ મળ્યો ન હોત. સર્વ જનમંડળના હિતને માટે થોડાં મનુષ્યોને તાત્કાલિક નુકસાન થવાનો પ્રસંગ આવે તો તે સર્વથા નિષિદ્ધ નથી, એ આજે કોઇને શિખવવું પડે તેમ નથી.

બીકણપણાનો આરોપ

હવે મહારાજ ઉપર થતા એક દોષારોપસંબંધી થોડુંક અવલોકન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણનો પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત કરીશું. મહારાજ ઉપર એવો પણ દોષ મૂકવામાં આવે છે કે, તેમણે પોતાના વર્તનક્રમમા અનેક પ્રસંગે શૌર્ય કરતા બીકણપણું બતાવ્યું છે. તેમનામાં બીકણપણું ન હોત તો શત્રુ સાથે વિરોધ કરવામાં તેમને જૂદે જૂદે પ્રસંગે કાપટ્ય અને યુક્તિપ્રયુક્તિનું અવલંબન કરવું પડયું તેમ કરવું પડત નહિ. ખરો શૂરવીર પુરુષ શત્રુ સાથે સામેમોઢે યુદ્ધ કરી વિજય સંપાદન કરે છે. સંતાઇ ભરાઇ રહીને કિંવા નાના પ્રકારના પ્રપંચ રચીને શત્રુનો પરાજય કરવા જેવું નિંદ્ય કર્મ તે પુરુષ કરતો નથી. એ આક્ષેપ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મહારાજની ખરા શૂરવીર પુરુષમા ગણના કરી શકાય નહિ એવો ઘણાં મનુષ્યોનો અભિપ્રાય છે; પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લક્ષપૂર્વક વાચનારને જણાયા વગર રહેશે નહિ કે પ્રતિપક્ષનો એ આક્ષેપ કેવળ હાસ્યજનક અને નિરાધાર છે. એટલું સત્ય છે કે, મહારાજને ઘણે પ્રસંગે શૌર્ય કરતા યુક્તપ્રપંચ કરવામાંજ વિશેષ યશપ્રાપ્તિ થઇ છે. મહારાજ ઘણાજ સાવચેત અને સાક્તવાન હતા. તેમણે કેવળ અવિચારી કિંવા સાહસિક કૃત્ય કદિ પણ કર્યું નહોતું. તેઓ પ્રત્યેક પ્રસંગે પોતાનું અને શત્રુનું બળ-સામર્થ્ય તપાસી કાર્ય કરતા હતા. જે કાર્ય તેમને થોડી મહેનતે અને તાબાના મનુષ્યોનો નાશ થયા વગર થાય એવું જણાતું તે કાર્ય તેઓ યુક્તિપ્રપંચ રચીને સાધ્ય કરી લેતા હતા. તેમનો સંકલ્પજ હતો કે, બનતેપ્રયત્ને રક્તપાત થાય નહિ એવીજ રીતે વર્તવું. મહારાજમાં એવી યુક્તિનો ભંડાર ન હોત તો આજે તેમનો કિંવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો પ્રસંગજ પ્રાપ્ત થાત નહિ. શત્રુના પ્રબળ સૈન્ય આગળ તેમના અલ્પસંખ્યક સૈન્યનો કયારનોયે ચૂરો

થઇ ગયો હોત; અને તેમણે આરંભેલું મહત્કાર્ય અપૂર્ણ રહેવા માથે આજ તેમની બળવાખોર લૂંટારામાં કિંવા ધાડપાડુઓમાંજ ઇતિહાસકારોએ ગણના કરી હોત; તેમજ આજે હિંદુરાજ્યના અધિષ્ઠાતારીકે સર્વ જગતમાં તેમનું ગૌરવ થાય છે તેને બદલે સર્વ જનમંડળના મુખમાંથી તેમની નિંદાજ થાત. એ દૃષ્ટિએ જોતાં મહારાજના યુક્તિપ્રપંચને બીકણપણું કહી તેમનું અપમાન કરનાર મનુષ્યોની મૂર્ખતાપ્રત્યે જેટલી ક્ષમા દર્શાવીએ તેટલી ઓછી છે.

અત્ર પર્યંત મહારાજ ઉપર પરકીય વ્યક્તિદ્વારા જેટલા દોષારોપ થયા છે તેમાંના ઘણાખરાનું સ્પષ્ટીકરણ કરી તેમાં સમાયલા સત્યસંબંધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હવે અમારા દેશના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ તેમના કર્તૃત્વને લઘુત્વ પમાડવા જેવા લેખ લખ્યા છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી તેમાં સમાયલા સત્ય સંબંધી વિવેચન કરવું ઇષ્ટ જણાય છે.

ભાગવતધર્મની મદદ

એ ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે કે—"મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવતધર્મનો સર્વત્ર પ્રચાર થયો અને તેથી જૂદી જૂદી જાતિના મનુષ્યોમાં ઉચ્ચ નીચ ભાવનો ઘણો લોપ થવા સાથે ઐક્યતાની વૃદ્ધિ થઇ. આપણે સર્વ એકજ ઇશ્વરનાં બાળક છીએ અને સર્વનો મોક્ષમાર્ગ પણ એકજ હોવાથી વ્યવહારમાં પણ પરસ્પર એકબીજાના હિત માટે યત્ન કરવો અને જે કાર્યવડે સર્વનું કલ્યાણ થતું હોય તેની સિદ્ધિ માટે યત્ન કરવો ઉચિત છે એવું પ્રજાજન સમજવા લાગ્યા. રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મનું ઉપનામ આપ્યું, તેમજ તે ધર્મના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે તેમણે શિવાજીમહારાજને અને ઇતર મહારાષ્ટ્રીય મંડળને વખતોવખત બોધ કર્યો, તેથીજ શિવાજીમહારાજ અને તેમના અનુયાયી પુરુષોને હાથે રાષ્ટ્રોદ્ધારનું મહત્કાર્ય સિદ્ધ થયું." એ વાક્યાર્થમાં કેટલું સત્ય છે તે તપાસીએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન એજ થાય છે કે શિવાજીમહારાજના સમયમાં કિંવા તેમના પૂર્વ સમયમાં ભાગવતધર્મ મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર પ્રસર્યો હતો કે કેમ ? એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપવો કઠિન છે; કારણ કે મહીપતિએ ભાગવતધર્મ પ્રતિપાદક 'સંતમાલિકા' નામક ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં સાનુંજૂડું લખનારા સનાતનધર્માભિમાની બ્રાહ્મણ આદિ ઘણા પુરુષો તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર હતા; તેઓની એવી 'સંતમાલિકા' દ્વારા પંઢરીમાહાત્મ્ય અતિશય વધારવામાં આવ્યું હતું એ માહાત્મ્ય સર્વને વિદિત કિંવા માન્ય હતું એમ પણ સહસા કહી શકાશે નહિ. સગુણોપાસક વેદાંતમતવાદી સંતમંડળના ઉપાસ્યદેવતારીકે પંઢરપુરના વિઠોબા હતા, તેજ સર્વના ઉપાસ્યદેવતા હતા એમ કહેવું એ સાહસિકજ કહેવાશે; કારણ કે તે સમયે સંતમંડળના ઉક્ત પંથ સિવાય મહારાષ્ટ્રમાં બીજા પણ અનેક પંથ પ્રચલિત હતા, તેમજ સંતમંડળનો એ ભક્તિમાર્ગ સનાતન હિંદુધર્મને સર્વથા અસંમત ન હતો એટલે તે ધર્મને ક્રાંતિકારક માનવો અનુચિત કહેવાશે. જ્ઞાનદેવ આદિ સંતપુરુષોએ એ પંથ વિશેષરૂપે વધાર્યો હતો એ સત્ય છે; પરંતુ

એજ પંથદ્વારા જાતિભેદ વગેરે ભેદભાવ નષ્ટ થવા સાથે મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજમાં ઐક્યની વૃદ્ધિ થઇ એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે તે સમયની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં ઉક્ત કથનને આધાર મળતો નથી. સંતજનોએ અને પંઢરપુરના વારેદાર મનુષ્યોએ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમાં ગયા પછી જાતિભેદ સંબંધી થોડી બેપરવાઈ દર્શાવી હશે, પરંતુ પોતાના ગામમાં આવ્યા પછી તેઓ તેનીજ વૃત્તિ કાયમ રાખી વ્યવહારવર્તન કરતા હતા એવું કોણ કહી શકશે ? ભક્તજનો અન્નવ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહારમાં બીજા મનુષ્યોની પેઠેજ સનાતનધર્મ વિહિત ઉચ્ચનીચનો ભેદ પાળતા હતા એ જોતાં સંતજનોના ભાગવતધર્મને લીધે તે સમયની સમાજસ્થિતિમાં વિશેષ રૂપાન્તર થયું હતું એમ કહી શકાશે નહિ. એ પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોત તો શિવાજીમહારાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયતા કરનાર પુરુષોને તેની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાત એવું કોણ કહી શકે છે ? એ પુરુષોમાંના કયા પુરુષો પંઢરપુરના વારેદાર હતા કિંવા ભાગવતધર્મના ઉત્તેજક હતા ? પ્રતિપાદન કરનાર ઇતિહાસકારો પાસે એ સંબંધી કંઇ પૂરાવો છે કે ? બખરકર્તાઓ પોતાના ગ્રંથમાં એ સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ કરતા નથી. શિવાજી મહારાજ અને તેમના પિતાઆદિ વડિલ પુરુષો શંકર અને ભવાનીદેવીના ઉપાસક હોવા સાથે પ્રત્યેક સંકટપ્રસંગે તેઓએ ભવાનીની આજ્ઞા મેળવવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના ક્રમ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભાગવતધર્મ ઉપર તેમની અત્યંત શ્રદ્ધા નહોતી. તેઓ તો મરણપર્યંત દેવીનાજ ઉપાસક હતા. છેવટે રામદાસ સ્વામીના દર્શન થતાં અને બોધામૃત શ્રવણ કરતાં તેમનામાં થોડોક ઉપાસનાભેદ થયો હતો એમ જણાય છે, પરંતુ રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને તેમના ઉપાસ્યદેવતા શંકરના પ્રસાદપ્રીત્યર્થે કોટિ પાર્થિવલિંગ કરવા આગ્રહ કર્યો હતો અને શિવાજીમહારાજ જેવા સચ્છિષ્યે ગુરુવચન પાળ્યું હોવું જોઇએ એમાં શંકા નથી. એ જોતાં કહી શકાય છે કે મહારાજ પ્રથમથીજ દૃઢ શૈવમતાભિમાની હતા, પણ રામદાસ સ્વામીનો સંયોગ થયા પછી તેમની વૃત્તિમાં દ્વિધાભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે, પરંતુ તેમનો સંયોગ થયા પછી સ્વલ્પકાળમાં મહારાજનું દેહાવસાન થવાથી દ્વિધાભક્તિનું શું પરિણામ આવ્યું તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. વળી મહારાજ સ્વતઃ દેવીઉપાસક શૈવ હતા તેજ પ્રમાણે માવળાના ઘાટ ઉપરના અને કોંકણના મરાઠા શિલેદાર, હેટકરી અને બારગીરો પણ મોટે ભાગે શૈવજ હતા અને તેઓ જેજુરીના ખંડોબા તથા તુળજાપુરની ભવાનીદેવીના વિશેષ ઉપાસક હતા. મહારાષ્ટ્રના ગામેગામમાં એ દેવોની પ્રતિમા અનેક નામે સ્થાપિત થઇ છે. તેમની અનેક ધર્મવિધિ અને રૂઢિ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે કે તે દેવોની કૃપા મેળવવામાંજ તેઓને પોતાની ઇતિકર્તવ્યતા જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, મરાઠાઓ વિશેષ ઉત્સાહ અને આડંબરસહિત વિજયાદશમીનો ઉત્સવ પાળે છે એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે જનસમાજ ઉપર ભાગવતધર્મના ઉદાર મતનું સુપરિણામ થવાથી તેઓ શિવાજીમહારાજના ઝુંડા નીચે આવી ભેગા થયા એ કહેવું પ્રમાદજનકજ છે. એ સિવાય મહારાજને સહાય કરનાર બ્રાહ્મણ અને

પ્રભુલોકો ભાગવતપંથના અનુયાયી વૈષ્ણવ હતા તેથીજ કિંવા ભાગવતધર્મનું તેમનાપર સુપરિણામ થયું હતું, તેથીજ તેઓ મહારાજ ઉપર શ્રદ્ધાભક્તિ દર્શાવતા હતા એવું કહેનાર મનુષ્યો પાસે કંઇ આધાર છે ખરો?

ભાગવતધર્મનું વાસ્તવિક પરિણામ

તાત્પર્ય એ છે કે મહારાજે આટલાં બધાં મનુષ્યો એકઠાં કર્યાં અને તેમની પાસેથી અપૂર્વ દેશકાર્ય કરાવ્યું તેનું મૂળ કારણ ભાગવતધર્મપ્રસાર નથી, પણ મહારાજની અલૌકિક કાર્યશક્તિનુંજ તે ફળ હતું. એ કાર્યનું થોડું શ્રેય ભાગવતધર્મને આપવું એ વસ્તુસ્થિતિનો વિપર્યાસ કરવા જેવું છે એમજ દિલગીરીસહિત કહેવું પડશે. સત્ય કહીએ તો સંતજનોએ પ્રચલિત કરેલા નિવૃત્તિમાર્ગને લીધે મહારાષ્ટ્રમાંથી પ્રવૃત્તિમાર્ગ ત્રણસો વર્ષપર્યંત લોપ પામ્યો હતો. રામ અને રહેમાનને એકજ માનનાર, શાંત, વિરક્ત, અહંમમતાશૂન્ય, ઉદાસીન અને પરમાર્થસાધક ભગવદ્ભક્ત સત્પુરુષો સંસારને ક્ષણભંગુર જાણી તેમાંથી મુક્ત થવાનીજ અહર્નિશ ઉત્કટ ઇચ્છા રાખતા હતા. તેમને ઐહિક સુખદુઃખનું કિંચિત્ પણ ભાન થતું નહોતું અને સર્વજનોને મુક્ત કે એવોજ ઉપદેશ કરતા હતા. તેઓદ્વારા યવનોનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ થાય એ અશક્યજ હતું. એવો ઉપદેશ રામદાસ સિવાય બીજા કોઇ પણ સાધુના ગ્રંથમાંથી યત્કિંચિત્ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ઐહિક સુખસાધનોને જલતરંગવત્ માનનાર મહાસાધુજનોના હૃદયમાં એવો વિચાર ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? અમારા દેશમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ કિંવા નિવૃત્તિ પરાયણતા, પ્રત્યેક મનુષ્યના હાડમાંસમાં વ્યાપેલી હોવાથીજ મુસલમાન બાદશાહની ક્લેશપ્રદ સત્તા સતત ત્રણસો વર્ષપર્યંત ચાલુ હતી છતાં કોઈ મરાઠા સરદાર કિંવા બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દી તેનો પ્રતિકાર કરવા આગળ પડ્યો નહિ. બાદશાહદ્વારા પ્રાપ્ત થતો ટુકડો રોટલો ખાઇને બેસી રહેવામાંજ તેમને સુખ જણાતું હતું. ભાગવતધર્મનો દુંદુભિ તેમના કાનમાં ધમધમાટ મચાવી રહ્યો હતો, તેમ છતાં તેમના અંતઃકરણમાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિ જાગૃત થઇ નહિ, પણ ઉલટું અતિશય સંતોષવૃત્તિ અને ઉદાસવૃત્તિ વૃદ્ધિ પામી હતી એમ જણાય છે. જે સમયે શિવાજીમહારાજે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો તે સમયે તેમનો ઉત્સાહભંગ કરનાર અને તેમના કાર્યમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરનાર મરાઠાસરદાર અને બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દીઓની સંખ્યા કેટલી હતી તે ઇતિહાસજ્ઞ પુરુષોને કહેવાની જરૂર નથી પણ, વિવાદપક્ષ ઉપસ્થિત કરનાર ઇતિહાસપંડિતો એકાદ સરદાર કિંવા મુત્સદ્દીનું નામ પ્રકટ કરી શકે એમ છે કે જેનામાં ભાગવતધર્મમૂલક ઐક્યભાવ જાગૃત થવાથી તે પોતાની મેળેજ શિવાજીમહારાજને આવી મળ્યો હોય? તેમ થયું હોત તો મહારાજને શરૂઆતમાં શુદ્ધ નિરભિમાનીજનોની સલાહ પ્રમાણે કેટલાક સરદારોને બ્રાહ્મણસરદારોના સંબંધમાં તદ્દન જુદી પદ્ધતિએજ કામ લેવું પડયું હતું તેનું પ્રયોજનજ રહેત નહિ. મોરોપંત પિંગળે, બાલાજી સોનદેવ, અને દત્તાજી પંત આદિ બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દી; બાલાજી આવજી, બાજી પ્રભુ દેશપાંડે,

મુરાર બાજી ઇત્યાદિ સ્વામિભક્ત પ્રભુગૃહસ્થ અને તાનાજી માલુસરે, પ્રતાપરાવ ગુજર અને હબીરરાવ મોહિતે જેવા અનેક પ્રતાપી વીરપુરુષો મહારાજ પાસે માત્ર પોતાના ઉત્કર્ષની લાલસાએજ આવ્યા હતા અને ભવિષ્યમા સૂર્યમુખી કમળની પેઠે મહારાજના અલૌકિક તેજને પ્રતાપેજ તેઓના ઉજ્જ્વલ ગુણ વિકાસ પામ્યા અને પરિપક્વ થયા હતા એમ જણાય છે સ્વરાજ્યસ્થાપનાની સિદ્ધિ સબધી ઉક્ત કારણ પ્રસ્તુત હોવા છતા વિચારા સમાજ સુખથી બહિષ્કૃત નિવૃત્તિ પરાયણ સાધુજનોને એ સબધી યશ આપવો એ આમાણ ચરિત્રનાયની વાસ્તવિક યોગ્યતાને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવુ સમજવામા આવે છે

સ્વધર્માભિમાન

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે મહારાજે ભારતભૂમિમાથી મુસલમાનોની સત્તા નિર્મૂળ કરવાનો સત્સકલ્પ કર્યો હતો તેના મૂળમા સ્વધર્માભિમાનરૂપ વૃત્તિ હતી કે નહિ? એ પ્રશ્નનો હમારમા સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવો પડશે મહારાજના હૃદયમા બાલ્યાવસ્થાથીજ સ્વધર્માભિમાનના બીજારોપણ થયુ હોવાથી મરણપર્યંત તેમની વૃત્તિ ધર્મશીલ હતી એ વૃત્તિને લીધેજ તેમના હૃદયમા પ્રથમથીજ યવન-દ્વેષ ઉદ્ભવ્યો હતો એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન થવા સાથેજ તેમનામા સ્વાતત્ર્યપ્રીતિ પણ ઉત્પન્ન થઇ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી હતી એ ઉભય વૃત્તિનો ક્ષોભ થવાથીજ તેમના હૃદયમા સ્વરાજ્ય અને સ્વાતત્ર્ય મેળવવાનો સકલ્પ દૃઢ થયો અને તેમણે જગતને ચકિત કરી નાખે એવા પરાક્રમ કર્યા તેમ છતા એ સ્વધર્માભિમાન અમર્યાદ સ્વાતત્ર્યપ્રીતિ સિવાય કેવળ પગ્રહતુ એ ભૂલવુ જોઇતુ નથી એ ઉભય વૃત્તિને અપ્રતિમ કર્તૃત્વશક્તિની સહાયતા ન હોત તો તે હતુ ન હતુ સરખુજ થઈ પડત મહારાજના હૃદયમા એ વૃત્તિત્રિવેણીનો સયોગ અને ઉત્કર્ષ થવાથીજ તેમનુ ચરિત્ર આજે જગતમા ઉદાહરણસ્વરૂપ થઇ પડ્યુ છે મહારાજનુ સ્વધર્માભિમાન માત્ર ભાગવતધર્મનો પ્રસાર થવાથીજ ઉદ્ભુત થયુ હતુ એમ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે સતજનોનો પથ અત્યત ઉદાર હોવાથી તે માર્ગે વળેલા મનુષ્યોના હૃદયમા અભિમાનરૂપી વૃત્તિને કિંચિત સ્થાન મળે તેમ નહોતુ રામ અને રહેમાનને એકજ જાણનારા સાધુસતના ભક્તિપથમા એવી વૃત્તિને નિવાસ કરવાનો અવકાશજ નહોતો મહારાજને વૈષ્ણવપથના ખાસ ઉપાસક માનવામા કોઇ જાતનો પુરાવો મળતો નથી તેમની સનાતનધર્મ ઉપર સપૂર્ણ દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી મરણપર્યંત તેમના હૃદયમા ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ અને ભવાનીદેવી ઉપર ભક્તિ કાયમ રહી હતી મહારાજે પોતાના સહાયક જનોના હૃદયમા વૈષ્ણવપથની સહાયતાવડેજ સ્વરાજ્ય પ્રીતિ સાથે સ્વધર્માભિમાનની જાગૃતિ કરી નહોતી, પરતુ ગોબ્રાહ્મણને પોતાનુ દૈવત સમજનાર જાતિભેદ અવશ્ય પાળવાનો બોધ આપનાર મૂર્તિપૂજાને ઉત્તેજન આપનાર અને સર્વ કર્મકાડની અગત્ય પ્રતિપાદન કરનાર સનાતનધર્મના તેઓ અભિમાની હતા એ ભૂલવુ જોઇતુ નથી મહારાજ અને તેમના ઘણા અનુ

યાયીઓના આચરણ સનાતનધર્મને અનુસરતાં હતા એ નિર્વિવાદજ છે; કારણ કે કોઇ પણ બખરમ થમાથી એ માન્યતાવિરુદ્ધ યત્કિંચિત્ પણ પૂરાવો મળતો નથી.

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે જે પ્રાંતમા મહારાજના કર્તૃત્વની વિશેષ વ્યાપ્તિ હતી તે પ્રાંતમા તુકારામ આદિ પુષ્કળ વૈષ્ણવભક્તોનું અસ્તિત્વ હોવા સાથે કેટલાક સત્પુરુષોનુ ચરિત્ર મહારાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ તાદૃશ્ય થતું હતું અને તુકારામ બાવા ઉપર તેમની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી, તેમ છતાં તેમના હૃદય ઉપર ઉક્ત ભક્તિપથનુ કંઇ પણ પરિણામ થયુ કે નહિ ? એ શંકાનું સમાધાન કરતા કહેવુ પડશે કે તુકારામ આદિ સાધુસંતનાં ઉજ્જ્વળ આચરણોને લીધે તેઓ મહારાજને પરમ વંદનીય જણાતા અને તેમની બોધક વાણી શ્રવણ કરવા તથા તેમનો સમાગમ કરવા મહારાજ સદા ઉત્સુક રહેતા એ નિર્વિવાદ છે; પરંતુ સાધુસંતોનો બોધ સનાતનધર્મવિરુદ્ધ કિંવા તેમનાં આચરણ એ ધર્મવિરુદ્ધ હોવાનુ મહારાજના લક્ષમાં આવ્યુ નહોતુ; તેમજ તે કાળની સંતસમાજને પણ પોતાનો પથ સનાતનધર્મથી વિશેષ છે એવું જણાયું નહોતું એવી ભેદદૃષ્ટિ તો આધુનિક પંડિતસમાજનીજ જણાય છે. તે સમયના સાદા, સરળ અને ભાવિક મનુષ્યો ઉપર ભેદદૃષ્ટિનો દોષારોપ કરવો એ યોગ્યજ નથી. સાંપ્રતકાળમાં વૈષ્ણવપથનુ અસ્તિત્વ છે. મહારાષ્ટ્રના ઘણા ગામોમા પંઢરપુરના વારેદારો જોવામાં આવે છે અને લાખો મનુષ્યો પંઢરપુરની યાત્રાએ જાય છે; પરંતુ સર્વ જનસમૂહને તેમા કંઇ વિશેષત્વ જણાતું નથી તેમજ એવા વારેદાર મનુષ્યોની કર્મનિષ્ઠા કિંવા જાત્યભિમાન ઓછુ થયુ હોય એવો અનુભવ થયો નથી.

રામદાસ સ્વામી તરફથી સ્ફુર્તિ મળી ન હતી.

ઉપરોક્ત સર્વ વાદવિવાદનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે પ્રત્યક્ષ મહારાજ કિંવા તેમના સહાયક મુત્સદ્દી અને વીર પુરુષો ભાગવતધર્મનાં ઉદાર તત્ત્વોને લીધેજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થયા અને તે સિવાય એ મહત્કાર્ય થાતજ નહિ એ કહેવુ યોગ્ય નથી [1] હવે વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નના ઉત્તરાર્ધમા પ્રતિપક્ષ તરફથી રામદાસ સ્વામીને રાજકીય શ્રેય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે છે, તેમાં સમાયલા સત્યાસત્યનું અવલોકન કરીએ. પ્રતિપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મનું નામ આપી તેનું સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરવા માટે શિવાજીમહારાજને જીવનપર્યંત બોધ કર્યો તેથીજ તેમણે અવિરત ઉદ્યોગ કર્યો; નહિ તો તેમને હાથે કંઇ પણ થાત નહિ. એ કથનની નિર્મૂલ્યતા આ પુસ્તકના ઓગણત્રીસમા પ્રકરણના અંત વિભાગમાં સપ્રમાણ દર્શાવી આપેલી હોવાથી અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની અગત્ય જણાતી નથી. સમર્થ

1 એ વિવેચનથી ભાગવતધર્મ સનાતનધર્મથી ઉચ્ચ મતિનો નથી એવો અમારો અભિપ્રાય નથી. સત્સંગપૂર્વક એ ધર્મનું અનુસરણ કરનાર મનુષ્યના હૃદયમાં કર્મનિષ્ઠા કરતા ઔદાર્ય અને સમતા અતિશય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નિર્વિવાદ છે. એ પથવાળા તેના અભિમાની પંડિતો કહે છે તેટલે દરજ્જે, રાજકીય પુનરુજ્જીવનને સહાયવા મળી હતી કે કેમ ? તેનું અવલોકન કરવા માટેજ પ્રકૃત વિવાદ ઉપસ્થિત કરવો પડયો છે.

સ્વામીએ મહારાજને સં૦ સં૦ ૧૬૪૯ મા શિષ્યદીક્ષા આપી અને મહારાજે તેમનુ ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું એ જનપ્રવાદ, સમર્થના જીવનચરિત્ર ઉપરથી તેમજ તે આધાર સત્ય માનીને ચિટણીસે તથા શિવદિગ્વિજયકારે પોતાના ગ્રથમા એ સબધી ઉલ્લેખ કર્યાથી સર્વત્ર પ્રચલિત થયો છે તેને સપ્રમાણ માનીને અમારા ઇતિહાસ પડિતોએ ઉક્ત પ્રવાદ પ્રમાણ્યો છે, પરતુ રામદાસ સ્વામીની મુલાકાત અને શિષ્ય-દીક્ષાસબધીની ઉક્ત વાત ખોટી ઠરી છે તથા તે સાલ પછી તેત્રીસ ચોત્રીસ વર્ષ મહારાજ સાથે સ્વામીની પ્રથમ મુલાકાત થયાનો ખરો પુરાવો સાપ્રત મળ્યો છે તે ઉપરથી પડિતજનોની કલ્પના નિર્મૂળ હોઇ રામદાસ સ્વામીને મહારાજના યશમાથી કાંઇ પણ વિભાગ મળતો નથી વાસ્તવિકરીતે જોતા તેમના યત્નો એટલા બધો ભાગ ઉક્ત પુરાવાની ગેરહાજરીમા પણ રામ-દાસ સ્વામીને આપવો એ યુક્તિયુક્ત નહોતુ મહારાજે ઇ સ ૧૬૪૯ પહેલા પાચ ૭ વર્ષ પૂર્વે સ્વરાજ્યસાધનાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો એ નિર્વિવાદ છે તેજ પ્રમાણે રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને મોકલેલા પ્રથમ પત્રમા તેમની સ્તુતિ કરી હતી, તે સ્તુતિને તેઓ ઇ સ ૧૬૪૯ મા કેવા તે પછીના પદર વીસ વર્ષે પાત્ર થયા હતા એમ કહી શકાશે નહિ વળી મહારાજે વાઇ કરાડ, સતારા અને પરળી વગેરે થાણા ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૨–૭૩ પહેલા જીત્યા નહોતા એ સ્થળે ગુરુશિષ્યની મુલાકાત થયાનુ સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમા લખ્યુ છે, તેના સભવિતપણાસબધી લેખકે બરોબર વિચાર કર્યો જોઇતો હતો તેમજ જે દાસબોધના બળવત્તર પુરાવા ઉપરથી તેઓએ ઉક્ત કથન લખ્યુ છે તે ગ્રથનુ તેમણે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ સાદ્યત અધ્યયન કરવુ જોઇતુ હતુ તેમ નહિ કરતા મહારાજ ને સમર્થદ્વારા સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વધર્મરક્ષણ કરવાના કાર્યમા સ્ફૂર્તિ અને ઉપદેશ મળ્યાસબધી નિશ્ચયાત્મક લખવુ એ આશ્ચર્ય પમાડનાર છે

ઇ સ ૧૬૭૨ મા ગુરુશિષ્યની પ્રથમ મુલાકાત થઇ હતી એજ વિધાન નિશ્ચયાત્મક ઠરે છે ત્યારે સ્વરાજ્ય સપાદન કરવાનો ઘણોખરો શ્રમ પરિપૂર્ણ થયા પછી મહારાજને સમર્થની ઉપદેશવાણી શ્રવણ કરવાનો યોગ મળ્યો હતો એ સ્પષ્ટ જ છે આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે મહારાજને સમર્થના પ્રત્યક્ષ દર્શન નહિ થયા હોય તો તેમના શિષ્યદ્વારા બોધ મળ્યો હો, પરતુ તેમનુ તે કથન પણ અનુચિત જણાય છે કારણ કે મહારાજને સમર્થ સ્વામીસબધી એક બે વખત સમાચાર મળ્યા હતા, પણ ગુરુશિષ્યની પ્રથમ મુલાકાત થઇ ત્યાસુધી તેઓ સ્વામીજીનુ નામ પણ ભૂલી ગયા હતા, એવુ સમર્થ મહારાજના જીવનચ-રિત્રમાજ લખ્યુ છે તે ઉપરથી 'રાજકીય પુનરુજ્જીવનાર્થે' રામદાસ સ્વામીએ પ્રયત્ન કર્યાનુ લખવામા[1] આવે છે તે કાર્યનો મહારાજદ્વારા યથાવિધિપર્યંત આરભ

[1] રા રા વિ કા રાજવાડેએ 'શ્રી સરસ્વતી મદિર'ના છઠ્ઠા વર્ષના પહેલા અકમા (શ ૧૮૨૮ ચૈત્ર) લખ્યુ છે કે, 'શક ૧૬૦૦ (ઇ૦ ૧૬૭૮) મા મહારાષ્ટ્રમા સર્વત્ર રામદાસનો મત માનનાર અને કાર્ય કરનાર આશરે ૧૨૦૦ રામદાસી મનુષ્યો કાર્ય કરતા હતા. શક ૧૬૦૦ મા એજ મતનો પ્રચાર કરનાર અને એજ કાર્ય સિદ્ધ કરનાર ૧૨૦૦ મનુષ્યો

થયો નહોતો એમ માનવું પડશે અને સમર્થના ચરિત્ર ઉપરથી શિવા મહારાજ-ના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ તે પ્રયત્ન ભવિષ્યમાં કેટલે દરજ્જે ચાલુ રહ્યો તેની કલ્પના પણ થઇ શકતી નથી. ઇતિહાસ તરફ આંખમિંચામણાં કરી માત્ર કલ્પ-નાશક્તિમાંજ રમણ કરવું હોય અને પોતાનાજ મતનું કોઇ પણ રીતે પ્રતિપાદન કરવું હોય તો ઇચ્છાશક્તિ પ્રમાણે ગમે તેવાં વિધાન બેલાશક ઠોકી બેસાડવાં; પરંતુ એક શોધકના આડંબર નીચે તેવાં વિધાન માન્ય થાય એ અમારા દેશનું મોટું દુર્ભાગ્યજ કહેવાશે. આટલો બધો ઉહાપોહ કરવાનો હેતુ એજ છે કે વાસ્ત-વિક સત્ય હોય તેનું નિરૂપણ કરવું અને જેની જેટલી ખરી યોગ્યતા હોય તે નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિવડે જગતસમક્ષ પ્રસિદ્ધ કરવી.

ભાગવતધર્મ અને મહારાષ્ટ્રધર્મ

પ્રસ્તુત વિષયના ઉપસંહારમાં એક ગૌણ મુદ્દાનું અવલોકન કરીએ. ઇતિહાસ-કારોદ્વારા કહેવામાં આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્ર-ધર્મની સંજ્ઞા આપી હતી અને સ્વબુદ્ધિવડે તેનોજ સર્વત્ર પ્રચાર કર્યાથી મહા-રાષ્ટ્રીય પ્રજાના હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાનની જાગૃતિ થઇ; પરંતુ આ સ્થળે પ્રશ્ન થાય છે કે, રામદાસ સ્વામીએ વિઠ્ઠલભક્તોનો વૈષ્ણવપંથ સર્વોપરિ માન્ય હતો કે કેમ? દાસબોધ ગ્રંથનું સૂક્ષ્મરીતે અવલોકન કરતાં તેના રચનારનો પંથ કંઇક જૂદોજ જણાઇ આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં રામદાસીપંથ કરતાં વૈષ્ણવપંથ જૂદોજ છે એવી માન્યતા ધીમે ધીમે પ્રસરવા લાગી હતી. રામદાસીપંથના મનુષ્યો ઘણુંખરું પંઢરપુરના વારા કરવા જતા નહોતા. રામદાસ સ્વામીને ઘણા આગ્રહ-સહિત એક વખત પંઢરપુર લઇ જવામાં આવતાં ત્યાં કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર બન્યો હતો તે તેમનું જીવનચરિત્ર વાંચનારને સુવિદિતજ છે; અર્થાત્ સાધુઓનો વૈષ્ણવપંથ રામદાસીપંથથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો હતો અને સનાતનધર્મ ઉપરજ તેનો પાયો રચાયો હતો તેથી વૈષ્ણવપંથને તેમણે મહારાષ્ટ્રધર્મનું નામ

જોતાં સમર્થ સ્વામીએ મહારાષ્ટ્રમાં રાજકીય પુનરુજ્જીવનાર્થે કેવું મોટું યંત્ર ગોઠવ્યું હતું તેની કલ્પના થઇ શકે છે. શકે ૧૬૦૦ માં સમર્થના શિષ્યો અને કાર્યકરોજ મહારાષ્ટ્ર સર્વત્ર છવાઇ રહ્યા હતા એમજ કહેવું પડે છે." (પૃ ૩૩) એ કથનનો ધાર્મિક ઉદ્દેશ મુદ્દે વાચકોના ધ્યાનમાં આવ્યોજ હશે, અર્થાત્ રાજકીય પુનરુજ્જીવનનું સર્વ શ્રેય સમર્થ સ્વામીને ઘટે છે. શિવાજીમહારાજ તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર હતા, તેમને હાથે તો કંઇ વિશેષ કાર્ય થયાજ નહોતાં. ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૨-૭૩ પર્યંત સ્વરાજ્યની કરેલા કાર્યો, સમર્થ સ્વામીએ રચેલા યંત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યા ત્યારથી થયેલાંજ હતાં કે? એ પ્રશ્ન પડે તેમના તાબાના મનુષ્યોને સ્વરાજ્યવિષયક અભિમાન અને તે માટે પ્રસંગોપાત્ત પ્રાણની આહુતિ આપવાની ઇચ્છા થઇ નહોતી કે? એવા ઇતિહાસલેખકોની સત્યનિષ્ઠા પ્રામાણિક સમજવી કે કેમ? એ ઇતિહાસકારનો ઉક્ત કથનને અનુસરી એક રામદાસ-ભક્તને ઉમેદ આવતાં તેણે શ્રી સ્વરાજ્ય (મરાઠી)ના તા. ૨૪ મી નવેમ્બર ૧૯૦૧ ના અંકમાં 'રામદાસીસંપ્રદાય' નામક લેખ લખી નાખી ચાલુ કર્યું છે. એ લેખનાં લેખ રામદાસી ભક્તિનો કેટલે દરજ્જે ચડ્યો છે - તેમ સ્વામી સમર્થ ને લેખ ની શિવાજીમહારાજને તુચ્છ ગણાવવાની તેની ધાયલ કેટલી છે તે જણાઇ આવે છે

આપ્યુ હોય એવું જણાતું નથી. એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ એ શબ્દનો અર્થ 'મહારાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય' કહે છે; પરંતુ એ અર્થ નિર્મૂલ્ય જણાય છે. 'મહારાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય' એટલે કોઇ જુદાજ પ્રકારનાં ધર્મકર્મ કહી શકાશે નહિ. એ શબ્દનો સાદો અને સરળ અર્થ કરવાનુ મૂકી ઉક્ત પંડિતજી શામાટે આડા ફાંટાયા હશે? પ્રસ્તુત લેખકને એ સામાસિકપદનો અર્થ 'મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજનો ધર્મ' હોય એમ જણાય છે. સ્વામીજીએ મહારાજને મોકલેલા સ્તુતિજનક પત્રમા તથા સંભાજીને મોકલેલા બોધજનક પત્રમા એ શબ્દ લખવામા આવ્યો છે, તેનો બીજો કંઇ અર્થ થવો સંભવિત નથી. તે સમયે મહારાજે મહારાષ્ટ્રનો ઘણો વિભાગ કબજે કરી ત્યાની મુસલમાની સત્તા અચાનક નાબૂદ કરી દીધેલી હોવાથી ત્યાની પ્રજા, બીજી અનેક બાબતની પેઠે, ધર્મ સંબંધે પણ નિર્ભય થઇ હતી. રામદાસ સ્વામીએ એ સ્થિતિ લક્ષમાં લઇ પોતાના પત્રમા મહારાજની સ્તુતિ કરી છે અને સંભાજીને તેનું રક્ષણ તથા વર્ધન કરવાનો બોધ આપ્યો છે. મહારાજનો જન્મ કર્ણાટકમા થયો હોત અને ત્યા તેમણે સ્વરાજ્ય સંપાદનદ્વારા સ્વધર્મનું રક્ષણ કર્યું હોત તો સમર્થ સ્વામીએ 'કર્ણાટકધર્મ તમારી વાટ જુએ છે' એવું કથન અવશ્ય કર્યું હોત. 'મહારાષ્ટ્રધર્મ' એ શબ્દ રામદાસ સ્વામીના બીજા કોઈ પણ કવનગ્રંથમાથી મળી આવતો નથી, તે પરથી જણાય છે કે, ફક્ત શિવાજી મહારાજના કર્તૃત્વની પ્રશંસા કરવા માટેજ રામદાસ સ્વામીએ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. લેખકકથિત નિર્મૂલ્ય આધાર ઉપરથી મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના હૃદયમાં સ્વામીજીએ સ્વદેશાભિમાન જાગૃત કરવા માટેજ એ શબ્દનો પ્રચાર કર્યો છે એમ કહેવુ અનુચિત જણાય છે. સ્વામીજીએ સંભાજીના પત્રમાં 'મરાઠા મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ વધારવો' વગેરે ઉદ્‌ગારો લખ્યા છે તે તેમના પહેલા અને અંતિમજ હતા.[1] કારણ કે રામદાસ સ્વામીએ જે વર્ષમા સંભાજીને એ પત્ર લખ્યો તેજ વર્ષમા તેમનું દેહાવસાન થયુ છે.[2] તેમની પાછળ તેમના શિષ્યમંડળે ગુરુનું વ્રત ચાલુ રાખ્યુ હોય એવુ કોઇ ગ્રંથમા લખ્યુ નથી. માત્ર કલ્પનાજ કરવી હોય, તો તે ઇતિહાસ નથી; એ સમર્થભક્તોએ ભૂલવું જોઇતુ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, સમર્થ સ્વામી જેવા એક ગોસાઇના બોધ ઉપરથી સ્વદેશાભિમાન, સ્વધર્માભિમાન, સ્વરાજ્યાભિમાન અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાક સમય પર્યંત જાગૃત રહી હતી એમ કહેવા કરતા શિવાજીમહારાજના ઉજ્જ્વળ

---

૧ જગદીશ્વર છાપખાનામા છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયેલા રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રના એક જૂના ઇતિહાસગ્રંથમા અને રા. બોબાકૃત સ્વામીના ચરિત્રમાં સમર્થ સ્વામીએ સંભાજીને લખેલો ઉક્ત પત્ર છપાયો છે તેમા 'મરાઠા મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ વધારવો' એ વાક્ય લખ્યું નથી. એ મહત્વનુ વાક્ય પ્રકાશકે શામાટે કાઢી નાખ્યુ હશે ! કિંવા એ વાક્ય મૂળ પત્રોમા નહિ હોય અથવા રામદાસ સ્વામીના કોઇ ભક્તે પાછળથી વધાર્યું તો નહિ હોય?

૨ શકે ૧૬૦૩ ના પોષ મહિનામા ઉક્ત પત્ર લખ્યો છે અને તેજ વર્ષના માઘ માસમાં સમર્થ સ્વામીનું દેહાવસાન થયું છે.

ચરિત્રમહિમાવડેજ તે વૃત્તિચતુષ્ટયનું બીજારોપણ અને સંરક્ષણ થયું હતું એમ કહેવું વિશેષ યુક્તિયુક્ત જણાય છે. ઔરંગઝેબે સંભાજીને પકડી મારી નાખી તેમનું સ્વરાજ્ય પોતાના પગ નીચે દબાવી દીધેલું હોવા છતાં જે વીર પુરુષોએ અત્યંત જુસ્સાથી અને શૌર્યથી સતત ઓગણીશ વર્ષ સુધી બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કર્યાં અને તેને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી તેમને રામદાસીપંથ તરફથી કિંચિત્ પણ સહાયતા મળી નહોતી; પરંતુ શિવાજીમહારાજના કર્તૃત્વને લીધેજ અને તેમના હાથ નીચે કેળવાયલા હોવાને લીધેજ તે વીર પુરુષોના હૃદયમાં અલૌકિક જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો. એ મહાન કૃત્યનો સંપૂર્ણ યશ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનેજ આપવો જોઇએ. સમર્થ સ્વામીએ એક પત્ર લખ્યો તે ઉપરથી તેમનું ગૌરવ વધારવું એ સર્વથા અન્યાયયુક્તજ છે.

પ્રથમના સરદાર અને મુત્સદ્દીઓની મદદ

કેટલાક ઇતિહાસલેખકોના ઉપરોક્ત કથનસંબંધી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. એ વિવેચન ઘણું વિસ્તૃત થઇ જવા માટે લેખક વાચકવૃંદ પાસે ક્ષમાયાચના કરે છે. તેઓના કથનથી આપણા ચરિત્રનાયકને ઘણુંજ લઘુત્વ પ્રાપ્ત થતું જણાયાથી આટલું બધું લખવું પડ્યું છે. હવે એ ઇતિહાસલેખકોનું એક બીજું કથન તપાસીએ. તેઓ લખે છે કે, બ્રાહ્મણી (પેશવાઇ) રાજ્યના કેટલાક વિભાગમાં પુષ્કળ બ્રાહ્મણમુત્સદ્દી અને મરાઠાસરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા તેઓને પોતાના કર્તૃત્વની વિશેષતા જણાઇ અને મહારાજના હૃદયમાં સ્વરાજ્ય સાધ્ય કરવા જેવું સામર્થ્ય અને બુદ્ધિબળ જોઇ તેઓ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં ગયા. તેમની સહાયતાથીજ મહારાજ સ્વરાજ્યનો પાયો નાખી શકયા; એ કથનમાંથી કેટલું સત્ય છે, તે મહારાજનો ઇતિહાસ લક્ષપૂર્વક વાંચનારને સત્વર જણાઇ આવશે. તેમના મુત્સદ્દીસમાજમાં એક પણ એવો મનુષ્ય નહોતો કે જે સ્વતઃ કિંવા તેના પૂર્વજો મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટા મુત્સદ્દી ગણાયા હોય. તેજ પ્રમાણે મહારાજના લશ્કરમાં જે સરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા તેમાંનો કોઇ પણ સરદાર મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટો જાગીરદાર નહોતો. નેતાજી પાલકર, પ્રતાપરાવ ગુજર, હબીરરાવ મોહિતે, સંતાજી ઘોરપડે, ખંડેરાવ દાભાડે, ધનાજી જાધવ વગેરે સરદાર પ્રથમથીજ મોટા જાગીરદાર હતા એ કથનને કિંચિત્ પણ આધાર નથી તેઓ સર્વ નાના મોકાસદાર કિંવા દેશમુખ હોવા જોઇએ. પાછળ રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે મોકાસદારો અને દેશમુખીઓદ્વારા પ્રજા પાસેથી કર વસુલ કરવાનું બંધ પડયાથી તેઓ મહારાજની નોકરી કરવા લાગ્યા અને પોતાના ઉત્કૃષ્ટ કાર્યોને લીધેજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ પામ્યા. તે સમયે મોટા સરદાર તરીકે ફલટણના નિંબાળકર, મુધોળના ઘોરપડે, મસવડના માને, વાડીના સાવંત, શૃંગારપુરના સુર્વે, શિર્કે, દળવી અને જાવળીના મોરે ઇત્યાદિ ગણનામાં આવતા હતા એ સઘળા સરદાર અંતપર્યંત વિજાપુરસરકારના તાબેદાર રહ્યા હતા; અને પહેલા ત્રણ સરદાર પોતાના માલિક તરફથી મહારાજ સાથે વિરોધ કરવા તૈયાર થયા હતા બાકીના સરદારોને મહારાજે પરાજિત કર્યાં ન હોત તો તેઓ

પોતાની મેળે મહારાજના પક્ષમા આવત નહિ એમજ કહી શકાશે. એ જોતા મરાઠા સરદારોએ પોતાની મેળેજ મહારાજને સહાયતા કરી હતી એમ કહી શકાશે નહિ મહારાજના તાબામા જે સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ હતા તે સર્વેએ પગારની આશાએ નોકરી સ્વીકારી હતી શિવાજીમહારાજને મહાન દેશકાર્યમા ઉદ્યુક્ત થયેલા જાણી તેમના ઉદ્યોગને સહાયતા કરવાની નિષ્ઠાથી કોઇ મનુષ્ય તેમના પક્ષમા ગયો નહોતો, એવુ ઉપલબ્ધ ગ્રથો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે નોકરીમા રહ્યા પછી તેમના અતઃકરણમા સ્વરાજ્યાભિમાન વિકાસ પામ્યુ તેનુ બીજારોપણ અને વર્ધન, મહારાજની ઉન્નતિપ્રદ સુસગતિને લીધેજ થયુ હતુ એમ કહી શકાશે, તેથી સર્વ યશ મહારાજનેજ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ તેમને ન્યૂનત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવુ વિવાદગ્રસ્ત કથન કેવળ બુદ્ધિ અને ચિત્તભ્રમનોજ પ્રકાર કહી શકાય

સ્વરાજ્યસ્થાપના માત્ર મહારાષ્ટ્રપૂરતીજ ન હતી.

એજ ઇતિહાસવેત્તાઓદ્વારા મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે એવુ એક અન્ય કથન પણ પ્રચલિત છે, તે એ કે મહારાજનો સકલ્પ માત્ર મહારાષ્ટ્ર જેટલી સરહદમા સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો હતો જે મહાપુરુષે મુસલમાન બાદશાહીના કબજામાથી સર્વ ભારતભૂમિને મુક્ત કરી સ્વધર્મનુ રક્ષણ કરવા અને હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કરવાનો સકલ્પ કર્યો હતો, તેમની કૃતિમર્યાદા એટલીબધી સકુચિત હતી એમ કહેવુ એ વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર કરવા જેવુ છે મહારાષ્ટ્રની સરહદમાજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો તેમને ઉદ્દેશ હોત તો મહારાજે કર્ણાટકમા અહાર મહિનાસુધી ચઢાઇઓ કરી, પુષ્કળ પ્રાતો તથા કિલ્લા કબજે કરી, સ્થળે સ્થળે પોતાના થાણા સ્થાપ્યા તથા કેટલાક પ્રાતનુ સરક્ષણ કરવા માટે નવા કિલ્લા બાધ્યા તેનુ પ્રયોજન શુ ? તેજ પ્રમાણે ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૯-૮૦ મા વિજાપુરસરકારના મુખ્ય કાર્યભારી મસાઉદખાન સાથે મહારાજે તહનામુ કરતી વખતે પોતાના પિતાની જાગીર સ્વતત્ર કરી તાબામા લેવાનો તેમનો શો ઉદ્દેશ હતો ? પ્રસ્તુત લેખકને તો એવુજ જણાય છે કે, કેટલાક ઇતિહાસકારોના લખવા પ્રમાણે રામેશ્વરપર્યંતનો સર્વ પ્રદેશ કબજે કરી ત્યા પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો મહારાજનો સકલ્પ હતો તેજ સત્ય છે અને તેમનુ જીવન જો થોડા વર્ષ લબાયુ હોત તો તે સકલ્પ સિદ્ધ કર્યો હોત કર્ણાટકમા ચઢાઇ લઇ જવામા બીજો ઉદ્દેશ એ હતો કે, આદિલશાહની સત્તા પશ્ચિમ અને ઉત્તરમા જેમ ઓછી કરી નાખી હતી તેજ પ્રમાણે દક્ષિણમા પણ કરવુ અને એ સત્તા થોડી હદમા આવતાજ સધિ જોઇને આદિલશાહીનો પાયો જડમૂળથી ઉખેડી નાખવો ચઢાઇ વખતે મહારાજની બીજી ધારણા એ હતી કે, દક્ષિણમા કુતુબશાહની સત્તાને પણ ધક્કો પહોચાડવો કર્ણાટકમાથી પાછા ફરતી વખતે મહારાજે પોતાના ત્યાના સરદારોને મદ્રાસ તરફના પ્રાત કબજે કરી પૂર્વ સમુદ્રપર્યંત પોતાની સત્તા સ્થાપવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી એટલે કર્ણાટકમા ચઢાઇ લઇ જવામા તેમના બે ત્રણ ઉદ્દેશ હતા દક્ષિણમાથી બન્ને બાદશાહી સક્ષિપ્ત કરી નાખવાનો તેમનો વિચાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પશ્ચિમકિનારાનો

સર્વ પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લેવા માટે મહારાજ વહાણો તૈયાર કરાવી તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતા હતા. પશ્ચિમ કિનારાપરનો સીદીરૂપી કાંટો સમૂળ ઉખાડી નાખવા માટે તેમનો સપાટો લાગવાગટ ચાલુ હતો તેનું કારણ પણ એજ હતું. ગુજરાત પ્રાંતમાં દમણ અને સુરત શહેરપર્યંત તેમણે પોતાનાં થાણાં સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો હતો. ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૦ થી ઈ૦ સ૦ ૧૬૮૦ સુધી ગુજરાતમાં ચઢાઈ કર્યા સિવાયનું તેમનું એક પણ વર્ષ વ્યતીત થયું નથી એમ કહી શકાશે. ત્યાં મોગલોની સત્તા હોવાથી તે પ્રાંત એકદમ હસ્તગત કરવામાં વિશેષ જોખમ સમાયલું હતું એ પણ મહારાજ જાણતા હતા. પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું કોઈ પણ કામ એકાએક નહિ કરવાનો તેમનો નિયમ હોવાથી ઔરંગાબાદનું મોગલોનું પ્રબળ થાણું મહારાજે એમને એમજ રહેવા દીધું હતું. એ શહેર સુધી લૂંટ કરવી; પરંતુ શહેરમાં હુમલો કરવો નહિ એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. તેમ છતાં મોગલ બાદશાહી ઉપર મહારાજની બિલકુલ દૃષ્ટિ નહોતી એમ પણ કહી શકાશે નહિ; કારણ કે દક્ષિણમાં જયસિંહ રાજા પ્રબળ સૈન્યસહિત આવ્યા હતા તેમની સામે શાહિસ્તખાન સાથે જેવું પ્રપંચી આચરણ ચલાવ્યું હતું તેમ નહિ કરતાં તેને વશ કરી લેવાની મહારાજે યોજના કરી તેનું કારણ શું હશે? દિલેરખાને પુરંદરનો ઘેરો નાખ્યો હતો તેમાં તેને યશ મળ્યો નહોતો. તે એકજ કિલ્લા નીચે મોગલોને બેહદ ત્રાસ હવે પડ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે જયસિંહનો સિંહગઢ કબજે લેવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો હતો. તેથી મોગલો સામે નહિ ટકવા જેવું કંઈ બન્યું નહોતું; છતાં મહારાજ જયસિંહની છાવણીમાં ગયા હતા અને દિલેરખાન જેવા ગર્વિષ્ઠ સરદાર સાથે નમ્રતાપૂર્વક વર્ત્યા હતા. તથા તેની સાથે તહનામું કરવાની મસલત ચલાવી હતી; એટલુંજ નહિ પણ જયસિંહની ભલામણથી તેઓ દિલ્હી જવા પણ તૈયાર થયા હતા, તેનું કારણ શું હોવું જોઈએ? વળી ઔરંગઝેબ જેવા મહા કપટી, વિશ્વાસઘાતી શત્રુ પોતાનો નાશ કરવા સદા તત્પર રહેતો જાણવા છતાં તેના તાબામાં જઈ સપડાવાનું જે પુરુષે સાહસ કર્યું તેનો ઉદ્દેશ શો હોવો જોઈએ? પ્રસ્તુત લેખકને તો તેમાં તેમનો મહદુદ્દેશ જણાય છે; અર્થાત્ જયસિંહ જેવા બળવાન રાજપૂત રાજાને વશ કરી લેવો, તેમનાદ્વારા દિલ્હીદરબારના અન્ય રાજપૂત સરદારો સાથે ઓળખાણ કરવી અને ઉત્તર તરફના પ્રદેશની થોડી ઘણી માહિતી મેળવી લેવી તેમજ મોગલો સાથે સ્નેહ કર્યા પછી તરતજ આદિલશાહ તથા કુતુબશાહ ઉપર પોતાનો કરપ બેસાડવો એજ ઉદ્દેશ હતો. મહારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ ઘણે ભાગે પારપૂર્ણ કર્યો હતો એ તેમના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે. દક્ષિણમાંના મોટા જાગીરદારો યવનોના તાબેદાર થવાથી સર્વ એકત્ર થઈ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાની તેમને ઈચ્છા થઈ નહોતી. તેજ પ્રમાણે ઉક્ત રાજપૂત રાજાઓ પણ મોગલ બાદશાહના માંડલિક થયેલા હોવાથી તેઓ પોતપોતાનુંજ સંભાળતા હતા. સર્વ રાજપૂતોએ એકત્ર થઈ મોગલસત્તા સાથે વિરોધ કરવાની તેમને કલ્પના પણ થઈ નહોતી; પરંતુ મહારાજે દક્ષિણમાં જેવું કાર્ય આરંભ્યું હતું તેવુંજ કાર્ય પોતાની સહાયતાથી ઉત્તરના રાજપૂતોએ આરંભવું એવી મહારાજની ઈચ્છા હતી;

નહિ તો તેઓ મરણસમયે બખરલેખકના લખવા પ્રમાણે શોકોદ્‌ગાર [૧] કાઢત નહિ શાહજીરાજા પોતાના મહા પ્રતાપી પુત્ર શિવાજીમહારાજની મુલાકાત લઇ કર્ણાટક ગયા તે સમયે તેમણે વ્યંકોજીરાજાને બોધના શબ્દો કહેતા મહારાજના કાર્યોની જે પ્રશંસા કરી હતી [૨] તે કેવળ અતિશયોક્ત ભરેલી કહી શકાશે નહિ સર્વ બાબતોપ્રત્યે વિચાર કરતા મહારાજનો સંકલ્પ કેવો વિસ્તૃત હતો તે સહેજે જણાઇ આવશે એ મહાસંકલ્પ પરિપૂર્ણ કરવા મહારાજને દીર્ઘાયુષ્ય નહિ મળવાથી તેમના કાર્યક્ષેત્રને સંકુચિત માની તેમને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર મનુષ્યો સર્વથા અન્યાયી કહી શકાશે

અત્યારસુધી પ્રારંભમા જણાવ્યા પ્રમાણે બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી વાચકોના લક્ષમા આવ્યુ હશે કે, પરકીય લેખકો અને પ્રેક્ષકો આપણા ચરિત્રનાયકપ્રત્યે જે દોષારોપ કરે છે તે નિરાધાર છે અને અમારા દેશના કેટલાક ઇતિહાસજ્ઞ પુરુષો મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવા કથન પ્રકટ કરે છે તે પણ અપ્રયોજક છે

હવે મહારાજના કેટલાક ઉજ્જ્વળ ગુણોનુ અહિં નિરૂપણ કરવુ ઇષ્ટપ્રદ જણાય છે ઉપરોક્ત વિવેચનપરથી તેમના કેટલાક સદ્‌ગુણોનુ દિગ્દર્શન થયુ છે છતા તેમના કેટલાક મુખ્ય ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનુ ટુકમા વિવેચન કરીશુ. તેમ કરતા મહારાજના ચાર પ્રકારના વર્તનનો વિચાર કરી શકાશે જેમકે -૧ રાજકીય, ૨ વ્યાવહારિક, ૩ કૌટુંબીક અને ૪ ધાર્મિક

લોકસંગ્રહ અને ઉદારતા

પ્રથમ તેમના રાજકીય વર્તનસંબંધી વિચાર કરીએ પ્રબળ યવન બાદશાહી સત્તા સાથે વિરોધ કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના ઉદ્યોગમા સુયશ સંપાદન કરવા માટે આવશ્યકીય થઇ પડે એવા મહારાજના શૌર્ય, વીર્ય, પરાક્રમ, તર્ક, યુક્તિ અને સાહસ ઇત્યાદિ ઉત્કૃષ્ટ ઉજ્જ્વળ ગુણનુ કથન કરવુ એ ધોળે દહાડે સૂર્યનુ અસ્તિત્વનો વિશેષ પૂરાવો શોધવા જેવુ કહેવાશે તેમના ચરિત્રમાથી સ્થળે સ્થળે અપ્રતિમ ગુણનો પ્રત્યય થાય એમ છે. તે સંબંધી અત્રે સ્વતંત્રરીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી [૩] સ્વરાજ્યસાધનરૂપી કાર્યમા સંપૂર્ણ યશસ્વી થવા માટે એ સિવાય બીજા કેટલાક મહદ્‌ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે મહા-

૧ પૃષ્ઠ ૪૦૮ જુઓ ૨ પૃષ્ઠ ૪૧ જુઓ

૩ મહારાજના કટ્ટા શત્રુ ઔરંગઝેબ બાદશાહનાજ ઉદ્‌ગાર આ સ્થળે પ્રકટ કર્યાથી તેમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનો પૂરાવો મળશે તેઓએ લખ્યુ છે કે 'તેઓ મહાન નણશૂર સૈનિક હતા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રાજ્યોનો નાશ કરવાનો મે સતત પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો છતા નૂતન રાજ્ય સ્થાપવાનુ મહત્કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે પરાક્રમ આદિ અગત્યના ગુણો તેમના કરતા બીજા કોઇ મનુષ્યમા વિશેષ નહોતા મારુ પ્રબળ સૈન્ય તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામા સતત ઓગણીસ વર્ષપર્યંત ગુથાયુ હતુ, તેમ છતા તેમની સત્તા એકસરખી વૃદ્ધિગત થતી હતી ' આ અભિપ્રાય મહારાજને 'પહાડકા ચુવા' કહેનાર ઔરંગઝેબ બાદશાહનો છે

રાજામાં તે ગુણો કેટલે દરજ્જે વિદ્યમાન હતા તે જોઇએ. પ્રથમ ગુણ એ હોવો જોઇએ કે સુકૃતમય હોવા છતાં અસંભવિત જણાતા ઉદ્યોગમાં યશ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યને પોતાના સમાગમમાં આવતા મનુષ્યોને પોતાના પક્ષમાં લેવાની કળા સારી પેઠે આવડવી જોઇએ. એ કળામાં મહારાજ એટલા બધા કુશળ હતા કે તેવી કળા આજપર્યંત અન્ય કોઇને પ્રાપ્ત થઇ હોય એવું જગતના ઇતિહાસમાંથી જણાતું નથી. મહારાજની વાણી બાલ્યાવસ્થાથીજ મોહક અને મધુર હોવાથી તેઓએ શરૂઆતથીજ માવળપ્રાંતના કેટલાક દેશમુખ અને અન્ય મનુષ્યોને પોતાના કાર્યમાં સહાયક બનાવી લીધા હતા. ગમે તેવો પુરુષ એક વખત મહારાજના સમાગમમાં આવતો કે તે તરતજ તેમની મોહક વાણીથી વશ થઇ તેના અંતઃકરણમાં તેમને માટે આદરબુદ્ધિ અને સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થતો તથા તેમના સત્કાર્યપ્રત્યે અભિમાન ધારણ કરી મન, વાણી અને કર્મવડે તેમને સહાયતા કરવા કબૂલ થતો. તેમણે એવો અલૌકિક જાદુ સંપાદન કરેલો હોવાથી તેમને સ્વામિનિષ્ઠ અને વિશ્વાસુ સેવકોની કદિ પણ ઉણપ પડી નહોતી. સેવકો મેળવનાર મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવાનો એક બીજો ગુણ અર્થાત્ ઉદારતા હોવી જોઇએ. તાબાના મનુષ્યો સાથે ઉદારપણે વર્તવામાં મહારાજના જેવો કોઇ પણ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નૃપતિ થશે નહિ. પોતાના સેવકો ઉત્તમ કાર્ય કરતા તે વખતે તેમને કાર્યના પ્રમાણમાં ઇનામ તથા શાબાશી આપવામાં મહારાજ સર્વદા તૈયારજ રહેતા. નોકરોને વખતસર પગાર આપી તેમની અનેક, સાંસારિક વિડંબના પ્રસંગે સહાયતા કરવામાં મહારાજ સર્વદા મુક્તહસ્ત રહેતા. કોઇ પણ યુદ્ધપ્રસંગે મરણ પામેલા સેવકનું કુટુંબ જીવનપર્યંત ઉદરનિર્વાહ ચલાવી શકે તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું મહારાજ ચૂકતા નહોતા. મરણ પામેલા સેવકનો બંધુ કિંવા પુત્ર સરકારી નોકરી કરવા લાયક જણાતા મહારાજ તેને યોગ્યતા પ્રમાણે હોદ્દો આપવાની વ્યવસ્થા કરતા એ પરથી તાબાના સેવકોની ખાત્રી થઇ હતી કે આપણા સ્વામીના કાર્યમાટે પ્રસંગે સ્વપ્રાણની આહુતિ આપવી પડશે તોપણ તેઓ આપણી પાછળ આપણા કુટુંબના જીવનનિર્વાહની સુવ્યવસ્થા કરશે.

ગુણજ્ઞતા અને નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ

લોકસંગ્રહ કરનાર સ્વામી ગુણજ્ઞ અને ગુણની કદર જાણનાર હોવો જોઇએ. મહારાજમાં આ અલૌકિક ગુણગ્રાહ્યતા હતી પ્રત્યેક મનુષ્યના વાસ્તવિક ગુણની પરીક્ષા કરી તેઓ તેને યથોચિત કાર્ય સોંપતા અને તેમાં વૃદ્ધિંગત પામતા ગુણના પ્રમાણમાં નિષ્પક્ષપાતપણે તેની ઉન્નતિ કરતા, એજ તેમની મુખ્ય નીતિ હતી. તેઓ કોઇને મિત્ર કિંવા આપ્ત જાણી મોટો હોદ્દો કિંવા મોટા માનની નોકરી આપવા જેવો પક્ષપાત કદિ પણ કરતા નહિ. લાયક મનુષ્યના હક્કનો વિચાર કરી મહારાજ તેને ન્યાયપૂર્વક યોગ્ય હોદ્દા આપતા. તેમની એ નીતિને લીધે સર્વ મનુષ્યોને ખાત્રી થઇ હતી કે મહારાજ ગુણ અને કર્તવ્યકર્મની યોગ્ય તુલના કરી આપણી ઉન્નતિ કરનાર ગુણજ્ઞ સ્વામી છે. આપણા ચરિત્રનાયકમાં એક બીજો ઉત્કૃષ્ટ ગુણ એ હતો કે, તેઓ પોતાના તાબાનાં મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં પોતાના

ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવાની અદ્‌ભુત કળા જાણતા હતા. કોઇ પણ સેવકને ગમે તેટલું મહત્ત્વનું કામ સોંપ્યા છતાં તે પરિપૂર્ણ કરવા સંબંધી મહારાજ તેનામર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા. વિશ્વાસ રાખવા લાયક મનુષ્યોની તેઓ પ્રથમથીજ બરાબર તપાસ કરતા અને એક વખત વિશ્વાસ રાખ્યા પછી પુન: તેનાપ્રત્યે સંશય દર્શાવતા નહિ. વિશ્વાસુ મનુષ્યપ્રત્યે દ્વેષ કિંવા ઈર્ષા રાખનાર મનુષ્ય મહારાજ પાસે જઇ તેની ચાડી કરવાની હિંમત ધરાવતો નહ. ચાડીચુગલી કરનાર મનુષ્યને મહારાજ પોતાની પાસે આવવા દેતા નહોતા. કોઇ સેવકના કાર્યપ્રત્યે સંશય ઉત્પન્ન થતાં મહારાજ પ્રથમ પોતાના ગુપ્ત જાસુસદ્વારા તેની તપાસ કરતાં અને ત્યાર પછી પૂરાવો ભેગો કરી યોગ્ય ન્યાય ચૂકવતા. મહારાજની એ વૃત્તિને લીધે તાબાના નાનામોટા સેવકોને ખાત્રી થઇ હતી કે, પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાનાં કાર્ય કરવાથી મહારાજ નોકરી ઉપરથી દૂર કરશે નહિ. મહારાજપ્રત્યે પ્રત્યેક સેવકને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી અને હોદ્દાસંબંધી ખાત્રી થયાથી તેમનામાં પ્રમાણિકપણું, સ્વામિનિષ્ઠા અને સ્વકાર્યદક્ષતા આદિ વૃત્તિનો વિકાસ થયો હતો.

નિષ્કપટીપણું અને મિત્રભાવ

લોકસંગ્રહ કરનાર લોકનાયકે પોતાના તાબાનાં મનુષ્યો સાથે નિષ્કપટીપણે અને મિત્રભાવે વર્તવું ઇષ્ટપ્રદ થઇ પડે છે. એ કળા પણ મહારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરી હતી. જેનાપર એક વખત વિશ્વાસ મૂકતા તેની સાથે તેઓ કદિ પણ કપટીપણે વર્તતા નહોતા. મહારાજ પોતાના વિશ્વાસુ સેવકો સાથે પોતે રચેલી યોજના અને તેની સિદ્ધિના ઉપાયોસંબંધી વિચાર ચલાવતા અને તેઓની મસલત આ રપૂર્વક ધ્યાનમાં લેતા. પોતાનાં મનુષ્યો સાથે અંતઃકરણમાં એક અને હોઠ ઉપર જૂદું એમ દ્વિધા વર્તન રાખતા નહિ. તેજ પ્રમાણે રાજ્યાધિકારના જુસ્સાથી કોઈ સાથે કદિ પણ અહંકારભરેલું વર્તન ચલાવતા નહિ. પોતાના તાબાનાં મનુષ્યોને પોતાના મિત્રસમાન જાણી તેમની સાથે ખરા સ્નેહભાવથી વર્તતા. કોઇનું માનખંડન કિંવા મદમર્દન તેઓ એકાએક કરતા નહોતા. મહારાજ પોતાના સર્વ મનુષ્યો સાથે એવુંજ વર્તન ચલાવતા હોવાથી તેઓને પોતાનું સ્વાભિમાન અને માનપ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહેવાની ખાત્રી હતી, તેથીજ તેઓ સ્વામિકાર્યમાં સદોદિત એકનિષ્ઠ રહેતા હતા. મહારાજના સ્નેહયુક્ત વર્તનને લીધેજ તેઓના અંતઃકરણમાં તેમનાપ્રત્યે પ્રેમ અને અભિમાનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી હતી.

કરપ

મહારાજ પોતાના તાબાના અધિકારીઓપ્રત્યે આદરપૂર્વક મિત્રભાવે વર્તતા હતા; પરંતુ તેમના ઉપર તેઓનો કરપ પણ બહુ સખ્ત હતો. મહારાજ તેઓનું આટલું બધું સન્માન કરતા હતા અને સ્નેહ દર્શાવતા હતા તે ઉપરથી કોઇ કારભારી કિંવા અમલદાર અહંકાર કરે કિંવા પોતાના કામમાં આળસ કરે તો તે મહારાજ કદિ પણ સહન કરતા નહિં. એવો અહંકારી કિંવા આળસુ અમલદાર

ગમે તેવો ઉચ્ચ અધિકારી હોવા છતાં મહારાજ તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવા કદિ પણ ચૂકતા નહોતા; તેથી સર્વ અમલદારો ઉપર મહારાજનો સરખો કરપ હતો. સર્વને એવુજ જણાતુ કે, હુશિયારીથી પ્રમાણિકપણે સ્વામિકાર્ય કરવાથીજ તેઓની આપણાપર કૃપા થશે મહારાજનો સખ્ત કરપ હોવાથી તેઓ આટલાં બધા મનુષ્યો ઉપર કાબૂ રાખી શકતા અને તેમની પાસેથી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરાવી શકતા હતા.

ઉદ્યોગીપણું

સેવકજનોપર મહારાજનો સખ્ત કરપ રહેવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મહારાજને બાલ્યાવસ્થાથીજ જીવતોડ મહેનત કરી પ્રત્યેક કામ કરવાની ટેવ હોવાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે અને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાને માટે અગત્યના થઇ પડે એવા પ્રત્યેક ગુણ અને પ્રત્યેક કાર્યો તેમનામાં ઉત્તમ પ્રકારે વિકાસ પામ્યાં હતા રણભૂમિપર શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતી વખત સૈનિકોને શત્રુસન્મુખ ઉભા રાખી પોતે એક પ્રેક્ષકની પેઠે, કોઇક સુરક્ષિત સ્થળમા ઉભા રહેવાનો કેટલાક સેનાપતિનો કિંવા રાજાનો નિયમ હોય છે, તેમ મહારાજ કદિ પણ વર્તના નહોતા. તેઓ હાથમા તલવાર લઇને સર્વથી આગળ રણભૂમિ ઉપર ઘૂમતા અને પોતાના શરીરનુ અપ્રતિમ શૌર્ય, વીર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્ય પ્રકટ કરતા. તેમ થવાથી તેમના તાબાના વીર પુરુષોને મહારાજ કરતા પોતાનામા વિશેષ યુદ્ધકૌશલ્ય હોવાનો અહંકાર ઉત્પન્ન થતો નહોતો. પોતાના સેનાપતિને લૂંટ કરવા મોકલી કિંવા ચઢાઇમા મોકલી પોતે આનંદ ભોગવવાનો કેટલાક રાજાઓનો નિયમ હોય છે. તેમ થવાથી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર સેનાપતિ રાજ્યમાં પ્રબળ થઇ પડે છે, અને રાજા તેના હાથમા એક રમકડા જેવો થઈ પડે છે; પરંતુ મહારાજે મરણપર્યંત તેવું વર્તન ચલાવ્યુ નથી. તેઓ સર્વદા એકાદ ચઢાઇમાં ગુંચાયલાજ રહેતા. આળસુની પેઠે સ્વસ્થ બેસી રહેવાનુ તેઓને પસંદજ નહોતુ એવા ઉદ્યોગીપણાને લીધે અને અવિશ્રાંત પરિશ્રમને લીધે તેઓએ પોતાનાપર કોઇ પણ સેનાપતિ કિંવા સરદારનુ બળ ચાલવા દીધુ નહોતુ. જૂદી જૂદી ચઢાઇઓમા સરદારો અને સેનાપતિઓ પોતે જે પરાક્રમ દર્શાવતા તેના કરતા મહારાજના પરાક્રમ થોડે અંશે પણ વિશેષ થતા તે જોઇ તેઓને પોતાનું અભિમાન વધારવાનો અવકાશજ મળતો નહિ મહારાજસમક્ષ તેઓ પોતાને હમેશાં હીનપરાક્રમીજ જાણતા. રાજ્યવ્યવસ્થાસંબંધી પણ તેમણે એવોજ ક્રમ રાખ્યો હતો. કિલ્લાનો બંદોબસ્ત, જમીનમહેસુલની વ્યવસ્થા, વિકટ પ્રપંચ રચવા માટે જરૂર પડતી યુક્તિમત્તા, વગેરે કોઈ પણ કાર્ય માટે કોઇ પણ અધિકારી મહારાજ પાસે બડાઇ મારવા શક્તિવાન થતો નહિ. મહારાજમા એ સર્વ રાજ્યકારી ગુણોનું સંમિલન હોવાથી પ્રત્યેક સેવક તેમના સમક્ષ તદ્દન નમ્ર અને સ્વસ્થ થઇ જતો. પ્રત્યેક સેવક ઉપર તેમનો વિલક્ષણ કરપ હતો; એજ સુપ્રસિદ્ધ સદ્‌ગુણને લીધે રામદાસ સ્વામીએ પોતાના પત્રમાં મહારાજને 'સર્વજ્ઞ'નું વિશેષણ લગાડ્યું છે.

લોકવશીકરણ

ઉપરોકત વિવેચનપરથી જોઇ શકાશે કે, મનુષ્યોને વશ કરી તેમનાદ્વારા પ્રમાણિકપણે ઇચ્છાનુસાર કાર્યો કરાવી લેવાની અપ્રતિમ કળા મહારાજે સાધ્ય કરી હતી, તેનુ કારણ ઉકત ગુણસમુચ્ચયનો તેમનામા ઉત્તમરીતે વિકાસ થયો હતો તેજ હતુ એ લક્ષમા રાખવા જેવુ છે તેમણે મનુષ્યોને વશ કરવાની વશીકરણવિદ્યા ઉત્તમ પ્રકારે સપાદન કરેલી હોવાથી તેમના તાબાના સેવકોમા પ્રમાણિકપણુ, સ્વામિનિષ્ઠા અને કર્તવ્યદક્ષતા જેવા સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થયા હતા અને પરસ્પર એકબીજા કરતા ચડતા ગુણો સપાદન કરવાની તેમને લાલસા થતી હતી મહારાજ પાસેથી શાબાશી મેળવવામાજ તેમને કૃતજ્ઞતા જણાતી હતી. સ્વામિકાર્યમાટે પ્રાણની આહુતી આપવાનો પ્રસગ આવતા તેઓ જરાપણુ સકોચાતા નહિ એવા અલૌકિક મહાપુરુષની મન, વચન અને કર્મવડે સેવા કરવામાજ પોતાના જીવનની સફળતા માનવા જેવી તેમને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી આગળ જતા મહારાજ જે પુણ્યકૃત્યમા ગુથાયા હતા તેનુ તેઓએ મહત્ત્વ જાણ્યા પછી તેમની સાથે અપ્રમાણિકપણે વર્તવામા તેઓ મહાપાપ સમજવા લાગ્યા હતા તેમના અતકરણમા મહારાજસબધી સંપૂર્ણ ભક્તિ અને દેશકાર્યની મહત્તાએ સચોટ અસર કરેલી હોવાથી તેઓએ પ્રપચ કિંવા વિશ્વાસઘાત કદિ પણ કર્યો નહોતો મહારાજ દિલ્હી જઈ નજરકેદમા રહ્યા પછી આઠ નવ મહિને પુન સ્વરાજ્યમા પાછા ફર્યા તે સમયે કિંવા કર્ણાટકની ચઢાઈમા ગયા પછી અઢાર મહિનાપર્યંત તે તરફ ગુથાઇ રહ્યા તે સમયે તેમના તાબાના કોઇ પણ મુત્સદ્દીએ કિંવા સરદારે મહારાજ સાથે દગોપ્રપચ કરવાની કલ્પના પણ કરી નહોતી એ બનાવ તે ચળવળને સમયે ઘણો આશ્ચર્યકારક કહી શકાશે; પરતુ મનુષ્યોને વશ કરવાની મહારાજની કળા ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે વિકાસ પામી હતી તે લક્ષમા લેતા ઉપરોકત બનાવમા સમાયેલા ગૂઢ તત્ત્વસબધી કોઇને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ

કલ્પનાશક્તિ

મહારાજમા બીજો મહત્ત્વનો ગુણ જોઇશુ તો જણાશે કે, તેમના મસ્તિષ્કમા અપ્રતિમ કલ્પનાશક્તિ હતી તેમનામા એ ગુણ જો પરિપૂર્ણરીતે ન હોત તો સ્વરાજ્ય મેળવવાની તેમને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાત નહિ, કારણ કે બાદશાહી દરબારમા દશહજારી અને વીસહજારી બળવાન મરાઠા સરદારોનુ અસ્તિત્વ છતા અને તેઓ મોટી મોટી જાગીરો ભોગવતા હતા છતા તેમના મસ્તિષ્કમા સ્વરાજ્ય મેળવવાની કલ્પના શામાટે ઉત્પન્ન થઇ નહિ? તેઓમા સ્વાતત્ર્યપ્રીતિ, સ્વધર્માભિમાન અને યવનસત્તાપ્રત્યે દ્વેષ જેવી વૃત્તિઓ નહોતી એમ કોણ કહી શકશે? તેજ પ્રમાણે તેમનામા શૌર્ય, પરાક્રમ આદિ ગુણોનો અભાવ હતો એમ પણ કહી શકાશે કે? એ સર્વ સદ્ગુણ હોવા છતા ઉકત સરદારોને મહારાજ જેવી બુદ્ધિ કેમ ઉત્પન્ન થઇ નહિ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એજ છે કે તેમના મસ્તિષ્કમા

કલ્પનાશક્તિનો ગુણ વિશેષ નહોતો. કયી યોજનાવડે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય અને કોઇ પ્રસંગે એક યોજના નિષ્ફળ જતા બીજી કયા પ્રકારની યોજના યોજવી એનો પરિપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી કાર્યને ગતિમા મૂકવા જેવી કલ્પનાશક્તિ મહારાજમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ વિકસિત થઇ હતી. કલ્પનાશક્તિનો મુખ્ય આધાર મનુષ્યની બુદ્ધિ ઉપર હોય છે. મહારાજની બુદ્ધિ અતિ તીવ્ર હોવા સાથે તેમને સર્વ પ્રકારની માહિતી મેળવવાનો અમર્યાદ ઉત્સાહ હતો અને એજ ચોકસપણાને લીધે તેમનો જ્ઞાનભંડાર સદા ભરપૂર રહેતો હતો. બીજાના ઉત્તમ પ્રકારના અનુભવની સહાયતા લઇ તેમા પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવનો વધારો કરી સર્વ જ્ઞાન પોતાના હૃદયગ્રંથમા આલેખી રાખનાર તેમના જેવો બીજો પુરુષ ભાગ્યેજ હશે. આ તો મહારાજની સ્મરણશક્તિની વાત થઇ; પરંતુ માત્ર સ્મરણશક્તિ પ્રબળ હોવાથી કલ્પનાશક્તિમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. તેને ઉત્કૃષ્ટ વિવેકશક્તિની સહાયતા હોવી જોઇએ. મહારાજમા અતિ પ્રખર વિવેકશક્તિ હતી એ નિર્વિવાદ છે. સ્મરણશક્તિ અને વિવેકશક્તિના અપ્રતિમ બળવડે પ્રાપ્ત અનુભવનો અને ઉદ્દિષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાનનો વિનિયોગ કરવામાં આવતાં અલૌકિક યુક્તિમત્તાનો તેમનામા વિકાસ થયો હતો. એક યોજનામાં નિષ્ફળ થતા બીજી અને તેમા નિષ્ફળ થતાં ત્રીજી યોજના યોજવીજ જોઇએ; નિરાશ થઇને કદિ પણ બેસી રહેવું નહિ એવો મહારાજનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાને સર્વ મનુષ્યો ભાગ્યશાળી હોતા નથી. જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં કલ્પનાશક્તિના બળવડે યુક્તિપ્રયુક્તિનો અખંડ પ્રવાહ વહન થતો હોય છે તેજ મનુષ્ય એવો દૃઢનિશ્ચયી થઈ શકે છે. મહારાજે શરૂઆતથીજ પ્રત્યેક કાર્યમા દૃઢાગ્રહ દર્શાવેલો હોવાથી તેઓ તરુણ હોવા છતા તેમનાપર વિશેષ અનુભવી અને માહિતગાર મનુષ્યોની નિઃસીમ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. મહારાજ તરુણ વયના હોવા છતા તેમને જ્ઞાનવૃદ્ધ જાણી તેમના અસંભવિત જણાતા કાર્યો માટે આસપાસનાં મનુષ્યો સહાયતા કરવા લાગ્યા. તેમની કલ્પનાશક્તિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ઇચ્છિત કાર્ય સાધ્ય કરવા જે યોજના દર્શાવવામા આવી તેની ખાત્રી થયાથીજ પોતાના પ્રાણ સંકટમા નાખવા મહારાજના સેવકો તૈયાર થયા હતા; નહિ તો તેમ બની શકત નહિ. એજ કલ્પનાશક્તિના બળવડે મહારાજે પોતાના ઉપર આવી પડેલ ભયંકર પ્રસંગોમાંથી કેવી રીતે મુક્તિ મેળવી એ તેમનું ચરિત્ર વાચનાર મનુષ્યોને ક્ષણે ક્ષણે જણાઈ આવશે; એટલુંજ નહિ પણ એજ સદ્‌ગુણ તેમના સર્વ કાર્યોના મૂળરૂપ હતો એમ કહેતાંમા અતિશયોક્તિ નથી. એજ સદ્‌ગુણની સહાયતાથી મહારાજે તાબાના સેવકોમાં પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથ સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવા તેઓ પ્રવૃત્ત થય હતા. ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગે ફસાઇ પડતાં તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી સ્વકાર્યસિદ્ધિ કરવાની મહારાજમા અજબ કળા હોવાની પ્રત્યેક સેવકને ખાત્રી હતી, તેથીજ તેઓ ઇચ્છિત સાહસકર્મ કરવા ઉદ્યુક્ત રહેતા હતા.

તેજસ્વિતા અને સ્વાભિમાન

મહારાજમાં તેજસ્વિતાનો ત્રીજો સદ્ગુણ હતો. ખરા તેજસ્વી પુરુષો હોય છે તેઓ પારકાની તાબેદારી સહન કરી શકતા નથી. તેઓ સ્વાભિમાની હોવાથી સ્વાભિમાનને પ્રતિકૂળ થઈ પડતી પરતંત્રતા તેઓને તદ્દન અસહ્ય થઇ પડે છે. પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખી પ્રાપ્તસ્થિતિમા સંતોષ માનવામાંજ તેઓને વિશેષ સુખ જણાય છે. મહારાજમા એ સદ્ગુણ હોવાથી સ્વપિતાની પરતંત્ર સ્થિતિ જોઇ તેઓ દુઃખી થતા હતા. એ સ્થિતિમાથી મુક્ત થતાં સ્વપ્રાણની હાનિ થવાનો સંભવ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા; પરંતુ એવી સ્થિતિમાં રહી યવનોના ટુકડા ખાવા કરતાં પ્રાણસંકટ સ્વીકારવાનું મહારાજને યોગ્ય જણાયુ હતું. તેમણે સ્વીકારેલા કાર્યમાં એકાએક યશ પ્રાપ્ત થવા માટે તેમને શંકાજ હતી એમ કહેવું પડશે; પરંતુ પરતંત્રતામાં રહી સંપાદન કરેલી ધનસંપત્તિ તેમને તુચ્છ જણાવાથી દૃઢ નિશ્ચય તથા અતિશય ધૈર્ય ધારણ કરી તેઓ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના ઉદ્યોગે વળગ્યા હતા. મહારાજને પ્રાપ્તસ્થિતિમાંજ સંતોષ માનવાની શિખામણ આપનાર દાદાજી કોંડદેવ જેવા પુરુષે તેમને પોતાના ઉદ્યોગમાથી નિવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ મહારાજ પોતાના દૃઢ સંકલ્પમાથી વિચલિત થયા નહિ. ત્યાર પછી તેમના પિતા ઉપર પ્રાણસંકટ આવી પડવા છતા ધૈર્ય રાખી પિતાને સંકટમુક્ત કરવાની આશ્ચર્યકારક યુક્તિ શોધી કહાડી; પણ પોતાનો સંકલ્પ તેમણે ત્યાગ કર્યો નહિ. એ પરથી મહારાજનું તેજસ્વીપણુ સારી પેઠે જણાઇ આવે છે. એ ગુણનું અંગીભૂત જે સ્વાભિમાન તે પણ મહારાજના અંતઃકરણમા ઓતપ્રોત ભરેલું હતું. દિલ્હીદરબારમાં ઔરંગઝેબ જેવા સાર્વભૌમ બાદશાહની કપટજાળમા સપડાવા છતાં ત્યાં પણ તેમણે પોતાનું માનખંડન થતુ સહન કર્યું નહિ, એ વાચકો પાછળ વાચી ગયા છે. ખરા વીર પુરુષોમાજ એ મહાભૂષણપ્રદ ગુણ જોવામા આવે છે. એ ગુણ સિવાય પુરુષ કેવળ નિર્માલ્યવતજ કહી શકાશે. કોઇ પોતાનું અપમાન કરે નહિ કિંવા કોઇ પોતાને કલંક લગાડે નહિ કિંવા તુચ્છ સમજે નહિ એ માટે મહારાજ હમેશાં કાળજી રાખતા હતા; તેથીજ તેઓ જગપ્રસિદ્ધ અલૌકિક પરાક્રમો કરી શક્યા છે. મહા તેજસ્વી પુરુષો રાષ્ટ્રના અભ્યુદયને માટે કેવા કારણભૂત થઇ પડે છે તે મહારાજના ચરિત્ર ઉપરથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાઇ આવે છે. તેજસ્વીપણામાજ વીર્ય, શૌર્ય, સાહસ આદિ ઉજ્જવળ ગુણો અને સદાચાર, નિર્વ્યસન આદિ નૈતિક ગુણોનું મૂળ સમાયલું છે; કારણ કે તેજસ્વી પુરુષો પોતાના તેજની હાનિ થવા જેવા દુર્ગુણનો ત્યાગ કરી વાસ્તવિક તેજની વૃદ્ધિ થવા જેવા સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાંજ સર્વદા તત્પર હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાની તેજસ્વિતાના પ્રભાવવડે અન્ય જનોને સુખી અને સમૃદ્ધિશાળી કરવાના યત્ન કરવામાંજ તેઓ પોતાના જીવનની સફળતા માને છે. મહારાજની તેજસ્વિતાની પરીક્ષા કરી જોતાં તેઓ કેટલે દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટ જણાય છે તે સુજ્ઞ વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી. સારાંશ એ છે કે મહારાજની તેજસ્વિતાને લીધેજ મહારાષ્ટ્રને કેટલાક સમયપર્યંત સ્વાતંત્ર્યસુખ પ્રાપ્ત થઇ જગતને મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના શરીરમાં કંઇક વિશેષ ઓજસ્વિતા જણાઇ હતી.

પ્રજાવાત્સલ્ય

મહારાજમાં પ્રજાવાત્સલ્યનો મહાન સ્તુતિપાત્ર ગુણ હતો. રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રકરણમાં એ ગુણનું સારી પેઠે દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, તેથી અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ખેડુત, વ્યાપારી અને ઉદ્યોગી મનુષ્યોનો ઉત્કર્ષ થાય, તેમને કોઈ તરફથી ત્રાસ પડે નહિ અને તેમને યોગ્ય ન્યાય મળે તે માટે મહારાજ પોતાના રાજ્યમાં સર્વદા સુવ્યવસ્થા કરવા તત્પર રહેતા. સર્વ કાર્યભાર શાંત સ્વસ્થપણે ચાલ્યા કરે અને કોઈ પ્રકારની અવ્યવસ્થા ન થાય તે માટે મહારાજે પોતાની કલ્પનાશક્તિવડે ભૂતકાળમાં કોઈપણ નૃપતિએ નહિ રચેલી એવી અષ્ટ પ્રધાનમંડળની રચના રચી હતી. જૂદા જૂદા પ્રધાનોને રાજ્યનાં જૂદાં જૂદાં ખાતાની જવાબદારી સોંપી દઈ તેના ઉપર પ્રધાનમંડળની અને પોતાની સ્વત દેખરેખ રાખ્યાથી પ્રજાને સુખ પ્રાપ્ત થશે એવું મહારાજના લક્ષમાં આવ્યું હતું; તેથીજ તેમણે પોતાના રાજ્યાધિકારની સમાનરૂપે વહેંચણી કરી દીધી હતી અને પોતાના તાબાના લાયક પુરુષોનું ગૌરવ વધારી ચારે તરફ તેમનો કરપ બેસાડ્યો હતો. પ્રજાને અન્યાયપૂર્વક ત્રાસ આપનાર ઉચ્ચ અધિકારીને પણ મહારાજ સખ્ત શિક્ષા કરવા ચૂકતા નહિ. તેમના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે મુખ્ય પ્રધાનોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ગુપ્તચર અને બાતમીદારદ્વારા રાજ્યની સર્વ માહિતી મેળવતા હતા; તેથી પ્રજા સાથે અન્યાયી વર્તન ચલાવતા મહારાજને ખબર મળવાની અને તેમના તરફથી સખ્ત શિક્ષા થવાની પ્રત્યેક અમલદારને બીક લાગતી હતી. નાનામોટા સર્વ અધિકારીને સર્વદા મહારાજની સખ્ત બીક લાગતી હોવાથી પ્રજાને શાંતિ અને સુખ મળતું હતું. ખેડુતોને પણ દરેક પ્રકારની સહાયતા આપવા માટે મહારાજે કેવા નિયમ ઠરાવ્યા હતા તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે.

રાજાએ પોતાની પ્રજા સાથે સમાનપણે અને નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તવું એને પ્રજાવાત્સલ્યના અંગનો એક મહદ્ ગુણ કહેવામાં આવે છે. એ ગુણમાં પણ મહારાજની બરોબરી કરે એવો કોઈ પણ સ્વામી આજપર્યંત દૃષ્ટિગોચર થયો નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જણાશે નહિ. રાજ્યની જૂદી જૂદી જાતિનાં મનુષ્યોને તેની શક્તિ પ્રમાણે નાનામોટા મહત્ત્વના કાર્યો ઉપર નિમી તેમને સંતોષ-સુખ આપવાનો મહારાજનો નિયમ હતો. માત્ર પોતાના જાતિબંધુઓનેજ કૃપાપાત્ર ગણવા જેવો પક્ષપાત તેમણે ક્વચિત્ પણ આદર્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ તેમણે પોતાના રાજ્યની મુસલમાની પ્રજાને સુદ્ધાં કોઈ પ્રકારનો અન્યાય કર્યો નહોતો. જે મુસલમાનો સોંપેલાં કાર્યો પ્રમાણિકપણે તેમજ દક્ષતાપૂર્વક બજાવતા તેમને ઉચ્ચ હોદ્દે ચઢાવી મહારાજ ખુશી રાખતા હતા. તેમના આવા નિષ્પક્ષપાતપણાને લીધેજ રાજ્યમાં અસંતોષ કે અંધેર ન થયાં નહોતાં. સર્વ જાતિની પ્રજા મહારાજને એક દેવસમાન પૂજ્ય માનતી.

વ્યાવહારિક વર્તન

હવે મહારાજના ચરિત્રમાં કયા સદ્‌ગુણ વ્યવહારમાં વિશેષરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય

છે તેનું ટુંકમાં વર્ણન કરીશું. બખરલેખકોનું મુખ્ય લક્ષ્ય રાજકીય ઉથલપાથલ તરફ-જ હોવાથી તેઓએ મહારાજનાં વ્યાવહારિક આચરણસંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેથી એ સંબંધી વિશેષ વિવરણ લખી શકાય તેમ નથી; છતાં તેઓનાં આચરણ અતિ વિશુદ્ધ હતાં. તેઓ હમેશાં સાદો પોષાક પહેરતા હતા. તેમને કોઇ પણ પ્રકારનું વ્યસન નહોતું. હાસ્ય, મસ્કરી અને વિનોદપ્રત્યે તેમને પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હતો. મહાન કવિઓનાં કાવ્ય અને કથાપુરાણ સાંભળવાનો તેમને શોખ હતો. બીજા કોઇપણ પ્રકારના સુખવિલાસમાં લિપ્ત થઇ રહેવાનો તેમને અવકાશ-જ નહોતો. રાજ્યમાં આવતા ગુણીજનોનું કિંવા વિદ્વાનપુરુષોનું સન્માન કરવા મહારાજ સર્વદા તૈયારજ રહેતા. યોગ્ય ગુણીજનોને પગાર આપી પોતાના તાબા-માં નોકરીએ રાખી લેતા; તેમજ પોતાના સુહૃદ, સગાંજનોનો અને ઇતર સરદાર તથા રાજાઓનો યથોચિત આદરસત્કાર કરવામાં મહારાજ દક્ષ હતા. સારાંશ એ છે કે તેમના હૃદયમાં ઐશ્વર્યમદ અને રાજ્યમદ જેવી દુર્વૃત્તિએ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. આથી તેમણે કોઇ પ્રકારનો અનાચાર કિંવા અન્યાય કર્યો નહોતો.

કૌટુંબિક વર્તન

પૂર્વ સંકલ્પાનુસાર મહારાજના કૌટુંબિક વર્તનસંબંધી અત્રે થોડુંક લખવું જોઇએ; પરંતુ એ સંબંધી બખરલેખકોએ વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મહારાજ-ના હૃદયમાં માતપિતૃભક્તિ અને બંધુપ્રેમ કેટલો નિઃસીમ હતો તે પાછલાં પ્રકરણોમાં અનેક પ્રસંગે લખવામા આવ્યુ છે, તેથી એ સંબંધી આ સ્થળે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી. મહારાજે કેવળ સ્વપરાક્રમવડેજ પુષ્કળ ઐશ્વર્ય અને પ્રચંડ સત્તા મેળવી હતી; છતાં એક સત્તાધીશતરીકે ગર્વિષ્ટ બની માતાપિતાનું કિંવા બંધુજનોનું અપમાન કિંવા અવહેલના કરવા જેવું નિંદ્ય કર્મ તેમણે કદિ પણ કર્યું નથી; એ તે સમયના યવનબાદશાહની સ્થિતિ જોતાં ઘણું આશ્ચર્ય-કારક જણાય છે. મહારાજનું પોતાની પત્નીઓ સાથે કેવું વર્તન હતું તે જાણ-વાનું સાધન નથી; પરંતુ વિરુદ્ધ પૂરાવાને અભાવે નિશ્ચિંતપણે કહી શકાશે કે તેઓ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની શિખવણી પ્રમાણે અયોગ્યરીતે કદિ પણ વર્તતા નહોતા. સ્ત્રીઓએ રાજ્યવ્યવસ્થામાં માથું મારવું નહિ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. માતા જીજાબાઇને પણ તેઓ એ પ્રમાણે વર્તવા દેતા નહોતા, તો પછી રાણીઓની શી મગદૂર ? તેમ છતાં પત્નીઓપ્રત્યે તેમને આદર અને પ્રેમ નહોતો એમ કહી શકાશે નહિ. બખરકર્તાના કથનાનુસાર મહારાજને સઇબાઇ ઉપર અતિશય પ્રેમ હતો. સર્વ સ્ત્રીજાતિપ્રત્યે મહારાજ અત્યંત આદરભાવ દર્શાવતા હતા; તેથીજ સ્ત્રીજાતિને ત્રાસ નહિ આપવાની તેઓએ પોતાના લશ્કરને સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી હતી અને તેમના કોઈ પણ સૈનિકે કોઇ પણ સ્ત્રીને ત્રાસ કિંવા જોરજુલમ કર્યાનું ઇતિહાસમાંથી ઉદાહરણ મળતું નથી. મહારાજે સ્વતઃ બાલ્યા-વસ્થાથી સ્ત્રીઓપ્રત્યે પૂજ્યભાવદર્શક આચરણ તાબાનાં મનુષ્યોને દર્શાવી આપ્યું હતું. કલ્યાણના મુલાણાની પુત્રવધૂનું કથાનક અમારા વાચકોના સ્મૃતિપટ ઉપર

તાત્પર્યજ હશે. મહારાજ પોતેજ પવિત્રાચરણના હોવાથી પોતાની પત્નીઓસંબંધી બેદરકાર કિંવા નિષ્ઠુર હોય એમ કહી શકાશે નહિ. સ્વપુત્ર ઉપર તેમનો નૈસર્ગિક પ્રેમ હતો. તેમને સુશિક્ષણ આપવાના અને રાજ્યાધિકારને લાયક બનાવવાના હેતુથી તેમણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી; તેમ છતાં તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર દુરાચરણી અને દુર્વૃત્ત થઈ પરસ્ત્રીનાં પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો હતો તે સમયે તેને પોતાનો પુત્ર જાણી શિક્ષા કરવાનું બંધ નહિ રાખતાં તેને મહારાજે એકદમ સખ્ત કેદની શિક્ષા કરી હતી. એ જોતાં તેઓ પુત્રને ખોટાં લાડ લડાવે એવા નહોતા એમ જણાઈ આવે છે. સારાંશ એ છે કે મહારાજનાં કૌટુંબિક આચરણ ઉપરથી તેઓ ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ પતિ, ઉત્તમ પિતા અને ઉત્તમ બંધુના વિશેષણને પાત્ર હતા.

ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાન

હવે મહારાજના એક પ્રકારના વર્તનક્રમસંબંધી ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરી પ્રસ્તુત ગુણદોષવિવેચનનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું; અર્થાત્ તેમનું ધર્મસંબંધી વર્તન કેવું હતું તેનું અવલોકન કરીએ. પાછલાં પ્રકરણોમાં સ્થળે સ્થળે અને વિશેષતઃ ઓગણત્રીસમા પ્રકરણમાં એ સંબંધી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેની અત્રે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. બાલ્યાવસ્થામાંજ મહારાજના અંતઃકરણમાં ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી વયના વધવા સાથે તેમની ધાર્મિકવૃત્તિ પણ વિકાસ પામી હતી. તેમની ધર્મશીલતા કેટલી હદ સુધી પહોંચી હતી, તે તેમણે ત્રણ ચાર પ્રસંગે સ્વરાજ્યનો ત્યાગ કરી મોક્ષસિદ્ધિ મેળવવામાં અવશેષ જીવન વ્યતીત કરવાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો તે ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે જણાઇ આવે છે. કર્ણાટકની ચઢાઇમાં જતાં મલ્લિકાર્જુનના દેવસ્થાનમાં મહારાજને સ્વદેહ ત્યાગ કરવાનો વિચાર અચાનક ઉત્પન્ન થયો હતો એ વાચકોના સ્મરણમાં હશેજ. તેજ પ્રમાણે સજ્જનસેવા કરવા માટે અને સાધુસંતોદ્વારા આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે મહારાજ કેટલા તત્પર હતા તથા બ્રાહ્મણભોજન માટે, દેવસ્થાન માટે અને ધર્મગ્રંથનું અધ્યયન કરનાર પુરુષોનો આદરસત્કાર કરવા માટે, મહારાજ કેટલું બધું દ્રવ્ય ખર્ચતા હતા તે પાછલાં પ્રકરણોમાં લખવામાં આવ્યું છેજ. તેમની ધર્મશીલતા અત્યંત વૃદ્ધિ પામતાં તેઓ કદાચિત્ સ્વરાજ્યસાધનનો ઉદ્યોગ છોડી દેશે, એવી સલાહકાર કાર્યભારીઓને હમેશાં બીક લાગતી હતી; પરંતુ માલોજીરાજાને શ્રીભવાનીદેવીએ સ્વપ્નમાં વરદાન આપ્યા પ્રમાણે ભોસલેના વંશમાં તેઓ શકકર્તા ઉત્પન્ન થઇ સર્વ હિંદુપ્રજાને યવનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરશે એવું તેમના પ્રિય માતુશ્રી જીજાબાઈને જણાતું હતું, તેનું દૃષ્ટાંત પોતાના શરીરદ્વારા સ્વમાતાને અને સ્વજનોને બતાવી આપવાનો સુયોગ આવ્યો છે એવી ભાવના તેમના હૃદયમાં ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભવ પામી હતી અને પોતે સામાન્ય મનુષ્ય નહિ પણ આર્યભૂમાતાનું ઋણ ફેડવા માટેજ જન્મ પામ્યા છે એવું મહારાજને જણાતું હતું તેમજ જીવનપર્યંત સ્વરાજ્યસાધનદ્વારા હિંદુ પ્રજાને યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરવાનું પુણ્યકર્મ કરવામાંજ જીવનની સાર્થ-

હતા તેમને જણાતી હતી પોતાના કાર્યપ્રત્યે શ્રીભવાની દેવીની સપૂર્ણ સહાયતા હોવાની હૃદયની ભાવના હોવાથી પ્રત્યેક વિકટ પ્રસગે તેનીજ આરાધના કરવામા મહારાજ પ્રવૃત્ત થતા હતા તેઓ દેવીની આરાધના અત્યત નિર્મળ અતઃકરણપૂર્વક અને પરમ સદ્ભાવપૂર્વક કરતા હોવાથી તેમના શરીરમા ભવાની દેવીનો સચાર થતો હતો અને દેવી તેમને સકટનિવારણ થવાનો ઉપાય દર્શાવતા હતા એ ઉપરથી મહારાજ પોતાના તાબાના સાદા અને ભોળા મનુષ્યોને ભરમાવવા અને પોતાના કાર્ય માટે તેમને વશ કરી લેવા માટેજ એવો ઢોંગ કરતા હતા, દેવી ઉપર મહારાજને શ્રદ્ધા નહોતી એવી કેટલાક મનુષ્યોની માન્યતા છે," પરતુ પ્રકૃત લેખકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મહારાજ જાણી જોઈને સ્વજનોને ઠગવા જેવુ કાર્ય કદિ પણ કરતા નહોતા તે સમયે મહારાષ્ટ્રમા સર્વત્ર એવોજ પ્રકાર જોવામા આવતો હતો પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાનુ ચૈતન્ય પોતાના શરીરમા લાવી તેની પાસેથી વરદાન મેળવવાનો રિવાજ સર્વત્ર પ્રવર્તતો હતો અને સાપ્રત સમયે પણ એવો પ્રકાર ઘણે સ્થળ જોવામા આવે છે, પરતુ બધાજ મનુષ્યોને ઢોંગી કહી શકાશે નહિ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતા મહારાજના હૃદયમા અતિશય ભક્તિભાવ હતો એમજ કહેવુ પડશે અનેક વિકટ પ્રસગે તાબાના મનુષ્યો સાથે સલાહમસલત ચલાવ્યા છતા તેમા વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જડતા મહારાજ શ્રીભવાનીદેવીની સહાયતા માગતા વિચાર કરવામા સ્તબ્ધ થઈ જતા; તે સમયે તેમના શરીરમા અચાનક દેવીનું ચૈતન્ય પ્રવેશ થતા મહારાજના અતઃકરણના વિચાર તેમનાજ મુખદ્વારા પ્રગટ થતા મહારાજની અચેતન અવસ્થામા બોલાયના શબ્દોને શ્રીદેવીનુજ વરદાન જાણી મહારાજ સ્વત અને તેમના તાબાના મનુષ્યો મહાકઠિન કાર્ય કરવાનુ સાહસ કરતા અને તે કાર્યોમા યશ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તાબાના ભોળા ભાવિક મનુષ્યો મહારાજ ઉપર શ્રીભવાનીદેવીની કૃપા જાણી સપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે એમા આશ્ચર્ય શુ ! તાત્પર્ય એ છે કે મહારાજનું સમયાનુસાર અત્યત ભાવિકપણુ, આધુનિક સમયના વિચારયુગમા ઉત્પન્ન થયેલા તાર્કિક વિદ્વાનોને દોષકારક જણાય કિવા મહારાજને કપટી આદિ જેવા અધમ પ્રકારના વિશેષણો લગાડવામા આવે એ સર્વથા ઉચિત નથી

પ્રસ્તુત લેખની શરૂઆતમા ઉપોદ્ઘાત કર્યા પ્રમાણે મહારાજના મુખ્ય ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમના પર વૃથા દોષારોપ કરનાર મનુષ્યોના દોષોમા કેટલુ અસત્ય છે તે બતાવી આપુ છુ એ નિરૂપણ કોઇને પક્ષપાતજનક જણાય તો તેમા લેખકનો ઉપાય નથી રાષ્ટ્રીય જનસમાજને આપણા ચરિત્રનાયક મહાપુરુષની વાસ્તવિક યોગ્યતા જણાય એવુ દિગ્દર્શન કરાવવુ એજ અમારૂ કર્તવ્ય છે અમારૂ કર્તવ્ય અન્યને રુચશે કે નહિ તે પ્રશ્નનો અમે કિચિત્ પણ વિચાર કરતાજ નથી શિવાજીમહારાજ આજે મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજને કિબહુના અખિલ ભારતવર્ષીય પ્રજાને તેમના કયા સદ્ગુણને લીધે અતિ વદનીય જણાય છે, તેનુ વર્ણન આજપર્યત કોઇએ સવિસ્તર યથાયોગ્ય રીતે લખ્યુ નથી તેથી તેમના સબધી જૂદા જૂદા પ્રતિકૂળ અભિમત પ્રસરી રહ્યા છે એ પ્રતિકૂળ વિચારોનુ ખડન થઈ શિવાજી-

મહારાજની વાસ્તવિક યોગ્યતા જનસમાજના લક્ષમાં સંપૂર્ણરીતે ઉત્પન્ન થશે અને તેમનાસંબંધી યથાર્થ અભિમાન અને કૃતજ્ઞતા સર્વ કાળ જાગૃત રહેવામાં પ્રસ્તુત ચરિત્રલેખ કિંચિત્ પણ સહાયભૂત થશે તો લેખક પોતાના શ્રમનું સાર્થક્ય સમજશે.

આ ચરિત્રમાંથી મળતો બોધ

અંતે પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રદ્વારા આધુનિક કાળને અનુસરતો થઇ પડે એવો કયા પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ટુંકમાં અવલોકન કરવું ઇષ્ટપ્રદ જણાય છે. એ બોધ બે પ્રકારનાં મનુષ્યોને ગ્રહણ કરવા લાયક છે. એક લોકાગ્રગણ્ય જનોને અને બીજાં સાધારણ સંસારી જનોને મહારાજના ચરિત્રમાંથી ઘણો બોધ લેવા જેવું છે લોકાગ્રગણ્ય મનુષ્યોમાં એક લોકનાયક રાજા અને બીજા ઇતર અગ્રેસર જન, એવા બે વિભાગ પાડવાની જરૂર જણાય છે. રાજાઓએ દેશ, કાળ અને વર્તમાન તરફ દૃષ્ટિ રાખીનેજ યોગ્ય બોધ લેવો જોઇએ. સાંપ્રત આપણો દેશ બાજનમા અત્યંત પ્રબળ અને વિદ્યાચારસંપન્ન પરદેશી રાષ્ટ્રની સત્તામાં જઇ આપણને ચિરકાળપર્યંત અભૂતપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ ભોગવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. સતત સમરાવસ્થા વિનષ્ટ થઇ સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાયાથી ઇતર રાષ્ટ્રીયજનો કરતા આપણા દેશમા ઉદ્યોગયુગનો વિશેષ પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સમાજ-શાસ્ત્રવેત્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી એ અવસ્થા અત્યંત આવશ્યકીય અને આદરણીય છે. સર્વ સુધારણાનો અંતિમ હેતુ એજ છે. જે રાષ્ટ્રને પરદેશી રાજ-નો કિંવા દેશમાજ પરસ્પર યુદ્ધ થવાનો અહર્નિશ ભય હોય છે તેઓને વાસ્ત-વિક સ્વાસ્થ્યનો અખંડ અનુભવ સહસા પ્રાપ્ત થતો નથી; અને જ્યા ચિરકાલ સ્વાસ્થ્ય નથી ત્યા મનુષ્યસુખવર્ધક ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓનો સુવિકાસ થવો શકય નથી. અમારા દેશને એવા સ્વાસ્થ્યનો અનુભવ વિનાપરિશ્રમે પ્રાપ્ત થયો છે. બ્રિટિશ મહાપુરુષોના પ્રતાપથી દેશમાં થનારા પરસ્પર યુદ્ધ સર્વથા બંધ પડ્યાં છે સર્વ દેશ તેઓના શાંતિમય છત્રનીચે નિર્ભય થયો છે. સત્ય છે કે અમારૂં સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થઇ અમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ છે; પરંતુ આપ્તજનની પરતંત્રતા મુસલ-માની રાજ્યમા જેમ અનેક પ્રકારે અસહ્ય થઇ પડી હતી તેવી નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમા અન્યાય, જુલમ અને પક્ષપાત ઉત્તરોત્તર ઓછાં થતા ગયાં છે અને એ રાષ્ટ્ર અત્યંત સુધરેલું હોવાથી વિજિત અને વિજેતાનો ભેદભાવ ધીમે ધીમે લુપ્ત થવાનો દૃઢ સંભવ છે. મુસલમાની રાજ્યના જાગીરદારો કરતાં આપણા આધુનિક સંસ્થાનિક રાજાઓની સ્થિતિ ઘણી સારી છે. તેઓ પોતપોતાના સંસ્થાનના સંપૂર્ણ માલિક છે અને સાર્વભૌમ સત્તાધીશ સાથે નક્કી કરવામાં આવેલા નિયમો પ્રમાણે વર્તવાથી તેઓને સ્થાનભ્રષ્ટ થવાની બીક નથી. એવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવાનો તદ્દન અસંભવિત હેતુ કોઇ પણ સંસ્થાનિક રાજાના સ્વપ્નમા દૃશ્યમાન થાય એમ નથી. એવી અપરિહાર્ય અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરવામા, કાળક્રમણ કરવામાં અને આપણા સાર્વભૌમ માલિકની કૃપા કાયમ રહે તેવું સર્વદા વર્તન ચલાવવામાંજ તેઓને પોતાની ઇતિ-

કર્તવ્યતા જણાય એ સંભવિત છે; પરંતુ સંસ્થાનિક રાજાઓની એ સમજુત કેવળ અનિષ્ટકારક છે. એમ થવાથી તેઓના શરીરમાં આળસ અને વ્યસનાસક્તિ પ્રબળ થઇ કેવળ નિર્માલ્યવત્ થઇ જવાની ભીતિ છે. એ રાજાઓએ શિવાજીમહારાજના જીવનચરિત્રમાથી પુષ્કળ બોધ લેવા જેવું છે. તલવારના પ્રબળ તેજવડે શત્રુનાં હૃદય કંપાયમાન કરવાની સંધિ નિર્મૂળ થઇ જવા છતા સ્વબુદ્ધિના તેજવડે સર્વ જનસમાજમાં દીપી નીકળવાની અમૂલ્ય સંધિ તેમને પ્રાપ્ત થઇ છે. યથાયકારા જ્ઞાન સંપાદન કરી સ્વપ્રજાના વાસ્તવિક કલ્યાણ માટે પોતાના જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરવામાં ગુંથાઇ રહેવાથી જે સુખ અને હૃદયનો સંતોષ થશે તે તેમને ઇતર કોઇ પણ વ્યવસાયથી પ્રાપ્ત થશે નહિ. પોતાના સંસ્થાનની સુવ્યવસ્થા કરવી; ઉદ્યોગ, ધંધા અને વ્યાપારવાણિજ્યની વૃદ્ધિ કરવી; પ્રજાને સુશિક્ષણનો લાભ આપવો; તેમના આચારવિચાર અને નીતિ સુધારવાં વગેરે વિષયોપરત્વે અમારા સંસ્થાનિક રાજામહારાજા સર્વદા ધ્યાન આપશે તો તેમની પ્રજા તેમને આશીર્વાદ દેશે. તેમજ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા ઐશ્વર્યનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું શ્રેય અને સ્તુતિ પ્રાપ્ત થશે. શિવાજીમહારાજે સ્વરાજ્યસિદ્ધિ માટે જીવનપર્યંત અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કર્યો તેનો એક શતાંશ ભાગ જેટલે પરિશ્રમ અમારા સંસ્થાનિકો પોતાના સંસ્થાનના ઉત્કર્ષપ્રીત્યર્થે કરશે તોપણ બસ છે. મહારાજને શત્રુઓ સાથે સતત યુદ્ધ કરવા પડ્યાં હતાં તેમ છતાં તેમના હૃદયમા કેટલું નિઃસીમ પ્રજાવાત્સલ્ય હતું અને પ્રજાની સુખવૃદ્ધિ માટે તેમણે કેટલા ઉપાયો યોજ્યા હતા તે સંબંધી અમારા સંસ્થાનિક રાજાઓએ અવશ્ય વિચાર કરવો જોઇએ. પોતાના સંસ્થાનના પ્રત્યેક દરજ્જાનાં મનુષ્યોનો યથોચિત ઉત્કર્ષ થાય એવી વ્યવસ્થા રાખવા તેમણે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આધુનિક જીવનકલહમાં જે મનુષ્યો પાછળ રહી જઇ દુર્બળ થતાં જાય છે, તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે અનેક ભગીરથ યોજના યોજવાનો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે મનુષ્યો બરાબર લાયક હોય તેમને ઉચ્ચ પ્રકારનાં કાર્ય સોંપી ઉન્નતિએ ચઢાવવા જોઇએ. કોઇ પણ વિષયપરત્વે પક્ષપાત કિંવા અન્યાય કરવો ઉચિત નથી. પ્રજા ઉપર કરનો બોજો વધારી તેમના શાપ કિંવા તિરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા નહિ, માત્ર રાજ્યમદમાં મસ્ત થઇ કોઇના ઉપર જુલમ કરવો નહિ, કોઇનું વિત્ત હરણ કરવું નહિ, કિંવા કોઇ સાથે અન્યાયપૂર્વક અને ઉચ્છૃંખલતાપૂર્વક વર્તવું નહિ, પોતે સર્વદા પવિત્ર આચરણથી વર્તવું, નિંદ્ય વ્યસનોમાં આસક્ત થઇ પોતાના આરોગ્યનો અને આયુષ્યનો ક્ષય કરી જનસમાજના આક્ષેપને પાત્ર થવું નહિ; મૌજી, ઉડાઉ, ઉચ્છૃંખલ, સ્વચ્છંદી, આળસુ, અવિશ્વાસુ, નિર્લજ્જ, અવિચારી વગેરે વિશેષણોવડે પોતાનું માનખંડન અને તેજોહાનિ કરી લેવી નહિ; 'રાજા જે કરે તે છાજે' એવી સમજણથી કોઇ પણ અવિચારી કાર્ય આદરવું નહિ. એ સર્વ બાબતોમાં શિવાજીમહારાજનાં આચરણ કેવાં નિર્દોષ અને અનુકરણીય છે તેનો સદોદિત વિચાર કરવો. જે મહાપુરુષોના કર્તવ્યબળવડે તેમને પ્રત્યક્ષ કિંવા પરંપરાથી રાજ્યરૂપી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેમના ઉપર અમારા સંસ્થાનિક રાજામહારાજાઓને યોગ્ય સદ્ભાવ

ઉત્પન્ન થશે અને તેમનાં ચરિત્રમાહાત્મ્ય સતત મનન કરશો તો તેઓના હૃદયમાં પણ તે મહાત્માઓના જેવા ઘણા સદ્‌ગુણ ઉત્પન્ન થશે અને વિકાસ પામશેજ.

પ્રજાના આગેવાનોએ લેવા જેવો બોધ

હવે ઇતર લોકાગ્રગણ્ય પુરુષોએ કયા પ્રકારનો બોધ ગ્રહણ કરવો જોઇએ તે સંબંધી લખવામાં આવે છે અખિલ જનસમાજના કલ્યાણને માટે કિંવા વિવક્ષિત જનસમાજના ઉત્કર્ષને માટે ઉપસ્થિત થયેલી સંસ્થાના ચાલકોએ શિવાજીમહારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરેલી લોકવશીકરણની કળાનું અવલંબન અવશ્ય કરવું જોઇએ, કારણ કે કોઇ પણ સામાજિક કૃત્યમાં ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવા માટે સંઘશક્તિની અતિશય આવશ્યકતા હોય છે જે અગ્રેસર સામાન્ય મનુષ્યોની દરકાર કર્યા વગર બીજાઓ સાથે ઉદ્ધતપણે કિંવા પક્ષપાતપણે વર્તી તેમને અસંતુષ્ટ અને ખેદિત કરે છે તેનું અગ્રેસરપણું તેઓને અસહ્ય અને અપાયકારક જણાય છે એમ થવાથી ઐક્યભાવનો લોપ થઇ સંઘશક્તિમાં વ્યાઘાત થાય છે. તેજ પ્રમાણે જેઓ જનસમાજમાં પરિચિત થવા કિંવા કીર્તિની લાલસા રાખી અંતરનું માન મેળવવા યત્ન કરે છે અને સ્વીકારેલા કાર્યમાં સ્વાર્થપરતાજ પ્રકટ કરે છે તેના મર્મો જનસમાજમાં ઓળખાતાં વિલંબ થતો નથી. તેવા મનુષ્ય નિરપેક્ષ બુદ્ધિવડે લૌકિક કાર્યો નહિ કરતા હોવાથી તેમાં તેમનો કંઇ મતલબ હોવાનું એક વખત જનસમાજના લક્ષ્યમાં આવ્યા પછી તેમના ઉપરથી સર્વનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. તેમની સલાહ પ્રમાણે કોઇ વર્તતું નથી અને તેમને સહાયતા કરવાનું છોડી લોકો તેમનાથી વેગળા નાસતા ફરે છે. શિવાજીમહારાજે જો માત્ર રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઇ પોતાના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરવા માટેજ એટલી બધી ખટપટ કરી હોત તો તેમને નિસ્સીમ સ્વામિનિષ્ઠ સેવકો મળ્યા હતા તે કદિ પણ મળત નહિ. તેઓને મહારાજની સ્વાર્થલાલસા જણાઇ હોત તો તરતજ તેમના સહાયક અનુયાયી પુરુષો તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવા તૈયાર થયા હોત; પરંતુ યવનસત્તાનો વિનાશ કરી સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો તેમનો નિસ્વાર્થ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાંજ તેમના અંતઃકરણની ઇતિકર્તવ્યતા જણાતાં અને તે પરિપૂર્ણ કરવાનોજ મહારાજનો ઉદ્યોગ જણાતા તાબાના નોકરોએ મહારાજને ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા કરી હતી. જે લોકનાયકો દેશકાર્યનું પવિત્ર વ્રત ધારણ કરે છે તેમને મનુષ્યોની સહાયતા મળવામાં અડચણ પડતી નથી.

આપણા દેશમાં અનેક ધર્મ પ્રચલિત હોવાથી પ્રાચીન કાળથીજ ચારે દિશામાં અનેક જાતના તોફાન ઉઠે છે અને તેથી આપણા જનસમાજના અનેક વિભાગ પડી ગયા છે. જનસમાજના હૃદયમાં સ્વધર્માભિમાન અને સ્વજાત્યભિમાનનાં ઉંડાં મૂળ રોપાયલાં હોવાથી એકબીજાપર રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેઓ પરસ્પર એકબીજાને તુચ્છ સમજે છે. એવી સ્થિતિ હોવાથી સાર્વજનિક કલ્યાણ કરવાનો ઉદ્દેશ ધારણ કરી કોઇ પુરુષ બહાર પડે તો તેણે સ્વપરભાવ સમૂળ નષ્ટ કરવો જોઇએ. માત્ર પોતાના ધર્મનાં કિંવા પોતાની જાતિનાં મનુષ્યો એકત્ર કરી તેનું હિત સાધવાનો ઉદ્દેશ ધારણ કરવામાં આવે તો તેઓને ઇતર મનુષ્યોની સહાયતા

કદિ પણ મળશે નહિ. કવચિત્ આરંભસમયે કેટલાંક મનુષ્યો સહાયતા આપશે તોપણ તેમનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં આવતાંજ તેઓ તેમને પોતાના અગ્રણી સમજશે નહિ અને તેમનાપર વિશ્વાસ રાખશે નહિ. એમ થવાથી સંઘશક્તિવડે થવા જેવાં કાર્યોમાં તેમને કદિ પણ યશ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એ સંબંધી મહારાજે મરણપર્યંત કેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું તે સર્વદા લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. તેમણે પોતાના તાબાના જનસમાજમાંની અમુક એક જાતિ ઉપર કિંવા જનમંડળ ઉપર વિશેષ કૃપાદૃષ્ટિ નહિ રાખતાં સર્વ સાથે સમાન દૃષ્ટિ રાખી હતી અને સર્વ પ્રજા સાથે તેઓ એકસરખીરીતે વર્ત્યા હતા. મહારાજ તાબાનાં મનુષ્યોના ગુણ તરફ અને યોગ્યતા તરફ લક્ષ આપતા હતા, તેમની જાતિ કિંવા ધર્મ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ શરૂઆતમાં મુસલમાનો તરફ તેમને પ્રબળ શંકા હતી; છતાં તે શંકા સત્વર નાશ પામી હતી અને પ્રમાણિક મુસલમાનોને નોકરીમાં રાખી ઉચ્ચ હોદ્દે ચઢાવ્યા હતા; તેમજ તેમના રાજ્યની યવનપ્રજાને પણ ઇતર હિંદુપ્રજા જેવીજ ગણીને તેમનાપ્રત્યે યત્કિંચિત્ પણ તિરસ્કાર કિંવા પ્રપંચ કર્યો નહોતો. મહારાજનો એ મહાન સદ્‌ગુણ અને સમાનતા તે સમયના માહાત્મ્ય પ્રમાણે અસંત સ્તુતિજનકજ છે. સાપ્રતકાળમાં વિચાર-સુગનો સર્વત્ર પ્રભાવ હોવા છતાં અમારા અગ્રણીજનોના હૃદયમાંથી સ્વપરભાવ નિર્મૂળ થતો નથી એજ આશ્ચર્યજનક છે. સ્વહિતાર્થે ગ્રંથો લખવા, વર્તમાનપત્રો કિંવા માસિકપત્રો ચલાવવા, સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સ્થાપવી, કિંવા મોટાં મોટાં કારખાનાં ઉત્પન્ન કરવાં એ સારૂં છે; પણ તેવા પુરષો લોક-અગ્રણી થવાને-કહેવડાવવાને બિલકુલ લાયક નથી. તેઓએ પોતના હૃદયમાં શિવાજીમહારાજના જેવા ગુણ ધારણ કરવાનો અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેમના એવા નિષ્પક્ષપાત વર્તનથી ટુંકી બુદ્ધિના સ્વજાતિબાધવો તેમનાપર થોડાક વખત સુધી દોષારોપ કરશે; પરંતુ સર્વ જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવા જેવું પુણ્યકર્મ સુસાધ્ય થઈ અંતે તેઓ લોકસ્તુતિનેજ પાત્ર થશે. શિવાજીમહારાજના એ સદ્‌ગુણનું વ્રત પેશ્વાઇરાજ્ય સમયે પાળવામાં આવ્યું હોત તો મહારાષ્ટ્રને ભવિષ્યમા પરતંત્રતા પ્રાપ્ત થાત નહિ. જે જાત્યભિમાનને લીધે અને સ્વાર્થપરતાને લીધે પ્રચંડ રાષ્ટ્રય અનર્થ થયો અને જેનાં વિષમય ફળ મહારાષ્ટ્રને તેમજ તેમના વંશજોને અનેક વર્ષો સુધી ભોગવવાનો દૃઢ સંભવ છે; એજ દુર્ગુણો મહારાષ્ટ્રીય અગ્રેસરોના હૃદયમાથી હજુ નિર્મૂળ થતા નથી એજ દેશનું અતિદુર્ભાગ્ય છે. દેશમાથી જાતિભેદ નષ્ટ થવાને દીર્ઘ સમય વ્યતિત થશે એ ખરૂં; પરંતુ જાત્યભિમાનમૂલક પક્ષપાત અને દ્વેષભાવનો સાપ્રતની દૈન્યાવસ્થામાં સમૂળ ઉચ્છેદ થવાની અત્યંત અગત્ય છે. જન-સમાજની ઇષ્ટતા લક્ષમાં લઈ, અગ્રેસર કહેવડાવનાર ગૃહસ્થો પોતાનું સદ્‌વર્તન રાખવા તત્પર થશે તો ઇતર સામાન્યજનો પણ ધીમે ધીમે તેનું અનુકરણ કરશે અને જનસમાજમાં પરસ્પર વચ્ચે ઐક્ય, પ્રેમ અને વિશ્વાસવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થશે; તથા પ્રત્યેક મનુષ્યો પોતપોતાની જાતિ જેટલોજ ઉદ્યોગ ઉપસ્થિત કરી મંડળો અને શાખાઓ સ્થાપે છે તે બંધ થઇ સર્વત્ર સાર્વજનિક સ્વરૂપ

પ્રાપ્ત થશે અને તેને સર્વ જનસમાજની યથોચિત સહાયતા મળવાથી સર્વ જનમાત્રના સુખમા વૃદ્ધિ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે, લોકાગ્રણી પુરુષોના હૃદયમાં સાચી દેશહિતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવા સાથે તેઓને વાસ્તવિક લોકમાન્યતા મેળવવાની જરૂર હોય તો તેમણે સર્વદા શિવાજીમહારાજના ચરિત્રનું મનન કરવું જોઇએ.

સંસારીજનોએ લેવા જેવો બોધ

અત્રપર્યંત મહારાજના ચરિત્રમાથી લોકનાયક અને લોકાગ્રણીજનોએ કયા પ્રકારનો બોધ લેવા જેવો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. હવે સામાન્ય સંસારીજનોએ તેમના ચરિત્રમાથી કયા પ્રકારનો બોધ લેવો તેનું ટુંકમાં વિવેચન કરી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ઉપસંહાર કરીશું. સાંસારિક જીવનમા પ્રત્યેક મનુષ્યને યશ અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેની સિદ્ધિ મુખ્યત્વેકરીને ઉદ્યોગશીલતા, નિર્વ્યસનતા, દૃઢનિશ્ચય, સદાચાર, સાહસ, બુદ્ધિમત્તા, કાર્યકુશળતા ઇત્યાદિ ગુણવડે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. મહારાજના હૃદયમા એ સદ્ગુણનો ઉત્કર્ષ કેટલો થયો હતો તે તેમનુ ચરિત્ર વાચનારના લક્ષમા આવ્યા વગર રહેશે નહિ. પ્રાપ્તસ્થિતિમા સંતોષ માની સ્વસ્થ બેસી રહેવામા કંઇ પણ પુરુષાર્થ નથી. બનતે યત્ને તે સ્થિતિ સુધારી વગરઆળસે અહર્નિશ ઉદ્યોગ કરતા રહેવાથી ખરૂં પુરુષત્વ ઉત્પન્ન થઇ વ્યસનાસક્તિ અને દુર્વર્તનનો નાશ થાય છે. મહારાજનું ચરિત્ર વાચવાથી અને શ્રવણ કરવાથી ઉપરોક્ત ઉત્તમ તત્ત્વનું આલેખન મનુષ્યના હૃદય ઉપર ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. બુદ્ધિમત્તા અને કાર્યકુશળતાની વૃદ્ધિ થવા માટે અહોરાત્ર પરિશ્રમ કર્યા સિવાય મનુષ્યનો પ્રભાવ પડતો નથી અને સાહસાદિ ઇષ્ટપ્રદ ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. જેઓને સ્વબુદ્ધિબળ ઉપર અને કર્તવ્ય ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી તેઓને હાથે કોઇ પણ મહત્ત્વના કાર્યો થતાં નથી. મહારાજના હૃદયમા એ ગુણનો વિકાસ ઉત્તમ પ્રકારે થયો હતો, તેથીજ તેમનાદ્વારા મહાન પરાક્રમી કાર્યો થયા છે; તેમજ વિપત્તી અને ઐશ્વર્યની ગમે તેટલી અનુકૂળતા થાય તોપણ સન્માર્ગથી કિંચિત્ પણ વેગળુ જવુ નહિ અને કોઇ પણ દુર્વ્યસનમા લિપ્ત થવુ નહિ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી પોતાના આચરણ સર્વદા પવિત્ર રાખનાર મનુષ્યનેજ ખરૂં સુખ મળે છે અને જનસમાજમાં માન મળે છે, એ વાત મહારાજના ચરિત્રમાથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાઇ આવે છે.

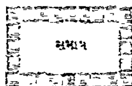
સાપ્રત જેવી દુસહ સ્થિતિમા પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાના સ્વાર્થ જેટલુંજ કાર્ય કરી સ્વસ્થ બેસી રહેશે તો તેથી સર્વ જનસમૂહનું કલ્યાણ થશે નહિ. જે દેશમા કિંવા જે જનસમાજમા પોતાનુ આયુષ્ય વીતાવવું હોય તેમનાપ્રત્યે પોતાનુ કર્તવ્ય સંપૂર્ણરીતે જાણી લઇ તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે મન, વચન અને કર્મવડે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. સાર્વજનિક હિતના કાર્યો કરવામા ખાનગી દ્વેષ, અહંકાર આદિ દુર્ગુણને તિલાંજલિ આપવી જોઇએ. જાતિભેદમૂલક ઉચ્ચ-

નીચનો ભાવ ઓછો થશે તેમ તેમ સમાજમાં ઐક્ય અને પરસ્પર પ્રેમ વધશે તથા પ્રત્યેક દેશકાર્યમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે; એ સૂત્ર તેઓએ અહર્નિશ હૃદયમાં કોતરી રાખવું જોઇએ. કોઇ પણ ધર્મસંબંધી કિંવા વ્યાવહારિક રૂઢિસંબંધી અપ્રયોજન અભિમાન ધારણ કરી, સમાજમા ફાટફૂટ કિંવા કલહ ઉત્પન્ન કરવાનો હવે સમય નથી. સામ્રત સંઘશક્તિ જેટલી વધશે તેટલી આપણા દેશને હિતકારક થઇ પડશે; એ વાત લક્ષમાં રાખી તેને વિઘાતક થઇ પડે એવી કૃતિ કરનાર મનુષ્યનો નિષેધ કરવા ચૂકવું જોઇતું નથી. તે મનુષ્ય સ્વજાતિનો કિંવા સ્વધર્મનો હોય તોપણ તે સંબંધી વિચાર નહિ કરતા તેનું કર્તવ્ય જનસમાજના હિતવિરુદ્ધનું હોય તો તેને દેશદ્રોહી માનવો જોઇએ. એ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યજ ખરો સ્વદેશાભિમાની કહી શકાશે. હમણા સમાજમાં કેટલાંક મનુષ્યોના બોલવાચાલવામાં જે સ્વદેશાભિમાન જણાય છે તે ઘણેભાગે સ્વજાત્યભિમાનને લીધેજ જણાય છે. કેટલાક મનુષ્યોના આચરણમા સ્વદેશાભિમાન અને સ્વજાત્યભિમાન એકત્ર થયેલું જણાય છે. એ અનિષ્ટ મનોવિકાર ધીમે ધીમે નાશ પામશે તોજ દેશની ઉન્નતિ થશે; પરંતુ આપણા કેટલાક પોતાને સુશિક્ષિત કહેવડાવનારે મનુષ્યોના હૃદયમા ઉક્ત મનોવિકાર ઉલટો વિશેષ પ્રબળ થયેલો જણાય છે. તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે દેશની અભીષ્ટ સિદ્ધિ થવાને હજુ ઘણો સમય જોઇએ.

દુરભિમાનથી દબાયલા અમારા સુશિક્ષિત કહેવડાવનાર ગૃહસ્થોનાં સામ્રતનાં આચરણો ઉપરથી ઘણી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે, સર્વ જનસમાજનું હિત સાધ્ય થાય એવી સંસ્થા ઉપસ્થિત કરી તેને સુંદરરૂપે ચલાવવાની યોગ્યતા હજુ આપણામા ઉત્પન્ન થઇ નથી. સ્વધર્મનું કિંવા સ્વવર્ગનું નિષ્પ્રયોજન અભિમાન ધારણ કરી જે લોકાગ્રણી મનુષ્યો સમાજમાં વૈરભાવ અને ફાટફૂટ ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમનું અગ્રણીત્વ માન્ય કરવું નહિ અને તેમને કોઇ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન આપવું નહિ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવશે તો આપણો દેશ એવા અહંકારી, દેશદ્રોહી, દેશવિઘાતક મનુષ્યોના ત્રાસમાથી સત્વરજ મુક્ત થશે. શિવાજીમહારાજ જેવા પવિત્ર વ્રત પાળનાર પુરુષોજ લોકાગ્રણી થવા લાયક છે. કસોટીમા જોઈ ખરેખર નિર્દોષ ઠરે તેઓનેજ પ્રત્યેક મનુષ્યે લોકાગ્રણી માનવા જોઇએ.

આ સ્થળે લેખકની લેખિની વિરામ પામે છે, લેખકે આટલું બધું લખવાનો ઉદ્યોગ કર્યો છે તેનું કારણ એજ છે કે, શિવાજીમહારાજસંબંધી મહારાષ્ટ્રમાં કિંબહુના સાંપ્રત સમયે અખિલ ભારતવર્ષમા જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે તે જનસમાજના હૃદયમાં દૃઢ રહે અને તેમનાપર યથાર્થ પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય. મહારાજનું ચરિત્ર આદિથી અંતસુધી અવલોકન કર્યા સિવાય એવી પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી અશક્ય છે. તેમનું દેહાવસાન થયે આજ સવાબસો વર્ષ થયાં છે; એ દરમ્યાન તેમના ચરિત્રમહિમાથી ભરેલા અનેક ગદ્યપદ્ય ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે, અનેક યવન અને યુરોપીયન ગ્રંથકારોએ તેમનાસંબંધી યથાબુદ્ધિ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેમ થવાથી તેઓ આજે કીર્તિરૂપે અમર થઈ રહ્યા છે; પરંતુ

મહારાજનું શાંતિવિજય નાટક કેમ્પમાં પસંદ કરી તેમનો વાસ્તવિક પ્રભાવ કેવો છે તથા તે કીર્તિ સર્વસિદ્ધિત હોવાનું કેટલાંક સદુપદેશો કરે છે તેમાં કેટલુંક છે તેવું સમગ્ર મંદિરમાં દર્શન કરીને તે આશ્ચર્યમાં પડ્યો. આપણો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. આ પ્રયત્ન પ્રભુ લેખકે યથામતિ અને યથાશક્તિ કર્યો છે, તેનો યથોચિત આદર થશે એવી આશા છે.

परिशिष्ट

૧—શિવાજી અને ઔરંગઝેબની પુત્રી

(મૂળ પુસ્તક ઉપરથીજ)

આ પુસ્તકના ૧૯ મા પ્રકરણમાં એક દંતકથા આપેલી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે ઔરંગઝેબની એક પુત્રીના મનમાં શિવાજીમાટે પ્રેમ ઉદ્દ્ભવ્યો હતો; પરંતુ તે હકીકત સાચી નથી. એવું પ્રે. સરકારે આપેલા વૃત્તાતપરથી જણાઇ આવે છે. ઔરંગઝેબના શાહજાદા અકબરે કરેલા બંડમા તે છોકરીએ મદદ કરેલી હોવાથી સને ૧૭૦૨ માં તેને દિલ્હી નજીકના એક કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવી હતી. તે પોતાના બાપ સાથે દક્ષિણમાં આવી ન હતી તેમજ સંભાજીના છોકરાનું પાલનપોષણ તેણે કર્યું ન હતું. જે છોકરી દક્ષિણમા આવી હતી તેનું નામ જીન્નત-ઉન્-નિસા હતું. એ બાબત એવી દંતકથા છે કે ઔરંગઝેબે સંભાજીને મુસલમાન થવાનું કહ્યું ત્યારે સંભાજીએ એવો જવાબ આપ્યો હતો કે, જો એ છોકરી તમે મને પરણાવો તો હું મુસલમાન થાઉં. કેદમાં પડેલી શાહજાદીનું નામ જેબ-ઉન્-નિસા હતું; પણ આ દંતકથા મુસલમાનબખરમાથી લીધેલી હોવાથી તેમાં સત્યનો અંશ હોવાનો સંભવ છે. બંને શાહજાદીઓનાં નામને છેડે "નિસા" શબ્દ આવતો હોવાથી અને બંને " નિસાબેગમ " ના નામથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી આવી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. પ્રથમની શાહજાદી કેદમાં પડેલી હોવાથી સંભાજીના પુત્રનું લાલનપાલન તેણે કર્યું ન હતું; પરંતુ તે પરથી શિવાજી માટે તેના મનમાં પ્રેમ ઉદ્દ્ભવ્યો ન હતો, એવું કહેવાને કંઈ આધાર નથી.

૨—એક અંગ્રેજનો જાતિઅનુભવ

(શિવાજીમહારાજના સાક્ષાત પરિચયમાં આવેલા એક અંગ્રેજની તે પ્રસંગને લગતી નોંધ છપાયલી, તે ઉપરથી નીચેની હકીકત 'શ્રી. ધુમકેતુ'ના હાથે લખાઈ 'કુમાર'ના ચૈત્ર ૧૯૮૦ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થએલી એ હકીકત શિવાજીમહારાજના ઉચ્ચ ચારિત્રને દીપાવનારી હોવાથી તે આભારસહિત આ નીચે ઉતારીએ છીએ. સંપાદક)

ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૦ ના ઑક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે સુરત શહેરનો દેખાવ જોવા જેવો હતો. આખા શહેરમાં નાસભાગ થઇ રહી હતી; અને કોઈ ભરૂચ તરફ તો કોઇ સ્વાલી તરફ રવાના થતા હતા. શિવાજી મહારાજની સવારી આવે છે એ ખબર અમને તો સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે મળી ગયા હતા, એટલે ઑક્ટોબરની પહેલી તારીખ સુધીમાં તો અમારો ઘણો ખરો કિંમતી સામાન ફેરવાઇ ગયો હતો; તેમજ પ્રેસિડેન્ટ મિ. ઑગ્ઝીઅર અને આખી કાઉન્સિલ સ્વાલીના બંદર પર સહીસલામત પહોંચી ગયા હતા.

એક વખત સહીસલામતીવાળા સ્થાનમાં પહોંચ્યા એટલે મેં મારા કિંમતી સામાનની તપાસ કરવા માંડી. બીજું બધું તો સલામત હતું, પણ જેને મેં જીવથી

પણ વધારે માનેલી, તે મારી મૃત માતાની સુંદર તસ્વીર જે પેટીમાં હતી તેજ માત્ર ગુમ થતી હતી.

હું હતાશ બની ગયો. એ તસ્વીર માટે મેં પંદર પંદર વર્ષ તપ કર્યું હતું. ઉપરાંત તે એક મિત્રની પ્રેમની ભેટરૂપ હતી. હા! આજેજ મને પહેલી વખત લાગ્યું કે મારી માતા હવે કોઈ દિવસ નહિ મળે; પરંતુ બીજો કોઈ ઉપાય હાથ રહ્યો નહિ. મારા કાકાને મેં એ વાત કરી, પણ તેણે તો માત્ર હસી કાઢ્યું! 'કેવો મૂર્ખ છોકરો! જ્યાં જીવનની સલામતી માટે ઇશ્વરનો આભાર માનવાનો છે ત્યાં પેટી માટે અફસોસ કરે છે!' શિવાજી પંદર હજાર મરાઠા સવારો સાથે સુરતમાં હતો અને દરઘડીએ નવા નવા આવનારા અમને જે સમાચાર આપતા હતા તે સાંભળી અમારાં ગાત્ર ઢીલાં બની જતાં હતાં.

કારગરનો માજી રાજા અબ્દુલ્લાખાન જે હમણાંજ મક્કેથી હજ પઢી પાછો વળી સુરતમાં થોભ્યો હતો તેના પર હુમલો થયો હતો; અને અમારા ફ્રેન્ચ દૂતના સમાચાર પ્રમાણે તો બધી તુર્કી ટોપી રાત્રે નાસી ગઈ હતી. રાજાની સોનાની પાલખી શિવાજીને હાથ આવી ગઈ અને તે ઉપરાંત પણ પુષ્કળ ખજાનો મળ્યો.

પાંચમી ઑક્ટોબરે તો અમારી સુરત ખાતેની ફેક્ટરીમાં રહેલામાંથી બે મિત્રો શિવાજીને મળી આવી, ભેટ સોગાદ કરી, કાંઇક મંત્રીમાં ને કાંઇક ખુશામતમાં તેને પ્રસન્ન કરી નિર્ભયતાનું વચન લઈ આવ્યા હતા. 'પણ જ્યારે છઠ્ઠી ઑક્ટોબરે સમાચાર આવ્યા કે શિવાજી તાપી ઓળગી સ્વાલી પર આવે છે, ત્યારે તો અમે અને અમારી સાથેના વેપારીઓ ભયથી અધમુઆ જેવાજ થઇ ગયા. પણ સદ્‌ભાગ્યે તાપી ઓળંગવાનો વિચાર શિવાજીએ પડતો મૂક્યો ને સ્વાલીના હજારો વેપારીઓ બચી ગયા.

પણ હું જ્યારે સુરત પાછો ગયો ત્યારે મને માલુમ પડ્યું કે મારૂં સર્વસ્વ લુટાઈ ગયું હતું. મારી પેલી કિંમતી પેટીનો તો પત્તોજ નહોતો. ગેરવ્યવસ્થા ને ગરબડમાં શિવાજીના માણસોએ જે હાથ પડ્યું તે લીધું હશે, એટલે મારી પેટી પણ આડકતરી કે સીધી રીતે શિવાજીની લૂંટમાંજ ગએલી હશે આ વિચાર કરતાં મને તમ્મર આવ્યા અને આખે શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. હવે સિંહના મોંમાંથી શિકાર મળે એ વાત અસંભવિત લાગી. હું તો રોતો રોતો પથારીમાં પડ્યો. બીજે દિવસે સવારે ઉઠ્યો ત્યારે મારા કાકાને એનો સદાનો કરડો ચહેરો ફેરવતા મારી સામે ઉભેલા જોયા. મેં નિશ્ચય કર્યો કે કાકાને કાંઈ કહેવું નહિ, પણ તે ડોસો તો એવો વિચક્ષણ હતો કે બધું એક ઘડીમાં કળી ગયો.

'તારૂં ધ્યાન પેલી પેટીમાં ચોંટ્યું છે તે હું જાણું છું પણ પેટી શિવાજીની લૂંટમાં ગઇ છે, તે જીવના જોખમે પણ હવે પાછી નહિ મળે!'

'કાકા!' મેં કહ્યું, 'એ પેટી હું પાછી લાવવાનો છું.'

'અને શી રીતે વારૂ? શિવાજીનું નામ તેં નથી સાંભળ્યું? રિમથને પૂછી જોયું છે કે શિવાજીના તંબુમાં કેમ જઇ શકાય છે?'

'હા, કાકા' અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે હું તે પેટી લાવવાનોજ."

મારા કાકાએ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ, પણ તે તપી ગએલા હતા અને મારૂં ભવિષ્ય સારૂં નથી એટલું કહી જતા રહ્યા. ઘડીક ખમીને તે પાછા આવ્યા ને મને શાન્તિથી સમજાવ્યું કે શિવાજીને અંગ્રેજોપર અત્યારે વેર છે, માટે આ સાહસ ખેડવું નહિ. મારા કાકાએ મને નાનપણથી પોષ્યો હતો, ને ભલે અત્યારે તે મારી મૂર્ખાઇપર હસતા હતા, પણ તેમના હૃદયમાં મારે માટે પ્રેમ હતો. તેમને નિરાશ ન કરવાના હેતુથી મેં એમનું કહ્યું માની લીધું ને કાંઈ ન હોય તેમ કામમા જોડાયો; પણ સાથે સાથેજ હું શિવાજીના સમાચાર મેળવતો હતો ને પહેલી તકે નાસી જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. અંતે એવી તક આવી. એક રાત્રે સૌ સૂઇ ગયાં હતાં ત્યારે હું બહાર નીકળી પડ્યો. નીકળતી વખતે મેં મારા ગોપાળ નામના વિશ્વાસુ નોકરને સાથે લઈ લીધો હતો. અમે બન્ને ઘોડેસ્વાર થઈ નીકળ્યા ને ઝપાટાબંધ રસ્તો કાપવા લાગ્યા.

માર્ગમાં જે દૃશ્ય મેં જોયું તે ખરેખર અદ્ભુત હતું. મરાઠા લોકો વારંવાર હુમલા કરતા હતા, છતા હરીઆળાં ખેતરોમાંથી ખેડુતો વાંસળી વગાડી વગાડી જંગલને ખેલાવતા હતા. વનની શોભાથી જમીન સુંદર બની રહી હતી અને જ્યાં જુઓ ત્યાં આંખ ઠરે એવી રમણીયતા ભરી હતી. ચાંદનીમાં હું ને ગોપાળ વાતો કરતા નિરાતે ચાલ્યા જતા હતા. જ્યારે અમે મહુર પહોંચ્યા ત્યારે સંખ્યાબંધ બેલગાડીઓ જતી દેખાઈ. દરેક બેલગાડી પાછળ તેની રક્ષા માટે ત્રીસ ત્રીસ સવારો ઢાલ, ભાલા ને તલવાર લઇ સજ્જ બની ચાલતા હતા. તેમની મોટી મોટી આંખો, લાંબી મૂછો ને ઘેરવાળા અંગરખાં જોનાર પર એક પ્રકારની સ્વાભાવિક શેહ પાડતાં હતાં. હુ ને ગોપાળ ત્યાંથી નીકળ્યા કે તરતજ હવાલદારે અમને અટકાવ્યા, ને હથિયાર છોડી દેવા કહ્યું. મેં તેમ કરવાની ઘસીને ના પાડી. હવાલદારે અમને કેદ કરી લીધા, અમારાં હથિઆર ખુંચવી લીધાં અને બરાબર ખબર લેવા માટે પુનામાં મહારાજની રૂબરૂ લઈ જવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. આ બધો વખત હું મનમા ને મનમાં હસતો હતો. બિચારા હવાલદારને ખબર નહોતી કે હુ શિવાજીને મળવા માટેજ પુના જતો હતો; એટલે હવાલદાર પોતેજ મને રજુ કરી દેતો હોય તો મારે તો એટલી મહેનત ઓછી ! રસ્તામાં મરાઠા સિપાઈઓ મારી ને ગોપાળની સાથે બહુ સલુકાઇથી વર્તતા; અને અમે જ્યારે પુના પહોંચ્યા ત્યારે તો તેમાંના ઘણા મને કેદી કરતા મિત્ર જેવાજ લેખતા થઇ ગયા.

રાયગઢના કિલ્લાપર આવી હવાલદારે મને ત્યાના કિલ્લેદારના હાથમાં સોંપ્યો. કિલ્લેદાર બહુ ભલો આદમી લાગ્યો. તેણે મને પૂછ્યું, 'તમે શામાટે સુરત છોડી આ બાજુ મુસાફરી કરી રહ્યા છો ?' મેં કહ્યું, 'હું શિવાજીમહારાજને મળવા માગું છું.' બસ, ત્યાર પછી ત્રણ ચાર દિવસ મેં ખાધું પીધું ને મઝા કરી. કિલ્લામાં આશરે બે હજાર મરાઠા હતા અને તે સદા જાગૃત રહેતા હતા. રાયગઢનો કિલ્લો એવા અભેદ્ય સ્થળ પેર છે કે દુશ્મનનો હલ્લો ત્યાં ભાગ્યેજ ફાવી શકે. ચોથે દિવસે સવારમાં જ્યારે એક દૂતે આવી મને મહારાજ પાસે લઇ જવાનું કહ્યું ત્યારે મારી કલ્પનામાં શિવાજીની જે ભીષણ મૂર્તિ આવી તેનાથી ઘડીભર હું તો તેમની

પાસે જવાનો વિચાર આવતાંજ કંપી ઉઠ્યો. સારા સુરતમાં અફઝલખાન અને શિવાજીનો પ્રસંગ ચર્ચાયો હતો. જાવલીના સરદાર ચંદ્રરાવને જડમૂળથી ઉખેડી નાખનાર શિવાજીની ધાક આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બેસી ગઈ હતી. જિથે છ વર્ષ પહેલાજ શિવાજીની ભેટ લીધી હતી, ને તેની આકૃતિ વિષે, સ્વભાવ વિષે, એટએટલી વાતો ફેક્ટરીમાં ફરીફરીને ચર્ચાઈ હતી કે જેને અમે એક પ્રજાનો નાશ કરનાર ભયંકર પુરુષ માનતા હતા તેની સમક્ષ આજે જતાં મને ભારે ભય લાગ્યો. મને એમ થઈ આવ્યું કે ચોક્કસજ એક માણસ નસે તલવારથી મારો શિરચ્છેદ કરી નાખશે; પણ હવે તે બધા વિચારો નકામા હતા. હું હિંમતભેર દૂતની સાથે નીકળ્યો

છેટેથી મે જોયું તો એક સાદા ઓટલા ઉપર તદ્દન સાદી ચટાઈ પાથરી તેના પર શિવાજીમહારાજ બેઠા હતા. પાસે એક કૂવો હતો, ત્યા કેટલીક પનીઆરીઓ પાણી ભરવા આવી હતી. તેમની કેડેથી ઉતરી ઉતરી ઓટલા પાસે શિવાજી-મહારાજ સામે કેટલાક છોકરા ઉભા હતા. મહારાજ તેમની સાથે સરળભાવથી વાતો કરતા હતા અને હસીહસીને છોકરાને પાસે બોલાવી તેમના હાથમાં ફળફૂલ આપતા હતા, પણ જ્યારે મેં જોયુ કે તેમની પાસે કોઈ અંગરક્ષક નથી ત્યારે મારા મનમા મે એક ગાંઠ તો બાંધીજ લીધી કે આ માણસમાં બીજું ગમે તે હોય, પણ વિશ્વાસઘાતનું તો એક ક્ષુદ્ર સરખુ પણ નથી. શિવાજીમહારાજ પણી-આરીઓમાંથી પણ ઘણીની સાથે વાત કરતા હતા અને તેમના નાનાં નાનાં દુઃખની વાતો પણ એમના ખિસાળમાં છે એવું જોતા મને ખાત્રી થઈ ચૂકી કે હું જેની સામે ઉભો છું તે સુરતનો લૂંટનાર શિવાજી નથી, પણ ગુરુ રામદાસનો આદર્શ શિષ્ય શિવાજી છે. મારી બધી બીપણુ કલ્પના અને જિથે આપેલું વર્ણન ચાલ્યાં ગયા. હું મારૂં કામ પણ ભૂલી ગયો અને મને લાગ્યું કે જેનો પ્રતાપ આટલો ગાજે છે તેના હૃદયમા તો દયાના મહેરામણ ભર્યાં છે. મવાળીમાં પ્રાણ પૂરનાર આ પુરુષને જોતા મને પહેલીજ વખત લાગ્યું કે ખરેખર આજ મે એક મહાન્ પુરુષ જોયો છે.

પરંતુ તે દિવસે મને મહારાજનાં દર્શનજ થયા; મુલાકાત ન થઈ શકી. કારણ કે મહારાજને કામ હોવાથી થોડીજ વારમા તે બીજે જતા રહ્યા. હું મારે મુકામે આવ્યો, પણ હવે તો એક વખત શિવાજીમહારાજને જોયા પછીજ ચેન પડે એવી મને એમની મોહિની લાગી !

બીજે દિવસે સાંજના વખતે મને તેડવા માટે ફરી દૂત આવ્યો. હું કિલ્લામાં ગયો તો ત્યા આજે સુરતની લૂંટના માલનું પ્રદર્શન ભરાયું હતું ખૂબ ચોકસા-ઈથી બધો માલ ગોઠવવામા આવ્યો હતો. મોટા મોટા ઈરાની ગાલીચા પર સોના-રૂપાનાં વાસણોમા મોતીની માળાઓ, મોટા પાણીદાર હીરા, માણેક, પોખરાજ ને નીલમ પડ્યા હતા. અમદાવાદી કિનખાબ ઉપર ઉંચા પ્રકારનું ભરતકામ કરેલાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો પણ હતા. પાટણના પટોળાં, ઢાકાની મલમલના તાકા,* બનારસી

* જે દિવસે શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું તેજ દિવસે દિલ્હીનો એક વેપારી ઢાકાની મલ-

શિવાજી મહારાજ છોકરાઓને પાસે બોલાવી ફળફૂલ વહેંચે છે

વાસણો ને દિલ્હી આગ્રાના હુક્કા–એવી એવી અનેકવિધ બહુમૂલ્યવાન વસ્તુઓ ત્યાં હતી; પણ મારી નજર તો પેલી મારી માની છબીવાળી પેટી પડી હતી ત્યાં હતી. બસ, એજ પેટી અને એજ તસ્વીર ! એ કેટલી પાસે પડેલી હતી અને છતાં કેટલી દૂર હતી !

આજે લોકોની ધમાલ હતી. સૌ જોઇજોઇને નવાઇ પામતા હતા. પાસે એક ગાદીચાપર શિવાજીમહારાજ બેઠા હતા. તેમણે લાલ કસુંબલ પાઘડી બાંધી હતી અને તેનાપર જડાઉ શિરપેચ શોભી રહ્યો હતો.

પહેલે દિવસે તો શિવાજીમહારાજને દૂરથી જોયા હતા; આજે છેક નજીકથી નિહાળ્યા. એમના રાજપૂત મોંપરનું કંઇક વાંકું નાક એમને જૂદુંજ રૂપ આપી રહ્યું હતું. શિવાજી ઠીંગણા હતા, પણ એમનો બાંધો બહુ સપ્રમાણ હતો. સૌથી વધારે મહત્ત્વની તો એમની આંખો હતી, તેમાંથી તેજની ધારા છૂટતી હતી. મોરોપંત પિંગલે અને તાનાજી માલુસરે ત્યાં પાસેજ ઉભા હતા. ગાદીની પાછળ થોડે દૂર બે ભાલેદાર ઉભા હતા. મને જોઇને મહારાજે તરતસવાલ કર્યો, 'ફીરંગી લોક, કેમ આવ્યા છો ? ' મેં વિનયથી જવાબ વાળ્યો, 'આપનાં દર્શનની અભિલાષા હતી, તેમજ મારી એક પેટી સુરતથી મેળવેલી લુંટમાં છે. પેટીમાં કાંઇ કિંમતી ચીજ નથી, પણ મને એ બહુજ પ્યારી છે. તેમા મારી માની એક તસ્વીર છે. આપ એને પાછી આપવાની કૃપા કરશો. ' થોડીવાર રહીને મહારાજે જવાબ વાળ્યો, 'એનું મૂલ્ય રાજકોષમાં આપીને લઇ જાઓ. '

પણ હું તો ખાલી ખીસ્સે હતો. મારા અને ગોપાળના ઘોડા પણ રાજની મિલ્કત લેખાઇ ચૂક્યા હતા. મેં કહ્યું, ' અમારા મહાન કવિ શેકસપિયરે કહ્યું છે કે રાજ-પદ સિંહાસનમાં નથી, મનમાં છે. ' પણ આ વાક્યની મહારાજપર કાંઇ અસર થઇ નહિ. તેમણે મોં મલકાવ્યું ને જવાબ વાળ્યો, ' ફીરંગી લોક, તમારી વાત સાચી છે; પણ સુરતની લૂંટ હવે તો પ્રજાની થઇ ચૂકી છે. એમાંથી હું કેમ કાંઇ ખર્ચી શકું ? '

આ વાર્તાલાપ થયા પછી ત્રણચાર દિવસમા રાયગઢ છોડવાનો મને હુકમ મળ્યો.

હું જે દિવસે રાયગઢ છોડવાનો હતો તેને આગલે દિવસે કિલ્લાના પહાડી સ્થાન પર આથમતી સંધ્યા જોતો હું બેઠો હતો. ઈંગ્લાંડનો ધુમસથી વીંટાએલો દરિયાકીનારો મારી નજર આગળ તરતો હતો. પાંચ હજાર ગાઉ દૂરથી મારૂં પેલું ખૂણેખાંચરે પડેલું મકાન આંખો આગળ તરવરી રહ્યું હતું. રાયગઢની ટેકરીઓમાં અંધકાર ફેલાવો શરૂ થયો હતો. મારી નજર દૂર દૂરનો ભાગ મૂકી પાસે-નાં સ્થાન જોવા મંડી. મારી સામેના રસ્તાપર એક સાદો મરાઠો સિપાઇ ધીમે પગલે ચાલ્યો જતો હતો. થોડે દૂર એ ચાલ્યો ન ચાલ્યો, ત્યા ત્રણ જણા પાસેની ઝાડીમાંથી નીકળી એને વીંટી વળ્યા. ત્રણે જણાના હાથમાં ઉઘાડી તલવારો હતી.

મલના તાકાનાં ગાડા ભરી સુરતમાં આવેલો હતો. તે પણ લૂંટના ઝપાટામાં આવી ગયાનો ઐતિહાસિક પૂરાવો છે.

વીજળીના ઝળકારા જેમ મરાઠા સિપાઈની તલવાર નીકળી ને થોડીવારમાં હવામાં સરસરાટ થવા માંડ્યો. તલવારો અથડાવા લાગી. હું તો પળવાર સ્તબ્ધજ બની ગયો, પણ એ અસર તરત ગઈ ને હું હતો ત્યાંથી વિજળી વેગે તેમના તરફ દોડયો. મારી પાસે હથિયારમા માત્ર એક લાકડી હતી. તે બરાબર ફેરવીને મેં ત્રણમાંના એકના માથામા એવા તો જોરથી ઘા કર્યો કે તે ગોફણીઆલોર નીચે પડી ગયો. એ જોઈને બીજો તરત મારા તરફ ફર્યો. તેણે મારા પડખા પર તલવારનો ઘા કર્યો, પણ તે મારા ઓવરકોટમા અફળાઈ તલવાર અંદર પેસી રહી. ફરી એ તલવાર ખેંચે તે પહેલા તો મેં તેને એક પથ્થરપરજ પટકાવી માર્યો ને તેની છાતીપર ચઢી બેઠો. મારી સામે હવે બે જણા લડી રહ્યા હતા. મરાઠા સિપાઈએ પેલાને એકજ ઘાથી ઉડાવી દીધો, પણ એ જોઇ મારી નીચે પડેલો આદમી છટકી ગયો ને ઝાડીમા અદશ્ય થઇ ગયો.

'ફિરંગી બહાદુર !'

એ શબ્દો સાભળતાજ હું આશ્ચર્ય પામ્યો. હું પાસે આવ્યો 'કોણ મરા...'

પણ મારા શબ્દો મોંમાંજ રહ્યા. મહારાષ્ટ્રના સ્વામી શિવાજીમહારાજ પોતેજ સાદા મરાઠા સિપાઇના વેષમાં મારી સામે ઉભેલા હતા. મેં એકદમ વાકય ફેરવ્યું 'કોણ મહારાજ...'

'ફિરંગી બહાદુર !' શિવાજીમહારાજ બોલતા હતા, 'આજ તેં મહારાષ્ટ્રની લાજ રાખી છે. તેં મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે-પ્રાણથી પણ વહાલો યશ સાચવ્યો છે; બોલ હું તને શું આપું ?'

હું કંઈ બોલું તે પહેલા તો મરાઠા સિપાઇઓ ચારે પાસથી દોડતા આવતા હતા. તેમાના કેટલાકના મોંપર મૃત્યુ જેવી ફિક્કાસ હતી. દગાનું નામ સાભળીનેજ કઇ અમંગળની કલ્પનાથી તેઓ વ્યગ્ર બન્યા હતા. થોડીવારમાં બંને લાશ ઉપડી ગઈ! હુમલો કરનાર ત્રણે મુસલમાન હતા ને દીન ઇસ્લામના શત્રુને મારવા તેમણે આ યુક્તિ ગોઠવી હતી.

બીજે દિવસે સવારે ભરસભામા મારી પ્રશંસા કરીને શિવાજીમહારાજે કહ્યું 'ફિરંગી બહાદુર, તારે જે જોઇએ તે માગી લે !'

અને મારા મનમા શું હતું ? મારી માની તસ્વીરવાળી પેલી પેટી.

પણ એજ વખતે ડૉ૦ બારટન યાદ આવ્યો. મારી માની સાચી તસ્વીરમાં ઇંગ્લાંડની ભૂમિને કિનારે ફરતા ખલાસીઓ યાદ આવ્યા. એમના માટે હું કાંઇક કરું એ પ્રેરણા મને વ્યાપી ગઇ. મેં કહ્યું, 'મહારાજ ! મારા જાતભાઇઓને આપના રાજ્યમા વેપાર કરવાની છૂટ આપો !'

મહારાજના મોંપર આછું સ્મિત ફેલાયું, 'બહાદુર પુરુષ ! થોડા દિવસ પહેલાં તો તેં તારી પેટી માગી હતી.'

'જી મહારાજ, પણ મારા દેશભાઇઓનું મેં હિત કર્યું છે એની યાદ મને મારી માની તસ્વીર કરતા પણ વધારે વહાલી લાગે છે.'

શિવાજીમહારાજે પેલી પેટી અને બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ મને આપવા

હુકમ કર્યો; તેમાં એક સુંદર મોતીનો હાર પણ હતો. હજીયે એ હાર હું જોઉં છું ત્યારે વીર શિવાજીની તેજભરી મૂર્તિ મારી નજર આગળ ખડી થાય છે. 'ધૂમકેતુ'

૩—કલ્યાણકારી શિવજી

(લે૦ શ્રી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી મહારાજ)

જીસ સમય સારે ભારતવર્ષપર જીહાદી સંસ્કૃતિ કા (યદિ સંસ્કૃતિ ઇસે કહા જા સકે) આક્રમણ હો રહા થા, જબ આર્યસંસ્કૃતિ કો મુંહ છિપાનેકા સ્થાન દિખાઇ નહીં દેતા થા, જબ હતાશ હિન્દુ અપની જાન બચાને કે લિયે મોહમ્મદી મત કી શરણ લેના હી જીવન સમઝતે થે ઉસ સમય આત્મવિશ્વાસી સંતોકે ચરણોંમેં પલે હુએ એક બાલક ને આર્ય-ધર્મ ઔર સંસ્કૃતિ કી રક્ષા કા ઝુંડા ખડા કર દિયા. રાજપૂતી અભિમાન ઔર નાસ્તિકપનકે ઘમંડકો દૂર સે હી પ્રણામ કરકે ઉસને સમર્થ રામદાસ કે ચરણોંમેં શિર રખ કર ભગવે ઝંડે કો સિંહગઢ કી ઉંચી ચોટીપર ખડા કર દિયા.

ઇસ યુવક કા નામ સેવાજી વા સિવાજી લીખા ઔર બોલા જાતા હૈ. યહ સબ શિવજી કા અપભ્રંશ હૈ. આર્યહિન્દુધર્મ બડે સંકટ મેં તલમલા રહા થા, ઉસકી જાન કે લાલે પડે હુયે થે, મુહમ્મદી મગરમચ્છ ઉસે હડપ જાને કે લીએ તૈયાર થા જબ કલ્યાણકારી શિવજીને નિર્ભયતા ઔર રક્ષાકી ઘોષણા કર દી.

૨૨ વૈશાખ સંવત્ ૧૯૮૧ કે દિન પૂના સે મહારાષ્ટ્ર દેશ કી ભૂમિ કે ઉત્સાહજનક દશ્ય દેખતે હુએ મૈં સિંહગઢ કે ચરણો મેં પહુંચા. ૪૦ વર્ષ સે જો ઉત્કટ ઇચ્છા ઉસકી ચોટી પર પહુંચને કી થી વહ પૂરી હુઇ. ઇસ સમય શિવજી મહારાજ કે બનાએ દુર્ગ કે ચિન્હ દૂર કરને મેં કસર નહીં છોડી ગઇ; પરન્તુ ઉસકી વાપી, તડાગ કે સુંદર, શાન્તિદાયક જલ ઔર ઉસકી શીતલ ઉત્સાહજનક વાયુ કો કોઈ માનનીય શક્તિ ઉસ ચોટી સે હટા ન સકી. મૈંને ઉસ કમરેમેં બૈઠકર જહાં લોકમાન્ય તિલક ને કર્મવીરતા કા સંદેશ ચરસિયા વૈરાગ્ય મેં લિપ્ત ભારતનિવાસિયોં તક પહુંચાને કે લીએ 'ગીતારહસ્ય' કો પ્રેસ કે લીએ સંશોધિત કિયા થા, જહાં લોકમાન્ય કે સંબંધ મેં જો કુછ માલૂમ થા ઉસે મૈંને લેખિની ઔર પત્ર કે હવાલે કિયા વહાં દહિને હાથ પર સિર ટેક કર ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વ કે દશ્યો કા સ્વપ્ન દેખને લગા. સામને દેખા કી દો ઔર પહાડિયોં પર બડે જબરદસ્ત દુર્ગ હૈ ઔર ઉનમે પરે સારા મહારાષ્ટ્ર દેશ પહાડી ચોટિયો સે ભરા હુઆ હૈ. દિલ્લીપતિ કે ગઢ મેં ટિકાએ હુએ રાજપૂત સમઝ બૈઠે હૈં કિ પહાડી ચૂહે કી સમાપ્તિ હોગઇ હૈ. મુગલ બાદશાહ ઔર ઉસકે દક્ષિણ હિન્દ કે સેનાપતિયો ને સમઝ લિયા હૈ કિ હિન્દુ ડાકૂ ઉનકે મુકાબિલે મેં આને કા સાહસ નહીં કરેગા.

મૈં દુર્ગ કી પરિક્રમા કે લિયે ઉઠ ખડા હુઆ. શિવજી કે છોટે બેટે વીર રાજારામ કી સમાધિ સે હોતા હુઆ દુર્ગ કી દીવાર કે જહાં તહાં ચિન્હ દેખતા હુઆ એક ઓર જા પહુંચા તો વહાં ઐસી દીવાર બની હુઈ થી જીસે ભૂલભૂલૈયાં

ઢપ સકતે હૈં. પર્વત પર ઐસી સીધી ચઢાઇ હૈ કિ દિન કો મનુષ્ય મુશ્કિલ સે પહુંચતે હૈં, રાત કા તો કોઇ ખટકા હી નહીં. મૈં ઉસી સ્થાનપર ખડા હો ગયા. મેરે પથદર્શક ને નીચે કા ઔર ઇશારા કરકે બતલાયા ઔર મુઝે ઐસા માલુમ હુઆ કી રાતકા સમય હૈ, તાનાજી માલુસરે અપને પીછે ૩૦૦ હઠીલે માવળિયોં કો સાથ લેકર હિમ્મત સે ચઢતે ચલે આતે હૈં ઉપર આતે હી પહિરેદાર કા દમોલ્ય લિયા ઔર "હર હર શંકર" કા નાદ કર કે ગઢકી સેના પર જા ટૂટે અપને સે કઇ ગુના સેના કે પૈર ઉખાડ દિયે. ઉસ સમય તાનાજી ઉસી સ્થાન પર ખેત રહે. તબ તાનાજી કે ભાઇ સૂર્યાજી ને ઉનકે આરંભ કિયે કામ કો તમામ કિયા.

મૈં ફિર આગે ચલ દિયા. વહ દેખો ઘોડે કા સવાર આસન જમાયે કઠિન દુર્ગ કે ઉપર ચઢા આ રહા હૈ. ક્યા યહ સ્વર્ગીય ઘોડા હૈ કિ ઇસકે પૈર જમે ચલે આતે હૈં, ઔર કહી ઉખડતે નહીં. તાનાજી કે મૃતક શરીરકે પાસ સવાર ઘોડા ખડા કર દેતા હૈ ઔર સ્વરૂપ શિવાજી ઉતરે કર તાનાજી કા શિર અપને હાથ સે ઉઠાતે હૈં. ઐસે નરસિંહ કે મારે જાને પર થોડી દેર કે લિયે શોકાતુર હોતે હૈં; પરન્તુ ઉસી સમય ઉઠકર ઘોષણા કરતે હૈં—" સિંહતો ગયા ઇસ લિયે ઇસકા નામ આજસે સિંહગઢ હુઆ." ઉસ સ્થાન પર તાનાજી કી સમાધિ કો દેખ મુઝે દુઃખ હુઆ. ઉસ પર એક છતરી ઔર સિંહકા રાસા ખુદા હોના ચાહિયે મૈંને ઐસા શ્રી નૃસિંહ ચિન્તામણિ કેલ્કર કો કહા ભી થા.

શિવાજી કા ઐશ્વર્ય બઢતા ગયા ઔર જબ ઉન્હોં ને ઇસ નશ્વર શરીર કો છોડા ઉસ સમય ભારતવર્ષકા બડા ભારી ભાગ જહાંદી આક્રમણોં સે મુક્ત હો ચુકા થા. મુસલમાની બાદશાહત કે અન્તિમ સમય ઉસકી નિર્બલતા કે કારણ કઇ નયે રાજ્ય ઉઠ ખડે હુએ થે; પરંતુ ઉનમેં કોઇ સ્થિરતા નહીં થી. ઉનકી નજરમેં યહ અસલ કામ કરના થા કિ જબરદસ્ત ને નિર્બલોં કો દબા લિયા ઔર અપના સ્વાર્થ સિદ્ધ કિયા; પરન્તુ શિવાજીને જીસ પ્રજાતન્ત્ર સામ્રાજ્ય કી બુનિયાદ ડાલી થી ઉસ મેં જાતીયતા કી લહર ચલ રહી થી યદિ કોઇ બલાત્કાર સે મુસલમાન કર લિયા ગયા વા લાલચાદિ સે ઉધર જા મિલા, પશ્ચાતાપ કરને પર શિવજીને ઉસકો બિરાદરી મેં મિલાને સે ઇનકાર નહીં કિયા. સમદર્શી સમર્થ રામદાસ કા આત્મા હી ઉન કે અંદર કામ કર રહા થા ઇસ લિયે ઉન માવળોંમે હિન્દુ પ્રજા ઘૃણા કરતી થી ઔર ઉન કા અસ્પર્શ બતલા કર દેવમન્દિરોંકે સમીપ નહીં જાને દેતી થી, ઉન માવળોંકી સેના સજાકર શિવજીને એક જાતીય રાજ્યકી બુનિયાદ ડાલ દી.

એક ઘટના ઇસ સમય બડી વિચિત્ર દેખતે હૈં એક ઓર કલગીધર ગુરુગોવિંદસિંહ અપને પિતા કે કટે હુએ સિર કો ઉનકે પાસ પહુંચાને વાલે ભંગી કો "રંગ રેટા ગુરુકા બેટા" કહ કર ગલે લગાતે ઔર અસ્પૃશ્ય જાતિયોં કો અમૃત છકાકર સિંહ બનાતે, ઔર દૂસરી ઓર માવળોં કી ફોજ સજાકર છત્રપતિ શિવજી મહારાજ ઉન્હેં મુગલોં ઔર ઉનકે દાસ રાજપૂતોં કે સામને ખડા કરતે.

જીસ મરાઠા સામ્રાજ્ય કી બુનિયાદ શિવજીમહારાજ ને ડાલી થી, ૧૫૦ વરસ તક ચનમ્ર વહ સમાપ્ત હો ગઇ ઉસકી સમાપ્તિ કે કારણોંકે અંદર જાને કા યહ સમય નહીં હૈ યહાં જો સ્મરણીય હૈ, વહ યહ-કિ શિવજીમહારાજને જો માર્ગ દિખલાયા ઉસ પર ચલ કર હી આર્યસંસ્કૃતિ ઔર ધર્મ કી રક્ષા હો સકતી હૈ ઉસ સમય પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોંકા પ્રયોગ હો સકતા થા, વહ ભી ઉન્હોને કિયા. આત્મિક શસ્ત્ર કી ઉન્હોને ઉપેક્ષા નહીં કી બડી બડી આપત્તિયોં કે સમયમેં ઉન્હોને સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા પર વિશ્વાસ કરકે સહન કિયા ઔર કભી હાર નહીં માની આજ આર્યજાતિ ફિર બડી હીન અવસ્થા મે હૈ પ્રાકૃત હથિયારે સે મુકાબિલા કરને કી ઉસમે શક્તિ હી નહીં હૈ ઉસકો આત્મિક શસ્ત્રો મે હી પ્રાકૃતિક આક્રમણોં કા સામના કરના હૈ ઉસ મે ભી રક્ષા કી ઉપેક્ષા નહી કી જા સકતી રક્ષા કે લિયે વિરોધી શક્તિયોં કે સામને ખડા હોના હી પડેગા, તબ આર્યજાતિકા વાસ્તવિક કલ્યાણ હોગા

આજ પ્રત્યેક ભારતનિવાસી કો અપને કર્તવ્ય પર વિચાર કરને કી આવશ્યકતા હૈ

૪-શિવાજીરાજ્યાભિષેક

૧૬૭૪ કે પાવસ કાલ કા પ્રારંભ હૈ વિજયી મહત્વાકાક્ષી સેનાપતિ અપની સેનાયોં કો આગામી યુદ્ધોંકે લિયે તૈયાર કરને કે લિયે, સરદી ઔર ગરમી કી પ્રચંડ વિજય યાત્રાયોં સે થકે હુએ વીરો કો આરામ દેને કે લિયે પાવસ-કાલ કી પ્રાકૃતિક શોભા કો નિહાર કર પ્રસન્ન હો રહે હૈં પૂર્વ યુદ્ધો મે પરાજિત વીર સચિન્ત હૈ પ્રકૃતિ શોભા ઉનકે લિયે દુખદાયિની હો રહી હૈ વર્ષા કે જલકણ ઉનકે લિયે વિષકણ બન રહે હૈ બિજલી કી ચમક દમકકો દેખકર પરાજિત વ્યક્તિયોં કો વિજેતા શત્રુકી તેજ તલવાર દિખાયી દેતી હૈ બાદલોંકી ગર્જના સુન કર વિપક્ષી કે તોપખાને ઉસે ચિન્તિત કરને લગતે હૈ ઉમડતે હુએ નદીપ્રવાહ, ઉસકે સામને અલંઘનીય સમુદ્ર બન રહે હૈં વર્ષાઋતુમે વનદેવી ને અનૂઠા શૃંગાર સજાયા હૈ કુંજ ઔર ઉપવનોંકી શોભા, પર્વતમાલાયોંકે પેચીદે ચક્કરદાર માર્ગો પર હરી ચાદર બિછા રહી હૈ પરાજિત શત્રુ, ઇન કુંજ ઔર સઘન ઉપવનોંકો શત્રુકે ગુપ્ત સ્થાન સમઝ રહા હૈ

આજ વિજાપુર કે રસિક દરબારિયોં કી યહી હાલત હૈ શિવાજીકી ઘુડસવાર સેના કી ટાપો ઔર મુગલાઇ સેનાકે પ્રચંડ તોપખાનો સે કંપિત વિજાપુર દરબાર કો, પાવસ કી શોભા કે રમણીય દૃશ્ય ચિન્તિત કર રહે હૈ ચારો ઔર ઉન્હે ચિન્તા પરાજય ઔર ભય કે ભૂત દિખાઇ દે રહે હૈં, પરંતુ આઇએ, જરા રાયગઢ કી રૌનક દેખે વહાં નિરાલા હી રંગ હૈ. બડે બડે શાસ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, રાજદૂત, વકીલ અપને શાનદાર પહરાવો મે ઉત્સુકતા ઔર આશાભરી નજરો કે સાથ આગે બઢે આ રહે હૈ પહાડી લોગ નિશ્ચિન્ત હો કર ઘાટિયોંકે કુંજો મે આખ મિચૌની કી ખેલ ખેલકર આનન્દ ઔર નિશ્ચિતતા કે ગીત ગા રહે હૈ. રાતદિન આઠોપહર

ઘોડોંકી નંગી પીઠપર સવાર રહનેવાલે વ્યક્તિયે ભી આજ આનંદ મના રહે હૈં.

ઔર ! ! ! યહ આનંદકી તૈયારીયાં કૈસી, આઈયે જરા દેખેં શિવકે અભિષેકી નિર્ગાદુ-દુંદુભી કહાં બજ રહી હૈ. કાશી કે પ્રસિદ્ધ પંડિત અપને શિષ્યમંડલીકે સાથ રાયગઢ પહુંચ ચુકે. ઉત્તર ઔર દક્ષિણ સબ ઓર ગાગાભટ્ટકી વિદ્વત્તા કી ધાક જમી હુઇ હૈ. વિજયનગર કે પ્રસિદ્ધ પંડિત વિદ્યારણ્યને આર્ય સાહિત્ય કા પુનરુજ્જીવન કર આર્યધર્મ મેં ક્ષાત્રતેજ કા સંચાર કિયા થા. આજ ભી ગાગાભટ્ટને ચિરકાલસે મંદતેજ, પ્રભાહીન ક્ષાત્રતેજ કો દક્ષિણ મેં ફિર ચમકાને કે લિયે અભિષેકદ્વારા તીર્થજલો કે સિંચન સે શિવાજીકો સ્નાન કરાનેકા શુભ સંકલ્પ કિયા હૈ. એક ઓર પ્રકૃતિ દેવી વીર પુત્ર કા અભિષેક કર રહી હૈ, દુસરી ઓર રાજગઢ કે ઉંચે મંચપર અભોજ કે પ્રતિનિધિ ગાગાભટ્ટ તીર્થોદકો તથા પવિત્ર ચરુપશીસે શિવાજીકો સ્નાન કરાને કે લિયે દીક્ષિત હુએ હૈં. આર્ય રાજાકા અભિષેક આર્યપદ્ધતિ કે અનુસાર હી હોના ચાહિયે. ગાગાભટ્ટને પ્રાચીન સાહિત્ય કા મંથન કર અભિષેકપદ્ધતિ કા નિર્માણ કિયા. યહ રાજ્યાભિષેકોત્સવ કિસી મહત્વાકાંક્ષા કી ઇચ્છા કો પૂરા કરને કે લિયે નહીં સજાયા ગયા થા— અપિ તુ ઇસ રાજ્યાભિષેકદ્વારા આર્યજાતિ કે ક્ષાત્રતેજ કો પ્રકાશિત કરના અભીષ્ટ થા શિવાજી તો નિમિત્તમાત્ર થે. ઉસ સમય કે રામદાસ આદિ ધાર્મિક પુરુષોં ને શિવાજી કે ઇસ શુભ કાર્ય કે યોગ્ય ઉત્તમ સાધન સમઝા થા. યદ્યપિ પ્રત્યક્ષત: શિવાજીકા કિસી પુરાને રાજઘરાનેસે સંબંધ ન થા—ના હી ઉનકા પ્રતપ્રધિસ સ્કાર હુઆ થા—પરંતુ યે બાહર કી બાધાયેં ઉનકે રાસ્તે મેં બાધક નહીં હુઇ ગાગાભટ્ટ કર્મ સિદ્ધાન્તકો માનને વાલે થે. શિવાજી ને સચ્ચે ક્ષત્રિય કે ધર્મ કા પાલન કિયા થા અતઃ વ્રત બંધ આદિ કરા કર ઉન્હેં અભિષિક્ત રાજા બનાને મેં સંકોચ નહીં કિયા ગયા. આજ ભી હમ દેખતે હૈં કિ બડે બડે બ્રાહ્મણ મહાદેવકે સ્વતંત્ર સ્વરૂપ મહાત્મા ગાંધી કે સામને સિર ઝુકાને મેં અહોભાગ્ય સમઝતે હૈં. અપનાટી પુરુષોંકી યહી વિશેષતા હોતી હૈ. જન્મ તથા લૌકિક બાધાયેં ઉનકી ગતિ તથા તેજકો નહીં રોક સકતીં કૃષ્ણ ભગવાન કે સામને દ્રોણ જૈસે બ્રાહ્મણ ભી સિર ઝુકાતે થે. નેપોલિયન યદ્યપિ રાજઘરાનેકા નહીં થા, પરંતુ ઉનકી તેજસ્વી ચેહરેકે સામને મુકુટધારી યૂરોપીય રાજાઓને અપને સિર નવાયે શક્તિશાલી તેજસ્વી વ્યક્તિ હી અસલી રાજા હૈ. આજ સ્વદેશમેં કિતને હી પુરાને રાજઘરાનોંકે નામપર અભિમાન કરનેવાલે દેશી રાજે મહારાજે બ્રિટિશ પાર્લિયામેન્ટકે નૌકર, વાયસરાયકે સામને સિર ઝુકા રહે હૈં શક્તિ ઔર તેજ ચાહીયે. બિરસુક તેજ ઉસીકા રાજ. શિવાજીકા તેજ ચારોં ઓર ફૈલ ગયા થા અતઃ ઉનકે સિવાય દુસરા કોઇ વ્યક્તિ નહીં જો રાજતેજ કે ચિન્હરૂપ અભિષેકતિલક કો ધારણ કર સકે.

નિશ્ચિત તિથિ સે દશ દિન પૂર્વ વ્રતબંધ પુણ્યાહવાચન આદિ વ્રતપરાયણ હોતે રહે. આખિર જ્યેષ્ઠ શુક્લ ૧૩ અથવા ૧૬૭૪ સન ૬ જૂન કા મંગલ દિન આ પહુંચા યહ દિન મહારાષ્ટ્ર કે ભાગ્યોદય કા દિન થા ઇસ સમારોહ કે દિન

મહારાષ્ટ્ર કે કોને કોનેમેં કૈસી ચહલ પહલ હોગી–ઇસકા અનુમાન હી લગાયા જા સકતા હૈ. ભારતીયોં ને વિદેશી સમ્રાટ પંચમ જાર્જ કે સ્વાગત કે લિયે કિતના સંમારોહ કિયા થા.

ઉસ સમય તો સ્વદેશી રાજા થા; ઉસકે અભિષેકોત્સવ મેં સ્વતન્ત્ર રાષ્ટ્ર ને જો ખુશિયાં મનાયી હોગી ઉસકા પ્રત્યક્ષ દૃશ્ય દેખના હો તો યૂરોપ કે કિસી સ્વતન્ત્ર રાષ્ટ્ર મેં રાજ્યાભિષેક દિન કી તૈયારિયોં કો દેખીએ. પરાધીન ગુલામ ભારતનિવાસી તો નિરન્તર પરાધીનતા કે કારણ ઇસ અલૌકિક સુખ કી કલ્પના કરને કે અધિકારી ભી નહીં રહે.

હમ પાઠકોં કે સામને તાત્કાલિક ઐતિહાસિક લેખ કે આધારપર ઉસ દિન કે સમારોહ કા અવિકલ વર્ણન ઉપસ્થિત કરતે હૈં.

" સબ લોગ મંગલસ્નાન કર બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર, ભૂષણ આદિ ધારણ કર સભામંડપ મેં ઉપસ્થિત હુએ. શિવાજી ભી મંગલ સ્નાન કર, અલંકાર ધારણ કર, કુલગુરુ બાલંભટ્ટ, ભવાની ઔર માતુશ્રી જિજાબાઇ કી ચરણવન્દના કરકે સ્ત્રીપુત્ર કે સાથ ઠીક મુહૂર્ત મેં સિંહાસનપર વિરાજમાન હુએ. રાજ્યાધિકારી વર્ગ, પ્રધાન, સેનાપતિ સચિવ ભી રાજસી ઠાઠમાઠ કે સાથ મંડપ મેં પહુંચે. સવા હાથ ઉંચા સિંહાસન બનાયા ગયા. ઇસ સુવર્ણમંડિત આસન પર મહારાજ બૈઠે. સાથ હી શ્રીમતી સોયરાબાઇ યુવરાજ સંભાજી કે સાથ બૈઠી. સિંહાસન કે ચારોં ઓર ચારો દિશાયોં મેં યથા સ્થાન અષ્ટ પ્રધાન, હાથ મેં સુવર્ણકલશ લિએ હુએ દિગ્પાલોં કી તરહ ખડે હુએ.

અષ્ટપ્રધાન કે ચારોં ઓર રાજકોષ ઔર શાલાયોં કે અધ્યક્ષ ખડે હુએ. મિત્રમંડલી ઔર માંડલિક રાજા ભી યથાસ્થાન ખડે હુએ. મંગલ મુહૂર્ત કી પ્રતીક્ષા કરને લગે. ઠીક મુહૂર્ત મેં બ્રાહ્મણવર્ગને મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક મંગલાક્ષત કી વૃષ્ટિદ્વારા શિવાજી મહારાજ કો પવિત્ર કિયા. આમ્રપલ્લવોં દ્વારા તીર્થજલોંસે ઉનકો અભિષિક્ત કિયા." ઇસ અભિષેક કે બાદ શિવાજી સુસજ્જિત સિંહાસનપર આસીન હુએ વહાં પર બૈઠતે હી બ્રાહ્મણોં તથા એકત્રત જનસમાજ ને શિવાજીપર સે ન્યાદી કે ફૂલોં કી વર્ષા કી. બ્રાહ્મણોં ને આશીર્વાદ દિયા. સારા રાષ્ટ્ર ૧૦૮ તાપોં કી ગર્જન સે ગૂંજ ઉઠા.

ઇસ ગર્જન કો સુનકર શત્રુઓં કે દિલ દહલ ગયે. ભક્તો કે દિલ આનન્દ સાગર કી તરંગોં મેં ઉછાલિયા લેને લગે. જિજાબાઇને ઇસ દૃશ્ય કો દેખકર દિલદિલમેં અપને કો ધન્ય કહા. અભિષેકસંસ્કાર નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત હુઆ. શિવાજી કી સુવર્ણતુલા હુઇ. શિવાજીકા વજન ૧૬૦૦૦ હોન હુઆ. (યા ૧૪૦ શેર) વિદ્વાન બ્રાહ્મણો કો દક્ષિણા દી ગઇ. ગાગા ભટ્ટ કો એક લાખ રુપએ ઔર બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણ દક્ષિણા મેં દિયે ગએ. પ્રત્યેક ઋત્વિજ કો ૨૪ હજાર રૂપયે કી ભેટ દી. યોગ્યતાનુસાર ઉપસ્થિત અભ્યાગતોં કી પૂજા હુઇ. બ્રાહ્મણપૂજા કે બાદ અષ્ટપ્રધાનોં કો ઉનકે પદોં કે અનુસાર રાજચિન્હ સે અંકિત પદચિન્હ દેકર રાષ્ટ્ર મેં નવી વ્યવસ્થા ચલાઇ.

ઇસ સમારંભ કે બાદ મહારાજ હાથી પર, સોને કી અમ્બારી મેં બૈઠકર દેવદર્શન કરને કે લિયે પ્રસ્થિત હુએ સવારી કે સાથ સબ પ્રસિદ્ધ રાજપુરુષ થે. નાગરિકોંને પુષ્પવૃષ્ટિ સે મહારાજ કા સ્વાગત કિયા. દેવદર્શનકે બાદ અપને સ્થાનકી ઓર આયે.

ઇસ પ્રકાર ત્રયોદશી કા શુભ સમારંભ સમાપ્ત હુઆ. ઇસ સમારંભ મેં ચાર કોટિ રૂપયા ખર્ચ હુઆ.

ઇસ રાજ્યાભિષેક સમય શીતલપુરી ઔર પરમાનન્દ આદિ સંન્યાસી ભી આયે થે ઉનકા સત્કાર કિયા ગયા. ઉનકે ઉપદેશામૃતસે જનતાને પુણ્યલાભ લિયા.

ઇસ સમારંભ તથા રાજવ્યવસ્થાકો ચિરસ્મરણીય બનાને કે લિયે નિમ્નલિખિત બાતેં પ્રચલિત કી ગયીઃ—

૧ રાજચિન્હ ધારણ કર રામદાસ સ્વામી કે સ્મરણ કે લિયે "ભગવા ઝંડા" કો મરાઠી સેના કા ચિન્હ બનાયા.

૨ શક સંવત્ બન્દ કર, રાજ્યાભિષેક શક પ્રચલિત કિયા. શિવાજીને જાન બૂઝ કર યુધિષ્ઠિર શક યા વિક્રમ શક કી તરહ શિવશક પ્રચલિત નહીં કિયા. ઇસ સરકારકો રાષ્ટ્રીય રૂપ દેનેકે લિયે અભિષેક શકકા હી પ્રારંભ કિયા ગયા.

શિવાજીને ક્ષત્રિયકુલાવતંસ શિવ છત્રપતિ મહારાજ સિંહાસનાધીશ્વર કા પદ ધારણ કિયા.

૩ રાયગઢ કિલ્લે કો રાજધાની બનાયા. ઇસ ગઢપર સ્થિત હોકર જલ તથા થલ દોનો ક્ષેત્રો મેં શત્રુ કા દમન હો સકતા હૈ

૪ રાજ્ય કે સબ વિભાગોં કા સ્થિર પ્રબન્ધ કિયા.

ઇસ અભિષેકસમારોહ કે સમય વિદેશી રાજાઓં કે દૂતોંને આ કર સ્વતન્ત્ર રૂપ સે સંધિયા કી. મહારાષ્ટ્ર કે પુરાને રાજઘરાનોંને શિવાજી કી શ્રેષ્ઠતા કો માના. યહ અભિષેક-સંસ્કાર ઇસ બાત કા સાક્ષી થા કિ શિવાજીને જો વિજયયાત્રાયેં કી હૈં વહ સબ સ્વાર્થ કે લિયે નહીં કી, અપિતુ રાષ્ટ્રકે લિયે કી થી. ઇસ મહાભિષેકોત્સવ કી સાજસજાવટ કો દેખકર સાધારણ જનતા ભી શિવાજી કો અપના રક્ષક ઔર ત્રાતા સમઝને લગી દિલ્હી ઔર વિજાપુરકે બાદશાહોંકો ભી ઇસકી સ્વતન્ત્રતા સ્વીકાર કરની પડી. ઇસ પ્રકાર ચારોં ઓર અપના પ્રભાવ જમાકર શિવાજીને ઇસ નવરાષ્ટ્ર કો સ્થિર પાયે પર ખડા કરને કે લિયે નયે ઉપાયોં કો સોચા. શિવાજી કી હી દૂરદર્શિતા કા પરિણામ થા કિ ભવિષ્ય મેં મરાઠામંડલપર ભયંકર સંકટ આને પર ભી શત્રુ ઉસે છિન્નભિન્ન નહીં કર સકે. ઇસ અભિષેકસંસ્કાર કી વિશેષતા ઇસ બાત મેં હૈ કિ શિવાજીને રાજ્ય-પદોં કો પૈતૃક બ્યવહાર નહીં, બનાયા. યોગ્ય વ્યક્તિ હી યોગ્ય વ્યક્તિ કો પ્રાપ્ત સકતા હૈ. વહ યોગ્ય વ્યક્તિ ચાહે કોઇ હો શિવાજી ને અપને જીવનકાલ મેં જન્મજનિત યોગ્યતા કી અપેક્ષા કર્મજનિત યોગ્યતા કો હી મહત્વ દિયા થા. યહી કારણ થા કિ યોગ્ય વ્યક્તિ બિનાબુલાએ અપને પરખૈયા કી ઓર ખિંચે આતે થે. અસ્તુ; રામદાસ કા શુભ સંકલ્પ પૂરા હુઆ. શિવાજી ને વિજય મેં

પ્રાપ્ત કિયે ધન કો દાન દક્ષિણા ઔર પ્રજારક્ષણ મેં લગાકર સ્વયં ત્યાગમય જીવન વ્યતીત કિયા હૈ. કિસી કવિને ઐસે આદર્શ રાજાઓં કે વિષય મેં ઠીક હી કહા હૈ–

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव।

પ્રતાપશાલી લોગ જો કુછ લેતે હૈં, વહ દૂસરોં કો દેને કે લિયે હી; અપને લિયે નહીં. સૂર્ય જલપાન કરતા હૈ; પરન્તુ મેઘોંદ્વારા વહ ઉસે દૂસરે કો દે દેતા હૈ. બ્રાહ્મણ જ્ઞાનાર્જન કરતા હૈ દૂસરોંકો દેનેકે લિએ. સચ્ચા ક્ષત્રિય વિજયલક્ષ્મી કો પ્રાપ્ત કરેગા દૂસરોં કે લિયે. સચ્ચા વૈશ્ય દાન દેને કે લિયે હી કમાતા હૈ.

બડે પુરુષોં કી યહી વિશેષતા હૈ–જિન મેં યહ નિષ્કામ પરોપકાર ભાવ સમાએ હુએ હૈ વહી મહાત્મા હૈ; યોગી હૈ; અવતારી હૈ. સબકા દ્રષ્ટા પરમાત્મા ભી વિના કિસી કામના કે સંસાર કો શીતલ જલ તથા પવિત્ર પવન સે અનુકમ્પિત કર રહા હૈ. હમારે નાયક ને ભી અપને આપકો દૂસરો કે લિયે ન્યોછાવર કર દિયા. ઐસે અલૌકિક પુરુષ કે સામને કિસકા સિર નહીં ઝુકેગા ? ઐસે પુરુષરત્ન કો જન્મ દેને વાલી જીજાબાઇ ધન્ય હૈ. ઉનકો નમસ્કાર હો. આજકે દિન બડે બડે દિક્પાલ ક્ષત્રિય રાજેમહારાજે કૃપાકટાક્ષ કી પ્રતીક્ષામેં સિંહાસનાસીન શિવકે સામને સિર ઝુકા રહે હૈં–પરન્તુ યહ ભી દેખિએ:— **વહ શિવ ભી નતમસ્તક હો કિસી કી ઓર ટકટકી લગાએ દેખ રહા હૈ–** ઇસ શિવવંદિત–શિવપૂજિત જીજાબાઇકી ઓર ક્યા ભારત માતા ભી સચ્ચે પુત્રકે નમસ્કાર કો ગદ્‌ગદ હો સ્વીકૃત કર રહી હૈ. આઇએ હમભી દુઃખિત ભારતમાતાકો પ્રસન્ન કરને કે લિયે વીર શિવકે પદચિન્હોંપર ચલે. બોલો **શિવજી મહારાજકી જય. જીજાબાઇકી જય. ભારત માતાકી જય.**

૫–શિવાજી ઔર નૈપોલિયન

(લેખક—ઉપસંપાદક "અર્જુન")

કઇ વિદ્વાનોં કા કહના હૈ કિ મહાપુરુષો કી તુલના નહીં કરની ચાહિયે. પ્રત્યેક મહાપુરુષ અપની અપની સ્થિતિ મેં બડા હૈ. એક મહાપુરુષ મેં ઉસ સમય કી દેશ કી સ્થિતિ ઔર સામાજિક વા રાજનૈતિક ઔર રીતિરિવાજોં કા પૂરા પૂરા ચિત્ર હોતા હૈ; વે ઇનસે બચ નહીં સકતે. ઇસકા સબ સે અચ્છા ઉદાહરણ સુકરાતકા હૈ. તત્વદર્શી, સ્વતંત્ર વિચારક ઔર નિડર હોતે હુએ ભી ઉસ ને ઉસ સમય કી ગ્રીસ મેં પ્રચલિત દાસપ્રથા કા વિરોધ કરના ઉચિત નહીં સમઝા; અપિતુ ઉસકે પક્ષ મેં હી કહતા રહા. ઇસી લિયે યહ કહા જાતા હૈ કિ મહાપુરુષ અપને ભૂત કે પુત્ર ઔર ભવિષ્ય કે પિતા હોતે હૈં.

પરંતુ હમ ઇસ વિચાર સે બહુત અધિક સહમત નહીં હો સકતે કિ મહાપુરુષોંકી તુલના નહીં હો સકતી. ઇતિહાસ કા સચ્ચા સ્વરૂપ બિનાતુલના કે નહીં જાના જા સકતા, દો દેશોં વ જાતિયોં કે ઉચ્ચ નીચકી તુલના કરતે હી ઇતિહાસ સે કુછ પરિણામ નિકાલતા હૈ; પર ઇતિહાસ હૈ હી ક્યા ? એમર્સન ને ઠીક કહા હૈ કિ મહા-

પુરુષો કી જીવનકથાઓં કે અતિરિક્ત ઇતિહાસ કુછ નહીં. મહાપુરુષ કા ઇતિહાસ મેં વહી સ્થાન હૈ જો શરીર મેં આત્મા કા પ્રાણકા. ફિર, અગર દેશોં ઔર જાતિયોં કે ઇતિહાસોં કા તુલનાત્મક અધ્યયન હો સકતા હૈ તો ઉનકે નેતાઓં ઔર નિર્માતાઓ અર્થાત્ મહાપુરુષો કી તુલના ક્યોં નહીં હો સકતી ?

પરન્તુ તુલના ભી કહાં હો સકતી હૈ ? સર્વથા પરસ્પર વિરુદ્ધ ઘટનાઓં મેં કભી તુલના નહીં હો સકતી. તુલના વહીં હોતી હૈ જહાં વિરોધ કે સાથ સાથ કુછ સમાનતા કે અંશ ભી વિદ્યમાન હો. આગ ઔર પાની કી કભી કોઇ તુલના નહીં કરતા. હાં, ગંગા કે પાની ઔર સમુદ્ર કે પાની મેં તુલના કી સમ્ભાવના હો સકતી હૈ ઇસી પ્રકાર મહાપુરુષોં કે વિષય મેં હૈ. એક મહાપુરુષ કી દૂસરે મહાપુરુષો કે સાથ સિર્ફ મહાપુરુષ હોને કે કારણ તુલના નહીં હો સકતી. પ્રત્યેક મહાપુરુષ કે પીછે યુગ કી આવશ્યકતા, સ્થિતિ ઔર વ્યક્તિત્વ કા પ્રભાવ ભિન્નભિન્ન રૂપ મેં છિપા હોતા હૈ. પ્રત્યેક કા ક્ષેત્ર ઔર કાર્ય પૃથક્ પૃથક્ હોતા હૈ. હમ તુલના વહીં કરતે હૈં જહાં ક્ષેત્ર ઔર કાર્ય મેં કુછ સમાનતા હો. રાજનીતિજ્ઞોં કી રાજનીતિજ્ઞો સે, સમાજસુધારકો કી સમાજસુધારકો સે, વિજેતાઓ કી વિજેતાઓં સે ઔર ધાર્મિકો કી ધાર્મિકો સે હી તુલના હોતી હૈ. વિજેતા કી પંક્તિ મેં યા રાજનીતિજ્ઞ કી સમાજસુધારક સે તુલના કરના આગ ઔર પાની કી તુલના સે કમ ઉપહાસજનક નહીં હૈ. આજ હમ જિન દો મહાપુરુષો કે સંબંધ મેં વિચાર કરને ચલે હૈં, સૌભાગ્ય સે ઉનકા કાર્ય ઔર ક્ષેત્ર લગભગ એકસા હી હૈ, સિર્ફ દેશ ઔર કાલ કા ભેદ હૈ.

શિવાજી ઔર નૈપોલિયન દોનોં કા હી જન્મ સાધારણ કુલ મેં હુઆ થા. જન્મ કે સમય દેશ કી અવસ્થાઓં મેં ભી બહુત કુછ સમતા પાઈ જાતી હૈ. નૈપોલિયન કે સમય ફ્રાન્સકી અવસ્થા બહુત ડાંવાંડોલ થી. મુલ રાજ-પરિવાર ઔર ઉસકી શાસનપદ્ધતિ સે પ્રજા અસન્તુષ્ટ થી ઔર રાજ-વિપ્લવ કે પૂરે સામાન એકત્રિત હો રહે થે. ઇધર ભારત કે દક્ષિણ ભાગ મેં ભી ઉસ સમય મુસલમાન શાસકોં કે વિરુદ્ધ પ્રબલ આન્દોલન હો રહા થા. શિવાજી કે પિતા ઔર શિક્ષક ને અપની આંખો કઇ પરિવર્તન દેખે થે. દોનોં મહાપુરુષો કી માતાઓ ને ઉનકી જીવનધારાઓ કી દિશા નિશ્ચિત કરને મેં ભારી હાથ લિયા. નૈપોલિયન જબ ગર્ભ મેં થા તો ઉસ કી માતા અપને પતિ કે સાથ કરસી કી યુદ્ધભૂમિ મેં સ્વચ્છન્દ વિચરા કરતી થી ઔર યુદ્ધ કે દૃશ્યોં કો દેખા કરતી થી. જિસ સમય નૈપોલિયન ને જન્મ લિયા ઉસ કી માતા ને વહી દુપટ્ટા ઓઢા હુઆ થા જિસપર કરસી કી સમરભૂમિ કે ચિત્ર થે ઇસી પ્રકાર કરસી ઔર ફ્રાન્સ કે યુદ્ધો તથા અન્ય રાજનીતિક ઘટનાઓ કે સંબંધ મેં ભી વહ ઉસે પ્રાય: કથાયેં સુનાયા કરતી થી. ઇધર હમ શિવાજી કી માતાકો ભી એક આદર્શ માતા પાતે હૈં ઉસકા નામ જીજાબાઇ થા. વહ સ્વયં મહામાનિની ઔર મહત્વાકાંક્ષિણી થી વહ દૂસરેકે અધીન રહને કો બડા દુ:ખપ્રદ સમઝતી થી વિપત્તિ મેં ભી ઉસને કભી આત્મસમ્માન કા ત્યાગ નહીં કિયા ઔર ઇસી ગુણ કે

સંસ્કાર ઉસને અપને પુત્ર શિવાજી કે કોમલ હૃદયપર અંકિત કર દિયે. ઇસ કે અતિરિક્ત, વહ ઉસે પૂર્વજોં કે શૌર્ય ઔર વૈભવ કી બાતેં બતલાકર ઉત્સાહિત કરતી થી. રામાયણ ઔર મહાભારત કી પવિત્ર કથાઓંદ્વારા ઉસને ઉસ કે મનકો સુસંસ્કૃત કર દિયા.

બાલ્યાવસ્થા કે બાદ કિશોરાવસ્થાકા પ્રારંભ હોતા હૈ ઔર ઇસિકાલ મેં હમ ઇન દો મહાન્ આત્માઓં કી જીવનસરણિ મેં કુછ ભેદ પાતે હૈ જો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સે બડા મહત્વપૂર્ણ હૈ. નૈપોલિયન ફ્રાન્સ કે સ્કૂલ ઔર કાલેજોં મેં કુછ વર્ષોં કે લિયે બન્દ હો જાતા હૈ. ઉસે હમ વહાં એકાન્ત જીવન વ્યતીત કરકે ઔર અપની પાઠ્ય પુસ્તકોં મેં તલ્લીન હુવા પાતે હૈ. વહીંપર વહ એક કન્યા કે પ્રેમમેં આસંક્ત હોને કે કારણ અપને સહાધ્યાયિયો કા ઉપહાસપાત્ર બનતા હૈ; પર કભી કાલેજ કે કૃત્રિમ યુદ્ધાં મેં હમ ઉસે અપની સેના સંગઠિત કરતે, વ્યૂહ રચતે ઔર અંત મેં વિજયશીલ ભી દેખતે હૈં; પર ઉસ કે યે સારે કામ કાલેજ કી ચાર દિવારી મેં હી બંદ હૈ. અપના અધ્યયન સમાપ્ત કર કે વહ કાર્યક્ષેત્ર મેં આતા હૈ. વહ મહત્વાકાંક્ષી થા, અભિમાની થા ઔર અપનેપર પૂરા ભરોસા રખનેવાલા થા; પરન્તુ સંસાર કી કઠિન સચાઇયોં કે સાથ જબ ઉસ કી ટક્કર લગી તો ઉસકી સબ આશાએં ઔર અભિલાષાએં કાફૂર હો ગઇ. ઉસે ઉનકાં પૂર્ણ હોના બડા દુસ્તર માલૂમ હોને લગા. ઉધર સે ઉસ પર આર્થિક સંકટ આ પડા થા. નિરાશ હુઆ, વહ પૈરિસ કી ગલિયો ઘૂમતા હૈ. વિદ્યાર્થીજીવન કે મનોહર સ્વપ્ન જબ કાર્યરૂપ મેં પરિણત હોતે દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતે તો વહ એક ભયંકર કાર્ય કે લિયે પ્રવૃત્ત હોતા હૈ. માની ઔર મહત્વાકાંક્ષી પુરુષકે લિયે દો હી માર્ગ હૈ. અપની ઇચ્છાનુસાર દૂસરોં પર અપના અંકુશ રખના ઔર અપની ઇચ્છા પૂરી કરના; ઔર નહીં તો મૃત્યુ કે મુખ મેં ચલે જાના. ઇન દોનાં કે બીચ કા માર્ગ કભી ઉન કી કલ્પના મેં આતા હી નહીં. નૈપોલિયન ભી ઇસી સિદ્ધાન્ત કે અનુસાર પૈરિસ કે પાસ વહનેવાલી નદી મેં એક અંધેરી રાત કો ડૂબ કર અપને જીવન કા અન્ત કરને કો તૈયાર હોતા હૈ ઇસી બીચ મેં ઉસ કા કોઇ ગુપ્ત મિત્ર ઉસે આર્થિક સહાયતા દેતા હૈ. નૈપોલિયન કે નિરાશ જીવન કા યહી અન્ત હોતા હૈ ઔર આગે સે ઉસ કા જીવનતારા ક્રમશઃ ઉન્નત હોતા જાતા હૈ.

પર ઇધર શિવાજી મહારાજ કા જીવન ઇસસે સર્વથા ઉલટા હૈ, વહ વચનપર સે હી લિખને પઢને સે ઘૃણા કરતા હૈ; પરંતુ અસ્ત્રવિદ્યા સીખને એવં દૌડ ધુમ કે કામો મેં વિશેષ ઉત્સાહ દિખાતા હૈ, અપને ગુરુ દાદાજી કોંડદેવ સે ઉન્હોંને બચપન મેં હી ઘોડે પર ચઢના, નિશાના મારના, પટેબાજી, ગતકાં આદિ વીરતા કે કાર્ય સીખ લિયે. ઇસ કે અતિરિક્ત જમીન કી દેખરેખ, વસૂલ, હિસાબ રખના, ખેતી કો ઉત્તેજિત કર લોગોં કી સ્થિતિ સુધારના ઇત્યાદિ પ્રબંધસંબંધી શિક્ષાએં ભી ઉન્હોને ગાંવગાંવ ઘૂમ કર સીખ લી. શિવાજીને આગે ચલ કર જો સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કિયા, ઉસકી નીંવ ઉન્હોંને ઇસી કાલ સે રખની પ્રારંભ કર દી થી. વે અપને સાથિયોં કો લેકર ધૂપ ઔર ગર્મી મેં શિકાર કરતે, ધની ઔર શૂરવીર પુરુષોં સે

વિશેષ મેલ પૈદા કરતે થે. ઇસી સિલસિલે મેં ઉન્હોને વહાં કી એક પહાડી જાતિ કો જો બડી વિશ્વસનીય ઔર સ્વામીભક્ત હોતી હૈ-અપને કાબૂ કર લિયા ઔર ઇનમે સે કઈયોંકો અપની સેવા મેં ઉચ્ચ પદ દિયે ૧૬૪૬ મેં ઉનકે શિક્ષક દાદાજી કોંડદેવકી મૃત્યુ હોતી હૈ ઔર શિવાજીને ઉસી સમય સે અપની જાગીરકા ઇતજામ અપને હાથોં મેં લે લિયા. ઔર ઇસ છોટી સી જાગીરકો હી ઉત્સાહપર ધૈર્ય ઔર જોશપૂર્ણ દૂરદર્શિતા કે સાથ બઢા કર સામ્રાજ્યકા રૂપ દે દિયા.

ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હૈ કિ કિશોરાવસ્થા મે દોનો મહાપુરુષોકે હૃદયોં મેં મહત્વકાંક્ષાકે ભાવ અંકુરિત હોતે હૈં. દોનો કે હૃદયો મેં હી સામ્રાજ્યલાલસા હોતી હૈ ઔર દોનો હી સંસાર મેં અપના સ્થાન બનાનેકે લિયે હાથ પાંવ મારતે હૈ. પર નેપોલિયનકો હમ જહાં મહત્વાકાંક્ષાકી ચરમ સીમા તક પહુંચા હુઆ પાતે હૈ ઔર જબ વહ પૂરી નહીં હોતી તો ઉસે આત્મહત્યા કે લિએ ઉદ્યત દેખતે હૈ વહાં હમ શિવાજી મેં મહત્વાકાંક્ષાકે સાથ દૂરદર્શિતા ભી દેખતે હૈં. ઉત્સાહ ઔર જોશકે સાથ ધૈર્ય ભી દેખતે હૈં, ઔર ઉસકે જીવન મેં ઐસા અવસર કોઇ નહી દેખતે જબ કિ વહ આત્મહત્યા કે લિએ તૈયાર હો. વહાં યહ વાત ભી ધ્યાન મેં રખને યોગ્ય હૈ કિ નૈપોલિયનકી સમ્રાટલાલસા ઔર શિવાજીકી સામ્રાજ્યાભિલાષા મે ભી બડા ભેદ હૈ. ઇસકા વિશેષ વર્ણન હમ આગે ચલકર કરેંગે

ઇસ કિશોરાવસ્થાકે ઉપરાત દોનો સંસારક્ષેત્રમેં પ્રબળ રૂપ સે આતે હૈ. દોનોકા હી વિજયકાલ પ્રારંભ હોતા હૈ. કિસને કહાં, કબ ઔર કિસતરહ વિજય પ્રાપ્ત કી ઇન ઘટનાઓકે વિસ્તાર મેં હમ નહીં જાના ચાહતે. અપની સ્થિતિ ઔર દશા કે અનુસાર દોનોપર વિજય કે સેહરે બંધતે રહે દોનો વીર થે, સાહસી થે, રણકુશળ થે ઔર ઉત્તમ નાયક થે; પર નૈપોલિયન ઔર શિવાજીકી વીરતા મેં હમ થોડાસા ભેદ પાતે હૈં ઔર વહ યહ કિ શિવાજી સેનાપતિ કે સાથ સાથ યોદ્ધા ભી થે, વે કેવળ દૂર ખડે હોકર સેના-પરિચાલન હી ન કરતે થે; અપિતુ બીચમેં પડકર અન્ય યોદ્ધાઓકી તરહ શસ્ત્ર પરિચાલન ભી કરતે થે, ઔર અપને હાથો કઇયોંકો મોતકે ઘાટ ઉતારતે થે; પરતુ નૈપોલિયનકો હમ સેનાપતિ તો કહ સકતે હૈ પર ઉસે યોદ્ધા કહનેકા સાહસ નહીં કર સકતે. અન્ય સિપાહિયોકી ન્યાઈ હમ ઉસે શસ્ત્ર ચલાતે કભી નહીં દેખતે.

વિજયી વૃત્તાતો કી સૂક્ષ્મતાઓ કો છોડ કર હમ ઇસ પરિણામપર પહુંચ જાતે હૈં કિ દોનો ને સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કિયા. સિવાય ઇંગ્લૅંડકે-નૈપોલિયન કી ધાક ન કેવળ સારે યૂરોપપર અપિતુ મિસ્રતક બૈઠ ગઇ ઔર ઇધર શિવાજીકા આતક ભી સારે દક્ષિણ ભારતપર જમ ગયા; પર ઇસકે આગે એક બડી વિચિત્ર ઐતિહાસિક ઘટના પ્રકટ હોતી હૈ ઔર અગર ઉસે સમઝ લિયા જાવે તો દોનો મહાપુરુષોકા ભેદ સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ.

નૈપોલિયનને ફ્રાંસ, જર્મની, હંગરી, આસ્ટ્રેલિયા, સ્પેન, હોલૅંડ ઇત્યાદિ કો વિજય કિયા. ઇન વિજિત પ્રદેશોંકો વહ અભી એક સામ્રાજ્ય કે સૂત્ર મેં બાંધ હી રહા થા કિ ઇતને મેં ફિર ઉસપર શત્રુ ઉમડ આયે. ઉસે રૂસ જાના પડા, યદ્યપિ

વહ વહાં સે વિજય પ્રાપ્ત કર કે આયા, પર વહ ઉસે બહુત મંહગી પડી, ઉસકી કઇ લાખ સેના મેં સે કુછ હજાર આદમી હી સકુશલ ફ્રાન્સ વાપસ આ સકે. ઇસ કે અતિરિક્ત ધનનાશ ભી બહુત હુઆ. ફ્રાન્સ પહુંચ કર અભી રુસયાત્રાકી થકાવટ ભી ન ઉતરી થી કિ ચારોં ઓરસે શત્રુ ઉમડ પડે. ફ્રાન્સ દુશ્મનોંકે હાથ ચલા ગયા ઔર નેપોલિયનકો એલ્બા ભાગ જાના પડા. કુછ કાલ બાદ વહ ફિર એલ્બા સે વાપસ આતા હૈ. ફિર શત્રુઓંસે મુઠભેડ હોતી હૈ. ઇસ વાર ઉસ બુરી તરહ હારના પડતા હૈ. ઉસ અંગ્રેજોંકા કૈદી હોકર સેન્ટ હેલીના દ્વીપ મેં રહના પડા હૈ ઔર યહીં ઉસકે જીવનકા અંત હોતા હૈ. ઉસકા સ્થાપિત કિયા સામ્રાજ્ય બિજલી કી ચમકકીતરહ ક્ષણિક સા રહ જાતા હૈ. જિસ જલ્દીસે વહ બનાયા ગયા થા ઉતની જલ્દી હી ઉસકા નાશ હોતા હૈ. જીર્ણ વસ્ત્રકી તરહ નૈપોલિયનકા સામ્રાજ્ય એક કટકે મેં હી ટુટફુટ જાતા હૈ.

પર ઇધર શિવાજીકા સામ્રાજ્ય ઇસ સે સર્વથા ઉલટા હૈ. ઉસ કા પ્રારંભ એક છોટીસી જાગીરસે હોતા હૈ જો ક્રમશઃ બઢતા જાતા હૈ ઔર અંત મેં દક્ષિણ ભારત કે બહુત સારે હિસ્સે તક ફૈલ જાતા હૈ. યદ્યપિ શિવાજીકી સામ્રાજ્યસીમા દક્ષિણ ભારત તક હી પરિમિત થી પર ઉસકા આતંક સારે ભારતપર છા ગયા થા. ઔરંગઝેબકો ઉસને પૂરી તરહસે દબાયા. ૧૬૭૪ કી ૬ જૂનકો શિવાજી મહારાજ કા શાસ્ત્રીય રીતિસે અભિષેક હુઆ. ૧૬૭૪ સે ૧૬૭૭ તક ઉન્હોંને વિજિત પ્રદેશ કો એક સૂત્ર મેં બાંધ કર ઉત્તમ પ્રબંધ કિયા ઔર ઇસી પ્રબંધ તથા રક્ષામેં ઉન કે જીવનકા અંત હુઆ.

વિચારનેકી બાત હૈ, કિ નૈપોલિયનકે અંતકાલકે સમય ઉસકા સ્થાપિત કિયા સામ્રાજ્ય ભૂતકે ગર્ભમેં લીન હો જાતા હૈ ઔર સ્વપ્ન કી એક રેખામાત્ર રહ જાતા હૈ. પર શિવાજીમહારાજ કે ઇસ સંસારસે પ્રસ્થાન કરતે સમય સામ્રાજ્ય કેવળ સ્થિર હી નહીં રહતા હૈ પર ક્રમશઃ બઢતા જાતા હૈ ઔર મરહઠોંકે સબ પ્રકારકે ઘરેલૂ ઝગડોંકે હોતે હુએ ભી હમ ઇતિહાસ મેં વહ દિન દેખતે હૈં જબ કિ મરહઠા રાજ્ય કી પતાકા દક્ષિણ ભારત કી જગહ સારે ભારતપર ફહરાને લગતી હૈ ઔર ઉસ સમય મરહઠા રાજ્ય " મરહઠા-સામ્રાજ્ય " કે રૂપ મેં પરિણત હો જાતા હૈ.

૬-રાષ્ટ્રીય સૂર્ય શિવાજી

(લેખક મહાત્મા હંસરાજજી)

શિવાજીમહારાજ હમારે દેશકે ઉન મહાનુભાવોં મેં સે હૈં જિનકે નામ હમારે ઇતિહાસમેં સૂર્ય કે સમાન ઉજ્જ્વલ રૂપસે ચમકતે હૈં. જબ મુગલ સમ્રાટ્ ઔરંગઝેબકી જોર તથા અન્યાય યુક્ત નીતિસે ભારતવર્ષકે હિન્દુઓ મેં યહ ખ્યાલ બૈઠ ગયા થા કિ હમારા ઉભરના અસમ્ભવ સા હૈ, સબ ઓર સે નિરાશા કે બાદલ ઉનકે હૃદયાકાશ પર છા રહે થે, ઉસ સમય તીન મહાપુરુષોં ને જન્મ લેકર હિન્દુઓંકી દશાકો પૂર્ણતયા પરિવર્તન કર દિયા. પંઝાબમેં

ગુરૂ ગોવિંદસિંહજી, મહારાષ્ટ્રમેં શિવાજી, રાજપૂતાનામેં દુર્ગાદાસજી પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યક્તિયાં હુઇ હૈં, જિન્હોને હિન્દુઓં પર પ્રકટ કર દિયા કિ યદિ વહ ઉનકી પદ્ધતિકા અનુસરણ કરે તો વહ મુગલ સામ્રાજ્યકા નાશ કરકે આર્ય કીર્તિકી ધ્વજાકો ઉંચા કર સકતે હૈં. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પંજાબ કે લોગોં કે આચાર તથા વ્યવહાર કો બદલ કર તથા ઉનમેં ક્ષાત્રધર્મકા સંચાર કર, જૈસે વહ સ્વયં લિખતે હૈં, ચિડિયોં કો બાજોંસે લડા દિયા. દુર્ગાદાસજીને સાબિત કર દિયા કિ વહ ન કેવલ મુગલ સમ્રાટ કે શસ્ત્રોંકા વિરોધ કર સકતા હૈ, વરન્ રાજનીતિ મેં ભી ઉસમેં કમ નહીં હૈ. ઉસને રાજપૂતોં કે અંદર ઇસ પ્રકારકા જીવન સંચાર કર દિયા કિ અજીતસિંહને રાજપૂતાનામેં સ્વતંત્રતાકા ઝંડા લહરાતે હુએ મુગલોંકે બલકો નિર્મૂલ કર દિયા,

શિવાજીકો ઔરંગઝેબ પહિલે પહલ બહુ નિર્બલ શત્રુ સમઝતા થા, પરંતુ પીછે ઉસે જ્ઞાન હુઆ કિ વહ ઉસકા સબસે પ્રબલ શત્રુ હૈ. ઉસને મહારાષ્ટ્રમેં ઉસી નીતિ કો બર્તા જિસે પંજાબમેં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી વર્તા થા. સ્થાન સ્થાન પર પ્રાચીન હિંદુ વીરોં કી કથાયેં સુના કર ઉસને મહારાષ્ટ્રકી ક્ષત્રિય જાતિ કે હૃદયમેં મુગલોંકો દૂર કર સ્વતંત્ર બનને કી તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન કર દી, મરહટે તપસ્વી જીવન રખતે થે. કાઠી કે બિના ઘોડો પર ચઢા કરતે થે. દક્ષિણ કી મુસલમાન રાજધાનિયોંમેં થોડી બહુત સેવા કરતે હુએ લડના ભિડના સીખતે રહતે થે. શિવાજીને ઉન્હે યહ સિખા દિયા કિ અપની શક્તિકા મુગલોં કે વિરુદ્ધ પ્રયોગ કરનેસે વહ ઐશ્વર્યસે નિર્બલ હુએ મુગલોંકો લૂટ સકતે હૈં ઔર ઉનકે રાજ્યકા ભી હરણ કર સકતે હૈં મુગલોંકે અંદર યહ શક્તિ નહીં રહી થી કિ વહ કઠિન તથા કઠોર જીવન વ્યતીત કર સકેં. શિવાજીકી શિક્ષા સે મુગલદલ ઉનકો એક નિર્બલ શિકાર પ્રતીત હોને લગા. ઇસ નીતિકે સંચાર તથા ક્ષાત્રધર્મ કે પ્રચારને મુગલ રાજ્યકા અંતમેં નાશ કિયા ઔર મરહટોં કો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હુઈ. જિસ મહાપુરુષ ને ક્ષાત્રધર્મ ઔર રાજનીતિકી પરાકાષ્ઠાકો પ્રાપ્ત કિયા ઉસકા માન તથા પૂજન સબ આર્યોંકો કરના ચાહિયે; પરંતુ માન ઔર પૂજન કા અર્થ ફૂલોંકી માલાઓં અથવા ભજનોં કે ગાન યા શ્રી શિવાજીકે જયનાદોંસે હી તૃપ્ત હોના નહિ અપિતુ, ઉનકી સચ્ચી પૂજા યહી હૈ કિ હિન્દુસમાજ અપને અંદર ક્ષાત્રધર્મ ઔર રાજનીતિ કી વૃદ્ધિ કરે.

૯—શ્રી શિવાજી મહારાજકી રાજનીતિ

(લેખક શ્રીપાદ દામોદરદાસ સાતવલેકર, ઔંધ, જીલ્લા સતારા)

શ્રી છત્રપતિ શિવાજીમહારાજકા નામ લેતેહી "સ્વતંત્ર ધાર્મિક રાજ્ય" કી કલ્પના હર એક મહારાષ્ટ્રીય મનુષ્યકે અંદર ઇસ સમય ભી ઉત્પન્ન હોતી હૈ. મહારાષ્ટ્રીય પુરુષ હો યા સ્ત્રી હો, બાલક તરુણ યા વૃદ્ધ મનુષ્ય હો, શિક્ષિત હો અથવા અશિક્ષિત હો, અન્ય વિષયોંમેં વિભિન્ન મત રખનેવાલે સબ મનુષ્ય શ્રી શિવાજીમહારાજ કે વિષયોંમેં સમાન આદરભાવ રખતે હૈં. તાત્પર્ય મહારાષ્ટ્રીય

જનતા કે અંત:કરણમેં શ્રી શિવાજીમહારાજકા અધિષ્ઠાન ઇસ સમયમેં ભી હૈ

શ્રી શિવાજીમહારાજકા ઇતિહાસ જો ચાલીસ વર્ષ કે પૂર્વ પ્રસિદ્ધ હુઆથા ઔર જો ઇસ સમય ઇતિહાસજ્ઞો દ્વારા નિશ્ચિત કિયા ગયા હૈ, ઉનમે જમીન આસમાનકા અંતર હૈ ઇતિહાસસંશોધક અનેક વિદ્વાનોને અપને જીવન ઇનકે ઇતિહાસકી ખોજકે લિયે હી સમર્પિત કિયે, ઔર ઉનકે અવિશ્રાન્ત દીર્ઘ પ્રયત્ન સે જો ઇતિહાસ કે સાધન ઉપસ્થિત હુએ હૈં, પરંતુ જો ઇતિહાસ રૂપમે અભી મુદ્રિત નહી હુએ, યહ નિસંદેહ અપૂર્વ હૈ

હમારી સરકારી પાઠશાલાયોંકે પાઠ્ય પુસ્તકોમેં જો ઇતિહાસ તીસ ચાલીસ વર્ષ પૂર્વ પઢાયા જાતા થા, ઉસમે લિખા હુઆ થા કિ શિવાજી એક છોટેસે જાગીરદારકા અનપઢ લડકા થા દસ પાંચ મહારાષ્ટ્રીય કિસાનોંકો અપને સાથ જમા કરકે ઉન્હોને અપના રાજ્ય સ્થાપન કિયા ઇત્યાદિ

ઉસ સમય હમેરેકુ ઇસ બાતકો પઢતે પઢતેહી ઇસકી સચાઇ કે વિષયમેં સંદેહ હો જાતા થા, પરંતુ અબ જો લેખ ઉપસ્થિત હુએ હૈ ઉનસે યહ બાત સિદ્ધ હો ચુકી હૈ કિ શ્રી શિવાજીમહારાજ નિરક્ષર નહિ થે, પ્રત્યુત સાક્ષર થે ઔર સાથ હી સાથ કઇ ભાષાઓંકે ભી જ્ઞાતા થે શ્રી૰ પૂજનીય ઔંધ નરેશ કે અમૂલ્ય સંગ્રહમેં શ્રી શિવાજીમહારાજકા સ્વયં લિખા હુઆ અક્ષર ઇસ સમય હૈ, જિસસે ઉનકે સાક્ષર હોનેમે કોઇ શંકા હી નહી રહ સકતી

શ્રી શિવાજીમહારાજ કે પિતાશ્રી શહાજી સોલહ ભાષાઓંકે અચ્છે અભિજ્ઞ થે, જિનમે એક સંસ્કૃત ભાષા ભી થી શ્રી શહાજી યદ્યપિ વિજાપુરવાલોં કે અંકિત થે, તથાપિ સદા સિદ્ધ પચાસ હજારસે ભી અધિક ફૌજકા બલ અપને પાસ રખને કે કારણ ઔર સ્વયં અમર્ષણ વીર હોને કે કારણ વિજાપુર નરેશકા વૈસા અધિકાર ઉન પર ન થા, ઇતના.હી નહી પ્રત્યુત વિજાપુરવાલે અપને આપ કો ઇનકે બલસે બલવાન સમઝતે થે ઇસ પ્રકારકે બલાઢ્ય ઔર મહ પ્રતાપી શ્રી૰ શહાજીકે જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી શિવાજીમહારાજ થે, ઇતના કહેને માત્રસે ઉનકા નિરક્ષર ન હોના, સ્વયં સિદ્ધ હો સકતા હૈ શ્રી શહાજીરાજા ભી અપની આયુ મે એક દો વાર સ્વતંત્ર સ્વરાજ્યકા વિચાર કર ચુકે થે, પરંતુ અનુકૂલ સમય ઉનકો અપને વિચાર મૂર્ત રૂપમે પરિણત કરને કે લિયે પ્રાપ્ત નહી હુઆ ઇસસે યહ અનુમાન સ્વયં હોતા હૈ કિ ઐસે પ્રતાપી પિતા કે પુત્ર હોનેકે કારણ શ્રી શિવાજીમહારાજકો જન્મ સે હી કૈસી અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત હુઇ થી તાત્પર્ય દો ચાર કિસાનોંકો ઇકઠ્ઠા કરકે શિવાજીને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કિયા, યહ પૂર્વકાલ કા ભ્રમ ઇસ સમય પૂર્ણ રૂપ સે દૂર હોચુકા હૈ તાત્પર્ય શ્રી શિવાજી મહારાજ સાક્ષર, વિદ્વાન, રસિક, સાહિત્યપ્રેમી હોને કે સાથ સાથ બડે રાજા કે સામાન શહાજી રાજા કે ઘર મે ઉત્પન્ન હોને કે કારણ સ્વરાજ સ્થાપન કરને કે લિયે જો પરિસ્થિતિ ચાહિયે, ઉસી પ્રકાર કી પરિસ્થિતિ મે થે ઔર ઇસી કારણ ઉનકી રાજ્યસ્થાપનપદ્ધતિ ભી અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ રહી •

• રાજ્યપદ્ધતિ મે દો ભેદ હૈં, એક વ્યક્તિનિષ્ઠ ઔર દૂસરી સંસ્થાનિષ્ઠ.

વ્યક્તિનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ વહ હોતી હૈ કિ જિસમેં એક એક વ્યક્તિ કા અધિકાર ન કેવલ ઉસકે મરને તક રહતા હૈ, પ્રત્યુત ઉનકે વંશ મેં ભી રહતા હૈ. સંસ્થાનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ વહ હોતી હૈ કિ જિસમેં રાજ્યસંસ્થાકે લિયે ઉપયોગી વ્યક્તિ કો હી યોગ્ય સ્થાન પર રખા જાતા હૈ, ઔર કિસી કા કોઈ આનુવંશિક યા મૃત્યુ તક અધિકાર માના નહીં જાતા. શ્રી શિવાજી મહારાજ કી બુદ્ધિમત્તા સંસ્થાનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ કો પ્રારંભ સે શુરૂ કરને મેં જો દિખાઈ દેતી હૈ વહ કિસી અન્ય ભારતીય રાજ્યસંસ્થાપક મેં દિખાઈ નહીં દેતી. શ્રી શિવાજી મહારાજ કે રાજ્ય-શાસન કી યહી મુખ્ય નીતિ થી. આપને મંત્રિયોં કો ભી ઇસી નીતિ કે અનુસાર કઈ બાર ઉન્હોંને અલગ કિયા થા ઔર કિસી કો ભી વંશપરંપરા સે કોઈ સર-દારી નહીં દી થી. ઇતના હી નહીં, પરન્તુ અપના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંભાજી શત્રુ કે સૈન્ય કે સાથ સંબંધ રખકર એક સમય શત્રુ સૈન્ય સે શ્રી શિવાજી મહારાજ કો હી ઘેર બૈઠા થા, ઉસ સમય આપને પુત્ર પર હી તોપ ચલાને કી આજ્ઞા ઉન્હોંને દી થી; પરન્તુ પશ્ચાત્ સંભાજી કો રાજ્ય ન મિલને કા ભી ઉન્હોંને અન્તકાલ કુછ અંશ મેં ડર રખા થા; પરન્તુ મહારાષ્ટ્ર કે દુર્દૈવ સે ઉનકી શીઘ્ર મૃત્યુ હોને કે કારણ ઉનકી ઇચ્છા પૂર્ણ ન હો સકી. અર્થાત્ અપને અયોગ્ય જ્યેષ્ઠ પુત્ર કો ભી અપના રાજ્ય ન દેને તક "સંસ્થાનિષ્ઠ" શ્રી શિવાજી મહારાજ મેં થી ઔર ઇસી લિયે "મહારાષ્ટ્ર-રાજ્યપ્રસ્થાનસંસ્થા" કે લિયે હી ઉનકે સબ પ્રયત્ન હોતે થે. શ્રી શિવાજી મહારાજકી રાજનીતિ કા મહત્ત્વ ઇસ બાત મેં વિશેષ હૈ.

યહ રાજનીતિ રાજારામ તક રહી. પશ્ચાત્ શાહુ રાજા આયે ઔર ઉન્હોંને ઇસ નીતિ કો તોડા ઔર વ્યક્તિનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ શુરૂ કી. ખાનદાની જાગીર ઇસ સમય સે પ્રારંભ હો ગયી ઔર મહારાષ્ટ્ર મેં ઇસકેપશ્ચાત્ સ્થાન સ્થાનમેં છોટે બડે સરદાર બને. ઇસ પ્રકાર ભિન્ન રાજનીતિ હોતે હી મહારાષ્ટ્ર કા રાજ્ય નષ્ટ હોનેકા પ્રારંભ હુઆ હૈ. શાહુ પશ્ચાત્ કિસી કે અન્દર 'સંસ્થાકી નિષ્ઠા' ઉત્પન્ન હુઇ હી નહીં.

શ્રી શિવાજી મહારાજકા જો મહત્ત્વ હૈ વહ ઇસ ઉચ્ચ રાજનીતિ મેં હૈ. મહા-રાષ્ટ્ર કે સંપૂર્ણ ધુરંધર ઇતિહાસસંશોધકોં કા ઇસ વિષય મેં એક મત હૈ કિ શ્રી શિવાજી મહારાજ કા, રાજ્ય સંસ્થાપન કે વિષય મેં તથાઅન્યાન્ય ધાર્મિક સદ્ગુણોં સે યુક્ત હોને કે વિષય મેં, ઇતના મહત્ત્વ હૈ કિ ઉનકી તુલના કિસી અન્ય ઐતિહાસિક પુરુષ કે સાથ હો હી નહીં સકતી અર્થાત્ સંપૂર્ણ જગત્ ઐતિહાસિક વીરોં સે ઇનકી શ્રેષ્ઠતા સર્વમાન્ય હૈ.

ઇતના હોને પર ભી એક બાત ઉનકે ભી ધ્યાન મેં નહીં આઇ ઔર વહી ભારતવર્ષ પરાધીન હોને કે લિયે અન્ત મેં કારણીભૂત હો ગઇ. વહ બાત યહ હૈ. યૂરોપિયન વ્યાપારી યહાં આતે થે ઔર સ્થાન સ્થાન પર અપને પદાર્થ બેચતે થે. ઇનસે શ્રી શિવાજી મહારાજ ભી બન્દૂક તોપ આદિ પદાર્થ લેતે થે ઔર "પરદેશી સૌદાગરોં સે લિયે હુએ યુદ્ધસાધનોં સે" અપને શત્રુ કા પરાભવ કરતે થે. જો વીર અપને બનાયે રાજાઓં મેં અપને સૈન્ય કો સુસજ્જ નહીં

રખતા વહ પૂર્ણતયા ઉનકે હી આધીન રહતા હૈ કિ જહા સે ઉનકો આવશ્યક શસ્ત્રાસ્ત્ર પ્રાપ્ત હોવે હૈં. યહ મહાસિદ્ધાન્ત ન તો શ્રી શિવાજી કે ધ્યાન મે આયા થા ઔર ન કિસી મહારાષ્ટ્રીય વીર કે ધ્યાન મે આયા. ઇસ કારણ ઐસા હોતા થા કિ ઇનકો સમય પર બન્દૂકે આદિ મિલતી ભી નહી થીં ઔર મૂલ્ય સાલ સાલ પહિલે હી દેના પડતા થા ઇતની પરવશતા કા અનુભવ કિસી ભી વીર કો નહી હુઆ ઔર અન્ત તક મહારાષ્ટ્રીય નરેશ શસ્ત્રાસ્ત્રો કે વિષય મે પૂર્ણતયા યૂરોપિયન વ્યાપારિયો કે આધીન હી રહે બિલકુલ અન્ત મે યહ બાત કઈ પુરુષો કે ધ્યાન મે આ ચુકી થી, પરન્તુ ઉસ સમય મામલા બહુત હી બિગડ બૈઠા થા ઇસ લિએ ઇન અસ્ત્રો કે અપને દેશી કારખાને હોને પર ભી અન્ત મે કુછ લાભ નહી હુઆ

યદિ શ્રી૰ શિવાજી કે સમય સે યહ પરવશતા કિસી કે ધ્યાન મે આ જાતી, તો ઇસમે યહાઁ ભી ઉન્નતિ હો સકતી થી, પરન્તુ કિસી કા ધ્યાન તક નહીં ગયા અન્ત મે યૂરોપ મે અસ્ત્રવિદ્યા કી ક્રમશ ઉન્નતિ હોગઇ ઔર યહા વે હી પુરાને બન્દૂક રહે, જિસકે કારણ ભારતવર્ષ કા પૂર્ણ પરાભવ હોના અપરિહાર્ય હી થા

આપકે પાસ કિતની ભી સેના હો યદિ શત્રુ સે બઢ કર શસ્ત્ર આપ કે પાસ નહી હોગે, તો આપકા પરાજય નિસ દેહ હી હોગા અર્થાત્ સન ૧૮૧૮ મે મહારાષ્ટ્ર કે રાજ્યકા લય હોનેકા મુખ્ય કારણ અથવા એક માત્ર કારણ યુદ્ધસામગ્રી કી હીનતા હી હૈ ઔર અન્ય કોઇ નહી હૈ ઔર ઇસકા મૂલ પ્રારમ્ભ સે હી રહતા આયા થા ઇસ કા મૂલ કારણ શસ્ત્રાસ્ત્રો કી પરાધીનતા મે થા ઔર કિસી કે ધ્યાન મે યહ બાત આયી નહી થી, ઔર વિદેશી લોગોને ઇસ બાતકો ખૂબ અચ્છી તરહ જાનલિયા થા.

ભારતવર્ષ કા યૂરોપ કે સાથ જો જગ થા ઔર ઇસ સમય ભી હૈ વહ ફૌજી જગ નહી હૈ વહ વિજ્ઞાન કા યુદ્ધ હૈ યૂરોપ મે વિજ્ઞાન કી ઉન્નતિ ઔર યહા વિજ્ઞાન કા અભાવ થા ઔર અબ ભી હૈ વિજ્ઞાન મે પ્રવીણ યૂરોપ કે સાથ વિજ્ઞાનહીન ભારત કા યુદ્ધ હો રહા હૈ ઇસ લિયે વૈજ્ઞાનિક સમબલ હોને કે અતિરિક્ત ઔર ઉદ્ધાર કા કોઇ દૂસરા માર્ગ નહીં હૈ

ઇતિહાસ કે જ્ઞાન સે આજ કે લિયે યહ બોધ મિલ સકતા હૈ દેખને વાલે દેખલે.

૮—શિવાજી કા મિર્જા જયસિંહ કે નામપત્ર*

ઔરગઝેબ ને અપને લડકે તથા યશવન્તસિંહ કો શિવાજી પર, આક્રમણ કરને ભેજા થા—પરન્તુ સશયાલુ ઔરગઝેબ ને યશવતસિહ કો બુલાકર ઉસ કી જગહ જયસિહ તથા દિલેરખા કો ભેજા જબ શિવાજી કો યહ માલૂમ હુઆ કિ ઔરંગઝેબ ને ઇસ પ્રકાર બડી ભારી સેના કે સાથ જયસિંહ કો ભેજા હૈ તબ જયસિંહ કી શક્તિ કો દેખકર, સામદાન આદિ દ્વારા ઉસે અપને પક્ષ મેં લાને કે લિએ કોશિશ કી. મધ્યકાલીન એક કવિ ને ઇસ ઘટના કો લક્ષ્ય મેં રખ કર, ફારસી મે એક કવિતાત્મક પત્ર બનાકર અપના કાવ્ય બનાયા થા, યહ ફારસી કી કવિતા હિન્દી અનુવાદ કે સાથ કાશી કી પ્રસિદ્ધ નાગરીપ્રચારિણી

પત્રિકામેં પ્રકાશિત હુઈ થી. હમ પાઠકોં કે મનોરંજન તથા વિનોદ કે લિયે ઉસ કવિતા કા હિન્દી અનુવાદ આપકો ભેંટ કરતે હૈં. કવિતા કો પઢને સે માલૂમ હોતા હૈ કિ કવિતા કા લેખક કવિ, શિવાજી સંબંધી ઐતિહાસિક ઘટનાઓં સે અચ્છી તરહ પરિચિત થા.

યહ પત્ર જિસ સમય લિખા ગયા થા ઉસ સમય દેશ મેં મુસ્લિમ શક્તિ કા રાજ્ય થા. પત્ર મેં સ્થાન સ્થાનપર દારાશિકોહ, શાહજહાં તથા અકબર કી પ્રશંસા કી હૈ ઇસસે પતા લગતા હૈ કિ વહ ઐસે શાસકોં કો પસંદ કરતે થે જો ભારત દેશ કી સભ્યતા કો અપનાને કો તૈયાર હો. ઔરંગઝેબ મેં યહી બાત નહીં થી. ઉસકા ધ્યાન સદા મક્કા શરીફ કી ઓર થા, વહ ભારતીયતા કે રંગ મેં રંગા હુઆ નહીં થા વહ અત્યાચારી સ્વેચ્છાચારી શાસક થા. યહ પત્ર કિસી ભી સ્વેચ્છાચારી શાસક કો ચાહે વહ ઇસ્લામ હો યા હિન્દુ—લિખા જા સકતા હૈ. હમારા ખ્યાલ હૈ કિ યદિ આજ ભારતમેં શિવાજી હોતે તો વહ બ્રિટિશ નૌકરશાહીકે ગુલામ રાજાઓં કો—વહ ચાહે કોઈ હોતા—ઐસા હી પત્ર લિખતે—હમેં આશા હૈ કિ પાઠકગણ! ઇસ પત્ર કો ઇસી ભાવ સે પઢેંગે ઔર સ્વાધીનતાપ્રાપ્તિ કે લિયે અપને હૃદયોં મેં વીરતા કી ભાવના કો જાગૃત કરેંગે. (સંપાદક)

ઐ સરદાર કે સરદાર, રાજાઓં કે રાજા (તથા) ભારતોદ્યાન કી ક્યારિયોં કે વ્યવસ્થાપક '

ઐ રામચંદ્ર કે ચૈતન્ય હૃદયાંશ' તુઝ સે રાજપૂતોં કી ગ્રીવા ઉન્નત હૈં.

તુઝ સે બાબર વંશ કી રાજ્યલક્ષ્મી અધિક પ્રબલ હો રહી હૈ (તથા) શુભ ભાગ્ય સે તુઝ સે સહાયતા મિલતી હૈ.

ઐ જવાન' (પ્રબલ) ભાગ્ય (તથા) વૃદ્ધ (પ્રૌઢ) બુદ્ધિવાલે જયશાહ, સેવા (અર્થાત્ શિવાજી) કા પ્રણામ તથા આશિષ સ્વીકૃત કર, જગત કા જનક તેરા રક્ષક હો (તથા) તુઝકો ધર્મ એવં ન્યાય કા માર્ગ દિખાયે.

મૈંને સુના હૈ કિ તુ મુઝપર આક્રમણ કરને (એવં) દક્ષિણ પ્રાંત કો વિજય કરને આયા હૈ.

હિન્દુઓં કે હૃદય તથા આંખોં કે રક્ત સે સંસાર મેં લાલમુંહ વાલા (યશસ્વી) હુઆ ચાહતા હૈ

પર તૂ યહ નહીં જાનતા કિ યહ (તેરે મુંહ પર) કાલિખ લગ રહી હૈ ક્યોંકિ ઇસ સે દેશ તથા ધર્મ કો આપત્તિ હો રહી હૈ.

યદિ તૂ ક્ષણમાત્ર ગરેવાન મેં સિર ડાલે (સંકુચિત હોકર વિચાર કરે) ઔર યદિ તૂ અપને હાથ ઔર દામનપર (વિવેક) દૃષ્ટિ કરે.

તો તૂ દેખે કિ યહ રંગ કિસકે ખૂનકા હૈ ઔર ઇસ રંગ કા (વાસ્તવિક) રંગ દોનોં લોકમેં ક્યા હૈ (લાલ યા કાલા)!

યદિ તૂ સ્વયં (અપની ઓર સે) દક્ષિણ વિજય કરને આતા (તો) મેરે સિર ઔર આંખ તેરે રાસ્તે કે બિછૌને બન જાતે. મૈં તેરે હમરકાબ (ઘોડેકે સાથ) બડી સેના લેકર ચલતા, (ઔર) એક સિરે સે દૂસરે સિરે તક (ભૂમિ) તુઝે

સૌંપ દેતા (વિજય કરા દેતા)

પર તૂ તો આગ ગઝેબ કી ઓર મે (ઉસ) ભદ્ર જનો કો ધોખા દેનેવાલે કે બહકાવે મેં પડ કર આયા હૈ

અબ મૈં નહીં જાનતા કિ તેરે સાથ કૌન ખેલ ખેલૂ ? (અબ) યદિ મૈં તુઝ મે મિલ જાઉં તો વહ મર્દી (પુરુષત્વ) નહીં હૈ

ક્યોંકિ પુરુષ લોગ સમય કી સેવા નહીં કરતે. સિંહ લોમડી નહીં બના કરતે.

ઔર અગર મૈં તલવાર તથા કુવાર સે કામ લેતા તો દોનો ઓર હિન્દુઓ કો હી હાનિ પહુંચતી હૈ

બડા ખેદ તો યહ હૈ કિ મુસલમાનો કે ખૂન પીને કે અતિરિક્ત કિસી અન્ય કાર્ય કે નિમિત્ત મેરી તનવાર કો મ્યાન મે નિકલના પડા.

યદિ ઇસ લડાઇ કે લિએ તુર્ક આયે હોતે તો (હમ) શેર મર્દો કે નિમિત્ત (ઘર બૈઠે) શિકાર આએ હોતે.

પર વહ ન્યાય તથા ધર્મ સે વચિત પાપી જો કિ મનુષ્ય કે રૂપ મે રાક્ષસ હૈ જબ અફજલખાં મે કોઇ શ્રેષ્ઠતા ન પ્રકટ હુઇ (ઔર) ન શાઇસ્તખાં કી યોગ્યતા દેખી

(તો) તુમકો હમારે યુદ્ધ કે નિમિત્ત નિયત કરતા હૈ, ક્યોંકિ વહ સ્વયં તો હમારે આક્રમણ કે સહને કી યોગ્યતા રખતા નહીં (વહ) ચાહતા હૈ કિ હિન્દુઓ કે દલ મે કોઇ બલશાલી સંસાર મે ન રહ જાય

સિંહગણ આપસ મે હી ઘાયલ તથા શ્રાંત હો જાય જિસમે કિ ગીદડ જંગલ કે સિંહવન બૈઠે

યહ ગુપ્ત ભેદ તેરે સિર મે ક્યો નહીં બૈઠતા પ્રતીત હોતા હૈ કિ ઉસકા જાદુ તુઝે વહકાએ રહતા હૈ

તૈને સંસાર મે બહુત ભૂલા બુરા દેખા હૈ ઉદ્યાન મે તૂને ફૂલ ઔર કાંટે દોનો સંચિત કિએ હૈ

યહ નહીં ચાહિએ કિ તૂ હમ લોગો મે યુદ્ધ કરે (ઔર) હિન્દુઓ કે સિરો કો ધૂલ મે મિલાવે

ઐસી પરિપક્વ કર્મણ્યતા (પ્રાપ્ત હોતે) પર ભી જવાની (યૌવનોચિત કાર્ય) મત કર, પ્રત્યુત સાદી કે ઇસ કથન કો સ્મરણ કર

સબ સ્થાનોપર ઘોડા નહીં દૌડાયા જાતા કહીં ઢાલ ભી ફેંક કર ભાગના ઉચિત હોતા હૈ

વ્યાઘ્ર મૃગાદિપર આક્રમણ કરતા હૈ, સિંહ સિંહો કે સાથ ગૃહયુદ્ધ મેં નહીં પ્રવૃત્ત હોતે

યદિ તેરી કાટનેવાલી તલવાર મે પાની હૈ, યદિ તેરે કૂદનેવાલે ઘોડે મેં દમ હૈ,

(તો) તુઝ કો ચાહીએ કિ ધર્મ કે શત્રુપર આક્રમણ કરે (એવ) ઇસ્લામ કી જડ ખોદ ડાલે.

યદિ દેશ કા રાજા હમારા શિરોમણિ હોતા, તો હમ લોગોં કે સાથ ભી કૃપા તથા અનુગ્રહ કે વર્તાવ હોતે.

પર તૂને જસવન્તસિંહ કો ધોખા દિયા (તથા) હૃદય મેં ઉંચ નીચ નહીં સોચા.

તૂ લોમડી કા ખેલ ખેલકર અભી અઘાયા નહીં હૈ (ઔર) સિંહોં સે યુદ્ધ કે નિમિત્ત ઢિઠાઈ કરકે આયા હૈ.

તુઝકો ઇસ દૌડધૂપ સે ક્યા મિલતા હૈ? તેરી તૃષ્ણા તુઝે મૃગતૃષ્ણા દિખલાતી હૈ.

તૂ ઉસ તુચ્છ વ્યક્તિ કે સદૃશ હૈ; જો કિ બહુત શ્રમ કરતા હૈ.

(ઔર) કિસી સુન્દરી કો અપને હાથ મેં લાતા હૈ.

પર ઉસકી સૌન્દર્યવાટિકા કા ફૂલ સ્વયં નહીં ખાતા (પ્રત્યુત) ઉસકો અપને પ્રતિદ્વન્દ્વી કે હાથ મેં સૌંપ દેતા હૈ.

તૂ ઉચ્ચ નીચ કી કૃપાપર ક્યા અભિમાન કરતા હૈ. તૂ જુઝારસિંહ કે કામ પરિણામ જાનતા હૈ?

તૂ જાનતા હૈ કિ કુમાર છત્રસાલપર વહ કિસ પ્રકાર સે આપત્તિ પહુંચાના ચાહતા થા?

તૂ જાનતા હૈ કિ દૂસરે હિન્દુઓંપર ભી ઉસ દુષ્ટ કે હાથસે ક્યા ક્યા વિપત્તિયાં નહીં આઇં?

મૈને માન લિયા કિ તૈંને ઉસસે સંબંધ જોડ લિયા હૈ ઔર કુલ કી મર્યાદા ઉસકે સિર તોડી હૈ.

(પર) ઉસ રાક્ષસ કે નિમિત્ત ઇસ બંધન કા જાલ ક્યા વસ્તુ હૈ, ક્યોંકિ યહ બંધન તો હજાર બંદ સે દૃઢ નહીં હૈ.

વહ તો અપને ઇસ સાધન કે નિમિત્ત ભાઇ કે રક્ત (તથા) બાપ કે પ્રાણ સે ભી નહીં ડરતા.

યદિ તૂ રાજભક્તિ કી દોહાઇ દે તો તૂ યહ તો સ્મરણ કર કિ તૈંને શાહજહાં કે સાથ ક્યા વર્તાવ કિયા?

યદિ તુઝકો વિધાતા કે યહાં સે બુદ્ધિકા કુછ ભાગ મિલા હૈ (ઔર) તૂ પૌરુષ તથા પુરુષત્વકી ડીંગ મારતા હૈ;

તો તૂ અપની જન્મભૂમિ કે સંતાપસે તલવાર કો તપાવે (તથા) અત્યાચારસે દુઃખિયોં કે આંસુઓં (ઉસ પર પાની દે.)

યહ અવસર હમ લોગોંકે આપસમેં લડનેકા નહીં હૈ ક્યોંકિ હિંદુઓં પર (ઉસ સમય) બડા કઠિન કાર્ય પડા હૈ.

હમારે લડકેવાલે, દેશ, ધન, દેવ, દેવાલય તથા પવિત્ર દેવપૂજક—

ઇન સબપર ઉસકે કામસે આપત્તિ પડ રહી હૈ (તથા) ઉસકા દુઃખ સીમા તક પહુંચ ગયા હૈ.

યદિ કુછ દિન તક ઉસકા કામ ઐસા હી ચલતા રહા (તો) હમ લોગોંકા કોઇ ચિન્હ (ભી) પૃથ્વીપર ન રહ જાયગા.

બડે આશ્ચર્યકી બાત હૈ કિ એક હકીર મુસલમાન હમારે (ઇતને) બડે દેશપર પ્રભુતા જમાવેં.

યહ પ્રબલતા (કુછ) પુરુષાર્થ કે કારણ નહીં હૈ, યદિ તુઝકો સમઝકી આંખ હૈ તો દેખ.

(કિ) વહ હમારે સાથ કૈસી ગોટિયાચાલી કરતા હૈ ઔર અપને મુંહપર કૈસા કૈસા રંગ રંગાતા હૈ.

હમારે પાવોં કો હમારી હી સાંકલોંમેં જકડ દેતા હૈ (તથા હમારે સિરોં કો હમારી હી તલવારોંસેં કાટતા હૈ.

હમ લોગોંકો (ઇસ સમય) હિંદુ, હિંદોસ્તાન તથા હિંદુધર્મ (કી રક્ષા) કે નિમિત્ત બહુત અધિક યત્ન કરના ચાહીએ.

હમકો ચાહિયે કિ યત્ન કરેં ઔર કોઇ રાય સ્થિર કરેં (તથા) અપને દેશકે લિએ ખૂબ હાથ પાંવ મારેં.

તલવાર ઔર તદવીરપર પાની દેં (અર્થાત્ ઉન્હેં ચમકાવેં ઔર) તુર્કોંકા જવાબ તુર્કીમેં (જૈસાકા તૈસા) દેં.

યદિ તૂ જસવન્તાસંહસે મિલ જાય તો નિશ્ચયસે ઉસ કપટકલેવર કે પેંડે પડ જાય.

(તથા) રાણાસે ભી તૂ એકતા કા વ્યવહાર કર લે તો આશા હૈ કિ બડા કામ નિકલ જાય.

ચારોં તરફ સે ધાવા કરકે તુમ લોગ યુદ્ધ કરો, ઉસ (ઔરંગઝેબ) સાંપકે સિરકો પથ્થર કે નીચે દબા લો (કુચલ ડાલો),

કિ કુછ દિનોં તક વહ ઇસ હી પરિણામકે સોચમેં પડા રહે ઔર દક્ષિણ આંતકા ઔર અપના જાલ ન ફૈલાવે.

(ઔર) મેં ઇસ ઔર ભાલા ચલાનેવાલે વીરોંકે સાથ ઇન દોનોં કુતુબશાહી, દક્ષિણી ઔર વિજાપુરી બાદશાહીકા ભેજા નિકાલ લૂં.

મેઘોં કી ભાંતિ ગરજનેવાલી સેના સે મુસલમાનોંપર તલવારકા પાની વરસાઉં.

દક્ષિણ દેશકે પટલપરસે એક સિરેસે દૂસરે સિરે તક ઇસ્લામ કા નામ તથા ચિન્હ છુડા દૂં.

ઇસકે પશ્ચાત્ કાર્યદક્ષ શૂરોં તથા ભાલા ચલાનેવાલે સવારોં કી સેનાકે સાથઃ—

લહરે લેતી હુઇ તથા કોલાહલ મચાતી હુઇ નદીકી ભાંતિ દક્ષિણ કે પહાડોં સે નિકલકર મૈદાનમેં આઉં.

ઔર અત્યંત શીઘ્ર તુમ લોગોંકી સેવા મેં ઉપસ્થિત હોઉં ઔર ફિર ઉસસે તુમ લોગોંકા હિસાબ પૂછું.

ફિર હમ લોગ ચારોં ઓર સે ઘોર યુદ્ધ ઉપસ્થિત કરેં ઔર લડાઈ કા મૈદાન ઉસકે નિમિત્ત સંકીર્ણ કર દેં.

હમ લોગ અપની સેનાઓંકી તરંગો કો દિલ્હીકે ઉસ જર્જરીભૂત ઘરમેં પહુંચા દેં.

ઉસકે નામ મેં સે ન તો ઔરંગ (રાજાસંહાસન) રહ જાય ઔર ન ઝેબ

(ગોલા); ન ઉસકી અત્યાચાર કી તલવાર (રુક જાય) ન કપટ કા જાલ.

હમ લોગ યુદ્ધ રણ મેં ભરી દુર્ઈ એક નદી બહા દેં, ઔર ઉસ સે અપને પિતરો કી આત્માઓં કા તર્પણ કરેં.

ન્યાયપરાયણ પ્રાણિ કે ઉત્પન્ન કરનેવાલે (ઈશ્વર) કી સહાયતા સે હમ લોગ ઉસકા સ્થાન પૃથ્વી કે નીચે (કબ્ર મેં) બના દેં.

પર કામ (કુછ) અધિક કઠિન નહીં હૈ. (કેવલ યથોચિત) હૃદય આંખ તથા હાથ કી આવશ્યકતા હૈ દો હૃદય (યદિ) એક હો જાય તો પહાડ કો તોડ સક્તે હૈં તથા સમુદ્ર કે સમૂહ કો તિતર બિતર કર સક્તે હૈં.

ઇસ વિષય મેં મુઝ કો તુઝ સે બહુત કુછ કહના (સુનના) હૈ, જિસકા પત્ર મેં લાના (લિખના) (યુક્તિ) સંભવ નહીં હૈ.

મૈં ચાહતા હૂં કિ હમ લોગ પરસ્પર બાતચીત કર લેં જિસમેં કિ વ્યર્થ દુઃખ તથા શ્રમ ન ઉઠેં.

યદિ તૂ ચાહે તો મૈં તુઝસે સાક્ષાત્ કરને આઉં (ઔર) તેરી બાતોં કા ભેદ શ્રવણગોચર કરૂં.

હમ લોગ બાતરૂપી (બાતચીત) સુંદરીકા મુખ એકાન્તમેં ખોલેં. ઔર મૈં ઉસકી બાતચીતકી ઉલઝનપર કંઘી ફેરૂં.

યત્ન કે હાથ પર ધરેં ઔર ઉસ ઉન્મત્ત રાક્ષસપર કોઈ યંત્ર ન ચલાવેં. અપને કાર્ય કી (સિદ્ધિ) કી ઓર કા કોઈ રાસ્તા નિકાલેં ઔર દોનોં લોકોં (ઇસ લોક તથા પરલોક) મેં અપના નામ ઉંચા કરેં.

તલવાર કા શપથ, ઘોડે કા શપથ તથા ધર્મ કા શપથ કરતા હૂં ઔર તેરી તથા ધર્મ કી શપથ કરતા હૂં કિ ઇસસે તુઝપર કદાપિ (કોઈ) આપત્તિ નહીં આવેગી.

અફઝલખાં કે પરિણામ સે તૂ શંકિત મત હો, ક્યોંકિ ઉસમેં સચાઈ નહીં થી. વહ ૧૨૦૦ બડે લડાકે હબશી સવાર મેરે વિધ્વંશ કે ધ્યાન મેં લગાએ હુએ થા. યદિ મૈં ઉસપર પહિલે હી હાથ ન ફેરતા તો ઇસ સમય યહ પત્ર તુઝકો કૌન લિખતા ?

(પર) મુઝ કો તુઝ સે ઐસે કામ કી આશા નહીં હૈ (ક્યોંકિ તુઝકો ભી સ્વયં મુઝ સે શત્રુતા નહીં હૈ).

યદિ મૈં તેરા ઉત્તર યથેષ્ટ પાઉં તો તેરે સામને રાતકો અકેલા આઉં. મૈં તુઝ કો વહ ગુપ્ત પત્ર દિખાઉં જો કિ મૈંને શાઇસ્તખાં કે જેબ સે નિકાલ લિએ થે.

મેરી. આપ્તપ્યાર મૈં સંશય મેં જલ છિડકું ઔર તેરી સુખ નિદ્રા કો દૂર કરૂં.

તેરે સ્વપ્ન કા સચ્ચા સચ્ચા રૂપ દિખાઉં ઔર ઉસકે પશ્ચાત્ તેરા જવાબ લૂં.

યદિ યહ તેરે મન કે અનુકૂલ પડે (તો ફિર) મૈં હૂં ઔર કાટનેવાલી તલવાર તથા તેરી સેના.

કલ જિસ સમય સૂર્ય અપના મુંહ સન્ધ્યા મેં છિપા રહા હોગા, ઉસ સમય મેરા અર્ધચન્દ્ર (તલવાર) મિયાન કો ફેંક દેગા (મિયાન સે નિકલ આવેગા).

ખસ ભના, હો યુદ્ધ કે મૈદાન મે ઔર આકાશ મે -(અર્ધ ચન્દ્ર) તનવારકી ચમક દમકેગી

૯–મહારાષ્ટ્રઇતિહાસમેં શુદ્ધિ–આન્દોલન

(લેખક—પં૦લક્ષ્મીધરજી વાજપેઈ)

કુછ લોગોકા વિચાર હૈ કિ હિંદુઓ મે શુદ્ધિકી ચાલ નવીન હી ચનાઇ ગઇ હૈ યે લોગ કહતે હૈં કિ, હિંદુધર્મ મે શુદ્ધિકા કોઇ વિધાન નહી હૈ હમ ઇસ યહા પર ઇસ વિષય મે શાસ્ત્રાર્થ નહી કરના હૈ કિ હિંદુધર્મમે શુદ્ધિકા કોઈ વિધાન હૈ, અથવા નહી, ઔર યદિ હૈ, તો કિસ પ્રકાર હૈ, પરન્તુ હા, ઇતના હમ અવસ્ય કહ સકતે હૈ કિ હિંદુઓમે શુદ્ધિ કી પરિપાટી બહુત દિનોસે ચલી આતી હૈ વાસ્તવમે શુદ્ધિ કોઇ ધાર્મિક પ્રશ્ન નહી હૈ–યહ એક સામાજિક પ્રશ્ન હૈ યો તો હિંદુધર્મમે સામાજિક પ્રશ્ન ભી ધર્મસે જુદે નહી હૈં ફિર ભી સમાજકી જૈસી જૈસી અવસ્થા બદલતી રહતી હૈ વૈસી વૈસી ધર્મ કી વ્યવસ્થા બદલતી રહતી હૈ વૈસી વૈસી ધર્મકી વ્યવસ્થામે ભી પરિવર્તન હોતાહી રહતા હૈ ઔર હિંદુધર્મ તથા સમાજકે પ્રાચીન ઇતિહાસપર બારીકીકે સાથ દષ્ટિ ડાલનેસે ભી યહી જ્ઞાન હોતા હૈ કિ, જબ જબ હિંદુધર્મ કે માનનેવાલોકો વિધર્મિયોને-ફિર ચાહે વે વિધર્મી ઇસ દેશકે મૂલ નિવાસી હો, અથવા બહાર સે આયે હુએ પ્રવાસી હો–ભ્રષ્ટ કરનેકા પ્રયત્ન કિયા હૈ, તબ તબ હિંદુધર્મકે નેતાઓને, કિસી ન કિસી રૂપસે ઉસકા પ્રતિકાર અવસ્ય કિયા હૈ

મુસલમાની શાસનકાલમે હિંદુઓકો મુસલમાન બનાને કે બહુત પ્રબળ પ્રયત્ન હુઆ કરતે થે ઉસ સમય ભી અધિકાશ હિંદુઓ કા, આજકાનકી તરહ, ઐસા હી વિચાર થા કિ, જો હિંદુ એક વાર ભ્રષ્ટ હો ગયા, ફિર વહ અપને સમાજ કે કામકા નહીં રહ જાતા, પરંતુ મહારાષ્ટ્ર ઇતિહાસ કી ખોજ કરને પર અનેક ઘટનાએ ઐસી મિલી હૈ કિ, શાસનકર્તાઓકો શુદ્ધિકી આવસ્યકતા પ્રતીત હુઇ થી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને યવનોકા દમનકરકે મહારાષ્ટ્ર સામ્રાજ્યકા સગઠન કિયા ઔર હિંદુઓ કે સામ્રાજ્યકા ફિરસે સૂત્રપાત કિયા શિવાજી મહારાજ કે રાજ્યપ્રબધકી ખાસ બાત અષ્ટપ્રધાન મડલ (કેબિનેટ કૌન્સલ) કી સ્થાપના હૈ ઇન અષ્ટ પ્રધાનો મે સે એક કા "પંડિતરાવ" કહતે થે છત્રપતિ શિવાજીમહારાજકે રાજ્યાભિષેકકે સમયકા, અર્થાત્ સન ૧૬૭૪ કા એક કાગજ મિલા હૈ ઉસ મે પંડિતરાવકે કર્તવ્ય કા ઉલ્લેખ ઇસ પ્રકાર કિયા હૈ—

પંડિતરાવકો રાજ્યકે ધર્મવિષયક સભી કાર્યો કી દેખ ભાલ કરની ચાહીએ ધર્મશાસ્ત્રકે અનુકૂલ લોગોકા વર્તાવ હૈ યા નહી ઇસ બાત કી જાચ કરકે દુરાચારિયોકો દંડ ઔર સદાચારિયોકા સમ્માન કરના ચાહિએ શિવાજી મહારાજને ધર્મશાસ્ત્રકી તીન શાખાયે કી થી આચાર વ્યવહાર ઔર પ્રાયશ્ચિત્ત ઇન શાખાઓકી દેખભાલ ઔર ઉનકા નિર્ણય પંડિતરાવ કરતે થે યહી મહારાષ્ટ્રસામ્રાજ્યમે ધર્મકે વ્યવસ્થાપક અર્થાત્ ધર્મસચિવ થે ધર્મભ્રષ્ટ તથા અન્ય અપરાધિયોકો પ્રાયશ્ચિત્ત તથા દંડ દેને દિલાનેકા કાર્ય પંડિતરાવકે હી હાથમે થા

છત્રપતિ શિવાજીમહારાજને હી પહલે પહલ શુદ્ધિકી પ્રથા અપને રાજ્યમેં પ્રચલિત કી થી. ઇસકા એક ઉદાહરણ હમકો મિલા હૈ ઘટના ઇસ પ્રકાર હૈઃ—

બજાજીરાવ નિંબાલકર નામક ફલટન (એક તાલુકા) કે કોઇ બડે ભારી સરદાર થે. યે સરદાર મહાશય બિજાપુર મેં બાદશાહ કે દરબારમેં રહતે થે સંયોગવશ બાદશાહકી ઓરસે ઇનકે ઉપર કોઇ અપરાધ લગા ગયા. શર્ત યહ થી કિ યદિ સરદાર સાહબ મુસલમાન ધર્મ કી દીક્ષા લે લેવેં, તો ઉનપર સે અભિયોગ ઉઠા લિયા જાયગા; ઔર બાદશાહ કી લડકી સે ઉનકા વિવાહ ભી કર દિયા જાયગા. ઇસ શર્ત કે અનુસાર સરદાર નિંબાલકરને મુસલમાન ધર્મકી દીક્ષા લે લી; ઔર બાદશાહકી લડકી સે ઉનકા વિવાહ ભી કર દિયા ગયા. ઇસકે બાદ નિંબાલકર મહાશય ફલટન મેં અપની જાગીરપર ચલે આયે. કુછ વર્ષ બાદ શિવાજી મહારાજ તથા ઉનકી માતા જીજાબાઈ ને, ધર્મામાત્ય પંડિતરાવ સે વ્યવસ્થા લેકર નિંબાલકર કો ફિરસેં હિંદુધર્મ મેં લે લેને કા નિશ્ચય કિયા; ઔર ઉનકો સિંગનાપુર નામક એક તીર્થક્ષેત્ર મેં લે જાકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરાયા. ઇસ પ્રકાર સરદાર બજાજીરાવજી નિંબાલકર મુસલમાન સે ફિર હિન્દુ બન ગયે.

છત્રપતિ શિવાજી કી જારી હુઇ શુદ્ધિકી પ્રથા મહારાષ્ટ્રસામ્રાજ્ય કે અંતતક પ્રચલિત રહી થી. શિવાજીમહારાજકી મૃત્યુ કે પીછે મહારાષ્ટ્રમેં ચારોં ઓર ઉપદ્રવ મચે હુવે થે, અનેક લોગ કિસી પ્રલોભન મેં આકર અથવા અન્યાય સે ધર્મચ્યુત હો રહે થે. ઇન લોગો મેં કઇ બ્રાહ્મણ ભી થે; ઔર બહુત સે 'મરાઠા' જાતિ કે લોગ થે. ઇન સબ કો પ્રાયશ્ચિત્ત દેકર શુદ્ધ કર લિયા જાતા થા. શાસનકર્તા અપની પ્રજાસે અનુમોદન લેકર ઇસ કામ કો કરતે થે છત્રપતિ શાહૂ કે શાસનકાલ મેં પૂતાજી બાંડકર નામ કે એક મરાઠા જાતિકા મનુષ્ય જબરન મુસલમાન બનાયા ગયા થા, યહ મનુષ્ય એક વર્ષ તક મુસલમાન બના રહા. ઇસકે બાદ પહલે પેશવા બાલાજી કી સેના જબ દિલ્લીપર ચઢાઇ કરને કો ચલી, તબ ઉક્ત મુસલમાન મરાઠા ઉનકી સેનામેં ભરતી હો ગયા, ઔર છત્રપતિ શાહૂ મહારાજ સે અપની શુદ્ધિ કે લિયે પ્રાર્થના કી; ઔર ઉસકી ઇચ્છા પૂર્ણ કી ગઇ.

એક કોંકણસ્થ બ્રાહ્મણ કો હૈદરઅલ્લી ને, રાજનૈતિક કૈદી કે નાતે કારાગાર મેં રખા થા; ઔર ઉસ કે વિષયમેં આશંકા કી ગઇથી કી આત્મરક્ષા કે લિયે વહ મુસલમાન બન ગયા હૈ. અંતમેં સભી બ્રાહ્મણો ઔર પેશવા સરકાર કી સંમતિ સે વહ બ્રાહ્મણ શુદ્ધ કિયા ગયા. એક બાર એક બ્રાહ્મણ ધોખે સે મુસલમાન બનાયા ગયા; ઔર દૂસરા રોગ નષ્ટ હોને કી આશા સેં ધર્મચ્યુત હુઆ; પરન્તુ અન્ત મેં પશ્ચાત્તાપ હોને પર બ્રાહ્મણો ઔર અધિકારીયાં કી સંમતિ સે યે ભી શુદ્ધ કિએ ગયે. ઇન મેં સે એક ઘટના અહમદનગર જિલે કે પુણતાંબે નામક ગ્રામ મેં હુઇ થી; ઔર દૂસરી નિજામશાહી કે પૈઠન નામક ગ્રામ મેં. સવાઇ માધવરાવ પેશ્વા કે શાસનકાલ મેં ભી નરહરિ રાનલેકર નામક એક બ્રાહ્મણ મુસલમાન હો ગયા થા; પરન્તુ અંતમેં ઉસે પશ્ચાત્તાપ હુવા; ઔર ઉસને ફિરસે હિન્દુધર્મ મેં લેને કે લિયે પેશ્વા સરકાર સે પ્રાર્થના કી. ઉસકી પ્રાર્થના સ્વીકાર હુઇ. પૈઠન કે બ્રાહ્-

ણોંને ઉસે શુદ્ધ કર લિયા. ઉસસે બ્રાહ્મણોં મેં દો દલ હો ગયે. તબ સરકારી કર્મચારિયોંને વહાં પહુંચકર દોનોં દલોંમેં મેલ જોલ કરા દિયા. ઇસકા પરિણામ યહ હુઆ કિ અન્યસ્થાનોંકે બ્રાહ્મણોંને પૈઠનકે સભી બ્રાહ્મણોંકો ભ્રષ્ટ સમઝકર ઉનકા બહિષ્કાર કર દિયા. ઇસસે પેશ્વા સરકારકો પૈઠનકે સભી બ્રાહ્મણોંકો પ્રાયશ્ચિત્ત દિલાના પડા. ઇસસે માલૂમ હોતા હૈ કિ શુદ્ધિકે વિષયમેં ઉસ સમય ભી બ્રાહ્મણોંમેં મતભેદ હો જાયા કરતા થા; પર સરકાર ઉસ મતભેદકો અપને પ્રભાવસે દૂર કિયા કરતી થી.

પરંતુ કભી કભી યહ મતભેદ ઇતના પ્રબલ હો જાતા થા કિ, પેશ્વા ભી કુછ નહીં કર સકતે થે. બાજીરાવ પેશ્વા (પ્રથમ) ભી બ્રાહ્મણોંકે મતભેદકે કારણ હી અપની એક શુદ્ધિવિષયક ઇચ્છા નહિ પૂર્ણ કર સકેગે. પેશ્વાકે ઇતિહાસમેં લિખા હૈ કિ, મસ્તાની નામક મુસલમાન ઔરતસે બાજીરાવ કે જો પુત્ર હુઆ થા, ઉસકા યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર કરાનેકી ઉનકો બડી ઇચ્છા થી; પરંતુ બ્રાહ્મણોંકે અસહમત હો જાનેસે બાજીરાવ સાહબ વૈસા નહીં કર સકે. બાજીરાવકે એક ચરિત્રમેં બાજીરાવ ઔર મસ્તાનીકે વિવાહકે વિષયમેં એક બડી વિચિત્ર બાત લિખી હૈ. ઉસમેં લિખા હૈ કિ, મસ્તાની હૈદરાબાદકે નવાબ નિઝામકી લડકી થી. ઉસકી માતાકી યહ ઇચ્છા થી કિ યદિ મસ્તાનીકા બાજીરાવકે સાથ વિવાહ હો જાય; તો નિઝામ ઔર પેશ્વાઓંમેં એકતા બની રહેગી. ઉસને નિઝામસે અપની યહ ઇચ્છા પ્રકટ કી. નિઝામને અપની બેગમકી ઇચ્છા કી પૂર્તિ કી; ઔર વિવાહ કિયા ગયા; પર બાજીરાવકે સાથ નહીં; કિન્તુ ઉનકી કટારકે સાથ ! બાજીરાવ સાહબ મસ્તાનીકો પૂના લે આયે; ઔર વહાં શનિવાર બાડે કે પ્રાંગણમેં ઉસકે લિએ એક સુંદર મહલ બનવાકર ઉસે અપની પત્નીકી તરહ રખા. બાજીરાવ પેશ્વા ઉચ્ચકુલકે મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ થે; ઔર ઉન્હોંને વિશુદ્ધ કુલકી યવની કુમારિકાકે સાથ લગ્ન કિયાથા. ઐસી દશામેં યદિ વે અપને યવનીગર્ભસમ્ભૂત પુત્રકા યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરના ચાહતે થે, તો કોઇ અનુચિત બાત ન થી.

પેશ્વાઓંકે શાસનકાલમેં દક્ષિણ ભારતકે કઇ પ્રાંતોમેં ફ્રેંચોંકા રાજ્ય થા. ઉન્હીં પ્રાંતોમેં 'બસઈ' નામક એક પ્રાંત ભી થા. ઇસ પ્રાંતમેં રાજસત્તાકે બલપર હિન્દુલોગ ઇસાઇ બનાયે જાતે થે. સરકારકી તરફ સે કુછ ઐસી આજ્ઞાએં નિકાલી ગઇ થી કિ, જીનસે ફ્રેંચ સરકારકા યહ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ માલૂમ હો જાતા હૈ કિ, ઉસ સમય ફ્રેંચરાજસત્તાકે બલપર હિન્દુઓંકો ઇસાઇ બનાનેપર તુલી હુઇ થી. ફ્રેંચસરકારકી કુછ આજ્ઞાએં ઇસ પ્રકાર થીઃ—

(૧) મૂર્તિપૂજાકી પરિપાટી નષ્ટ કર દી જાય; (૨) હિન્દુઓંકી ધર્મવિધિયાં બંધકર દી જાય; (૩) જો લોગ ઇસાઇ બન જાવેં, ઉનકો રાજ્યમેં સુવિધાએં દી જાવેં; ઔર ઉનકે સાથ પ્રેમ તથા પ્યારકા વર્તાવ કિયા જાય; (૪) ઇસાઇ ધર્મકે સ્કૂલ સ્થાપિત કિયે જાય; ઔર ઉનમેં બાઇબલ કી શિક્ષા દેકર હિન્દુ લડકોંકો ક્રિશ્ચિયન બનાનેકા પ્રયત્ન કિયા જાય.

યે આજ્ઞાએં તો ફ્રેંચ રાજ્યકી તરફસે જારી હુઇ થી; પરંતુ ઇન્હી આજ્ઞાઓં

કે આધારપર પાદરીલોગ નાના પ્રકારકે અત્યાચાર કર કે લોગોંકો હિન્દૂધર્મસે વિરત કરતે થે. મરાઠીમેં "ઇતિહાસસંગ્રહ" નામકી એક સામયિક પત્રિકા નિકલતી હૈ. ઉસમેં પેશ્વાઓંકે શાસનકાલકે, સન ૧૮૧૨ ઔર સન ૧૮૧૫ કે દો ઇતિહાસિક પત્ર પ્રકાશિત હુએ હૈં. યે પત્ર પેશ્વાઓંકે "પંત પ્રધાન" કો લિખે ગયે હૈં; ઔર ઉનમેં શુદ્ધિકે લિયે પ્રાર્થના કી ગઇ હૈ. પત્રોંકે પઢનેસે યહ ભી વિદિત હો જાતા હૈ કિ, ઉસ સમય ઇસાઇલોગ કિન કિન ઉપાયોંસે હિન્દુઓંકો ધર્મભ્રષ્ટ કિયા કરતે થે.

સન ૧૮૧૨ મેં મોગલે નામક કિસી વંશ કે લોગોંને પન્તપ્રધાનકી સેવામેં ઇસ પ્રકાર પ્રાર્થનાપત્ર ભેજા થાઃ-"

"ફિરંગિયોંકે શાસનકાલસે યહાં કે પાદરીલોગ અનેક હિન્દુઓંકો અપને યહાં બુલાકર ક્રિશ્ચિયન બનાતે રહે હૈં. કુછ લોગોં કો ગિર્જામેં લે જાકર જબરદસ્તી ઉનકે શરીરપર અપના જૂઠા પાણી ડાલ દિયા; ઔર ઉનકો ભ્રષ્ટ કિયા. કુછ દિન બાદ યહ પ્રાંત પેશ્વાઓંકે અધિકારમેં આ ગયા. તબ કુછ લોગોંને સરકારકી સેવામેં (શુદ્ધિકે લિયે) પ્રાર્થના કી; ઔર ઉનકો હિન્દુધર્મમેં ફિર સે આજાનેકે લિયે સ્વતંત્રતા મિલ ગઈ; પરંતુ હમ લોગ અભી તક વૈસે હી બને હુએ હૈં. અભી તક પાદરીલોગ સિર્ફ હમારે વિવાહ ભર કરાયા કરતે થે; પરંતુ અબ વે હમસે સભી હિન્દૂ આચારોંકો છોડ દેન કે લિયે કહ રહે હૈં. વિવાહકે સમય ભી પાદરીલોગ હમકો બહુત તંગ કરતે હૈં; ઔર હમસે બહુત સા દ્રવ્ય માંગતે હૈં. ઇસ લિયે શ્રીમાન કૃપા કરકે, અન્ય લોગોંકી તરહ, હમકો ભી ફિરસે હિન્દૂધર્મમેં પ્રવેશ કરનેકી આજ્ઞા પ્રદાન કરેં."

ઇસ પ્રાર્થનાપત્રપર વિચાર હુઆ; ઔર નિમ્નલિખિત આજ્ઞા લિખી ગઈઃ-

"અન્ય લોગોંકો જિસ પ્રકાર હિન્દૂધર્મમે પ્રવેશ કરનેકી આજ્ઞા દી ગઈ હૈ, ઉસી પ્રકાર તુમકો ભી, પ્રાયશ્ચિત્ત લેને કે બાદ, હિન્દૂધર્મમેં પ્રવિષ્ટ હોનેકી આજ્ઞા દી જાતી હૈ"

સન ૧૮૧૫ મેં "ગાવડ" નામકે વંશજોંને જો પ્રાર્થનાપત્ર દિયા, ઉસકા અનુવાદ ઇસ પ્રકાર હૈઃ-

"પહલે જબ યહાં ફિરંગી રાજ્ય થા તબ પ્રાંતકી બહુત સી પ્રજાકો ઇસાઇયોંને ભ્રષ્ટ કિયા ફિર સ્વરાજ હુઆ. ઉસ સમય ફિરંગી લોગ જબ યહાંસે જાને લગે, લોગોંપર પાની છિડકકર ઉસકો ભ્રષ્ટ કરતે હુએ યહાંસે ચલે ગએ. સ્વરાજ્ય હો જાને પર ધર્મભ્રષ્ટોંમેંસે અનેક લોગોંને સરકારકે યહાં પ્રાર્થનાપત્ર દેકર અપની અપની શુદ્ધિ કરા લી; પરંતુ હમારે બુજુર્ગ લોગ વૈસે હી બને રહે. ક્રિશ્ચિયન હો જાને પર ભી હમારે આચારવ્યવહાર સબ હિન્દુઓં કે સે હી હૈં. સિર્ફ વિવાહભર પાદરિયોં કે મંદિર (ગિર્જા) મેં હોતા હૈ. હમારે ઘર થોડે હૈં. હિન્દૂલોગ હમસે વિવાહવ્યવહાર કરનેકો તૈયાર હૈં; પરંતુ પાદરીલોગ કરને નહ દેતે. લડકે ઔર લડકિયાં બડી હો ગઈ હૈં બ્યાહ હોને નહીં પાતે. હમારી કોઈ ગતિ નહીં. ઇસ લિએ શ્રીમાન્ કૃપા કરકે હમકો હિન્દૂધર્મમેં મિલાનેકે લિએ

આતા હૈ.”

ઇસ પ્રાર્થનાપત્રપર ભી યહી આજ્ઞા ચઢાઇ ગઇ હૈ કિ, “જિસ પ્રકાર અન્ય લોગોંકો હિન્દૂધર્મ મેં પ્રવિષ્ટ હોનેકી સ્વતંત્રતા દી ગઇ હૈ, ઉસી પ્રકાર તુમ્હારી જાતિ ભી પ્રાયશ્ચિત્ત કરકે સ્વધર્મમેં પ્રવેશ કર સકતી હૈ.”

ઇન દોનોં પત્રોંસે ઉસ કાલકે ઇતિહાસપર બહુત અચ્છા પ્રકાશ પડતા હૈ; ઔર યહ ભી વિદિત હો જાતા હૈ કિ, મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમેં શુદ્ધિ કી પ્રથા બડે વેગસે પ્રચલિત થી. જિતની શુદ્ધિયાં હોતી થીં ઔર ધર્મચ્યુત લોગોંકો વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત દે કર ઉનકી જાતિમેં મિલાયા જાતા થા ઇન શુદ્ધ હો જાનેવાલે લોગોંકો એક એક શુદ્ધિપત્ર ભી દિયા જાતા થા. ઇસ પ્રકાર શુદ્ધિઓંકે ઉદાહરણ મરાઠોંકે ઇતિહાસમેં ખોજ કરને પર ઔર ભી મિલ સકતે હૈં.

પેશ્વાઓંકે શાસનકાલમેં જો શુદ્ધિયાં હુઇ હૈ, ઉનકે વૃત્તાંતસે ઐસા માલૂમ હોતા હૈ કિ, જો લોગ ક્રિશ્ચિયન હો જાતે થે, ઉનકો બ્રાહ્મણલોગ સિદ્ધ નદી અથવા સમુદ્રકે પાનીમેં સ્નાન કરાકર ફિરસે હિન્દુ બના લિયા કરતે થે. ગોકુલાષ્ટમીકી પવિત્ર તિથિપર યહ વિધિ પ્રાયઃ હુઆ કરતી થી. કભી કભી ઇસાઇ લોગ સ્નાનકે સ્થાનપર ‘ક્રાસ’ લે જાકર ગાડ દિયા કરતે થે, જિસસે વહાં શુદ્ધિ કે લિએ લોગ ન જાવેં! ઐસી દશામેં દૂસરી જગહ જાકર સ્નાનવિધિ કર લી જાતી થી. ઇસાઇ અધિકારીલોગ ચાહે જિતની કઠિનાઇયાં ઉપસ્થિત કરતે; પરંતુ બ્રાહ્મણલોગ ધર્મચ્યુત લોગોં કો નદી અથવા તાલાવ કે કિનારે લે જાકર અવશ્ય હી ઉનકો સ્નાન કરાતે; ઔર વેદમંત્રોં કો પઢકર ઉનકો શુદ્ધ તથા ‘નિર્મલ’ કર લિયા કરતે થે.

૧૦–શિવાજી ઔર અફઝલખાં

(લે૦ શ્રી૦ પં૦ હરિદત્તજી વિદ્યાલંકાર)

જબ બિજાપુરકે દરબારમેં, શિવાજીકો પરાજિત કરનેકા ભાર ઉઠાનેકે લિયે કોઇ ભી સેનાપતિ તૈયાર ન હુઆ તો અફઝલખાં ખમ ઠોક કર આગે નિકલા ઔર બડી ગર્વીલી સ્વરમેં બોલા કિ “મૈં ઘોડેસે નીચે પૈર રખકે બિનાહી, શિવાજીકો કૈદ કરકે લા ખડા કરુંગા.”

× × ×

એક તો શિવાજીકે લડાઇકે હથકંડે ઐસે નિરાલે થે કિ વહ મુટ્ઠીભર સાથિયોં કે સાથ ભી બડી બડી સેનાઓં કે છક્કે છુડા દેતા થા–કિંતુ ઇસ સમય, ઉસને જો બડે બડે વિજય પ્રાપ્ત કર લિયે થે, ઉનકે કારણ ઉસકા સૈન્યબલ ભી બહુત અધિક બઢ ગયા થા.........અપની વીરતા કે આવેશમેં અફઝલખાંને અપને ઉપર ઐસી ભારી ઉત્તરદાયિતા તો લે લી, કિંતુ જબ તનિક ધ્યાન સે ઉસને ઇસ ઉત્તરદાયિતાપર વિચાર કિયા તો ઉસકા હૃદય કાંપ ઉઠા.

× × ×

સામને કી લડાઇ હાનની ઉચિત ન સમઝકર અફઝલખાંને અપને દૂત કૃષ્ણાજી ભાસ્કરદ્વારા શિવાજીકે પાસ યહ સંદેશ પહુંચાયા કિ આપકે પિતા (શાહજી) મેરે પરમ મિત્ર રહે હૈં ઔર અતએવ આપ ભી મેરે લિયે સર્વથા અપરિચિત નહીં હૈ. આપ આઇયે, મુઝસે મુલાકાત કીજીએ, મૈં બિજાપુર સરકારસે સિફારિશ કરકે, જો જો મુલક આપકે પાસ હૈં ઉનપર આપકે હી અધિકારકા થપ્પા લગવા દુંગા. યદિ આપ મુઝસે મુલાકાત કરેં તો આપકા મૈં સ્વાગત કરુંગા.

ઔરંગઝેબ સે તો શિવાજી કી પહિલે હી હમ લગ રહી થી-વહ નહીં ચાહતા થા કિ વહ બિજાપુર સે ભી બિગાડ કર એક ઔર કાંટા અપને માર્ગ મેં ખડા કર લે-અતઃ અફ્ઝલ કે પ્રસ્તાવ સે સહમતિ પ્રકાશિત કરકે, શિવાજી ને અફ્ઝલ કે દૂત કૃષ્ણાજી ભાસ્કર કે સાથ, અપને દૂત ગોપીનાથ પન્ત કો રવાના કર દિયા કિ વહ મુલાકાત કે વિષય મેં સબ નિર્ણય કર આવે.

+ + +

પ્રતાપગઢ કે પહાડી કિલ્લે મે કુછ નીચે કી ઓર એક પહાડી કી ચોટીપર મુલાકાત કે લિયે પ્રબન્ધ કરના નિશ્ચિત હુઆ. નિયત સમયપર જબ અફ્ઝલખાં મુલાકાત કે લિયે આ પહૂંચા તો સિવાજી કે લિએ ઉપર કિલ્લે મેં દૂત દૌડાયે ગયે. શિવાજી શનૈઃ શનૈ. આગે બઢા કિન્તુ જબ શિવાજી ને દેખા કિ અફ્ઝલખાં કે એક ઔર ચતુર તલવારબાઝ સૈયદખાં ભી ખડા હૈ, તો શિવાજી ને આદમી ભેજકર ઉસે હટવા દિયા. આખિર શિવાજી ને મંડપ મેં પ્રવેશ કિયા ચાર વ્યક્તિ પ્રત્યેક કોને પર ખડે થે ! શેષ સાર્થ કે નૌકરચાકર ઔર રક્ષક આદિ નીચે કો, કુછ અન્તરપર બૈઠે થે !

+ + +

શિવાજી ચોંતરપર ચઢ કર અફ્ઝલખાં કે સામને કુછ ઝુકા. ખાન અપને સ્થાન સે ઉઠકર કુછ કદમ આગે બઢા ઔર શિવાજી સે આલિંગન કરને કે શૌક સે અપની લંબી લંબી ભુજાયેં ફૈલા દી. નાટે કદ કા શિવાજી, કઠિનતા સે લમ્બકાય અફ્ઝલ કે કન્ધે તક પહુંચ પાયા ! અફ્ઝલ ને યકાયક અપની પકડ કો સુદૃઢ કરકે શિવાજી કી ગરદન કો અપને બાયેં હાથ સે ઇસ જોર સે દબા દિયા, જાનો લોહે કે શિકંજે મેં જકડી ગઈ હો. ઔર અપને દાયેં હાથ સે એક લમ્બા છુરા નિકાલ કર ઉસસે શિવાજી કે એક પાર્શ્વપર પ્રહાર કિયા. શિવાજી ને લોહકવચ ધારણ કિયા હુઆ થા ઇસસે શિવાજી કી રક્ષા હુઇ. શિવાજી કા ગલા ઇસ જોરસે દબા હુઆ થા કિ વહ ચિલ્લા સે પડે; કિન્તુ અપને કો સાવધાન કરકે અપના બાંયાં હાથ અફ્ઝલ કે કમર કી ઓર સે લાકર હાથ મે પહિને હુએ લોહે કે પંજે સે એક ઐસા વાર કિયા કિ આંતેં બાહિર નિકલ પડી-ઔર અપને દાયેં હાથ મે પહિને હુએ વિચ્છુઓં કો અફ્ઝલ કે એક પાર્શ્વ મેં ભોંક દિયા.

આહત હોકર અફ્ઝલ કો અપની પકડ ઢીલી કરની પડી. શિવાજી ઝટ સે

અપને આપકો છુડા કર, થડે સે ઉતર કર અપને સાથિયોં કી ઓર ભાગે.

ઇસ સારી ઘટના કે હોનેમેં કુછ હી ક્ષણ લગે, અફ઼ઝલ ખાં ચિલ્લા પડા— ધોખા! દગા! માર દિયા! સહાયતા! સહાયતા!

\+ + +

તત્ક્ષણ દોનોં ઓર કે રક્ષક વહાં આ ધસ કે, સૈયદખાં ને લપકકર શિવાજી કે શિરપર ઇસ જોર કા વાર કિયા કિ પગડી કે દો ટુક હો ગયે, શિવાજી કે શિર કી ભી યહી ગતિ હોતી યદિ લોહે કી ટોપી ને વાર કો અપને ઉપર ન લિયા હોતા. અફ઼ઝલ કે સાથી ઉસે પાલકી મેં બિઠાલ એક ઓર કો ભાગે— કિન્તુ શમ્ભુજી કાવજી ને પાલકીવાલોં કી ટાંગોંપર વાર કરકે ઉન્હેં નિકમ્મા બના દિયા—ઔર તલવાર કા એક અસા પ્રહાર કિયા કિ અફ઼ઝલ કા સિર ધડ સે પૃથક્ હો ગયા.

\+ + +

અફ઼ઝલ ને શિવાજીદ્વારા આહત હોકર 'ધોખા' 'ધોખા' કી ચિલ્લાહટ કી અભીતક ઇસ ચિલ્લાહટ કી પ્રતિધ્વનિ કઈ સ્થાનોં સે સુનને મેં આતી હૈ, ઔર સો ઔર વિજ્ઞ ઐતિહાસિક ભી કહ ઉઠતે હૈં કિ શિવાજી ને 'ધોખા' કિયા— 'દગા' કિયા—'છલ' કિયા.

\+ + +

મુલાકાતકે લિયે આએ હુએ અફ઼ઝલખાં પર વાર કિયા તો ક્યા સચમુચ શિવાજી ને છલ કિયા?

ખોજી ઐતિહાસિક ઇસ બાત પર સહમત હૈં કિ પહેલે અફ઼ઝલખાં ને આક્રમણ કિયાઃ—

જબ અફ઼ઝલખાં કા દૂત કૃષ્ણાજી ભાસ્કર શિવાજી કે પાસ મુલાકાત કરને કા સંદેશ લેકર આયા તો શિવાજી ને જબ, ઉસે ઉસકે હિન્દૂ હોને કી બાત કહકર, હિન્દુઓં કી સહાયતા કરને કે લિયે આવેદન કિયા તોઃ—

" કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને ઇતના તો સંકેત કર દિયા કિ મુલાકાત કે પ્રસ્તાવ કે નીચે અફ઼ઝલ કી ક્રૂર નીતિ ભી કામ કર રહી પ્રતીત હોતી હૈ."

મુલાકાતકે સ્થાનાદિ કા નિર્ણય કરને કે લિયે શિવાજીને કૃષ્ણાજી ભાસ્કર કે સાથ અપને દૂત ગોપીનાથ પન્ત કો ભેજા થા—

"કિન્તુ ગોપીનાથ ને ઘુસકા બાજાર ગરમ કર કે ઇતના તો પતા લગા લિયા થા કિ અફ઼ઝલખાં કે અધિકારીયોં કો ઇસ બાત કી દૃઢ ધારણા થી કિ ઇસ પ્રકારકી પ્રબન્ધ-રચના હુઇ હૈ કિ મુલાકાત કે સમય હી શિવાજી કો કૈદ કર લિયા જાય, ક્યોં કિ વહ ઇતના ચતુર હૈ કિ ખુલી લડાઈ મેં ઉસકા વશ મેં લાના સંભવ નહીં."

\+ + +

ઇન સાક્ષિયોં કે રહતે હુએ યદિ અબ ભી કોઇ યહ કહને કા સાહસ કર સકતા હૈ કિ શિવાજી ને છલ કિયા તો હમ યહી કહેંગે કિ યદિ અપને શત્રુ

की कुटनीति को पहिले से ही जानकर सतर्क होजाना छल है, यदि जाल में पैर रख कर भी, जाल में न फंसने का उपाय कर लेना 'धोखा' है, यदि शत्रु के घेरे हुये गले का अपनी चातुरी से दुंड निकालकर कर उत से सावधान होजाना 'दगा' है-यदि अपनी रक्षा का आयोजन कर लेना बचना है, प्रतारणा है, तो यह संसार 'धोखा' है-यह बडे बडे शास्त्र 'धोखा' है-यह धर्म केवल धोखे का एक आडम्बर है.

+ + +

यह धोखा नहीं, धर्म है, अपनी रक्षा धर्म है, अपने शत्रुसे सतर्क रहना धर्म है, अपने शत्रुके वार करने से पूर्व ही अपने वश में कर लेना धर्म है-ओकवार नहीं, सौवार धर्म है.

शुक्र और कामन्दक नीतिशास्त्र ही इस बातकी अनुज्ञा नहीं देते; अपितु सब धर्मों का निचोड महाभारत, और धर्मशास्त्रों में अग्रगण्य मनुस्मृति भी मुक्तकंठ से कहती है

" आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । "

+ + +

आते हुये घातक को बिना बिचारे, मार देना चाहिये.

काश ! कि यह शत्रु के कुचक्रों को भाप लेनेवाली, शिवाजी की सी तीव्र दृष्टि, राजपूतो को भी मिली होती ! आह ! यदि इस शत्रुदलप्रतारिणी नीति ने राजपूतो का भी साथ दिया होता-तो आज वह असीम बाहुबल सब का सब व्यर्थ ही न चला गया होता, यदि शत्रु के छलने वाली शिवाजी की इस चातुरीने पृथ्वीराजसरीखे नृपति वर का साथ दिया होता तो, मुहम्मद गौरी का पराजित होकर भी, रात को पीछे से पुनराक्रमण करना सफल न होता-आज राय पिथौरा के उस दुर्दमनीय भुजने भारत के नक्शे को पलट दिया होता-तपस्वियो के सिरताज समरसिंह का तपोमय जीवन विफल न हुआ होता-औरंगजेब का कुचक्र, सेनापति यशवंतसिंह को काबुल की लडाई में ही समाप्त न कर सकता-और यशवंतसिंह का पुत्र, औरंगजेब के उस विषाक्त 'मानवस्त्र' को पाकर कालका ग्रास न बना होता.

"प्रजान्ति ते मूढधियः पराभवं । भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः"

११-शिवाजी की अपूर्वता

(डॉ॰ बालकृष्णजी एम ए प्रिन्सिपाल, राजाराम कॉलेज, कोल्हापुर)

अद्भुत वीरता

महाराष्ट्रमें असंख्य पहाडियां हैं-पर साथ ही उन के नीचे मैदान हैं जिन में बस्तियां बसी हुई है और खेतीवाडी होती है. किसी एक ऊंची पहाडी पर दुर्ग होने से नीचे का संपूर्ण देश दुर्गाधिपति के अधीन रह सकता है-

શિવાજી ને એક એક કરકે વીરતા, છલ, નીતિ કે દ્વારા દક્ષિણ કે દુર્ગ અપને વશ મેં કર લિએ ઔર ઇસ પ્રકાર મુસલમાની રાજ્ય કો ક્રમશઃ નિકાલ દિયા. ઉસ કી અપૂર્વ વીરતા, ઉત્સાહ, બુદ્ધિમત્તા કે કારણ મુસલમાન રાજા ઇન દુર્ગોં કો વાપિસ ન લે સકે. સાથ હી શિવાજી ને આવશ્યકતા કે અનુસાર નયે દુર્ગ બનાયે. નિઝામશાહી ઔર આદિલશાહી રાજ્યોં સે ૭૫ દુર્ગ શિવાજીને ફતહ કર લિયે. કર્નાટક મેં ૬૨ દુર્ગ દોનોં ઘાટોપર કોઇ ૫૫ દુર્ગ શિવાજીકે કાબૂ મેં થે. ઘાટોં કે નીચે કોઈ૪૬દુર્ગ ઔર કોંકન મેં કોઈ૮૦દુર્ગ થે; અર્થાત્૩૨૦દુર્ગો મેં અપની મરાઠી સેના રખતે હુએ મહારાષ્ટ્ર, કર્નાટક, કોકન આદિ કે પ્રાંતો કોમુસલમાની રાજ્ય સે મહારાજ ને છુડા લિયા. યહ કાર્ય કેવલ શિવાજી કી વિચિત્ર બુદ્ધિ ઔર વિશાલ દૂરદર્શિતા કા થા, જબ જબ હમ પન્હાલા, ખેડા, વિશાલગઢ, રાજગઢ આદિ કે પર્વતી દુર્ગોં મેં ઘૂમતે હૈં તો મહારાજ કી અપૂર્વ વીરતા તથા સંઘટનશક્તિ હૃદયપર અંકિત હો જાતી હૈ.હર એક પહાડી દુર્ગ કો મુસલમાનોં સે જીતને મેં જો વીરતા મહારાજ ને દિખાઈ ઉસ કા અપના ઇતિહાસ હૈ. યહી કારણ હૈ કિ હર એક પહાડી શિવાજી કે અપૂર્વ કામ સે અમર હો રહે હૈ.

શિવાજી કી અપૂર્વતા કા એક અન્ય ઉદાહરણ લીજીએ. મહારાષ્ટ્ર મેં ખેતી કા સમય જૂન સે અકતૂબર તક હૈ. ઇસ મેં હી ફસલ કા બોના ઔર કાટના હો જાતા હૈ. દશહરે કે પશ્ચાત્ વૈશાખતક કાશ્તકારોં કો કોઇ કામ નહીં. વે અબ નિકમ્મે રહતે હૈ. શિવાજી ને ઉન્હેં સિપાહી બના કર કાર્તિક સે વૈશાખ તક મુસલમાની દેશ કો જીતને ઔર લૂંટ માર કરને મેં લગા દિયા-ઇસિ સે હર એક કૃષક કો કામ મિલ ગયા. જહા રય્યત માલામાલ હો જાતી થી, વહા રાજ્ય કા વિસ્તાર ભી હોતા થા.

શિવાજી ને કેવલ મરાઠોં કો હી સિપાહી નહીં બનાયા; પરંચ નીચલી જાતિયોં કો સેવા મેં લેકર ઉન્હેં અપના પૂર્ણ સેવક બના લિયા. ઇસિ પ્રકાર જાત પાત કે ઝગડોં કો ભી મિટાને કા યત્ન કિયા.

વૈદિક ધર્મકી સ્થાપના

રાજા કી પ્રાપ્તિ મેં હી અદ્ભુત બુદ્ધ કા પ્રકાશ નહીં કિયા બલ્કિ રાજ્ય કે સંગઠન ઔર સંચાલન મેં મહારાજ ને યહ બાત પૂર્ણતયા પ્રકટ કી કિ ઉનકા રાજ્ય હિન્દૂરાજ્ય હૈ ઔર વહ પ્રાચીન શલી કે અનુસાર ચલેગા. ગૌ-બ્રાહ્મણ કી પૂર્ણ પૂજા ઔર રક્ષા હોતી થી-ગોવધ સારે રાજ્ય મેં બન્દ થા. તીર્થોં ઔર મંદિરો કો ભૂમિદાન દી ગઇ. વિદ્વાનોં કા સમ્માન કિયા ગયા. સિંહાસનપર આરૂઢ હોતે સમય વૈદિક રીતિ સે રાજતિલક કિયા ગયા. પ્રાચીન અષ્ટપ્રધાન કી રીતિ પુનઃ ચલાઇ ગઇ. મનુસ્મૃતિ મેં વર્ણિત કર યા ટૈક્સ લગાયે ગએ. સેવા કો આજ્ઞા દી ગઇ કિ કૃષકો, ગૌઓં, બ્રાહ્મણો, બાલકોં મેં વૈદિક વિદ્યા ઔર યજ્ઞોંકા પુનઃ પ્રચાર કિયા જાય. અસંખ્ય ગૌએં રાજ કે જંગલો મેં પાલી જાને લગી; ઔર વનિતાઓં કો કદાપિ કષ્ટ ન દિયા જાવે. શિવાજી ને સ્વયં કઇ બાર પકડી હુઈ મુસલમાની સ્ત્રિયોં કે સાથ ભાઇયોં કા

સા વર્તાવ કર કે સન્માન કે સાથ ઉન્હેં ઉનકે સંબંધિયો કે પાસ વાપિસ ભેજા. યહાં તક કિ અપને શત્રુ ઔરંગઝેબ કી પુત્રી કો પન્હાલા દુર્ગ મેં કૈદ રખતે હુએ ભી ઉસે પુત્રી સમાન માના ઔર ઉસ કે સાથ બુરા વ્યવહાર નહીં કિયા.

૧૨–મુસલમાન ઐતિહાસિક ઔર શિવાજી

૧૮૯૫ મેં પૂના કે જગદ્ધિતેચ્છુ સમાચારપત્ર મેં એક લેખક ને શિવાજી કા મુસલમાનો સે કૈસા વ્યવહાર થા–ઇસ વિષયપર વિચાર કરતે હુએ મુસલમાન ઐતિહાસિક ખાફીખાન કા નિમ્નલિખિત ઉદ્ધરણ લિખા થા.

"શિવાજીને મસજીદ મેં ઉપદ્રવ નહીં કિયા. કુરાન શરીફ કી જો પ્રતિ ઉનકે હાથ લગી ઉસે અપની સેના કે મુસલમાન સરદાર કે હાથ મે સૌંપ દિયા." (ઇલિયટ પુ૦ ૭–પૃ૦ ૨૬૦.)

ઇતના હી નહીં:—યહી મુસલમાન ઐતિહાસિક સ્થાન સ્થાનપર શિવાજી કો ઘૃણિત અપશબ્દો મે યાદ કરતા હૈ, પરન્તુ લાચાર હોકર ઉસે ભી શિવાજી મહારાજ કે ગુણો કો સ્વીકાર કરના પડા હૈ! વહ લિખતા હૈ—

"અપને રાજ્ય મેં લોગોંકી માનરક્ષા તથા અધિકારરક્ષા કે લિએ શિવાજી નિરન્તર ઉદ્યોગ કરતા રહા. દેશ મેં વિદ્રોહ ઔર લૂંટ માર કા દૌર દૌરા થા. લોગ ભયભીત ઔર ત્રસ્ત થે; પરન્તુ યહ સબકુછ હોને પર ભી ઉસને અપની આંખો કે સામને યા–અપને અધિકાર મેં નીચ કામ નહીં હોને દિએ. ઉસને કભી ભી મુસલમાન સ્ત્રિયો કે સતીત્વ કો નષ્ટ નહીં હોને દિયા. ઇસ વિષય મે વહ બહુત સખ્ત થા ઇસ પ્રકાર કે અપરાધી કો દંડ દિએ બિના વહ ચૈન નહીં લેતા થા."

૧૩–શિવાજી

(લેખક–પં૦ ભગવાનદાસજી એમ. એ બનારસ)

સબ સભ્ય દેશો કે લિએ અપની "પરંપરા" (ટ્રેડિશન્સ) એક બડી ભારી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ હૈ. કષ્ટ કે સમય, નૈરાશ્ય કી અવસ્થા મેં, પરંપરા કી હી યાદ નરનારિયોં કો નયા ઉત્સાહ દિલાતી હૈ, કર્મ કી ઓર પ્રવૃત્ત કરકે બડા બડા કામ કરાતી હૈ. ભારત દેશ પરંપરા સે રહિત નહીં હૈ. હર સમય ઉસકે વીર પુરુષો ને ઉસકે મસ્તક કો ઊંચા રખા હૈ ઉન કી યાદ કરના હમારા પરમધર્મ હૈ. હાલ કે પૂર્વ પુરુષો મેં શિવાજી એક મહાપુરુષ હો ગયે હૈ. ઉનકા આજ હમ સબ આદર કરતે હૈ. ઉનકે જો વિરોધી થે, ઉનકો જો છોટા સા લૂંટેરા સિદ્ધ કરના ચાહતે થે, વે ભી આજ ઉનકે દેશપ્રેમ, ઉનકે સાહસ, ઉનકે ઉત્સાહ કો માનકર ઉનકા સંમાન કરતે હૈ. હમ સબ ભારતવાસિયો કે લિયે ચાહે વે કિસી ભી પ્રાન્ત યા કિસી ભી મઝહબ મેં હોં–વે પૂજ્ય ઔર આરાધ્ય હૈ.

ઇસપર યહ પ્રશ્ન ઉઠતા હૈ કિ ઉત્તર ખંડ કે વાસી શિવાજી કી ઉપાસના ક્યોં કરેંગે ? ઉનકે લિએ તો વે શત્રુ હૈ, ક્યોંકિ ઉન કે પૂર્વજોં કો તો ઉન્હોંને કષ્ટ દિયા થા, ઉનપર તો વે જબરદસ્તી સે રાજ્ય કરના ચાહતે થે. મુસલમાન ઉન્હેં ક્યોં બડા માને. વે સાક્ષાત્ હી ઇનકે વિરુદ્ધ ઉઠે થે. ઇનકો અપને દેશ સે હટાના ચાહતે થે, ઇનકે લિયે અપને સ્વરાજ્ય મેં ઉન્હોંને કોઇ સ્થાન નહીં દિયા થા. ઠીક હૈ. યહ સબ બાત માનને કી હૈ, ઔર ઇન હી કે કારણ અધિક જોર સે કહને કા સ્થાન હૈ કિ જીન ભૂખંડોંને ઔર જીન મઝહબવાલોં ને ઉન સે કષ્ટ પાયા ઉનકે તો વે અધિક પૂજનીય હૈ, ક્યોં ?

ઉપર કહા હૈ કિ "પરંપરા" દેશ કી સંપત્તિ હૈ. વીર પુરુષો કી કારવાઇયાં દેશ કા ખજાના હૈ. જબ હમ કિસી પૂર્વજ કા સ્મરણ કરતે હૈ તો ઉનકે માનસ ભાવો કા સ્મરણ કરતે હૈ. ઉનકે સમય કી સ્થિતિપર વિચાર કરકે ઉન કે સંબંધમેં અપની રાય સ્થિર કરતે હૈ. સબ રાષ્ટ્રોં કી નિર્માણ-કથા મેં પરસ્પર કા યુદ્ધ દેખ પડતા હૈ. ઐસે પરસ્પર કે યુદ્ધોં સે હી તો રાષ્ટ્રોં કા નિર્માણ હોતા હૈ. યુદ્ધ સમાપ્ત હોને પર યદિ દોનોં દલો કા મેલ હો ગયા તો દોનોં દલ એક દૂસરે કી બહાદૂરી કી પ્રશંસા કરતે હૈ, એક દૂસરે કે સાહસ સે પ્રસન્ન હોતે હૈ, ઔર યહ ભૂલ જાતે હૈ કિ યહ ઉદ્યોગ હમારે વિરોધ મેં થા યા પક્ષ મેં, બ્રિટેનકા એક ઉદાહરણ બડા હી અચ્છા હૈ. સબ ઇતિહાસવેત્તા જાનતે હૈ કિ ઇંગલેંડ ઔર સ્કાટલેંડ કિસી સમય દો સ્વતંત્ર દેશ થે ઔર ઉન કી આપસ મેં બડી બડી ભીષણ લડાઇ હુઇ હૈ. ઇંગ્લેંડ કે રાજા પ્રથમ એડ-વર્ડ ઇંગ્લેંડ કે પ્રસિદ્ધ ઔર સમ્માનિત રાજાઓ મેં ગિને જાતે હૈ. સ્કાટલેંડ કે વીર પુરુષોં મેં વાલેસ ઔર બ્રૂસ કી ગણના હૈ. એડવર્ડ ને ઔર ઇન દેશ-ભક્તો સે બડી લડાઇ હુઈ થી. વાલેસ કે સાથ વિશેષ ક્રૂરતા સે વ્યવહાર હુઆ થા; પર અબ જબ દોનોં દેશ એક હો ગયે હૈં તબ દોનો કી પરંપરા એક માની જાતે લગી હૈં. એક સમય કા સ્કાટલૅંડ કા શત્રુ પ્રથમ એડવર્ડ વહાં કી પરંપરા મેં વીર પુરુષ સમઝાને લગા હૈ. એક સમય કા ઇંગલૈંડ કા શત્રુ વાલેસ આજ અંગ્રેજોં કા ભી પૂજ્ય હો ગયા હૈ. ઇસી ભાવ સે યહ કહના પરમ ઉચિત હૈ કિ શિવાજી ભારત કે સબ ભૂખંડોં ઔર સબ મઝહબવાલોં કે લિએ પૂજ્ય ઔર માન્ય હૈ. જબ તક હમ ઇસ પ્રકાર મે અપની પરંપરા કો એક ન કરેંગે તબ તક સારા ભારત ભી એક નહીં હો સકતા. જબતક હમ પરસ્પર કી પુરાની લડાઇયોં કો એક દૂસરે કે પ્રતિ દ્વેષભાવ બના રખને કે લિએ હી સ્મરણ કરેંગે તબ તક હમારી ઉન્નતિ હો હી નહીં સકતી. જબ હમ ઇન લડાઇયો કા ઔર ઇનકે બહાદૂર નેતાઓં કા ઇસ લિયે સ્મરણ કરેંગે કિ હમારે પૂર્વજ ઐસે સાહસી, ઉદ્યોગી ઔર દેશભક્ત હો ગયે, જબ ઉનકી કીર્તિ મેં હમ સબ મિલ કર ભાગ લેંગે, તબ હમારા દેશ ભી સંસાર મેં મસ્તક ઉઠા સકેગા.

આજ ઇસકો કહને કી વિશેષ પ્રકાર મે આવશ્યકતા હૈ. આજ હિન્દુ-મુસ-

લમાન ખાદમખાહ પરસ્પર લડ રહે હૈં. આજ વ્યર્થ કે રાગદ્વેષ દિખલા કર હમ અપને દેશ કા બિગાડ કર રહે હૈં. આજ હમ પુરાની બાતોં કો આપસ મેં સ્પર્ધા ઔર શત્રુતા કે ભાવ સે સ્મરણ કરતે હૈં, સન્ધિ ઔર સંમિલન ભાવ સે નહીં. યદિ હિન્દુ રાના પ્રતાપ યા છત્રપતિ શિવાજી કા સ્મરણ કરતા હૈ તો ઇસ વાસ્તે કિ ઉન્હોંને મુસલમાનોં સે લડકર અપને સમય કે હિન્દુઓં કી માન-મર્યાદા કી રક્ષા કરને કા યત્ન કિયા થા. આજ યદિ મુસલમાન અકબર ઔર ઔરંગઝેબ કા સ્મરણ કરતે હૈં તો ઇસ કારણ કિ હિન્દુઓં કો ઇન્હોંને દબાકર મુસલમાન રાજ્ય, દેશ મેં ફૈલાયા થા; પર ઐસે ભાવ મેં ઇન વ્યક્તિયોં કા સ્મરણ કરના ઉચિત નહીં હૈ. સદિયોં કો બિતાતા હુઆ યહ દેશ ઇન સબ ઘટનાઓં કો દેખ ચુકા હૈ, ઉનકે અનુભવ સે અપને આપ કો પુષ્ટ કરતા ગયા હૈ. આજ સબ ભારતવાસિયોં કે લિયે ઉચિત હૈ કિ અકબર ઔર પ્રતાપ, ઔરંગઝેબ ઔર શિવાજી કો એકસા અપના આરાધ્ય વીર પુરુષ માનેં. યહ સમઝે કિ ઉસ સમય કે લિયે લડના હી ઠીક થા, ઉસમેં હી દેશભક્તિ થી. આજ ઉસી લડાઇ મેં હમ એક હો સકેં, ભાઇ ભાઇ કી તરહ એક હી દેશ કો અપના સકેં, જિસકી જિસ સમય જો કુછ હાનિ હુઇ યા લાભ હુઆ, હાર હુઇ યા જીત, વહ સબ અપને અપને દોષ અથવા ગુણ કે કારણ, અન્તરાત્મા કી પ્રેરણા સે ઇશ્વર કી આજ્ઞા સે હી હુઇ. અબ શાન્ત ચિત્ત હોકર, દોષોં કો ભુલાકર, ગુણોં કો યાદ કર, નયા પ્રબન્ધ કરના ચાહિયે.

મેરા તો વાસ્તવ મેં યહી વિચાર હૈ કિ ભારત મેં આયી હુઇ સબ જાતિયોં, ભારત કે પ્રચલિત સબ મઝહબોં, ભારત મેં ફૈલે હુએ સબ આચારવિચારોં કા સમન્વય હો ઔર ભારતીય સભ્યતા ઔર શિષ્ટતા કી પુરાની જડ અધ્યાત્મ-વિદ્યાપર હી; હમ આજ એક નયી સભ્યતા ઔર શિષ્ટતા કાયમ કરેં, જિનમેં હિન્દુ, મુસલમાન, ઇસાઇ, પારસી, જૈન, સિખ, ક્રિસ્ત, યહૂદી આદિ મઝહબોં ઔર બંગાલી, હિન્દી, પંજાબી, ગુજરાતી, મરાઠી, તામિલ, આંધ્ર આદિ પ્રાંતોં કી એક સાધારણ પરંપરા બને, જિસમેં સબ કે દેવી, દેવ ઔર સબ કે ઉત્તમ ઔર વીર સત્પુરુષ સબકે માન્ય આરાધ્ય હોં. મેરા વિશ્વાસ હૈ કિ ઐસા અવશ્ય હો સકતા હૈ ઔર કભી ન કભી હોગા. હમ કાલ કી ગતિ કા હ્રાસ કર સકતે હૈં, ઉસે સર્વથા રોક નહીં સકતે, જો હમ અપને મનમેં નહીં કરેંગે વહ કાલ પુરુષ હમસે જબરન કરા લેગા. ઔર ઇસી આશા ઔર ઇસી વિશ્વાસસે મૈં આજ શિવાજીકા સ્મરણ કરતા હૂં, ઇસ રૂપ મેં નહીં કિ ઉન્હોંને હમારે પ્રાંત કો સતાયા થા, ઇસ રૂપમેં નહીં કિ મુસલમાનોં કે વે વિરોધી થે, પર ઇસ રૂપ મેં કિ વે ભારત કે વીર પુરુષ થે ઔર અપને વિચાર સે, અપને સમય કે ભાવોં કે અનુસાર, ઉન્હોંને અપને દેશ કી સેવા કી. ઇસી ભાવ સે મૈં આજ સબ પાઠકોં કે હૃદયોં મેં આવાહન કરના ચાહતા હૂં. ઇસી મેં દેશ કી ભલાઇ હૈ, ઇસી મેં હમારા કલ્યાણ હૈ. ઇસી પ્રકાર હમ અપને સબ વીર પૂર્વ પુરુષોં કા સ્મરણ કરેં. ઉનકી કીર્તિ ગાયેં. ઉનકી વીરતાકી ગાથાઓં કો કહ ઔર સુનકર આનન્દિત હોં.

શિવાજી ઔર ઔરંગઝેબ કે બીચ શસ્ત્ર સે યુદ્ધ હુઆ, આજ વર્તમાન ગવર્નમેંટ ઔર ભારતસમાજ કે બીચ નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ હો રહા હૈ. વહ પુરાના યુદ્ધ ધર્મ-મઝહબકે નામમેં હોતા થા. આજકા યુદ્ધ રાજનીતિક સ્વત્વ, રાજનીતિક અધિકાર કર્તવ્ય કે નામમેં હો રહા હૈ. વહ યુદ્ધ પરસ્પર શરીર વિમર્દસે હોતા થા, આજ કા યુદ્ધ બુદ્ધિ કે વિમર્દ મેં ઔર વિશેષ વિશેષ બાતો મેં પરસ્પર અસહયોગ સે હો રહા હૈ; પર સાહસ, સ્ફૂર્તિ, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, ઔર સર્વોપરિ સદ્બુદ્ધિ કી જૈસી ઉસ મેં આવશ્યકતા થી, વૈસી હી ઇસ મેં ભી હૈ. ઉસ યુદ્ધ મેં સ્થૂલદૃષ્ટિ સે દેખને સે તો યહી જાન પડતા હૈ કિ હિન્દૂ એક ઓર મુસલમાન એક ઓર થે, પર વિશેષ રૂપ મેં દેખને સે વિદિત હોતા હૈ કિ યહ બાત કેવલ પ્રાધાન્યેન થી, ઔર અસલ મેં દોનો દોનો ઓર થે. આજ ભી પરરાજ પક્ષ મેં ઇસાઇ ભી તથા હિન્દૂ ઔર મુસલમાન ભી હૈ ઔર સ્વરાજપક્ષ મેં ભી તીનો હી હૈ. યહ હમારે સૌભાગ્ય કી બાત હૈ ઔર હમારે પક્ષ કે ન્યાયયુક્ત હોને કા પ્રમાણ હૈ કિ હમારી ઓર ન્યાયપ્રિય અંગ્રેજ ઇસાઇ હૈ, ચાહે થોડે હી. યદિ હમ શિવાજી કી યાદ ઉનકે ગુણોંકે ગ્રહણ કે લિયે કરેં, ઔર ઉનકે ઉત્સાહ ઔર અદમ્યતા સે અપના શાન્તિમય યુદ્ધ ચલાવેં તો અવશ્ય વિજય મિલેગી. યહ આદરપૂર્વક વીર પુરુષ કી યાદ સબ કો કરની ચાહિયે, ચાહે કિસી મઝહબ કે હો. ભીષ્મ પિતામહ કી યાદ કૌરવ પાંડવ દોનોને મિલકર કી—

वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृतिप्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे॥

૧૪-શિવાજી કી અન્ય પુરુષોંસે તુલના*

(લેખક—શ્રીયુત " તરુણભારત " એમ૦ એ૦ એલ૦ ટી૦)

(૧) કિસી બાત કો જાનના હો તો હમ બહુધા દૃષ્ટાન્તદ્વારા ઉસે અચ્છી તરહ સમઝ સકતે હૈં. કિસી પુરુષકી યોગ્યતા જાનની હો તો પરિચિત પુરુષોં કે ઉદાહરણોંસે ઉસે અચ્છી તરહ જાન સકતે હૈં. યહ હમ આપ સબ રોજ કિયા કરતે હૈં. ઇસી ન્યાય સે શિવાજીકી યોગ્યતા માલૂમ કરના અનુચિત ન હોગા; પરન્તુ એક દો બાતેં હમ યહા કહકર આપકો સાવધાન કર દેના ઉચિત સમઝતે હૈં. કોઇ ભી દો પુરુષ સંસારમેં કભી એક સમાન નહીં હોતે. પ્રત્યેક મનુષ્ય કી કૃતિ ઔર સ્વભાવ ભિન્ન હૈ ઔર યહ બાત સાર્વદેશિક ઔર સાર્વકાલિક હૈ. જબ હમ કભી દો પુરુષોં કી તુલના કરતે હૈં તબ બહુધા કિસી વિશેષ બાત કો સામને રખકર હી ઉન્હેં તૌલતે હૈં, સબ બાતોં મેં ઉન્હે સમાન નહીં સમઝ લેતે. ઉસ વિશેષ બાતકા વિચાર કરકે કૌન અધિક હૈ, ઔર કૌન કમ હૈ, ઇસ બાત કા નિશ્ચય કરતે હૈં. એક પુરુષકી સબ બાતેં લેકર દૂસરે કિસી પુરુષકી સબ બાતોંસે તુલના કરને લગેં તો હમ કભી સફલ ન હોંગે, ન કુછ નિર્ણય હી કર સકેંગે. દૂસરે પ્રત્યેક પુરુષ કી પરિસ્થિતિ કા ભી ખ્યાલ રખના ઉચિત હૈ. પરિસ્થિતિ કો ભૂલકર અગર હમ ન્યાય કરને બૈઠે તો હમારા નિર્ણય કઠોર સા જાન પડે ઔર કભી અન્યાય ભી હો જાય. ઇન દો બાતોંકા ધ્યાન રખકર હી તુલના કે કાર્ય મેં લગના ઠીક હોગા.

* આ અને આ પછીના એમ બંને લેખો " શિવાજી કી યોગ્યતા " નામક હિંદી પુસ્તકમાંથી લેખકના આભારસહિત લેવામાં આવ્યા છે.

(૨) સાધારણત: પશ્ચિમી ગ્રંથકારોં ને શિવાજીકી તુલના હૈદરઅલી, યશવન્તરાવ હોલકર ઇત્યાદિ લોગોં સે કી હૈ; અથવા બહુધા ઇન પુરુષોંકા વર્ણન કરતે સમય શિવાજીકા હી દૃષ્ટાન્ત દિયા હૈ; પરન્તુ જૈસા હમ કહ ચુકે હૈં, વિકારહીન ઔર સહૃદય પુરુષ હી શિવાજીકી સચ્ચી યોગ્યતા જાન સકતે હૈં. યે સબ લુટેરે થે ઔર શિવાજી ભી લુટેરા થા; ઇન્હોંને સે શિવાજી કે લુટેરેપન કા વિચાર હમ કર ચુકે હૈં. અગર શિવાજીકે કાર્ય કો લૂટ કહેં તો ભી યહ અવશ્ય માનના પડેગા કિ ઇસ લૂટમેં સ્વતંત્રતા, સ્વરાજ્ય ઔર સ્વધર્મ કા ઉદ્ધાર હુવા હૈ. હૈદરઅલી ને દૂસરોંકા સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ કરકે કેવલ મૌજ કે જોરપર ઉન્હેં અપને કો 'આદી બાદશાહ' કરને કે લીયે ખાખ કિયા. શિવાજીમેં પ્રજા સુખ પાતી થી; હૈદરઅલી કી દૃષ્ટિ સ્વાર્થ મેં અંધી હો ગઈ થી. લોગોં કા સુખ ઔર નિશ્ચ એક કે રાજ્ય કે આશ્રયમેં થે, પર દૂસરે કે રાજ્યકા બલ તલવાર કા જોર થા. એકને મુસલમાનોં કે ધર્મ કા કભી અનાદર ન કિયા તો દૂસરે ને હિન્દુધર્મ કો પૈરોં તલે કુચલને મેં અપની શક્તિ વ્યર્થ ખોઈ.

(૩) કઈ લોગોં ને શિવાજી કી તુલના ગ્રીસ કે બાદશાહ સિકન્દર સે કી હૈ, પરન્તુ વહ ભી સર્વથા ઠીક નહીં માલૂમ હોતી. દોનોં કે સમય, કર્તવ્ય ઔર દેશ-સ્થિતિ મેં બડા અન્તર હૈ. જગત્ કો જીતને કી અથવા દિગન્ત મેં કીર્તિ ફૈલાને કી ઇચ્છા શિવાજી ને કભી નહીં કી. સ્વરાષ્ટ્ર કી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર લેના હી ઉનકા ઇતિકર્તવ્ય થા. સિકન્દર તો સારી દુનિયા હી જીતના ચાહતા થા. કેવલ વિજય કે સિવા ઉસને ઔર કુછ ભી નહીં કિયા. જિન પ્રદેશ કી રાજ્ય-વ્યવસ્થા કા ઉસને કુછ ભી ખ્યાલ ન કિયા, પરન્તુ શિવાજી કી બાત ઇસમેં ભિન્ન થી. શિવાજી કોઈ ઐસા દેશ જીતને કે ફેર મેં નહીં પડે જિસકી રાજ્ય-વ્યવસ્થા કરના કઠિન હો. સિકન્દર કિતના ભી ભારી જગજ્જેતા ક્યોં ન કહલાવે, વહ શિવાજી કે બરાબર નહીં હો સકતા ઔર એક બાત ધ્યાન રખનેલાયક હૈ. સિકન્દર કે પિતા કે પાસ પહલે હી બડા ભારી રાજ્ય થા; પર શિવાજી કે પાસ ક્યા થા ? કેવલ છોટી સી જાગીર. ફિર ભી ખ્યાલ રખના ચાહીએ કિ શહરોં કે ઉપર કબ્જા કરને કે બાદ વહાં કે લોગોં કો કતલ કરના, આપ્તોં અન્ય સગોં કે ખૂન કા તર્પણ કરના, શરણાગત કૈદિયોં કો યમસદન કો પહુંચાના ઔર સુરાદેવી કી ભક્તિ કરતે કરતે ઉન્મત્ત હો જાના, ઇત્યાદિ બાતોંસે શિવાજી સૈંકડોં કોસ દૂર થે. ઇન બાતોં મેં તો સિકન્દર હી સિકન્દર થા.

(૪) યોરપ કે ઇતિહાસ મેં નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એક મહાવ્યક્તિ હો ગયા હૈ. કુછ બાતોં મેં તો યે દો મહાપુરુષ બિલકુલ વિરુદ્ધ થે; પર કુછ બાતોં મેં જિનકી સમાનતા લોગ સમઝતે હૈં બુદ્ધિ ઔર ચતુરતા, દૂસરોં પર અપના રૌબ જમાને કી વિલક્ષણ કુશલતા, સ્વરાષ્ટ્ર કો નિર્જિત કરને કી ઇચ્છા ઇત્યાદિ મહાપુરુષોં કે ગુણ દોનોં મેં થે, પર દેશકાલાનુસાર દોનોં કી કૃતિયાં અત્યંત ભિન્ન થી. અઠારવીં ઔર ઉન્નીસવીં સદી મેં યોરપ મેં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર કે બીચ સ્પર્ધા ઉત્પન્ન હો ગઈ થી. ઉન લોગોં કી શિક્ષા હી અન્ય પ્રકાર કી થી. ઇસ કારણ વહાં બુદ્ધિ-

માન્ પુરુષ કો અપના નામ દિગન્ત કરને કા જીતના અવકાશ થા ઉતના, હિંદુસ્થાનમેં નહીં થા. બડપ્પન પ્રાપ્ત કર કે અખરાડ કીર્તિ કમાને કા અવકાશ નેપોલિયન કો મિલા. વહ મહાપુરુષ ફ્રાન્સકા વિદ્વાન લેખક ઔર અચ્છા વકીલ થા. શિવાજી કો ઉસ પ્રકાર કી કુછ ભી શિક્ષા ન મિલી થી. પ્રાકૃતિક બુદ્ધિમત્તા ઔર અનુભવ દોનોં મેં સમાન થે, પરન્તુ શિક્ષા મે એક કે ગુણો કા તો વિકાસ હુઆ, પર દૂસરે કો વહ અવસર હી પ્રાપ્ત ન હુઆ. ફિર ફ્રાન્સ કે સમાન સંપન્ન દેશ મેં કલા, વિદ્યા ઇત્યાદિ સાર્વજનિક લોકોપયોગી કાર્યોં મેં સુધાર કરકે સ્વદેશ કો ઉન્નત કરને કા મૌકા મિલા; પરન્તુ હિન્દુસ્થાન કી સ્થિતિ શિવાજી કે સમય મેં અત્યંત ભિન્ન થી. ઇસકે સિવા આસ્ટ્રિયા, રશિયા, પ્રશિયા, ઈંગ્લૅન્ડ ઇત્યાદિ રણશૂર રાષ્ટ્રોસે લડને કા મૌકા જો નેપોલિયન કો મિલા વહ શિવાજી કો મિલના અસંભવ થા. ઇસ કારણ ઇન બાતો મેં ઇસ ફ્રેંચ મહાપુરુષ સે મહારાષ્ટ્રીય વીર હીન જાન પડતા હૈ; પરન્તુ યહાં ઔર અનેક બાતેં ધ્યાન મેં રખના ચાહિએ. કુછ ભી હો, નેપોલિયન કે કારણ યોરપ મેં જો પ્રાણહાનિ હુઈ વહ હિન્દુસ્થાન મેં કભી નહીં હુઇ ઔર શિવાજી કે હાથ સે તો પ્રાણહાનિ નામમાત્ર કો હી હુઇ હોગી; પરન્તુ સબસે ભારી બાત યહ હૈ કી નેપોલિયન અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી થા, પર શિવાજી ઐસે વિકારોં સે કિતને દૂર થે, યહ હમ દિખલા હી ચુકે હૈં. ગીતા કા કર્મયોગ શિવાજી કે રોમ રોમ મેં ભરા થા. નઈ ફૌજ તૈયાર કરના, કિલે બનાકર દેશ કા બંદોબસ્ત કરના ઔર સબ દેશ મેં સરલ રાજ્ય-વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરકે ઉસે સમૃદ્ધ કરના ઇત્યાદિ બાતો મેં દોનોં સમાન થે. પરંતુ નેપોલિયન કે કાર્ય કી નીંવ ફ્રાન્સ કે સમાન સંપન્ન દેશપર થી. શિવાજી કી નીંવ કુચ થી હી નહીં. સબ દેશ પરાધીન થા ઉસે સ્વતંત્ર કરને કા ભાર ઉન પર આ પડા થા. ઇસકે વિપરીત નેપોલિયન ને એક સંપન્ન દેશ કો મહત્ પદપર ચઢાને કા પ્રયત્ન કિયા. ઇસ મેં નેપોલિયન ને કૌન ભારી પ્રશંસનીય કાર્ય કિયા ? અત્યંત મહત્વાકાંક્ષા ઔર બુદ્ધિ સે નેપોલિયન ને કેવલ સારે સંસાર કી શત્રુતા સંપાદિત કી, પરન્તુ શિવાજી ને યહ નીંવ ડાલી થી. જીસકે ભરોસે મરાઠોં ને ઔરંગઝેબ કે સમાન પ્રચંડ બાદશાહ કો હરાયા.

(૫) સચ તો યહ હૈ કિ ઐસા પુરુષ જિસસે શિવાજી કી તુલના હો સકે અપ્રાપ્ય હૈ. કુછ બાતો મેં બાબરસે તુલના હો સક્તી હૈ. બાબરકા પૈતૃક રાજ્ય દૂસરોં કે હાથ મેં ચલા ગયા થા. શિવાજી કે સમાનહી ઉસકા ભી જીવન આપત્તિમય રહા ઔર કેવલ સાહસ, બુદ્ધિ ઔર કટ્ટર સ્વભાવ કે કારણ ઉસને હિન્દુસ્થાન કી બાદશાહત કી. શિવાજી કે સદૃશ હી વહ ભી માતા કે વચન કો પૂજ્ય માનતા થા. બાબર શૂર તો થા હી; પર રાજ્ય-વ્યવસ્થા ભી ઉસકી બુરી ન થી. શિવાજી કી તરહ વહ અલ્પાયુષી રહા; તથાપિ બાબરને ભી પરદેશ કો જીતા. શિવાજી બાબર કે સમાન શૂર ઔર કટ્ટર, અકબર કે સમાન સબપર સમદૃષ્ટિ સે રાજ્ય-વ્યવસ્થા કરને મેં કુશલ ઔર શાહજહાં કે સમાન મિતવ્યયી રહકર પ્રજા કે સુખકો બઢાને મેં નિમગ્ન થે. બાબર ઔર અકબર કે સમાન હી ઇસ મહાપુરુષ ને અનેક સંકટોં

કા સામના કિયા થા; ઇસ કારણ ગરીબ લોગોં કી દશા વે અચ્છી તરહ જાનતે થે; તથાપિ વે જહાંગીર ઔર શાહજહાં કે સમાન એશોઆરામ મેં લિપટે ન થે. ઔરંગઝેબ કે સમાન બડી ભારી ઉદ્યોગશીલતા શિવાજી મેં થી, પર ઉસકે કપટ और વિશ્વાસઘાત સે કોસોં દૂર થે.

(૬) કુછ બાતોં મેં આલ્ફ્રેડ ધી ગ્રેટ સે ઉનકી તુલના હો સકતી હૈ. ઇંગ્લૅંડ કો સ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત કરા દેને કા કાર્ય (૯ વીં શતાબ્દી કે અન્તમેં) ઇસ મહાપુરુષ ને કિયા સારે ઇંગ્લૈંડ કો ઉન લોગોં ને વ્યાપ્ત કર ડાલા થા, ઉનસે ઉસને દેશકો બચાયા और 'મહાપુરુષ' કહલાને કા પાત્ર હુઆ. ઇસ દૃષ્ટિ સે શિવાજીકી યોગ્યતા ઉસસે બહુત અધિક હૈ.

(૭) સોલહવીં સદી મેં સ્પેન કી સત્તા બહુત બઢ ગઇ થી. હૉલૅંડ, બેલ્જી ઇત્યાદિ દેશ સ્પેન કે અધીન થે. ઉસી સમય ઇસાઇ-ધર્મ મેં સુધારકરને કા ઝગડા ઉત્પન્ન હુઆ થા ઔર યોરપ મેં નયા મત બહુત પ્રચલિત હોને લગ ગયા થા. ઐસે સમય મેં સ્પેન ને હૉલૅન્ડ પર ઘોર જુલ્મ કિયા. ઔર ડચ પ્રજા અત્યંત ક્ષુબ્ધ હો ગઇ સ્પેન કે રાજા ફિલિપ કે દો હેતુ થે—એક તો ડચ લોગોં કો પ્રોટેસ્ટેંટ ન બનને દેના और દૂસરે ઉસ દેશપર અપના રાજ્ય કાયમ રખના. બુદ્ધિદક્ષતા, સ્વરાષ્ટ્રાભિમાન ઇત્યાદિ ગુણોં મેં ડચ और મહારાષ્ટ્રીય સમાન જાન પડતે હૈં. જૈસી પરિસ્થિતિ મેં શિવાજી ઉત્પન્ન હુએ ઉસી સ્થિતિ મેં હોલેન્ડ કા ભાતા ઓરેંજ કા સરદાર વિલિયમ પૈદા હુઆ દોનોં મહાપુરુષોં કો જો યુદ્ધ કરને પડે ઉન મેં ભી બહુત સમતા હૈ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સે ઉસ દેશકા ઇતિહાસ ભી બડા મનોરંજક ઔર બોધપ્રદ હૈ. શિવાજી સે લગભગ એક સદી પહલે યહ બાત હોલેન્ડ મેં હુઇ; પર સ્પેન કે લોગ ધર્મ કે સમ્બન્ધ મેં જિતને ક્રૂર થે ઉતને ક્રૂર મુસલમાન ન થે; પરન્તુ બાકી ઇતિહાસ રાજારામ ઔર તારાબાઇ તક કા સમસમાન હૈ. ગુણોં મેં દોનોં પુરુષોં કી બહુત સમતા હૈ. દોનોં બડે દૂરદર્શી, દીર્ઘપ્રયત્ન, નિજ કે વિષય મેં નિરીચ્છ ઔર કેવલ સ્વદેશ કે હિત કે લિયે શક્તિ ખર્ચ કરનેવાલે થે દોનો ને સ્વદેશ કો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરા દી. દોનોં દેશોં મેં સ્વતંત્રતા કે ભી પરિણામ સમાન હી હુએ. મરાઠોંકા પ્રભાવ બઢતા બઢતા બહુત અધિક હો ગયા ઉસી પ્રકાર ડચ લોગ યોરપ મેં પ્રમુખ હુએ. દોનોં કા ઉદ્ગમ બહુત શુદ્ધ થા.

(૮) અબ કોઇ કહેંગે કિ હમ તુમ્હારા કુછ ભી ફેર રહે હૈં; પરન્તુ હમ ઉપર જિન તત્ત્વોં કા જિક્ર કર ચુકે હૈં ઉનપર ધ્યાન રખને સે હમારી તુલના ઠીક જાન પડેગી. કેવલ પરિણામસે પુરુષ કી યોગ્યતા નિશ્ચિત કરના યુક્તિયુક્ત નહીં. ઇસ ન્યાય સે તો વારેન હેસ્ટિંગ્ઝ ઔર ક્લાઇવ લોગ ભી બડે ભારી સમઝે જાયેંગે; પરંતુ સદાચાર કે નિયમોં કા સ્મરણ રખના ઉચિત હૈ. ઇસી કારણ આલ્ફ્રેડ, નેલ્સન, સિકન્દર, સીઝર, બોનાપાર્ટ ઇત્યાદિ રણવીરોં સે શિવાજી અધિક યોગ્ય હૈં. આલ્ફ્રેડ ને દુનિયા કા દિગ્વિજય નહીં કિયા તથાપિ વહ મહાપુરુષોં મેં ગિના જાતા હૈ. ઇસિ પ્રકાર મર્યાદિત ક્ષેત્ર મેં કાર્ય કરકે શિવાજી સ્વ-

તંત્રતા કો ન કુચલને ઔર પ્રાણહાનિ કા પાપ ન કરતે હુએ શિવાજીને અપના કાર્ય કિયા. ઇસી કારણ શિવાજી મહાપુરુષ હૈ. સ્વરાષ્ટ્ર ઔર સ્વધર્મ કે પરે શિવાજીને પ્રયત્ન નહીં કિયા. ઇસી કારણ શિવાજી કો સીઝર કી તરહ કત્લ હો જાને કા મૌકા ન આયા. બોનાપાર્ટ કે સમાન શત્રુઓં કી કૈદમેં સડતે રહનેકા અવસર ન આયા અથવા સિકન્દર કે સમાન લોગોં કે શાપ સહને કા અવસર ન પ્રાપ્ત હુઆ.

(૯) અગર કિસી અંગરેજ સજ્જન સે પૂછિએ કિ આપ નેલ્સન કા ઇતના અધિક આદર ક્યોં કરતે હો? તો વહ કહેગા "આપ ભી અંગ્રેજ બન જાઇએ તો જાન જાઇએગા" યહી ન્યાય શિવાજી કે લીએ, ઇસસે ભી અધિક ઉપયુક્ત હૈ. ચારોં ઓર રાજ્યક્રાંતિ હૈ, અત્યાચાર હો રહા હૈ, ધર્મ રસાતલ કો જા રહા હૈ, રાષ્ટ્ર નષ્ટભ્રષ્ટ હો રહા હૈ! ઐસે સમય મેં જો ત્રાતા મિલે ઉસકે ગુણાનુવાદ ગાને મેં હમારી જીભ નહીં થક સકતી. સારાંશ મેં હમ યહી કહતે હૈં કી શિવાજી કે સમકાલીન બન જાઇએ તબ આપ ઇસ મહાપુરુષ કો અચ્છી તરહ સે પહચાન સકેંગે.

૧૫–મરાઠી–સત્તા કે નાશ કે કારણ

કિસી સત્તા કે નાશ કે કારણોં કા વિચાર કરતે સમય યહ ખ્યાલ રખના ચાહિએ કિ ઉનકે દો ભેદ હો સકતે હૈં, એક તો વે કારણ જો રાજ્ય કે શરીર કો ભીતર સે કમજોર બનાતે જાતે હૈં, દૂસરે વે કારણ હોતે હૈં જો આપત્તિરૂપ સે આ ગિરતે હૈં. ઇન મેં સે પહલે કારણ હી અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ હૈં. બહુધા રાજ્યપ્રબંધ મેં શિથિલતા આ જાને સે સત્તા કા નાશ હુઆ કરતા હૈ. ઇસી દૃષ્ટિ સે હમ યહાં વિચાર કરતે હૈં:—

(૧) શિવાજી કા રાજ્ય–સંગઠન ઇસ પ્રકાર થા:—આઠ મન્ત્રિયોં કી અષ્ટ–પ્રધાન નામકી એક કાર્યકારિણી સભા થી ઔર સબ કે ઉપર રાજા થા. પેશ્વા મુખ્ય મન્ત્રી થા, ઔર ફૌજી ઔર મુલ્કી રાજ્યપ્રબંધ કે લિએ વહ જિમ્મેવાર થા. સેનાપતિ ફૌજી–પ્રબન્ધ કા મુખિયા થા. પન્તઅમાત્ય મુલ્કી વસૂલ ઔર હિસાબ કે લિયે જિમ્મેવાર થા. પન્ત સચિવ રાજ્ય કે સારે દફતરોંકા કામ સઁભાલતા થા; પર–રાજ્ય કા બ્યવહાર સુમન્ત કે હાથ મેં થા. મન્ત્રી રાજા કા ખાનગી કારોબાર દેખતા થા. ન્યાયાધીશ ન્યાયવિભાગ કા મુખિયા થા ઔર પંડિતરાવ ધર્મવિભાગ કા. ઇસ પ્રકાર રાજ્ય કા કામ બંટા હુઆ થા. ઇસ કારણ સબ કામ બરાબર ચલતા થા. સબ અધિકાર એક કે હાથ મેં રહને સે રાજ્યપ્રબન્ધ ઠીક નહીં ચલ સકતા, ઔર શીઘ્ર હી સત્તા કા લય હો જાતા હૈ. યહ બાત સ્પષ્ટ હૈ, ઔર યહ એક ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્ત ભી હૈ. રાજ્યવિભાગ કે લિએ એક એક અધિકારી કો જિમ્મેવાર બનાકર સારા રાજ્ય એક રાજા કે અધીન હોને સે કામ અચ્છા ચલતા થા. એક સભા કે લોગ પરસ્પર સે દબે રહતે હૈં ઔર ઇસ કારણ કોઈ અનુચિત કામ નહીં કર સકતે, ન ઐસી સભા મેં કિસી તરહ કે પરસ્પર કે બિનાશ કે બ્યૂહ રચે જા સકતે હૈં. રાજા ભી ઐસી સભા સે દબા રહતા હૈ, ઔર કોઈ અનિયન્ત્રિત બાત નહીં

કર સકતા. યહ ઠીક હૈ, કિ ઇસ પ્રધાન-મંડલ કો રાજા કી કોઇ કાર્રવાઇ મંસૂખ કરને કા અધિકાર નહીં થા; પર રાજા ઇસ અષ્ટપ્રધાનમંડલ કે સામને ઐસા દબ જાતા થા કિ ઉન મંત્રિયો કી સલાહ કે બિના કોઇ કામ કરના ઉસે ખુદ હી ઉચિત ન માલૂમ હોતા થા. યહી બાત દૂસરે દેશ કે ઇતિહાસો સે સિદ્ધ હૈ. પર યહ અષ્ટ-પ્રધાન-સભા શિવાજી કે બાદ રહી. રાજા અનિયન્ત્રિત હો ગયે ઔર ઐસી દશા મે બુદ્ધિમાન ઔર બલી લોગોં કી બન આઇ. શિવાજી કી મૃત્યુ કે બાદ ઇન અષ્ટ-પ્રધાનો મે સે દો ચાર પ્રધાનો કો સંભાજી ને મરવા ડાલા બસ તભી સે યહ સભા કમજોર પડ ગઈ, ફિર શાહૂ કે સમય મેં તો ઇસકા અસ્તિત્વ હી ન રહા. શાહૂ વિલાસી ઔર ચૈની થા. રાજ્ય-કાર્ય દેખને કી તકલીફ઼ ઉસે ભાતી ન થી. ઇસિ કારણ તમામ અધિકાર પેશ્વા કે હાથ આ ગિરે થે બાલાજી બિશ્વનાથ પેશ્વા ઐસા યોગ્ય પુરુષ થા કિ વહ સારા કામ સ્વયં કર સકતા થા. ઇસ કારણ ઉસને સબ અધિકાર હાથ મે લે લિયે ઔર અપને પ્રતિનિધિયોદ્વારા કામ ચલાને લગા. દો ચાર પ્રધાન બચે થે ઉન્હેં ઉસને કમજોર કરડાલા. ઇસ પ્રકાર આપ સ્વયં રાજ્ય મે મુખિયા બન બૈઠા. ઉસકા પુત્ર બાજીરાવ ભી યોગ્ય પુરુષ નિકલા ઉસને તો ઇતને અધિકાર લે લિયે કિ મહારાષ્ટ્ર કે ઇતિહાસ મેં રાજા કી કોઈ કાર્રવાઇ દિખાઈ હી નહી દેતી બસ, પેશ્વા હી જહાં તહાં ચમકતા હુઆ દિખલાઈ દેતા હૈ બાજીરાવ કો સબ અધિકાર અપને હાથ મેં લેને કી ઇતની મહત્વાકાંક્ષા થી કિ ઉસે રાજા કહના અનુચિત ન હોગા. બાજીરાવ કે બાદ સભી પેશ્વે રાજાકી તરહ વર્તતે થે, યહા તક કિ અસલી રાજા મે હી બાલાજીને યુદ્ધ કિયા. ફિર ક્યા થા? રાજ્ય કિસકા? રાજા કા યા પેશ્વા કા? ઔર ક્યા પેશ્વા પર કિસી કી નિયન્ત્રણ-શક્તિ થી? નહીં. ફિર ઐસા રાજ્ય કિતને દિન ચલ સકતા હૈ? શિવાજી કી ચલાઈ રાજ્ય-વ્યવસ્થા તોડ ડાલને સે ક્યા ક્યા કુફલ ન હુએ?

(૨) ઇસ કારણ કે સાથ સાથ એક ઔર કારણ હૈ. મહારાષ્ટ્રકી સત્તા જિસ સમય પ્રસ્થાપિત હુઈ, ઉસ સમય કી પરિસ્થિતિ કુછ ઐસી થી કિ પ્રત્યેક પ્રધાન કે હાથ મે ફૌજી અધિકાર ભી થે—પ્રત્યેક પ્રધાન કુછ સેના કા અધિકારી થા। ઉસ સમય પ્રત્યેક કો લડના પડતા થા; ક્યોંકિ પૂરી શાન્તિ પ્રસ્થાપિત નહીં હુઇ થી. ફૌજી અધિકાર કે કારણ ઇસ રાજ્ય કા બડા નુકસાન હુઆ ઉપર લિખા જા ચુકા હૈ કિ સબ અધિકાર પેશ્વા ને અપને હાથ મેં લે લિયે થે, ઔર ઉસે જોડી મિલી ફૌજ કી સહાયતા કી. ફિર ક્યા થા? પેશ્વે મનમાની કરને લગે ઔર ઉન્હેં કોઇ કહનેવાલા ન રહા. રાજ્ય કા કૌન વ્યક્તિ ઉનકે વિરુદ્ધ ખડા હો સકતા થા? યહ ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્ત હૈ કિ જબ ફૌજી ઔર મુલ્કી દોનો અધિકાર એક હી મન્ત્રી કે હાથ મેં હોતે હૈં તબ રાજ્ય અ-લ્પજીવી હો જાતા હૈ, ક્યોંકિ વહ પુરુષ અનિયન્ત્રિત હો જાતા હૈ. યહાંતક કિ રાજા કો ભી પૂર્ણ અધિકાર ન રહને ચાહિયે; પર પેશ્વે સબ કુછ હોગયે—મુલ્કી ઔર ફૌજી વ્યવસ્થા કે મુખિયા તો થે હી, ફૌજી સેનાપતિ ભી બન ગયે. ફિર મુલ્કી વ્યવસ્થા કી ઓર કૌન દેખતા હૈ સબ જગહ અપ્રબન્ધ હો ગયા ઔર ગડબડ હોને લગી. ઉસ

સમય ઠીક પ્રબન્ધ કરના તો દૂર રહા, ફૌજ કી સહાયતા સે અપને દોષ દૂર કરને કા પ્રયત્ન કરને લગે, જો ફૌજ કા સહારા પાકર ઔર બઢે તબ ઉથલપુથલ હોને મેં ક્યા દેર થી ? રાજા કે અધિકાર પેશ્વા કો મિલે ઔર વે મનમાની કરને લગે. જબ પેશ્વે ભી અયોગ્ય ઠહરે તબ વે દૂસરો કે હાથ મેં ગયે. વે ભી મનમાની કરને લગે. ઇસ પ્રકાર રાજ્ય-પ્રબન્ધ કા ઠિકાના ન રહા. જિસકે હાથ મેં અધિકાર રહતા વહ અપને હી અધિકાર કી પરવાહ કરતા થા.

(૩) પર ઇન દોનો દોષો ગે એક તીસરા બડા ભારી દોષ ઉત્પન્ન હુઆ; ઔર વહ યહ થા કિ અધિકાર વંશપરંપરા કે અનુસાર પ્રાપ્ત હોને લગે. એક તો પહલે હી પેશ્વા રાજ્ય મેં મુખિયા થે, દૂસરે ફૌજ ઉનકે અધિકાર મેં થી, ઔર ઉસપર પેશ્વાઇ ખાનદાની માલકિયત હો ગઇ' ફિર ક્યા થા ? રાજા બનનેમેં ઔર ક્યા બાકી થા ' શિવાજી કે સમય મેં કોઇ અધિકાર વંશપરંપરા કે લિએ કાયમ નહીં રહતે થે ' વે અપને સબ કર્મચારિયોં કો યહ બાત જતાતે રહતે થે, જિસસે કિ કોઇ ઉભડને કે યોગ્ય ન હોને પાવે ! શિવાજી કે બાદ યહ વ્યવસ્થા કાયમ ન રહી. ઉસ કારણ ઉસકે કડવે ફલ મહારાષ્ટ્ર કો ચખને પડે. બાલાજી વિશ્વનાથ કે બાદ બાજીરાવ ઔર બાલાજી બાજીરાવ તો યોગ્ય પુરુષ હુએ; ઇસમેં સંદેહ નહીં; પર જલ્દ હી અયોગ્ય પુરુષ ભી ઉત્પન્ન હોને લગે. યહ પ્રસિદ્ધ બાત હૈ, કિ કિસી ભી પ્રથા યા સંસ્થા કે પ્રસ્થાપક તો યોગ્ય પુરુષ હોતે હૈં, પર ઉનકે વંશજ, દ્રવ્ય ઔર અધિકાર કે વશવર્તી હોકર વિલાસી, ચૈની ઔર અયોગ્ય નિકલતે હૈં. શિવાજી કે બાદ સંભાજી, શાહૂ ઇત્યાદિ કૈસે નિકલે; યહ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ હઇ હૈ, ફિર આયે પેશ્વે. વે ભી શીઘ્ર હી ઉસી માલા કે મણિ નિકલે. બસ ફિર ક્યા થા' જિસકે હાથ મેં યે પુરુષ પડે ઉનકી બન આઈ. આપસ કે ટટે, ચાપલૂસો કી ખુશામદ, રાજ્ય કા અપ્રબન્ધ ઇત્યાદિ કારણોં મે યહ રાજ્ય નષ્ટ ન હોતા તો ક્યા હોતા ? ફિર કેવલ પેશ્વાઇ હી વંશ-પરંપરા ચલતી રહી હો, સો બાત નહીં. અન્ય નૌકરિયાં ભી વંશપરપરા ચલીં. ઇસકા એક બડા ભારી કારણ યહ રહા કિ હિન્દૂસ્થાન મેં યહ રીતિ બડી પુરાની હૈ. યહાં નૌકરી કો ભી લોગ અપની માલકિયત હી સમઝતે હૈં; જીસ પ્રકાર સ્થાવર ઔર જંગમ જાયદાદ પુત્રો, પૌત્રો, પ્રપૌત્રો કો મિલતી હૈ ઉસી પ્રકાર હિન્દુસ્થાનિયોં કી પુરાની સમઝ થી કિ નૌકરિયા ભી વંશપરંપરા ચલની ચાહિયે. અગર વંશજોં કી મૂર્ખતા સે સ્થાવરજંગમ જાયદાદ નષ્ટ હો ગઇ તો એક હી ઘરાનેકા નુકસાન હોતા હૈ; પર નૌકરી જો વંશપરપરા ચલે તો રાજ્ય કે સમસ્ત લોગોં કા નુકસાન હોતા હૈ. અબ ભી યહ કલ્પના નિતાન્ત નષ્ટ નહીં હુઇ હૈ, ઔર એક બાત મેં તો વહ કાયદે કા સ્વરૂપ પા ચુકી હૈ. યહ કેવલ હમારી' સમઝ કે કારણ હુઆ હૈ. પુરોહિતી કી બાત કિસે માલૂમ નહીં હૈ? પિતા ને દશ ઘરકી પુરોહિતી કી, પિતા કે દો પુત્રો ને ઉસે આપસ મેં બાંટ લિયા, ઔર ઇસ પ્રકાર વહ સિલસિલા હોતી ચલી ગઇ. એક તો યોંહી યે ધન્ધે અનુત્પાદક હૈં ઔર ઇસ ધંધેવાલે નિકમ્મે હોતે હૈં. ફિર ઇસ કલ્પના કે કારણ ઇનકે વંશજ-

ભી અનુત્પાદક હી હોતે હૈં ઔર નિકમ્મે પડે રહતે હૈં. ઇતના હી નહીં, વરન્ અદાલતો મેં મુકદ્દમા લડકર વકીલો કે પેટ ભરતે હૈ. યહી બાત મહારાષ્ટ્ર કી નૌકરિયોં કે વિષય મેં હુઈ. અગર યહ કલ્પના ન રહતી તો રાઘોબા ને અપને ભાઇબંદો સે ઝગડા ન કિયા હોતા, ઔર નારાયણરાવ કા ખૂન ન હોતા. યહ કલ્પના ન હોતી તો સવાઇ માધવરાવ કે સમાન ચાર મહીને કે બચ્ચે રાજ્ય કે નામધારી સૂત્રધાર ન હોતે મહારાષ્ટ્ર કી સચ્ચી સત્તા દૂસરો કે હાથ મેં ન જાતી, નાના ફડનવીસ ઔર સખારામ બાપૂ કો આપસ મેં ઝગડને કા મૌકા ન આતા, મહારાષ્ટ્ર કી બુદ્ધિ આપસ કે ઝગડે મેં નષ્ટ ન હોતી ઔર ઇસ સત્તા કા નાશ ન હોતા.

(૪) એક બડા ભારી કારણ ઔર ભી હુઆ. શિવાજી કે સમય મેં સબ કો વેતન નકદ દિયા જાતા થા. પેશ્વા લોગોં ને યહ રીતિ ઉલટ દી, ઔર પુરાની રીતિ લા રક્ખી વે નૌકરી કે બદલે જાગીર દેને લગે. ઇસકે પરિણામ ઇતને બુરે હુએ, જિસકા કુછ ઠિકાના નહીં. ભોંસલે, શિંદે, હોલકર, ગાયકવાડ, યે પહલે જાગીરદાર ન થે. ઇન લોગો ને ફૌજી નૌકરી કી થી, ઔર ઉસકે બદલે ઇન્હેં પેશ્વાને જાગીર દે દી. યહ સાધારણ નિયમ હૈ કિ જમીન પ્રાપ્ત હોને પર ઉસ વિષય કે તમામ હક્ક ભી પ્રાપ્ત કરને કી ઇચ્છા મનુષ્ય કો હોતી હૈ મુગલ બાદશાહો કે સમય મેં ભી યહી પરિણામ હુએ. જિતને સિપાહી રખને ચાહિએ ઉતને વે રખતે કે નહીં, સિર્ફ કિસી પ્રકાર થોડે આદમી રખકર મુખ્ય સત્તા કો ધોકા દેતે થે ઔર બાકી રૂપયા અપની જેબમેં ભરતે જાતે થે. ઇસ પ્રકાર ફૌજ કમજોર પડતી ગઇ. દફતરો મેં તો દર્જ નામ પાંચ હજાર, પર રહેંગે સિર્ફ પાંચ સૌ. મૌકા હી આન પડા તો ઉપર કે રંગરૂટ દસ પાંચ દિન કે લિએ ભરતી કર લિએ. કામ હુઆ, કિ ફિર ઉન્હેં છુટ્ટી દે દી હાર હુઈ તો ઉસકા કુછ નુકસાન હુઆ હી નહીં. જેબ તો પહલે હી સે ગરમ થી. મુલ્કી વિભાગ મેં ભી યહી બાત હુઇ. જો જિતના ધન લે પાતા, વહ બિના લિયે છોડતા ન થા. ઔર જો દૂર કે પ્રાન્તો મેં શાસન કે અધિકારી થે ઉનકા તો કુછ પૂછના હી નહીં—વે હી સ્વતંત્ર રાજા બન બૈઠે. વંશપરંપરા કી કલ્પના કે કારણ શાસિત પ્રાન્ત અપની સન્તતિ કો ભી મિલેં, ઇસકી યોજના તો વે કરતે હી થે ફિર શાસિત પ્રાન્ત કે ફૌજી ઔર મુલ્કી દોનો અધિકાર ઉન્હેં રહને કે કારણ ઔર સેના કે સેનાપતિ ભી હોને કે કારણ, ઉનસે મૂલ સત્તા હી કમજોર પડ જાતી થી. જમીન સદા ઉત્પત્તિદાયક વસ્તુ હૈ વહ ન કિસી પ્રકાર નષ્ટ હોતી હૈ, ન ઉસે કોઇ ચુરા લે જા સકતા હૈ. ઐસી વસ્તુ વંશપરંપરા ચલે ઔર ઉસકે સબ અધિકાર પ્રાપ્ત હોં, યહ ઇચ્છા પ્રત્યેક જન કો રહતી હૈ. ફિર જિન લોગો કે હાથ મેં ફૌજી, મુલ્કી અધિકાર હો ઔર સેના ભી હો, વે મૂલસત્તા સે કિસ પ્રકાર ન બઢ જાય? ઉનકે શાસિત ભી યહી સમઝને લગતે હૈં કિ સચ્ચે રાજા યહી હૈં; ક્યોંકિ ઇન્હીં કે હાથ મેં ઉનકા સર્વ જીવન હૈ. ઐસી અવસ્થા મેં અગર પ્રાન્તાધિકારી ઔર મૂલ સત્તા

કે બીચ ઝગડા હુઆ, તો પ્રાન્તકે લોગ અપને અધિકારી કા હી સહાયતા દેંગે, ન કિ મૂલ રાજા કા. ઇસસે મૂલ સત્તા ઔર ભી કમજોર પડ જાતી હૈ. ઇસ પ્રકાર એક તો મૂલ સત્તા બન જાતી થી, દૂસરે યે દો ભાગ આપસ મેં હી લડકર નષ્ટ હો જાતે થે. મરાઠોં ને અંગ્રેજોં સે જિતની લડાઇયાં લડી હૈં, વે ઇસ બાત કે જ્વલંત ઉદાહરણ હૈં. પેશ્વા હોગયા અકેલા, ઔર ગાયકવાડ, શિંદે, હોલકર, ભોંસલે ઐસે અનેક પ્રાન્તીય અધિકારી હુએ બલવાન. યહ જો તમામ સત્તા ઉનકે શત્રુઓં કે હરાને મેં લગતી, સો આપસ મેં કટ મરી. ફિર બતલાઇએ, કિસ પ્રકાર યહ સત્તા નષ્ટ ન હોતી? યોરપ કી મધ્યકાલીન અવસ્થા મેં બહુત કુછ યહી સ્થિતિ થી, પર વહાં જો અમીર–ઉમરા–સરદાર–જમીનદાર થે, ઉન્હેં રાજાઓં ને ઔર લોગોં ને ધીરે ધીરે કમજોર કર ડાલા. જહાં કહીં યે જમીનદાર બને ભી રહે, વહાં ઉન્હેં જમીન કી માલકિયત કે સિવા અન્ય કોઇ અધિકાર ન થે. ઇસ કારણ વે મૂલસત્તા કો કમજોર ન કર સકે. જહાં કહીં જમીનદારોં કો વિશેષ અધિકારથે, વે ભી ધીરે ધીરે ઉન્હેં છોડ દેને પડે. ફ્રાન્સ કી પ્રસિદ્ધ રાજ્યક્રાન્તિ કા યહી અર્થ હૈ. જમીનદારોં કો અપની બડી બડી જમીનદારિયાં ભી છોડ દેની પડી; પર હિન્દુસ્થાન મેં ઔર મહારાષ્ટ્ર મેં બાત ઇસકે વિરુદ્ધ હોતી ગઇ.

(૫) ઇતને હી મહત્ત્વ કા એક ઔર કારણ હૈ. શિવાજી કે સમય મેં "સ્વરાજ્ય" કા ધ્યેય કેવલ મહારાષ્ટ્ર કી સીમાતક પરિમિત થા. * શિવાજી કો કેવલ મહારાષ્ટ્ર એકત્ર કરકે સ્વરાજ્ય કી રચના કરની થી, સારા હિન્દુસ્થાન મુસલમાનોં સે સ્વતંત્ર કરને કા ઉનકા વિચાર નહીં દેખા પડતા. નિદાન ઇતના તો અવશ્ય કહ સકતે હૈં કિ શિવાજી કા સ્વરાજ્ય સિર્ફ મહારાષ્ટ્ર કે લિએ હી થા, ચાહે ઉનકી યહ ભી ઇચ્છા રહી હો કિ ઔર ઔર પ્રાન્ત કે હિન્દુ ભી ઇસી પ્રકાર અપના સ્વરાજ્ય વહાં વહાં સ્થાપિત કર લેં. યહ પ્રશ્ન બડે મહત્ત્વ કા હૈ. શિવાજી કે પૂર્વ ઔર સમકાલ મેં જો મહારાષ્ટ્રધર્મ ફૈલ રહા થા, વહ મહારાષ્ટ્ર હી મેં થા. ઉસ સમય જો સ્વરાજ્ય કી, રાષ્ટ્રીયતા કી, સ્વતંત્રતા કી કલ્પનાયેં ફૈલ રહી થીં વે સિર્ફ મહારાષ્ટ્રભરકે લિએ થી, તમામ હિન્દુસ્થાન કે લિએ ન થીં. આત્મીયતા સિર્ફ મહારાષ્ટ્ર મેં હી થી, સ્વદેશાભિમાન મહારાષ્ટ્ર કી સીમા તક સંકુચિત થા; પર પેશ્વો ને શિવાજી કા ધ્યેય પલટ દિયા ઔર મહારાષ્ટ્ર કી સીમા છોડકર ઉત્તર ઔર પૂર્વ કી ઔર બઢને લગે. હમારા યહ કહના નહીં હૈ કિ બાકી હિન્દુસ્થાન કો સ્વરાજ્ય ઔર સ્વતંત્રતા ન મિલની ચાહિયે થી. નહીં, અગર ભિન્ન ભિન્ન હિન્દુસ્વરાજ્ય સ્થાપિત હો જાતે તો અતિ ઉત્તમ

* 'મરાઠા તેવઢા મિળવાવા, મહારાષ્ટ્રધર્મ બાઢવાવા' રામદાસ સ્વામી કે ઇસ ઉપદેશ કો ન ભુલના ચાહિયે. હમેં યહ માલૂમ હૈ કિ "મહારાષ્ટ્ર" શબ્દ કે અર્થ કે સંબંધ મેં મતભેદ હૈ, પર હમ યહાં ઇસ પર વાદ નહીં કરના ચાહતે. શિવાજી કે પૂર્ણ જીવનચરિત્ર સે હમેં યહી જ્ઞાન હોતા હૈ કિ ઉસ સમય ભી મહારાષ્ટ્ર કા વહી અર્થ થા, જો આજ હૈ.

હોતા; પર મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા મહારાષ્ટ્ર કે બહાર જાને સે મહારાષ્ટ્ર કા બડા ભારી નુકસાન હુઆ. જિસ સમય શાહૂ રાજા હુઆ, ઉસ સમય મહારાષ્ટ્ર કા સ્વદેશાભિમાન, આત્મીયતા કા ભાવ, ઔર સ્વતંત્રતા કી કલ્પના કુછ શિથિલ હો ચુકી થી. ઐસે સમય મેં મહારાષ્ટ્ર કા મધ્ય-પ્રદેશ—બરાડ-માલવા, ગુજરાત, ઉડીસા, ઇત્યાદિ પ્રાન્તો મેં રાજ્ય કરના ઠીક ન થા. ઇન પ્રાન્તો મેં મહારાષ્ટ્રીય લોગ ન થે, ઔર વહાં કે લોગોં કા મહારાષ્ટ્રીયો સે આત્મીયતાપૂર્વક પ્રેમ હોના શક્ય ન થા. વહાં આત્મીયતા ન હોને સે ઇનકા રાજ્ય જુલ્મી હોને લગા. ઔર જુલ્મી રાજ્ય કા બહુત દિન તક ટિકના સંભવ નહીં થા. ઇસ કારણ ખાસ મહારાષ્ટ્ર મેં સ્વદેશાભિમાન ઔર સ્વતન્ત્રતા કે ભાવ ઢીલે પડને લગે. મહારાષ્ટ્ર કા રાજ્ય બઢ જાને સે મહારાષ્ટ્રીયો કે પ્રયત્ન ઇસ દેશ કી ભલાઇ કે લીએ કમ ઔર શિથિલ હોને લગે. લોગ મહારાષ્ટ્ર કો છોડકર ઇતર પ્રાન્તો મેં જા બસે, ઇસ કારણ અધિકારી ભી અનિયન્ત્રિત હો ગયે અધિકારી અનિયન્ત્રિત હોને સે રાજ્ય-શાસન ઢીલા પડ ગયા ઔર આખિર કો મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા નષ્ટ હો ગઇ. ઇસ તત્ત્વ કે અનેક દૃષ્ટાન્ત હૈં. રોમ કી સત્તા નષ્ટ હોને કા કારણ ઉસ કા અધિક ફૈલાવ હી હુઆ. જહાં આત્મીયતા કા સંબંધ હૈ ઉન્હીં લોગો કા એક રાજ્ય રહના ઉચિત હૈ; પર ઉનકી સત્તા તમામ યોરપમેં ફૈલ ગઇ થી. ખાસ રોમમેં તો લોકસત્તા રહી, પર અન્યત્ર ઇનકા શાસન અન્યાયયુક્ત રહા. ઇસી કારણ રોમ કા ખાસ શાસન ઢીલા સા પડ ગયા, ઔર આખિર ઉનકા નાશ હી હો ગયા. મુગલ બાદશાહ ભી ઇસી કા જ્વલંત ઉદાહરણ હૈ. પહલે હી મુગલ વિદેશીય માને જાતે થે, ફિર એ તમામ હિન્દુસ્થાન મેં સેના કે જોર સે રાજ્ય બઢાને લગે. સેના કે જોર પર રાજ્ય બહુત દિનો તક નહીં ચલતા. મુગલોં કે શાસન મેં આત્મીયતા કે ભાવ ભી નહીં થે. ઇસ કારણ લોગ ઇનકે વિરુદ્ધ હમેશા હી ઉઠા કરતે થે. ફિર દૂર દૂર કે સુબેદાર મુખ્ય સ્થાન સે બહુત દૂર રહને કે કારણ, સબ બાતો મેં સ્વતંત્ર બન બૈઠતે ઔર મૌકા આતા તો મુખ્ય સત્તા સે હી લડને કો ખડે હો જાતે. ઇસ પ્રકાર મુગલશાહી નષ્ટ હુઇ. ઠીક યહી હાલ મરાઠાશાહી કા હુઆ. પેશ્વે પૂના મેં બૈઠે બૈઠે સારા રાજકાજ સંભાલ નહીં સકતે થે. ઇસ કારણ ગાયકવાડ, શિંદે, હોલકર, ભોસલે ઇન્હેં નિયત કરના પડા. થોડે હી કાલ મેં યે સ્વતંત્ર બન બૈઠે, ઔર મુખ્ય સત્તા—પેશ્વે સે લડને લગે. અગર એ મહારાષ્ટ્ર કે બાહર ન આયે હોતે તો વૃથા અનેક લડાઇયાં ન લડના પડી હોતી, મહારાષ્ટ્ર કા ચિત્ત બાહરી બાતો મેં ન લગતા, ઔર આપસમેં કટ મરને કા કોઇ કારણ ઉપસ્થિત ન હોતા. સત્તા બઢાને કી અપેક્ષા સત્તા દૃઢીભૂત કરના સ્વરાજ કો અધિક લાભદાયક હોતા હૈ. પર પેશ્વો ને યહ બડી ભૂલ કી. અસલ મેં બાત યહ થી કિ રાજા કે હાથ સે ઔર અષ્ટ-પ્રધાન કે હાથસે તમામ સત્તા નિકાલ કર ઉસે અપને હાથ મેં રખને કી મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉન્હેં ઉત્પન્ન હુઇ. જબ સબ સત્તા ઉન્હોંને અપને હાથમેં કર લી, તબ ઉસે સુરક્ષિત રખના ચાહિએ થા; પર લોગ ગડબડ ન મચાવેં, ઇસલિયે ઉન્હોંને બાહરી પ્રાન્તો કો જીતના શુરુ કિયા, ઔર લોગો કી આંખો મેં ધૂલ

ડાલ દી. લોગ ઉન કે વિજય સે ઉનકી વાહવાહ કરને લગે ઔર ઉન કે દોષ ભૂલ ગયે. પહલે બાજીરાવને જો અનેક યુદ્ધ કિયે, ઉનકા યહી રહસ્ય હૈ. ઔર ચાલાક લોગ ઇસી પ્રકાર અપના કામ બનાતે હૈં. પહિલે ઔર તીસરે નેપોલિયનોં ને ઇસી પ્રકાર ફ્રાન્સ કી સર્વ સત્તા અપને હાથ મેં કર લી થી, ઔર દોનોં પ્રજાનિયત શાસક–પદ સે ચઢતે ચઢતે ખુલ્લંખુલ્લા વહાં કે બાદશાહ બન બૈઠે ઔર યોરપ કે દેશોં સે અનેક લડાઇયાં લડ ઔર વિજય સંપાદન કર લોગોં કી આંખોં મેં ધૂલ ડાલને લગે. રોમ કે સીઝર ને યહી પ્રયત્ન કિયા થા ઔર ઉસે માર કર બ્રૂટસ ને ઐસી સત્તા ઉત્પન્ન હોને દેને કા પ્રતીકાર કરને કા પ્રયત્ન કિયા થા. ઇતિહાસ સે જ્ઞાત હૈ કિ સત્તા કા કેન્દ્રીકરણ ઔર ફિર ઉસકા નાશ, ઇસી પ્રકાર કી વ્યક્તિવિષયક મહત્ત્વાકાક્ષા કે કારણ હી હુઆ કરતા હૈ.

પેશ્વોં કે ઇસ પ્રયત્ન સે આપસ મેં ફુટ ફૈલને લગી. લોગોં કા સ્વદેશાભિમાન નષ્ટ હો ગયા, ઔર જિસ સમય ઉચ્ચ સ્વદેશાભિમાન સે પ્રેરિત હો એકદિલ સે લડનેવાલે મહારાષ્ટ્રીયોં કી આવશ્યકતા થી, ઉસ સમય વહ એક ભી ન રહા. ફિર યહ સત્તા નષ્ટ ન હોતી તો ક્યા હોતી ? અગર યે મહારાષ્ટ્ર કે બાહર ન નિકલતે તો શિંદેશાહી, ગાયકવાડી, હોલકરશાહી ઔર ભોંસલેશાહી પૈદા ન હોતી; ફિર આપસ મેં અસી ફૂટ ન ફૈલતી, લોગો કી દૃષ્ટિ રાજ્યશાસનપર લગી રહતી, જિસસે સ્વદેશાભિમાન બના રહતા ઔર મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા મજબૂત બની રહતી.

(૬) જો એક બડા ભારી દોષ પીછે સે ઉત્પન્ન હો ગયા થા, વહ થા લૂંટ. શિવાજી કે સ્વરાજ્ય કે લિયે, ઇસકે સિવા દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કા કોઈ દૂસરા ઉપાય થા નહીં પર શિવાજી કી લૂંટકા સચ્ચા અર્થ સમઝ લેના ઉચિત હૈ. જો લોગ ઉનકે માર્ગ કે વિરુદ્ધ થે વહી લૂટે જાતે થે. શિવાજી જબ લૂટને જાતે તબ પહલે શહર કે મુખ્ય મુખ્ય લોગોં સે દ્રવ્ય માંગતે. જબ વે ન દેતે તબ શહર કે ભીતર જા કર ધની લોગોં કા દ્રવ્ય લૂટ લેતે ઔર ચુપચાપ લૌટ જાતે. ઉન કા સખ્ત હુકમ થા કિ કિસી સિપાઇ સે કીસી સ્ત્રી, બાલક વૃદ્ધ ઔર નિર્બલ જનકો કભી તકલિફ ન હો. કિસાનો કો વે કભી ન લૂટતે થે. જો લોગ ધની થે ઔર અપના પૈસા એશો–આરામ મેં ખર્ચ કરતે થે ઉન્હી પર યે મોર્ચા ઘુમાતે થે. ફિર સબ લૂંટ સરકાર મેં જમા હોતી થી. મુગલ પ્રાન્ત મેં જો સરદેશમુખી ઔર ચૌથ લી જાતી થી, ઉસ મેં સે ભી એક તિનકા કિસી કે હાથ ન લગતા થા–સબ સરકાર મેં જમા હોતા થા. વેતન નકદ દિયા જાતા થા. ઇસ કારણ કોઇ કઠિન પ્રશ્ન હી ઉપસ્થિત ન હોતા થા; પર પેશ્વોં કે સમય એ સબ બાતેં બદલ ગઇ. મનમાની લૂટ હોને લગી; ગરીબ, ધની સબ કો તકલીફ હોને લગી. જો માલ જિસકે હાથ પડતા વહી ઉસકા માલિક બન જાતા થા. શિવાજી કે સમયમેં 'સ્વરાજ્ય'મેં લૂટ ન હોતી થી. જો પ્રાન્ત ઉન કે અધીન ન થે વહી વે લૂટપાટ મચાતે થે. ઔર વહ ભી ઉપર બતલાયે નિયમ કે અનુસાર, ઉસકે બાદ બેબન્દશાહી શુરૂ હો ગઈ, ઔર પ્રત્યેક જન અપની મનમાની કરને લગા. ઇસસે મુખ્ય સત્તા કમજોર ઔર ઢીલી પડ ગઇ.

(૭) અબ એક બાત ઐસી કહની હૈ જો મર્મભેદક હૈ; પરન્તુ સત્ય કિસી સે ડરતા નહીં, ઇસી લીયે હમ ભી નિર્ભય હોકર કહતે હૈં. શિવાજી કે સમય મેં સબજાતિ કે લોગ નૌકરી પાતે થે. કેવલ મરાઠે હી નહીં, કેવલ બ્રાહ્મણ હી નહીં, કેવલ પ્રભુ હી નહીં, વરન મરાઠે, બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ સર્વ જાતિ કે લોગ શિવાજી કી નૌકરી મેં થે. પર પેશ્વાં કે સમય મેં યે બાતેં ઉલટ ગઇ. બ્રાહ્મણોં કી સંખ્યા બઢને લગી. નૌકરી મેં ભરતી કરને કા તત્ત્વ યોગ્યતા ન રહા બલ્કિ દબાવ, નાતા, ધન, માન ઇત્યાદિ હો ગયા. જહાં યોગ્યતા કા તત્ત્વ દૂર કર દિયા જાતા હૈ ઔર ધની, માની અધિકારિયો કે રિશ્તેદાર નૌકરી પાને લગતે હૈં વહાંકા રાજ્યપ્રબંધ કહા તક ઠીક ચલ સકતે હૈ, ઇસકે લિખને કિ આવશ્યકતા નહીં. વહ તો સ્વયંહિ સ્પષ્ટ હૈ. અનેક કાર્ય કરના કાર્ય કરને કી યોગ્યતા પર અવલમ્બિત હૈ, ધન માન ઇત્યાદિ પર નહીં. વહ તત્ત્વ પેશ્વાં ને ભૂલા દિયા ઇસી કારણ ઉન્હેં કડવે ફલ ચખને પડે.

(૮) શિવાજી કે સમય જમીન લગાન જમીંદારો કે દ્વારા વસૂલ ન હોતા થા. સરકારી નૌકર વસૂલ કિયા કરતે થે. યહ જાની હુઇ બાત હૈં કિ જમીદાર કિસ પ્રકાર રૈયતો પર જુલ્મ કરતે થે. લગાન સે જ્યાદા વસૂલ કરના ઔર લગાન મે કમ દેના–ઇસ પ્રકાર આધા હિસ્સા બીચ મેં હી માર લેના–બહુધા જમીંદારોકા કામ હી હૈ. ઇસ તરહ યે લોગોં કો નિર્ધન બનાતે હૈં. ઇસસે રાજ્યપ્રબંધ કે લિયે દ્રવ્ય કી કમી અપને આપ હો જાતી હૈ. ઉસ ધન કે જોર પર યે બલવાન હોતે જાતે હૈં, કિલે બાંધને લગતે હૈં, ફૌજ રખને લગતે હૈં ઔર પ્રજા ઔર રાજા દોનો કો સતાકર દોનો કો કમજોર બનાયે રખતે હૈં. અતએવ જહાં કહીં જમીંદારો કે દ્વારા લગાન વસૂલ હોતા થા, વહાં રાજા ઔર પ્રજા દોનો કમજોર પડ જાતે થે. મુગલ બાદશાહી કા રાજ્યપ્રબંધ ઇસકા બડા ભારી ઉદાહરણ હૈ. શિવાજી કે સમય મેં તો યહ કુછ ન થા; પર આખિરી સમય મેં પેશ્વો ને યહ દોષ ભી ઉત્પન્ન કર દિયા. જહા કમાવીસદાર, મહાલકરી, સૂબેદાર લગાન વસૂલ કરતે થે, વહા જમીનદાર વસૂલ કરને લગે. બસ ઉપર લિખે તમામ દોષ ઉત્પન્ન હો ગયે. મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા અનેક કારણોંસે કમજોર પડ હી ગઇ થી, અબ વહ ઔર ભી અધિક કમજોર પડ ગઇ. યહી કારણ હૈ કી અંગ્રેજ સરકાર કો અપની પ્રજા કી રક્ષા કે લીયે ટેનન્સી ઍક્ટ કે સમાન અનેક જમીન–સંબંધી કાનૂન બનાને પડે

(૯) અબ એક દો આક્ષેપ ઔર નિવારણ કરના હૈ. કોઇ કહતે હૈં મરાઠોં ને અપની લડને કી, પદ્ધતિ છોડ વિદેશીય પદ્ધતિ સ્વીકાર કી, ઇસ કારણ ઉનકી અંગ્રેજોં સે હાર હુઇ

હમ ઉપર જિતને કારણ બતા ચૂકે હૈં ઉનસે સ્પષ્ટ હૈ કિ અંગ્રેજોં કી ભેટ હોને કે પહલે હી મરાઠી સત્તા કા શરીર રોગગ્રસ્ત હો ગયા થા—ઉસકે જીવન કી મુખ્ય શક્તિયેં પહલે હી ચલ બસી થી. અંગ્રેજોં સે મુલાકાત હોને પર વહ રોગગ્રસ્ત શરીર ગિરકર બેકામ હો ગયા. જો લોગ કહતે હૈં કિ યુદ્ધપદ્ધતિ કે બદ-

હોને સે મરાઠી સત્તાકા નાશ હુવા વે સંકુચિત દૃષ્ટિ હૈ. શત્રુ સે મુઠભેડ ન કરકે ઉસ પર, સમય સમય પર, આક્રમણ કર,જર્જર કરના, શિવાજી કી પદ્ધતિ થી ઇસકે સંબંધ મે ખ્યાલ રખના ચાહિએ કિ યહ પદ્ધતિ પહાડી દેશ મે કામ દેતી હૈ, સમભૂમિ કે દેશ કે યોગ્ય યહ નહી યહ ઐતિહાસિક બાત હૈ જહા જહા પહાડી મુલ્ક હૈ, દેખને મે આતા હૈ કિ વહીવહી યહ પદ્ધતિ સ્વીકાર કી ગઇ હૈ ક્યોંકિ બિનાજાને શત્રુપર આક્રમણ કરના ઔર લૂટમાર કર કે ભાગ જાના પહાડી દેશો મે હી સંભવ હોતા હૈ ઔર યહ બાત મહારાષ્ટ્ર કે હી ઇતિહાસસે સાબિત હોતી હૈ જબ મરાઠે સમભૂમિપર આયે તબ ઉન્હે અપની પદ્ધતિ બદલની પડી, ક્યોંકિ ભગકર આશ્રય કહા લે? ઇસ કારણ આમને સામને કી લડાઇયા લડની પડી ઇન લડાઇઓ કે લિયે તોપે રખની પડી ઔર ફૌજ કો નવીન પદ્ધતિ કી શિક્ષા દેની પડી ઉપર ઉપર દેખને સે માલૂમ હોતે હૈ કિ શિંદે, ભોસલે ઇત્યાદિને જાનબૂઝ કર યહ પદ્ધતિ સ્વીકાર કી, પર બાત યહ હૈ કિ વે સમભૂમિ મે રહતે થે વહા લડાઇ કે લિયે ખડા હોને કે સિવા કોઇ ઉપાય ન થા સર આલ્ફ્રેડ લાયલ સાહબ અપને મત કી પુષ્ટી મે કહતે હૈં કિ હોલકર ને યહ પદ્ધતિ સ્વીકાર નહી કી થી, પર ક્યા હોલકર કો ભી ખડી લડાઇઆ નહી લડની પડી? ઔર ક્યા ઉન મે ઉસ કી સેના કી જીત હુઇ? એક બાર છોટી સી અંગ્રેજી સેનાપર વિજય પ્રાપ્ત કર લિયા તો ઇતને સે યહ બાત સુબૂત નહી હો સકતી ઇન કે હારને કે કારણ કુછ ઔર હી હૈ હા હમે યહ કબૂલ હૈ કિ જહા તક હો સકે ખડી લડાઇ ન લડની ચાહીએ, અચાનક ધાવો મે હી શત્રુ કો જર્જર કર ડાલના ઠીક હૈ, પર યહ હમ માનને કો તૈયાર નહી હૈ કિ શિંદે ને યોરપીય પદ્ધતિ સ્વીકાર કરકે બડી ભારી ગલતી કી આપ કહતે હૈ યોરપીય પદ્ધતિ સે યોરપીયનો સે લડકર હિન્દુસ્થાની કભી વિજય નહી પા સકતે થે ઔર, કુછ અંશ મે યહ ભી કથન પર સર્વથા નહી ઇસ વિષય મે હમારા ઇતના હી કહના હૈ કિ લાયલ સાહબ ને ઇસ બાત કો જિતના મહત્ત્વ દિયા હૈ ઇતના હમ નહી દે સકતે હમારી સમઝ મે દોનો પદ્ધતિયો કા મિશ્રણ ઠીક રહા હોતા, જૈસા કિ હમ ઊપર દિખલા ચુકે હૈં

(૧૦) કુછ લોગ કહતે હૈ પાનીપત કી હાર કે કારણ મરાઠાશાહી નષ્ટ હો ગઇ યહ મત કઇ અંગ્રેજી ગ્રંથકારો કા હૈ ઉન્હે ભી હમ સંકુચિત-દૃષ્ટિ કે વર્ગ મે હી રક્ખેંગે હમારા પુન પુન કહના હૈ કિ મરાઠી સત્તા પહલે હી જીર્ણ હો ચુકી થી ઉસ સમય ચાહે કિસી સે મુકાબલા હુઆ હોતા, ઉન્હે અવશ્ય હાર ખાની પડતી યદિ જીત ભી હુઇ હોતી તો ક્યા મરાઠી સત્તા બની રહતી? હાર કે કારણ તો પહલે હી મૌજૂદ થે ચાહે કિતની સેના લે જાતે તો ભી ક્યા હોતા? યુદ્ધ મે સ્ત્રિયોસહિત જાના—નહી, એક નગર કા નગર ઉઠા લેજાના—અલગ અલગ સરદારો કે અલગ અલગ મત, આપસ મે ઝગડા કરકે શક્તિ નષ્ટ કરના, સ્વાર્થપૂજા, મહાશિવરાવ ભાઉ કી અહમ્મન્યતા, ઐસે લાખો કારણો કે મૌજૂદ રહતે હુએ ચાહે કરોડો મરાઠે પાનીપતપર ચલે જાતે, તો ભી ક્યા વે

જીત સકતે થે ? ઔર જીત ભી જાતે તો મરાઠી સત્તા ક્યા દૃઢ હો જાતી ? હમારી સમઝ મેં ઔર ભી જીર્ણ હો જાતી, ક્યોંકિ રાજ્ય કે ફૈલાવ કે સાથ સાથ રાજ્ય-પ્રબંધ ઢીલા પડ જાતા. હાં, એક બાત ઔર હોતી. અંગ્રેજોં સે ૧૭૭૫ ઇસ્વી મેં જો પહલા મુકાબલા હુઆ વહ શાયદ, ૧૭૬૧ કે બાદ, જલ્દ હી હો જાતા ! ઔર શાયદ મરાઠી સત્તાકા નાશ ઔર ભી પહલે હી હો જાતા ! હમ ઇસ પાનીપત કે યુદ્ધ કો વિશેષ મહત્વપૂર્ણ નહીં સમઝતે. મરાઠી સત્તા કી કમજોરી કે કારણ પહલે હી સે મૌજૂદ થે. પાનીપતપર જીતને સે બહુત હોતા તો મરાઠેશાહી દશ પાંચ સાલ ઔર ટિકી રહતી; પર ઇનકા કોઇ અચ્છા પરિણામ ન હોતા.

(૧૧) હમ ઉપર મરાઠી સત્તા કે નાશ કે અનેક કારણ દિખલા ચુકે હૈં. મીમાંસા કી દૃષ્ટિ સે હમારા ઐસા દેખના હૈ ભી ઉચિત. પર ઇતના કહ દેના આવશ્યક હૈ કિ ઇનમેં સે કઇ કારણ તો પરિસ્થિતિ કે ન જાનને કે કારણ ઘુસ આયે સભી કામ મનુષ્ય અપની બુદ્ધિ કે અનુસાર નહીં કર સકતા; તથાપિ કરતે સમય ઉસે ઉનકે પરિણામો પર યથામતિ દૃષ્ટિ અવશ્ય દેની ચાહિયે, યહ બાત ઠીક હૈ કિ પેશ્વાં ને જાનબૂઝકર કઇ કારણ બો દિયે. યદિ શાહૂ વિલાસી ઔર ઐસી નિકમ્મા થા તો બાલાજી વિશ્વનાથ યા બાજીરાવ કો યહ ઉચિત નહીં થા, કિ અષ્ટ-પ્રધાન કા અસ્તિત્વ ન રખકર સ્વયં હી રાજા બન બૈઠે ફિર પેશ્વાઇ અથવા ઇતર અધિકાર વંશ-પરંપરા ચલાને કા ક્યા કારણ થા ? નિજ કી મહત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત કરને કે લિયે ઔર લોગોંકી આંખો મેં ધૂલ ડાલને કે લિયે મહારાષ્ટ્ર કા દ્રવ્ય ઔર બલ લડાઇયો મેં ખર્ચ કરને કા કૌન સા કારણ થા ? ક્યા આવશ્યકતા થી કિ નૌકરી કે લિયે નકદ ન દેતે, વંશ-પરંપરા કી જાગીર દેકર અપને લિયે શત્રુ ખડે કર લેતે ? પેશ્વો ને જિસ પ્રકાર અપના ફાયદા દેખા, ઉસ પ્રકાર ઔર ઔર લોગોને ભી અપના અપના લાભ દેખા. ઇસ કારણ શિવાજી કે સમય કી કલ્પના, ધ્યેય, વિચાર ઔર ઉચ્ચ સ્વદેશાભિમાન ઇનમેં સે કુછ ભી બાકી ન રહા ! ફલ યહ હુઆ કિ નીતિમત્તા બિગડ ગઇ ઔર આખિર સર્વનાશ હો ગયા. જહાં નીતિમત્તા બિગડ જાતી હૈ, વહાં નાશ હોને મે બહુત દેર નહીં લગતી. યહાં યહ બાત ખ્યાલ રખને કે લાયક હૈ કિ પેશ્વો ને અન્ત મેં બ્રાહ્મણોં કા સામ્રાજ્ય કર દિયા, યોગ્ય પુરુષોં કી કદ્ર ન હુઇ ! ઇસ કારણ આપસ મેં ફૂટ હો ગઇ, જિસકા પરિણામ સબ કો જ્ઞાત હી હૈ.

नवुं जगत्

ગરીબી એ કેવો ગુન્હો ! નિર્ધનતા એ કેવું કલંક ! કોઇ ગરીબ ચોરી કરે અને તેને માટે જેલ તૈયાર છે; કોઇ નિર્ધન ધનને અર્થે ખૂન કરે અને એ ખૂનીને માટે ફાંસીનો માંચડો ઉભો છે, અને શ્રીમંત ? કોઇ શ્રીમંત ચોરી કરે, લૂંટો ચલાવે અને દુનિયા તેની ચાતુરીની સ્તુતિઓ ગાવા માંડે; તે લક્ષ્મીને અર્થે દેના સ્વદેશમાં અને વિદેશમાં માનવીના હત્યાકાંડો રચે અને એ હત્યારો સ્વદેશસેવકનું સુનામ પામે; એ ચોરીઓ અને એ લૂંટો અને એ હત્યાઓથી તે દોલતમંદ બને, એટલે તેને ઉમરાવપદે ચડાવવામાં આવે; અને જગત તેની ઝુકી ઝુકીને સલામો લે ! ઓ જગત ! તારો કેટલો અધઃપાત થયો છે ?

.... પણ હા, આ જૂની દુનિયાના ખંડેર ઉપરજ નવું જગત રચાશે—અને જરૂર રચાશે. કોઇ જાદુગર એક રાતમાંજ મહેલાતો ઉભી કરી દે, તેમ આજની પવિત્ર ગરીબીના ઉદરમાંથીજ નવી દુનિયા અવતરશે—અને થોડા કાળ માંજ અવતરશે. તે નવા જગતમાં સત્યનાં અજવાળાં ચોમેર રેલાઈ રહ્યાં હશે: પ્રેમની મધુરતા સર્વત્ર મઘમઘી રહી હશે: તે દુનિયામાં સેવા સર્વની પૂજા પામશે; સર્વ સમાન મનાશે; અને સન્માનના અધિકારી ગણાશે.

આજે પૃથ્વી તેની પ્રથાઓ અને તેના શિષ્ટાચારોના કાદવમાં ખદબદી રહી છે; આજે ધરતી ઉપર સત્તાલોભ અને ધનતૃષ્ણાની જ્વાળાઓ સળગી રહી છે; આજે એ યુદ્ધનો સેતાન માનવીઓના અંતરમંદિરમાંથી પ્રભુને પદભ્રષ્ટ કરી રહ્યો છે; આજે શ્રીમંતોની લાલસાતૃપ્તિને અર્થે ગરીબોની જીંદગીની હરરાજીઓ બોલાઈ રહી છે; અને આજે જગત કોઇ કદરૂપા દાનવ જેવું બની ગયું છે ! પણ નવો પ્રકાશ અને નવી દૃષ્ટિ, નવો આદર્શ અને નવી આશા, એ બધી બદબોને ધોઈ નાખશે; એ બધી કદ્રૂપતાને હરી લેશે અને આ જૂની કાયામાં નવા પ્રાણ પૂરશે. શુદ્ધિ પામેલા આ જગતમાં પ્રકાશમય, પ્રેમમય અને સુંદર, પ્રભુની પુષ્પવાટિકાસમું એક નવું સ્વર્ગ સર્જાશે. સ્વર્ગના ઓ સુખકર વાયરાઓ ! તમે દેવોના ઉપભોગની એ તમારી વાયુલહરિઓ આ અવનિ ઉપર વર્ષાવો; અમારા પ્રાણમાં સ્વર્ગનાં એ અમૃત ભરો અને આ ખુનીઓ અને હત્યારાઓની એડીતળે ચગદાતા જગતને સેવાની અમીરીથી ઝળહળતું, પ્રેમની ખુશબોથી મહેકતું, માનવીની સ્વાધીનતાનું મહારાજ્ય બનાવો! (મોડર્ન રિવ્યુમાંના એક સંવાદઉપરથી "સૌરાષ્ટ્ર" તા૧૫-૧૧-૨૪)

ग्रंथसेवननो महिमा

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્‌ગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના–સ્ત્રીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

"તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારૂ. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો, કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે. "સ્વામી વિવેકાનંદ"

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયલો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું ફીકર નહિ થાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઇથી વેઠી શકે છે. × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે આંતરવિચાર પણ કરી શકશો."

"મહાત્મા ગાંધીજી"

"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઇ પણ કામથી નથી મળતો." × × × "માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી." × × × "બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિના જેવા ઇંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય." × × × "સાહિત્ય–ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્ય સરોવરનાં કમલોની મધુર સુગંધીથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છ લાગે છે."

"બંકિમચંદ્ર"

"ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની, અને માંદાઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ભાગ્યે કરીને બીજી કોઇ ચીજમાં નથી." "માર્ડન"

"જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો એ તે સમુદ્રનો લાભ લઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે, અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટ છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સીક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે, જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી

તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણી ભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે." "સ્વર્ગનાં રત્નો"

"પુસ્તકોનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે."

"ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે."

"મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે."

"લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં, જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમાં શું તફાવત?"

"ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ઘોરજ છે."

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે, "વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઇ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદિ છોડું નહિ."

"પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીન વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરીને નિરાશાનો નાશ કરે છે."

"અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્લૅડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો ખુલ્લી વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવું જોઇએ?

"એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલા સુધી મત છે કે, 'માણસને લુગડાં લત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે,' તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે 'હું વધારે સારો થયો છું' એમ તેને લાગતું."

"એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે જેમ પોતાનાં વાજીંત્રમાંથી ચહાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ એક વાંચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઇ શકે છે."

"સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેનાવિષે અનુમાન થાય છે."

"ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે; તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે."

"સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો."

"ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ આનસવાણીથી તમને કહેશે કે, 'અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારૂં કલ્યાણ થશે.' શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે?"

उत्तम जीवनचरित्रोनो महिमा

" જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાપણ જુએ છે, ત્યારે તે ખાપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીથી પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં અપગુણ–દુર્ગુણ–દોષ–તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં દૂષણનો ક્ષય અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગૃત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિ શ્રમ લઇ વિદ્યા ભણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે; તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થઇ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાજનોનાં ચરિત્રો વાંચી સમજવાથી અધિક અસર થાય છે. વાંચનારના સ્મરણસ્થાનમાં તેની આબાદ ઊંડી છાપ પડે છે અને પછી તે તેને અનુસરીને ઉત્તેજીત થઇને બહાર પડે છે."

* * * *

"ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદ સુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે, અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે."

* * * *

"ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન આવે છે, આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે ઉચ્ચ કાર્યોમાં જોડાઇએ છીએ, અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે હિસ્સેદાર થવાને ઉત્કંઠાઇએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું, અને તેમાંના દાખલાઓ જોઇને સ્ફુરણાયમાન થવું, એ તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળમાં સહવાસ કરવા બરાબર છે."

* * * *

" મહાન્ સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડો છે."

* * * *

" શિક્ષણનું ધ્યેય ચારિત્ર્યઘડતર છે, અને ચારિત્ર્યઘડતરમાં મોટામાં મોટી મદદ મહાન્ સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે; માટે જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો એ શિક્ષણનું એક મોટામાં મોટું અંગ માનવું જોઇએ."

* * * *

" માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવામાં રૂડાં મનુષ્યોના જીવનચરિત્રોએ જે અસર નિપજાવી છે, તેનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું થોડું છે."

મીરાંબાઈ, કમળાદેવી, સત્યવતી, દેવી ચૌધરાણી, કૃષ્ણાકુમારી, મૈના પવારીણ, મધુરવાણી, કુદસિયા બેગમ, સિકંદર બેગમ, રાણી દુર્ગાબાઇ, રાણી રાજબાઈ, રાણી રાસમણી, ઉમાબાઈ દાભાડે, સુલતાના રઝીયા, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ, રાણી ચંદા, પ્રતાપકુંવરબાઇ, માજી હરિકુંવરી, સ્વામીભક્ત આયા, અજપા બ્રહ્મચારિણી, મહારાણી સ્વર્ણમયી, શરત્સુંદરી દેવી, માતાજી તપસ્વિની, વીરાંગના રૂપકુમારી, ચંદ્રપ્રભા, રાણી ભવાની, શ્રીમતી ભગવતી દેવી, ભગિની નિવેદિતા, સરલાદાસ. ૪૦

जगतनो महान पुरुष

મહાત્માજી સંબંધી નીકળેલાં અન્ય અનેક નાનાં મોટાં પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક જૂદાજ પ્રકારનું છે. કેમકે એમાંના લેખો દેશવિદેશના પ્રસિદ્ધ પુરુષોને હાથે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી લખાયલા છે. પૃષ્ઠ ૩૫૦ મૂલ્ય ૧)

જેમકે:—સંસારનો શ્રેષ્ઠ પુરુષ, મ૦ ગાંધીજીની ધારણા, ભારતીય ઋષિ, જગતનો ભાગ્યવિધાતા, હિંદનો રક્ષક, ખેડુત, નીતિજ્ઞ અને રાજદ્વારી, સ્વરાજની કિંમત, ગાંધીજી અને ટાગોર, એશિયાનો નવીન પ્રકાશ, ગાંધીજીનું હિંદ, સત્પુરુષ, યુદ્ધકુશળ સેનાનાયક, ગાંધીજીનો અસહકાર, ધર્મરક્ષણ માટે કારાવાસ, શાંતિનો પ્રણેતા, ભિખારી ગૃહસ્થ, સ્વરાજ્યનો નમુનો, નેતાનો નેતા, દેશની ફરજ, ધર્મવીર ગાંધી.

स्वामी विवेकानंद

भाग १ मो-संपूर्ण जीवनचरित्र

ડેમી ૫×૬||ાનાં પૃષ્ઠ ૭૪૦, મૂલ્ય ૨)

અનેક ગ્રંથોને આધારે લખાયલા આ ચરિત્રમાં સ્વામીજીના જીવનની તમામ જાણવા જેવી બાબતો સમાઇ જાય છે. જેમકે:—કુલવૃત્તાન્ત. બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાર્થીઅવસ્થા. વિપત્તિઓ અને સત્યની જિજ્ઞાસા. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમાગમ. સાધકદશા. નિર્વિકલ્પ સમાધિ. હિમાલય અને દેશના અન્ય ભાગોમાં પ્રવાસ. અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુશ્કેલીઓ. ત્યાં સર્વધર્મપરિષદ્‌માં સર્વોપરિ વ્યાખ્યાન. વેદાન્તના અદ્ભુત ઉપદેશ. બેલુરમઠ અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના. ભગિની નિવેદિતા વગેરે સાથેની ચર્ચાઓ. મરકી, દુષ્કાળ વગેરે પ્રસંગોમાં લોકસેવા. અનાથાશ્રમો, સેવાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના. ફરીથી અમેરિકા જવું. બેલુરમઠમાં જીવન. મહાસમાધિ. ઉપસંહાર

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને મુંબઈ. નં૦ ૨

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયનું જીવનચરિત્ર...	... ૬૨૦...	પ૫ાx૮	...રા	...ola
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર	... ૭૪૦...	૫x૬।।।	...૨)	...ol~
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)	... ૩૫૦...	"	...૧)	...o)a
મહાન નેપોલિયન...	... ૮૪૦...	પાx૮	...૩)	...oll
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો / " " ૨ જો / " " ૩ જો	...૨૦૦૦...	પાllx૮l	...૬)	...૧l
		દરેક ભાગના	રા	oll
મહાન સમ્રાટ અકબર	૩૫૨	પા x ૮l	૧)	ol
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ......	૫૨૮	પાll x ૯	...રl	ola

વીર દુર્ગાદાસ તરતમાં બહાર પડશે.

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ હોળી ઉપર નીકળશે.

ટુંકી વાર્તાઓ–ભા. ૫ મો–૨૮ વાતો	... ૩૦૪...	૫x૬।।।	...olla	...o)a
ટુંકીવાર્તાઓ–ભા. ૬ ઠ્ઠો–૨૭ વાતો	... ૩૬૦...	"	...olll	...o)a
ટુંકીવાર્તાઓ–ભા. ૭ મો–અનેક વાતો	... ૩૫૦...	"	...૧l	...o)a
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	... ૧૬૮...	૪x૭ll	...ol	...o)~

બાળકોમાટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો–૬૯ ખરા બનેલા બનાવો...	૧૨૮...	૫x૭ll	...ol~	...o)~
બાળસદ્બોધ–વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ...	૧૧૨...	"	...olol	...o)~
બાળકોની વાતો–રસિકવાતચીતરૂપે ૨૧પાઠ...	૯૬...	૫x૬।।।	...ol	...o)~
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ–સચોટ સાચાં દૃષ્ટાંતો ...	૯૦...	પાx૮	...ol	...o)~
સુબોધકનીતિકથા–૧૫૨ બોધદાયક નાની વાતો	૧૮૪...	પાx૭l	...ola	...o)a

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્નગીતા, ઇત્યાદિ

	કદ ઈંચ	સાદું પૂઠું	પાકું પૂઠું	પોસ્ટેજ
ભગવદ્ગીતા–ગુજરાતી સરળ ટીકાસહિત	૩llx૫l	ol~	ola	o)a
" હિંદી અથવા મરાઠી ટીકાસહિત	"	ola	oll	માફ
ભગવદ્ગીતા–મૂલમાત્ર–નાના અક્ષરમાં	૩llx૫l	o)a	---	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	ol~	ola	"
" " મોટા અક્ષરમાં	પાx૭l	olla	ollla	"
પંચરત્નગીતા–મૂલમાત્ર–નાના અક્ષરમાં	૩llx૫l	ol~	ola	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	oll	olla	"
" " મોટા અક્ષરમાં	પા x ૭l	ollla	૧)a	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં–ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઈ–કાલબાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે. કાલબાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન.

.हवे पछी बहार पडनारा ग्रंथो

નીચલામાંના ઘણાખરા ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા–૧૯૮૨ ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા તેમજ છૂટા નીકળશે અને તરતમાં લેનારને કિફાયતે મળશે.

રામતીર્થ–ભાગ ૧૨ થી ૧૪. વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર સહિત	સંતવાણીસંગ્રહ–અનેક ભાગોમાં.
પહિયારનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકો.	તુલસીકૃત રામાયણ–મૂળ તથા ટીકા.
ટુંકી વાતોના નહિ મળતા ભાગો.	રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ–નવી આવૃત્તિ.
ભારતના સંત અને વીર પુરુષો.	યોગવાસિષ્ઠ બને ભાગ–નવી આવૃત્તિ
શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુનું મોટું ચરિત્ર.	ભગવતી ભાગવત–નવી આવૃત્તિ.
	મહાભારતનાં અઢારે પર્વ.

संपूर्ण महाभारत

આ ગ્રંથ કઢાવવાની યોજના અગાઉ આ સંસ્થાએ પડતી મૂકેલી, તે પાછી નવેસરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ઈશ્વરેચ્છા તો ચાલુ ૧૯૮૧માંજ તેની યોજના રજુ કરાયતે ૧૯૮૨ ના એકજ વરસમાં આખો ગ્રંથ રૂ. ૨૫)માં બહાર પડી જશે.

पुस्तको मंगावनारने खास सूचना

૧–પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ. ૧૦) સુધીનું રૂ. ૦ા જુદું લાગે છે. ૨–બહારથી મંગાવનારે અમદાવાદજ લખવું. ૩–મંગાવેલામાંથી જો પુસ્તક ન આવે તો ખલાસ સમજવું. ૪–રૂ. ૧) થી ઓછાનાં પુસ્તકાદિ જોઇયે તો વી. પી. થી ન મગાવતાં મ. ઓ. કે ટીકીટોજ મોકલવી. ૫–પૂરૂં મૂલ્ય તથા પેકીંગ ૪૦ બદલ ૦ા પ્રથમથીજ મોકલીને દરેક શ. નાં સામટાં પુસ્તકાદિ રેલરસ્તે મગાવનારને ખર્ચ ખણુ ઓછો આવશે. ૬–રૂ. ૨૫) યા વધુનાં પુસ્તકાદિ લેવાથી પેકીંગ માફ છે, તથા કમીશન પણ મળશે. ૭–બહારનાં પુસ્તકો લાવીને મોકલાશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં–ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઇમાં–કાલબાદેવી રોડ, જૂની હનુમાન ગલીને નાકે, કાલબાદેવીના મંદિર સામે